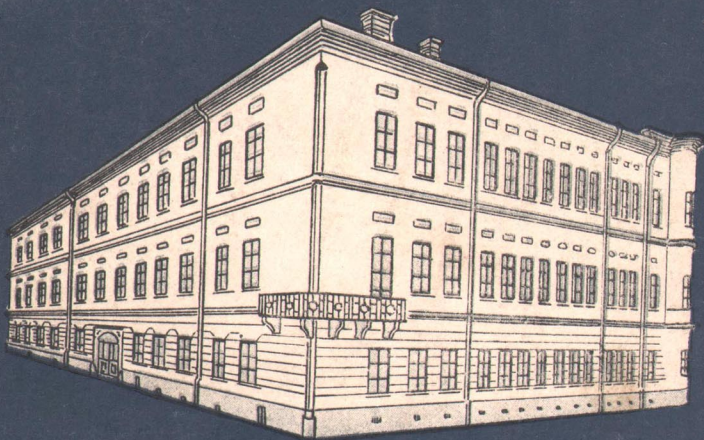

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XV

1978

COMITETUL DE CULTURA ȘI EDUCAȚIE
SOCIALISTĂ AL JUDEȚULUI CLUJ

COMITETUL NAȚIONAL
ICOM

MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ-NAPOCA

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
XV

COLEGIUL DE REDACȚIE:

P. BUNTA (secretar de redacție); H. DAICOVICIU (redactor responsabil); ȘT. FERENCZI; I. GLODARIU; I. KOVÁCS; GR. MARIAN; I. MITROFAN; FR. PAP; ȘT. PASCU; C. POP; G. A. PROTOPOPESCU; L. VAJDA; N. VLASSA

Fondator: CONSTANTIN DAICOVICIU

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Anuarul Muzeului de istorie
al Transilvaniei.

Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,

Cluj-Napoca,

str. Emil Isac nr. 2

Tel.: 2.26.77

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Annuaire du Musée d'Histoire
de Transylvanie.

Toute correspondance

sera envoyée à l'adresse:

Muzeul de istorie al Transilvaniei,

Cluj-Napoca (România),

str. Emil Isac nr. 2

MOMENTE EPOCALE ALE LUPTEI POPORULUI ROMÂN PENTRU LIBERTATE, DREPTATE SOCIALĂ ȘI INDEPENDENȚA NAȚIONALĂ

Dezvoltarea României contemporane este fundamentată, în optica justă a partidului și statului nostru, pe temeinica bază de granit a istoriei multiseculare a patriei cu bogatele ei tradiții progresiste de lupte și strădanii pentru libertate, dreptate socială, unitate și independență națională. Așadar, cu claritate, desprindem ideea fundamentală cu privire la necesitatea obiectivă a cunoașterii de către întreaga noastră națiune socialistă, în special de tineret, a minunatului trecut de glorie al patriei, a caracterului istoric al luptei comune în momentele grele ale acestui glorios trecut — așa cum a fost pe vremea lui Mircea, Vlad Țepeș, Iancu de Huncdoara, Ștefan sau Mihai — a românilor, maghiarilor, secuilor, sirbilor etc. pentru apărarea patriei comune, pentru dreptate socială. Acest larg și complex proces de cunoaștere istorică formează una dintre trăsăturile de bază ale conștiinței socialiste a națiunii noastre.

Tovarășul Nicolae Ceaușescu arăta: „În educarea socialistă a maselor, cunoașterea istoriei proprii constituie un factor important al dezvoltării conștiinței de sine a poporului, al cunoașterii a ceea ce a fost înaintat, cu adevărat revoluționar în trecutul său, precum și a ceea ce a fost retrograd și trebuie combătut”¹.

În sprijinul acestui deziderat, istoria zbuciumatului pământ românesc este cronică multiseculară a unor evenimente de multe ori tragice, dar și a unor evenimente în care talentul plin de originalitate al poporului nostru a creat minunatul său patrimoniu cultural, toate acestea formând veritabile pete de lumină pe fundalul imensului tablou al luptei românilor pentru dreptate socială, unitate și independență națională. În asemenea context, istoria noastră aduce un substanțial aport constructiv marii opere educaționale ce se desfășoară azi în România socialistă, în al cărui cadru înțelegem într-o lumină reală evocarea — cu larg caracter de masă — a unora sau altora dintre marile momente ale gloriosului nostru trecut.

În lunile acestui an când înfloresc cireșii și trandafirii, vestind instaurarea primăverii, acum ca și atunci — în urmă cu 130 de ani — dar, atunci, o primăvară ce popoarele și-o doreau a lor, în sensul larg al eliberării din cătușele feudalismului, al definitivării drumului lor spre progres și civilizație, poporul nostru a aniversat revoluția burghezo-democratică de la 1848.

„Revoluția de la 1848 — arată secretarul general al P.C.R., președintele R. S. România, tovarășul Nicolae Ceaușescu — desfășurată aproape concomitent în Țara Românească, Moldova și Ardeal, a constituit o necesitate obiectivă a dezvoltării forțelor de producție, a descătușării energiei maselor largi populare — care au constituit forța motrice a luptelor revoluționare pentru lichidarea orînduirii feudale și a trecerii la o orînduire socială superioară — burghezo-democratică. Ea a constituit o parte integrantă a marilor mișcări sociale din

¹ Nicolae Ceaușescu, *Expunere cu privire la activitatea politico-ideologică și cultural-educativă de formare a omului nou, constructor conștient și devotat al societății socialiste multilateral dezvoltate și al comunismului în România*, prezentată la Congresul educației politice și al culturii socialiste, 2 iunie 1976, București, Edit. politică, p. 47.

acel an, desfășurate în cea mai mare parte a Europei, demonstrând strînsa legătură dintre revoluționarii români și forțele revoluționare din Europa².

Cerînd lichidarea dominației străine și respectarea dreptului poporului de a-și organiza viața corespunzător voinței sale, revoluționarii, masele populare din cele trei principate române și-au înscris în programele revoluției dezideratele majore care „demonstrează unitatea de interese și aspirații a întregului popor, de a trăi într-un stat unitar, liber și independent”³.

În ce privește Ardealul, realitatea istorică pune în prim-plan necesitatea obiectivă a realizării unei depline egalități în drepturi a tuturor locuitorilor, fără deosebire de naționalitate, știut fiind faptul că aici de veacuri trăiau împreună românii, maghiarii, germanii și alte naționalități. Această orientare justă ducea la necesitatea unității revoluției românilor și maghiarilor, principiu care a stat la baza acțiunii unor militanți revoluționari ca: Nicolae Bălcescu, Avram Iancu, „Craiu Munților”, Simion Bărnuțiu, Aron Pumnul, Ioan Dragoș, Cezar Bolliac, Simonffy József, generalul revoluționar polonez Iosif Bem, eroul secuiei Gábor Aron, militanții maghiari Petőfi Sándor și Táncsics Mihály, luptătorii sași Stephan Ludwig Roth, Anton Kurz și mulți alții. Datorită însă neînțelegerilor dintre conducători, în primul rînd cei ai revoluției maghiare, în lunile ianuarie-iulie 1849 s-a ajuns în zona Munților Apuseni la tragicele evenimente în care armata țărănească de sub conducerea lui Avram Iancu a fost obligată să apere cu dîrzenie republica țărănească română. Semnarea la Seghedin în 14 iulie 1849 a „proiectului de pacificare româno-maghiar”, după lungi și greoaie tratative prelungite din cauza frunțașilor maghiari, de către N. Bălcescu, Cezar Bolliac și Kossuth Lajos, era deja tardivă, armata revoluționară maghiară fiind silită să capituleze la Șiria lângă Arad (13 august 1849), de către armatele reacționare habsburgice și țariste, mult superioare numeric⁴.

Lipsa de unitate și fermitate a conducătorilor revoluției, neînfăptuirea la timp a dezideratelor acute ale maselor populare — forța principală a revoluției —, au dus la înfrîngerea marii mișcări sociale de la 1848. Totodată, înăbușirea revoluției a fost rezultatul nemijlocit al intervenției militare a marilor imperii absolutiste — otoman, țarist și habsburgic — care s-au unit în fața gravei amenințări a puternicului val revoluționar, sprijinind forțele reacționare din cele trei principate și reprimînd cu forța armelor revoluția burghezo-democratică. Deși înfrîntă, revoluția de la 1848 deschide epoca marilor schimbări revoluționare naționale și sociale din patria noastră, epoca transformărilor burghezo-democratice, a realizării năzuințelor multiseculare ale poporului nostru de a trăi liber și stăpîn pe destinele sale.

Perioada care a urmat marii ridicări revoluționare de la 1848 este caracterizată prin dezvoltarea forțelor de producție capitaliste și, în același timp, prin afirmarea cu deosebită pregnanță a conștiinței unității naționale — fapt care a dus, în 1859, la unirea Țării Românești cu Moldova și crearea primului stat național român. De asemenea, au urmat momentele cruciale ale istoriei poporului român: cucerirea independenței de stat în urma războiului din 1877—1878 și „unirea în mod democratic, prin voința maselor populare, a Transilvaniei și Banatului cu patria, în 1918, care a dus la realizarea statului național unitar român”⁵.

La sfîrșitul veacului al XIX-lea și începutul celui de al XX-lea situația bătrînului continent european prezenta îngrijorătoare simptome economice, politice și sociale. Marile

² Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la grandioasa adunare populară din Capitală*, 10 iunie 1978, în *Scînteia*, anul XLVII, nr. 11137, din 11 iunie 1978, p. 1.

³ *Ibidem*.

⁴ Petru Bunta, George Protopopescu, *Revoluția de la 1848 — Marea ridicare a poporului român împotriva orînduirii feudale, pentru unitate și independență națională*, în *Tribuna propagandistului*, Cluj-Napoca, aprilie 1978, p. 117—118.

⁵ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la grandioasa adunare populară din Capitală*, 10 iunie 1978, în *Scînteia*, anul XLVII, nr. 11137, din 11 iunie 1978, p. 1.

puteri imperialiste își afirmau cu tot mai multă tărie tendințele de împărțire și reîmpărțire a zonelor de dominație, de acaparare a noi teritorii. Situația politico-economică generală era agravată și pe plan social, de intensificarea politicii de exploatare și jefuire a maselor largi, dusă de către monopoluri cu caracter suprastatal.

Guvernele, după calcule amănunțite, peste capul și împotriva tendințelor pașnice ale popoarelor, în funcție de interesele economice și politice ale claselor dominante, scindează principalele state europene în două grupări cu caracter imperialist: Tripla Alianță sau gruparea Puterilor Centrale (Germania, Austro-Ungaria și Italia, aceasta din urmă la începutul războiului mondial în 1914 declarându-se neutră, la 20 iulie/2 august; va intra apoi în război de partea Antantei care îi promisese satisfacerea dezideratelor sale naționale, la 10/23 mai 1915) și Tripla Înțelegere sau Antanta (Franța, Anglia, Rusia).

Focurile de pistol trase la Sarajevo de către liceanul Gavril Prinkip, membru al unei organizații naționaliste sârbe, asupra arhiducelui Franz Ferdinand și a soției sale Sofia de Hohenberg, moștenitorii tronului Austro-Ungariei, făcură să irumpă cu deosebită violență marile contradicții existente între puterile europene. La finele lunii iulie — începutul lunii august 1914, printr-o suită de declarații de război reciproce, principalele state europene se angajează în marele conflict, ce va căpăta prin adeviziunile a noi și noi state un caracter mondial⁶. Primul război mondial a angajat în operațiunile militare 28 de țări cu o populație totală de 1,5 miliarde locuitori, dintre care au fost mobilizați pe teatrele de operațiuni circa 74 milioane de oameni. Acest război, care a durat 4 ani (1914—1918), s-a soldat cu mari distrugerii de bunuri materiale și cu pierderea a 9 milioane de vieți omenești (numai Germania a pierdut 2 milioane, ceea ce reprezintă un om la 35 de locuitori)⁷.

În acest moment de importanță cardinală în istoria omenirii, România era un stat mic ale cărui realități social-economice îl defineau ca agrar, cu o industrie în curs de dezvoltare, al cărui ansamblu economic era dominat de relații capitaliste ce se împleteau în domeniul agrar cu puternice rămășițe feudale. În fața României de atunci se ridicau spre soluționare probleme cruciale în ce privește necesitatea obiectiv-istorică de a-și desăvârși procesul de înfăptuire a statului național unitar, consolidarea independenței și suveranității naționale, realizarea unui regim democratic, rezolvarea acutei probleme a numeroasei țărâni lipsite de pământ, a maselor largi exploatare de moșierime și de marea burghezie, ridicarea în special a potențialului industrial și în general a celui economic.

Ideile generale pe care le-am subliniat mai sus au darul — după părerea noastră —, pe de o parte, să contureze peisajul socio-economic al României în preajma primului război mondial, iar pe de altă parte, să evidențieze faptul că problema cardinală a acestei epoci istorice „...care frământa profund clasele sociale, masele populare din România era făurirea statului național-unitar — aspirație seculară a poporului român, necesitate logică a dezvoltării românești”⁸.

Cu toate acestea România nu a intrat în război la declanșarea ostilităților în 1914, deoarece cercurile guvernante desfășurau pe plan extern complicate manevre diplomatice izvo-rite din lipsa de dotare modernă a armatei române și din dorința unei rezolvări a problemei statului național-unitar român pe o cale mai puțin sângeroasă datorită puternicelor acțiuni

⁶ George Protopopescu, *Tratatul dintre guvernul român și grupările beligerante în perioada 1914—1916* (I), în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 537—538.

⁷ George Protopopescu, *Cu ce efective staționează trupele străine în țările europene, în Tribuna propagandistului*, Cluj, aprilie 1974, p. 107.

⁸ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, Edit. politică, București, 1966, p. 19.

protestatare antirăzboinică ale maselor populare, în frunte cu proletariatul, care cereau cu hotărâre ca România să nu se lase antrenată în acest cumplit măcel mondial.

În acea perioadă Partidul Social-Democrat din România a desfășurat o amplă și susținută activitate pe plan intern și extern, demascând esența imperialistă a războiului mondial, declarându-se împotriva lui și pentru neutralitatea țării noastre. În acest sens, s-au organizat întruniri, mitinguri, demonstrații, greve etc. cu caracter antiimperialist și antirăzboinic, culminând cu manifestația din 13 iunie 1916 de la Galați, singeros reprimată de guvern.

Amenințată continuu de flăcările uriașului incendiu al conflagrației mondiale care se întinsese peste cea mai mare parte a bătrânului continent european, România se găsea în situația gravă de a deveni teatru al unui război pustiitor și de a fi invadată de armatele statelor imperialiste aflate în conflict. Atrase în special de mirajul grânelor și petrolului românesc, Puterile Centrale, după ce încercaseră atît calea obligării României de a respecta tratatul secret de alianță încheiat la 30 octombrie 1883 de Carol I cu Austro-Ungaria și Germania cît și cea a tratativelor diplomatice, se pregăteau acum pentru invadarea țării noastre. Concomitent cu presiunile Puterilor Centrale, începînd cu primăvara și mai ales cu vara 1916, asupra României se dezlănțuiau puternicele presiuni ale Antantei, chiar cu caracter ultimativ. Antanta solicita României dezlănțuirea unei ofensive de amploare împotriva Puterilor Centrale în scopul producerii unei diminuări substanțiale a presiunii acestora pe frontul vest-european, mai ales în regiunea Verdun.

În această extrem de complicată conjunctură politică și militară, guvernul României, folosind năzuința legitimă a întregului nostru popor de înfăptuire a unității sale naționale, obținînd prin convențiile politice și militare încheiate cu Puterile Antantei, la București, în 4/17 august 1916, asigurarea fermă a satisfacerii dezideratului secular românesc — Unirea cu România a Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului, declară la 15/28 august 1916 război Austro-Ungariei, angajîndu-se astfel în marea conflagrație⁹.

Convenția militară încheiată cu Antanta (consecință nemijlocită a celei politice) prevedea o serie de servituiți atît pentru România, cît și pentru aliați. Dacă pentru România se prevedea intrarea imediată în război cu întreaga capacitate militară, lucru pe care țara noastră l-a realizat întocmai, pentru aliați se preciza: ajutorul în trupe (v. art. 3, care prevedea trimiterea în Dobrogea a 3 divizii ruse), în acțiuni (v. art. 3, care prevedea o ofensivă devansantă cu 8 zile înainte de intrarea în război a României, a armatelor aliate de la Salonic) și în special în ce privește asigurarea materială a armatei române (v. art. 4, 5 și 6, care prevedeau asigurarea României cu munițiuni, materiale de război, armament, echipament, subzistență etc., într-un flux continuu de minimum 300 tone pe zi, calculat la o lună de transport)¹⁰, prevederi de care aliații s-au achitat cu întârziere sau deloc!

În asemenea condiții, fără o dotare materială corespunzătoare (lipsa armamentului auto-mat, artileriei, aviației, munițiilor etc.), fapt datorat unei insuficiente dezvoltări a industriei autohtone, armata română, cu tot admirabilul eroism de care a dat dovadă — lupta pentru cauza dreaptă a unității naționale —, a pierdut campania anului 1916, fiind silită să abandoneze 2/3 din teritoriul național și să se retragă în ultimul colț de pămînt liber — Moldova lui Ștefan!

Cu toate greutățile din iarna 1916/1917 (lipsă de hrană, epidemii etc.), armata română a fost reorganizată, dotată cu tehnică de luptă corespunzătoare, instruită și pregătită pentru campania anului 1917. La această vastă operă de reorganizare, repregătire și dotare a armatei

⁹ George Protopopescu, *Tratativele dintre guvernul român și grupările beligerante în perioada 1914—1916* (I), în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 538—539.

¹⁰ M. St. M., *România în războiul mondial 1916—1919*, vol. I, București, 1934, p. 7—14.

noastre, subliniem importanta contribuție adusă de misiunea militară franceză condusă de generalul Henri Berthelot și de aliații ruși. Rezultatele acestei refaceri s-au concretizat în succesele obținute de armata română în „Bătălia de la porțile Moldovei” din vara anului 1917, când și-au ocupat locul ce le revenea pe drept în istoria românilor cele trei nume celebre: Mărăști, Mărășești și Oituz! În asemenea condiții, numele patriei noastre a făcut înconjurul lumii, iar dreptatea cauzei pentru care luptau românii a câștigat noi și conștanți aderenți.

Dar, la 25 octombrie/7 noiembrie 1917, are loc în Rusia Marea Revoluție Socialistă din Octombrie, care aduce pentru prima dată în istorie victoria proletariatului, devenind prin măreția realizării sale îndreptar al tuturor celor ce muncesc. Noul stat iese din constelația Antantei și, în condiții momentane destul de precare, pentru a-și consolida realizarea, începe negocierile de pace cu Puterile Centrale la Brest Litovsk, finalizate prin pacea de la 3 martie 1918

În atare condiții, rămânând singură pe frontul răsăritean al Antantei, România este obligată să negocieze la rîndu-i cu Puterile Centrale, încheind cu acestea la 9 decembrie 1917 armistițiul de la Focșani, apoi pacea de la Buștea (5 martie 1918), București (7 mai 1918), prin care țara noastră pierdea 5.600 kmp din cununa carpatină cu bogatele zăcămintele petroliere din Valea Prahovei și Valea Trotușului precum și întreagă Dobrogea.

Așadar, aceasta era situația României în prima jumătate a anului 1918. Era un început de an de doliu și de jale națională!

Dar sfîrșitul anului 1918 va fi glorios!

Legile implacabile ale dezvoltării istorice impuneau cu tărie încheierea procesului de formare a statelor naționale care se găseau sub dominația imperiilor europene. În această vastă mișcare a popoarelor bătrînului continent pentru înlăturarea dominației străine și autodeterminare națională se încadrează și lupta hotărîită a maselor populare din România și din celelalte teritorii românești care se găseau sub dominație străină, în scopul formării statului național unitar român. Înfăptuirea acestui vital deziderat secular a fost rezultatul luptei maselor largi populare, operă a întregului popor. În acest context istoric, formarea statului național unitar român apare cu claritate nu ca rezultat al unor evenimente întîmplătoare, de conjunctură, al hotărîrilor luate la masa tratativelor de pace de la Versailles; tratatele de pace n-au făcut decît să oficializeze o situație de fapt, ca rezultat al luptei hotărîite a maselor largi populare. Așa cum arată Programul P.C.R.: „Unirea Transilvaniei cu România a constituit înfăptuirea firească a năzuințelor seculare de unitate a poporului nostru, a visului pentru care au luptat și s-au jertfit nenumărate generații de înaintași, împlinirea unei necesități obiective a însăși dezvoltării istorice”¹¹.

Aniversarea celor 60 de ani de la strălucitul moment al făuririi — prin voința maselor largi populare — a statului național român este un prilej de retrospectivă istorică și de profunde reflecții asupra modului în care s-a dezvoltat statul român după formarea cadrului unic național. După primul război mondial s-au produs în configurația geografică, politică și socială a lumii profunde mutații care au generat un nou și puternic avînt al dezvoltării forțelor de producție pe plan internațional, mari pași înainte în domeniul științei, tehnicii, în viața culturală a popoarelor, elemente determinante în ridicarea pe noi trepte, superioare, a întregii civilizații umane. De asemenea, s-au produs mari schimbări în ce privește structura societății, în raportul forțelor sociale, începe să se afirme cu tot mai multă pregnanță clasa cea mai revoluționară a societății — proletariatul, concomitent cu desfășurarea unui amplu proces de radicalizare a maselor largi populare. Istoria înregistrează în această perioadă.

¹¹ Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism, Edit. politică, București, 1975, p. 37—38.

alături de Marea Revoluție Socialistă din Octombrie, puternice mișcări revoluționare în China, Germania, Ungaria, Turcia etc. În acest larg cadru istoric au loc și în România profunde schimbări în ce privește dezvoltarea economică și socială, ia naștere o puternică efervescență politică, centrată acum tot mai pregnant pe clasa cea mai avansată a societății românești postbelice — clasa muncitoare. În atare efervescență revoluționară, „Activitatea ideologică și organizatorică desfășurată pentru organizarea pe baze noi, marxist-leniniste, a partidului a creat condițiile corespunzătoare ca la Congresul partidului Socialist Român din anul 1921 să se hotărască, prin votul mării majorități a participanților, transformarea Partidului Socialist în Partidul Comunist Român”¹². Momentul de acum 57 de ani este revelator în ce privește dezvoltarea României postbelice, crearea P.C.R. pe baza ideologiei marxist-leniniste marcând o etapă nouă, superioară, atât pe plan politic și ideologic, cât și organizatoric în mișcarea revoluționară din patria noastră, în dezvoltarea detașamentului de avangardă al clasei muncitoare, dând un nou și puternic avânt luptelor politice și sociale desfășurate de masele largi populare.

Urmind legile obiective ale istoriei, P.C.R. va da o puternică coloratură vieții politice și sociale, organizând și conducând marile bătălii de clasă din România interbelică, care au culminat cu cele din 1933, de asemenea, luând conducerea luptei antifasciste pe care au reușit să o transforme în anii celui de al doilea război mondial — atunci când patria noastră se afla sub dominația hitleristă și conducerea dictaturii antonesciene — într-o puternică mișcare de rezistență antifascistă. Pe acest fundal istoric apare în prim-plan momentul însușirii naționale antifasciste din august 1944, inițiată, organizată și condusă de P.C.R., care a asigurat României: eliberarea de sub dominația fascistă, independența reală, ieșirea din războiul antisovietic — nedorit de poporul nostru —, alăturarea forțelor antifasciste, eliberarea străvechiului pământ românesc al Transilvaniei, lupta antifascistă pînă la victoria finală. Dar fierbintele august al lui 1944 nu a însemnat pentru poporul nostru numai un epilog istoric; el a fost, totodată, și un prolog istoric. A fost prologul unei etape istorice noi, care poartă amprenta unei mari efervescențe revoluționare a maselor largi populare în fruntea cărora se găsește P.C.R. Conducind cu abilitate procesul revoluționar românesc, P.C.R., bazat pe încrederea mereu crescîndă a maselor populare în politica sa marxist-leninistă, rezolvă, în perioada anilor 1944—1947, problema puterii politice în favoarea sa, concomitent cu măsuri ce vizau vindecarea rănilor economice ale războiului, cu deschiderea de largi perspective economice și politico-sociale patriei, cu susținerea luptei antifasciste pînă la victoria finală, cu măsuri ce vizau înlăturarea exploatarei omului de către om, cu realizarea unității clasei muncitoare prin crearea partidului său unic etc. În asemenea condiții, anul 1948 este anul în care P.C.R., pe baza succesorilor obținute, poate trece la constituirea bazei economice a socialismului.

Actul naționalizării principalelor mijloace de producție de la 11 iunie 1948, prin care a luat ființă în economia noastră națională sectorul socialist, a marcat un moment istoric de importanță deosebită, fiind „de fapt începutul fărurii societății socialiste în România”¹³. Lichidîndu-se proprietatea particular-capitalistă în sectoarele naționalizate, prin actul revoluționar de acum 30 de ani a fost lichidată burghezia exploatoare ca și clasă socială, oamenii muncii devenind proprietarii mijloacelor de producție. Naționalizarea a creat importante posibilități pentru o activitate de producție unitară, planificată, organizată, pe ansamblul economiei naționale, noile relații de producție făcînd posibilă, așa cum dealtfel a confirmat-o istoria anilor ce au urmat, dezvoltarea continuă și în mod rapid a producției, cu consecințe extrem de importante nu numai pentru întreaga economie a țării, ci și pentru suprastructură.

¹² *Idem*, p. 39—40.

¹³ *Idem*, p. 55.

Retrospectiva istorică a celor trei evenimente majore din zbuciumatele pagini ale trecutului nostru pe care le aniversăm în acest an conferă noi valențe educative generațiilor de astăzi, trăsături de o deosebită importanță în formarea omului de tip nou — omul comunismului de mîine! Astăzi, cînd trăim și muncim sub impulsul însemnatelor documente-program ale Congresului al XI-lea al P.C.R., ale Conferinței Naționale a P.C.R. din decembrie 1977 și ale Plenarei Comitetului Central al P.C.R. din martie 1978, vedem și înțelegem cu deosebită claritate, ce succese de însemnătate istorică a obținut națiunea noastră în anii socialismului și, pe această bază, cu adînci rădăcini în istoria pămîntului românesc, la ce treaptă de civilizație și progres se află România socialistă, ce perspective luminoase i se deschid. Nu putem să nu subliniem în contextul istoric contemporan și rolul de astăzi al patriei noastre în lume. Desigur că vorbind despre România actuală, pe toate meridianele globului, numele ei este legat de cel al președintelui Nicolae Ceaușescu.

Ilustră personalitate a contemporaneității, animat de spiritul dreptății și echității în viața internațională, truditore neobosit pentru instaurarea în lumea zilelor noastre a unui climat de pace și destindere, pentru o lume fără arme, luptător consecvent pentru independența și suveranitatea României socialiste, omul născut în anul formării statului național român, președintele Nicolae Ceaușescu, a dat numelui „România” întreaga sa strălucire, a făcut ca „Tricolorul” nostru să răsune, respectat și stimat, pe toate meridianele Terrei. Vizitele efectuate în acest an de președintele Nicolae Ceaușescu, împreună cu tovarășa Elena Ceaușescu, în S.U.A. și apoi în unele țări din Asia, solia de pace și colaborare concretizată în vizita de stat făcută în Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord, încheiată printr-un mare succes politic, demonstrează o dată mai mult caracterul dinamic, profund constructiv al politicii externe românești, politică de largă conlucrare internațională, de amplă deschidere spre toate țările și popoarele lumii, fără deosebire de mărime, potențial economic sau orînduire socială, în interesul poporului român, al libertății și independenței tuturor națiunilor, al păcii și securității mondiale. Conturînd cu o puternică tentă de lumină personalitatea președintelui Nicolae Ceaușescu și poziția României în lumea contemporană, regina Elisabeta a II-a, adresîndu-se președintelui României, spunea: „Noi, cei din Marea Britanie, sîntem astăzi impresionați de poziția hotărîită pe care ați adoptat-o pentru a susține această independență. Ca urmare, România deține o poziție distinctă și joacă un rol semnificativ în afacerile mondiale. Personalitatea dumneavoastră, domnule președinte, ca om de stat de renume mondial, cu experiență și influență, este larg recunoscută”¹⁴.

Vehiculînd cu îndrăzneală pe coordonatele politicii mondiale contemporane, avînd drept bază de granit munca plină de talent și originalitate a întregii noastre națiuni, inspirîndu-se nemîjlocit din marile tradiții progresiste ale zbuciumatei sale istorii, România urcă cu siguranță treptele civilizației și progresului, stîrnind admirația întregii omeniri.

În acest context minunat de istorie, rolul nostru — al istoricilor de la Muzeul de istorie al Transilvaniei — este de-a aduce modesta dar cît mai temeinică noastră contribuție la cercetarea și interpretarea științifică a trecutului vișoros al patriei, la înțelegerea acestui proces istoric de către masele largi, la cimentarea prieteniei între toți cei ce muncesc, indiferent de naționalitate, la formarea înaltei conștiințe a omului nou — constructorul societății socialiste și comuniste pe plaiurile scumpei noastre Miorițe, sub conducerea încercată a P.C.R. în frunte cu secretarul său general, președintele României, tovarășul Nicolae Ceaușescu.

GEORGE PROTOPOPESCU

¹⁴ Vizita de stat a președintelui Nicolae Ceaușescu și a tovarășei Elena Ceaușescu în Marea Britanie, eveniment remarcabil în evoluția relațiilor de colaborare româno-engleze, în *Via socialistă*, nr. 12/1978, p. 2.

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

GEORGE PROTOPODESCU, Momente epocale ale luptei poporului român pentru libertate, dreptate socială și independență națională	III
BÉLA JUNGBERT, Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (I)	I
N. VLASSA, Problema existenței ecvidelor domestice în cadrul culturii Vinča — Turdaș	19
<i>Sur l'existence des équidés domestiques dans la culture de Vinča — Turdaș</i>	47
HORIA CIUGUDEANU, Săpăturile de salvare de la Aiud — „Cetățuie”	49
<i>The diggings of salvation from Aiud — „Cetățuie”</i>	53
IOAN ANDRIȚOIU, Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din sud-vestul Transilvaniei	63
<i>Contributions à la connaissance de la culture Otomani dans le Sud-Ouest de la Transylvanie</i>	76
GÉZA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI, Cercetări de topografie arheologică în bazinul superior al Țirnavei Mari între anii 1957—1970 (Raport preliminar). Partea a II-a	85
<i>Recherches de topographie archéologique en 1957—1970 dans la partie supérieure de la vallée de Țirnava Mare. IIe partie</i>	99
VALENTIN VASILIEV, Despre interpretarea pumnalelor akinakes descoperite pe teritoriul României	101
<i>Sur l'interprétation des poignards akinakes découverts sur le territoire de la Roumanie</i>	106
ALEX. SUCEVEANU, Unele reflecții în legătură cu regatul lui Burebista	107
<i>Quelques réflexions autour du royaume de Burebista</i>	114
HADRIAN DAICOVICIU, Miscellanea epigraphica	115
JERZY KOLENDO, Un Romain d'Afrique élevé dans le pays des Costoboces. À propos de CIL, VIII 14667	125
LIVIU PETCULESCU, Un fragment de diplomă militară de la Micia	131
<i>Un fragment de diplôme militaire de Micia</i>	133
CONSTANTIN POP, Statui imperiale de bronz în Dacia romană	135
<i>Statues impériales de bronze en Dacie romaine</i>	165
RADU ARDEVAN, Le collège des fabres à Ulpia Traiana Sarmizegetusa	167

DORIN ALICU, Templul zeiței Nemesis de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	173
<i>Der Tempel der Nemesis von Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	177
IOAN PISO, Epigraphica (X)	179
CLAUDIA 'LUCA — ZAHARIE MILEA, Onomastica inscripțiilor de la Potaissa	189
<i>L'onomastique des inscriptions de Potaissa</i>	194
ANA CĂTINAȘ, Noi descoperiri romane pe Dealul Zînelor — Turda	195
<i>Neue römische Funde auf dem Dealul Zînelor in Turda</i>	200
Z. MILEA — A. HOPÂRTEAN — C. LUCA, Noi contribuții privind necropola romană de la Potaissa	201
<i>Nouvelles contributions concernant la nécropole romaine de Potaissa</i>	206
ANA CĂTINAȘ — ANA HOPÂRTEAN, Două monumente funerare fragmentare descoperite la Potaissa	207
<i>Zwei, in Potaissa entdeckte Grabdenkmalbruchstücke</i>	211
VASILE MOGA — ROMAN POP, Descoperiri arheologice la Ampelum	213
<i>Archaeological discoveries at Ampelum</i>	218
MIHAI BĂRBULESCU, Cultul lui Hercule în Dacia romană (II)	219
<i>Le culte d'Hercule en Dacie romaine (II)</i>	233
DOINA BENEĂ, Die V. Makedonische Legion auf den nördlichen Donaulimes im 3.—4. Jahrhundert	235
EUGEN STOICOVICI, Atelier de sticlă rubin la Dierna (Orșova)	245
<i>Die gewerbliche Glashütte in Dierna (Orșova)</i>	250
DAN ISAC, Monede postareliene de la Gilău	251
<i>Post-Aurelian coins from Gilău</i>	254
EUGEN IAROSLAVSCHI — GH. LAZAROVICI, Așezări de secol IV în sudul Banatului	255
<i>Habitats du IVe siècle dans le Sud du Banat</i>	261
IUDITA WINKLER — MATILDA TAKÁCS — GHEORGHE PĂIUȘ, Așezarea prefeudală de la Cicău, jud. Alba	263
<i>Die völkerwanderungszeitliche Siedlung von Cicău, Kr. Alba</i>	272
P. GEOROCEANU — C. LIISOVSCHI-CHELEȘANU — M. GEOROCEANU, Cercetări asupra faunei din așezarea Cicău — „Săliște”	273
<i>Untersuchungen über die Fauna der Siedlung Cicău — „Săliște”</i>	286
IOANA HICA-CÎMPEANU, Un grup de morminte din secolul al VII-lea e.n. la Iclod (jud. Cluj)	287
<i>Eine Gräbergruppe aus dem 7. Jh. u. Z. in Iclod (Kreis Cluj)</i>	294
ILIE UZUM — DUMITRU ȚEICU, Cuptorul de ars ceramică descoperit în așezarea feudală timpurie de la Gornea — „Țărmuri”	295
<i>The kiln for ceramics discovered in the early feudal dwelling place of Gornea — „Țărmuri”</i>	299

MARIUS PORUMB, Biserica ortodoxă din Gîrbova de Sus (jud. Alba), un vechi monument de arhitectură medievală românească	307
<i>Die rumänische Kirche von Gîrbova de Sus (Kreis Alba), ein altes Bau- denkmal der rumänischen mittelalterlichen Baukunst</i>	310
NICOLAE EDROIU, Un sigil inelar cu inscripție slavonă în colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca . .	311
<i>Un sceau annulaire avec inscription slavone dans les collections du Musée d'histoire de la Transylvanie, de Cluj-Napoca</i>	313
MAGDALENA BUNTA — KATONA IMRE, Cronica habană de la Cluj	315
<i>Die Habanerchronik von Cluj</i>	330
P. IAMBOR — F. PAP, Tezaurul monetar din sec. XVI—XVII de la Cluj-Napoca (Conservator)	331
<i>Le trésor monétaire, XVIe — XVIIe siècles, de Cluj-Napoca (trouvé au Conservatoire)</i>	347
FRANCISC PAP, Rute comerciale și localități transilvane în comerțul Clujului cu produse agricole și vite (prima jumătate a sec. XVII)	349
<i>Routes commerciales et localités transylvaines dans le commerce de la ville de Cluj avec de produits agricoles et d'animaux (1e moitié du XVIIe siècle)</i>	358
ADRIANA HALASU, O siglă de meșter — doi argintari transilvăneni din secolul al XVII-lea	359
<i>Ein Meisterzeichen — zwei siebenbürgische Goldschmiede aus dem XVII. Jahrhundert</i>	365
ANA MARIA CIPĂIANU, On a medieval embroidery belonging to the History Museum of Transylvania	367
VIORICA POP, Lăzi de zestre din secolele XVII—XVIII în Muzeul de istorie al Transilvaniei	381
<i>Coffres de mariage de XVIIème — XVIIIème siècles dans le Musée d'histoire de la Transylvanie</i>	385
SABIN BELU, Noi contribuții la istoria satelor din Munții Apuseni	387
<i>Neue Beiträge zur Geschichte der Dörfer aus dem Westgebirge</i>	394
AL. ARDOS, O vioară de meșter	397
<i>Eine Meistergeige</i>	399
GRAȚIANA ALICU, Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (I)	401
<i>Der Umlauf der alten rumänischen Büchern im Kreis Cluj (I)</i>	410
LADIȘLAU GYÉMÁNT, O tipăritură românească necunoscută din vremea războiului ruso-austro-turc din anii 1787—1792	411
<i>Ein unbekannter rumänischer Druck aus der Zeit des russisch-österreichisch- türkischen Kriegeres aus den Jahren 1787—1792</i>	413
AL. NEAMȚU, Un proiect din anul 1789 privind construirea unei „fabrici de sodă” în Transilvania	415
<i>[Ein Projekt aus dem Jahre 1789 bezüglich der Erbauung einer „Soda- fabrik” in Siebenbürgen]</i>	

I. WOLF, Începuturile presei cultural-științifice din Transilvania : „Siebenbürgische Quartalschrift” (1790—1801)	431
<i>Die Anfänge der kulturell-wissenschaftlichen Publizistik in Siebenbürgen : die „Siebenbürgische Quartalschrift” (1790—1801)</i>	444
LIVIU GROZA, Unele aspecte privind organizarea regimentului grăniceresc din Caransebeș	447
<i>Quelques aspects relatifs à l'organisation du régiment de gardes-frontière de Caransebeș</i>	460
EVA CRIȘAN, Aspecte din asistența medicală a muncitorilor fero- viari în sec. XIX	461
<i>Aspekte der ärztlichen Betreuung der Eisenbahnarbeiter im XIX. Jahrhun- dert</i>	465
MARIA MAGDALENA JUDE — NICOLAE CORDOȘ, Sigilii sătești transilvănene din secolul al XIX-lea	467
<i>Siebenbürgische Dorfsiegel aus dem XIX. Jahrhundert</i>	479
LIVIA DRĂGOI, Miklós Sikó, portretist din Transilvania(sec. XIX)	481
<i>Miklós Sikó — a portrait painter from Transylvania (19th century) . .</i>	487
IOANA BOTEZAN, Un document din anul 1861 privind strădaniile românilor din Transilvania de a cucerii drepturi politice	489
<i>A document from the year 1861 concerning the struggle of the Transylvanian Romanians for political rights</i>	494
PETRU BONA, Traian Doda — luptător pentru drepturile naționale ale românilor bănățeni	495
<i>Traian Doda — Kämpfer für die nationalen Rechte der Banater Rumänen</i>	499
EUGENIA GLODARIU, Aportul femeilor din Transilvania la miș- carea memorandistă	501
<i>La contribution des femmes transylvaines au mouvement du Memorandum</i>	509
GEORGE PROTOPOPESCU, Conceptul de artă militară în princi- palele bătălii date de români pentru apărarea independenței și suveranității naționale	511
<i>Der Kriegskunstabgriff in den bedeutendsten Kämpfen für die Verteidigung der nationalen Unabhängigkeit und Souveranität</i>	530
ELENA BORUGĂ, Contribuția lui Traian Vuia la lupta pentru unitatea națională, oglindită în articolele publicate în revista „La Transylvanie” (1918—1919)	531
<i>La contribution de Traian Vuia à la lutte pour l'unité nationale, reflétée dans les articles publiés dans la revue „La Transylvanie” (1918—1919)</i>	543
GHEORGHE IANCU, Activitatea Consiliului Dirigent privind reglementarea comerțului și aprovizionarea populației (1918—1920)	545
<i>L'activité du Conseil Dirigeant pour régler le commerce et l'approvision- nement de la population (1918—1920)</i>	560
IOAN NISTOR, Proiectul unui volum omagial închinat aniversării a 175 de ani de la înființarea școlilor din Blaj	561
<i>Le projet d'un ouvrage publié en l'honneur de l'anniversaire de 175 ans de la fondation des écoles de Blaj</i>	566

ION BRATU — IOSIF HERCHI, Aspecte ale climatului revoluționar din județul Bihor în perioada 1928—1933. Conflictele de muncă	567
<i>Des aspects du climat révolutionnaire dans le département de Bihor pendant les années de la crise économique (1928—1933). Les conflits de travail</i>	
	581
PETRU BUNTA, Procesele intentate de către autoritățile horthyste comuniștilor din partea de nord a Transilvaniei (1941—1944)	583
<i>Die von den horthystischen Behörden gegen die Kommunisten aus dem Norden Siebenbürgens angestregten Prozesse (1941—1944)</i>	
	602
DUMITRU TUȚU, Tratatative și contacte ale guvernului și burgheziei române pentru ieșirea din războiul dus alături de Germania hitleristă	603
<i>Pourparlers et contacts du gouvernement et de la bourgeoisie roumains ayant pour but de faire sortir la Roumanie de la guerre menée aux côtés de l'Allemagne hitlérienne</i>	
	616
LUDOVIC VAJDA, Oamenii muncii din Cluj în luptă, sub conducerea P.C.R., pentru instaurarea puterii democrat-populare (11 octombrie 1944 — 6 martie 1945)	617
<i>Die Klausenburger Werktätigen unter Führung der RKP im Kampf für die Einsetzung der volksdemokratischen Macht (11. Oktober 1944 — 6. März 1945)</i>	
	632
TROFIN HĂGAN, Minerii din Maramureș în procesul refacerii economiei naționale (1945—1947)	633
<i>The miners from Maramureș in the reconstruction process of national economy (1945—1947)</i>	
	645
ANNA MÁRIA ARDOS, „Prietenii muzeului” — un experiment reușit al Muzeului de istorie al Transilvaniei	647
<i>„Les amis du musée” — un expériment réussi du Musée d'histoire de la Transylvanie</i>	
	651
AURELIA IGNA, Restaurarea și conservarea unui fragment de leasă dacică de la Șercaia, județul Brașov	653
<i>La restauration et conservation d'un fragment de haie dacique de Șercaia, dép. de Brașov</i>	
	658
AURELIA IGNA — ȘTEFAN KISS—DANIELA RĂDULESCU—MIHAI DRĂGAN-BULARDA, Evidențierea biodeteriorării unor monumente de piatră din incinta Muzeului de istorie al Transilvaniei, prin activități enzimactice	659
<i>La mise en évidence de la biodétérioration par les activités enzymatiques de quelques monuments en pierre dans les collections du Musée d'histoire de la Transylvanie</i>	
	664
MARIA ELISABETA LUKÁCS, Recuperarea prin restaurare a unui pahar de sticlă din epoca romană	665
<i>Die Wiederherstellung eines Glasbechers aus der Römerzeit</i>	
	668
GH. LAZAROVICI, Nicolae Vlassa, Neoliticul Transilvaniei — studii, articole, note (Recenzie)	669

GH. LAZAROVICI, Aloiz Benac, <i>Obre II — A neolithic settlement of the Butmir group at Gornje Polje și Obre I — A neolithic settlement of the Starčevo-Impresso and Kakanj cultures at Raskršće</i> (Recenzie)	671
TUDOR SOROCEANU, Petre I. Roman/Ioan Némethi, <i>Cultura Baden în România</i> (Recenzie)	675
TUDOR SOROCEANU, Margarita Primas, <i>Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer- und der frühen Bronzezeit</i> (Recenzie)	677
TUDOR SOROCEANU, Wanda Sarnowska, <i>Kultura unietycka w Polsce</i> (Recenzie)	680
TUDOR SOROCEANU, V.A. Dergacev, <i>Pamiatniki epohi bronzî</i> (Recenzie)	685
TUDOR SOROCEANU, V.A. Dergacev, <i>Bronzovûie predmety XIII—VIII vv. do n. e. iz dnestrovsko-prutskovo mejdurecia</i> (Recenzie)	685
TUDOR SOROCEANU, Mircea Petrescu-Dîmbovița, <i>Depozitele de bronzuri din România</i> (Recenzie)	686
TUDOR SOROCEANU, <i>Symposium on the Dark Ages in Greece</i> (Recenzie)	689
TUDOR SOROCEANU, Bernhard Hänsel, <i>Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau</i> (Recenzie)	691
IUDITA WINKLER, F. Fejér Mária — Huszár Lajos, <i>Bibliographia Numismaticae Hungaricae</i> (Recenzie)	693
MAGDALENA BUNTA, <i>La formation et le développement des métiers au moyen âge (V^e — XIVe siècles)</i> (Recenzie)	695
I. WOLF, Ion Lungu, <i>Școala ardelenă — mișcare ideologică națională iluministă</i> (Recenzie)	697
I. WOLF, George Em. Marică, <i>Studii de istoria și sociologia culturii române ardelenice din secolul al XIX-lea</i> (Recenzie)	699
I. WOLF, Alexandru Duțu, <i>Cultura română în civilizația europeană modernă</i> (Recenzie)	702
GH. LAZAROVICI, Profesorul Vladimir Milojević (Necrolog)	704
* * * Nicolae Gostar (Necrolog)	707
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	709

REPERTORIUL LOCALITĂȚILOR CU DESCOPERIRI PALEOLITICE DIN TRANSILVANIA (I)

INTRODUCERE

Lucrarea de față își propune să dea un repertoriu cât mai complet al localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania, considerînd acest spațiu în sens geografic, adică incluzînd Banatul, Crișana și Maramureșul. Am crezut necesară întocmirea unui astfel de instrument de lucru, datorită numărului relativ mare al descoperirilor, care nu întotdeauna sînt valorificate la nivelul informațiilor pe care le-ar putea furniza, precum și datorită unor neclarități în literatura de specialitate mai veche privind proveniența, condițiile de descoperire și descrierea unor materiale. Intenția noastră a fost să dăm în mîna celor interesați un instrument de lucru cuprinzînd foarte pe scurt, dar totodată cât mai complet, pe baza studierii literaturii, dar în cele mai multe cazuri și a materialului prezentat, datele pe care le cunoaștem despre descoperirile paleolitice din Transilvania.

În cîteva cazuri observăm că în descrierea sau identificarea unor materiale specialiștii nu întotdeauna sînt de aceeași părere, ba chiar și același autor poate să dea cu timpul, în urma noilor cercetări, în funcție de noile descoperiri, o nouă interpretare. În cîteva asemenea cazuri, și mai ales cînd avem de-a face cu un material care ne este cunoscut doar din literatură (ex. Țara Oașului), am preferat să ne limităm doar la înregistrarea diverselor păreri și atribuirii. Multe descoperiri mai vechi au fost publicate sumar sau neclar. Încercînd depistarea acestor materiale, mai ales în cazul celor aflate în Muzeul de Istorie al Transilvaniei (specificînd în text aceste materiale, le-am trecut doar cu nr. vechi de inv. iar cu I piesele inventariate de către M. Roska în perioada interbelică; principiul a fost acela ca să economisim spațiu, deoarece numerele noi de inv. ale acestor materiale nu se succed în ordinea crescîndă a cifrelor), precum și studiînd din nou toate referirile literare accesibile nouă, care se ocupă de ele, ne-am străduit să contribuim la clarificarea autenticității lor și la fixarea locului lor printre descoperirile paleolitice cunoscute pe teritoriul Transilvaniei.

După prezentarea fiecărui punct arheologic, dăm și o bibliografie cuprinzînd lucrările sau doar referirile din studiile de specialitate care amintesc materialele respective. O parte a literaturii vechi figurează în *ErdRep* al lui Márton Roska, datorită însă unor erori, lipsei unor lucrări de specialitate și prezenței unor referiri fără semnificație, am considerat necesar să dăm și bibliografia mai veche (accesibilă nouă), completată cu literatura de specialitate mai nouă, pînă la nivelul anului 1978.

Acest repertoriu va apare, în limita posibilităților, în mai multe părți și va fi completat cu o hartă și un tabel cuprinzînd punctele de unde provin descoperiri paleolitice. Numerotarea punctelor în text, tabel și hartă este aceeași. Sînt numerotate doar acele puncte din care cunoaștem descoperiri ce pot fi considerate sigure, în sensul că avem, referitor la ele, date care justifică încadrarea lor în paleolitic, în cazul ideal pe baza tipologiei, poziției stratigrafice și a faunei. Am inclus în această categorie și unele descoperiri în privința cărora avem unele dubii, dar care sînt acceptate în literatura de specialitate ca fiind paleolitice. Observațiile noastre privind acestea le-am trecut în text. Veridicitatea acestor descoperiri considerăm că s-ar putea stabili, în majoritatea cazurilor, prin săpături de verificare. Nu

am numerotat acele puncte topografice pe care le-am apreciat ca fiind cu totul nesigure sau chiar eronate.

*

Lista prescurtărilor unor lucrări care apar în referirile noastre bibliografice, în schimb nu figurează în lista de abrevieri de la sfârșitul volumului:

M. Bitiri, <i>Țara Oașului</i>	= M. Bitiri, <i>Paleoliticul în Țara Oașului</i> , în <i>Biblioteca de Arheologie</i> , Seria complementară, nr. 1, București, 1974.
M. Bleahu etc., <i>Peșteri Rom</i>	= M. Bleahu, V. Decu, Șt. Negrea, C. Pleșa, I. Povară, J. Viehmann, <i>Peșteri din România</i> , București, 1976.
M. Brudiu, <i>PalMoldovei</i>	= M. Brudiu, <i>Paleoliticul superior și epipaleoliticul din Moldova</i> , în <i>Biblioteca de Arheologie</i> , Seria complementară, nr. 2, București, 1974.
E. Condurachi etc., <i>Harta ArhRom</i>	= E. Condurachi, Vl. Dumitrescu, M. D. Matei, <i>Harta arheologică a României</i> , București, 1972.
M. Gábori, <i>PalMoyen</i>	= M. Gábori, <i>Les civilisations du Paléolithique Moyen entre les Alpes et l'Oural</i> , Budapest, 1976.
T. Jurcsák etc., <i>RepBihor</i>	= Red. resp. S. Dumitrașcu, <i>Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor</i> , Oradea, 1974.
H. Müller-Karpe, <i>Vorgeschichte</i>	= H. Müller-Karpe, <i>Handbuch der Vorgeschichte</i> , vol. I, <i>Altsteinzeit</i> , München, 1966.
Al. Păunescu, <i>Evoluția</i>	= Al. Păunescu, <i>Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României</i> , București, 1970.
M. Roska, <i>Ősrégészet</i>	= M. Roska, <i>Az ősrégészet kézikönyve</i> , vol. I, Cluj, 1926.
N. Vlăssă, <i>IstCluj</i>	= Red. resp. Șt. Pascu, <i>Istoria Clujului</i> , Cluj, 1974.
I. Ferenczi etc., <i>GhidCluj</i>	= Coord. șt. N. Mészáros și O. Clichici, <i>Pe poteci cu bănușei de piatră</i> , București, 1976.

ACIUȚA c. Pleșcuța, j. Arad.

De pe teritoriul satului au fost semnalate de către M. Roska urme răzlețe atribuite paleoliticului inferior, descoperite cu ocazia perieghazelor din 1925 și 1926. De fapt este vorba de spărturi naturale adunate de la suprafață. În 1924 același autor presupune aici și existența eventuală a unor urme mezolitice. C. S. Nicolăescu-Plopșor a pus, pe bună dreptate, la îndoială autenticitatea acestor „unelte” adunate de către M. Roska.

M. Roska, în *BSSC*, 3, 1927, nr. 1, p. 74; idem, în *B-H*, 14—15, 1927, p. 23, 84; idem, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 80; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 114; O. Kadić, în *MKFIÉ*, 30, 1934, nr. 1, p. 16, 122; M. Roska, *ErdRep*, p. 29, nr. 2; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProblAntr*, 2, 1956, p. 76.

APA, PEȘTERA CU, vezi Vadul Crișului.

ARIEȘENI c., jud. Alba, GHEȚARUL DE LA VIRTOP DE LA ~.

I. Simian a descoperit în ghețarul de la Virtop urme de pași de om, databile în paleolitic, asemănătoare celor din Peștera Ciurului.

Peșteri Rom, p. 37.

BALOGU, PEȘTERA, vezi CRĂCIUNEȘTI.

1. BAILE HERCULANE oraș, j. Caraș-Severin, PEȘTERA HOȚILOR DIN ~.

Peștera numită și Gaura Tîlharilor sau Hoților aparține carstului din zonă și pare a se fi format în pleistocen (R/W?). Este situată la cca. 500 m de oraș, spre N, pe dreapta Cernei, la o altitudine absolută de 257 m, dominînd firul apei cu cca 50 m; este practic orizontală și are lungimea de 143 m. Are trei intrări deschise către E și SE care dau în trei galerii legate între ele printr-un coridor. Acum numai intrarea de mijloc este accesibilă, care printr-un coridor orientat S-N face legătura cu galeria mare, în capătul căreia se află o „rotondă” cu un diametru de 14 m și înaltă de 15 m.

Prima descriere a peșterii a făcut-o Grisellini în 1780. Primele cercetări, de caracter geologic, le-a efectuat M. Munk în 1872. În același an un grup de „medici și naturaliști” a găsit în peșteră „ceramică lucrată cu mîna și la roată”. În jurul anului 1880 sînt menționate unele cercetări efectuate de către B. Milleker și G. Téglás. În 1897 K. W. Verhoeff a studiat fauna peșterii. Primele săpături arheologice le-a efectuat A. Sólymási care, în 1904, a descoperit aici „ceramică diversă”. În 1916 O. Kadić reia săpăturile și descoperă aici „ceramică neolitică, eneolitică și modernă”. În 1927 un colectiv al Muzeului Olteniei execută un mic sondaj în urma căruia s-a găsit „ceramică dacică și medievală”. Se pare că aceste săpături au fost efectuate în coridorul intrării suspendate a peșterii, ele atîngînd nivelul vetrelor cu microlite. În 1929 au studiat peștera din punct de vedere biospeologic R. Jeannel și E. Racoviță.

În 1954 C. S. Nicolăescu-Propșor și C. Mateescu au cercetat cu ocazia unei periegeze 118 peșteri (cifra în *SCIV*, 6, 1955, nr. 1—2, p. 129; de menționat că adunînd peșterile cercetate primim cifra de 117. Aceiași autori, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 17 scriu de 126 peșteri, printre care și această groță, referindu-se tot la campania din 1954). În cursul săpăturilor începute cu această ocazie a apărut în stratul postpaleolitic ceramică de tip Tisa, Cornișor, Coțofeni, Hallstatt, Latène, roman, feudal timpuriu și modern. Spre intrare, săpătura a atins în adîncime 4,86 m (patul peșterii), totuși paleoliticul superior și cel mijlociu nu a fost descoperit decît sub forma unui fragment de lamă de silex și, respectiv, a unei așchii de cuarțit găsite în poziție secundară, iar în campania următoare prin două lame și un gratoar de silex. Tot acum sînt sesizate, dar foarte sumar descrise, și vetrele epipaleolitice. În cursul cercetărilor din 1955 accentul s-a pus asupra clarificării stratigrafiei și, în primul rînd, asupra clarificării dacă vetrele și microlitele aparțin paleoliticului de sfîrșit, culturii aziliene, mezoliticului, epipaleoliticului sau unui neolitic aceramic. Această problemă nu și-a găsit rezolvarea decît în 1960—61 prin cercetările lui Al. Păunescu, care a atribuit stratul în care au apărut cele trei vetre și cele 438 de piese litice atipice și 162 de unelte tipice, 90% microlitice, unui „epipaleolitic de caracter azilian”. În anul 1965 săpăturile lui P. Roman au coborît aproape de patul peșterii, descoperind în straturile inferioare mai multe unelte paleolitice din cuarțit, pe care C. S. Nicolăescu-Propșor le-a atribuit mousterianului, datat aici de către el la începutul lui W1—W2 (*CCArh—Porțile de Fier*, 4, 1968, p. 12), iar de către Fl. Mogoșanu în W2 (*SCIV*, 21, 1970, nr. 4, p. 10). P. Roman a continuat cercetările și în 1967, fără însă a descoperi ceva nou. Săpăturile următoare au fost efectuate între anii 1968—1970 și în 1972 sub conducerea lui Fl. Mogoșanu în rotunda mare a peșterii, axîndu-se pe studierea stratului paleolitic. S-a dovedit că locuirea umană începe în peșteră cu o fază tardivă mousteriană, atestată prin unelte atipice din cuarțit local, apărute în adîncime de 2,50—2,70 m, și oase de *Ursus spelaeus*, totul fiind la baza unui sediment loessoid care, după analizele palinologice și determinările de micromamifere, a fost corelat cu stadiul W2, datat la cca. 30.000 ani î.e.n. (*Banatica* 2, 1973, p. 14). Din

inventarul acestui strat au fost colectate 75 de piese din cuarțit, din care 30 pot fi oarecum încadrate tipologic: trei virfuri atipice, neretușate, de caracter mousterian, două răzuitoare triunghiulare, pe o latură cu retușe scalariforme, trei așchii lamelare, opt așchii scurte, un „couteau à dos naturel“, în rest așchii. Fără a se putea delimita un strat paleolitic superior, câteva piese au fost considerate ca fiind de caracter aurignacian: două nuclee cu negativele de desprinderi de lame, două gratoare atipice etc. Mousterianul de aici aparține, susține Fl. Mogoșanu, unui paleolitic alpin sau mousterian al vânătorilor de urși de peșteră, cultură încă insuficient determinată și în acele teritorii unde termenul a fost pentru prima dată aplicat: Austria și Elveția. Mousterianul acestei peșteri nu diferă tipologic într-o așa măsură de cel al celorlalte peșteri carpatine ca să fie motivată o rupere a lui din acest context. Fauna paleolitică dominată de ursul de peșteră, precum și industria litică atipică din cuarțit local, sînt trăsături ce caracterizează și peșterile bihorene locuite în paleolitic, deocamdată însă insuficient cercetate. M. Cîrciumaru a executat în peșteră cercetări paleoclimatologice. Din straturile postpaleolitice cunoaștem ceramică de tip Vinča, Tisa II, Sălcuța III și IV, Coșofeni, Verbicioara III, Hallstatt, dacic, roman și feudal timpuriu. Cercetările continuă.

B. Milleker, în *Délmagyarország az Őskorban*, I, Timișoara, 1894, p. 10, 11, 20; idem, în *Délmagyarország régiségleletei*, I, Timișoara, 1897, p. 46, 47; ibidem, în vol. III, 1906, p. 82; L. Bella, în *B-H*, 5, 1917, p. 111—114; M. Roska, în *ACMIT*, I, 1929, p. 189, 190; idem, *ErdRep*, p. 105, nr. 26; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 6, 1955, nr. 1—2, p. 140—146; idem, în *SCIV*, 6, 1955, nr. 3—4, p. 391, 394; idem, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 16, 17, 18, 19, 20, 26, 27, 28; V. Milojević, în *Germania*, 34, 1956, nr. 3—4, p. 208—210; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 1, 1957, p. 42, 45, 50, 54; idem, în *SCIV*, 8, 1957, nr. 1—2, p. 17—26; idem, în *Materiale*, 3, 1957, p. 51—58; D. Berciu, în *SCIV*, 9, 1958, nr. 1, p. 94—96; M. Bitiri, în *SCIV*, 10, 1959, nr. 2, p. 453—458; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 10, 1959, nr. 2, p. 221—227, 231; idem, în *IstRom*, vol. I, p. 20; idem, în *SCIV*, 12, 1961, nr. 2, p. 203—213; D. Berciu, în *OmD*, p. 19—21, 23; Cronică, în *SCIV*, 12, 1961, nr. 1, p. 135; Cronică, în *Dacia*, 5, 1961, p. 568; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ArchAustr*, 1962, nr. 31, p. 85, 89—90; idem, în *SCIV*, 15, 1964, nr. 3, p. 313, 316; idem, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 2, p. 408, 409; Al. Păunescu, în *SCIV*, 15, 1964, nr. 3, p. 328; idem, în *Dacia*, 9, 1965, p. 21, 26; E. Comșa, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 550, 551; B. Brukner, în *ArchJug*, 1966, nr. 7, p. 7; Cronică, în *SCIV*, 17, 1966, nr. 4, p. 711; Cronică, în *Dacia*, 10, 1966, p. 384; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 10, 1966, p. 22; P. Roman, în *CCArh—Porțile de Fier*, I, 1967, p. 1—35; Cronică, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 3, p. 538; Cronică, în *Dacia*, 11, 1967, p. 376; Cronică, în *SCIV*, 19, 1968, nr. 4, p. 698; Cronică, în *Dacia*, 12, 1968, p. 441; Fl. Mogoșanu, în *CCArh—Porțile de Fier*, 8, 1968, p. 7 sqq.; idem, în *SCIV*, 19, 1968, nr. 2, p. 309; C. S. Nicolăescu-Plopșor și colab., în *CCArh—Porțile de Fier*, 4, 1968, p. 11, 12, 13, 20, 21, 28, 29—32, 35; idem, în *CCArh—Porțile de Fier*, 5, 1968, p. 9, 10, 13, 16, 17, 19, 23, 25, 27; Cronică, în *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 501; Cronică, în *Dacia*, 13, 1969, p. 537; Cronică, în *SCIV*, 21, 1970, nr. 3, p. 522; Cronică, în *Dacia*, 14, 1970, p. 462—463; Al. Păunescu, în *Evoluția*, p. 16, 25, 31, 141—142, 232 etc.; I. Stratan, în *Tibiscus*, 1970, p. 7; M. Cîrciumaru, în *SCIV*, 22, 1971, nr. 1, p. 15—18; idem, în *Dacia*, 15, 1971, p. 133—136; Cronică, în *Dacia*, 15, 1971, p. 381; Fl. Mogoșanu, în *SCIV*, 22, 1971, nr. 1, p. 3—14; Cronică, în *Dacia*, 16, 1972, p. 348; E. Condurachi etc., în *HartArhRom*, harta nr. 2; Fl. Mogoșanu, în *Dacia*, 16, 1972, p. 8, 9—10, 18, 22; idem, în *Banatica*, 2, 1973, p. 386—387; M. Cîrciumaru, în *SCIV*, 25, 1974, nr. 3, p. 351—357; idem, în *SCIVA*, 26, 1975, nr. 1, p. 13; L. Bánesz, în *SlovArch*, 24, 1976, nr. 1, p. 8; I. C. Drăgan, *Noi Tracii*, Craiova, 1976, p. 54;

M. Gábori, în *PalMoyen*, p. 94, 234; M. Bleahu etc., în *Peșteri Rom*, p. 38, 39, 266—268; B. Jungbert, în *Acta MN*, 14, 1977, p. 663; Fl. Mogoșanu, *Paleoliticul din Banat*, în *Bibl. de arb.*, 32, 1978, p. 23—29, 102, 107, 131, 137 etc.

BIBORȚENI, sat aparținând orașului Baraolt, jud. Covasna.

C. S. Nicolăescu-Plopșor atribuie lui M. Roska semnalarea de pe teritoriul satului a unor urme din paleoliticul inferior (*ProblAntr*, 2, 1956, p. 76). În lucrările lui M. Roska nu găsim asemenea referiri.

BINDER, PEȘTERA, vezi Cheile Turzii.

2. **BIXAD**, c., jud. Satu Mare.

De la punctele *Cetățele*, *Lăutari*, *Între Coaste*, *Izvorul Răcii*, *Sub Coasta Riului* și *Măgurele* au fost culese în 1928 de la suprafață câteva piese de opal, atribuite pe baza tipologiei acheuleanului și micoquianului. Mai târziu același Roska încadrează materialul în mezolitic (*ErdRep*, p. 42). În 1957 C. S. Nicolăescu-Plopșor și E. Kovács au reluat cercetarea acestor puncte și a altora noi, ca *Frunzuleasca*, *Fintinile Hozașului*, *Fărtăi*. Au fost colectate nuclee prelungi, așchii triunghiulare, așchii cu planul de lovire fațetat sau cu planul format din două fețe înclinate și laturile parțial retușate etc. Piesele au fost corelate cu „finalul pleistocenului și începutul holocenului”. Se remarcă lipsa lamelor și prezența în special a așchiilor cioplite într-o manieră moustertiană. Materialul se păstrează în Muzeul din Baia Mare, sub nr. de inv. 10.000 — 10.500. În anul 1968 M. Bitiri și Fl. Mogoșanu, efectuând noi cercetări de suprafață și mici sondaje, au găsit aici, printre multe pseudo-instrumente, și câteva piese care puteau să fi servit ca unelte în paleolitic. Vreun strat de cultură nu a putut fi identificat.

M. Roska, în *B-H*, 14—15, 1927, p. 23, 84; idem, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 116, 123, 125; M. Moga, în *ACMIT*, 4, 1938, p. 158, 175; E. Patte, în *BSPF*, 31, 1934, p. 372 (lucrarea ne-a fost inaccesibilă); M. Roska, *ErdRep*, p. 42, nr. 123, 318, 319; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProblAntr*, 2, 1956, p. 76; idem, în *Materiale*, 3, 1957, p. 285; idem, în *SCIV*, 12, 1961, nr. 1, p. 65; Fl. Mogoșanu, în *SCIV*, 11, 1960, nr. 1, p. 127; M. Bitiri, în *RevMuz*, 2, 1965, nr. 2, p. 164; idem, în *Dacia*, 9, 1965, p. 33, 34; M. Bitiri și A. Socolan, *Cercetări arheologice în Tara Oașului*, Baia Mare, 1966, p. 3, 4—7; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 10, 1966, p. 14; M. Bitiri, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 4, p. 626; idem, în *StudComSM* 1969, p. 35; idem, în *Materiale*, 9, 1970, p. 11; idem, în *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 293; idem, în *Dacia*, 15, 1971, p. 16; idem, în *PalOaş*, p. 12, 28—30 etc.; idem, în *UISPP, IXe Cgr.*, 1976, *Coll. XVI*, p. 70.

BOGȘUȚA, PEȘTERA, vezi Vălișoara.

3. **BOINEȘTI**, c. Bixad, jud. Satu Mare.

Așezarea paleolitică de pe *Coasta Boineștilor* sau *Belavara* a fost descoperită în 1957 de către C. S. Nicolăescu-Plopșor și E. Kovács. Au fost identificate un nivel moustertian final și unul aurignacian mijlociu. Săpăturile au fost continuate în 1960, 1962 și 1967 prin trasarea a zece secțiuni, totalizându-se o suprafață de 185 m². În 1960 a fost identificat și un nivel gravetian. Datorită condițiilor naturale, depunerile sînt foarte subțiri, toate stra-

turile comasându-se pe o grosime maximă de 0,80 m, neavînd între ele depuneri sterile. În nivelul atribuit mousterianului final, datat în W1—W2, fază de trecere spre aurignacian, unde 20% din unelte sînt tipice, au apărut nuclee discoidale, uni- și bifaciale, cu urme de desprinderi de așchii scurte și late, nuclee prelungi de tipul celor prismatice, cu două planuri de lovire, toporașe unifaciale transformate din nuclee. S-au mai găsit vîrfuri de mînă, gratoare rudimentare și diverse răzuitoare de tip mousterian, confecționate toate din roci locale: cuarțit, opal, gresie, tuf vulcanic. Nivelul aurignacian are 15% din inventar piese tipice, cu caracter lamelar. Amintim lame retușate oblic, răzuitoare înalte pe capăt de așchie groasă, răzuitoare pe vîrf de lamă, gratoare simple, gratoare înalte, altele pe lame retușate, precum și unul dublu, acestea dînd caracterul așezării. Restul pieselor constă din lame simple, răzuitoare, burine etc. Majoritatea pieselor sînt din opal, silex local, dar apare în proporție redusă și obsidiana importată. Locuirea a fost corelată cu W2. Al treilea nivel, atribuit gravetianului final (M. Bitiri, *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 525; idem, *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 298) sau gravetianului timpuriu de vîrstă W2—W3 (M. Bitiri, *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 526), a dat în proporție de 19% uneite tipice, în majoritate microlitice: nuclee, lame, răzuitoare, străpungătoare, vîrfuri, așchii și unelte combinate, ca gratoare-străpungătoare, sau gratoare-burine. În acest strat au fost găsite și urme de arsursă. Faună nu a apărut. Toate cele trei straturi de cultură au avut, conform observațiilor M. Bitiri, aceeași răspîndire de aproximativ 250 m², dar ele nu reprezintă o locuire continuă. Materialul a ajuns în Muzeul din Baia Mare.

Cronică, în *SCIV*, 9, 1958, nr. 1, p. 141; Cronică, în *Dacia*, 2, 1958, p. 479; Fl. Moșanu, în *SCIV*, 11, 1960, nr. 1, p. 127; Cronică, în *SCIV*, 12, 1961, nr. 1, p. 133; Cronică, în *Dacia*, 5, 1961, p. 567; Cronică, în *SCIV*, 14, 1963, nr. 2, p. 451; Cronică, în *Dacia*, 7, 1963, p. 569; M. Bitiri, în *SCIV*, 15, 1964, nr. 2, p. 167—186; idem, în *RevMuz*, 2, 1965, nr. 2, p. 161, 162, 163, 164; idem, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 1, p. 10, 14; idem, în *SCIV*, 16, 1965, nr. 3, p. 442, 443, 445; idem, în *Dacia*, 9, 1965, p. 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43; Al. Păunescu, în *Dacia*, 9, 1965, p. 19, 21, 22; M. Bitiri, și A. Socolan, *Cercetări paleolitice în Țara Oașului*, 1966, Baia Mare, p. 5—7, 8, 12, 16, 18, 20, 21; M. Bitiri, în *Dacia*, 10, 1966, p. 23, 26; idem, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 4, p. 626, 627, 630, 631, 635, 638, 640; L. Roșu, în *RevMuz*, 4, 1967, nr. 6, p. 514; M. Bitiri, în *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 517, 518, 519, 521, 526; Al. Păunescu, *Evoluția*, p. 16, 18, 22, 23, 111, 133, 232 etc.; I. Stratan, în *Tibiscus*, 1, 1970, p. 16; M. Bitiri, în *Dacia*, 15, 1971, p. 15, 16, 19, 20, 22, 23, 26, 27; idem, în *Marmația*, 2, 1971, p. 12; idem, în *StudComSM*, 1972, p. 35, 36, 37, 41, 42, 43, 45, 46, 47; idem, *Țara Oașului*, p. 13, 30—36, 63—73 etc.; E. Condurachi etc., *Harta ArhRom*, p. 9, harta nr. 2; Redacția SCIVA, în *SCIVA*, 25, 1974, nr. 3, p. 336; M. Brudiu, *PalMoldovei*, p. 37; L. Bánesz, în *SlovArch*, 24, 1976, nr. 1, p. 8, 54; M. Bitiri, în *UISPP, Cgr. IXe, 1976, Coll. XVI*, p. 54, 55, 56, 58, 59—60, 70, 73; B. Jungbert, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 8.

BOIULUI, PEȘTERA, vezi Lorău.

BORDUL MARE, PEȘTERA DE LA, vezi Ohaba Ponor.

4. BRATCA, c., jud. Bihor. PEȘTERA DIN ~

În masivul calcaros din hotarul satelor Bratca și Lorău se găsesc mai multe peșteri. În partea nordică a dealului Mitoc, la locul numit Coasta Luchii, este o peșteră neînsemnată la prima vedere. De fapt este vorba de o încăpăre în stîncă, care nu are nici nume, dar despre care s-a afirmat că ar adăposti depuneri paleolitice. În 1931 M. Roska a efec-

tuat aici săpături. A atins adâncimea de 1,60 m, fără să dea de patul peșterii. Sub un strat gros de 0,90 m, avînd faună recentă, ceramică eneolitică, și o așchie de obsidian, s-a găsit o vatră circulară cu diametrul de 1,40 m, avînd multe arsuri. Au fost adunate aici cîteva așchii triunghiulare atipice din cuarțit local, după Roska de caracter mousterian. Locuirea este atribuită de către Roska mousterianului final „eventual contemporan cu mousterianul de la Lorău”. Despre fauna cuaternară nu avem nici o precizare. Materialele săpate în parte au ajuns în Muzeul de Istorie al Transilvaniei. Pînă la noi săpături trebuie să considerăm că din acest punct nu avem materiale certe paleolitice.

M. Roska, în *ArchErt*, 47, 1935, p. 151, 157, 209; idem, în *FolArch*, 1—2, 1939, p. 3—6 (aceste lucrări afirmă că așchia de obsidiană amintită în text s-ar fi găsit în stratul superior, împreună cu ceramică eneolitică); idem, *ErdRep*, p. 32, nr. 23 (scrie că așchia a apărut în stratul mousterian); C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 14; idem, în *Dacia*, 1, 1957, p. 42, 45; M. Găbori, *PalMoyen*, p. 92.

5. BRĂDUȚ, c., jud. Covasna.

A. Koch a găsit în hotarul comunei o măsea de *Mastodon arvernensis* și o unealtă de piatră nedescrisă tipologic, care a ajuns în Muzeul din Sfîntu Gheorghe. Herepei a cules din prundișul Pîriului Kormos 410 piese litice, la care el a presupus unele urme de prelucrare intenționată. Materialul a ajuns la Muzeul din Sfîntu Gheorghe (nr. de inv. 9078). Datorită caracterului atipic absolut dominant, considerăm că ar fi pripită atribuirea acestui material în paleolitic. La izvoarele pîriului Egrespataka unde se găsește opal au fost descoperite de către un localnic, în perioada interbelică, „cîteva unelte” determinate de către M. Roska ca fiind din paleoliticul inferior și mijlociu. Din acest material au ajuns în Muzeul din Sfîntu-Gheorghe două răzuitoare (nr. de inv. pentru ambele: 8298) și o lamă de silex (nr. de inv. 8299). În 1935 M. Roska și V. Csutak au găsit în malul apei amintite cîteva „unelte” paleolitice descrise foarte confuz, ca avînd trăsături tipologice levalloisiene, pre-mousteriene, solutreene mijlocii și mezolitice (nr. de inv. 8382—8417). O piesă este din cuarțit alb, celelalte din opal. Locul trebuie cercetat din nou.

A. Koch, în *OTTE*, vol. 1, 1879, an. 3, p. 150, nr. 15, p. 153, nr. 12; M. Roska, *ErdRep*, p. 33, nr. 30, 318, 319; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProblAntr*, 2, 1956, p. 76; idem, în *Materiale*, 3, 1957, p. 285.

6. BROTUNA-BASARABASA, sate, c. Vața de Jos, jud. Hunedoara.

La punctul *Virtoape* în hotarul ambelor sate, M. Roska a descoperit în 1926 și mai tîrziu cîteva piese de opal atribuite chelleanului inferior. Pe terasa *Coasta Cremenii*, tot în hotarul ambelor sate, se găsesc mai multe mine din care se exploata opalul în secolul trecut în scopul utilizării lui la fabricarea sticlei. Roska a considerat la început aceste mine ca fiind paleolitice, iar din apropierea lor a cules cîteva „unelte” atribuite chelleanului inferior și superior. La marginea terasei a trasat o secțiune adîncită pînă la 0,45 m unde a observat de asemenea „urmele chelleanului, acheuleanului și micoquianului. J. Hillebrand și J. Bayer au atribuit aceste materiale mezoliticului. C. S. Nicolăescu-Plopșor de asemenea a negat existența aici a paleoliticului inferior. După colectarea de pe *Coasta Cremenii*, în urma perieghezei din 1955, a doua percutoare, a unui nucleu și a cîtorva așchii atipice, a emis părerea că avem aici urme sigure doar ale paleoliticului superior. În 1971 a efectuat aici unele cercetări L. Roșu, ale căror rezultate încă nu au fost publicate.

J. Bayer, în *Die Eiszeit*, 4, 1927, p. 128 etc.; M. Roska, în *BSSC*, 3, 1927, nr. 1, p. 74; idem, în *B—H*, 14—15, 1927, p. 23, 84; idem, în *Die Eiszeit*, 4, 1927, p. 99—101

(lucrarea ne-a fost inaccesibilă); idem, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; idem, în *ACMIT*, I, 1929, p. 189, 190; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ArhOlt*, 9, 1930, nr. 49—50, p. 213; M. Roska, în *AIGR*, 14, 1931, p. 79, 80, 86—89; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 114—115, 123, 125; H. Schroller, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 134; Riek, în *Germania*, 16, 1932, p. 263 (lucrarea ne-a fost inaccesibilă); O. Kadić, în *MKFIÉ*, 30, 1934, nr. 1, p. 16, 122; E. Patte, în *BSPF*, 1934, p. 372—373 (lucrarea ne-a fost inaccesibilă); J. Hillebrand, în *24/25 BerRGK*, 1937, p. 17, 25; M. Moga, în *ACMIT*, 4, 1938, p. 158, 162, 175; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 44, 81; M. Roska, *ErdRep*, p. 34, nr. 34, p. 318, 319; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProblAntr*, 1, 1954, p. 64; idem, în *ProblAntr*, 2, 1956, p. 76; idem, în *Dacia*, 1, 1957, p. 42, 43, 52; idem, în *Materiale*, 3, 1957, p. 282, 284, 285; L. Roșu, în *RevMuz*, 3, 1966, nr. 6, p. 483.

7. BUCIUMI, c., jud. Sălaj.

La punctul „Grădiște” s-a găsit în 1956, în condiții necunoscute, un gratoar trapezoidal din silex cenușiu ce a ajuns la Muzeul din Zalău (nr. inv. 1107). Fără alte date este greu să facem o încadrare precisă a piesei, în tot cazul se poate spune că este un gratoar de aspect arhaic, tip de unealtă ce apare la începutul paleoliticului superior. În locul numit „Dealul Negrânului”, în 1952 a apărut în condiții necunoscute un vîrf bifacial, lanceolat, asimetric, cu baza largă și rotunjită imperfect, din silex cenușiu, retușat fiind prin desprinderi largi, neregulate. Tipologia și tehnica de prelucrare a piesei o plasează în prima parte a paleoliticului superior, dar fără date stratigrafice, faunistice etc. nu se poate spune mai mult. (Muzeul din Zalău, nr. inv. 1106).

B. Jungbert, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 1—2.

BUDUREASA, c., jud. Bihor, PEȘTERA ONCEASA DIN ~.

În apropierea comunei Budureasa se găsesc mai multe peșteri cunoscute deocamdată doar prin importanța lor paleontologică. În Peștera Onceasa sau Peștera Zmeilor au fost descoperite oasele unor animale cuaternare ca *Ursus spelaeus*, *Felis pardus spelaea*, *Canis sp.* (A. Koch, în *ErdMúzEck*, I, 1876, nr. 5, p. 128), *Hyaena spelaea* (M. Roska, *ErdRep*, p. 45), *Rhinoceros tichorhinus* (Zs. Torma, în *ErdMúz*, 7, 1880, nr. 6, p. 162) și *Cervus* (?) (T. Jurcsák, în *RepBihor*, p. 366). Roska amintește ca provenind de aici o unealtă de piatră din calcar cristalin, „un fel de daltă cu urme de șlefuire”, ce a ajuns în Muzeul de Istorie al Transilvaniei, nr. inv. 8036. La începutul secolului, Gy. Primics a presupus aici existența unei așezări paleolitice, afirmație ce nu s-a bazat pe cercetări efectuate în zonă și care a rămas pînă astăzi neconfirmată. H. Müller-Karpe, fără a indica sursa de informare, scrie că din peșteră provin urme ale viețuirii și activității omului paleolitic. (*Vorgeschichte*, p. 150, 273). În concluzie, cercetările sporadice și referirile literare confuze n-au dovedit, dar nici n-au exclus posibilitatea să fi trăit omul paleolitic în această peșteră. Materialul faunistic descoperit a ajuns în muzeele din Oradea, Cluj-Napoca, în Institutul de Speologie din București, în Institutul Geologic din Budapesta și în diverse colecții din Viena. Unele lucrări localizează această peșteră la Pietroasa (c., jud. Bihor).

M. Motul, în *MKFIÉ*, 29, 1933, nr. 4, p. 191, 232; idem, în *MAFIÉJ*, (1943), 1950, 2, p. 467.

BITURI, sat înglobat în or. Hunedoara, jud. Hunedoara.

Din colecția lui A. Koch a ajuns la Muzeul de Istorie al Transilvaniei un răzuitor de cuarțit descris ca fiind de „caracter mousterian”, descoperit în secolul trecut, în condi-

ii necunoscute, în hotarul satului. Actualmente nu am reușit să identificăm piesa. Zs. Torma cercetînd zona a făcut afirmația pripită că în locul și stratul de unde provin materiale terțiare, din pliocen, ea ar fi găsit urme de arsură și o măsea de *Equus primigenius* May (M. Roska, *ErdRep*, p. 51, scrie de o măsea de *Elephas primigenius*). Din descrierea materialului reiese că, de fapt, a găsit doar urme neolitice insuficient determinate, precum și multe urme faunistice din holocen și chiar din pleistocen. Afirmația că unele oase cuaternare ar avea urme de prelucrare intenționată a rămas neconfirmată pînă azi.

C. Gooss, *Chronik*, p. 16 (extras); A. Koch, în *ErdMúzÉvk*, 1, 1876, nr. 5, p. 126, nr. 66; Zs. Torma, în *ErdMúzÉvk*, 6, 1879, nr. 5, p. 136—137; M. Roska, în *PMJH*, 1, 1924, nr. 1—2, p. 13; H. Breuil, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 195—197; M. Roska, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 184; M. Roska, *Ösrégészeti*, p. 303, 305, 324; idem, în *B—H*, 14—15, 1927, p. 22; idem, în *ArbOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; idem, în *EmlékSzNM*, p. 5 (extras); H. Schroller, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 132; I. Nestor, în *BerRGK*, 1933, p. 17; O. Kadić, în *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 14, 119; N. N. Moroșan, în *AIGR*, 19, 1938, p. 3; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43, 50, 66; M. Roska, *ErdRep*, p. 51, nr. 224, p. 318; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProblAntr*, 1, 1954, p. 66; idem, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 28, 29; idem, în *Dacia*, 1, 1957, p. 42, 48, L. Roșu, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 402.

8. BUȘAG, sat component al c. suburbane Tăuții Măgheruș, or. Baia Mare, jud. Maramureș.

În 1969 B. Bitiri a găsit la suprafață, la *Coasta Bușagului*, cîteva piese litice. Două sondaje au fost deschise aici, totalizînd o suprafață de 16,50 m², adîncite pînă la 1 m. Pe coama dealului, spre N și E, ca și pe pîntenul de mai jos, au apărut de asemenea unelte încadrabile în paleolitic. În 1970 cele două sondaje au fost lărgite pînă la 131,50 m², iar în porțiunea orientată spre com. *Cicărlău* s-a deschis o suprafață de 96,50 m². S-a făcut un taluz și în malul unei surpături situate între cele două puncte. Pînă la adîncimea de 0,80 m au fost distinse două niveluri de cultură. Stratul inferior, gros de 0,25—0,30 m, atribuit aurignacianului inferior, a dat unelte de aspect arhaic, masiv, doar în proporție de 12% tipice. Amintim două nuclee prelungi, unul globular, 10 lame și așchii retușate și multe simple, un gratoar pe lamă retușată, 9 gratoare simple, 2 de tip înalt, 6 gratoare circulare pe așchii și unul de tip „à museau” și 12 răzuitoare. Materia primă este opalul local, gresia de rîu și cuarțitul alb. Acest nivel este suprapus direct de un nivel gravetian final cu inventar microlitizat și materie primă diversificată (apare obsidiană). Din inventar s-au publicat global nuclee prizmatice și piramidale, lame subțiri retușate abrupt, străpungătoare pe vîrf de lamă, burine, gratoare, gratoare-burine.

Cronică, în *SCIV*, 21, 1970, nr. 3, p. 493—494; Cronică, în *Dacia*, 14, 1970, p. 431; Cronică, în *Dacia*, 15, 1971, p. 367; M. Bitiri, în *Marmația*, 2, 1971, p. 7—18; idem, *PalOaş*, p. 14 etc.; Cronică, în *Dacia*, 16, 1972, p. 333; M. Bitiri, în *UISPP, IXe Cgr.*, 1976, *Coll. XVI*, p. 54, 57—58, 59, 64, 71.

CALULUI, PEȘTERA, vezi Merești.

9. CARANSEBEȘ, or., jud. Caraș-Severin.

R. Petrovsky a publicat „3—4 obiecte de silex” atribuite paleoliticului superior, descoperite în mod întîmplător la punctul *Carbonifera Veche* din *Caransebeșul Nou*, la cca. 250 m de cimitir și la cca. 100 m de *Pîrtiul Zlăgnița*. O altă piesă de silex a apărut cu ocazia săpării unei gropi pentru un stîlp de înaltă tensiune. Materialul se află la Muzeul Județean de Etnografie și Istorie Locală Caransebeș, sub. nr. de inv. 577—578. La locul numit

Măhală a fost găsită o altă piesă de silex, atribuită de către R. Petrovsky paleoliticului. Piesa se află în același muzeu, la nr. inv. 576.

R. Petrovsky, în *Banatica*, 3, 1975, p. 365.

CĂLĂȚEA, PEȘTERA CUGLIȘ, PEȘTERA VALEA MIEREI, PEȘTERA VĂDĂREȚI, PEȘTERA COBLEȘTI, PEȘTERA DE LA PUSTA CĂLĂȚELE DE LA ~, sat, c. suburbă Aștileu, or. Aleșd, jud. Bihor.

S. Dumitrașcu atrage atenția că primele patru dintre peșterile înșirate, pe lângă importanța lor speologică, ar putea prezenta interes și pentru cercetarea paleoliticului și neoliticului din Valea Crișului Repede. Peștera de la Pusta Călățele se ramifică în mai multe galerii, de unde T. Jurcsák cunoaște resturi scheletice de om de vîrstă eneolitică, ceramică, iar din cîteva puncte și oase de *Ursus spelaeus*. Materialul a ajuns în Muzeul din Oradea.

R. Jeannel și E. Racoviță, în *Biospeologica*, 54, 1929, p. 544; T. Jurcsák și S. Dumitrașcu, în *RepBihor*, p. 21, 52, 333.

CĂLAȘTUR, PEȘTERA, vezi Cheile Turzii.

10. CĂLINEȘTI-OAȘ, AȘEZAREA NR. I; c., jud. Satu Mare.

Așezarea se află pe culmea *Bocioghița*, la NV de sat. Primele unelte paleolitice au fost descoperite în 1964, la suprafață. Cele trei sondaje ce au urmat au dus la descoperirea, printre altele, a 37 de unelte atribuite, pe baza celor cîteva tipice, aurignacianului. În 1965 și 1966 săpăturile au fost extinse în zece secțiuni, pe o suprafață de 200 m². Au fost găsite 392 piese, din care 82 tipice. Așezarea a fost locuită în două etape, perioade scurte de timp. Stratul aurignacian (0,60—0,35 m), corelat cu Würm II, a dat nuclee prismatice, bulgări nucleari, lame, gratoare, răzuitoare, percutoare etc. M. Bitiri atribuie locuirea acestui nivel fazei a treia a aurignacianului din NV țării (*UISPP, IXe Cgr., 1976, Coll. XVI*, p. 60—61). Stratul gravetian, corelat cu W2—W3 sau W3, suprapune direct stratul aurignacian și este gros de 0,30 m, fiind în mare parte răscolit. A dat unelte microlitice, ca lamele, gratoare, burine etc. M. Bitiri afirmă că gravetianul de aici este mai timpuriu decît cel de la Boinești, Remetea Șomoș I și II, și pare a se apropia de cel de la Turulung — Dealul Pustiu (*RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 296; *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 526; *StudComSM*, 1972, p. 46) și Călinești — Așezarea nr. III (*UISPP, IXe Cgr., 1976, Coll. XVI*, p. 61). Unelte sînt confecționate din opal, cremene de prund, argilă silicificată, gresii, sporadic apare și silexul de Prut și obsidiana. În cîteva publicații, M. Bitiri amintește și de un al treilea strat la Călinești I (primul în timp?), un mousterian întîrziat, corelat cu W1—W2 (*SCIV*, 18, 1967, nr. 4, p. 638). Aceeași autoare, în *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 295, scrie că nivelul II de la Călinești I aparține aurignacianului, nivelul III gravetianului, iar despre nivelul I pur și simplu nu pomenește. În lucrările mai recente se revine la afirmația că ar exista numai cele două straturi de cultură descrise mai sus.

M. Bitiri și A. Socolan, *Cercetări paleolitice în Țara Oașului*, Baia Mare, 1966, p. 5, 8, 17—19; Cronică, în *SCIV*, 17, 1966, nr. 4, p. 704; Cronică, în *Dacia*, 10, 1966, p. 383; M. Bitiri, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 4, p. 625, 632, 635, 637, 638, 640; Cronică, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 3, p. 521; Cronică, în *Dacia*, 11, 1967, p. 357; M. Bitiri și A. Socolan, în *StudCom SM*, 1969, p. 35, 38; M. Bitiri, în *Marmația*, I, 1969, p. 8; idem, în *SCIV*, 20, 1969, nr. 4, p. 517, 519, 521, 522, 525, 526; Cronică, în *SCIV*, 21, 1970, nr. 3, p. 493; Cronică, în *Dacia*, 14, 1970, p. 431; idem, în *Materiale*, 9, 1970, p. 31—33, 36; M. Bitiri, H. Asvadurov, S. Roman, în *SCIV*, 21, 1970, nr. 3, p. 357; M. Bitiri, în *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 293,

295, 296, 298; idem, în *StudComSM*, 1972, p. 41, 43, 45, 46, 47; E. Condurachi etc., *Hart ArhRom*, p. 9, harta nr. 2; M. Bitiri, în *PalOaş*, p. 13—14, 44—48, 83—89 etc., Redacția SCIVA, în *SCIVA*, 25, 1974, nr. 3, p. 336; M. Brudiu, *PalMoldovei*, p. 37; L. Bánesz, în *SlovArch*, 24, 1976, nr. 1, p. 8, 54, 57; M. Bitiri, în *UISPP, IXe Cgr.*, 1976, *Coll. XVI*, p. 54, 55, 60, 70.

11. CĂLINEȘTI—OAȘ, AȘEZAREA NR. II, c., jud. Satu Mare.

Punctul Călinești II a fost descoperit între satele *Călinești*, *Lechința* și *Boinești*, în 1965, pe un loc unde se găsește cremene. S-a identificat o așezare de proporții restrânse, din care se mai păstrează un nivel de cultură pînă în adîncime de 0,30 m, care însă a dat cel mai bogat material pentru aurignacianul mijlociu din NV țării. În urma campaniei din 1966 s-a deschis în total o suprafață de 227,5 m², pe alocuri găsindu-se materiale paleolitice și la suprafață. La adîncimea de 0,30 m s-a găsit o vatră și multă arsură. Din așezare provin 1595 piese litice, dintre care 448 sînt tipice (cel mai înalt procentaj în zonă). Distingem, în primul rînd, uneltele lamelare, ca 71 lame și așchii retușate, 54 gratoare lucrate pe lame retușate, 17 gratoare înalte, 10 gratoare circulare și 6 duble; burine nu au apărut. La unele piese se observă tehnica de cioplire mousteriană. Lamele microlitice par a fi urmele unui strat gravetian distrus. În proporție de 95% uneltele sînt din opal. Locuirea aurignaciană de aici, corelată cu W2, este, după părerea M. Bitiri, mai timpurie decît celelalte locuiri aurignaciene din Oaș (*Marmația*, 2, 1970, p. 12; *StudComSM*, 1972, p. 43), în alte lucrări este contemporană cu ele (*SCIV*, 18, 1967, nr. 3, p. 638; *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 295), iar pe alocuri este atribuită unui stadiu avansat al aurignacianului mijlociu (*Marmația*, I, 1969, p. 9). Mai recent este atribuită „fazei a doua a dezvoltării paleoliticului superior”, cu analogii tipologice și cronologice în Slovacia (*UISPP, IXe Cgr.*, 1976, *Coll. XVI*, p. 59). M. Brudiu atribuie acestei așezări vîrsta de W1—W2, ceea ce ni se pare prea timpuriu. În schimb, locuirile aurignaciene de la Călinești I, Boinesti (niv. II) și Remetea Șomoș I (niv. II), același autor le datează în W2.

M. Bitiri și A. Socolan, *Cercetări paleolitice în Țara Oașului*, Baia Mare, 1966, p. 5, 8, 18, 19—20; Cronică, în *SCIV*, 17, 1966, nr. 4, p. 709; Cronică, în *Dacia*, 10, 1966, p. 383; M. Bitiri, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 4, p. 625, 632, 638, 640; Cronică, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 3, p. 521; Cronică, în *Dacia*, 11, 1967, p. 357; M. Bitiri, în *Marmația*, I, 1969, p. 7, 8—9; idem, în *Materiale*, 9, 1970, p. 18, 25, 26, 29, 33—34; idem, în *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 293, 295; idem, în *Marmația*, 2, 1971, p. 12; idem, în *StudComSM*, 1972, p. 41, 42, 43, 45; idem, *PalOaş*, p. 13—14, 48—52, 89—93 etc.; E. Condurachi etc., *Hart ArhRom*, p. 9, harta nr. 2; M. Brudiu, *PalMoldovei*, p. 37, 39; L. Bánesz, în *SlovArch*, 24, 1976, nr. 1, p. 8, 54, 57; M. Bitiri, în *UISPP, IXe Cgr.*, 1976, *Coll. XVI*, p. 54, 55, 58—59, 70, 72.

12. CĂLINEȘTI—OAȘ, AȘEZAREA DE LA DÎMBUL SFINTEI MĂRII, c., jud. Satu Mare.

Așezarea se găsește pe un piemont înalt de cca. 150 m, situat spre SE de comună. Cu prilejul cercetărilor întreprinse aici în 1960, 1964 și 1965, au fost găsite la suprafață diverse piese litice. Cele trei sondaje au cuprins o suprafață de 21 m². La adîncime de 0,10 m și pînă la 0,25 m au apărut cîteva lame și așchii, iar în adîncime de 0,62 m o altă așchie de silex și tot în apropiere încă o așchie de gresie. M. Bitiri susține că tipologia celor două așchii și poziția stratigrafică a uneia din ele fac dovada existenței unei locuiri mai vechi, mai timpurii decît cele aflate la Călinești I și II, și care pare a se apropia de mousterianul de la Boinesti

(*Materiale*, 9, 1970, p. 34). În 1966 a fost publicată o vatră, descoperită în adâncime de 0,15 m, împreună cu nuclee prismatice, bulgări nucleari, gratoare, lame și așchii (*Cercetări paleolitice în Țara Oașului*, Baia Mare, 1966, p. 19—20). În cele spuse mai sus ne-am ghidat după lucrarea de doctorat a M. Bitiri (în bibl.: *PalOaș*), deoarece în unele lucrări găsim afirmații care cauzează confuzii. Astfel M. Bitiri și A. Socolan scriu în suscitata lucrare *Cercetări paleolitice...*, p. 19—20, că așezarea Călinești II ar fi identică cu cea de la *Dimbul Sfintei Mării*, despre care afirmă preliminar că aparține aurignacianului evoluat, posterior locuirilor din aurignacianul mijlociu de la Boinești și Remetea Șomoș. În alte lucrări așezarea de la *Dimbul Sfintei Mării* este identificată cu punctul Călinești III, unde avem, de fapt, o așezare gravetiană (*Marmația*, I, 1969, p. 7; *Materiale*, 9, 1970, p. 34). Se pare că așezarea amintită nu este identică nici cu punctul Călinești II și nici cu Călinești III. De aceea considerăm acest punct ca o așezare separată, aparte, și o tratăm ca atare.

Bibliografia, vezi la Călinești-Oaș, Așezarea nr. II.

13. CALINEȘTI—OAȘ, AȘEZAREA NR. III., c., jud. Satu Mare.

La SE de așezarea Călinești II se ridică un piemont înalt de cca. 100 m. În 1960 M. Bitiri a găsit aici, la suprafață, lame mărunte și așchii de silex și obsidiană. Primele sondaje s-au făcut în 1965 și apoi în 1967 și 1969. În cele trei campanii s-a deschis o suprafață de 297 m², în 14 secțiuni. Așezarea a fost atribuită gravetianului final, contemporan cu straturile superioare de la Boinești, Călinești IV, Remetea Șomoș I și II (*PalOaș*, p. 14; *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 298), iar mai nou a fost corelată cu o fază mai timpurie a gravetianului, contemporană cu nivelul de la Turulung — Dealul Pustiu (*UISPP, IXe Cgr.*, 1976, *Coll. XVI*, p. 61 etc.). Există o referire nu tocmai clară și la un nivel datat în aurignacianul mijlociu (*StudComSM*, 1969, p. 37).

M. Bitiri și A. Socolan, în *Cercetări paleolitice în Țara Oașului*, Baia Mare, 1966, p. 19—20; M. Bitiri, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 4, p. 625, 640; Cronică, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 3, p. 521; Cronică, în *Dacia*, 11, 1967, p. 357; idem, în *SCIV*, 19, 1968, nr. 4, p. 677; idem, în *Dacia*, 12, 1968, p. 421; M. Bitiri, în *StudComSM*, 1969, p. 37; idem și A. Socolan, în *Marmația*, I, 1969, p. 7—8; M. Bitiri, în *Materiale*, 9, 1970, p. 34—35; idem, în *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 293, 295, 296, 298; idem, în *StudComSM*, 1972, p. 45, 46, 47; idem, *PalOaș*, p. 13—14, 52—55, 93—95 etc.; E. Condurachi etc., *HartArhRom*, p. 9, harta nr. 2; L. Bánesz, în *SlovArch*, 24, 1976, nr. 1, p. 8, 54, 57; M. Bitiri, în *UISPP, IXe Cgr.*, 1976, *Coll. XVI*, p. 60 etc.

14. CALINEȘTI — OAȘ, AȘEZAREA NR IV, c., jud Satu Mare

Așezarea se găsește la punctul *Lichihorb*. În 1966 M. Bitiri a găsit aici, la suprafață, „unelte” de silex și opal. În 1967 au fost începute săpături pe o suprafață de 53 m². Stratul de cultură s-a distrus complet, au fost totuși colectate 37 de piese, din care 19 tipice: lame microlitice, vîrfuri, gratoare pe lame scurte, așchii etc., din silex și opal. Este vorba de un complex cu caracter microlitic, atribuit gravetianului final, eventual contemporan cu grave-tianul de la Călinești III, Remetea Șomoș și Boinești. Tot aici au mai apărut și două piese cioplite într-o manieră mai veche: o lamă de obsidiană și o lamă pe o așchie, ambele retușate.

M. Bitiri, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 4, p. 625, 640; idem, în *Materiale*, 9, 1970, p. 35; idem, în *RevMuz*, 7, 1970, nr. 4, p. 293, 295, 298; idem, în *StudComSM*, 1972, p. 45, 46; idem, *PalOaș*, p. 13—14, 53—55, 95—96 etc.; E. Condurachi etc., *HartArhRom*, p. 9, harta nr. 2.

15. CĂLINEȘTI — OAȘ, AȘEZAREA DE LA DEALUL HURCA, c., jud. Satu Mare.

În 1967 M. Bitiri a descoperit la suprafață mai multe piese litice din opal, silix și obsidian. În 1969 au fost începute săpături care au dus la descoperirea a mai multe nuclee, lame, un gratoar-burin pe lamă retușată pe ambele laturi etc. Vreun strat de cultură nu a fost identificat, dar piesele au fost atribuite, pe baza tipologiei, cu semnul întrebării, grave-tianului.

M. Bitiri, *PalOaș*, p. 61 etc.

16. CĂPUȘU MIC, c. Căpușu Mare, jud. Cluj.

Pe o terasă din stînga *Piriului Căpuș*, după unele relatări în prundișul adus de apă (M. Roska, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 184), după altele într-o carieră, spre intrarea din direcția est în sat (M. Roska, *ErdRep*, p. 127), H. Breuil a găsit, în 1924, cîteva piese de andezit care păreau a avea urme de prelucrare intenționată. M. Roska, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 184, știe de un singur „răzuitor tipic mousterian” și „alte cîteva unelte paleolitice”. Într-o altă lucrare, același autor scrie că Breuil a găsit aici un „răzuitor-limandă” de tip acheulean. Mai amintește de aici și două toporașe de mîină (*coup de poing*), în privința autenticității cărora însă are rezerve și scrie că ultimul cuvînt îl vor spune unele eventuale săpături sistematice (*Dacia*, 1, 1924, p. 299). Referindu-se la același material, H. Breuil amintește, în 1925, mai multe piese de andezit, dintre care una părea a fi, după mărime și aspect, o „limandă acheuleană”. Breuil se abține de la afirmația categorică că această unealtă izolată și rulată, în sine, ar dovedi existența și la noi a culturii și tehnicii acheuleene. Posterioritatea a dedus totuși, din această observație precaută, că avem de la Căpușul Mic dovezi certe ale culturii acheuleene. C. S. Nicolăescu-Propșor, totalizînd referirile la aceste descoperiri, scria în 1938 despre limanda acheuleană a lui Breuil, iar cele două toporașe de mîină și răzuitorul mousterian, ca descoperiri, sînt atribuite lui Roska. Materialul a ajuns în Muzeul de Istorie al Transilvaniei (*I* 293—94). Se mai cunosc de pe teritoriul satului, din poziție secundară, un răzuitor semicircular din cuarț și altul oval din silix, ambele nedatate și ajunse în același muzeu, din colecția lui G. András.

M. Roska, în *Dacia*, 1, 1924, p. 297, 299, 312; idem, în *Dacia*, 2, 1925, p. 416; H. Breuil, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 193—195; M. Roska, *Ösrégészet*, p. 306, 314; idem, în *BSSC*, 3, 1927, nr. 1, p. 67; idem, în *B-H*, 14—15, 1927, p. 22, 84; idem, în *ArchOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; idem, în *AIJR*, 14, 1931, p. 101, 102, 103, 123, 124; C. S. Nicolăescu-Propșor în *ArchOlt*, 10, 1931, nr. 53, p. 47—48; I. Nestor, în *BerRGK*, 1933, p. 14; M. Moga, în *ACMIT*, 4, 1938, p. 157, 158; O. Kadić, în *MKFIÉ*, 30, 1934, nr. 1, p. 16, 121; C. S. Nicolăescu-Propșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43, 50, 67—68, 74, 88—90; idem, în *ProblAntr*, 1, 1954, p. 64—65; idem, în *ProblAntr*, 2, 1956, p. 76—77; idem, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 16, 29; idem, în *Dacia*, 1, 1957, p. 42, 44; idem, în *IstRom*, I, p. 9; idem, în *ArchAust*, 1962, nr. 31, p. 76, 77; L. Roșu, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 3, p. 260; idem, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 401; N. Vlassa etc., în *IstCluj*, p. 7; I. Ferenczi etc., în *GhidCluj*, p. 41; L. Roșu, în *RevMuz*, 12, 1975, nr. 2, p. 86.

17. CEPARI, numele vechi: CEPAN, c. Dumitra, jud. Bistrița-Năsăud.

În colecția lui I. Marțian au intrat, în perioada interbelică, cîteva lame de silix, determinate de Roska ca fiind de tip aurignacian, găsite în condiții necunoscute în hotarul satului în punctele *Lenzseifen* — *Bach* și *Steinkempel*. În *ErdRep* este amintită o singură lamă. De pe teritoriul satului se cunosc și urme eneolitice, din epoca bronzului, hallstattiene și romane ajunse toate în Muz. Ist. Trans.

E. Patte, în *BSPF*, 31, 1934, p. 373; M. Roska, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 121, 124; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 50, 68; M. Roska, *ErdRep*, p. 57—58, nr. 32.

CERBULUI, PEȘTERA, vezi IABALCEA.

CHEILE TURZII, vezi PETREȘTII DE JOS.

18. CIOCLOVINA, c. Boșorod, jud. Hunedoara, PEȘTERA DE LA ~.

Peștera are o lungime de 435 m și se află la o altitudine absolută de cca. 650—680 m, într-un perete de calcar mezozoic. A Koch a găsit în „Peștera Ponorici de la Luncani” oase de *Ursus spelaeus* și diverse urme faunistice din cocen (*ErdMúzÉvk*, 1 (5), 1876, p. 129, nr. 85). Roska crede că este vorba despre Peștera de la Cioclovina (*ErdRep*, p. 64). Cu aceasta nu putem fi de acord, pentru că P. Ponorici este la Ponorici (E. A. Bielz, în *JSKV*, 4, 1884, p. 34—35, nr. 29; idem, în *JSKV*, 5, 1885, p. 35, nr. 9; C. Gooss, în *AVSL*, NF, 13, 1876, nr. 3, p. 413), iar P. de la Luncani este la Luncani (C. Gooss, în *AVSL*, NF, 13, 1876, nr. 3, p. 413; E. A. Bielz, în *JSKV*, 5, 1885, p. 37, nr. 29a). Vezi și harta, chiar a lui Roska (*Dolg*, 1912, p. 3 — extras) și publicația lui Fr. Rainer și I. Simionescu din bibliografia noastră.

În 1910 M. Roska a fost anunțat de către doi turiști și istorici amatori din Călan, că aceștia ar fi găsit în „sala mare” a peșterii craniul de urs și un craniu de om. Anul următor, Roska s-a dus la fața locului pentru verificarea informației, dar tot ce a găsit a fost un dinte de urs. Tot în 1911 a început și săpături în centrul peșterii, deschizând în total o suprafață de 60 m², în care a descoperit ceramică eneolitică, în straturile superioare, iar în cele inferioare au apărut oase de *Ursus spelaeus* („unele prelucrate?”), unelte de tip mousterian și aurignacian și multe piese atipice din cuarțit. În urma acestei campanii nu a fost descrisă o stratigrafie adecvată. În timpul primului război mondial urmau să fie exploatate pentru agricultură depunerile foarte bogate în fosfor ale peșterii (vezi *ErdRep*, p. 62—64, referirile la lucrările lui Z. Schreter, H. Horusitzsky, G. Götzinger etc.). Până la urmă nu știm să se fi început astfel de lucrări. În mod neorganizat localnicii totuși au răvășit straturile peșterii. M. Roska a reluat cercetările în 1921, săpind în „sala mare”, la cca. 200 m de la intrare. A descoperit o vatră, răzuitoare în formă de „D”, așchii, vîrfuri triunghiulare, vîrfuri bifaciale mousteriene (*Muz. Ist. Trans.*, nr. inv. vechi I 1 — I 19). Lamele și răzuitoarele aurignaciene ajunse la același muzeu (I 14; I 26—29) nu le-am mai putut identifica. Piese sînt din cuarțit, opal, silix, jasp și calcedon. H. Breuil a vizitat peștera în 1924, cu care ocazie a studiat și „încizile-semne” de pe peretele peșterii și a declarat că toate se datorează animalelor (*BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 213, nota nr. 1) și nu activității umane, cum a crezut Roska (*BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 186). Roska atribuie lui Breuil afirmația că toate acele semne s-ar datora repulelor (*Dacia*, 1, 1924, p. 310). Totuși, Fr. Rainer și I. Simionescu mai știau și în 1942 că este vorba de „...gravures... dues à l'homme paléolithique”. Referiri mai recente privitoare la această problemă nu avem, dar nu ni se pare verosimil să avem de-a face, la noi, cu artă rupestră paleolitică. Cercetările lui Roska din 1925 au dus la descoperirea, în adîncime de 0,70—0,80 m, pe terasa din fața peșterii, a unei vetre de foc și a unor piese litice, în marea lor majoritate atipice, datate de către el, împreună cu oasele de urs de peșteră, în mousterianul mijlociu (*AIGR*, 14, 1931, p. 91, 117) și final (*ErdRep*, p. 62). În straturile superioare a dat de ceramică eneolitică. Face observația că pe terasa din fața peșterii avem urme mousteriene, iar în mijlocul grotii doar descoperirile aurignaciene se găsesc *in situ*, iar uneltele mousteriene găsite aici au fost trans-

portate de ape ori de la intrarea originală a peșterii, care azi e astupată, ori din alte părți ale ei (*AIGR*, 14, 1931, p. 117). Din materialul colectat în 1924 și din care o parte a ajuns la Muz. Ist. Trans., se mai păstrează răzuitoarele mousteriene din calcar silicizat de la nr. inv. *I* 98 — *I* 102, iar cele atribuite aurignacianului (*I* 103 — *I* 105) nu le-am putut regăsi. Din materialul colectat în 1925, în gura peșterii, au putut fi găsite și reinventariate materialele faunistice de la nr. inv. *I* 1942 — *I* 1947 și piesele litice atipice: *I* 1962, *I* 1981. Restul materialului, pînă la *I* 2220 nu a putut fi reinventariat. În 1927 și 1928 M. Roska a lărgit secțiunea de la intrarea peșterii, pentru a urmări dimensiunile vetrei găsite acolo. Fauna constă din *Ursus spelaeus* și *Canis lupus*. În inventarul litic predomină vîrfurile și răzuitoarele datate în moustertianul mijlociu și final, în mare majoritate atipice. Rezultatul săpăturilor din 1927, care provine din gura peșterii, a fost inventariat la nr. *I* 3163 — *I* 3468, iar materialul găsit în mijlocul peșterii la nr. *I* 3142 — *I* 3162. Materiale au mai ajuns în muzeele din Deva, Oradea, București etc.

Cu ocazia exploatării depunerilor bogate în fosfați, într-un an imposibil de stabilit pe baza literaturii (prin 1940—1941?), a fost găsit întîmplător în peșteră un craniu uman, publicat în 1942 ca aparținînd unei femei în vîrstă de 30—40 de ani, de tip *Homo sapiens fossilis*. Craniul a fost colectat de nespecialiști și a ajuns „prin intermediul unei rudeni care avea legături cu societatea Nitrogen...” la geologul și geograful I. Simionescu, care, împreună cu antropologul Fr. Rainer, au publicat materialul fără ca măcar unul din ei să se fi deplasat la Cioclovina pentru unele observații stratigrafice. Craniul a fost determinat pe baza confruntării unor date metrice cu cele ale craniilor descoperite de către Matiszka la Předmost. Împreună cu acest craniu au mai fost publicate și trei cranii de urs de peșteră, precum și o lamă de silex, una de opal și un vîrf triunghiular tot din silex, atribuite aurignacianului. În 1954 colectivul condus de C. S. Nicolăescu-Plopșor a cercetat peșterile și cîteva terase situate pe ambele versanțe ale Carpaților Meridionali. La Cioclovina a fost vizitată peștera descrisă mai sus, precum și Peștera de la Trecătoare și Peștera Cioclovina cu Apă, unde în 1953 s-a descoperit un depozit de bronzuri, chihlimbar, mărgelă sticloasă, os și ceramică, toate hallstattiene.

Ulterior C. S. Nicolăescu-Plopșor a „reconstituit” poziția stratigrafică a craniului și l-a datat în aurignacianul mijlociu, corelat aici cu W2 (D. Nicolăescu-Plopșor, în *Actes de VIIe Congrès Int. des Sciences Préhist. et Protohist.*, Prague, 1966 (1970), p. 381—385).

B. Pósta, în *ErdMúzeum*, 1911, p. 41, 45; M. Roska, în *Dolg*, 3, 1912, p. 1—49 (extras); idem, în *FöldtKözl*, 43, 1913, p. 400—404; O. Kadić, în *B-H*, 1, 1913, nr. 2, p. 75; J. Hillebrand, în *B-H*, 2, 1914, nr. 3, p. 123; J. Chohnoky, în *B-H*, 5, 1917, nr. 3—4, p. 164—166; J. Hillebrand, în *WPZ*, 6, 1919, p. 19; M. Roska și D. M. Teodorescu, în *PCMI (ST)*, 2, 1923, p. 25 (lucrarea ne-a fost inaccesibilă); M. Roska, în *PMJH*, 1, 1924, nr. 1—2, p. 11, 13, 15; idem, în *Dacia*, 1, 1924, p. 299, 310, 311; H. Breuil, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 212—215; idem, în *l'Anthropologie*, 33, 1925, p. 329—330, 333; M. Roska, în *Dacia*, 2, 1925, p. 405—406, 412; idem, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 183, 185—186, 192; idem, în *B-H*, 14—15, 1927, p. 22, 84; idem, în *ACMIT*, 1, 1929, p. 189, 190; idem, în *Dacia*, 3—4, 1932, p. 8—12; idem, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349, 350; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 352; O. Kadić, în *AMTF*, 2, 1931, nr. 8, p. 6, 7; M. Roska, în *AIGR*, 14, 1931, p. 79, 89—91, 97, 119; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 100, 101, 102, 116—117, 124, 125; I. Nestor, în *22 BerRGK*, 1933, p. 13, 14—15, 16, 18; H. Schroller, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 131, 132, 133; J. Mallász, în *DolgSzeged*, 9—10, 1934, nr. 1—2, p. 4 (extras); O. Kadić, în *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 15, 120, 123—125, 145; E. Patte, în *BSPF*, 1934, p. 373 (lucrarea ne-a fost inaccesibilă); J. Hillebrand, în *24/25 BerRGK*, 1937, p. 17; M. Moga, în *ACMIT*, 4, 1938, p. 157; N. N. Moroșan, în *AIGR*, 19, 1938, p. 3, 6; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43, 50, 68—69,

71, 77, 78, 79; M. Roska, în *FolArch*, 1—2, 1939, p. 3, 5; E. Balogh, în *Közl*, 2, 1942, nr. 1, p. 8; Fr. Rainer și I. Simionescu, în *AAR (MSS)*, ser. 3, 17, 1942, nr. 12, p. 1—15; I. Simionescu, în *AAR (MSS)*, ser. 3, 17, 1942, nr. 7 (lucrarea ne-a fost inaccesibilă); J. Tulogdy, în *Közl*, 2, 1942, nr. 2, p. 4, 5; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProblAntr*, 1, 1954, p. 59, 68; M. Roska, în *ArchErt*, 1954, nr. 2, p. 159; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 6, 1955, nr. 1—2, p. 131, 139; C. S. Nicolăescu-Plopșor și C. Mateescu, în *SCIV*, 6, 1955, nr. 3—4, p. 394; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 14, 15, 20, 26, 28, 30, 33; idem, în *Dacia*, 1, 1957, p. 41, 42, 45, 50, 57; idem, în *IstRom*, I, p. 17—20; idem, în *ArchAustr*, 1962, nr. 31, p. 74, 85, 89; L. Roșu, în *FVL*, 1963, nr. 6, p. 123; M. Bitiri în *SCIV*, 16, 1965, nr. 1, p. 11; Al. Păunescu, în *Dacia*, 9, 1965, p. 21; L. Roșu, în *RevMuz*, 3, 1966, nr. 6, p. 481; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 10, 1966, p. 22; Al. Păunescu, *Evoluția*, p. 18, 232 etc.; E. Condurachi etc., *HartArhRom*, p. 9, harta nr. 2; L. Bánesz, în *SlovArch*, 24, 1976, nr. 1, p. 8; M. Bleahu etc., *PeșteriRom*, p. 37, 38, 39, 285—287; M. Gábori, *PalMoyen*, p. 92, 234 etc.; B. Jungbert, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 662; Fl. Mogoșanu, *Paleoliticul din Banat*, p. 116, 132.

CIUMEȘTI, c. Sanislău, jud. Satu Marc.

Descoperiri paleolitice nu se cunosc pe teritoriul satului. În urma cercetărilor lui Al. Păunescu știm de aici de urme tardennosiene timpurii.

CIURULUI-IZBUC, PEȘTERA, vezi Roșia.

CLIMENTE, PEȘTERA nr. I și II, vezi Dubova.

CLUJ-MĂNAȘTUR, vezi Cluj-Napoca.

19. CLUJ-NAPOCA, or., jud. Cluj. Punctele Cluj-Mănăstur, Cordoș, Dealul Hoia, Tăietura Turcului.

a) Zona Dealului Calvaria de la CLUJ-MĂNAȘTUR și întreaga terasă din pleistocenul inferior a Someșului Mic, ce se întinde paralel cu apa în direcția est-vest, este foarte bogată în urme arheologice (paleolitic, neolitic, eneolitic, Latène, epoca romană și post-romană). În *ErdRep*, p. 133, găsim referiri la o săpătură nepublicată a lui I. Kovács, care a vizat o așezare eneolitică, dar cu care ocazie s-au găsit în profilul terasei amintite, în lut cuaternar, câteva piese de cuarțit, descrise ca fiind probabil de tip mousterian. În apropiere, în poziție incertă, s-au găsit și resturi fosile de *Bos* sp., *Rhinoceros tychohinus* și *Cervus elaphus fossilis*. Tot acest material a ajuns în Muzeul de Istorie al Transilvaniei.

C. Gooss, *Chronik*, 30, 38 (extras); A. Koch, în *ErdMuzÉvk*, 1, 1876, nr. 5, p. 127; nr. 72, p. 129, nr. 84, p. 138, nr. 55; idem, în *OTTE*, vol. 11, 14, 1889, p. 170; B. Pósta, în *ErdMuzÉvk*, 1911, p. 43, 45; M. Roska, în *Dolg*, 3, 1912, p. 34 (extras); idem, *Ösrégészeti*, p. 303; I. Hica, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 165; N. Vlassa etc., în *IstCluj*, p. 7; I. Ferenczi etc., în *GhidCluj*, p. 41.

b) În 1879 A. Koch a publicat o așchie de steatită găsită la crucea de la CORDOȘ. Piesa a ajuns în Muzeul de Istorie al Transilvaniei.

În 1925 M. Roska a descoperit pe o terasă din stînga Nadășului, în poziție secundară, „cîteva unelte” de cuarțit, atribuite, pe baza tipologiei, mousterianului.

A. Koch, în *OTTE*, vol. 1, 3, 1879, p. 153, nr. 2; M. Roska, în *Dacia*, 2, 1925, p. 415; idem, *Osrégészet*, p. 330, 331, 332; idem, în *B-H*, 14—15, 1927, p. 22, 84; idem, în *ArhOlt*, 8, 1929, nr. 43—44, p. 349; idem, în *Emléke.SZNM*, p. 5 (extras); idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 101, 102, 118, 123, 125; H. Schroller, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 133; O. Kadić, în *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 16, 121; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 50, 69; M. Roska, în *FolArch*, 1—2, 1939, p. 4, 5; idem, *ErdRep*, p. 118, nr. 32, p. 318; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 28; N. Vlassa etc., în *IstCluj*, p. 7; I. Ferenczi etc., în *GhidCluj*, p. 41.

c) Printre locurile de descoperire „sigure, de tip aurignacian-răsăritean“ (?) din zona orașului Cluj-Napoca, I. Ferenczi amintește și DEALUL HOIA (*GhidCluj*, p. 41). Descoperirea punctului este atribuită lui M. Roska (informație orală de la I. Ferenczi), dar acesta, în scris, nicăieri nu pomeneste de așa ceva. În *ErdRep*, p. 136, sînt amintite doar „deșeuri de cuarț și de cremene și o lamă de gresie“. Aceste piese litice precum și altele găsite la suprafață, ar putea fi mai bine atribuite numeroaselor locuiri eneolitice din zonă.

d) În 1915 a apărut la punctul TALETURA TURCULUI, la cota nr. 421, în condiții stratigrafice necunoscute, o piesă izolată de silex, descrisă de către M. Roska ca fiind un răzuitor de caracter mousterian. Breuil mai adăugase că piesa ar avea urme de „réutilisation très postérieure“ (*BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 195). După I. Ferenczi, ar fi vorba de „resturile unui răzuitor de tip mousterian“ (*GhidCluj*, p. 41).

M. Roska, în *Dacia*, 1, 1924, p. 294; idem, în *BSSC*, 2, 1925, nr. 2, p. 184; idem, *Osrégészet*, p. 303, 305; idem, în *B-H*, 1927, p. 22, 84; idem, în *AIGR*, 14, 1931, p. 100, 101, 102, 118, 124, 125; I. Nestor, în *BerRGK*, 1933, p. 17; H. Schroller, în *SiebViert*, 55, 1932, p. 132; O. Kadić, în *MKFIE*, 30, 1934, nr. 1, p. 19, 120; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, 5—6, 1938, p. 43, 50, 88, 94; M. Roska, în *FolArch*, 1—2, 1939, p. 4, 5; idem, *ErdRep*, 134, nr. 231, p. 318; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *ProblAntr*, 1, 1954, p. 66; idem, în *SCIV*, 7, 1956, nr. 1—2, p. 28; idem, în *Dacia*, 1, 1957, p. 42, 48; L. Roșu, în *RevMuz*, 6, 1969, nr. 5, p. 402; E. Condurachi etc., *HartArhRom*, harta nr. 2; N. Vlassa etc., în *IstCluj*, p. 7.

COASTA REMETEI, vezi Remetea Șomoș I.

COASTA VACII, PEȘTERILE NR. I, II, III DE LA ~, vezi Federația

20. CONOP, c., jud. Arad.

La locul numit *Hotărel*, pe coasta unui deal din apropierea satului, au fost efectuate săpături care au dat cîteva piese cioplite din cuarț, opal etc., atribuite pe baza tipologiei aurignacianului. Tot aici au mai fost descoperite și urme de locuire din Hallstatt, Latène și evul mediu. Lucrările au fost efectuate în 1972 de către V. Boroneanț și E. Dörner (Cronică, în *Dacia*, 17, 1973, p. 370).

COSTANDA, vezi LADAUȚI.

BÉLA JUNGBERT

PROBLEMA EXISTENȚEI ECVIDELOR DOMESTICE ÎN CADRUL CULTURII VINȚA — TURDAȘ

Atât de numeroasele elemente ce leagă cultura Turdaș, în ansamblul ei, de Orientul Antic¹ ridică și problema dacă nu cumva oamenii respectivei culturi au cunoscut și folosit — aidoma cu zona mesopotamiană și Asia Anterioară — ecvidele domestice. Adevărarea unei atare supoziții nu numai că ar constitui o dovadă în plus (de deosebită pondere) în favoarea amintitelor legături, dar ar și schimba radical optica generalizată asupra datei la care ecvidele domestice își fac apariția în preistoria bazinului carpatic, mutînd-o din epoca bronzului în perioada neolitică.

Împărtășind opinia că purtătorii culturii Turdaș n-au fost străini de cunoașterea ecvidelor domestice, dorim ca înainte de prezentarea pieselor pe care se sprijină argumentația noastră să facem o trecere în revistă a problemelor legate de ecvide, mai ales de evoluția, încadrarea în sistematica zoologică și relația lor cu omul (ca animale mai întii sălbatice, mai apoi domestice). Socotim necesară o astfel de „recapitulare”, dat fiind faptul că în descrierea puținor altor viețuitoare mai există o asemenea confuzie, intervertire și substituie eronată de termeni ca tocmai în problema ecvidelor. Folosirea — în paralel și fără explicarea sinonimiilor — a unei terminologii biologic-zoologice și a uneia „istorice”, nemaivorbind de erorile de designare curente în limbajul obișnuit, au dus la o imagine de multe ori deformată asupra genului, subgenului, speciilor ori varietăților de ecvide despre care tocmai era vorba.

Prezentarea noastră se sprijină, în primul rînd, pe monumentală monografie a lui Fr. Hančar² (cu impresionantă bibliografie pusă la contribuție în ea), precum și pe alte lucrări, ce vor fi citate la locul cuvenit.

Neintrînd direct în subiectul ce ne interesează și mai mult pentru „rememorare”, amintim că evoluția filogenetică a ecvidelor actuale (holocene) debutează încă la începutul epocii terțiare (în Eocen) cu acel *Eohippus* (sinonim cu *Hyracotherium*) — imparicopitat mărunț cu încă evidente trăsături tapiroide. Forme mai evolute — încă tot eocene — sînt *Orohippus* și *Epibippus* (sinonime cu *Palaeotherium*).

Oligocenul e ocupat de forma *Mesohippus*, iar spre finele lui apare *Miohippus* (sinonim cu *Anchitherium*).

În Miocen își face apariția *Parahippus*, apoi urmează o lungă evoluție a formelor de *Merychippus* (sinonim cu *Hypohippus*).

De la finele Miocenului ori — mai degrabă — de la începutul Pliocenului evoluția spre ecvidele pleistocene (diluviale) se va realiza prin forma de *Plihippus*, alături de care se desprinde și populează mai ales Pliocenul „Lumii Vechi” o ramură colaterală — *Hipparion*.

¹ Lista lucrărilor în care am avut ocazia să ne ocupăm de această problemă în PZ, 49/2, 1974, p. 181, n. 1, respectiv ActaMN, XII, 1975, p. 1, n. 1. Vezi, în plus, UISPP — IXe Congrès, Résumés des communications, Nice, 1976, p. 387 și Apulum, XV, 1977, p. 603—612.

² Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit, în catena Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, vol. XI (1955), Wien—München, 1956.

Este problematic dacă acesta din urmă mai supraviețuiește la începutul Pleistocenului sau se stinge în etajul geologic al Villafranchianului — perioadă tranzitorie între Terțiar și Cuaternar.

Debutul Cuaternarului e marcat de apariția formei de *Equus stenonis* (sinonim cu *Plesippus*), considerat de unii paleontologi drept un subgen (?) (stins) al marelui gen *Equus*.

La cele pînă aici discutate ar mai fi de adăugat următoarele: evoluția, mai ales pe durata diferitelor etaje geologice ale Terțiarului, nu este nici pe departe atît de simplu liniară cum am înfățișat-o, designînd doar *principalele* forme atestate paleontologic; cea mai completă „filieră” o servesc descoperirile paleontologice din America de Nord, ele putînd fi racordate cu cele aflate în depozitele geologice corespunzătoare din Lumea Veche (de aici *sinonimele* numelor!); în prima parte a Cuaternarului (Pleistocen) ecvidele din America se sting, calul fiind reintrodus (domestic) în Lumea Nouă în plin Ev mediu (și resălbătit *acolo*).³

Revenind la Cuaternar, mai precis la prima lui parte (Pleistocen), se poate spune că este perioada geologică de maximă extensiune (biologică și teritorială) a *genului Equus* și — totodată — de netă diferențiere morfologică a *subgenurilor*⁴ [parțial] actuale de ecvide.

Considerînd că subgenul (?) *Equus stenonis* a mai supraviețuit la începutul Pleistocenului, alături de el (mai exact, *evolînd din el*!) se înregistrează următoarele *subgenuri* de ecvide cuaternare: 1) subgenul (?) *Equus [Asinus] hydruntinus*; 2) subgenul *Hippotigris*; 3) subgenul *Asinus*; 4) subgenul *Hemionus*; 5) subgenul *Equus*.⁵

Restrîngînd discuția la problemele ce ne vor interesa mai îndeaproape, procedăm prin excludere, tratînd succesiv subgenurile enumerate:

1) Subgenul (?) *Equus [Asinus] hydruntinus*. Considerat de majoritatea zoobiologilor și paleontologilor drept un subgen distinct al marelui gen *Equus*, *Equus [Asinus] hydruntinus* a constituit — pe durata Pleistocenului — unica specie de asin (măgar) sălbatic *băstinaș* în Europa (sud-estică). De talie mărunță și adaptat unui biotop de stepă, durata viețuirii sale (ca specie) a fost socotită ca limitîndu-se numai la prima parte a Cuaternarului.⁶

Cu atît mai surprinzătoare fu constatarea că respectivul ecvid mai supraviețuia, probabil extrem de redus numeric, drept „fossilă vie”, la orizontul cronologic al neoliticului vechi din Europa sud-estică, fiind atestat în materialul faunistic al culturii Körös din Ungaria și nord-estul Iugoslaviei, în cultura Hamangia (la Cernavoda și Techirghiol)⁷ și — recent — în Transilvania, la Cluj — „Gura Baciului”, într-un orizont paralelizat cu cel al culturii Protosesklo.⁸

Mai remarcăm doar faptul că accentuata gracilitate a oaselor de *Equus [Asinus] hydruntinus* de la Techirghiol și Cernavoda (comparativ cu exemplarele din paleolitic) marchează tocmai preludiul stingerii definitive a speciei⁹. Apoi, nu trebuie uitat că atît zona

³ Pentru toate cele de mai sus, Fr. Hančar, *op. cit.*, p. 11 sqq., p. 12—13, tabelele 3—4, pl. I.

⁴ E important a stabili și specifică *sensul* în care se folosește cuvîntul *Equus*, el putînd designa (în chiar încadrarea sistematică zoologică) trei lucruri diferite: *genul* în ansamblul său (Gen. *Equus*), *subgenul* (decî *caii* propriu-ziși!) și *specia*. Un exemplu: încadrarea sistematică a calului domestic: Ordinul *Perissodactyla*; Subord. *Hyppomorpha*; Fam. *Equidae*; Gen. *Equus* (Subgenul *Equus*); Specia *Equus caballus* L.; Varietatea *Equus caballus domesticus*, — în cazul dat (cal domestic) mai putîndu-se preciza, eventual, *rasa*.

⁵ Fr. Hančar, *op. cit.*, p. 12, tabelul 3, cu trimiterile bibliografice.

⁶ Așa crede și Hančar, *op. cit.*, p. 12, tabelul 3 și p. 17.

⁷ Discuția și referirile la O. Necrasov — S. Haimovici, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 179—180.

⁸ N. Vlassa, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 12, 21.

⁹ În același sens opinează și O. Necrasov și S. Haimovici, *op. cit.*, p. 180.

sud-estului Ungariei și nord-estului Iugoslaviei, cât și — mai ales — Dobrogea au constituit un ultim areal propice, nemaivorbind de faptul că „Gura Baciului” se include în așa-zisele „finae ale Clujului”, ce constituie rezervație botanică tocmai pentru flora lor ce păstrează mai multe specii-relict de caracter stepic¹⁰.

Judecînd după cronologia relativă a culturilor neolitice Protosesklo, Körös și Hamangia, putem afirma că locul unde s-au stins ultimele exemplare holocene de *Equus [Asinus] hydruntinus* a fost stepa dobrogeană¹¹.

2) Subgenul *Hippotigris*. Neinfluențat (ori mult mai puțin influențat) de variațiile climatice ale Pleistocenului, trăind într-un areal neafectat de perioadele glaciare și interglaciare, subgenul *Hippotigris* din Africa prezintă cea mai lentă dinamică evolutivă dintre ecvidele cuaternare, păstrînd o seamă de caractere arhaice¹².

Din punct de vedere morfologic, speciile cele mai primitive ale respectivului subgen (ca, de altfel, ale tuturor ecvidelor sălbatice actuale!) sînt zebra de munte (*Equus [Hippotigris] zebra* (fig. 1/a) și zebra lui Grevy (*Equus [Hippotigris] grevyi*) (fig. 1/b), constituind, totodată, specia cea mai scundă, respectiv cea mai înaltă ca talie din cadrul subgenului *Hippotigris*. Vărgarea în dungi transversale dese e comună ambelor specii și le acoperă spinarea pînă în dreptul rădăcinii cozii. Această caracteristică, precum și marile urechi rotunjite sînt tocmai trăsăturile ce le conferă un deosebit arhaism¹³.

Toate celelalte zebre au capul cu profil cabalin și aparțin speciei quagga (*Equus [Hippotigris] quagga*), fiind sistematizate în mai multe rase: zebra lui Chapman (*Equus [Hippotigris] quagga chapmani*), trăind în Transvaal (fig. 1/c); zebra lui Grant (*Equus [Hippotigris] quagga granti*), în ținuturile Keniei (fig. 1/d); quagga propriu-zisă (*Equus [Hippotigris] quagga quagga*), avînd doar partea anterioară dungată, ce trăia la sud de riul Orange și care azi e complet stîrpită, ultimele exemplare viețuind în grădini zoologice și menajerii (fig. 1/e)¹⁴.

Despre subgenul *Hippotigris* mai menționăm doar atît, că toate speciile și rasele de zebre pot fi încrucișate între ele, precum și cu asinii și caii, numai că bastarzii rezultați din încrucișarea cu măgar sau cal (zebroizi) sînt întotdeauna sterili¹⁵.

3) Subgenul *Asinus* (măgarii propriu-ziși). Reprezintă, după opinii pe care și Hančar le împărtășește, un grup de ecvide ce a avut (ca, de altfel, și subgenul următor, ce-l vom trata în continuare) o dinamică evolutivă medie, deci asupra căruia au acționat mai pregnant modificările — mult mai însemnate — ale mediului ambiant¹⁶.

¹⁰ Vezi *Monografia geografică a Republicii Populare Române*, vol. I (*Geografia fizică*), București, 1960, p. 545, fig. 233, p. 548, fig. 236, p. 570, p. 647.

¹¹ În același sens, O. Necrasov — S. Haimovici, în *An. Științ. Univ. Iași*, 5, 1959, p. 137 sqq. și 6, 1960 p. 355 sqq. și C. Rădulescu — P. Samson, în *Quaternaria*, 7, Roma, 1965, p. 219 sqq. și în *Lucr. Inst. de speol. „Emil Racoviță”*, 5, 1966, p. 251 sqq. Recent, ecvidul a fost pus în evidență și în cadrul ceramicii liniare sud-moravienă, în așezarea de la Jelení louka, lângă Mikulov; vezi Z. Kratochvíl, *Der Fund von Equus (Hydruntinus) hydruntinus (Regalia, 1907) und anderer Säuger aus dem südmährischen Neolithikum*, în *SlovArch*, XXI/1, 1973, p. 195 sqq.

¹² Hančar, *op. cit.*, p. 15. Pentru răspîndirea lor actuală și de odinioară (ca, de altfel, și a altor ecvide!), vezi p. 14, harta 1.

¹³ W. Rammner, *Brehms Tierleben*, vol. IV, Leipzig, 1941, p. 278 și fig. de la p. 276 și 277.

¹⁴ *Ibidem*, p. 278—279.

¹⁵ *Ibidem*, p. 279.

¹⁶ Hančar, *op. cit.*, p. 17 (cu bibliografia), 21, 16 (cu fig. 2—3); *RLV*, III, 1925, p. 122—123, s.v. *Esel*. Notăm că din discuție se exclude *Equus [Asinus] hydruntinus*, subgen ce l-am tratat aparte.

De origine indiscutabil africană, subgenul *Asinus* — care, odinioară, în stare sălbatică, a avut un areal incomparabil mai extins decât cel actual¹⁷ — cuprinde ecvidele cele mai adaptate unui biotop de stepă uscată și semideșerturi. Transformarea unei imense părți a acestui biotop în pustiu nisipos a redus arealul ultimilor asini (măgari) sălbatici africani la o relativ îngustă fișie de-a lungul părții nordice a coastei răsăritene a Africii.

Derivând tocmai din cele spuse, arealul speciilor sălbatice (africane) ale subgenului *Asinus* și arealul subgenului *Hippotigris* se exclud reciproc, în sensul că măgarii sălbatici africani trăiesc numai în acele zone în care zebrele lipsesc¹⁸.

Avînd o tonalitate a culorii de fond gri-cenușie, asinii africani se caracterizează prin borul de culoare deschisă (el e întotdeauna negru ori negricios la zebre!), urechile foarte lungi, iar coada le este — de altfel ca și la zebre — net deosebită de a cabalinelor, fiind cărnosă în partea superioară și terminîndu-se într-un smoc de fire lungi numai spre capăt.

La ora actuală, subgenul e reprezentat prin trei specii, două sălbatice, a treia domestică:

a) Asinul (măgarul) sălbatic somalez (*Equus [Asinus] somaliensis*) (fig. 2/a), trăind pe o îngustă fișie de coastă a Somaliei și a fostului teritoriu Gallaland învecinată golfului Aden. Neintrat în procesul de domesticire a ecvidelor, măgarul sălbatic somalez e și lesne de deosebit, datorită vîrgăturii „zebroide” a picioarelor¹⁹.

b) Asinul (măgarul) sălbatic nubian (*Equus [Asinus] africanus* Fitz.) (fig. 2/b), specie pe cale de-a se stinge, cu un areal ce ține din Sennar și sudul Nubiei pînă în regiunea Danakil a fostei Eritree (zona de coastă, învecinată cu Marea Roșie, a nord-estului Ethiopiei). Mai scund decât măgarul sălbatic somalez, măgarul sălbatic nubian stă la baza tuturor raselor de măgari domestici eurafricani (asini propriu-ziși), cărora le-a transmis caracteristica „cruce” neagră-brună de pe spinare²⁰.

c) Asinul (măgarul) domestic propriu-zis (*Equus [Asinus] domesticus*) (fig. 2/c) derivă — după concordanța aproape unanimă a opiniilor — din măgarul sălbatic nubian, domesticit în Egipt începînd cu Amratianul (= Naqada I, ± 3500 î.e.n.)²¹.

Răspîndit mai întîi în Africa, *Equus [Asinus] domesticus* se prezintă astăzi ca avînd foarte multe rase și varietăți, zonate geografic, care însă toate păstrează (dincolo de diferențele de înfățișare, statură și nuanță a părului), drept moștenire de la strămoșul comun, „crucea” neagră-brună de pe spinare²².

¹⁷ Hančar, *op. cit.*, p. 14, harta 1.

¹⁸ W. Rammner, *op. cit.*, p. 279.

¹⁹ *Ibidem*, p. 279—280.

²⁰ *Ibidem*. Vezi și Al. Filipașcu, *Sălbăticiuni din vremea strămoșilor noștri*, București, 1969, p. 167; H. Epstein, *The Origin of the Domestic Animals of Africa*, vol. II, Leipzig, 1971, p. 377—378.

²¹ W. Rammner, *op. cit.*, p. 280; Al. Filipașcu, *op. cit.*, p. 167; H. Epstein, *op. cit.*, p. 391—393, 394—395. Teoriile ce au preconizat și o influență a asinului sălbatic somalez ori o derivare din rase sălbatice africane stinse foarte demult (*Equus [Asinus] atlanticus*; Epstein, *op. cit.*, p. 395—396) nu și-au găsit acreditare. De altfel, importantissim ni se pare faptul că bastarzii dintre măgarul sălbatic nubian și cel somalez (nesemnalați nicicînd în stare propriu-zis „sălbatică”, ci creați de zoobiologi!) păstrează toți „crucea” de pe spinare a măgarului nubian (ca și vîrgarea picioarelor, moștenită de la cel somalez); Epstein, *op. cit.*, p. 395. Vezi și H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, vol. II; *Jungsteinzeit*, München, 1968, p. 251 și pl. 26/2 b (paletă arhaică de la Hierakonpolis, dovedind absolut clar că e vorba de un asin cu „crucea” caracteristică pe spinare!).

²² O temeinică discuție și amplă ilustrare la Epstein, *op. cit.*, p. 382 sqq. (capitolul „Recent Domestic Asses in Africa”). Ținem să facem însă o importantă precizare: în discuție

Din zona nord-africană asinul domestic pătrunde în bazinul Mediteranei, în Creta şi Palestina fiind cunoscut cu aproape 2000 de ani înaintea calului. Aria lui de răspîndire cuprinde apoi cu precădere Grecia, Italia, Spania, precum şi lumea insulară dintre ele, zonă de intensă folosire şi prăsire a măgarilor, pînă în zilele noastre. În Europa măgarul a devenit — în primul rînd — animal de cărat poveri, iar înmulţirea lui (mai ales în ultima vreme) a fost lăsată în bună măsură la voia întâmplării. Fenomenul s-a repercutat cu o scădere sensibilă a mediei taliei, *Equus [Asinus] domesticus* european devenind mai mărunţ şi mult mai puţin arătos ca fraţii săi nord-africani. În plus, ca un fenomen de adaptare la variaţiile climatice, el îmbracă în anotimpul friguros o aşa-zisă „blană de iarnă”²⁴.

Mai menţionăm faptul că străvechile legături ale Egiptului Antic cu zona siro-palestiniiană şi Asia Mică au dus — cum arătam mai sus — la o timpurie introducere a măgarului (propriu-zis!) domestic în aceste din urmă locuri²⁵.

În sfîrşit, pentru a termina cu problemele legate de subgenul *Asinus*, nu trebuie uitat că măgarul domestic se încrucişează uşor cu *calul*. Întrucît nîcînd arealul iniţial al măgarilor propriu-zişi (africani) *n-a avut contingenţă* cu cel al cabalinelor, încrucişările dintre cele două subgenuri de ecvide (mai exact: dintre cabaline şi specia domestică *Equus [Asinus] domesticus*) constituie un fenomen relativ *tîrziu*, petrecut exclusiv în limite — să le zicem — „dirijate” de om.

Bastardul rezultat din încrucişarea măgar—cal poartă numele de *catîr*, respectiv *mulă* (diferenţiere numai arareori sesizată în limbajul curent, în care predomină designarea de *catîr*), în funcţie de faptul că provine din asin mascul şi iapă ori din măgăriţă şi aţmăsar²⁶. Rezistenţa deosebită şi talia mai înaltă ca a măgarului au făcut din catîri şi mule animale de tracţiune şi călărie preţuite în Orient şi sudul Europei (fig. 2/d). Rămîne de specificat faptul că, datorită *sterilităţii congenitale*, catîrul (ori mula) nu se pot prăsi în linie directă, încrucişarea măgar—cal fiind necesară de fiecare dată cînd se obţin noi indivizi.

4) Subgenul *Hemionus*²⁸. Este subgenul de ecvide care a dat cel mai mult „de furcă” cercetătorilor şi asupra căruia pluteşte încă (mai ales în literatura ne-zoologică şi ne-biologică) o serioasă confuzie de terminologie.

Aşa cum Hančar ţinea să precizeze în mod expres²⁷, subgenul *Hemionus* e un subgen *distinct* al marelui gen *Equus*, tot atît de sine stătător ca, de pildă, subgenul *Hippotigris* sau *Asinus*. El include semi-măgarii (Halbesel) *asiatici*, clar deosebiţi — şi genetic şi ca înfăţişare — de asinii propriu-zişi de origine africană. Din păcate, chiar denumirea din sistematica zoologică: *Hemionus* (hemi = jumătate; onos = măgar) a fost generatoare de confuzii, pentru neavizaţi fiind confundabilă cu designarea ce ar „fi trebuit” s-o poarte bastarzii măgar/cal (= catîr, mulă). În plus, trecîndu-se cu vederea faptul că subgenul este (dar, mai

nu intră aşa-zis asin (măgar) Saidi sau de Muscat, de culoare alb-argintie, talie înaltă, şi fără „crucea” neagră de pe spinare! Deşi actualmente el e răspîndit şi în nord-estul Africii (şi chiar stă la baza unor „rase” şi varietăţi crescute pe solul acestui continent — evident, lipsite de specifica „cruce”!), măgarul de Muscat (cum îl arată chiar numele!) are o cu totul altă origine, constituit fiind ca rasă (poate chiar subspecie?) în Asia, în zona Golfului Persic. De altfel, asupra lui vom reveni la tratarea următorului subgen al ecvidelor. Vezi şi Epstein, op. cit., p. 396.

²⁴ W. Rammner, op. cit., p. 280—282; Al. Filipaşcu, op. cit., p. 167.

²⁵ Epstein, op. cit., p. 394—395. Situaţia rezultă deosebit de clar şi din Vechiul Testament: măgarul domestic propriu-zis (deci cel de origine africană!) e designat cu numele de *hē mōr* (măgăriţa: *ūtōn*), nume complet diferite de cele sub care apar „măgarii” asiatici!

Vezi G. B. Winer, *Biblisches Realwörterbuch*, I³, 1847, p. 346 sqq.; *RLV*, III, 1925, p. 123.

²⁶ W. Rammner, op. cit., p. 282; Hančar, op. cit., p. 15, n. 33.

²⁸ Hančar, op. cit., p. 16, fig. 2/2.

²⁷ *Ibidem*, p. 15, n. 33.

cu seamă, a fost!) reprezentat și de specii domestice, termenul — ce s-a generalizat — de „măgar sălbatic” („Wildesel”, „wild ass”) ni se pare de două ori necorespunzător: nu include toți reprezentanții subgenului și lasă deschisă posibilitatea confuziei cu măgarii propriu-ziși (asinii) sălbatici africani!

De acest echivoc al terminologiei n-au reușit să scape nici cei mai prestigioși cercetători ai istoriei ecvidelor: O. Antonius, V. Gromova, Fr. Hančar, T. Haltenorth, A. G. Bannikov, H. Epstein (pentru a cita doar câteva nume)²⁸, deși le era clară starea de fapt a lucrurilor și fiecare s-a străduit s-o explice. Confuzia din literatura de specialitate e alimentată încă și de faptul că — datorită profilului lor cabalin — reprezentanții subgenului *Hemionus* au fost, nu arareori, tratați într-un context ce nu clarifica îndeajuns neta și categorica lor diferențiere de caii propriu-ziși.

În această situație, tocmai pentru a elimina pe cât posibil intervertirile de sens, renunțăm la apelativele de „semi-măgari” și „măgari sălbatici” (chiar cu specificarea că e vorba de cei asiatici), designind respectivele animale cu termenul de *hemioni*²⁹. Cuvîntul (acoperind semantic perfect pe cel de „Halbesel”) corespunde nomenclaturii zoologice a speciilor subgenului de care ne ocupăm și — în plus — nu crează nici un fel de echivoc în limba română (și nici în alte limbi, în cazul că s-ar adopta!).

Prezentînd caractere morfologice evident mai arhaice decît cabalinele (caii propriu-ziși), subgenul *Hemionus* era răspîndit în Pleistocenul mijlociu peste întinsa zonă de deșerturi și semideșerturi ale Asiei, cu o netă concentrare spre sudul continentului³⁰.

În fine, trei probleme de ordin general legate de subgenul *Hemionus*:

— Ilustrînd tocmai independența genetică a hemionilor față de asinii africani, harta de răspîndire a formelor sălbatice de ecvide (stînse și actuale!) arată că între zona nord-est africană (patria de baștină a asinilor sălbatici africani) și arealul hemionilor se întinde o largă fișie din care lipsesc forme de ecvide sălbatice³¹;

— Corespunzător acestei situații, numeroasele încercări, făcute în grădinile zoologice, de a metisa speciile de hemioni cu măgari propriu-ziși (sălbatici ori domestici) n-au dat decît *bastarzi sterili*, dovedind clar — dacă mai era nevoie — incompatibilitatea cromozomială dintre subgenurile *Hemionus* și *Asinus*³²;

— Înrudirea dintre diferiții reprezentanți ai subgenului *Hemionus* este deosebit de apropiată, într-atît încît adeseori ei sînt designați ca avînd doar rang de *subspecie* ori *varietate*³³.

După aceste preliminarii, să vedem care sînt reprezentanții subgenului în chestiune:

a) Onagru (*Equus hemionus onager*, Bodd. 1785) sau — destul de impropriu denumitul — „măgar sălbatic” persan, menținut astăzi în stare sălbatică într-un efectiv nede-pășind 2000 de exemplare în nordul Iranului. Nu se știe dacă a dispărut complet sau mai supraviețuiește în sudul Afganistanului (Haltenorth, 1966), iar în Turkmenia mai supraviețuiesc câteva zeci de exemplare (Bannikov, 1961)³⁴.

²⁸ În fapt, bibliografia problemei e impresionantă. În acest sens ajunge să trimitem la Hančar, *op. cit.*, p. 578 sqq. și Epstein, *op. cit.*, p. 585 sqq.

²⁹ Soluția a fost întrevăzută cu multă perspicacitate de Al. Filipașcu, *op. cit.*, p. 180, n. 1, care însă — din păcate — n-a aplicat-o cu consecvență.

³⁰ Hančar, *op. cit.*, p. 18.

³¹ *Ibidem*, p. 14, harta 1. În mod simptomatic fișa respectivă coincide tocmai cu teritoriile în care hemionii vor deveni primele și cele mai vechi *ecvide domestice* ale Orientului Antic! (*ibidem*, p. 21).

³² Epstein, *op. cit.*, p. 397.

³³ Hančar, *op. cit.*, p. 18; Al. Filipașcu, *op. cit.*, p. 179, 180.

³⁴ Al. Filipașcu, *op. cit.*, p. 179.

Avînd o talie scundă, cap şi picioare fine, onagrul e alb-strălucitor în partea inferioară a corpului (trezînd spre gîlbui în cea superioară), cu coama moale, scurtă, iar în coadă are un smoc de fire lungi de cca. 30 cm (Brehm, 1880) (fig. 3/a-b)³⁵. Apreciat din vechime drept „vînat nobil”, atît pentru carnea-i gustoasă, cît şi pentru pielea foarte fină, onagrul se captura fie cu arcanul, fie — cum remarcă Xenofon — prin metoda gropilor săpate în stepă, în calea hergheliilor nomade³⁶.

Introdus de către Plinius, ca specie nou identificată, în lista celor cunoscute de Aristotel (Steier, 1913), primeşte apelativul de *onager* cu sensul de „măgar sălbatic” (onos = măgar; agrios = sălbatic). Numele — reluat de Strabon şi Solinus — primeşte (mai ales în Evul Mediu) o extensiune de sens, devenind, prin extrapolare, apelativ şi pentru alte specii ori varietăţi de hemioni (= „măgari sălbatici” asiatici)³⁷.

Avansînd asupra unor probleme ce le vom trata în continuare, menţionăm de pe acum că *Equus hemionus onager* a fost prima specie implicată în procesul de domesticire a ecvidelor în Orientul Antic. Răspîndit — mai întîi în Elam şi Mesopotamia³⁸ — ca specie domestică (practic mereu alimentabilă numeric din lotul rămas în stare sălbatică în Iran!)³⁹, onagrul se stinge ca specie domestică după introducerea în Asia Anterioară a asinului domestic de origine africană şi a calului — ecvide ale căror calităţi biologice făcuseră ca onagrul să devină nerentabil⁴⁰.

Încheind prezentarea zoologică a onagrului, mai menţionăm doar faptul că el este considerat a sta — pe căi nu într-un totu elucitate — la originea măgarului aşa-zis „nobil” din Asia (rasa Saidi sau de Muscat), alb curat la culoare⁴¹ (fig. 3/c).

b) Onagrul sirian (*Equus hemionus hemippus*, Geoffroy, 1855 = *Equus onager hemippus*)⁴², astăzi probabil dispărut, constituie, cu talia sa înaltă doar de 1 m, unul din cele mai mărunte ecvide holocene. Arealul său includea Mesopotamia nord-vestică (teritoriu coîncîzînd astăzi, în bună măsură, cu nord-estul Siriei) şi nordul Arabiei (azi spaţiul de la Euftrat spre vest al Irakului, Iordania, Israelul şi nordul Arabiei Saudite). Este foarte probabil că istoria sa ca specie (ori — mai exact — ca varietate) coîncide, în mare, cu a onagrului propriu-zis, de care, de altfel, îl deosebeşte numai talia ceva mai scundă.

Aidoma onagrului propriu-zis — de care, la drept vorbind, numai zoologii moderni îl separă — a fost introdus în mai sus menţionatul areal ca animal domestic, sălbătîcindu-se numai după ce în zona respectivă locul său fu luat (în sensul importanţei economice) de asinul domestic de origine africană⁴³ şi — mai tîrziu — de calul domestic⁴⁴.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*, p. 178—179. Pentru onagru, mai vezi şi W. Rammner, *op. cit.*, p. 280 şi Epstein, *op. cit.*, p. 396—397, fig. 452.

³⁸ Deci — atenţie! — într-o zonă lipsită (paleontologic vorbind) de precursori sălbatici de ecvide!

³⁹ Epstein, *op. cit.*, p. 490—496.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 499—500.

⁴¹ Vezi *supra*, n. 22 şi Al. Filipaşcu, *op. cit.*, p. 167.

⁴² Filipaşcu, *op. cit.*, p. 179; Hančar, *op. cit.*, p. 18; W. Rammner, *op. cit.*, p. 280; Epstein, *op. cit.*, p. 396—397, 398, fig. 453.

⁴³ Vezi *supra*, cele discutate despre *Equus (Asinus) domesticus*.

⁴⁴ Pătruns în ţinutul în discuţie odată cu carele de luptă ale kassitilor indoeuropeni, ale căror năvăliri (corelate cu ale hittitilor) — şi petrecute aproximativ în acelaşi răstimp în care hyksoşii invadează Egiptul — pun capăt imperiului dinastiei lui Hammurabi, pe la 1595 î.e.n. (dată propusă de S. Smith, *Early History of Assyria to the Year 1000*, Londra, 1928; Idem, *Alalakh and Chronology*, Londra, 1940 şi de H. Frankfort, *The Birth of Civilization in the Near East*, Londra, 1951). Alţi autori plasează evenimentele sensibile mai timpuriu, în funcţie de fluctuaţiile cronologice pe care le acordă datării acelei „perioade întunecate” a

Data fiind aria sa de răspîndire, mai vestică decît a onagrului propriu-zis, nu e exclus ca ştirile antice europene să se refere, cu precădere, la *onagru sirian*, — mai apropiat ca areal de lumea greco-romană. În acest sens — şi în concordanţă cu cele mai sus spuse — amintim că una din cele mai tîrzii menţionări a onagrului, datînd de după Plinius, (fără a se putea preciza dacă e vorba de *Equus hemionus onager* ori *Equus hemionus hemippus*, nici dacă e încă domestic ori deja resălbătit!), o datorăm lui Columella, care — drept curiozitate — aminteşte bastarzii obţinuţi de romani din masculi de onagru şi măgăriţe⁴⁵.

Tot onagru sirian trebuie să fie acela care, în Vechiul Testament, e designat cu apelativele *pere* sau *ūrōd*, cu accepţiunea clară de „Wildesel“, tocmai pentru a opune respectivul hemion asinului domestic (de origine africană!)⁴⁶.

c) Onagru anatolian (*Equus hemionus anatoliensis*)⁴⁷, stins încă în ultimele veacuri dinaintea erei noastre şi cunoscut doar pe bază de reprezentări şi un — nu prea numeros — material osteologic subfosil. Este greu de spus cîtă justificare îşi află separarea unei specii (ori subspecii sau chiar numai varietăţi) anatoliene, faţă de onagru propriu-zis sau cel *sirian*? De fapt, explicaţii mai plauzibile ar fi următoarele două:

— Într-o epocă îndepărtată arealul onagrului sirian (*Equus hemionus hemippus*) includea şi sudul Anatoliei, în acest caz *Equus hemionus anatoliensis* nefiind decît o varietate — mai la nord localizată — a aceluiaşi animal;

— O altă ipoteză (şi, personal, înclinăm mai mult pentru ea) e aceea că, într-o foarte îndepărtată epocă, onagru (*Equus hemionus onager*) avea ca areal — în prelungirea porţiunii nordice a Munţilor Zagros — şi zona Kurdistanului, a lanţurilor Taurusului armenesc, Taurus şi Antitaurus, pînă adînc în podişul central anatolian. În acest caz, ar fi vorba de un hemion constituit ca varietate nord-vestică a onagrului propriu-zis.

În orice caz, ipoteza lui Epstein⁴⁸, că pe picturile murale ale sanctuarului fazei Çatal Hüyük V (datat, pe bază de C₁₄, în mil. VI î.e.n.) apar onagri domestici, ni se pare cu totul *improbabilă*! Respectivul ecvide sînt înfăţişate — de fiecare dată cînd apar — împreună cu alte animale (toate sălbătice!), în scene a căror caracter *vînătoresc* este mai presus de orice discuţie⁴⁹. În acest sens şi trimiterea pe care Epstein o face⁵⁰ la Brentjes e superfluă — şi eronată —, acest din urmă autor afirmînd tocmai *contrariul* celor ce Epstein i le pune în seamă!⁵¹

În concluzie, opinăm pentru caracterul sigur (încă) sălbatic al onagrilor de pe picturile murale ale orizontului Çatal Hüyük V, precum şi pentru faptul că domesticirea lui *Equus hemionus anatoliensis* (indiferent că-l socotim varietate nordică a lui *Equus hemionus hemippus* ori extrem nord-vestică a lui *Equus hemionus onager*) nu precede în timp epoca în general admisă pentru domesticirea onagrului.

Mesopotamiei ce separă perioada veche babiloniano-asiriană de perioada babiloniano-(kassito-) asiriană mijlocie; vezi întreaga discuţie la Epstein, *op. cit.*, p. 488, 489 (cu n. 1), 490.

⁴⁵ Epstein, *op. cit.*, p. 500.

⁴⁶ Vezi *supra*, n. 24; G. B. Winer, *op. cit.*, II³, 1847, p. 674; F. Hommel, *Die Namen der Säugetiere bei den südsem. Völkern*, 1879, p. 117 sqq.; H. B. Tristram, *The Fauna and Flora of Palestine*, 1884, p. 2; H. Guthe, *Kurzes Bibelwörterbuch*, 1903, p. 727; F. Bodenheimer, *Die Tierwelt Palästinas*, I (*Das Land der Bibel* III, 3), 1920, p. 8 sqq.; RLV, III, 1925, p. 123; Filipaşcu, *op. cit.*, p. 178.

⁴⁷ Filipaşcu, *op. cit.*, p. 179.

⁴⁸ *Op. cit.*, p. 491, p. 490, fig. 546.

⁴⁹ Vezi în acest sens şi H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 121 A/1,4, p. 438.

⁵⁰ *Op. cit.*, p. 491.

⁵¹ B. Brentjes, *Von Schanidar bis Akkad*, Leipzig-Jena-Berlin, 1968, p. 73 şi p. 70 fig. a, p. 72 fig. d. Brentjes pledează — interpretînd scenele — pentru vînarea şi prinderea onagrilor, nicidecum pentru domesticirea lor! De altfel, frescele în discuţie sînt pictate pe pereţi clădiri, designate, fără echivoc, drept „Jagdkult-Tempel“.

d) Ghorkharul (sau gorkhurul) (*Equus hemionus khur*, Less., 1827), specie răsăriteană, înrudită cu onagru, azi pe cale de dispariție, răspândit odinioară, peste zona central-sudică a Iranului, pînă în India (mai exact vestul Pakistanului — Belucistan)⁵².

Pare lucru definitiv stabilit că — în afară de *Equus hemionus onager* — sumerienii au folosit (mai ales ca animale de tracțiune) și mai robuștii și greoi ghorkhari, „importați” din aria aflată spre est de partea sudică a lanțului Zagrosului [ținutul Farsistan (= Fars) și Laristan]⁵³.

e) Kiangul (*Equus hemionus kiang*, Moorcroft, 1841), specie de hemion — tot pe cale de dispariție — de și mai răsăriteană răspîndire decît ghorkharul. Neintrat în procesul de domesticire a ecvidelor, kiangul viețuiește sălbatic într-un areal ce se întinde din Tibet și Nepal pînă în Cașmir și Kuku-Nor. E un ecvid rapid, trăind în regiuni semideșertice montane, putînd fi întîlnit în sezonul de vară pînă la 6000 m altitudine. Prezintă cea mai înaltă talie printre hemioni (peste 1,30 m la greabăn), fiind colorat cafeniu-închis, cu botul, pînțele și partea interioară a membrilor albe (fig. 3/d)⁵⁴.

În legătură cu el, mai facem precizarea că — drept rezultat al adaptării la mediu — în anotimpul rece corpul i se acoperă de o „blană de iarnă”.

Se consideră că în antichitatea îndepărtată a mai existat o varietate extrem-răsăriteană, chinezească, de hemion, azi complet dispărută, ce constituia o formă îndeaproape înrudită cu kiangul⁵⁵.

f) Kulanul (colunul) (*Equus hemionus hemionus*, Pall., 1775)⁵⁶ este unicul hemion care a avut o însemnată răspîndire în teritoriile Europei (mai ales sud-estice și răsăritene), fiind cunoscut la noi din vechime sub numele de *colun* sau *colin*, iar în izvoarele medievale vest-și central-europene sub denumirea (de fapt impropriu și prin extindere folosită) de onagru. Osemintele sale (rezultate din *vinarea* animalului) sînt numeroase în culturile epocii bronzului și a primei vîrste a fierului din regiunea Odesei, la gurile Bugului, în zona din preajma Kievului și la nord de Caucaz, precum și în așezările scitice din Crimeea. Există numeroase însemnări din sec. I—II e.n. referitoare la vînătorile de kulani organizate de regii Arșakizi în valea râului Apax, iar în sec. X cărturarul armean Moise Kagankatvazian pomenește respectivul ecvid în stepele joase din Kuro-Apax. În sec. XIV *vinarea* kulanului e atestată pentru zona stepică din regiunea de la nordul Mării Negre, pentru ca în sec. XVII—XVIII arealul său să înceapă a se restrînge către est, animalul fiind încă frecvent între Marea Azov, Caspica, Caucaz și sudul Munților Urali. De pe la 1750, migrațiile sale sezoniere spre vest nu mai depășesc râul Ural. Fiind încă relativ bine reprezentat între mările Caspică și Aral (Ustiurt), arealul său va regresa rapid spre finele sec. XIX, limita fixîndu-i-se la nordul stepelor deșertice din Kazahstan, de unde vara migra pînă la delta Irtișului, pe râul Ili, la nord-est de lacul Balhaș. După 1930 dispare definitiv din aceste locuri (ca și din tot Kazahstanul), restrîngîndu-se la un lot de 300—500 exemplare, în rezervația (creată în 1919) din Badkîz, la marginea deșertului Karakum (Turkmenistan) (fig. 3/e). Concomitent, agricultura împuținează arealul speciei și în zona sud-vestică a Mongoliei și în nord-estul Chinei,

⁵² Filipașcu, *op. cit.*, p. 179—180; Epstein, *op. cit.*, p. 497—498.

⁵³ Epstein, *op. cit.*, p. 499.

⁵⁴ Pentru kiang: A. D. Burr, *Les Equidés du Musée Zoologique de Strassbourg*, în *Bull. de l'Assoc. Philomatique d'Alsace et de Lorraine*, vol. IV, 1919—1924, p. 236; Filipașcu, *op. cit.*, p. 180; Hančar, *op. cit.*, p. 18; W. Rammner, *op. cit.*, p. 280 și fig. de la p. 282; Epstein, *op. cit.*, p. 396. Semnalăm — cu titlu de hazlie curiozitate — că în *LTR*, 3, 1958, p. 191, s.v. *Cabaline* (de fapt, ar fi trebuit să fie s.v. *Ecvidel*, N.V.) cineva, certat cu zoologia, confundă kiangul cu cangurul!!!

⁵⁵ Hančar, *op. cit.*, p. 18.

⁵⁶ Pentru kulan: Al. Filipașcu, *op. cit.*, p. 180—186; Hančar, *op. cit.*, p. 9—10, 18, 21; W. Rammner, *op. cit.*, p. 280 și fig. de la p. 281; Epstein, *op. cit.*, p. 396, 503, 577

kulanul fiind alungat spre apus, astfel că azi nu mai apare cu regularitate decât la poalele Altaiului, în regiunea stepelor învecinate deșertului Gobi. În anul 1953, din rezervația din Badkîz, un mascul și șapte femele au fost strămutate pe insula pusie Barsa-Kelmeș din Marca Aral, unde — spre surprinderea zoobiologilor — s-au aclimatizat neașteptat de repede (Bannikov, 1961)⁵⁷.

Fiind ceva mai scund de statură decât kiangul, kulanul măsoară de la cap la baza cozii 1,5 m, avînd o coadă de cca. 40—44 cm, cărnoasă ca a bovinelor și terminată într-un smoc de aproximativ 25 cm (Brehm, 1880). Culoarea de fond e gălbui-roșiatică, avînd în lungul spinării o îngustă dungă cafenie, fiind însă lipsit — ca, de altfel, toți hemionii — de caracteristica „cruce” a asinilor. Kulanul atinge la galop 60—70 km/h (fig. 3/f), putînd menține această viteză pe 10—15 km. Pe distanțe mai mari susține o viteză medie de cca. 40 km/h, putîndu-se deplasa cu ușurință chiar în zăpadă de pînă la 25 cm grosime. De obicei kulanii viețuiesc în herghelii răzlețe, compuse dintr-un armăsar adult, cîteva femele și doi-trei minji de vîrste diferite, — în total 8—12 exemplare. (Numai în Mongolia — mai ales pe timp de iarnă — hergheliile ating uneori 200 de capete; nu e mai puțin adevărat că în vechime, în Badkîz, sînt pomenite herghelii și de 1000 de indivizi). La tot cazul, astăzi, pe petecele de areal ce le mai menține, densitatea kulanului nu depășește un individ la 30—40 km².⁵⁸

Menținuți actualmente numai în regiunile semideșertice, în zona limitrofă stepei propriu-zise, kulanii viețuiesc pe colinele muntoase (300—600 m altitudine; în Mongolia pînă la 2000 m), de unde în noiembrie migrează spre sud-vest (în Badkîz), respectiv spre răsărit (în Mongolia), spre ținuturi care în anotimpul rece nu prezintă decât foarte puține precipitații. Aici se ațin, la scutul văilor abrupte, relativ la adăpost de furtunile cu zăpadă și nisip. În iulie se observă revenirea spre pășunile de vară. Mai ales pe durata acestui din urmă anotimp adăpătorile le sînt indispensabile, locul lor determinînd comportamentul, ciclul nictemeral și repartizarea hergheliilor într-un ținut de 10—15 km împrejurul sursei de apă. Amenajarea adăpătorilor din deșert și înstăpînirea turmelor de oi (cu cortegiul de ciobani și cîini) pe tot mai multe surse stabile de apă au dus — implicit — la alungarea kulanilor din majoritatea ținuturilor în care mai viețuiau la începutul secolului XX (Bannikov, 1961). La acestea mai trebuie adăugată intensă lor vîinare de către tunguși și mongoli, care apreciază în mod deosebit carnea, respectiv pielea kulanului⁵⁹.

Denumirea mongolă a lui *Equus hemionus hemionus* este *djigbetai* (= „urechi lungi”, — evident, comparativ cu calul!), cea tungusă *dșan*, iar cea kirghiză era *kulan* (<turco-pers. *kulan* sau *chulan* < *chulun* = „urechi mari”). Sub forma aceasta numele a fost preluat în paleoslavă și menținut, cu precădere, în limba rusă. În slavona bisericească apelativul apare sub forma *kolunъ* (avînd accepțiunea de *Wildesel* — Tiktin, 1903) > românescul *colun* sau *colîn*. În restul Europei kulanului i s-a spus, livresc, *onager*, denumire — prin extincție folosită — a lui *Equus hemionus onager*.

Variantele din limba română: *colun*, *colîn* și *colon* (formate aidoma cu *gorun*, *gorîn*, *goron* — Iordan, 1963)⁶⁰ se regăsesc în toponimia țării noastre, spațiu inclus odinioară în arealul

⁵⁷ Filipașcu, *op. cit.*, p. 180—181; A. G. Bannikov, *Écologie et distribution d'Equus hemionus Pall.; les variations de sa limite de distribution septentrionale*, în *La Terre et la Vie*, 1961, p. 86 sqq. Cît privește rapida aclimatizare a kulanilor aduși în insula Barsa-Kelmeș, în fond ea nu e motiv de mirare, respectivele animale nimerind într-un mediu ecologic care-i aparținuse în vechime speciei.

⁵⁸ Filipașcu, *op. cit.*, p. 181—182.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ I. Iordan, *Toponimia românească*, București 1963, p. 364, 506, cu trimiterile bibliografice.

de vieţuire a kulanului. Atestarea sa toponomastică arată că poporul l-a cunoscut bine, i-a dat, apelativ specific, neconfundându-l niciodată cu măgarul (cu care, de altfel, se aseamăna destul de puţin).

Toponimicele cunoscute derivă fie de la *colun* şi variantele sale, fie — în câteva cazuri — de la un antroponimic „Colun“, depistabil în „derivatele personale“ *Coluneşti, Coloneşti* (Iordan, 1963). Un „Jurj Colun“ e atestat documentar în 1528, iar în Loviştea (com. Mălaia) este folosit antroponimicul „Colhon“ (Conea, 1935). Forma antroponimică este, foarte probabil, rezultatul unui mecanism analog celui care a dus la formarea şi a altor antroponimice „meritorii“ (Bour, Zimbru, Brebu, Plotun), unei persoane atribuindu-i-se virtuţile puse pe seama respectivelor animale⁶¹.

Din totalul de 17 nume topice localizate pe harta ţării⁶², majoritatea se amplasează în zone cunoscute încă din vechime pentru stepa cu păşuni de calitate, o densitate mai accentuată remarcându-se în regiunea Buzăului. Pe măsura fragmentării spaţiului său vital în microarealuri şi a neputinţei de a se retrage — ca şi grosul speciei — către răsărit, kulanul pătrunde şi în zona păduroasă şi montană, cum o atestă *Colunul* făgărăşan (la 1252 posesiune a mănăstirii Cîrţa, — Bunea, 1910) şi cel sibian (atestat la 1322, — Suciu, 1967), precum şi *Virful Colun* din hotarul Ilvei Mari (Gallan, 1906; Drăganu, 1928) şi *Virful Colinului* din Munţii Buzăului (Iordan, 1963). Pătrunderea kulanului în spaţiul păduros montan a fost, la noi, preludiul stingerii definitive a speciei, cauza obiectivă nefiind atît altitudinea — dovadă înălţimea la care se păstrează kulanul şi kiangul în Mongolia — cît lipsa suprafeţelor deschise, neîmpădurite.

Ca şi în cazul tuturor animalelor prezentînd un evident dimorfism sexual, kulanul a avut parte, în limba română, de apelative specifice categoriilor de sex şi vîrstă: *colun, colin, colon, colan* — masculul; *coloneaţă, coluniţă* — femela; *colunaş, colonaş* (atestat şi ca antroponimic) — puiul⁶³.

Din punctul de vedere care ne va interesa în continuare, desprindem — în final — următoarele:

— Zona de răspîndire a kulanului se plasează (şi se plasează încă) spre nord de cea a diferitelor specii de onagri;

— Nicicînd şi nicăieri, în uriaşul areal pe care l-a „stăpînit“ cîndva, kulanul *n-a constituit* obiect al domesticirii, el rămînînd pînă astăzi un ecvid prin excelenţă sălbatic, intens vînat;

— De la această regulă nu face excepţie, în nici un caz, nici teritoriul ţării noastre, unde kulanul se stinge, *ca animal sălbatic*, în plin secol al XVIII-lea⁶⁴.

5) Subgenul *Equus* (caii propriu-zişi). Deşi problema cailor propriu-zişi ne va interesa mai puţin — cum se va vedea — în contextul în care discutăm diversele ecvide, tocmai spre a rămîne fideli principiului ce ni l-am fixat, de a proceda *prin excludere*, sîntem obligaţi a trece pe scurt în revistă şi ultimul subgen al marelui gen *Equus*, subgen a cărui denumire e omonimă cu a întregului gen⁶⁵.

⁶¹ În *Istoria ieroglică*, Dimitrie Cantemir dă ca exemplu „virtutea“ colunului („semnatar al hirografului de obşte“), adică tocmai deosebita sa vigoare fizică, izvorîtă din rezistenţa la goană pe distanţe mari. Pentru toate cele discutate, vezi Filipaşcu, *op. cit.*, p. 183, 184—186.

⁶² *Ibidem*, p. 185.

⁶³ *Ibidem*, p. 186.

⁶⁴ Ultima atestare e pentru Transilvania, de la Büsching, în lucrarea sa *Erdbeschreibung*, 1788 (citată după B. Szalay, *Bourul în Ardeal, în Carpaţii*, nr. 12, 1937, p. 325 sqq.).

⁶⁵ Vezi *supra*, nota 4.

În considerațiile noastre plecăm de la observația fundamentală a lui Hančar⁶⁶ că, în ceea ce privește caii propriu-ziși, toate cabalinele pleistocene și de la începutul holocenului (stîm-se)⁶⁷ și cele actuale (sălbaticе ori domestice) constituie o singură specie (*Equus caballus fossilis* Cuv. = *Equus caballus* L.), ai cărei atît de numeroși reprezentanți trebuie socotiți doar ca *varietăți*. Cu alte cuvinte, în cadrul *subgenului* *Equus* variabilitatea se realizează — de la începuturile Pleistocenului pînă astăzi — în limitele unei unice *specii*, avînd (pentru cabalinele sălbaticе) nenumărate *varietăți* și (pentru cabalinele domestice) *rase*⁶⁸.

De altfel, acest lucru se verifică și prin posibilitățile, practic nelimitate (cel puțin din punctul de vedere al compatibilității biologice), de încrucișare dintre cele mai diverse rase de cai, urmașii fiind, la rîndul lor, secunzi (reproducători).

Rezultat al unui centru genetic central-nord asiatic, calul⁶⁹ se va răspîndi în funcție de pulsațiile calotei glaciare, fenomen ce a determinat fluctuații însemnate în dispunerea și densitatea hergheliilor, cabalinele fiind cu precădere favorizate de climatul și vegetația stepică din interglaciare, ca și din postglaciare, perioade cînd ele ating punctele de extremă răspîndire eurasiatică.

Extinderea, în perioadele amintite (mai cu seamă în interglaciare), a biotopului lor original — stepele — spre nord și apus a dus la o succesivă iradiere a cabalinelor pe respectivele direcții, cu inclusiv toate fenomenele determinate de relația cal (ca vînat) — vînătorii paleolitici. Problema, cu implicații adînci în chiar procesul de evoluție a omului, în întreaga economie a epocii paleolitice (mai ales a paleoliticului superior), are și o seamă de manifestări suprastructurale, deloc neglijabile. În ansamblul lor, problemele acestea sînt mult prea bine cunoscute și nu-i cazul să le tratăm acum și aici.

Cert este faptul că, deja în Pleistocen, se conturaseră cîteva varietăți principale de cabaline, nemaivorbind de fenomenele de încrucișare și coexistență a diferitelor tipuri⁷⁰. În general, ca varietăți principale, se deosebesc trei tipuri: caii de stepă, cei specifici zonelor de stepe deșertice și cei de pădure, — evident cu precizarea că nici biotopurile respective, nici (implicit) repartizarea arealurilor lor din Pleistocen nu coincideau cu situația ce s-a creat în postglaciare⁷¹.

Fragmentarea pe microarealuri a dus, pentru Europa centrală și nord-vestică, la crearea, pe de o parte, a lui *Equus c. ferus* Pallas (derivînd din *E. c. fossilis*), pe de altă parte la formarea calului (sălbatic) de pădure: *Equus caballus silvaticus* Vetulani (= *E. ferus silvestris* Van Den Brinken, Haltenorth, 1956 = *E. c. abeli*, Hainard, 1949)⁷².

⁶⁶ Op. cit., p. 17.

⁶⁷ *E. sussenbornensis*, *E. cab. mosbachensis*, *E. cab. abeli*, varietatea de *E. cab. fossilis* de la Tiraspol, *E. cab. steinheimensis*, *E. cab. taubachensis*, *E. cab. chosaricus*, *E. cab. missi*, *E. cab. germanicus*, *E. cab. latipes*, varietatea fosilă de *E. cab.* de la Solutré, varietatea de *E. cab.* de la Schussenried, varietatea de *E. cab.* din zona Ural, două tipuri siberiene de *E. cab.*, *E. cab. Ladogarum* etc. Vezi Hančar, op. cit., p. 16.

⁶⁸ În general, pentru problemele legate de cabaline, vezi: Hančar, op. cit., p. 1—21; Epstein, op. cit., p. 401—417, 418—427, 512—521; W. Rammner, op. cit., p. 283—291; Filipașcu, op. cit., p. 165—177 (cu bibliografiile respective). Vezi și RLV, X, 1927/1928, p. 109 sqq., s.v. *Pferd*.

⁶⁹ Deosebit de subgenurile de ecvide anterior enumerate și prin faptul că prezintă, în contrast cu zebrele, asinii și hemionii, caracteristicele *castanii* (umflături cornoase pe locurile unde mai funcționează glandele secretorii, rudiment al vechilor degete dispărute — mai exact, contopite — pe parcursul evoluției filogenetice) la toate patru picioarele, precum și prin coada formată din fire prelungi, ce pleacă chiar din „rădăcina” ei.

⁷⁰ Filipașcu, op. cit., p. 165 sqq., 170 sqq.; Epstein, op. cit., p. 403—404.

⁷¹ Epstein, op. cit., p. 401—403.

⁷² Filipașcu, op. cit., p. 171—172.

Primul se consideră a sta la baza numeroaselor rase de ponei⁷³ actuali vest- și nord-vest europeni: rasa connemara din Irlanda, poneii linoși din Islanda, cei gotlandezi din Suedia, poneii englezi din rasa Shetland⁷⁴, precum și cei prășiți în câmpiile Exmoor (exmoorpony), creșcuți și astăzi în linie pură în Cornwall⁷⁵ (socotiți a deriva din *E. c. ferus britannicus* Sanson).

În ceea ce-l privește pe *E. c. silvaticus Vetulani* (calul sălbatic de pădure), prezența sa e larg atestată în Europa, pînă în Evul Mediu tîrziu. Se socotește că el stă la baza raselor de tip *Kaltblut*, cai masivi, greoi, excelenți pentru ham și cărat poveri, cu înveliș pilos dezvoltat, constituiți — ca rase domestice — cu precădere în zona central-nordică a Europei⁷⁶.

Aria inițială a calului sălbatic de pădure includea Alsacia (Munții Vosgi), Elveția (văile înalte ale Alpilor), Silezia, Westfalia, Danemarca, Prusia și — parțial — Lituania și Polonia. În văile din Munții Alpi bandele de cai sălbatici viețuiesc pînă în sec. XIV—XV, în Munții Vosgi cel puțin încă un veac, iar în Prusia și Polonia ultimele date despre ei provin din sec. XIX. Primul care pomeneste respectivele cabaline „forestiere” în Alpi este geograful Strabon (sec. I e.n.), pentru ca, pe la anul 1000, în tratatul său despre ritualul gastronomic bisericesc (*Liber benedictionum*), călugărul Ekkehard să menționeze — pentru zona abației Saint-Gall — carnea de cal sălbatic („*equus feralis*”) ca aliment curent, iar părul acestuia ca materie primă de largă folosire. În poeziile lui Venantius Fortunatus (poet gallo-roman din sec. VI) calul de pădure e pomenit în pădurile din Ardeni și Vosgi, iar în sec. XIII Albertus Magnus notează coloritul specific, sur-cenușiu, al acestor cai. Pentru a doua jumătate a sec. XVI legenda hărții Munților Vosgi (1576) indică „mulți cai sălbatici”, iar un tratat al doctorului Roesslin (1593) se ocupă în detaliu de felul de viață și obiceiurile, ca și de vînarea cailor sălbatici ai Vosgilor⁷⁷.

În regiunile păduroase și apătoare ale Germaniei secolelor XV—XVI viețuiau numeroși cai de pădure, ultimii lor reprezentanți fiind atestați încă la finele sec. XVIII, ca trăind amestecați cu caii domestici în hergheliile cîtorva domenii nobiliare. Se știe că în Prusia Orientală carnea de cal sălbatic era foarte apreciată în sec. XVI, iar ultimii cai de pădure din zona Westfaliei sînt uciși abia în 1814, cînd o mare vînătoare de hăituială organizată în împrejurimile localității Duisburg se soldează cu nu mai puțin de 260 de „victime”⁷⁸.

Tot în sec. XVI, sub numele de *equi silvestres*, Herberstein și Münster enumeră caii de pădure printre sălbăticiunile Lituaniei și ale Poloniei (mai ales în Mazovia). Trebuie însă menționat — în mod expres — faptul că în această zonă *Equus caballus silvaticus Vetulani* se prezenta printr-o varietate în care intra și o bună doză de sînge de *tarpan*, soiul ca atare figurînd în literatura de specialitate sub numele de „tarpan de pădure” (*Waldtarpan*)⁷⁹.

⁷³ Ponei sînt denumiți, la modul general, toți caii a căror rase au înălțimea sub 140 cm măsurați la greabăn; cf. W. Rammner, *op. cit.*, p. 288—289.

⁷⁴ Considerați a reprezenta cea mai mărunță rasă de ponei (Filipașcu, *op. cit.*, p. 171), uitîndu-se că recordul absolut în micime îl deține poneiul grecesc din insula Skyros, care atinge numai arareori talia de 1 m (W. Rammner, *op. cit.*, p. 289). Menționăm însă că acesta are altă origine decît poneii englezi și constituie un izolat biologic și geografic, cu evidente trăsături de nanism.

⁷⁵ Filipașcu, *op. cit.*, p. 171.

⁷⁶ W. Rammner, *op. cit.*, p. 285.

⁷⁷ Filipașcu, *op. cit.*, p. 175—176.

⁷⁸ Pentru situația din zona Alpilor vezi și H. Goeldi, *Die Tierwelt der Schweiz*, Berna, 1914.

⁷⁹ Literatura problemei la T. Vetulani, *Studie über den polnischen Konik*, în *Bull. de l'Acad. Polon. des Sciences et des Lettres*, Cracovia, 1925; Idem, *Weitere Studien über den polnischen Konik (polnisches Landpferd)*, în *Bull. de l'Acad. Polon. des Sciences et des Lettres*, Cracovia, 1928; Idem, *Zwei weitere Quellen zur Frage des europäischen Waldtarpan*, în

Semnificativă rămîne constatarea că în codrii de la Bialowieża (renumiți pentru zimbrii lor europeni, păstrați — ca cea mai mare rezervație a respectivului animal — pînă astăzi) și-au aflat unul din cele din urmă refugii și caii sălbatici de pădure. Ultimii lor reprezentanți sînt prinși aici de oamenii contelui Zamoyski, în a doua jumătate a sec. XVIII, și distribuiți țărănilor din împrejurimi. Aceștia stau la baza cunoscutei rase konik (din care derivă și rasa huțulă bucovineană), căluți cu alură de ponei, prășiți cu precădere în regiunea Bilgoraj, și care rețin cele mai multe din trăsăturile primitive ale calului de pădure. De altfel, nu întîmplător și-a ales directorul grădinii zoologice din Berlin — Lutz Heck — tocmai din această rasă (konik) lotul experimental cu care i-a reușit (prin selecție regresivă dirijată) să refacă calul sălbatic de pădure⁶⁰.

Cît privește situația de la noi, în imposibilitatea de a departaja semnificația „sălbatică” ori „domestică” a destul de numerosului toponimic *Calul*, sîntem reduși la cele cîteva consemnări exprese ale calului de pădure în codrii Transilvaniei, consemnări ce atestă respectivul animal ca prezent în fauna țării cel puțin pînă în sec. XVII. Primul care-l pomenește e Antonius Bonfinius, în lucrarea *Rerum Hungaricarum decades tres* (1495)⁸¹; el plasează caii de pădure („sylvester etiam equi”) la un loc cu bourii și zimbrii, „in sylvis Transsylvaniae”. Informația este reluată în *Cosmographia* lui Sebastian Münster (1550)⁸². Caii de pădure sînt apoi consemnați în *Chronica* lui Gáspár Heltai⁸³, în *Siebenbürgische Chronica* din 1596 („wilde Pferde”), într-o lucrare franceză apărută la Colonia în 1686 („il y a aussi des chevaux sauvages...”), precum și în însemnările învățatului David Fröhlich (1693): „In Transsylvaniae sylvae... sylvestres equi”.

Se poate presupune că stîrpirea definitivă a cailor sălbatici de pădure din Transilvania s-a petrecut în jurul anului 1700, ei nemaifigurînd în enumerarea sălbăticiunilor acestui ținut, făcută de Fasching la 1743⁸⁴.

O analiză a desenelor rupestre din paleoliticul superior arată, fără echivoc, că cel mai frecvent cal sălbatic paleolitic a fost strămoșul calului sălbatic mongol de astăzi, numit „calul-lui-Prjewalski” (*Equus caballus prjewalskii* Poliakov, 1881), descoperit în 1876—77 de exploratorul rus Prjewalski⁸⁵ și botezat de Poliakov, cîteva ani mai tîrziu.

Vînătorii paleoliticului superior (aurignacian, solutrean, magdalenian), excelenți observatori și cunoscători ai înfățișării și comportamentului faunei ce-i înconjura, l-au tipizat pe strămoșul lui *Equus c. prjewalskii* (răspîndit pe vremea aceea și în vestul Europei) în manifestările lor artistice (gravuri, desene, picturi rupestre, gravuri și sculpturi în os și fildeș de mamut) drept un cal de talie mică, cu membre scurte, pîntecul gros și căzut, capul butucănos, gîtul scurt și gros, botul de culoare deschisă, picioarele întunecate, coama neagră crescută „perie” și lipsit de moșul de păr — atît de caracteristic celorlalte cabaline — de pe frunte

Zeitschr. f. Säugetierkunde, vol. 8, nr. 6, Berlin, 1933; Idem, *Kritische Besprechung der morphologischen Studien von Bourdelle über die prähistorischen Equiden Frankreichs*, în *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie*, vol. 43, 1939.

⁶⁰ Vezi discuția la Filipașcu, *op. cit.*, p. 176.

⁸¹ Ediția princeps. O altă ediție a apărut la Basel în 1543; alta la Colonia, în 1690: *Historia Pannonica sive Hungaricarum rerum decades IV et dimidia*.

⁸² Vezi C. I. Karadja, *Despre Cronica lui Sebastian Münster*, în *AO*, anul V, nr. 24, mart.-apr. 1926, p. 93. Ediția princeps a *Cosmographiei* apăruse la Basel în 1544.

⁸³ *Chronica az magyaroknak dolgairól*, Cluj, 1575.

⁸⁴ Filipașcu, *op. cit.*, p. 177.

⁸⁵ N. M. Prjewalsky, *Reise des Russischen Generalstabs-Obersten N. M. Prjewalsky von Kuldscha über den Thian-Schan an den Lob-Nor und Altyn-Tag 1876 und 1877*, în *Petersb. Mitt. Erzb.*, vol. XII, St. Petersburg, 1880, p. 17 sqq.

(fig. 4/a)⁸⁶. Comparînd pictura omului paleolitic cu fotografiile de *E. c. prjewalskii* actuali (fig. 4/b, c, d) se constată izbitoarea asemănare — identitate chiar — a animalelor respective, de manieră a ne face să uităm zecile de milenii ce despart indivizii reprezentate; nemaivorbind de faptul că acea caracterizare ce se poate face, pe baza mărturiilor artei paleolitice, strămoșului calului sălbatic mongol consună — pînă în detalii — cu descrierea zoologică a calului-lui-Prjewalski⁸⁷. La toate acestea se mai pot adăuga două observații: practica *identitate morfologică* dintre cea mai însemnată parte a cantității de oase de cabaline de la Solutré și La Madeleine și oasele recente de *E. c. prjewalskii*, precum și constatarea că în gravurile și picturile rupestre paleolitice apar (ce-i drept, mult mai rar!) și reprezentări de *alte varietăți* de cabaline (în speță cai cu capul *lung*, de profil *convex*, considerați a ilustra strămoșii pleistoceni ai soiurilor de cai sălbatici de pădure)⁸⁸.

Cum spuneam mai sus, singurul cal *sălbatic* actual este *Equus caballus prjewalskii* Pol. Efectivul trăind în libertate⁸⁹ al acestei varietăți mai menține un petec de areal, de circa 190—220 mile pe direcția N—S și 60—90 mile pe direcția E—V, în zona montană semideșertică și deșertică *Taklin Sharnuru* (= „Munții cailor sălbatici galbeni”). Respectivul areal se divide, în părți aproximativ egale, între R. P. Mongolă și R. P. Chineză (zona nordică — Djungaria — a provinciei Sin-Kiang). Cu totul izolat, *E. c. prjewalskii* mai apare în jurul lacului Lob-Nor (Sin-Kiang), către marginea apuseană a pustiului Gobi, iar cu numai cîteva decenii în urmă arealul său se mai întrepătrundea cu cel (azi fragmentat pe „petece”) al cămilei *sălbatic* bactriene și cu zona de răspîndire estică a kulanului⁹⁰.

Ca talie și culoarea de fond a părului (gălbui, pînă la gălbui deschis-albicios), calul-lui-Prjewalski se apropie cel mai mult de kulan, — evident cu toate trăsăturile ce *deosebesc* un cal de un hemion și, în plus, prezintă acele caracteristici, mai sus enumerate, ce-i erau specifice și strămoșului său din paleolitic⁹¹.

Pentru a termina cu problemele legate de *E. c. prjewalskii*, ne mai îngăduim cîteva scurte notații:

— Denumirea sa locală, mongolă, este *taki*, iar cea kirghiză (primită încă în perioada cînd arealul său apusean includea și zona locuită de triburi kirghize) — *kertag*,⁹²

— Este clar și indiscutabil că, odinioară, arealul *asiatic* de răspîndire a lui *E. c. prjewalskii*⁹³ era incomparabil mai extins și mai variat ecologic decît restrînsa zonă deșertică în care se mai menține actualmente. El se întindea *cel puțin* din stepa Ordosului (la sud

⁸⁶ Sute de exemple, chiar și numai în paleoliticul superior al Franței, cf. H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, I, *Altsteinzeit*, München, 1966, pl. 4 sqq., *passim*; Epstein, *op. cit.*, p. 409—410; Filipașcu, *op. cit.*, p. 165—166, 170; A. Leroi-Gourhan, *Préhistoire de l'art occidentale*, Paris, 1965, *passim*.

⁸⁷ W. Rammner, *op. cit.*, p. 283.

⁸⁸ Epstein, *op. cit.*, p. 410, 414—417, fig. 470.

⁸⁹ Se pare că indivizii din grădinile zoologice și cei din parcurile de animale (ca cel din Woburn-Abey, în Anglia) au ajuns să fie mai numeroși ca lotul conservat în arealul său inițial; cf. Filipașcu, *op. cit.*, p. 171.

⁹⁰ A. G. Bannikov, *Distribution géographique et biologie du cheval sauvage et du chameau du Mongolie*, în *Mammalia*, 22, 1958, p. 152—160; I. Montagu, *Communication on the Current Survival in Mongolia of the Wild Horse (Equus przewalskii), Wild Camel (Camelus bactrianus ferus) and Wild Ass (Equus hemionus)*, în *Proc. Zool. Soc. London*, 144/3, 1965, p. 425—428; Epstein, *op. cit.*, p. 405, 406, fig. 456; Filipașcu, *op. cit.*, p. 170—171.

⁹¹ W. Rammner, *op. cit.*, p. 283; Filipașcu, *op. cit.*, p. 170; Epstein, *op. cit.*, p. 405—406.

⁹² Filipașcu, *op. cit.*, p. 171.

⁹³ Nu intră acum în discuție străvechea arie *europeană* (chiar *vest-europeană*!) a strămoșilor săi din perioada glaciară!

de marea buclă nordică a cursului superior al lui Hoang-ho) pînă la stepele transbaikalice (în nord), spre apus atingîndu-se și întrepătrunzîndu-se cu aria răsăriteană de răspîndire a *tarpanului* (despre care vom vorbi în cele ce urmează)⁹⁴. În această ordine de idei, se cuvine menționată opinia cercetătoarei V. I. Gromova — opinie, de altfel, singulară — care neagă înrudirea dintre *E. c. prjewalskii* și caii *pleistoceni de tip mongol* din paleoliticul superior vest-european, considerîndu-l pe *E. c. prjewalskii* drept exclusiv o formă *holocenă* central-est asiatică, constituit într-un tempo evolutiv retardativ, sub influența mediului ambiant (stepe uscate);⁹⁵

— *Equus caballus prjewalskii* stă la baza raselor (domestice) mongole, caracterele sale conservîndu-se cel mai pregnant la poneii mongoli și din nordul Chinei. Succesivele valuri de populații călărețe nomade pătrunse în epoca protoistorică și istorică dinspre Asia Centrală spre apus au purtat rasele de cai domestici derivate din *E. c. prjewalskii* spre vest, astfel că astăzi linia mongolă — evident, adinec metisată — poate fi pusă în evidență la o serie de rase europene de cabaline⁹⁶.

Începutul postglaciarului împinge strămoșii poneilor europeni spre nord și nord-vest, pe aceia ai calului mongol spre răsărit; în zona păduroasă central- și central-est europeană se constituie varietatea *Equus caballus silvaticus* Vetulani, iar în stepele Rusiei de sud, între Urali—Caucaz—Carpați (pătrunzînd spre apus pînă în Moldova și — izolat — pînă în Cîmpia Română) se stabilește dominant varietatea de cal *sălbatic* cunoscută în general sub numele de *tarpan* (*Equus caballus gmelini* Antonius). Cum reiasă din descrieri și din studiul materialului osteologic, tarpanul se deosebea de calul mongol prin membrele mai lungi și mai gracile (la o talie aproape egală), prin capul cu bot foarte scurt și linii mai fine, gîtul mai subțire, precum și prin culoarea care varia în timpul verii de la vînăt-cenușiu la brun-întunecat, iarna fiind mai deschisă, surie. Copitele late, tari, ca și coama în formă de perie îl asemănau cu calul-lui-Prjewalski⁹⁷.

În stepele desțelenite numai tîrziu, în sec. XVIII, tarpanii trăiau în herghelii de 15—40 indivizi, conduse de un armăsar fruntaș. În perioada arșițelor de vară se refugiau în stufărișurile și spinăriile dese din lungul și de la gurile apelor mari din stepă, de la Dunăre la Volga. În respectivele zone erau vînați cu predilecție de tătari și apoi de cazaci, în acest sens cel mai important izvor constituindu-l *Descriptio Moldaviae* a lui Cantemir. El descrie cu amănunte vînătoarea tătarilor, care — călare — hăituiiau hergheliile de tarpani spre șesurile joase și mlăștinoase („ghioller”), în care tarpanii se înglodau. „Și așa îiucid tătarii cu săgețile și cu sulitele și îi prind pe o samă vii, pe care apoi îi împărțesc între dînșii după placul lor”, — încheie Cantemir descrierea vînătorii de tarpani⁹⁸.

Existența — incidentală — a animalului în fauna țării noastre o atestă un singur toponimic: cătunul *Talpanul*, pe apa Susiței (com. Străoane, jud. Bacău). De altfel, chiar Cantemir localiza clar tarpanii „în jurul hotarelor Moldovei, în herghelii mari”, precizînd că ei

⁹⁴ Hančar, *op. cit.*, p. 10 sqq., 17—18.

⁹⁵ Citat după Hančar (*op. cit.*, p. 17) care, de altfel, nu subscrie la opinia Gromovei.

⁹⁶ Epstein, *op. cit.*, p. 512 sqq., 515—516; Filipașcu, *op. cit.*, p. 167.

⁹⁷ Pentru tarpan: Filipașcu, *op. cit.*, p. 171 sqq.; Hančar, *op. cit.*, p. 18 sqq.; W. Rammner, *op. cit.*, p. 283; Epstein, *op. cit.*, p. 410—414, 519—520; O. Antonius, *Die Rassengliederung der quartären Wildpferde Europas*, în *Verh. d. K. K. Zool.-Bot. Ges. Wien*, LXII, 1912; Idem, *Über das Aussehen des Tarpan*, *ibidem*, LXIII, 1913; Idem, *Grundzüge einer Stammesgeschichte der Haustiere*, Jena, 1922; Idem, *Über einige Quellen zur Frage der europäischen Wildpferde in historischer Zeit*, în *Zeitschr. f. Tierz. u. Züchtungsbiol.*, XXVII, 1933; Idem, *Vorzeitreste unter unseren Pferderassen*, în *Natur und Volk*, 64, Frankfurt a. M., 1934; Idem, *Zur Abstammung des Hauspferdes*, în *Zeitschr. f. Tierz. u. Züchtungsbiol.*, XXXIV, 1936.

⁹⁸ Filipașcu, *op. cit.*, p. 173.

„nu se deosebesc cu nimic de caii domestici, decît numai că sînt puţin mai mici şi cu copite late, mai bine de-o palmă, însă rotunde şi foarte vîrtoase”⁹⁹.

În sec. XIX cazacii, precum şi ţăranii ruşi şi ucrainieni urmăreau cu înverşunare tarpanul, deoarece caii domestici i se alăturau uşor, resălbătîcindu-se¹⁰⁰. Odată recuperaţi, distrugau atelajele cu lovituri de copită. De aceea, armăsarii tarpani erau — pentru crescătorii de cai de prăsilă — mai de temut decît lupii, iar fenomenul s-a repercutat cu o intensă distrugere a tarpanului, varietatea ca atare putînd fi considerată ca stingîndu-se prin deceniul opt al veacului trecut¹⁰¹. Se ştie că ultimul tarpan sălbatic (prins în regiunea Chersonesului) ajuns în captivitate a decedat în grădina zoologică din Moscova în 1884¹⁰². După această dată s-a mai semnalat, drept „fosilă vie”, cîte un exemplar izolat în 1892¹⁰³, 1918¹⁰⁴ şi 1919¹⁰⁵. (Notăm, cu titlu de semnificativă curiozitate, faptul că deşi s-a stins în plină epocă modernă, nu există nici o singură fotografie a vreunui tarpan viu — nici măcar a celui mort la Moscova în 1884 — zoologii trebuind să se mulţumească, în afara materialului osteologic, doar cu desenele — de altminteri excelente — ale lui Giebel, din 1859)¹⁰⁶.

La ora actuală pare cert — şi acceptat de majoritatea cercetătorilor — faptul că tarpanul stă la baza tuturor raselor de cai de tip „Warmblut” („Vollblüter”, „Halbblüter”, „trăpaşi” etc.), tipul său de *cal de stepă* perpetuîndu-se la caii est-europeni şi la cei din Asia Mică, cel mai fidel păstrîndu-se în rasele arabă, berberă, moldovenească¹⁰⁷. Evident, trebuie luat în considerare şi o seamă de factori complementari, ca: variabilitatea naturală a tarpanului sălbatic, consecutive metisări cu rase domestice chiar din el derivate, precum şi metisările (deja discutate la locurile respective!) survenite la zona de contact dintre arealul apusean al tarpanului şi cel răsăritean al lui *E. c. silvaticus* Vetulani, respectiv organica întrepătrundere a arealului estic al tarpanului (*E. c. gmelini* Antonius) cu cel apusean (de odinioară) al lui *E. c. przewalskii*. La tot cazul, rămîne fapt stabilit că tarpanul constituie fundamentul genetic al raselor uşoare de cai din epoca bronzului din zona nord-pontico-caucaziană, al acelor domestice şi folosite de neamurile indo-europene vest-asiatice (kassiti, hititi, hyksoşi) şi introduse de ele în Asia Anterioară şi Africa¹⁰⁸. Derivatele acestora — ne gîndim, în principal, la rasele arabă şi berberă — vor „reveni” în Europa (prin Italia şi Spania) în perioada antichităţii şi a Evului Mediu, închizîndu-se astfel (nu fără apariţia a zeci de „rase” colaterale — toate însă de tip „Warmblut”!) un uriaş inel genetic circummediteranean al cabalinelor domestice¹⁰⁹.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 174—175.

¹⁰⁰ Fenomenul de uşoară resălbătîcire a cabalinelor e îndeobşte cunoscut. E îndeajuns să amintim *manadele* (hergheliile) semisălbaticе de cai de rasă camargueză din cîmpiile sărate dintre mlaştinile deltei Rhonului, acei *portokak* din unele *landes-uri* ale Gasconiei, *mustangii* din preiiile Americii de Nord, *cimarronii* din pampasurile Argentinei şi acei *brumbies* din Australia.

¹⁰¹ Filipaşcu, *op. cit.*, p. 174; W. Rammner, *op. cit.*, p. 283.

¹⁰² Epstein, *op. cit.*, p. 410.

¹⁰³ J. D. Czerski, în *Mémoires Acad. Sci. Imp.*, ser. VII, 40/1, St. Petersburg, 1892.

¹⁰⁴ W. Heptner, *Notiz über den südrussischen Tarpan*, în *Zeitschrift für Säugetierkunde*, IX, 1934, p. 431—433.

¹⁰⁵ F. Von Falz-Fein, *Über das letzte Auftreten des Wildpferdes in Südrussland, Taurisches Gouvernement, in Sitzungsberichte d. Gesellschaft Naturf. Freunde*, Berlin, 1919.

¹⁰⁶ C. G. Giebel, la Otto Wigand, *Die drei Reiche der Natur. I. Die Naturgeschichte des Tierreichs*, Leipzig, 1859. Reproducerea şi la Epstein, *op. cit.*, p. 411, fig. 464.

¹⁰⁷ Filipaşcu, *op. cit.*, p. 167; W. Rammner, *op. cit.*, p. 285 sqq.; Epstein, *op. cit.*, p. 412—413.

¹⁰⁸ Vezi *supra*, n. 44.

¹⁰⁹ Epstein, *op. cit.*, p. 413, 428 sqq., 481 sqq., 519.

În fine, în legătură cu tarpanul, o ultimă observație care — eventual — servește o neașteptată explicație în problemele evoluției cabalinelor holocene: recente experimente de încrucișare *Equus caballus przewalskii* × ponei islandez (cel mai apropiat, cum am văzut-o la locul cuvenit, de străvechile forme de cabaline „ne-mongole” ale pleistocenului vest- și nord-vest european!) au dat un rezultat pe cât de neașteptat, pe atât de revelator: descendenți de culoare gri-fier, de clară alură *tarpanoidă*, cu coamă în formă de „perie”¹¹⁰.

Extrapolând rezultatul la situația ce s-ar fi putut crea încă în Pleistocen, pe bună dreptate se naște întrebarea, dacă nu cumva, de la bun început, *E. c. gmelini* Antonius (tarpanul) s-a constituit ca varietate aparte din *hibrizii* strămoșilor din paleoliticul superior ai lui *E. c. przewalskii* × varietățile „ne-mongole” de cabaline din Europa?

*

Ajunși la capătul lungului nostru excurs, putem sintetiza rezultatele astfel:

— Toate argumentele converg spre concluzia că primele ecvide intrate în procesul de domesticire au fost *hemionii*, mai exact, dintre ei, speciile *onagrului* (*Equus hemionus onager*, *Equus hemionus hemippus* = *Equus onager hemippus*, *Equus hemionus anatoliensis*) și, într-o anumită măsură, *ghorkharul* (*Equus hemionus khur*)¹¹¹;

— Începutul domesticirii onagrului urcă adânc înapoi în timp, în perioada protoistorică a Orientului Antic. Față de aceasta domesticirea calului (respectiv înhămarea sa la vehicule ori călărirea lui) e un fenomen relativ *târziu*;

— Astfel stînd lucrurile — și știind că *Equus hemionus hemionus* (kulanul) n-a constituit nicicînd și niciunde obiect al domesticirii — se desprinde cu claritate faptul că pentru neoliticul țării noastre (și, în speță, al Transilvaniei) nu putem avea în vedere nici o specie de hemion ori varietate de cabaline care să fi fost „de baștină” pe aceste meleaguri și să fi intrat *aici* în procesul de domesticire¹¹². Dacă, în ciuda acestei situații, dovezile arheologice vor demonstra că purtătorii unei culturi neolitice din Ardeal — anume cei ai culturii Turdaș — *au cunoscut (și folosit) ecvide domestice* se va face, implicit, și dovada neapartenenței acestor ecvide la fauna locală. Iar dacă se va putea preciza *despre ce fel de ecvide domestice e vorba*, se va obține un nou argument, de imensă importanță, despre originea și proveniența (cu localizare în timp și spațiu) a purtătorilor acestei culturi.

*

Înainte de a prezenta materialele pe baza cărora vom încerca să demonstrăm că oamenii culturii Turdaș (mai exact: Vinča — Turdaș) au cunoscut și folosit *un ecvid domestic*, vom face o scurtă trecere în revistă a istoriei domesticirii primelor ecvide în zona mesopotamiană, microasiatică și (sud-) anatoliană,¹¹³ teritoriu în care — cum am arătat-o cu prisosință — nu pot intra în discuție decît *unii* reprezentanți ai subgenului *Hemionus*, mai precis: *Equus hemionus onager* (onagrul), *Equus hemionus hemippus* (onagrul sirian), *Equus hemionus anatoliensis* (onagrul anatolian) și — pentru ținuturile est-mesopotamiene și Elam — *Equus hemionus khur* (ghorkharul).

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 414.

¹¹¹ Dintre hemioni rămîne deci în afara acestui proces: *kiangul* (*Equus hemionus kiang*) și *kulanul* (*Equus hemionus hemionus*).

¹¹² Mai precis, nu poate intra în discuție nici *kulanul* (dintre hemioni) și nici *calul sălbatic de pădure* ori *tarpanul* (dintre cabaline), pentru bunele motive arătate la locurile respective.

¹¹³ Problemă îndelung discutată, de altfel, în literatura de specialitate. Ca bibliografie de bază: Hančar, *op. cit.*, p. 399—535; Epstein, *op. cit.*, p. 490—501; J. Wiesner, *Fahren und Reiten in Alteuropa und im Alten Orient*, în *catena Der Alte Orient*, 38/2—4, Leipzig, 1939.

Reamintim — fapte asupra cărora am mai stăruit — că din *fauna fosilă* a zonei ce-o discutăm *cabalinele* lipsesc cu desăvîrşire; în Mesopotamia centrală şi sudică nu-s puse în evidenţă nici alte *ecvide fosile* (în speţă ne gîndim la hemionii!); hemionii (cu maximum de probabilitate este vorba de *Equus hemionus anatoliensis*!) orizontului Çatal Hüyük V (mil. VI î.e.n.) sînt încă *sălbatici*!¹¹⁴

Aşadar putem presupune, cu maximum de probabilitate, că *onagrul* (cele trei specii ale sale!) şi *ghorkharul* (înrudit şi el cu onagrul!) intră în procesul domesticirii — ca animale *de tracţiune* — într-o epocă a cărei cea mai circumspectă definire cronologică ar fi: *nu mai devreme de perioada obeidană tîrzie — Susa I—II — Uruk veche!* (Nu este mai puţin adevărat că oase de onagru se cunosc şi din aşezările perioadei halafiene, dar ca simple „resturi menajere“, fără posibilitatea precizării dacă animalul era încă *sălbatic* ori *deja domestic*!¹¹⁵, iar unica reprezentare atribuibilă acestei epoci — o „friză“ de onagri pictaţi pe un fragment de vas de la Tell Halaf, fig. 5/a¹¹⁶ — s-ar putea să nu aibă altă semnificaţie decît aceea pe care o au multe-multe alte cioburi halafiene decorate cu frize de felurite mamifere, păsări, peşti etc., atestînd deci *cunoaşterea* animalului respectiv, dar neavînd valoare probatorie şi pentru *domesticirea* lui).

În perioada post-halafiană, mai precis în intervalul de circa 3500—2500 î.e.n., reprezentările de onagri (şi ghorkhari) se înmulţesc brusc, respectivii hemioni fiind redaţi, pe durata epocii tîrzii protoistorice şi a celei timpurii dinastice a Mesopotamiei şi Elamului, în posturi ce atestă — fără echivoc — caracterul lor *domestic*. Ajunge să amintim, în acest sens, tabletele „de socoteli“ protoelamite¹¹⁷; onagrii înhămaţi la o „cvadrigă cultică“, pictaţi pe un vas policrom de la Chafadje (fig. 5/b), vas ce se datează în perioada Djemdet Nasr tardivă (epoca dinastiei lui Mesilim din Kiş)¹¹⁸; modelele de lut, redînd mici *care de luptă*, chiar de la Kiş (fig. 5/c—d)¹¹⁹; ca să nu mai vorbim de mărunţul grup statuar de cupru de la Tell Agrab (fig. 5/e)¹²⁰ ce arată, cu o rară fidelitate a detaliului, cum se prezenta un asemenea car de luptă la care se înhămau patru onagri.

De altfel, în aceeaşi perioadă dinastică timpurie a Mesopotamiei, există numeroase alte reprezentări ale onagrilor înhămaţi, trăgînd fie *care de luptă* (cu două ori cu patru roţi), fie *care cu poveri*, fie — în fine — *săunii*. Din mulţimea exemplurilor se pot aminti, spre

¹¹⁴ Vezi discuţia *supra*, n. 48—51.

¹¹⁵ Epstein, *op. cit.*, p. 491.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 493, fig. 549; Hančar, *op. cit.*, pl. XVIII/a; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, II, pl. 64/19.

¹¹⁷ Epstein, *op. cit.*, p. 492, fig. 547—548. Menţionăm că de pe teritoriul Elamului — mai exact, de la Susa — există şi o singulară reprezentare de *cal*, o mică figurină sculptată în fildeş, datată 3000—2800 î.e.n. Redînd animalul în poziţie nechezîndă, figurina reprezintă (după opinia identică a lui Conteneau, Ghirshman, Hančar şi Epstein) un *Equus c. przewalskii*, animal al cărui areal străvechi includea — cum am avut ocazia s-o discutăm — şi zona învecinată spre nord — nord-est Iranului. Ca atare deci, artistul protoelamit l-a putut cunoaşte, chiar dacă pe teritoriul propriu-zis al Elamului el *lipseşte cu desăvîrşire din fauna locală*. Vezi discuţia la Epstein, *op. cit.*, p. 513 şi fig. 571.

¹¹⁸ Epstein, *op. cit.*, p. 495, fig. 553; Hančar, *op. cit.*, pl. XXIV/a; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. III/3 (*Kupferzeit*), München, 1974, pl. 210/1.

¹¹⁹ Hančar, *op. cit.*, pl. XXI/c-d. Replici excelente la Assur (*ibidem*, pl. XXI/b; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. III/3, pl. 222/34), Mari (H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. III/3, pl. 320/32), Lagas (H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. III/3, pl. 190/12) şi Fara (*ibidem*, pl. 193/32). Vezi şi V. G. Childe, *The first Waggons and Cars — from the Tigris to the Severn*, în *Proceedings of the Prehistoric Society*, 1951, p. 178; Idem, *The European Inheritance*, I, Oxford, 1954, p. 91.

¹²⁰ Hančar, *op. cit.*, p. 423, pl. XXII; Wiesner, *op. cit.*, pl. I/2; Epstein, *op. cit.*, p. 495, fig. 554; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. III/3, pl. 211/7.

ilustrare: vestitul „standard” de mozaic de la Ur¹²¹ (perioada mormintelor regale de la Ur, redînd, pare-se, și *ghorkhari*, nu numai onagri); plachetele votive de piatră de la Tell Agrab¹²², Chafadje¹²³ și Ur¹²⁴; capetele de onagri de la Mari, ilustrînd (ca și în cazul pomenitului „standard” de la Ur) felul în care respectivele ecvide purtau un „căpățan-botar” de care se atașau curelele hățurilor¹²⁵. În sensul celor ce le discutăm este revelatoare și o piesă de harnașament (un „despărțitor de curele”) aflat de L. Woolley în mormîntul 800 al cimitirului regal de la Ur (mormînt ținînd de complexul funerar al reginei Šubad). Respectivul „despărțitor de curele”, lucrat din electron, e surmontat de mica statueta a unui ecvid pe care — pe drept cuvînt — cercetătorii l-au identificat cu un *onagru* (fig. 5/f)¹²⁶. Întru adevăritarea acestei supoziții ilustrăm capul unui onagru viu (fig. 5/g)¹²⁷, animalul actual arătînd — fără echivoc — că aparține aceleiași specii ca și ecvidul redat pe piesa de harnașament de la Ur.

În sfîrșit, mai amintim și faptul că în Mesopotamia perioadei dinastice timpurii onagrii au fost atelați și la sânni; cea mai spectaculoasă piesă atestînd acest mijloc de locomoție rămîne sania descoperită în mormîntul pomenitei regine Šubad (fig. 6/a)¹²⁸, — ca să nu mai vorbim de faptul că, deja din epoca Uruk veche, pictogramele mesopotamiene fac neta distincție între cele două vehicule: „car” și „sanie” (fig. 6/b)¹²⁹.

Încheiem succinta prezentare a istoriei domesticirii speciilor de onagri (și a *ghorkharului*) în Asia Anterioară prin cîteva considerații finale:

— Chiar și o parțială, neexhaustivă, prezentare a materialului arată că domesticirea, respectiv înhămarea onagrilor *precede* cu cel puțin 1500 de ani utilizarea, în aceleași scopuri (și la vehicule *identice concepute*!) a calului!

— Recunoașterea faptului că primii creatori de care de luptă [cu patru roți, — evolute din *sanie*; respectiv cu două roți, — evolute din „tîrșitoare” (*travois*, *Stangenschleife*)] sînt neamurile mesopotamiene (sumerienii vechi și „nomazii” sedentarizați din regatul Mari^{129a}) este de o importanță imensă. Existența acestor vehicule — chiar dacă la ele erau atelați numai mărunții onagri — explică fulgerătoare expansiune militară din perioada protoistorică tîrzie a Mesopotamiei și din cea dinastică timpurie a Sumerului¹³⁰;

¹²¹ A. Champdor, *Kunst Mesopotamiens*, Leipzig, 1964, fig. 22/23—24/25; Hančar, *op. cit.*, pl. XXV; Epstein, *op. cit.*, p. 495, fig. 555; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. III/3, pl. 178/1—2.

¹²² H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. III/3, pl. 213/1.

¹²³ *Ibidem*, pl. 213/2, 214/5; Hančar, *op. cit.*, pl. XX/b 1.

¹²⁴ Hančar, *op. cit.*, pl. XX/b 2; Epstein, *op. cit.*, p. 494, fig. 552; Champdor, *op. cit.*, fig. 68.

¹²⁵ Hančar, *op. cit.*, p. 434, fig. 12; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. III/3, pl. 224 B/46 și pl. 225/19.

¹²⁶ Hančar, *op. cit.*, pl. XXIII/c; Epstein, *op. cit.*, p. 496, fig. 556; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. III/3, pl. 178/7; L. Deuel, *Das Abenteuer Archäologie*, München, 1964, p. 160, fig. 14. Replici exacte, redînd tot onagri, la Kiš (H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. III/3, pl. 198 D/1—2). Pentru datarea exactă a mormîntului regal 800 de la Ur, vezi complexa și excelenta argumentație a lui H. J. Nissen, *Zur Datierung des Königsfriedhofes von Ur*, în *BAM*, vol. 3, Bonn, 1966, p. 107—118, mai ales p. 107, 111, 114, 117, pl. 31, 32, 35, 38, 39. Vezi și B. Lukács — L. Végső, *The Chronology of the „Sumerian King List”*, în *Altorientalische Forschungen*, II, Berlin, 1975, p. 25—45.

¹²⁷ Vezi și Epstein, *op. cit.*, p. 496, fig. 557.

¹²⁸ Hančar, *op. cit.*, pl. XXIII/d.

¹²⁹ *Ibidem*, pl. XIX/a-b. Vezi și *RLV*, XIV, 1929, p. 231—243, s.v. *Wagen*.

^{129a} Vezi J.—R. Kupper, *Les nomades en Mésopotamie au temp des rois de Mari*, în *catena Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège*, fasc. CXLII, Paris, 1957.

¹³⁰ Pentru aceste probleme vezi și Epstein, *op. cit.*, p. 500 sqq., cu opinii consunînd cu ale lui Hančar.

— În momentul cronologic respectiv singura varietate de *cal* ce ar putea intra în discuție — tarpanul — nu este atestat încă nici în Elam, nici în Caucaz și (ca *animal domestic!*) nici măcar mai la nord — nord-vest, în așezările tripoliene¹³¹;

— Dinspre zona nord-mesopotamiană ideea ca atare a folosirii *carelor de luptă* iradiază spre nord, la populațiile vechi indoeuropene ale Anatoliei și la cele de la nord de Caucaz. Firesc ar fi fost ca în acest din urmă spațiu să se fi căutat a se domestici un ecvid care să îndeplinească *aceeași funcție* pe care o aveau onagrii în Mesopotamia. Era deci de așteptat ca în această zonă să fie „atras” în procesul domesticirii kulanul (*Equus hemionus hemionus*). În realitate însă lucrurile nu s-au petrecut astfel, căci (pe la 2000 î.e.n.) *calul* — mai precis, rase create din tarpan (*Equus caballus gmelini*) — ajung, ca animale deacum *domestice*, să fie folosite la tracțiune¹³². Peste încă trei-patru veacuri tocmai carele de luptă ale kassiților, trase de *cai* (decă de un animal de două ori mai puternic și mai voluminos decât onagru!) vor pecetlui soarta dinastiei lui Hammurabi (pe la ± 1595 î.e.n.), iar pătrunderea lui *E. c. domesticus* în Mesopotamia va marca preludiul căderii în desuetudine și a lentei dispariții (ca animale *domestice!*) a hemionilor din neamul onagruului, atât în „țara dintre riuri” cât și, de altfel, în toată Asia Anterioară¹³³;

— Superioritatea calului față de onagru nu s-a vădit numai în faptul că el putea fi folosit și drept animal *de călărit*, ci, mai cu seamă, prin aceea că neamurile indoeuropene — înhămându-l la carele lor de luptă — au adoptat un *sistem de atelare* care permitea *tracțiunea cu mușchii pieptului și ai omoplaților*. Evident, ca valoare a lucrului mecanic utilizabil, sistemul de înhămare a calului era infinit superior modului în care onagrii fuseseră folosiți, — trăgând adică numai cu capul, respectiv cu mușchii gâtului. La acestea se adaugă și inventarea *zăbalei*, piesă de harnașament ce îngăduia o cu totul altă strunire și minare a *cabalinelor* decât modul primitiv în care erau struniți onagrii (o verigă ce li se implanta, de sus în jos, în vârful botului — respectiv al buzei superioare — de verigă atașându-se curelele hățurilor)¹³⁴;

— Dincolo de considerațiile zoobiologice și istorice, dincolo de numeroasele și edificatoarele reprezentări, în problema ce ne preocupă un argument *decisiv* îl servește și factorul *lingvistic*. În documentele arhaice de limbă sumeriană (din perioada protodinastică și dinastică timpurie) *unicul apelativ* designând un ecvid este cuvântul *ANŠU*. Sumerologii — în majoritate oameni nefamiliarizați cu sistemul de clasificare zoologică a ecvidelor — l-au tradus, în mod curent, prin „măgar” (asin), uitând (ori neșinând seama) că măgarul propriu-zis (asinul) *de origine africană* a fost un animal *total necunoscut* în Mesopotamia mileniilor IV—III î.e.n. Așa stând lucrurile, devine evident că traducerea adecvată a lui *ANŠU* este „onagru” sau — cel mult — „hemion”. Se întâmplă însă ca, începând cu sec. XIX î.e.n., în monumentele de limbă neosumeriană din perioada babiloniană¹³⁵ să înceapă a fi pomenit — ca trăind în regiunile aflate spre nord de Mesopotamia — un animal: *ANŠU.KURA*. „Consecvenți” cu sensul ce-l dăduseră lui *ANŠU*, lingviștii au tradus *ANŠU.KURA* prin „măgar al munților”, „măgar de munte”. Ținând seama de faptul că *ANŠU.KURA* figu-

¹³¹ *Ibidem*, p. 513 sqq.

¹³² Cât privește *calul* gravat pe vestitul vas de argint din kurganul de la Maikop (cultura Koban), datat — larg — post-2400 î.e.n., nu avem nici un motiv a-l socoti domestic, el figurând într-o friză de animale *clar sălbătice*: bouri, țapi sălbatici, leu, leoaică, mistreț. În acest sens și Epstein, *op. cit.*, p. 505 și p. 504, fig. 562. Vezi și H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. III/3, pl. 687/5.

¹³³ Vezi *supra*, prezentarea zoobiologică a onagruului și n. 44.

¹³⁴ Vezi ilustrațiile la care trimiteam *supra*, n. 125. De asemenea, pentru cele pînă aici discutate, Hančar, *op. cit.*, p. 471—472.

¹³⁵ După cum este știut, sumeriana și-a păstrat rolul de „limbă cultă”, de „cancelarie”, și după dispariția ca atare a orașelor-state *sumeriene*, pe toată durata regatului vechi- și neobabilonian!

rează în texte *alături* — s-ar putea zice, „în opoziție” — cu *ANSŪ*, devine clar că designează un *alt ecvid!* Numai că în teritoriile de la nord de Mesopotamia cu atât mai puțin existau *măgari* (asini) de origine africană, astfel că unica explicație plauzibilă e următoarea: dat fiind *momentul cronologic* în care și *arealul geografic* pentru care este pomenit, *ANSŪ*. *KURA* nu poate fi identificat decât cu *calul*¹³⁶, iar cuvântul este de tradus prin „onagru de munte”!;

— La sfârșitul considerațiilor noastre mai notăm și faptul că în arealul african (în Egipt), deci în zona „de baștină” a asinilor domestici propriu-ziși, teritoriu în care măgarii apar reprezentați încă din perioada predinastică¹³⁷, onagruul pătrunde târziu — practic nu mai devreme decât calul —, iar artiștii Egiptului antic îl deosebesc clar și evident atât de asin, cât și de cal. Revelatoare este, în acest sens, o frescă de la Theba, din timpul dinastiei a XVIII-a, în care doi onagri (albi la culoare, cu coada cărnoasă și alura trupului caracteristică) sînt redați — am zice, „în contrapunct” — alături de un splendid armăsar negru, cabrat, avînd o „ținută” de *cal* inconfundabilă (fig. 6/c)¹³⁸;

— Reamintim, în fine, cele discutate și la prezentarea zoobiologică a speciilor de onagri, anume că ci se sting (în Mesopotamia și zonele aferente spre vest și est acestui ținut) *doar ca animale domestice!* Deveniți nerentabili și „handicapați” de cal, de asinul domestic și de bastardul rezultat din încrucișarea acestora (catir/mulă), mărunții hemioni vor mai hălădui lung timp în stare *sălbatică*, mai exact pînă în zilele noastre (vezi fig. 3/a-b și fig. 5/g). Intensa lor *vinare*, începînd cu antichitatea (vezi fig. 6/d — relief din palatul lui Assurbanipal, de la Kuyūnjik)¹³⁹, a împușinat mereu speciile de onagri, exemplarele actuale avînd deja un statut biologic de „fosile vii”.

*

Ajungînd, în cele din urmă, la ceea ce dorim să demonstrăm: cunoașterea și folosirea unui *ecvid domestic* de către purtătorii culturii Vinča-Turdaș, ne simțim obligați la cîteva precizări preliminare:

a) Din punct de vedere *cronologic* discuția ce-o purtăm implică data de ± 3000 î.e.n., extinzîndu-se pe răstimpul de circa (3200 ?) 3000—2500 (2400 ?) î.e.n., dacă luăm în considerație și *etapele evolutive* ale complexului vinčian-turdășean¹⁴⁰.

b) Simptomatică este coincidența cronologică dintre durata viețuirii complexului Vinča-Turdaș și perioada de domesticire și utilizare a onagrilor în Orientul Apropiat.

c) Înainte de a prezenta piesele pe care ne vom sprijini argumentația să încercăm a stabili — procedînd prin excludere — subgenurile și speciile de ecvide ce ar putea intra în discuție pentru *aria* culturii Vinča-Turdaș, respectiv pentru *intervalul cronologic* (mai sus arătat) în care se datează această cultură¹⁴¹:

— *Equus [Asinus] hydruntinus* Reg., de care ne-am mai ocupat și la începutul studiului nostru¹⁴², a stăpînit, în ultima fază a viețuirii sale ca subgen aparte al ecvidelor, o parte a arealului pe care — mai târziu — se va dezvolta complexul vinčian-turdășean. Am avut ocazia să arătăm că ultimele „fosile vii” de hydruntini au mai supraviețuit pînă în

¹³⁶ În același sens opinează și Hančar, *op. cit.*, p. 454—462, 470, cu punerea la contribuție a unui impresionant aparat bibliografic.

¹³⁷ Vezi *supra*, n. 21—22.

¹³⁸ Vezi și Epstein, *op. cit.*, p. 391—398 și p. 397, fig. 451.

¹³⁹ Epstein, *op. cit.*, p. 499—500, fig. 560.

¹⁴⁰ Discuția (și bibliografia) la N. Vlăssă, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 31—34, 140 și în *ActaMN*, XII, 1975, p. 1, 11—12.

¹⁴¹ Vezi și *supra*, n. 112.

¹⁴² Vezi *supra*, n. 6—11.

faza „optimum-ului climatic“ din perioada neoliticului timpuriu, în Ardeal fiind atestați pentru un orizont cronologic paralelizabil cu cultura Protosesklo, iar în sudul Ungariei și nord-estul Iugoslaviei până în faza Körös veche. Prezența lor în cultura Hamangia arată același orizont cronologic, dar — de altfel — Dobrogea oricum nu intră în discuție, în spațiul respectiv neexistând cultura Vinča-Turdaș.

Important și de reținut ni se pare faptul că, în Transilvania, nord-estul Iugoslaviei și sudul Ungariei, *Equus [Asinus] hydruntinus* s-a stins definitiv (ca ecvid sălbatic!) fără a intra în procesul domesticirii¹⁴³. Lipsa lui totală din materialul faunistic al așezărilor vinčiene ne arată că — la sosirea lor — purtătorii acestei culturi nu mai aveau cum și de unde să-l cunoască!

— De asemenea se *exclud*, din capul locului, *cabalinele*. În primul rând, chiar în teritoriile în care calul a fost cel mai devreme domesticit, procesul respectiv — cum am arătat-o¹⁴⁴ — nu începe decât pe la 2000 î.e.n., deci într-o perioadă ce se plasează, evident, *după* stingerea culturii Vinča-Turdaș! În al doilea rând, nu trebuie uitat că arealul lui *Equus caballus gmelini* Antonius (tarpanul) se situează mult mai la est de aria de maximă expansiune răsăriteană a culturii Vinča-Turdaș, astfel că purtătorii respectivei culturi nu l-au putut cunoaște nici măcar ca animal sălbatic! În al treilea rând, în ceea ce îl privește pe *E. c. silvaticus* Vetulani (calul sălbatic de pădure), este adevărat că el exista în fauna sălbatică a teritoriilor pe care se înstăpânește cultura Vinča-Turdaș (mai cu seamă în Transilvania), numai că e imposibil de imaginat ca să fi fost domesticit în neoliticul mijlociu, atunci când se știe că dispare (în sec. XVII e.n.!) ca *animal sălbatic*! De altfel, rămîne concludentă lipsa completă a rămășițelor sale osoase în așezările turdașene, fapt a cărui explicație rezidă — credem — în aceea că biotopul specific pentru *E. c. silvaticus* Vetulani (codrii seculari) a fost ocolit cu consecvență de așezările culturii Turdaș. În fine, nici nu mai este cazul a-l discuta pe *E. c. przewalskii*, întrucît, încă de la începuturile postglaciului, arealul său de maximă extensiune vestică se localiza departe spre răsărit de teritoriile culturii Vinča-Turdaș.

— Mai complicată ni se pare a fi problema lui *Equus hemionus hemionus* (kulanul). Ca atare, arealul său vestic de răspîndire putea avea contingență cu aria estică a culturii Vinča-Turdaș, atît în Ardeal, cît și în Banat și sudul Olteniei, astfel că oamenii acestei culturi puteau să-l cunoască. Din păcate, observații faunistice certe, atestînd prezența — *fie și sălbatică* — a acestei specii de hemion în aria vinčiană-turdașeană lipsesc (cum, de altfel, lipsesc și pentru culturile imediat învecinate spre vest, sud și nord). În această situație — fără a afirma, aprioric, că oamenii culturii Turdaș nu l-au cunoscut — credem că, totuși, *împotriva domesticirii* sale în neoliticul mijlociu pledează două argumente peremptorii: 1. Pînă azi kulanul s-a păstrat ca un animal *sălbatic*, tot *astfel* fiind cunoscut pe întreaga durată a Antichității tîrzii și a Evului Mediu, neînregistrîndu-se nicicînd și niciunde domesticirea lui; 2. În zona nord-pontică, în care osemintele sale au apărut frecvent în așezările preistorice (începînd cu cele tripoliene!), nu există nici un indiciu al domesticirii lui, oasele de kulan provenind întotdeauna din complexe de caracter „menajer“, fiind aflate laolaltă cu oasele altor animale *sălbatic*e vîinate și consumate!¹⁴⁵

— Aidoma cabalinelor iasă din discuție, din capul locului, *Equus [Asinus] domesticus*, — măgarul (asinul) propriu-zis, domestic, de origine africană. La orizontul cronologic co-

¹⁴³ În același sens și S. Bökönyi, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapesta, 1974, p. 62, 233, 297—298. Notabilă ni se pare și opinia lui Bökönyi că zona de interferență dintre arealul lui *E. [Asinus] hydruntinus* și hemioni (mai precis: *Equus hemionus hemionus* — kulanul, n.n.!) era pe lanțul Carpaților Orientali și pe valea Dunării de Jos (*ibidem*, p. 298).

¹⁴⁴ Vezi *supra*, n. 131—136.

¹⁴⁵ Vezi și *supra*, n. 56—64 și n. 111—112.

respunzând în aria carpato-dunăreană viețuirii culturii Vinča-Turdaș asinul domestic (de origine nord-africană) nu era prezent (în afara continentului african) decât în zona siropalestiniană și în Creta, astfel că el nu putea fi cunoscut de către purtătorii culturii în cauză¹⁴⁶. De altfel, osemintele sale — specifice și lesne de determinat, clar deosebite de ale hemionilor și cabalinelor — nu au fost niciodată atestate în mediul Vinča-Turdaș.

Din toate cele discutate și arătate (indiferent că au reieșit din argumentarea zoobiologică, istorică, cronologică, arheologică etc.) se desprinde o concluzie ce poate părea stranie la prima vedere: dacă se exclude — și se exclude! — posibilitatea ca purtătorii culturii Vinča-Turdaș să fi domesticit pe *Equus* [*Asinus*] *hydruntinus*, kulanul, calul sălbatic de pădure, tarpanul, și să fi cunoscut măgarul (asinul) domestic de origine africană, și dacă, în ciuda tuturor acestora, se poate face dovada că, totuși, ei au cunoscut și folosit un *ecvid domestic* — atunci acesta, în mod indiscutabil, *nu putea aparține faunei locale!* Numai că o asemenea concluzie implică, în mod obligatoriu, constatarea că animalul în cauză trebuia să pînă — ca *ecvid domestic* — de „patrimoniul” cu care purtătorii culturii Vinča-Turdaș sosesc pe meleagurile carpato-dunărene.

Concluzia — fără doar și poate temerară la prima vedere — se cere susținută de dovezi *materiale*, care nu numai să ateste animalul în cauză, ci să și permită precizarea subgenului și speciei cărora le-a aparținut.

1. Cap de statueta de lut ars, de la Turdaș. Muz. Ist. Trans., inv. V. 9085. Provine din fosta colecție Zs. Torma, cum o atestă, de altfel, descrierea și ilustrarea piesei în catalogul-manuscris al acestei colecții, catalog păstrat în arhiva muzeului din Cluj¹⁴⁷ (fig. 7/d). Lut castaniu, nisipos, ardere bună. Dimensiuni: 6,6×3,6×1,9 cm. Reprezintă un cap de *ecvid*, cu un profil inconfundabil și o alură absolut caracteristică. Urechile rupte din vechime. De-a lungul gîtului o incizie în zig-zag mimează *coama* animalului. O incizie liniară, pornind de deasupra ochilor și pînă la nări și alte două incizii mai scurte, de-o parte și de alta a capului (înconjurînd „urechile”) par a sugera un fel de „căpățan-botar”, respectiv curelele acestuia (fig. 7/a, b, c). În ciuda execuției primitive, nu putem să nu ne reamintim de detaliile de „atellare” ale capetelor de onagri de la Tell Agrab, Ur și Mari (de care am avut ocazia să ne ocupăm)¹⁴⁸ și să nu sesizăm excelentele analogii ce le oferă capetele de statuete de *ecvide* (prevăzute cu căpățane-botar incizate ori pictate) de la Tschagar Bazar¹⁴⁹.

2. Cap de statueta de lut ars, de la Turdaș. Muz. Ist. Trans., inv. V. 8823 (fig. 8/a-b). Întrucît am mai avut ocazia să ne ocupăm de această piesă — și să ne exprimăm părerea că reprezintă un *ecvid*¹⁵⁰ —, de această dată ne mulțumim doar a o ilustra și a remarca inciziile „căpățanului-botar”, cu trimitere la aceleași analogii pe care le invocam și pentru piesa precedentă.

3. Mîner de spatulă lucrată din corn de cerb. Proveniența: Turdaș. Muz. Ist. Trans., inv. V. 4809 (fig. 8/c). Din „lingurița” spatulei se păstrează numai jumătate, în schimb mînerul e întreg și se termină într-un cap de *ecvid*, cu trăsături absolut caracteristice. Obiectul figurează în catalogul-manuscris al Zsófiiei Torma¹⁵¹ și a fost publicat și de M. Roska¹⁵², fără

¹⁴⁶ Vezi *supra*, n. 21—24 și Bökönyi, *op. cit.*, p. 299—300.

¹⁴⁷ Pentru istoricul acestei lucrări, rămasă în manuscris, vezi N. Vlassa, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 1, n. 5. Desenul ce-l publicăm figurează pe pl. 66 [40]/19.

¹⁴⁸ Vezi *supra*, n. 120—125.

¹⁴⁹ Hančar, *op. cit.*, pl. XXVI/a.

¹⁵⁰ În *ActaMN*, VII, 1970, p. 21, nr. 3 și p. 22, fig. 18; *Apulum*, IX, 1971, p. 42, nr. 3, fig. 18; *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 179, nr. 3, fig. 18.

¹⁵¹ Pl. 9 [LI]/6.

¹⁵² *A Torma Zsófia-gyűjtemény* (în cele ce urmează: *T. Zs.-gy.*), Cluj, 1941, pl. LXVII/9. Vezi și H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. II, pl. 180/71.

a se fi făcut vreodată observația că piesa redă un cap de ecvid. Dimensiuni: $12 \times 1,6 \times 0,8 \times 1,7 \times 0,8$ cm. De altfel, de la Turdaș mai există *alte patru* spatule asemănătoare, de os, terminate în capete de ecvide, două figurînd și în catalogul Zs. Torma¹⁵³ (unul rămas incert!), iar trei ilustrate — total neconcludent, dovadă că nu și-a dat seama ce sînt — de Roska¹⁵⁴.

4. Cap de ecvid, sculptat din *marmură albă*, provenind de la Turdaș. Piesa a făcut parte din colecția Zsófia Torma, desenul și descrierea figurînd în catalogul-manuscris al colecționarei¹⁵⁵ (fig. 7/j). Actualmente se află în muzeul de istorie din Aiud, într-al cărui patrimoniu a intrat încă la finele veacului trecut, drept donație a descoperitoareii. Dimensiuni: $7 \times 3,2 \times 2,2 \times 3,8$ cm. În afara urechilor parțial rupte din vechime, a unei așchii sărite de la baza gîtului și a unui început de perforare (tot la baza gîtului), mica statueta se păstrează în condiții excepționale. După cum rezultă atît din fotografie (fig. 7/h, i), cît și din desen (fig. 7/e, f, g), artistul preistoric a șlefuit marmura cu deosebită măiestrie, reușindu-i să redea cu fidelitate alura specifică — de ecvid — a animalului reprezentat, fapt ce se vădește în tratarea naturalistă a capului, botului și a mușchilor gîtului. Dincolo însă de aceste detalii, caracterul *de excepție* al piesei din muzeul de la Aiud e asigurat de amănuntul că pe capul statuetei (de-a lungul „feței”, de o parte și de alta, și peste „bot”) se observă trei șanțuri ușoare, sugerînd curelele unui „căpățan-botar”, — implicit *înhămarea* ecvidului în cauză (vezi fig. 7/e-f și fig. 7/g).

5. Cap de ecvid, sculptat din *marmură albă*, aflat la Gornea (jud. Caraș-Severin), în campania din 1975, în cadrul unui complex (bordei) datat, în mod indiscutabil, în faza Vinča A. Conducătorul cercetărilor (colegul Gh. Lazarovici, căruia îi mulțumim și pe această cale) ne-a îngăduit semnalarea și ilustrarea piesei (fig. 9). Statueta, cu ceva mai mică decît cea din muzeul Aiud, este o replică exactă a exemplarului de la Turdaș. Perforările ce o străpung arată că avem de-a face — cu multă probabilitate — cu un „cap de sceptor” (destinație ce pare a-i fi fost hărăzită și piesei precedente, ce prezenta și ea un început de perforare — vezi fig. 7/i — în același loc în care e perforată și statueta de la Gornea). Neavînd, din păcate, posibilitatea de a examina personal originalul statuetei (aflat în muzeul din Reșița) nu ne putem pronunța asupra faptului dacă pe capul de ecvid se disting sau nu detalii ce ar îngădui să presupunem reprezentarea unui „căpățan”.

6. Cap de ecvid, reprezentat ca „glifă” (ideogramă?) într-unul din „cîmpurile” uneia dintre cele trei tăblițe de lut de la Tărtăria (fig. 8/d)¹⁵⁶. Remarcăm aspectul pe cît de caracteristic-ecvid, pe atît de „ne-cabalin” al reprezentării. Noi înșine invocam analogii (capete de ecvide absolut identice) din „arhiva” de tablete arhaice de la Uruk¹⁵⁷, justetea acestora fiind pe deplin confirmată de orientalistul Adam Falkenstein¹⁵⁸.

7. Disc de lut ars, provenind din așezarea de la Turdaș, pe care am mai avut ocazia să-l publicăm și să-l comentăm, în legătură cu cele 26 de semne de „scriere primitivă” ce-i acoperă ambele fețe. Totodată, semnalăm asemănarea ori chiar identitatea unora dintre glife

¹⁵³ Pl. 9 [LI]/5, 13.

¹⁵⁴ T. Zs.-gy., pl. XLV/13—14 și pl. LXXIII/11.

¹⁵⁵ Pl. 66 [40]/20.

¹⁵⁶ Vezi *Studia*, series Historia, fasc. 2, 1962, p. 24—25, fig. 1, tableta din mijloc; *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 490, fig. 7/3 și 8/3; Vl. Milojević, în *Germania*, 43/2, 1965, p. 266, fig. 2/3; N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 41, fig. 7/3 și 8/3.

¹⁵⁷ *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 491, fig. 9/1/1 — șirul al doilea, a doua tabletă de la stînga spre dreapta.

¹⁵⁸ *Zu den Tontafeln aus Tărtăria*, în *Germania*, 43/2, 1965, p. 272 și p. 271, fig. 1, coloana a treia, semnul 4 b (= ATU 47). Vezi și H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. II, pl. 92/62.

cu semnele „tabletelor Blau” și cu tabletele arhaice de la Kiš și ne sintetizăm observațiile într-un tabel de corespondențe a semnelor¹⁵⁹. În contextul prezentului studiu am reluat prezentarea uneia din fețele sale (fig. 8/e) pentru a atrage atenția asupra glifei din *centru*, *jos*, glifă practic *identică* cu una din pictogramele de pe o tabletă arhaică de la Kiš (fig. 8/f, „cîmpul” din colțul drept, sus)¹⁶⁰. Straniu — și revelator în același timp — este însă faptul că semnul cu pricina de pe tableta de la Kiš este tocmai picto-ideograma arhaică mesopotamiană pentru „*sanie*”, în acest sens ilustrația din fig. 6/b (semnul din dreapta!) fiind pe deplin edificatoare.

Dacă piesele descrise sub nr. 3 și 5 (spatula de os de la Turdaș și statueta de marmură de la Gornea) atestă doar cunoașterea ca atare de către purtătorii culturii Vinča—Turdaș a unui ecvid, în schimb piesele nr. 1, 2 și 4 (cele două statuete de lut și statueta de marmură de la Turdaș) arată că respectivul animal era *înhămat*, detaliile reprezentării lor indicînd folosirea unui fel de „căpățan-botar”.

O valoare cu totul aparte sîntem înclinați a acorda pieselor nr. 6 și 7. În prima (tableta de la Tărtăria) capul ecvidului în cauză — „portretizat” aidoma reprezentărilor de pe tabletele de la Uruk — se constituie în „semn”, în „glifă”, pe un obiect (și într-un context) avînd caracterul unei „scrieri” primitive, al unei notații rudimentare pictografico-ideografice. Cît privește glifa „*sanie*” de pe discul de lut de la Turdaș, nu numai ea în sine, ci și multe din celelalte semne de pe piesa respectivă au fost deja analizate prin prisma frapantelor lor asemănări cu ideogramele arhaice mesopotamieni¹⁶¹. Dincolo de faptul că întrebuițarea vehicolului (*sania*) de către oamenii culturii Turdaș devine astfel cvasi-certitudine, un fapt a cărui importanță nu mai este nevoie a fi subliniată ar fi posibilitatea dovedirii că între cele două elemente analizate — *ecvid* și *sanie* — există o legătură causală. Cu alte cuvinte, ar fi nespus de important dacă s-ar putea demonstra că ecvidul cunoscut de purtătorii culturii Vinča—Turdaș (ecvid pe care analiza pieselor unde apare *înhămat* ne obligă a-l considera *domestic*!) a și fost efectiv atelat la un vehicol de tip *sanie*!

Întru fundamentarea acestei supoziții includem în argumentație o reprezentare ce — deși a mai fost publicată — n-a constituit pentru cei care o ilustraseră decît unul dintre numeroasele și ciudatele „semne” de pe fundurile de vase turdășene¹⁶².

8. Fund de vas, provenind de la Turdaș. Muz. Ist. Trans., inv. V. 8610. Pastă cărămizie, foarte bine arsă, prezentînd toate caracteristicile tehnice ale materialului ceramic tipic turdășean. Diametrul fundului circular: 6,5 cm. Piesa a fost ilustrată și în catalogul descriptiv al Zsófiiei Torma¹⁶³, desenată fiind însă într-o poziție ce arată că nu s-a înțeles sensul reprezentării incizate pe fundul de vas. Tocmai de aceea noi reproducem acest desen așa cum credem că trebuie privit obiectul (fig. 10/b), adăugînd și fotografia originalului (fig. 10/a).

Cu riscul ca supoziția noastră să pară neverosimilă — chiar fantezistă — la prima vedere, trebuie să constatăm că partea „centrală” a reprezentării (patrulaterul purtînd un rînd de „ștraifuri” în interior) este executată aidoma felului în care sînt schițate *vehiculele* (de tip „car”, „*sanie*” ori „tîrșitoare”) în incizii, gravuri ori picturi rudimentare, — nu numai

¹⁵⁹ *ActaMN*, VII, 1970, p. 14—19 și (mai cu seamă) fig. 11; *Apulum*, IX, 1971, p. 34—39; *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 172—177.

¹⁶⁰ Simptomatice asemănări o observasem, de altfel, mai demult: cf. *ActaMN*, VII, 1970, p. 19, fig. 15, nr. 11; *Apulum*, IX, 1971, p. 39, fig. 15, nr. 11; *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 176, fig. 15, nr. 11. De notat că în arhiva „arhaică” de la Uruk semnul cu pricina apare într-o variantă și mai apropiată de semnul de pe discul de la Turdaș, cf. H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. II, pl. 92/30.

¹⁶¹ Vezi *supra*, n. 159—160.

¹⁶² T. Zs.-gy., pl. CXXXIV/24; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, vol. II, pl. 181/62; J. Makay, în *Alba Regia*, X, 1969, p. 44, tip 33 A/2.

¹⁶³ Pl. 74 [52]/22.

în Orientul Antic, ci cu posibilități de exemplificare și în alte momente ale preistoriei eurasiatice, pe o arie imensă, la „polii” căreia se pot aminti picturile rupestre de la Val Fontanalba și Los Buitres¹⁶⁴, precum și pictogramele arhaice chineze¹⁶⁵. În această lumină — sprijiniți pe aceleași exemple — înclinăm a crede că ceea ce se vede schițat spre dreapta de „vehicolul” central redă o imagine umană stilizată, în timp ce spre stînga sînt redade două ecvide atelate de o parte și de alta a oîstei „vehicolului”. Evident, în ansamblul ei compoziția este total lipsită de perspectivă și lasă impresia unei „vederi de sus”, — însă tocmai aceste detalii de realizare apropie și mai mult scena de pe fundul de vas de la Turdaș de analogiile mai sus invocate.

Într-un cuvînt, considerăm că scena ce-o discutăm nu este altceva decît redarea unui vehicol, mînat de un om și tras de două ecvide, rămînînd să încercăm a preciza despre *ce fel de vehicol* ar putea fi vorba.

La început am fost persuadați de ideea că am putea avea de-a face cu un atelaj de tip „car de luptă”, iar pentru posibilitatea existenței unor asemenea vehicule — respectiv a modelelor de lut care să le imite miniatural — în cultura Turdaș-Vinča intenționăm să invocăm modelul de roată (cu „butucul” absolut caracteristic și identic modelelor ilustrate în fig. 5/c-d) aflat în așezarea vinčiană de la Caransebeș — Balta Sărată.¹⁶⁶ Numai că, în cazul cînd redau vehicule de tip „car”, analogiile pre- și protoistorice ce le-am avut în vedere poartă de obicei — schițate de o parte și de alta a „carului” — roțile, văzute întordeauna „pe lat”, ca niște cercuri (cu sau fără marcarea „spîtelor” : ○, ⊕)¹⁶⁷.

Nesugerarea unor asemenea roți în reprezentarea de pe fundul de vas de la Turdaș ne îndeamnă a vedea în ea, mai de grabă, o sanie, cele două linii incizate de-a dreapta și de-a stînga vehicolului putînd fi interpretate ca „tălpicile” saniei. Menționăm însă că reprezentarea de pe fundul de vas de la Turdaș, prin ansamblul concepției sale de executare, precum și „roata” de lut de la Caransebeș — Balta Sărată, justifică speranța ca viitoare săpături în așezări vinčiene-turdășene să pună în evidență și modele de lut de „care” (cu două ori cu patru roți), ce ar devansa astfel cu circa un mileniu data în general admisă pentru cea mai timpurie cunoaștere a acestui tip de vehicol în zona carpato-dunăreană.¹⁶⁸

*

Felul în care am încercat să structurăm toate categoriile demonstrației noastre — prin consecutive acumulări de probe și succesive eliminări de elemente (din domeniul zoo-

¹⁶⁴ Hančar, *op. cit.*, p. 449, fig. 16, p. 450, fig. 17.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 266, fig. 9. În această ordine de idei, vezi și G. Berg, *Sledges and Wheeled Vehicles*, în *Nordiska Museets Handlingar*, 4, 1935, p. 140 sqq. și H. Kothe, *Verbreitung und Alter der Stangenschleife*, în *Ethnographisch-archäologische Forschungen*, I, 1953, p. 74 sqq.

¹⁶⁶ L. Groza, în *Banatica*, I, 1971, p. 61 sqq., pl. II, rîndul de sus, mijloc.

¹⁶⁷ Spre edificare, a se mai vedea o dată Hančar, *op. cit.*, p. 450, fig. 17 și p. 266, fig. 9.

¹⁶⁸ Vezi I. Bóna, *Clay Models of Bronze Age Wagons and Wheels in the Middle Danube Basin*, în *ActaArchBp*, XII, 1960, p. 83—111, pl. LXI—LXVIII; Gh. Bichir, *Autour du problème des plus anciens modèles de chariots découverts en Roumanie*, în *Dacia*, N. S., VIII, 1964, p. 67—86. Piesa cea mai timpurie (datată pe la 1900 î.e.n.) se consideră a fi exemplarul de la Budakalász (R. P. Ungaria). Vezi S. Soproni, *A budakalászi kocsi*, în *FolArch*, VI, 1954, p. 29—36, pl. VI/1, VII—VIII. În legătură cu acest exemplar, de remarcat „straifurile” incizate pe fundul vehicolului (*ibidem*, pl. VIII/2), indicînd, pare-se, scîndurile fundului carului. Observația justifică interpretarea în același sens a detaliilor de redare a părții centrale a compoziției incizate pe fundul de vas de la Turdaș — chiar dacă vehicolul de pe piesa noastră e sanie, nu car.

biologic, geografic, istoric, arheologic, cronologic) ce *nu pot intra în discuție* — ne conduce spre o singură concluzie posibilă: *ecvidul domestic cunoscut și folosit de purtătorii culturii Vinča-Turdaș era onagrul!* Oricât de incredibilă, chiar stupefiantă, ar părea la prima vedere, concluzia se înscrie — pe deplin firesc — în ceea ce rezultă, cu consecvență, de aproape două decenii, din cercetarea fiecărei categorii de bunuri materiale (ori spirituale) aparținătoare „patrimoniului” acestei culturi¹⁶⁹. Repetind un lucru ce nu o dată l-am afirmat în studiile noastre, reafirmăm că o pertinentă analiză a sistemului de habitat, a ceramicii, a plasticii, a nu importă cărei alte categorii de bunuri („semne” pe vase, tablete, sigilii de diverse tipuri etc., etc.) arată — în final — legături ale culturii Vinča—Turdaș spre Mediterana orientală, Anatolia și Asia Anterioară, ajungându-se — iarăși și iarăși — la o datare ce pendulează, invariabil, în jur de 3000 î.e.n.

Intorcându-ne la problema ce momentan ne interesează, sîntem siliți să conchidem că purtătorii acestei culturi, aducători ai unui „stoț” probabil extrem de redus numeric de onagri în zona carpato-balcano-danubiană, trebuiau să vină (și să provină) dintr-o zonă în care cunoscuseră și folosiseră deja hemionul respectiv ca animal de tracțiune. Întrucît într-un viitor studiu (ce-l vom închina analizei unei categorii de idoli turdășeni nesemnalați pînă în prezent în literatura de specialitate) vom încerca să circumscriem mai precis „epicentrul” teritorial pe seama căruia este de pus migrația etnică și iradierea culturală care au ajuns în sud-estul Europei sub aspectul de „complexul vinčian-turdășean”, acum și aici ne mărginim a notă numai următoarele:

— În ciuda numeroaselor analogii cu teritoriul Mesopotamiei antice, nu credem ca legăturile etno-culturale ce se conturează să ducă, în mod direct, spre zona central- și sud-mesopotamiană (deci spre Sumer), ci spre teritoriile aferente spre nord-nord-vest acestui spațiu, mai exact spre nord-vestul spațiului geografic inclus în noțiunea de „Semiluna roditoare”, acolo unde — *efectiv și cel mai de timpuriu* — s-a declanșat binecunoscutul fenomen al „revoluției urbane”;

— Întrevedem în declanșatorii și — fapt ce ne interesează mai presus de toate — *vehiculatorii* acestui proces pe unele dintre acele neamuri „asianice” ce au constituit fundamentul etnic al Asiei Anterioare, de existența cărora se leagă crearea ca atare a „culturilor înalte” din această parte a lumii și fără de care — cum astăzi este general acceptat — ar rămîne de neexplicat inclusiv „explozia” culturală a orașelor-state din Sumerul antic;

— O imagine în această manieră a procesului ni se pare a fi singura posibilitate de explicare a extrapolării, departe spre vest, peste spațiul nord-microasiatic și sud-vest anatolian, a tuturor acelor ecouri „orientale” ce-și fac apariția în a doua jumătate a mil. IV și în mil. III î.e.n. în lumea egeică, balcanică și carpato-dunăreană¹⁷⁰. De altfel, întreaga argumentație a prezentului studiu (fiind vorba de cunoașterea și folosirea unui animal *domestic* într-un mediu în care el nu era „de baștină” și în care nu putea să ajungă drept „influență culturală!”) ne arată, mai pregnant decît analizarea oricărei alte categorii, că în procesul ce-l discutăm trebuiește avut în vedere și un aport etnic;

— Că între lumea Asiei Anterioare, zona egeo-anatoliană și cea balcano-dunăreană există o mai adîncă unitate culturală (începînd chiar din neoliticul timpuriu!) decît ar lăsa-o de presupus o imagine superficială — este un lucru asupra căruia au căzut de acord cei mai prestigioși cercetători ai preistoriei acestor spații, iar concluziile lor parțiale au fost înmănușate și întregite într-o viziune de ansamblu de F. Schachermeyr¹⁷¹. Singura constatare ce ne

¹⁶⁹ Vezi *supra*, n. 1.

¹⁷⁰ Cu titlu de sinteză generală, vezi F. Schachermeyr, *Ägäis und Orient*, Wien, 1967, p. 5—6, 9—22.

¹⁷¹ *Prähistorische Kulturen Griechenlands*, în *RE*, XXII 2, col. 1350—1548.

peritem — mai mult într-o nuanțarea opiniei personale — a o adăuga imaginii sintetice date de savantul austriac ar fi aceea că, în optica noastră, „valul” Vinča—Turdaş are o mult mai netă circumscriere geografică decât întinsa și difuza zonă de iradiere de influențe „orientale” din perioada neoliticului timpuriu. În plus, complexul vinčian-turdășean se înscrie în ceea ce numim — în spațiul carpato-dunărean — „neolitic mijlociu” mai mult pentru rezonuri metodologice, căci o atentă evaluare istorică a sa arată, fără îndoială, că ar trebui situat (într-un sistem de tratare „izocronologică”) pe o treaptă corespunzătoare cu faza veche a epocii bronzului în Orientul antic;

— Bănuim că specia de onagru pe care purtătorii culturii Vinča—Turdaş au adus-o și folosit-o este *Equus hemionus anatoliensis* (onagru anatolian). Nu numai că arealul său cădea cel mai aproape de spațiul balcano-dunărean, dar felul în care ne imaginăm noi procesul ajungerii „valului” vinčian-turdășean pe solul continentului european (acordând o deosebită importanță zonei Tarsus—Yortan—Troia) ne obligă să optăm preferențial pentru el și nu pentru celelalte două specii de onagru (*Equus hemionus hemippus* — onagru sirian și *Equus hemionus onager* — onagru propriu-zis, „persan”);

— Un amănunt semnificativ, pledînd și el în sensul identificării ecvidului domestic prezent în cultura Vinča—Turdaş cu onagru, îl întrevădem în aceea că cele mai „spectaculoase” reprezentări ale animalului respectiv — statueta de piatră de la Turdaş (fig. 7/c—j) și cea de la Gornea (fig. 9) — sînt executate din marmură albă, de parcă s-ar fi încercat, și prin acest detaliu, redarea coloritului arît de specific al hemionului în cauză.

Drept concluzie finală a prezentului studiu am socoti constatarea că, o dată în plus, se evidențiază caracterul „oriental” al culturii Vinča—Turdaş în aria carpato-dunăreană și se justifică datarea sa, cu precădere, în primele veacuri ale mileniului III î.e.n. Rămîne o sarcină a viitoarelor cercetări depistarea eventualelor posibilități de corelare a fenomenului stingerii acestui complex cultural în sud-estul Europei cu marea „spărtură cronologică” dintre (2400?) 2350—2300 î.e.n., „spărtură” care afectează un imens „lanț” de așezări protoistorice în întreaga Asie Occidentală, între vestul Iranului și Troia, marcînd încetarea bruscă și violentă tocmai a acelei faze (diferită de la caz la caz!) din așezările respective pe durata căreia se înregistraseră cele mai multe și mai elocvente analogii cu complexul vinčian-turdășean.¹⁷²

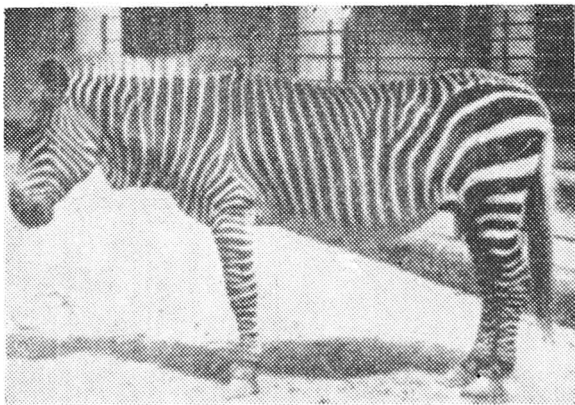
N. VIASSA

SUR L'EXISTENCE DES ÉQUIDÉS DOMESTIQUES DANS LA CULTURE DE VINÇA—TURDAŞ

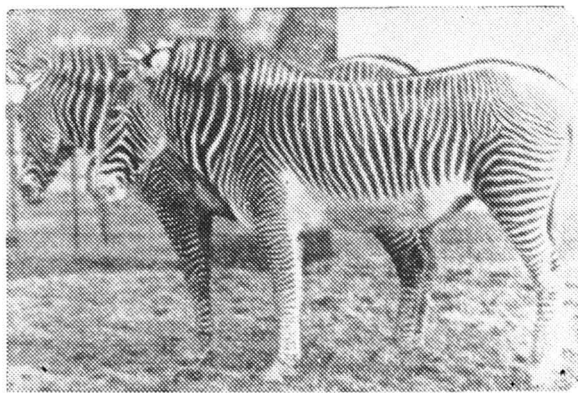
(Résumé)

La variante française de cet article sera publiée dans *Dacia*, N. S., XXII, 1978.

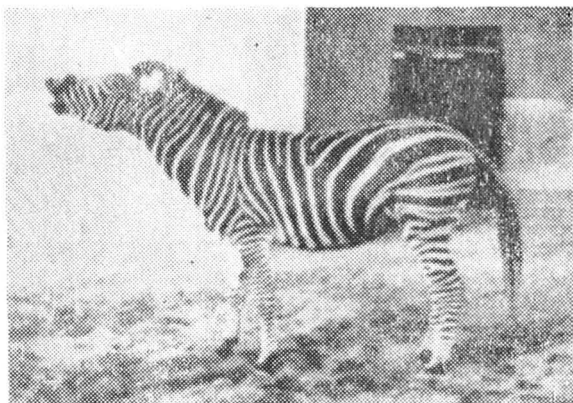
¹⁷² Vezi C. F. A. Schaeffer, *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale*, Londra, 1948, tabloul sinoptic IX, de la sfîrșitul volumului.

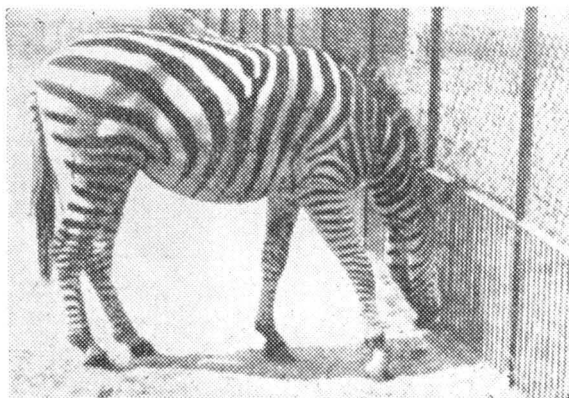
a

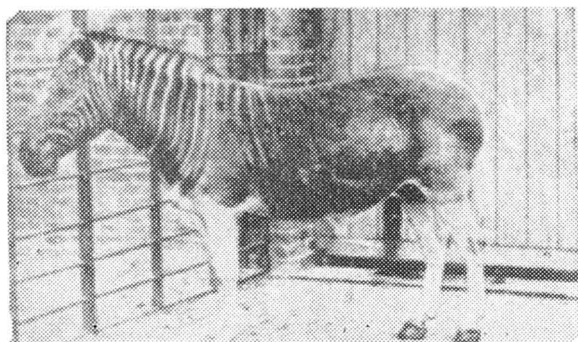
b

c

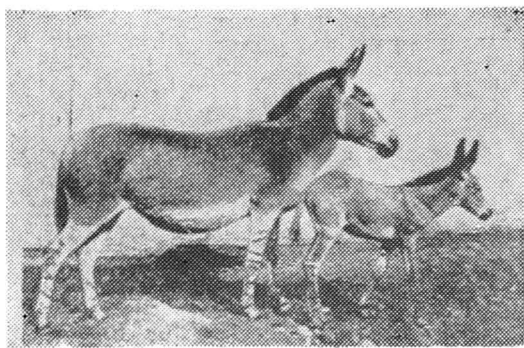

d

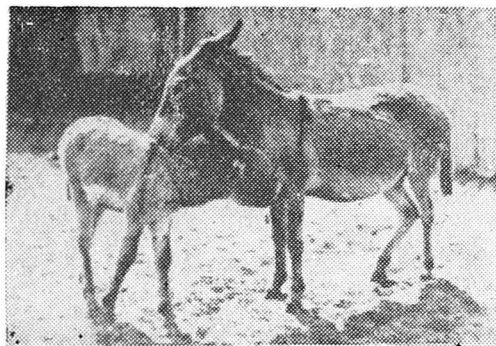

e

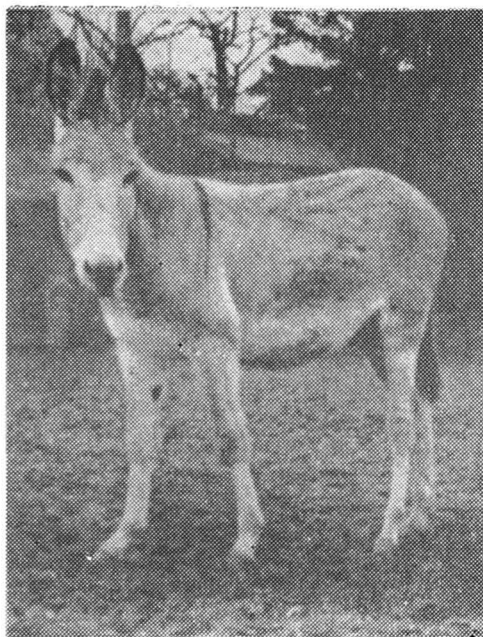
Fig. 1 — Reprezentanții subgenului *Hippotigris*: *a*, zebra de munte; *b*, zebra lui Grevy; *c*, zebra lui Chapman; *d*, zebra lui Grant; *e*, quagga.

a

c

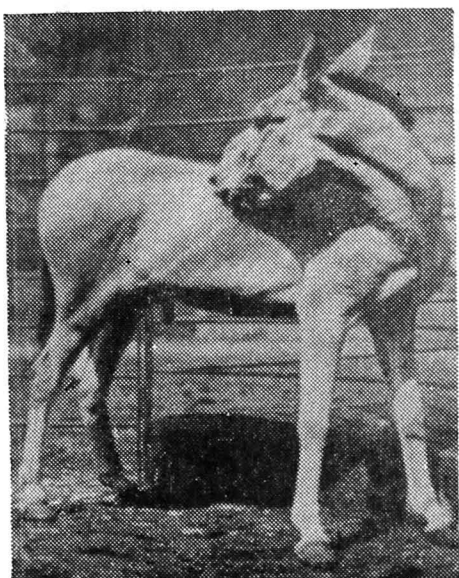

b

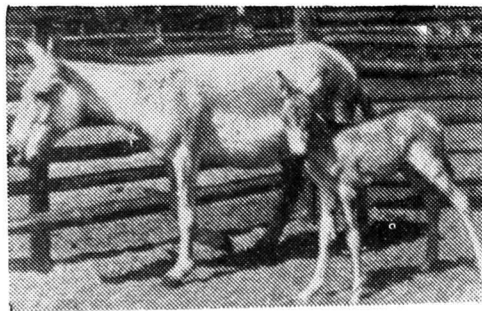

d

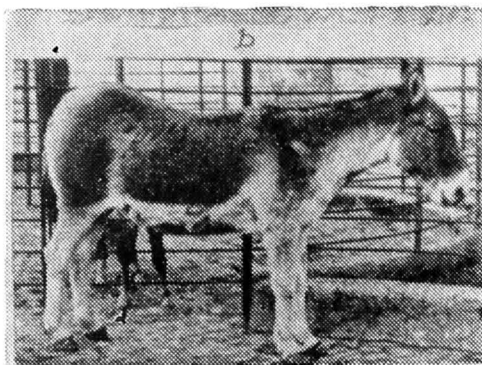
Fig. 2 — *a — c*, reprezentanții subgenului *Asinus*: *a*, măgarul sălbatic somalez; *b*, măgarul sălbatic nubian; *c*, măgarul domestic; *d*, catiri la păscut.

a

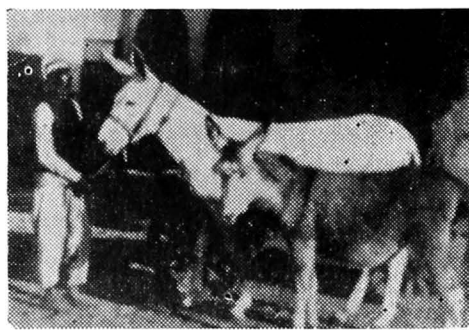
b

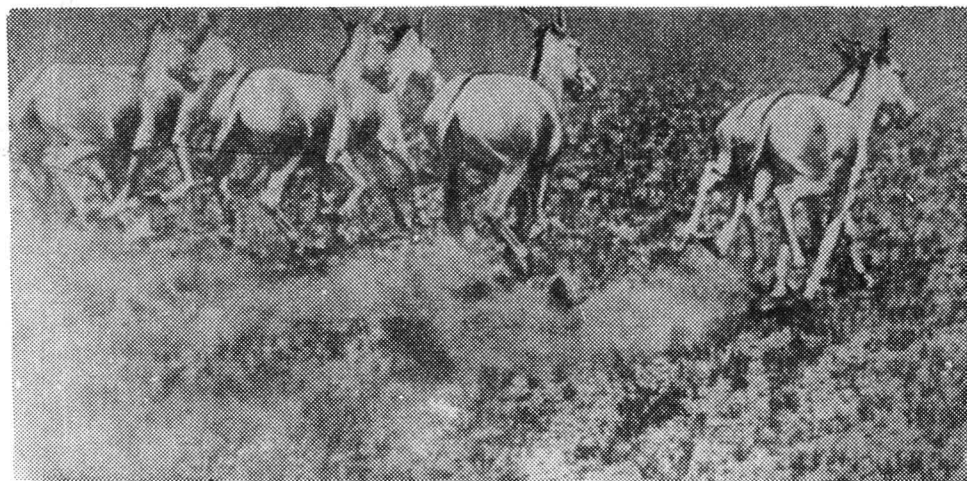
d

e

c

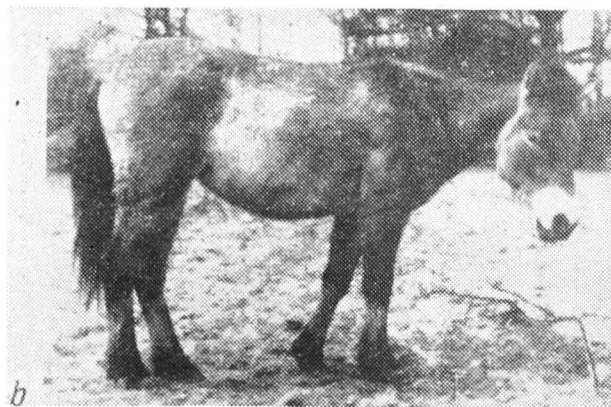

f

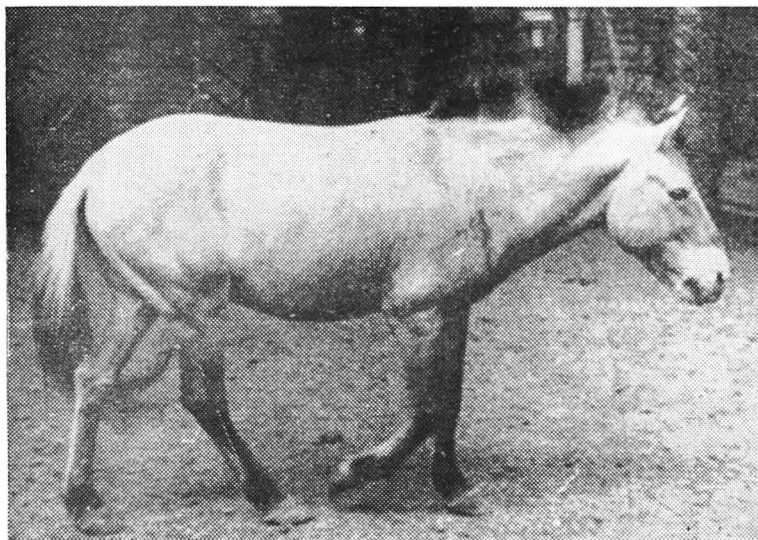
Fig. 3 — *a — b, d — f*, reprezentanții subgenului *Hemionus*: *a*, onagru mascul; *b*, femelă și pui de onagru; *d*, kiang bătrîn, cu blană caracteristică anotimpului friguros; *e*, femelă de kulan și puiul ei la adăpat (rezervația Badkîz); *f*, herghelie de kulani; *c*, „măgar” alb (rasa Saidi sau de Muscat) alături de un asin domestic.

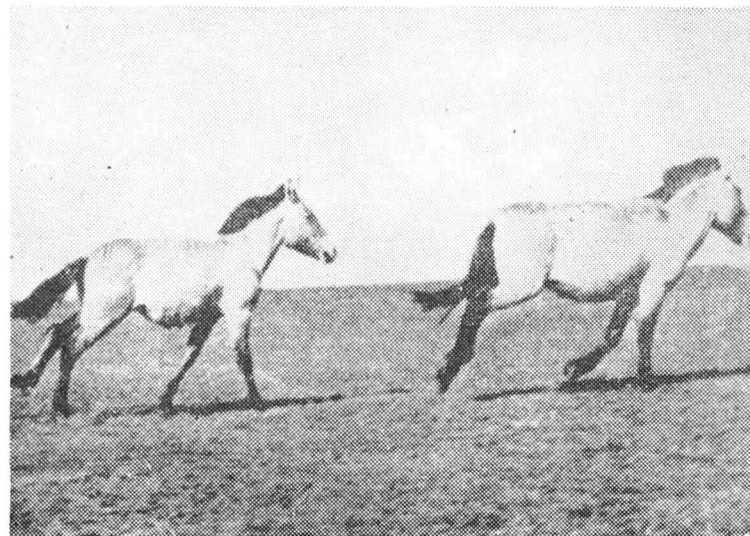
a

b

c

d

Fig. 4 — a, cal sălbatic de tip mongol (pictură a omului paleolitic), din peștera Font-de-Gaume, Franța; b, iapă de *E. c. prjewalskii*; c, *Equus caballus prjewalskii*; d, cai sălbatici mongoli (*E. c. prjewalskii*) gonind în deșertul Djungariei.

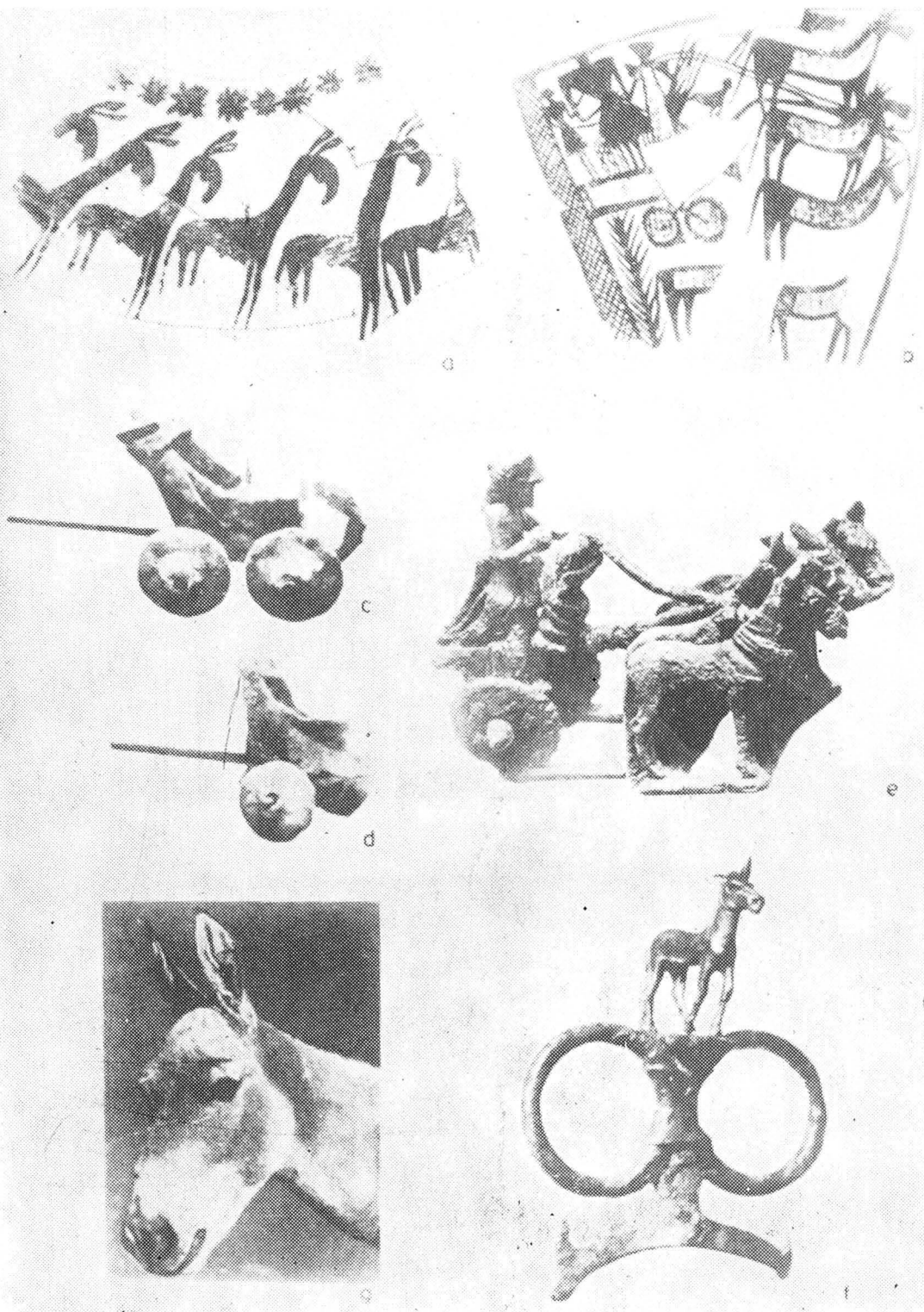
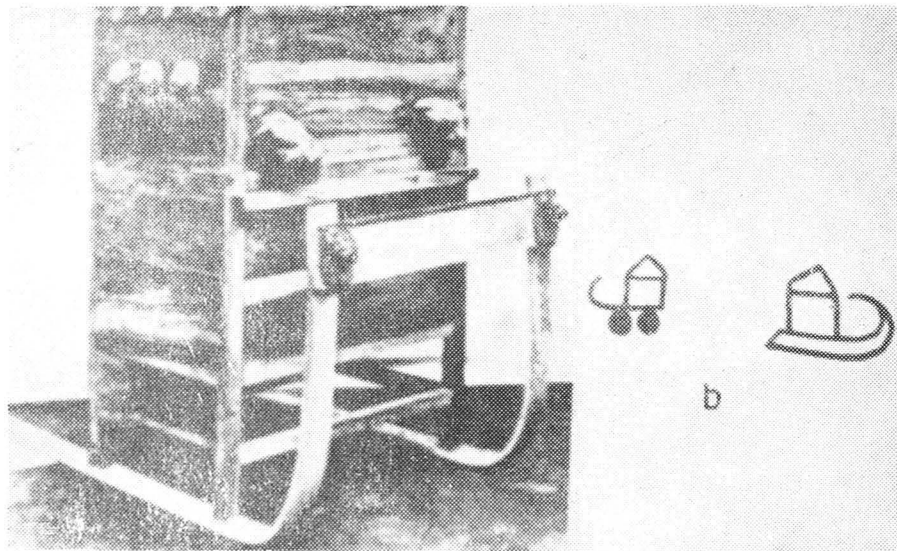

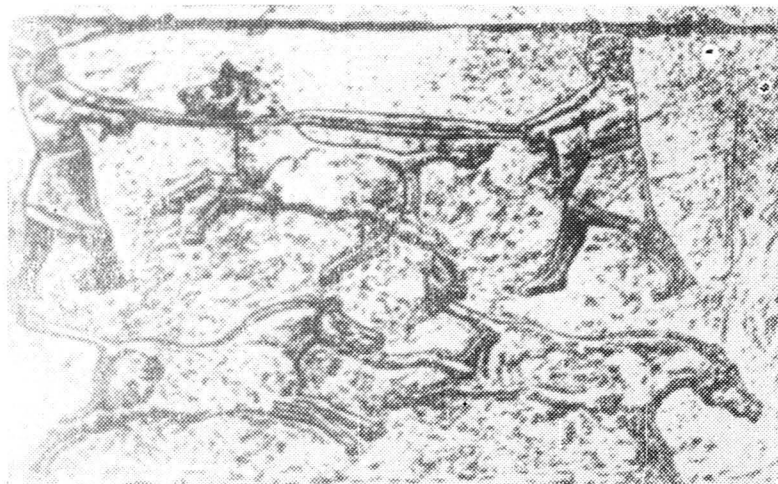
Fig. 5 — *a*, „friză” de onagri pe un vas pictat de la Tell Halaf; *b*, „car cultic” pictat pe un vas de la Chafadje; *c*—*d*, miniaturi de lut de la Kiš, redînd care de luptă; *e*, grup statuar de la Tell Agrab; *f*, piesă de harnăşament din cimitirul regal de la Ur; *g*, onagru actual.

a

c

d

Fig. 6 — a, sania din mormintul reginei Șubad; b, pictograme mesopotamiene: „car” și „sanie”; c, frescă de la Theba (din. a XVIII-a); d, relief de la Kuyünjik (prinderea onagrilor sălbatici cu arcanul).

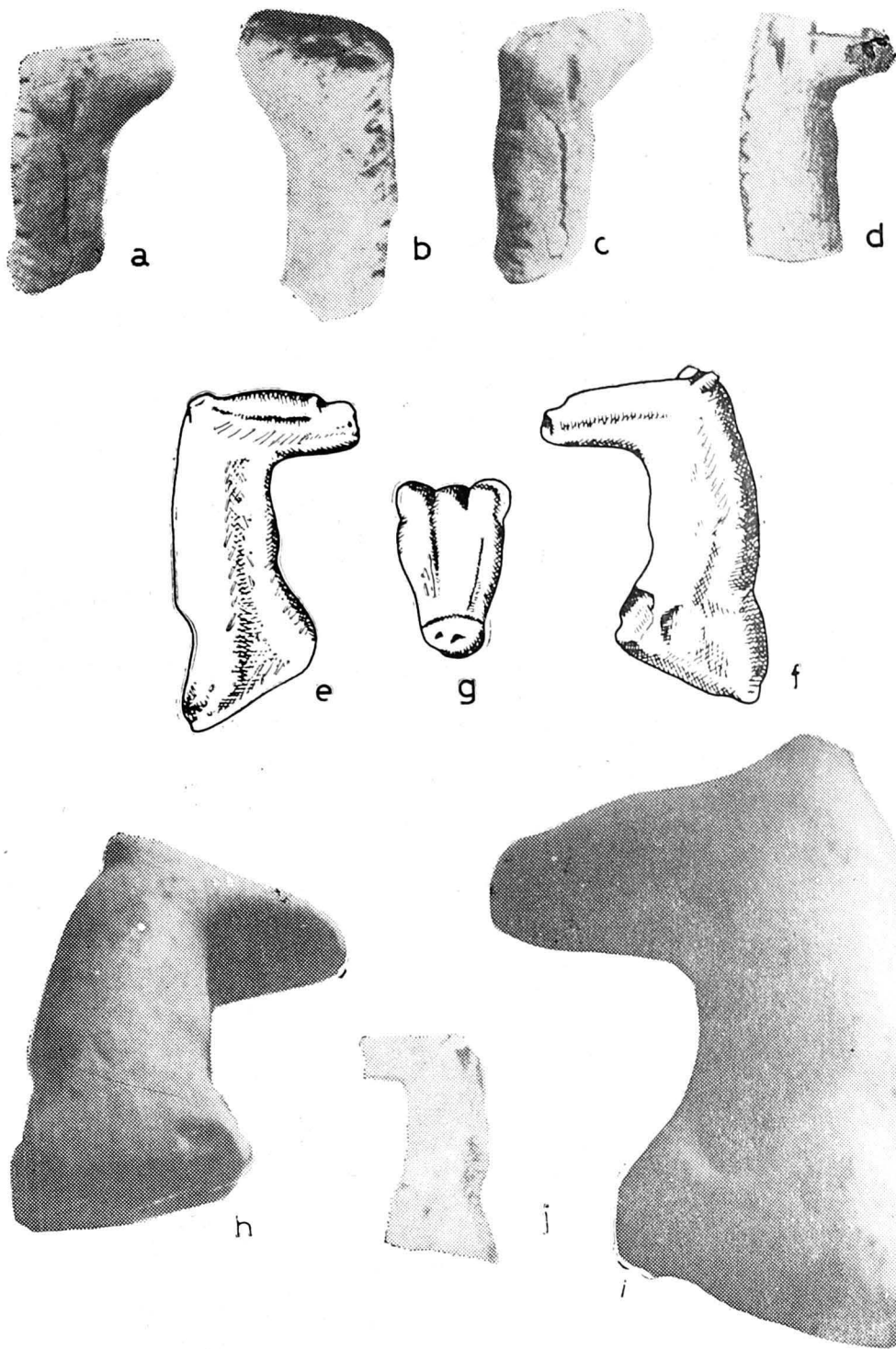

Fig. 7 — *a, b, c*, cap de statueta de lut ars, de la Turdaș; *d*, aceeași piesă, după desenul Zsófiei Torma; *e, f, g* și *h, i*, statueta de marmură albă, de la Turdaș; *j*, aceeași piesă, după desenul Zs. Torma.

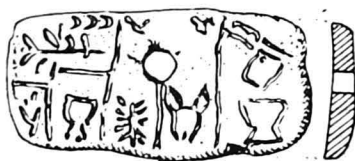
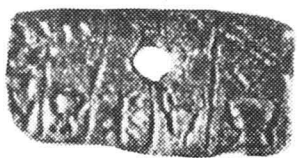
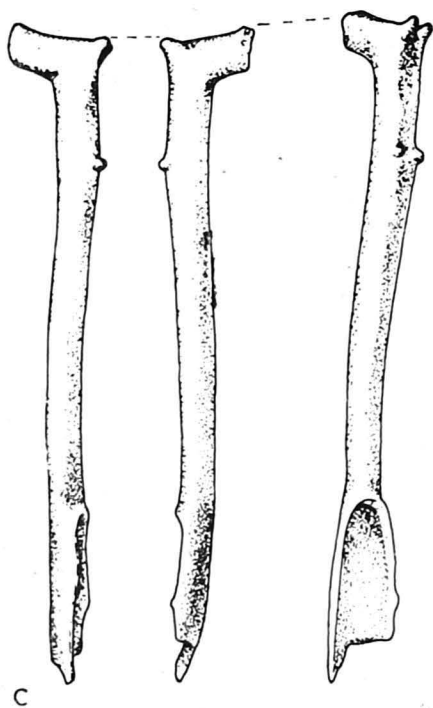

Fig. 8 — *a—b*, cap de statueta de lut ars, de la Turdaș; *c*, spatulă de la Turdaș; *d*, tabletă de lut de la Tărtăria; *e*, disc de lut ars, de la Turdaș; *f*, tabletă arhaică de la Kiș.

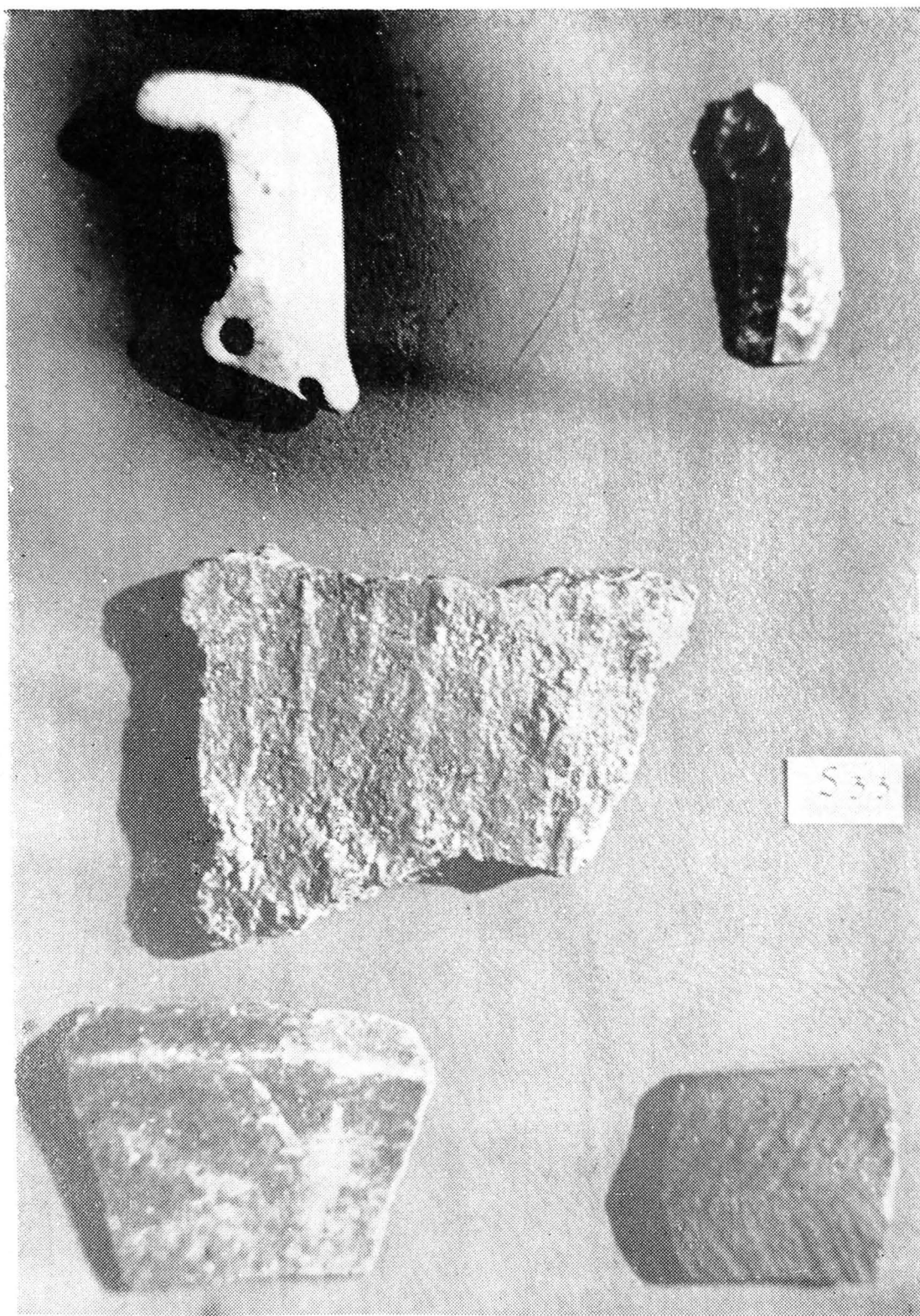

Fig. 9 — Statuetă de marmură albă, de la Gornea și materiale de tip Vinča A aflate împreună cu ea.
<https://biblioteca-digitala.ro>

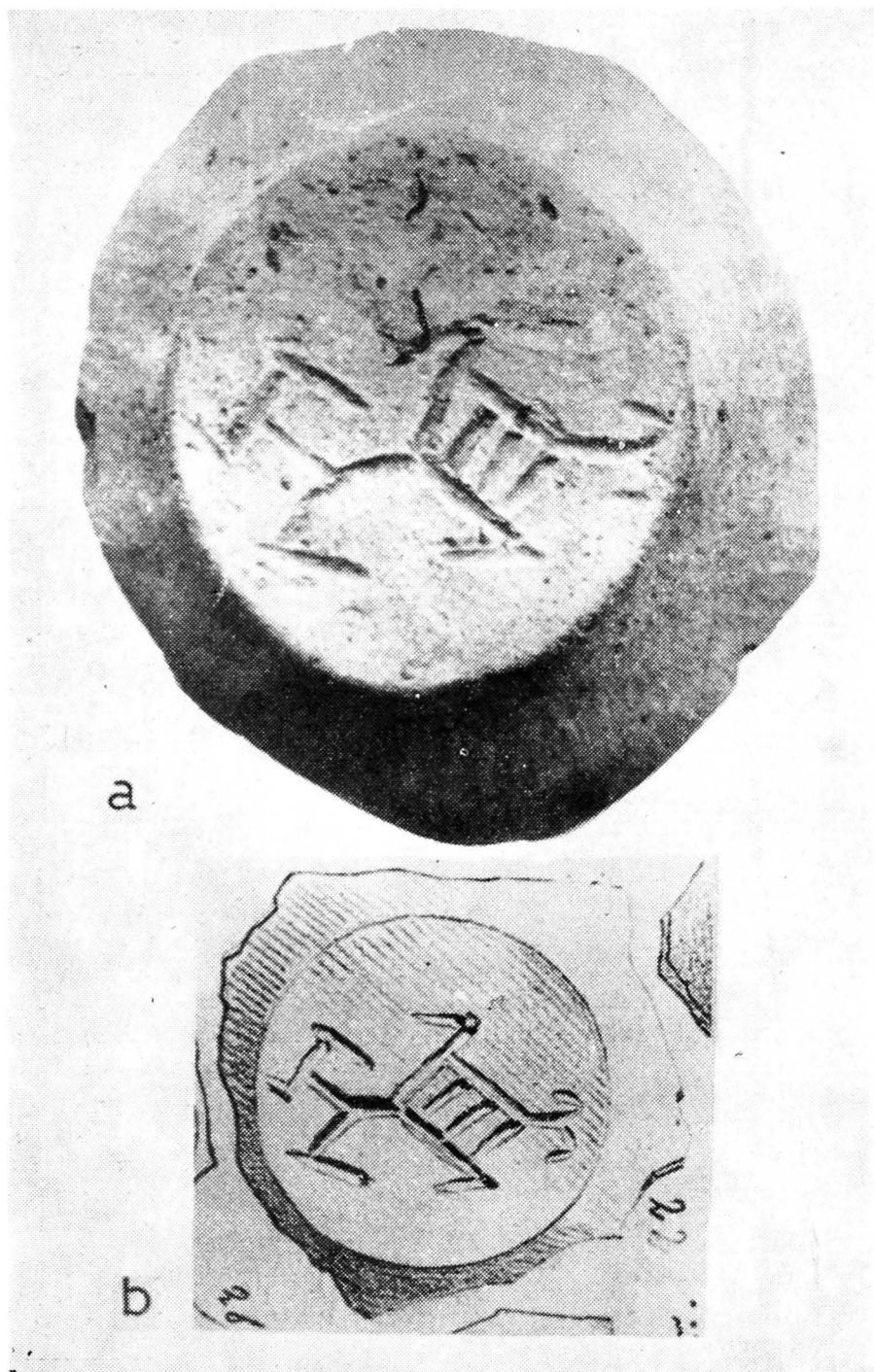

Fig. 10 — Fund de vas de la Turdaș. *b*, după desenul Zs. Torma; *a*, fotografie.

SĂPĂTURILE DE SALVARE DE LA AIUD—„CETĂȚUIE“

Aiudul și împrejurimile sale s-au înscris de multă vreme în literatura de specialitate prin numeroasele descoperiri, în marea lor majoritate fortuite, făcute în această zonă¹. La circa 2 km spre sud de oraș, pe malul drept al Mureșului, în fața comunei Rădești, se află o movilă de dimensiuni apreciabile (cca 250×150 m) denumită de localnici „Cetățuia” (fig. 1 și fig. 2). Latura sa vestică a fost distrusă datorită unei exploatare de pietriș, peretele abrupt al carierei oferind o concludentă stratigrafie verticală. Sub humusul actual, gros de 0,15—0,20 m, urmează un strat de pământ cenușos, cu o grosime de 0,30—0,40 m, care conține numeroase fragmente ceramice și oase de animale. Acesta suprapune o depunere de lut aluvionar, în care pătrund câteva gropi de bordeie. Urmează apoi un nivel compact de pietriș, care se întinde pînă la baza movilei. Este deci limpede că nu avem de-a face cu un *tell* rezultat din suraturile succesive de locuire, ci cu o formațiune naturală, probabil o fostă insulă înconjurată în vechime de apele Mureșului². Datorită poziției sale favorabile ea a fost intens locuită, așa cum o dovedesc materialele arheologice descoperite întâmplător pe suprafața movilei și care se păstrează în colecția Muzeului de istorie din Aiud³. Neoliticul este reprezentat prin câteva topoare de piatră șlefuite, întregi sau fragmentare (fig. 5/2, 7, 8), și prin două fragmente ceramice, o toartă, și un fund de vas lucrate din pastă cenușie fină și prevăzute cu o proeminență conică perforată vertical (fig. 5/6). Culturii Coțofeni îi aparțin mai multe fragmente ceramice și, probabil, un topor din bazalt cu tășul curbat în jos (fig. 5/3), care ar putea fi însă atribuit și epocii bronzului. Prezența culturii Wietenberg pe „Cetățuia” este atestată printr-un fragment ceramic lucrat din pastă neagră, lustruită, și decorat cu benzi meandrice umplute cu împunsături succesive fine (fig. 5/8), la care se adaugă o fusaiolă întreagă (fig. 5/4) și alta fragmentară. Hallstattul este reprezentat printr-o sulă de bronz și câteva fragmente ceramice de tip Basarabi. Dintre materialele păstrate în Muzeul de istorie din Aiud mai merită a fi amintită o fibulă romană de bronz și o piatră de rîșniță, apoi un fragment ceramic din secolul IV e.n. și un fragment dintr-o buză de cazan din secolele XI—XII.

În anul 1972 am efectuat o perieghetză în raza așezării de pe „Cetățuia”, ocazie cu care s-au adunat noi obiecte din arătură: un topor de piatră șlefuită, avînd secțiunea planconvexă (fig. 6/1), un fragment de cupă cu piciorul gol în interior, lucrată din pastă cărămizie (fig. 6/2), aparținînd culturii Turdaș, un fragment dintr-un chiup cenușiu, decorat cu linii incizate în val pe suprafața superioară a buzei și cu un mănunchi de linii orizontale sub buză (fig. 6/4), un perete de vas cărămiziu, decorat cu striuri orizontale (fig. 6/3), am-

¹ *ErdRep*, p. 188—191, nr. 25; *Repertoriul arheologic al județului Alba* (manuscris, la Institutul de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca), p. 78—87.

² O movilă identică situată tot în lunca Mureșului, se află la Gligorești, pe suprafața ei aflîndu-se o așezare preistorică; vezi N. Vlăssă, în *ActaMN*, II, 1965, p. 31.

³ Nr. inv. 1317—1356 și 3177. Mulțumim și pe această cale tov. directoare Lidia Chițu, pentru amabilitatea cu care ne-a pus la dispoziție spre cercetare materialele păstrate în colecția muzeului.

bele datînd din secolele IV—V e.n., și un fragment de oală cenușie cu buza evazată (fig. 6/6), din sec. VII—VIII.

Pentru salvarea unor materiale amenințate cu distrugerea, malul carierei a fost taluzat în câteva puncte. Cu această ocazie a fost recuperat un bol întregibil (punctul X din planul de la fig. 3), lucrat din pastă cărămizie și decorat cu patru mici proeminente conice (fig. 5/1), care poate fi datat în perioada neoliticului final. Totodată s-au săpat câteva complexe de locuire ale culturii Coșofeni (punctele A și C din fig. 3) și un bordei aparținînd culturii Basarabi⁴ (notat cu B pe plan).

Primul complex (A) constă din resturile unei locuințe de suprafață, probabil o colibă din împletituri de nuiele lipite cu lut, dovadă grosimea redusă a stratului de cultură (0,20—0,30 m) și bucățile de chirpici cu amprente de nuiele. Din păcate, cea mai mare parte a colibeii a fost distrusă de carieră, porțiunea păstrată nepermițînd aprecieri cu privire la forma sau suprafața ei.

Ceramica (fig. 7/2—9,11—15 și fig. 8/1—4,6) se împarte, după tehnica de lucru, în două categorii: a) ceramică de uz comun și b) ceramică fină. Prima categorie este mai numeroasă, culorile predominante sînt cărămiziu și cenușiu, lutul fiind amestecat cu nisip și pietricele. Pereții exteriori prezintă uneori un slip subțire, care acoperă asperitățile, alteori sînt aspri la pipăit. Ceramica fină este lucrată dintr-o pastă bine frămîntată, fără impurități, conținînd ca degresant nisip cu grăunte mărunt; pereții sînt subțiri și acoperiți cu slip, suprafețele exterioare fiind adeseori lustruite metalic. Culoarea predominantă este cenușiu închis, mergînd pînă la negru, sau, mai rar, castaniu deschis. Deși ceramica este în întregime fragmentară, după profile se pot stabili câteva forme de vase, cum ar fi: castroanele, străchinile, ceștile, vasele de uz comun.

Ca tehnici de execuție a decorului se utilizează mai ales incizia și impresiunea. Dintre motivele ornamentale realizate prin incizie întîlnim benzile hașurate sub formă de fișii paralele verticale și orizontale (fig. 7/2, 5, 6, 8; fig. 8/6) sau dispuse unghiular (fig. 7/14), „ramuri de brad” constînd din alternanțe de linii oblice, aranjate în șiruri verticale despărțite prin linii (fig. 7/13; fig. 8/3) sau simple incizii oblice, care acoperă toată suprafața vaselor (fig. 7/3; fig. 8/1).

Des folosite sînt și impresiunile, care iau forma uneltei cu care au fost executate (ovale, semiovale, neregulate), fiind dispuse sub forma unor șiruri orizontale, suprapuse, care ornează marginea (fig. 7/1, 12; fig. 8/2,4), corpul (fig. 7/7, 11, 15; fig. 8/4), sau constituie un registru superior sub care se desfășoară alte motive (fig. 8/3).

Dintre ornamentele în relief se întîlnesc aplicațiile de tip „boabe de linte” (fig. 7/2), creștele plasate în grupe de cîte 3—4 pe marginea exterioară a vaselor (fig. 8/1) sau proeminențele crestate (fig. 8/4).

Un singur fragment (fig. 7/4) este ornamentat în tehnica împunsăturilor succesive și păstrează urme de incrustație cu materie albă.

În afara ceramicii, din cuprinsul locuinței A mai provin: o fusaiolă plată, fragmentară (fig. 7/1) o străpungătoare de os (fig. 7/10) și o lamă de cuarțit (fig. 7/16).

La cca 35 m spre sud-vest de prima locuință a apărut, tot în malul carierei, o aglomerație de fragmente ceramice și oase de animale, marcînd un alt complex de locuire (notat cu C în fig. 3), aparținînd culturii Coșofeni, mult prea distrus însă pentru a i se mai putea preciza caracterul. Dintre fragmentele ceramice recuperate (fig. 8/5,7—11) se remarcă o parte din gîtul unei cești lucrată din pastă fină de culoare neagră, cu lustru metalic, și decorată cu motive triunghiulare realizate în tehnica împunsăturilor succesive (fig. 8/5).

⁴ H. Ciugudeanu, *Cultura Basarabi pe teritoriul județului Alba*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 9 și fig. 3—4.

Descoperirea, în primăvara anului 1976, a unui pieptene de os bilateral în pământul căzut din peretele carierei în urma dezgheţului a determinat efectuarea unor săpături pentru precizarea contextului cultural din care provine piesa şi salvarea eventualelor materiale rămase în malul carierei. Efectuate între 15—22 iunie 1976 de către Muzeul de istorie al Transilvaniei⁵, săpăturile au avut o amploare redusă, fiind plasate, toate, în porţiunea îngustă cuprinsă între malul carierei şi terenul cultivat (fig. 3). În punctul în care a fost descoperit pieptenele s-a deschis o suprafaţă (I) de 4×3 m, la cca 80 m spre nord-est o secţiune (1) de $12 \times 1,20$ m, iar la circa 85 m spre sud o altă secţiune (2), de 8×1 m. În continuare vom prezenta doar descoperirile de epocă preistorică, materialele prefeudale urmînd a forma subiectul unui studiu separat.

Stratigrafia verticală a suprafeţei I este simplă. Sub stratul de humus actual de 0,15—0,20 m, răscolit de cuţitul plungului, în care apar amestecate fragmente ceramice hallstattiene şi Coţofeni, urmează un nivel de locuire de 0,20—0,30 m, aparţinînd culturii Coţofeni. La 0,45—0,50 m adîncime apar sporadic fragmente neolitice, fără a forma însă un strat distinct de locuire. La 0,50 m începe solul viu, reprezentat printr-o depunere compactă de lut galben. Pe plan orizontal, jumătatea de răsărit a suprafeţei este ocupată de o aglomerare de fragmente ceramice, oase de animale, pietre de rîu şi bucăţi de chipici, marcînd existenţa unei locuinţe de suprafaţă a culturii Coţofeni. În colţul sud-vestic al suprafeţei nivelul Coţofeni este distrus de o locuinţă prefeudală (sec. IV—V c.n.).

Ceramica Coţofeni e lucrată dintr-o pastă cărămizie, mai rar cenuşiu-negricioasă, predominînd specia grosieră, cu pietricele în compoziţie şi suprafaţa aspră la pipăit. Ceramica fină, lustruită, lipseşte cu desăvîrşire.

Ca forme sînt frecvente vasele de dimensiuni mijlocii, cu două torţi trase din buză, gura larg deschisă, corpul rotunjit (fig. 9/1, 2, 5), apoi străchinile (fig. 9/8) şi castroanele. Din ultima categorie s-a descoperit un exemplar întregibil (fig. 9/10), avînd partea inferioară tronconică, partea superioară rotunjită, buza teşită oblic în afară şi ornat cu patru proeminente conice.

Dintre tehnicile de execuţie a decorului predomină incizia şi impresiunea. Motivul cel mai frecvent este cel realizat prin incizii late, paralele şi oblice, dispuse în „căpriori” sau în forma frunzelor de brad (fig. 9/2, 5, 6). Un alt ornament care apare des, de obicei în asociere cu primul, sînt şirurile paralele de impresiuni care sînt plasate ca o „manşetă” sub buză (fig. 9/1, 2, 5, 6, 8, 9) sau pot acoperi întreaga suprafaţă a vasului (fig. 9/7). Dintre ornamentele în relief apar mai ales briurile crestate (fig. 9/10), aplicaţiile de tip „boabe de linte” negăsindu-se decît pe un singur fragment (fig. 9/9). Cele două sau trei fragmente decorate cu împunsături succesive nu fac parte din inventarul ceramic al locuinţei Coţofeni, ci provin din stratul vegetal răvăşit de arături.

În afara ceramicii, în cuprinsul locuinţei au mai fost găsite o lamă şi un nucleu de silex (fig. 9/11, 13) şi o săpăligă din corn de cerb (fig. 9/12). La baza nivelului Coţofeni, la cca 0,45—0,50 m adîncime, au apărut cîteva fragmente ceramice neolitice, lucrate dintr-o pastă fină, de culoare cărămiziu-gălbui sau gri-cenuşie, avînd ca degresant nisip (fig. 9/3—4).

Secţiunea 1 a dat un material sărac, stratul de cultură, situat între 0,15—0,35 m conţinînd, amestecate, fragmente ceramice de tip Basarabi (fig. 6/5), Wietenberg (fig. 6/7, 8) şi Coţofeni (fig. 6/9, 11—16) şi o lamă de silex (fig. 6/10).

Secţiunea 2 a tăiat groapa unui bordei Coţofeni, trapezoidală în secţiune verticală şi avînd o deschidere la gură de aproximativ 4 m, iar adîncimea de 0,90 m (fig. 4). Pe fundul său, pe o suprafaţă restrînsă, a apărut o aglomerare de bulgări de chirpici, cărbuni şi multă

⁵ La săpături au luat parte cercetător Ioana Hica-Cimpeanu (Muzeul de istorie al Transilvaniei) şi autorul acestui articol.

cenușă, reprezentând resturile unei vetre de foc. Pe jumătate îngropat sub vatră se afla un craniu de bovidu.

Ceramica găsită în groapa bordeiului (fig. 10/1—9 și fig. 11/1—4, 6, 8—10) se împarte în cele două categorii cunoscute: a) de uz comun, lucrată din pastă cărămie ori cenușie, cu pietricele în compoziție și b) fină, avînd pasta amestecată cu nisip, omogenă și bine arsă, de culoare neagră sau cărămie, cu lustru metalic.

Ca forme, sînt atestate străchinile tronconice, cu marginea rotunjită și fundul drept (fig. 11/1) sau, mai rar, cu marginea lătită și teșită oblic în afară, apoi ceștile cu corp emisferic, fund rotunjit și gîtul în formă de pilnie sau cilindric (fig. 10/1; fig. 11/11) și, bine înțeles, vasele de uz comun, cu gura larg deschisă, partea superioară ușor curbată, umărul jos și partea inferioară tronconică (fig. 10/3, 5, 8). Starea fragmentară a materialului n-a permis decît întregirea parțială a unei cești cu corpul emisferic, acoperit cu împunsături succesive dispuse în triunghiuri (fig. 10/1). S-a găsit și un fragment de lingură.

Decorul cuprinde atît motive realizate în tehnica împunsăturilor succesive, mai ales triunghiuri (fig. 10/1, 6, 7; fig. 11/2, 3, 4, 8, 9), cît și prin incizie, cum sînt benzile hașurate (fig. 10/2) sau incizii ordonate în triunghiuri (fig. 11/11) ori trase dezordonat (fig. 10/3, 5, 9). Impresiunile semiovale sau neregulate sînt dispuse în șiruri paralele sub buza vaselor (fig. 10/9; fig. 11/1, 9, 10), sub formă de creștături chiar pe buză (fig. 10/3, 5), intră în componența unor ornamente mai complexe (fig. 10/1; fig. 11/3) sau formează ele însele decorul, acoperind corpul vasului (fig. 10/4). Unele impresiuni mai păstrează resturi de incrustații cu materie albă (fig. 11/9).

Ornamentele în relief sînt reprezentate de crește plasate pe marginea vaselor în grupe de două-trei (fig. 10/8), potcoave în relief așezate sub buză sau simple proeminențe (fig. 11/8).

În afara ceramicii, din cuprinsul bordeiului mai provin: o străpungătoare de os (fig. 11/5) și un corn de cervideu, cu început de perforare (fig. 11/12), precum și o lamă de silex (fig. 11/7).

Pe lîngă oasele de animale s-au găsit și extrem de multe cochilii de scoici (*Unio sp.*), care intrau, desigur, în hrana locuitorilor așezării, situație asemănătoare cu cea din așezarea de la Braneț, jud. Olt, unde în locul scoicilor se consumau mari cantități de melci de grădină (*Helix pomatia*), dovadă zecile de cochilii descoperite⁶.

Printre fragmentele ceramice găsite în bordei se află și o gură de vas lucrată din pastă fină, cărămiziu-gălbuie, amestecată cu nisip (fig. 11/6), care trebuie atribuită neoliticului, apropiindu-se ca factură de fragmentele găsite în suprafața I.

Deși nu s-a putut surprinde stratigrafic în nici una din secțiunile săpate o suprapunere de straturi Coțofeni, totuși tipologia materialului ceramic permite deosebirea a cel puțin două etape de locuire. Primei faze a culturii Coțofeni, după periodizarea lui P. Roman⁷, îi aparține locuința din suprafața I, în vreme ce faza a III-a este documentată prin bordeiul din secțiunea 2. Tot ultimei faze îi aparține și materialul din secțiunea 1, precum și cel din complexele A și B.

Săpăturile de la Aiud-„Cetățuie“, cu tot caracterul restrîns pe care l-au avut, contribuie la mai buna cunoaștere a formelor de evoluție ale culturii Coțofeni pe cursul mijlociu al Mureșului.

HORIA CIUGUDEANU

⁶ Aug. Ulanici, *Săpăturile de la Braneț, jud. Olt, în Cercetări arheologice*, I, 1975, p. 46.

⁷ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 35—47.

THE DIGGINGS OF SALVATION FROM AIUD—„CETĂȚUIE“

(Abstract)

The article presents the results of some diggings carried out near the town of Aiud, on the point of „Cetățuia“. There are presented first the older discoveries preserved in the collection of the History Museum in Aiud, then the materials found in the years 1972 and 1976.

The Neolithic is represented by some stone axes and fragments of pottery. To the Copper Age belongs some dwellings on surface and a cottage where from was collected a rich pottery material of the type Coțofeni (phases I and III) together with stone and bone tools. There were discovered also materials of the Bronze Age (the Wietenberg culture), Hallstatt C (the Basarabi culture), the Roman epoch and of the prefeudal period.

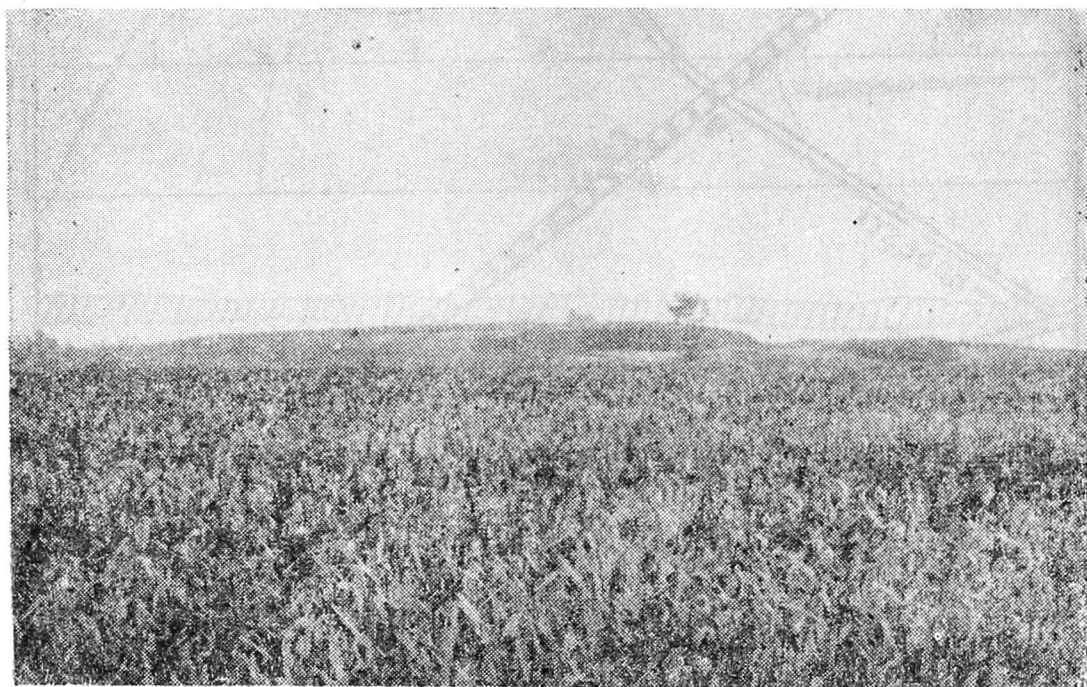

Fig. 1 — Aiud — „Cetățuia“, vedere de ansamblu.

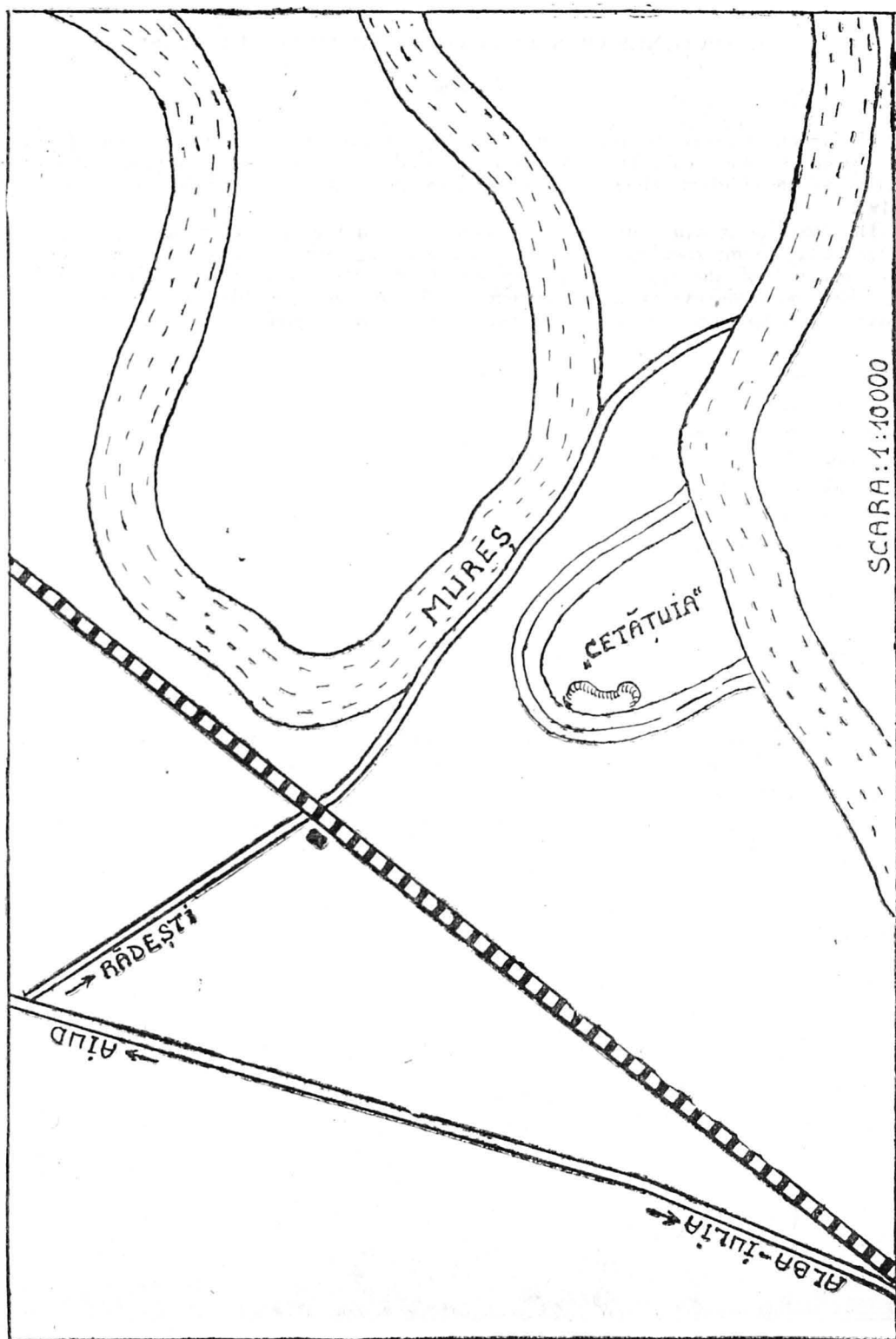

Fig. 2 — Plan de situație.

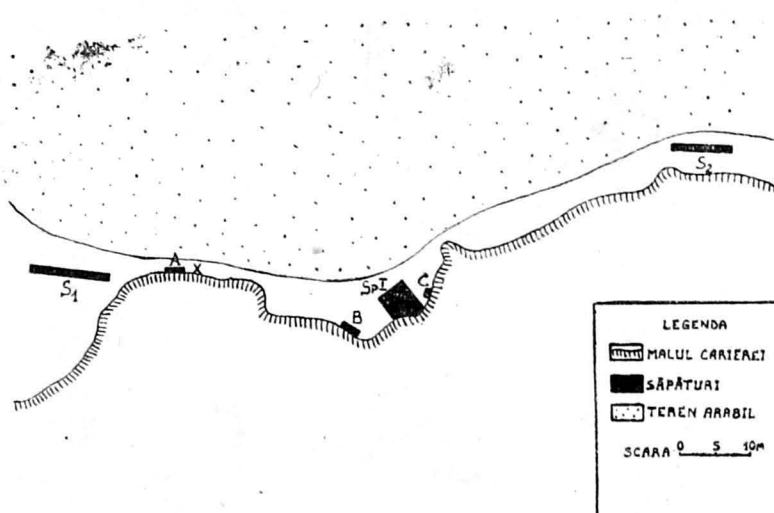

Fig. 3 — Planul săpăturilor.

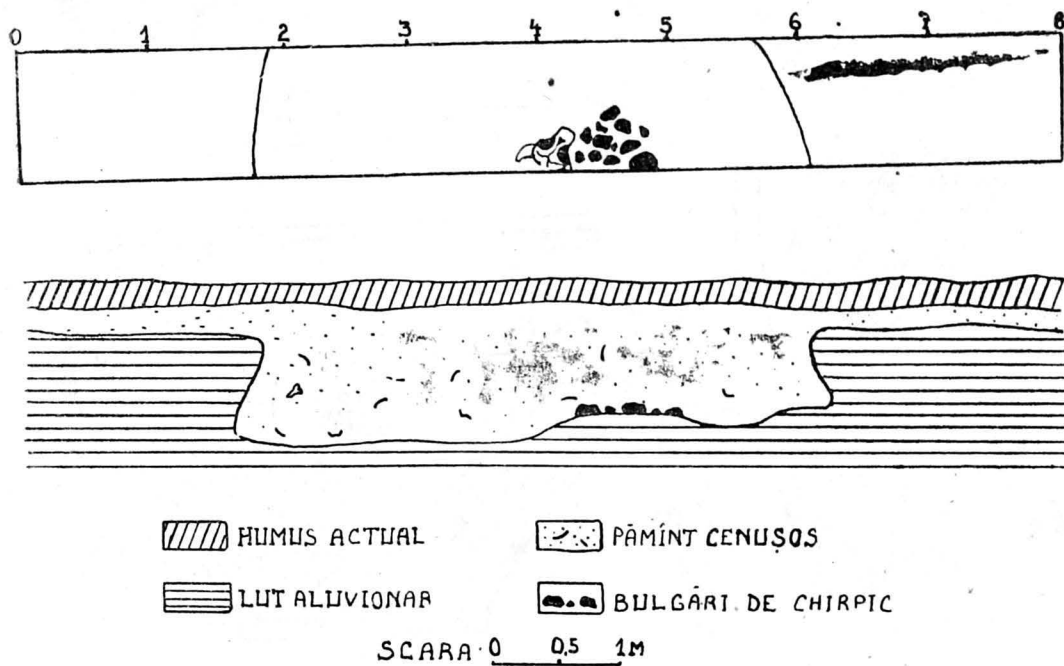

Fig. 4 — Profilul secțiunii 2.

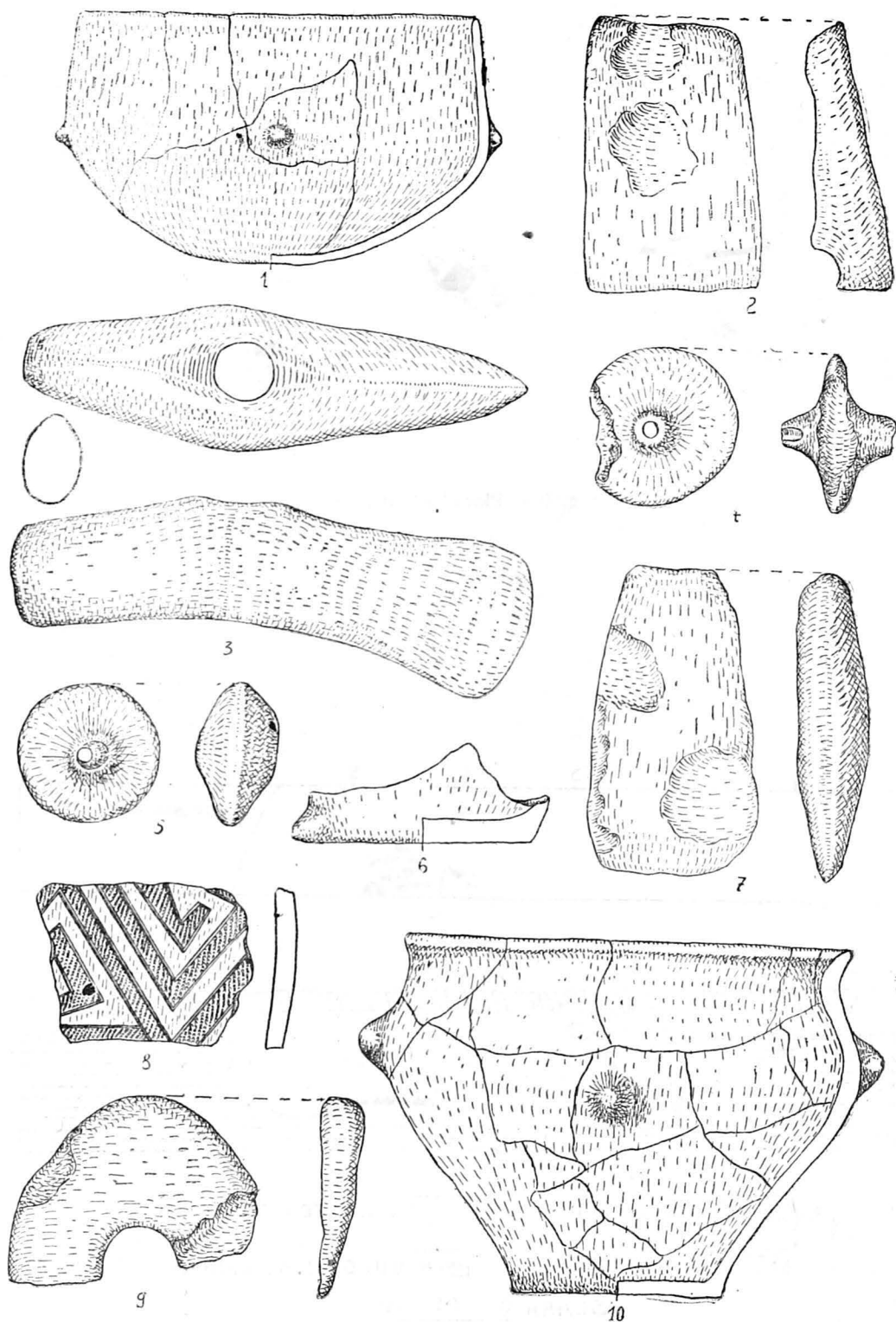

Fig. 5 — Aiud — „Cetățuie”: 1, Bol descoperit în malul carierei; 2—9, Piese provenind din descoperiri fortuite, aflate în colecția Muzeului de istorie din Aiud; 10, Vas întregibil, găsit în suprafața I.

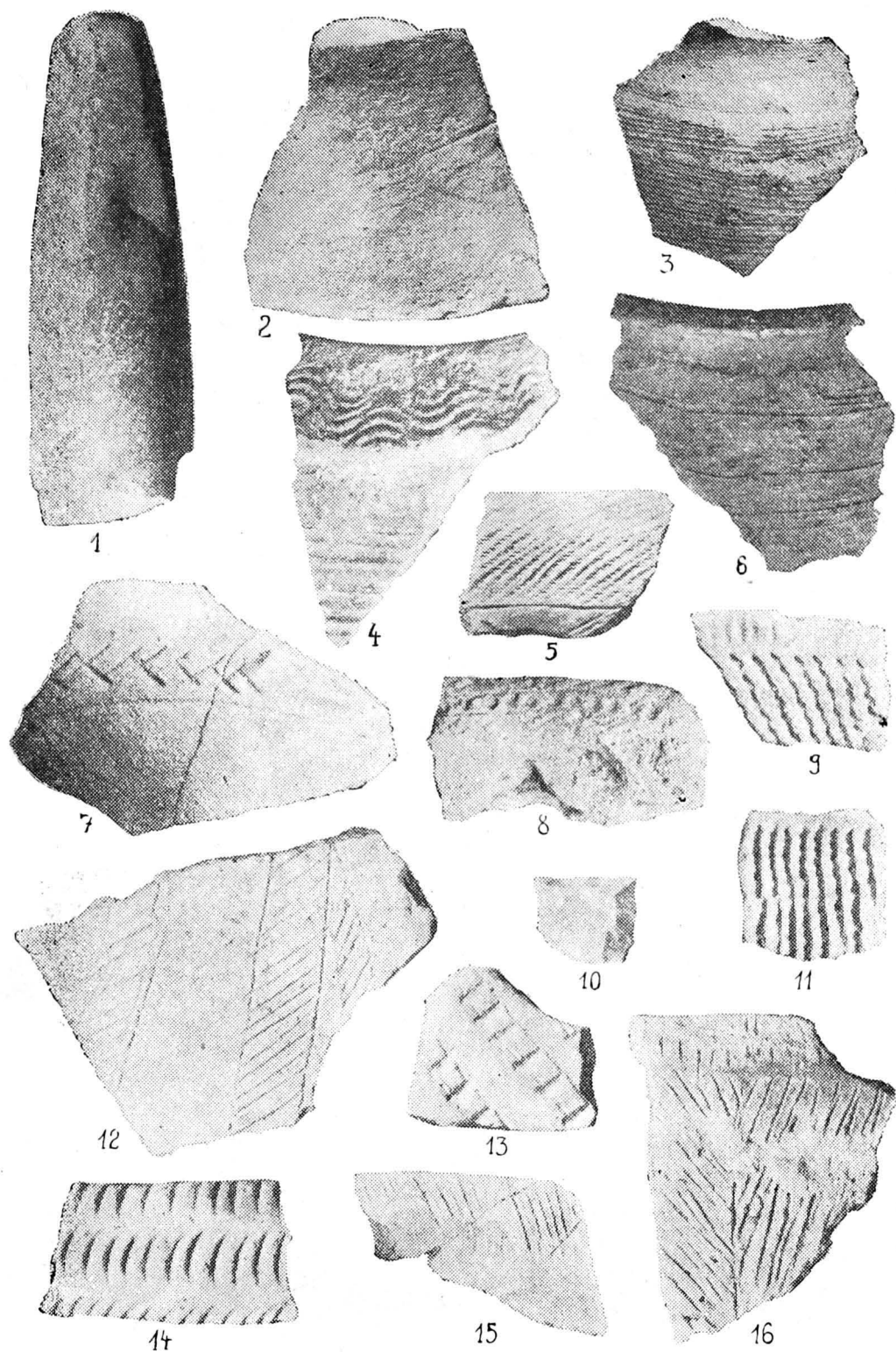

Fig. 6 — Aiud — „Cetățuie” : 1—4,6, Piese adunate de pe suprafața așezării în 1972 ; 5,7—16, Fragmente ceramice și lamă de silex din secțiunea 1.

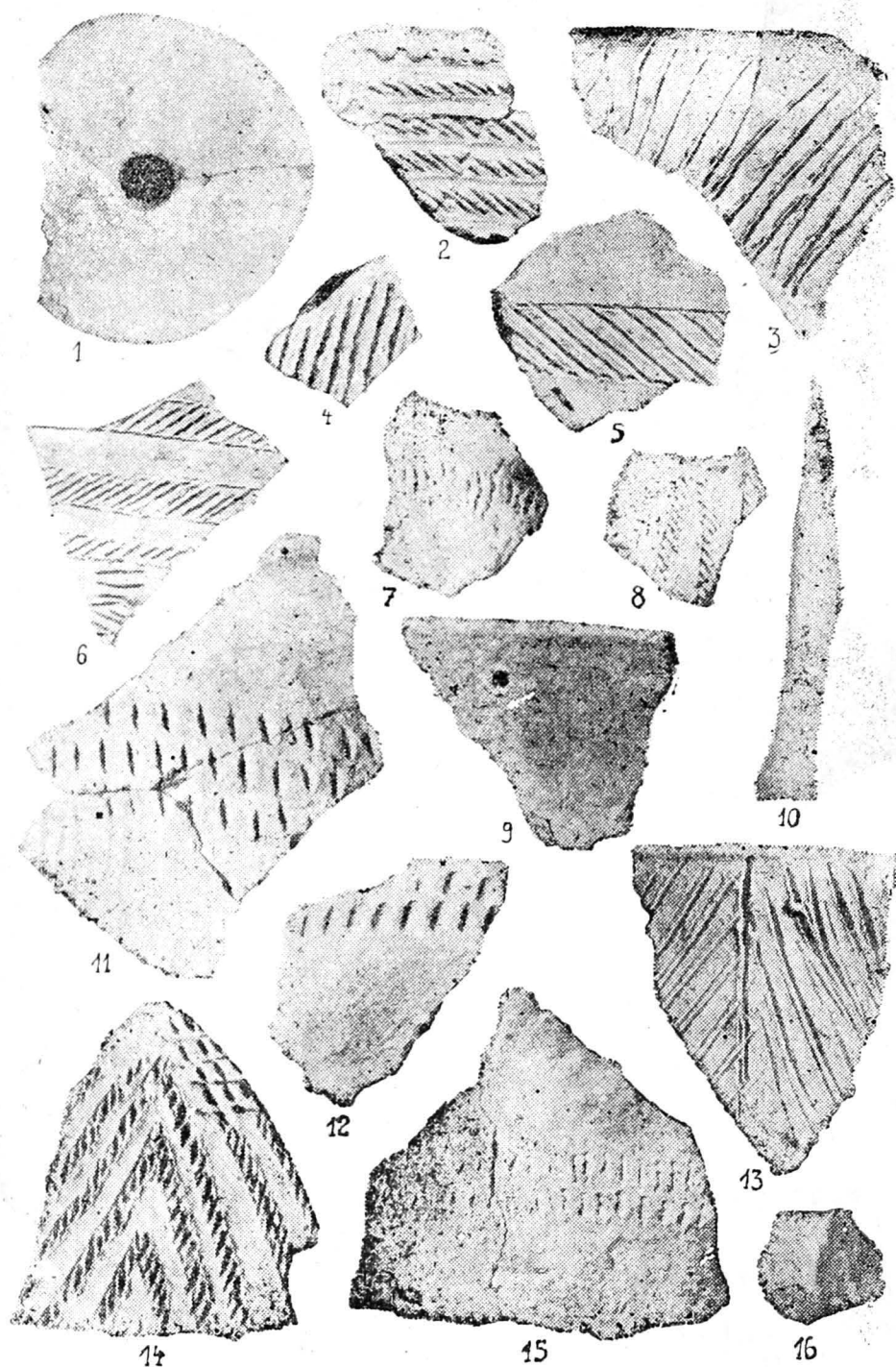

Fig. 7 — Aiud — „Cetățuie”: 1—16, Fragmente ceramice, fusaiolă fragmentară, străpungătoare de os și lamă de cuarțit provenind din locuința-A.

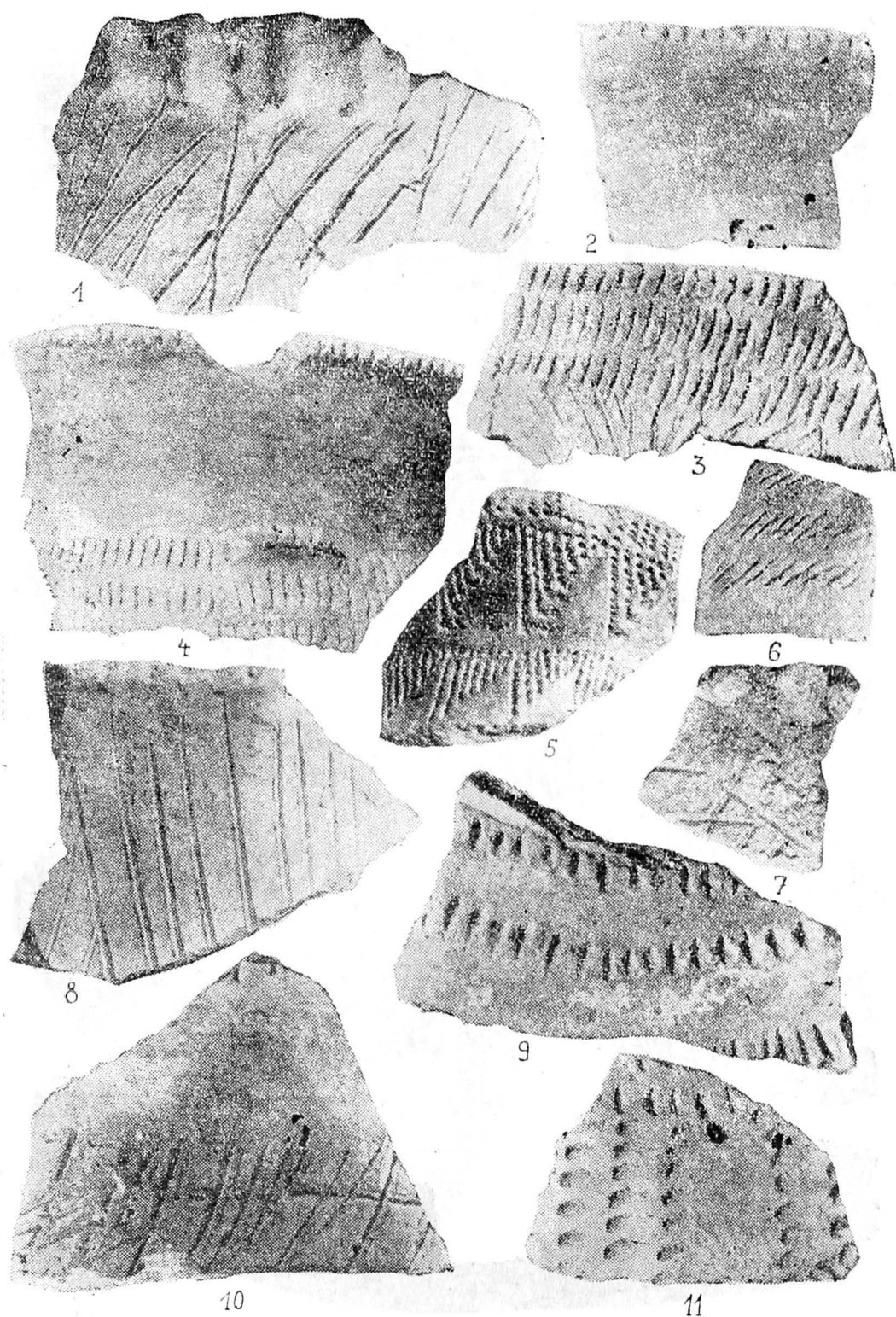

Fig. 8 — Aiud — „Cetățuie”: 1—4,6, Fragmente ceramice din locuința A; 5,7—11, Fragmente ceramice din locuința C.

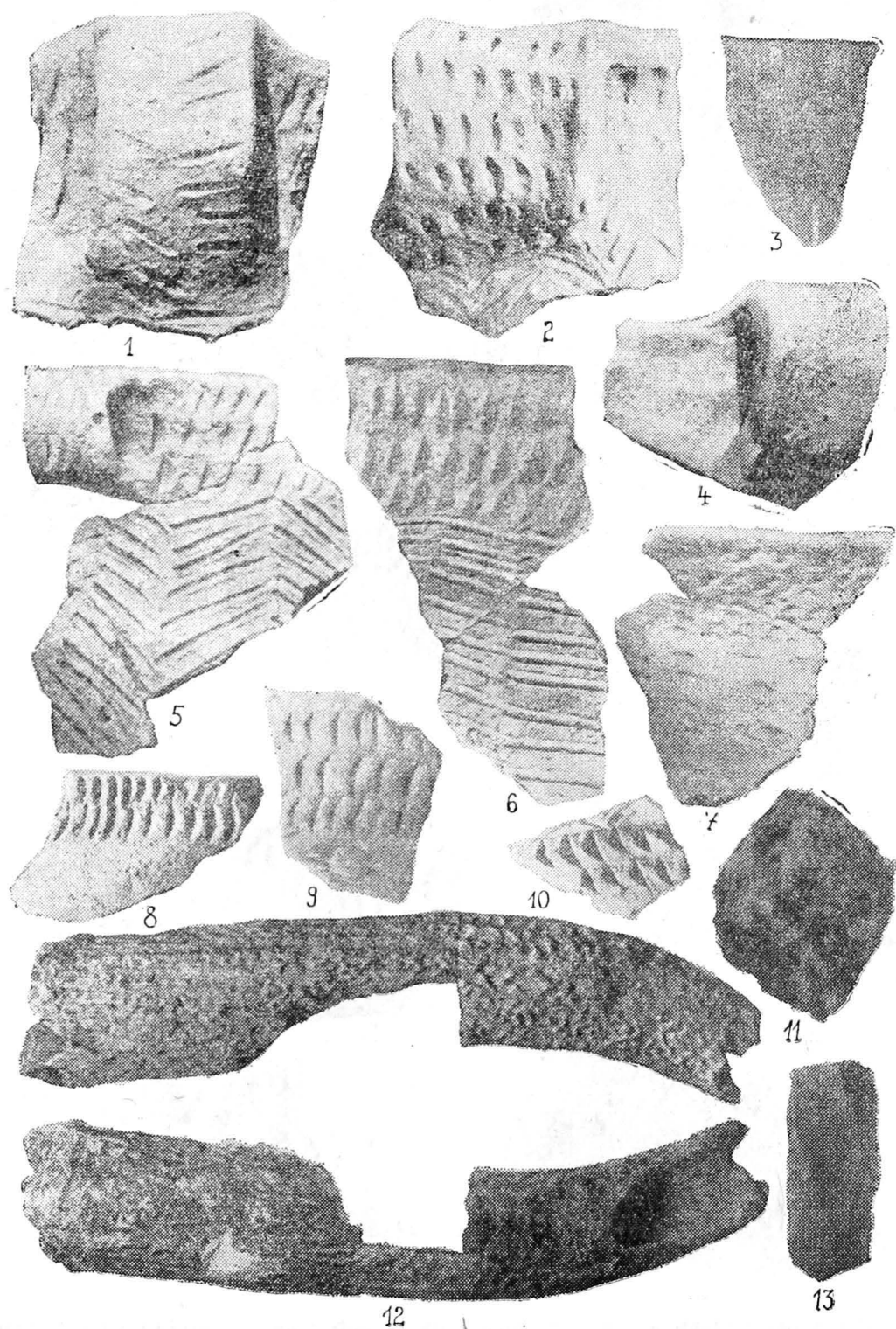

Fig. 9 — Aiud — „Cetățuie”: 1—13, Fragmente ceramice, nucleu și lamă de silex și săpăligă din corn de cerb, din suprafața I.

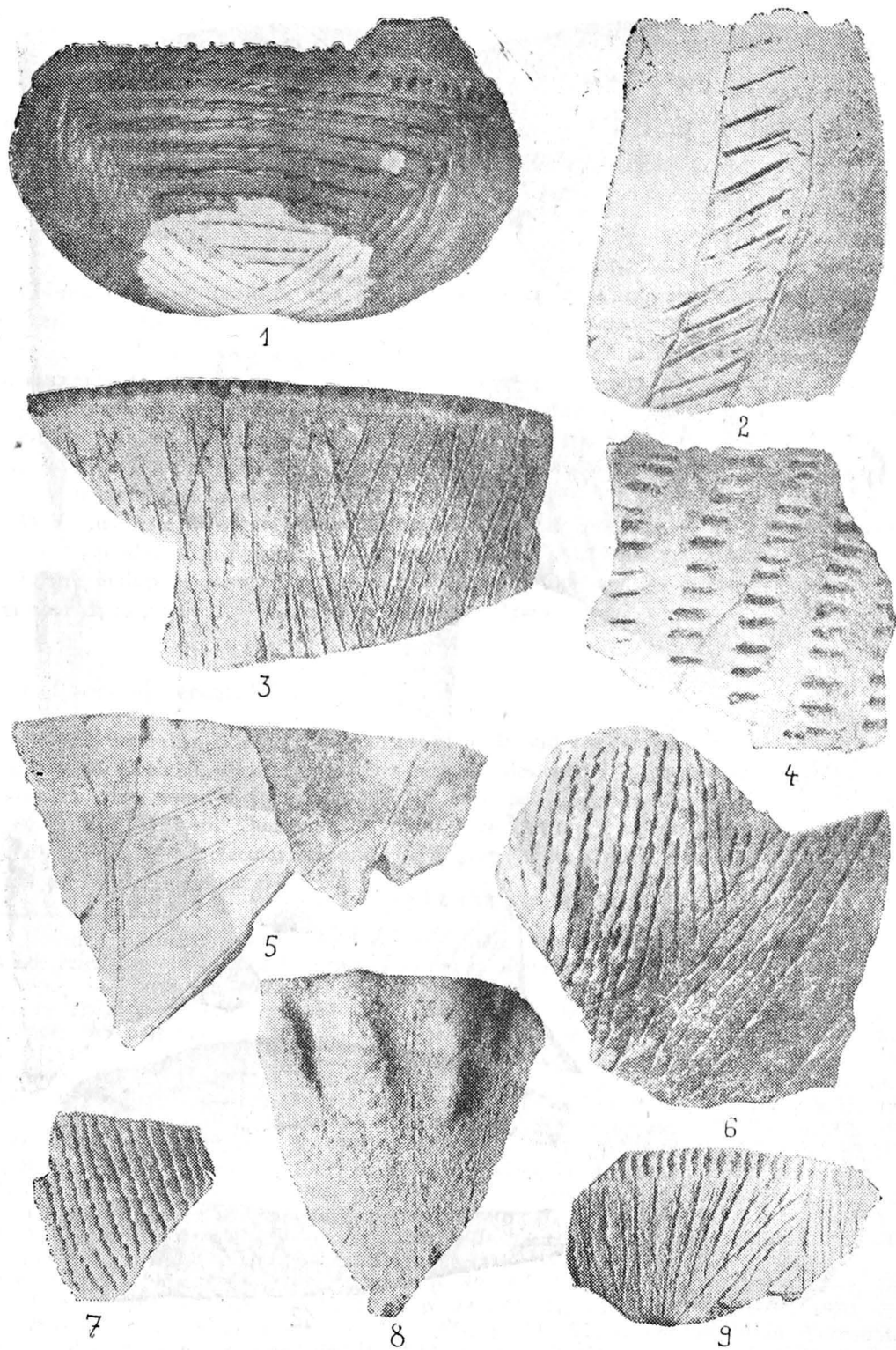

Fig. 10 — Aiud — „Cetățuie”: 1—9, Ceașcă și fragmente ceramice descoperite în bordeiul din secțiunea 2.

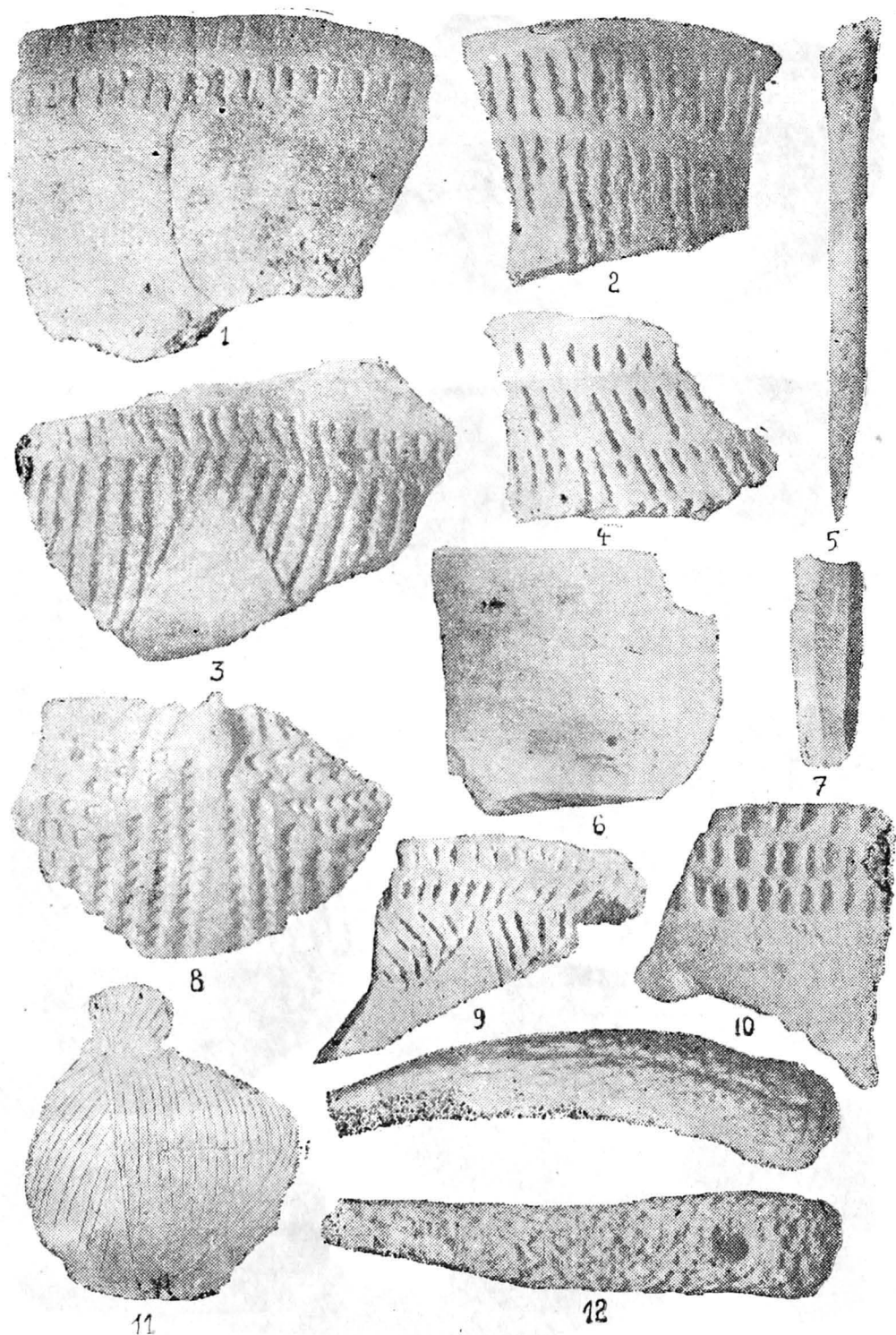

Fig. 11 — Aiud — „Cetățuie”: 1—12, Fragmente ceramice, lamă de silix, străpungătoare de os și corn de cervideu, perforat parțial, descoperite în bordeiul din secțiunea 2.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA CULTURII OTOMANI DIN SUD-VESTUL TRANSILVANIEI

Cultura Otomani constituie una din cele mai bine cunoscute culturi ale epocii bronzului de pe teritoriul României, datorită cercetărilor arheologice efectuate timp de mai bine de o jumătate de secol în numeroase așezări și necropole ce-i sînt atribuite, precum și amplelor studii întocmite de numeroși arheologi în perioada ante- și, mai ales, postbelică¹.

Ca urmare, azi poate fi delimitată aria de răspîndire a culturii Otomani pe teritoriul României, se cunosc sistemele de amplasare și de construcție a fortificațiilor, tipurile de locuințe, ritul de înmormîntare al populațiilor respective, cultura materială, relațiile cu culturile vecine și cronologia internă.

După cum este cunoscut, cultura Otomani a depășit spre vest și nord granițele României, fiind răspîndită și în Ungaria, Cehoslovacia, Polonia și Ucraina Subcarpatică.

Dintre multiplele aspecte care le cuprinde cultura Otomani, în prezentul studiu ne vom ocupa doar de răspîndirea ei în partea de sud-vest a Transilvaniei.

I. Istoricul cercetărilor

Primele urme ale culturii Otomani în zona de sud-vest a Transilvaniei sînt cunoscute de la sfîrșitul secolului trecut, ca rezultat al unor descoperiri întîmplătoare. Ulterior, numărul acestora crește simțitor, în primul rînd ca urmare a descoperirilor fortuite. Asupra unora din monumentele culturii Otomani s-au putut face observații sumare cu ocazia descoperirii lor (Deva, Tîmpa) sau efectuat cercetări sistematice (Piatra Craivii, Simeria) care nu au oferit însă prea multe elemente concrete.

¹ Pentru susținerea acestei afirmații, prezentăm lista bibliografică a studiilor mai importante referitoare la cultura Otomani, apărute în literatura de specialitate din țara noastră: M. Roska, în *Dacia*, II, 1925, p. 400—416; idem, în *ACMIT*, 1926—1928, p. 192—205; idem, în *Dolgszeged*, 1930, p. 163—177; idem, în *FolArch*, 3—4, 1941, p. 61, nota 27; I. Nestor, *Der Stand...*, p. 89—92; D. Popescu, *Bronzezeit...*, p. 89—99; idem, în *Materiale*, II, 1956, p. 41—251; A. D. Alexandrescu, în *SCIV*, 1955, 3, p. 487 și urm.; Z. Székely, în *SCIV*, VI, 1955, p. 825 și urm.; M. Rusu, în *AIIC*, III, 1960, p. 8; I. Nestor, în *IstRom*, I, 1960, p. 110—112; K. Horedt, M. Rusu, I. Ordentlich, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 317—324; I. Ordentlich, în *Dacia*, VII, 1963, p. 115—138; idem, în *StCom*, 12, 1965, p. 181—197; idem, în *RevMuz*, II, 1965, p. 420; M. Rusu, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 237—248; K. Horedt, în *StCom*, 13, 1967, p. 137—153; idem, în *ActaArchCarp*, 9, 1967, p. 5—28; I. Ordentlich, în *RevMuz*, 6, 1966, p. 550—552; Z. Székely, în *SCIV*, 1966, 1, p. 125—134; D. Berciu, *Zorile istoriei*, 1966, p. 195 și urm.; I. Ordentlich, în *SCIV*, 1967, 1, p. 147—154; idem, în *ActaMN*, V, 1968, p. 397—404; idem, în *Dacia*, XII, 1968, p. 141—153; N. Chidioșan, în *Dacia*, XII, 1968, p. 155 și urm.; B. Bassa, în *Sargetia*, V, 1968, p. 15—21; I. Ordentlich, C. Kacsó, în *SCIV*, 1970, 1, p. 49—63; I. Ordentlich, în *Dacia*, XIII, 1969, p. 457—474; idem, în *Dacia*, XIV, 1970, p. 84—97; N. Chidioșan, în *SCIV*, 1970, 2, p. 287—294; Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 71—82; I. Ordentlich, în *Marmația*, I, 1971, p. 19—34; idem, în *Stud.ComSM*, 1972, p. 63—79; idem, în *Crisia*, 4, 1974, p. 135—149; N. Chidioșan, I. Ordentlich, în *Crisia*, 5, 1975, p. 15—26; I. Ordentlich, N. Chidioșan, în *Crisia*, 5, 1975, p. 27—44; Gh. Lazarovici, Z. Mîlea, în *ActaMN*, XII, 1976, p. 7—34.

Pătrunderea purtătorilor culturii Otomani în Podișul Transilvaniei și descoperirile de aici ce le pot fi atribuite, în rîndul cărora sînt cuprinse și cele aflate în zona de sud-vest a Transilvaniei, constituie aspecte ce au fost sumar tratate în unele din lucrările apărute în ultimele decenii.

În repertoriul arheologic întocmit de către M. Roska² pentru Transilvania sînt amintite și unele din materialele apărute în zona de sud-vest, care pot fi atribuite culturii Otomani.

I. Ordentlich, în cîteva din studiile dedicate culturii Otomani³, ariei sale de răspîndire, abordează și problema pătrunderii acestei culturi în Transilvania, căile pe care s-a realizat și cauzele care au determinat aceste mișcări de populații.

M. Rusu, tratînd depozitul de bronzuri de la Balșa⁴, observă prezența în sud-vestul Transilvaniei a unor materiale arheologice aparținînd atît culturii Otomani, faza a III-a, cît și culturii Pecica. Pornind de la realitățile istorice existente în Transilvania, consideră înaintarea purtătorilor culturii Otomani spre răsărit drept una din cauzele ascunderii depozitelor de bronzuri datate la sfîrșitul epocii bronzului⁵.

Pe baza descoperirilor fortuite de la Tîmpa și a observațiilor care le-a efectuat, B. Bassa consideră că materialele respective atestă existența unei așezări ce poate fi atribuită purtătorilor culturii Otomani, așezare în care sînt prezente și piese ceramice tipice Wietenberg⁶.

Intr-un studiu referitor la sincronismele apusene ale culturii Wietenberg, N. Chidioșan⁷ tratează și fenomenul pătrunderii triburilor Otomani în Podișul Transilvaniei. Repertoriul localităților cu descoperiri aparținînd culturii Wietenberg, aflate la vest de Munții Apuseni, include și cîteva din cele dispuse pe cursul mijlociu al Mureșului, în care au fost sesizate materiale ceramice Otomani. Doar așezarea de la Tîmpa este considerată ca aparținînd culturii Otomani, în care s-au găsit și produse ceramice tipice culturii Wietenberg.

Gh. Lazarovici, în prezentarea rezultatelor cercetărilor arheologice întreprinse la Deus⁸, tratează succint și problema descoperirilor culturii Otomani din Podișul Transilvaniei, itinerariile pe care s-a efectuat înaintarea spre răsărit a purtătorilor acestei culturi, precum și orizontul cronologic la care a avut loc. În lista anexă, ce cuprinde monumentele culturii Otomani din podișul transilvan, sînt incluse și unele din descoperirile aflate pe valea Mureșului. La Bădeni⁹ cercetătorul clujean a putut observa mai îndeaproape relația dintre culturile Wietenberg și Otomani într-o așezare aflată la est de M. Apuseni, atribuind-o, pe baza preponderenței materialului arheologic, purtătorilor primei culturi (Wietenberg, faza II).

I. Berciu și Al. Popa¹⁰ amintesc descoperirea unor fragmente ceramice aparținînd epocii bronzului cu ocazia cercetărilor întreprinse pentru dezvelirea cetății dacice de la Piatra Craivii, fără a le încadra însă din punct de vedere cultural.

² M. Roska, *ErdRep*, p. 296, nr. 6; idem în *FolArch*, 3—4, 1941, p. 61. Cf și nota 1.

³ I. Ordentlich, în *Marmatia*, I, 1971, p. 33—34; idem, în *Crisia*, 4, 1974, p. 144—146.

⁴ M. Rusu, în *Sargetia*, IV, 1964, p. 18.

⁵ idem, în *ArchMold*, II—III, 1964, p. 247.

⁶ B. Bassa, în *Sargetia*, V, 1968, p. 15—21.

⁷ N. Chidioșan, în *Crisia*, 4, 1974, p. 153—170.

⁸ Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 71—80.

⁹ Gh. Lazarovici, Z. Milea, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 7—34.

¹⁰ I. Berciu, Al. Popa, în *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie (dec. 1964)*, I, 1971, p. 261—283.

În studiul privind problemele ceramicii bronzului târziu în Transilvania^{10a}, K. Horedt acordă un spațiu însemnat diferitelor aspecte ce le ridică cunoașterea culturii Otomani și a relației cu cultura mormintelor tumulare.

Studiile amintite reprezintă tot atâția pași pe calea aprofundării cunoașterii procesului, nu lipsit de importanță, al penetrației culturii Otomani spre răsărit, în aria culturii Wietenberg, și a schimbărilor pe care această mișcare de populație le-a cauzat, a legăturilor și interferențelor culturale observate între principalele culturi ale epocii bronzului din spațiul intracarpatic.

II. Catalogul descoperirilor

1. Arden (com. Balșa).

În „Peștera de Jos“, aflată în zona „Între pietre“ s-au aflat fragmente ceramice și vase aparținând culturii Otomani¹¹. Muzeu Deva, inv. nr. 10971—10972, 10978. Pl. V, 1—3.

2. Craiva (com. Cricău).

Pe înălțimea „Piatra Craivii“, în timpul cercetărilor arheologice întreprinse în 1960—1964 au fost surprinse în mai multe puncte, dar în special în partea sudică a terasei V, sub stratul de cultură dacic, care cuprindea resturile unui sanctuar, într-o albiere, materiale ceramice Coțofeni, Wietenberg și Otomani, amestecate. Situația existentă se datorește, probabil, nivelării terenului pentru construirea lăcașului de cult dacic¹². Muzeu Alba Iulia, inv. nr. 5349—5486. Pl. II, 1—12, 14, III, 9—17.

3. Deva

În cartierul Ceangăi, lângă cimitir, a fost semnalată o așezare în cuprinsul căreia s-au descoperit vase și fragmente ceramice, greutatea de lut, fusaiole, silaxuri, chirpici aparținând culturii Otomani, în asociere cu fragmente ceramice Wietenberg. Muzeu Deva, inv. nr. 9800—9801, 9804, 9807—9809, 9941, 9976, 10001—10007, 10011, 10013, 10016, 10022—10023, 10826—10833. Pl. I, 1—3, 6—10, V, 4—7, 8. De aici provine și un fragment de celt de tip transilvănean¹³ (inv. nr. 9978), Pl. V, 5.

Din același loc, în anul 1976, cu prilejul construcțiilor edilitare, pe panta dealului din stînga pîrîului Bejan, într-o așezare cu locuire continuă din perioada de tranziție la epoca bronzului (cultura Coțofeni) pînă la feudalismul timpuriu, au fost descoperite, într-o groapă menajeră, fragmente ceramice și vase întregibile Otomani (Pl. I, 4, 5), împreună cu material ceramic Wietenberg (Pl. VI, 1—8).

^{10a} K. Horedt, în *StCom*, 13, 1967, p. 137—153; idem, în *ActaArch Carp*, 9, 1967, p. 5—28.

¹¹ M. Roska, *ErdRep*, p. 74—75, nr. 18; T. Bălan, în *Sargetia*, IV, 1964, p. 53; I. Ordentlich, în *Marmația*, I, 1971, p. 20, nr. 4; Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 80, nr. 1.

¹² I. Berciu, Al. Popa, *loc. cit.*, p. 265, 267, fig. 5/1—3, 5; I. Andrițoiu, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 412, nota 31; idem, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 396.

¹³ M. Roska, *ErdRep*, p. 67, nr. 36; Oct. Floca, în *Sargetia*, VI, 1969, p. 13, fig. 6; I. Ordentlich, în *Marmația*, I, 1971, p. 23, nr. 24; Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 80, nr. 5, 6; N. Chidioșan, în *Crisia*, 4, 1974, p. 155; I. Andrițoiu, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 396, 400, pl. I/1—3.

În cartierul Vüle Noi, în 1967 a fost parțial cercetată o așezare Wietenberg târzie, suprapusă de o locuire hallstattiană, în care au apărut, alături de unele materiale ceramice tipice culturii Pecica, și câteva fragmente de vase care prin decor pot fi atribuite culturii Otomani¹⁴. Pl. I, 11—13, III, 1.

4. Hunedoara

Pe dealul Sînpetru, lângă cimitirul reformat, dintr-o descoperire mai veche și alta mai nouă (1975), provin vase și fragmente ceramice Otomani¹⁵. Muzeu Cluj-Napoca, inv. nr. I. 1265—1267; Castel Hunedoara. inv. nr. 690, 704—705, 727. Pl. III, 4—8.

5. Rapoltu Mare

La punctul „Seghi”, într-o așezare aparținând unei etape târzii a culturii Wietenberg, au fost descoperite fragmente ceramice aparținând culturilor Pecica și Otomani¹⁶.

6. Silvașul de Jos (azi înglobat în orașul Hunedoara)

Cu prilejul unei periegeze efectuate în nov. 1977 au fost descoperite în punctul „Între ogăși”, probabil într-o așezare de tip Wietenberg, câteva fragmente ceramice caracteristice culturii Otomani.

7. Simeria

În extremitatea vestică a localității, la locul numit „În coastă”, pe o terasă înaltă a văii Muresului, în săpăturile arheologice din 1972 au fost identificate, la baza stratului de cultură hallstattian, fragmente ceramice de tip Otomani¹⁷. Muzeu Deva.

8. Streisîngiorgiu (azi înglobat în orașul Călan)

În colecția veche a muzeului din Deva se păstrează materiale arheologice aparținând culturilor Coțofeni și Wietenberg, aflate pe terasa Streiului, între Streisîngiorgiu și Strei-Săcel. Un fragment din corpul unui vas decorat cu incizii poate fi atribuit culturii Otomani¹⁸.

9. Tîmpa (com. Băcia)

Pe terasa de la vest de sat, în locul numit „La cazan”, în 1958, cu prilejul săpării șanțului pentru montarea magistralei de gaz metan, într-un strat de cultură aparținând epocii

¹⁴ I. Andrițoiu, în *Sargetia*, VI, 1969, p. 37—46.

¹⁵ M. Roska, *ErdRep*, p. 296, nr. 6, fig. 357; M. Rusu, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 247, nr. 38; idem, în *Sargetia*, IV, 1964, p. 32, 34, nota 18; I. Ordentlich, în *Marmația*, I, 1971, p. 24, nr. 32; Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 80, nr. 8; N. Chidioșan, în *Crisia*, 4, 1974, p. 156.

¹⁶ M. Roska, *ErdRep*, p. 196, nr. 68; M. Rusu, în *Sargetia*, IV, 1964, p. 16—18, nota 18; I. Ordentlich, în *Marmația*, I, 1971, p. 27, nr. 48; Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 80, nr. 10; N. Chidioșan, în *Crisia*, 4, p. 156.

¹⁷ *Dacia*, XVII, 1973, p. 389, nr. 135; I. Andrițoiu, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 396, pl. V/2—3.

¹⁸ Idem, p. 400, 402, pl. II/4.

bronzului a fost surprinsă o locuință cu un bogat material tipic Otomani¹⁹. Muzeu Deva. Pl. IV, 1—8, V, 4, 9—10.

10. Uroi (azi înglobat în orașul Simeria)

În colecția veche a muzeului din Deva se află fragmente ceramice Wietenberg și Otomani, provenite de pe dealul „Măgura”²⁰. Pl. II, 13.

10. Uroi (azi înglobat în orașul Simeria)

Cele peste o sută de așezări aparținând culturii Otomani cunoscute până în prezent pe teritoriul României²¹ se întind pe un larg spațiu mărginit la nord de M. Oașului, la sud depășesc cursul inferior al Mureșului, iar spre est ajung până în mijlocul Podișului Transilvaniei. Epicentrul culturii pare a se afla, luând în considerare densitatea așezărilor, în spațiul ce are drept ax valea Erului. În funcție de răspândirea acestora, se poate afirma că este o cultură tipică de câmpie, caracteristică pentru zonele mlăștinoase sau bogate în ape și cu enclave în spațiul podișurilor joase²².

Migrarea unor comunități ale culturii Otomani spre Podișul Transilvaniei, dublată de restrângerea ariei culturii și abandonarea unor așezări, s-a datorat unor cauze multiple, între care o importanță majoră i se atribuie puternicei presiuni suportate dinspre vest din partea purtătorilor culturii mormintelor tumulare²³. Materialele arheologice care sînt atribuite acestei culturi se grupează în vestul podișului, în jurul Munților Apuseni. Dacă analizăm harta de răspândire a așezărilor (Fig. 1), observăm că purtătorii culturii Otomani pătrund în Podișul Transilvaniei prin nordul M. Apuseni, pe aliniamentul cursurilor Crișului Repede, Someșului (Căprioara, Deuș, Cluj, Stolna, Mera, Aiton) și a Arieșului (Bădeni, Cheile Turzii, Cicău²⁴). O a doua cale era prin sud, pe valea largă a Mureșului (Deva, Hunedoara, Simeria, Tîmpa, Piatra Craivii), prin care au înaintat spre răsărit, în perioade mai vechi și mai noi, diferite influențe culturale venite din câmpia Tisei.

Momentul acestei pătrunderi are loc începînd cu faza Otomani II (Căprioara, Bădeni), intensificîndu-se în etapa imediat următoare (Deuș, Cluj, Unirea etc.), în care se plasează și așezările de pe cursul mijlociu al Mureșului. Acestea pot fi cuprinse într-un culoar de-a lungul râului, delimitat la vest de Deva și la est de împrejurimile Alba Iuliei, cu unele infiltrații pe Strei.

Este posibil ca înaintarea purtătorilor culturii Otomani în Podișul Transilvaniei să se fi izbit de rezistența opusă din partea comunităților culturii Wietenberg, fapt ce ar putea explica limitarea extinderii acestei culturi spre est.

¹⁹ B. Bassa, în *Sargetia*, V, 1968, p. 15—21; I. Ordentlich, în *Marmația*, I, 1971, p. 32; N. Chidioșan, în *Crisia*, 4, 1974, p. 160; I. Andrișoiu, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 407—408, pl. VI/1—7.

²⁰ M. Roska, *ErdRep*, p. 27, nr. 101; I. Ordentlich, în *Marmația*, I, 1971, p. 30, nr. 72.

²¹ T. Bader, *Epoca de bronz în nord-vestul României*. Rezumat teză de doctorat. Inst. de ist. și arh. Cluj-Napoca, 1976, p. 5.

²² I. Ordentlich, în *Marmația*, I, 1971, p. 32—33.

²³ Idem, în *Dacia*, XII, 1969, p. 457 și urm.; idem, în *Marmația*, I, 1971, p. 33—34. Aceluiași eveniment i se atribuie și fenomenul de restrîngere a ariei culturii Otomani.

²⁴ Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 78.

IV. Așezări

Analizând descoperirile culturii Otomani din sud-vestul Transilvaniei, putem constata faptul că numărul lor este restrâns. Totodată, acestea sînt insuficient cunoscute și cercetate. Cu tot caracterul lacunar al datelor de care dispunem, considerăm posibilă tragerea unor concluzii preliminare.

În această zonă au fost depistate un număr de 10 așezări în care s-a aflat material arheologic tipic Otomani. O primă constatare ce o putem face este aceea că ele se încadrează în categoria așezărilor deschise²⁵, nefortificate, aflate pe terase în imediata apropiere a cursurilor de apă. Un tip aparte de așezare îl constituie cea de la Piatra Craivii, ce dominează poalele M. Apuseni și valea Mureșului²⁶.

Asupra unor așezări s-au putut face sumare observații sau efectua sondaje cu caracter preliminar (Deva, Tîmpa, Piatra Craivii). La Tîmpa caracterul unitar și preponderența materialului arheologic tipic Otomani ne îndreptățește a încadra așezarea în rîndul locuirilor Otomani²⁷. Într-o groapă menajeră aflată recent la Deva, lângă cimitirul ceangăilor, s-au aflat împreună materiale ceramice Otomani (Pl. I, 4—5) și Wietenberg (Pl. VI, 1—8). Coroborarea acestei descoperiri cu o alta mai veche, făcută în același loc, ne face să considerăm existența aici a unei așezări Otomani. Cantitatea materialului ceramic Otomani descoperit la Piatra Craivii, alături de cel Wietenberg, credem că atestă existența unui nivel propriu-zis aparținînd purtătorilor primei culturi. Datorită răvășirii straturilor de cultură în perioade ulterioare, în timpul cercetărilor arheologice nu s-a putut realiza nici o observație stratigrafică. În cercetările efectuate la Simeria, la locul „În coastă”, cele cîteva fragmente ceramice de tip Otomani au fost surprinse în S. III, la baza stratului de cultură aparținînd hallstatului timpuriu²⁸. Fără a dispune în toate cazurile de minimul de date pe baza cărora să se poată stabili cu certitudine caracterul și apartenența descoperirilor (așezare Wietenberg cu importuri ceramice Otomani sau strat de cultură Otomani, avînd în componență și elemente Wietenberg), putem aminti faptul că materialul Otomani s-a găsit în majoritatea lui în asocieră cu ceramică Wietenberg, faza a III-a.

V. Locuințele

Pentru stabilirea tipurilor și a tehnicii de construcție a locuințelor dispunem de puține date concrete. Datorită caracterului unitar de manifestare a culturii Otomani pe întreaga sa arie de răspîndire, este posibil ca și pentru sud-vestul Transilvaniei să fie caracteristice aceleași elemente cunoscute din așezări aflate la vest de M. Apuseni²⁹. Cert este că de la Tîmpa se cunoaște o locuință de suprafață, parțial cercetată, a cărei formă nu a putut fi stabilită cu precizie³⁰. Pe vatra de lut argilos se găseau îngrămădite, spre margine, pietre de

²⁵ I. Ordentlich, în *Dacia*, XII, 1968, p. 141—153; idem, în *Dacia*, XIII, 1969, p. 457—474; idem, în *Marmația*, I, 1971, p. 32—34; T. Bader, *loc. cit.*, p. 5—7.

²⁶ În aria culturii Otomani acest tip de așezare este cunoscut la Arduș-Vii și, probabil, la Șimleul Silvaniei și Sintion. Informație T. Bader, căruia îi mulțumim pentru datele furnizate.

²⁷ B. Bassa, în *Sargetia*, V, 1968, p. 15—21; N. Chidioșan, în *Crisia*, 4, 1974, p. 160.

²⁸ I. Andrițoiu, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 396.

²⁹ Vezi *supra*, nota 1.

³⁰ B. Bassa, în *Sargetia*, V, 1968, p. 15—17. La Deuș de asemenea a fost cercetată parțial o locuință de suprafață avînd pardoseala formată dintr-un strat de lipitură gros de 5 cm (cf. Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 71). Locuința de suprafață reprezintă un tip de construcție larg răspîndit în aria culturii Otomani (cf. I. Ordentlich, în *Dacia*, XII, 1968, p. 141—153).

riu și lespezi de piatră, interpretate ca fiind folosite în legătură cu gospodăria interioară. Pereții locuinței au fost construiți dintr-un schelet lemnos, consolidat cu o împletitură de nuiele, peste care s-a aplicat un strat de lut, avînd în compoziție o mare cantitate de pleavă. Construcția a fost distrusă de un puternic incendiu. În interiorul ei au fost găsite și cîteva bucăți de lut ornamentate cu caneluri late, peste care era aplicat un strat de vopsea alb-gălbui.

O altă locuință de suprafață credem că a fost descoperită la Deva — cimitirul ceangăilor, de unde provin fragmente de vatră, groase de 10 cm, cu pleavă în compoziție, bucăți de chirpici păstrînd amprente de nuiele, bucăți de lut ornamentate cu caneluri late sau cu o bandă mărginită de caneluri și acoperită cu un strat de vopsea albă și roșie³¹.

Pînă în prezent, poate și datorită caracterului descoperirilor, nu au fost semnalate vetre de foc deschise, în aer liber sau în incinta locuințelor.

În cadrul așezării de la Deva — cimitirul ceangăilor s-au găsit două gropi menajere de formă tronconică și fund ușor oval. Probabil acestea au constituit locul din care a fost extras lutul necesar pentru confecționarea ceramicii și construirea locuințelor. Ulterior au fost folosite ca locuri de depozitare a resturilor menajere, a vaselor, obiectelor și uneltelor scoase din uz. Această din urmă destinație este relevată de conținutul lor (fragmente de vase, cărbune, oase, cenușă etc.)³².

VI. Ceramica

Constituie cea mai reprezentativă categorie de materiale în inventarul arheologic al așezărilor din sud-vestul Transilvaniei. Din punct de vedere al compoziției și culorii pastei, al aspectului general, ceramica se poate împărți în două categorii:

a) *Ceramica de uz comun*, a cărei culoare variază de la brun-deschis, brun-cenușiu, brun-roșcat la brun închis. Conține ca degresant nisip, uneori chiar pietricele sau pleavă, care îi dau un aspect grosier. Arderea este relativ slabă, neuniformă la culoare, iar pereții sînt groși. Unele fragmente ceramice păstrează urme de ardere secundară (Tîmpa). Starea fragmentară a vaselor nu permite prea multe reconstituiri de forme. Cele mai frecvente tipuri sînt: vase de dimensiuni mai mari cu corp bombat, gît scurt, arcuit și buza evazată (Pl. IV, 4), vase cu fundul plat, pereții drepi sau slab arcuiți, gura dreaptă și largă. Torțile, relativ rare, sînt mici și amplasate în partea superioară a corpului vasului (Pl. IV, 3).

b) *Ceramica fină* este modelată din pastă bună, de calitate, avînd ca degresant nisipul fin. Această categorie ceramică predomină cantitativ. Suprafețele vaselor sînt lucrate îngrijit, fiind de cele mai multe ori lustruite. Pereții vaselor sînt subțiri, rezonanți. Arderea este uniformă și de bună calitate. Culoarea vaselor variază, în funcție de procesul de ardere, de la roșu-gălbui pînă la gri deschis, gri închis sau negru.

³¹ Muzeu Deva, inv. nr. 10823—10833.

³² Descoperire făcută în toamna anului 1976, cu prilejul unor lucrări de construcție executate în cartierul „Micro 15”, în imediata apropiere a locului (cimitirul ceangăilor) de unde provin, dintr-o descoperire mai veche, materiale Otomani. Cercetarea efectuată a dezvăluit următoarea stratigrafie: sub stratul vegetal, gros de 0,25 m, în partea inferioară a stratului de cultură, gros de 0,30 m, au apărut, în pămîntul argilos de culoare cărămiziu-albicioasă, contururile a două gropi aproximativ circulare, cu diametrul de 1,25—1,35 m. Gropile, de formă tronconică, aflate la o depărtare de 2 m una de alta, se adînceau în solul de la baza stratului de cultură cu 1,25 m, avînd fundul drept. În a doua groapă (prima avea un inventar nesemnificativ) s-au descoperit, grupate în partea inferioară, fragmente ceramice ale unor vase aparținînd culturilor Wietenberg și Otomani, în asociere cu un cuțit de fier. Această descoperire, avînd o importanță aparte, va constitui subiectul unei alte lucrări.

Repertoriul formelor ceramice cuprinde tipurile caracteristice pentru întreaga arie de răspândire a culturii Otomani.

Ceștile reprezintă forma dominantă pentru nivelurile mijlocii în așezările Otomani. În descoperirile din sud-vestul Transilvaniei, caracteristice fazei a III-a, se cunosc câteva cești fragmentare aparținând la două tipuri: a) *cești scunde*, cu gîtul scurt, buza dreaptă sau ușor evazată, corpul semisferic și toarta supraînălțată (Piatra Craivii); b) *cești cu corpul bombat*, fundul plat sau ușor convex, gît arcuit, buza evazată și toarta probabil supraînălțată (Deva, Piatra Craivii). Ornamentația ceștilor se realizează cu ajutorul motivelor incizate.

Căniștele cu gît aproape cilindric, toarta surainălțată, corp scund, puțin bombat, și picior, constituie o formă evoluată a unor tipuri de cești (Pl. I, 3, 4, 12, II, 7). Sînt ornamentate pe gît și corp prin incizii, caneluri și puncte adîncite.

Căni cu gîtul înalt, ușor arcuit sau cilindric, buza evazată, corp puternic bombat și fund profilat, drept sau ușor scobit în interior. Toarta supraînălțată are vîrf proeminent (Pl. I, 1—2, 5, 11). Bogat ornamentate pe gît cu benzi de linii incizate sau caneluri, iar pe corp cu incizii (benzi verticale sau oblice, spirale) combinate cu puncte adîncite și cercuri punctate, caneluri și, uneori, proeminențe. Demarcarea dintre gîtul și corpul vasului se face printr-o linie dublu incizată, însoțită uneori de o linie punctată sau marcată de alveole (Pl. I, 1—2, 5).

Străchini. Se întîlnesc mai multe tipuri: a) străchini de formă tronconică, cu pereții subțiri, buza ușor răsfrîntă și lobată, fundul drept, decorate cu proeminențe, caneluri, arcade incizate și linii punctate (Pl. III, 8); b) străchini de formă tronconică, cu pereții arcuiți și cu fund probabil drept (Pl. III, 13); c) străchini cu pereții arcuiți, buza răsfrîntă și gîtul ușor marcat (Pl. II, 2, 5, 13, III, 6).

Castroane. Au forme asemănătoare cu tipurile b, și c de străchini, cu deosebirea că sînt mai voluminoase și mai adînci, avînd uneori torți (Pl. III, 16).

Vase cu corpul bombat, fund drept, gît cilindric arcuit și buza teșită și ușor răsfrîntă. Pe umăr două torți cu secțiunea aproximativ triunghiulară, dispuse simetric (Pl. III, 7, V, 1—3). Ornamentul constă din caneluri și proeminențe conice. Demarcația dintre corp și gît este realizată cu ajutorul unui brîu alveolar fin (Pl. III, 7).

Decorarea ceramicii purtătorilor culturii Otomani prezintă unele elemente tipice, caracteristice. Este evidentă tendința de a imprima ceramicii o armonie ce izvorește din echilibrul existent între dimensiuni și decor, acesta fără a avea o justificare funcțională³³. Motivele folosite depind, în același timp, și de categoria de ceramică. Decorul predominant pentru ceramica de uz comun este cel în relief: briuri simple (Pl. IV, 4) crestate sau alveolare (Pl. IV, 7), unele combinate cu proeminențe, proeminențe simple sau înconjugate de caneluri (Pl. IV, 8).

Pentru ceramica fină ornamentația se realizează cu ajutorul canelurilor, inciziilor și împunsăturilor. Motivele canelate sînt formate din benzi orizontale pe gîtul vaselor (Pl. I, 4—5), benzi verticale sau oblice pe corpul vaselor (Pl. I, 11, II, 10, III, 6—7, 11, 13, V, 3), spirale și arcuri (Pl. I, 5—10, II, 6, 12, V, 1, 3), caneluri ce evidențiază proeminențele (Pl. I, 4, II, 8—9, III, 7, IV, 8, V, 2). Prin tehnica de incizie se obțin motive ca: benzi de linii orizontale, oblice sau verticale (Pl. I, 1—3, 8), spirale, arcuri simple sau multiple (Pl. I, 1—2, 8, 12—13, II, 1—2, 5—6, III, 1—3, 8—9, 17, IV, 1), triunghiuri hașurate (Pl. III, 10). Un alt mod de ornamentare îl constituie proeminențele, realizate uneori prin presarea pereților din interior, cît timp pasta era crudă. O categorie aparte de ornamentare o constituie punctele adîncite (Pl. II, 1, 6, III, 15, 17), uneori cu un mic buton conic în

³³ I. Ordentlich, în *Crisia*, 4, 1974, p. 139—140.

centru (Pl. I, 1, 5), puncte adâncite din care pornesc linii radiante (Pl. I, 3), cerculețe realizate din puncte imprimate simple sau înconjurând puncte adâncite (Pl. I, 1, III, 9), linii punctate sau marcate de alveole (Pl. I, 3—4, II, 8, 14). Adeseori aceste motive ornamentale apar asociate pe diferite tipuri de vase.

VII. Obiecte de piatră și de lut

În așezările culturii Otomani din sud-vestul Transilvaniei sînt cunoscute puține obiecte confecționate din piatră sau lut, ca lame de silex (Pl. V, 7), topoare de piatră șlefuită cu gaură de înmănușare (Pl. V, 6), greutăți de lut („căței de vatră”), de forma trunchiului de piramidă, de mari dimensiuni și avînd o perforație în partea superioară (Pl. V, 4). Asemenea piese sînt cunoscute la Deva — cimitirul ceangăilor și Tîmpa, unde au fost aflate pe vatra locuinței. În ce privește utilizarea lor, au fost emise diverse ipoteze. S-a considerat că au fost întrebuințate fie ca suporturi pentru vetrele de foc, fie ca greutăți pentru războiul de țesut sau pentru fixarea acoperișurilor de stuf ale locuințelor³⁴.

Pînă în prezent nu se cunoaște din această zonă nici o piesă confecționată din os. De asemenea, numărul obiectelor de bronz este extrem de redus. Purtătorilor acestei culturi le poate fi atribuită cu certitudine doar o placă de bronz perforată (Pl. V, 8) descoperită pe vatra locuinței de la Tîmpa³⁵. Aceluiași strat de cultură este posibil să-i fi aparținut și celul de tip transilvănean de la Deva³⁶, păstrat fragmentar (Pl. V, 5), precum și o verigă de bronz provenită din aceeași așezare³⁷.

VIII. Încadrarea cronologică și legăturile culturale

Materialul arheologic de factură Otomani descoperit în sud-vestul Transilvaniei, constituind obiectul acestui studiu, are un caracter relativ unitar. Vom încerca în cele ce urmează a afla răspuns la unele din numeroasele întrebări pe care aceste descoperiri le ridică, referitoare la caracterul acestora, încadrarea lor cronologică și culturală, interferențele culturale ce se observă pe cursul mijlociu al Mureșului, precum și elementele care caracterizează sfîrșitul epocii bronzului în această zonă.

Încadrarea cronologică și culturală a descoperirilor amintite se face, în principal, pe baza pieselor ceramice care domină cantitativ.

Formele de vase care au putut fi reconstituite (căni, cești, străchini, cănițe, vase de dimensiuni mai mari) își găsesc corespondențe sigure în tipurile ceramice cunoscute în fazele II și, mai ales, III ale culturii Otomani. Cănila și cănițele cu gîtul înalt, corpul bombat, terminat cu un picior scund și toarta de obicei terminată într-un buton sau creastă proeminentă, ornamentată cu benzi de caneluri, linii punctate etc. își găsesc cele mai frecvente analogii în așezări sau morminte aparținînd nivelurilor superioare ale culturii Otomani³⁸.

Între motivele ornamentale prezente pe ceramică predomină: canelurile, inciziile și proeminențele.

³⁴ N. Chidioșan, I. Ordentlich, în *Crisia*, 5, 1975, p. 18—21.

³⁵ B. Bassa, în *Sargetia*, V, 1968, p. 17.

³⁶ I. Ordentlich, în *Marmaja*, I, 1971, p. 23.

³⁷ Muzeu Deva, inv. nr. 10000.

³⁸ I. Ordentlich, în *StCom*, 12, 1965, p. 191—195, pl. I—III; T. Kemenczei, în *Arch Ert*, 1963, 2, p. 178—179.

Canelurile³⁹ și derivatele acestora sînt aplicate pe gîtul sau corpul vaselor. Ele apar uneori în asociere cu alte motive ornamentale (incizii, proeminențe etc.).

Ornamentele incizate sînt des întîlnite în culturile epocii bronzului. Ele încep a fi folosite încă din nivelul Otomani I⁴⁰, sînt caracteristice pentru orizontul Otomani II⁴¹, iar unele se continuă și în faza a III-a a aceleiași culturi⁴². O situație similară o întîlnim și în cadrul culturii Wietenberg⁴³. Motivul cercului adîncit din care se desprind 2—3 benzi de linii radiante este des întîlnit în culturile din bazinul carpato-danubian, încît considerăm că nu poate fi atribuit unei culturi anume, ci mai degrabă unui orizont cultural cronologic de la mijlocul epocii bronzului (Br. B2—C), în care este cuprinsă și faza a III-a a culturii Otomani⁴⁴.

Motivul de spirală organizată în formă de inimă sau motivul de potcoavă (Pl. I, 1—2, 5) este rar întîlnit în motivistica culturii Otomani⁴⁵, nefiindu-i tipic. Este posibil ca motivul respectiv să constituie o încercare a meșterilor olari de a transpune în plastica ceramicii unele forme de obiecte de podoabă⁴⁶, idee susținută de izbitoră asemănare cu pandantivele semi-

³⁹ Acest motiv ornamental, absent în orizonturile arheologice ale bronzului timpuriu (Periam I—IV, Otomani I, Wietenberg I) se întîlnește începînd cu orizontul Tőszeg B (F. Tompa, în *BerRGK*, 24—25, 1934—1935, la Pákadvár, pl. XXIX/2; la Dunapentele, pl. XXIX/3; la Szőreg, pl. XXIX/14, 19), în cultura Hatvan (N. Kalicz, *Frühbronzezeit*, pl. LV/6, 11, 15, 19, pentru Tiszaluk-Dankadomb, și pl. LXII, pentru Tibalddaroc-Békkút), în Otomani II (T. Bader, S. Dumitrașcu, în *Materiale*, IX, 1970, p. 127—137, fig. 6/16—17; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 49, fig. 8/13, p. 56, fig. 15/11, 17, p. 59, fig. 19/18 — Socodor) și în Wietenberg III (K. Horedt, în *Materiale*, II, 1956, p. 224, fig. 10/11; I. Berciu, Al. Popa, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 267—271, fig. 4/3—4, 16; T. Soroceanu, în *CMO*, 1972, p. 171, pl. III/1; Gh. Lazarovici, Z. Milea, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 7—34, pl. IX/1, 3, XII/3, 6—7, 9—10). În etapa următoare, corespunzătoare cu Otomani III (D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 109, fig. 63/1—5, p. 110, fig. 64/9, p. 120, fig. 73/4—5, p. 121, fig. 74/6 — Vârșand; Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 76—77, fig. 2/12, 3/7, 5/18 — Deuș; I. Ordentlich, în *StCom*, 12, 1965, p. 194, pl. III/5 — Valea lui Mihai) este cunoscut și în culturile Wietenberg (K. Horedt, în *Dacia*, IV, 1960; N. Chidioșan, în *Dacia*, XII, 1968, p. 166, fig. 9/6, 12, 13, fig. 10/10, 13, p. 171, fig. 12; T. Soroceanu, în *ActaMN*, X, 1973, p. 495, pl. II/8, VI/3, X/3, 7), Vatina, Gîrla Mare și Hatvan tîrzie.

⁴⁰ I. Ordentlich, în *Dacia*, VII, 1963, p. 121, fig. 5/6; idem, în *StudComSM*, 1972, p. 73; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 48, fig. 7/3—5, 13, 15, p. 49, fig. 8/1—2, 12, 14 (Socodor).

⁴¹ I. Ordentlich, în *Dacia*, VII, 1963, p. 123, fig. 6/1, 3—5, 7, p. 124, fig. 7/1—4; idem, în *StudComSM*, 1972, p. 75—76; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 61, fig. 21/5—7, 18, 22/1—5, 6—9, 25/4—6, 10—11; Gh. Lazarovici, Z. Milea, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 17, pl. VIII/1, p. 24, pl. XIV/1, 3, p. 25, pl. XV/1—3.

⁴² I. Ordentlich, în *Dacia*, VII, 1963, p. 132, fig. 14/8; idem, în *StCom*, 12, 1965, p. 192—194, pl. I/3, II/1—12, III/3, 8, 10; Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 73, fig. 2/4—5, 14, p. 75, fig. 4/16, 22—23, p. 76, fig. 5/1—3, 5.

⁴³ Gh. Lazarovici, Z. Milea, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 31—32, notele 44—46.

⁴⁴ P. Patay, în *DissPann*, 1938, XII, p. 4; B. Pósta, în *ArchÉrt*, 17, 1897, p. 313, fig. 21; K. Horedt, M. Rusu, I. Ordentlich, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 320, fig. 7/1; I. Ordentlich, în *StCom*, 12, 1965, p. 194, pl. III/1. Ornamentul este întîlnit și pe ceramica descoperită în cimitirul de incinerare de la Timișoara — Fratelia, a cărui primă fază este încadrată în Br. C-D (M. 3, M. 58). Informație Fl. Medeleț.

⁴⁵ Ornamentul incizat apare pe corpul unei cești, repetat de patru ori, înconjurînd o proeminență (Zimandul Nou, inv. nr. 14481) și a unei căni, în asociere cu o linie punctată și o bandă de caneluri verticale, delimitate în partea superioară, pe gît, de arcade mici, duble (Pecica, inv. nr. 176), ambele păstrate în Muzeul din Arad. Alte două fragmente ceramice cu decor asemănător provin de la Girișul de Criș (cf. N. Chidioșan, în *Crisia*, 4, 1974, p. 174, pl. IV/3, 5).

⁴⁶ Informație amabilă primită de la N. Chidioșan

lunare sau în formă de covrig (potcoavă) ce sînt contemporane cu orizontul cronologic al vaselor de la Deva⁴⁷.

Un alt element ornamental prezent pe ceramica Otomani din sud-vestul Transilvaniei îl constituie motivul cercului adîncit, înconjurat de puncte imprimate, sau cel al cercului format din puncte imprimate (Pl. I, 1). Acest ornament este folosit abia începînd cu faza a III-a a culturii⁴⁸. Credem că el constituie un rezultat al simbiozei culturii Otomani cu influențe tumulare, simbioză care apare atît în grupele culturale din estul Ungariei (Hajdubagos, Berkesz-Demecser), formate din cele două componente, cît și în culturile Piliny, Egyek, Sreda nad Bodrogom⁴⁹. La rîndul lor, proeminențele sînt folosite cu precădere în faza a III-a a culturii Otomani, pentru decorarea ceramicii.

Pe baza acestor considerente, materialul ceramic analizat aparține celor două subfaze (III a și III b) ale etapei a treia de evoluție a culturii Otomani (Br. B2—C)^{49a}. Unele elemente ornamentale par însă a sugera o depășire a limitei inferioare, cuprinzînd și începutul perioadei Br. D. Descoperirile amintite confirmă prezența aici a unor elemente tipice acestei culturi, formate ca rezultat fie al contactelor culturale existente între culturile Otomani și Wietenberg, în aria de răspîndire a căreia se află zona în discuție⁵⁰, contacte ce cunosc o amplificare deosebită în perioada corespunzătoare fazei a III-a de evoluție a acestor culturi⁵¹, fie ca rezultat al unei pătrunderi efective a purtătorilor culturii Otomani spre răsărit, pe valea Mureșului. În stadiul actual al cunoașterii este dificilă atribuirea unora dintre vestigiile arheologice la unul sau la altul dintre aspectele enunțate. Datorită bogăției și variației materialelor, putem considera că descoperirile de la Deva — cimitirul ceangăilor, Tîmpa, Piatra Craivii și, probabil, Hunedoara fac parte din rîndul monumentelor culturii Otomani

⁴⁷ T. Kemenczei, în *ActaArchBp*, 19, 1967, pl. XVII/4, XIX/6—7, XXX/11 (pandantive aflate la Zagyvapálfalva); idem, în *ArchÉrt*, 1963, 2, fig. 3/2 (Sreda nad Bodrogom); T. Kovács, în *ArchÉrt*, 1966, 2, fig. 5/1 (Egyek).

⁴⁸ I. Ordentlich, în *StCom*, 12, 1965, p. 192—193, pl. I/1, II/8. Recent, T. Bader (*loc. cit.*, p. 13—14), corelînd datele stratigrafice ale celor mai importante așezări cu principalele tipuri ale ceramicii, deosebește patru faze de evoluție a culturii Otomani. Faza a III-a este subdivizată în două etape: III a și III b. Ultima fază de evoluție a culturii, relevată de descoperirile de la Pișcolt și Cehăluș, o încadrează în Br. D (faza a IV-a). Ornamentul cercului format din puncte imprimate, care apare în faza a III-a, este folosit cu precădere în ultima etapă de evoluție a culturii. Mai înainte, Al. Vulpe (*SCIV*, 22, 1971, 1, p. 308) observa că în ultimele niveluri de la Otomani — Cetatea de Pămînt (I. Ordentlich, în *Dacia*, XIV, 1971, p. 83 și urm.) a apărut ceramică ce prezintă analogii cu unele vase de la Sreda nad Bodrogom, considerate a fi post-Füzesabony. Din datele publicate nu reiese clar, în ce măsură acest orizont este bine definit în raport cu nivelul anterior (Otomani III)? Acest material ceramic ar contura limpede, după Al. Vulpe, o fază finală (faza IV) a culturii Otomani.

⁴⁹ T. Kemenczei, în *ArchÉrt*, 1963, 2, fig. 2/8 (Tiszakeszi); T. Kovács, în *ArchÉrt*, 1966, fig. 4/11 (Egyek), pl. 17/3 (Mezőcsat), pl. 18/1 (Muhi-Csüllődomb); T. Kemenczei, în *FolArch*, XXI, 1970, fig. 1/18, 2/1 (Hajdubagos).

^{49a} Situația cronologică a acestei faze nu a fost încă complet elucidată: unii consideră că se desfășoară pe întreaga durată a bronzului mijlociu și tîrziu, Br. B-D (I. Ordentlich, în *Dacia*, VII, 1963, p. 115 și urm.; idem, în *Dacia*, XIV, 1970, p. 92 și urm.; M. Rusu, în *Dacia*, VII, 1963, p. 183; K. Horedt, în *StCom*, 13, 1967, p. 146); alții o încadrează doar în Br. C (T. Kemenczei, în *EvkMiskolc*, 10, 1971, p. 53; T. Bader, *loc. cit.*, p. 9; C. Kacsó, în *Dacia*, XIX, 1975, p. 47). Față de teritoriul de origine, situația din sud-vestul Transilvaniei poate fi puțin diferită, admițînd în acest sens o posibilă prelungire a acestei faze și la începutul bronzului tîrziu (Br. D).

⁵⁰ K. Horedt, în *Dacia*, IV, 1960, p. 107—137; N. Chidioșan, în *Dacia*, XII, 1968, p. 155—175.

⁵¹ N. Chidioșan, în *Crisia*, 4, 1974, p. 166—168; I. Ordentlich, în *Crisia*, 4, 1974, p. 144—145.

din Podișul Transilvaniei. Celelalte materiale arheologice par mai degrabă a-și justifica prezența aici ca rezultat al schimburilor culturale.

Începutul pătrunderii unor comunități Otomani pe valea Mureșului, spre Podișul Transilvaniei, este greu de precizat, deoarece în prezent lipsesc asemenea cercetări. Probabil că procesul s-a desfășurat aproximativ în același timp cu infiltrarea unei părți a comunităților Otomani prin nordul Munților Apuseni, fenomenul care a generat această mișcare (începută în faza a II-a de evoluție a culturii) fiind același, anume presiunea din vest, suportată din partea purtătorilor culturii mormintelor tumulare. Până în prezent lipsesc însă descoperiri care să confirme această ipoteză. Rămîne tot ca o sarcină a cercetării viitoare să lămuirească modul în care fenomenul s-a desfășurat⁵².

Expansiunea purtătorilor culturii Otomani, după cum era și normal, a produs serioase perturbații în aria culturii Wietenberg. Întărirea lor se izbește de o rezistență opusă de comunitățile Wietenberg, fiind oprită pe un aliniament care secționează median Podișul Transilvaniei. Legăturile dintre cele două culturi sînt directe și reciproce. La Deva, Tîmpa, Hune-doaara, ceramica Wietenberg, faza III, apare alături de cea Otomani, faza III⁵³. De la Uroi provine o farfurie-strachină (Pl. II, 13) care îmbină în decor elemente tipice celor două culturi. Nesigură este situația la Piatra Craivii, unde nivelările ulterioare pentru amenajarea teraselor a determinat amestecarea materialelor aparținătoare diferitelor culturi⁵⁴. Este po-

⁵² Materialele arheologice de la Căprioara, Aiton, Bădeni (Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 78—79; Gh. Lazarovici, Z. Milea, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 7—35) — faza II, pe de o parte, și cele de la Deuș (Gh. Lazarovici, în *Apulum*, IX, 1971, p. 71—80) — faza III, pe de altă parte, relevă un decalaj cronologic, semnificînd cel puțin două etape (valuri) de întărire care, probabil, au fost determinate și de alte cauze. Apariția unui bogat material Wietenberg la nord-vest de M. Apuseni ar putea fi asociată, după N. Chidioșan (*Crisia*, 4, 1974, p. 167), nu numai procesului activ de schimburi materiale și culturale, ci, probabil, și unei pătrunderi a unor grupări de populații în Transilvania în respectiva zonă.

⁵³ În groapa menajeră descoperită la Deva, împreună cu vasele fragmentare caracteristice fazei III a culturii Otomani (Pl. I/4—5) s-au aflat fragmente caracteristice ale unor străchini cvadrilobate, lucrate din pastă fină, de culoare brun-negricioasă, lustruite și acoperite cu un strat de slip, ornamentate cu motive aparținînd repertoriului culturii Wietenberg (Pl. VI/1, 3, 5—8). Strachina lobată, cu diferitele ei variante, este o formă întâlnită în repertoriul ceramic al epocii bronzului și Hallstatului timpuriu. Străchini foarte ușor lobate apar încă din perioada timpurie a epocii bronzului (N. Tasić, în vol. *Mokrin*, II, p. 27, pl. V/14). Un exemplar ceva mai evoluat este cunoscut de la Verbicioara (D. Berciu, în *Dacia*, V, 1961, p. 137, fig. 7/3). În perioada tîrzie a epocii bronzului, străchini lobate sînt cunoscute în culturile Pecica (T. Soroceanu, în *Dacia*, XXI, 1977, p. 74, fig. 10/9—14 — Pecica), Otomani (I. Ordendich, în *StCom*, 12, 1965, p. 194, pl. III/8 — Valea lui Mihai; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 121, fig. 74/8—9; N. Chidioșan, în *Crisia*, 4, 1974, p. 176, pl. VI/5—6 — Vârșand; I. Nemeti, în *SCIVA*, 4, 1974, p. 583—584, fig. 2/5—6 — Andrid, considerată ca o formă tipică culturii mormintelor tumulare, ornamentată însă cu decor caracteristic ariei Otomani), Wietenberg (K. Horedt, în *Dacia*, IV, 1960, p. 124—125, fig. 12, K/6, 11, 13—15; N. Chidioșan, în *Dacia*, XII, 1968, p. 171, fig. 12/1; idem, în *Crisia*, 4, 1974, p. 176, pl. VI/5—6; I. H. Crișan, în *Materiale*, IX, 1970, p. 155, fig. 12/B/2; T. Soroceanu, în *ActaMN*, X, 1973, p. 511, pl. VII/2, p. 513, pl. IX/H/1—3). Tipul de strachină cvadrilobată, asemănător celor de la Deva, reprezintă una din variantele cunoscute în repertoriul ceramic al culturii Wietenberg (K. Horedt, în *Dacia*, IV, 1960, p. 124—125, fig. 12/K/13; N. Chidioșan, în *Dacia*, XII, 1968, p. 171, fig. 12/1; I. H. Crișan, în *Materiale*, IX, 1970, p. 153, fig. 12/B/2; T. Soroceanu, în *ActaMN*, X, 1973, p. 513, pl. IX/H/3). Analogiile ce se pot face cu exemplarele similare descoperite la Pecica ne determină a considera acest tip de strachină ca rezultat al influențelor culturale reciproce observate între culturile Wietenberg și Pecica, fiind caracteristic fazelor evolute ale acestor culturi). Decorul și maniera de ornamentare a acestor străchini sînt tipice etapelor mijlocii și tîrzii ale culturii Wietenberg.

⁵⁴ Ceramica Wietenberg de la Piatra Craivii se încadrează în faza III.

sibil ca unele din materialele aparținând culturii Pecica, sesizate în această zonă (Deva, Rapoltu Mare)⁵⁵, rezultat al contactelor culturale existente între cele două culturi, să fi putut ajunge aici și ca urmare a vehiculării lor de către purtătorii culturii Otomani.

Un alt aspect căruia azi nu i se poate da un răspuns satisfăcător este acela al duratei în timp a locuirii Otomani din Podișul Transilvaniei. Grosimea straturilor de cultură, acolo unde au putut fi observate, arată existența unor așezări cu o durată nu prea îndelungată. În prezent nu deținem suficiente probe pentru jalonarea orizontului cronologic al fenomenelor culturale din perioada bronzului târziu (Br. D). Nu se poate afirma cu certitudine că purtătorii culturii Otomani supraviețuiesc în sud-vestul Transilvaniei până în pragul epocii hallstattiene⁵⁶, ca trăind într-o zonă mai puțin afectată de înaintarea dinspre răsărit a culturii Noua⁵⁷. Considerăm că acest teritoriu rămîne, în frământata perioadă a epocii bronzului târziu, în stăpînirea purtătorilor culturii Wietenberg, care suportă însă puternice influențe, în special din vest. Prelungirea existenței culturii Wietenberg inclusiv pe parcursul acestei etape este susținută și de depozitele de bronzuri descoperite aici (Balșa, Aurel Vlaicu, Petroșani, Răchita, Uroi)⁵⁸, date la sfîrșitul epocii bronzului, depozite care pot fi atribuite populației Wietenberg.

Explicarea fenomenelor culturale care au loc în sud-vestul Transilvaniei la sfîrșitul epocii bronzului și care conduc spre orizontul ceramicii canelate, caracteristică Hallstatului timpuriu, nu credem că este posibilă fără luarea în considerare a relațiilor cu cultura Pecica tîrzie și a aspectului Bobda din Banat.

Întrucît cercetările privitoare la epoca bronzului în sud-vestul Transilvaniei, în general, și cele referitoare la pătrunderea culturii Otomani, în special, se găsesc abia la început, unele din concluziile formulate aici au doar caracter de ipoteze de lucru, care, sperăm, își vor primi, în bună parte, confirmarea din partea descoperirilor viitoare.

LISTA

localităților cu descoperiri aparținînd culturii Otomani din Podișul Transilvaniei

1. Ardeu (com. Balșa, jud. Hunedoara).	4. Hunedoara.
2. Craiva (com. Cricău, jud. Alba).	5. Rapoltu Mare (jud. Hunedoara).
3. Deva.	6. Silvașul de Jos (oraș Hunedoara).

⁵⁵ M. Rusu, în *Sargetia*, IV, 1964, p. 18, nota 18; N. Chidioșan, în *Crisia*, 4, 1974, p. 168.

⁵⁶ Datele furnizate de descoperirea de la Simeria le considerăm insuficiente în acest sens.

⁵⁷ Între aspectul tratat și fenomenul Noua există un oarecare decalaj cronologic (T. Sorocanu, în *Dacia*, XXI, 1977, p. 58, nota 41). Raporturile existente între culturile Wietenberg și Noua reprezintă una dintre problemele principale pe care le ridică sfîrșitul epocii bronzului din Transilvania. Ele au fost analizate în repetate rînduri (K. Horedt, în *Materiale*, I, 1953, p. 801 și urm.; A. C. Florescu, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 143—203) și sintetizate de K. Horedt (în *StCom*, 13, 1967, p. 137—153). Descoperirile grupului Noua din vestul Transilvaniei (Alba Iulia, Petrești, Sebeș, Obreja, Tărtăria), care ne interesează, puține ca număr, au fost interpretate fie ca puncte ce marchează latura vestică a ariei acestei culturi (K. Horedt, în *StCom*, 13, 1967, p. 137—153), fie ca apariții izolate, aflate în afara ariei propriu-zise a respectivei culturi (A. C. Florescu, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 198; T. Sorocanu, în *ActaMN*, X, 1973, p. 497—498). Caracterul sporadic al acestor descoperiri credem că nu furnizează dovezi suficient de concludente, care să permită extinderea limitei de vest a culturii Noua pînă la poalele M. Apuseni.

⁵⁸ M. Rusu, în *Dacia*, VII, 1963, p. 180—184, 205—206; M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, Ed. Acad. R.S.R., p. 51—70.

7. Simeria.
8. Streisîngiorgiu (oraș Călan).
9. Tîmpa (com. Băcia, jud. Hunedoara).
10. Uroi (oraș Simeria).
11. Aiton (jud. Cluj).
12. Bădeni (com. Moldovenești, jud. Cluj).
13. Bernadea (jud. Mureș).
14. Căprioara (com. Recea Cristur, jud. Cluj).
15. Cicău (com. Mîrăslău, jud. Alba).
16. Cluj.
17. Deuș (com. Chinteni, jud. Cluj).
18. Mera (com. Băciu, jud. Cluj).
19. Sîmniclăuș (com. Șona, jud. Alba).
20. Stolna (com. Săvădisla, jud. Cluj).
21. Unirea (jud. Alba).

IOAN ANDRIȚOIU

CONTRIBUTIONS À LA CONNAISSANCE DE LA CULTURE OTOMANI DANS LE SUD-OUEST DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

Les découvertes attribuées à la culture Otomani dans le Sud-Ouest de la Transylvanie n'ont été mentionnées qu'en passant, dans certaines études consacrées à cette culture. L'auteur, en se fondant sur l'analyse des matériaux archéologiques (céramique en premier lieu) attestés jusqu'à présent dans cette zone, considère que les habitats identifiés à Tîmpa, Deva, Piatra Craivii et, éventuellement, Hunedoara peuvent être interprétés comme appartenant à la culture Otomani. Les autres découvertes semblent être, plutôt, le résultat des relations culturelles existant entre les cultures Wietenberg et Otomani. La céramique Otomani, découverte le plus souvent en association avec celle de la culture Wietenberg, appartient à la phase Otomani III, pouvant être assignée à la seconde moitié du bronze moyen (Br. B-C), non sans empiéter peut-être sur les premiers temps du bronze tardif (Br. D). L'habitat Otomani dans le Sud-Ouest de la Transylvanie, à la suite de la pénétration de communautés appartenant à cette culture vers l'Est, le long de la vallée du Mureș, dans l'aire de la culture Wietenberg, sous la pression de la population des sépultures tumulaires, n'a pu être de longue durée.

Les relations entre les deux cultures — de Wietenberg et d'Otomani — ont été, ainsi qu'il ressort des découvertes en question, directes et réciproques. L'auteur estime que la zone dont il s'agit a continué à être habitée jusque dans le bronze tardif (Br. D) par les représentants de la culture Wietenberg, fait démontré par les dépôts d'objets de bronze de Balșa, Aurel Vlaicu, Petroșani, Uroi, Răchita, et qu'elle n'a pas été que peu affectée par la pénétration en Transylvanie de la culture Noua. Dans l'évaluation des phénomènes culturels de la zone Sud-Ouest de la Transylvanie à la fin de l'âge du bronze, plus précisément dans leur évolution vers l'horizon canelé du Hallstatt ancien, il faut, sans doute, tenir compte aussi des influences venues de l'Ouest: l'aire de la culture Pecica et le Banat (horizon Bobda).

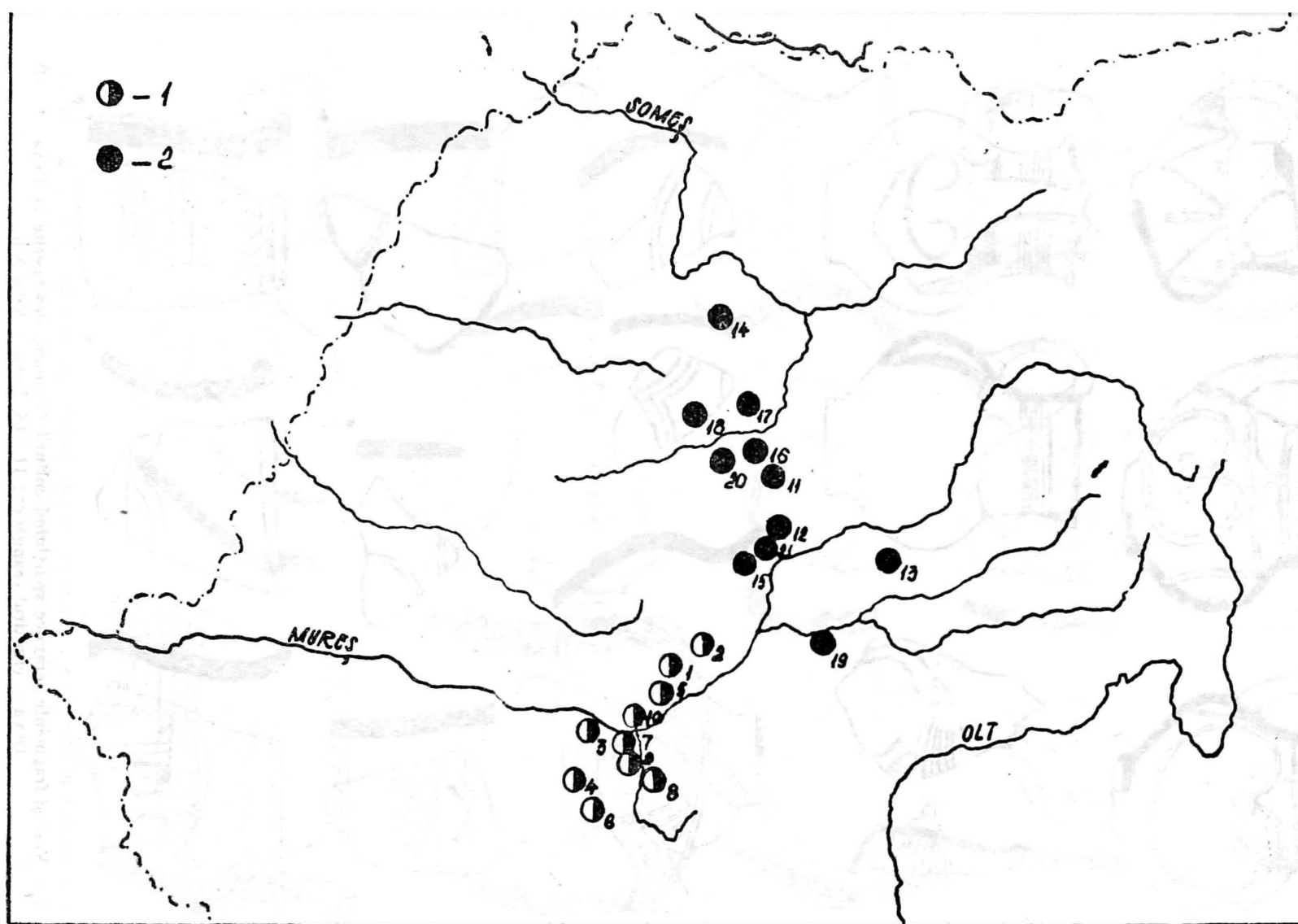
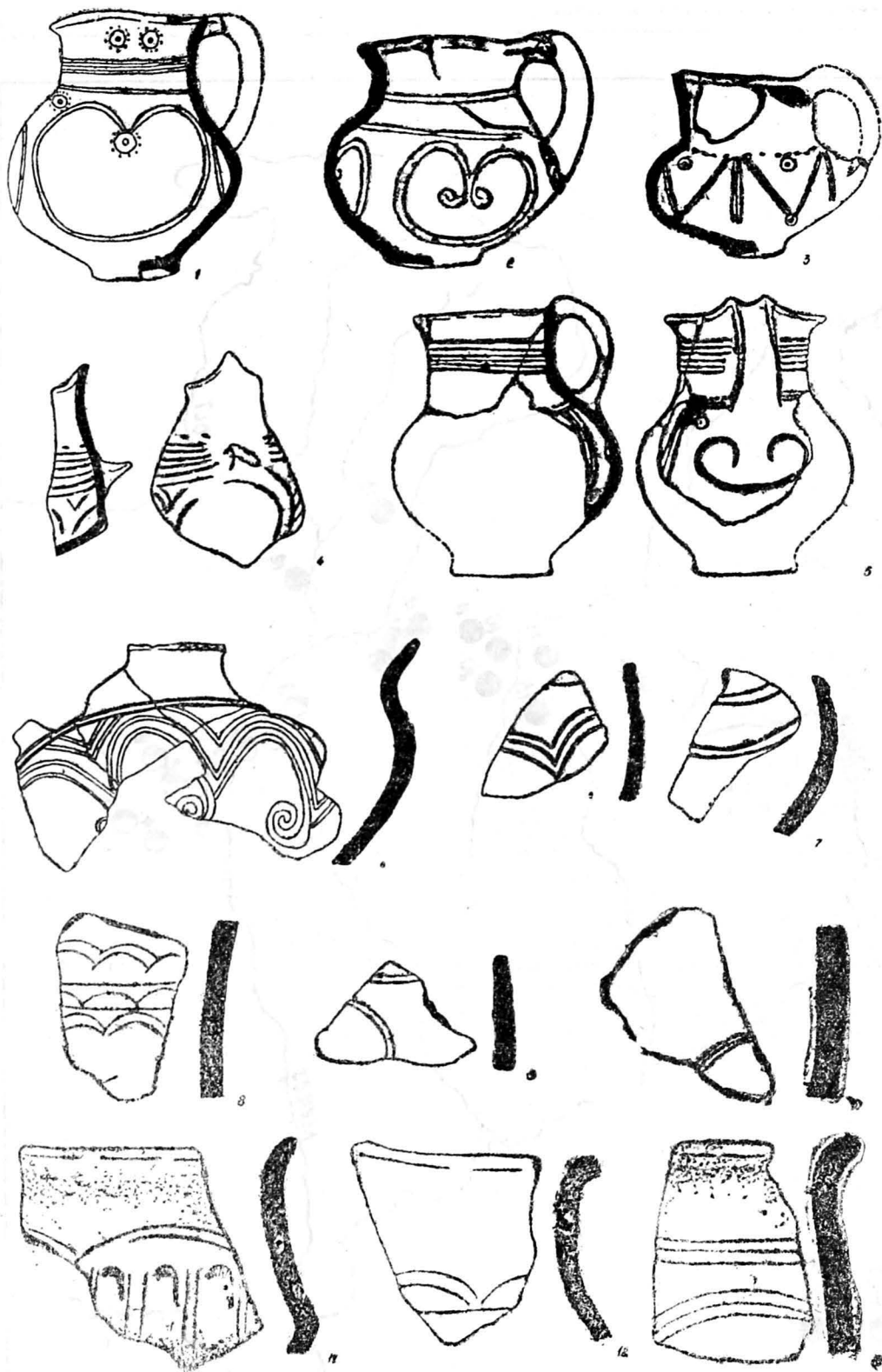
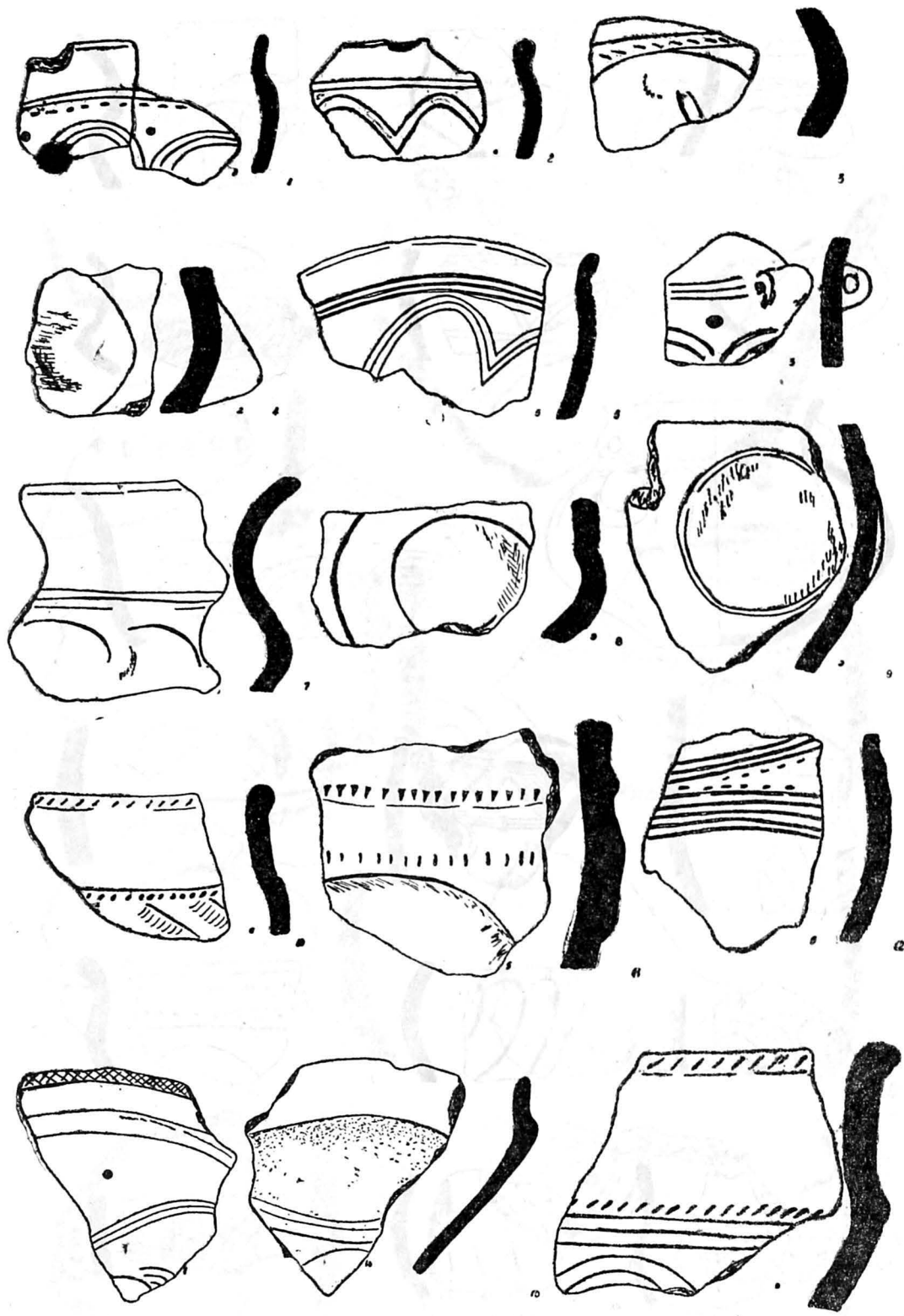

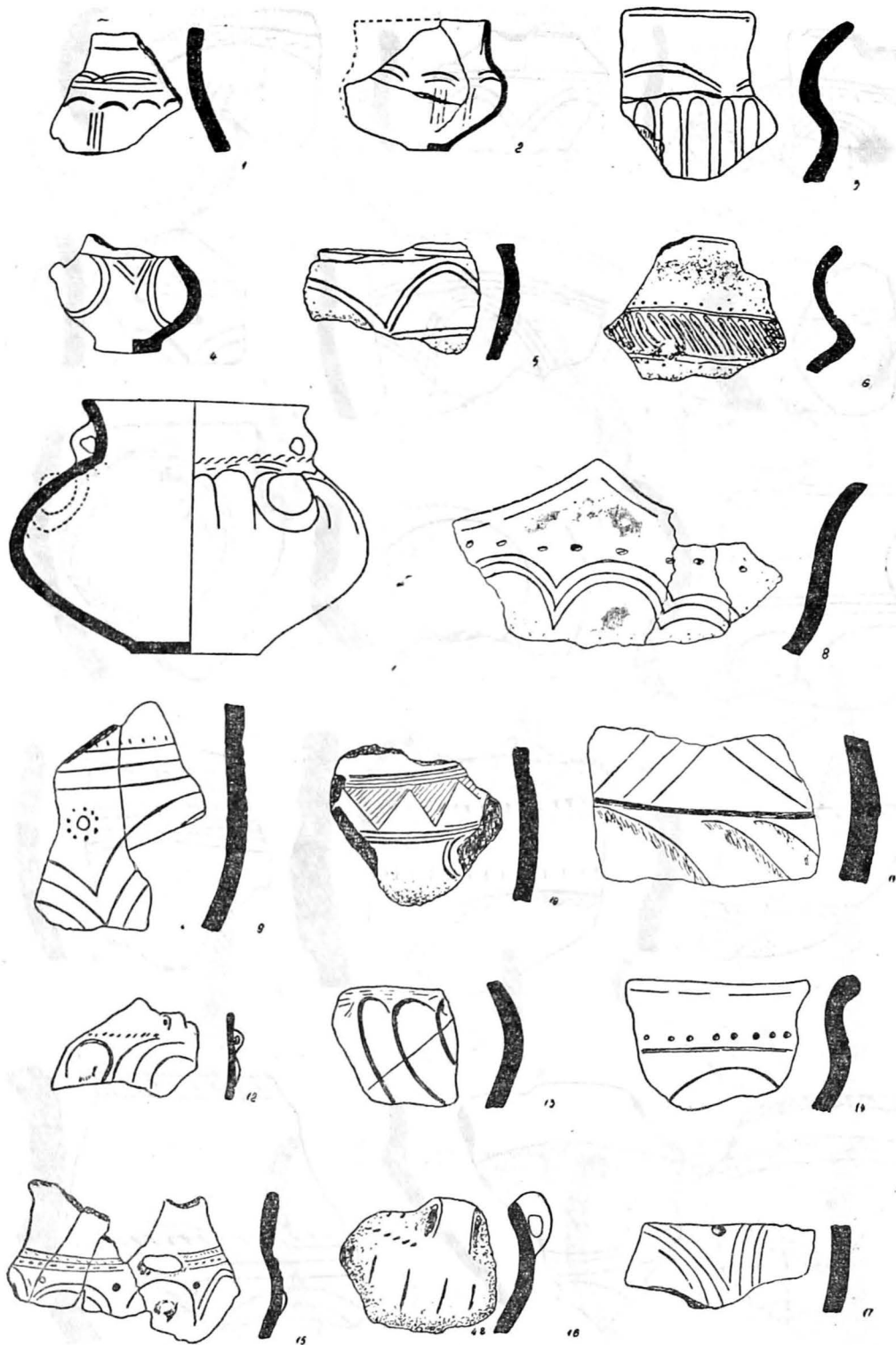
Fig. 1 — Harta descoperirilor culturii Otomani din Podișul Transilvaniei: 1 — descoperiri aflate în sud-vestul Transilvaniei; 2 — descoperiri din restul podișului transilvan.

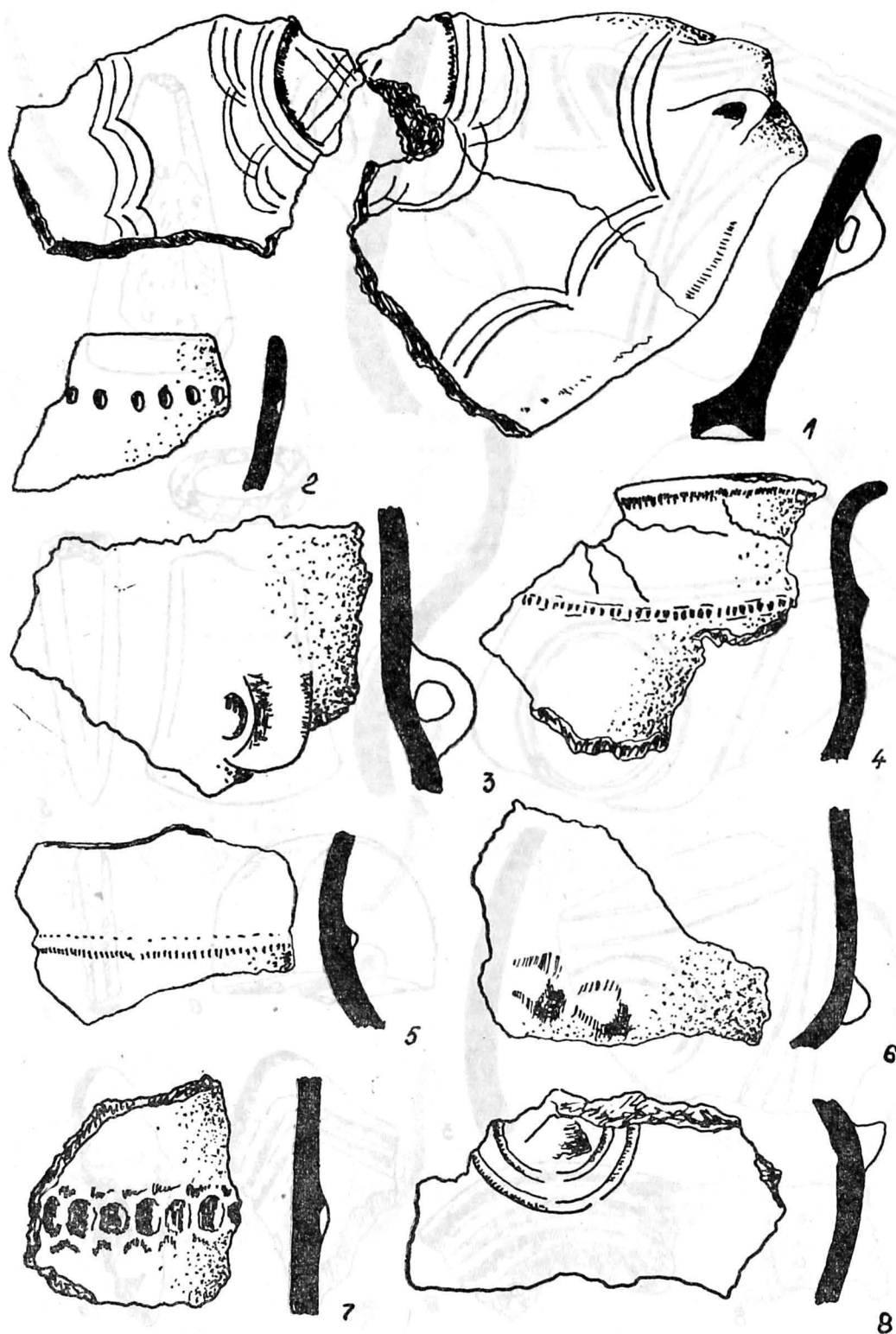
Pl. I — Vase și fragmente ceramice aparținând culturii Otomani, descoperite la Deva : 1—10, Deva — cimitirul ceangăilor ; 11—13, Deva — Viile Noi.

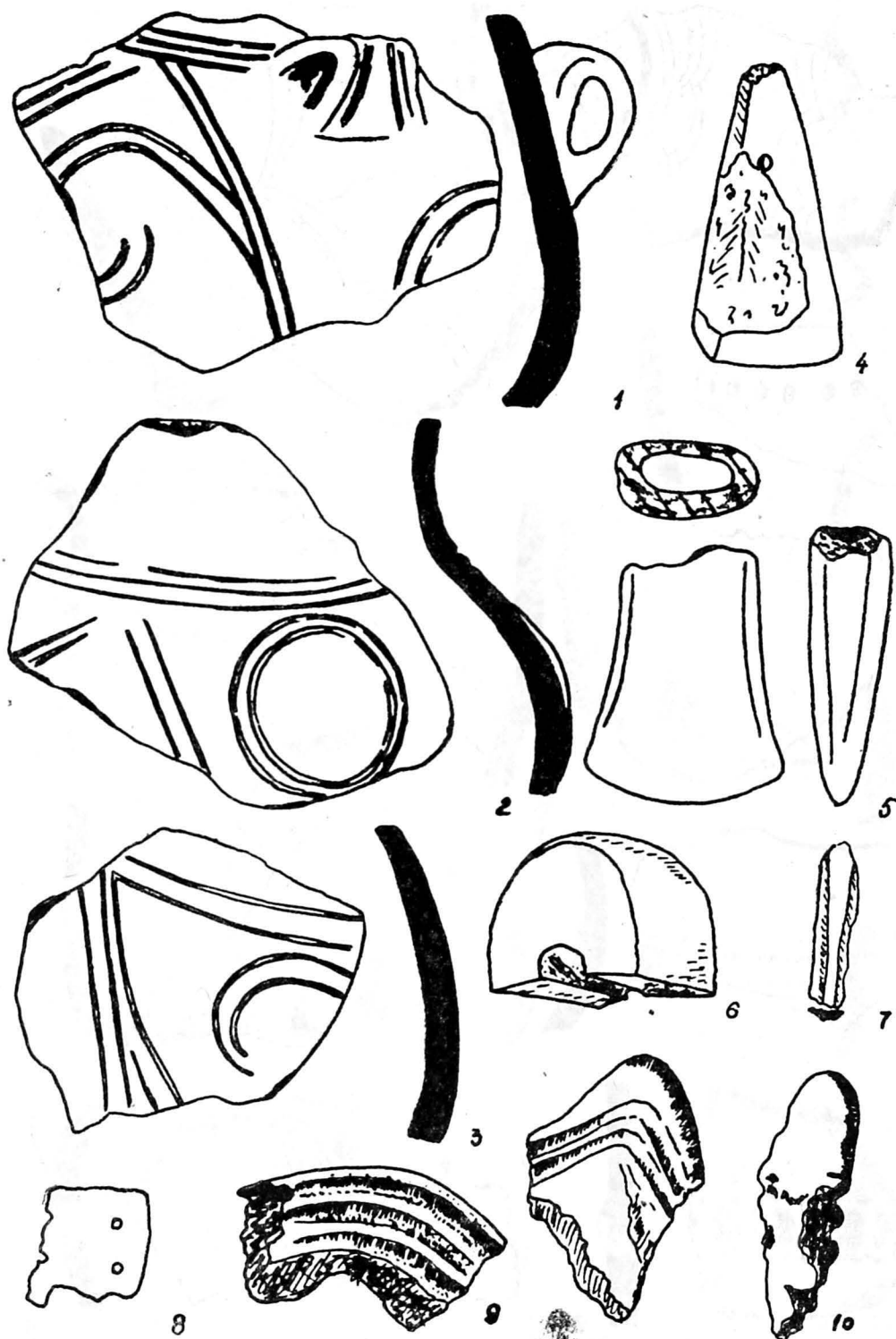
Pl. II — Fragmente ceramice aparținând culturii Otomani, descoperite în sud-vestul Transilvaniei: 1—12, 14, Piatra Craivii; 13, Uroi.

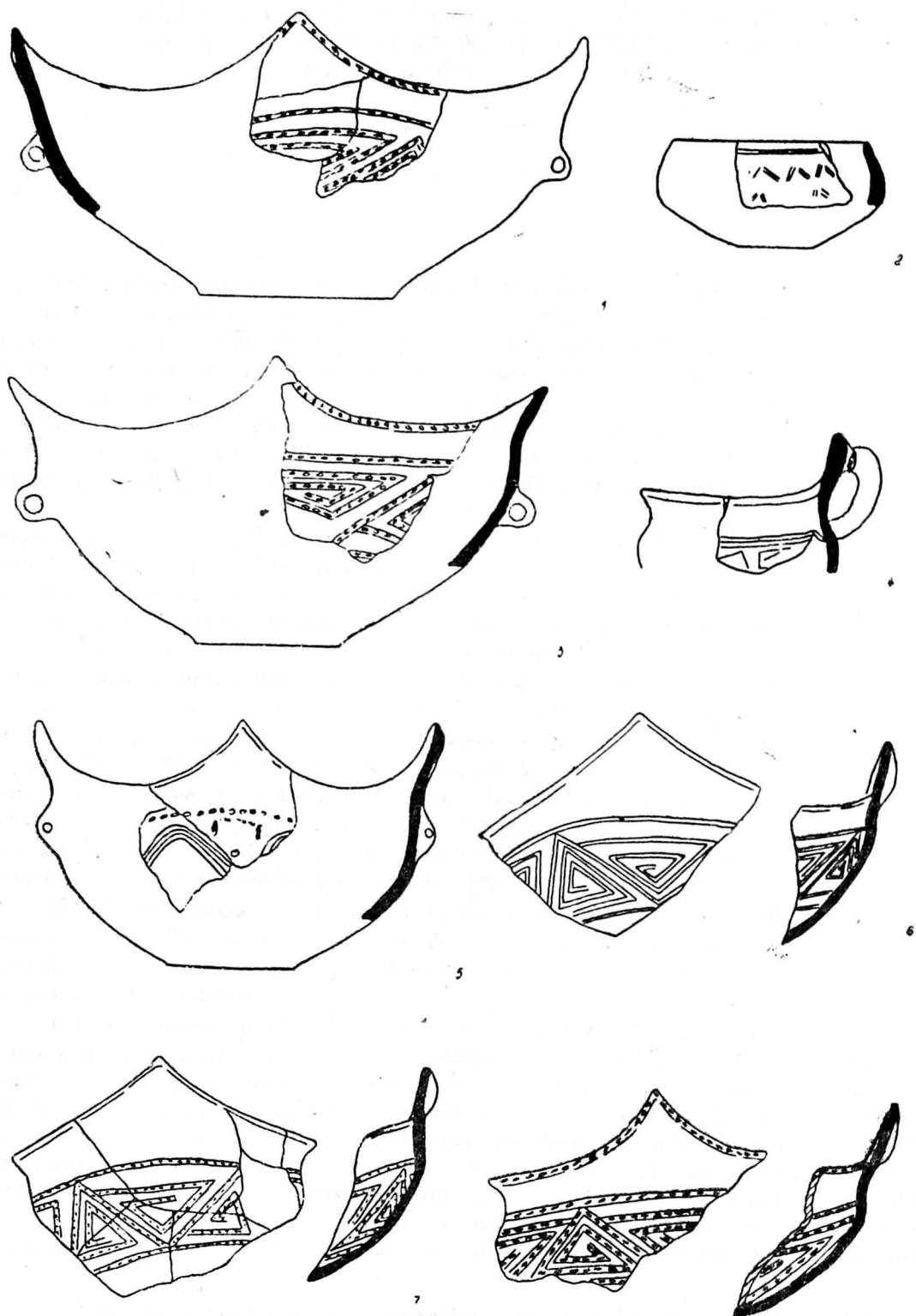
Pl. III — Vase și fragmente ceramice aparținând culturii Otomani, descoperite în sud-vestul Transilvaniei: 1, Deva — Viile Noi; 2—3, Deva — „Micro 15”; 4—8, Hunedoara — cimitirul reformat; 9—17, Piatra Craivii.

Pl. IV — Fragmente ceramice aparținând culturii Otomani, descoperite la Timpa (după B. Bassa).

Pl. V — Materiale arheologice aparținând culturii Otomani, descoperite în sud-vestul Transilvaniei: 1—3, Ardeu — Peștera de Jos; 4, 8—10, Timpa; 5—7, Deva — cimitirul ceangăilor.

Pl. VI — Ceramică fragmentară Wietenberg, descoperită în groapa menajeră de la Deva — cimitirul ceangăilor.

CERCETĂRI DE TOPOGRAFIE ARHEOLOGICĂ ÎN BAZINUL SUPERIOR AL ȚIRNAVEI MARI ÎNTRE ANII 1957—1970

(Raport preliminar)

Partea a II-a

Deși, conform planului publicat în introducerea raportului preliminar redactat asupra rezultatelor investigațiilor noastre de teren efectuate în cursul anilor 1955—1956¹ am avut intenția de a întocmi o listă completă, exhaustivă a tuturor locurilor de descoperire din fostul raion Odorhei, listă care ar fi necesitat cercetări de teren sistematice, amănunțite, atotcuprinzătoare, această năzuință nu s-a putut realiza, din pricina unor cauze independente de noi, care s-au înmulțit în cursul anilor. Nu am putut termina nici pe departe detectarea aproape a fiecărui petec de pământ al întregii suprafețe a unor unități orohidrografice mai mici sau mai mari, existente în fosta unitate administrativă susamintită. În pofida acestei nerealizări a planului nostru inițial, cu ocazia diferitelor săpături (executate în anii 1960—1961 la Mugeni, în a. 1962—1963 la Oțeni și Satu Mare, în 1964 la Băile Homorod, în 1964 și 1965 la Vîrșag, în 1966—1967 la Porumbenii Mari, în 1968—1969 la Dealu, în 1969—1970 la Odorheiu Secuiesc — „Cetatea Bud” etc.), folosind timpul liber într-un mod cât mai economic, am căutat să „recunoaștem” împrejurimile mai apropiate sau mai îndepărtate ale locurilor de săpături din punctul de vedere al topografiei arheologice. Mai ales în primii ani ai decadei a șasea, fostul nostru angajat la săpături, Gáspár Demeter, ne-a atras atenția asupra mai multor locuri de descoperire și așezări arheologice.

Astfel s-a adunat materialul cernut al acestui raport, care vizează porțiunea superioară a văii Țirnavei Mari (subînțelegînd și o porțiune a văii Nicoului Alb). Ne este neplăcut faptul că nu ne-am putut îndeplini întocmai planul nostru original, deoarece sîntem încă departe, chiar foarte departe, de publicarea completă a locurilor de descoperire, precum și a stațiunilor din cele mai diferite epoci, nemaivorbind de creionarea tabloului istoric, antropogeografic etc., oricît de primitiv, grosier, ar fi acesta din urmă.

În cele ce urmează — deocamdată numai în forma unui raport preliminar — vom prezenta observațiile noastre cu caracter de topografie arheologică, grupîndu-le în ordine cronologică, observații care se referă mai ales la locuri de descoperire pînă acum necunoscute în literatura de specialitate.

I. Epoca pietrei cioplite, 1. Brădești — „Mal”, „Vîrfurile Malului” (pe schița-hartă anexată nr. 1, comună suburbană a municipiului Odorheiu Secuiesc). În nemijlocita apropiere a comunei, spre sud de ea, deasupra ramificației drumurilor județene spre Miercurea Ciuc, pe de o parte, și spre Gheorghieni, pe de altă parte, se înalță o terasă fluvială cu înălțime relativă de 15—20 m, de relativ mare întindere. Nu departe de marginea ei nordică se află două Pete mari de pământ de culoare brună, care se disting bine de solul de culoare cenușie al restului platoului, ambele de formă elipsoidală, cu diametrul mare de 180—200 m și cel mic de 80—100 m. Se pot aduna de pe suprafața arată unelte de piatră cioplită, de formă lame-lară, precum și nuclee. Materialul acestora este un fel de gresie menilitică opalizată². În ciuda

¹ Partea I-a a raportului nostru preliminar a apărut în *Studia*, Tom. III, ser. IV, fasc. 2, *Historia*, 1958 (în l. maghiară) și, cu modificările necesare, în *Materiale*, X, 1973, p. 335—351 (în l. română).

eforturilor noastre (în afara unui ciob cu caracter „preistoric” și a unui de factură romană), nu am reușit să culegem material ceramic de pe suprafețele menționate. Luînd în considerare cele constatate, ne gîndim, mai de grabă, la o stațiune din paleoliticul superior; faza paleolitică urmează a fi determinată de cercetători competenți³.

2. *Tîrnovița* (nr. 2, com. Brădești) a) Începînd cam din dreptul ultimelor case de la capătul inferior al comunei Zetea, la poalele de est ale „Dealului Sîncraului” (689 m) se întinde o terasă fluvială (cu înălțimea de 15—20 m), pînă în apropierea capătului nordic al comunei Brădești. De pe coasta dealului, care se înalță deasupra ei, curg cinci pîrîiașe care au ciopîrșit, prin văioagele lor, terasa susamintită în șase părți inegale. Pe suprafața primei porțiuni de terasă (socotit în amonte, cea mai apropiată de Zetea) nu se poate observa nimic deosebit. Ea este despărțită de proxima porțiune de terasă prin văioaga „Pîrîul izvorului cu salcie” (Fűzfakútja-pataka). La sud de această văioagă se extinde o porțiune de terasă numită „Locul de sus” (Felsőlok), pe suprafața căreia se poate culege material arheologic asemănător celui aflat pe terasa „Mal” de la Brădești, adică unelte de piatră cioplită de tip lamelar și nuclee, din aceeași materie petrografică.

b) Pe ultimele două porțiuni de terasă (socotite de la Zetea spre Brădești), care au cîte un abrupt erozional spre est, spre albia Tîrnavei Mari, fragmente ceramice nu se găsesc, în schimb, se pot aduna la suprafață unelte de piatră și nuclee din materie identică și cu urmele unei prelucrări cu totul similare celor aflate la Brădești — „Mal”.

II. *Epoca cuprului*. 1. Pe marginea estică a porțiunii a treia a terasei fluviale, amintită sub nr. I a-b, socotită în aval, care se ridică deasupra satului Tîrnovița (nr. 3, mai precis în dreptul ultimelor case ale satului, care cad spre Brădești), pe suprafața unei fișii, lungi de 250—280 m și late de 70—80 m, în arătură, în cantitate mare, se poate observa material arheologic, anume fragmente ceramice caracteristice, cu proeminențe-apucători, precum și unelte de piatră cioplită, cu totul asemănătoare celor existente la Mugeni — „Pagyvan”⁴.

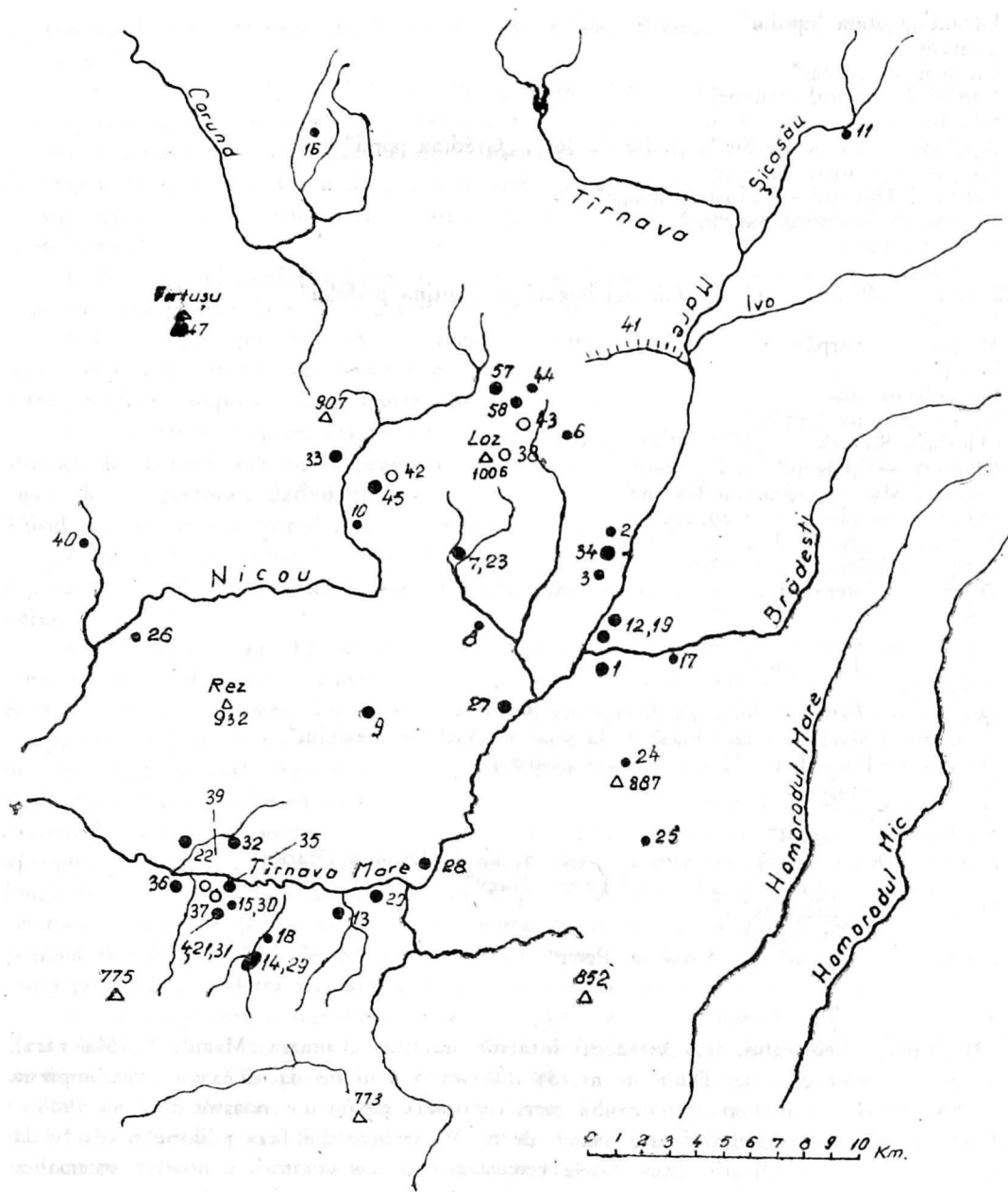
2. Terasa fluvială superioară numită „Locul rotund” (Kerekhely), care se ridică nemijlocit la vest-sud-vest de interiorul sîtucului Dejuțiu (nr. 4) și a cărei suprafață este folosită pentru agricultură, o fișie lungă de aproximativ 500 m și lată de circa 200 m, este „presărată” de multe fragmente ceramice. Pe lîngă acestea se pot observa urmele mai multor vetre de foc sau, mai de grabă, ale unor locuințe de dimensiuni reduse (colibe?); în număr redus se găsesc și fragmente de lipitură de perete.

Judecînd pe baza materialului recoltat (fragmente ceramice grosiere și fine, lucrate cu mîna, toate neornamentate, cu proeminențe-apucători etc.), în acel loc a existat cîndva o așezare cu material arheologic de tip Mugeni — „Pagyvan”. Stațiunea a avut însă o extindere mult mai mare decît cea eponimă. Această opinie pare a fi confirmată și de fragmentele unor unelte de piatră. Menționăm că aproape pe aceeași suprafață se pot aduna și materiale din a doua vîrstă a fierului (Latène dacic), apoi din perioada prefeudală (?) și din cea a epocii feudale timpurii, acestea din urmă însă într-un număr foarte redus comparativ cu cantitatea databilă în epoca cuprului.

² Din punct de vedere petrografic, un material litic foarte asemănător (dacă nu chiar identic) a ieșit la iveală cu ocazia săpăturilor noastre de la Mugeni — „Pagyvan”; cf. *Săpături arheologice la Mugeni*, Studiu preliminar. Partea I-a, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 55.

³ Materialul adunat de pe suprafață a fost depozitat în Muzeul din Odorheiu Secuiesc.

⁴ În *Studia*, III, 1958, p. 16—17, nr. 1 figurează, ca loc de descoperire neolitică (de tip Tisa). Materialul ieșit la suprafață din săpăturile noastre ne-a determinat însă să ne schimbăm părerea anterioară (preluată de la alt arheolog). Vezi în: *Materiale*, X, 1973, p. 336—337; *ActaMN*, XII, 1975, p. 45—68.

SCHIȚA-HARTĂ A BAZINULUI SUPERIOR AL TÎRNAVEI MARI

Cercurile pline indică locurile de descoperire sau așezările, cercurile goale marchează punctele cercetate unde nu s-au găsit așezări.

1. Brădești — „Mal” — „Vîrful Malului”
2. Tîrnovița
3. Tîrnovița
4. Dejuțiu — „Locul rotund”
5. Dealu — „Cetatea Macului”
6. Valea Rotundă

7. Ulcani „Colina lupului“
8. Tămașu
9. Cireșeni — „Avaș“
10. Lupeni — centrul comunei
11. Șicasău
12. Brădești — „Balta de Sus“, „Balta de Jos“, „Grădina popii“
13. Mugeni — centrul comunei
14. Lutița și Mătișeni — „Între văioage“
15. Dejuțiu — interiorul satului
16. Valea lui Pavel
17. Satu Mare
18. Lutița — „Pîrîul scurt“ — „Cîmpul bogat“ — Fîntîna podului“
19. Brădești
20. Mugeni — „Surpătură“
21. Dejuțiu
22. Porumbenii Mari
23. Ulcani „Colina lupului“
24. Odorheiu Secuiesc — „Piatra Coșofană“
25. Chinușu — „Făgetul lui Laurențiu“
26. Cădaciu Mic — „Grădina Katona“
27. Odorheiu Secuiesc — „Cădișeni“
28. Tăureni — „Rîit“, „Rîtu lui Zoltán“
29. Lutița — Mătișeni — „Între văioage“
30. Dejuțiu — interiorul satului și „Locul rotund“
31. Dejuțiu — „Locul rotund“
32. Porumbenii Mari — „Cetate“
33. Păltiniș — „Demeșlaca“
34. Tîrnovița
35. Dejuțiu — „Fața“ — locul de descoperire de lingă șosea
36. Porumbenii Mari — terasa joasă de la poalele „Virfului Dealului“
37. Dejuțiu — Porumbenii Mari — terasa „Bardoș“
38. Dealu — „Straja“
39. Dejuțiu „Frunte“
40. Turdeni — „Fiașmal“
41. Zetea — Dealu — „Spatele vîntului“ (sau al viei), „Drumul tătarilor“
42. Lupeni — „Gordon“ — „Huda lui Ferenc Nagy“
43. Dealu — „Hudele zînelor“
44. Dealu — „Colina capelei“
45. Lupeni — „Gordon“ — „Satul lui Peter“

III. Epoca bronzului. 1. Așezarea întărită numită „Cetatea Macului“ (Mákvára), situată pe teritoriul comunei Dealu (nr. 5) nu este o stațiune dacică, cum avea impresia Gábor Téglás⁵, ci una din epoca bronzului care, cu ocazia săpăturilor noastre din anii 1968—1969, ne-a furnizat un material foarte frumos de tip Wietenberg din faza mijlocie și cea finală a dezvoltării acestei civilizații. (Rezultatele cercetărilor și ale săpăturilor noastre sistematice le vom publica cu altă ocazie).

2. Pe teritoriul cătunului Valea Rotundă (nr. 6, com. Dealu) în cursul anului 1965 a ieșit la iveală un topor de piatră șlefuit, perforat, aparținînd, probabil, epocii bronzului. Unzalta a ajuns în colecția particulară a profesorului Béla Finta (actualmente directorul Casei de cultură din municipiul Odorheiu Secuiesc). Cu ocazia săpăturilor noastre din a. 1968 de la Dealu, în vederea identificării locului de descoperire, respectiv în speranța de a găsi aici și eventuale alte urme arheologice, am executat cîteva mici sondaje. [Piesa a fost aflată cu oca-

⁵ *Dák várak Udvarhelymegye keleti és északi begyvidékein*, în *ErdM*, XII, 1895, p. 314—317; XIII, 1896, p. 424. Cf. și G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studia*, III, 1958, p. 22; idem, în *Materiale*, X, 1973, p. 341—344.

zia construirii şurei cetăţeanului István Gergely (Valea Rotundă nr. 8)]. Incercările noastre au dat însă greş.

3. **Ulcani** (nr. 7, com. Dealu). În apropierea nemijlocită a satului, în arăturile unui teren relativ neted, asemănător unui promontoriu, situat la nord de localitate, numit „Colina lupului” (Farkasdomb), teren care se ridică deasupra confluenţei a două pârâiaşe, s-au descoperit fragmente ceramice deocamdată neatribuibile unei culturi oarecare din epoca bronzului; ele stau mărturie a existenţei unei aşezări nu prea întinse în acest loc adăpostit de înseşi condiţiile naturale.

4. Pe teritoriul satului **Tămaşu** (nr. 8, com. Dealu), dintr-un punct topografice neprecizat mai îndeaproape, în a. 1955 a fost descoperit un „baros de piatră”.

5. **Cireşeni** (nr. 9, com. suburbană Feliceni). În partea de hotar numită Avaş, cu ocazia exploatării pietrei de construcţie, cetăţeanul Ferenc Bán a găsit un topor de piatră şlefuit, perforat, împreună cu fragmente ceramice, care aparţin, probabil, epocii bronzului.

6. În centrul comunei **Lupeni** (nr. 10), într-o arătură, care se află la circa 100 m distanţă de clădirea miliţiei, în primii ani ai decadei a cincia a secolului nostru, s-a găsit un topor şlefuit, perforat, datînd fie din epoca cuprului, fie de la începutul epocii bronzului. Taişul este arcuit, iar corpul îngroşat în dreptul locului perforării.

7. Pe teritoriul cătunului **Şicasău** (nr. 11, com. Zetea), dintr-un loc de descoperire neprecizat, în colecţia muzeală a Şcolii generale din comuna Zetea a ajuns un topor de piatră şlefuit.

8. **Brădeşti** (nr. 12) a) Pe malul stîng al Tîmavei Mari, spre nord-est de centrul comunei, se întinde o terasă fluvială pleistocenă ale cărei dimensiuni sînt considerabile (punctul ei culminant are înălţimea absolută de 534 m); terasa este împărţită de două văioage în trei compartimente bine distincte. Partea ei nordică, care se ridică la est de moara comună, este numită „Balta de sus” (Felsőmocsár), cea de mijloc „Balta de jos” (Alsómocsár), iar partea ei de sud-sud-vest (sculptată în formă de promontoriu) are numele de „Grădina popii” (Papkertje). În capătul ei nordic, „Balta de sus” se termină cu un abrupt erozional, stîncos. În apropierea marginii nordice, cea mai bine apărută de condiţiile de geografie fizică, într-o fişie lungă de 250—300 m, lată de 100—150 m, se pot vedea urmele unei aşezări întinse (fragmente ceramice, unelte de piatră cioplită). Atribuirea ei uneia sau alteia dintre culturi nu este posibilă deocamdată. Mai de grabă, am putea-o totuşi încadra în epoca bronzului. Pare a fi puţin probabilă extinderea staţiunii şi pe alte părţi ale acestei porţiuni de terasă.

b) Pe o porţiune a suprafeţei următoarei părţi de terasă, numită „Balta de jos”, înconjurată din trei laturi de pante repezi, şi anume iarăşi într-o fişie lungă de 100—150 m, lată de 60—70 m, situată în partea ei nordică, din arătură se pot culege fragmente ceramice ornamentate cu briu alveolat, cu împunsături de degete, respectiv cu motive care imită împletitura de frînghie. Ele ar putea fi atribuibile fie epocii bronzului, fie epocii Latène, şi anume fazei mijlocii de dezvoltare a ceramicii dacice: secolele III—II î.e.n.

c) Promontoriul numit „Grădina popii” care se ramifică din partea de sud-vest a „Bălţii de jos”, iarăşi oferă un material arheologic sporadic din epoca societăţii primitive (fragmente ceramice şi unelte de piatră cioplită). Înaintînd spre mijlocul comunei, respectiv spre biserica catolică, promontoriul prezintă o gîtuire foarte îngustă, coborîtoare, care, eventual, ar putea fi de origine artificială. La terminaţia superioară a pantei ei interioare nu se poate observa însă nici un element de apărare valiform. De altfel, nici în pămîntul mormintelor cimitirului catolic săpate recent, nici pe terenul liber, situat la est de absida bisericii, nici în faţa intrării acesteia nu se vede nici o urmă arheologică.

9. Cu ocazia săpării puţului necesar pentru fîntîna parohiei reformate din comuna **Mugeni** (nr. 13), au fost sesizate fragmente ceramice din epoca bronzului, fără a fi cu putinţă — deocamdată — atribuirea lor vreunei culturi din această epocă. Totuşi nu este cu totul exclus

ca ele să fie în legătură cu aşezarea de tip Wietenberg, situată (actualmente) pe malul drept al Tîrnavei Mari, în lunca acestui rîu, la nivelul pînzei freatice de astăzi.

10. Între satele Lutița și Mătișeni (nr. 14, ambele com. Mugeni), mai precis între văioagele pîrîiașilor „Văioaga cărbunarului” (Szénégető-árka) și „Văioaga arsă” (Égett-árok), ambii afluenți din dreapta ai „Pîrîului Checicheș” (sau Mătișenilor, Kecsés-patak), pe un teren neted, locul numit „Între văioage” (Két árok köze), situat în fața coastei vestice a „Virfului Mașcalo” (Mackalótető, 555 m), teren favorabil pentru stabilirea unor aşezări omenesti, dar și pe malul stîng al „Pîrîului Checicheș”, pînă la drumul de pămînt ce duce de la Lutița spre Mătișeni, chiar și pe porțiune de teren situată între „Văioaga arsă” și matca „Pîrîului Checicheș”, se pot recolta fragmente ceramice, fără ca — momentan — să le putem încadra în vreuna dintre culturile epocii bronzului. Ele se găsesc în cantitate mai mare mai ales în zona situată „Între văioage”, mai rar pe terenul care se află în unghiul format de confluența „Văioagei arse” cu „Pîrîul Mătișenilor”, dar numai pe terenul în formă de „terasă”; pe coastă nu se găsesc. Deși coasta „Virfului Mașcalo” are o pantă destul de înclinată, în vîrf nu se pot observa nici un fel de urme de întăritură. — Așa cum se va vedea din cele ce urmează, în aceste locuri extinse există și urme incontestabile ale altor epoci.

11. În interiorul sătucului Dejui (nr. 15), pe acea mică terasă de origine pleistocenă pe care urcă șoseaua Odorheiu Secuiesc—Sighișoara, în grădinile caselor din stînga drumului pomenit, Gáspár Demeter a cules cioburi din epoca bronzului.

Deși în legătură cu aşezările menționate mai sus — așa cum ne-am exprimat — nu avem toată certitudinea de a le determina din punctul de vedere al apartenenței lor la una sau la alta dintre civilizațiile epocii bronzului, judecînd după cunoștințele noastre actuale în legătură cu aria de răspîndire a culturii Wietenberg, avem impresia de moment că majoritatea lor se vor dovedi ca stațiuni ale acestei civilizații.

IV. Prima vîrstă a fierului. 1. Deși nu cade pe teritoriul bazinului hidrografic al rîului Tîrnava Mare, ci al celui Tîrnavei Mici, menționăm totuși aici că pe teritoriul satului Valea lui Pavel (nr. 16, Corund), de pe un loc neprecizat a provenit un celt de bronz, care — din nefericire — a fost însă topit.

2. Din partea de mijloc a localității Satu Mare (nr. 17, com. suburbană Brădești), probabil în poziție secundară, a fost aflat un celt de bronz, care ar putea să provină, eventual, din aşezarea întărită, săpată parțial de noi în a. 1963, din prima vîrstă a fierului, de la „Colțul Cetății” (Várnya(k)sarka)⁶.

3. La Lutița (nr. 18, com. Mugeni), în partea de hotar numită „Cîmpul bogat” — „Pîrîul scurt” (Bőmező-Kurtapatak), respectiv „Fîntîna podului” (Híd-kútja), în a. 1967 Gáspár Demeter a găsit un „câțel de foc” (sau o greutate de război?), precum și cîteva cioburi hallstattiene, negre la exterior, brune-roșiatice în interior, canelate, cu slip metalic.

V. A doua vîrstă a fierului. 1. În partea de hotar numită „Balta de jos” a comunei Brădești (nr. 19), pomenită și în paragraful III/8 b, am recoltat fragmente ceramice ornamentate cu briul alveolar sau cu briuri care imită împletitura frînghie. Ele pot fi din epoca bronzului sau, eventual, aparțin fazei mijlocii a dezvoltării ceramicii dacice, din secolele III—II î.e.n.

2. În partea de hotar numită „Sursăpătură” (Omlás) a comunei Mugeni (nr. 20), situată în apropierea „Terenului lacului” (Tóhely), vizitată cu ocazia periegezelor noastre anterioare⁷.

⁶ Cf. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpături arheologice cu caracter informativ executate între anii 1962—1965 de Muzeul din Odorhei*. Notă preliminară, în *Studii și materiale* — *Tg. Mureș*, II, 1967, p. 54—55.

⁷ Asupra acestui loc de descoperire ne-a atras atenția Eva Molnár, în a. 1960 profesora de istorie la Școala generală din Mugeni, actualmente conducătorul Bibliotecii Documentare din municipiul Odorheiu Secuiesc; îi mulțumim în mod deosebit și pe această cale.

parte de hotar care cade cu un abrupt (produs prin alunecări masive de teren) deasupra albiei Tîrnavei Mari, se pot recolta de pe suprafața arată, sporadic, fragmente ceramice de factură dacică.

3. La punctul topografic, descris pe scurt sub nr. II/2 de la Dejușiu (nr. 21), pe aria așezării de tip Mugeni-„Pagyvan”, se pot aduna și fragmente de ceramică cu pastă fină, făcute la roată, cu pereți subțiri, de culoare cenușie, arse excelent, de factură dacică din perioada clasică (secolul I î.e.n. — secolul I e.n.). În afara acestora sînt în număr destul de mare și fragmentele de vase făcute cu mîna din pastă grosieră, cu pietricele în compoziție, ornamentate cu brîuri ale căror suprafață imită împletitura de frînghie.

4. Pe teritoriul localității Porumbenii Mari (com. Mugeni, nr. 22), la o distanță de 500—600 m în aval de întăritura de pămînt dacică, pe teritoriul căreia am efectuat săpături sistematice în repetate rînduri⁸, în valea „Pîrîului Vagaș” (Vágás-pataka), a fost distrusă parțial de puhoaiile apei o așezare deschisă dacică, contemporană cu cetatea. În malul înalt din dreapta al pîrîului susamîntut se poate vedea stratul de cultură, gros de mai multe zeci de cm, din care am scos multe fragmente caracteristice epocii.

VI. Epoca romană. 1. În partea de hotar a localității Ulcani (nr. 23), numită „Colina lupului” (amintită și sub pct. III/3) se văd urmele unei porțiuni de drum roman (?). Lățimea este de circa 6 m. Din baza lui (din *stratumen*-ul lui?) se pot desface lespezi mai mari sau mai mici de piatră.

2. La est de centrul municipiului Odorheiu Secuiesc se înalță semeț „Piatra Coșofană” (Szarkakő, 887 m, nr. 24). Pe vîrfurile ei nu se vede nici o urmă arheologică, în acel loc nefiind, probabil, niciodată nimic. Spre est de înșeuarea prea puțin joasă, care și ea cade în aceeași direcție față de vîrf, la o distanță de numai cîteva sute de m, la începutul versantului ce coboară spre oraș, se poate observa o movilă regulată, în formă de segment de glob, cu un diametru de 8 m, cu totul asemănătoare resturilor de turnuri depistate de noi cu zecile pe ductul primei linii de apărare a *limes*-ului Daciei Porolissensis. Ruina (?), contrar așteptărilor, nu este amplasată în porțiunea de culme a unei ultime ramificații a marelui platou vulcanic al Munților Harghitei, ci puțin mai jos. [Cel mai lesne se poate ajunge acolo pe drumul vechi medieval (care pînă în secolul al XVIII-lea lega orașul Odorheiu Secuiesc cu Depresiunile Ciucului), în stînga izvorului (cu debit mare de apă) cu hălaie. Oricine poate să treacă pe lîngă ea, fără a o observa.] Pe suprafața colinei, acoperită cu pajiste, în afara unor bucăți de lipitură de perete puternic arsă, nimic nu se poate constata.

Cu cîteva sute de m mai încolo, spre est, situată în aceeași direcție de al doilea drum, cu un urcuș mai ușor, dar mai lung, într-o poziție cu totul similară, se vede o altă colină⁹, cu dimensiuni ceva mai mari, care, prin aspectul său, amintește ruinele turnurilor romane cu bază patrată de pe diferite sectoare ale *limes*-ului Daciei Porolissensis. Pe suprafața ei, precum și sub unele blocuri nefasonate, scoase de noi cu mîna, în pămîntul afînat, nu am reușit să observăm nici un vestigiu arheologic.

În caz că aceste două coline s-ar dovedi a fi într-adevăr de origine artificială, respectiv ruinele unor turnuri romane de veghe și de semnalizare (lucru care s-ar putea face relativ ușor prin executarea unor săpături chiar restrînse), socotind pe baza amplasării lor geografice, ar fi putut să aibă legătură vizuală înainte de toate cu turnurile similare, aparținătoare sectorului exterior de apărare al castrului de la Inlăceni. Ele pot fi considerate ca un fel de antenă a

⁸ G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Cetatea dacică de la Porumbenii Mari*, în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 137—150.

⁹ Asupra acestui obiectiv arheologic ne-a atras atenția prof. pens. de istorie Gyula Hegedűs, conducîndu-ne la fața locului, fapt pentru care și aici ne exprimăm mulțumirile respectuoase.

castrului roman — deocamdată ipotetică — de la Odorheiu Secuiesc¹⁰, ținând legătura — în afara celor pomenite mai sus — cu burgurile de la Băile Homorod¹¹, pe de o parte, cu turnul de veghe și de semnalizare (descriș pe scurt mai jos) de la Chinușu „Făgetul lui Laurențiu” (Lőrinc-bükke), cu castrul roman de la Sînpaul¹², pe de altă parte, iar în al treilea rând — eventual — și cu avanpostul acestui ultim castru, amplasat spre valea „Pîrului Virghiș”, respectiv spre golful nordic al Depresiunii Țara Birsei, și anume cu burgul de pămînt construit în șaua interfluviului dinspre văile Homorodului Mic și „Pîrului Virghișului”, în hotarul comunei Ocland, numit „Cetatea cepii” (Hagymászvára), săpat de noi în a. 1972¹³. În această ultimă direcție, deci spre sud-est față de obiectivul din „Făgetul lui Laurențiu”, trebuie să presupunem cu titlul de ipoteză de lucru existența mai multor turnuri asemănătoare, de veghe și de semnalizare, urme ale căror detectare și cercetare va fi o sarcină de viitor. Întorcîndu-ne la vestigiile noastre promițătoare, trebuie să menționăm că și în cazul unei vizibilități mediiocre, din cele două puncte amintite este asigurată în aproape toate direcțiile controlarea unor teritorii foarte întinse și, în plus, din garnizoana castrului presupus de la Odorheiu Secuiesc puteau fi relativ ușor accesibile.

3. La nord de localitatea Chinușu (nr. 25, com. Mărtiniș) se termină una dintre marginile cele mai vestice, abrupte ale marelui platou vulcanic al Munților Harghitei. Partea cea mai înaltă, cvasi centrală poartă numele de „Făgetul lui Laurențiu”. Această margine de platou are un promontoriu lateral: „Ripa roșie” (Veresmart, 831 m). Cam în dreptul punctului de intersecție al direcției marginii platoului și al axului prelungit al promontoriului susamintit, există o altă colină de formă regulată, în aparență artificială, a cărei diametru este de 10 m. Judecînd pe baza experiențelor noastre cîștigate pe *limes*-ul de nord-vest, nord și de nord-est al Daciei Porolissensis, acesta ascunde, probabil, ruinele unui alt turn de pază și de semnalizare, avînd legătură vizuală atît cu turnurile de pe „Piatra Coșofană”, cît și cu castrul de la Sînpaul din valea Homorodului Mare, eventual cu burgurile de la Băile Homorod, precum și cu turnurile presupuse cu titlul de ipoteză de lucru între acest element și burgul din înșeuarea dintre comuna Ocland și localitatea Virghiș (jud. Covasna)¹⁴.

4. În partea de hotar numită „Grădina Katona” (Katona-kert) a satului Cădăciu Mic (nr. 26, com. Simonești), cam cu 20 ani în urmă au fost descoperite blocuri de piatră fasonată (care provin dintr-o construcție romană). Mai multe dintre ele, împreună cu o statueta, au ajuns în Muzeul din Cristuru Secuiesc.

¹⁰ Vezi: G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studia*, III, 1958, p. 24—26, nr. VI/1, p. 27; *idem*, în *Materiale*, X, 1973, p. 347—348 (cu bibliografia citată).

¹¹ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studii și materiale — Tg. Mureș*, II, 1967, p. 55—56.

¹² G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpăturile de salvare din 1957—1958 de la Sînpaul*, în *Materiale*, VII, 1959, p. 401—405.

¹³ Rezultatele săpăturii efectuate în a. 1972 la burgul roman de la Ocland „Cetatea cepii” deocamdată sînt nepublicate. Totuși, ele au fost atinse în cîteva lucrări. Cf. I. Ferenczi, *Cercetări și rezultate noi pe limes-ul Daciei intracarpatică*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 208—209; *idem*, *Neue Forschungsergebnisse über den Limes des innerkarpatischen Daziens*, în *Dacia*, N. S., XVIII, 1974, p. 133—134; *idem*, *Die Nordstrecke des dakischen Limes von Crișul Repede bis zu den Ostkarpaten*, în *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines, Mamaia, 6—13 septembre 1972*, București-Köln-Wien, 1974, p. 204.

¹⁴ Pentru analogii frapante observate pe anumite porțiuni ale primei linii de apărare de pe *limes*-ul de nord și de nord-vest a Daciei Porolissensis, cf. St. Ferenczi, *Die Erforschung des römischen Limes auf den Höhen des Meseşgebirges*. (Ein Vorbericht), în *Dacia*, N. S., XI, 1967, p. 161; *idem*, *Observații cu privire la sistemul și caracterul așa-zisului „Limes Dacicus”*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 92; *idem*, *Cercetări și rezultate noi pe limes-ul de nord al Daciei romane*, în *File de istorie*, III, 1972, p. 41; *idem*, în *Actes du IXe Congrès International...*, p. 202—203.

VII. Perioada postaureliană. 1. Teritoriul fostei localități Cădișeni (nr. 27, contopit municipiului Odorheiu Secuiesc). În cursul anului 1960, răposatul dr. Sámuel Papp, fost profesor la Centrul Școlar Agricol din Odorheiu Secuiesc ne-a anunțat că pe intravilanul școlii susnumite, astăzi folosit ca pepinieră, cu ocazia primei arături, au ieșit la suprafață fragmente ceramice de diferite tipuri. Rezultatele unei ieșiri de a noastră la fața locului pot fi rezumate în următoarele:

Terenul cu pricina aparținea pe acele vremuri încă satului independent Cădișeni și este numit „Locul satului” (Faluhelye). Din arătură am putut recolta multe fragmente ceramice de dimensiuni mai mari sau mai mici, în marea lor majoritate fiind atipice. Dar am găsit și o serie de cioburi mai mari. Între ele sînt, în număr relativ redus, și fragmente ceramice cu pastă excelentă, lucrate la roată, foarte bine arse, de culoare roșietică, de caracter net roman. Majoritatea materialului arheologic este alcătuită însă din fragmente ceramice tot cu o pastă bună, făcute la roată, arse și ele bine, de culoare cenușie, de la sfîrșitul secolului al III-lea — începutul secolului al IV-lea e.n., foarte asemănătoare celor cunoscute din săpăturile noastre efectuate la Mugeni — „Vízlok” (este vorba de vestigiile arheologice provenite din stratul al II-lea al acestei așezări, situată în lunca rîușorului Tîrnava Mare)¹⁵. Este de remarcat, de altfel, faptul că atît așezarea de la Mugeni — „Vízlok”, cît și cea de la Odorheiu Secuiesc — „Cădișeni” se află în cîte o porțiune largă a văii rîușorului pomenit pe terasa inferioară (aluvională veche, cu alte cuvinte pe lunca lui), fiind foarte aproape de matcă acestuia. Și, ca o repetare a situației de la Mugeni — „Vízlok”, în malul abrupt al albiei Tîrnavei Mari de la Cădișeni se vede foarte clar stratul de cultură. (Din nefericire nu ne-am putut apropia de acest mal, deoarece este spălat de apele rîușorului.)

2. Tăureni (nr. 28, com. suburbană Feliceni). Nemijlocit la sud de centrul miciei localități, în apropierea ultimelor case ale satului care se întind pe lîngă șoseaua națională, spre Oțeni, mai precis în grădinile cu pantă lină ale acestora, dar mai ales pe terenul mai neted numit „Rîtu” sau „Rîtu lui Zoltan”, respectiv „Rîtul domnului Zoltan” (Rét, Zoltán-rétje, Zoltán úr rétje) care se extinde chiar dincolo de linia de cale ferată Sighișoara-Odorheiu Secuiesc, în arături se pot aduna fragmente ceramice similare cu acelea găsite în stratul al II-lea de la Mugeni — „Vízlok”.

3. Pe întregul teritoriu al așezării întinse din epoca bronzului, descrisă sub pct. III/10 mai pe larg, între Lutița-Mătișeni (nr. 29), se pot recolta și cioburi provenind de la vase de diferite forme de tip »Mugeni — „Vízlok”« între care și un fragment de buză lată, caracteristică unui vas mare de provizii (*dolium*) cu pastă grosieră, avînd în compoziție ca degresant pietricele, făcut la roată, de culoare cenușie-deschisă, ornamentată cu o bandă de linii dese, ondulate.

4. a) În grădinile din interiorul sătucului Dejușiu (nr. 30), adică pe teritoriul amintit sub pct. III/11, pe o mică rămășiță de terasă inferioară a Tîrnavei Mari, pe lîngă cioburile aparținătoare epocii bronzului, se găsesc și fragmente ceramice de tip »Mugeni — „Vízlok”« de la sfîrșitul secolului III și secolul IV e.n.

b) În arăturile terasei superioare de la Dejușiu, numită „Locul rotund” (Kerekhely), pe lîngă materialul ceramic de tip Mugeni — „Pagyvan” din epoca cuprului, și cel din a doua vîrstă a fierului de proveniență dacică, se pot aduna într-un număr foarte redus, și fragmente ceramice din perioada migrațiilor, fără a le putea încadra — deocamdată — într-una din civilizațiile acestei epoci istorice.

VIII. Epoca feudalismului timpuriu. 1. Dejușiu (nr. 31). În partea de hotar numită „Locul rotund” (Kerekhely), pomenită în repetate rînduri, pe lîngă resturile altor epoci, se pot observa și fragmente ceramice din epoca feudalismului timpuriu.

¹⁵ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 242—243, 253—255.

2. Cu ocazia săpăturilor de la Porumbenii Mari (nr. 32) — „Cetate” (Vár) din a. 1967, în interiorul întăriturii dacice de pământ¹⁶, am dezvelit patru morminte orientate vest-est, fără anexe, din perioada feudalismului timpuriu (craniul unui individ a conținut un vîrf de săgeată din fier cu secțiune patrată); pe vîrfurile colinei curioase, care a servit drept punct de observație în cele mai diferite epoci, și pe coasta răsăriteană a acesteia zac în cantitate mare cioburi din aceeași perioadă. Se poate presupune că cu ocazia invaziei mongole din a. 1241—1242 sau din a. 1285 s-au refugiat în acest loc ascuns, apărut de înseși condițiile naturale, locuitorii ai vreunui sat dispărut sau existent, din apropiere.

IX. Locuri de descoperire care nu se pot încadra precis în subdiviziunile epocii comunei primitive. 1. Păltiniș — „Demeșlaca” (Dömöslaka, nr. 33, com. Lupeni). Balázs Orbán, în a sa operă vestită¹⁷, amintește partea de hotar „Demeșlaca” ca loc al unei așezări vechi, dispărută cu timpul. Drumul de țară vechi, medieval, care trecea prin localitatea Păuleni spre comuna Corund și soseaua națională, construită în 1941—1942, care se urcă pe porțiunea numită „Calonda” (Kalonda) a marelui platou vulcanic al Munților Harghitei, se ramifică la o distanță de 750—800 m de mijlocul satului Păltiniș. În apropierea ramificației izvorăște un pîrîiș a cărei apă se varsă în Nicoul Alb. Înainte de prima curbă mare, bruscă a șoselei, pe un teren cu o pantă mai dulce folosit ca locuri arabile și finațe, ce se înalță deasupra văii Nicoului Alb, care de aici amonte începe să se strângă tot mai mult, se văd, „etajate” una peste alta, mai multe terase de dimensiuni diferite, ale căror suprafețe au fost amenajate, probabil, de mîna omului. Acestea se succed cu o regularitate suprinzătoare pe ambele laturi ale văioșiei pîrîișului amintit. Pe malul stîng al văioșiei care, în măsura coborînii spre matca Nicoului Alb, devine tot mai adîncă și, în același timp, tot mai prăpăstioasă, pe suprafața arată a teraselor apar, sporadic, fragmente de ceramică cu pastă impură, grosieră, lucrate cu mîna, atipice, neatribuibile vreunei civilizații din epoca societății primitive. Și la est de văioagă se văd mai multe terase, probabil amenajate de mîna omului, terase care actualmente sînt utilizate ca finațe. Mărturiile așezării sînt sigure, dar încadrarea lor în epoca feudalismului, cum a avut impresia B. Orbán, este cu totul nesigură. Noi, cel puțin nu am dat de un astfel de material. În împrejurimi există mai multe izvoare, bogate în apă.

2. Terasa fluvială întinsă, împărțită în mai multe porțiuni distincte care se ridică între comunele Zetea și Brădești, la vest de satul Tîrnovița (nr. 34), așa cum am relatat în alte locuri, are șase părți componente. Pe suprafața celei de a patra părți, socotită de la Zetea în aval, care este înconjurată pe trei laturi de maluri abrupte, formate de eroziune și mai ales pe marginile ei de nord-est și de sud-est care formează un promontoriu, mult ieșit spre est, spre albia Tîrnavei Mari, bine apărut de natură, se pot culege cioburi grosiere atipice, lucrate cu mîna, din epoca comunei primitive.

3. a) Partea de hotar numită „Fața” (Homlok) de la Dejuțiu (nr. 35) se află în continuarea terasei superioare „Locul rotund” (Kerekhely), pomenit sub pct. II/2 și VII/4. (Cele două unități mici de terasă sînt despărțite doar de o văioagă săpată deja adînc în rocă). În vederea ameliorării pășunii, în cursul a. 1957 sau 1958 suprafața ei a fost arată. Cu această ocazie a ieșit la iveală o lamă lungă de piatră cioplită.

b) La poalele de nord ale terasei susamintite, între terminația inferioară a pantei și șoseaua județeană, pe singurul loc neted, socotind de la conul de dejecție al văioșiei amintite mai sus spre Porumbenii Mari, pe suprafața unei pete de pământ de culoare mai închisă față de restul teritoriului, cu un diametru de circa 30 m, sporadic, se pot culege fragmente de

¹⁶ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în vol. *In memoriam Constanini Daicoviciu*, p. 137—150.

¹⁷ *A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi, népművészeti szempontból*, vol. I, Pest, 1868, p. 106.

ceramică atipice, lucrate cu mîna, nedeterminabile — deocamdată — nici din punct de vedere cronologic, nici din punct de vedere cultural.

4. Porumbenii Mari (nr. 36). La 3 300—3 400 m distanță sud de la mijlocul satului se ridică înălțimea „Vîrful dealului” (Hegycsú, 694 m), vîrf ce formează terminația nordică a unei suprafețe relativ late de denudație (?), care se începe de la „Dealul Feleș” (Feles-hegy, 775) și coboară lin spre înălțimea amintită. Coasta de nord a „Vîrfului dealului” este relativ abruptă, iar panta de sud-est a lui mai puțin piezișă. În apropierea marginii de nord-est a vîrfului se pot vedea contururile a trei-patru gropi de căutători de comori. În pofida afirmației fostului nostru angajat la o serie de săpături, Gáspár Demeter, în acest loc nu am găsit nici un fel de material arheologic.

În schimb, pe o terasă joasă, pleistocenă, în formă de promontoriu, situată între ultima porțiune a „Pîrîiașului Brădetului” (Fenyves-pataka) și albia Tîrnavei Mari, în arătură, se pot recolta cioburi de la vase lucrate cu mîna, cu o pastă grosieră, în care s-a folosit ca degresant și pietricele de cuarț, ornamentate cu brîu alveolat, cioburi în a căror asociere sînt prezente și unelte de piatră cioplită. Cu ocazia unei vizite ulterioare am dat de și mai mult material arheologic, între care și cioburi „grafitate”, dar în ciuda acestor noi descoperiri nu putem preciza dacă așezarea este din epoca bronzului, din prima sau a două vîrstă a fierului.

5. Fără rezultate pozitive am cercetat suprafața terasei superioare, numită „Bardoș” (Bárdos), situată — *grosso modo* — între Dejușiu și Porumbenii Mari (nr. 37), ce se află în continuarea spre vest a suprafeței marcate prin porțiunile de terasă „Locul rotund” și „Fața” de la Dejușiu, deși, privită dinspre Porumbenii Mari, parcă ar fi apărută de un șanț adînc, săpat în înșeuarea dinspre „Vîrful cu aluni” (Mogyorós-tető, 714 m).

Însă la poalele de vest ale acestei înălțimi, pe o porțiune de terasă fluvială, înconjurată dinspre vest de „Pîrîul Brădetului”, dinspre nord de matca Tîrnavei Mari, dinspre est de înălțimea „Bardoș”, față-în-față cu partea de hotar numită „Mocirla” (Mocsár) de la Porumbenii Mari, în dreapta riului, am descoperit cioburi lucrate cu mîna, din pastă grosieră, conținînd relativ multe impurități, cu slip de nămol, atipice, databile în epoca societății comunei primitive.

X. Toponime obișnuite pentru locuri cu descoperiri antice, dar fără materiale arheologice. 1. „...Deasupra comunei Dealu (nr. 38), pe promontoriul numit „Dealul Straja” (Örhegy) al platoului „Muntele Laz” (Lázhegy, 1 003 m) — scrie Gábor Téglás¹⁸ în a sa lucrare privitoare la cetățile dacice din zona muntoasă de est și de nord a fostului județ Odorhei — este amintită de către localnici o „Cetate a Macului”. Orbán nu i-a găsit urmele, iar acum abia dacă se mai poate vedea ceva din ea. Denumirea „Straja” în sine nu pretinde mai mult decît observația că populația localității considera acest vîrf, care asigură o priveliște începînd de la Munții Harghitei și pînă la șesul Mureșului... ca un punct de observație unde au fost trimise santinele cu sarcina evidentă de a anunța apropierea oștilor turco-tatare. În ceea ce privește „Cetatea Macului” nu i se vede nici o urmă...” [Nici nu este cu putință de a vedea, deoarece așezarea întărită de tip Wietenberg se află într-un alt loc, menționat sub nr. III/1, la circa 2 km distanță nord-est de „Dealul Straja”, pe un promontoriu înalt, înconjurat din trei părți cu abrupturi erozionale.]

2. Despre nereușita cercetărilor noastre de suprafață efectuate în „Vîrful dealului” ce se înalță la sud-est de localitatea Porumbenii Mari am scris mai pe larg sub pct. X/4, dar credem că nu este necesar să ne întoarcem la această chestiune.

¹⁸ A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhelymegye éjszaki és keleti hegységeiben Oroszfalutól Alsó-Rákossig, în *Archaeologiai Közlemények*, XIX, 1898, p. 9—12.

3. În raza sătucului Dejuțiu (nr. 39), la apus de mijlocul localității, începe o porțiune scurtă de vale îngustă, cu caracter de defileu. Așa cum s-a amintit sub pct. IX/3, în stînga Tîrnavei Mari se înalță o rămășiță de terasă superioară numită „Frunte” pe suprafața căreia, cu ocazia ameliorării pășunii, s-a arat. Conform afirmației lui G. Demeter, în acest teritoriu s-ar afla „cioburi grosiere”. Cu ocazia recunoașterilor noastre, făcute în repetate rânduri, în acest loc nu am găsit însă, nici în pămîntul ridicăturilor de cîrțițe și nici pe suprafețele golașe urme cît de cît de concludente legate de existența vreunei comunități omenești. Într-adevăr sînt niște lespezi de dimensiuni foarte reduse, desfăcute din roca de bază (o gresie fină, strauficită) de culoare brună, așchii de cuarț, „ciopline de natură”, dar toate acestea nu sînt rezultatele activității omului. Trebuie să spunem aceasta deși partea de hotar este înconjurată din trei părți de abrupturi erozionale, pronunțate, are o suprafață netedă și, în plus, străjuiește intrarea în scurtul defileu al Tîrnavei Mari, asigurînd un control vizual asupra unei mari porțiuni a acestei văi și, ca atare, ar fi fost un loc excelent pentru stabilirea unei comunități omenești, ba și pentru înființarea unei întărituri.

XI. Valuri — coline artificiale. 1. La o distanță de 1 400—1 500 m, socotită în linie dreaptă de la mijlocul satului Turdeni (nr. 40, com. Simonești), se înalță partea de hotar „Fiașmal” (Fiasmál, 544 m), pe suprafața căreia se pot vedea 8—9 coline asemănătoare unor segmente de glob, de o formă regulată care, foarte probabil, nu sînt de origine naturală, ci tumuli.

2. Zetea — Dealu (nr. 41), valul „Spatele vîntului (sau al viei)” și „Drumul tătarilor” (Szellő—, Szöllő-hátja, Tatárok-útja). Primul apare în valea Tîrnavei Mari, cam în dreptul podului de peste Tîrnava Mare al drumului județean Brădești—Gheorghieni, la o depărtare de 5,2—5,3 km de centrul comunei Zetea în amonte. De acolo se urcă apoi pe un bot de deal, cu o pantă relativ dulce, pînă la marginea platoului vulcanic al Munților Harghitei, numită „Colțul lui Danori” (Danori sarka, 810 m), mai precis pînă la terminația nordică a acestei părți a platoului. Porțiunea de val în discuție se află față-în-față cu înălțimea cetății dacice Zetea¹⁹ [aceasta din urmă are pante foarte repezi atît spre valea Tîrnavei Mari, spre valea „Pîrîului Ivo” (Ivó-patak), cît și spre cea a „Pîrîului Deșag” (Deság-pataka)], și trebuie să presupunem că el a avut o prelungire măcar pînă la începutul pîrîului mai accentuat al coastei „Dealului Deșag” (Deság-dombja, 812 m), pe malul de est al Tîrnavei Mari, deși astăzi nu se mai poate distinge nimic. Alte porțiuni ale acestui val păstrate deja într-o altă subzonă a platoului vulcanic susamintit, situate între valea Tîrnavei Mari și a „Pîrîului Brădeștilor”, respectiv a Homorodului Mare, în linia mari, este orientată spre sud-sud-est, spre comuna Căpîlnița; el a fost urmărit și descris de G. Téglás²⁰, la sfîrșitul secolului trecut. Porțiune de val pe care noi, cu toate străduințele noastre — din nefericire — nu am putut-o regăsi deocamdată, deși cercetarea ar fi avut o importanță deosebită, deoarece ea, împreună cu alte porțiuni similare, nelegate una de cealaltă, făcea parte dintr-un vast sistem de apărare databil, probabil, la sfîrșitul secolului al XI-lea, fiind folosit pînă în ultimul pîtrar al secolului al XII-lea, în nici un caz însă nu a aparținut limesului provinciei Dacia²¹. Fragmentul de val în cauză, după toate aparențele închidea drumul oricărui inamic care ar fi dorit să pătrundă din Depresiunea Gheorghienilor în părțile marginale, estice ale Depresiunii propriu-zise a Transilvaniei...

¹⁹ Cf. C. Daicoviciu, *Neue Mitteilungen aus Dazien*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 319 4 a—b, și fig. 15; G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Materiale*, X, 1973, p. 343, fig. 5.

²⁰ În *Archaeologiai Közlemények*, XIX, 1898, p. 12—17.

²¹ În legătură cu această problemă, cf. I. Ferenczi, *Cîteva precizări în legătură cu noțiunea de Limes Dacicus*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 614 (inclusiv trimiteri la bibliografia de specialitate incluse în nota 22).

Urcînd pe coasta numită „Spatele vîntului (sau al vici)“, valul se poate urmări și pe porțiuni mai abrupte ale coastei „Lazului“. Pe suprafața imensului platou, mai întîi într-un brădet des, apoi într-unul rărit, ductul lui se poate observa tot timpul foarte bine. Acomodîndu-se — *grosso modo* —, de formele terenului, și urmînd linia serpuitoare a unui interfluviu neînsemnat, secundar, îl putem asemui unei linii părăsite de cale ferată forestieră. Pe „Cîmpul vîntului“ sau „al vici“ (Szellő-mezeje, Szöllő-mezeje, 858, 936 m) ia sfîrșit dintr-odată. (Totmai această porțiune a lui este numită, foarte semnificativ, „Drumul tătarilor“.)

În ultima instanță, porțiunea de val urmărită de noi face impresia că are rostul unui „baraj“ defensiv, realizat pentru stăvilirea văii Tîrnavei Mari, în amonte față de comuna Zetea, mai spre nord de ea, întru apărarea posibilității de acces dinspre șaua Șicasău (Sík-aszó, 990 m).

Terminația valului se poate bine studia. Amîndouă versanturile lui au în față cîte un șanț de apărare. Cu ocazia săpăturilor noastre efectuate pe teritoriul comunei Dealu în a. 1968, o secțiune naturală al lui am transformat-o într-o secțiune arheologică reglementară. Cu ocazia acestei lucrări am constatat următoarele: distanța între fundul (în formă de U) al celor două șanțuri lăturalnice față de corpul lui este de 8,75 m, înălțimea socotită de actuală suprafață a solului este de 0,5 m; față de suprafața folosită ca nivel de călcare în momentul construirii lui, ea se ridică cu 0,9—1 m. Corpul valului este format din sol omogen, fără piatră, de culoare galbenă, fără nici o pigmentație de cărbune etc. În afara nivelului de călcare, folosit în timpul ridicării lui, reprezentat de dunga humusului vechi, care în partea lui superioară se desparte într-o formă de linie orizontală de pămîntul galben aruncat deasupra acestuia, nu se vede nici o stratificare. Nici în umplutura șanțului lat, cu încheierea inferioară în formă de U lat nu am constatat nimic deosebit din punct de vedere arheologic.

XII. Vizuini („hude“, peșteri) eventual folosite de oameni în cursul istoriei. 1. La începutul îndulcirii pantei vestice pînă atunci abrupte, stîncose a dealului „Gordon“ de la Lupeni (nr. 42), este „Huda lui Ferenc Nagy“ (Nagy Ferenc lika, folosit ca punct de observație cu ocazia celui de-al doilea război mondial). Înălțimea-i este de 1,8—2 m, adîncimea, în sens orizontal, de 4—5 m. Continuarea ei s-a surpat. „Huda“ pare a fi o cavitate naturală a conglomeratului grosier de andezit. Poate fi de origine naturală, dar, tot așa de bine, și rezultatul activității omului. Conform afirmației categorice și unanime a localnicilor, ea a fost locuită în vremuri de bejenie pentru că orizontal avea dimensiuni mult mai considerabile. Cu ocazia excavării ei cu metode arheologice, eventual, ar putea să furnizeze unele rezultate.

2. În panta abruptului de pe coasta de vest a promontoriului „Cetății Macului“ (Mákvára), de la Dealu (nr. 43), unde se află un excelent material de tip Wietenberg din epoca bronzului, cam la limita treimii inferioare și celei mijlocii ale pantei, se pot vizita, după niște eforturi fizice remarcabile și nu fără pericol, „Hudele zînelor“ (Tündérlikak). Ele par a fi niște cavități formate natural în conglomeratul de andezit al platoului vulcanic.

XIII. Monumente medievale. 1. Dealu — „Colina capelei“ (Kápolnadomb). Punctul în discuție (nr. 44) în mai multe lucrări arheologice ale lui Gábor Téglás²² figurează ca locul unui turn de pază și de semnalizare roman, încadrat în sistemul de apărare al Daciei romane. Conform părerii unanime a localnicilor, în acest loc, în apropierea așa-zisei „Colina pietroasă“ (Kövesdomb, 947 m), lîngă un izvor cu apă vindecătoare a existat însă cîndva o capelă cu caracter votiv. Pentru verificarea chestiunii, cu ocazia săpăturilor efectuate în „Cetatea Macului“ de la Dealu am făcut un sondaj de control în locul amintit. Înainte de începerea lucrărilor s-a văzut o ruină circulară cu un diametru de 6,5 m, acoperit cu tufiș des de alune, ruină din care au căzut în exterior blocuri de andezit puțin fasonate. Ruina mică, ine-

²² În *Archaeologiai Közlemények*, XIX, 1898, p. 9, 39.

lară se află pe un mic promontoriu neted, situat între două văioage prea puțin adâncite, diferența relativă de nivel nedepășind 4—5 m. Datorită altitudinii înălțimilor din jur mai mici și mai mari, în ciuda altitudinii absolute de aproape 1 000 m, de aici este o vizibilitate redusă în toate direcțiile, chiar presupunând cîndva existența unui turn cu 3—4 etaje pe colină.

Înainte de toate, am golit spațiul interior al ruinei. După îndepărtarea blocurilor prea puțin fasonate, a apărut un sol nu prea gros, de culoare cenușie-negricioasă, bogat în resturi organice, care a fost urmat de pămîntul de culoare galbenă, nemîșcat. Din masa de pămînt care a format stratul de cultură au ieșit la iveală câteva blocuri ornamentate cu sculpturi, precum și cîteva (foarte puține la număr) fragmente ceramice databile din secolele XV (?)—XVIII. (După terminarea săpăturii, blocurile au fost puse înapoi, depozitate într-un colț și acoperite cu pămînt). După ce interiorul ruinei a fost golit pînă la nivelul de călcare de odinioară, a devenit clar planul patrat al construcției. Cu ocazia curățirii laturii estice, cea mai bine păstrată, s-a lămurit că blocurile au fost legate cu mortar de slabă calitate. Judecînd pe baza cantității blocurilor aflate la fața locului, numai baza clădirii a fost durată din piatră, suprastructura fiind construită din lemn, și anume din lemn de pin. Această ipoteză pare a fi întărită de cantitatea considerabilă a cărbunelui de conifere. Construcția de sus a fost mistuită de un incendiu, după aceasta ea nemaifiind refăcută (nu dispunem de nici o mărturie referitoare la două sau mai multe faze de construcție). În opoziție cu afirmația lui G. Téglás, se poate afirma categoric că în acest loc nu a existat un turn de pază și semnalizare roman, aparținînd *limes*-ului provinciei Dacia (deși ideea este ispititoare), ci, mai de grabă o capelă (cu caracter votiv?) de la sfîrșitul epocii feudale care stătea la dispoziția tuturor celor ce au ajuns pe aceste meleaguri cu dorința de a fi tămăduiți de apele vindecătoare care clocotesc în izvorul apropiat...

2. Sub punctul XII/1 a mai fost vorba despre una dintre terminațiile falnice spre vest ale marelui platou vulcanic al Munților Harghitei, și anume despre înălțimea „Gordon” care se ridică semeț deasupra comunei Lupeni (nr. 45), menționînd că în apropierea unghiului în care se întîlnesc cele două porțiuni de pantă, cea superioară, mai abruptă și cea inferioară, mai dulce, există o „hudă”, anume „Huda lui Ferenc Nagy”. Unghiul de întîlnire a celor două pante are însemnătate nu numai pentru acest lucru, ci și pentru observația că nemijlocit sub fișia de întîlnire începe acea parte de hotar care se numește „Satul lui Petru” (Péterfalva). Întreg acest teren în pantă prezintă o serie de terase de dimensiuni reduse. Suprafața lor este îndreptată, parcă, de mîna omului. Pe suprafața unora se pot observa niște „ridicături” de o formă regulată (suspecte de a ascunde urmele unor tipuri de clădiri). La capătul amonte al unora dintre terase, se adună apele ploilor. Astfel au luat naștere adevărate băltoace, uneori cu vegetație densă acvatică (stuf, papură). Atît conform datelor prețioase, transmise de B. Orbán²³, cît și conform mărturiei localnicilor care lucrau pe holdele existente pe această pantă, în timpul copilăriei lor, mai ales în vîrfurile așa-zisului „Dîmb al satului lui Petru” (Péterfali-domb), plugul a scos la iveală fragmente de cărămidă și de ceramică. După spusele unui țaran vîrstnic, în preajma „Hudei lui Ferenc Nagy”, în a șasea decadă a secolului precedent, un cunoscut al bunicului său, a găsit mulți bani într-un vas spart ulterior”. Tezaurul monetar s-a risipit...

Pe baza celor prezentate în rîndurile de mai sus, putem presupune că în acest loc a existat cîndva, într-adevăr, o așezare medievală, dispărută ulterior. Cantitatea de apă, atît de necesară pentru continuarea vieții unei așezări omenești, a fost asigurată de cel puțin două izvoare de înălțime, cu debit de apă suficient. De altfel, în partea superioară

²³ *Op. cit.*, vol. I, p. 106.

a pantelor de nord-vest și de nord se văd „holde“ de mult părăsite (și anume „brazde“), dovedind acolo o agricultură înfloritoare de altă dată...

*

Deși raportul de față, preliminar, este relativ extins, socotim, totuși, că nu este cazul — deocamdată — să tragem concluzii de ordin istoric, antropogeografic etc. Cu toate acestea ținem să atragem atenția asupra unor chestiuni.

Ne bucură faptul că numărul așezărilor cunoscute de tip »Mugeni — „Pagyvan“, cu material ariuşdean târziu, nepictat, a crescut în urma perieghazelor noastre, lărgind cu mult și spațiul geografic ocupat de punctatorii acestei faze tardive (Tîrnovița, nr. II/1, Dejuțiu, nr. II/2), constatare care pare să întărească ipoteza noastră de lucru anterioară²⁴.

A sporit și mai mult numărul stațiunilor de tip »Mugeni — „Vízlok“, de la sfîrșitul secolului al III-lea — secolul al IV-lea e.n., așezări între care putem aminti pe cea de la Odorheiu Secuiesc — „Cădișeni“, cea de la Tăureni, apoi stațiunea întinsă dintre localitățile Lutița și Mătișeni, și, în sfîrșit, pe cea de la Dejuțiu — „Locul rotund“. Presupunem că putem conta și pe alte așezări ale aceleiași populații locale.

În zona cercetată trebuie să amintim două locuri mai importante privind continuitatea vieții, puncte cheie de topografie arheologică. Cel mai important complex arheologic pare a fi (în afara teritoriului „Cetății Bud“, precum și interiorul orașului Odorheiu Secuiesc) „Locul rotund“ de la Dejuțiu care oferă material arheologic din cel puțin patru epoci distincte (II/2, V/3, VII/4, VIII/1); urmează apoi așezarea dintre Lutița și Mătișeni care prezintă material din cel puțin două epoci diferite.

Aceste puncte merită o atenție deosebită din partea arheologilor pentru planificarea unor săpături sistematice în această zonă. Bazîndu-se numai și numai pe observațiile făcute pe teren, fără săpături simultane, în restul locurilor de descoperire nu am putut recolta decît materiale aparținînd unei singure epoci.

GÉZA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI

RECHERCHES DE TOPOGRAPHIE ARCHÉOLOGIQUE EN 1957—1970 DANS LA PARTIE SUPÉRIEURE DE LA VALLÉE DE TIRNAVA MARE

IIe partie

(Résumé)

Les auteurs du présent compte-rendu ont fait, durant 14 ans, des reconnaissances dans la partie supérieure de la vallée de Tîrnava Mare (voir la carte annexe). À l'occasion de ces „périégèses“ ont été découverts plusieurs établissements inconnus jusqu'ici dans la littérature de spécialité; pour les autres, déjà connus, on a pu apporter aux informations antérieures certaines rectifications d'ordre chronologique ou topographique. Le présent travail ayant surtout un caractère de rapport préliminaire, les auteurs se bornent à la description succincte des différents établissements ou lieux de découverte, sans tirer pour l'instant des conclusions de caractère topographico-archéologique, anthropogéographique, historique etc.

²⁴ G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 66—67.

DESPRE INTERPRETAREA PUMNALELOR AKINAKES DESCOPERITE PE TERITORIUL ROMÂNIEI

În nota de față ne vom referi asupra unor puncte de vedere și concluzii pe care C. Buzdugan le enunță în lucrarea „Pumnale hallstattiene tîrzii pe teritoriul României”, apărută în volumul *Cercetări arheologice*, II, București, 1976 (p. 239—273).

Din formularea titlului, din partea introductivă a lucrării, precum și din preambulul repertoriului rezultă că autorul va trata „toate descoperirile de pumnale hallstattiene tîrzii de pe teritoriul României, atât cele inedite cît și cele intrate deja în literatura de specialitate”. De fapt se tratează un singur tip, a cărui denumire, aceea de *akinakes*, cunoscută încă de la Herodot, a fost și este în exclusivitate utilizată în literatura de specialitate, română și străină, cînd se are în vedere această categorie. Fără îndoială, denumirea nu-i era străină nici autorului. Ea e însă eludată total, deși (sau tocmai din motivul că) prin ea înșăși, denumirea implică o semnificație și deci o interpretare general recunoscută în cercetarea istorică, interpretare de care în lucrare se face, de asemenea, abstracție. Ignorîndu-se denumirea sub care sînt cunoscute pumnalele de acest tip, se utilizează în schimb, din plin, terminologia specifică și general utilizată pentru designarea părților componente ale acestei arme: gardă cordiformă, bară transversală, mîner cu antene ș.a.

Cine stăruie în lectură își dă însă foarte curînd seama că practicarea omisiunilor, împreună cu prezentarea denaturată a situației reale, constituie înșăși concepția pe care se structurează ideile emise în această lucrare.

În introducere se afirmă că „problema pumnaledor hallstattiene tîrzii (de fapt cele de tip *akinakes*, pentru că numai de acestea se ocupă autorul — n.n.) nu a constituit pînă în prezent obiectul unui studiu special...” Se ignoră însă faptul că toate aspectele esențiale, de principiu, au fost în amănunt discutate, existînd un punct de vedere temeinic conturat în literatura de specialitate (română și străină) cu privire la atribuirea originii cultural-etnice a acestui tip de pumnal, care punct de vedere se înîmplă să fie cu totul diferit de cel susținut în lucrare. Dacă, deplîngînd lipsa unui studiu special, autorul are în vedere modalitățile, maniera de lucru și demonstrație pe care le etalează în propria-i lucrare, atunci, fără îndoială, are perfectă dreptate: un studiu care să trateze în acest fel problema pumnaledor *akinakes* nu s-a făcut nicînd!

În cele ce urmează nu ne vom opri asupra micilor inadvertențe, care se pot strecura în orice lucrare, ci asupra omisiunilor și mai ales a modului în care sînt prezentate descoperirile și, în consecință, aspectele esențiale ale problemei. Vom începe cu repertoriul, și observațiile vor viza, mai întîi, descoperirile din Transilvania.

În repertoriu se menționează pentru Transilvania 17 puncte și 24 piese: patru la Aiud, cîte două la Archita, Cipău, Ciumbud și Cristești și cîte unul la Arad, Batoș, Benic, Bratei, Frata, Gădălin, Mărișelu, Mirislău, Năsal, Posmuș, Șaroș (denumirea actuală = Delenii) și Teiuș. Cu excepția Aradului, toate celelalte 16 puncte — cu 23 piese — ce se masează în aria centrală, intracarpatică, a Transilvaniei sînt cuprinse și delimitate într-o zonă distinctă, V, pe harta de răspîndire din fig. 1.

De regulă, la Aiud se menționează patru pumnale akinakes. Patru dă și C. B. (păstrînd și ordinea în care sînt expuse în lista întocmită de Al. Vulpe¹). De fapt, în această localitate se cunoaște încă un exemplar, publicat de aproape cinci decenii². Dacă această omisiune poate fi înțeleasă (în sensul că ea s-a transmis din listele anterioare), mențiunea toponimicului „Cinege”, ca punct de descoperire pentru piesa de la Aiud înserată la poziția 2 — punct de unde provine de fapt piesa dată la poziția 3 — este mai greu de înțeles. Cu totul de neînțeles ni se pare următorul fapt: de ce pentru piesele de la Aiud, prezentate la pozițiile 3—4, se trimite, în notele 4 și 5, cînd se citează articolele din *AE*, 1897 și 1898, la numele lui M. Roska? De fapt, autorul articolelor din revistele respective este K. Herepei! Toate acestea nu sînt în măsură să convingă că bibliografia citată a fost consultată.

Dacă pentru Aiud sînt menționate patru din cele cinci piese descoperite, în schimb pentru Ciumbud se dau două exemplare, deși s-a aflat numai unul. Subliniem că în lucrările lui Șt. Ferenczi și I. H. Crișan, la care se face trimiterea (în nota 23), nu se menționează două pumnale la Ciumbud³. Două pumnale se menționează și la Archita. Dacă se ține seama de observația lui M. Roska, făcută chiar în lucrarea citată (în nota 7, respectiv articolul din *ESA*, 11, 1937, p. 170), cert e numai unul, al doilea putînd fi luat în considerare doar ipotetic.

Ținînd cont de corectivele ce trebuiesc avute în vedere pentru Aiud, Archita și Ciumbud, ar rezulta (după localitățile date în repertoriu) că în Transilvania intracarpatică (deci fără piesa de la Arad) s-au aflat 22 pumnale akinakes în 16 puncte. În realitate, atît numărul pieselor, cît și al localităților din Transilvania intracarpatică, în care s-au aflat pumnale akinakes este considerabil mai mare, lui C. Buzdugan scăpîndu-i aproape o treime din ele. În cifre absolute este vorba de omiterea a nu mai puțin de șapte puncte și 10 pumnale.

Fără îndoială, omiterea pumnaletor akinakes de la Băița (patru exemplare)⁴, Budești⁵, Cîmpia Turzii⁶, Firminiș⁷ și Stremț⁸ ar putea fi, eventual, înțeleasă, deoarece unele din aceste piese erau (sau sînt încă) inedite, iar altele erau în curs de publicare în momentul în care lucrarea lui C.B. era încheiată sau se afla sub tipar. Inexplicabilă rămîne însă omiterea din repertoriu a binecunoscutei săbii de tip akinakes de la Dobolii de Jos. Foarte probabil, omisiunea se datorează faptului că autorul nu o consideră de acest tip. Dacă acesta este motivul, el rămîne neîntemeiat, deoarece săbii de tip akinakes, de lungime comparabilă cu cea de la Dobolii de Jos, se cunosc (numai!) în lumea scitică nord-pontică⁹. De-a dreptul stranie este următoarea situație, anume includerea akinakes-ului de la Brașov (vezi harta de răspîndire din fig. 1) în zona subcarpatică a Munteniei și Olteniei (?!). Dacă, și în ce

¹ Vezi *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, București, 1967, p. 59, n. 114.

² M. Roska, în *Dolgszeged*, 5, 1929, p. 84, fig. 2/3.

³ Vezi și Șt. Ferenczi, în *ActaMN*, 4, 1967, p. 38—39.

⁴ V. Vasiliev, în *Marisia*, 6, 1976, p. 52—55.

⁵ Inedit, în Muz. Bistrița; provine dintr-un mormînt de inhumăție, scitic; inf. G. Marinescu.

⁶ Pierdut, rămas inedit; provine dintr-un mormînt de inhumăție scitic, distrus odată cu tumulul în care se afla; inf. Șt. Ferenczi.

⁷ Al. Matei, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 63—70.

⁸ După informația primită, pumnalul s-a aflat într-un mormînt de inhumăție, scitic, distrus în această localitate. Al. Aldea de la Muz. Alba Iulia ne comunică însă că locul descoperirii ar cădea pe teritoriul satului vecin, Geomal, ce aparține comunei Stremț.

⁹ De exemplu la Karmir-Blur; vezi V. A. Ilinskaia, în *ArhKiev*, 20, 1966, p. 63, fig. 2

măsură, prin locul de descoperire (Braşovul), acest akinakes se plasează din punct de vedere geografic în zona intracarpatică a Transilvaniei sau în zona subcarpatică a Munteniei şi Olteniei, lăsăm cititorii s-o aprecieze. În ce ne priveşte, ne limităm la o singură observaţie. Chiar în cartierul Bartolomeu din Braşov, unde se presupune că s-ar fi găsit acest akinakes, I. H. Crişan menţionează vase bitronconice descoperite incidental, împreună cu craniu uman — fără îndoială provenind dintr-un mormînt de înhumăţie — şi dinţi de cal. Aceste descoperiri, ca şi alte materiale (săgeţi scitice, inel de buclă cu capete conice) aflate pe teritoriul Braşovului¹⁰, arată că akinakes-ul de aici aparţine — şi deci trebuie atribuit — grupului intrusiv scito-iranice din Transilvania intracarpatică şi nu grupului Ferigile, din zona subcarpatică a Munteniei şi Olteniei, unde, fără temeii, îl include C. Buzdugan.

Recapitulînd cele expuse, rezultă că în Transilvania sînt atestate 24 puncte cu 33 pumnale akinakes certe (eventual 34, dacă se iau totuşi în considerare două exemplare la Archita), din care 23 puncte cu 32 (sau 33) piese se concentrează în zona intracarpatică a acestei provincii.

Să urmărim acum situaţia descoperirilor din zona subcarpatică a Munteniei şi Olteniei (zona a IV-a pe harta de răspîndire din fig. 1). După cum s-a arătat mai sus, pumnalul akinakes de la Braşov nu poate fi inclus, în nici un caz, în această zonă, deoarece atît locul de descoperire, cît şi o serie de materiale aflate pe teritoriul Braşovului, îl leagă, indiscutabil, de grupul scitic intrusiv din Transilvania intracarpatică.

În privinţa celor două pumnale aflate la Ploieşti-Triaş, acestea, deşi prin locul de descoperire se plasează în zona subcarpatică a Munteniei, prin contextul în care apar *nu* pot fi considerate ca ţinînd de cultura Ferigile. Motivul este următorul: respectivele pumnale akinakes *nu* s-au descoperit în morminte de incinerăţie de tip Ferigile, ci în tumuli unde s-au aflat morminte de înhumăţie chiruite eneolitice, tumuli în mantaua cărora, după cum o arată cele două pumnale akinakes, au înhumat ulterior (fără îndoială cu ocazia unui raid) şi scitii. De altfel, situaţii analoge (înhumări scitice în tumuli mai vechi) se cunosc la Gurbăneşti (Ilfov)¹¹, în Transilvania intracarpatică la Cipău şi Cîmpia Turzii, precum şi la nordul Pontului¹². În orice caz, subliniem faptul că I. Nestor (ale cărui lucrări sînt citate de C.B. la n. 51) nu menţionează vreun mormînt de incinerăţie printre descoperirile de unde provin cele două piese.

A cunoaşte, a menţiona şi mai ales a ţine mereu seama de contextul în care apare, cu care se asociază în morminte o anumită categorie, constituie o obligaţie elementară şi, totodată, unul din elementele esenţiale, determinante în interpretarea arheologică. A omite, a nu lua în considerare acest aspect, cum procedează autorul lucrării la care ne referim, înseamnă, de fapt, a denatura realitatea.

La p. 253 şi 265 se menţionează că în Transilvania şi Moldova majoritatea pumnalelor (de tip akinakes) „stau în legătură... cu inventarul mormintelor plane de înhumăţie”. Nicăieri însă nu se face nici cea mai sumară menţiune despre faptul că, prin totalitatea caracteristicilor, adică ritul înhumăţiei, ritualul funerar şi inventar, acest grup de morminte din Transilvania, ce se dovedeşte străin mediului local, îşi află corespondenţe identice, de ansamblu, *numai* în lumea scitică nord-pontică. Se cochetează în schimb, din nou, cu ideea „influenţei culturale”, susţinută mai demult de A. I. Meliukova, deşi lucrări recente au dovedit atît netemeinicia acestei teorii, cît şi faptul că *ea contravine* însăşi unităţii şi continuităţii în dezvoltare a culturii autohtone traco-daco-getice. Este adevărat că pentru unele pumnale akinakes din Moldova, aflate incidental, nu se cunoaşte contextul în

¹⁰ I. H. Crişan, în *OmD*, p. 117—118; idem, *CDGT*, p. 255, nr. 41.

¹¹ Vezi D. V. Rosetti, în *Materiale*, 6, 1959, p. 795—796, 805—806, fig. 5, 6.

¹² Pentru bibliografie vezi V. Vasiliev, în *FI*, 4, 1976, p. 91—93.

care au apărut. Există însă suficiente descoperiri cu context precizat și, fapt semnificativ, acest context e identic cu cel în care apar pumnalele akinakes din Transilvania intracarpatică¹³, excepție făcând doar cele patru piese aflate la Birsești.

Tipologia și cronologia sînt discutate în paragrafele III—IV. Constatînd că preocupările în acest domeniu „se manifestau sub forma unor observații parțiale, mai mult cu caracter ocazional”, autorul se străduiește să suplinească (firește, în maniera proprie întregii lucrări) această lacună, împărțind — conform schemei din fig. 10 — 52 piese (din cele 73 pe care le menționează) în trei grupe tipologice: A, B, C. Grupa A e subîmpărțită la rîndul ei în cinci variante, grupa B în nouă variante și grupa C în șase variante. Deci, în total ne sînt oferite 20 variante, fapt ce ne face să presupunem că, dacă autorului îi erau cunoscute toate piesele din Transilvania, am fi avut un număr și mai mare de variante.

Pentru a reliefa modul în care se tratează în lucrare problema tipologiei și cronologiei, considerăm că sînt suficiente doar cîteva observații. În clasificarea făcută nu s-a ținut cont, în primul rînd, de faptul că, datorită procedurii de execuție, care e forjarea liberă (și nu prin ștanțare sau turnare), nu există două piese absolut identice. De altfel, menționăm că situația este aceeași și la nordul Pontului. De asemenea, nu s-a ținut cont de contextul cronologic în care s-a aflat fiecare piesă, fapt ce ar fi oferit posibilitatea unei datări mai strînse în cazul multora din ele. Totodată, s-ar fi evitat astfel o serie de încadrări cronologice eronate, cum e de pildă cazul cu pumnalul (cu antene) de la Cipău, care în tabelul din fig. 11 e datat în secolele V—IV î.e.n. (?!), deși toate descoperirile din cadrul acestei necropole au un caracter pregnant arhaic. Iată și alte exemple. Pumnalul akinakes (un singur exemplar!) descoperit în necropola de caracter scito-iranice de la Ciumbrud, se datează clar, prin întreg inventarul mormintului nr. 2 în care a apărut (și prin datarea întregii necropole) în secolul VI î.e.n. În mod cu totul surprinzător, C.B. nu oferă acestui pumnal (ca și celei de a doua piese de la Cipău) nici o datare (vezi fig. 11). Deși la Cristești (necropolă arhaică, de sec. VI î.e.n.) au apărut în cadrul *aceluiași mormint* (nr. 9) două pumnale akinakes, în tabelul din fig. 11 unul e datat în secolele VI—V, iar al doilea e lăsat... fără datare. Probabil în compensație, pumnalul de la Batoș e datat de două ori, în feluri diferite: și în secolul VI și în secolele VI—V î.e.n. (tot fig. 11). Neținînd cont de contextul cronologic, autorul și-a anulat posibilitatea de a observa care sînt și cum evoluează diferitele elemente sau părți componente ale pumnaletelor în cadrul fiecărui tip și de la o fază la alta. Astfel, schema pe care o imaginează are un caracter cu totul artificial și nefuncțional și nu oferă nici un reper asupra evoluției tipologice și cronologiei pieselor.

La concluzii se afirmă mai întîi că „Cele 73 de pumnale descoperite... în 52 puncte geografice deosebite dovedesc folosirea lor intensă și, totodată, răspîndirea acestora pe un spațiu vast” și că „În perioada lor de maximă dezvoltare... se răspîndesc, cu unele mici excepții, pe întreg teritoriul României...” În ce măsură este reală această afirmație, cititorul o poate deduce chiar din harta de răspîndire din fig. 1. Urmărind această hartă, oricine poate constata că, de fapt, marea majoritate a pumnaletelor akinakes se concentrează în *două zone restrînse*, situate de-o parte și de alta a Carpaților răsăriteni, anume în Moldova și în centrul Transilvaniei intracarpatică, adică tocmai acolo unde se grupează mormintele de inhumare care, prin ritualul funerar și celelalte categorii de inventar (săgeți scitice, aplici de tolbă, vîrfuri de baldachin, oglinzi — inclusiv de tip nomad — cochilii Kauri, mărgelile de caolin etc.) se dovedesc identice cu cele scitice nord-pontice, dar străine

¹³ Vezi C. Ionomu, în *Cercetări istorice*, S. N., 6, Iași, 1975, mai ales p. 62 și urm.; Virgil Mihăilescu-Bîrliaba, în *Thraco-dacica*, București, 1976, p. 109—116.

culturii autohtone. Raportînd pumnalele din Moldova, aflate în morminte de înhumăție, la cele patru piese descoperite în mormintele de incinerăție de la Bîrsești, rezultă că în mormintele de înhumăție de caracter scitic din această zonă s-au aflat de peste *șapte* ori mai multe pumnale. În marea necropolă autohtonă de incinerăție de la Ferigile, în cca. 200 morminte, s-au aflat patru pumnale akinakes. În grupul scitic de înhumăție din centrul Transilvaniei, cu un număr aproximativ egal de morminte, s-au aflat 32. Făcînd raportul, rezultă că — la un număr aproximativ egal de morminte — în grupul de înhumăție scitic din Transilvania s-au aflat de opt ori mai multe pumnale de tip akinakes. Dacă se are în vedere faptul că în numeroase alte morminte sau necropole de incinerăție autohtone contemporane, nu au apărut pumnale akinakes, atunci decalajul proporției între pumnalele descoperite în grupul scitic din Transilvania și necropolele autohtone este, în realitate, mult mai mare de $\frac{8}{1}$.

Tabloul real al repartiției descoperirilor oferă deci o imagine cu totul diferită de aceea pe care a dorit s-o înfățișeze C.B. Pe teritoriul României, pumnalele akinakes apar ca o categorie specifică numai mormintelor de înhumăție din centrul Transilvaniei și Moldova, morminte ce-și află analogii strînse în lumea scito-iranică nord-pontică. Dimpotrivă, faptul că ele apar sporadic, doar într-un număr infim de morminte și numai în unele necropole de incinerăție ce aparțin populației autohtone traco-daco-getice, arată că în cadrul culturii locale, tradiționale, acest tip de pumnal are un caracter incidental și nespecific. În acest sens — fără a forța nota — considerăm că e cît se poate de semnificativ următorul aspect. În necropola de înhumăție scitică de la Aiud, unde s-au semnalat 14 morminte, au apărut cinci pumnale akinakes. Raportînd numărul mormintelor (14) și pumna-lelor akinakes (cinci) de la Aiud la cele cca. 200 morminte și patru pumnale de la Ferigile, rezultă că în necropola scitică de la Aiud proporția pumna-lelor akinakes este de cca. 17 ori mai mare față de necropola autohtonă de la Ferigile.

Astfel „...atribuirea dacă nu în întregime, măcar a unei mari majorități a pumna-lelor (de tip akinakes — n.n.) de pe teritoriul României populației autohtone, respectiv getice“, cum afirmă C. B. la p. 266 și 272, se dovedește deci a fi în totală contradicție cu situația și repartiția reală a descoperirilor, deoarece marea majoritate a pumna-lelor akinakes de pe teritoriul României au fost aflate în mormintele de înhumăție de caracter scitic din Transilvania centrală și Moldova și nu în cadrul culturii autohtone, tradiționale, traco-daco-getice.

În ceea ce privește originea scito-iranică a pumna-lelor akinakes, ea e atît de bine precizată, încît nu considerăm necesară aici o nouă subliniere. Menționăm totuși faptul că, așa cum o arată noile descoperiri, pumnalele akinakes au apărut în aria culturii Karasuk din Siberia central-vestică, adică în aria de baștină a populațiilor nord-iranice (sciți, saci, massagetii etc.)¹⁴ și că, din totalul pumna-lelor akinakes cunoscute în Europa, marea majoritate s-au aflat, totuși, în aria scitică nord-pontică.

Apare deci cu totul neîntemeiată afirmația făcută la p. 265 și anume că, pentru pumnalele de acest tip de pe teritoriul României „Filiația cu epoca bronzului și etapele hallstattiene anterioare, urmărită pe cale tipologică, la care s-ar putea adăuga și una stilistică...“ ar dovedi originea lor locală. Referitor la filiația tipologică „cu epoca bronzului și etapele hallstattiene anterioare“, ca să poată fi presupusă și mai ales acceptată, ar fi fost necesar să fie și demonstrată printr-o serie evolutivă locală, în care să se regăsească elementele caracteristice pumna-lelor akinakes. Cele cîteva săbii cu antene din Transilvania, da-

¹⁴ A. I. Terenojkin, Киммерийцы, Киев, 1976, p. 131—132.

tate în Ha.B₂, și ele de origine central-europeană¹⁵, sînt însă de cu totul alt tip decît pumnalele akinakes.

Referitor la „filiația stilistică”, prin care se încearcă să se acrediteze ideea originii locale a pumnalelor akinakes, ea e „argumentată” pe baza unui motiv ornamental geometric aflat pe un singur pumnal (Curtea de Argeș), motiv apropiat de cel aflat pe două vase descoperite la Basarabi. Se trece însă sub tăcere faptul că la Basarabi pumnalele sînt de cu totul alt tip, și că în această necropolă, ca și în întreaga cultură autohtonă anterioară, nu apar pumnale akinakes sau vreun tip din care ele să poată fi derivate.

Firește, discutabile sînt și alte puncte de vedere emise și susținute în lucrare. Considerăm încă că cele la care ne-am referit sînt de natură să evidențieze în suficientă măsură maniera în care a fost tratată problema în ansamblul ei. Dacă piesele cunoscute ar fi fost prezentate obiectiv, conform situației reale a descoperirilor, lucrarea avea toate șansele să ofere — cel puțin — un prim repertoriu al pumnalelor de tip akinakes aflate pe teritoriul României, repertoriu care, cu toate lipsurile — unele inerente — era de mare utilitate. Omiterea repetată a aspectelor esențiale, omitere care a dus — de fapt — la denaturarea situației reale, unele idei contradictorii, marile lacune în ceea ce privește prezentarea obiectivă a descoperirilor, precum și emiterea, respectiv susținerea fără vreun temei sau acoperire faptică a unor puncte de vedere ce se dovedesc contrare realității, fac ca lucrarea în discuție să se situeze în afara limitelor minime de valoare științifică și obiectivitate absolut necesare în cercetarea istorică.

VALENTIN VASILIEV

SUR L'INTERPRÉTATION DE^c POIGNARDS AKINAKES DÉCOUVERTS SUR LE TERRITOIRE DE LA ROUMANIE

(Résumé)

L'auteur discute toute une série de problèmes soulevés par l'article de C. Buzdugan, portant le titre „Poignards hallstattiens récents dans le territoire de la Roumanie”, paru dans „Cercetări arheologice”, II, Bucarest, 1976 (p. 239—273).

On y fait plusieurs observations critiques sur la manière dans laquelle C. B. présente les découvertes, fait l'encadrement typologique, chronologique et l'attribution éthno-culturelle des poignards de type akinakes découverts sur le territoire de la Roumanie.

¹⁵ Vezi Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 61.

UNELE REFLECȚII ÎN LEGĂTURĂ CU REGATUL LUI BUREBISTA

Rîndurile de față* nu au și nu pot avea pretenția unei sinteze despre un subiect de cea mai acută actualitate: Burebista și statul său. Preocupările mele exclusiv dobrogene nu mi-ar permite abordarea frontală a unui subiect de amploarea celui enunțat.

Fie-ne deci îngăduit să considerăm că șansa pe care am avut-o de a descoperi și publica inscripția pomenind un *vicus Arcidava* ne permite totuși să ne apropiem — cu toată reținerea de rigoare — nu numai de aspectul dobrogean al fenomenului Burebista, ci și de coordonatele mai largi ale acestei personalități, prin care strămoșii noștri vor intra definitiv în istoria universală¹.

Rezumînd concluziile la care ajungeam prin publicarea amintitei inscripții — în deplină concordanță cu cele ale lui Hadrian Daicoviciu² și, parțial, Nicolae Gostar³ — credem a putea susține în continuare că Acornion, beneficiarul decretului dionysopolitan, s-a deplasat mai întîi la o căpetenie locală dobrogeană, al cărei sediu se afla la Argedava (Arcidava reprezintă o latinizare pe care o întîlnim de pildă și în numele anticei Vărădia judecînd după mărturiile lui Ptolemeu⁴ — 'Αρχίδαα și apoi ale hărții peutingeriene⁵ sau ale Geografului ravenat⁶ — Arcidava sau chiar Arcidaba) și apoi, după un timp mai mult sau mai puțin îndelungat, s-a dus în misiune chiar la Burebista.

Cîtă vreme filiația între dinastul de la Argedava și Burebista părea un bun cîștigat, localizarea Argedavei pe Argeș, eventual la Popești, părea dacă nu logică (vezi Arcidava de la Vărădia care nu stă pe Argeș), măcar acceptabilă.

Apariția unei Arcidave în teritoriul histrian schimba însă radical datele problemei — așa cum o intuise Hadrian Daicoviciu — iar obiecțiile formulate cu prilejul comunicării mele, după care Arcidava menționată în 166 e.n. — de cînd datează inscripția găsită la Histria — n-ar fi existat în primul secol dinaintea erei noastre, nu sînt de natură să ne schimbe convingerile⁷. Ideea unei depopulări a Dobrogei către sfîrșitul perioadei elenistice și a unei repopulări cu elemente nord-dunărene sau sud-balcanice în epoca romană — apărută cu căldură de T. D. Zlatkovskaia⁸, A. Alföldy⁹ sau K. Juglev¹⁰ — își găsește încă suporteri

* Comunicare ținută la Sesiunea Pontica, 1976.

¹ Al. Suceveanu, în *RevRHist*, 14, 1, 1975, p. 111—118.

² H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 30—47.

³ N. Gostar, în *Analele științifice ale Universității „A. I. Cuza” Iași*, seria istorie, 16, 1, 1970, p. 57—60.

⁴ Ptol., 3, 8, 4.

⁵ Tab. Peut., 7, 3.

⁶ Geogr. Ravenn., 4, 14.

⁷ Obiecții de această natură au ridicat atunci P. Diaconu și Al. Vulpe. Vezi de altfel și M. Babeș, în *SCIVA*, 25, 2, 1974, p. 228, cu atît mai surprinzător cu cît acest autor postulase cîndva (*SCIV*, 22, 1, 1971, p. 19—45) continuitatea getică din Dobrogea.

⁸ T. D. Zlatkovskaia, *Mezias v I—II vekah našei eri*, Moscova, 1951, p. 84—99.

⁹ A. Alföldy, în *JRS*, XXIX, 1939, p. 30—31.

¹⁰ K. Juglev, *Musaica*, 6, 1966, p. 55, n. 13.

printre arheologii sau epigrafiștii români. Se speculează încă excesiv argumentul încetării unor necropole de tip Telița¹¹, Murighiol¹² sau Satu Nou¹³ la începutul secolului al III-lea î.e.n., dar se uită că așezarea de la Tariverdi¹⁴, de pildă, continuă până în secolele II—I î.e.n. Ar fi, pe de altă parte, interesant de răspuns — în această viziune — cine sînt geții menționați de Cassius Dio cu prilejul campaniei lui Crassus din 29/28 î.e.n. sau cei pomeniți de Ovidius în jurul Tomis-ului?

Problema ar merita, credem noi, o atenție specială, fie și numai printr-o discuție de metodologie. Pînă atunci să revenim însă la Arcidava histriană, prin anii 70—60 î.e.n. probabil o așezare importantă aflată undeva în zona înglobată mai tîrziu în marele teritoriu histrian.

În legătură cu ea, academicianul Emil Condurachi — într-o conferință prezentată la Muzeul Național de Istorie în toamna anului 1975 — a emis o nouă ipoteză, potrivit căreia Argedava dobrogeană ar fi putut constitui una din reședințele tatălui lui Burebista. Fără a avea elemente care să ne facă să împărtășim acest punct de vedere, trebuie să recunoaștem că soluția nu este inacceptabilă. În această nouă viziune ar trebui să admitem că puterea getică se întinse în Dobrogea încă înaintea anilor 62/61 î.e.n., cînd este înfrînt Hybrida¹⁵. În fruntea trupelor vrăjmașe guvernatorului roman, s-ar fi putut afla deci Burebista, așa cum a presupus mai de mult V. Pârvan¹⁶, iar steagurile căpturate atunci urmau să fie găsite de Crassus în așezarea de la Genucla¹⁷. Cucerind mai tîrziu Olbia — pare de altfel și mai logic ca Dobrogea să fi fost deja înglobată în regatul getic înaintea atacului Olbiei — Burebista avea să controleze, în înțelegere cu Pompei, cea mai mare parte a sudului Dunării și doar înfrîngerea triumvirului l-ar fi obligat să-și înăsprească comportarea față de acele cetăți care încercau acum să-și sacrifice autonomia înaintea dictatorului Caesar¹⁸.

În sprijinul acestei ipoteze s-ar putea invoca de altfel și un argument care a scăpat pînă acum. Rîndul 22 al inscripției dionysopolitane în cinstea lui Acornion începe — din ceea ce este păstrat astăzi — cu ... $\epsilon\iota\tau\epsilon\tau\omicron\upsilon\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\omega\varsigma\text{ }B\upsilon\rho\epsilon\beta\iota\sigma\tau\alpha$, — [$\nu\epsilon\omega\sigma\tau\epsilon\iota$] fiind o conjectură a lui Latișev, Kalinka și Fr. Hiller von Gaertringen, pornind probabil de la formularea lui Strabo, după care Burebista și-a făurit statul în pușini ani¹⁹. Întregind însă rîndul respectiv cu $\epsilon\pi\tau\epsilon\lambda\epsilon\tau\epsilon$, ceea ce ar suna foarte corect în limba greacă, numărul de litere nemaifiind de 44, ci de 41 față de cele 38,40 sau 41 ale rîndurilor de mai sus sau mai jos și, așa cum îmi sugerează colega Liana Lupaș, forma corectă a lui $\nu\epsilon\omega\sigma\tau\epsilon\iota$ fiind de fapt $\nu\epsilon\omega\sigma\tau\epsilon\iota$ (difongarea tîrzie nefiind întîlnită în inscripție), ar urma să înțelegem că „îndată după” iernatul lui Hybrida la Dionysopolis, deci prin 62/61 î.e.n., și nu deabia” în vremea din urmă — cum s-ar traduce $\nu\epsilon\omega\sigma\tau\epsilon\iota$ — Acornion merge în misiune la Burebista, care devenise „cel dintîi și cel mai mare dintre regii Traciei, stăpîn al ținuturilor de dincolo și de dincoace de fluviu” (trad. D. M. Pippidi)²⁰.

*

¹¹ G. Simion, Gh. Cantacuzino, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 373—381.

¹² Exp. Bujor, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 125—141.

¹³ B. Mitrea, în *Omd*, București, 1960, p. 409 și urm.

¹⁴ M. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, București, vol. I, 1965, p. 29, 90, 94—95, 98, 100—102, 109, 112, 120.

¹⁵ Cass. Dio., 38, 10, 1—3.

¹⁶ V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 78.

¹⁷ Cass. Dio., 51, 26, 5.

¹⁸ Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 115—118, unde se insistă asupra ideii unei penetrații mai tîrzii a lui Burebista în eșichierul politic dobrogean.

¹⁹ G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I², Sofia, 1970, p. 51—56, nr. 13.

²⁰ D. M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, București, 1, 1965, p. 287.

Lăsînd în sarcina viitorului să decidă asupra veridicităţii acestei noi viziuni istorice, oricum extrem de interesante, să reţinem doar că şi pentru Emil Condurachi, aşa cum o gîndiseră dealtfel rînd pe rînd V. Pârvan²¹, C. Daicoviciu²² sau R. Vulpe²³ — ultimii trei în legătură cu originea munteană sau transilvăneană a lui Burebista — nu este exclusă ideea mai multor reşedinţe regale. Este oare de considerat acest fapt ca o dovadă a stadiului incipient al regatului lui Burebista, eventual al predecesorilor lui? În loc să formulăm noi înşine un răspuns, să dăm mai bine cuvîntul lui Rostovţev care în legătură cu Regatul seleucid se exprima după cum urmează: „Principalele patru baze a ceea ce se numea Siria Seleucidă (Σελευκίς) erau cele patru capitale greco-macedonene. Dintre ele Antiochia pe Orontes, uşor accesibilă pe mare dar nu şi pe uscat, era capitala politică. Apameea, mai în interior, era principalul centru militar. Seleucia în Pieria şi Laodiceea, aşezate pe mare, erau cele două porturi care trebuiau să ţină deschise contactele cu lumea greacă, chiar dacă coasta occidentală a Asiei Mici ar fi fost definitiv pierdută”²⁴.

Vedem deci cum într-un stat prin excelenţă descentralizat (să nu uităm anecdota după care Seleucos, în viziunea lui Plutarh, se plîngea de numeroasele scrisori pe care trebuia să le citească sau redacteze), fără legi scrise şi avînd o serie de zone în care prezenţa autorităţii regale era cel puţin îndoielnică, existenţa mai multor capitale era aproape o necesitate²⁵. Nu vrem prin aceasta — anticipînd cumva asupra concluziilor noastre — să tragem un semn de egalitate între statul seleucid şi formaţiunea lui Burebista, dar ne întrebăm, de pe acum, dacă viziunea noastră, a celor moderni, despre statele antice nu poartă pecetea unei situaţii care începe să se prefigureze deabia mult mai tîrziu, către sfîrşitul perioadei feudale. Desigur, mi s-ar putea reproşa, ca unul care mă ocup cu precădere de perioada romană, că Imperiul român reprezintă cel mai bun contraargument la afirmaţia anterioară. Parţial da, dar să nu uităm că în afara unei impecabile organizări militare — nici aceasta însă cu efecte prea durabile — organizarea administrativă şi cu atît mai mult cea economică poartă amprenta unui slogan pe care Rostovţev²⁶, modernizîndu-l, nu-l înţelegea însă mai superficial cînd îl transpunea prin cunoscutul principiu al lui François Quesnay; „laissez faire, laissez passer”. Revenind însă la analogiile cu regatul seleucid — pe care, ca un apărător, şi el, al tezei potrivit căreia modul de producţie din societatea geto-dacică nu e sclavagist ci asiatic, altfel spus tributual, I. H. Crişan, în recenta sa lucrare, ar fi trebuit să le aibă în vedere tot atît dacă nu chiar mai mult decît comodele şi uneori inutilele referiri la *De bello Gallico* al lui Caesar²⁷ — să încercăm, la rîndul nostru, să recapitulăm relaţiile de producţie care caracterizau societatea geto-dacică din primul secol înaintea erei noastre.

Desigur, în bună metodă materialist istorică, prima chestiune care se pune la începutul unei astfel de anchete este aceea a clasei angajate direct în procesul de producţie. Dacă, cum se ştie, astfel de preocupări au lipsit din istoriografia mai veche, de la V. Pârvan la C. Daicoviciu, este sigur că meritul ultimului autor citat nu-i cu nimic de neglijat — cum ar lăsa să se înţeleagă M. Babeş²⁸ — atunci cînd formula, prima oară în 1950²⁹, teoria orînduirii sclavagiste începătoare în vremea lui Burebista. Considerăm deci şi noi că această

²¹ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 81.

²² C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 284.

²³ R. Vulpe, în *Omd*, p. 563.

²⁴ M. I. Rostovţev, *Storia economica e sociale del mondo ellenistico*, Florenţa, 1, 1966 (= traducerea italiană a ediţiei a 2-a, Oxford, 1953), p. 500.

²⁵ A. B. Ranovici, *Elenismul şi rolul său istoric*, Bucureşti, 1956, p. 158—189.

²⁶ M. I. Rostovţev, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1971², p. 91.

²⁷ I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*, Bucureşti, 1975.

²⁸ M. Babeş, în *SCIVA*, 25, 2, 1974, p. 239.

²⁹ C. Daicoviciu, în *SCIV*, 1, 1, 1950, p. 147.

viziune este meritorie în măsura în care răspundea unor firești și stringente preocupări ale tinerei istoriografii marxiste române, chiar dacă între timp urmașii marelui istoric socotesc acest punct de vedere depășit. Spunem meritorie, n-ar fi decît pentru că în replică la acest pe atunci nou punct de vedere — mai clar formulat în 1954³⁰ — profesorul D. M. Pippidi aducea o contribuție de o inestimabilă valoare la această oricum spinoasă problemă. Pornind desigur de la criticile pe care W. L. Westermann le aducea cifrelor de sclavi indicate de Athenaios pentru Athena³¹, D. M. Pippidi respingea autoritatea creatorului *Ospățului sofistilor* în materie de sclavaj — nu însă și în alte domenii — postulînd la dardani deci și la daci existența unor relații de „clientelă” între nobili și marea masă a țăranilor agricultori³². Ațita doar că termenul de „clienți” — identificat la Caesar și desigur însușit de I. H. Crișan³³ — ni se pare a fi mai vag decît acela de țărani semidependenți, așa cum trebuie să fi fost în realitate cei geto-daci, și în legătură cu care nimeni altul decît profesorul Pippidi³⁴, urmînd desigur concluziile unui E. Bickermann³⁵, G. I. Luzzatto³⁶ sau A. B. Ranovici³⁷, formula cele mai clare și mai documentate gînduri. Identificați pe o zonă imensă — din podișul Anatoliei și pînă pe coasta de nord a Mării Negre, ceea ce-i va permite academiciianului Emil Condurachi, printre alte argumente, să-și pună întrebarea dacă lumea greco-romană nu reprezintă o excepție periferică față de cea indigenă europeană³⁸ — acești țărani legați de satul lor (ἰδλα κώμη) aveau să constituie principala forță de producție în agricultura antică. Dacă la acest punct de vedere, asupra căruia nu știm ca în istoriografia română să se mai ridice obiecții întemeiate, adăugăm că textele antice ne informează despre existența unor *pileati-tarabostes* — reprezentînd aristocrația — și a unor *capillati-comati* — foarte probabil oamenii de rînd³⁹ (opinia lui I. H. Crișan care vede în aceștia din urmă pe cavaleri este ingenioasă dar ea este din nou tarată de comparația cu lumea celțică; Cassius Dio afirmă clar că Decebal i-a ales *pe cei mai buni* dintre aceștia pentru a-i trimite în solie la romani, deci nu era nevoie să fi deținut neapărat un rang social preminent)⁴⁰ — rezultă că avem suficiente elemente pentru a susține că societatea geto-dacică cunoștea împărțirea în clase sociale, fenomen care, cum se știe, constituie premisa depășirii orînduirii gentilice. Desigur, simpla apariție a unor clase sociale antagoniste nu implică și ideea de stat, dar cum asupra unor elemente anexă ne vom permite să revenim, să menționăm de pe acum că în jurul acestei pasionante probleme s-au formulat recent două puncte de vedere diametral opuse: cel al lui Hadrian Daicoviciu⁴¹ și cel al lui Mircea Babeș⁴², dispută care constituie dealtfel și pretextul intervenției noastre. Fără a fi scutită, principial, de unele obiecții, socotim că lucrarea *Dacia de la Burebista la cucerirea romană* reprezintă pînă la ora actuală cea mai lucidă punere la punct a subiectului. Ideea de bază a acestei lucrări este că toate datele — arheologice, istorice, administrative, dinastice etc. — converg spre demonstrarea existenței statului dacic de la Burebista la Decebal. Or tocmai această ultimă concluzie este

³⁰ Idem, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 130.

³¹ W. L. Westermann, *apud* D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1966², p. 521, n. 4.

³² D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 519—523.

³³ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 172—196.

³⁴ D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 120—166.

³⁵ E. J. Bickermann, *Institutions des Séleucides*, Paris, 1938, p. 176—185.

³⁶ G. I. Luzzatto, *Epigrafia giuridica greca et romana*, Milano, 1942, p. 66—71.

³⁷ A. B. Ranovici, *op. cit.*, p. 167—179.

³⁸ Em. Condurachi, *Sources archeologiques de la civilisation europeenne. Colloque international Mamaia (Roumanie) 1—8 septembre 1968*, București, 1970, p. 214.

³⁹ În ultimă instanță vezi H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 80.

⁴⁰ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 182.

⁴¹ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 76—91.

contestată frontal de Mircea Babeş pentru care nici politica externă a lui Burebista — mai curînd expediţii de pradă decît urmare a unui plan măcar strategic dacă nu chiar politic — nici lista regilor daci de la Burebista la Decebal, nici aspectul arheologic — cetăţile dacice din Munţii Orăştiei, cetăţile din cîmpia munteană etc. — nu justifică o asemenea opinie.

Admiţînd că soluţia modului de producţie asiatico-tributal îl aduce pe H. Daicoviciu mai aproape de realitate, M. Babeş conchide: „După părerea noastră, chiar şi în lumina acestui fel de a vedea lucrurile, existenţa statului geto-dac, de la Burebista la Decebal, nu devine o realitate şi nu poate fi mai uşor probată”⁴³. Punctul de vedere al colegului nostru este aşadar clar şi, în lumina calităţilor sale indiscutabile de cercetător avizat — demonstrate de altfel şi în această recenzie —, socotim că o opţiune din partea noastră n-ar face decît să-i pună în valoare penetrantele-i observaţii şi, oricum, curajul de opinie.

Avem în vedere, cînd îndrăznim să vorbim de o opţiune, faptul că textul lui Strabo VII, 3, 11 (C 303/304) pare a fi fost folosit, în general, mai curînd în traducere decît în originalul care sună precum urmează:

Τὼν δὲ Γετῶν τὰ μὲν παλαιὰ ἀφείσθω, τὰ δ' εἰς ἡμᾶς ἤδη τοιαῦτα ὑπῆρξε· Βοιρεβίστας, ἀνὴρ Γέτης, ἐπιστάς ἐπὶ τὴν τοῦ ἔθνους ἐπιστάσιον, ἀνέλαβε κεκακωμένους τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ συχρῶν πολέμων καὶ τοσοῦτον ἐπῆρεν ἀσκήσει καὶ νήψει καὶ τῷ προσέχειν τοῖς προστάγμασιν ὥστ' ὀλίγων ἔτων μεγάλην ἀρχὴν κατεστήσατο...

Traducerea lui cît mai corect posibilă este „Să las deoparte lucrurile (istoria) mai vechi ale geţilor, cele dinspre noi (şi nu cum se traduce greşit în *Izvoare*, p. 237 „din vremea noastră”) sînt următoarele: Burebista, bărbat get, azezîndu-se la conducerea neamului (său), i-a preluat pe oamenii înrăiţi de necontenitele războaie şi într-atît i-a înălţat prin exerciţiu militar) nu „abstinenţă”, cum traducea Pârvan), cumpătare şi supunere la legi, încît în puţini ani a făurit un mare stat...”. Dacă despre ultimul cuvînt (stat = ἀρχή) s-a mai discutat (singura excepţie pe care o cunoaştem de la traducerea „stat” aparţine regretatului Macrea⁴⁴ şi M. Babeş se grăbeşte să o adopte⁴⁵ fără să se întrebe dacă καθίστημι nu cere neapărat un substantiv concret de tipul φρούρημα, τύραννον, ἄρχοντας şi nu unul abstract, „stăpînire”, căreia în treacăt fie spus i-am aplica mai greu epitetul μεγάλη); ca şi despre ὀλίγων ἔτων, înţeles fără excepţie ca indicînd un timp foarte scurt (vezi greşeala mai sus semnalată referitoare la εἰς ἡμᾶς = „dinspre noi” şi nu „din vremea noastră”, Strabo trăind între 63 î.e.n. — 19 e.n., la care se mai adaugă desigur şi influenţa presupusului [νεωστ]el din epigrafa dionysopolitană), fără să se aibă în vedere că geograful din Amaseia putea să compare admirativ perioada relativ scurtă în care s-a creat acest stat cu altele a căror istorie seculară o cunoştea poate şi mai bine, este sigur că modalităţile alese de Burebista pentru a-i înălţa pe geţi au fost înţelese mai curînd sumar. Astfel, chiar dacă în *Izvoare*⁴⁶ traducerea este mai corectă decît la Pârvan⁴⁷, nu înţelegem cum ἀσκησις, νήψις şi προσέχειν τοῖς προστάγμασιν au reţinut atît de puţin atenţia specialiştilor. În ceea ce priveşte ἀσκησις, chiar dacă la Strabo el poate fi tradus în două locuri (XV, 1, 61; XVII, 1, 29) prin „ascetism”, este mult mai plauzibil ca el să fie întrebuinţat aici cu sensul lui de bază, „exerciţiu, practică, antrenament”. Dacă mai avem în vedere în plus faptul că Xenofon (*Cyropaedia*, VIII, 1, 34) vorbeşte de ο ἀσκησις πολεμική iar în IG², 478, r. 18 de ο ἀσκησις ἱππική, realizăm că nimic nu ne opreşte să traducem respectivul termen prin „exerciţiu militar”, singurul capabil

⁴² M. Babeş, *op. cit.*, p. 217—244.

⁴³ Idem, *op. cit.*, p. 239.

⁴⁴ M. Macrea, în *SCIV*, 7, 1—2, 1956, p. 120.

⁴⁵ M. Babeş, *op. cit.*, p. 221, n. 12.

⁴⁶ *Izvoare privind istoria României*, Bucureşti, 1, 1964, p. 237.

⁴⁷ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 74—75.

să-i pună pe geți în situația să poată ridica o armată — fie și numai în viziunea lui Strabo — de 200.000 de oameni⁴⁸. Și pentru că sîntem la acest capitol, fie-ne îngăduit să distingem între campaniile din vest și sud-vest (celții, respectiv Macedonia și Illyria) și campania sa pontică despre, care, știm, n-ar fi decît să-l cităm pe Dion Chrysostomul, că a urmărit și realizat luarea — prin bună înțelegere, uneori cu forța — a tuturor orașelor grecești de la Olbia la Apollonia⁴⁹, în cadrul unui plan de o impresionantă viziune strategico-politică (M. Babeș rămîne aici tributar vechii interpretări a profesorului Pippidi, după care n-ar fi fost vorba decît de o expediție de jefuire, interpretare la care acesta din urmă a renunțat încă din 1965)⁵⁰.

Că astfel trebuie tradus *ἄσκησις* ne-o dovedește indirect și faptul că *νήπις* nu înseamnă „abținere de la vin” (despre această atît de impopulară și, deci, ipotetică măsură Strabo ne întreține mai departe) ci, așa cum o traduc Henry George Liddell și Robert Scott, „sobrietate”⁵¹, chiar dacă *νήπιω* înseamnă și „a nu bea vin” dar numai ca sens derivat. Este desigur al doilea aspect important al măsurilor lui Burebista, în care preotul Deceneu — deținător al unei aproape *regia potestas* — trebuie să fi avut un rol esențial.

Odată lămurite aspectele militare și religioase ale cîrmuirii lui Burebista, Strabo simte nevoia unui adaos, pentru noi de cea mai mare importanță, și anume „supunerea la legi”. În sine, această formulare ar fi trebuit să dea mai de gîndit, în sensul că Burebista și curtea sa puteau emite legi de care supușii erau obligați să țină seamă. Pentru exprimarea unei atari realități, marele geograf ar fi putut folosi cuvîntul *lege* (*νόμος*) sau, de ce nu, *cutumă* (*θεσμός*), ambele noțiuni permițînd interpretarea că formațiunea lui Burebista s-ar fi condus după un vechi cod de legi sau porunci, eventual nescrise. Dar *πρόσταγμα* — cuvîntul ales de Strabo — înseamnă mai mult decît atît. Cea mai sumară consultare a unui manual de epigrafie greacă — cum ar fi cel recent al Margheritei Guarducci⁵² — ne arată că *πρόσταγμα* alături de *διάταγμα* reprezintă echivalentul latinescului *edictum* fiind întrebuintat cu precădere pentru actele emise de cancelaria regală seleucidă sau ptolemaică. Cît privește *πρόσταγμα*, el este folosit — cu acest sens — la Platon, Isocrate, Demosthene, Diodor din Sicilia, precum și într-o nenumărată serie de inscripții sau papiri databile între secolele III î.e.n. — I e.n. Lăsînd specialiștilor sarcina de a-și pune întrebarea cum vor fi fost redactate aceste *προστάγματα*, eventual limba în care erau redactate, cum vor fi fost transmise, eventual expuse, pentru ca supunerea la acestea să-i înalțe într-atîta pe geți, prefer, din punctul de vedere limitat al contribuției mele, să atrag atenția asupra unui alt aspect. Alături de titlul de *πρώτος καὶ μέγιστος φίλος* cu care era onorat Acornion, la curtea lui Burebista⁵³, *προστάγματα* cancelariei acestuia reprezintă o nouă sursă de căutări de analogii în lumea grecească, elenistică, cum au înțeles-o dealtfel mai demult alți istorici români⁵⁴. Desigur, s-ar putea replica că atît redactorul epigrafei dionysopolitane cît și Strabo nu fac decît o *interpretatio Graeca* a unor realități ce nu-și găsesc decît echivalentul lingvistic în cele ale curților seleucide sau ptolemaice. Să stea oare lucrurile numai așa? Rezultatele politicii lui Burebista — ajuns de temut romanilor, evident partidei lui Caesar, și cu care adversarul acestuia întreținea de multă vreme bune relații, solicitîndu-i chiar sprijinul mili-

⁴⁸ Strabo, 7, 3 13 (C. 305).

⁴⁹ Dio Chrysostom., 36, 4.

⁵⁰ D. M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, p. 287; M. Babeș, *op. cit.*, p. 220—221.

⁵¹ H. G. Liddel, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, 1958 (ediție îngrijită de H. S. Jones), p. 1175.

⁵² M. Guarducci, *Epigrafia greca*, Roma, 2, 1970, p. 77, 87, 115.

⁵³ G. Mihailov, *op. cit.*, 52, n. 25, 26.

⁵⁴ C. Daicoviciu, în *SCIV*, 6, 1—2, 1955, p. 52—54; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 288; R. Vulpe, în *Studii și Comunicări. Muzeul Pitești*, 1, 1968, p. 50.

tar⁵⁵ — ne împiedică să subscriem integral la acest punct de vedere. Este evident că o comparație forțată între regatul getic și cel seleucidic ar putea genera o serie de concluzii hazardate. Dar mai putem oare să-l tratăm pe Burebista ca pe simplul șef al unei uniuni de triburi cum voiau M. Macrea⁵⁶, I. T. Kruglikova⁵⁷ sau T. Zlatkovskaia⁵⁸? M. Babeș, mai ponderat, își pune doar întrebarea dacă stadiul atins de organizarea getică nu era în fond echivalent cu cel al celților, illirilor sau al germanilor⁵⁹. Vercingetorix, Bato și Pines sau Arminius reprezintă însă tot atâtea momente de reunire temporară a acestor neamuri în fața inamicului comun. Și pentru că inevitabil ajungem la Vercingetorix — cel care devine conducătorul revoltei gallilor la începutul lui 52 î.e.n. dar este înfrânt la sfârșitul lunii septembrie a aceluiași an — să dăm citire, ca o pildă de cum trebuie să ne onorăm strămoșii, una din cele mai frumoase pagini pe care ne-a fost dat să le citim vreodată și care aparține lui P. M. Duval, autorul introducerii la noua ediție a *Vercingetorix*-ului lui C. Jullian: „Ce s-ar fi întâmplat cu Gallia, dacă Caesar ar fi trebuit să treacă Alpii înapoi, învins după șapte ani de război necrușător? Istoricul are dreptul să încerce această anticipație retrospectivă. Jullian și-a exprimat cu căldură, de-a lungul întregii sale opere, convingerea că această țară, constituind în fine o națiune independentă, și-ar fi dezvoltat în mod liber o civilizație celtică, influențată la început de cea greacă, și care merita, cu forța tinereții sale și a sevei indigene, să balanseze cultura latină în formarea lumii occidentale...” (urmează o lungă digresiune nu mai puțin interesantă, despre arta celtică). „Dar din punct de vedere politic, ar fi fost mai întâi un frumos moment de uniune, apoi luptele interne ar fi implicat, agravate de represalii, anumite epurări. Vercingetorix, căzut lansând ideea unei patrii gallice, n-ar fi reușit poate, ca învingător, să o impună el însuși întregii țări, a cărei unitate trebuia încă făurită; ar fi fost desigur șeful de necontestat al Galliei centrale, acceptat fără îndoială în vest și sud-vest, dar partea meridională cel puțin, nordul pe jumătate germanic și estul rămas fidel Romei i-ar fi scăpat. Posesor al unei experiențe militare incomparabile și al unui prestigiu excepțional, el ar fi realizat cel puțin, extinzând-o și asupra centrului (Galliei) și a împrejurimilor, o grupare de popoare care se schițase deja în ajunul războiului prin înțelegerea heduilor cu helveții și sequanii pentru a forma un mare stat-tampon împotriva germanilor și totodată contra romanilor. Ar fi fost de ajuns oare aceasta pentru a asigura libera dezvoltare a restului țării, pentru făurirea unei unități care nu va avea loc decât mai târziu, fără îndoială ca efect al altor invazii barbare? În fine, în această țară, rămasă cu atât mai celtică cu cât și-ar fi strâns legăturile încropite în timpul războiului cu o Britanie insulară complet scutită de ocupația romană, influența latină s-ar fi exercitat pe calea penetrației pașnice; arta zidăriei s-ar fi răspândit treptat, iar sculptura în piatră, cum s-a întâmplat în sud, s-ar fi dezvoltat și ea, dar urmînd un stil încă mai indigen decât acele al plasticii gallo-romane; împrumuturile din limba gallică în latină s-ar fi înmulțit. O țară atât de bogată, o populație atât de ingenioasă n-ar fi putut să ignoreze avantajele tehnicii vecinilor. Numai că această viziune a unei Galii mai târziu reunificate și slab latinizate, crescînd fără ajutorul direct al administrației sau dreptului roman, rămasă profund celtică cu artizanatul său inventiv și laborios totodată, cu mentalitatea sa visătoare și realistă în același timp, cu gustul său pentru irațional și stilizare, cu înclinarea sa pentru poezie și abstract — dar desigur nu privată integral de aportul mediteranean, de efluviile culturii ro-

⁵⁵ Al. Suceveanu, în *Pontica*, 2, 1969, p. 281, n. 62.

⁵⁶ M. Macrea, *Studii și referate privind istoria României*, 1, 1954, p. 119—146.

⁵⁷ I. T. Kruglikova, *Dakia v epohu rimskoi okupații*, Moscova, 1955, p. 34.

⁵⁸ T. D. Zlatkovskaia, în *VDI*, 1955, 2, p. 73—97.

⁵⁹ M. Babeș, *op. cit.*, p. 242.

mane și nici scutită de influențele mai brutale ale lumii germanice — rămîne o stranie reverie. Dar nu te poți împiedeca să te lași cuprins de ea după ce ai citit *Vercingétorix*⁶⁰.

Recunosc că, după aceste rînduri, a mai adăuga cîteva considerații personale este aproape o impietate. Să nu uităm însă că *Vercingétorix*-ul lui Jullian nu reprezintă o sursă mai profundă de inspirație decît *Getica* lui Pârvan, că pilda strămoșilor noștri nu-i cu nimic mai prejos decît cea a lui Vercingetorix — care a avut de altfel și el, de-a lungul timpului, detractorii săi — și că în fine, situația Munteniei și a Moldovei în epoca romană înseamnă poate un răspuns la splendida reverie a lui Duval.

ALEX. SUCEVEANU

QUELQUES REFLECTIONS AUTOUR DU ROYAUME DE BUREBISTA

(Résumé)

La découverte d'une inscription mentionnant un vicus Arcidava dans le territoire histrien (166 de n.è.), assimilé, par l'auteur avec 'Αργέδαυος ou se déplaçait Arconion le dionysopolitain pour rencontrer un chef indigène, a amené Emile Condurachi à avancer l'hypothèse que dans cette localité Acornion aurait retrouvé le père de Burebista — selon l'opinion plus ancienne qui voulait voir une filiation entre le père de Argedava et Burebista mentionné plus tard dans l'inscription dionysopolitaine — et que donc Argedava représente une des résidences des rois gètes. Sans partager cette opinion, de toute façon très intéressante, l'auteur croit seulement pouvoir ajouter que le pouvoir gète aurait pu pénétrer dans la Dobroudja pas vers 48 av.n.è. mais bien tout de suite après 62/61 av.n.è. du moment que l'ascension de Burébista n'est pas obligatoirement marquée dans l'inscription dionysopolitaine par νεωστέρει (pl. 19) mais bien, et même mieux, par ἐπ'εἰ, donc „tout de suite“ après la mention des événements de 62/61 av.n.è. En concordance avec Pompée Burébista aurait contrôlé tout le littoral ouest de la Mer Noire, et seulement la chute du triumvir aurait déterminé le roi gète à punir les villes qui après 48 av.n.è. cherchaient l'alliance de César. Quant à la possibilité que dans le royaume gète il y avaient plusieurs résidences, l'auteur signale que le royaume séleucide même avait plusieurs capitales, ce qui ne l'empêchait d'être un vrai état. Sans forcer les comparaisons entre ces deux formations, l'auteur invoque d'abord le mode de production — ainsi dit asiatique, basé sur la main d'oeuvre des paysans demidépends — qui les caractérisaient, ensuite quelques détails du cérémonial des deux cours royales comme par exemple le titre de πρῶτος καὶ μέγιστος φίλος ainsi que les προστάγματα = *edicta*, comme il ressort du texte de Strabon (VII, 3, 11). Devant ces preuves, l'auteur croit pouvoir affirmer, avec Hadrian Daicoviciu et contre Mircea Babeș — pour ne citer que les auteurs des dernières opinions — que la formation de Burébista, constituée δολίγων ἔτων suivant Strabon ce qui ne veut pas dire foudroyant, possédait quelques éléments pour qu'elle soit considérée comme évoluant rapidement vers une forme d'état, qui ne se rencontre ni chez les Celtes ni chez les Illyriens et dont les analogies doivent être cherchées plutôt dans l'organisation des royaumes hellénistiques.

⁶⁰ C. Jullian, *Vercingétorix*, Paris, 1963, p. 41—43

MISCELLANEA EPIGRAPHICA

Am grupat sub acest titlu două probleme distincte, a căror legătură constă numai în faptul că sînt, de mai multă sau mai puțină vreme, controversate. Prima se referă la perioada clasică a civilizației daco-getice; cealaltă se înscrie în epoca romană a istoriei Daciei. Se înțelege că rîndurile de mai jos nu au cîtuși de puțin pretenția de a rezolva definitiv problemele aflate în discuție; ele nu fac altceva decît să exprime părerea autorului și, eventual, să aducă unele precizări de detaliu.

1. Problema existenței scrierii la daco-geți în perioada clasică (sec. I î.e.n. — I e.n.)

În ciuda unor informații literare care lăsau să se înțeleagă că dacii din timpul lui Decebal cunoșteau și utilizau scrierea, probabil cu litere latine și chiar în limba latină¹, în ciuda descoperirii pe Dealul Grădiștii a unor blocuri de calcar pe care erau incizate 1—3 litere grecești², specialiștii au dat mai demult, în genere, un răspuns negativ întrebării dacă dacii au cunoscut scrierea³.

Săpăturile sistematice conduse de Constantin Daicoviciu în Munții Orăștiei au avut, cred, darul să lămurească problema. Ele au dovedit, mai întîi, că blocurile de calcar marcate cu litere grecești pot fi împărțite în două categorii:

a) Blocuri purtînd cîte o singură literă (B sau C de obicei, dar uneori și altele⁴), incizată pe undeva pe la mijlocul suprafeței; de regulă, litera este aceeași pentru mai multe blocuri din același zid. Asemenea blocuri s-au descoperit în zidurile de incintă ale diferitelor cetăți (Blidaru, Sarmizegetusa) sau în zidurile unor turnuri-locuință (Blidaru, Căpîlna).

b) Blocuri de calcar lucrate cu deosebită grijă și purtînd pe una din fețe (bine netezită), la unul din colțuri, două sau trei (rareori una singură sau mai multe de trei) litere grecești, care trebuie citite uneori vertical, alteori orizontal. Asemenea blocuri au fost descoperite numai pe Dealul Grădiștii (*Sarmizegetusa regia*).

În al doilea rînd, săpăturile de pe Dealul Grădiștii au dovedit că toate blocurile din a doua categorie provin dintr-un singur loc, chiar dacă unele din ele au ajuns să fie încastrate de romani în zidul, refăcut, al cetății. Ele făceau parte din zidul care despărțea cele două terase (a X-a și a XI-a) ale incintei sacre, formînd, pare-se, un fel de balustradă.

¹ Cassius Dio, LXVII, 7; LXVIII, 8.

² Vezi S. Jakó, în *ActaMN*, X, 1973, p. 621 și 638—639 (textul și desenele-anexă ale lui J. Molitor și L. Barta, care constituie lista obiectelor descoperite pe Dealul Grădiștii cu ocazia săpăturilor din 1804 și lăsate pe loc); M. J. Ackner, în *AVSL*, I, 1843, p. 22.

³ Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880, p. 919—934; V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 480, care credea că aceste litere sînt semne făcute de meșterii greci pentru potrivirea pietrelor în ziduri.

⁴ Un bloc de calcar purtînd litera Θ frumos incizată se află în paramentul exterior al zidului de pe latura sudică a cetății a II-a de pe Blidaru.

Deosebirea dintre cele două categorii de blocuri cu litere grecești este destul de importantă pentru a motiva interpretarea lor diferită. Literele izolate de pe blocurile din prima categorie sînt, fără îndoială, semne de pietrar, deși nu se poate preciza dacă avem de-a face cu semne „de carieră” (adeverind, deci, munca unei anumite echipe sau extragerea pietrei dintr-un anumit sector) ori cu semne „de destinație”, care arătau cărei construcții îi era destinat un lot de blocuri⁵. Oricum, nici în acest caz nu cred că literele urmau să-i ajute pe constructorii la potrivirea blocurilor în zid.

Pe blocurile din a doua categorie literele sînt prea numeroase și prea diverse pentru a fi putut avea acest rost. Pe lângă aceasta, construcția din care provin era dintre cele mai simple și nu era nici o nevoie de semne speciale, cu atît mai mult cu cît astfel de semne lipseau la clădirile mai mari și mai complicate.

Acestea sînt motivele care l-au determinat pe C. Daicoviciu să tragă concluzia că dacii cunoșteau scrierea și o foloseau⁶.

Interpretarea grupurilor de litere grecești de pe blocurile din incinta sacră a Sarmizegetusei este o altă chestiune. C. Daicoviciu considera că totalitatea lor reprezenta un *album* de regi, mari preoți sau alți demnitari daci⁷. În ce mă privește, ținînd seama de faptul că multe din aceste „microinscripții” conțin numai consoane, că altele cuprind semne care nu aparțin alfabetului grecesc clasic și că altele par să reprezinte adevărate monograme, am socotit că nu avem de-a face cu vocabule comune din limba dacică, ci cu antroponime și, eventual, cu simboluri⁸. Aceasta m-a îndemnat să accept explicația dată de C. Daicoviciu.

Puțin mai tîrziu, A. Bodor și-a însușit concluzia savantului clujean privind utilizarea scrierii de către daci, dar a propus o nouă interpretare a grupurilor de litere grecești de pe blocurile din incinta sacră, considerîndu-le, în totalitatea sau măcar în majoritatea lor, drept cifre și punîndu-le în legătură cu sistemul calendaristic exprimat de sanctuarele de pe Dealul Grădiștii⁹. Tentantă, această ipoteză merită o discuție aparte, cu alt prilej. Important este faptul că și în cazul cînd ar avea o semnificație prevalent numerică, literele grecești în chestiune dovedesc utilizarea scrierii de către daci; aș spune chiar că ele ar reprezenta o dovadă și mai puternică, deoarece originalitatea sistemului calendaristic dacic este evidentă¹⁰ și incizarea cifrelor cu greu ar putea fi pusă pe seama unor meșteri greci.

În fine, I. Glodariu a admis și el teza lui C. Daicoviciu privind existența scrierii cu litere grecești la daci¹¹.

Ultima abordare a problemei îi aparține lui I. I. Russu și este, din anumite puncte de vedere, surprinzătoare.

Ocupîndu-se de pătrunderea scrierii în Dacia intracarpatică, epigrafistul clujean afirmă, în primul rînd, că „materialele” ce poartă o literă sau un mic grup de litere „îndică utilizarea și cunoașterea scrierii”¹² numai spre sfîrșitul veacului I e.n., adică ceva mai tîrziu — în mod firesc, s-ar spune chiar: necesar — decît în zonele extracarpate (Oltenia), mai apro-

⁵ A doua ipoteză mi se pare mai probabilă.

⁶ C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 118—121.

⁷ C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 327.

⁸ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 230.

⁹ A. Bodor, în *Crisia*, 1972, p. 27—35.

¹⁰ Vezi H. Daicoviciu, în *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 249—251; G. Charrière, în *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, LX, 1963, nr. 7—8, p. 410; Em. Poenaru, C. Samoilă, S. Bobancu, *Originalité et exactitude du calendrier dace*. Comunicare prezentată la al II-lea Congres internațional de tracologie, București, 4—10 septembrie 1976.

¹¹ I. Glodariu, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 168.

¹² E vorba, desigur, de un *lapsus calami*, căci nu cred ca autorul să se fi gîndit la utilizarea scrierii înainte de cunoașterea ei.

piate de lumea și cultura greco-romană¹³. Afirmatia, care pare să lege utilizarea scrierii de domnia lui Decebal, nu este coroborată nici de datele arheologiei, nici de cele istorice. În incinta sacră a Sarmizegetusei, epocii lui Decebal îi corespunde nivelul construcțiilor de andezit, în timp ce blocurile cu litere grecești sînt de calcar; pe de altă parte, indiciile cronologice de care dispunem pledează pentru o datare a celor dintîi construcții de aici încă în prima jumătate a secolului I î.e.n.¹⁴ Apoi, cucerirea de către Burebista a litoralului pontic a pus în contact direct centrul dacic din Munții Orăștiei cu civilizația grecească, fapt dovedit, printre altele, de tehnica de inspirație elenistică utilizată la construirea zidurilor dacice¹⁵. Dacă Burebista ajunge să-l folosească drept ambasador pe lângă Pompeius pe grecul Acornion din Dionysopolis¹⁶, nu cred că a fost nevoie să treacă mai bine de un secol pentru ca semnele alfabetului grecesc să-și facă apariția și în ținuturile intracarpatiche.

Problema principală nu este însă aceea a datării exacte a pieselor discutate, ci aceea a conținutului, a semnificației lor. I. I. Russu consideră „ceva mai verosimilă” „o teză mai recentă”, potrivit căreia literele de pe blocuri „erau simple semne de zidar (arhitect), cifre în formă de litere aplicate pentru indicarea legăturii fiecărei piese de construcție în zidul clădirii”¹⁷. Rămîne, totuși, inexplicabil de ce pentru construirea unei simple balustrade a unui banal zid de susținere meșterii au avut nevoie de peste 80 de blocuri marcate cu litere, în timp ce la construcții mult mai complexe (turnul pentagonal de la Sarmizegetusa, turnurile-locuință de la Costești, bolta cisternei din cetatea Blidarului) această necesitate nu s-a simțit deloc. Dintre toate explicațiile posibile, teza „semnelor de zidar” mi se pare cea mai puțin fondată¹⁸.

I. I. Russu are, desigur, perfectă dreptate atunci cînd spune că scrierea a fost importată din sfera culturii grecești a Pontului Stîng¹⁹, dar cu aceasta nu spune nimic nou²⁰. Are dreptate și cînd afirmă că acestea nu pot fi „texte în limbă dacică”²¹, dar care cercetător serios a afirmat că avem de-a face, în acest caz, cu veritabile texte?²².

¹³ I. I. Russu, în *AIACluj-Napoca*, XIX, 1976, p. 39. Notez că o traducere germană a articolului respectiv (*AIACluj-Napoca*, XIX, 1976, p. 29—53) a apărut, cu mici deosebiri, în volumul *Epigraphica*, (București), 1977, p. 33—50. Datarea tirzie propusă de I. I. Russu pare să fie acceptată de Șt. Lemny, în *AIAlași*, XIV, 1977, p. 705.

¹⁴ Vezi H. Daicoviciu și I. Glodariu, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 77.

¹⁵ Vezi C. Preda și A. Doicescu, în *Histria*, II, București, 1966, p. 304 și fig. 68, p. 308 și fig. 74.

¹⁶ Vezi G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. I, Serdicae, MCMLVI, nr. 13.

¹⁷ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 42. Nu înțeleg de ce autorul consideră această teză drept recentă, cînd ea se întîlnește încă la Vasile Pârvan (v. *supra*, nota 3). Dar mai ales nu înțeleg de ce trimite (p. 42, nota 24) pentru această teză la studiul lui A. Bodor, care, așa cum s-a văzut mai sus, dă cu totul altă interpretare blocurilor scrise din incinta sacră.

¹⁸ Ipoteza lui C. Daicoviciu despre un *album* de regi, mari preoți etc. i se pare lui I. I. Russu „preluată mecanic dintr-o generație în alta” (p. 40). Este oare mai puțin „mecanică” o preluare după patru decenii, așa cum s-a întîmplat cu teza lui Vasile Pârvan? Se cuvine, de altminteri, subliniat faptul că marele savant, spre deosebire de I. I. Russu, nu avea la dispoziție decît cele cîteva blocuri semnalate de M. J. Ackner și că el nu putea ști că blocurile cu litere provin dintr-o construcție atît de simplă.

¹⁹ I. I. Russu, *loc. cit.*

²⁰ Cf., de exemplu, C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 328.

²¹ I. I. Russu, *loc. cit.*

²² Luată în totalitatea ei, fraza nu e tocmai clară: „nu pot fi nicidecum „texte în limbă dacică”, ci numai produse ca o puternică dovadă în plus despre influența venită din partea măiestrilor pontici adoptată și urmată de „elevi-ucenici” geto-daci din Munții Transilvaniei, poate chiar pînă la supunerea și „lichidarea” lor de către armatele Romei în anul 106” (*loc. cit.*). Cuvîntul „produse” trebuie interpretat ca substantiv sau ca formă verbală? În versiunea germană a studiului se folosește termenul „Beweisstücke” („probe”, „piese pro-

După părerea mea, problema rămîne deschisă. Dacă adepților ipotezei unui *album* li se poate cere să reconstituie nume dacice din grupurile de litere de pe blocuri, ceea ce — să recunoaștem — nu s-a încercat temeinic pînă acum, ipoteza unor cifre reflectînd calculele astronomice trebuie și ea, pentru a fi acceptată, să ducă la constatări coerente și logice, iar susținătorii „semnelor de zidar” au datoria să producă analogii *semnificative* din arhitectura daco-getică sau măcar din cea grecească²⁴.

Din dezbaterile privind existența scrierii la daco-geți nu puteau, evident, lipsi cele două stampile juxtapuse (DECEBALVS și PER SCORILO), repetate de patru (sau de cinci?) ori pe pereții unui mare vas conic descoperit într-una din locuințele așezării civile de la Sarmizegetusa²⁴. Inscripția a fost interpretată de C. Daicoviciu ca fiind redactată în limba dacică și însemnînd „Decebal, fiul lui Scorilo”. Acceptată de Vl. Georgiev²⁵, I. I. Russu²⁶, de semnatarul acestor rînduri²⁷ și de alții, această interpretare a fost contestată de Vl. Hanga²⁸, V. Pisani²⁹ și K. Horedt³⁰. Acești trei autori au exprimat părerea că stampilele nu reprezintă altceva decît o marcă de olar (chiar dacă proprietarul officinei din care a ieșit vasul era regele Decebal însuși) și că limba „microinscripției” este latina.

Revenind, după cum se vede, asupra părerii sale inițiale, I. I. Russu scrie că ipoteza unui text în limba geto-dacică „azi nu mai este de luat în considerare, lipsită fiind de bază științifică și comparativă, ca un produs de iz romantic al primei entuziasmări a descoperitorilor, al imaginației necontrolate imediat după descoperirea cioburilor și reconstituirea impozantului vas „geto-dacic” confecționat după tehnica și stilul greco-roman...”³¹. Conținutul lingvistic al stampilelor este roman (în limba latină); stampilele erau o simplă „marcă” de atelier, a unui meșter (*figulus*) sau proprietar cu numele Decebalus, foarte probabil chiar ultimul rege al daco-geților. Cît despre Scorilo, el este, fără îndoială, olar³². Vasul cu inscripție este „un prețios document-unicum al relațiilor economice, tehnice și culturale dintre Dacia și lumea romană la sfîrșitul veacului I. e.n.”³³.

Noua poziție a lui I. I. Russu în această problemă este, practic vorbind, identică aceleia exprimate de K. Horedt³⁴. Ea reclamă cîteva observații și precizări.

batorii”), mai limpede. Oricum, important este faptul că această influență elenă a fost „adoptată și urmată” de „elevii-ucenici” autohtoni ai meșterilor pontici: aceasta înseamnă că literele cu pricina n-au fost incizate neapărat de meșteri greci.

²³ Desigur că semnele de potrivire și de asamblare au fost pe larg folosite în arhitectura elenă. Dar, așa cum foarte just remarcă A. Bodor (*op. cit.*, p. 30), „după asamblarea blocurilor semnele nu se mai vedeau, deoarece au rămas ascunse pe laturile invizibile ale blocurilor. În cazul blocurilor de la sanctuarele de pe Dealul Grădiștii nu poate fi vorba de semne de potrivire, deoarece literele descoperite au fost aplicate tocmai pe suprafețele vizibile ale blocurilor”.

²⁴ Vezi C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 201—204.

²⁵ Vl. Georgiev, *Trakijskijat ezik*, Sofia, 1957, p. 25—26.

²⁶ I. I. Russu, în *IstRom*, I, p. 262, nota 1: „În formula „Decebalus per Scorilo”... se ascunde cuvîntul *per* «fiu», lat. *puer* etc...”; cf. idem, *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, București, 1967, p. 115.

²⁷ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 99—100.

²⁸ Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul statului și dreptului R.P.R.*, I, București, 1955, p. 52.

²⁹ V. Pisani, în *Paideia*, XVI, 1961, p. 246.

³⁰ K. Horedt, în *SCIV*, 24, 1, 1973, p. 109—110.

³¹ I. I. Russu, în *IIIACluj-Napoca*, XIX, 1976, p. 45. În treacăt fie zis, există o tehnică *greco-romană* și un stil *greco-roman* în ceramică? În genere, arheologii disting fără prea mare dificultate ceramica grecească de cea romană și, mai ales, romană provincială.

³² Idem, *op. cit.*, p. 46.

³³ Idem, *op. cit.*, p. 50.

³⁴ Vezi *supra*, nota 30.

Este inexactă afirmația că ipoteza unei inscripții dacice a fost rodul unui prim moment de entuziasm al descoperitorilor. Referindu-se la cele două stampile³⁵, C. Daicoviciu arăta că ele pot da naștere la interpretări diferite, unele din ele întemeindu-se pe ipoteza că inscripția ar fi redactată în limba latină. În acest caz, înțelesul ei ar fi „Decebal prin Scorilo”, cele două nume fiind purtate de proprietarii vasului, de doi meșteri olari sau, eventual, de regele Decebal și de un meșter care a executat vasul. În mod obiectiv, C. Daicoviciu arăta că o asemenea interpretare ar fi sprijinită de caracterul latin al literelor, cu formele lor ce trimit în jurul anului 100 e.n.

Dificultățile de care se lovea această ipoteză erau însă considerabile. Interpretarea lui „per” ca o prepoziție latinească era greu de acceptat și din pricina lipsei unor analogii convingătoare³⁶, și din pricina faptului că această prepoziție cere cazul acuzativ, imposibil de postulat în forma *Scorilo*³⁷. Nici traducerea cuvântului „per” prin „pentru” nu era acceptabilă. Toate acestea l-au făcut pe C. Daicoviciu să abandoneze calea pe care o cercetase *mai întâi*, și să încerce tălmăcirea și interpretarea inscripției pornind de la ipoteza că ea era redactată în limba dacică. După cum se vede, interpretarea „dacică” a stampilelor n-a fost cîtuși de puțin „un produs de iz romantic al primei entuziasări”; ea a fost adoptată de C. Daicoviciu *numai după ce* ipoteza latină fusese examinată și găsită inacceptabilă.

Să fie stampilele o simplă „marcă” de olar? Greu de crezut. Pe vasele romane (în special pe cele aparținînd așa-numitei *terra sigillata* și pe opaște) se află, în imensa majoritate a cazurilor, cîte o singură stampilă (rareori două) și aceea într-un loc mai puțin vizibil. În schimb, pe vasul dacic de la Sarmizegetusa, perechea de stampile se repetă de cel puțin patru ori, într-o zonă unde este foarte vizibilă. La aceasta se adaugă și dificultatea semnalată de K. Horedt: înlocuirea lui *fecit* cu absolut neobișnuitul *per*³⁸.

Dar personajele amintite? Evident, vasul nu ne oferă certitudinea *matematică* a faptului că avem de-a face cu *regele* Decebal și cu *regele* Scorilo, iar nu cu un Decebal și un Scorilo oarecare. Pentru cine nu uită însă că folosirea scrierii e rară la daci, e de necrezut că hazardul ne-a pus în fața a doi particulari, care poartă nume regești³⁹.

Să rezumăm, deci. Decebal și Scorilo sînt atestați de izvoarele referitoare la Dacia preromană numai ca regi, iar informația lui Frontinus despre Scorilo se referă la o epocă ce i-ar permite acestuia să fie tatăl lui Decebal⁴⁰. Pe de altă parte, indicarea filiației este un procedeu larg răspîndit în antichitate, iar elementul *-per* în limba dacică are într-adevăr,

³⁵ Vezi *supra*, nota 24.

³⁶ Lipsă recunoscută de K. Horedt, *op. cit.*, p. 110: „punctul vulnerabil al argumentației, în ipoteza că inscripția ar fi latină, este deocamdată faptul că în locul obișnuitului *fecit* se folosește la Grădiștea Muncelului *per*”.

³⁷ Pentru I. I. Russu, *op. cit.*, p. 46 și nota 33, aceasta nu constituie o piedică, deoarece confuzii de cazuri există chiar și în inscripțiile oficiale latine. Este adevărat. Dar una este să constăți asemenea erori în inscripții sigure latine și alta să admiți eroarea pentru a decreta drept latină o epigrafă care poate fi și altceva.

³⁸ Vezi nota 36.

³⁹ Este de presupus că tocmai aceasta l-a făcut pe I. I. Russu să admită că proprietarul atelierului era regele Decebal însuși. Problema se pune însă și pentru Scorilo, menționat (sub forma *Scorylo*) ca *dux Dacorum* de Frontinus (*Strategemata*, I, 10, 4); numele său este foarte asemănător cu al lui *Coryllus*, alt rege dac, amintit de Iordanes (*Getica*, 74) printre urmașii lui Burebista. Mă întreb, de altminteri, dacă nu cumva existau la daci nume exclusiv regale sau măcar rezervate personajelor de rang foarte înalt, căci toate cazurile în care cele două nume discutate aici sînt purtate de oameni de rînd datează de după cucerirea Daciei (vezi I. I. Russu, *op. cit.*, p. 46, nota 34).

⁴⁰ Vezi H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 102—103.

ca și *-poris*, înțelesul de „fiu”⁴¹. În aceste condiții se explică greu refuzul obstinat de a admite traducerea „Decebal, fiul lui Scorilo”⁴².

La drept vorbind, acest refuz, coroborat cu respingerea ipotezei că literele de pe blocurile din incinta sacră a Sarmizegetusei ar putea exprima antroponime geto-dace, echivalează cu negarea posibilității ca dacii să fi utilizat alfabetul grecesc și pe cel latin pentru redarea sunetelor proprii lor limbi. Dacii s-au dovedit, deci, incapabili, după părerea lui I. I. Russu, să ajungă — fie și în sec. I e.n. — la stadiul atins de tracii încă în secolul al V-lea î.e.n.⁴³

În ce mă privește, nu împărtășesc această părere.

2. Precizări în legătură cu inscripția de la Cumidava

În anul 1944, Mihail Macrea publica o inscripție onorifică descoperită în castrul de la *Cumidava* (Rîșnov)⁴⁴. Închinată Iuliei Mamea, epigrafa fusese ridicată de unitatea militară care staționa în castrul rîșnovean. Numele acestei unități ridică o problemă controversată pînă astăzi; tocmai în această privință aș vrea să aduc câteva precizări.

În cadrul inscripției, numele trupei ocupă rîndurile 7—9. Acestea sînt parțial mutilate, rîndul 9 fiind chiar martelat, dar vizibil. M. Macrea reconstitua numele astfel: *cob(ors) VI no[va C]umidavensi[um] Al[j]exandriana* (fig. 1), semnalînd, firește, greșeala lapidului care, în epitetul imperial al cohortei, folosisse genetivul în loc de nominativ.

Lectura lui M. Macrea a fost contestată de A. Alföldi, care a propus întregirea numelui trupei în *cob(ors) Vind(elicorum) [c.R. C]umidavensi[s] Al[j]exandriana*⁴⁵.

⁴¹ Vezi I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, București, 1967, p. 115.

⁴² Scopul acestui refuz categoric pare a fi eliminarea lui Scorilo din seria urmașilor lui Burebista și înlocuirea lui cu ipoteticul Thiamarcos (I. I. Russu, în *AIACluj-Napoca*, XIX, 1976, p. 50). În felul acesta s-ar explica înversunarea autorului (*ibid.*): „Scorilo... nu poate fi înglobat sub nici un motiv în suita de suverani ai „dinastiei” geto-dacice, precum s-a încercat, decît dacă ar fi luat(ă) drept bună, valabilă interpretarea ca „inscripție în limba daco-getică” a mult controversatei formule olărești din marca officinei „Decebalus-Scorilo” ce prin „etimologia” contorsionată s-ar traduce cu „Decebal, fiul lui Scorilo”, forțînd mereu lucrurile deliberat și renitent în manieră amatoristă pentru perpetuarea unei ficțiuni lingvistice agreată de unii arheologi din România și din Bulgaria (ce nu par a fi destul de familiarizați cu criteriile generale în comparatistică și în epigrafia greco-romană)”. Trece peste faptul că Vl. Georgiev cu greu ar putea fi definit ca arheolog și că de la C. Daicoviciu, autorul ipotezei „dacice” bazate pe o „etimologie contorsionată” dovedind „amatorism” și o neîndestulătoare familiarizare cu „criteriile generale în comparatistică și în epigrafia greco-romană” (sau numai cei care perpetuează această ipoteză, pardon! „ficțiune lingvistică”, să fie vinovați de respectivele păcate?), a avut adeseori însuși I. I. Russu de învățat cîte ceva. Dar mă simt obligat să subliniez că, indiferent de interpretarea stampilelor de pe vasul de la Sarmizegetusa, Scorilo își are locul său, atestat de Frontinus, printre regii daci de după Burebista. Curios este faptul că I. I. Russu, încredințat că l-a eliminat pe Scorilo definitiv, își caracterizează cu modestie ipoteza în felul următor (*ibid.*): „Numai în interpretarea realistă arheologică și filologic-lingvistică de mai sus, stampila-inscripție daco-romană din Grădiștea de Munte poate să contribuie la umplerea acelor bine cunoscute lacune cam mari în documentarea disponibilă azi cu privire la istoria Daciei în intervalul de un veac și jumătate dintre Burebista și Decebalus...”

⁴³ I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, București, 1967, p. 41—42, consideră drept traco-inscripția de pe faimosul inel de la Ezerovo și textul de pe o placă de piatră descoperită la Kiolmen, ambele cu litere grecești.

⁴⁴ M. Macrea, în *AIAC*, IV, 1941—1943, p. 234—261.

⁴⁵ A. Alföldi, în *Magyarok és románok*, I, p. 44.

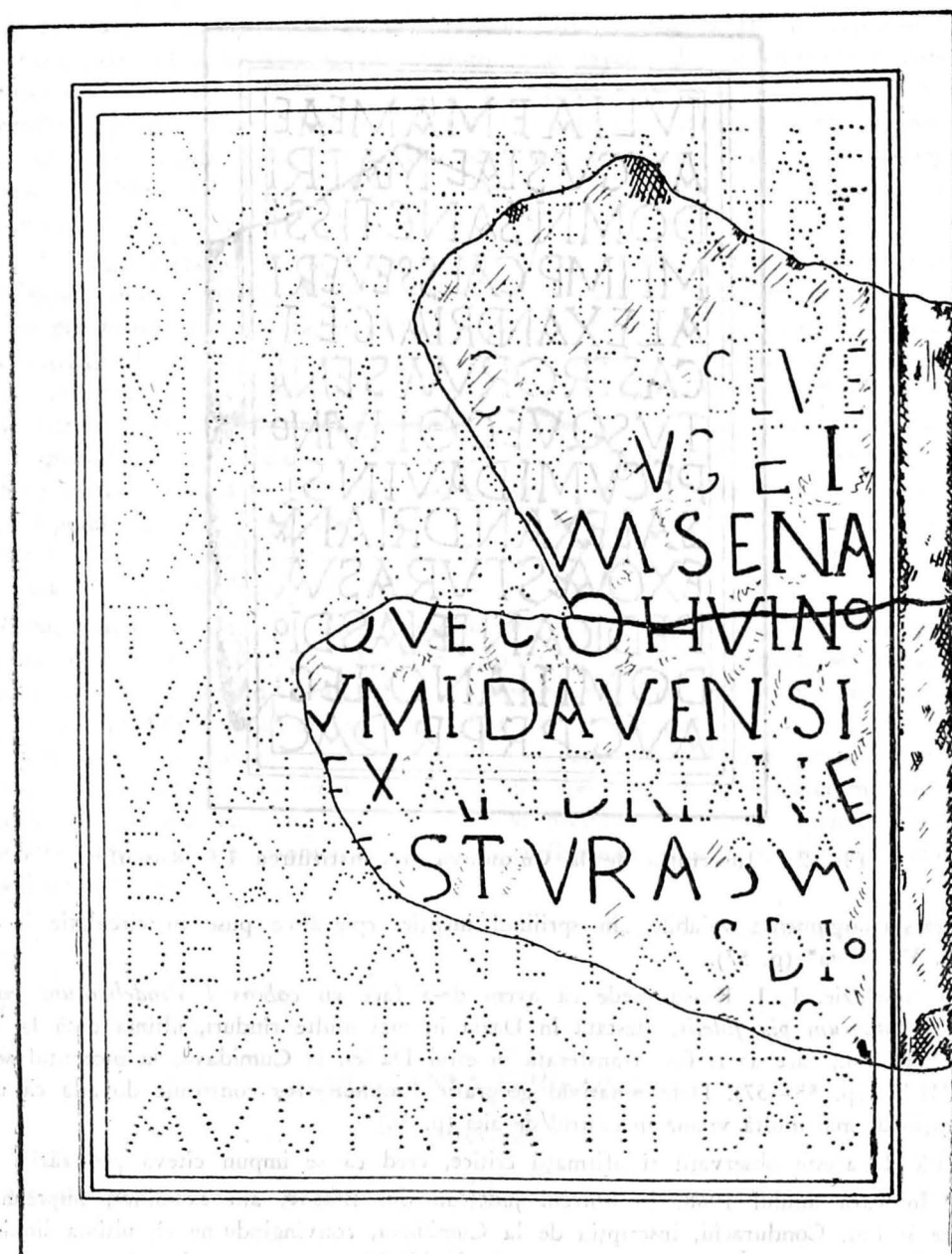

Fig. 1 — Inscripția de la Cumidava (reconstituirea M. Macrea).

Mai recent, I. I. Russu a reluat chestiunea⁴⁶ (fig. 2), declarându-se de acord cu lectura lui A. Alföldi, dar afirmând că aceasta fusese soluția propusă de el „oral, fără efect” (p. 51) descoperitorului inscripției. Epigrafistul clujean este însă mult mai aspru în judecățile sale decât istoricul maghiar. După ce afirmă că ultima literă din rîndul 7 al inscripției este un D și nu un O (p. 50), el este de părere că lectura *VI nova* este „ineptă” (p. 50, nota 14), că „reconstituirea grafică denaturată” antrenează „spre interpretări aberante” (p. 51) și

⁴⁶ I. I. Russu, în *AIACluj-Napoca*, XVII, 1974, p. 46—58.

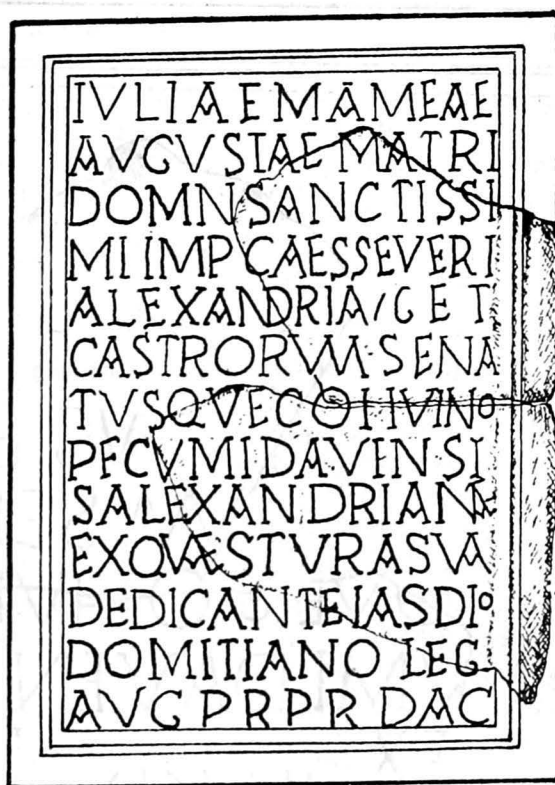

Fig. 2 — Inscripția de la Cumidava (reconstituirea I.I. Russu).

că nu există argumente valabile „în sprijinul ineptiei epigrafice puse în circulație la 1944 cu „coh. VI Nova” (p. 57).

În concluzie, I. I. Russu crede că avem de-a face cu *cohors I Vindellicorum miliaria civium Romanorum pia fidelis*, atestată în Dacia în mai multe rînduri, ultima dată la Tibiscum, în 211 e.n., care ar fi fost transferată în estul Daciei, la Cumidava, la începutul secolului al III-lea (p. 55—57). Determinativul geografic *Cumidavensis* constituie dovada că unitatea a staționat mai multă vreme în castrul de aici (p. 58).

Față de aceste observații și afirmații critice, cred că se impun cîteva precizări:

a) În vara anului 1968, la Muzeul județean din Brașov, am examinat, împreună cu R. Syme și Em. Condurachi, inscripția de la Cumidava, convingîndu-ne că ultima literă din r. 7 este O și nu D⁴⁷. Lectura cu O, propusă de M. Macrea, este, așadar, formal corectă și atunci întregirea *no[va]* aproape că se impune. Evident, poate fi vorba de o greșală a lapidului, care a incizat în piatră O în loc de D; în acest caz însă, nu cred că-și mai au justificare etichetări de felul „lectură ineptă” sau „ineptie epigrafică”.

b) Recunoscînd că lectura *cohors Vindellicorum Cumidavensis* este foarte plauzibilă (bineînțeles, dacă se admite că lapidul a greșit), nu cred, totuși, că oricare altă explicație trebuie aprioric înlăturată. Mă gîndesc, de exemplu, la observația lui N. Gostar că recruta-

⁴⁷ În mod normal, n-aș fi utilizat un asemenea argument lipsit de temelie scrisă și publicată; mi-am îngăduit, totuși, s-o fac pentru că și I. I. Russu recurge la această metodă atunci cînd e vorba de paternitatea lecturii *coh(ors) Vind(elicorum)*.

rea, sub Severus Alexander, a 20 de cohorte din Palmyra este la fel de improbabilă ca și recrutarea a șase sau șapte cohorte din teritoriul cumidavens, deși se cunoaște o *cohors XX Palmyrenorum*⁴⁸; în acest caz, ne-am putea gândi mai degrabă la o numerotare în continuare a cohortelor severiene, regiunea în care au fost recrutate fiind indicată printr-un epitet-determinativ geografic. Dacă se acceptă această idee, atunci teritoriul cumidavens a dat numai două cohorte (*cohors VI* și *cohors VI nova*) sau chiar numai una, care a suferit o refacere: evenimentul s-ar înscrie în domeniul posibilului.

c) Pe lângă litera O de la sfârșitul r. 7 al inscripției⁴⁹, lectura *cohors Vindellicorum* mai întâmpină anumite piedici. Nu este clar de ce *cohors I Vindellicorum miliaria civium Romanorum pia fidelis* se mută, la începutul secolului al III-lea, de la Tibiscum la Cumidava. Nu se înțelege de ce, după o asemenea eventuală mutare, dispare numărul de ordine al unității, care pînă atunci figura și în inscripții, și pe materialul tegular⁵⁰. În sfârșit, este greu de înțeles de ce, după o staționare de aproape un secol în castrul de la Tibiscum, trupa nu-și ia epitetul *Tibiscensis*, dar după unul sau două decenii de presupusă prezență la Rîșnov dobîndește epitetul *Cumidavensis*. Toate acestea sînt întrebări la care studiul lui I. I. Russu nu răspunde în nici un fel. Dacă se acceptă lectura *coh(ors) Vind(elicorum) C[umidavensis]*, este mai firesc să ne gândim la *cohors II Vindellicorum* sau la *cohors III Vindellicorum*, despre care nu se știe unde au staționat⁵¹.

Cred, așadar, că lectura *cohors Vindellicorum Cumidavensis* este o lectură plauzibilă, dar nimic mai mult. Ea nu este încă demonstrată și, la drept vorbind, se bazează pe o presupusă eroare de lapicid. Chiar dacă descoperiri viitoare o vor confirma, aceasta nu justifică nici epitelele folosite de autor la adresa celui care l-a precedat în publicarea epigrafei, nici faptul că, într-un studiu în care se risipește atîta erudiție pentru a se sprijini lectura lui A. Alföldi, nu s-a găsit nici măcar un cuvînt pentru a sublinia meritul pe care studiul lui M. Macrea, cu toată critica la care se pretează într-adevăr anumite elemente de interpretare istorică, îl are incontestabil acela de a fi stabilit identitatea anticei Cumidava cu Rîșnovul de astăzi.

HADRIAN DAICOVICIU

MISCELLANEA EPIGRAPHICA

(Résumé)

L'étude doit paraître prochainement dans une langue de circulation internationale.

⁴⁸ N. Gostar, în *AnUnivIasi*, XV, 1, 1969, p. 28. Pentru I. I. Russu (*op. cit.*, p. 49—50), imposibilitatea recrutării unui număr atît de mare de trupe din zona Cumidavei este un argument major împotriva lecturii *coh(ors) VI no[va]*.

⁴⁹ Notez că, așa cum se vede în fig. 1 și 2, această literă este cu mult mai mică decît celelalte pentru evidente rațiuni de spațiu. Lapicidul a mai folosit odată procedeul, în antepenultimul rînd al epigrafei, tot pentru litera O. În r. 7, care ne interesează, ligatura N+D s-ar fi putut realiza foarte simplu, fără micșorarea celei de-a doua litere, ceea ce nu era posibil în cazul N+O. Este și acesta un așa-zis „mărunțiș” epigrafic, din categoria acelor, cărora I. I. Russu (*op. cit.*, p. 51, nota 18) le dă, pe bună dreptate, importanță.

⁵⁰ Vezi I. I. Russu, *op. cit.*, p. 54—57.

⁵¹ Vezi I. Piso, în *StCl*, XVIII—XIX (sub tipar).

UN ROMAIN D'AFRIQUE ÉLEVÉ DANS LE PAYS DES COSTOBOCES*.

A PROPOS DE CIL VIII 14667

Dans les recherches sur les Costoboces,¹ peuple thrace habitant les terres au Nord de la Dacie² et qui en 170 atteignit l'Attique à travers les Balkans, les sources épigraphiques jouent un rôle essentiel. Parmi les inscriptions mentionnant les Costoboces se trouvent deux textes d'Afrique Proconsulaire. Ils furent trouvés à Aïn-Ksira³, dans les ruines d'un gros village antique situé à 3 kilomètres de Chemtou (l'antique Simitthus).

* Abréviations utilisées:

BCTH = Bulletin archéologique du Comité des Travaux Historiques.

Dessau = H. Dessau, *Inscriptiones latinae selectae*, t. I—III, Berolini 1892—1916.

IL Afr. = R. Cagnat, A. Merlin, L. Chatelain, *Inscriptiones latines d'Afrique*, Paris 1923.

Cet article est le texte de la communication présentée au Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine, Constanța, 9—15 septembre 1977.

¹ A. v. Premenstein, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Marcus*. II. *Seezüge der Nordpontusvölker und der Mauren. Der Einfall der Kostoboken*, *Klio* XII, 1912, pp. 145—166; RE XI, col. 1504—1507 — Kostoboken (v. Premenstein); J. Schwendemann, *Der historische Wert der vita Marci bei den Scriptores Historiae Augustae*, Heidelberg 1923, pp. 84—89; L. Niederle, *Slovanské starožitnosti*, Dil. I, svazek I, IIe éd., Praha 1925, pp. 400—416; N. Gostar, *Ramura nordică a dacilor — costobocii*, *Buletinul Universităților „V. Babeș” și „Bolyai” Cluj*, Seria: Științe sociale, vol. I, n° 1—2, 1956, pp. 183—199; idem, *Numele și originea costobocilor*, *Cercetări Istorice*, Iași 1970, pp. 109—117; I. I. Russu, *Les Costoboces*, *Dacia*, N.S., III, 1959, pp. 341—352; O. V. Kudriavcev, *Vtorženie Kostobokov v balkanskije provincii Rimskoi imperii*, *Vestnik Drevnej Istorii*, 1950, n° 3 (33), pp. 56—70; idem, *Ellinskie provincii balkanskogo poloustrova vo vtorom veke našej ery*, Moskva 1954, pp. 245—271; idem, *Isledovanija po istorii balkano-dunajskich oblastej v period rimskoj imperii*, Moskva 1957, pp. 13—100; E. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropeum Traiani*, *Studii Olasice*, VI 1964, pp. 192—199; M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, *Apulum*, VII 1968, pp. 187—191; R. Vulpe, dans R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II. *Romani la Dunărea de Jos*, București 1968, pp. 158—161; B. Gerov, *Die Krise in den Ostbalkanländern während der Alleinregierung des Marcus Aurelius*, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVI 1968, pp. 325—338; et dans *Acta Conventus XI „Eirene”*, *Wratislaviae* 1971, pp. 555—568; Gh. Bichir, *Les Daces libres de l'époque romaine à la lumière des données archéologiques*, dans *Thracodacia. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie*, București 1976, pp. 288—291.

² Les Costoboces sont localisés sur le territoire occupé par la civilisation de Lipice. Cf. M. Smiszko, *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*, *Lwów* 1932, pp. 26—67 et 11—182; T. Dąbrowska, *Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim*, *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, t. II, 1973, pp. 206—220; V. M. Cigilik, *Naselenija verchn'ogo Podnistrov'ja pervsich stolit' nasoï eri* (Plemena lipic'koj kul'turi), *Kiiv* 1975.

³ J. Toutain, *Inscriptions de Tunisie*, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome*, XIII 1893, p. 450. Dans CIL VIII, les inscriptions d'Aïn-Ksira ont été mêlées avec les textes provenant de Simitthus.

Voici le texte de la première inscription, suivant la copie de René Cagnat⁴.

d M S
/sallVSTIVS. C. F. Q. FOR
tunATIANVS COSTOB
ociO QVOD INTER COS
tOboc. nVTRITVS SIT CV
MIERIVS

En 1893, Jules Toutain⁵ publia une seconde inscription:

D M S
C SALLVSTIVS
FORENSIS
DIGNIANVS
COSTOBIVS VI
XIT ANNIS X

En publiant ce texte, Toutain s'occupa également de l'inscription publiée auparavant, en fournissant une nouvelle lecture de certain points essentiels et proposant de nouvelles restitutions⁶. Malheureusement, ces corrections ne furent pas introduites dans le second supplément du CIL VIII, où ne se trouva que l'inscription publiée par Toutain. Dans la littérature, on admet donc le texte publié par Cagnat.

Dans la troisième ligne, Toutain lisait: ///GNIANVS⁷, et non ///ATIANVS comme dans le CIL. De ce fait, il proposait de remplacer le cognomen Fortunatianus par deux cognomina Forensis Dignianus, que nous connaissons par l'inscription qu'il édita. Par contre, au lieu de Costob[oci]o, il proposait de manière convaincante Costob[ius e]o quod.

Il semble pourtant que dans la troisième ligne, il faut admettre la lecture du CIL, plus complète. De même la restitution proposée par le CIL For[tun]atianus correspond mieux à la longueur de la lacune. De plus, si on admettait pour l'inscription CIL VIII 14667, suivant Toutain, le nom de Sallustius C. f. Q. For[ensis Dig]nianus Costob[ius], il ne se distinguerait en rien du nom sur l'inscription CIL VIII 25679. En définitive, il convient d'adopter le texte suivant.

[D] MS [C.? Sall]ustius C. f. Q(uirina) For[tun]atianus Costob[ius e]o quod inter Cos[t]o[boc(os) ou -bios n]utritus sit CV ///MIERIVS. Cumierius ou Cu[...]mierius doit être interprété comme un signum.

Les deux personnes connues par ces inscriptions ont des liens de parenté. Cela est prouvé par le même gentilice Sallustius, le prénom Caius⁸ et le cognomen Costobius. On ne peut exclure qu'il s'agit de père qui a été élevé dans le pays de Costoboces et de son fils. La ressemblance des formules funéraires peut indiquer que les textes remontent à la même

⁴ CIL VIII 14667 = A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapest 1975, IVe éd., p. 160 sq., n° 822. Editio princeps: Revue archéologique, 1881, p. 22, n° 24 (Delattre).

⁵ Toutain, *op. cit.*, p. 451, n° 62. CIL VIII 25679 = Dobó, *op. cit.*, p. 161, n° 822 a.

⁶ Toutain, *op. cit.*, p. 452.

⁷ Toutain (*op. cit.*, p. 452) voyait un fragment de l'arc inférieur de la lettre G.

⁸ Dans l'inscription CIL VIII 14667 le prénom est disparu, mais nous connaissons par la filiation le prénom du père.

époque. La formule D.M.S., en abrégé, permet de dater l'inscription au IIe ou le début du IIIe siècle⁹.

L'agnomen Costobius et la phrase eo quod inter Cos[t]o[boc(os ou bios) n]utritus sit trahissent des liens entre ces deux personnages et les Costoboces¹⁰. La question comment un homme élevé parmi les Costoboces put se trouver en Afrique intriguait tous les chercheurs de l'histoire de ce peuple. Souvent la réponse n'était pas nette, soulignant diverses explications possibles. Suivant Premierstein¹¹, Sallustius Fortunatianus était un habitant de l'Afrique qui tomba aux mains des Costoboces au cours de leurs incursions par mer. Cette hypothèse fut fermement rejetée¹². En effet nous n'avons aucune raison pour admettre que l'invasion des Costoboces atteignit l'Afrique.

On a aussi supposé¹³ que Sallustius Fortunatianus était un Costoboce captif qui s'installa, ou fut déporté, en Afrique. En faveur de cette solution, on pourrait citer de nombreux cas de déportation de chefs barbares en divers lieux de l'Empire. Nous connaissons entre autres la stèle funéraire de la femme du roi des Costoboces Piepor, qui mourut à Rome¹⁴. Nous connaissons aussi sous Marc-Aurèle la transplantation¹⁵ de prisonniers barbares sur le territoire romain.

Néanmoins, l'hypothèse d'une origine costoboce de notre Sallustius doit être rejetée. En effet, l'inscription funéraire souligne nettement qu'il fut élevé (nutritus sit) parmi les Costoboces, et non qu'il est né dans leur pays. De plus, le filiation prouve que son père était citoyen romain et lui-même était né d'un mariage conclu suivant le droit romain. Cela exclut aussi l'éventualité que la mère de Sallustius fut du peuple des Costoboces.

Il fut enfin supposé que Sallustius Fortunatianus était Romain qui, de retour de captivité chez les Costoboces, s'était établi en Afrique. On ajoutait encore qu'il était originaire des provinces danubiennes ou de Dacie¹⁶. Si la première opinion ne pose pas de problèmes,

⁹ J.-M. Lassere, *Recherches sur la chronologie des épitaphes païennes de l'Africa, Antiquités Africaines*, t. VII 1973, pp. 7—151.

¹⁰ Sur le nom des Costoboces voir Thesaurus linguae Latinae, Onomasticon, vol. II, Lipsiae, p. 670; D. Deutschew, *Die trakischen Sprachreste*, Wien 1957, p. 256; Gostar, *Ramura...*, p. 184 et s.; Russu, *op. cit.*, p. 346.

¹¹ Premierstein, *op. cit.*, p. 155 et 163 „einzelne Piratenschiffe der Kostoboken selbst bis nach Afrika vordragen“; RE XI, col. 1506—Kostoboken /v. Premierstein/.

¹² G. G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, Ephemeris Dacoromana, I 1923, p. 100; Schwendemann, *op. cit.*, p. 87; Russu, *op. cit.*, p. 350; Popescu, *op. cit.*, p. 199; Macrea, *op. cit.*, p. 160, note 187.

¹³ O. V. Kudriavcev proposa, en citant diverses interprétations, que notre Sallustius était un Costoboce captif. Cf. Kudriavcev, *Vtorzenie Kostobokov...*, p. 68, note 3; idem, *Ellinskie provincii...*, p. 268, note 2. Russu (*op. cit.*, p. 351) admet la possibilité que les inscriptions de Simitthus concernent des gens „d'origine costoboce (envahisseurs faits prisonniers?)“.

¹⁴ CIL VI 1801 = Dessau, 854 = Dobó, *op. cit.*, n° 688: (Rome) D.M. Ziai, Tiatii fil(iae), Daciae, uxori Piepori regis Coisstobocensis, Natoporus et Drilgisae aviae cariss(imae) b(ene) m(erenti) fecer(unt). Cf. CIL V 32 = Dessau, 852: rex Roxalanorum à Pola; CIL V 33 = Dessau, 853: rex Sarmatarum à Pola.

¹⁵ SHA, M. Ant. Phil., 22,2; 24,3; Cass. Dio., LXXI 11,4 sq. Cf. L. Cracco Ruggini, *Uomini senza terra e terra senza uomini nell'Italia antica*, Quaderni di Sociologia Rurale, III 1963, pp. 20—23.

¹⁶ W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Wien, Philos.-hist. Classe, CXXXVIII Bd., 4 Abh., 1893, p. 107: „Ein dakischer Provinziale“; Schwendemann, *op. cit.*, p. 87: „aus den Donauprovinzen Zugewanderte“; Kudriavcev admet aussi la possibilité que notre Sallustius était originaire des provinces danubiennes. Cf. Kudriavcev, *Vtorzenie Kostobokov*, p. 68, note 3; idem, *Ellinskie provincii*, p. 268, note 2; idem, *Issledovanija*, p. 40, note 81. Russu, *op. cit.*, p. 350: „C'est l'épithète d'un provincial dace s'appellant Costobius, ou en tout cas d'un homme immigré en Afrique et originaire des provinces danubiennes“.

la seconde doit être rejetée après l'analyse de l'inscription d'Aïn-Ksira. Le gentilice Sallustius est typiquement africain¹⁷. Il apparaît 173 fois¹⁸ dans les inscriptions d'Afrique, sans compter les sénateurs et chevaliers connus par les inscriptions de ce pays. En Italie et dans les provinces, exceptée d'Afrique, il est extrêmement rare. Dans toutes les provinces des Balkans et du Danube, nous ne trouvons le gentilice Sallustius que 9 fois¹⁹.

La large diffusion du gentilice Sallustius en Afrique se lie avec le fait qu'il était porté par les descendants des personnes qui avaient obtenu le droit de cité par l'intermédiaire de Caius Sallustius Crispus, le fameux historien. Dans les années 46—45 avant n.è. il fut légat de la nouvelle province d'Africa Nova créée par César immédiatement après sa victoire sur les Pompéiens et le roi Juba. La plus forte concentration du gentilice Sallustius se trouve justement sur le territoire de la province éphémère d'Africa Nova gouvernée par Salluste. Simitthus, où fut enterré Sallustius Fortunatianus, se trouve dans la région où nous constatons la plus forte densité des personnages portant le gentilice Sallustius. Il s'agit du Tell Septentrional, correspondant aux parties les plus développées du royaume de Numidie, dont naquit la province d'Africa Nova gouvernée par Salluste. De Simitthus même proviennent encore deux autres inscriptions de Sallustii²⁰. Dans les environs de la ville, nous connaissons 4 Sallustii à Bulla Regia²¹ et à Thuburnica²².

On peut donc admettre que Sallustius Fortunatianus était un lointain descendant d'un personnage qui reçut le droit de cité de Salluste en 46—45 avant n.è. Cette éventualité est aussi prouvée par le prénom Caius, porté par son père ainsi que par C. Sallustius Forensis Dignianus de l'autre inscription (CIL VIII 25679). Enfin la tribu Quirina, à laquelle est inscrit notre Sallustius, est celle de Simitthus²³, colonie fondée par Auguste²⁴.

En résumant ces observations, il faut dire que notre Sallustius était originaire d'une famille habitant depuis plusieurs générations Simitthus ou ses environs. Il retourna dans cette ville après son retour de captivité chez les Costoboces.

Il reste le problème de quelle manière un homme originaire de Simitthus tomba enfant en captivité des Costoboces? Compte-tenu de la grande mobilité sociale des habitants de l'Empire, il est possible qu'un africain put se trouver avec son enfant dans les provinces balkaniques qu'envahirent en 170 les Costoboces. Leur attaque passa à travers l'actuelle Dobroudja, puis se dirigea vers les rivages de la Mésie et de la Thrace²⁵. On ne peut pourtant

¹⁷ J. Kolendo, *C. Sallustius Crispus, premier gouverneur de l'Africa Nova et la dispersion géographique du gentilice Sallustius en Afrique*, Arheoloski Vestnik (sous presse).

¹⁸ Sans compter les sénateurs et chevaliers connus par les inscriptions d'Afrique.

¹⁹ Dalmatia — Salona: CIL III 2099; 8997. Pannonia — Aquincum: CIL III 14353. Intercisa: Intercisa I, Budapest 1954, p. 327, n° 358. Cf. Alba Regia, XIV 1975, p. 358, n° 10 (J. Fitz). Dacia, Sarmisegetuza: le fragment d'une grande inscription mentionnant un ...lius Sallust[ianus] ou un paydonimus comme -llus ou -lius Sallust[ius]. Sénateur ou chevalier?: I. Piso, *Epigraphica* (III), ActaMN, XII 1975, p. 175. Thracia: Pautalia (Kjustendil): Izvestija na Bălgarskija Archeologičeski Institut, (I. Velkov), VII 1934, s. 466 = Ann.Ép. 1935, 80. Philippopolis (Plovdiv): Izvestija na Archeologičeski Institut, XXXIII 1972, p. 159 (L. Botušarova) = Ann.Ép. 1972, 554. Macedonia — Philippi: CIL III 633, III 3,9; CIL XVI 12 — diplôme militaire accordé à un m(iles) c(o)h(ortis) IIII pr(aetoriae) Philipp(i).

²⁰ CIL VIII 14668; 25680.

²¹ CIL VIII 14524 (deux personnes); 25530 (deux personnes).

²² CIL VIII 25739; 25780; BCTH 1915, p. 220. Cf. IL Afr. 479, II 10; BCTH 1918, p. 169. Cf. IL Afr. 479, 119.

²³ J. W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim discriptum*, Prag, Wien, Leipzig 1889, p. 154.

²⁴ L. Teutsch, *Das Städtewesen in Nordafrika in der Zeit von C. Gracchus bis zum Tode des Kaisers Augustus*, Berlin 1962, p. 171 et s.

²⁵ Cf. Gerov, *op. cit.*, passim.

exclure que Sallustius tomba aux mains des Costoboces au cours d'une incursion plus tardive sur les frontières de la Dacie.

La connaissance de l'histoire de l'Afrique permet de proposer une explication pourquoi le père de Sallustius Fortunatianus put se trouver dans les provinces danubiennes. Simitthus, lieu d'origine de cette famille, était célèbre par ses grandes carrières de marbre numidique²⁶, en exploitation dès la période pré-romaine²⁷. On peut risquer l'hypothèse que le père de notre Sallustius était un spécialiste de l'exploitation de la pierre et fut amené d'Afrique pour travailler dans une des carrières de Mésie Inférieure, de Thrace, éventuellement de Macédoine ou de Dacie²⁸. Il put aussi d'ailleurs être spécialiste de questions techniques pas forcément liées avec les carrières de pierre.

Nous savons que pour la mise en marche des mines d'or de Dacie les Romains firent venir des spécialistes de Dalmatie²⁹. Naturellement, la situation était spécifique après la conquête de la province. Dans la littérature³⁰, il est aussi supposé que les Bessi consistentes, connus par les inscriptions du terrain de la Dobroudja (Scythia Minor), était des mineurs appartenant à un peuple habitant la Thrace et connu par son habileté dans le travail de mine. Nous avons aussi des témoignages que dans certaines provinces se manifestait un grave déficit en techniciens spécialisés. Dans la correspondance de Pline le Jeune, gouverneur des provinces de Pont et de Bythinie, avec l'empereur Trajan la problème de trouver un géomètre et un architecte occupe une large place³¹. Plusieurs fois Pline prie l'empereur de lui envoyer

²⁶ R. M. Haywood, *Roman Africa*, dans *An Economic Survey of Ancient Rome*, IV, Baltimore 1938, p. 53 sq.; J. Ward Perkins, *Tripolitania and the Marble Trade*, *Journal of Roman Studies*, 1951, p. 96. Sur les recherches archéologiques à Simitthus voir Ausgrabungen, Funde, Forschungen, Berlin 1972, p. 114 et s.

²⁷ Cf. le nom officina regia — CIL VIII 14578—9; 14583. J. Kolendo, Le colonat en Afrique sous le Haut-Empire, Paris 1976, p. 83. Sur l'utilisation du marbre numidique à Rome en 78 av. n.è., voir Plin., N.H., XXXVI 6(8) § 49. Cf. J. Kolendo, *L'influence de Carthage sur la civilisation matérielle de Rome*, *Archeologia XXI* 1970 (1971), pp. 10—12. Sur les traces archéologiques de l'utilisation du marbre numidique en Afrique au milieu du Ier s. av. n.è., voir J. Guey, A. Pernet, *Lépide à Thabraca*, Karthago, IX 1958, p. 88.

²⁸ Cf. A. Rădulescu, *Aspecte privind exploatarea pietrei în Dobrogea romană*, *Pontica V*, 1972, pp. 177—204; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, pp. 307—109; V. Wollmann, *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia romană*, *Sargetia*, X 1973, pp. 105—130.

²⁹ C. Daicoviciu, *Les „castella Dalmatarum“ de Dacie. Un aspect de la colonisation et de la romanisation de la province de Dacie*, *Dacia*, NS, II 1958, pp. 259—266; S. Mrozek, *Aspects sociaux et administratifs des mines d'or romaines de Dacie*, *Apulum*, VII 1968, p. 311 et s. — noms illyriens des mineurs d'Alburnus Maior en Dacie.

³⁰ S. Casson, *Thracian Tribes in Scythia Minor*, *Journal of Roman Studies*, XVII 1927, pp. 97—101; Em. Zah, A. Suceveanu, *Bessi consistentes*, *SCIV*, 1971, pp. 567—578; M. Munteanu, *Observations sur les anthroponymes des Besses dans deux villages de la Dobroudja romaine*, *Actes de la XIIe Conference Internationale d'Études Classiques*, „Eirene“ Cluj-Napoca 1972, București—Amsterdam 1975, p. 688.

³¹ Plin., *Epist.*, X 17 b (28),2; 18(29); 37(46); 40(49),3; 41(50),3; 42(51); 61(69),5; 62(70), ed. M. Durry. Voici les passages les plus intéressants des lettres de Trajan. 18(29),2: *Mensores uix etiam iis operibus, quae aut Romae aut in proximo fiunt, sufficientes habeo; sed in omni prouincia inueniuntur quibus credi possit, et ideo non deerunt tibi, modo uelis diligenter excutere.* X 37(46),2: *Et in primis necessarium est mitti a te uel aquilegem uel architectum, ne rursus eveniant quod accidit.* X 40(49),3: *Architectū tibi deesse non possunt. Nulla prouincia est quae non peritos et ingeniosos homines habeat; modo ne existimes breuius esse ab urbe mitti, cum ex Graecia etiam ad nos uenire soliti sint.* X 42(51): *Poteris a Calpurnio Marco (gouverneur de la province de la Mésie Inférieure) petere libratores et ego hinc aliquem tibi peritum eius modi operum mittam.* Une analogie à cette lettre peut être une inscription d'Afrique CIL VIII 2728 = 18122. Elle parle de „prêt“ d'un spécialiste militaire pour la construction d'un aqueduc à Saldae. Cf. L. Leschi, *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, Paris 1957, pp. 269 et s.

de Rome un spécialiste; Trajan répond avec une certaine irritation qu'il est possible de trouver l'architecte voulu sur place en Bythinie ou dans la Mésie voisine. Ainsi donc l'hypothèse de faire venir dans les provinces orientales des Balkans un spécialiste dans l'exploitation de la pierre, venant d'un centre aux anciennes traditions comme Simitthus, est plausible.

À la lumière de ces observations, il est possible de restituer de la manière suivante la biographie de Sallustius Fortunatianus Costobius. Il était originaire de Simitthus en Afrique du Nord. On peut admettre que son père fut employé comme spécialiste des carrières dans l'est des Balkans. Probablement au cours de l'incursion des Costoboces en 170 il fut fait prisonnier et il fut élevé sur les terres barbares, dans le bassin supérieur du Dniestr. Ensuite il parvint à retourner dans l'empire et de s'établir dans sa ville natale.

La biographie de Sallustius Fortunatianus Costobius ainsi restituée fournit des informations non seulement sur les Costoboces. Elle jette aussi une certaine lumière sur les migrations d'Afrique vers la péninsule des Balkans. Mais l'information la plus précieuse reste le témoignage de la présence d'un Romain, ou plutôt même d'une famille romaine, parmi les Costoboces dans le bassin supérieur du Dniestr³².

JERZY KOLENDO

³² Nous connaissons de la territoire de la Dacie un homme qui était revenu de captivité chez les Carpes. Cf. CIL III 1054 (Apulum): a Carpis liberatus.

UN FRAGMENT DE DIPLOMĂ MILITARĂ DE LA MICIA

Săpăturile arheologice efectuate în anul 1977 în marele castru auxiliar de la *Micia* (com. Veșel, jud. Hunedoara) au dus la descoperirea unui bogat material, printre care și un fragment de diplomă militară¹ (fig. 1—2).

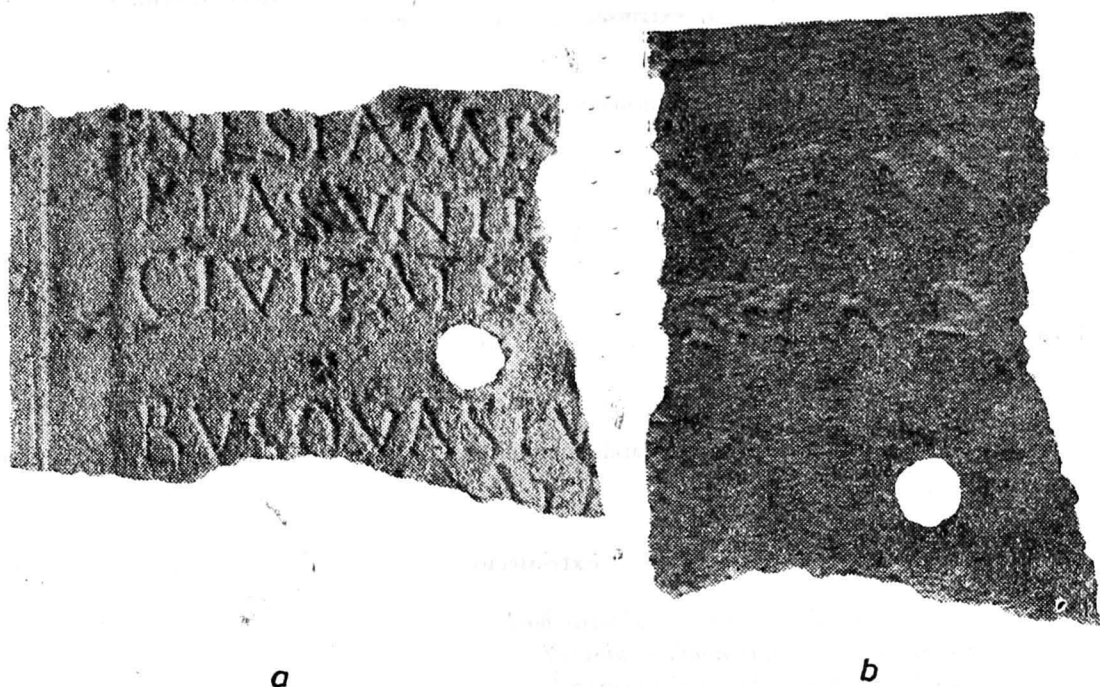

Fig. 1 — Fragment de diplomă militară descoperit la Micia, tabella I, a) extrinsecus, b) intus (ilustrații mărite).

Diploma a apărut spre mijlocul laturii de vest a castrului, la o distanță de 6 m de zidul de incintă, în pământul vegetal de deasupra *agger*-ului, la 0,30 m adâncime.

Fragmentul, rupt din antichitate, face parte din *tabella I*, cu marginea stângă păstrată; are lățimea de 4 cm, înălțimea de 2,9 cm, iar grosimea de 0,9 cm. Marginea are un chenar în relief.

¹ Săpăturile arheologice în castru au fost reluate de Muzeul de istorie al Republicii Socialiste România în anul 1976, printr-un mare sondaj executat din colțul de NV până la mijlocul castrului. În campania din 1977 s-a efectuat un al doilea sondaj, perpendicular pe laturile lungi, intersectînd castrul aproximativ la mijloc.

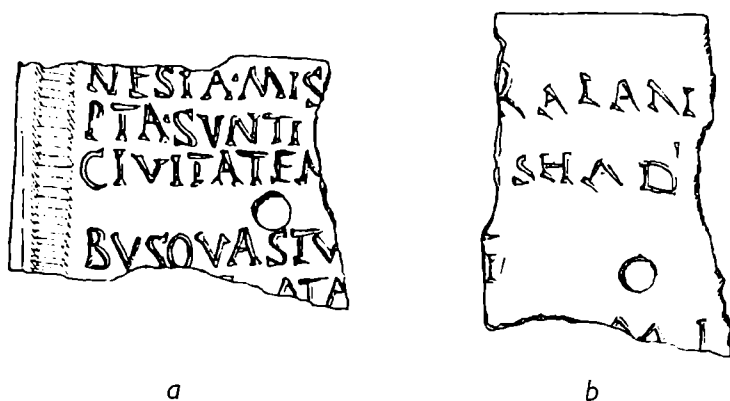

Fig. 2 — Fragment de diplomă militară descoperit la Micia, tabella I, a) extrinsecus, b) intus (desen).

Textul păstrat al diplomei este următorul:

Extrinsecus

NESTA MIS
PTA SVNTI
CIVITATEM
BVSQVASTV
ATA

Intus

RAIAN
SHAD
I
MI

Textul reconstituit, după formularele obișnuite și ținând seama de lungimea rîndurilor, este următorul:

Extrinsecus

*[pluribusve stipend(iis) emerit(is) dimissis ho-]
nesta mis[sione quor(um) nomina subscri-]
pta sunt i[psis liberis posterisq(ue) eorum]
civitatem [dedit et conubium cum uxori-]
bus quas tu[nc habuissent cum est civ-]
[it(as) iis d]ata [aut si qui caelibes essent]*

Intus

*[Imp(erator) Caes(ar), divi T]raian[us Parthici](ilii), divi Ner-]
[vae nepos, Traianu]s Had[rianus Aug(ustus), pontifex]
[max(imus), trib(uniciae potestatis)...] I, [co(n)s(ul) III, p(ater) p(atriciae)]
[equit(ibus) et ped(itibus) qui] mi[lit(averunt)...]*

Deci diploma datează din timpul domniei lui Hadrian; dacă întregirea cu numărul consulatelor și a titlului de *pater patriae*, cerută de spațiul rămas, -este corectă, ea este

posterioară anului 128². Lipsa cifrei puterii tribuniciene sau a numelui consulilor nu ne permite o datare mai precisă. De asemenea, nu putem ști nici din ce unitate a făcut parte veteranul căruia i-a fost acordată, deși se poate presupune că este vorba de una din unitățile staționate în castrul de la Micia³.

Diploma prezentată este prima descoperită la Micia și a treia publicată după apariția *corpus*-ului diplomelor Daciei⁴. Ea ne ilustrează încă o dată un fenomen caracteristic secolilor II—III e.n., acela al stabilirii veteranilor chiar în canabele castrilor și al recrutării locale.

LIVIU PETCULESCU

UN FRAGMENT DE DIPLOME MILITAIRE DE MICIA

(Résumé)

Pendant les fouilles pratiquées en 1977 dans le camp de Micia (Vețel, dép. de Hunedoara), on a mis au jour un fragment de diplôme militaire (*tabella I*), datant du règne de l'empereur Hadrien (fig. 1—2).

² Hadrian poartă oficial titlul de *pater patriae* începînd din 128. Cf. René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*⁴, Paris, 1914, p. 195.

³ În castru au staționat trei unități: *cohors II Flavia Commagenorum*, atestată din timpul lui Hadrian; *ala I Hispanorum Campagonum*, cel puțin din anul 144; *Mauri Micienses*, atestați în anul 204, dar probabil prezenți încă din secolul al II-lea e.n. Cf. C. C. Petolescu, *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, Köln—Bonn, 1977, p. 369, cu bibliografia respectivă.

⁴ C. C. Petolescu, în *Latomus*, XXXIV, 1975, 4, p. 1020—1023 (= *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 7—8, 1974—1975, p. 89—91), reia fragmentele descoperite la Românași și stabilește existența a încă unei diplome; Dan Isac, în *Epigraphica*, București, 1977, p. 69—73, o diplomă din anul 127, descoperită la Gilău.

STATUI IMPERIALE DE BRONZ ÎN DACIA ROMANA

În dorința alcătuirii unei lucrări ample care să trateze problema bronzurilor figurate în Dacia romană¹, cerință de mult simțită în bibliografia noastră arheologică, în cadrul larg al capitolului care se ocupă de statui și statuete o atenție deosebită acord pieselor tridimensionale reprezentând statui imperiale.

Istoricii artei romane, atît în țara noastră, cît și în străinătate, nu au dat întotdeauna atenția cuvenită studierii² acestor sculpturi turnate în bronz. Ele nu au constituit, decît în puține cazuri, obiectul unor lucrări sau capitole aparte, în special, majoritatea resturilor statuare ale genului fiind tratate împreună cu diferite piese aparținînd unor alte categorii funcționale de obiecte. Greutăți în identificarea și datarea fragmentelor s-au ivit, apoi, fie datorită faptului că marea lor majoritate au fost descoperite fortuit sau în complexe arheologice nu tocmai bine precizate în timp și spațiu, fie stăriile lor de accentuată deteriorare.

*

În cele ce urmează voi încerca să alcătuiesc un *corpus*, pe cît posibil exhaustiv³, a fragmentelor statuare imperiale romane, turnate în bronz și descoperite pe teritoriul Daciei. Aproape toate piesele au fost publicate, unele însă sumar sau cu erori de interpretare, ceea ce presupune o reluare a discuției privind problematica lor. Inexistența unui studiu amănunțit a acestor figurații mă constrînge să mă limitez la cîteva analogii cunoscute în arta romană a genului. De asemenea, voi încerca să identific și să fac descrierea iconografică corectă, iar unde condițiile descoperirii permit, să încadrez piesele într-o cronologie adecvată.

¹ Teză de doctorat în curs de elaborare.

² Cîteva lucrări selective din bibliografia străină care tratează unele probleme privind statuile imperiale romane de bronz: H. Kluge, K. Lehmann-Hartleben, *Die antiken Grossbronzen*, Berlin—Leipzig, 1926; M. Wegner, *Das römische Herrscherbild*, II, 4, Berlin, 1939; H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland, I*, Speyer, Mainz, 1960; H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland, II*, Trier, Mainz, 1966; R. Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz, 1967; G. Gager, *Fragmente von Bronzesstatuen aus den römischen Militärlagern an der Rhein- und Donaugrenze*, în *Germania*, 46, 1, 1968, p. 53—66 (mulțumesc prof. K. Horedt, pentru semnalarea lucrării); G. M. A. Hanfmann, *Roman Art. A Modern Survey of the Art of Imperial Rome*, Milano, [1968]; R. Bianchi Bandinelli, *Roma. L'arte romana nel centro del potere, dalle origini alla fine del II secolo d. C.*, Milano, 1969; R. Bianchi Bandinelli, *Roma. La fine dell'arte antica. L'arte dell'impero romano da Settimio Severo a Teodosio I*, Milano, 1970.

³ În urma numeroaselor săpături arheologice efectuate în ultimii ani pe teritoriul țării noastre nu este exclusă posibilitatea să se fi descoperit și alte fragmente statuare imperiale de bronz. Deocamdată, nu dețin nici o informație în această privință.

A. FRAGMENTE DE STATUI IMPERIALE CERTE

I. Alba Iulia (*Apulum*)

1. Fragment de bronz aurit⁴ (fig. 1). Dimensiuni 34×27 cm. Pieșa a fost descoperită în termele romane de pe teritoriul coloniei *Nova Apulensis* (1899). Este proprietatea Muzeului „Unirii” din Alba Iulia.

Fragmentul, aparținând, probabil, unei mari statui imperiale reproduce o *caliga*. Încălțăminte este ornamentată în porțiunea gambei cu benzi orizontale, ce sugerează, parcă, fișile de piele. Se văd, apoi, patru mici curele, care strâng piciorul de talpa destul de masivă, extremitățile lor atârând libere. Personajul este neidentificabil. Datarea: secolul II e.n.

2. Două fragmente de la o statuie, din care s-au recuperat 73 de bucăți, fără însă a putea fi reconstituită. Fragmentele provin de pe strada Dobrogeanu Gherea (1962)⁵. Sînt în Muzeul „Unirii” din Alba Iulia (nr. inv. 3648).

a. Antebrațul drept⁶ (fig. 2). Dimensiuni: lungimea 39,5 cm.

b. Mîna stîngă⁷ (fig. 3), cu degetele arătător și mijlociu rupte. Pe inelar este un *anellus*. Dimensiuni: lungimea 29,5 cm. Au urme de reparație. Ambele fragmente sînt datate în secolele II—III.

II. Celeiu (*Sucidava*, înglobat orașului Corabia)

3. Trei fragmente⁸ de la o impozantă statuie reprezentînd un împărat, care însă nu poate fi identificat. Se păstrează în Muzeul de istorie al orașului Corabia. Aceste resturi sculpturale reprezintă:

a. Antebrațul stîng dezgolit⁹, cu falangele degetelor rupte de la rădăcină.

b. Laba piciorului stîng¹⁰, avînd degetul mare și partea posterioară distruse.

c. Faldul torsionat al unei mantii¹¹.

Toate fragmentele, datate în secolele II—III, păstrează urme de reparații ulterioare.

III. Cigmău (jud. Hunedoara)

4. Deget de bronz de la statuie. Dimensiuni: lungimea 10 cm. Datarea: secolele II—III. În Muzeul județean Hunedoara din Deva (nr. inv. 1432).

IV. Cluj-Napoca (*Napoca*)

5. Deget de bronz. Dimensiuni: lungimea 6,2 cm. Descoperit în Piața Libertății cu ocazia unor lucrări edilitare (1948). Datarea: secolele II—III. Proprietatea Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. IN. 3639).

⁴ B. Cserni, în *ATE*, X, p. 62—64, p. I. VIII—IX; idem, în *AFM*, 1901, p. 305—306, fig. 16; R. Münsterberg—J. Oehler, în *JÖAI*, V, 1902, Bbl. col. 112; H. Daicoviciu, în *RomRum*, p. 123, C₆₄ (= *Civiltă*, p. 142, nr. C₅₇); Al. Popa—I. Berciu, în *Apulum*, XV, 1977, p. 222—223, fig. 8, considerată greșit piesă votivă.

⁵ Al. Popa—I. Berciu, *op. cit.*, p. 223—225, fig. 9.

⁶ Idem, *op. cit.*, p. 225, fig. 9 stînga.

⁷ *Ibidem*, fig. 9 dreapta.

⁸ Dimensiunile și nr. de inv. ale pieselor nu mi-au fost accesibile.

⁹ D. Tudor, *Sucidava*, București, 1966, p. 16, fig. 5 A.

¹⁰ *Ibidem*, fig. 5 B.

¹¹ *Ibidem*, fig. 5 C.

Fig. 1 — Caligă (Alba Iulia).

Fig. 2 — Fragment statuar (Alba Iulia).

Fig. 3 — Piesă sculpturală (Alba Iulia).

V. Drobeta-Turnu Severin (Drobeta)

6. Părți fragmentare dintr-o uriașă statuie de bronz a împăratului Traian. Piese au fost descoperite în castrul din localitate. Constituie proprietatea Muzeului „Porțile de Fier” din Drobeta-Turnu Severin¹². Ele se compun din:

a. Mina stângă a împăratului strângând în pumn garda în cruce a unei spade cu lamă hexagonală¹³ (fig. 4). Degetele lungi și fine sînt sensibil modelate. Mărimea fragmentului este aproape dublu în comparație cu o mină mijlocie. Dimensiuni 25,5×13,5 cm (nr. inv. II 7103).

b. Medalion în altorelief cu zeul Danubius¹⁴ (fig. 5). Pe placa netedă de bronz, mărginită de un chenar semioval, divinitatea ocrotitoare a fluviului, apare maiestuoasă și bărbosă. În partea inferioară se observă un element floral, alcătuit dintr-un mănunchi de cinci frunze stilizate. Dimensiuni: 11×9 cm (nr. inv. II 7107).

c. Medalion cu meduză¹⁵ (fig. 6). Monstrul mitologic, prezentat în altorelief, are fața rotundă, ochii mari deschiși, nasul gros, gura cu buzele strînse. Deasupra timpelor sînt două aripioare. Doi șerpi cu capetele spre frunte își împletesc trupurile cu părul meduzei, încadrînd figura personajului, iar cozile lor, înnodate sub bărbie, atîrnă. Dimensiuni: 13,5×13,5 cm (nr. inv. II 7109).

Aceste două medalioane, probabil, constituiau piese ornamentale, *pteryges*, ce decorau platoșa de paradă a cuceritorului Daciei.

Cele trei fragmente, descrise, încadrate cronologic începutului secolului II e.n. erau părți componente ale grandioasei statui ce reprezenta pe împăratul Traian, sculptură care a fost ridicată poate pe acel soclu de calcar cu inscripția cohortei I *Antiochensium*¹⁶, din atriul pretoriului marelui castru ce străjuia malul stîng al Dunării. Remarcabila creație artistică, care se pare că avea un pandant, statuia lui Nerva, pe țărmul drept al fluviului, la *Pontes*¹⁷, este considerată cea mai timpurie operă sculpturală imperială din Dacia¹⁸.

¹² Mulțumesc prof. M. Davidescu, directorul Muzeului „Porțile de Fier” din Drobeta-Turnu-Severin, care mi-a permis cu multă amabilitate să mă ocup de aceste fragmente și kolegei D. Benea, care mi-a pus la dispoziție datele tehnice ale pieselor.

¹³ Al. Bărcăcilă, *Drobeta, azi T.-Severin*, Turnu Severin, 1932, fig. 14; idem, în *L'archéologie en Roumanie*, București, 1938, p. 40, fig. 51; D. Tudor, *Drobeta*, București, 1965, fig. 48; Al. Bărcăcilă, în *SCIV*, 16, 4, 1965, p. 806, nr. 1 b; idem, în *SCIV*, 17, 4, 1966, p. 658, nr. a, fig. 11/1; R. Florescu, în *RômRum*, p. 250, G₁₁₄ (= *Civiltă*, p. 241—242, G₇₅).

¹⁴ Al. Bărcăcilă, *Drobeta...*, p. 30, fig. 54; Al. Bărcăcilă, *Monumentele religioase ale Drubetei cu noi descoperiri arheologice*, extras din *ArhOlt*, 71—73, 1934, Craiova, 1934, p. 17—18; nr. 6 b, fig. 19; idem, în *L'archéologie en Roumanie*, București, 1938, p. 37, fig. 36; D. Tudor, *op. cit.*, fig. 47; Al. Bărcăcilă, în *SCIV*, 16, 4, 1965, p. 806, nr. 1 b; idem, în *SCIV*, 17, 4, 1966, p. 658, nr. b, fig. 11/2; G. Gamer, *op. cit.*, p. 55.

¹⁵ Al. Bărcăcilă, *Drobeta...*, fig. 52; idem, *Monumentele religioase...*, p. 19—20, nr. 7 c, fig. 24; idem, în *SCIV*, 16, 4, 1965, p. 806, nr. 1 b; idem, în *SCIV*, 17, 4, 1966, p. 658, nr. c, fig. 11/3; G. Gamer, *op. cit.*, nota 12.

¹⁶ Al. Bărcăcilă, *Drobeta...*, p. 13, nota 2 (lectură greșită); idem, în *L'archéologie en Roumanie*, București, 1938, p. 50; D. Tudor, *OltR¹*, SE, p. 323, nr. 1 (= *OltR²*, SE, p. 379, nr. 1 și *OltR³*, SE, p. 481, nr. 1); Al. Bărcăcilă, în *SCIV*, 17, 4, 1966, p. 659, nr. d, fig. 11/4; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 354, este de părere că această epigrafă este mai degrabă inscripția de fondare a castrului din Drobeta, ridicat între anii 102—105.

¹⁷ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, 1892, p. 47—48; Al. Bărcăcilă, în *SCIV*, 17, 4, 1966, p. 660 și nota 37.

¹⁸ Al. Bărcăcilă, în *SCIV*, 7, 4, 1966, p. 660; M. Macrea, *op. cit.*, p. 354.

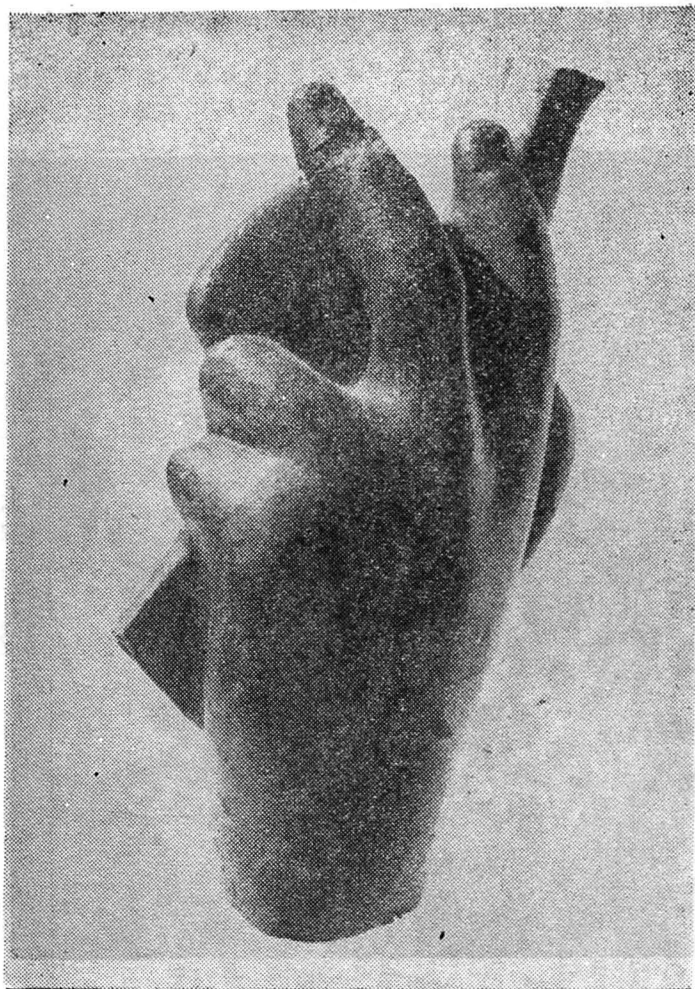

Fig. 4 — Mina împăratului Traian (Drobeta-Turnu Severin).

Fig. 5 — Medalion cu zeul Danubius (Drobeta-Turnu Severin).

Fig. 6 — Medalion cu meduză (Drobeta-Turnu Severin).

Fig. 7 — Cap feminin (Drobeta-Turnu Severin).

7. Cap feminin¹⁹ (fig. 7), din bronz aurit. Piesa, foarte deteriorată, a fost găsită în bazinul mic din *frigidarium*-ul termelor romane ale Drobetai. Dimensiuni: înălțimea 29 cm. În Muzeul „Porțile de Fier” din Drobeta-Turnu Severin (nr. inv. II 7113).

Fragmentul înfățișează portretul unui personaj feminin de vază. Fața ovală, delicată, are fruntea înaltă, nasul proporționat, puternic și puțin acvilin, cu nări înguste, gura mică, cărnoasă; bărbia, destul de energică, trădează spirit și caracter. Ochiul ușor migdalați, cu pupila și irisul punctați, sprâncenele subțiri, arcuite și privirea înainte conferă statuii un aer distins. Coafura este complicată. Părul, redat prin striatțiuni fine, este ordonat aranjat în două rulouri masive transversale ce acoperă urechile, fiind prins la ceafă cu o agrafă mare. Admirabila distincție a capului statuar indică fără nici un dubiu o împărăteasă. Până acum acest personaj a rămas neidentificat. În ceea ce mă privește, conchid că el ar înfățișa, pare-se, pe Iulia Domna²⁰. Această ipoteză, cred, plauzibilă, se bazează pe câteva observații portretistice de amănunt, ținându-se seama, totodată, de unele fapte istorice și de contextul arheologic în care s-a descoperit piesa. Un mic detaliu anatomic și anume, suprapunerea pleoapei superioare peste cea inferioară la coada ochiului, ca în cazul de față, este caracteristic figurii soției lui Septimus Severus. Acest amănunt — ca să nu mai amintesc de profilul cu ochi migdalați, trădând elementul sirian, nasul acvilin și pieptănătura specifică (pe fragmentul de la *Drobeta* se păstrează puțin) — se poate observa, pretutindeni, pe portretele suveranei. Astfel sînt busturile păstrate, unul în Gliptoteca din München²¹, celălalt în Muzeul Național Roman din Roma²², apoi un medalion de argint, astăzi în Berlin²³, sau cunoscutul fragment al acestei împărătese provenit de la Moigrad (*Porolissum*, nr. 12, fig. 16²⁴) și de care mă voi ocupa mai târziu.

Personalitate puternică, Iulia Domna, siriană, originară din *Hemesa*, a avut un deosebit merit în guvernarea colosului roman în timpul domniei fiului ei Caracalla. În diferitele provincii ale Imperiului, printre care și Dacia, în cinstea ei s-au ridicat, în special, de către soldați, multe inscripții și monumente, care o proslăvesc sub numele de *Augusta* sau *mater castrorum senatusque ac patriae*²⁵. Călătoria lui Caracalla din anul 213 sau 214²⁶ în ținuturile noastre, prilejuită de unele inspecții militare, este îndeobște cunoscută. Cu această ocazie i s-au făcut pretutindeni onoruri lui și mamei lui. De aceea, nu consider exclusă posibilitatea ca ridicarea unei inscripții dedicată acestui împărat (refolosită ca material de construcție în cetatea medievală a Severinului)²⁷ să stea în strînsă legătură cu înălțarea unei statui a Iuliei Domna, tocmai aici la *Drobeta*, eveniment similar petrecut și în altă parte

¹⁹ Al. Bărcăcilă, în *L'archéologie en Roumanie*, București, 1938, p. 40, 47, pl. XXVI/54; D. Tudor, *OltR¹*, p. 255 (= *OltR²*, p. 263 și *OltR³*, p. 328); Al. Bărcăcilă, în *SCIV*, 16, 4, 1965, p. 806, nr. 1 a; D. Tudor, *Drobeta*, București, 1965, p. 42—43; M. Macrea, *op. cit.*, p. 354; R. Florescu, în *RômRum*, p. 248—249, G₁₀₄, pl. 72 (= *Civiltă*, p. 241, G₇₃, pl. LIII).

²⁰ Prof. A. Bodor consideră că acest cap statuar ar indica pe Iulia Maesa, ipoteză pe care am acceptat-o fără rezervă (vezi, *Monuments*, cap. II și nota 136, sub tipar), dar care se dovedește a nu fi viabilă.

²¹ P. Ducati, *L'arte in Roma dalle origini al sec. VIII*, Bologna, 1938, pl. 181, 2.

²² R. Paribeni, *Il ritratto nell'arte antica*, Milano, Treves, 1934, pl. 290.

²³ P. R. Franke, *Römische Kaiserporträts im Münzbild*, München, 1961, p. 19, 43, nr. 31, fig. 31.

²⁴ M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 236, fig. 15; G. Gamer, *op. cit.*, p. 57, pl. 14, 1; H. Daicoviciu, în *RômRum*, p. 276, G₂₃₀ (= *Civiltă*, p. 241, G₇₂).

²⁵ M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 234; M. Macrea, *Viața...*, p. 84.

²⁶ În legătură cu discuțiile privitoare la data călătoriei lui Caracalla în Dacia, vezi M. Macrea, *Viața...*, p. 104, nota 334.

²⁷ Al. Bărcăcilă, în *SCIV*, 16, 4, 1965, p. 803—808.

a Daciei, în îndepărtatul *Porolissum*²⁸. Apoi, argumentarea mea se referă și la mediul pur arheologic în care s-a găsit fragmentul respectiv. Săpăturile de specialitate din termele romane de la *Drobeta* lasă să se întrevadă că punctul de descoperire ale piesei (bazinul mic din *frigidarium*) ar aparține secolului III e.n.²⁹, adică, tocmai perioada de domnie a împărătesei la începutul acestui veac.

VI. Gherla

8. Fragment statuar³⁰ (fig. 8), provenit fortuit din castrul localității în anul 1960. Dimensiuni: 17×17,5 cm. Piesa este expusă în Muzeul de istorie din Gherla (nr. inv. 1880).

Fragmentul reprezintă mâna dreaptă a unei statui de dimensiuni apreciabile. Se păstrează doar palma întinsă, pe care se observă foarte bine liniile palmare, degetul mare și rădăcina celui mic. Pe alocuri obiectul prezintă urme de retușare. Datarea: secolele II—III.

VII. Hoghiz (jud. Brașov)

9. Mîna unei statui colosale³¹, găsită în castru.

VIII. Iablașița (jud. Caraș-Severin)

10. Deget de bronz de la statuie (?), descoperit pe proprietatea lui I. Bercei din localitate³². Datarea: secolele II—III.

IX. Moigrad (*Porolissum*, jud. Sălaj)

11. Fragmente din statuia ecvestră de bronz a împăratului Caracalla, descoperite în timpător sau cu ocazia săpăturilor arheologice din anul 1943 pe teritoriul castrului de pe dealul Pomet din *Porolissum*, în regiunea porții de nord-vest. Ele se compun din următoarele piese:

a. Capul lui Caracalla³³ (fig. 9). Dimensiuni: 19×18 cm. Proprietatea Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. MIC 41 = V. 1047).

Fragmentul înfățișează figura tinăra, ovală și plină a împăratului, căruia îi lipsesc fruntea, ochiul stîng și partea posterioară a capului. Personajul are nasul regulat, buzele strînse, poartă mustață și barbă stilizată, ce încadrează fața, lăsînd liberă bărbia voluntară. Ochiul drept cu marcarea pupilei și a irisului este ușor îndreptat în sus. Această particularitate ajută la datarea piesei; indicarea direcției privirii se introduce în portretistica romană de pe la mijlocul secolului II e.n. în timpul domniei Faustinei Senior și apoi a lui Commodus³⁴.

²⁸ Vezi nota 24.

²⁹ Vezi nota 19.

³⁰ Mulțumesc directorului Muzeului din Gherla, I. Chifor, pentru datele tehnice trimise.

³¹ Cf. *Rep. ms.* Informație datorată șefului de secție I. Mitrofan, de la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, căruia îi exprim gratitudinea și pe această cale. Dimensiunile, fotografia și locul de păstrare ale piesei mi-au fost inaccesibile, datorită faptului că, deocamdată, nu am dat de urma acestui fragment.

³² *T. I. R.*, L₃₄, p. 65; M. Moga—N. Gudea, *Tibiscus*, IV, 1975, p. 136, nr. 5.

³³ M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 232—233, fig. 12—13; G. Gamer, *op. cit.*, p. 58, pl. 14, 2; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 249, G₁₀₇, pl. 23 (= *Civiltà*, p. 240—241, G₆₅, pl. LII).

³⁴ E. Strong, *La scultura romana da Augusto a Constantino*, II, Firenze, 1926, p. 389.

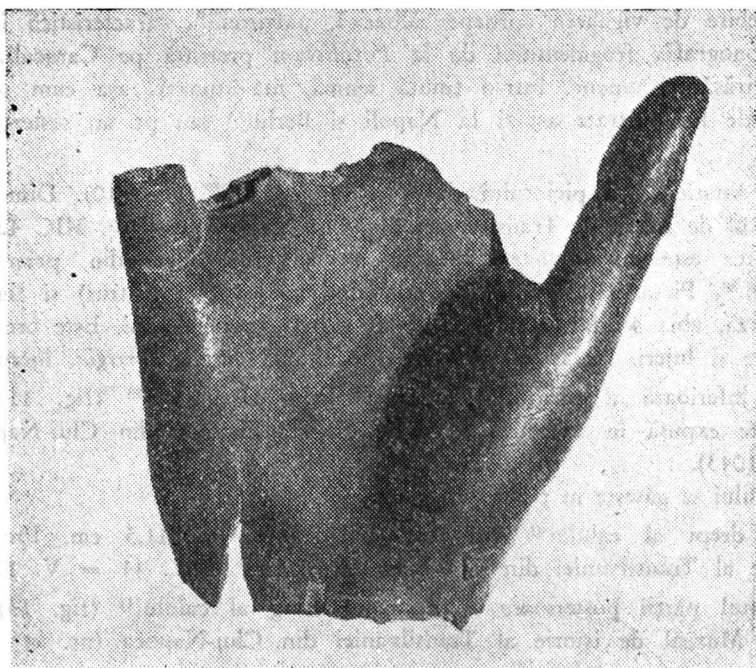

Fig. 8 — Fragment statuar (Gherla).

Fig. 9 — Capul împăratului Caracalla (Moigrad).

Spre deosebire de vigoarea aproape sălbatică, „africană”, caracteristică înfățișării acestui împărat, iconografia fragmentului de la *Porolissum* prezintă pe Caracalla sub aspectul unui tânăr cu trăsături umane, într-o ținută senină, maiestuoasă, așa cum se pot admira, dealtfel, portretele lui păstrate astăzi la Napoli și Berlin³⁵ sau pe un sesterț emis în anul 215 la Roma³⁶.

b. Partea anterioară a piciorului drept a împăratului³⁷ (fig. 10). Dimensiuni: 20,5 × 11 cm. În Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. MIC 42 = V. 1044).

Încălțăminte este un *campagus* purtat de suverani încă din prima jumătate a secolului III e.n.³⁸. Piesa imită pielea, avînd talpă groasă (s-a distrus) și limba ovală. În față se conturează, abia schițat, forma degetului mare a personajului. Este ornamentată marginal cu palmete și lujeri, iar în interior se găsesc două curele, *corrigia*, încrucișate.

c. Partea inferioară a piciorului anterior drept al calului³⁹ (fig. 11). Dimensiuni: 40 × 11 cm. Este expusă în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. MIC 43 = V. 1043).

Copita calului se găsește în poziția de pășire înainte.

d. Ochiul drept al calului⁴⁰ (fig. 12). Dimensiuni: 16 × 11,5 cm. Proprietatea Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. MIC 44 = V. 1045).

e. Fragmentul părții posterioare a piciorului stîng al calului⁴¹ (fig. 13). Dimensiuni: 50 × 20 cm. În Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. MIC 45 = V. 1046).

f. Parte a mantiei împărătești⁴² (fig. 14). Dimensiuni: 46 × 13,5 cm. Apartine colecției de antichități a Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. MIC 46 = V. 1048).

Faldul îmbrăcăminții care, probabil, atîrna peste un braț al personajului.

g. Brațul drept al lui Caracalla⁴³ (fig. 15). Dimensiuni: 80 × 12 cm. În posesia Muzeului de istorie și artă din Zalău (nr. inv. 180).

Mîna are degetele întinse și răsirate în formă de evantai.

Grandioasa statuie equestă de la *Porolissum* a împăratului Caracalla este considerată pe drept cuvînt una dintre cele mai desăvîrșite opere de bronz ale antichității clasice, modelul fiind preluat după statuia capitolină a lui Marcus Aurelius⁴⁴. Acest monument îl

³⁵ E. Strong, *La scultura romana...*, p. 397, fig. 241; E. Strong, *L'arte in Roma antica*, Bergamo, 1929, p. 370; R. Paribeni, *op. cit.*, p. 36, pl. 239; P. Ducati, *op. cit.*, p. 284.

³⁶ P. R. Franke, *op. cit.*, p. 19, 44, fig. 32.

³⁷ M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 231—232, fig. 8; G. Gamer, *op. cit.*, p. 58, pl. 13, 2; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 249, G₁₀₈, pl. 23 (= *Civiltă*, p. 241, G₆₀, pl. LII).

³⁸ DA, I, 2, p. 863.

³⁹ M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 231, fig. 6; G. Gamer, *op. cit.*, p. 58, pl. 13, 1; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 249, G₁₀₉, pl. 23 (= *Civiltă*, p. 241, G₆₇, pl. LII).

⁴⁰ M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 232, fig. 9; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 249, G₁₁₀, pl. 23 (= *Civiltă*, p. 241, G₆₈, pl. LII).

⁴¹ M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 231, fig. 7; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 249, G₁₁₁ (= *Civiltă*, p. 241, G₆₉).

⁴² M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 232, fig. 10; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 249, G₁₁₂ (= *Civiltă*, p. 241, G₇₀).

⁴³ M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 232, fig. 11; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 249, G₁₁₃ (= *Civiltă*, p. 241, G₇₁, pl. LII); C. Pop, în *ActaMP*, II, 1978, nr. 11 (sub tipar).

⁴⁴ P. Ducati, *op. cit.*, pl. 103.

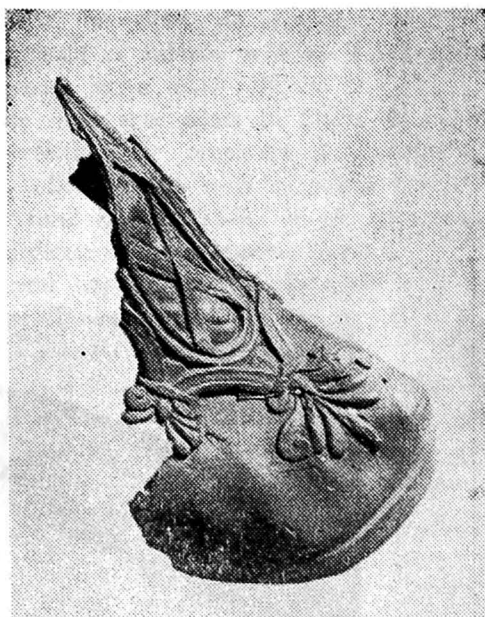

Fig. 10 — Piciorul împăratului Caracalla (Moigrad).

Fig. 11 — Reprezentare zoomorfă
(Moigrad).

Fig. 12 — Fragment zoomorf
(Moigrad).

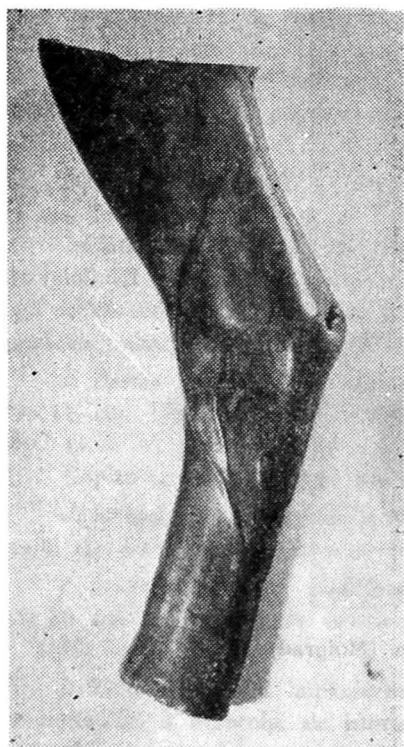

Fig. 13 — Representare animalieră (Moigrad).

Fig. 14 — Fald de mantie (Moigrad).

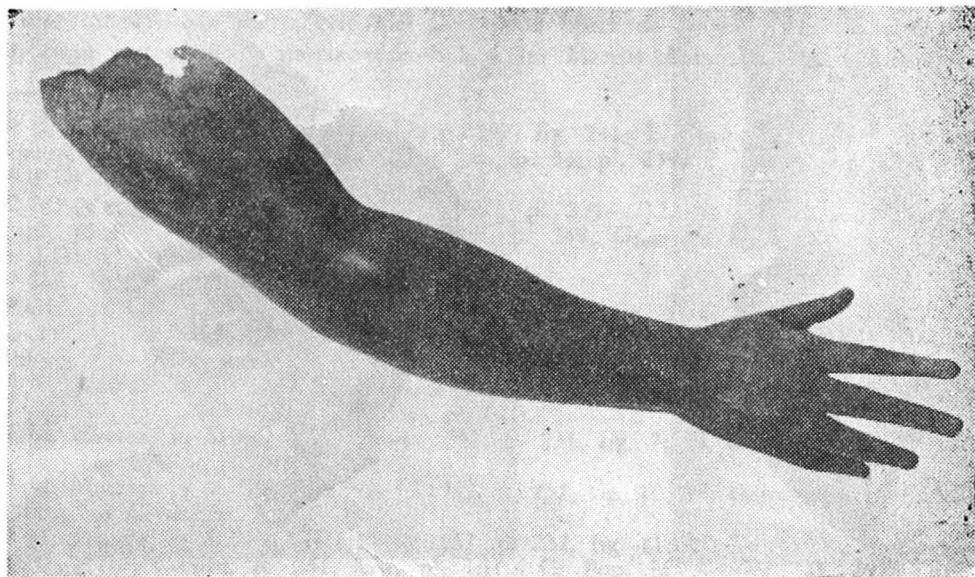

Fig. 15 — Brațul împăratului Caracalla (Moigrad).

înfățișează pe ilustrul personaj în calitate de *imperator*, călare și în mișcare. Referindu-mă la piesa din Dacia, excepționala ei valoare artistică îl îndreptățește pe prof. M. Macrea să considere locul de confecționare într-o mare *officina*, ce ființa în Italia, poate chiar la Roma, diversele părți separate fiind apoi aduse în Dacia și montate la *Porolissum*, așa cum dovedesc numeroasele imperfecțiuni de asamblare și corectări ulterioare⁴⁵. Desigur, statuia, în mărime naturală, a fost ridicată pe un soclu cu ocazia vizitei lui Caracalla în această parte a Imperiului, cunoscute fiind la *Porolissum*, tot de la această dată (anul 213 sau 214), câteva inscripții onorare⁴⁶ dedicate aceluiași împărat războinic.

12. Fragment din bustul împărătesei Iulia Domna⁴⁷ (fig. 16), găsit în anul 1943, în castrul roman de pe Pomet. Dimensiuni: 12×9 cm. Expus în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. MIC 90=V. 1052).

Fragmentul conservă doar ochiul stîng, la care se observă particularitatea dispoziției pleoapelor, atît de caracteristică împărătesei (vezi discuția privind piesa nr. 7 de la *Drobeta*) și nasul acvilin al personajului. Sculptura pare a fi provenit dintr-un bust sau o statuie a Iuliei Domna, monument ridicat alături de statuia ecvestră a fiului ei, Cadacalla, împreună cu un *titulus honorarius*⁴⁸, la fruntariile de nord-vest ale acestui ținut danubian.

X. *Racovița* (*Praetorium*, jud. Vîlcea)

13. Rest statuar⁴⁹ (fig. 17), descoperit în castrul din localitate în anul 1894, de către Gr. Tocilescu. Dimensiuni: 16×16 cm. Se păstrează în colecțiile Institutului de arheologie din București.

Piesa prezintă fruntea și creștetul unei statui ce depășește mărimea naturală. Coafura personajului neidentificabil, prin acea redare în cîrlionți a părului buclat, caracteristică perioadei Antoninilor, poate ajuta la încadrarea cronologică a fragmentului la mijlocul secolului II e.n.

XI. *Răcari* (jud. Dolj)

Cu ocazia săpăturilor efectuate în anul 1897 de Gr. Tocilescu în fortificația romană din această comună în diferite puncte ale castrului și în primul rînd în curtea pretoriului, au fost găsite 3000 de fragmente de bronz împrăștiate, care aparțineau la două statui ecvestre, una din bronz aurit, înfățișînd, probabil, pe Heliogabal, cealaltă, un împărat neidentificat⁵⁰. Din mulțimea pieselor descoperite (unele pierdute între timp) voi face referiri doar la câteva fragmente mai cunoscute, păstrate astăzi în Muzeul de istorie al R. S. România, de a căror date tehnice am putut dispune⁵¹. Alte bucăți sînt la Muzeul Olteniei din Craiova și la Institutul de arheologie din București.

⁴⁵ M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 234 și nota 65.

⁴⁶ Idem, *op. cit.*, p. 222—231.

⁴⁷ Vezi nota 24.

⁴⁸ M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 234—236, nr. 4.

⁴⁹ V. Pârvan, în *ARMSI*, ser. II, XXXV, 1912—1913, p. 28, nr. VII, 33, pl. X, 4 (= în *ArchAnz*, 3, 1913, c. 391, nr. 32).

⁵⁰ Gr. G. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 140, nr. 5, fig. 78—80; D. Tudor, *OltR²*, p. 245 (= *OltR³*, p. 301, fig. 80); Al. Bărcăcilă, în *SCIV*, 16, 4, 1965, p. 806, nr. 2; G. Gamer, *op. cit.*, p. 55 și nota 12, pl. 10, 3—5; M. Macrea, *Viața...*, p. 354.

⁵¹ Mulțumesc și pe această cale colegilor L. Teșosu-Marinescu, șef de secție la Muzeul de istorie al R. S. România din București, și C. C. Petolescu, cercetător la Institutul de arheologie din București, care mi-au trimis datele tehnice ale fragmentelor.

Fig. 16 — Fragment înfățișând pe Iulia Domna (Moigrad).

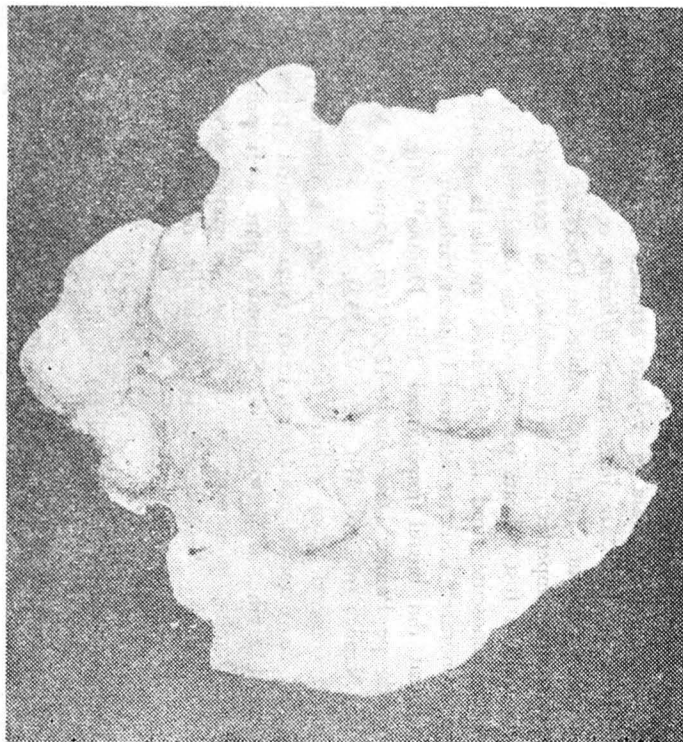

Fig. 17 — Rest statuar (Racovița).

14. Fragmentele din statuia ecvestră a împăratului Heliogabal se compun din plăcuțe de bronz aurit, de diferite forme și dimensiuni avînd un rol decorativ pe armura personajului:

a. Fragment din două denticule, unul înfățișînd un cap de berbec spre dreapta (în partea stîngă), celălalt, un cap de leu privit frontal (în dreapta). În partea inferioară se vede un chenar alcătuit dintr-o bandă sinuoasă cu linii incizate. Dimensiuni: 13×16 cm (nr. inv. 14143 Muzeul R. S. România).

b. Denticul cu cap de berbec, spre dreapta, avînd sus un ornament floral cu corola în jos. Dimensiuni: 12×7,5 cm (nr. inv. 14140 Muzeul R. S. România).

c. Protomă cu cap de vultur, spre dreapta. Dimensiuni: 13×7,5 cm (nr. inv. 14142 Muzeul R. S. România).

d. Fragment înfățișînd o rozetă cu o protuberanță centrală, decorată prin 7 incizii radiale adînci și două benzi torsionate circulare. Dimensiuni: 10×5 cm (nr. inv. 14137 Muzeul R. S. România).

e. Placă dreptunghiulară neornamentată, prevăzută, lateral cu cîte un chenar simplu. Dimensiuni: 20,5×6,2 cm (nr. inv. 14133 Muzeul R. S. România).

f. Placă semiovală și alungită cu motiv floral în altorelief și chenar simplu. Dimensiuni: 17,2×7,5—3,5 cm (nr. inv. 14137 Muzeul R. S. România).

g. Placă decorată la bază cu striațiuni oblice și margini torsionate. Dimensiuni: 13×8 cm (nr. inv. 14134 Muzeul R. S. România).

h. Piesă similară cu fragmentul precedent. Dimensiuni: 18,5×13,2—4 cm (nr. inv. 14141 Muzeul R. S. România).

i. Fragment statuar⁵² (fig. 18) din bronz aurit. Reprezintă partea de mijloc a unui picior de cal. La Institutul de arheologie din București⁵³.

15. Fragment de la o statuie de bronz a unui împărat neidentificat⁵⁴ (fig. 19). În proprietatea Institutului de arheologie din București⁵⁵.

Piesa reprezintă mîna dreaptă, depășind mărimea obișnuită, a unui personaj, care pare să fi ținut în pumn un obiect alungit (sabie ?), astăzi dispărut.

Distrugerea voită prin martelate a acestor opere sculpturale, datate la începutul veacului III e.n., și aruncarea lor la întîmplare pe teritoriul castrului de la Răcari explică acea *damnatio memoriae* la care au fost supuși după moarte cîțiva împărați, printre care și Heliogabal.

16. Rest statuar⁵⁶ (fig. 20), aflat în cursul săpăturilor din anii 1928—1930, în dărîmăturile de lîngă zidul exterior al castrului de la Răcari, la jumătatea distanței între *porta praetoria* și colțul nordic al fortăreței. Dimensiuni: 24×8 cm. Aparține colecțiilor romane ale Institutului de arheologie din București.

Fragmentul conservă partea stîngă a capului unui personaj masculin, la care se observă urechea, o porțiune din gîtul lung și părul bogat, buclat. S-ar putea ca această rămășiță de bronz să fi făcut parte dintr-una din cele două sculpturi ecvestre amintite mai sus; pe această bază datez fragmentul la începutul secolului III e.n.⁵⁷

⁵² Gr. G. Tocilescu, *op. cit.*, p. 140, fig. 80.

⁵³ Nu am putut obține dimensiunile și nr. de inv. ale piesei.

⁵⁴ Gr. G. Tocilescu, *op. cit.*, p. 140, fig. 79.

⁵⁵ Vezi nota 53.

⁵⁶ Gr. Florescu, *Castrul roman de la Răcari-Dolj. Săpăturile din 1928 și 1930*, Craiova, 1931, p. 20—22, nr. 3, fig. 13.

⁵⁷ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 22, bazat pe analiza șuvițelor de păr, conchide că acest fragment statuar se datează în perioada domniilor Hadrian-Marcus Aurelius. Înclin a plasa această piesă la începutul veacului următor, cînd redarea părului unui personaj este similară cu cea din epoca precedentă. Apoi consider că acest rest sculptural aparține uneia dintre cele două statui descoperite la Răcari. Este greu de presupus ca într-un castru nu atît de important ca cel din localitate să se fi ridicat trei statui imperiale de bronz costisitoare!

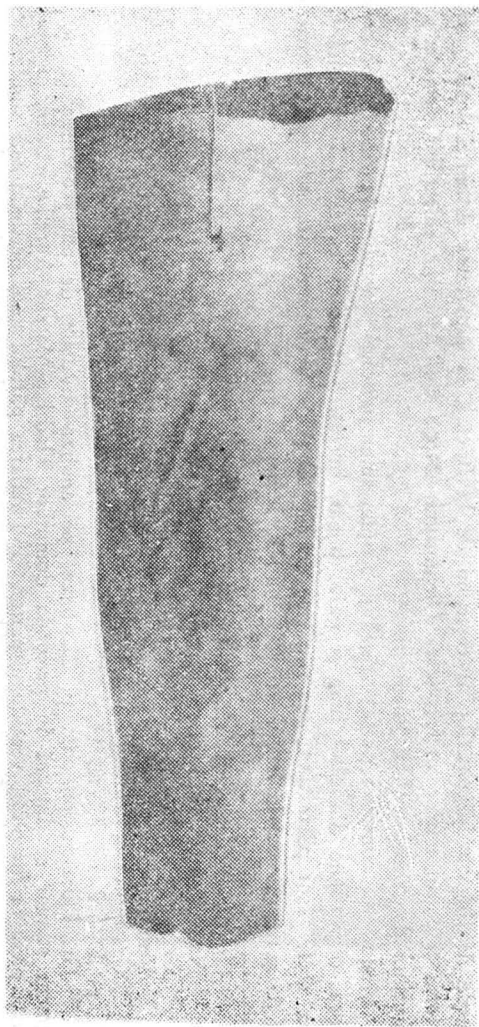

Fig. 18 — Representare animalieră (Răcari).

Fig. 19 — Fragment statuar (Răcari).

Fig. 20 — Rest de statuie (Răcari).

XII. Reșca (Romula, jud. Olt)

17. Ornament de armură⁵⁸ (fig. 21), găsit fortuit. Dimensiuni: 22×18,5×0,5 cm. Expus în Muzeul Militar Central din București.

Piesa, un fragment dintr-o sculptură, *pteryx*, împodobește armura loricată de paradă a unui important personaj, probabil, un împărat roman. Decorația este alcătuită din cinci mari denticuli mărginiți de o dublă bandă simplă; doi sînt la bază și înfățișează motive florale și alți trei la mijloc reprezentînd capul unui taur (în centru), flancat de cîte un cap de leu

⁵⁸ D. Tudor, *Monumente inedite din Romula, I*, extras din *BCMI*, XXVIII, fasc. 85, iulie-sept. 1935, Vălenii de Munte, 1938, p. 32—33, nr. 237, fig. 39; D. Tudor, *OltR*¹, fig. 13 (= *OltR*², fig. 27 și *OltR*³ fig. 33/1); D. Tudor, *Romula*, București, 1968, fig. 24.

(cel din stînga este rupt). Alternarea acestor imagini dădeau un aspect simetric și plăcut ornamentului. Datarea: secolele II—III.

18. Partea inferioară a unui picior uman⁵⁹ (fig. 22), găsită, pare-se, în castrul din localitate. Dimensiuni: 32×27,5 cm. Proprietatea Muzeului „Porților de Fier” din Drobeta-Turnu Severin (nr. inv. II 225)⁶⁰.

Piesa prezintă *caliga* stîngă a unei statui imperiale. Talpa și o porțiune din carîmbul încălțămîntei s-au rupt. Parțial sînt redată gambierele, iar în partea interioară a cizmei se văd orificii mici patrâte. Incadrarea cronologică: secolele II—III.

19. Mîna dreaptă a unei statui din bronz aurit⁶¹, provenită după toate probabilitățile din castrul roman. Dimensiuni: lungimea 16,6 cm. Se află în Muzeul „Porților de Fier” din Drobeta-Turnu Severin (nr. inv. II 259)⁶².

Toate degetele fragmentului sînt distruse cu excepția celui arătător care este îndoit. După tehnica îngrijită de prelucrare sculptura ar putea aparține veacului II e.n.

20. Urechea dreaptă a unei statui. Dimensiuni: înălțimea 7,8 cm. Datarea: secolele II—III. Fosta colecție Maria Istrati-Capșa⁶³.

21. Trei degete (cel mare, arătătorul și inelarul) de la o statuie imperială din bronz aurit. S-ar putea să aparțină, ca și fragmentul anterior, aceleași piese. Dimensiuni: lungimea 6,8 cm. Datarea: secolele II—III. Aceași colecție⁶⁴.

XIII. *Sarmizegetusa* (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, jud. Hunedoara)

22. Capul împăratului Decius⁶⁵ (fig. 23), descoperit întîmplător în anul 1964, cu ocazia unor lucrări rutiere, la aproximativ 150 m de amfiteatrul roman, sub albia pîrîului Apa Mică la aproape un metru adîncime. Dimensiuni: înălțimea 25 cm. Piesa este expusă în Muzeul de istorie al R. S. România din București (nr. inv. 38951).

Fragmentul constituie capul unei statui în mărime naturală a împăratului Traianus Decius. Deși piesa prezintă puternice urme a numeroase corecturi de turnare, ea a fost confecționată în maniera realistă caracteristică artei romane de la mijlocul secolului III e.n. Fruntea îngustă cu cute pronunțate și ridurile adînci ce mărginesc gura mică indică maturitatea personajului. Ochii sînt mari, pupilele punctate, desigur locul vopselei sau unor pietricele colorate astăzi căzute, privirea îndreptată puțin în sus și ușor spre stînga. Fața este osoasă, arcadele puțin dezvoltate, nasul drept, mustața și barba mici. Părul tăiat scurt și pieptănat în direcția creșterii sale naturale se conformează modelui soldăreștii purtată la jumătatea veacului III e.n.⁶⁶. Două nădiri plasate în creștet serveau, probabil, la fixarea unui ornament (coroană). Toate aceste particularități anatomice conferă figurii imperiale un

⁵⁹ C. Moisil, în *BCMI*, IV, 1911, p. 139; D. Tudor, *Monumente inedite...*, p. 30, nr. 167, fig. 38 c; D. Tudor, *Romula*, București, 1968, fig. 26; D. Tudor, *OltR*³, fig. 33/2.

⁶⁰ Vezi nota 12.

⁶¹ C. Moisil, *op. cit.*, p. 139; D. Tudor, *Monumente inedite...*, p. 30, nr. 168, fig. 38, b.

⁶² Vezi nota 12.

⁶³ D. Tudor, *Monumente inedite...*, p. 28, nr. 144, fig. 33/3.

⁶⁴ *Ibidem*, nr. 145, fig. 33/4.

⁶⁵ O. Floca, în *Latomus*, XXIV, 2, Bruxelles, 1965, p. 353—358, pl. XXXIV; O. Floca, în *Sargetia*, VII, 1970, p. 79—86, fig. 1—2; M. Macrea, *Viața...*, p. 354; L. Teposu-David, în *RömRum*, p. 248, G₁₀₃, pl. 69 (= *Civiltă*, p. 240, G₆₄, pl. LI); C. Pop, în *Sargetia*, XIII—XIV, 1976—1977, fig. 1 (sub tipar); *Monuments*, nr. 289, pl. CXXVI (sub tipar).

⁶⁶ D. Floca, în *Sargetia*, VII, 1970, p. 82, și nota 5.

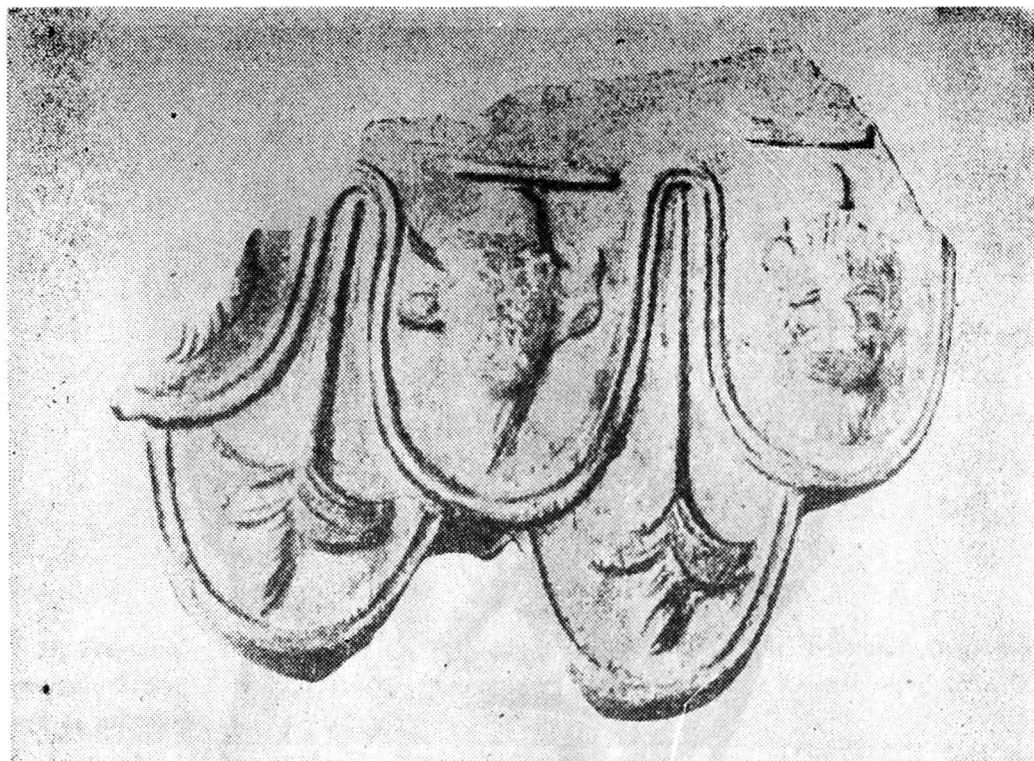

Fig. 21 — Ornament de armură (Reșca).

Fig. 22 — Caligă (Reșca).

Fig. 23 — Capul împăratului Decius (Sarmizegetusa).

aer patetic, asemănător unor reprezentări artistice cunoscute în Imperiu, printre care amintesc și câteva emisiuni monetare ale timpului⁶⁷.

Cinstirea împăratului Traianus Decius prin înălțarea unei statui în metropola Daciei romane este pusă, fără îndoială, în legătură cu activitatea acestui energic personaj, care în scurta lui domnie duce numeroase războaie, primește titluri triumfale de *Dacicus Maximus*⁶⁸ și *restitutor Daciarum*⁶⁹, întărește și reorganizează unele orașe din această provincie nordică, iar unele emisiuni monetare din vremea lui poartă legenda *Dacia Felix*⁷⁰ sau reprezentări alegorice ca *Pax Romana*⁷¹. Căderea sa în dizgrație după moarte explică, posibil, locul puțin obișnuit de descoperire al monumentului, statuia fiind, probabil, decapitată și capul aruncat în albia pârâului Apa Mică, situat în afara zidurilor de incintă ale orașului *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

⁶⁷ Idem, *op. cit.*, p. 83 și nota 6.

⁶⁸ CIL, II, 4949, 4957 ș.a.

⁶⁹ CIL, III, 1176.

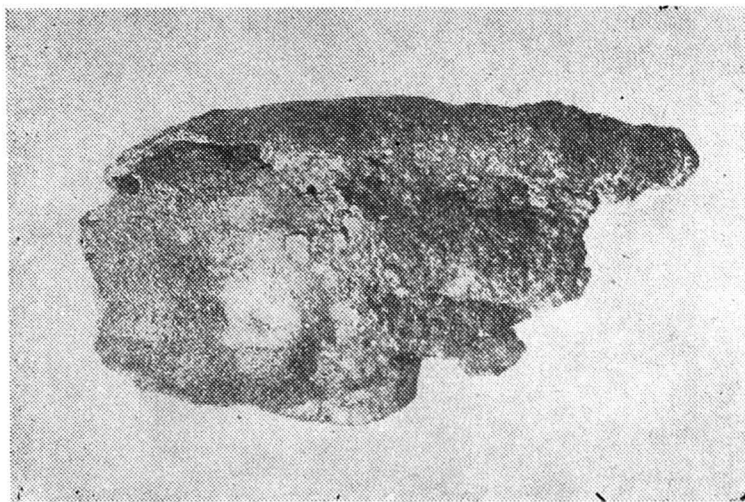

Fig. 24 — Fragment de statuie (Sarmizegetusa).

23. Fragment de statuie⁷² (fig. 24), găsit în curtea mică a Palatului Augustalilor. Dimensiuni: 21,8×12 cm. Este foarte puternic ars, bronzul fiind pe alocuri topit. Se află în Muzeul de arheologie din Sarmizegetusa (nr. inv. 1010).

În sprijinul părerii prof. O. Floca ce consideră fragmentul ca aparținând unei statui imperiale⁷³, aduc argumentul — destul de îndrăzneț la prima vedere — că fiind vorba de mîna dreaptă (și numai de ea!) poziția degetelor (cel mare sprijinit pe cel mijlociu, acesta, inelarul și cel mic strînse în formă de trepte, iar arătătorul întins) este caracteristică unor reprezentări de stăpînitori sau împărați în arta tridimensională antică. Așa sînt, de pildă celebrele statui ale lui Iulius Caesar⁷⁴, Augustus⁷⁵, Caligula⁷⁶, Traianus⁷⁷, Marcus Aurelius⁷⁸, Lucius Verus⁷⁹ ș.a., personaje cu brațul drept ridicat sau întins lateral, pumnul ușor strîns și degetul arătător în sus. Totodată, consider că nu este împlător faptul că locul de descoperire al fragmentului se plasează tocmai în incinta Palatului Augustalilor, sediul principal de venerare al cultului imperial și al Romei în provincia Dacia. Fragmentul statuar, încadrat cronologic secolelor II—III, deși păstrează puternice urme de arsură, are maniera de execuție străină meleagurilor noastre.

⁷⁰ Coh², V, p. 187—189, nr. 12—36, p. 206, nr. 1.

⁷¹ Pick, p. 14, nr. 37—38 etc.

⁷² C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj, 1938, p. 62, nr. 78; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, București, 1966, p. 93, nr. 78; O. Floca, *Muzeul de arheologie Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ghid [Deva, 1967], p. 40; O. Floca, în *Sargetia*, VII, 1970, nota 8, fig. 4; A. Rusu, E. Nemeș, C. Pop, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 104—105, nr. 4, fig. 4; C. Pop, în *Sargetia*, XIII—XIV, 1976—1977, fig. 2 (sub tipar); *Monuments*, nr. 290, pl. CXXXVII (sub tipar).

⁷³ O. Floca, *Muzeul de arheologie...*, p. 40; O. Floca, în *Sargetia*, VII, 1970, nota 8.

⁷⁴ S. Reinach, *RépStat*, I, p. 562, pl. 916, nr. 2318 D.

⁷⁵ Fr. Winter, *Kunstgeschichte in Bildern*, I, Leipzig—Berlin, 1900, pl. I, 80/fig. 3.

⁷⁶ S. Reinach, *op. cit.*, p. 572, pl. 933, nr. 2374.

⁷⁷ Idem, *op. cit.*, p. 581, pl. 942, nr. 2412.

⁷⁸ Idem, *op. cit.*, p. 586, pl. 952, nr. 2452.

⁷⁹ Idem, *op. cit.*, p. 589, pl. 957, nr. 2463.

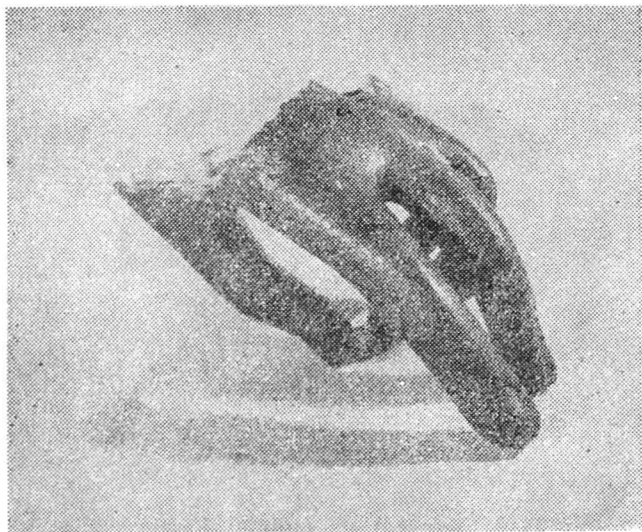

Fig. 25 — Piesă statuară (Sarmizegetusa).

24. Piesă statuară⁸⁰ (fig. 25). Dimensiuni: 15,1×8,7 cm. Se păstrează în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. I 7587).

Este vorba de partea anterioară a mîinii stîngi a unei statui de mărime apreciabilă. Palma formează un căuş, degetele ușor îndoite, arătătorul și mijlociul fiind întinse. Tehnica fină de confecționare a piesei pare să dateze fragmentul în secolul II e.n.

25 Reprezentare sculpturală (fig. 26), descoperită în templul nemesiac⁸¹. Dimensiuni: lungimea 29 cm. În Muzeul județean Hunedoara din Deva (nr. inv. 1134).

Fragmentul constituie mîna stîngă cu o porțiune din antebraț a unui monument tridimensional care depășea dimensiunile obișnuite omenești. Degetul mare și arătătorul sînt întinse, celelalte strînse. Piesa prezintă urme de reparații. Este o reușită lucrare care se remarcă prin acuratețe, cele mai mici detalii (ca, de pildă, liniile palmei, ale falangelor sau tendoanelor) fiind ușor vizibile. Toate aceste observații de amănunt pledează pentru o încadrare cronologică în secolul II e.n.

26. Fragment statuar⁸² (fig. 27), descoperit întîmplător. Dimensiuni: 27,4×9 cm. Este expus în Muzeul de arheologie din Sarmizegetusa (nr. inv. 1009).

Piesa reprezintă o parte a unei statui în mărime naturală, și anume, laba piciorului stîng purtînd o sandală (*sandalium*, *solea*) simplă, cu talpa (astăzi ruptă) destul de groasă. Încălțămîntea se fixează de picior cu ajutorul unei scurte curele verticale, plasată între degetul mare și următorul și a două benzi oblice care fac corp comun cu talpa sub călcîi.

Fragmentul, datat în secolul II, este reușit turnat, canonul clasic din arta antică al reprezentării piciorului (degetul mare redus ca proporții în comparație cu celelalte) fiind

⁸⁰ C. Pop, în *Sargetia*, IX, 1972, p. 70, nr. 6, fig. 6; idem, în *Sargetia*, XIII—XIV, 1976—1977, fig. 3 (sub tipar); *Monuments*, nr. 291, pl. CXXVI (sub tipar).

⁸¹ G. Szinte, în *HTRTE*, VIII, 1897, p. 37, consideră greșit fragmentul ca aparținînd unei statui a zeiței Nemesis; I. Andrișoiu, L. Mărghită, *Muzeul de arheologie din Deva*, ghid, București, 1972, p. 36; C. Pop, în *Sargetia*, XIII—XIV, 1976—1977, fig. 4 (sub tipar); *Monuments*, nr. 292, pl. CXXVII (sub tipar).

⁸² O. Floca, în *Sargetia*, VII, 1970, nota 8, fig. 4; A. Rusu, și colab., *op. cit.*, p. 105, nr. 5, fig. 5; C. Pop, în *Sargetia*, XIII—XIV, 1976—1977, fig. 5 (sub tipar); *Monuments*, nr. 293, pl. CXXVII (sub tipar).

Fig. 26 — Repraentare sculpturală (Sarmizegetusa).

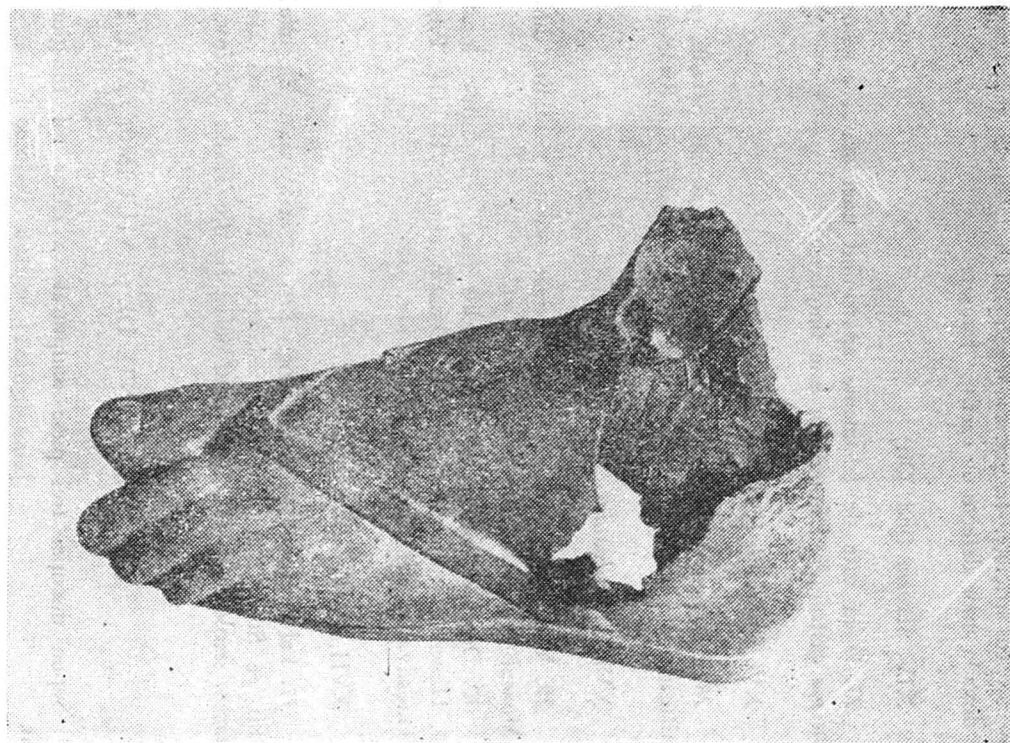

Fig. 27 — Rest statuar (Sarmizegetusa).

respectat cu strictețe. În partea superioară aabei se văd urmele unor petice aplicate, care fac dovada unor defecte de execuție retușate.

XIV. *Slăveni* (jud. Olt)

27. Două sute de fragmente aparținând unei statui ecvestre,* cu platoșă, descoperite în *principia* castrului⁸³. Datarea lor este timpurie.

XV. *Stolniceni* (jud. Vâlcea)

28. Fragmentul unei mari statui cu armură de paradă, găsită la *porta decumana* a fortificației romane din localitate⁸⁴. Se află în Muzeul din Râmnicu-Vâlcea.

XVI. *Transilvania*

29. Mână cu un deget a unei uriașe statui, provenite dintr-o localitate necunoscută⁸⁵. În Muzeul Brukenthal din Sibiu.

30. Deget de bronz de la o statuie (fig. 28), dintr-o localitate transilvăneană neprecizată. Dimensiuni: lungimea 9,5 cm. Dată: secolele II—III. Proprietatea Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. 5582).

XVII. *Turda*

31. Lăba piciorului drept (fig. 29) a unei statui de mărime apreciabilă, descoperită fortuit pe Str. Cheii. Dimensiuni: lungimea 21,5 cm. Piesa are puternice urme de arsură. Datarea: secolele II—III. În Muzeul de istorie din Turda (nr. inv. 1965).

B. FRAGMENTE DE STATUI IMPERIALE INCERTE

Supun discuției trei piese sculpturale a căror rol funcțional nu este încă bine precizat.

I. *Arcalia* (jud. Bistrița-Năsăud)

Din această localitate provin două piese sculpturale:

1. Relief cu scenă de luptă⁸⁶, din bronz aurit (fig. 30). Dimensiuni: 30×18×0,3 cm. Este expus în Muzeul de istorie al R. S. România din București.

Piesa păstrată fragmentar, este ușor concavă, având partea superioară puțin curbată în sus, iar marginile laterale rupte. Într-un chenar simplu, adâncit, se înscrie în centru un călăreț din profil, în galop spre dreapta. Este înveșmântat într-o platoșă cu lambrachii, pe cap are un coif cu apărătoare pentru urechi și pană înalt, în picioare poartă cizme. Cu mâna stângă prinde hăturile calului, iar în cealaltă — brațul fiind adus spre spate — ține un *gladius*. În fața călărețului, pe un plan superior, se află un alt personaj masculin, pedestru,

⁸³ Informație luată de la G. Gamer, *op. cit.*, p. 58 și nota 12. Nu am văzut aceste fragmente statuare.

⁸⁴ Sumarele date privind sculptura le dețin de la G. Gamer, *op. cit.*, nota 12.

⁸⁵ Datele tehnice și fotografia piesei nu le-am putut obține.

⁸⁶ A. Domaszewski, în *AEM*, XII, 1888, p. 138—145, pl. IV; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 122, C₅₇ (= *Civiltă*, p. 140—141, C₅₀).

Fig. 28 — Fragment statuar (Transilvania).

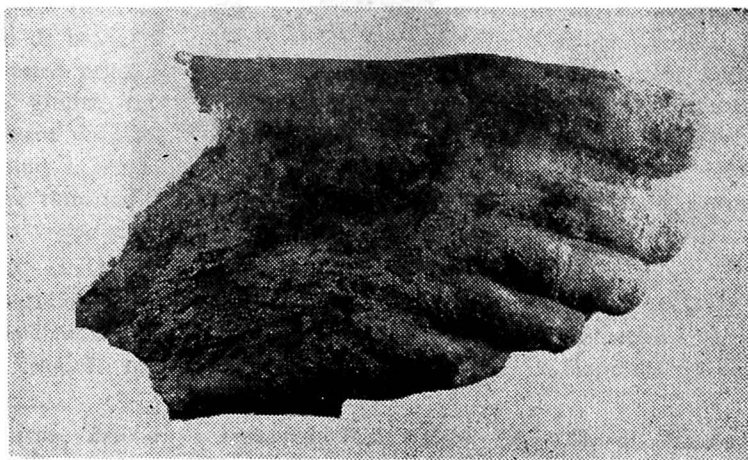

Fig. 29 — Rest de statuie (Turda).

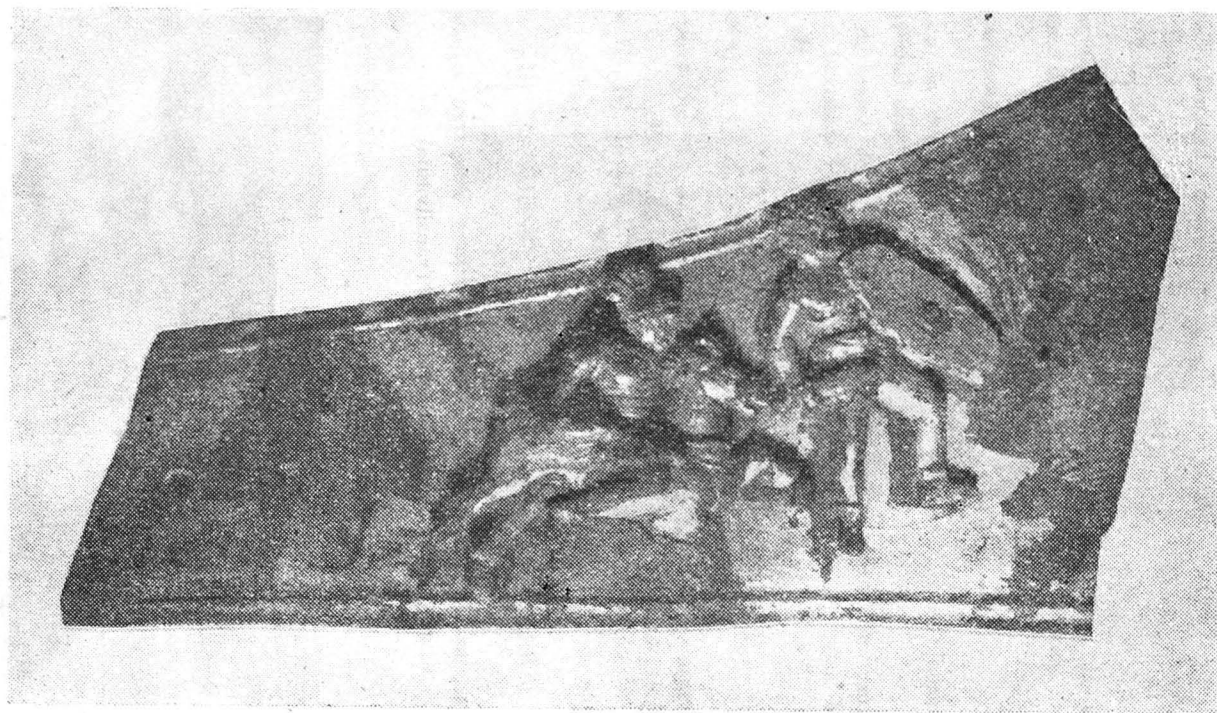

Fig. 30 — Relief cu scenă de luptă (Arcalia).

Fig. 31 — Placă cu scenă sculpturală (Arcalia).

cu fața hârboasă și părul scurt, buclat, un luptător barbar. Centrul de greutate se plasează pe piciorul drept întins, privit frontal, celălalt, adus în față și ușor îndoit.

Piese de vestimentare se compun din pantaloni lungi, răsfriși peste mijloc și încălțăminte cu carîmb înalt. Bustul este gol. În mîna stîngă are un scut mare, oval, cu *umbo* central, iar în dreapta o spadă pe care o ține orizontal. Niturile — figurinele fiind aplicate, mai tîrziu după turnarea plăcii de bronz — și porțiunile închise (care dovedesc suflarea ulterioară cu aur a piesei după prinderea personajelor) ce flanchează scena dinamică de luptă, indică locul altor figurații, astăzi pierdute. În ceea ce privește datarea fragmentului un indiciu destul de sigur îl poate constitui coiful în formă de cască cu vizieră și pană bogat, purtat de călăreț, caracteristic secolului II e.n.⁸⁷

Nevoit prin însăși tema lucrării de față să-mi exprim punctul de vedere în privința rolului funcțional jucat de această piesă, înclin, mai degrabă, să o consider parte organică dintr-o centură laterală (dreapta) ornamentală, de harnașament decît restul unei impozante statui imperiale, fie ea chiar ecvestră. Cred că sînt îndreptățit să fac această afirmație, forma concavă a plăcii de bronz perfect mulată după pieptul calului și buna analogie păstrată tocmai pe figurina ecvestră prinsă, de pe fragmentul descris (a se vedea piesa similară purtată de animal la baza gîtului, fig. 30) pledează pentru opinia mea. Probabilitatea existenței unui grandios monument înfățișînd un împărat călare (dacă totuși se consideră fragmentul ca aparținînd genului) la Arcalia este foarte mică, în localitatea respectivă necunoscîndu-se alte urme de viață romană⁸⁸. Ba mai mult, conchid că și acest fragment a fost adus aici din altă parte într-o vreme și în condiții rămase necunoscute.

2. Placă cu scenă sculpturală⁸⁹, din bronz aurit (fig. 31). Dimensiuni: 27,7 × 11,5 × 0,3 cm. În colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. 2578).

Placă asemănătoare cu precedenta, fragmentul comportînd aceleași detalii de descriere și de execuție tehnică. În dreapta se observă în profil un luptător bărbos, orientat spre

⁸⁷ P. Couissin, *Les armes romaines*, Paris, 1926, fig. 158, pl. V, fig. 27.

⁸⁸ Cf. *T.I.R.*, L₃₅, s. v. *Arcalia*.

⁸⁹ A. Domaszewski, *l.c.*

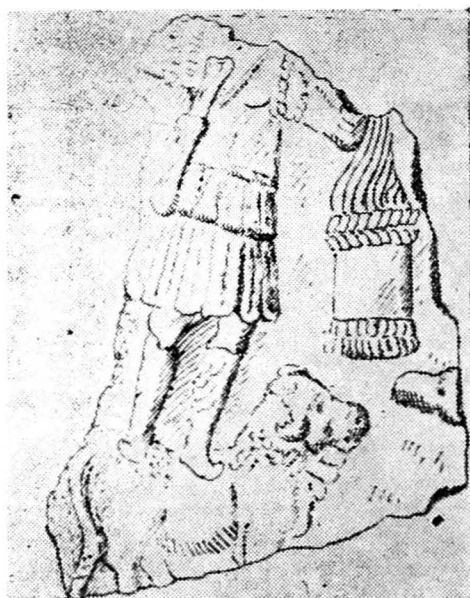

Fig. 32 — Placă cu zeul Iuppiter Dolichenus (Răcari, după prof. D. Tudor).

stinga, cu bustul gol, în pantaloni lungi și răsfrinți peste brâu, avînd cizme cu carîmb înalt. Greutatea personajului se lasă pe piciorul stîng întins frontal, dreptul fiind înainte și puțin îndoit. Trunchiul gol este mascat de un uriaș scut ovoidal cu *umbo*, ținut în mîna stîngă, iar cu dreapta — brațul fiind ridicat — lovește cu o sabie. Orificiile unor nituri de fixare și pata întunecată din fața luptătorului dau impresia că aici ar fi existat o altă figurină (poate un călăreț), acum dispărută. Consider și acest relief a fi o piesă decorativă de harnașament, poate chiar pandantul stîng al plăcii precedente, dacă țin seama de forma obiectului, de asemănarea și plasarea simetrică a personajelor, și, în sfîrșit, de aceeași manieră de confecționare a lui. În acest caz și datarea fragmentului în secolul II e.n. rămîne valabilă.

Un anumit schematism degajat de scenele figurate și cîteva detalii de execuție pur tehnice conferă pieselor descoperite la Arcalia caracterul unor lucrări autohtone.

II. Răcari (jud. Dolj)

3. Placă fragmentară⁹⁰ (fig. 32), descoperită în anul 1897, cu ocazia cercetărilor din castru, în șanțul din fața porții *praetoria*. Dimensiuni: 13×9,5×0,4 cm. Proprietatea Institutului de arheologie din București.

Placa, cu figurație în altorelief, prezentînd puternice urme de martelare și arsură, înfățișează în partea inferioară un taur (picioarele rupte), în profil, spre dreapta. Pe spatele animalului se află Iuppiter Dolichenus, privit frontal, capul și brațele zeului fiind distruse. Îmbrăcămintea, specifică unui împărat roman, constă dintr-o cămașă cu mîneci scurte peste care este o cuirasă cu lambrachii, strînsă peste mijloc cu o centură terminată în *pteryges*. În picioare poartă o încălțăminte înaltă. Pe umărul stîng se zărește o curea petrecută peste piept și de care este prins un *gladius*. Din cauza avarierii brațelor atributele specifice ale divinității orientale, securea dublă, *bipennis*, și mănunchiul de fulgere, lipsesc din repre-

⁹⁰ D. Tudor, *OltR*¹, p. 114 (= *OltR*², p. 308 și *OltR*³, p. 393); D. Tudor, în *Apulum*, IV, 1961, p. 145—150, fig. 1.

zentare. În dreapta personajului este un altar circular din care se ridică o flacăară. Obiectul de cult are părțile superioare și inferioare decorate cu profilaturi duble torsionate. La nivelul capului taurului se observă botul unui alt animal, poate căprioara pe spatele căreia stătea Iuno Regina, în calitate de parteneră.

Această piesă a fost considerată ca făcând parte din statuia ecvestră din bronz aurit a împăratului Heliogabal ale cărei rămășițe voit distruse s-au descoperit în anul 1897 pe teritoriul castrului de la Răcari (vezi prezentarea fragmentelor nr. 14 a-i). Prof. D. Tudor, bazat pe o minuțioasă cercetare a plăcii sculpturale, aduce argumente potrivnice destul de convingătoare, în special tehnice⁹¹, arătând că este vorba de un *ex voto* provincial, de formă triunghiulară, datat în prima jumătate a secolului III e.n. și lucrat conform canoanelor precis stabilite de cultul zeului originar din *Doliche*. În ce mă privește, pînă la o analiză metalografică a tuturor rămășițelor sculpturale imperiale provenite din castrul de la Răcari, nu mă pot pronunța în această problemă, deși mărimea fragmentului (a se face comparație cu dimensiunile pieselor nr. 14 a-i), faptul că a fost martelat, apoi locul de descoperire cu ambianța arheologică („...monumentul nostru a fost găsit împreună cu fragmente de la o statuie imperială, în șanțul castrului, și anume, în fața porții *praetoria*...”⁹²), aceeași datare a piesei, și în sfîrșit, tehnica de prelucrare, pare-se, asemănătoare cu a triumfalului lui Heliogabal, pun din nou în discuție apartenența fragmentului cu scenă dolicheniană de la Răcari.

*

Din analiza pieselor ce compun repertoriul de față o primă și importantă remarcă privește numărul destul de mare al fragmentelor certe de statui imperiale (31 de piese unitare, bine stabilite)⁹³, turnate în bronz, și găsite în 16 localități⁹⁴ al Daciei romane. Limitîndu-mă strict la aria generală de descoperiri se observă că repartizarea pe regiuni a acestor monumente este următoarea: 16 sculpturi în *Dacia Inferior* (1 Celeiu, 2 Drobeta-Turnu Severin, 1 Hoghiz, 1 Iablanița, 1 Racovița, 3 Răcari, 5 Reșca, 1 Slăveni, 1 Stolniceni), 8 în *Dacia Superior* (2 Alba Iulia, 1 Cigmău, 5 Sarmizegetusa) și doar 5 în *Dacia Porolissensis* (1 Cluj-Napoca, 1 Gherla, 2 Moigrad, 1 Turda). Ele au fost descoperite în șapte localități plasate chiar la granițele provinciei nord-dunărene (Celeiu, Drobeta-Turnu Severin, Hoghiz, Moigrad, Racovița, Slăveni, Stolniceni) și în alte nouă așezări din interior (Alba Iulia, Cigmău, Cluj-Napoca, Gherla, Iablanița, Răcari, Reșca, Sarmizegetusa, Turda), fiind găsite în diverse medii. Marea lor majoritate (13 la număr) provin din caestre (1 Drobeta-Turnu Severin, 1 Gherla, 1 Hoghiz, 2 Moigrad, 1 Racovița, 3 Răcari, 2 Reșca, 1 Slăveni, 1 Stolniceni), caracterul lor preponderent militar fiind astfel dovedit; în două cazuri s-au aflat în termele orașelor (1 Alba Iulia, 1 Drobeta-Turnu Severin), un fragment a apărut pe teritoriul Palatului Augustailor din *Sarmizegetusa*, tocmai sediul principal de cult al Daciei, iar un altul în presupusul for al orașului *Napoca* (actuala Piața Libertății din Cluj-Napoca), unsprezece fragmente (1 Celeiu, 1 Cigmău, 3 Reșca, 4 Sarmizegetusa, 2 Transilvania) sînt elemente sculpturale fără precizarea locului de descoperire.

⁹¹ D. Tudor, în *Apulum*, IV, p. 145 și nota 5.

⁹² Idem, *op. cit.*, p. 147 și nota 4.

⁹³ Nu am ținut seama de numeroasele fragmente aparținînd aceleiași statui, ca, de pildă, mulțimea resturilor sculpturale provenite de la monumentele împăraților Traian, Caracalla, Heliogabal sau cele descoperite în castrul de la Slăveni etc., ele fiind considerate în fiecare caz o piesă unitară.

⁹⁴ Cu ocazia enumerării de piese, fragmentele nr. 29—30 provenite din localități necunoscute din Transilvania au fost lăsate deoparte, din motive lesne de înțeles.

Referindu-mă, apoi, la identificarea reprezentărilor imperiale trebuie să arăt faptul că doar în patru cazuri s-au putut determina cu certitudine personajele datorită portretelor păstrate (Caracalla, la Moigrad, Traianus Decius, la Sarmizegetusa, și de două ori Iulia Domna, la Drobeta-Turnu Severin și Moigrad), și ipotetic Heliogabal la Răcari. Restul fragmentelor statuare descoperite în Dacia nu permit acest lucru, ele constituind fie resturi anatomice antropomorfe sau zoomorfe, fie bucăți din piese vestimentare ale căror apartenență este imposibilă de realizat. Totuși s-a putut stabili cu o oarecare aproximație că marea lor majoritatea provin de la reprezentări masculine, vigoarea și mărimea lor peste normal permițând această constatare. În provincia noastră sînt cunoscute, deocamdată, sigur doar patru statui ecvestre (1 Moigrad, 2 Răcari, 1 Slăveni).

Din punct de vedere al execuției artistice toate cele 31 de piese sînt confecționate prin metoda clasică a antichității romane: modelarea în lut sau în gips a tiparelor și apoi aplicarea procedului de turnare prin cunoscuta metodă „à cire perdue”. Șapte fragmente (1 Alba Iulia, 1 Drobeta-Turnu Severin, 1 Răcari, 2 Reșca, la care adaug cele două reliefe cu scene de luptă de la Arcalia, incerte însă din punct de vedere funcțional) au necesitat o prelucrare mai pretențioasă prin suflarea lor cu aur.

În ceea ce privește locul de confecționare al acestor opere sculpturale, ce se remarcă, cu mici excepții, prin perfecțiunea formei artistice, conchid că sînt *produse de import* (mai puțin plăcile amintite de la Arcalia), creații de frunte ale unor ateliere ce ființau în provinciile centrale ale Imperiului, în special, Italia, care apoi au fost aduse în Dacia, unele fiind asamblate aici bucată cu bucată (a se vedea cazul statuii lui Caracalla de la Moigrad). Prin afirmația de mai sus nu încerc să diminuez valoarea meșterilor artizani autohtoni specializați în bronz, însă specificul acestei arte provinciale în Dacia se caracterizează prin lucrări de dimensiuni mai mici, de multe ori destul de stîngaci realizate, măturii elocvente fiind numeroasele vestigii ale genului descoperite pe meleagurile noastre. De asemenea, consider că *toate* piesele repertoriului prezentat aparțin statuiilor imperiale. Nu cred că tehnica complicată a modelării tiparelor și destul de costisitoare a turnării în bronz ar fi permis comandarea peste granițe și confecționarea acolo a unor figurații în mărime naturală reprezentînd magistrați, militari sau simpli particulari, originari din această parte a Imperiului. Eventual, ipoteza poate fi respinsă în cadrul unei discuții mai ample purtată pe marginea temei respective, dar pînă la găsirea altor argumente solide care s-o infirme, o consider ca fiind, deocamdată, cea mai îndreptățită.

În privința încadrării cronologice a pieselor imperiale din Dacia se poate remarca faptul că ele se datează aproximativ pe întreaga durată a stăpînirii romane în această provincie, începînd din primi ani ai secolului II e.n. (fragmentele statuii lui Traian descoperite la Drobeta) și mijlocul veacului următor (capul împăratului Decius de la Ulpia Traiana). În cazurile unde condițiile arheologice, anumite detalii iconografice sau bibliografice au permis, am încercat o datare mai precisă a rămășițelor statuare. Astfel, din zece piese aparținînd secolului II e.n. (1 Alba Iulia, 2 Arcalia, 1 Drobeta-Turnu Severin, 1 Racovița, 1 Reșca, 3 Sarmizegetusa, 1 Slăveni), două (1 Drobeta-Turnu Severin, 1 Slăveni) se plasează la începutul acestui veac, iar una (Racovița) la mijlocul lui. Din șapte fragmente dateate în secolul III e.n. (1 Drobeta-Turnu Severin, 2 Moigrad, 3 Răcari, 1 Sarmizegetusa), doar unul (capul lui Traianus Decius de la Sarmizegetusa) este din anii 249—251, restul fiind încadrate primei jumătăți a lui. Treisprezece monumente (1 Alba Iulia, 1 Celei, 1 Cigmău, 1 Cluj-Napoca, 1 Gherla, 1 Iablanița, 4 Reșca, 1 Sarmizegetusa, 1 Transilvania, 1 Turda), comportă o încadrare cronologică mai largă pe parcursul întregii istorii romane din provincia nord-dunăreană. Nu mă pot pronunța asupra a trei piese (1 Hoghîz, 1 Stolniceni,

1 Transilvania), nedeținând, deocamdată, date suficiente despre ele⁹⁵. Deci, în decursul a 165 de ani de cucerire romană se face remarcată repartizarea destul de uniformă pe secole a statuilor imperiale descoperite în Dacia.

Prin numărul, varietatea și măiestria lor artistică, piesele triumfale de bronz cunoscute în provincia traiană îmbogățesc considerabil vastul patrimoniu cultural-artistic al lumii clasice.

CONSTANTIN POP

STATUES IMPÉRIALES DE BRONZE EN DACIE ROMAINE

(Résumé)

L'auteur met en discussion les fragments des statues impériales de bronze découvertes en Dacie romaine (fig. 1—29). De cette province nord-danubienne sont connues 31 pièces unitaires (plusieurs restes statuaire appartenant d'une statue composent une unité), trouvées dans 16 établissements, et 2 pièces provient de Transylvanie, ayant le lieu de découvert inconnu.

De suite, on analyse trois pièces, fragments statuaire impériales incert, de quoi deux sont provenues d'Arcalia (fig. 30—31), qui après l'opinion de l'auteur, sont plutôt, des restes de harnachement, et, enfin, une pièce trouvée à Răcari (représentent Iuppiter Dolichenus, fig. 32), qui peut-être un fragment d'une statue impériale.

Les nombreuses restes sculpturaux constituent, sans exception, *produits d'import*, supérieures à la manière provinciale de confection artistique.

⁹⁵ Vezi notele 31, 84—85.

LE COLLÈGE DES FABRES A ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Les collèges professionnels, facteur important dans la vie des villes romaines de Dacie, sont attestés par de nombreux documents épigraphiques. Il y a 34 inscriptions qui nous informent sur ceux de Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹. Parmi celles-ci, il y a une seule qui ne se rapporte pas au *collegium fabrum*, mais à un *defensor lecticariorum* (CIL III 1438). Sans y insister, on peut affirmer que les *lecticarii* ne faisaient pas partie de la corporation des fabres; ils constituaient probablement une association à part². Pratiquement, le *collegium fabrum* reste le seul connu dans la métropole de la province. Ce fait paraît être dû au caractère spécifique de Sarmizegetusa, ville éminemment commerciale, dépassée quant au développement par l'impétueux Apulum³, où l'on connaît plusieurs collèges semblables. Le nombre moindre des artisans et leur rôle plus réduit dans l'économie de la ville se serait maintenu, en les poussant à constituer une seule association tous ensemble, non seulement les fabres proprement dits⁴. Dans ce cas-là, on pourrait supposer (sans avoir des preuves) que les sousdivisions du collège, les *decuriae*, renfermaient un groupement par différents professions — et par rues en même temps⁵ — au sein du collège. Comme dans toute la Dacie, il n'y a de documenté que le nom de *collegium fabrum*, sans aucun attribut. Il se peut que ce fait soit dû aussi à une tradition constatée en Italie du nord⁶, région d'où, on le sait bien, de nombreux colonistes sont venus, surtout pendant les premières années après la conquête⁷.

¹ CIL III 1043, 1389, 1424, 1431, 1438, 1493 (cf. V. Wollmann, *Apulum*, XIII, 1975, p. 200—203), 1494, 1495, 1497, 1501, 1504, 1505, 1507, 1553, 7900, 7905, 7910, 7960, 12584, 12589, 12593, 13779, 13787; G. Téglás, *Klio*, XI, 1911, p. 504—505 = *AnnÉp*, 1912, nr. 76; B. Janó, *ArchÉrt*, XXXII, 1912, p. 408; G. Finály, *ArchAnz*, 1913, 334, 336; C. Daicoviciu, *Dacia*, I, 1924, p. 252 (cf. I. I. Russu, *SCIVA*, 25, 4, 1974, p. 589—590); Idem, *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 548—549 = *AnnÉp*, 1933, nr. 247; I. I. Russu, *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 477; I. Piso, *StCl*, XVI, 1974, p. 235—237, nr. 1; Idem, *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 59—60, nr. 3; Idem, *Apulum*, XIII, 1975, p. 679. Ne se rapportent pas à ce collège: CIL III 1365 (cf. V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 81); G. Téglás, *Klio*, X (1910), p. 496 (cf. J. Trynkowski, *Eos*, LVI, 1966, fasc. 1, p. 217—220); I. Piso, *StCl*, XVI, 1974, p. 242—243, nr. 5.

² J. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, Louvain, I, 1895, p. 264 et II, 1896, p. 130—132, 153; Aegidius Forcellini, *Lexicon totius Latinitatis*, III, Pratum, 1865, p. 718; R. Lamer, *RE*, XII, 1 [1924], 1096—1097; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, Editura științifică, 1969, p. 319; C. Daicoviciu, *RE*, Suppl. XIV [1974], 638.

³ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, Editura Meridiane, 1966, ediția III, p. 16—19; V. Christescu, *op. cit.*, p. 94.

⁴ M. Macrea, *op. cit.*, p. 317; C. Daicoviciu, *op. cit.*, 637—638.

⁵ E. Kornemann, *RE*, IV, I [1900], 404; L. Cracco Ruggini, *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik* (= *Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte*, Band 17), München, 1973, p. 273.

⁶ E. Kornemann, *RE*, VI, 2 [1909], 1892.

⁷ J. Trynkowski, *Przegląd historyczny*, tom LVI, 3, 1965, p. 369—387; M. Macrea, *op. cit.*, p. 253—254.

Parmi les documents épigraphiques cités ci-dessus, cinq sont constitués de petits fragments, impossibles à compléter et à comprendre⁸. Il nous en restent donc 29 inscriptions utilisables. Elles nous fournissent pas mal d'informations, qui nous représentent un collège professionnel de type romain occidental, en concordance avec le caractère connu de la ville et de la province elle-même.

Les nouvelles découvertes ont attesté que le *collegium fabrum* existait dès le règne de Trajan⁹. On sait que les antiques *collegia* (à l'époque en question) étaient fondés à l'initiative privée avec l'approbation de l'État, ayant pour but l'entraide, l'organisation des parties de plaisir et des fêtes en commun, mais aussi la célébration des cérémonies de culte. Les artisans groupés en corporations parvenaient de cette sorte à obtenir un meilleur statut social et une certaine importance dans la vie municipale. Les collèges constituaient un „Tiers état“ dans les villes romaines provinciales, immédiatement après le *ordo decurionum* et les *augustales*; ils arrivaient même à assumer de certaines tâches municipales, telles que le service des pompiers¹⁰. Pouvaient aussi devenir membres du collège des gens ayant d'autres occupations (jusqu'à Septime Sévère tout au moins)¹¹, à la condition d'avoir des rapports avec le spécifique de la corporation; on connaît à Ulpia Traiana deux marchands syriens intégrés à la IV^eème décurie du collège des fabres: sans doute commercialisaient-ils les produits de ceux-là¹².

L'organisation du collège est copiée de celle de la cité. À sa tête il y a des magistrats élus par l'assemblée des membres (*conventus*). Petit à petit quand même, le rôle des assemblées s'atténue, les magistrats monopolisant en fait le pouvoir de décision¹³. Les plus marquants sont les *magistri*, qui dirigent l'activité des collèges et les représentent dans les relations avec les autorités et la divinité¹⁴. La réélection en fonction paraît avoir eu lieu assez rarement; T. Varenus Gallicanus mentionne avec fierté sa qualité de *ter magister* (CIL III 13779). Il est le seul *magister collegii* que l'on connaît à Sarmizegetusa. Les *officiales* et les *quaestores* sont subordonnés aux *magistri*, mais il arrive qu'ils manquent dans l'organisation de certains collèges¹⁵ et ne sont guère attestés à Ulpia Traiana; de même leurs subalternes, nommés à vie¹⁶. Les dignitaires à la tête des décuries, appelés *decuriones*, constituent avec les magistrats une couche privilégiée au sein du collège¹⁷. On connaît, par les inscriptions, le nom de quatre *decuriones collegii fabrum*¹⁸; l'un est sans doute d'origine libertine, et il est possible que les autres le soient également (y compris T. Varenus Gallicanus¹⁹). Cette condition des certains membres de premier rang du collège laisse entrevoir

⁸ CIL III 12584, 12593, 13787; B. Janó, *loc. cit.*; I. Piso, *Apulum*, XIII, 1975, p. 679.

⁹ Idem, *StCl*, XVI, 1974, p. 235—237, nr. 1.

¹⁰ E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 385—415, 445; Idem, *RE*, VI, 2 [1909], 1905, 1912; *TransAnt*, Bucarest, 1945, p. 411; V. Christescu, *op. cit.*, p. 87—88; M. Macrea, *op. cit.*, p. 144—145, 316, 404.

¹¹ E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 395; Idem, *RE*, VI, 2 [1909], 1896.

¹² CIL III 1431; V. et CIL III 7915. Cf. M. Macrea, *op. cit.*, p. 317 et D. Tudor, *Orașe, tirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, Editura științifică, p. 96.

¹³ E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 415, 418—420, 426—428; V. Christescu, *op. cit.*, p. 85; M. Macrea, *loc. cit.*

¹⁴ E. Kornemann, *op. cit.*, 420 sq.; I. Piso, *RevRHist*, tome XIII, 1974, nr. 5—6, p. 728.

¹⁵ E. Kornemann, *loc. cit.*

¹⁶ Idem, *op. cit.*, 423.

¹⁷ Idem, *op. cit.*, 418—419.

¹⁸ Aurelius Valens et Flavius Zora (CIL III 7910), T. Varenus Gallicanus (CIL III 13779), P. Flaccinus Felix (I. Piso, *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 59—60, nr. 3).

¹⁹ Ibidem; J. Trynkowski, *op. cit.*, p. 378—379.

le statut social de la masse des *collegiati*: des gens libres, de condition modeste, vivant de leur propre travail, comptant parmi eux de nombreux anciens esclaves²⁰. Mais l'organisation propre leur donnait une possibilité d'affirmation sociale et pouvait leur créer même l'illusion d'un rôle politique²¹.

Bien qu'on n'ait aucune attestation épigraphique, on peut présumer l'existence des *defensores* du collège des fabres, tout comme en avaient les *lecticarii* et les négociants (CIL III 1438, 1500).

De même que la ville, le collège élit ses patrons, capables d'assurer sa protection²². On connaît les noms de six *patroni collegii fabrum*²³; deux d'entre eux ne paraissent avoir rempli aucune magistrature²⁴, un autre est *ornatus ornamentis decurionalibus*²⁵. Trois autres font partie de l'aristocratie municipale; l'un est même *equus Romanus* (M. Cominius Quintus). On peut en conclure que, dans la désignation des patrons du collège, le pouvoir économique et l'influence personnelle comptaient plus que le statut social. C'étaient des gens aisés, car le *honor patronatus* impliquait aussi des sacrifices matériels²⁶, mais ils ne devaient pas être absolument du nombre des *omnibus honoribus functi*. Les femmes elles aussi pouvaient accéder, honorifiquement, à cette fonction, à titre de *mater collegii*²⁷; en Dacie on en trouve une seule attestation, à Apulum²⁸.

Les inscriptions nous attestent aussi l'existence de quelques *patroni decuriae*. On en connaît trois²⁹. Flavius Graecinus pourrait être à l'origine un affranchi, tandis que Tiberius Claudius Ianuarius était augustal de la colonie. En revanche, T. Ancharius Octavius était décurion de la ville et il a élevé un portique imposant *ob honorem patronatus*, ce qui prouve que de telles dignités étaient estimées par l'aristocratie municipale elle-même.

Les décuries ne constituaient pas de simples sousdivisions administratives: c'étaient des corps officiellement reconnus, des entités à vie propre³⁰. Elles avaient non seulement des patrons, mais aussi des divinités protectrices de chacune d'entre elles, *genius decuriae* (CIL III 7905), de même que le collège avait aussi sa divinité tutélaire³¹, *genius collegii* (CIL III 1424). D'habitude ces *decuriae* — malgré leur nom — comptaient plus de dix hommes. Le collège de Sarmizegetusa comptait pour le moins quinze décuries³². Le nombre des membres du collège a été apprécié à quelque 300 hommes³³, certes, un chiffre minimum.

²⁰ E. Kornemann, *RE*, VI, 2 [1909], 1905.

²¹ Idem, *RE*, IV, 1 [1900], 415; R. Étienne, *Viața cotidiană la Pompei*, București, 1970, Editura științifică, p. 128—129.

²² E. Kornemann, *op. cit.*, 424—425.

²³ Sextus Attius Secundus (CIL III 1493; cf. V. Wollmann, *loc. cit.*); M. Cominius Quintus (CIL III 1497); L. Flavius Valens (CIL III 1501); M. Pomponius Severus et M. Urbis Valerianus (G. Téglás, *Klio*, XI, 1911, p. 504—505 = *AnnEp*, 1912, nr. 76); C. Valerius Valentinus (CIL III 1495; cf. C. Daicoviciu, *RE*, Suppl. XIV [1974], 639).

²⁴ L. Flavius Valens, M. Urbis Valerianus (cf. supra).

²⁵ Sextus Attius Secundus. Il semble être augustal de la colonie (cf. R. Ardevan, *Sextus Attius Secundus*, manuscrit).

²⁶ E. Kornemann, *loc. cit.*

²⁷ Ibidem.

²⁸ CIL III 1207; apud V. Christescu, *op. cit.*, p. 86.

²⁹ T. Ancharius Octavius (G. Finály, *ArchAnz*, 1913, 336); Tib. Claudius Ianuarius (CIL III 7960); Flavius Graecinus (I. I. Russu, *SCIVA*, 25, 4, 1974, p. 589—590).

³⁰ J. P. Waltzing, *op. cit.*, I, 1895, p. 362; E. Kornemann, *op. cit.*, 419.

³¹ Idem, *op. cit.*, 404.

³² I. I. Russu, *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 447, notes nr. 2 et nr. 4.

³³ M. Macrea, *loc. cit.*

La division même en *décuries* met en évidence un autre caractère de l'organisation des collèges, à savoir le caractère paramilitaire³⁴. Les collèges professionnels étaient parfois obligés à agir comme des unités militaires, surtout concernant le service de pompiers qu'ils prêtaient aussi bien dans l'enceinte de la ville que sur son territoire rural³⁵. Tout comme les légions, ils sont sousdivisés en *décuries* et *centuries*, ils ont des *centuriones* et des *optiones*³⁶. À Sarmizegetusa on connaît un porte-drapeau (*vexillarius*) du collège, Aurelius Marinus³⁷. Les *collegia* avaient leur propre étendard et leurs enseignes, portés dans les solennités par les *vexillarii* et les *imaginiferi* désignés expressément³⁸. Ce qui témoigne encore du caractère paramilitaire du collège c'est l'existence de la dignité de *praefectus collegii fabrum* (à ne pas confondre avec *praefectus fabrum*³⁹). Les titulaires de cette dignité étaient désignés parmi les plus hauts magistrats de la ville⁴⁰. Quatre de ces préfets sont attestés⁴¹, tous anciens *duumviri* de la colonie. L'un d'entre eux (C. Valerius Valentinus) était en même temps patron de la corporation. Ils étaient élus par le collège, à terme délimité⁴², mais ils étaient directement subordonnés aux autorités de l'État, qui intervenaient, sans doute, dans leur nomination. À propos de ces préfets se révèle le début de l'ingérence de l'État dans l'administration interne des corporations⁴³. Les *praefecti collegii* n'étaient pas membres du collège, mais audessus de lui. Leur fonction n'était pas une magistrature municipale⁴⁴; tout de même elle était estimée comme étant du rang le plus élevé et figure dans les inscriptions à côté de la magistrature suprême. Leur principale attribution doit avoir été la commande des *décuries* de fabres dans le cadre du service des pompiers⁴⁵.

On ne connaît pas de *album collegii* dans la Dacie romaine, bien que leur constitution ait été obligatoire pour toute association⁴⁶. Il ne s'est rien conservé non plus, à Ulpia Traiana, des nombreux documents que la gerence d'un pareil collège aurait du avoir créés⁴⁷.

Outre les divers dignitaires du collège, cités ci-dessus, on connaît les *cognomina* de deux membres, à fonction difficile à déterminer (Paulus et Iulianus — CIL III 13787), aussi que ceux de 16 membres du bas étage du collège. Parmi ceux-ci, l'un est augustal de la colonie⁴⁸, deux autres sont les deux négociants syriens déjà mentionnés⁴⁹, un seul (Aurelius Ingenus) faisait partie du *ordo decurionum*⁵⁰. Les douze autres ne mentionnent pas leur

³⁴ E. Kornemann, *op. cit.*, 418; Idem, *RE*, VI, 2 [1909], 1915; M. Macrea, *loc. cit.*

³⁵ E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 395; Idem, *RE*, VI, 2 [1909], 1918.

³⁶ J. P. Waltzing, *op. cit.*, p. 360—361; E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 419. CIL III 7900.

³⁷ E. Kornemann, *op. cit.*, 414.

³⁸ Idem, *RE*, VI, 2 [1909], 1918—1924.

³⁹ M. Macrea, *op. cit.*, p. 320; I. Piso, *StCl*, XVI, 1974, p. 235.

⁴¹ M. Opellius Adiutor (I. Piso, *op. cit.*, p. 235—237; Idem, *Apulum*, XIII, 1975, p. 679); Sextus Valerius Fronto (CIL III 1398; cf. I. Piso, *ActaMN*, XII, 1975, p. 172—174, note nr. 40); C. Valerius Surus (C. Daicoviciu, *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 548—549 = *AnnEp*, 1933, nr. 247); C. Valerius Valentinus (CIL III 1495; cf. C. Daicoviciu, *loc. cit.*

⁴² W. Ensslin, *RE*, XXII, 2 [1954], 1301—1302.

⁴³ E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 442—443.

⁴⁴ Idem, *RE*, VI, 2 [1909], 1916.

⁴⁵ Idem, *op. cit.*, 1913, 1915; M. Macrea, *loc. cit.*

⁴⁶ E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 418.

⁴⁷ Par exemple CIL III p. 924; apud E. Kornemann, *op. cit.*, 416—417, 421.

⁴⁸ Flavius Fortunatus (I. I. Russu, *op. cit.*, p. 447).

⁴⁹ V. supra, note nr. 12.

⁵⁰ CIL III 1424; R. Münsterberg -- J. Oehler, *JÖAI*, V, 1902, Beiblatt, p. 119.

qualité⁵¹, mais quatre d'entre eux sont à coup sûr des affranchis de la corporation⁵². L'opinion est confirmée⁵³ qu'un nombre de fabres, ayant atteint quelque prospérité, pouvaient devenir augustales⁵⁴. Parmi les fabres de Sarmizegetusa on remarque trois gréco-orientaux⁵⁵ et trois syriens⁵⁶; Tiberius Iulius Bubalus pourrait être d'origine dace, mais cela n'est pas certain⁵⁷. Les autres ont tous des noms romains; du reste, toutes les inscriptions se rapportant au *collegium fabrum* de la capitale de la Dacie sont rédigées en latin.

On peut encore ajouter quatre autres inscriptions à celles que l'on a déjà mentionnées et qui se rapportent aux tailleurs de pierre (*lapidarii*), habitant le territoire de la colonie⁵⁸. Il est très probable que ceux-là aussi aient fait partie du *collegium fabrum*⁵⁹. Ces inscriptions ne nous apprennent rien sur l'organisation du collège, mais seulement les noms de quatre possibles membres, dont un seul est grec (Diogenes, CIL III 7895); les autres portent de sonores noms romains⁶⁰.

Le collège était personnalité juridique, il pouvait conclure des transactions et possédait des propriétés⁶¹. Une inscription nous parle d'un *aedes* dressé par deux patrons du collège pendant le règne de Caracalla. On ne sait pas au juste si c'était un temple du collège, pour le culte de sa divinité protectrice, mais c'est l'éventualité la plus probable⁶². Un pareil temple — bâti par le collège ou offert par l'État — pouvait parfois servir pour siège du collège et pour lieu où l'on tenait les assemblées⁶³. Mais d'habitude on les tenait dans un bâtiment affecté uniquement aux activités du collège, la *schola* (non encore attesté à Ulpia Traiana). Dans son enceinte avaient lieu les festins organisés par le collège tout entier; c'est toujours ici qu'on gardait les documents et que se réunissaient les magistrats et les décurions de la corporation pour prendre des décisions⁶⁴. L'existence de quelques bâtiments monumentaux, propriété du collège des fabres, nous est attestée aussi par deux inscriptions qui parlent de l'élévation d'un portique de 45 pieds de long⁶⁵ et de la dotation d'un édifice d'un préportique, d'une cuisine, d'un fronton, de bancs à reposer et

⁵¹ M. Aurelius Fortunatus (CIL III 1494); Claudius Verus (CIL III 7960); M. Domitius Primus (G. Finály, *ArchAnz*, 1913, 334); Fabricius Iucundus, Fabricius Iucundus (iunior), Fabricius Silvanus et Fabricius Licinianus (CIL III 1553); Q. Ianuarius Zosimus et Q. Ianuarius Agathangelus (CIL III 1504); C. Iulius Marcus (CIL III 1505); Tiberius Iulius Bubalus (CIL III 1043; cf. I. I. Russu, *loc. cit.*); ? Laurentianus (CIL III 1507).

⁵² CIL III 1553; cf. E. Kornemann, *op. cit.*, 431—433 et V. Christescu, *op. cit.*, p. 88.

⁵³ CIL III 7960; I. I. Russu, *loc. cit.*

⁵⁴ M. Macrea, *op. cit.*, p. 321.

⁵⁵ Q. Ianuarius Zosimus et Q. Ianuarius Agathangelus (CIL III 1504); Flavius Zora (CIL III 7910; cf. C. Daicoviciu, *op. cit.*, 628).

⁵⁶ M. Bassus Aquila et Gaius Gaianus (CIL III 1431, 7915); Aurelius Marinus (CIL III 7900).

⁵⁷ V. Christescu, *op. cit.*, p. 92.

⁵⁸ I. I. Russu, *ActaMN*, I, 1964, p. 183—184.

⁵⁹ C. Daicoviciu, *RE*, Suppl. XIV [1974], 639. Aucune inscription ne nous parle explicitement d'un collège des lapidaires (CIL III 1365; V 7869; XII 732, 1384; XIII 1034. Apud J. P. Waltzing, *op. cit.*, II, Louvain, 1896, p. 153).

⁶⁰ M. Cocceius Lucius (CIL III 1365); Claudius Saturninus (CIL III 1413); T. Iulius ? (CIL III 1601).

⁶¹ E. Kornemann, *op. cit.*, 429, 431—436.

⁶² G. Téglás, *Klio*, XI, 1911, p. 504—505 = *AnnEp*, 1912, nr. 76. Cf. M. Macrea, *op. cit.*, p. 317 et C. Daicoviciu, *op. cit.*, 638.

⁶³ E. Kornemann, *loc. cit.*

⁶⁴ Ibidem; V. Christescu, *op. cit.*, p. 87—88.

⁶⁵ G. Finály, *ArchAnz*, 1913, 336.

d'une peinture murale (CIL III 7960). Il pourrait s'y agir dans les deux cas de la même *schola fabrum*⁶⁶.

À Sarmizegetusa les *fabri* disposaient encore de bancs en pierre, réservés dans l'amphithéâtre⁶⁷, uniquement, sans doute, pour les dirigeants du collège, tout comme en avaient les *augustales* et le *ordo decurionum*⁶⁸. Enfin, une inscription de Tibiscum mentionne plusieurs *Fabricii*, affranchis du collège⁶⁹. On ne peut pas savoir si le collège mentionné est celui de la colonie Ulpia Traiana (dans le territoire rural de laquelle avait été inclus Tibiscum aussi, un certain temps)⁷⁰ ou bien celui de *municipium Tibiscense*. Ce qui est certain, en tout cas, c'est que le collège de Sarmizegetusa aussi a eu ses affranchis (par conséquent, des esclaves propres aussi), comme d'autres pareils collèges de l'Empire.

Le collège disposait d'importants revenus, provenus aussi bien des cotisations des membres que des donations irrégulières des magistrats et des patrons⁷¹. On a vu que T. Ancharius Octavius embellit le siège du collège *ob honorem patronatus*⁷², et, sans doute pour les mêmes raisons, Tiberius Claudius Ianuarius en fait autant⁷³, ainsi que les deux patrons — M. Pomponius Severus et M. Urbicus Valerianus — qui font bâtir un *aedes*⁷⁴. De ses fonds, *collegium fabrum* peut aider des membres au besoin et récompenser ceux qui le méritent⁷⁵. Il s'occupe de l'enterrement de ses membres décédés; on en connaît trois cas certains⁷⁶, deux autres soulèvent encore des doutes⁷⁷. Deux inscriptions nous parlent d'aides accordées par le collège à des familles pour des enterrements⁷⁸; l'une monte jusqu'à 400 deniers (CIL III 1504). La quatrième décurie dresse un autel votif à Juppiter Dolichenus pour la santé des deux membres d'origine syrienne⁷⁹. Le collège accorde des *sportula* à ses membres ayant prouvé des mérites particuliers et, dans des cas d'exception, des *sportula dupla*, dont bénéficiaient deux membres de la corporation de Sarmizegetusa⁸⁰. C'était une honneur exceptionnelle⁸¹ (il apparaît même l'expression de *honos dupli* — CIL III 7960), du moment où les membres aussi honorés se hâtent de manifester leur générosité à l'égard de la corporation: M. Aurelius Fortunatus fait dresser un monument au collège et à sa décurie (CIL III 1494), tandis que Claudius Verus embellit le siège du collège (CIL III 7960). Tout cela dénote le pouvoir économique du collège, la situation relativement prospère des fabres, tout au moins jusqu'à la moitié du III-e siècle de notre ère.

RADU ARDEVAN

⁶⁶ M. Macrea, *op. cit.*, p. 317—318; C. Daicoviciu croit qu'il s'agit du siège de chaque décurie (C. Daicoviciu, *loc. cit.*).

⁶⁷ Information verbale de l'assist. univ. I. Piso; matériaux encore inédits.

⁶⁸ E. Kornemann, *RE*, XVI, 1 [1922], 622; M. Macrea, *op. cit.*, p. 144.

⁶⁹ V. *supra*, note nr. 52.

⁷⁰ C. Daicoviciu, *op. cit.*, 613; M. Moga, *Tibiscus*, I, 1971, p. 48—50.

⁷¹ E. Kornemann, *RE*, IV, 1 [1900], 437—440.

⁷² V. *supra*, note nr. 65.

⁷³ CIL III 7960.

⁷⁴ V. *supra*, note nr. 62.

⁷⁵ E. Kornemann, *op. cit.*, 440—442.

⁷⁶ CIL III 1501, 1505; G. Finály, *ArchAnz*, 1913, 334.

⁷⁷ CIL III 1507; I. I. Russu, *loc. cit.*

⁷⁸ CIL III 1504, 1553.

⁷⁹ CIL III 1431.

⁸⁰ CIL III 1494, 7960.

⁸¹ Pour la notion de *sportulum*, cf. J. P. Waltzing, *op. cit.*, I, Louvain, 1895, p. 304—305. V. aussi Aegidius Forcellini, *op. cit.*, V, Pratum, 1871, p. 611.

TEMPLUL ZEITEI NEMESIS DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Așezat în imediata apropiere a porții de est a amfiteatrului, templul dedicat zeiței Nemesis a fost scos la lumină între anii 1891 și 1893, cu prilejul lucrărilor de cercetare din zona amfiteatrului întreprinse de către P. Király și G. Szinte¹. Templul nu a fost publicat; el este amintit doar de G. Szinte, care relatează: „Am săpat și o clădire anexă a amfiteatrului, în care inscripțiile și basoreliefurile găsite spun că este vorba de sanctuarul lui Nemesis. Coridorul nordic al sanctuarului este podit foarte frumos cu mozaic de cărămidă. Aici am găsit o mînă uriașă de bronz, lucrată foarte fin, ce probabil a fost luată de la o statuie vestită în era antică”. Alături de succinta relatare, G. Szinte ne lasă un profil și un plan al templului² (pl. II, 1).

Planul lăsat de G. Szinte diferă foarte mult de ceea ce vede C. Daicoviciu în 1937, cînd începe cercetarea amfiteatrului³. Deci între 1893 și 1924 (menționăm că fotografii datînd din 1937 arată o situație preexistentă, adică ruine săpate peste care năvălise deja vegetația⁴) au mai avut loc săpături la templul lui Nemesis. În 1937—1938 ruinele sînt curățite de vegetație⁵ și tot acum credem că se desenează primul plan al amfiteatrului împreună cu ruinele „așa numitului templu a lui Nemesis”⁶.

În anul 1964, în cadrul proiectului de restaurare a amfiteatrului este inclus și templul zeiței Nemesis. Între 1964 și 1972 se întreprind lucrări de restaurare asupra unui monument necercetat amănunțit, nepublicat decît extrem de sumar, demolîndu-se zidurile existente prost conservate și ridicîndu-se, bănuim și sperăm că pe direcția celor vechi, altele noi; credem că se astupă unele intrări⁷. Aspectul actual al ruinei nu spune nimic despre existența anterioară a monumentului.

Pentru a clarifica cît de cît planul construcției, în toamna anului 1977 am făcut cîteva sondaje de verificare pentru a constata relația dintre zidurile templului precum și relația dintre templu și amfiteatru.

În urma acestor sondaje precum și în urma analizei planurilor existente, a comparării fotografiilor vechi păstrate în arhiva șantierului, putem schița fără a avea deocamdată certitudinea, fazele și planurile de construcție ale clădirii (pl. I).

Astfel din prima fază se păstrează urmele unei construcții anterioare amfiteatrului din care pot fi sesizate cîteva încăperi (pl. II, 2). De zidul A (pl. I), zid exterior al clădirii din prima fază, lat de 1 m, se leagă alte ziduri interioare mai subțiri (0,55 m) sau mai

¹ J. Jung, în *AEM*, XVII, p. 108; G. Téglás, în *HT*, p. 69—70; G. Szinte în *HTRTE*, VIII, 1893—1896, p. 37, cu plan; pentru materialul, descoperit vezi D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *The Figured Monuments from Sarmizegetusa*, Oxford, 1978, nr. 89—105.

² G. Szinte, *op. cit.*, p. 37.

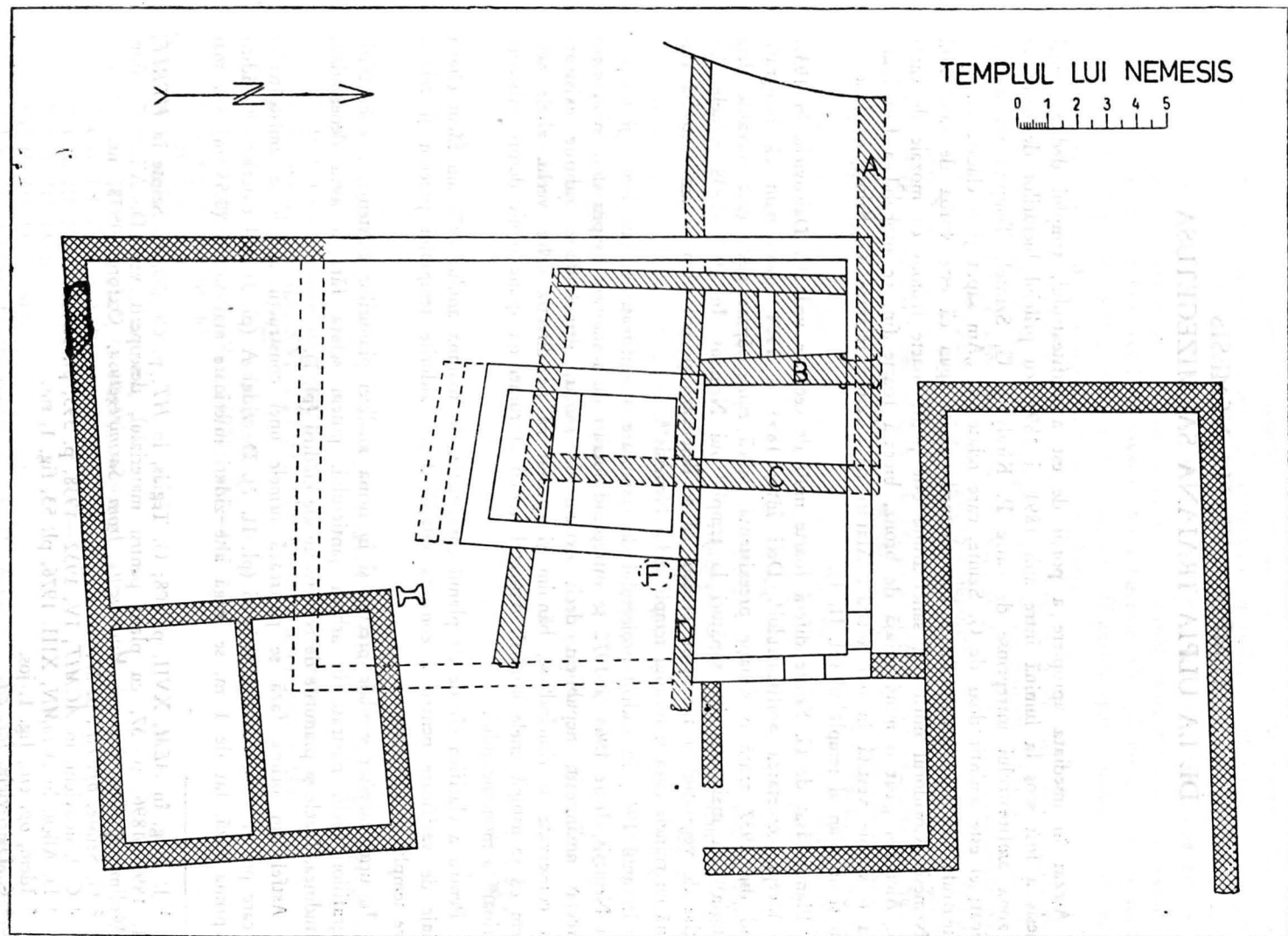
³ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 393, pl. III.

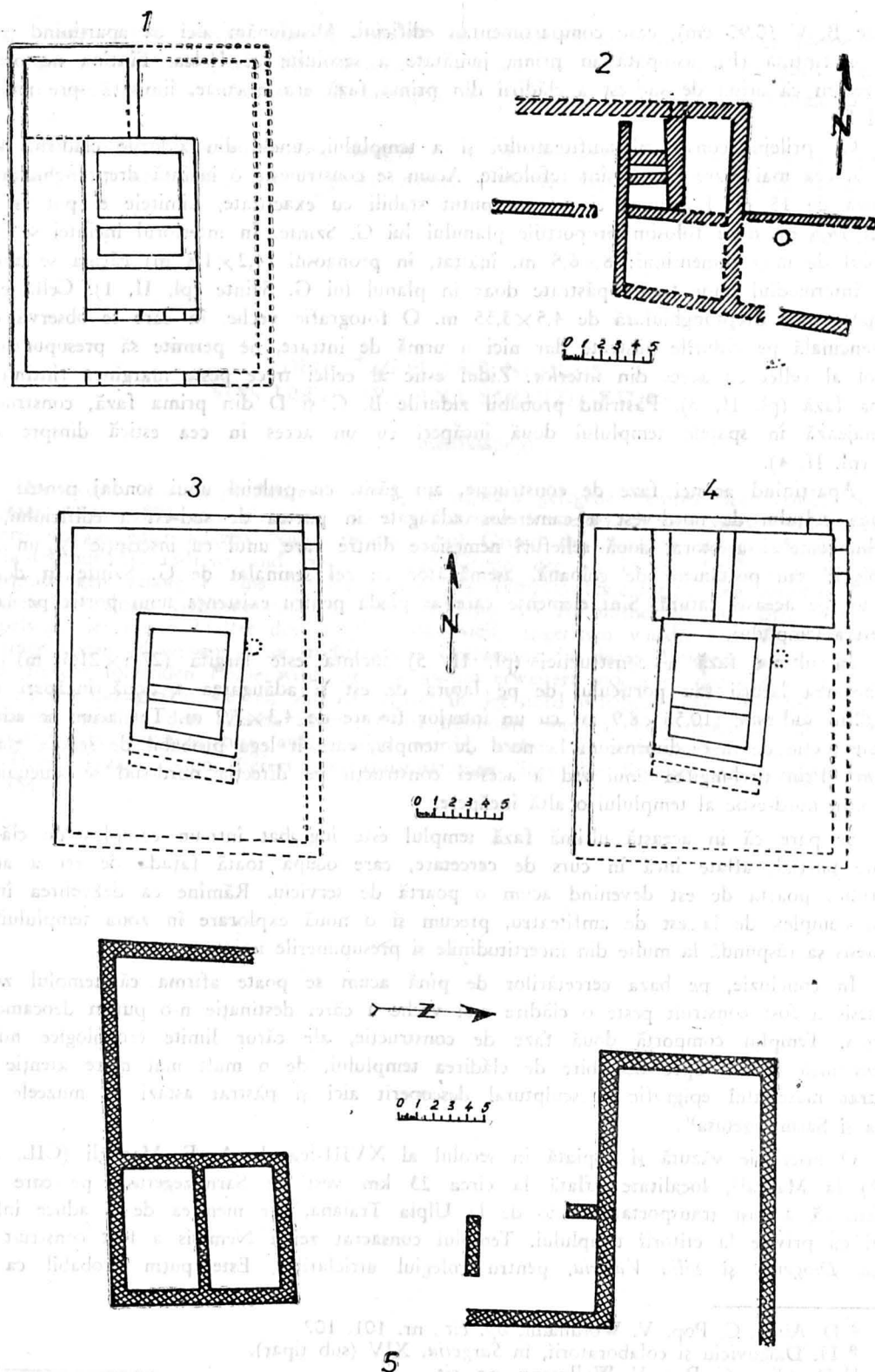
⁴ D. Alicu, în *ActaMN*, XIII, 1976, pl. 53, fig. 1, sus.

⁵ Idem, *op. cit.*, fig. 1, jos.

⁶ C. Daicoviciu, *loc. cit.*

⁷ D. Alicu, *op. cit.*, p. 147—148.

Pl. II — Planuri ale templului.

groase B, C (0,90 cm), care compartimentau edificiul. Menționăm aici ca aparținând primei faze o fântină (F), astupată în prima jumătate a secolului al II-lea. Fântina ne permite să credem că aripa de sud-est a clădirii din prima fază era o curte, limitată spre nord de zidul D.

Cu prilejul construirii amfiteatrului și a templului, unele din zidurile clădirii, demolată în cea mai mare parte, sînt refolosite. Acum se construiește o incintă dreptunghiulară cu lățimea de 15 m. Lungimea ei nu s-a putut stabili cu exactitate. Limitele ei pot fi între 17 și 18,5 m, dacă folosim proporțiile planului lui G. Szinte. În interiorul incintei se ridică templul de mici dimensiuni: $8 \times 6,5$ m, înălțat, în pronaosul ($4,2 \times 1,8$ m) căruia se ajungea prin intermediul unor trepte păstrate doar în planul lui G. Szinte (pl. II, 1). Cella era o încăpere ușor dreptunghiulară de $4,5 \times 3,55$ m. O fotografie veche, în care se observă urme de tencuială pe zidurile păstrate dar nici o urmă de intrare, ne permite să presupunem un subsol al celei cu acces din interior. Zidul estic al celei trece peste marginea fântinii din prima fază (pl. II, 3). Păstrînd probabil zidurile B, C și D din prima fază, constructorii amenajează în spatele templului două încăperi cu un acces în cea estică dinspre exterior (pl. II, 4).

Aparținînd acestei faze de construcție, am găsit, cu prilejul unui sondaj pentru verificarea colțului de nord-vest a camerelor adăugate în partea de sud-est a edificiului, sub nivelul temeliei acestora, două reliefuri nemesiace dintre care unul cu inscripție⁸ și un altar anepigraf sau postament de coloană, asemănător cu cel semnalat de G. Szinte în desenul său tot pe această latură. Sînt elemente care ar pleda pentru existența unui portic pe latura de est a templului.

În ultima fază a construcției (pl. II, 5) incinta este lărgită ($27,5 \times 21,3$ m) prin desființarea laturii sau porticului de pe latura de est și adăugarea a două încăperi mari în colțul sud-estic ($10,55 \times 8,9$ m) cu un interior fiecare de $4,3 \times 7,2$ m. Tot acum se adaugă o construcție de mari dimensiuni la nord de templu, care îl lega probabil de *schola gladiatorum*⁹. Prin prelungirea unui zid a acestei construcții pe direcția nord-sud se amenajează în colțul nord-estic al templului o altă încăpere.

Se pare că în această ultimă fază templul este înglobat într-un complex de clădiri, săpate parțial, aflate încă în curs de cercetare, care ocupă toată fațada de est a amfiteatrului, poarta de est devenind acum o poartă de serviciu. Rămîne ca dezvelirea întregului complex de la est de amfiteatru, precum și o nouă explorare în zona templului lui Nemesis să răspundă la multe din incertitudinile și presupunerile noastre.

În concluzie, pe baza cercetărilor de pînă acum se poate afirma că templul zeiței Nemesis a fost construit peste o clădire mai veche a cărei destinație n-o putem deocamdată preciza. Templul comportă două faze de construcție, ale căror limite cronologice nu le putem încă stabili. Spre deosebire de clădirea templului, de o mult mai mare atenție s-a bucurat materialul epigrafic și sculptural descoperit aici și păstrat astăzi în muzeele din Deva și Sarmizegetusa¹⁰.

O inscripție văzută și copiată în secolul al XVIII-lea de A. F. Marsigli (CIL, III, 1547) la Marga¹¹, localitate aflată la circa 23 km vest de Sarmizegetusa, pe oare noi credem că a fost transportată acolo de la Ulpia Traiana, are menirea de a aduce informații cu privire la ctitorii templului. Templul consacrat zeiței Nemesis a fost construit de *Aelius Diogenes* și *Silia Valeria*, pentru colegiul utriclarilor. Este puțin probabil ca la

⁸ D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *op. cit.*, nr. 101, 102.

⁹ H. Daicoviciu și colaboratorii, în *Sargetia*, XIV (sub tipar).

¹⁰ D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *op. cit.*

¹¹ *IDR*, III/1 p. 237—239.

Marga, unde urmele romane sînt sporadice¹², să fi existat un templu al lui Nemesis sau un colegiu al utriclarilor, mai ales că metropola Daciei se afla la o atît de mică distanță. Apoi nu avem nici o informație că inscripția ar fi fost descoperită la Marga ci doar citită acolo.

Prin urmare putem presupune, desigur cu rezervele cuvenite, că avem de a face cu însăși inscripția de fundație a templului nemesiac de la Sarmizegetusa, ajunsă întîmplător la Marga.

DORIN ALICU

DER TEMPEL DER NEMESIS VON ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Zusammenfassung)

Der östlich des Amphitheaters von Sarmizegetusa gelegene Tempel der Nemesis wurde zwischen 1891—1893 von P. Király und G. Szinte freigelegt, jedoch nicht veröffentlicht, sondern nur in einer kurzen Note erwähnt. Auf Grund der Analyse älterer Photographien der bestehenden Grundrisse und besonders auf Grund der im Herbst 1977 unternommenen Probegrabungen gelang es uns die Bauphasen des Tempels festzulegen. Die ältesten Spuren stammen von einem Gebäude das bei der Errichtung des Amphitheaters und des eigentlichen Tempels in der ersten Hälfte des II. Jh. grösstenteils abgerissen wurde. Der Tempel bestand in seiner ersten Phase aus einer rechteckigen Umfassung in deren Inneren das Kultgebäude stand. In der folgenden Phase wird die Umfassung erweitert indem in der südöstlichen Ecke zwei Räume dazugebaut werden und ein dritter in der nord-östlichen Ecke. Die chronologische Beziehung zwischen den Phasen konnte nicht bestimmt werden. Eine Inschrift die in einer Ortschaft nahe Sarmizegetusa aufgefunden wurde, wohin sie wahrscheinlich im XVII. Jh. von Ulpia Traiana kam, liefert uns Informationen über die Erbauer des Tempels (CIL, III, 1547).

¹² *RepArh.*

EPIGRAPHICA (X)*

1 — V. Wollmann a récemment publié¹ une inscription (fig. 1) trouvée à Breazova, mais provenant de Sarmizegetusa; il a établi le texte suivant:

[De]dicatum epulo Iovis / X K(alendas) Iun(ias) / ... et Severo co(n)s(ulibus).

Arrêtons-nous tout d'abord à la 3e ligne en citant l'éditeur²: „Les consuls pouvaient éventuellement être *Claro et Severo* de l'année 146. Si la dernière lettre du nom du premier consul était une *A* (comme on en pouvait déduire d'après une haste inclinée, peu visible), nous aurions à faire à des *consules suffecti* moins connus". Bien que les lettres soient assez effacées et que de la partie gauche de la 3e ligne il ne reste que la moitié d'en haut, incomplète, on y distingue sans grande difficulté IO.A, juste assez pour pouvoir lire [Av]io[l]a et Severo co(n)s(ulibus). Il s'agit d'une paire de consuls inconnus jusqu'ici, datables par le caractère des lettres et, surtout, par le simple fait qu'ils sont mentionnés dans l'inscription, bien que *suffecti*, au IIe siècle.

Il serait inutile d'essayer à identifier *Severus* à quelque personnage connu. Pour ce qui est du premier consul, il est infiniment plus probable qu'il soit un *Acilius* plutôt qu'un *Calpurnius Aviola*. On connaît un seul *Calpurnius Aviola*, consul en 24 de n.è.³, tandis que des *Acilii Aviole* exercèrent les plus hautes magistratures depuis le premier jusqu'au troisième siècle de n.è. En nous limitant au II et au III siècles, un *M. (?) Acilius Aviola* fut consul ordinaire en 122⁴, un *Acilius Aviola* est cité dans les *Acta fratrum Arvalium* en 183 et en 186 parmi les *pueri patrimi et matrimi*⁵, pour qu'en 239, enfin, un *M. (?) Acilius Aviola* soit mentionné comme consul ordinaire⁶. On supposa donc que le *puer patrimus et matrimus* de 183 et 186 était le petit-fils du consul de 122 et le père du consul de 239⁷. Pour ma part, je ne vois pas pourquoi l'enfant mentionné dans les *Acta fratrum Arvalium* n'ait pas été l'arrière petit-fils du consul de 122. En tout cas, le consul suffecte attesté par l'inscription de Sarmizegetusa semble être le chaînon ou un des deux chaînons qui faisaient

* *Epigraphica* (I), *Sargetia* XI—XII, 1974—1975, p. 57—79; (II), *Apulum* XIII, 1975, p. 677—682; (III), *ActaMN* XII, 1975, p. 165—178; (IV), *Apulum* XIV, 1976, p. 441—453; (V), *AIIA* XIX, 1976, p. 259—265; (VI), *StCl* XVIII—XIX, 1976—1977; (VII), *Apulum* XV, 1977, p. 643—657; (VIII), *Apulum* XVI, 1978; (IX), *AIIA* XXI, 1978.

¹ V. Wollmann, *Apulum* XIII, 1975, p. 222—224, no 23, fig. 25 a-b.

² *ibidem*.

³ CIL I², p. 71; v. E. Groag, *RE* III, 1 [1897], 1366, no 21; PIR² II C 251; A. Degrassi, *I fasti consolari dell'impero Romano*, Roma, 1952, p. 9.

⁴ CIL IX, 3152 = ILS, 5676; dans ILS, 9060 par erreur: *M. Acilio A<va>viola et Pansa cos.*, v. P. v. Rohden, *RE* I, 1 [1893], 254, no. 23; E. Groag, PIR I² A 50; A. Degrassi, *Fasti*, p. 36.

⁵ CIL VI, 2099, 2100; v. P. v. Rohden, *RE* I, 1 [1893], 253, no 21; E. Groag, PIR² I A 48.

⁶ CIL XIV, 461 = VI, 1159 b; v. P. v. Rohden, *RE* I, 1 [1893], 254, no 24; E. Groag, PIR I² A 51; A. Degrassi, *Fasti*, p. 67; pour le *praenomen*, E. Groag, *loc. cit.*

⁷ P. v. Rohden, *RE* I, 1 [1893], 253, no 21 et 253—254, le *stemma* de la famille; E. Groag, PIR I² A 48, 50, 51.

défaut. Le consulat suffecte de *M^r.(?) Acilius Aviola* et de... *Severus* aura, donc, été exercé vers le milieu du IIe siècle, ce qui est plus probable, ou bien vers 180.

Voici le texte de l'inscription (fig. 2):

[De]dicatum epulo Iovis / X K(alendas) Iun(ias) / [Av]io[l]a et Severo co(n)s(ulibus).

Un autre problème qui se pose concerne le monument même. Les restes d'une moulure ou d'un relief à droite font penser qu'il ne s'agit pas d'un simple autel. Plus important que cela est, sans doute, le fait que *a. d. X Kal. Iunias*, c'est-à-dire le 23 mai, on fêtait à Sarmizegetusa un *epulum Iovis*.

Des repas étaient offerts aux dieux à diverses occasions. Les *epula Iovis* s'en distinguaient, au moins aux époques mieux connues, par leur caractère profondément officiel et par leur régularité. Il y en avait deux. Le premier, aux ides de septembre, célébrait le *natalis dies* du temple de Iuppiter Optimus Maximus sur le Capitole⁸. C'était le *epulum Iovis* proprement dit. Ce jour-là devint l'événement majeur pendant les *ludi* appelés au début *magni* et plus tard *Romani*⁹. Le second *epulum Iovis*, aux ides de novembre, offert au nom de la plèbe, constituait le plus important moment religieux des *ludi plebei*¹⁰.

La date du *epulum Iovis* de Sarmizegetusa, le 23 mai, ne coïncide ni avec les cérémonies similaires de Rome, ni avec les autres fêtes de Iuppiter qui, à l'exception des *Vinalia* (23 avril, 19 août)¹¹, des *Poplifugia* (5 juillet)¹² et des *Meditrinalia* (11 octobre)¹³, étaient célébrées toujours aux ides¹⁴. Quant au jour de 23 mai, celui du *Tubilustrium*, il porte dans les calendriers la mention: *feriae Volcano*¹⁵. Faudrait-il donc penser que le banquet du 23 mai ait eu un caractère occasionnel? Pour ce qui est des *epula Iovis* de Rome, le caractère régulier, généré par la profonde signification de l'acte, ne saurait être mis en doute ni par les notations *epul(um) indict(um)*¹⁶, *epulum indicitur*¹⁷ des calendriers, ni par le témoignage de Festus, Paul. 68 (L): *epulonos dicebant antiqui quos nunc epulones dicimus*.

⁸ Plut. *Popl.* 14, 6; Fasti Sabini, CIL I², p. 215: *Iovi epul(um)*; F. Vallenses, CIL I², p. 240: *Iov(i) Iu[noni] Minervae epulum*; F. Antiates, CIL I², p. 248: *epuli in[dictio?]*; Menologium rusticum, CIL I², p. 281: *epulum Minervae*; CIL VI, 3696 (cf. 30932 = ILS, 4964); v. Th. Mommsen, CIL I², p. 329; E. Aust, *LexMyth* II, 1 [1897], 706 sqq, 731 sqq; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1902, p. 110 sqq, 357, 385, 508; RE VI, 1 [1907], 265; K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 377—378, 441; G. Dumézil, *La religion romaine archaïque*, Paris, 1966, p. 120, 541 sqq.

⁹ Th. Mommsen, *Römische Forschungen* II, p. 42—53; E. Aust, *LexMyth* II, 1, 731 sqq; cf. G. Bloch, *DA* II, 1 [1892], 740—741.

¹⁰ Fasti Arvalium, CIL I², p. 215: *feriae Iovi, Iovi epul(um)*; F. Maffeiiani, CIL I², p. 226: *epul(um) indict(um)*; F. Antiates, CIL I², p. 249: *epulum indicitur*; Philocalus, CIL I², p. 276: *Iovis epulum*; v. Th. Mommsen, CIL I², p. 335; E. Aust, *LexMyth* II, 1, 731 sqq; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, p. 112, 357.

¹¹ Varro, *De lingua latina*, 6, 16; v. Th. Mommsen, CIL I², p. 316—317; 325—326.

¹² Fasti Amiternini, CIL I², p. 244; v. E. Aust, *LexMyth* II, 1, 703—704.

¹³ Varro, *De lingua latina* 6, 21; v. Th. Mommsen, CIL I², p. 331—332.

¹⁴ Macrob., *Sat.* I, 15, 15: *omnes idus Iovis ferias observandas sanxit antiquitas*; v. Th. Mommsen, CIL I², p. 298; G. Wissowa, *op. cit.*, p. 100—101; Thulin, RE X, 1 [1917], 1126; G. Dumézil, *op. cit.*, p. 185.

¹⁵ Fasti Esquilini, CIL I², p. 211; F. Caeretani, CIL I², p. 212; F. Venusini, CIL I², p. 221: *fer(iae) Volca(no)*; F. Maffeiiani, CIL I², p. 223; F. Amiternini, CIL I², p. 243: *[feriae Volc]ano*; Ovid., *Fasti* 5, 725: *Proxima Volcani lux est; tubilustria dicunt. Lustrantur purae, quas facit ille tubae*. Cf. Philocalus, CIL I², p. 264: *Macellus rosa sumat*; Menologium rusticum, CIL I², p. 280: *sacrum... Florae*; V. Th. Mommsen, CIL I², p. 318.

¹⁶ Fasti Maffeiiani, CIL I², p. 226.

¹⁷ Fasti Antiates, CIL I², p. 249.

*Datum est autem his nomen quod epulas*¹⁸ *indicendi Iovi ceterisque dis potestatem haberent.* Selon l'opinion unanimement acceptée de Th. Mommsen¹⁹, l'*indictio* représentait pour les *epula Iovis* un terme technique exprimant une formalité sans conséquence. D'autre part, il n'est pas à croire que dans les colonies, considérées *quasi effigies parvae simulacraque populi Romani*²⁰, on ait observé dans un domaine fondamental pour la vie de la cité des règles différentes.

Ce n'est pas par hasard qu'une colonne votive, CIL III, 1051²¹, fût dédiée à Apulum le même jour de 23 mai, cette fois-ci de l'année 205. Le dédicant, C. Sentius Anicetus, très probablement un oriental, *dec. col. Sar., patron. col. fabr. prim. mun. Sept. Apul.*, n'aura pas accompli cet acte en qualité de simple particulier. Surprenante et extrêmement intéressante est ici la manière de dater l'événement: *Augg. nn. imp. Ant. II et [Geta] cos. X K. Iun. Iun. XVIII die Iovis.* Selon Th. Mommsen, qui a magistralement interprété ce passage²², on y emploie, auprès du calendrier solaire romain, un calendrier lunaire de 354 jours d'inspiration orientale. On mentionne, en d'autres termes, combien se sont écoulés de jours depuis la nouvelle lune la plus proche. Puisque la nouvelle lune correspond toujours à la *luna I*, le premier quartier à la *luna VIII*, la pleine lune à la *luna XV* et le dernier quartier à la *luna XXII*, jours connus sous le nom de *lunae dies*, la *luna XVIII* n'est rien d'autre que *Iovis dies*. Voilà une belle coïncidence! En 205 la fête de Iuppiter, célébrée d'après le calendrier romain *a. d. X Kal. Iunias*, tombe, selon l'âge de la lune, dans un *Iovis dies*. C'est là que git l'explication de la double datation, unique dans les inscriptions payennes^{22a}.

Le caractère régulier de l'*epulum Iovis* étant été rendu très probable par les deux inscriptions, on est en droit de se demander pourquoi on lui a choisi justement le jour de 23 mai. Il est tout à fait normal d'établir là aussi un parallèle avec la cérémonie analogue des *ludi Romani* et de supposer que le 23 mai était le jour de la dédication du Capitole de Sarmizegetusa²³. La date de naissance du premier Capitole de la Dacie doit avoir gardé sa signification initiale au-delà du territoire de Sarmizegetusa, particulièrement à Apulum, dont la première agglomération civile de citoyens romains, inscrits dans la même tribu, *Papiria*²⁴, avait entretenu une communauté de culte avec la capitale. On s'attend qu'en absence d'un collège de prêtres créé à cette fin²⁵, de l'*indictio* de l'*epulum Iovis* et de toute

¹⁸ Pour *epulae* = *epula* v. Diomedes, *Ars gramm.* I, 327, 7; *Thes. linguae lat.* V E, p. 699, l. 24; p. 700, l. 21—22; p. 706, l. 33 sqq.

¹⁹ Th. Mommsen, CIL I², p. 335: *Indictum autem quod vocatur, minime impedit, quominus dii Capitolini stato die annuo epulati sint; haec enim indictio non ideo fit, ut dies antea incertus definiatur, sed ut receptae convivarum invitandorum consuetudini satisfiat. Ceterum quamquam fasti Antiatini parum fidi alio ducunt, mihi persuasum est hoc die non indictum esse epulum, sed celebratum, cum praesertim idus omnes Iovi sacrae sint nec recte postridie idus cena videatur collocari;* v. aussi G. Bloch, *DA* II, 1, 741.

²⁰ A. Gellius XVI, 13, 9.

²¹ = H. Leclercq, *DACL*, IX, 2[1930], p. 2711, no 1.

²² Th. Mommsen, *Die römische Chronologie bis auf Caesar*², Berlin, 1859, p. 79, 309 sqq; v. H. Leclercq, *op. cit.*, p. 2710—2711.

^{22a} v. l'addendum, p. 187.

²³ Pour les Capitoles au dehors de Rome v. E. Aust, *LexMyth* II, 1, 739—744.

²⁴ W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributum discriptum*, Vind., 1889, p. 230; C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 128; cf. G. Forni, *OmD*, p. 233 sqq.

²⁵ v. pour les *septemviri epulones* G. Bloch, *DA* II, 1, [1892], 738 sqq; G. Wissowa, *op. cit.*, p. 357, 446; Klotz, *RE* II a 1—2 [1923], 1552—1553.

l'organisation de la cérémonie²⁶ fussent chargés les *duumviri*, possesseurs des *auspicia maxima*²⁷, assistés toutesfois par les *pontifices*²⁸.

2 — L'inscription honoraire CIL III, 1465 (fig. 3), gardée par le Musée Archéologique de Deva, a été jusqu'ici assez longtemps discutée, pour qu'il vaille la peine de corroborer les hypothèses aux données que nous offre la pierre même. Le texte selon CIL III, 1465 est le suivant:

.....dio /i leg(ato) Aug(usti) / [pr(o)] pr(aetore) / [provinci]ae Dac(iae)
co(n)s(uli) / [Col(onia) Ulp]i[a Trai(ana) Dac(ica) / [Sarmiz(egetusa)] patrono.

La reconstitution graphique nous apprend que la première ligne comprenait, outre l'initiale du *praenomen*, un *nomen* d'environ sept lettres. À la deuxième ligne idéal serait un *cognomen* de neuf lettres. Puisque le gouvernement est suivi par le consulat, A. Stein a considéré, à juste titre, que ce quasianonyme a été légat de la Dacia Superior²⁹. Sa fonction est datable en principe entre 118 et 168³⁰, mais il y faut tenir compte des lacunes dans les fastes de la province. Une possibilité serait L(?) Tusidius Campester, *consul suffectus* très probablement en 165³¹. Cependant, s'il en était ainsi, il faudrait voir à la 2e ligne, en marge de la cassure, le bout de la queue d'une R (v. l. 5, 6). Comme il n'y en a aucune trace, bien que les lettres soient plus serrées qu'aux autres lignes, L(?) Tusidius Campester doit être exclu³². La solution nous est offerte, à ce qu'il semble, par R. Syme³³, qui y supposa le nom de P. Orfidius Senecio, *consul suffectus* en 148³⁴. Son nom s'incadre parfaitement dans les lignes 1—2 de l'inscription, son gouvernement entre ceux de Q. Mustius Priscus, *consul suffectus* vers 144³⁵, et de Q. Curtius Iustus, *consul suffectus* en 150/151³⁶. Pour la période 129—144, dont les *Fasti Ostienses* nous manquent, les fastes de la Dacia Superior sont assez lacunaires. Pourtant, le fait qu'au temps d'Hadrien on ne connaît

²⁶ Un des plus significatifs textes est celui de Val. Max. II, 1, 2: *Iovis epulo ipse in lectulum, Iuno et Minerva in sellas ad cenam invitabantur*; v. E. Aust, *LexMyth* II, 1, 735 sqq; G. Bloch, *DA* II, 1, 741 sqq.

²⁷ Le texte du *votum carmen* trouvé à Sarmizegetusa a été, très probablement, prononcé par des *duumviri*, I. Piso, *RevRHist* XIII, 5—6, 1974, p. 724—733.

²⁸ Pour le rôle des *pontifices*, Liv. XXIII, 42, 1; Cicero, *De or.* III, 19, 73; v. E. Aust, *Lex Myth* II, 1, 735; De Ruggiero, *DizEp* II, 3 [1926], 2140.

²⁹ A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 27; B. E. Thomasson, *Lat. praes.*, Dacia, 1977, p. 40.

³⁰ La Dacia Superior n'a pas cessé d'exister en 158 (A. Stein, *Reichsb.*, p. 32 sqq), mais bien pendant la guerre marcomanne (C. Daicoviciu, D. Protase, *JRS* LI, 1961, p. 63 = *ActaMN* I, 1964, p. 175).

³¹ v. L. Vidman, *Fasti Ostienses*, 1957, frg. XXXVII, p. 24; *Listy Filologické* 100, 1977, p. 202; W. Eck, *RE Suppl.* XIV [1974], 818. E. Birley date son consulat (apud H. G. Pflaum, *Carrières procuratoriennes équestres* I, Paris, 1960, p. 294) en 161 ou 162.

³² Le gouverneur de CIL III, 1465 ne peut être identifié au personnage de l'inscription de Drobeta IDR II, 19 (= Al. Bărcăcilă, *ArhOlt* XIII, 1934, 70—73, 1934, p. 80—81 = D. Tudor, *OR*³, SE, 12 = *AnnEp*, 1959, 312), datable par l'écriture au IIIe siècle (cf. C. Daicoviciu apud Al. Bărcăcilă, *op. cit.*, p. 79, n. 29); v. aussi A. Stein, *Reichsb.*, p. 75. E. Groag, *PIR*² II C 1633 supposa que dans la dernière inscription il s'agisse de Cuspidius Flaminus Severus (CIL III, 12181). Tout aussi improbable serait une identification du gouverneur de CIL III, 1465 avec le personnage de CIL, 12546 (v. J. Jung, *AEM* XVII, 1894, p. 8, nr. 3).

³³ *JRS* XLIII, 1953, p. 160.

³⁴ *It* XIII, 1, frg. XXVIII, p. 207; A. Degraasi, *Fasti*, p. 42.

³⁵ A. Stein, *Reichsb.*, p. 22—23; A. Degraasi, *Fasti*, p. 41; B. E. Thomasson, *Lat. praes.*, Dacia, 1977, p. 37—38.

³⁶ A. Stein, *Reichsb.*, p. 23—24; A. Degraasi, *Fasti*, p. 43; B. E. Thomasson, *op. cit.*, p. 38.

encore aucun gouverneur de la Dacia Superior qui ait exercé le consulat suffecte pendant le gouvernement même³⁷, indique une époque ultérieure. Or, la liste des gouverneurs de la Dacia Superior sous Antoninus Pius et sous Marcus Aurelius est presque complète³⁸. Il existe, donc, de très bonnes raisons d'identifier le quasianonyme de CIL III, 1465 à P. Orfidius Senecio et sa charge en Dacia Superior entre 145—148³⁹. Voici le texte probable de l'inscription (fig. 4):

[P(ublio) Orfi]dio ? | [Senecion ?]i leg(ato) Augusti | [pr(o)] pr(aetore) | [provinci]ae
Dac(iae) co(n)s(uli) | [Col(onia) Ulpi]a Trai(ana) Dac(ica) | [Sarmiz(egetusa)] patrono.

3 — L'inscription d'un autel votif de Tihău (fig. 5), publiée pour la première fois par I. I. Russu, d'après l'information de D. Protase⁴⁰, ensuite par N. Gudea et V. Lucăcel, fut depuis peu remise en discussion par C. C. Petolescu⁴², qui lui établit le texte suivant⁴³:

[N]ymphis Aug(ustis) — intellege: Aug(ustorum duorum) — pro sal(ute) [d]omi-
n(orum) . [n(ostorum duorum)] dedic(ante) ... Postu[...]o co(n)s(ulari III Daciarum).

Contrairement à ses devanciers, C. C. Petolescu fit la juste remarque que l'inscription fut écrite pendant le règne de deux empereurs (l. 2 et surtout 4—5), dont un souffrit ensuite les rigueurs de la *damnatio memoriae*. C. C. Petolescu se prononça, et ici il faut lui donner raison une fois de plus, pour le règne de Caracalla et de Geta⁴⁴. Pour le consulaire, gouverneur des trois Dacies, l'épigraphiste bucarestois nous offre, avec beaucoup de réserves, le nom *T. Fl. Postu[mian?]us*. Bien qu'il soit très difficile à distinguer quelque chose dans la partie gauche, très effacée, des lignes 6—7, je suis parvenu à certains résultats après une minutieuse examination de la pièce et après avoir eu recours à des photos et à des empreintes. La fin du *cognomen* du personnage se trouve dans la partie gauche de la 7e ligne. Remarquons qu'à cette ligne les mots sont plus distancés que, par exemple, à la 2e ligne. La 7e ligne est, pourtant, plus brève, finissant avec une *hedera*. D'autre part, des ligatures n'ont pas été utilisées dans le reste du texte. Il est, donc, difficile à concevoir qu'avant O aient eu place quatre lettres, *MIAN*⁴⁵, ou même trois, *MIN*⁴⁶. À la gauche de O se trouvait, fort probablement, une seule lettre, *M*, dont on distingue la partie droite,

³⁷ À suivre l'excellente restitution appartenant à W. Hüttl (*Antoninus Pius II*, Prag, 1933, p. 78—79) de la 2e ligne de CIL III, 1458, le premier cas pour la Dacia Superior est celui de C. Curtius Iustus, ce qui m'avait échappé dans *ActaMN IX*, 1972, p. 465—466, notamment n. 14 = *Actes de la XIIe Conférence Internationale d'Etudes Classiques „Eirene“*, Cluj-Napoca, 1972 [1975], p. 681.

³⁸ v. A. Stein, *Reichsb.*, p. 22—28, 35—36. On ne connaît pas le premier gouverneur du règne de Antoninus Pius. Pour la période 153—156 une solution acceptable, mais pas sûre, est Calpurnius Iulianus (v. I. Piso, *RömÖst III*, 1975, p. 179—180). Pour les années 161—168, le gouverneur qui suivit à P. Furius Saturninus est considéré, faute de mieux, P. Calpurnius Proculus (A. Stein, *Reichsb.*, p. 75; cf. B. E. Thomasson, *op. cit.*, p. 47). Le dernier gouverneur de la Dacia Superior est, tel que j'ai essayé de prouver dans un article en préparation, Ti. Iulius Flaccinus (cf. A. Stein, *Reichsb.*, p. 27).

³⁹ v. pourtant R. Syme, *loc. cit.*: *But it might have been an unknown Fufidius Pollio, or even perhaps Claudius Pollio, the new Arval Brother recently revealed* (AnnEp, 1947, 59).

⁴⁰ *Sargetia V*, 1968, p. 101.

⁴¹ *Inscriptii și monumente sculpturale în Muzeul de istorie și artă Zalău*, Zalău, 1975, p. 28, nr. 55.

⁴² *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, Bucarest, 1977, p. 159—165.

⁴³ *op. cit.*, p. 160.

⁴⁴ *op. cit.*, p. 161.

⁴⁵ *op. cit.*, p. 165.

⁴⁶ N. Gudea, V. Lucăcel, *loc. cit.*

très effacée. Le *cognomen* du consulaire serait, donc, *Postu[m]us*. Son *nomen*, abrégé en deux lettres, se trouvait au début de la 6e ligne. Puisque de la seconde lettre on voit une portion d'une haste verticale, il faut choisir entre *Cl(audius)* et *Fl(avius)*. La seconde solution est préférable, car on connaît un sénateur, *M. Flavius Postumus*⁴⁷, qui est arrivé à la *praefectura aerarii militaris* après avoir été, pendant sa carrière, *adlectus inter tribunos ab Imp. Antonino Aug.* Dans *Antoninus* il faut voir, avec E. Groag⁴⁸, *M. Aurelius* ou *Caracalla*. Si, donc, le dédicant de l'autel de Tihău porte le nom *Flavius*, il est tout au plus apparenté, mais non pas identique au préfet de l'*aerarium militare*. Je propose le texte suivant (fig. 6):

[N]ymphis | Augg(ustis) | pro sal(ute) | dominn(or)um | [n]n(ostorum) dedic(ante) | [F]l(avio) ? Postu[m]o co(n)s(ulari).

C. C. Petolescu élargit la sphère de la discussion⁴⁹, en faisant appel à la carrière procuratorienne de *Ulpius Victor*⁵⁰ et à l'inscription du temple de *Bel de Porolissum*⁵¹. En résumant la théorie de l'épigraphiste bucarestois, on accepte pour la première inscription les opinions de Th. Mommsen⁵², qui aux lignes 7, 11, 16 avait lu l'épithète *Getic(a)* des trois légions, dont on y fait mention. Dans la dispute entre *Caracalla* et *Geta* la province de *Dacie* se serait donc, prononcé, à un certain moment, en faveur du dernier. Pour l'inscription de *Porolissum*, le consulaire dont le nom fut martelé serait identique à celui de l'inscription de *Tihău*⁵³. Pourquoi alors son nom resta sur cette dernière, bien que celui de *Geta* eût été rayé? Selon C. C. Petolescu entre la *damnatio memoriae* de *Geta* et la destitution du gouverneur se serait écoulé un certain laps de temps. C'est là le point faible de la thèse. Comme le nom de *Postumus*, dont on ne sait, d'ailleurs, presque rien, n'a pas été martelé sur l'autel de *Tihău*, j'ai de la peine à croire que les choses se soient passées de la manière qu'envisage C. C. Petolescu⁵⁴.

En tout cas, *Fl(?) Postumus* fut en *Dacie* le successeur probable de *C. Iulius Maximinus*, attesté en 208⁵⁵, et le devancier de *L. Marius Perpetuus*, qui le remplaça vers 212/213 (v., plus loin, no 4).

4 — En 1975 on a découvert, à 1500 m est des ruines du camp romain et de la ville de *Tibiscum*⁵⁶, trois fragments d'une même plaque épigraphique en marbre, arrondie

⁴⁷ CIL VIII, 7044=ILS, 1163; CIL X, 6008.

⁴⁸ PIR² III F 341.

⁴⁹ C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 164—165.

⁵⁰ CIL III, 1464=ILS, 1370.

⁵¹ A. Stein, *Dazien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1942, p. 3 sqq = N. Gudea, V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 11—12, nr. 7.

⁵² ad CIL III, 1464.

⁵³ C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 165.

⁵⁴ Dans un article en préparation je m'occuperai de CIL III, 1464, la source de toutes les discussions. L'inscription fut en 1977 transportée de *Ostrov*, nettoyée et installée dans le Musée de *Sarmizegetusa*. On n'y voit ni *Getic(a)* (c'est aussi l'avis de O. Hirschfeld et de O. Benndorf, qui ont examiné l'inscription, O. Hirschfeld, *Kleine Schriften*, Berlin, 1913, p. 750, n. 3), ni *Ant(onianiana)*, selon une hypothèse séduisante de H. G. Pflaum (*Les carrières procuratoriennes équestres* II, Paris, 1960, p. 691—693). J'y ai distingué l'épithète *Philip(piana)*.

⁵⁵ Dans l'inscription de *Rapoltul Mare* I. I. Russu (SCIV XIX, 4, 1968, p. 667—675 = *AnnEp*, 1971, 385) lit à la 2e ligne *trib. potes.*, en la datant, selon *imp. II* de la titulature de *Caracalla*, en 207—209. J'y lis *trib. pot. [X]I*, ce qui date l'inscription en 208; v., d'ailleurs, les remarques des éditeurs de *AnnEp*, 1971, ad 385.

⁵⁶ v. pour l'emplacement du site L. Groza, V. Wollmann, *ActaMN* XIII, 1976, p. 164, fig. 1.

ultérieurement, probablement dans la basse antiquité, pour servir de table. L. Groza et V. Wollmann ont établi le texte suivant⁵⁷:

.... ARI / ? COT / [pe]r P(ublium) Ae[lium] / Gemel[li(in)um] / tribu-
[n(um)].

Devant cette lecture et l'excellent commentaire qui l'accompagne il n'y a qu'une observation à faire. À la 2e ligne, après T, on distingue la partie gauche d'une V. Ce qu'on voit à gauche de l'O c'est le rallongement d'une autre V; on lit, donc, *votu[m]*.

R. Petrovsky du Musée de Caransebeș a découvert en 1977 quatorze nouveaux fragments de moindres dimensions, qui éclaireissent dans une large mesure le sens de l'inscription. Je sais infiniment gré à mes deux collègues, R. Petrovsky et V. Wollmann pour m'avoir, très généreusement, offert la récente trouvaille et la possibilité de rediscuter une pièce (fig. 7) d'un intérêt tout particulier.

Un des fragments se rattache, à droite, à la partie publiée par L. Groza et V. Wollmann. Celle-ci, que je note *a*, mesure 44×62×3 cm. Les lettres ont la hauteur constante de 4,5 cm. Une autre partie, *b*, formée de sept fragments, a les dimensions 23×25×2 cm. Les premières deux lignes sont suivies d'une troisième, très brève, au milieu du champ de l'inscription; sur *b* on n'en voit aucune trace. La 4e ligne de *b* correspond à la 1e ligne de *a*. Cette 4e ligne nous apprend que celui qui a accompli les vœux a été [L. M]ari[us Per]petuu[s], le bien connu gouverneur des trois Dacies du temps de Caracalla⁵⁸. L'inscription fut dédiée à une divinité quelconque, pour le salut de cet empereur, du nom duquel subsiste à la 1e ligne [Ant]on[ini] et à la 2e Augu[sti]. Dans cette dernière ligne il y a trop d'espace à gauche pour *pii felicitis*. Bien que la distance entre les mots eût pu être plus grande qu'aux autres lignes, il n'est pas à exclure une troisième épithète, comme, par exemple, *invicti*⁵⁹. À la 3e ligne il faut, très probablement, lire *nostr*⁶⁰. Au début de la 5e ligne on s'attend au titre *co(n)s(ularis)*, tandis qu'à sa fin, pour des raisons d'espace, à *lib(ens) solvit* ou à *reddidit*. Le *votum* fut accompli par les soins d'un tribun, très probablement commandant de la *coh. I Vindelicorum miliaria C. R. p. f.*, qui stationnait à cette époque à Tibiscum⁶¹. Au cas où on a ajouté à la fin de la 7e ligne l'épithète *V·E*, la ligature *V+M* de la 8e ligne a été utilisée pour des raisons de symétrie. Le *nomen Aelius* du tribun semble moins sûr qu'à la première publication de l'inscription. On peut penser à la 7e ligne au *nomen Aelius*, abrégé, suivi d'un second *nomen* ou d'un *cognomen*. Le même *nomen* pourrait être suivi par la filiation, bien qu'elle manque du nom du consulaire. Enfin, on peut avoir à faire à un autre *nomen*, plus long.

⁵⁷ *op. cit.*, p. 166—167, no 2, fig. 3 a—b = IDR III, 1, 128, fig. 97. L'inscription se trouve dans le Musée de Caransebeș et non pas, selon l'indication erronée de IDR III, 1, 128, dans le Musée de Reșița.

⁵⁸ CIL III, 6709 = EphEp V, 25 = ILS, 5899 = IGLS I, 39; CIL III, 6710 = EphEp V, 26 = IGLS I, 40; CIL III, 14150; CIL III, 14149²⁴; CIL III, 1178 = ILS, 1165; I. I. Russu, *MatArb* VI, 1959, p. 876—877 (= A. Buday, *Dolg* IV, 1913, p. 225) = *AnnEp*, 1960, 226; on peut ajouter les nos 4, 5 du présent article et une inscription trouvée à Kladovo en Moesia Superior, présentée par Mme M. Mirković au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine en septembre 1977 à Constanța; v., pour ne citer que quelques ouvrages, F. Miltner, *RE* XIV [1930], 1836—1837, nr. 57; A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 54—55; *Reichsb.*, p. 67—68; G. Barbieri, *L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino*, Roma, 1952, p. 87, nr. 357; J. Fitz, *Alba Regia* VI—VII, 1966, p. 204—205; B. E. Thomasson, *op. cit.*, p. 45.

⁵⁹ CIL III, 7597.

⁶⁰ CIL III, 1063, 7645.

⁶¹ CIL XVI, 163 = IDR I, 3; CIL XVI, 90 = IDR I, 15; IDR III, 1, 137; v. I. I. Russu, *Alia* XVII, 1974, p. 55 sqq.

Les fragments *c-h* appartiennent, par leur minceur, à la partie d'en haut de l'inscription.

c — dimensions: $8 \times 8 \times 1$ cm; à la 1e ligne *N*; à la 2e *M*, suivi d'une haste verticale — éventuellement [*I*]mp(eratoris).

d — dimensions: $6,5 \times 4 \times 0,7$ cm; à la 1e ligne *N*; à la 2e *P*, *B*, *D*, *R*, *E* ou *F*.

e — dimensions: $5 \times 2 \times 1$ cm; *R* est suivie d'une *I* très petite, probablement à la fin d'une ligne.

f — dimensions: $9 \times 7 \times 1$ cm; *IS* — de [*f*elic]is?

g — dimensions: $3,3 \times 3 \times 1$ cm; partie inférieure d'une haste verticale.

h — dimensions: $7 \times 7 \times 1$ cm; fragment de la marge profilée.

Le texte reconstitué est tel que suit (fig. 8):

. / [*pro salute*? *Imp(eratoris) Caes(aris) M(arci) Aureli(i) Ant[on]ini* / *p[ro] felicit[is]?*] *Augu[sti] nostri* / *L(ucius) M[ari]u[s] Per[petu]u[s] co(n)s(ularis)*] *votu[m reddidit]* ? / [*per P(ublium) Ae[liu]m*? ..] / *Gemel[lu]m* / *tribunum*.

Deux mots encore sur L. Marius Perpetuus, dont la carrière complète sera présentée dans les nouveaux *Fasti provinciae Daciae* en préparation. La seule inscription exactement datée du temps de son gouvernement de la Dacie est celle de Napoca de 214⁶². L'inscription de Kladovo, présentée par Mme M. Mirković au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine en septembre 1977 à Constanța, a été dédiée par L. Marius Perpetuus, en qualité de gouverneur de la Moesia Superior, à Iuppiter Dolichenus pour le salut de Caracalla et de Julia Domna, apparemment après le meurtre de Geta⁶³. L. Marius Perpetuus ne pouvait, donc, arriver en Dacie avant 212; il est difficile à se prononcer si sa nomination coïncida ou non avec la visite de Caracalla en Dacie⁶⁴. L'inscription de Kladovo soutient l'interprétation de l'autel de Tihău (v. ci-dessus, no 3). L. Marius Perpetuus remplaça en 212/213 Fl.(?) Postumus à la tête de la Dacie, pour être lui-même remplacé vers 215 par C. Iulius Septimius Castinus⁶⁵.

5 — Dans la restitution de la très difficile inscription du prétoire du camp de Buciumi, vouée à l'empereur Caracalla par la *cob. II Nervia Brittonum miliaria*, Prof. M. Macrea et ses collaborateurs, E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel et C. Pop firent preuve de vraie virtuosité épigraphique⁶⁶. Voici le texte qu'ils nous ont offert:

Im[p(eratori)] C[a]es[ari] Divi / L(ucii) Septimi(i) S[er]v[e]ri / Pii Pe[r]v[er]t[is] Au / g(usti)] Arab(ici) Adi[a]b(enici) [P]ar[is]t[is] Max(im)i [f]ilio / [Divi] Marci Ant[on]ini Pii Germ(anici) / [S]a[rm]at[is] ne[p]ot[i] Di[vi] A[ntoni]ni Pii / [p]ronepoti D[i]v[i] Ha / drian[i] a[b]nepoti / Divi Trai[a]ni Parth[ic]i et Divi Nervae ad[nepoti] Marco A[u]rel[i]o An[t]o- / nino Au[g(usto)] coh(ors) I[I] N(ervia) Br[ittonum] m[iliaria] Ant[on]ianina p[ro]p[ri]a / f[idelis] / de[dica]nte

⁶² I. I. Russu, *MatArh* VI, 1959, p. 876—877 (= A. Buday, *Dolg* IV, 1913, p. 255) = *AnnEp*, 1960, 226.

⁶³ Geta fut tué à la fin de 211 ou, plus probablement, au début de 212 (W. Reusch, *Der historische Wert der Caracallavita*, *Klio Beitr.*, Leipzig, 1931, p. 13—15).

⁶⁴ La visite a été datée par C. Daicoviciu (*StCl* VII, 1965, p. 238—241 = *Dacica*, Cluj, 1970, p. 371—375) en 213, par J. Fitz (*Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214*, *Accad. d'Ungheria in Roma* II, 2, 1961, p. 11 sqq; *ActArch* XIV, 1962, p. 101 sqq; *Alba Regia* VI—VII, 1966, p. 202—205) en 214.

⁶⁵ cf. A. Stein, *Reichsb.*, p. 66; J. Fitz, *ActArchH* XIV, 1963, p. 105, n. 100; *Alba Regia* VI—VII, 1966, p. 204.

⁶⁶ *Studii și comunicări* XIV, 1969, p. 289—297, fig. 2, 3 = E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 115—116 = N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de istorie și artă Zalău*, Zalău, 1975, p. 22—23, nr. 37.

Il reste pourtant cinq fragments⁶⁷ qui n'ont été suffisamment mis à profit. Il est tout à fait normal que le dédicant fût le gouverneur de rang consulaire des trois Dacies, qui avait, lui et non pas le légat de la *leg. V Macedonica*, la commande de toutes les troupes auxiliaires de la Dacia Porolissensis⁶⁸.

Les fragments 11⁶⁹ — G·A — et 10⁷⁰ — G —, faisant partie de la dernière ligne de l'inscription, cachent le titre [*le]g(atus) A[u]g(usti) [pr(o) pr(aetore)]*. La question est de savoir quel était le nom du gouverneur. Le fragment 8 contient les lettres L·M⁷¹. Les éditeurs de l'inscription pensèrent à L. Marius Perpetuus, pour rejeter aussitôt et à grand tort⁷² cette hypothèse. Tout dernièrement C. C. Petolescu la soutint⁷³. La reconstitution de l'inscription dans son ensemble ne laisse plus de doutes sur la personne, bien que les abréviations et la ligature ne soient nullement sûres. Une incertitude pareille persiste sur la forme exacte du nom de la troupe, bien que dans les lignes 15—16 ait été introduit le fragment 9⁷⁴. Le fragment 7⁷⁵ doit être placé dans la 2e ligne. Le texte prend la forme suivante (fig. 9):

*Im[p(eratori)] C[a]esa[ri] Divi | L[ucii] Septi[mii] Sever[i] | Pii Pe[r]r[iti]na[cis] Au[g(usti)]
Arab[ici] Adi[a]b[enici] [P]ar[thici] Max[imi] [f]ilio | [Divi] Marci An[toni]ni Pii Ger-
m[anici] | [S]ar[m(atice)] ne[p]ot[i] Di[vi] A[ntoni]ni Pii | [p]ronepoti D[i]vi Ha[driani] abne-
poti | Divi Traiani Parth[ic]i et Divi Nervae ad[nepoti] Marco A[u]rel[i]o Ant[on]in[o] Au-
g(usto) coh[ors] I [I] Ner[vi]a Br[ittonum] Ant[on]oniana | de[dica]nte L[ucio] M[ar]cio
Per[petuo] le[g(ato)] A[u]g(usti) [pr(o) pr(aetore)]*.

Il n'y a aucune preuve que l'inscription de Buciumi ait été posée à l'occasion de la visite de Caracalla en Dacie⁷⁶. Elle est datable, tout comme la fonction de L. Marius Perpetuus en Dacie, dans le laps de temps entre 212/213 et 215.

Addendum ad p. 181 — L'article de G. Alföldy, *Arheološki vestnik* XXVIII, 1977, p. 455—461, m'a fait apprendre, pendant les correctures, qu'à Rome on a découverte une seconde inscription payenne, écrite en 202 et datée de la même manière (M. J. Vermaseren — C. C. van Essen, *The excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*, Leiden, 1965, p. 118, sqq.)

IOAN PISO

⁶⁷ M. Macrea et collab., *Studii și comunicări* XIV, 1969, p. 292, 294, fig. 4, nos 7—10, p. 295, fig. 5, no 11.

⁶⁸ v. I. Piso, *RevRHist* XIII, 1, 1973, p. 1012.

⁶⁹ M. Macrea et collab., *Studii și comunicări* XIV, 1969, p. 295, fig. 5.

⁷⁰ *op. cit.*, p. 294, fig. 4.

⁷¹ *ibidem*.

⁷² On avait lu à la dernière ligne [*le]ga[tus] le[g(ionis)]*, *op. cit.*, p. 292.

⁷³ C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 161, n. 16.

⁷⁴ M. Macrea et collab., *op. cit.*, p. 294, fig. 4.

⁷⁵ *ibidem*.

⁷⁶ cf. *op. cit.*, p. 297.

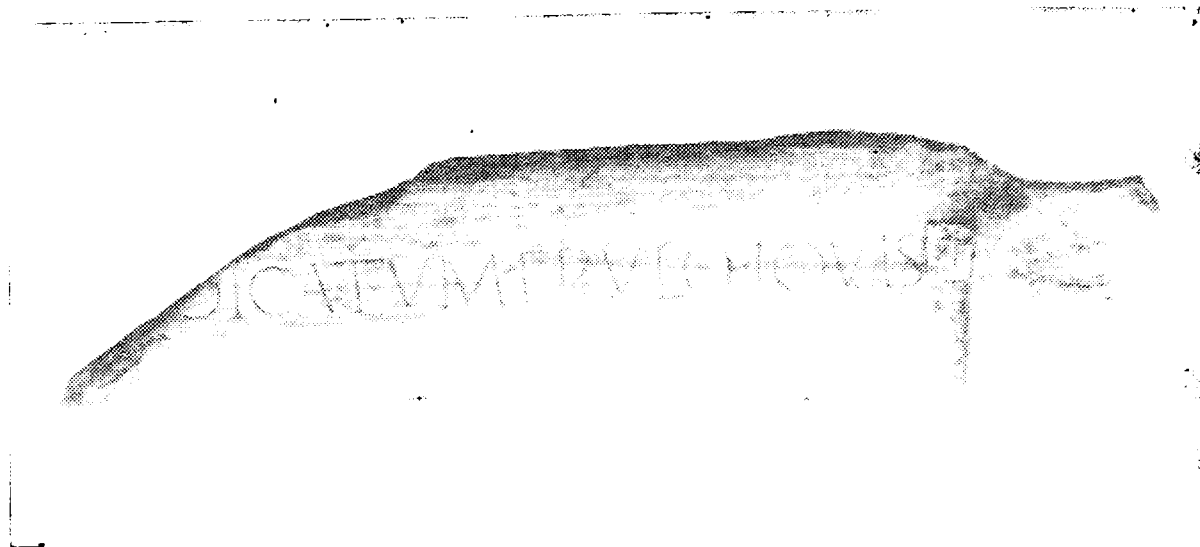

Fig. 1.

Fig. 2.

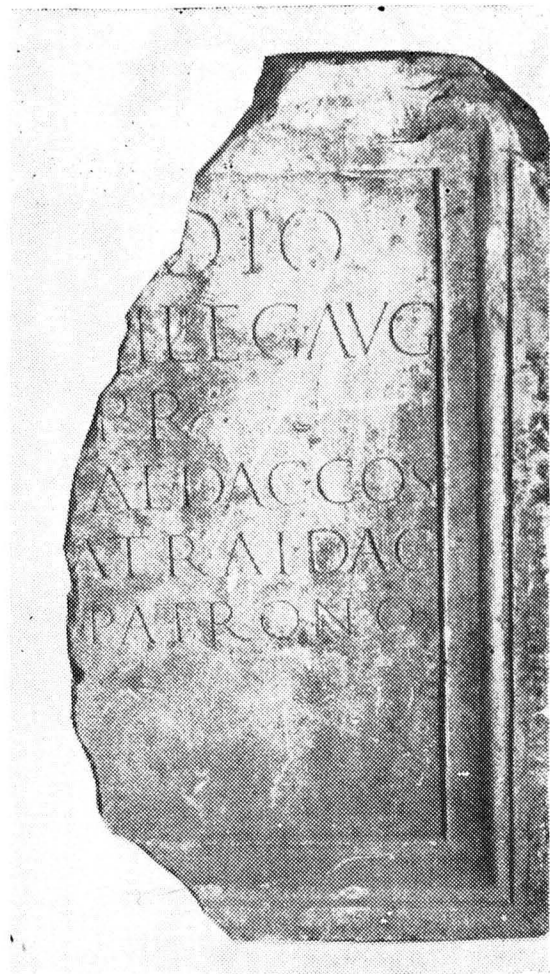

Fig. 3.

Fig. 4.

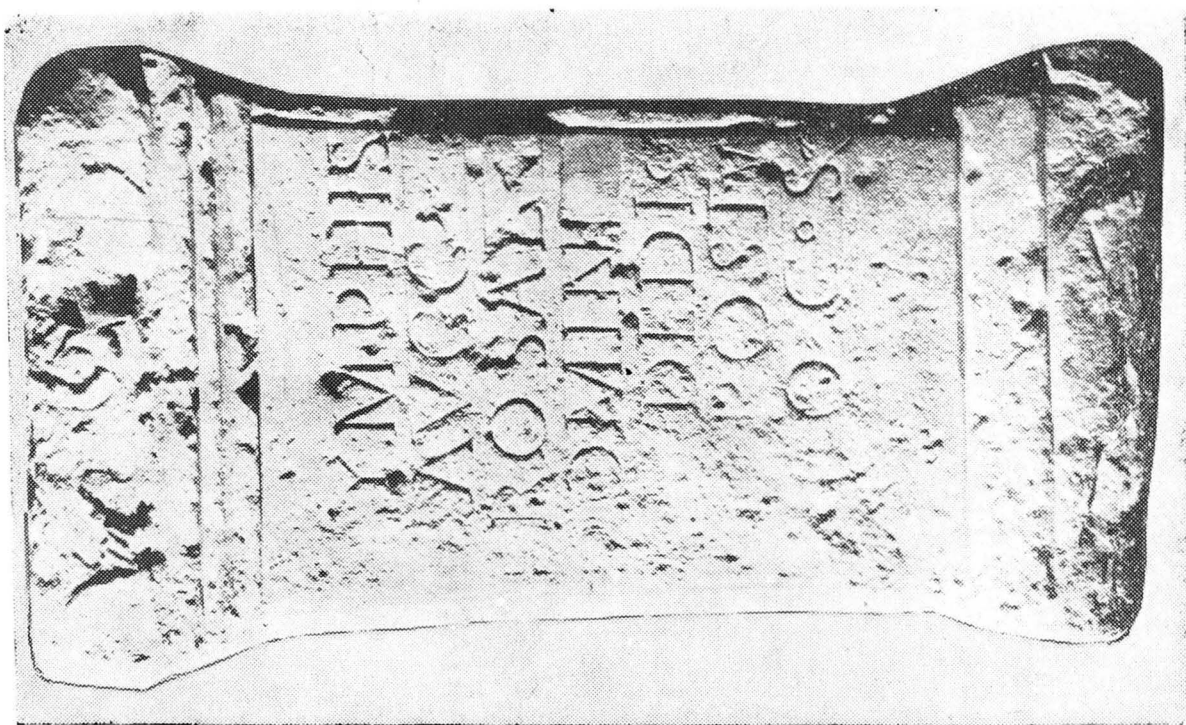

Fig. 5.

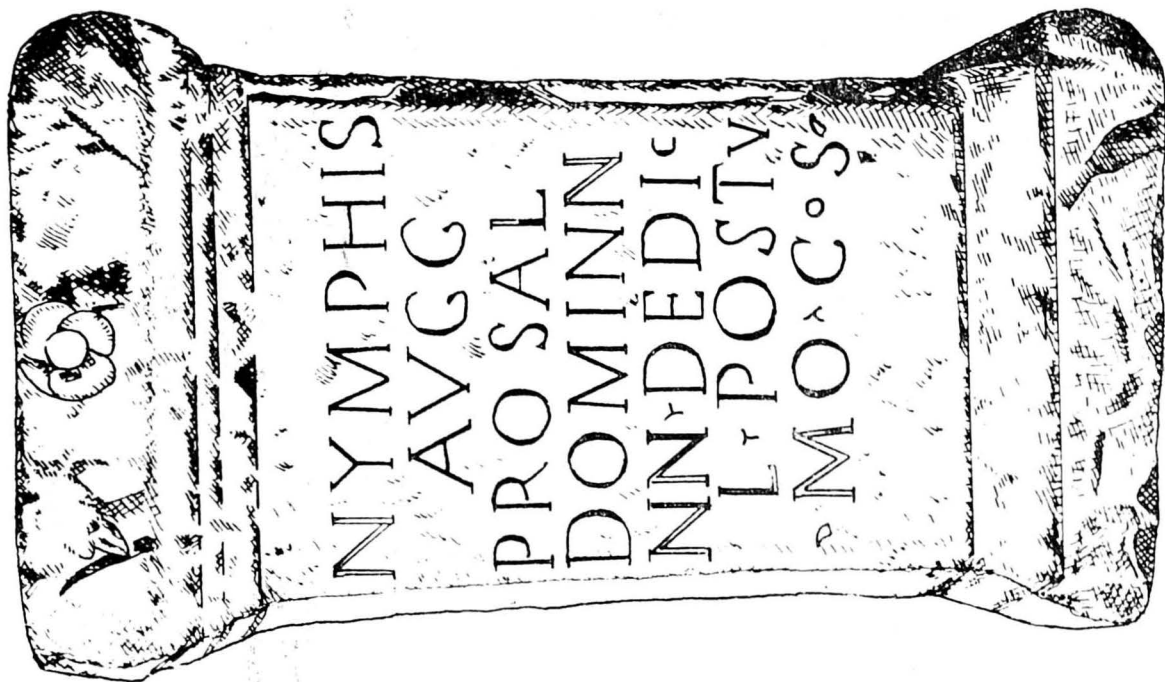

Fig. 6.

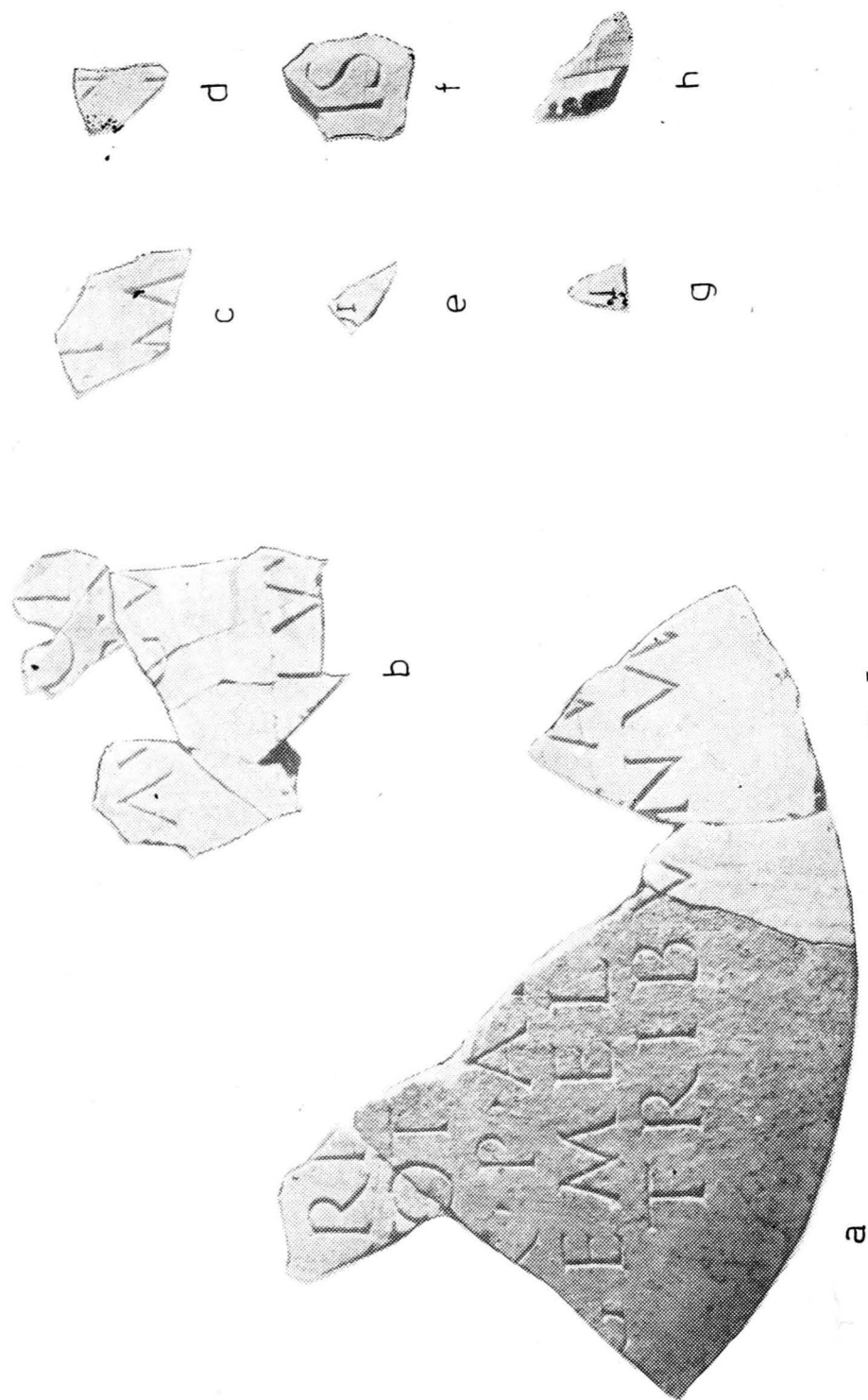

Fig. 7.

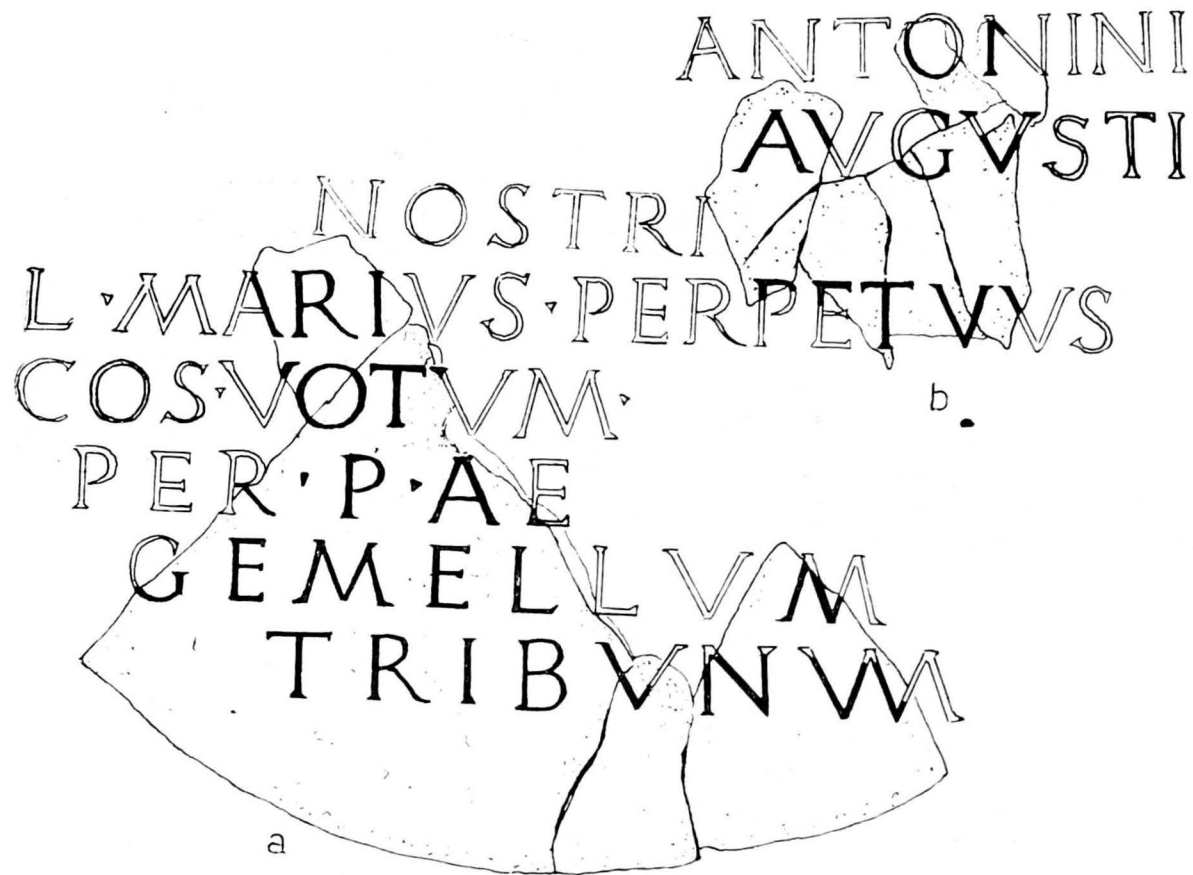

Fig. 8.

IMP CAESAR DIVI
L SEPTIMI SEVERI
PIPERTINI AC ISAUG
ARAB ADIAB PAR
THIC IMAX FILIO
DIVI MARCIAN
TONINI PIIGERM
SARM NEPOTIDI
VIAN TONINI PI
PRONE POTIDI VIHA
DRIANI ABNEPOTI
DIVITRAIANI PARTH
ICI ET DIVI NERVAE AD
NEPOTI MARCO AV
RELIO ANTONINI AV
G COHNERVI ABRA
DEDICANE L MAR PER
PETVO LEG AVG PR PR

Fig. 9.

ONOMASTICA INSCRIPȚIILOR DE LA POTAISSA

La sfârșitul celor două războaie daco-romane și transformarea Daciei în provincie romană, pe lângă armată, aparatul administrativ și economic, împăratul Traian a colonizat noua provincie cu o populație masivă de elemente romane sau romanizate pentru ca în scurt timp să devină un teritoriu roman la nord de Dunăre. Coloniștii, după cum este cunoscut, au fost aduși din toate provinciile imperiului roman, fapt atestat și de inscripțiile descoperite. Deci, afirmația lui Eutropius „Traianus, victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat, ad agros et urbes colendas”¹, este confirmată.

Așezarea de pe râul Arieș cu numele dacic de Potaissa sau Patavissa nu a putut rămîne în afara procesului de colonizare început de împăratul Traian și continuat de urmașii săi. La Potaissa, așa cum o dovedesc resturile culturii materiale, acest proces, în prima jumătate a secolului al II-lea a fost mai redus față de marile centre urbane Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Napoca etc.

Despre dezvoltarea așezării Potaissa se poate vorbi abia după aducerea legiunii a V-a Macedonica, deci, după anul 168, perioadă cînd apar și primele inscripții pe teritoriul castrului². Stabilirea legiunii la Potaissa a fost urmată de un puternic aflux de populație, de elemente militare și civile. În decurs de aproape 30 de ani așezarea s-a dezvoltat atît de mult, încît, după cum mărturisește Ulpian, vechiului sat care fusese ridicat la rangul de *municipium*³ de către Septimiu Sever i se acordă titlul de *colonia*, „Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit”⁴.

Pe baza unei analize asupra dezvoltării Potaissiei se poate ajunge la concluzia că așezarea romană de aici constituie pentru Dacia un exemplu tipic de oraș militar, dezvoltat pe lângă un castru de legiune, investit în scurt timp cu titlul de *municipium*, apoi cu cel de *colonia*⁵. La Potaissa, așa după cum s-a arătat mai sus, de o dezvoltare rapidă a așezării din punct de vedere militar, economic și cultural, nu poate fi vorba mai înainte de aducerea legiunii a V-a Macedonica în 167—168, ci numai după această dată. Majoritatea coloniștilor au venit și s-au stabilit aici odată cu armata, proces care a continuat și în perioada următoare.

Cea mai mare parte a coloniștilor de la Potaissa sînt veniți, ca, de altfel, în toată Dacia, din provinciile vecine Moesia, Pannonia, Thracia, Dalmatia, cît și din teritoriile mai îndepărtate ale imperiului: Italia și Orient.

¹ Eutropius, VIII, 6, 2.

² CIL, III, 876, 905, 38 = I. I. Russu, în *ActaMN*, I, 1964, p. 479; M. Bărbulescu—Z. Milea, în *SCIVA*, 4, 1975, p. 571—576.

³ CIL, III, 913 = 7680, 1030, 7709; I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXIX, 1909, p. 162; *AnnEp*, 1910, 132; I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXXV, 1915, p. 45; Șt. Bezdechi, în *AIȘC*, 1/2, 1928—1932, p. 61, 1 a, b; *AnnEp*, 1934, p. 17; I. I. Russu, în *AIȘC*, III, 1936—1940, p. 321, 1; *AnnEp*, 1950, p. 14.

⁴ Ulpian, *Digesta*, L, 15/1, 9.

⁵ C. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 129.

Componența etnică¹ a populației Potaissiei poate fi stabilită, aproximativ, pe baza numeroaselor inscripții descoperite în zona arheologică a orașului. S-au descoperit în total 163 monumente epigrafice din care 49 sînt inscripții fragmentare care nu permit reconstituirea vreunui nume. Nume de persoane apar numai pe 114 monumente epigrafice (altare votive și lespezi funerare). Pe baza inscripțiilor se poate stabili apartenența etnică a celor menționați după cum urmează: romane 135, grecești 10, ilirice 10, celtice 4, traco-getice 7, greco-orientale 3, orientale 7. În inscripții sînt menționate 53 de ocupații (funcții) ale dedicațiilor din care 50 aparțin unor persoane care poartă nume romane, iar 3 unora care poartă nume traco-getice.

Analiza inscripțiilor ne permite constatarea că din totalul de 176 de nume cîte sînt menționate în inscripții 21 sînt nume de femei: 15 romane, 3 ilirice, 2 celtice, 1 traco-getic.

I. *Nume romane*. Din cele arătate mai sus se poate observa, după cum este și firesc, că majoritatea coloniștilor sînt elemente romane⁶ sau pe cale de romanizare, purtînd nume gentile romane, ale împăraților care le-au acordat cetățenia romană: cu nomen gentile Aurelius sînt 34, Aelius 22, Valerius 13, Ulpus 9, Iulius 7, Claudius 3, Statius 2, Tiberius 2, Cassius, Flavius, Carvilius, Arrius, Annius, Livius, Aemilianus cîte unul.

Nu toți cei menționați în inscripții au praenomen, nomen și cognomen. Ei apar după cum urmează: cu praenomen, nomen, cognomen 26; cu nomen, cognomen 68; cu praenomen, nomen 4; cu praenomen, cognomen 11; cu praenomen 8; cu cognomen 12.

Cu toate că majoritatea absolută a persoanelor menționate în inscripții poartă nume romane, aceasta nu trebuie să ne ducă la concluzia că sînt de origine italică. Cei de origine italică sînt puțini la număr, cea mai mare parte fiind elemente romanizate, aduse din provinciile amintite mai sus.

II. *Nume grecești*⁷. Acestea sînt în număr de 10. Coloniștii care poartă cognomen grecesc sînt aduși din provinciile balcanice și orientale de cultură greacă. Ei au gentiliciu roman: Aelius, Aurelius, Iulius, iar cognomenul este de origine greacă.

1. I[ul(ius)] *Alexander*. CIL, III, 7692; I. I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 197.

I[ul(ius)] Ale/ xander/vet(eranus) ex b(eneficiario)/ co(n)s(ularis) et/ Serenn .../Martinia[nus?]/[?] leg(...)/ex voto p(os)uerunt)].

2. Aurelius *Asclepiades*. W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, I, 1863—1870, p. 158; Forcellini, *Onomasticon totius Latinitatis*, I, 1913, p. 184; A. Călinaș-M. Bărbulescu, *O epigrafă inedită din castrul de la Potaissa*, ms.

Genio/ (centuriae)/ Aure/lius Ascle/piades/ V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito).

3. Aur(elius) *Crit[o]*. CIL, III, 914; I.I. Russu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 882, nr. 18, fig. 18.

[D(is) M(anibus)]/ Aur(elius) Crit[o]/ vix(it) ann(os) IIII/ Aur(elius) Zosim/ianus vix(it) an/nu(m) ex Moesia/Superiore Aur(elius)/ Zosimus natibus/...

4. *Hermias*. CIL, III, 897; W. Pape, *op. cit.*, I, p. 384.

Marti amic(o)/ et consentienti/ sacrum/ Hermias dedicavit/ idemq(ue) vovit.

⁶ Forcellini, *Onomasticon totius Latinitatis*, I—II, 1913—1920; I. I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 186 sqq.

⁷ W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, 1863—1870, p. 158; Fr. Bechtel, *Die historische Personennamen des griechischen eis zur Kaiserzeit*, Halle, 1917; W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933; I. I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 197; I. I. Russu, *L'onomastique de la Dacie romaine*, în *L'Onomastique latine. Colloques internationaux du C.N.R.S.*, Paris, 1977, p. 353—363.

5. *Hermias*. CIL, III, 898; W. Pape, *op. cit.*, I, p. 384.
Mercurio/ consentienti/ sacrum/ Hermias d(e)d(i)c(a)v(it)/ idemq(ue) vovit.
6. *Iul(ius) Zeno*. CIL, III, 13761; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941–1943, p. 197.
[D(is)] M(anibus)/ [Iul(ius) S]ceno/ ?barb]us vix(it)/an ...] Iul(ius) Ze/no vix(it)
an(nos) XI/...] vix(it) an(nos)/...] oas/vix(it) an(nos)...] Iul(ius) Gai/us vix(it)
an(nos) ...]/Iul(ius) M/... vi]x(it) an(nos) I/...] pias/...] co(n)i[ugi ...]
7. *Aur(elius) Zosimus*. CIL, III, 914; I.I. Russu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 882, nr. 18, fig. 18.
[D(is) M(anibus)]/ Aur(elius) Crit[o]/ vix(it) ann(os) IIII/ Aur(elis) Zosim/ianus
vix(it) an/nu(m) ex Moesia Superiore, Aur(elius)/ Zosimus natibus.
8. *Aur(elius) Zosimianus*. *Ibidem*.
9. *Iulia Avistaenete*. CIL, III, 7703; W. Pape, *op. cit.*, p. 130.
... ann? Iulia Avi/ staenete coniugi/ carissimo me/moriam posuit.
10. [A]el(ius) *Theubropes*. I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXXV, 1915, p. 48, fig. 7 (la p. 45); I.I. Russu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 878–879, nr. 10 cu fig. 11.
I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ (A)el(ius) The/ubro/pes/ v(otum) l(ibens) p(osuit).

Numele grecesc Teupropes, cu varianta sau forma coruptă Theubropes, mai apare o dată în Dacia într-o inscripție votivă de la Măciș Satulung (Cluj), purtat de patronul sclavului Fortunatus⁸.

Numele de la numerele 3, 7, 8 fac parte dintr-o familie de provinciali greco-romani cu cetățenia de la un împărat Aurelius (Caracalla?) și cognomina grecesc.

III. *Nume illirice*⁹. În inscripțiile de la Potaissa apar un număr de 10 persoane care poartă nume illirice. Populația illirică a participat la cucerirea, colonizarea și romanizarea Daciei.

Se poate presupune că la Potaissa aceștia au venit odată cu legiunea a V-a Macedonica. Coloniștii de proveniență illirică atestați la Potaissa poartă *nomen gentile* Aurelius și Iulianus.

1. *Aia Nandonis*. CIL, III, 917; I.I. Russu, *Illirii. Istoria — limba și onomastica — romanizarea*, București, 1969, p. 163.
D(is) M(anibus)/ Aia Nandonis vixit/ annis LXXX. Andrada/ Bituvantis vix(it)
an(n)is/ LXXX. Bricena vixit an(n)is/ XL Ius[t]a vixit an(n)is XXX/ Bedarus
vixit XII Pos(t) obi/tum ei Herculanus liber/tus patron(a)e bene mer(enti).
2. *Andrada*. *Ibidem*.
3. *Bedarus*. *Ibidem*.
4. *Bituvas*. *Ibidem*.
5. *Bricena*. *Ibidem*.
6. *Aur(elius) Dasius*. CIL, III, 918; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941–1943, p. 201, nr. 32; I.I. Russu, *Illirii ...*, p. 196.
D(is) M(anibus)/ Aur(elius) Auluc(ent)/us v(ixit) d(ies)I m(enses) VI an(nos) XXXV/
Aur(elii) Basianus et D/asius [be]n(em(erenti) e(t)/ s(i)bi m(emoriam) fa(cendam)
cureunt.
7. *Aur(elius) Epicatius*. CIL, III, 920; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941–1943, p. 202, nr. 46; I.I. Russu, *Illirii ...*, p. 208.
D(is) M(anibus)/ Aur(elius) Epicatiu[s]/vixit ann(is) LII/ Aur(elius) Viator vi/xti
annis X/ Aur(elius) Corbulo/ vixit annis XII.

⁸ I. I. Russu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 879.

⁹ I. I. Russu, în *AISC*, IV, 1941–1943, p. 198–207; idem, *Illiri. Istoria — limba și onomastica — romanizarea*, București, 1969, p. 161 sqq.

8. *Aia Nandonis* (Aia fiica lui *Nando*). CIL, III, 917; I.I. Russu, *Illirii* ..., p. 227.
9. *Panianus*. I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXII, 1902, p. 82 (desen); *JÖAI*, II, 1902, Bbl. 106; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 205, nr. 85; I.I. Russu, *Illirii* ..., p. 231.
[D(is)] M(anibus)/...ianus vix(it) ann(is)/Panianus/ ei[us?].
10. [Iul(ius) S]cenobarbus. CIL, III, 13761; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 205, nr. 85; I.I. Russu, *Illirii* ..., p. 244.
[D(is)] M(anibus)/ [Iul(ius) S]ceno/?barb/us vixi(t)/ an... Iul(ius) Ze/no vix(it)] an(nos) XI/... vix(it) an(nos)/... oas/ vix(it) an(nos)... Iul(ius) Gai/ius vix(it) an(nos) ... I Iul(ius) M/... vi]x(it) an(nos) I/ ... pias/ ... co(n)i[ugi ...].

IV. *Nume celtice*¹⁰. În Dacia persoanele care poartă nume celtice sînt atestate ca figurînd printre militari și comercianți. La Potaissa s-a descoperit o lespede funerară unde este menționat un militar din cohorta I de batavi împreună cu familia sa.

1. Au(relius) Reatinus *Birsi*. CIL, III, 13766—13767; R. Münsterberg, J. Oehler, în *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 107; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 229, nr. 7. Au(relio) Reatino *Birsi* militi co/h(ortis) I B(atavorum) [v]ixit an(nis)/ Mar/cia Tavius et Latasa/ sorores p(onendum) c(uraverunt) fratri/ [suo pientissimo].
2. *Latasa*. *Ibidem*.
3. Au(relius) Reatinus *Birsi*. *Ibidem*.
4. Marcia Tavius. *Ibidem*.

V. *Nume traco-getice*¹¹. După cucerirea Daciei și transformarea ei în provincie romană au loc transformări radicale în concepțiile, modul și condițiile de viață prin întreruperea formelor politice statale și în mare parte a culturii materiale și spirituale geto-dace, introducîndu-se un nou mod de producție împreună cu toate formele de organizare și orientare economică, socială și culturală. Faptul că din totalul de 176 de nume menționate în inscripțiile descoperite la Potaissa doar 7 sînt de origine traco-getică este o dovadă a romanizării populației autohtone. O dată cu acordarea de către împărați a cetățeniei romane populația își ia nume gentiliciu roman, o mică parte din autohtoni păstrîndu-și numele mai vechi dacic, sub formă de cognomen. Deși este greu de departajat în rîndul purtătorilor numelor traco-getice elemente tracice colonizate în Dacia, totuși, printre purtătorii antroponimelor traco-dacice vor fi fost și autohtoni (nu numai traci)¹².

1. Aur(elius) Auluc[ent]us. CIL, III, 918; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 209, nr. 2; idem, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 89.
D(is) M(anibus) Aur(elius) Auluc[ent]/us v[er]ixit d(ies) I m(enses) VI an(nos) XXXV/ Aur(elii) Basianus et D(asius) [be]ne m(erenti) e(t)/ s(ibi) m(emoriam) fa(ciendam) curarunt.
2. Aur(elius) Dolens. CIL, III, 6255; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 211, nr. 20; idem în *ActaMN*, IV, 1967, p. 90.
Aur(elius) Dolens mil(es)/ leg(ionis) ex [voto].
3. *Drebius*. CIL, III, 889; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 211, nr. 21; idem, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 90.

¹⁰ A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*, Leipzig, I—III, 1896—1913; I. I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 228—233.

¹¹ I. I. Russu, în *AISC*, IV, p. 207—222; idem, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 89—94; idem, *Elemente traco-getice în Imperiul roman și în Byzantium*, București, 1976; idem, *L'onomastique* ..., 1977, p. 360.

¹² C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 228.

- I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ D. Reb(...)/ias (...) m(iles)/ leg(ionis) I Ita(licae).
4. Aur(elius) Drebias. CIL, III, 13768; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941–1943, p. 211, nr. 22; idem, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 90.
I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ Aur(elius)/ Drebi/(as) vot(um) ret(ulit).
5. Valeria Dula. *ArchÉrt*, 1915, p. 45, fig. 6; I.I. Russu, în *AISC*, 1941–1943, p. 212, nr. 24; idem, în *ActaMN*, IV, p. 91.
D(is) M(anibus)/ Valeria Dulae/ vix(it) an(nis) XXXI titu/lun pos(uit) Volus(ius)/ Titianus co[n]iugi pie/[ntissimae et?] B(ene) M(erenti).
6. Aur(elius) Mucianus. CIL, III, 7688; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941–1943, p. 46; I.I. Russu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 92.
Aur(elius) Mucianus ex c(ustode) a(rmorum).
7. P(ublius) Ael(ius) Mucianus. CIL, III, 7614; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941–1943 p. 213, nr. 44; I.I. Russu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 92.
I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ P(ublius) Ael(ius) Mucianus/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

VI. *Nume greco-orientale și orientale*¹³. Sînt menționați la Potaissa un număr de 3 persoane cu nume de origine greco-orientală și un număr de 6 persoane cu nume de origine orientală. Toate aceste elemente au venit la Potaissa odată cu armata, fapt demonstrat de inscripții. Este greu a face o delimitare strictă între orientali și greco-orientali dacă ținem seama de faptul că aceștia provin din regiuni ale imperiului care s-au aflat sub influența culturii grecești.

1. *Hermadio*. CIL, III, 7691; I.I. Russu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 881–882, nr. 16 cu fig. 16; Forcellini, *op. cit.*, I, 1913, p. 729.
[S]il(vano) Dom(estico)/ [H]ermad/[i]o vot(um)/ [l]ib(ens)/ pos(uit).
2. Aur(elius) *Timotheus*. CIL, III, 7683; Forcellini, *op. cit.*, II, 1920, p. 712.
Aur(elius) *Timotheus* si[gnum...]/ votum libe(n)s [merito solvit].
3. Aelius *Gorgias*. CIL, III, 7671; Forcellini, *op. cit.*, I, 1913, p. 682.
Aelius/ Gorgi/as Do[m]no et/ Domnae/ votum pos(uit).
4. *Bannaeus*. CIL, III, 7693 = 907; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941–1943, p. 224, nr. 6; I.I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 177; S. Sanie, în *ActaMN*, X, 1973, p. 155.
D(is) M(anibus)/ Ael(ia) Th(?)admes Palmura/ vix(it) an(nos) VIII Surillio/ vix(it) an(nos) XXV Rufina vix(it)/ an(nos) XX Ael(ius) Bolhas Ban/naei vet(eranus) ex n(umerus) Palmur(enorum)/ et Ael(ia) Domestica co[n]iux aei posuerant/ filiae pientissim(a)e et cu/lc(issi)m(a)e (sic!) et liberto et men/esteriis b(ene) m(erentibus).
5. Aur(elius) *Basianus*. CIL, III, 918; S. Sanie, *op. cit.*, p. 156.
D(is) M(anibus) Aur (elius) Auluc[ent]/us v(ixit) d(ies) I m(enses) VI an(nos) XXXV/ Aur(elii) *Basianus* et D/asius [be]ne m(erenti) e(t)/ s(ibi) m(emoriam) fa(cendam) curarunt.
6. Ael(ius) *Bolhas*. CIL, III, 7693 = 907; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941–1943, p. 225, nr. 14; idem, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 178.
D(is) M(anibus)/ Ael(ia) Th(?)admes Palmura/ vix(it) an(nos) VIII Surillio/ vix(it) an(nos) XXV Rufina vix(it)/ an(nos) XX Ael(ius) Bolhas Ban/naei vet(eranus) ex n(umerus) Palmur(enorum)/ et Ael(ia) Domestica co[n]iux aei posuerant/ filiae pientissim(a)e et cu/lc(issi)m(a)e (sic!) et liberto et men/esteriis (bene) m(erentibus).

¹³ I. I. Russu, în *AISC*, IV, 1941–1943, p. 222–228; idem, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 167–186; S. Sanie, în *Dacia*, N. S., XIV, 1970, p. 233–241; idem, în *ActaMN*, X, 1973, p. 151 sqq.; I. I. Russu, *L'onomastique...*, p. 361–362.

7. Aur(elius) *Farnax*. CIL, III, 7688; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 225, nr. 17.
8. *Surillio*. CIL, III, 7693 = 907; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 266, nr. 38; idem, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 179; S. Sanie, *op. cit.*, p. 166.
9. Ael(ia) Th(?)admes *Palmura*. CIL, III, 7693 = 907; I.I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 228, nr. 53; idem, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 179; S. Sanie, *op. cit.*, p. 168.

Din inscripțiile descoperite la Potaissa se poate stabili, cu aproximație, originea etnică a unor coloniști veniți aici. Onomastica inscripțiilor ne permite cunoașterea structurii socio-demografice și a procesului de romanizare în această zonă a provinciei traiane. Onomastica are o mare importanță deoarece ea ne relevă elementele care au participat la cucerirea, colonizarea și romanizarea Daciei. Este elocvent faptul că din totalul numelor de persoane de pe inscripțiile de la Potaissa 77% sînt de origine romană.

Numele de persoane sînt, înainte de toate, materiale lingvistice elemente de lexic ale unei limbi de un tip determinat. Remarcăm faptul că numele neromane apar fie ca nume individuale, fie drept cognomen în sistemul roman de *tria nomina*. În același timp numele de persoane sînt indicii precise etnice și geografice, indicatoare ale originii indivizilor, a situației lor sociale și juridice. Dar ei aparțin, în cea mai mare parte, clasei privilegiate a societății provinciale daco-romane care avea posibilitatea de a ridica monumente epigrafice cu numele lor¹⁴.

Indiferent de originea lor, coloniștii stabiliți la Potaissa, ca și în întreaga provincie Dacia, au fost purtători ai culturii materiale și spirituale romane. Autohtonii și coloniștii erau uniți prin limba comună — latina — și prin felul de viață tipic roman. În cazul Potaissiei armata a jucat un rol hotărîtor în procesul de romanizare a acestei zone centrale a Daciei.

CLAUDIA LUCA — ZAHARIE MILEA

L'ONOMASTIQUE DES INSCRIPTIONS DE POTAISSA

(Résumé)

En relevant tout d'abord l'importance des noms propres comme documents historiques les auteurs, dans le matériel présenté, ont fait une analyse des noms de personnes qui se trouvent sur les monuments épigraphiques découverts à Potaissa. On a fait une classification de l'onomastique du point de vue ethnique en résultant que la plus part des colons provenant presque "ex toto orbe Romano..." étaient d'origine romaine ou en cours de romanisation. Ceux qui ont des noms d'origine Grecque, Illiryque, Celtique, Thraco-getique... sont peu nombreux.

L'onomastique nous relève la structure sociale et ethnique, la romanisation et la romanité dans ce territoire de la province Dacie.

¹⁴ I. I. Russu, *L'onomastique...*, p. 354.

NOI DESCOPERIRI ROMANE PE DEALUL ZÎNELOR—TURDA*

Diferite aspecte legate de viața unuia din orașele importante ale Daciei romane Potaissa, se conturează an de an tot mai bine ca urmare a descoperirilor arheologice sistematice și întâmplătoare. Nu intenționăm să ne referim la întreaga viață economică socială și culturală a acestui oraș, ci doar la un aspect al vieții culturale. Ne-am oprit la cunoașterea prin intermediul diferitelor categorii de monumente descoperite la Potaissa, a artei provinciale romane, a atelierelor care au produs aceste piese.

Obiectul prezentului articol îl constituie descoperirea în zona Dealului Zînelor, mai bine zis în prelungirea vestică a acestuia — zonă numită „Csillagmál” — a unor piese sculpturale și a unui urcior. Ieșite la iveală ca urmare a lucrărilor agricole, unele au fost deteriorate. Găsite într-o zonă menționată în literatura de specialitate ca fiind locul uneia din necropolele Potaissii¹, ele vin să confirme acest lucru, toate avînd caracter funerar. Este vorba de o stelă familială fragmentară, un fragment de con de pin, un capac de sarcofag, un fragment de cutie de sarcofag și un urcior. Capacul de sarcofag, fragmentul de sarcofag și conul de pin au fost descoperite în partea de nord-est a Dealului Csillag în timp ce stela și urciorul sînt din partea de sud-vest a dealului. Din zona în care au fost descoperite aceste piese se cunosc morminte din cărămidă cu monede în ele².

E posibil însă ca sub simpla menționare Dealul Zînelor, cum apar descoperirile în registrul muzeului, să fie cuprinsă de fapt întreaga zonă dintre Valea Sîndului și Valea Parde fără nici o limitare a acestei denumiri numai pentru partea estică a acestui deal în timp ce prelungirea vestică a lui e cunoscută sub numele de Csillag. Cele două puncte situa-te pe același deal sînt considerate ca aparținînd aceleași necropole³.

Primii care menționează descoperiri făcute în zona Dealului Zînelor sînt Téglás István⁴ și Orban Balázs⁵, care notează ca provenind de aici sarcofage, coloane, capiteluri, morminte fără sicrie cu obiecte în ele, un cap de leu și un fragment de inscripție funerară. În zonă s-au mai descoperit: o stelă cu inscripție, un fragment de stelă și un coronament, piese aflate în patrimoniul Muzeului turdean⁶.

Ne-am referit numai la aceste descoperiri care se pare că au fost făcute pe dealul propriu-zis unde era necropola și nu pe pantele lui pentru că cel puțin pe panta estică a lui se întindea unul din cartierele meșteșugărești ale Potaissii romane unde existau atelierele meș-terilor olari și pietrari⁷.

* Lucrarea a fost prezentată la Sesiunea de comunicări în memoria lui M. Macrea, organizată de Muzeul de istorie al Transilvaniei în 18 noiembrie 1977. Fotografiile au fost executate de O. Sîrbu.

¹ I. Țigăra, în *ProblMuz*, 1960, p. 210.

² I. Téglás, în *ArchErt*, XXX, 1910, p. 125 sq.

³ I. Țigăra, *op. cit.*, p. 211.

⁴ I. Téglás, *op. cit.*, p. 125 sq.

⁵ O. Balázs, *Torda város és környéke*, Budapesta, 1889, p. 47.

⁶ M. Jude—C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, Cluj, 1973, p. 7 sq., nr. 2, pl. II, nr. 3, pl. III/1, nr. 24, pl. XIII/4.

⁷ I. Mitrofan, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 521 sq.

Fig. 1 — Stelă familială fragmentară.

1. *Stelă familială fragmentară* (fig. 1). Piesa are dimensiunile: $86 \times 56 \times 16$ cm, e lucrată în tehnica altoreliefului și are spatele nefasonat în timp ce părțile laterale sînt fasonate. În partea dreaptă este reprezentat un bărbat îmbrăcat cu o *tunica* cu mâneci lungi și cu falduri bogate. Tunica e probabil scurtă pînă la genunchi însă partea dreaptă inferioară a piesei lipsește. Peste tunică poartă *sagum* prins pe umărul drept cu o fibulă rotundă, care lasă să se vadă mîneca lungă a tunicii și formează la gît un fald unghiular ca și în cazul medalionului de la Ampelum⁸. Brațul drept îl ține îndoit la piept, palma e însă deteriorată, în mîna stîngă ține un *volumen*. Personajul are fața deteriorată, poartă părul scurt și barbă. În stînga femeia e îmbrăcată cu un veșmînt lung, iar mantia bogată e adunată pe brațul stîng care e ușor depărtat de corp în timp ce brațul drept e îndoit la piept cu mîna ieșind deasupra faldurilor costumului. Faldurile mantiei adunate pe brațul stîng vin să-i sublinieze silueta prelungă. Personajului îi lipsesc capul și picioarele. În fața părinților se află copilul, din care se păstrează parțial bustul. Fața rotundă e deteriorată, părul scurt, iar brațul drept îndoit. Probabil, că purta și el același veșmînt scurt cum se întîlnește și pe restul stelelor familiale.

Din punct de vedere artistic piesa e bine realizată, lăpicizii dovedind o atenție deosebită în redarea realistă a personajelor și a costumației lor. Din păcate piesa e fragmentară

⁸ L. Marinescu, în *Muzeul Național*, III, 1976, p. 126.

căci dacă s-ar fi păstrat în întregime ar fi fost una din cele mai frumoase piese ale colecției noastre. Ca realizare se aseamănă cu o altă piesă aflată la Muzeul din Turda, *aedicula* de la Luncani, și se datează în a doua jumătate a secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea⁹.

Cu această piesă avem deja și la Potaissa două stele familiale¹⁰, fiecare cu câte trei personaje în aceeași așezare, deosebite însă ca manieră de execuție și redare a figurilor de funcțiilor, ultima piesă fiind însă mult mai izbutită. În timp ce pe prima stelă cele trei personaje au fața rotundă, gâtul scurt și sînt destul de scunde, pe stela de care ne ocupăm ele sînt mult mai zvelte, fapt subliniat foarte bine de faldurile veșmintelor, în special, la femeie.

Tot trei personaje întâlnim și pe stelele descoperite la Porolissum, în timp ce stela din Muzeul din Aiud este cu șase persoane, iar pe cea din Muzeul din Gherla apar patru persoane¹¹. Această descoperire vine să completeze numărul stelelor familiale descoperite în Dacia Superoară, care acum se ridică la 9¹². Ea prezintă trăsături comune cu celelalte piese descoperite pe teritoriul provinciei, adică reprezentarea pe piese a bărbatului în dreapta, a femeii în stînga, iar între ei a copilului. Îmbrăcămintea este aceeași, bărbatul purtînd *tunica* pînă la genunchi, cu mîneci lungi peste care are *sagum*, prins pe umărul drept cu o fibulă rotundă în timp ce femeia are un veșmînt lung, iar deasupra o mantie. Singura deosebire față de celelalte constă în poziția mîinii stîngi a femeii ușor ridicată ținînd un capăt al mantiei în timp ce pe stelele de la Gherla și Aiud ține mîna stîngă pe creștetul copiilor¹³.

Între diferitele tipuri de monumente funerare, stele, medalioane, *aediculae*, coronamente, baze și statui, stela cu reprezentarea în întregime a familiei începe să-și contureze tot mai mult locul distinct odată cu descoperirile noi făcute în diferite puncte ale Daciei. Ea se înscrie în rîndul monumentelor funerare care au pătruns în Dacia dinspre apus, dar care au aici unele elemente specifice populației locale, ce le deosebesc de cele din alte provincii ale imperiului¹⁴.

2. *Pinia fragmentară* (fig. 2). Dimensiuni: 75×63 cm. Se păstrează doar jumătatea piniei dar și aceasta în partea stîngă e deteriorată. Fiind fragmentară nu ne putem da seama dacă avea sau nu plintă și orificiu care servea la fixarea piniei ca și coronament al monumentelor funerare. Pinia ovoid-conică are solzii lobați cu extremitățile rotunjite, dispuși succesivi în nouă brîuri serpentine convergent spre vîrf. Ei au o canelură longitudinală. Prin forma și dispunerea solzilor se încadrează în tipul I de pinii¹⁵. Este prima piesă executată independent descoperită la Potaissa și are analogii cu piese aflate în muzeele din Alba Iulia¹⁶ și Deva¹⁷.

În cazul altor două monumente descoperite tot la Potaissa pinia este executată unitar cu acestea dar mai schematizat. Este vorba de o piesă reprezentînd lei adosați asociați cu pinia¹⁸ și o stelă funerară a cărei coronament este același motiv amintit înainte, lei adosați

⁹ I. Mitrofan—L. Țeposu, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 531 sq., fig. 1.

¹⁰ I. I. Russu—Z. Milea, în *ProblMuz*, [1964], p. 27 sq., fig. 16.

¹¹ C. Pop—T. Soroceanu, în *SCIV*, 2, 1968, p. 351 sq.

¹² I. I. Russu—Z. Milea, *op. cit.*, p. 27 sq., fig. 16; L. David—V. Pintea, în *ActaMN*, III, 1966, p. 459 sqq., fig. 1—2; C. Pop—T. Soroceanu, *op. cit.*, p. 351 sqq., fig. 1—4; V. Moga, în *Apulum*, XII, 1974, p. 594, fig. 8.

¹³ C. Pop—T. Soroceanu, *op. cit.*, p. 353 sq., fig. 3—4.

¹⁴ L. Țeposu—Marinescu, în *SCIV*, 2, 1972, p. 221.

¹⁵ C. L. Băluță, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 135 sqq.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ L. Țeposu—L. Mărghită, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 162, pl. III, fig. 5.

¹⁸ M. Jude—C. Pop, *op. cit.*, p. 10, nr. 7, pl. V/2.

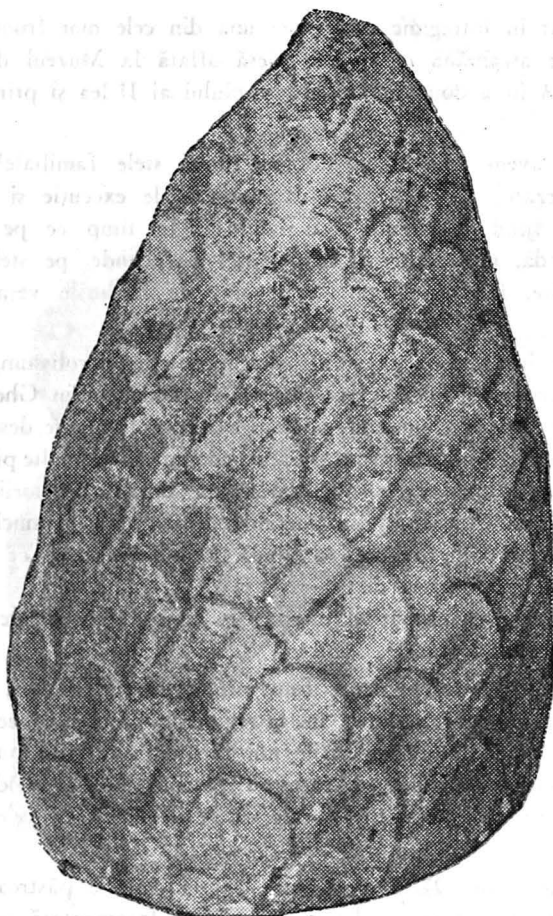

Fig. 2 — Pinie fragmentară.

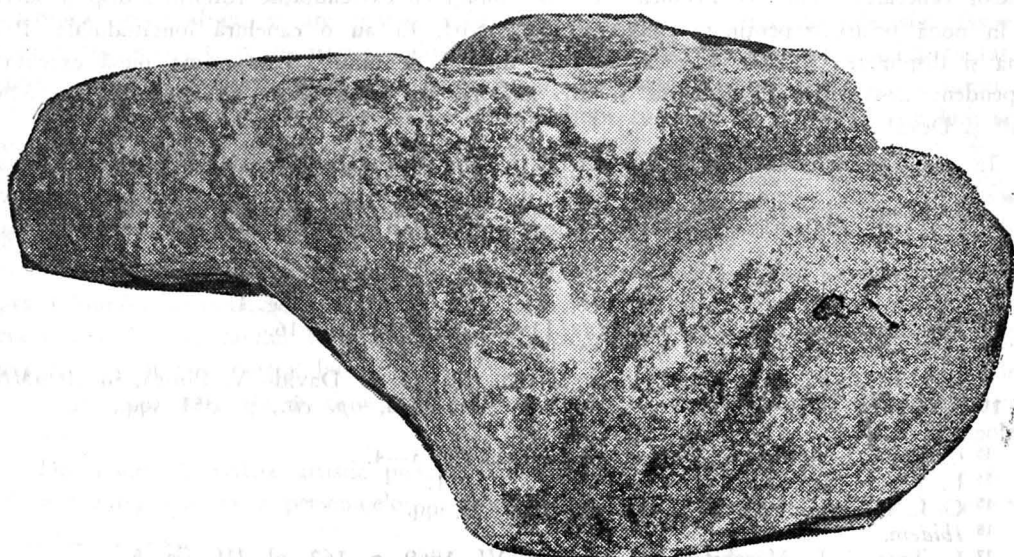

Fig. 3 — Capac de sarcofag.

Fig. 4 — Fragment de sarcofag.

și pinia¹⁹. Se remarcă diferențe tipologice între pinia lucrată independent care va servi drept coronament la fusurile de coloană funerare, la altarele funerare și la coronamentele funerare în formă de trunchi de piramidă cu fețele arcuite și pinia sculptată din același bloc cu monumentul funerar pentru care joacă rolul de coronament²⁰. Datarea: secolele II—III e.n.

3. *Capac de sarcofag (operculum) fragmentar* (fig. 3). Are dimensiunile: 50×50×8 cm. Se păstrează doar jumătate din capacul sarcofagului având forma de acoperiș de casă și acrotere în cele două colțuri. Înălțimea crestei acoperișului se află aproape pe aceeași linie cu înălțimea acroterelor. Lucrat destul de neîndemânic, capacul se înscrie în categoria sarcofagelor de tip clasic²¹ care au mai fost descoperite la Potaissa. Nu se observă orificii pentru fixarea lui de cutia sarcofagului cu ajutorul scoabelor.

4. *Fragment de sarcofag* (fig. 4). Are dimensiunile 46×38×12 cm. Se păstrează doar parțial fundul cutiei sarcofagului (*arca*) și un perete lateral.

5. *Urcior* (fig. 5). Dimensiuni: înălțimea 12 cm, diametrul maxim 12 cm, diametrul fundului 5 cm. Descoperit într-o zonă cu urme de piatră la suprafață, urciului îi lipsește gîtul și toarta. Lucrat dintr-o pastă de culoare roz-gălbuie, are corpul piriform, fundul profilat. Pe umărul urciului se văd urmele torții. Face parte din categoria mult răspîndită a urcioarelor cu o singură toartă utilizate ca vase funerare, avînd analogii cu urcioarele provenite din necropola de pe Dealul Suia de la Potaissa²².

În ce privește materialul folosit pentru piese acesta e piatra de calcar moale adusă din cariera de la Podeni²³, unul din principalii furnizori pentru monumentele și construcțiile Potaissiei. Capacul de sarcofag și fragmentul acestuia considerăm că sînt opera meșterilor pietrari care lucrau în cartierul meșteșugăresc descoperit pe panta estică a Dealului Zinelor și unde s-au mai descoperit asemenea piese. Ținînd cont și de numărul mare al pieselor sculpturale

¹⁹ M. M. Jude, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 498, nr. 5, fig. 5.

²⁰ C. L. Băluță, *op. cit.*, p. 134.

²¹ O. Floca, în *Sargetia*, II, 1941, p. 62 sq.

²² I. Țigăra, *op. cit.*, p. 203, fig. 5.

²³ Informație Z. Milea, căruia îi mulțumim și pe această cale.

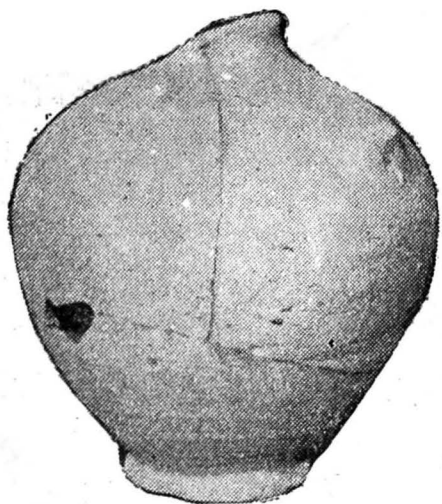

Fig. 5 — Urcior.

descoperite la Potaissa — *aediculae*, stele, medalioane, capiteluri, lei funerari, baza de coloane etc. — ne exprimăm părerea că și cele două piese, stela familială și pinia, sînt opera meșterilor care lucrau în atelierele potaissense.

ANA CĂȚINAȘ

NEUE RÖMISCHE FUNDE AUF DEM DEALUL ZINELOR IN TURDA

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz beschreibt fünf Bruchstücke von Grabdenkmälern, die auf dem Dealul Zinelor, der süd-westlich und gegenüber der Anhöhe, auf der das Legionslager liegt, entdeckt wurden. Die Ausführung der Reliefs, sowie die Analogien mit anderen aus den Friedhöfen Potaissas stammenden Entdeckungen, berechtigen die Annahme, daß sie in Potaissa gearbeitet wurden.

NOI CONTRIBUȚII PRIVIND NECROPOLA ROMANĂ DE LA POTAISSA

Principală necropolă romană de la Potaissa era situată în partea de sud a actualului oraș Turda, care se întindea, după descoperirile anterioare, în unghiul format de bifurcarea șoselelor Turda — Aiud și Turda — Cîmpeni. În anul 1886 s-au descoperit aici 6 sarcofage din piatră¹, între anii 1894 și 1895 un număr de 13 morminte², între anii 1936 și 1937, cu ocazia unor construcții, s-au descoperit alte sarcofage din piatră și cărămidă³, iar în anul 1956, cu ocazia unor lucrări edilitare, au fost scoase la iveală alte morminte din piatră și cărămidă⁴.

În primăvara anului 1969, la punctul „Uzina de apă”, situat în partea de est a necropolei, în unghiul format de vechea șosea Turda — Aiud și bifurcarea drumului spre mormîntul lui Mihai Viteazul (fig. 1), la circa 200 m de la șosea, s-a trasat un șanț pentru canalizare cu care ocazie s-au scos mai multe fragmente din piatră fasonată. Deplasarea la fața locului a dus la concluzia că fragmentele aparțineau unui sarcofag de copil. În vara aceluiași an s-a efectuat în acest punct o săpătură de salvare.

S. I. S-a trasat un șanț, paralel cu aleea de la intrare, lung de 12 m și lat de 1,20 m. În caseta 3—4 m, la —0,60 m, a apărut un sarcofag din piatră, acoperit cu o placă orizontală, marcat cu M1. În caseta 8—9 m, la —0,53 m, a apărut o masă de cioburi, probabil, sparte ritual, care par să aparțină, în majoritate, unei străchini. În caseta 12, la —1 m a apărut un sarcofag din cărămidă, marcat cu M2, care intra în peretele vestic al secțiunii. Pentru dezvelirea în întregime a celor 2 morminte s-a trasat încă o secțiune, la est de prima, paralelă cu aceasta, cu dimensiunile de 12/2 m.

S. II. În această secțiune, pe latura de vest, la numai 1 m, a apărut peretele unui sarcofag, M3, iar la 1,40 m, paralel cu M3, un alt sarcofag cu capac, M4. Această situație a impus distrugerea martorului dintre cele două secțiuni, ajungînd astfel la una singură cu dimensiunile de 12/4,20 m. Cînd s-a efectuat dezvelirea, la capătul de nord al lui M3, s-a dat peste o cutie din piatră, care conținea oase arse, marcată cu M5.

Descrierea mormintelor și a inventarelor:

M1, orientat N—S, lucrat cu dalta, din piatră de Podeni, nefinisat în exterior. Dimensiuni: lungimea gurii 2,13 m, lungimea fundului 2 m, lățimea la gură 0,75 m, iar la fund 0,60 m.

Sarcofagul are forma trapezoidală, îngustîndu-se de la gură spre fund. Această îngustare merge paralel cu subțierea pereților, care ajung spre fund la numai cîțiva centimetri. Capacul este format dintr-o singură lespede orizontală, groasă de 0,15 m. Pe fundul sarcofa-

¹ I. Téglás, în *ArchÉrt*, XVI, 1896, p. 65—68.

² Gh. Volensky, în *ArchÉrt*, XV, 1895, p. 72—73.

³ O. Floca, în *Sargetia*, II, 1941, p. 20 sqq.

⁴ I. Țigăra, în *ProblMuz*, Cluj, 1960, p. 195 sqq.

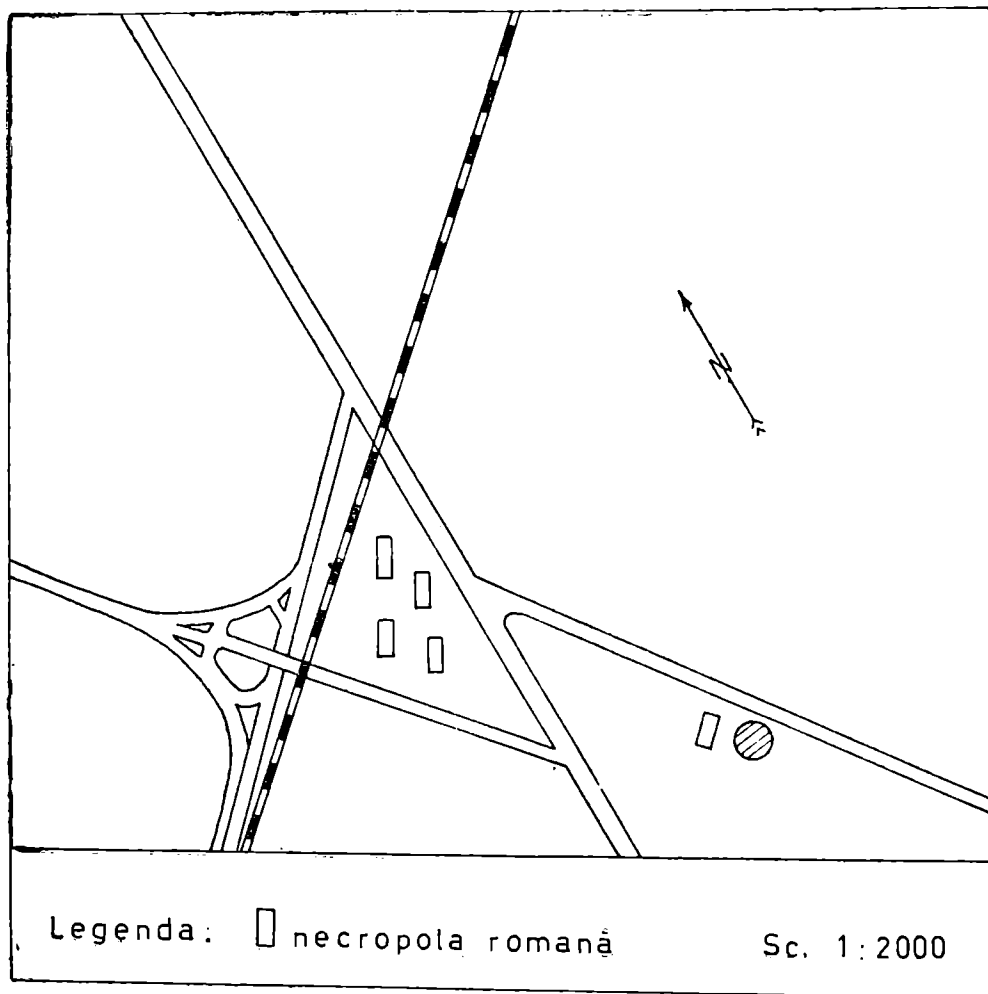

Fig. 1 — Necropola romană de la Potaissa, sectorul de est.

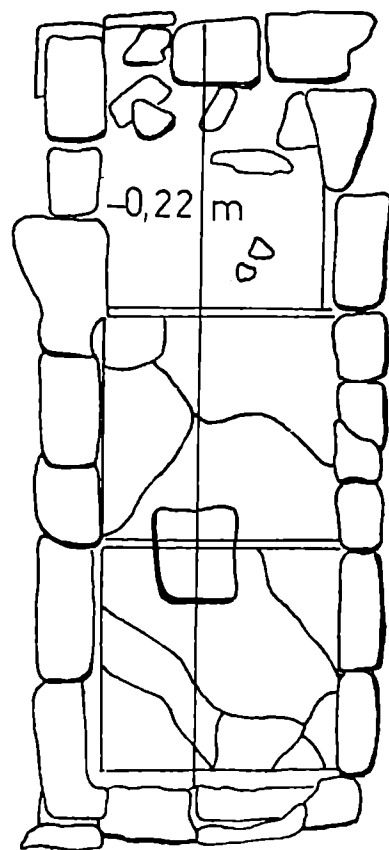
<https://biblioteca-digitala.ro>

Fig. 2 — Sarcofag din cărămidă.

gului apar câteva picioare mici, înalte de 10 cm. În interiorul cutiei, la cap, sarcofagul este mai înalt datorită pernei.

M2, orientat N—NV — S—SE. Sarcofagul este din cărămidă (fig. 2). Pentru dezvelirea lui s-a prelungit secțiunea cu o casetă de 0,60/2,20 m. Sarcofagul a apărut la —0,74 m. Dimensiuni: lungimea de 1,86 m, lățimea de 0,72 m, adâncimea de 0,23 m, grosimea cărămizilor de 0,04 m. Cutia era formată din cărămizi înguste și lungi cu dimensiunile de 12/37 cm, dispuse în 5 rânduri:

Rîndul 1. Era pus direct pe stratul de pietriș din balastul Arieșului. Latura de vest are 4 cărămizi, iar cea de est 5, ultima depășind cutia cu 10,5 cm. Rîndul 1 lateral, în partea de sud este format dintr-o singură cărămidă așezată între cărămizile pereților lungi. La capătul opus erau două cărămizi puse cap la cap, în lungime.

Rîndul 2. Latura de vest are 4 cărămizi întregi, iar la mijloc una retezată de 24 cm, pe latura de est un fragment de cărămidă de 21 cm, după care urmează 4 cărămizi întregi. La capete, la cel de sud, 2 cărămizi în lungime și un fragment cu 28 cm, iar pe latura de nord, o cărămidă întreagă și un fragment lung de 13 cm.

Rîndul 3. are pe latura de est patru cărămizi întregi și un fragment de 12 cm. Latura de vest este la fel. La capete, peretele sudic este format din 2 cărămizi, una îngustă și un fragment, iar peretele nordic din 2 cărămizi întregi.

Rîndul 4. Peretele de vest se compune din două fragmente (20 și 14 cm) și patru cărămizi întregi, iar peretele de est din două fragmente și una întreagă, apoi cinci fragmente. Capetele laterale — cel de sud este format dintr-o cărămidă și un fragment, iar cel de nord dintr-o cărămidă și două fragmente.

Rîndul 5. Latura de vest este formată dintr-o cărămidă întreagă, un fragment de țiglă de 37 cm, apoi iar o cărămidă. Restul nu s-a păstrat dar se pare că rîndul continua cu încă două cărămizi. Latura de est, un fragment de 26 cm, un fragment de țiglă cu bordură de 42 cm, apoi alte fragmente, care nu s-au păstrat. La capete, pereții sînt îmbucași în forma literei L. Peretele de nord este format din trei fragmente, iar din cel sudic s-a păstrat o cărămidă de 27 cm și una de 29 cm.

Sarcofagul era acoperit cu trei cărămizi mari, cu laturile de 55 cm, groase de 6 cm. Lipsește cărămida din partea de nord a capacului. Cărămida de la capătul de sud are două urme ale labei unui cîine.

Pe fundul culciei, în partea de nord erau oase calcinate, așezate direct pe pietriș. În partea de sud, pe fundul cutiei, la 0,71 m de la capătul sudic și 0,60 m de la cel nordic se afla o cărămidă mare de 41/35 cm. În jumătatea de sud a cutiei, lângă cărămida din mijloc, erau așezate două obiecte: o placă de andezit (fig. 3), de culoare cenușie, cu dimensiunile de 10,7×6,4 cm. Dimensiunile muchiilor sînt: 7,5×3,5 cm și 1,5×2,2 cm. Pe dos se văd urmele de folosire a plăcuței, care are la mijloc o mică adîncitură rezultată prin frecarea spatulei (linguriței); cel de-al doilea obiect găsit, o spatulă-sondă (*spathuleum* — *specillum*), confecționată din bronz (fig. 4), are o lungime totală de 14,6 cm. Lama alungită și rotunjită la vîrf este puțin curbată, datorită întrebuițării. Are o lungime de 4,3 cm și lățimea maximă de 0,7 cm. Este prinsă de mîner printr-un lob, urmat de trei inele reliefate, un lob și apoi alte două inele. Mînerul, care se subțiază la vîrf, lung de 10,3 cm, cu diametrul maxim de 0,3 cm, se termină cu un bulb ovoidal. La distanța de 2,9 cm de bulb se află, de asemenea, trei inele reliefate.

Placa și spatula au fost așezate într-o cutie de lemn, din care s-au păstrat cuiele din fier de la cele opt colțuri. Pe cuie erau vizibile urme de lemn.

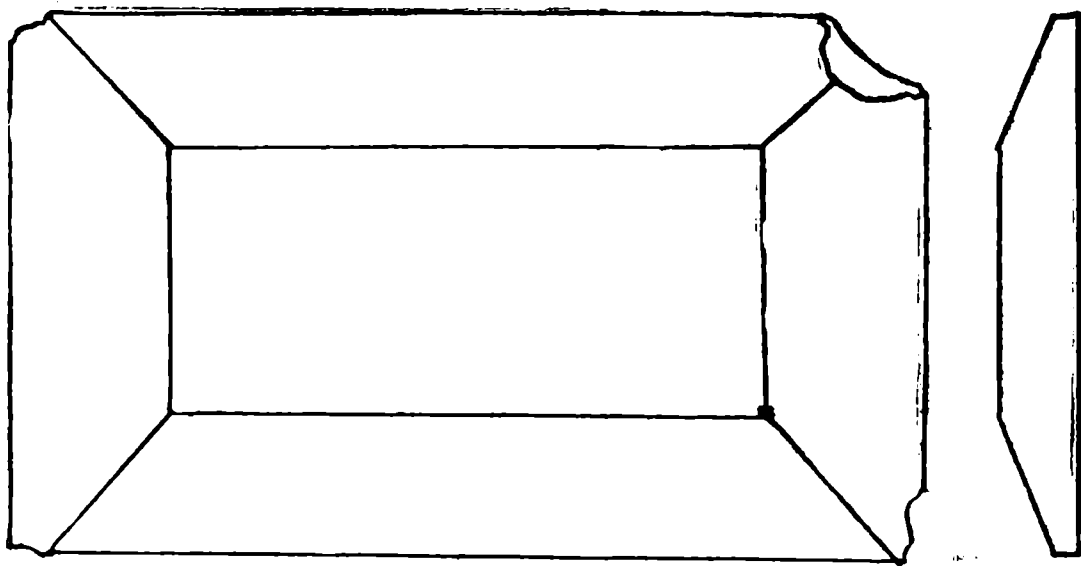

Fig. 3 — Placă cenușie din andezit.

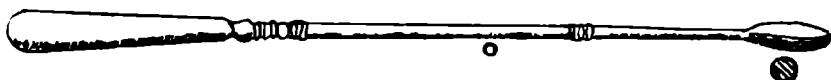

Fig. 4 — Spatulă din bronz.

Motivul punerii unei cărămizi în mijlocul sarcofagului nu se știe. Probabil, cel înmormântat să fi îndeplinit o funcție medicală, sau pentru a separa două morminte.

M3 a apărut în marginea de nord a secțiunii a II-a. Din capacul distrus, s-au mai găsit câteva fragmente de acrotiere în interiorul cutiei. Adâncimea la care s-au găsit este de $-0,60$ m. Orientarea era E—NE — V—SV. De jur-împrejur, pe margini era un strat de mortar gros de 3—4 cm, servind la prinderea acoperișului.

Spre deosebire de sarcofagul *M1*, sarcofagul *M3* este lucrat neglijent pe toată suprafața exterioară. Dimensiuni: lungimea la gură 2,10 m, lungimea la fund 2 m, lățimea la cap 0,76 m, la picioare 0,65 m. Grosimea pereților era între 13—14 cm. Dimensiunile interioare erau: la cap 0,50 și 0,56 m, la picioare 0,49 și 0,51 m. Lungimea interioară a cutiei era de 1,80 și 1,85 m. Se observă că partea de sus a cutiei în interior, era mai mică, lărgindu-se puțin spre fundul sarcofagului. În exterior are forma trapezoidală îngustându-se de la gură spre fund, concomitent cu subțierea pereților. Interiorul era plin cu pământ, iar la cap și la picioare resturi de bulgări de var. S-au mai recoltat câteva fragmente de oase. Cutia avea pernă la cap.

M4, paralel cu *M3*, orientat V—SV — E—SE, ceva mai apropiat de sarcofagul *M3*, de același tip cu *M1* și *M3*. A apărut la $-0,73$ m. Capacul este în două ape, la colțuri cu acrotiere, cu dimensiuni inegale, înalte de 24—26 cm. Frontonul este înalt de 27 cm. Dimensiunile cutiei: lungimea de 1,75 m, lățimea de 0,66 m, iar grosimea pereților de 5 cm.

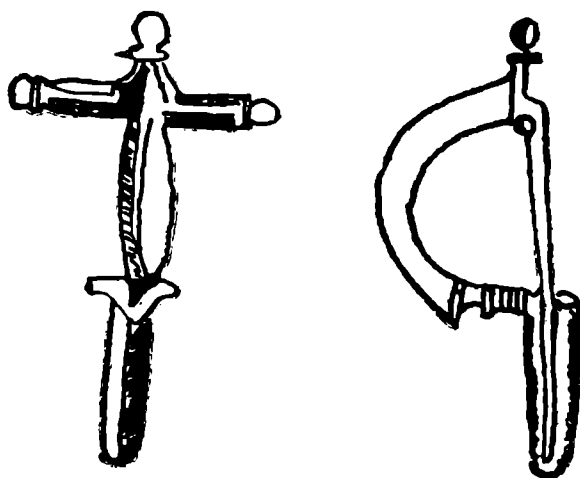

Fig. 5 — Fibulă din argint.

M5. În timpul degajării pământului de lângă sarcofagul M3, în partea de nord, între M1 și M3, la nivelul de la baza acestora s-a descoperit o cutie din piatră cu dimensiunile de 50×33 cm, adâncă de 20 cm, iar grosimea pereților de 9 cm. Capacul era din piatră cu dimensiunile de $50 \times 40 \times 6$ cm. Orientarea N—S. Cutia, de formă dreptunghiulară, era o urnă de incinerare, apărută pentru prima dată în Dacia Porolissensis. Este lucrată din aceeași piatră calcaroasă, ca și sarcofagele, friabilă, piatră de Podeni. Urna era umplută pînă la gură cu oase calcinate, bucăți de cărbune, cenușă și pămînt. Unele fragmente de oase erau destul de mari, cum sînt cele ale cutiei craniene.

În colțul de NV al urnei s-a descoperit o *fibulă* în formă de arbaletă, cu brațele în cruce (fig. 5). Capul și brațele se termină cu lobi sferici, de grosimea brațelor, de care sînt prinși cu cîte un inel reliefat. Lobul din capul fibulei este puțin alungit. Locul unde se prinde corpul arcuit de teacă se subțiază și este înfășurat cu o sîrmă spiralică. Deasupra sîrmei sînt două brațe mici. Corpul și brațele sînt fațetate. Fibula este lucrată din argint și are dimensiunile: lungimea de 5,2 cm, lungimea brațelor de 3,1 cm, iar înălțimea de 1,8 cm. În colțul de SE al urnei s-a descoperit o monedă din bronz (*dupondius*), aparținînd lui Commodus.

Mormintele cu sarcofage din piatră descoperite în necropola de la Potaissa au o datare destul de largă, secolul al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea, ca și mormîntul din cărămidă.

Placa de andezit și spatula din bronz (inventarul mormîntului din cărămidă), au analogii în Dacia romană. O placă asemănătoare, de culoare cenușie-deschisă, din rocă vulcanică, s-a descoperit la Grădiștea Muncelului⁵. Spatula, de formă cilindrică, cu coada terminată într-un bulb alungit, are analogii cu instrumentele chirurgicale descoperite la Apulum⁶. Alte două spatule, descoperite tot la Apulum, se păstrează în Muzeul Brukenthal din Sibiu⁷.

Mormîntul de incinerare din urna de piatră, pe baza monedei, ar putea fi datat la sfîrșitul secolului al II-lea e.n., dar tipul de fibulă îl plasează la mijlocul secolului al III-lea e.n.

⁵ I. H. Crișan, în *Istoria medicinei. Studii și Cercetări*, București, 1957, p. 45—56, fig. 5.

⁶ N. Igna, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 223—227, fig. B, pl. XI/2.

⁷ N. Branga, în *StCom*, 18, Sibiu, 1974, p. 131 sqq., fig. 1.

Sc 1/20

PLANUL SAPATURILOR

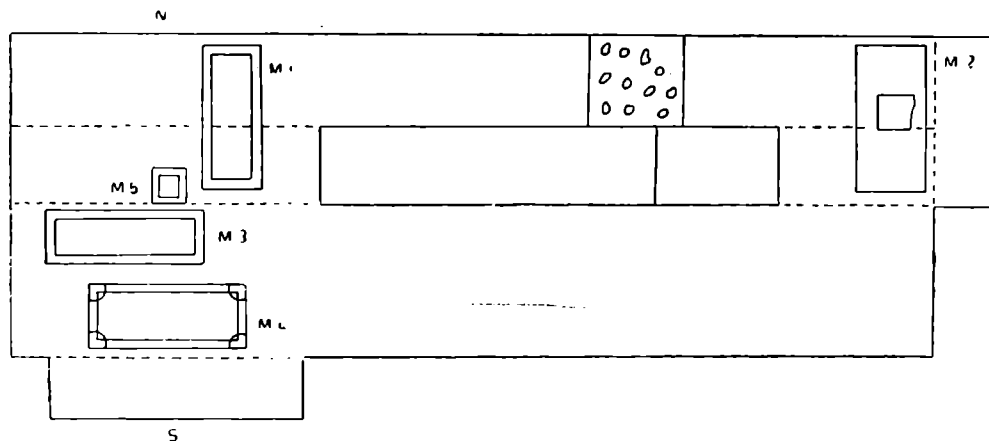

Fig. 6 — Planul săpăturilor.

Fibula din argint în formă de arbaletă, cu brațele în cruce face parte din tipul fibulelor de la Ațel⁸ și de la Tîrnăvioara⁹. Spre deosebire de fibula de la Ațel, la care lobii laterali sînt mai proeminenți, datată în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. și cea de la Tîrnăvioara, cu lobii ascuțiți și cu ornamentație pe muchie, datată la 300 e.n., fibula de la Potaissa, cu lobii laterali de grosimea brațelor, poate fi datată la mijlocul secolului al III-lea e.n. După I. Welkov acest tip de fibulă se dezvoltă la sfîrșitul secolului al II-lea e.n., cînd apare lobul de la cap¹⁰.

Descoperirile de la Turda (fig. 6) lărgesc aria necropolei, care se întinde mult la est față de șoseaua Turda — Aiud, precum și durata în timp a înmormîntărilor populației de la Potaissa.

Z. MILEA — A. HOPÂRTEAN — C. LUCA

NOUVELLES CONTRIBUTIONS CONCERNANT LA NÉCROPOLE ROMAINE DE POTAISSA

(Résumé)

On a découvert en 1969 au point appelé „L'usine d'eau”, vers le côté Est de la nécropole romaine de Potaissa trois sarcophages en pierre, une urne en pierre avec des os calcinés et un trombeau en briques.

Dans celui-ci il y avaient deux pièces superposées: une plaque en andésite et une spatule en bronze, des objets qui ont des analogies dans la Dacie romaine. Dans l'urne on a trouvé une fibule en argent, les bras en croix, les boutons aux extrémités, qui peut-être datée au milieu du IIIe siècle n.e.

La nouvelle découverte agrandit considérablement l'aire de la nécropole romaine principale de Potaissa.

⁸ I. H. Crișan, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 365 sqq., fig. 2/1.

⁹ N. Lupu, în *FVL*, 5, 1961, p. 153—163; D. Protase, *Rituri funerare la daci și la daco-romani*, București, 1971, p. 128, fig. 40/1.

¹⁰ I. Welkov, în *Germania*, 22, 1938, pl. 24, fig. 1.

DOUA MONUMENTE FUNERARE FRAGMENTARE DESCOPERITE LA POTAISSA*

Piese pe care le prezentăm au fost descoperite în anul 1972 pe str. Dr. I. Rațiu, la intersecția cu str. V. Alecsandri, cu ocazia unor lucrări edilitare. Ele se găsesc inventariate sub numerele 3141 și 3155. Tot de pe această stradă au mai ieșit la iveală, mai înainte, stela funerară a lui Marcus Ulpius Vitalis¹, o stelă fragmentară, o colonetă², două capitelluri³, o piesă din teracotă cu busturile a două divinități⁴, monede⁵ și vase romane.

1. *Stelă funerară cu inscripție* (fig. 1) Dimensiuni: $1 \times 0,64 \times 0,12$ m. Se păstrează partea dreaptă a stelei avînd spatele nefasonat în timp ce părțile laterale sînt fasonate. Piesa face parte din categoria stelelor funerare cu busturi în nișă rectangulară și fronton în partea superioară. Stela se compune din două registre: registrul superior cu reprezentarea busturilor defuncțiilor în nișă rectangulară, terminată cu un fronton triunghiular păstrat doar pe jumătate și registrul inferior care cuprinde inscripția funerară.

Într-o nișă, cu dimensiunile de $0,48 \times 0,51$ m, s-au mai păstrat doar figurile a două personaje. Partea păstrată ne face să presupunem existența în nișă a trei persoane. Tehnica folosită este aceea a altoreliefului, lapidul mai întîi a albiat nișa, figurile fiind scoase în relief de această albiere, tehnică întîlnită și în cazul unei stele și a unui perete de *aedicula* aflate în Muzeul de istorie al Transilvaniei⁶.

În partea dreaptă este situat bărbatul îmbrăcat cu o *tunica* cu mâneci lungi, cu falduri oblice. Deasupra poartă o mantie cu pliuri drepte, tubulare pe piept și braț, formînd la gît un fald ca un guler rotund la fel ca pe medalionul asociat cu lei de la Micia⁷, prinsă pe umărul drept cu o fibulă rotundă. În mîna stîngă, îndoită de la cot, ține o cupă tronconică, iar cu dreapta ține pe după umeri pe femeia aflată alături. Bărbatul are părul scurt, adus pe frunte, redat prin șuvițe paralele, poartă barbă și mustață. Trăsăturile feței se pot distinge cu ușurință, ochii cu pleoapele deschise sînt marcați de sprîncene arcuite. Nasul, gura și parțial barba sînt deteriorate.

Femeia poartă o *tunica* tăiată drept la gît, cu pliuri dispuse oblic, iar deasupra are *palla* ale cărei margini sînt redată prin falduri verticale. Mîna stîngă îndoită este acoperită de faldurile mantiei. Din cauza păstrării fragmentare nu ne putem da seama dacă ținea sau nu ceva în mîna. Coafată cu cărare la mijloc, are părul strîns la spate, acoperindu-i urechile. Aceeași coafură o întîlnim pe peretele de *aedicula* descoperit la Cluj, moda de a purta părul ușor ondu-

* Lucrarea a fost prezentată la Sesiunea de comunicări științifice de la Alba-Iulia din 30 noiembrie—1 decembrie 1977.

¹ I. Téglás, în *ArchErt*, XXXV, 1915, p. 46, fig. 2.

² M. Jude—C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, Cluj, 1973, p. 11, pl. VI/3.

³ Z. Milea—M. Bărbulescu, în *ActaMN*, 1972, p. 479 sq., nr. 16, fig. 14 și nr. 23, fig. 20.

⁴ M. Jude—C. Pop, *op. cit.*, p. 34, pl. XXXII/4.

⁵ I. Winkler—A. Hopârtean, *Moneda antică de la Potaissa*, Cluj, 1973, p. 75—88.

⁶ A. Bodor, în *OmD*, p. 46, fig. 2 și 5.

⁷ L. Marinescu, în *Muzeul Național*, III, 1976, p. 126, fig. 3.

Fig. 1 — Stelă funerară cu inscripție.

lat, despărțit cu cărare la mijloc și prins în coc la ceafă fiind o inovație a Faustinei Minor⁸. Lapidul a reușit să redea foarte bine șuvițele de păr, onduleurile coafurii și trăsăturile personajului. Fața femeii este rotundă, gâtul mai lung, ochii bine reliefati, marcați de sprâncene arcuite, iar în urechi poartă cercei cu pendentivi globulari. Nasul, gura și partea dreaptă a feței sînt ușor deteriorate.

Nișa se termină cu un fronton triunghiular, păstrat și acesta doar pe jumătate. Motivele ornamentale sînt: în colț frunze stilizate care au baza lobilor trepanați la fel ca și pe pilastrii din Muzeul de istorie al Transilvaniei și a unei piese înfățișînd capul zeului Liber

⁸ R. Münsterberg—J. Oehler, în *JÖAI*, V, 1902, p. 93, fig. 20; M. Munteanu, *Imbrăcămîntea, podoabele și coafura pe monumentele funerare din Dacia Superior*, lucrare de diplomă, ms., Cluj, 1970, p. 30.

Pater⁹, apoi o rozetă din care se păstrează doar șase petale. Lângă rozetă există și un alt motiv greu de precizat. S-ar putea ca și această stelă să fi avut de o parte și de alta a frontonului lei funerari ca și în cazul altor stele cu busturile în nișă rectangulară, dar starea fragmentară ne împiedecă să mai observăm ceva.

Registrul superior este despărțit de cel al inscripției printr-o bordură lată de 14 cm, urmată de două linii incizate. În registrul inferior cîmpul inscripției este mărginit de un chenar. S-a păstrat doar o porțiune centrală în cuprinsul căreia se poate distinge litera M (înalță de 5,4 cm) în primul rînd, făcînd parte din cunoscuta formulare [D(is)] M(anibus). În rîndul al doilea se poate distinge în ligatură A și V și puțin din bucla de la R, deci, e vorba de un Aur(elius), posibil un Marcus Aurelius¹⁰.

Piesa noastră prezintă analogii cu stela funerară a lui Marcus Ulpius Vitalis semnalată de I. Téglás, descoperită tot în str. Dr. I. Rațiu¹¹. E același tip de stelă cu reprezentarea busturilor persoanelor în nișă rectangulară și fronton triunghiular, acesta din urmă avînd de o parte și de alta cîte un leu funerar. Ca manieră de execuție însă se deosebesc foarte mult. Dacă la piesa de care ne ocupăm personajele sînt redată cu ajutorul altoreliefului în nișă mai adîncită, la stela lui Marcus Ulpius Vitalis personajele sînt mai puțin reliefate și nu se observă aceeași grijă în redarea trăsăturilor. Este evident că provin din două ateliere diferite. Diferită este și așezarea defuncților în nișă și fizionomia lor. La stela lui Marcus Ulpius Vitalis în dreapta se află personajul feminin, în timp ce bărbatul situat în stînga are fața rotundă, iar ochii sînt redați cu pleoapele deschise.

La Potaissa se mai cunosc două stele funerare cu reprezentarea defuncților în nișă rectangulară, dar în timp ce prima¹² are frontonul compus din trei triunghiuri cu motive florale, iar în nișă sînt cinci persoane, cealaltă are coronamentul compus din lei adosați cu pinia, iar în nișă cu marginile ornamentate cu motive vegetale și rozete sînt trei persoane¹³. La ambele nu se mai păstrează decît registrul superior, inscripțiile fiind dispărute.

Stelele cu reprezentarea busturilor defuncților în nișă rectangulară se găsesc și în Muzeul Brukenthal din Sibiu¹⁴ și în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca¹⁵, însă nișa e mărginită de două coloane ce susțin frontonul triunghiular, care are de o parte și de alta lei funerari. Maniera de redare a părului femeii, a ochilor cu pleoapele deschise, a tunicii cu falduri în unghi și a mantiei cu pliuri tubulare, verticale, aseamănă piese prezentată cu stelele aflate la Viena și Enns¹⁶, în timp ce cu o altă stelă aflată la Budapesta are analogii în ceea ce privește figurile defuncților și poziția mîinii drepte a bărbatului pe umărul drept al femeii¹⁷.

Dintre piesele sculpturale existente în patrimoniul turdean sînt cîteva care rețin atenția în mod deosebit. Este vorba de cei doi pereți de *aedicula* de la Luncani¹⁸, un perete de *aedicula*

⁹ C. Pop, în *ActaMN*, V, 1968, p. 488.

¹⁰ Mulțumim pentru sugestie lui I. Piso de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.

¹¹ I. Téglás, *op. cit.*, p. 46, fig. 2; E. Bujor, în *Apulum*, VI, 1967, p. 190 sq., fig. 2, a reluat piesa publicînd doar partea stîngă superioară, inscripția fiind dispărută, iar M. Jude—C. Pop, *op. cit.*, au publicat partea dreaptă superioară a stelei.

¹² M. Jude—C. Pop, *op. cit.*, p. 9, pl. V/1.

¹³ Idem, *op. cit.*, p. 10, pl. V/2.

¹⁴ Gr. Florescu, în *ED*, IV, 1926—1927, p. 90 sq., fig. 19.

¹⁵ Idem, *op. cit.*, p. 91.

¹⁶ S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 108 sq., fig. 112, 113 și 116.

¹⁷ Idem, *op. cit.*, p. 217 sq., fig. 279.

¹⁸ I. Mitrofan—L. Țeposu, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 531 sq., fig. 1—2.

cu banchetul funebru provenind de pe „Cetate”¹⁹ și o stelă familială recent descoperită²⁰. Alături de ele se impune să fie trecută și această stelă funerară cu reprezentarea defuncțiilor în nișă rectangulară pe care o considerăm ca provenind din același atelier. Afirmația se bazează pe examinarea atentă a stilului de execuție a pieselor.

Lapicizii folosesc tehnica altoreliefului pentru redarea persoanelor, în timp ce restul obiectelor legate de banchetul funerar și frontonul la piesa noastră sînt în relief plat. Bărbații poartă *tunica* cu mîneci lungi, tăiată drept la gît²¹. Tunica are faldurile drepte sau oblice, iar mantia e prinsă pe umărul drept cu o fibulă rotundă în cazul stelei familiale și a stelei cu nișă rectangulară sau în formă de rever răsfrînt în cazul peretelui de *aedicula* de la Luncani. Mantia formează la gît un fald ca un guler rotund la personajul de pe stela cu nișă rectangulară și un fald unghiular la cel de pe stela familială²².

Femeile au *tunica* tăiată drept la gît, cu pliuri dispuse oblic, iar deasupra *palla* cu falduri verticale. Personajele feminine din cele trei piese au părul pieptănat cu cărare la mijloc, strîns la spate în coc, iar în urechi poartă cercei cu pendentiv globular.

În redarea amănuntelor fizionomiei și vestimentației, a ornamentelor vegetale ale stelei, meșterul pietrar a fost ajutat foarte mult de materialul din care a fost executată piesa, și anume, piatra calcaroasă de Podeni. Realizarea artistică deosebită a stelei, precum și analogiile cu alte piese arătate mai sus, aflate în patrimoniul Muzeului turdean, ne dau posibilitatea să o încadrăm sub raport cronologic la sfîrșitul secolului al II-lea și în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

2. *Stelă funerară fragmentară* (fig. 2). Dimensiuni: 0,66×0,50×0,15 m. Cea de-a doua piesă pe care o prezentăm a fost descoperită în același loc cu prima și înfățișează un personaj purtînd un veșmînt lung ale cărui falduri sînt redare prin linii verticale. Peste veșmîntul lung are o haină mai scurtă, simplă. Personajul feminin stă pe o *kathedra*, iar picioarele le sprijină pe un fel de suport (un scăunel), încălțămîntea ieșindu-i de sub veșmînt. Suportul (scăunelul) este asemănător cu cel de pe stelele de la Cășei²³, Odessos, Tomis, Histria și Capidava²⁴, iar *kathedra* se aseamănă cu cea de pe piesele de la Cășei și Gilău²⁵. Reține însă atenția redarea simplă, dar în același timp elegantă a vestimentației personajului. În partea dreaptă, în fața figurii este redat parțial un obiect de mobilier, posibil, piciorul unei *mensa tripes*. Întreaga scenă a banchetului funebru, căci despre această scenă este vorba, se pare că era încadrată într-un chenar după cît se observă în partea inferioară. Maniera de execuție ne determină să ne gîndim la un personaj oriental²⁶. Aceasta nu ar fi cu totul imposibil dat fiind faptul că la Potaissa existența unor elemente orientale este atestată de inscripții, aici staționînd pentru o perioadă soldați din *numerus Maurorum Miciensium*, iar în componența legiunii a V-a *Macedonica* existînd și orientali²⁷.

Din totalitatea pieselor sculpturale descoperite la Potaissa, piesa noastră este unică atît în ce privește realizarea artistică, cît și în redarea personajului. Starea fragmentară a piesei nu

¹⁹ Idem, *op. cit.*, p. 533 sq., fig. 3.

²⁰ A. Cătinaș, *Noi descoperiri romane pe Dealul Zinelor-Turda*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 196—197.

²¹ I. Mitrofan — L. Teșosu, *op. cit.*, p. 531 sq., fig. 1 și 3.

²² L. Marinescu, *op. cit.*, p. 126.

²³ Em. Panaitescu, în *ACMIT*, 1929, p. 332 sqq.

²⁴ M. Alexandrescu-Vianu, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 143 sqq., fig. 2/3, 8/2, 11/1—3.

²⁵ A. Bodor, *op. cit.*, p. 42, fig. 1.

²⁶ Mulțumim acad. E. Condurachi pentru sugestia dată în legătură cu piesa prezentată.

²⁷ O. Floca—W. Wolski, în *BMI*, 3, 1973, p. 47.

Fig. 2 — Stelă funerară fragmentară.

ne dă posibilitatea să cunoaștem în întregime scena banchetului funerar și, deci, să putem să-i stabilim identități iconografice cu alte piese. Descoperirea unui număr mare de monumente cu scena banchetului funerar la Potaissa considerăm că trebuie să o legăm de prezența legiunii a V-a *Macedonica* aici. E și explicabilă această predilecție dat fiind faptul că legiunea venea din Moesia Inferior unde monumentele de acest gen cunosc o mare răspândire²⁸.

Cele două piese prezentate vin să confirme și ele existența la Potaissa a unor meșteri iscușiți în realizarea diferitelor tipuri de monumente sculpturale și sînt, totodată, indicii ale dezvoltării economice, sociale și culturale ale acestui centru important din Dacia Porolissensis.

ANA CĂTINAȘ — ANA HOPARTEAN

ZWEI, IN POTAISSA ENTDECKTE GRABDENKMALBRUCHSTÜCKE

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz beschreibt zwei unveröffentlichte Bruchstücke, die auf dem Gebiet der Stadt während der Stadterbauten entdeckt wurden. Das erste Stück gehört zur Gruppe der Grabsteine zu. Oben stellt es die Personen dar; unter befindet sich die Inschrift. Das zweite Stück ist ein fragmentarischer Grabstein; er beschreibt das Grabmahl, ein Motiv, das auf den Grabsteinen von Potaissa oft vorkommt. Die Ausführung von Grabdenkmälern bildeten eine der Hauptbeschäftigungen der Steinmetzmeister von Potaissa.

²⁸ Mulțumim și pe această cale L. Marinescu, șef de secție la Muzeul de istorie al R.S. România pentru prețioasele informații furnizate.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE LA AMPELUM

În toamna anului 1976 am fost anunțați despre descoperirea, pe teritoriul fostului centru urban de la Ampelum, a unui mormânt din cărămidă, ieșit la iveală cu ocazia instalării unor stâlpi de înaltă tensiune, la aproximativ 400 m est de actuala uzină de metale neferoase¹.

Orientat est-vest, sarcofagul se găsea la adâncimea de 1,50 m. Deasupra lui a fost așezată o lespede din gresie (cu grosimea de 25 cm) ruptă la săparea gropii moderne. Mormântul propriu-zis (fig. 1) era alcătuit din rînduri suprapuse de cărămizi (40×30×5 cm), dimensiunile cutiei fiind de 1,60×0,50×0,45 m. Padimentul a utilizat aceleași cărămizi, așezate orizontal.

Inventarul, sărăcăcios, consta dintr-un schelet, alături de care am recuperat o monedă din bronz foarte prost conservată. Toate eforturile noastre de a identifica piesa numismatică (și de a încadra cronologic mormântul) au rămas fără rezultat.

Locul descoperirii făcea probabil parte dintr-o necropolă, deoarece din informațiile primite reiese că aici a mai apărut, cu mai multe decenii în urmă, un sarcofag de piatră, de mici dimensiuni, transportat la puțin timp după descoperire la Budapesta².

Fig. 1 — Mormântul de la Ampelum.

¹ Locul descoperirii: grădina cetățeanului Tătar Ștefan II, str. T. Vladimirescu nr. 73.

² Informația o deținem de la profesorul Roman Pop.

Fig. 2 — Ulciorul de bronz (lateral).

Sarcofagul din cărămidă, recent identificat, este prima descoperire de acest gen apărută, pînă în prezent, pe vatra anticului centru al exploatărilor miniere, ceea ce se cunoștea înainte, din zona respectivă, fiind doar morminte tumulare, cercetate de O. Floca³. Asemenea descoperiri sînt foarte frecvente pe teritoriul provinciei Dacia, mai ales în centrele urbane, unde în necropolele cercetate sistematic la Sarmizegetusa, Potaissa, Napoca, Apulum sau prin cîteva descoperiri fortuite (ca și în cazul de față) la Salinae și Micia⁴, sarcophagele de cărămidă au fost plasate în apropierea unor morminte din piatră. Formînd un tip aparte⁵ în cadrul tipurilor de morminte romane, sarcophagele cu cutia din cărămizi și țigle erau plasate, de obicei,

³ Oct. Floca, *Cercetări arheologice în Munții Zlatnei, pe dealul Boteș și Corabia*, în *AISC*, III, 1936—1939, p. 160—173.

⁴ Oct. Floca, *Sisteme de înmormîntare din Dacia Superioară romană*, în *Sargetia*, II, 1941; C. Daicoviciu, *Notițe arheologice și epigrafice*, în *Dacica*, 1971, p. 209—219; I. Țigăra, *Necropolele de la Potaissa*, în *Probleme de muzeografie*, Cluj, 1960, p. 195—212; D. Protase, *Necropola orașului Apulum*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 134—159; M. Virtopeanu, *Două morminte romane descoperite la Micia*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974/75, p. 111—116.

⁵ Pentru clasificare, vezi Oct. Floca, *Sisteme...*, p. 32—54.

Fig. 2a — Ulciorul de bronz (din față).

la periferia necropolelor și, ca o caracteristică generală, inventarul lor era format din puține obiecte — ulcioare, opaște, monede — de unde și concluzia că cei inhumați erau de condiție socială modestă.

În fața casei din grădina căreia a fost descoperit sarcofagul (vezi nota 1) a mai apărut și un interesant ulcior din bronz, cu buza trilobată și toartă supraînălțată (fig. 2). La investițiile noastre am fost informați că vasul în cauză a ieșit dintr-o groapă menajeră și că alături de el s-au găsit și unele fragmente de cărămizi. Acest lucru ne-a dus la convingerea că și aici (nu am putut face nici măcar o secțiune de control) a existat o construcție antică, eventual tot un mormânt din cărămidă (?) cu inventar mai „pretențios”. În momentul recupe-

Fig. 2b — Ulciorul de bronz (din spate).

rării ulciorul avea toarta ruptă, el fiind ulterior restaurat grație bunăvoinței conducerii Muzeului de Istorie al Transilvaniei, în laboratorul acestei prestigioase instituții⁶.

Ulciorul, de tip *oenochoe*, are următoarele dimensiuni: $\hat{h}$ — 13 cm; diametrul maxim — 38 cm; diametrul fundului — 6,5 cm. Pe umerii vasului și la partea inferioară sînt încă vizibile urmele de prelucrare, constînd din linii concentrice, incizate în tabla de bronz. Toarta supraînălțată, lipită după realizarea primară a vasului propriu-zis, este decorată la capătul dinspre buză cu masca unui leu stilizat (cu înfățișarea identică celor de pe monumentele funerare din piatră), în timp ce partea inferioară se termină printr-o labă (gheară) a felinei.

⁶ Vasul a fost restaurat de laboratorul muzeului din Cluj-Napoca. Mulțumim călduros tov. I. I. Ferenczi pentru migăloasa lui muncă de restaurare și redare în circuit expozițional a ulciorului.

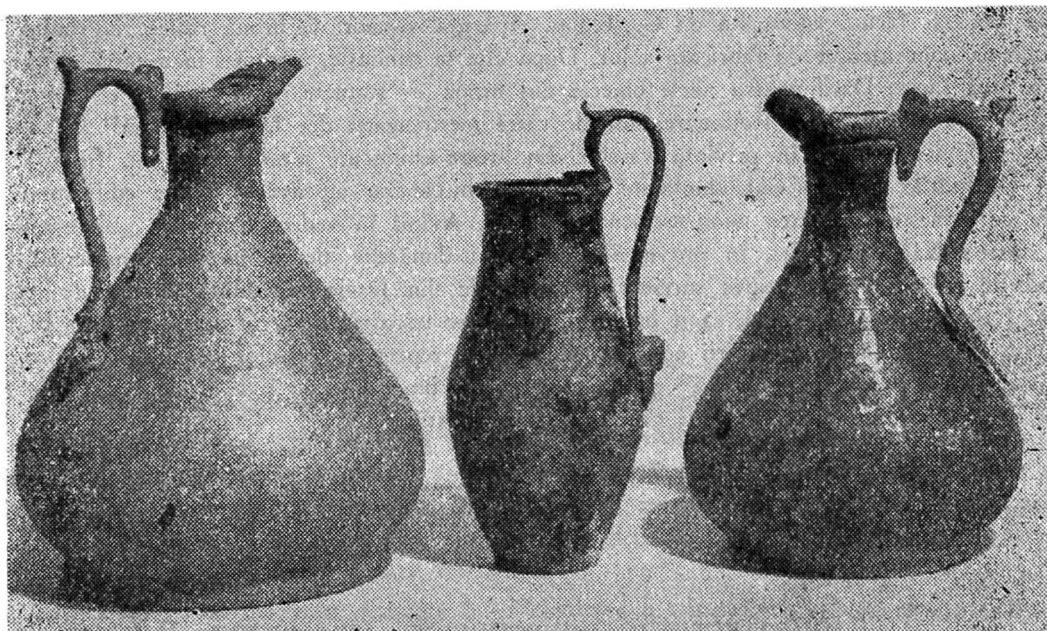

Fig. 3 — Căni de bronz de la Ampelum.

Descoperirea ulciorului readuce în discuție problema sanctuarului (și inventarului) divinităților Fortuna Salutaris și Iupiter, identificat la Zlatna și făcut cunoscut în anul 1902 de G. Téglás⁷. Localizat (vag) în partea estică a anticului Ampelum, templul a oferit un monument epigrafic dedicat Fortunei și un lot format din vase de bronz (trei căni și două căldări) păstrate la Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca. Amănunte stratigrafice privind descoperirea vaselor din această construcție religioasă au fost oferite, mai târziu, de J. Novák⁸.

Comparînd forma cănilor din templul de la Ampelum⁹ (fig. 3) cu ulciorul recent recuperat se poate observa că toate vasele fac parte din categoria numită generic „Blechkannen“, răspîndite în provinciile imperiului și în teritoriile limitrofe și avînd la origine prototipuri întîlnite în atelierele din Italia¹⁰. Menționăm că un vas identic cu cel de la Ampelum este semnalat la Brad¹¹, cu deosebirea că acesta cuprinde și unele motive decorative ce lipsesc pe ulciorul de la Zlatna.

În legătură cu localizarea templului lui Iupiter și al Fortunei, de unde au apărut celelalte vase, nici G. Téglás și, ca el, nici J. Novák nu indică cu exactitate locul descoperirii pe teritoriul Zlatnei, ci numai „în partea de est“. Tot în zona estică a orașului (spre Pătrînjeni), după cum am văzut, a apărut și vasul descris mai sus. Date fiind condițiile fortuite ale descoperirii, am putea presupune (subliniem, este o simplă ipoteză) că ne găsim la marginea necropolei vechiului Ampelum și foarte aproape de zona religioasă, de construcția identificată în

⁷ G. Téglás, *Fortuna Salutaris és Jupiter szentélye Ampelumban, vagyis a mai Zalatnán*, în *ArchErt*, XXII, 1, 1902, p. 7—12.

⁸ J. Novák, *Az ampelumi (Zalatna) Fortuna Salutaris és Jupiter szentély bronzedényei*, în *Közlemények*, II, 2, 1942, p. 40—53.

⁹ G. Téglás, *op. cit.*, fig. 4—5; J. Novák, *op. cit.*, fig. 1—3.

¹⁰ B. A. Raev, *Les „Blechkannen“ de province et leurs prototypes italiques*, în *Actes du IVe Colloque International sur les bronzes antiques* (17—21 mai 1976), p. 155—162, cu bibliografia problemei.

¹¹ *Civiltă română în România*, Sigla G 162, p. 259.

anul 1900 și făcută cunoscută de G. Téglás. Apariția vaselor de bronz ridică, la rîndul lor, problema unor ateliere de fabricare a lor. După cîte se cunoaște, cercetări în această direcție nu s-au prea făcut. Dacă pentru unele obiecte din bronz — statuete, fibule, aplice — au apărut indicii care ilustrează confectionarea lor de către meșteșugarii din Dacia romană¹², nu același lucru îl putem afirma în privința vaselor din bronz cunoscute pînă în prezent. În nici una din localitățile în care sînt semnalate asemenea obiecte nu au apărut probe edificatoare în ceea ce privește fabricarea unor asemenea produse. Avînd în vedere că vasele „Blechkannen“ au fost sesizate, mai ales, în provinciile vestice și dunărene ale imperiului, considerăm (din motivele pe care le-am expus succint) că produsele din Dacia reprezintă obiecte de import (din Italia, Germania, Gallia, ca și în cazul unor vase terra sigillata) în aceste teritorii existînd dovezi peremptorii ale fabricării acestora. Cu timpul, repertoriul vaselor din bronz a fost preluat de către producția ceramică¹³ și acest lucru este bine ilustrat și de descoperirile din Dacia, unde sînt cunoscute ulcioare și căni cu buza trilobată.

VASILE MOGA — ROMAN POP

ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES AT AMPELUM

(Abstract)

The author presents a new archaeological discovery that appeared accidentally at Ampelum, the administrative center of the goldmines in the ancient province of Dacia. The discovery consists of a sarcophagus made of bricks. This type is specific for the great majority of the antique necropolis. The funeral inventory is very poor (human bones and an unidentified coin) so it is probable that the tomb belonged to a Roman colonist from the low classes.

Near by the sarcophagus was found a bronze jug, which may be considered to be an imported object. This new pot from Ampelum may be, related to a number of five bronze pots discovered in a religions bulding (the temple of Fortune and Jupiter) identified in the eastern part of Zlatna (Ampelum) at the beginning of our century.

Chronologically, the tomb from Ampelum may be dated in the 2nd of the 3rd century after Chr.

¹² M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 310.

¹³ H. Vertet, *Imitations en argile de pots métalliques découverts à Varennes sur Allier*, în *Actes du IVe Colloque International sur les bronzes antiques*, 1976, p. 191—194.

CULTUL LUI HERCULES ÎN DACIA ROMANĂ (II)*

Corespunzător unei largi difuziuni a cultului lui Hercules în Imperiu¹ se constată cu ușurință din parcurgerea repertoriului pieselor epigrafice și sculpturale dedicate popularului erou și zeu în Dacia, răspândirea acestui cult în toate zonele provinciei traiane.

Se cunosc astăzi 44 de inscripții dedicate lui Hercules greco-roman, cu loc de proveniență bine stabilit, la care se adaugă trei inscripții din Dacia cu locul de descoperire neprecizat, o inscripție nesigur ca provenind din Dacia, trei inscripții (două din Dacia intracarpatică și una poate din Oltenia) nesigur dedicații lui Hercules și, în fine, două inscripții sînt dedicate divinității germanice Hercules Magusanus.

Cele mai multe inscripții dedicate lui Hercules s-au descoperit în cea mai înfloritoare așezare urbană a Daciei, important centru militar și economic-cultural — Alba Iulia (*Apulum*) — 13 (sau 15, inscripțiile CIL, III, 1027 și CIL, III, 6263, descoperite la Micești, com. Bărbant, jud. Alba și respectiv „inter Spring et Drassau” — eventual la Doștat, jud. Alba², putînd proveni de asemenea din *Apulum*, cum au considerat, de altfel, editorii CIL). La Băile Herculane, jud. Caraș-Severin, locul de pelerinaj al multor locuitori ai Daciei (ba chiar și ai altor provincii), de condiții sociale diferite, care veneau aici să-și caute sănătatea, s-au descoperit 12 inscripții dedicate patronului apelor vindecătoare³. Urmează apoi, în ordine, în statistica numărului de dedicații lui Hercules, două centre militare, Turda (*Potaissa*) — 5 inscripții și Vețel (*Micia*) — 4 inscripții. La Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*) se cunosc două inscripții dedicate lui Hercules⁴. Cîte o inscripție s-a descoperit la Deva, Călan (*Aquae*), Zlatna (*Ampelum*), Gherla, Cluj-Napoca (*Napoca*), Reșca (*Romula*), Celei (*Sucidava*), Geoagiu (*Germisara*), Cioroiul Nou și, eventual, Micești și Doștat. Cele două inscripții dedicate lui Hercules Magusanus provin de la Ciomăfaia și Gherla.

* Partea I-a a acestui studiu a apărut în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 173—189 + XI pl., cuprinzînd Repertoriul monumentelor epigrafice și sculpturale privitoare la cultul lui Hercules în Dacia. Toate trimiterile din partea a II-a se fac la acest Repertoriu, siglele I și II (urmate de cifre) reprezentînd monumente epigrafice, respectiv sculpturale. Pentru abreviațiunile folosite și în partea a doua, altele decît cele cunoscute, a se vedea lista lor în partea I-a a studiului, p. 174—175, nota 3.

¹ Pentru o informare generală asupra cultului lui Hercules în lumea antică, a se vedea: *Preller*, p. 640—658; *Peter*, *Diirrbach*, *Boehm*, *Bayet*, *Latte*, p. 213—225.

² Tudor, *Orașe*, p. 141.

³ Confuzia care a existat între Mehadia — *Ad Mediam* — Băile Herculane, la cei mai mulți autori moderni, inclusiv editorii CIL, a fost evidențiată și lămurită de I. I. Russu, în *SCIV*, IV, 1953, p. 790—791. Așadar, inscripțiile dedicate lui Hercules CIL, III, 1563—1573 a, provin de la Băile Herculane, nu de la Mehadia.

⁴ Pe lângă inscripția I, 34 din Repertoriul nostru, încă un monument al lui Hercules în capitala Daciei a apărut în cursul cercetărilor arheologice din anul 1977 la templul zis „al lui Malagbel”. Printre alte materiale, aici s-a descoperit baza unei statui cu dedicație către Hercules, iar din statuia colosală se mai păstrează piciorul stîng și fragmente din omoplații eroului, precum și din blana leului din Nemea (I. Piso, *AIIA*, XXI, 1978, p. 279—280).

Majoritatea inscripțiilor sînt săpate pe *arae*, monumente votive de sine stătătoare. Mai rar⁵ ele însoțesc reprezentări plastice ale divinității; acesta este cazul inscripțiilor de la Apulum (I, 5), de la Cioroiul Nou (I, 28), a unei inscripții cu loc de descoperire necunoscut (Oltenia ? I, 46), iar recenta descoperire de la Ulpia Traiana aduce în lumină o statuie colosală pe al cărei soclu s-a dăltuit inscripția⁶.

O singură inscripție este în limba greacă (I, 46, cu loc de descoperire necunoscut, eventual în Oltenia).

Cea mai obișnuită formulă de adresare zeului este dativul *Herculi*, urmat sau nu de epitet; o singură dată, la Băile Herculane (I, 14), *Hercule tibi*⁷. Forma numelui este de obicei *Hercules*, scris o dată EHRQVL⁸ (I, 37); doar în două cazuri este *Herculentes* (*Herculenti* — dativ — la Apulum, I, 12 și, poate, astfel trebuie citită și epigrafa din Napoca, I, 29)⁹. Cu două excepții (I, 47, probabil din Oltenia, și I, 28 de la Cioroiul Nou), numele divinității se află în fruntea dedicației. Probleme deosebite de grafie nu se ridică.

Pentru studierea epitetelor lui Hercules greco-roman care apar în Dacia, se pot lua în considerare 47 de inscripții (se exclud trei epigrafe, la care, din cauza deteriorării, nu se poate preciza dacă exista sau nu vreun epitet: Micia, I, 42; două cu loc de descoperire neprecizat, I, 49 și I, 50). Din cele 47 de inscripții analizate zeul poartă diferite epitete în 25, ceea ce înseamnă un procentaj de 53%. Cel mai frecvent epitet în Dacia este *Invictus* — în 12 cazuri (adică în aproape jumătate din inscripțiile unde există epitete). Hercules *Invictus* apare în inscripțiile de la Micia, Potaissa, Apulum, Germisara, Ampelum și Băile Herculane. Epitetul *Augustus* apare în cinci epigrafe (la Băile Herculane, Apulum și Micia); *Sanctus* apare în trei inscripții (la Gherla și Băile Herculane); *Conservator* este menționat de trei ori (la Apulum și la Băile Herculane); *Salutifer* — de două ori (la Băile Herculane), iar *Deus* o singură dată — la Apulum. Se constată, așadar, folosirea și în Dacia a epitetelor obișnuite în întreg Imperiul. Provincia traiană nu este „creatoarea” vreunui epitet necunoscut altor zone ale Imperiului¹¹. Surprinde doar lipsa totală (cel puțin pînă în prezent) a epitetului *Victor*, specific roman, foarte frecvent în epoca respectivă¹².

Din 47 de inscripții¹³, nouă sînt dedicate atît lui Hercules, cît și altor divinități, ceea ce înseamnă un procentaj de asocieri de 19,5%. Dintre acestea, două (I, 11 și I, 34) sînt inscripții așa-zise „sincretiste”¹⁴, închinat unui mare număr de divinități, printre care figurează și Hercules. În alte două epigrafe, Hercules apare asociat o dată cu Venus (Băile Herculane — I, 18) și o dată cu Obila (I, 45)¹⁵. Mai semnificative ni se par celelalte

⁵ Inscripția CIL, III, 1402 de la Germisara este săpată pe un altar funerar, textul ei, în sine, neavînd legătură cu reprezentarea lui Hercules de pe o altă latură a altarului.

⁶ Vezi nota 4.

⁷ Un dativ *Hercule*: CIL, I, 1134.

⁸ Cu Q și în CIL, V, 5010.

⁹ Aceași formă la CIL, III, 10837; VI, 31158; VII, 1032. O descoperire mai recentă, cu dativul *Herculenti*: N. Gostar, în *Analele Universității Al. I. Cuza din Iași*, Istorie, XIX, 1973, 1, p. 69 sqq.

¹⁰ René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, ed. III-a, Paris, 1898, p. 14.

¹¹ N. Gostar, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași*, II, 1965, p. 250.

¹² *Dürnbach*, p. 126; *Boehm*, 589—590.

¹³ La patru inscripții (I, 42, 48, 49 și 50) din cauza deteriorării, nu se poate stabili dacă exista sau nu vreo asocieri de divinități.

¹⁴ Aceste inscripții au fost considerate ca atare de cei care le-au editat: C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 84; I. H. Crișan, în *SCIV*, V, 1954, p. 603—605; vezi și *Macrea*, p. 379—380. După părerea noastră, ele nu reflectă însă sincretismul în adevăratul înțeles al termenului (M. Bărbulescu, în *Alia*, XX, 1977, p. 284—285).

¹⁵ Despre enigmatica divinitate (celtică?) Obila: *RE*, XVII, 2 (1937), col. 1974 (F. Heichelheim).

cinci cazuri de asociere, toate grăitoare pentru caracteristicile cultului lui Hercules în Dacia: cu I.O.M. și Liber Pater (Potaissa — I, 37), cu Genius loci și Fontes Calidae (Băile Herculane — I, 17), cu Diana și, probabil, Apollo (sau I.O.M. și Iuno?; Sucidava — I, 27)¹⁶ și gruparea de două inscripții, într-una asociat cu Silvanus (Deva, I, 30), în cealaltă cu Silvanus Domesticus și Terra Mater (Apulum, I, 7)¹⁷.

Se cuvine făcută o remarcă privind epitele lui Hercules în asocieri. O singură dată (Potaissa, I, 37) din cele nouă cazuri de asociere, Hercules poartă un epitet (Invictus)¹⁸.

Dedicanții inscripțiilor închinat lui Hercules se recrutează din toate categoriile sociale. Apar 44 donatori (inclusiv două persoane care s-au îngrijit, au admis ori au asistat la ridicarea altarelor: *curante, sub cura*) în 39 de epigrafe. Militari de diferite grade și veterani sînt 12 (ceea ce, raportat la numărul dedicanților, înseamnă 27,30%); demnitari civili sînt 8 (180%); preoți, inclusiv un augustal, sînt șase (13,60%) și șase sclavi (13,60%). Restul de 12 persoane, care nu-și specifică ocupația (11 bărbați și o femeie) alcătuiesc un procentaj — 27,30% — egal cu al militarilor.

Militari sînt: P. Catus Sabinus, *tribunus militum Leg. XIII Gem.*, a cărui dedicație de la Apulum (I, 11) se datează prin ultimii ani ai secolului al II-lea și începutul celui următor¹⁹, Pannonius Maximus, *praefectus equitum Alae II Pannoniorum*, care se îngrijește de ridicarea inscripției de la Gherla (I, 32)²⁰, L. Pompeius Celer, *praefectus cohortis I Ubiorum*, dedicantul unei inscripții (I, 22) la Băile Herculane, Trosius Crispus, *centurio* în legiunea a V-a Macedonica, a cărui dedicație (I, 38) e databilă în prima jumătate a secolului al III-lea²¹, Geminius Aelianus, *beneficiarius Legati*, probabil din Leg. XIII Gem. (I, 4)²², Q. Ennius Ianuarius, *beneficiarius consularis* la Potaissa (I, 36), C. Valerius Meleager, *miles cohortis XIII Urbanae* (I, 47), patru veterani — Iulius Victor (I, 13), T. Aurelius Geminius (I, 20), M. Iulius Proclianus (I, 26) și Domesticus (?) (I, 48). Printre dedicațiile militare se numără și inscripția de la Deva, ridicată de o vexilație a Leg. XIII Gem., condusă de Aurelius Arimo (I, 30).

Cei opt demnitari civili sînt: Simonius Iulianus, *praeses Daciarum*, în prima jumătate a veacului al III-lea (I, 24), C. Iulius Gallus, *legatus augg. pr. pr.* prin primii ani ai secolului al III-lea (I, 15)²³, M. Veracilius Verus, *leg. augg. pr. pr.* (I, 32), Calpurnius Iulianus, *leg. augg. pr. pr.* al Daciei Superior (I, 17), a cărui dedicație de la Băile Herculane se datează la mijlocul secolului al II-lea²⁴, P. Aurelius Hammonius Iunior, *proc. augg.*, prin 244—249 (I, 34)²⁵, Iulius Paternus, procurator al Daciei Apulensis, Malvensis sau procurator al vărilor Illyricului prin anii 211—217²⁶ care se îngrijește de ridicarea unei inscripții la Băile Herculane (I, 16); P. Claudius Iulius *decurio coloniae Drobetae* (I, 21) și M. Opellius Maximus, *decurio Montanensium* (I, 28).

¹⁶ Lectura [Apollini et Herculi et Dianae... (IDR, II, 193; C. C. Petolescu) ni se pare mai probabilă decît [Iovi? et? Iuno]ni et Herculi et Dianae...

¹⁷ Pentru asocierile lui Hercules: Peter, 1950, 1961; Boehm, 587—593; Bayet, p. 278—281, 333—337; Latte, p. 216.

¹⁸ O explicație (nesatisfăcătoare pe de-a-ntregul) ar fi însăși scrierea „lapidară”. Aceeași constatare, a rarității epitelor în inscripțiile cu asocieri, s-a făcut și în cazul epigrafelor dedicate Diane (M. Bărbulescu, în *Dacia*, XVI, 1972, p. 208).

¹⁹ I. H. Crișan, în *SCIV*, V, 1954, p. 603—605.

²⁰ Russu, *DPI*, p. 78.

²¹ Idem, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 325—330.

²² Macrea, p. 191.

²³ Tudor, *Orășe*, p. 27; Macrea, p. 81.

²⁴ I. Piso, în *Römisches Österreich*, 3, 1975, p. 179—180.

²⁵ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 84—85.

²⁶ I. I. Russu, în *SCIV*, IV, 1953, p. 791; Macrea, p. 163.

Din corpul preoțesc fac parte: *Reginus sacerdos*, prin a. 177—179²⁷ la Apulum (I, 8), Aurelius Gaius și Aurelius Ingenuus, *sacerdotes* la Potaissa (II, 37), Q. Vibius Amilus, *augustal* din Ulpia Traiana care închină o epigrafă la Băile Herculanee (I, 23) și Lucilius Felix și Domitius Herculanus, *magistri cultorum Herculis* la Micia (I, 40).

Deși numărul relativ mare al sclavilor (13,6% din totalul dedicanților care-și specifică poziția socială) este, după părerea noastră, grăitor pentru un anume aspect al acestui cult în Dacia (care va fi expus mai departe), fenomenul respectiv nu trebuie să ducă la concluzii întrucâtva inexacte cu privire la situația generală și starea materială a masei sclavilor din Dacia. Cei șase sclavi ocupă, desigur, o poziție privilegiată în „ierarhia” sclavilor; dețin posturi care le permit strângerea unui *peculium*. Syntrophus (I, 16) este un *vilicus* al stăpînului Iulius Paternus, deci un administrator-intendent, mai mare peste alți sclavi; Felix (I, 19), sclav al arendașului de vamă T. Iulius Saturninus, deține în a. 157 o funcție (EXPR ?) în cadrul serviciului vamal²⁸. Eutyches (I, 25) este *actor* al lui P. Aelius Antipater, membru al uneia dintre cele mai cunoscute și mai bogate familii din Apulum²⁹; îndeplinind această funcție de administrator, Eutyches era și om de încredere al stăpînului, dovadă că îl însoțește la Băile Herculanee (excludem ipoteza ca un sclav, fie și *actor*, își putea permite, în altă formă, o ședere la băi). Adamas (I, 5) și Callistus (I, 6), de asemenea, trebuie să fi fost sclavi din imediata apropiere a stăpînurilor lor, din moment ce pentru sănătatea acestora ridică altare lui Hercules.

Nu-și specifică ocupația următorii: Aelius Ties Aur (...?) la Ampelum (I, 43), Gorgias Posidonius, Iulius Herculanus, Valerius Po..., M. Lucilius Threptio, Iulius Gaianus și Aurelius Vetustinus la Apulum (I, 12, respectiv 13, 10, 44, 7, 3), Mercurius Pr... la Băile Herculanee (I, 18), Iulius Marcellinus la Germisara (I, 31), Aurelius Capito la Napoca (I, 29) și Aurelius Dubitatus la Potaissa (I, 39). Printre dedicanți se află și o femeie, Iulia Maximina, la Apulum (I, 2).

Situația acestor dedicanți (27,3%) se poate clarifica doar parțial. Excludem posibilitatea încadrării unora dintre ei în rîndurile sclavilor, datorită numelor. Pe de altă parte, este probabil ca aceștia să nu fi deținut funcții administrative sau preoțești, nici să fi avut vreun grad militar, oricît de neînsemnat, deoarece, în aceste cazuri, ocupațiile, poziția lor socială, titlurile lor, ar fi fost menționate în inscripții. Ei trebuie să facă parte din masa oamenilor de rînd, unii cetățeni, alții simpli *incolae*, agricultori, meșteșugari și negustori. Iulius Herculanus, de pildă, frate probabil cu Iulius Victor, veteran, cu care împreună ridică o inscripție la Apulum (I, 13) era un mic cultivator de pămînt, împreună cu fratele său eliberat din armată. Iulius Gaianus de la Apulum (I, 7) se ocupa cu exploatarea într-un fel oarecare a bogățiilor pămîntului, de vreme ce închină altarul lui Silvanus Domesticus, Terra Mater și Hercules. Pentru Aelius Ties (?) de la Ampelum (I, 43) s-a propus întregirea aur(arius)³⁰. În ceea ce-l privește pe Iulius Marcellinus, care închină un altar lui Hercules la Germisara (I, 31), acesta era probabil negustor din *collegium Galatarum* menționat pe epigrafă³¹.

Fiind lipsiți de alte indicații, în afara numelor, acestea, chiar în cazul păstrării unor *tria nomina*, nu ne pot ajuta prea mult la stabilirea apartenenței etnice a purtătorilor lor, dedicanții altarelor lui Hercules din Dacia. Majoritatea au nume romano-italice, dar se află

²⁷ *Macrea*, p. 74.

²⁸ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 788, 789; *IDR*, III/1, 60.

²⁹ *Macrea*, p. 277.

³⁰ Al. Popa, în *Apulum*, IV, 1961, p. 271—272.

³¹ *Macrea*, p. 253.

și câteva nume grecești: Gorgias Posidonius (I, 12)³², C. Valerius Meleager (I, 47)³³, sclavii Callistus (I, 6) Adamas (I, 5), Eutyches (I, 25) și Syntrophus (I, 16)³⁴. P. Aelius Hammonius Iunior (I, 34) are nume egiptean³⁵, iar Aurelius Arimo (I, 30) — iugian (I, 30)³⁶; M. Opellius Maximus (I, 28) este originar din Moesia³⁷, stabilit în Dacia; Pannonius Maximus (I, 32) este pannonic³⁸, iar Trosius Crispus (I, 38) este de origine veneto-histriană³⁹. (Observația lipsei numelor traco-dacice va fi dezbătută mai departe).

Reprezentările figurate ale lui Hercules, ca și inscripțiile, sînt răspîndite în toată Dacia, astfel: la Băile Herculane și la Turda (*Potaissa*) — cîte nouă, la Alba Iulia (*Apulum*) și Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*) — cîte șapte⁴⁰, la Reșca (*Romula*), — cinci, la Drobeta-Turnu Severin (*Drobeta*)⁴¹ și la Celei (*Sucidava*)⁴² — cîte patru, la Cluj-Napoca (*Napoca*) și la Geoagiu (*Germisara*) — cîte trei, la Cioroiul Nou, Vețel (*Micia*) și Moigrad (*Porolissum*) — cîte două; cîte o reprezentare figurată s-a găsit la: Pojejena, Sălașul de Sus, Jupa (*Tibiscum*), Războieni-Cetate, Gîrla Mare, Gura Baciului — Cluj-Napoca, Ciuc-sîngiorgiu, Răcari, Slăveni, Svinița, Orșova, Tihău și eventual, — Ciopeia și Sîntămăria Orlea⁴³. La acestea se adaugă șase reprezentări cu loc de descoperire necunoscut și alte zece, nesigur ca provenind din Dacia. Mai există două fragmente de vase de la Cristești, ornate cu chipul și însemnele lui Hercules.

Aceste reprezentări, fiind diferite ca stil, tehnică și întrebuintare, trebuie tratate diferențiat.

Majoritatea (în Repertoriu — II A) formează cele care constituie obiecte legate direct de cult: statuile din lăcașurile de cult, reliefurile în piatră și statuetele de bronz depuse tot acolo ca *ex-voto-uri* din partea credincioșilor, sau așezate în lăcașurile domestice. Din această categorie lipsesc în Dacia (deocamdată; împlinirea își spune probabil cuvîntul) reprezentările de teracotă. Este dificilă discernerea reprezentărilor care constituiau *obiecte de cult* destinate adorației credincioșilor de cele care erau simple *ex-voto-uri* și care, evident, se găseau în număr mult mai mare. Distincția pe care o face V. Müller între *Kultbild* și *Götterbild*⁴⁴ este greu de aplicat în cazul imaginilor lui Hercules descoperite în Dacia. O reprezentare care însemna sigur *Kultbild* (în accepțiunea dată de Müller termenului) ar fi statuia colosală ale cărei fragmente s-au descoperit recent în templul zis „al lui Malagbel” de la Ulpia Traiana⁴⁵. În aceeași categorie s-ar putea încadra statuia de la Băile Herculane (II, 6) și capul unei statui de la Sucidava (II, 14). Dăm dreptate însă lui Ernest Will cînd consideră că nu numai statuile pot fi imagini de cult, ci și reliefurile, și că, prin urmare,

³² A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*, Budapest, 1941, nr. 1970; I. I. Russu, *L'onomastique de la Dacie romaine*, în volumul *L'onomastique latine*, Paris, 1977, p. 358.

³³ I. I. Russu, în *SCIV*, XXIII, 1972, p. 121—123; Idem, *L'onomastique...*, loc. cit.

³⁴ Idem, în *AISC*, IV, 1941—43, p. 197; Tudor, *IS*, p. 77.

³⁵ C. Daicoviciu, loc. cit.; I. I. Russu, op. cit., p. 224—225, nr. 22; S. Sanie, în *ActaMN*, X, 1973, p. 160.

³⁶ I. I. Russu, op. cit., p. 224, nr. 3; S. Sanie, op. cit., p. 154—155.

³⁷ I. I. Russu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 93.

³⁸ Russu, *DPI*, loc. cit.

³⁹ Idem, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 325—330.

⁴⁰ La Sarmizegetusa: II, 33, 34, 42 (?), 43 (?), 83 (?), la care se adaugă fragmentele statuii colosale descoperite în templul lui „Malagbel” (vezi nota 4) și o statuie de bronz descoperită în incinta complexului de temple dedicate lui Aesculapius și Hygia în cursul recentelor cercetări (D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Monuments*, nr. 41, pl. CXV).

⁴¹ Sau cinci (o informație neclară, Tudor, *OR*, p. 389).

⁴² Sau cinci, în acest caz la Romula rămînînd patru.

⁴³ În acest caz la Sarmizegetusa — numai cinci.

⁴⁴ *RE*, Suppl., V, s.v. *Kultbild*, 472.

⁴⁵ Vezi nota 4.

limitele dintre Kultbild și Götterbild pe care V. Müller le credea foarte clare sînt de fapt confuze⁴⁶. Într-adevăr, un relief cu scene multiple de felul celui de la Sarmizegetusa (II, 33), model de Götterbild prin mișcare și prezentarea acțiunii, putea constitui obiect de venerație într-o „capelă” a palatului Augustalilor, în lipsa unei statui.

O altă categorie (II B), mai puțin numeroasă, o formează reprezentările lui Hercules pe diferite obiecte care nu au legătură directă cu cultul și deci care, la prima vedere, ar părea mai puțin concludente pentru cercetarea noastră: chipul său sculptat în pietre semi-prețioase (geme purtate ca bijuterii dar și talismane totodată), apoi înfățișat pe vase⁴⁷, pe aplici cu întrebuințări diverse etc. Dar acestea trebuie studiate nu numai pentru valoarea lor din punct de vedere iconografic, ci și datorită faptului că pot arunca chiar anumite lumini asupra cultului. Pe de altă parte, existența însăși a unui asemenea lot de reprezentări ilustrează, credem, tocmai măsura popularității cultului.

În fine, o a treia categorie care se constituie ca un grup bine definit prin funcționalitate, o formează reprezentările eroului pe monumentele funerare. (Repertoriu II C).

Această ordonare a materialului figurativ nu ține seama, evident, de tipurile iconografice. Același tip iconografic se întâlnește în toate cele trei categorii „funcționale” de reprezentări. Nu există, de pildă, un tip iconografic specific reprezentărilor de pe monumentele funerare: indiferent de ipostaza în care apărea eroul, chipul său constituia simbolul luptei cu forțele lumii „de dincolo” (aducerea lui Cerberus pe pămînt), simbolul dobîndirii vieții veșnice. Mai presus de tipare iconografice, răzbătea necesitatea aflării unui tovarăș încercat pentru călătoria în împărăția umbrelor; necesitatea de a fi asemenea celui care, supus la munci supraomenești, a sfîrșit prin a fi primit în rîndul nemuritorilor, ideea însăși a răsplătii, a vieții veșnice, realizîndu-se în acest chip.

În privința redării plastice a înfățișării croului, gustul provinciei se orientează, după părerea noastră, spre două tipuri iconografice principale. Unul îl prezintă într-o atitudine mîndră, de învingător, o poziție aproape hieratică: de obicei tînăr, cu măciuca (*clava*) scurtă lăsată în jos, blana leului din Nemea aruncată neglijent peste braț, în mîină întinzînd merele Hesperidelor. Un al doilea „tipar” favorit Daciei ar fi cel care îl reprezintă obosit, într-o poziție de odihnă, sprijinit într-o ghioagă lungă, prinsă subsuoasă ca o cîrjă. Un braț atîrnă de-a lungul măciucii, celălalt e dus la spate.

Prototipuri foarte cunoscute nu lipsesc nici într-un caz, nici în celălalt. În primul, ar fi statuia colosală de bronz aurit descoperită la Roma și cunoscută sub numele „Hercules Mastai” (vezi fig. I/2 din prima parte a studiului). Eroul tînăr, nud, e prezentat în picioare, cu măciuca în mîina dreaptă, în prelungirea brațului. În palma stîngă ține merele Hesperidelor, iar peste antebrațul stîng cade blana leului din Nemea⁴⁸. Acest tip iconografic este ilustrat bine și de o altă superbă reprezentare, cunoscută sub numele „Hercules Giustiniani”⁴⁹. Celălalt tip iconografic frecvent în Dacia, Hercules obosit, sprijinindu-se pe măciucă, cu greutatea corpului vizibil inegal repartizată pe picioare, cu o mîină la spate, își are originea în arta greacă a secolului IV î.e.n. și un model celebru — „Hercules Farnese” semnat de Glycon, tip atribuit lui Lysipp⁵⁰ (fig. I/1). Reluat de copiii romani, aceștia

⁴⁶ E. Will, *Le relief culturel gréco-romain*, Paris, 1955, p. 19—22.

⁴⁷ Problema valorii reprezentărilor figurate de divinități pe vasele ceramice pentru o istorie a religiei a fost ridicată mai nou și de G. Popilian, Gh. Poenaru-Bordea, în *SCIV*, XXIV, 1973, p. 256.

⁴⁸ *Furtwängler*, 2179 a; *Dürnbach*, p. 122; R. Cagnat — V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, Paris, 1916, p. 426, fig. 218.

⁴⁹ *Reinach*, I (1906), p. 468, pl. 794, nr. 1969 A.

⁵⁰ *Dürnbach*, p. 121; *Reinach*, I (1906), p. 465, pl. 789; R. Cagnat — V. Chapot, *op. cit.*, p. 426—427.

i-au așezat în palmă merele din grădina Hesperidelor⁵¹; cu această inovație e prezent tipul Farnese și în Dacia.

Tipului iconografic „Mastai — Giustiniani”, cu numeroase variante, îi aparțin reliefurile de la Apulum (II, 4), Drobeta (II, 21), Sarmizegetusa (II, 34), Sălașul de Sus (II, 35; fig. VIII/2), Războieni-Cetate (II, 28), unul cu loc de descoperire necunoscut în Oltenia (II, 48), statuetele de bronz de la Ciucsîngiorgiu (II, 18; fig. X/3), Romula (II, 31) și Svinia (II, 37; fig. III), statuile de la Sucidava (II, 13) și Romula (II, 30), statuia funerară de la Napoca (II, 75; fig. VIII/1) și un relief pe monument funerar la Potaissa (II, 80; fig. VII/3).

Tipului „Farnese” îi aparțin: o statuie de la Băile Herculane (II, 8), cîte una de la Drobeta (II, 20), Napoca (II, 19) și Sucidava (II, 14), relieful de la Apulum (II, 3; fig. VI/1) — o variantă cu mîna dreaptă în șold și cu arc peste măciucă, atribut care dovedește necunoașterea de către sculptor a tipului Farnese original, fără arc⁵² —, statuetele de pilastru de la Napoca (II, 76; fig. IX/2) și pe un monument funerar de la Apulum (II, 73). bronz de la Romula (II, 29) și una din Banat (II, 46; fig. I/3), reprezentarea pe un

În afara acestor două tipuri principale, Hercules apare în plastica figurativă din Dacia în multe alte ipostaze.

Dintre acestea, trebuie menționată poziția cu *clava* pe umărul drept, cum apare pe relieful de la Apulum (II, 2), pe doi pereți de sarcofage (Geoagiu, II, 78 și Sarmizegetusa sau Sîntămăria Orlea, II, 83; fig. IX/3) sau ridicată deasupra umărului (statuetele de bronz cu proveniență necunoscută — II, 49, 50, 63 — fig. XI/2, 1, 4).

Uneori, *exuvie leonis* îi acoperă capul și în acest caz, etichete se înnoadă peste pieptul eroului ca în cunoscutul bust al lui Commodus travestit în Hercules, descoperit pe Esquillin⁵³. Așa apare pe peretele de sarcofag de la Sarmizegetusa (II, 83; fig. IX/3), pe aplica de bronz de la Germisara (II, 67), în trei statuete de bronz, de la Slăveni (II, 36), Potaissa (II, 41; fig. X/2) și loc necunoscut (II, 49; fig. XI/2), bustul de marmură de la Porolissum (II, 25) și pe fragmentul de relief de la Gîrla Mare (II, 23).

Incidental apar în Dacia alte scheme iconografice: cu măciuca în mîna stîngă și o cupă în cea dreaptă (Băile Herculane, II, 5) sau Hercules copil (atît reprezentarea cît și proveniența din Dacia nesigure — II, 62). Ambele tipuri provin, ca de altfel iconografia lui Hercules aproape integral, din arta greacă; primul este probabil praxitelian⁵⁴, iar al doilea elenistic. Din arta greacă a sec. IV î.e.n. provine și reprezentarea lui Hercules însoțit de unul din copiii săi, Telephus ori Hyllus. De altfel, legenda consemnînd întîlnirea lui Hercules cu fiul său Telephus numai cînd acesta era mare⁵⁵, copilul reprezentat uneori în brațele eroului ar trebui identificat mai degrabă cu celălalt fiu al său — Hyllus. Un splendid exemplar de acest gen s-a descoperit la Băile Herculane (II, 6; fig. II)⁵⁶. Nu trebuie să mire apariția foarte rară a acestor tipuri în Dacia, deoarece nici altele, de origine mai recentă nu apar decît izolat în provincia traiană. *Hercules Bibax*, creație romană, mult răspîndită în epoca imperială⁵⁷, e întîlnită în Dacia, după părerea noastră o singură dată, la Răcari (II, 27).

⁵¹ Furtwängler, 2174.

⁵² Arcul ca atribut al lui Hercules e caracteristic artei grecești arhaice. Începînd cu secolul IV î.e.n. el devine tot mai rar (Dürnbach, p. 116, 121).

⁵³ Pericle Ducati, *L'arte classica*, Torino, 1920, p. 794—795, fig. 758.

⁵⁴ Dürnbach, p. 121.

⁵⁵ Dürnbach, p. 103.

⁵⁶ Analogii la *Reinach*, I (1906), p. 152, pl. 302, nr. 2002 și p. 471, pl. 800, nr. 2003.

⁵⁷ Furtwängler, 2181; Dürnbach, p. 122; R. Cagnat — V. Chapot, *op. cit.*, p. 427.

Pe lângă aceste reprezentări, Hercules apare deseori surprins într-una din isprăvile sale. Dintre cele 12 cunoscute „munci”, şubiectul de predilecţie în Dacia pare a fi lupta cu leul din Nemea. Aceasta e înfăţişată de un relief de la Gioroiul Nou (II, 16) şi pe două monumente funerare (Germisara — II, 77; fig. V/1—2 şi loc neprecizat — II, 84). Acelaşi subiect apare şi pe bolta unei construcţii funerare din Porolissum (II, 79), într-o tratare deosebită, dublată de un pronunţat „provincialism” (fig. IX/1). Uciderea hidrei din Lerna este înfăţişată, posibil, pe peretele unei *aedicula*, la Micia (II, 82). Prinderea cerbului cu coarne de aur din Keryneia apare pe un fragment de relief (Sarmizegetusa, Micia ori Germisara — II, 43)⁵⁸ şi pe relieful de la Sarmizegetusa (sau Ciopcea — II, 42). Deşi în stare fragmentară, relieful II, 43 păstrează suficiente elemente (fig. VII/1) — înclinarea corpului lui Hercules, ridicarea forţată a capului cerbului — care trădează poziţia eroului, asemănătoare cu cea binecunoscută a lui Mithras: cu un genunchi pe corpul animalului, apucându-l de coarne. Ea se poate înscrie în tipul „Nike sacrificind taurul”; tot aşa apar şi alte divinităţi care sacrifică sau îmblinzesc un animal (Artemis — Diana, Eros etc.)⁵⁹. Capul taurului din Creta apare sub măciuca eroului în statueta de la Romula (II, 30), în alta de la Gioroiul Nou (II, 17) şi într-o splendidă statuie de la Băile Herculanee (II, 6; fig. II). Deşi nu posedăm din Dacia nici o reprezentare a obţinerii merelor de aur din grădina Hesperidelor, în tipul Mastai — Giustiniani şi chiar în tipul Farnese, Hercules apare deseori cu cele trei mere ca atribut. Cu paznicul Infernului, Cerberus, Hercules e înfăţişat pe un perete de sarcofag (II, 83; fig. IX/3)⁶⁰, tot acolo apare şi Mercurius (Hermes psihopomp)⁶¹; aceea de la Drobeta (II, 66) a surprins momentul luptei cu Cerberus.

Dar nu numai cele 12 munci, ci şi alte fapte vitejeşti ale eroului sînt înfăţişate pe monumentele din Dacia: lupta cu Antaeus (un bronz de la Orşova — II, 26 şi o gemă de la Romula sau Sucidava — II, 68); cu capul unui duşman înfrînt e reprezentat la Războieni-Cetate (II, 28)⁶², iar un monstru marin (?) apare la piciorul său pe relieful unui sarcofag de la Băile Herculanee (II, 74; fig. IV).

Isprăvile lui Hercules erau înfăţişate uneori laolaltă pe acelaşi monument. Un relief care reprezenta probabil toate cele 12 munci s-a descoperit mai demult în palatul Augustalilor din Sarmizegetusa (II, 33). Scenele depistate de noi printre fragmentele păstrate întruchipau lupta cu leul din Nemea⁶³, lupta cu taurul din Creta (sau aducerea boilor lui Geryon ? = fragmentul d) şi, probabil, prezentarea mistreţului de pe muntele Erymanthus lui Eurystheus (fig. VI/2). Ipoteză, fragmentul e) făcea parte din scena uciderii păsărilor stîmfalide, în imagine apărînd două arcuri şi tolbe cu săgeţi. Un relief asemănător, cu o iconografie bogată, va fi fost şi cel din care un fragment s-a descoperit la Gîrla Mare (II, 23). Interesul deosebit pe care-l suscită acesta constă în înfăţişarea luptei cu Cacus, unul din foarte puţinele episoade cu care a contribuit Roma la îmbogăţirea mitologiei lui Her-

⁵⁸ Analogie la A. Baumeister, *Denkmäler des klassischen Altertums*, München — Leipzig, 1884, I, p. 600, fig. 728.

⁵⁹ E. Will, *op. cit.*, p. 172—173.

⁶⁰ Analogie la *Reinach*, IV (1910), p. 133, nr. 1.

⁶¹ O scenă cu Hercules, Cerberus şi Hermes pe un monument funerar din Tarent (Franz Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, pl. I, 3, p. 29 nota 1).

⁶² Merită subliniat felul în care este redat capul duşmanului învins, sub piciorul stîng al lui Hercules. Acest tipar iconografic, foarte vechi (Afrodita Urania, opera lui Fidias, avea piciorul pus pe o broască testoaşă; Apollo din Patras pune piciorul pe un cap de taur etc.) devine o modă începînd cu epoca elenistică (E. Will, *op. cit.*, p. 137). În Dacia reprezentările de acest fel sînt rare.

⁶³ Analogii la *Reinach*, I (1906), p. 467, pl. 792, nr. 1977 A; II (1897), p. 237, nr. 4; III (1904), p. 73, nr. 4, p. 249, nr. 7.

cules⁶⁴. În sfârșit, un al treilea relief din această categorie, descoperit la Tibiscum (II, 24) înfățișă, în două registre, mai multe isprăvi (lupta cu leul din Nemea, aducerea Cerberului etc.)⁶⁵.

Asemenea reliefuri, cu scene multiple, desfășurau legenda herculeană într-o suită de episoade, „narînd-o” privitorului. Plastica figurativă compunind adevărate „cărți de imagini în piatră”⁶⁶ juca un rol deosebit în crearea unor trăiri religioase, în răspîndirea unui mit clasic în provincia carpato-danubiană⁶⁷.

Dintre alte aventuri ale eroului, șederea la regina Omphale era cunoscută artiștilor din Dacia, în cazul în care din provincia traiană provine gema păstrată în Muzeul Bruckenthal (II, 70): Omphale poartă atributele lui Hercules. Aceleași atribute (măciuca și pielea leului) sînt purtate și de un amoraș reprezentat pe toarta unui vas de la Cristești (II, 65). Amorașii și strengari care-i fură ghioaga sînt o creație a artei alexandrine⁶⁸.

Atributele cu care apare Hercules în Dacia sînt măciuca (*clava*), pielea leului din Nemea (*exuvie leonis*), merlele Hesperidelor; foarte rar apare arcul sau cupa.

Asocierile în reprezentări nu cunosc un repertoriu prea bogat: cu Iupiter (II, 42), cu Iupiter și cu Liber (II, 38; fig. VII/4), cu Pluton, Proserpina și Mercurius (II, 2), cu Liber și Mercurius (II, 76) sau numai cu Mercurius (II, 83) și, probabil, cu Apollo și Diana (II, 52). Desele asocieri în plastica funerară cu Mercurius se explică prin atribuțiile psihopompe ale acestuia, iar asocierea cu Liber se datorează unei „mode imperiale”⁶⁹.

O atenție deosebită merită pilastrul de calcar (II, 76) descoperit probabil la Napoca. Decorat în două registre cu figurile lui Liber, Hercules și Mercurius (fig. IX/2), prezintă o asocieră care, după cum am demonstrat în altă parte⁷⁰, asigură caracterul funerar al piesei, mai exact apartenența pilastrului la o construcție funerară de mari dimensiuni (*aedicula* sau mausoleu). Ipoteza este întărită de una din atribuțiile lui Hercules, aceea de protector al pragului locuinței și al porților⁷¹ (de aici derivă epitetul *anteportanus*⁷²). Și cum această calitate se pare că o împărțea cu Diana⁷³, înțelegem rostul redării arcului și a tolbei de săgeți, atribute — simboluri care înlocuiesc imaginea zeiței⁷⁴.

Din analiza monumentelor figurative ale lui Hercules în Dacia, se observă că unele dintre ele îl reprezintă într-o ținută maiestuoasă, de zeu (mai ales tipul Mastăi), altele îl surprind în plină activitate trudnică de erou. Granița dintre cele două concepții și două moduri de întrupare este foarte labilă. De aceea, ni se pare dificil și chiar nepotrivit a face distincție între Hercules „erou” și Hercules „zeu”, mai ales în timpul Imperiului, cînd această diferențiere, observabilă mai demult, era ștearsă⁷⁵.

•

⁶⁴ Bayet, p. 214—215.

⁶⁵ T. Simu, *Indicatorul obiectelor mai importante păstrate în Muzeul Județului Severin*, Lugoj, 1943, p. 21, fig. 25.

⁶⁶ E. Will, *op. cit.*, p. 418.

⁶⁷ M. Bărbulescu, E. Nemeș, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 319—320.

⁶⁸ Dürrbach, p. 114.

⁶⁹ Septimius Severus, în afara importanței pe care o acordă lui Serapis, repune în onoare pe Hercules și Liber, cărora le ridică un templu la Roma, iar în anul 204 aceștia apar pe monede, considerați *Dii patrii* (Franz Altheim, *La Religion romaine antique*, Paris, 1955, p. 290). Din această epocă ciclurile lui Hercules și Dionysos sînt redată adesea împreună (E. Will, *op. cit.*, p. 454). Vezi și nota 101.

⁷⁰ M. Bărbulescu, în *Alia*, XIX, 1976, p. 267—274.

⁷¹ Peter, 2958; Dürrbach, p. 127.

⁷² CIL, V, 5534.

⁷³ Bayet, p. 281.

⁷⁴ M. Bărbulescu, *Atributele divinităților în plastica Daciei și a Dobrogei romane: între decor și simbol*, comunicare la Sesiunea Muzeului din Constanța, octombrie 1977.

⁷⁵ Dürrbach, p. 110.

Prezentarea materialului epigrafic și figurativ lasă să se întrevadă numeroase aspecte ale cultului lui Hercules: în Dacia, ca în restul Imperiului, Hercules înseamnă o divinitate complexă. De aceea, îngustarea sferei de atribuții ale lui Hercules, accentuarea unora și, mai ales, prezentarea uneia singure, înseamnă sărăcirea în conținut a unui cult larg răspândit tocmai datorită multiplelor însușiri ale zeului. După părerea lui M. Macrea⁷⁶ Hercules era adorat „mai ales ca zeu tămăduitor”, în timp ce D. Tudor⁷⁷ accentuează caracterul militar al zeului, apropiindu-l de Mars. Numai studiul întregului material poate scoate la iveală multiplele fațete ale cultului lui Hercules în Dacia.

a) *Hercules — divinitate militară, zeu al forței fizice, apărător de primejdiile luptei* — este un concept larg răspândit în epoca imperială⁷⁸. În Dacia, mai multe observații susțin prezența acestui aspect al cultului lui Hercules. Din 29 de localități cu descoperiri cert legate de cultul său, în 17 avem trupe mai mult sau mai puțin numeroase, iar unele descoperiri (Drobeta, Răcari etc.) s-au făcut chiar pe teritoriul castrului. Cel mai frecvent epitet este *Invictus* (12 cazuri din 25), iar militarii formează un procentaj mare printre dedicanți (27,30%). Interesant de remarcat că la Potaissa, oraș prin excelență militar, din cele cinci inscripții care-i sînt dedicate, patru îi conferă epitetul *Invictus*. Orașe mari ale Daciei, ca Sarmizegetusa sau Napoca, lipsite de trupe, nu ne dau decît puține inscripții. În Dacia nu apare niciodată asocierea Hercules — Mars, ca și cum s-ar exclude reciproc; cu toate acestea, a considera că Hercules ia locul lui Mars prin atribuțiile sale militare incontestabile, că este un zeu „eminamente militar”⁷⁹, constituie o exagerare. Aspectele următoare ale cultului său credem că dovedesc aceasta.

b) *Hercules — protector al bogățiilor pămîntului*⁸⁰, e întîlnit și în Dacia. Asocierile din inscripții cu divinități ca Silvanus și Terra Mater sînt grăitoare. Faptul apoi că monumente închinat lui apar în lumea satului, sau că printre dedicanți se află mici agricultori, cum presupuneam mai sus, înseamnă venerarea unui Hercules Rusticus în mediul rural. Motivul unei asemenea penetrații este tocmai atribuția de divinitate binevoitoare față de bogățiile solului și ale subsolului, față de fecunditatea turmelor. Dacă Aelius Ties este *aurarius* (?), (I, 43), devine mai clar mobilul dedicației sale. Deși în Dacia nu cunoaștem vreun Hercules Saxanus⁸¹ („Pietrarul”), întîlnit în alte provincii (și în Dobrogea romană⁸²), totuși el era considerat, fără îndoială, patronul carierelor de piatră. De aceea altarul vexilației conduse de Arimo s-a descoperit într-o carieră (I, 30), unde lucrau probabil acești soldați, iar în alta, la Gura Baciului (II, 53) s-a găsit capul unei statui ce-l înfățișă.

c) Legat într-o oarecare măsură de acest aspect, Hercules devine *protector al apelor termale* cu proprietăți curative⁸³, iar de aici, *zeu vindecător*. Marele număr de inscripții descoperite la Băile Herculane și la Germisara (un sfert din totalul inscripțiilor închinat lui în Dacia), numeroasele reprezentări figurate descoperite tot acolo, epitetul *Salutifer* și asocierea cu Fontes Calidae, pledează pentru această calitate a lui Hercules. Din șirul

⁷⁶ Macrea, p. 362.

⁷⁷ Tudor, *OR*, p. 389.

⁷⁸ Peter, 2938; Preller, p. 654; Dürrbach, p. 111—127; Boehm, 589—590; Bayet, p. 323—333.

⁷⁹ Tudor, *loc. cit.*

⁸⁰ Preller, p. 653—654; Peter, 2950, 2966; Dürrbach, p. 116; Boehm, 590—593; Bayet, p. 358 sq.

⁸¹ Preller, p. 656.

⁸² Gr. Florescu, în *Analele Dobrogei*, XVII, 1936, p. 33—46, cf. D. M. Pippidi. *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 288; M. Munteanu, în *Pontica*, VI, 1973, p. 83.

⁸³ Peter, 2956; Dürrbach, p. 127; Boehm, 590—593.

acestor mărturii trebuie exclusă statueta de la Apulum (II, 2), deoarece Hercules nu apare acolo împreună cu Aesculapius și Hygia, cum presupunea Igna, ci cu Pluton și Proserpina.

d) *Hercules anteportanus*, care apare pe pilastrul unei construcții funerare se circumscrie unei sfere mai largi de acțiuni binefăcătoare ale zeului: nu numai *paznic al porților, ocrotitor al casei și curții*, ci și *al patrimoniului, al bunăstării familiei*⁸⁴.

În acest context trebuie luat în considerare și așa numitul *nodus Herculanus* (înnoarea labelor de la blana leului din Nemea peste piept sau peste umăr) care, în cadrul magiei populare deținea un important rol apotropaic⁸⁵. Dintr-un număr de reprezentări în Dacia a vestitului nod, este de remarcat aplica de bronz de la Germisara (II, 67) care, montată pe un obiect din casă, trebuia să coboare protecția divină asupra purtătorului acestuia. Același rost îl deținea imaginea capului său acoperit cu pielea leului ale cărui labe se înnodau sub bărbie pe un capitel din Apulum (II, 72). Deși această reprezentare este nesigură, apariția elementelor apotropaice în decorul unor capiteli este certă și perfect explicabilă⁸⁶; *nodus Herculanus* pe un fragment arhitectonic și ideea însăși a unui *Hercules anteportanus* se înscriu în aceeași sferă de manifestări binevoitoare ale zeului față de casă și familie.

e) Deși asocierea cu Mercurius în plastica figurativă din Dacia se datorează, după părerea noastră, relației dintre caracterul de „psihopompos” al lui Mercurius cu cel funerar al lui Hercules, se poate surprinde și în provincia traiană un *Hercules al negustorilor* (care în alte zone ale Imperiului e legat neîndoiește de Mercurius⁸⁷). De aceea i se închină *collegium Galatarum*, compus din negustori (I, 31). Nu este lipsit de interes a aminti și că unul din dedicanți, Felix (I, 19) lucrează în cadrul serviciului vamal.

f) *Hercules* — „*erou exemplar*”: zeu al sclavilor și divinitate funerară. Ideea „eroului exemplar” ni se pare că se poate aplica divinității studiate de noi în două privințe: în ceea ce are Hercules dintr-o divinitate a sclavilor și în aspectul funerar al cultului său. Dacă existența „eroului exemplar” mai ales în religiile „ne-clasice” provoca o *imitatio dei* și presupunea reactualizarea periodică a actelor exemplare⁸⁸, deci o acțiune, în cazul lui Hercules, ideea „eroului exemplar” o putem adapta în sensul pasiv al contemplației faptelor sale. 13,6% din dedicanții care-și specifică ocupația și poziția socială sînt sclavi. Acest procentaj întărește ipoteza că masele asuprite au manifestat o afecțiune deosebită față de Hercules, devenit zeu după un lung șir de istovitoare munci îndeplinite în condiții de sclavie (la Eurystheus). Era un „exemplu” despre „posibilitățile” dinaintea fiecărui sclav sau membru al straturilor de jos ale societății. Isprăvile herculeene erau un „model”, iar răsplata de care a beneficiat năștea o speranță. Chiar dacă inscripțiile ridicate de sclavi sînt puse pentru sănătatea (*pro salute*) împăratului sau a patronului, divinitatea invocată rămînea, credem, la alegerea dedicantului; în acest caz se dovedește încă odată popularitatea zeului printre sclavi (mai ales că formula *pro salute* reprezenta o conveniență; dedicant rămînea sclavul și nu stăpînul pentru a cărui sănătate era implorat zeul). De altfel, o statistică întocmită mai demult de D. Tudor⁸⁹, privitoare la numărul inscripțiilor dedicate de sclavi și liberi diferitelor divinități adorate în Dacia este, după părerea noastră edificatoare pentru

⁸⁴ Peter, 2948, 2958; Diirrbach, p. 127; Boehm, 593—596; Bayet, p. 281.

⁸⁵ Boehm, 594—595.

⁸⁶ M. Bărbulescu, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 241.

⁸⁷ Latte, p. 216.

⁸⁸ M. Eliade, *Le mythe de l'éternel retour. Archétypes et répétition*, Paris, 1969, p. 15. 34—50; idem, *Le Sacré et le Profane*, Paris, 1969, p. 75—91.

⁸⁹ Tudor, *IS*, p. 231—239.

evidențierea afinității sclavilor față de popularul erou. Lăsând la o parte cultul lui I.O.M. (14 inscripții ridicate de sclavi și liberi) și pe cel al lui Mithras (12 inscripții) — numărul mare de epigrafe dedicate acestora de către sclavi fiind ușor explicabil în ambele cazuri, chiar dacă motivele diferă — urmează, pe „locul al treilea” Hercules și Silvanus, cu câte cinci inscripții. Statistic, de mai puțină faoare se bucură, în ordine, Aesculapius și Hygia (4 inscripții), Diana și Iuno (câte 3 inscripții), Nemesis (două inscripții); în câte o singură inscripție apar Mars, Mercurius, Liber și Libera, Neptunus, Fortuna etc.

În ce privește al doilea aspect de „erou exemplar”, Hercules îl îndeplinea ca divinitate legată de cultul morților. Dacă pentru sclavi Hercules este eroul care din sclav devine zeu, pentru toate categoriile sociale Hercules este „eroul exemplar” care a învins moartea. Am amintit deja rostul reprezentării muncilor sale pe monumentele funerare și simbolul lor; la fel, motivele asocierii cu Mercurius. Nu lipsite de analogii în Imperiu⁹⁰, aceste reprezentări au fost deja considerate parte componentă a repertoriului mitologic de pe *aediculae* funerare din Dacia⁹¹. Acest repertoriu însă este propriu, după cum se vede, și altor genuri de monumente funerare. Conceptele legate de un Hercules funerar, coroborate cu reprezentările plastice (II C) și asocierile de acolo duc la concluzia existenței în Dacia a unui aspect funerar al cultului eroului, aspect remarcat mai timid (pentru celelalte provincii) în lucrările privind religia romană⁹².

*

Deosebit de prețioasă prin informația pe care ne-o furnizează este inscripția de la Micia I, 40: în provincia traiană credincioșii zeului se grupau în asociații, colegii de cult, conduse de doi *magistri cultorum Herculis*. Asemenea colegii sînt cunoscute în Imperiu⁹³. Cei doi *magistri* de la Micia sînt Lucilius Felix și Domitius Herculanus; deși inscripția nu specifică situația lor socială, pot fi considerați liberi datorită faptului că au două nume (cazul cel mai frecvent la liberi din Dacia, 37 din 87 în statistica lui D. Tudor⁹⁴), iar cele două *cognomina*, Felix și Herculanus sînt frecvente în lumea sclavilor și liberților⁹⁵. Interesant este chiar al doilea cognomen — teonimul Herculanus. Magistrii fiind liberi, în colegiu intrau desigur sclavi și liberi, dacă nu cumva aceștia formau chiar majoritatea acelor *cultores*. În ce măsură colegiul avea și rosturi funerare, e greu de precizat. Alte știri directe despre organizarea cultului lui Hercules în Dacia nu posedăm; inscripția CIL, III, 1303 de la Ampelum pomenește pe acei *Herciani*, a căror semnificație a fost mult dezbătută⁹⁶. Ne raliem părerii că legătura trebuie făcută cu Hercules și nu (cum se gîndea

⁹⁰ Trebuie amintit aici cel puțin celebrul sarcofag cu reprezentarea muncilor lui Hercules de la Villa Borghese: John Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, London, 1970, p. 141—142; Antonio Frova, *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961, p. 294, 296.

⁹¹ O. Floca — W. Wolski, în *BMI*, XLII, 1973, nr. 3, p. 36. Trebuie menționat însă că și în Pannonia există un Hercules funerar; reprezentări pe monumente funerare s-au descoperit la Arrabona (Gabler Dénes, în *Arrabona*, X, 1968, p. 72), Savaria (în lapidarul Muzeului din Szombathely), Intercisa (în lapidarul Muzeului Național din Budapesta) etc.

⁹² Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 415, 480, nota 3; *Diirrbach*, p. 127 (Hercules Somnialis).

⁹³ CIL, IX, 3857, 3961; X, 5386 etc.; *Boehm*, 585—586.

⁹⁴ Tudor, *IS*, p. 200.

⁹⁵ Ei nu apar în lista de liberi din Dacia la Tudor, *IS*, p. 188 sqq.

⁹⁶ *LexMyth*, I, 867—868; *Boehm*, 586; Adrien Bruhl, *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953, p. 217; Tudor, *IS*, p. 234; A. Bodor, *op. cit.*, p. 228.

Mommsen) cu Liber; prin urmare *Hercliani* sînt membrii unui colegiu religios bărbătesc care n-eră străin de Hercules și cultul său.

Despre lăcașurile de cult ale lui Hercules știm puțin, ca de altfel în general despre templele din Dacia. S-a bănuait existența unui templu la Cioroiul Nou⁹⁷, localitate unde s-au descoperit (dar nu în templu) două monumente dedicate lui Hercules (I. 28 și II, 16). Templul de la Cioroiul Nou, de mici dimensiuni (17,80×6,60 m), alcătuit din două încăperi și un vestibul deschis, toate în prelungire, a funcționat în a doua jumătate a secolului al II-lea și în prima jumătate a veacului următor⁹⁸. Temple și sanctuare închinat lui Hercules vor fi fost mult mai numeroase în Dacia, pe măsura popularității acestui cult. Două capete de statui (II, 57 și 58) s-au descoperit la Potaissa în același loc; este posibil să indice un loc de cult. Aflîndu-ne în plină epocă de sincretism religios, este foarte probabil ca *ex voto*-urile lui Hercules să-și fi găsit adăpost și în templele altor divinități. Recentele descoperiri de la Ulpia Traiana⁹⁹ au dovedit că așa numitul templu „al lui Malagbel“ este un templu sincretist, unde, pe lîngă *dii consentes* (din care s-au găsit fragmentele statuiilor Diane și Iunonei) își găsea loc statuia colosală a lui Hercules.

Prin *asocierile* sale din inscripții sau în plastică, Hercules participă la un început de sincretism, atît de frecvent în epocă. Pe lîngă prezența sa în templul sincretist de la Ulpia Traiana, semnificative sînt *asocierile* în epigrafa de la Apulum (I, 11) și în cea de la Sarmizegetusa (I, 34) unde figurează printre alte 11, respectiv 12 divinități. Mai apropiat de esența sincretismului este *Deus Invictus Hercules Magusanus* de la Ciumăfaia (II, 51). În măsura în care dedicantul „se va fi gîndit și la Hercules roman“¹⁰⁰ cînd a ridicat acest altar, ne-am putea întreba cît de intensă a fost presiunea exercitată și de cultele orientale: aici Hercules Magusanus primește epitele *Deus* și *Invictus*, ceea ce pare să indice o contaminare cu Mithras, căruia îi aparțin aceste epitete prin excelență. La Apulum (II, 73) există un Hercules funerar într-o poziție apropiată de cea a lui Attys, cu picioarele încrucișate, dar alte influențe orientale nu se observă.

Păstrarea relativ „curată“ a aspectului de divinitate greco-romană a lui Hercules în această epocă (tendențele sincretistice remarcate fiind limitate), se explică poate prin favoarea deosebită de care s-a bucurat cultul lui Hercules în epoca imperială, în anumite perioade mai ales. Asemuirea cu Hercules le era plăcută lui Caligula, Nero, Galba și Domitian, iar pentru vremea cînd Dacia este provincie romană Commodus, Septimius Severus și Caracalla i-au fost fervenți credincioși, au pretins identificarea persoanei lor cu eroul, i-au ridicat temple, i-au reprodus chipul pe monede. Hercules și Liber au fost declarați *dii patrii* sub Septimius Severus¹⁰¹. În aceste condiții, descoperirea reliefului II, 33 în palatul Augustalilor de la Sarmizegetusa este cît se poate de semnificativă. Locul său într-una din sălile palatului dedicat cultului imperial nu se datora întîmplării: Dacia se conforma politicii religioase ce iradia de la Roma¹⁰².

Ca și în cazul altor divinități larg răspîndite în Dacia romană, frecvența cultului lui Hercules s-a căutat într-o presupusă identificare a eroului cu o mai veche divinitate

⁹⁷ D. Tudor, în *Omagiu lui Petre Constantinescu-Iași*, București, 1969, p. 109 sq; idem, în *Latomus*, XXV, 1966, p. 847—854; D. Tudor, I. Diaconescu, Gh. Popilian, în *Apulum*, VI, 1967, p. 601—604, fig. 5/1; Tudor, *Orașe*, p. 317.

⁹⁸ Tudor, *loc. cit.*

⁹⁹ Vezi nota 4.

¹⁰⁰ M. Macrea, în *AISC*, V, 1947—1948, p. 231.

¹⁰¹ Despre cultul lui Hercules în epoca imperială: *Preller*, 657—658; *Peter*, 2980—3002; *Dürnbach*, p. 128; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1912, p. 94; *Boehm*, 580—582; *Latte*, p. 321, 418; Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 415; J. Ferguson, *op. cit.*, p. 41.

¹⁰² M. Bărbulescu, E. Nemeș, *op. cit.*, p. 320—321.

autohtonă, dacică. O *interpretatio romana* certă, nu poate fi dovedită în Dacia nici în cazul altor divinități¹⁰³. L. Poinssot¹⁰⁴ credea că poate identifica pe Hercules Invictus din provincie cu o divinitate autohtonă dacică, un zeu al sănătății. Pentru o *interpretatio romana* s-au pronunțat, în acest caz, și G. Kazarov¹⁰⁵, C. Mateescu¹⁰⁶, V. Pârvan¹⁰⁷ și, cu rezerve, C. Daicoviciu¹⁰⁸. Părerii împotriva s-au ridicat de asemenea: J. Toutain¹⁰⁹ și I. I. Russu¹¹⁰. V. Pârvan, dorind să dovedească existența divinităților dacice, atât de greu de surprins, nota: „Cît privește identificarea lui Hercules Invictus din Dacia, constatat în inscripțiile din vremea romană, ca o divinitate dacică vindecătoare, analoagă cu acel Asclepios thracic pe care-l găsim așa de frecvent în ținutul pur thracic, înclinăm a crede că părerea lui Poinssot... are toți sorții de a fi confirmată prin ulterioare descoperiri”¹¹¹. Ulterioarele descoperiri însă, cele de pînă în prezent, n-au confirmat „toți sorții” în care spera Pârvan. Pe de altă parte, ideea sa cu privire la Hercules Victor ca adevăratul chip al zeului dacic („Poinssot greșește... cînd încearcă a explica epitetul de Invictus numai prin influențe orientale și sudice... iar de altă parte uită a-l considera în legătură și cu celălalt epitet, tot vechi, de *Victor*... și care este desigur adevărata traducere a ideii indigene despre zeul suprem, biruitor tuturor celor rele”) ¹¹² este nefondată de la bun început, din moment ce acest epitet nu apare deloc în provincia Dacia (exemplele cunoscute lui Pârvan și nouă, pînă în prezent, din teritoriul daco-get, acoperă numai Dobrogea romană). Materialul prelucrat de noi nu permite identificarea lui Hercules roman cu o divinitate dacică. Nici un dedicant nu poartă nume traco-dacic și deci, dacă printre cei cu nume romano-italice nu își vor fi ascunzînd apartenența etnică și cîțiva autohtoni, înseamnă că o concluzie mai demult exprimată de I. I. Russu¹¹³ cu privire la credincioșii originari din afara provinciei, rămîne valabilă. Aceasta nu înseamnă excluderea cîtuși de puțin a populației autohtone din rîndurile adoratorilor lui Hercules, nefiind nici un motiv pentru a ne închipui o reținere a bășinașilor față de cultul unui erou atât de popular.

Un anume caracter „contractualist”¹¹⁴ al religiei romane (ce va trebui folosit mai mult în explicarea preferințelor pentru unele culte în Dacia) constituie în fond substratul fervoarei de care s-a bucurat cultul lui Hercules. Într-adevăr, numeroasele și variatele calități protectoare și atribuții ale zeului atrăgeau mulțimea credincioșilor din castre și orașe, din „stațiuni balneare” și din mediul rural, atât de diferiți prin îndeletniciri și poziție socială. Alături de celelalte culte greco-romane, răspîndite și practicate în Dacia în cele șaptesprezece decenii de viață romană și acesta a contribuit la conturarea componentei spirituale a romanizării provinciei.

MIHAI BĂRBULESCU

¹⁰³ N. Gostar, *op. cit.*, p. 250; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 91 sqq.

¹⁰⁴ *Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France*, LX, 1889, p. 355, cf. I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 328.

¹⁰⁵ *Klio*, IV, 1904, p. 116.

¹⁰⁶ *EDR*, I, 1923, p. 242.

¹⁰⁷ *Getica*, p. 145—146.

¹⁰⁸ *TransAnt*, Bucurest, 1945, p. 153, nota 3.

¹⁰⁹ *Les cultes païens dans l'Empire romain*, I, 1907, p. 408, cf. I. I. Russu, *loc. cit.*

¹¹⁰ I. I. Russu, *loc. cit.*

¹¹¹ V. Pârvan, *loc. cit.*

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ I. I. Russu, *loc. cit.*

¹¹⁴ G. Boissier, *La religion romaine d'Auguste aux Antonins*, Paris, 1900, p. 19—20

LE CULTE D'HERCULE EN DACIE ROMAINE (II)

(Résumé)

La première partie de notre étude (le Répertoire des monuments épigraphiques et figuratifs concernant le culte d'Hercule dans la province de Dacie) a paru dans *Acta Musei Napocensis*, XIV, 1977, p. 173—189 + XI pl.

Les inscriptions et les monuments figuratifs dédiés à Hercule en Dacie sont répandus dans toute la province, dans les villes et les camps, dans les „station balnéaires“ et dans le monde rural.

Beaucoup d'inscriptions ont été découvertes dans la grande ville et l'important centre militaire Apulum et aussi à Băile Herculane, où les sources thermales connues depuis l'antiquité ont attiré un assez nombreux public. Dans la moitié des inscriptions Hercule a de diverses épithètes, la plus fréquente étant *Invictus*; on trouve aussi *Augustus*, *Sanctus*, *Conservator*, *Salutifer* et *Deus*. La cinquième partie des inscriptions sont dédiées aussi à I.O.M., Liber Pater, Genius Loci, Fontes Calidae, Vénus, Diane, Obila, Silvain, Terra Mater, Apollon (?) et, en deux inscriptions (à Apulum et à Sarmizegetusa), significatives pour le degré développé d'association — étape initiale dans les tendances syncrétiques — Hercule apparaît parmi onze et douze divinités. La situation des dédicants est la suivante: 27,3% militaires (d'officiers supérieures jusqu'aux simples *miles*) et vétérans, 18% fonctionnaires civils (parmi lesquels plusieurs *legati aug.*), 13,6% détiennent de diverses fonctions sacerdotales, 13,6% esclaves et 27,3% n'indiquent pas les occupations ou la situation sociale (ces sont probablement les petits cultivateurs, des commerçants, des artisans). Les inscriptions datent, en général, de l'intervalle borné par le milieu du II-e s. et le milieu du siècle suivant.

La plupart des représentations figuratives ont été découvertes à Băile Herculane, Po-taissa, Apulum et Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Du point de vue artistique, ce sont le type d'Hercule Mastaï et le type d'Hercule Farnèse qui forment les modèles iconographiques préférés en Dacie. Tous les deux sont richement représentés par les découvertes des statues en pierre, des statuettes en bronze, des reliefs. Plus rarement Hercule est représenté d'une autre manière: avec *exuvia leonis* sur la tête, Hercule avec Hyllus, le type Hercule Bibax ou Hercule enfant. Presque tous les Travaux sont représentés dans la plastique religieuse de la Dacie. À côté de ceux-ci, apparaissent aussi d'autres épisodes de la légende d'Hercule (Antée, Cacus, Omphale). Les attributs avec lesquels Hercule est représenté en Dacie sont *clava*, *exuvia leonis*, les pommes des Hespérides et, très rarement — l'arc et la coupe. Dans les images figuratives Hercule est quelquefois accompagné par Jupiter, Liber, Pluton et Proserpine, Mercure, Apollon et Diane.

De l'analyse du matériel épigraphique et figuratif résulte les nombreux aspects du culte d'Hercule en Dacie. Il est vénéré comme: a) divinité militaire, dieu de la force physique, sauvegardeur contre les dangers de la lutte; b) protecteur des richesses de la terre; c) protecteur des sources thermales et dieu guerisseur; d) Hercule *anteportanus*, gardien des portes, protecteur de la maison, du patrimoine et du bien-être de la famille; e) dieu des commerçants; f) „héros exemplaire“ — dieu des esclaves et divinité funéraire.

Une inscription de Micia nous renseigne sur l'existence en Dacie de certains *collegia cultorum Herculis*, dirigés par deux *magistri*. À part les temples qui lui étaient dédiés et sur lesquels on sait peu, Hercule était vénéré sans doute dans les temples syncrétiques, dont l'un a été découvert à Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Le matériel épigraphique et figuratif connu jusqu'à présent ne permet pas la mise en évidence du phénomène d'*interpretatio romana* dans le cas du culte d'Hercule en Dacie. C'est pour cela que l'explication du répandissement de son culte réside, à côté de la conformation de la Dacie à une certaine politique religieuse impériale, dans les multiples qualités du dieu qui ont attiré la foule des croyants, tellement différents par l'occupation et la position sociale.

DIE V. MAKEDONISCHE LEGION AUF DEN NÖRDLICHEN DONAULIMES IM 3.—4. JAHRHUNDERT

Die Einfälle barbarischer Stämme, insbesondere der Karpen und Goten, stellten vom Jahr 245 an und bis zu der offiziellen Räumung Dakiens 274/275 für die südlichen Donau-provinzen eine ständige Gefahr dar.

Kaiser Gallienus traf die ersten Massnahmen zur Wiederherstellung der am Nordufer des Stromes gelegenen Befestigungen von Sucidava¹ und Drobeta², eben in der Absicht, das Eindringen von Barbarstämmen in das Gebiet südlich der Donau zu verhindern. Der von Claudius II. bei Naissus über die Goten errungene Sieg rückte die Gefahr weiterer Einfälle für einige Zeit hinaus. Nach der Räumung Dakiens beginnt Kaiser Aurelian groß angelegte, dann auch von seinen Nachfolgern fortgesetzte Arbeiten zur Wiederbefestigung des Donaulimes. Die beiden Legionen, die V. Macedonica und die XIII. Gemina, wurden an die Donau nach Oescus und Ratiaria in die neuerrichtete Provinz Dacia Ripensis, zurückgezogen. Abteilungen aus beiden Legionen wurden nach dem Norden der Donau versetzt, nicht nur zur Ausführung militärischer Arbeiten sondern auch als Garnisonen der neuen Befestigungen.

Für das Studium der Militärgeschichte in dem Zeitraum zwischen der Regierung Kaiser Aurelians und Constantins des Großen liefern die Schriftquellen nur geringe Auskünfte. Bloß die *Notitia Dignitatum*, Or. XII, die aber fast ein Jahrhundert später geschrieben wurde, erwähnt die Namen einiger Militäreinheiten, die in den wichtigsten Zentren der Dacia Ripensis stationiert waren.

Die bislang entdeckten Inschriften sind gering an Zahl und bieten keine Angaben über die am nördlichen Donaulimes stationierten Truppen. Zur Identifizierung der im 3.—4. Jh. auf dem Gebiet der damaligen Provinz Dakien stehenden Militäreinheiten haben wir nur die von den Ziegelinschriften gebotenen Informationen. Neben der selbstverständlichen und bekannten Möglichkeit, den Namen von Militäreinheiten aus dieser Zeit festzustellen, sind in den Ziegelstempeln auch die Namen von Kommandanten — *praefecti* oder *praepositi* — erwähnt, die in Inschriften nicht vorkommen. Gleichzeitig steht neben dem Legionsnamen auch der Name des Hauptsitzes des Garnison³. Bis nun zu wurde diesen Ziegelinschriften nicht die gebührende Aufmerksamkeit zugewendet.

Im folgenden soll versucht werden, aufgrund der Legionsstempel der V. Macedonica die Abteilungen dieser Militäreinheit auf dem Gebiet der ehemaligen Provinz Dakien, im Abschnitt Drobeta—Sucidava festzustellen⁴.

¹ V. Barbu, in *SCIV*, XXIV, 1971, 1, S. 27—55; G. Poenaru-Bordea, in *SCN*, VI, 1974, S. 69—106; D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974, S. 94—95.

² R. Florescu, in *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limes-Kongress in Süddeutschland*, Böhlau Verlag, Graz-Köln, 1967, S. 147—148.

³ D. Tudor, in *SCIV*, XI, 1960, 2, S. 335—363; Em. Popescu, *Inscriptiile din secolele IV—XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976, S. 292, 352.

⁴ Für die Aktivität der XIII. Legion Gemina im Norden der Donau, siehe D. Tudor, a.a.O.; ders., in *Dacoromania*, I, 1973, S. 154; D. Benea, in *ActaMN*, XIII, 1976, S. 205—210; dies., *Einige Aspekte der Römerherrschaft im Gebiet des Eisernen Tores nach Aurelians Rückzug. Die Militärziegelei von Dierna*, in *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, Budapest, 1978, S. 321—328.

In der Fachliteratur besteht die Meinung, alle in Oltenien gefundenen Ziegelstempel der V. Makedonischen Legion (mit Ausnahme der in Sucidava entdeckten) stammten aus der Zeit der Dakerkriege, als die Legion noch in der Moesia Inferior — in Oescus — stand⁵. Doch wird in dieser zeitlichen Ansetzung die Art der Abkürzung des Namens der Legion nicht berücksichtigt; auch ist der archäologische Kontext, in dem die Militärstempel erscheinen, nicht immer genau bestimmt. Die V. Makedonische Legion ist durch Stempelziegel an folgenden Orten belegt: *Sucidava*, *Drobeta*, *Romula*, *Buridava*, *Arutela*(?), Bumbesti, Răcari, Hinova.

Von Soldaten oder Offizieren der legio V Macedonica gesetzte Inschriften wurden nur in Sucidava und Drobeta gefunden⁶. Es handelt sich aber dabei um Grabinschriften, die keinerlei Informationen über eine mögliche Stationierung von Abteilungen der Legion in dieser Ortschaften bringen. Die Inschriften sind in die Zeitspanne 2.—3. Jh. datiert.

Unter diesen Umständen besteht die einzige Datierungsmöglichkeit für die Stempel der V. Makedonischen Legion in Vergleich mit ähnlichen Funden aus der Zeit, da die Legion in der *Moesia Inferior* (Oescus, Troesmis), in *Dakien* (Potaissa) und in der *Dacia Ripensis* (Oescus) stand⁷.

1. Bislang kennt man aus einer Reihe von Veröffentlichungen Ziegelstempel aus dem 1.—2. Jh., aus der Zeit, als die Legion in *Oescus*⁸ und *Troesmis*⁹ stand. Der Legionsname erscheint folgendermaßen LEG(io) V MAC(edonica) — manchmal M+A in Ligatur — mit hohen Buchstaben in einfachem rechteckigem Feld (Abb. 1, 2).

In Oltenien wurden derartige Stempel nur in *Buridava*¹⁰, Bumbesti¹¹ und wahrscheinlich in Răcari¹² identifiziert. Sie datieren in die Zeit zwischen den beiden Dakerkriegen, also 102—106.

2. Aus der Zeit der Stationierung der V. Makedonischen Legion zu Potaissa in Dakien zeigen die Legionsstempel folgende Schreibweise: L V M = L(egio) V M(acedonica); LVMP = L(egio) V M(acedonica) P(ia); LVMPF = L(egio) V M(acedonica) P(ia) F(idelis).

⁵ E. Ritterling, unter *legio*, *RE*, XII, (1925), 1579—1580; D. Tudor, *OltR*³, S. 341—342.

⁶ Drobeta (CIL, III, 14216, 4, 6; 1584; Al. Bărcăcilă, *Une ville daco-romaine: Drubeta*, Bucarest, 1938, S. 35; M. Davidescu, R. Florescu, in *RevMuz*, III, 1966, 3, S. 207); Sucidava (CIL, III, 14492).

⁷ Petre Aurelian, in *RevMuzMon*, XLII, 1974, 1, S. 37—38 teilt die Stempel in vier Etappen auf: 1. *Oescus* (bis zum J. 106); 2. *Troesmis* (106—167); 3. *Potaissa* (167—271); 4. *Sucidava-Oescus* (3.—4. Jh.). Diese Einteilung halten wir für die treffenste; doch müssen die Stempel in Rahmen jeder Etappe in *Typen* und *Varianten* eingeordnet werden, die es ermöglichen sollten, eventuelle Änderungen des Legionsnamens, der Beiwörter und kaiserlichen Beinamen, die sie erhielt, zu beobachten. Ein Vergleich der Ziegelstempel aus verschiedenen Garnisonen kann Angaben über die Dislokation der verschiedenen Abteilungen der Legion in- oder außerhalb der Provinz liefern.

⁸ Zl. Morfova, in *Latomus*, XVIII, 1959, 3, S. 640—648.

⁹ Em. Doruțiu-Boilă, in *SCIV*, XXIII, 1972, 1, S. 45—63, legt Stempel vor die in *Noviodunum*, *Capidava*, *Arrubium*, *Dinogetia*, *Tyras*, Orlovka (mutmaßlich mit *Aliobrix* identifiziert), Barboși, *Troesmis*, gefunden und in das 2. Jh. (bis 167) angesetzt wurden.

¹⁰ D. Tudor, in *SCIV*, XVII, 1966, 3, S. 593, nr. 1, Abb. 22/28; ders., in *SCIV*, XIX, 1968, 2, S. 331, ein für die Legionen: I Italica, XI Claudia, V Macedonica, welche nicht nur die Thermen (wo derartige Stempel gefunden wurden), sondern auch das Lager erbauten, gemeinsamer Stempel.

¹¹ Al. Bărcăcilă, in *BCMI*, 1927, S. 44; D. Tudor, *OltR*³, SE, 421, wurde als Einzel-fund vorgelegt.

¹² Der hier gefundene Stempel ist an beiden Enden abgebrochen, so daß er nur mit gewissem Vorbehalt angegeben werden darf; vgl. Gr. Tocilescu, in *AEM*, XIX, 1896, 1, S. 79.

Abb. 1 — Ziegelstempel: 1—2, *Oescus* (Zl. Morfova, *Latomus*, XVIII, 1959, S. 645).

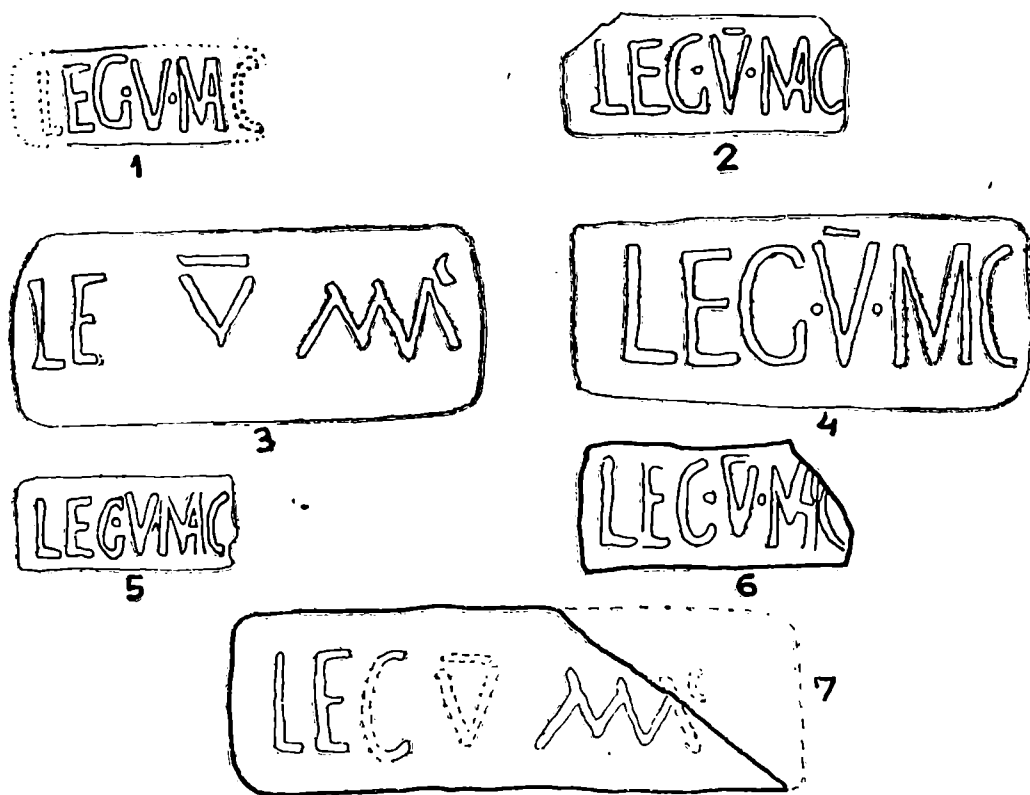

Abb. 2 — Ziegelstempel: 1, *Capidava*; 2, *Barboși*; 3, *Drajna de Sus*; 4, *Noviodunum*-Grabfeld; 5, *Orlovka*; 7, *Măcin* (Em. Boilă—Doruțiu, *SCIV*, XXIII, 1974, 1, S. 37—38); 6, *Troesmis* (A. Petre, *RevMuzMon*, XLII, 1974, 1, S. 37—38).

Die Buchstaben sind kleiner, ohne Trennungszeichen; das Feld ist entweder „*tabula ansata*“ oder ein einfaches Rechteck¹³.

Aus dem 2.—3. Jh. sind für Oltenien keine Ziegelstempel der legio V Macedonica bekannt. Dies ist verständlich, da die Legion die Aufgabe hatte, den Norden Dakiens zu verteidigen. Im ganzen Verlauf des 2. und 3. Jhs. hatten die zwei dakischen Legionen tatsächlich auch keine Abteilungen nach Oltenien verschoben; die Verteidigung dieser Provinz

¹³ I. H. Crișan, in *Materiale*, VII, 1960, S. 431—437; I. Mitrofan, in *ActaMN*, XIII, 1976, S. 203. Durch Gefälligkeit des Kollegen Bărbulescu Mihai waren uns die Stempel zugänglich, die während der neuesten archäologischen Untersuchungen 1975—1976 im Militärlager von Potaissa zutage kamen.

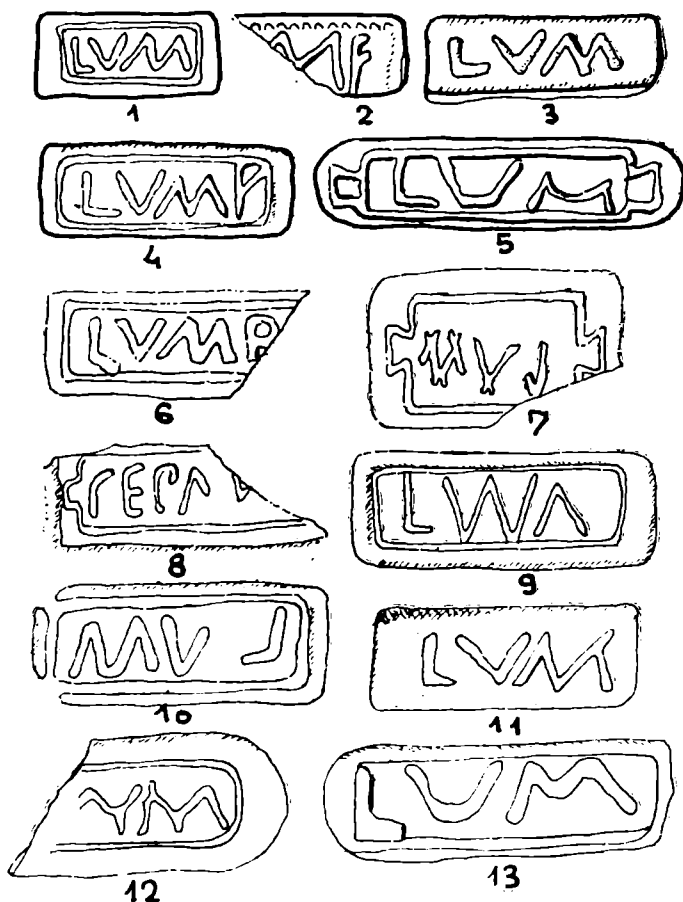

Abb. 3 — Ziegelstempel: 1–13, *Potaissa* (I. II. Crișan, *Materiale*, VII, 1960, S. 436).

oblag den hier stationierten Hilfstruppen und Legionsvexillationen von außerhalb der Provinz (Abb. 3).

3. Für die Zeit nach der Versetzung der Legion in die Dacia Ripensis ermöglichte die große Anzahl von Stempelziegeln, die in Sucidava ans Licht kamen, es Professor D. Tudor, 25, in das 3. und 4. Jh. datierte Typen zu bestimmen (Abb. 4/1–9). In der ersten Gruppe, die sich zwischen die Regierungen der Kaiser Aurelian und Diocletian eingliedert, erscheint der Legionsname in der für Potaissa bekannten Abkürzung: LVM (mit Trennungszeichen zwischen den Buchstaben); dazu kommt noch manchmal CORS, CORS III, CIIII u.a., demnach die Nummer der Kohorte, die in der Ziegelei arbeitete, also auch dort ihren Standort hatte¹⁴.

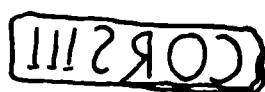
Auf vielen anderen Ziegelstempeln wurde zu dem Legionsnamen auch ein Ortsname, wie Oescus, Utus, Varinia, hinzugefügt, was auf eine spätere Datierung aus der Zeit des Diocletian, sowie Constantins d. Großen hindeutet¹⁵.

¹⁴ D. Tudor, in *SCIV*, XI, 1960, S. 335–363; ders., *Sucidava*, S. 74–75, Abb. 25/2–5.

¹⁵ *Ebda*.

1

2

3

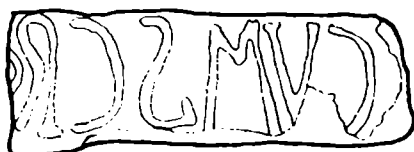
7

4

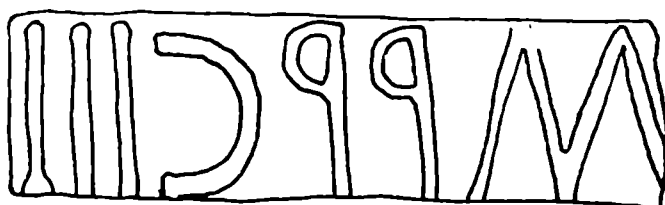
8

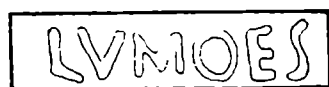
5

9

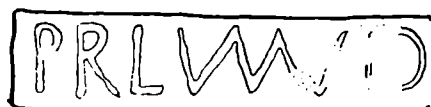
6

10

11

12

Abb. 4 — Ziegelstempel.

Vermutlich wurden auch diejenigen Ziegeln von der V. Makedonischen Legion angefertigt, auf denen nur die Ortsnamen Varinia, Oescus, Utus erscheinen; sie wurden in das 4. Jh., vielleicht in seiner Mitte, datiert¹⁶.

¹⁶ Eine gleiche Situation Besteht für die Stempel DRP DIERNA, oder DIERNA, die von einer Abteilung der *legio XIII Gemina* in Dierna hergestellt wurden, vgl. D. Beneš, in *ActaMN*, XIII, 1976, S. 205—210.

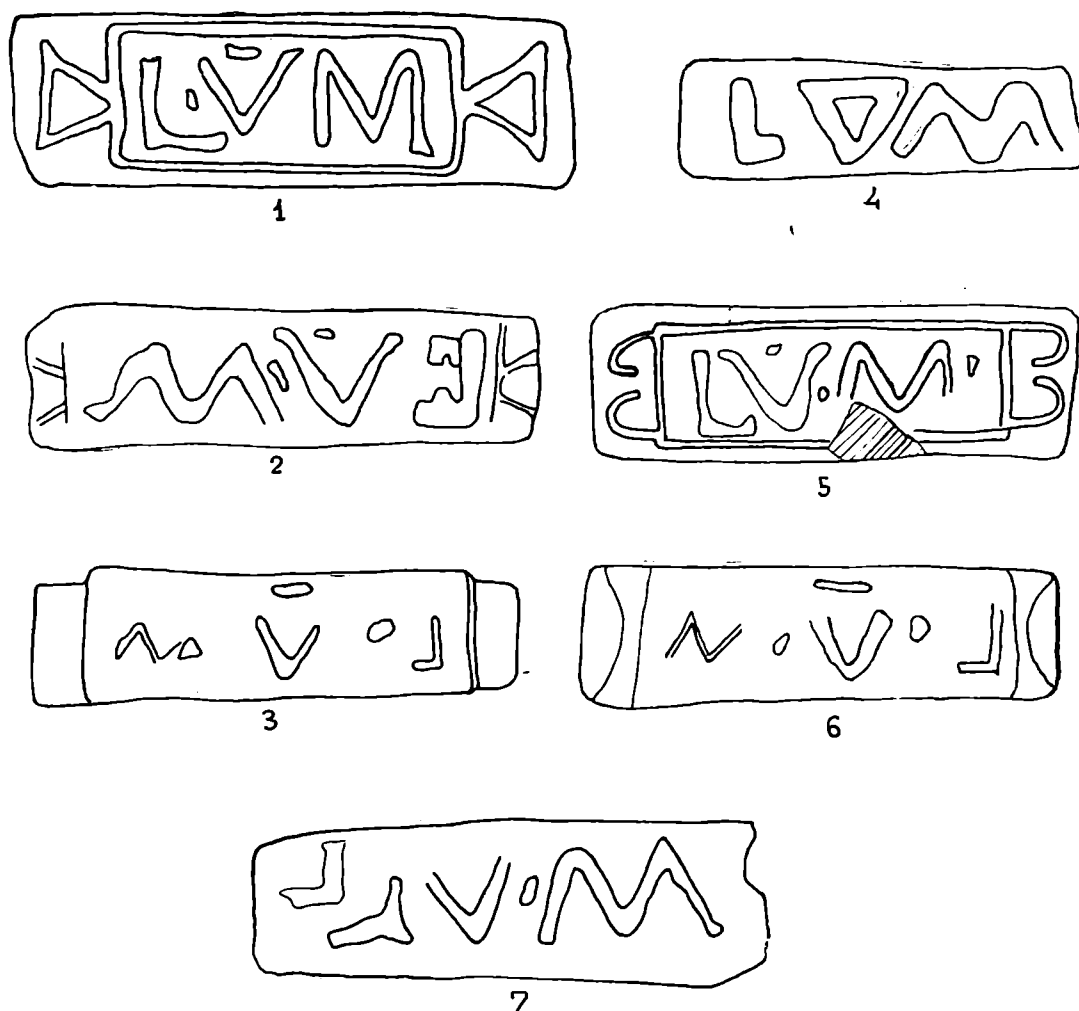

Abb. 5 – Ziegelstempel: 1–7, *Drobeta*.

In Oltenien wurden Stempel der V. Makedonischen Legion, die mit denen aus Potaissa und Sucidava Ähnlichkeit haben (I. Typ) auch im Militärlager von Drobeta und jüngst in der spätromischen Festung von Hinova gefunden.

Die Ziegelstempel von Drobeta gehören einem einzigen Typ an: L(egio) V M(acedonica) mit geringen Abweichungen der Form des Feldes, der Dimension der Buchstaben usw.¹⁷ (Abb. 5/1–7).

Die zwischen dem Stempeltyp von Potaissa, Drobeta und Sucidava bestehende Ähnlichkeit kann durch ihre zeitliche Annäherung erklärt werden. Die Zurücknahme der Legion in die neue Provinz, nach Oescus, hatte nicht eine sofortige Änderung des Abkürzungssystems für die Stempel zur Folge; diese fand erst später, teilweise nach Diocletians Militärreformen statt.

¹⁷ D. Benea, in *ActaMP*, I, 1977, S. 173–181.

Die große Ziegelmenge mit dem Stempel der V. Makedonischen Legion, die in Drobeta gefunden wurde (etwa 2/3 der Gesamtzahl von bekannten Stempeln aus der Sammlung des Eisernen Tor-Museums von Drobeta — Turnu-Severin) ist ein sicherer Beweis für die Bautätigkeit und die tatsächliche Anwesenheit einer Abteilung der Legion. Es scheint ausgeschlossen, da dieses Baumaterial in Oescus hergestellt und auf der Donau bis Drobeta verschifft worden sei, wen man vor allem die weite Entfernung in Betracht zieht und die faktisch bestehende Möglichkeit, dieses Baumaterial in Drobeta herzustellen, wo für das 2. und 3. Jh. Töpferwerkstätten und Ziegeleien archäologisch belegt sind (Ziegelöfen wurden westlich und östlich der Stadt entdeckt).

Die bis jetzt im Lager von Drobeta durchgeführten archäologischen Untersuchungen sind zum Großteil unveröffentlicht. Die Befestigung erleidet wesentliche Umbauten: Zumauerung des Ost-, West- und Nordtores, Errichtung von Ecktürmen in Kreisbogenform, weitere Änderungen an den Soldatenunterkünften und den Principia¹⁸. Die Umbauten wurden in die Zeit des Gallienus datiert. Für die Thermen sind zwei Bauphasen belegt, deren Ausführung man V. Makedonischen Legion und der cohors I Sagittariorum zuschreibt. Alexandru Bărcăcilă, der damals durchgeführten Untersuchungen veröffentlichte, beobachtete die gleichzeitige Wiederherstellung der Bäder und des Militärlagers¹⁹.

Da der Verfasser die Legionsstempel der V. Macedonica geflissentlich in die Zeit der Dakerkriege ansetzte, wurde die Wiederherstellung der Thermen der anderen Einheit, der cohors I Sagittariorum zugeschrieben.

In der Maße, in welchen diese, vielleicht zur Zeit des Gallienus begonnen und in der nach-aurelianischen Zeit fortgesetzten Wiederherstellungsarbeiten der V. Makedonischen Legion zugeschrieben werden können, würden sie für das Militärlager Drobeta ein wichtiges Datierungselement darstellen. Bemerkenswert ist auch, daß viele Stempelziegel in der Zivilniederlassung und im Grabfeld der Stadt gefunden wurden, was für die vorhergehende Zeit nicht der Fall ist.

In der Fachliteratur hat sich allgemein die Ansicht eingebürgert, in Drobeta habe eine Abteilung der XIII. Legion Gemina gestanden, was teilweise durch die Nähe des Hauptsitzes der Legion in Ratiaria begründet ist²⁰. Für diese Annahme gibt es aber keinen epigraphischen oder literarischen Beleg. Der einzige aus Drobeta bekannte, an den Ausgang des 3. Jhs. angesetzte Ziegelstempel der XIII. Legion Gemina zeigt die Inschrift L(egio) XIII G(emina) P(ontu)S und stammt vom Südufer der Donau, aus Pontes (Kladova).

Not. Dign. or. XLII, 16, 24 erwähnt in Drobeta einen *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* und ein *auxilium primorum Daciscorum*, Truppennamen, die mit den klassisch-römischen Truppenbezeichnungen nichts mehr gemein haben.

Das Vorkommen von Ziegelstempeln der *legio V Macedonica* in Drobeta stellt ein sicheres Zeugnis für die Stationierung einer Abteilung dieser Legion im Lager dar. Sie datieren aus der Zeit, die unmittelbar auf Aurelians Rückzug folgt und bezeugen das Bestehen ei-

¹⁸ Al. Bărcăcilă, *Une ville daco-romaine: Drubeta*, S. 33—34; Gr. Florescu, in *RIR*, III, 1938, 1, S. 32—53; R. Florescu, *a.a.O.*, S. 147—148; ders., in *Apulum*, V, 1964, S. 573—590; D. Tudor, *OltR³*, S. 449—451.

¹⁹ Al. Bărcăcilă, *a.a.O.*, S. 49; ders., in *ArhOlt*, 95, 1938, S. 52; ders., *Materiale*, V, 1959, S. 772—774, sind die Münzfunde der Ausgrabungen von 1936—1937 veröffentlicht. Die Münzreihe läuft ununterbrochen vom 1.—4. Jh., es seien hier nur diejenigen des 3.—4. Jhs. erwähnt: Tetricus, Galerius, Maximianus, Maximinus Daza, Maxentius, Licinius, Constantinus, Constans, Constantius II, Valentinianus.

²⁰ Al. Bărcăcilă, *Une ville daco-romaine: Drubeta*, S. 40; D. Tudor, *a.a.O.*, S. 360—361; ders., in *SCIV*, XI, 1960, 2, S. 337; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, S. 465.

ner Militär-*officina*, die für die Befestigungen nördlich der Donau, hauptsächlich für Drobeta, Hinova, Puținei (?) Baumaterial lieferte, aber auch für Pontes am südlichen Brückenkopf²¹.

Später, im Laufe des 4. Jhs. wurde das Baumaterial aus der Militärziegelei von Drobeta nur mit dem Stadtnamen Drubeta gestempelt: DRUB, DRUBET, [DR]P DRUB=[D(acia) R(i)]P(ensis) DRUB(eta); es wird also nur der Ortsname der Garnison angegeben, nicht aber der Name der Einheit. Dieses Phänomen an Häufigkeit in der Spätzeit des Römerreichs, da die neuen taktischen Einheiten-Legionen als Folge von Diocletians Reform gebildet wurden; an verschiedene Orte verschoben, wurden sie entweder vernichtet oder bestanden unter anderen Namen weiter²².

Eine Entsprechung in diesem Sinne bietet Dierna, wo eine Abteilung der *legio XIII Gemina* stand, die während des 4. Jhs. ihr Baumaterial mit DRP DIERNA oder DIERNA stempelt²³. Das heißt, daß auch in Drobeta die gleichartigen Stempel von der V. Makedonischen Legion hergestellt und verwendet konnten, wenn auch die Notitia Dignitatum ganz andere Militäreinheiten für den Beginn des 5. Jhs. erwähnt.

Einige km östlich von Drobeta, am Donauufer, wurde in der Zeit Aurelian — Diocletian die Befestigung von Hinova errichtet. Geländeuntersuchungen, wie auch die neuerdings vom Eisernen Tor-Museum systematisch durchgeführten, archäologischen Grabungen, brachten Stempelziegel der V. Makedonischen Legion zutage; sie sind gleich denen von Drobeta²⁴.

Die in drei spätrömischen Befestigungen (Sucidava, Drobeta, Hinova) gemachten Funde von Stempeln der V. Makedonischen Legion sind ein Anzeichen dafür, daß Abteilungen daraus hier gestanden haben.

15 km nördlich von Drobeta, in Puținei, wurde in derselben Zeit ein großes Kastell errichtet: 100×40 m. Seine Garnison war von derjenigen der Festung Drobeta abhängig und bestand wohl ebenfalls aus einer Abteilung der *legio V Macedonica*²⁵.

Die Anwesenheit von Abteilungen der V. Makedonischen Legion in Drobeta, Hinova und wahrscheinlich auch in Puținei ist überraschend, wenn man bedenkt, daß der Hauptsitz der XIII. Legion Gemina, Ratiaria, sich viel näher an den Norddonau-Zentren befand als Oescus und umso erstaunlicher, da in Pontes (Kladovo, Jugoslawien), der gegenüber von Drobeta gelegenen Befestigung eine Abteilung der *legio XIII Gemina* stationierte, die sowohl durch Ziegelstempel als auch in Schriftquellen belegt ist.

Die Errichtung der beiden Festungen, Hinova und wahrscheinlich Puținei, in unmittelbarer Nähe des Lagers von Drobeta muß mit der Verteidigung der Donaubrücke in Zusammenhang werden, die in jener Zeit wohl noch in Gebrauch war.

Sehr einleuchtend erscheint auch die Hypothese die nördliche „Brazda lui Novac“ (= Novac-Furche, wie der Wall der die oltenische Ebene durchquert, genannt wird) habe

²¹ Gr. Tocilescu, in *AEM*, XIX, 1896, 1, S. 79.

²² A. H. M. Jones, *The Late Roman Empire 264—602*, Oxford, II, 1964, S. 681.

²³ Ein Stempel L. V. M. wurde in Dierna gefunden, vgl. *IDR*, III/1, S. 50.

²⁴ D. Tudor, in *Dacoromania*, I, 1973, S. 154. Vom Gelände des Kastells bei Hinova wurden anlässlich verschiedener Geländeuntersuchungen Keramikscherben aus dem 4. und 5. Jh. aufgelesen. Die Ausmaße der Befestigung betragen 38×38 m; zwei Constantin-Münzen wurden im Feb. 1976 gefunden (freundliche Mitteilungen von C. Răileanu, topograf am Museum des Banats); M. Davidescu, *Săpăturile arheologice de la cetatea Hinova*, Vortrag, gehalten anlässlich der vom Historischen Museum der S.R.R. organisierten Tagung — April 1977, erwähnt zwei Typen der hier entdeckten Ziegelstempel: L(egio) V M(acedonica) und DRUBETA.

²⁵ D. Benea, in *Studii și materiale Muzeul Militar Central*, 1977; 1968 wurde nur eine Probegrabung kleinen Ausmaßes in der Befestigung gemacht, wobei kein einziger Stempelziegel gefunden wurde.

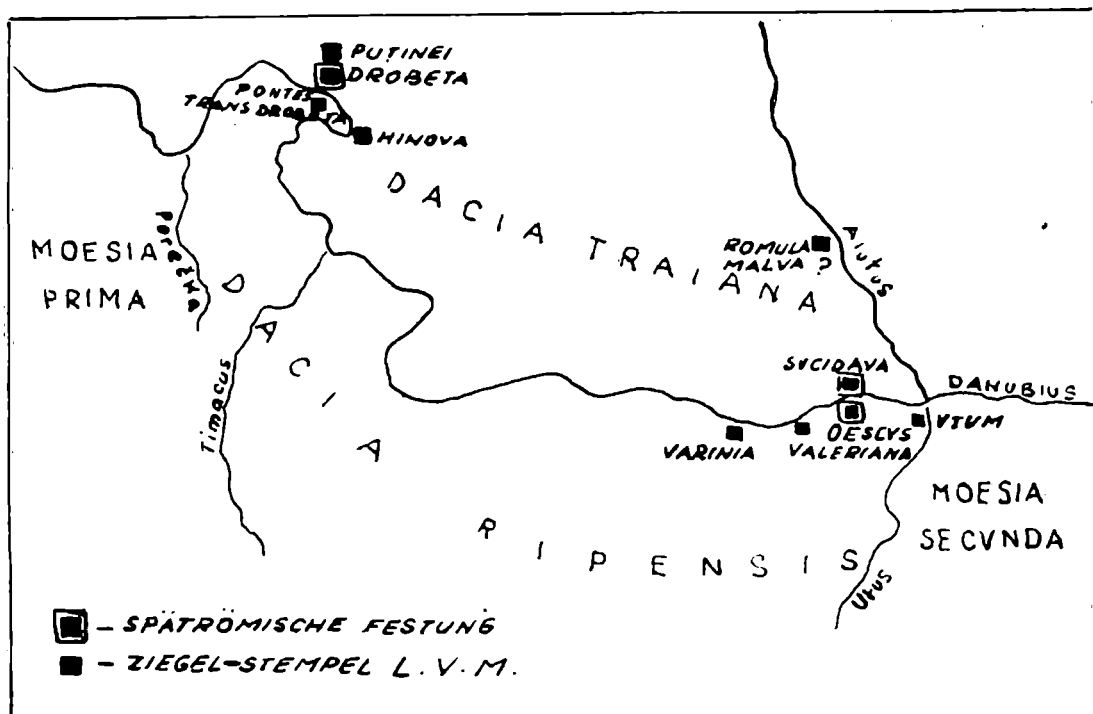

Abb. 6.

bis vor Drobeta und nicht bis Hinova gereicht, wie man es jetzt noch im Gelände sehen kann²⁶. Daraus ließe sich vermuten, daß auch die Errichtung des Walles gleichzeitig mit dem Bau der Festungen Hinova und Puținei begonnen habe.

Die große Anzahl von Ziegelstempeln der V. Makedonischen Legion liefert den sicheren Beweis für Bestand einer Militärwerkstatt hier deren Baumaterial für die Errichtung der drei Befestigungen nördlich der Donau wie auch für den Bau der Festung Pontes am Südufer verwendet wurde²⁷.

Ein letzter Stempel der V. Makedonischen Legion endlich, der in Romula entdeckt wurde: L(egio) V M(acedonica) S(ub) C(ura) RO(muli ?) datiert an den Beginn des 4. Jhs., nach Diocletians Militärreformen. Sein vorderhand vereinzelt Auftreten ist nicht genug aufschlußreich, als daß hier auf die Existenz einer Militäreinheit im 4. Jh. schließen könnte²⁸.

Ein Vergleich der Legionsstempel der V. Macedonica von Drobeta, Hinova mit denen von Potaissa und Sucidava-Oescus ermöglichte ihre chronologische Eingliederung in die Zeit unmittelbar nach Aurelians Abzug aus Dakien. Gleichzeitig konnte bei dieser Gelegenheit auch der Name der Militäreinheiten, bzw. der Abteilungen der V. Makedonischen Legion, die hier in Garnison standen, bestimmt werden; es ist bekannt, daß mangels aufschlußreicher

²⁶ M. Davidescu, in *RevMuz*, XIII, 1976, 1, S. 43—44.

²⁷ Gr. Tocilescu, in *AEM*, XIX, 1896, 1, S. 79, die Abkürzung des Legionsnamens ist gleich der von Drobeta.

²⁸ D. Tudor, *a.a.O.*, SE, 112. Ein anderer Stempel vom Typ L. V. M. befindet sich in der Sammlung Gh. I. Petre, doch ist der Fundort nicht bekannt (vgl. D. Tudor, in *SCIV*, XIX, 1968, 2, S. 331).

literarischer und epigraphischer Quellen als hier stationierte Militäreinheit die XIII. Legio Gemina angesehen wurde.

Die von der V. Makedonischen Legion in der Festung Drobeta entwickelte Bautätigkeit, sowie die gleichzeitige Errichtung von zwei Befestigungen in unmittelbarer Nähe (Hinova und Puținei) erweist abermals die Bedeutung dieses Militärzentrums, das den Hauptverkehrsweg zwischen dem Römerreich und der ehemaligen Provinz sicherte.

Schließlich ist auch der wirtschaftliche Aspekt der von den Militärwerkstätten ausgeübten Tätigkeit nicht weniger wichtig; diese lieferten im vorliegenden Fall nicht nur das für die vier in unmittelbarer Nähe befindlichen Befestigungen nötige Baumaterial sondern auch für die hierortige Zivilniederlassung.

Die Anwesenheit von Abteilungen der *Legio V Macedonica* in der drei Befestigungen, von denen Drobeta den ersten Platz einnahm, hebt die Tatsache zur Genüge hervor, da sie in dem neuen, durch den Rückzug Aurelians geschaffenen historischen Kontext äußerst wichtige Militär- und Wirtschaftszentren darstellten und zugleich auch Brennpunkte, von wo die Romanität in die ehemalige Provinz Dakien ausstrahlte.

DOINA BENEĂ

ATELIER DE STICLĂ RUBIN LA DIERNA (ORȘOVA)

Cu ocazia săpăturilor efectuate în 1968 la Orșova au fost scoase la zi — printre alte obiecte — mai multe cioburi de creuzete din material refractar, lucrate la roată.

Cu ajutorul acestor cioburi¹, și pe baza unui studiu mineralogic aprofundat al lor, s-a putut dovedi existența în Orșova antică (Dierna) a unui *atelier de sticlărie colorată*, culminând cu producerea „sticlei rubin de cupru”², cunoscută în antichitate sub denumirea de „porporino” (la romani) sau de „hematinon” (la greci)³.

Sticla rubin de cupru se producea în mod curent în atelierul din localitatea Dierna, așa după cum rezultă atât din studiul sticlei cu un colorit deosebit de frumos, produsă aici, cât și din cercetarea materialului ceramic refractar, folosit la confecționarea creuzetelor pentru topit sticla.

Creuzetele au o formă de trunchi de con alungit în direcția axului vertical, realizând diametre de 3 cm la bază și de 8 cm la gura creuzetului. Grosimea pereților variază între 0,3 și 0,8 cm. Pe pereții externi ai creuzetului se recunosc ornamentații liniare formate din 5 cercuri paralele, echidistante, trasate cu multă precizie cu ocazia fasonării la roată.

Analiza microscopică a ciobului ne indică folosirea unei paste ceramice compuse din caolinit, cuarț și feldspat de cea mai bună calitate, care arde alb și rezistă la temperaturi ridicate, pe care le apreciem în jur de 1650° C. Ca o dovadă a realizării temperaturilor înalte stă mărturie mullitizarea foarte înaintată a acestor creuzete.

Din microfotografia ciobului (fig. 1) se constată o mullitizare atât a feldspatului, cât și a caolinitului din corpul creuzetului, iar la o mărire mai puternică a imaginii se observă textura pîsloasă a cristalelor aciculare de mullit din masa fundamentală (fig. 2).

Celalți componenți mineralogici ai ciobului sînt formați din cuarț, feldspat aproape complet mullitizat, spineli, și din cantități variabile de pori, de diferite mărimi (fig. 1 și 2).

Prin dozarea degresantului, format din cuarț, se pot obține paste ceramice de porozități variabile, din care rezultă creuzete refractare care rezistă la temperaturile ridicate cerute de tehnologia sticlei (1400°—1500° C).

În aceste tipuri de creuzete refractare se proceda la sinteza prin topire a sticlelor divers colorate. Pe baza unor procedee bine definite, experimentate timp îndelungat, se trecea apoi la elaborarea atât a sticlelor roșii-rubin, cât și a celor albastre, în funcție de procedeul aplicat, de cantitatea de pigment mineral folosită — în cazul de față oxidul de cupru

¹ Materialul pentru studiu l-am primit de la Institutul de Arheologie din Cluj, prin bunăvoința tov. prof. Andrei Bodor și a tov. cercetător št. Iudita Winkler, pentru a-mi spune părerea.

² În antichitate se cunoștea și „sticla de rubin de aur”, o variantă în care coloritul rubiniu al sticlei se datorează aurului coloidal din sticlă, ceva în genul „purpurei lui Cassius”.

³ K. A. Hofmann, *Lehrbuch der anorganischen Chemie*, 1924; Gmelins *Handbuch der anorganischen Chemie*, 1960; Ullmann's *Enzyklopedie der technischen Chemie*, 1960; Meyers *Neues Lexikon*, 1962; H. Römpp, *Chemie — Lexikon*, 1952; Kirk — Othmer, *Encyclopaedia of chemical technology*, 1969; H. Schulz, *Die Geschichte der Glaserzeugung*, 1928.

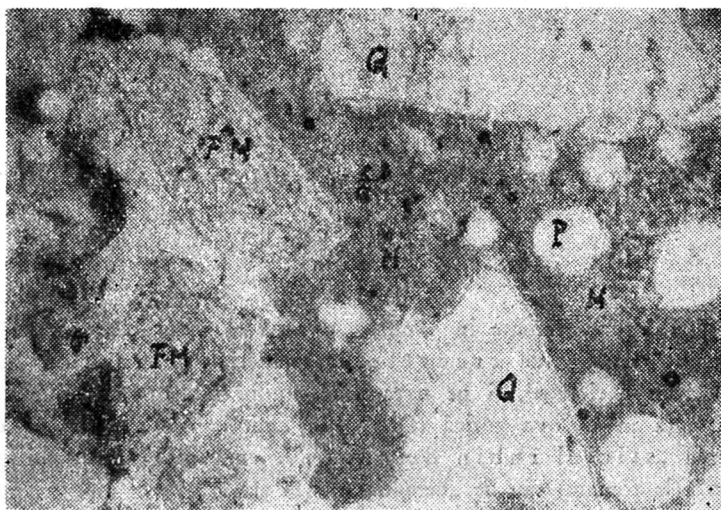

Fig. 1 — Ciob ceramic refractar cu fond mullitic bogat, cu feldspat mullitizat (FM), cuarț (Q), spineli (S) și pori închiși (P) de diferite mărimi. Imagine mărită de 160-ori.

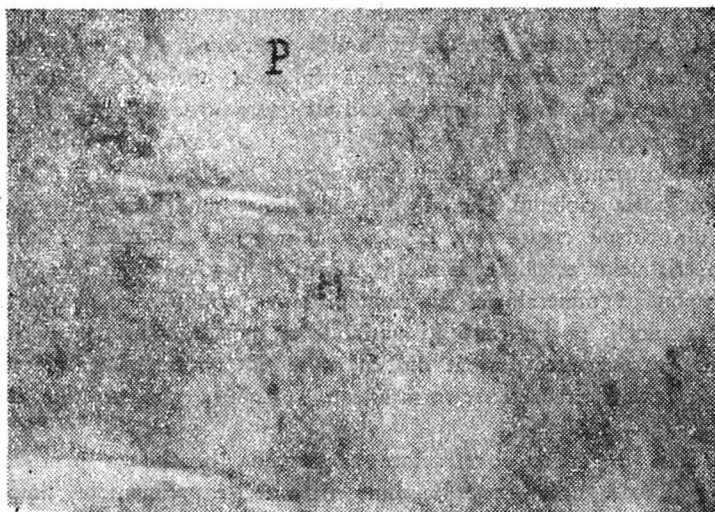

Fig. 2 — Detaliu din fig. 1, prin care se ilustrează gradul înaintat de mullitizare (M) al creuzetelor refractare, prin realizarea unor texturi pisloase, caracteristice, de mullit acicular. Imagine mărită de 500-ori.

sau carbonatul bazic de cupru —, în funcție de materialele reducătoare adăugate la șarja de materii prime normale ale unei sticle, alcătuită din cuarț, calcar și sodă.

Prin identificarea pe pereții interni și externi ai creuzetelor a resturilor de substanțe rămase în urma străpungerii de către topitura de sticlă a pereților creuzetelor, pot fi re-construite fluxurile tehnologice aplicate. Acestea constau în esență din: respectarea strictă

a unor condiții de mediu oxidant sau reducător, dirijarea optimă a mersului ascendent al temperaturii și, bine înțeles, de compoziția încărcăturii (a șarjei).

Pentru obținerea sticlei albastre se cere o topire oxidantă, pentru ca întreaga cantitate de pigment de cupru incorporată în topitura de sticlă să rămână în stare de ion cupric, deci de cupru bivalent. Se obține astfel o sticlă albastră, cunoscută și apreciată în antichitate sub denumirea de „albastru de Egipt”.

În cazul sticlei roșii-rubin, folosind același pigment — oxid sau carbonat bazic de cupru —, se declanșează în mod deliberat o reducere a cuprului bivalent la cupru elementar, neutru. Acesta se încorporează în sticlă ca suspensie coloidală sau ca agregat elementar criptocristalin, colorând sticla în roșu-rubin, după o recoacere îngrijită.

Ca material reducător se foloseau diferite substanțe, ca de ex. pilitura de fier, funinginea, cărbunele vegetal rezultat din arderea tartraților din tescovină etc.

Procedând astfel, în mod reducător, se obținea inițial o sticlă incoloră, care prin recoacere atentă la 500°—600° C, se colora în roșu-rubin. După cum se dirijează recoacerea se poate obține fie o sticlă roșie-rubin omogenă (porporino), fie o sticlă roșie-rubin neomogenă, cu incluziuni de octaedri aurii de cupru, numită „aventurin”.

Prezența cuprului în sticla rubin s-a confirmat și pe cale Röntgen-structurală, obținându-se distanțele reticulare caracteristice ale acestui element (Tabel 1). Reducerea cuprului bivalent făcându-se treptat, deci trecând prin starea monovalentă, s-au mai pus în evidență și distanțele reticulare ale oxidului cupros (Tabel 1). Microfotografiile din figurile 3 pînă la 5 pun în evidență cuprul metalic și sticlele colorate în roșu-rubin și în albastru, așa cum au fost obținute la Dierna.

Tabel 1

Compozenți	Distanțe reticulare caracteristice în Å (10^{-8} cm)
Cupru Cu	2,0851 ; 1,806 ; 1,276 ; 1,0887
Cuprit Cu ₂ O	2,456 ; 1,505 ; 1,280 ; 1,226
Mullit 3Al ₂ O ₃ · 2SiO ₂	3,356 ; 2,687 ; 2,518 ; 2,196 1,527 ; 1,331 ; 1,276 ; 1,261

În creuzetele refractare, recuperate la Orșova, se pot urmări deci diferitele faze ale procesului de colorare a sticlei, pe acestea păstrându-se atît sticla albastră, cît și sticla roșie-rubin. Acest amestec de culori se explică prin faptul că au fost recuperate doar creuzete cu material sticlos ratat (rebutat), cel bun fiind folosit integral în scopuri artizanale. Rateurile s-au produs fie din cauza unor defecțiuni tehnice, fie din cauza unor dozaje nepotrivite a componenților sticlei. La toate creuzetele găsite la Orșova s-au pus clar în evidență scurgeri înafara pereților, sub forma unor cruste de grosimi și compoziții variate, făcînd corp comun, inseparabil, cu creuzetul.

În interiorul creuzetelor n-au mai rămas decît slabe resturi din încărcătura primară (șarja): minereu de cupru, cărbune vegetal, carbonași.

În felul acesta se explică coexistența atît a sticlei albastre, cît și a sticlei roșii-rubin, așa după cum se vede din fig. 3 și 4, din care rezultă că procesul formării sticlei a fost întrerupt în diferitele sale faze de elaborare (a sticlei colorate). Tot din aceeași cauză variază și proporția celor două sticle colorate.

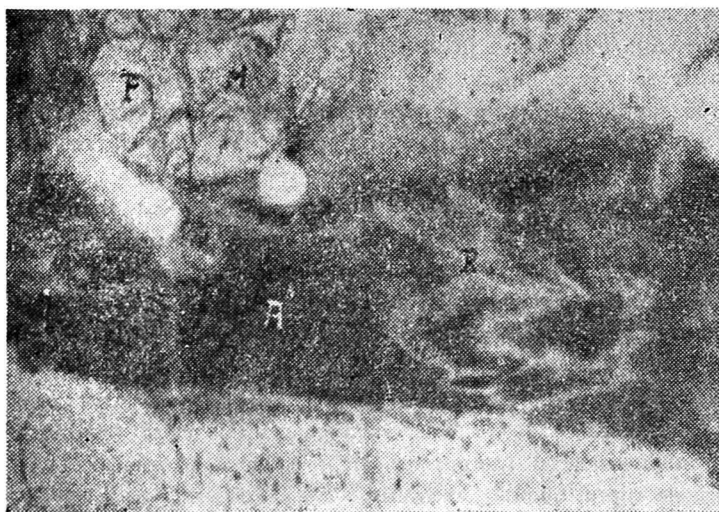

Fig. 3 — Sticlă rubin (R) formată pe socoteala sticlei albastre (A), în amestec cu impurități din creuzetul refractar. Imagine mărită de 160-ori.

Fig. 4 — Sticlă rubin (R) în preponderență față de sticlă albastră (A). Imagine mărită de 160-ori.

Fig. 5 — Cupru metallic (C) prezent în sticlă rubin; pus în evidență la microscop, în lumină reflectată. Imagine mărită de 160-ori.

Aceste procedee de mare finețe, ce stau la baza tehnologiei sticlei rubin, implică multă iscusință și, sigur, moștenirea unei bogate tradiții din partea meșterilor sticlari din antichitate. Empirismul lor este vrednic de toată admirația noastră.

În altă ordine de idei, dimensiunile relativ reduse ale creuzetelor refractare de la Dierna elimină posibilitatea folosirii lor în metalurgia cuprului, întrucât se știe că aici se obțineau tute și lingouri metalice mult mai mari ca suprafață și volum.

O altă ipoteză în legătură cu posibilitatea folosirii acestor creuzete refractare ar fi: pentru tatonări de laborator în legătură cu dozajul optim al șarjelor metalurgice. Și această ipoteză cade, din cauza prezenței sticlei rubin pe pereții creuzetelor, incompatibilă cu zgura bogată în fier și în calciu al unui proces metalurgic normal, cunoscut la perfecție încă din preistorie.

Dacă acum trecem și analizăm factorii externi, privind materiile prime din zona Orșovei, constatăm că aceștia sînt favorabili pentru întemeierea aici a unei activități artisanale prospere, avînd ca scop producerea sticlei colorate, în speță a sticlei rubin de cupru.

Vom arăta mai întîi situația materialului refractar, format dintr-un amestec dozat de caolinit și de cuarț, la care se adaugă feldspatul alcalin. Recunoaștem, astfel, componenții granitului și ai rocilor granitoide din Munții Semenici și Almaului, începînd de la Ogradena, situată la vest de Orșova, și pînă la Sichevița, ținut în care, sub influența factorilor endo- și exogeni, rocile amintite se transformă în caolinit, dînd zone de alterare de extinderi mai mari sau mai mici și de grade de caolinizare diferite⁴. Transportul materiei prime rezultate se putea efectua cu ușurință pe Dunăre.

La fel de favorabilă se prezenta și posibilitatea procurării minereurilor cuprifere necesare producerii sticlei rubin de cupru. În sudul Banatului (la Moldova Nouă, Sasca, Oravița, Dognecea de azi) se cunoșteau și se exploatau — încă din epoca romană — o serie de iviri de cupru și chiar de aur (în V. Nera și V. Bîrzava), de unde se puteau procura minereurile necesare: fie oxidul negru de cupru (melaconitul, CuO), fie carbonatul bazic de cupru (malachitul, $\text{Cu}_2[(\text{OH})_2/\text{CO}_3]$). Acestea reprezintă pigmentii cei mai indicați pentru sticla rubin, atît prin simplitatea, cît și prin operativitatea fluxului tehnologic pe care îl reclamă.

În cazul introducerii în rețeta sticlei rubin a malachitului, se impune un control mai atent al temperaturii, pentru a evita o degajare bruscă a bioxidului de carbon. Acesta, pe lîngă funcția pozitivă de clarificator, favorizînd spumarea și limpezirea topiturii de sticlă, mai prezintă și riscul de a face să se reverse conținutul creuzetului, dacă temperatura se ridică prea repede. Probabil că folosind malachitul ca pigment s-au înregistrat rateuri și debordări ale topiturii. În felul acesta, rateurile aruncate la rebut au putut fi regăsite cu ocazia săpăturilor din 1968 de la Orșova.

În ceea ce privește marea cantitate de energie calorică cerută de topirea sticlei, ea putea fi obținută fie prin folosirea mangalului, fie a cărbunelui natural de cea mai bună calitate, aflat tot în sudul Banatului (Bigăr, Secul, Lupac, Doman, Anina etc.).

Printre piesele recuperate la Orșova se mai numără cîteva obiecte de podoabă: mărgelile din sticlă albastră de cobalt sau dintr-o sticlă sidefoasă, numeroase cioburi de sticlă albă devitrificată, după cum și un disc de serpentin frumos șlefuit și fasonat, care provine din zăcămintul de la Iuți, din proximitate. Toate aceste piese pledează în favoarea existenței în localitate a unor ateliere de topit și de prelucrat sticla în scopuri utilitare.

⁴ E. Stoicovici, N. Ciontea, M. Cristian, G. Cristian, R. Weingärtner, *Studiul inovării caolinului de Sichevița*, în *Studii și Cercetări de geologie-geografie*, Acad. R.P.R., Fil. Cluj, an. VIII, 1957, p. 303—313.

În concluzie, putem deci afirma:

La Dierna-Orșova exista un atelier artizanal de producere a unor sticle colorate și, în special, a sticlei rubin de cupru.

Aici se cunoștea și se producea o ceramică refractară autentică, adecvată pentru topirea sticlei.

În sudul Banatului, în apropiere de Orșova, există materiile prime necesare producerii ceramicii refractare, minereurile cuprifere adecvate și combustibilul necesar pentru obținerea sticlei rubin de cupru sau a altor sticle colorate, ornamentale.

EUGEN STOICOVICI

DIE GEWERBLICHE GLASHÜTTE IN DIERNA (ORȘOVA)

(Zusammenfassung)

Die Anwesenheit in Orșova (in der alten Dierna) einer gewerblichen Glashütte für die Erzeugung des gefärbten Glases und besonders des Kupferrubinglases, wurde durch den Befund und die Untersuchung mancher feuerfesten Scherben, bedeckt mit solchen gefärbten Gläsern, nachgewiesen.

Es konnte weiter festgestellt werden, dass sowohl der feuerfeste Stoff als auch die zur Färbung angewendeten Kupfermineralien und auch die zum Schmelzen und Reduzieren des Glases gebrauchte hochwertige Kohle, in der Gegend von Orșova — Dierna zu finden sind, und folglich, auch diese gewerbliche Glashüttentätigkeit — in die entsprechende Römerzeit — als eine Wirklichkeit anzusehen ist.

MONEDE POSTAURELIENE DE LA GILĂU

În vara anului 1976, cînd au fost reluate săpăturile arheologice în castrul roman de la Gilău (jud. Cluj)¹, ne-au fost semnalate și încredințate spre publicare cîteva monede postaureliene descoperite mai demult pe teritoriul comunei². Monedele, deși curățite și conservate, se prezintă, în cîteva cazuri, într-o stare destul de precară, fapt care a împietat într-o oarecare măsură asupra determinării lor³. Este vorba despre un număr de 8 piese din bronz și una de argint, după cum urmează:

1. Antoninian suberat, databil după 260 e.n. Aspectul cîtorva „litere” de pe avers ar putea indica un fals (?).
2. *Tacitus*, antoninian emis la Siscia; RIC, V/1, p. 358, nr. 97.
3. *Probus*, antoninian emis la Siscia ($\frac{9}{XXI}$); RIC, V/2, p. 87, nr. 650.
4. *Constantinus I, follis* emis la Thessalonica (317—318 e.n.); RIC, VII, p. 501, nr. 19.
5. AE 3 (sau 4 ?) extrem de corodat, din perioada 340—350 e.n. (?).
6. AR *Constantius II, pecunia maiorina?*, emis la Sirmium, 343 e.n.
7. *Constantius II*, AE 3 sau AE 2, de la mijlocul sec. IV e.n.
8. *Constans I*, AE 3 sau AE 4, emis între 341—346 e.n.; pentru revers și datare (fără exergă) cf. *LRBC*, I, 859.
9. *Valentinianus I*, AE 3, emis la Aquileia (364—367 e.n.); *LRBC*, II, 996.

Piesa nr. 1, destul de uzată, este greu de încadrat cronologic și tipologic, putînd fi datată, după toate probabilitățile, după anul 260 e.n., adică în ultimii ani de existență a provinciei Dacia, fapt care ne-a îndemnat s-o includem în această prezentare, sub rezervele de rigoare.

Celelalte monede se înșiră, în schimb, de la Tacitus la Valentinianus I, trebuind să fie considerate, evident, descoperiri izolate de pe raza comunei Gilău. Din punct de vedere cronologic, cum se poate observa, ele se încadrează în primele două faze ale circulației mo-

¹ Despre vechile săpături: *SCIV*, III, 1952, p. 317 sq.; *Materiale*, II, 1956, p. 687—713; *Materiale*, V, 1959, p. 453—458. Noile săpături arheologice, începute în anul 1976, au condus la o serie de descoperiri importante, stabilindu-se cu exactitate și dimensiunile castrului (221×137,50 m); despre aceste descoperiri v. *ActaMN*, XIV, 1977, p. 163—170 și *Epigraphica*, București, 1977.

² Monedele se află în colecția lui Popescu Valentin din Gilău, actualmente student al Facultății de Istorie-Filozofie din Cluj-Napoca, care le-a primit de la preotul Pașca din Gilău, pensionat între timp. Acesta a confirmat faptul că piesele numismatice provin cu certitudine de pe raza comunei Gilău, fiind adunate împreună cu alte antichități de către doctorul Weiss, în perioada interbelică.

³ La realizarea determinărilor am primit un ajutor substanțial din partea lui Eugen Chirilă, căruia îi mulțumim în mod deosebit și pe această cale. Numerele de ordine ale pieselor corespund cu cele de pe planșă.

netare postaureliene din Dacia (275—305 și 306 — sf. sec. IV e.n.)⁴. Se remarcă faptul că piesa de la Tacitus (nr. 2) pare a fi a doua de acest fel descoperită pe teritoriul Daciei romane⁵ și a patra dacă ne referim și la teritorii care nu au fost integrate provinciei romane⁶. Celei de a doua faze îi aparțin alte 6 monede, de la Constantinus I pînă la Valentinianus I.

În legătură cu locul lor de descoperire, trebuie observat faptul că din aceeași localitate, Gilău, a mai fost semnalată o monedă de bronz emisă în timpul domniei lui Valentinianus I⁷. Celelalte 8 piese au, prin urmare, darul să întărească concluzia formulată deja, de mare valoare istorică, probînd, deocamdată doar numismatic, dănuirea unei colectivități autohtone romanizate în secolul IV e.n. pe locul sau în împrejurimile castrului roman de la Gilău. Căci așa cum a arătat M. Macrea și alți cercetători⁸, circulația monetară postaureliană, bazată pe emisiuni din bronz trebuie pusă pe seama populației daco-romane rămasă pe loc după retragerea stăpînirii romane. Este perfect explicabil prin urmare, așa cum se știe, ca pe locul unde a existat un centru militar și o așezare civilă aparținătoare acestuia să poată fi sesizată o continuitate de locuire a unei populații romanizate⁹, ale cărei legături cu romanitatea sud-dunăreană nu au încetat să se facă simțite în tot cursul secolului al IV-lea e.n. și în cele următoare.

Probabil că descoperirile monetare de la Gilău se înscriu în fenomenul, mai general, al circulației monedei din zona fostului oraș roman Napoca, aflat la numai 16 km spre est. În cartierul Mănăstur al orașului Cluj-Napoca au fost descoperite izolat un număr de 14 piese din bronz, ce se înșiră între 351 și 392 e.n.¹⁰, monede care se adaugă altora, descoperite mai demult în orașul Cluj și datînd tot din secolul IV e.n.

Cele 8 noi monede datînd din secolul IV e.n. descoperite la Gilău reprezintă în același timp noi argumente cu privire la frecvența unor asemenea descoperiri pe locul vechilor castru și așezări romane din Dacia. Rămîne ca viitoarele cercetări arheologice în castrul de la Gilău să sesizeze și eventual să localizeze mai precis și alte dovezi ale continuității daco-romane, care trebuie căutate atît în perimetrul castrului propriu-zis, cît, mai ales, în așezarea civilă, aflată în partea de sud și de vest a platoului pe care s-a ridicat castrul.

DAN ISAC

⁴ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei. Secolele IV—XIII*, București, 1958, p. 16 sq. și 18; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, Ed. Academiei R.S.R., 1966, p. 184 sqq.; C. Preda, *Circulația monedelor romane postaureliene în Dacia*, în *SCIVA*, 26, 4, 1975, p. 441 sqq.

⁵ D. Protase, *op. cit.*, p. 163, provenită de la Cluj-Napoca.

⁶ C. Preda, *op. cit.*, p. 444 amintește 3 monede din timpul domniei lui Tacitus, luînd în considerare și teritorii din afara Daciei romane.

⁷ E. Chirilă și colaboratorii, în *StCom*, 18, 1974, p. 136; C. Preda, *op. cit.*, p. 467.

⁸ M. Macrea, *Monetele și părăsirea Daciei*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 300 sqq.; cf. D. Protase, *op. cit.*, p. 197 sqq.; E. Chirilă—N. Gudea—I. Stratan, *Drei Münzhorte des 4. Jahrhunderts aus dem Banat*, Lugoj, 1974, p. 94 sqq.

⁹ M. Macrea, *op. cit.*, p. 301 sqq.; K. Horedt, *op. cit.*, p. 14 sqq.; D. Protase, *op. cit.*, p. 195 sqq.; C. Preda, *op. cit.*, p. 454.

¹⁰ E. Chirilă—I. Chifor, *Descoperiri monetare antice în Transilvania (XII)*, (mss.); despre celelalte descoperiri monetare postaureliene din Cluj-Napoca și împrejurimi: M. Macrea, în *AISC*, III, p. 300 (solidus Theodosius II); K. Horedt, *op. cit.*, p. 39 (Iovian); I. Winkler, în *SCN*, III, 1960, p. 442 (Crispus); B. Mitrea, în *SCIV*, XII, 1961, p. 150, nr. 32; N. Vlăsa, în *SCIV*, XV, 1964, p. 139 sqq. (1 Tacitus, 5 Probus, 1 Carinus); D. Radu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 495 sqq. (Carinus).

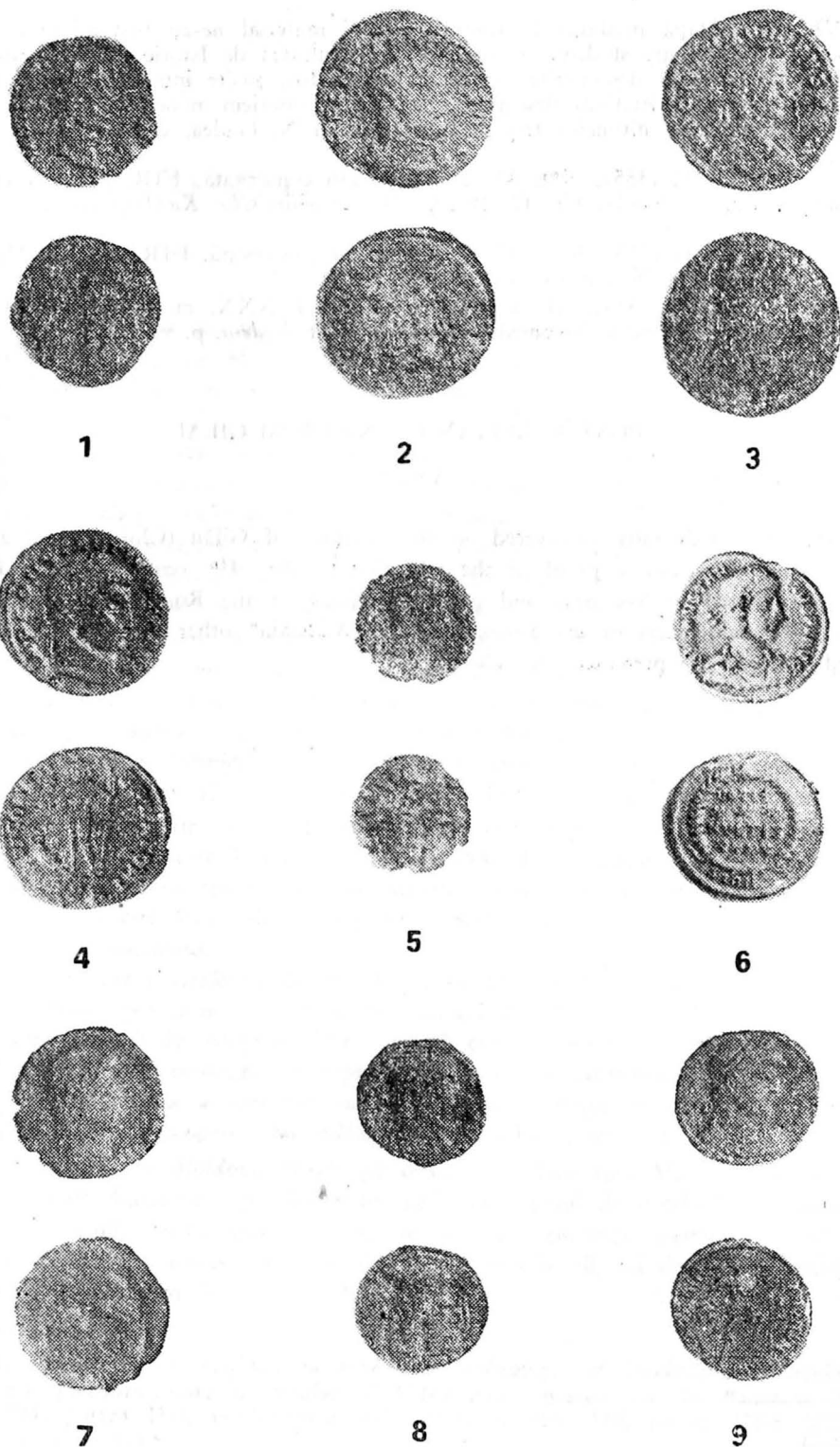

Fig. 1 — *Monede postaureliene de la Gilău*. 1. Antoninian (după 260 e.n.); 2. Tacitus; 3. Probus; 4. Constantinus I; 5. AE (340—350?); 6. Constantius II; 7. Constantius II; 8. Constans I; 9. Valentinianus I.

ADDENDA. După predarea la tipar a acestui material ne-au fost aduse de către Al. Diaconescu și C. Opreanu, studenți în anul IV la Facultatea de Istorie din Cluj-Napoca, încă trei monede postaureliene descoperite în Gilău. Ele au fost găsite într-o ulcică, pe malul Văii Căpușului, în Gilău. Certitudinea descoperirii ne face să înseriem monedele în continuarea celor prezentate. Determinările ultimelor trei piese aparțin lui N. Gudea, căruia îi mulțumim și pe această cale.

10. *Constantius II* (355—361), AE 2. Foarte rău conservată. FTR. FH. tip II, probabil Constantinopol sau Antiochia. Cf. G. Bruck, *Die spätromische Kupferprägung*, Graz, 1961, p. 20.

11. *Constantius II* (353—361), AE 3. Foarte rău conservată. FTR. FH. tip III, probabil monetăriile orientale. Cf. *ibidem*, loc. cit.

12. *Gratianus* (375—383), AE 4. VOT XX MVLT XXX, monetăriile orientale (Heraclaea, Constantinopol, Cyzicus, Nicomedia, Antiochia). Cf. *ibidem*, p. 92.

POST-AURELIAN COINS FROM GILAU

(Abstract)

Nine coins accidentally discovered on the territory of Gilău (Cluj district) are presented. These coins constitute a proof of the fact that in the 4th century A.D. a Romanized population continued to live near and on the territory of the Roman camp in Gilău, this being the old headquarters of *ala Siliana*. In the „Addenda“ other three post-Aurelian coins discovered in Gilău are presented: no. 10—12

AȘEZĂRI DE SECOL IV ÎN SUDUL BANATULUI

Banatul, regiune cu un relief variat, cu cîmpii fertile, prielnice practicării agriculturii, cu dealuri cultivabile și cu pășuni întinse, cu o rețea hidrografică ramificată și cu păduri bogate în vînat a determinat locuitorii din cele mai vechi timpuri de a-și ridica aici așezări înfloritoare.

Grație cercetărilor din ultima vreme, tot mai des arheologii au adus la lumină așezări deschise sau fortificate ori necropole, ce se înșiruie pe durata cîtorva milenii, descoperiri care vin să îmbogățească an de an harta arheologică a acestei zone geografice¹. Însă, cu toate strădanii arheologilor, cu toată bunăvoința organelor de conducere ale județului Caraș-Severin, care au sprijinit cercetarea arheologică, este practic imposibil ca într-un timp scurt să fie săpate exhaustiv toate vestigiile adăpostite în pămînt.

De aceea este deosebit de importantă, în etapa actuală a cercetării, periegheza, activitatea ce duce la depistarea unor depozite arheologice doar prin studierea suprafeței solului². Anumite forme de relief, coroborate cu descoperirea de material arheologic specific unei perioade, sugerează existența în pămînt a unei așezări din epoca respectivă. Desigur, o asemenea cercetare nu este completă, ea nu ne poate spune cu precizie care au fost limitele așezării, momentul precis al începutului și sfîrșitului ei, eventual anumite etape de distrugere și refacere; de multe ori nu putem descifra nici măcar dacă așezarea era fortificată sau deschisă. Lucrul pe care îl putem stabili cu destulă certitudine, pe baza specificului ceramicii, este determinarea epocii din care aceasta provine. Și nu este deloc puțin, mai cu seamă atunci cînd este vorba despre depistarea unor așezări din perioade mai puțin cercetate prin săpături sistematice.

Acesta este cazul așezărilor de sec. IV, perioadă ce urmează imediat evenimentului de maximă importanță pentru noi — retragerea aureliană din 271.

Lucrarea noastră își propune, într-o primă etapă, trecerea în revistă a așezărilor de sec. IV depistate prin cercetare de suprafață în județul Caraș-Severin, urmînd a fi completată, în viitor, cu noi așezări cărășene, descoperite în urma extinderii cercetărilor de suprafață, precum și cu descoperiri din celălalt mare județ bănățean — Timiș.

1) La ieșirea din *Moldova Nouă*, pe drumul ce duce spre Măcești, ocolind Moldova Veche, la poalele dealurilor, s-au descoperit, pe o arie destul de restrînsă, fragmente ceramice lucrate la roată, dintr-o pastă cenușie, formele și compoziția pastei fiind cele caracteristice secolului IV. În aceeași zonă, la cca. 400 m est, în vîi, s-a descoperit ceramică, fragmente de țigle și cărămizi de sec. III—IV.

¹ R. Petrowsky, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin, din paleolitic pînă în secolul al V-lea î.e.n.*, partea I-a, în *Banatica*, II, 1973, p. 385—393; partea II-a, în *Banatica*, III, 1975, p. 365—378; partea III-a în *Banatica*, IV, 1977, p. 437—461.

² Perieghezele ce au servit la elaborarea prezentei lucrări au fost efectuate pe durata mai multor ani, de O. Răuț și Gh. Lazarovici. Materialul recoltat se păstrează la Muzeul de istorie al județului Caraș-Severin din Reșița.

2) La *Moldova Veche*, în vatra satului, în malul Dunării și în grădinile cetătenilor au fost descoperite fragmente ceramice de sec. IV.

În depresiunea Pescari-Pojejena, cu centrul la *Moldova Veche*, sînt semnalate numeroase descoperiri monetare izolate sau tezaure (Pescari, Măcești, *Moldova Veche*, Radimna), care însumează cca 20.000 de piese, dovedind o intensă circulație monetară în sec. IV.

3) La *Gornea*, în Clisura Dunării, în punctul „Căunița de Jos” a fost dezvelit un *castellum* și urmele unei așezări deschise, al căror sfîrșit este datat în sec. V³. Tot în acest sat, vestigii de sec. IV s-au descoperit în punctele „Zomonite” și „Căunița de Sus”⁴.

4) *Sichevița*. În partea de nord a satului, în punctul „Zăslone”, s-au descoperit fragmente ceramice de sec. IV, păstrate la Muzeul satului din *Gornea*.

5) *Mercina*. La capătul dinspre Vărădia al satului apare ceramică de sec. IV⁵.

6) În hotarul satului *Ciorteș*, pe partea dreaptă a drumului spre *Milcoveni*, la cumpăna apelor dintre *Vicinic* și *Caraș*, la cca 800 m sud-vest de sat, pot fi întîlnite, pe o arie destul de mare, fragmente ceramice de sec. IV.

7) La *Iam*, același tip de ceramică s-a descoperit în punctul „Pripor”, aflat înspre hotarul cu *Milcoveni*, precum și la sud de gară, pe un platou jos.

8) La *Milcoveni*, pe partea stîngă a *Vicinicului*, lîngă „Moara din Vale”, între calea ferată și riu, alături de ceramică hallstattiană, apare și cea de sec. IV. Același tip de ceramică se găsește în grădinile de la „Drumul Mare”, la ieșirea spre *Iam*, și la estul satului, în „Grădinile din Deal”.

9) În hotarul satului *Vrăniș* ceramica de sec. IV este semnalată în punctele „Cuibul Stîrcului”, „Ogoară”, „Rovine”, „Livezi”⁶.

10) În lunca *Nerei*, la sud de satul *Slatina Nera*, sînt răspîndite, pe o arie restrînsă, fragmente ceramice cenușii lucrate la roată.

11) La *Ilidia*, localitate deja bine cunoscută în literatura de specialitate prin așezarea feudal-timpurie săpată aici⁷, în două puncte din hotarul satului — „Dealul Armenilor” și „Moara Gherghinii” — s-a descoperit același tip de ceramică, lucrată la roată, dintr-o pastă bună, cenușie. Într-un sondaj efectuat în toamna anului 1977, într-un bordei conținînd un bogat material ceramic, s-au descoperit și două monede de bronz de sec. IV⁸.

12) În lunca întinsă a *Carașului*, între *Greoni* și *Grădinari*, pe terasa inferioară a rîului, au fost depistate urmele unei așezări care a fost și sondată de un colectiv reșițean, sub îndrumarea lui D. Protase⁹. S-au dezvelit cîteva locuințe de suprafață și un semibordei,

³ N. Gudea, *Gornea — așezări din epoca romană și romană tîrzie*, Reșița, 1977; N. Gudea — I. Dragomir, *Cărămida romană cu text cursiv din sec. al IV-lea, descoperită la Gornea*, în *Banatica*, III, 1975, p. 99—119.

⁴ Descoperirile din aceste puncte au fost făcute cu ocazia săpăturilor vizînd epocile neolitice și feudal-timpurie, unele rezultate fiind deja publicate (Gh. Lazarovici, *Gornea-preistorie*, Reșița, 1977, p. 125; I. Uzum, *Cimitirul medieval de la Gornea-„Țircheviște”*, în *Banatica*, III, 1975, p. 131—144; I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, *Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea și Sichevița*, în *Banatica*, II, 1973, p. 403—416.

⁵ Într-o mică colecție paruculară, a sateanului Iancu Petricoane din *Mercina*, semnalăm același fel de ceramică, adunată din vatra satului.

⁶ De mare folos pentru cunoașterea vestigiilor din hotarul satului *Vrăniș* ne-au fost informațiile date de Gh. Mihai, fost salariat al Muzeului județean, căruia îi mulțumim pentru ajutor.

⁷ I. Uzum, Gh. Lazarovici, *Așezarea feudală de la Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice*, în *Banatica*, I, 1971, p. 157—161; Șt. Matei, I. Uzum, *Date noi asupra bisericii și fortificației de la Ilidia*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 355—364.

⁸ Săpături efectuate de I. Uzum și D. Țicu.

⁹ Material bogat, inedit, în muzeul reșițean.

conținând un material ceramic abundent, din care s-au și întregit mai multe vase ce se păstrează la muzeul din Reșița. Datarea făcută de autorii descoperirii — sec. III—IV c.n.

13) La *Broșteni*, în jurul sîntînii de lîngă „Ogașul Mic”, apar fragmente ceramice gălbui și cenușii lucrute la roată.

14) La *Ticvaniul Mic*, în locul numit „Gomile”, pot fi observați cîțiva tumuli aplatiizați, în bună parte răscoliți. Din tumuli și din vecinătatea lor poate fi recoltată ceramică cenușie, lucrată la roată, descoperită de un inimos colaborator al nostru, Ceia Cornel. Între *Ticvaniul Mic* și *Greoni*, la cca 200 m de gara de la *Greoni*, s-a descoperit la suprafață ceramică provincială romană și o monedă din aceeași perioadă. În apropiere, pe valea *Budovița*, spre sat, lîngă o livadă de pruni, se observă 5—6 movile aplatizate din care s-a recoltat ceramică cenușie, lucrată la roată, de sec. IV. Împreună cu aceasta apare sporadic și ceramică hallstattiană.

15) La *Berzovia*, în izlazul vecin cu hotarul satului *Gherteniș*, mari cantități de zgură de fier, rezultate probabil din prelucrarea minereului, sînt descoperite împreună cu ceramică de sec. IV.

16) Tot în apropierea *Berzoviei*, în hotarul satului *Ramna*, la poalele pădurii „Văie-goasă”, pe malul drept al *Bîrzavei*, la nord de vechiul drum, sînt răspîndite pe o arie restrînsă cioburi de sec. IV și bulgări de zgură de fier.

17) În hotarul satului *Fizeș*, în punctele „Drumul Mare” și la „Piștoni”, s-au descoperit mai multe cuptoare pentru redus minereul de fier, unele săpate și publicate¹⁰. Datarea descoperirii o făceam în sec. IV, tocmai pe baza ceramicii descoperită aci. Recent, același tip de ceramică a fost descoperită în al treilea punct, numit „Gorgane”, loc ce se află spre hotarul cu *Șoșdea* și *Măureni*. Și aici este răspîndită o mare cantitate de zgură de fier, tuburi de lut vitrificate, masate mai ales în jurul movilelor ce adăpostesc, după cum bănuim, alte cuptoare de redus minereul de fier. În apropiere, pe o arie întinsă, numită de localnici „Făitălan”, pe lîngă ceramica hallstattiană, s-au descoperit numeroși bulgări de zgură de fier și ceramică cenușie.

18) La *Șoșdea*, de unde au fost publicate cîteva cuptoare pentru redus minereu de fier, din punctul „Giuri-can”¹¹, pot fi observate în cîteva locuri, numite de localnici „La Par”, „Gomile”, „Zgurile Mari”, „La Odăi”, „Între riuri”, „Valea Ulveșului”, bulgări de zgură și ceramică de sec. IV¹².

19) Plecînd din gara *Măureni* spre *Șoșdea*, pe terasa superioară a *Bîrzavei* s-au găsit sporadic alte fragmente ceramice din pastă cenușie, de sec. IV.

20) La *Bocșa Română*, la sud-estul localității, între riul *Moravița* și șoseaua spre *Ocna de Fier*, în apropierea cantonului silvic, aflat la cca 1,5 km de *Bocșa*, se găsește o movilă aplatizată, cu un diametru de 8—10 m, conținînd același tip de ceramică, zgură de fier și mai multe tuburi ceramice vitrificate, folosite la introducerea aerului în cuptoarele de redus.

21) La *Dezești*, în punctul „Valea Curții”, situat în apropierea drumului roman ce poate fi urmărit aci pe o bună distanță, a fost recoltată, de asemenea, ceramică și zgură de fier.

¹⁰ E. Iaroslavschi, R. Petrovsky, *Cuptoarele pentru redus minereu de fier de la Fizeș, județul Caraș-Severin*, în *Tibiscus*, III, Timișoara, 1974, p. 147—155.

¹¹ E. Iaroslavschi, *Cuptoarele pentru redus minereul de fier de la Șoșdea, jud. Caraș-Severin*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 231—237.

¹² E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 237, fig. 4.

Din informații, pe care din păcate nu le-am putut verifica, aflăm că în satele Bărbosu, Brebu, Grădinari, Gătaia, Comorîște, Măidan, Vrani, Vărădia, Iertof, Rusova Nouă, Răcădă și altele, în mai multe puncte, se găsesc cioburi lucrute la roată, de culoare cenușie, foarte adeseori descoperite în movile aplatizate ce conțin bulgări de zgură de fier. N-ar fi exclus ca măcar o parte din acestea să provină din așezări de secol IV.

Iată deci o destul de bogată listă, cuprinzând localități în hotarul cărora s-au descoperit urme arheologice din perioada postareliană. Se remarcă lesne că, în mai toate localitățile, descoperirile constau în ceramică. Aceasta este aproape în exclusivitate din pastă fină, de culoare cenușie, cu nuanțe de la cenușiu albicios pînă la cenușiu închis. Formele întîlnite sînt: oale, farfurii-străchini, căni, chiupuri. Oalele sînt puțin numeroase. Buzele sînt răsfrînte oblice în afară și prezintă uneori o șanțuire interioară. Marginea buzei este rotunjită, teșită și uneori șanțuită. Decoratia constă în linii incizate, drepte ori vâlvurite, aplicate pe umărul vaselor. Farfuriile sau străchinile sînt în general scunde, pereții oblici, partea superioară arcuită spre interior ori în forma literei „S”, buza rotunjită sau lată, orizontală, prelungindu-se și spre interiorul vasului. De cele mai multe ori fundurile sînt inelare. Cănille, după cît putem reconstitui din fragmentele destul de mici păstrate, par a fi avut corpul oval, gîtul cilindric, gura ușor evazată. Fragmentele de chiupuri sînt puține și e greu de precizat capacitatea lor. Buzele sînt orizontale și late¹³.

După cum s-a văzut, lista localităților ce conțin vestigii de sec. IV este destul de lungă. Nu afirmăm că toate descoperirile indică neapărat o așezare, ele pot fi urmele unor locuințe izolate. Oricum, admițînd că măcar jumătate din localitățile menționate cuprîneau în antichitate pe teritoriul lor așezări de sec. IV, constatăm o destul de densă locuire a zonei în acea perioadă. O remarcă interesantă, ce se impune, este că toate descoperirile au fost făcute în regiuni joase, pe valea rîurilor, pe terasele inferioare ale acestora, pe platouri joase și întinse, întocmai ca în cazul așezărilor specifice romanilor, dovadă că erau locuite de cetățeni obișnuiți cu modul de viață din imperiu.

Așezînd pe o hartă a Banatului din epoca romană localitățile cu descoperiri din perioada postareliană observăm că acestea se grupează de-a lungul a două mari rîuri, Carașul și Bîrzava și a afluenților acestora, în apropierea unor așezări și fortificații romane bine-cunoscute, Berzovia și Arcidava, și în apropierea drumurilor romane ce făceau legătura cu inima imperiului (fig. 1). E foarte probabil ca aceste așezări să fi aparținut unor foști locuitori ai amintitelor așezări romane, care au căutat locuri mai ferite atunci cînd a lipsit siguranța dată prin prezența trupelor romane aci, pînă la retragerea aureliană.

Stabilirea lor în apropierea fostelor așezări romane se explică atît prin condițiile propice de viață găsite aici, cît și, poate, în speranța unei reveniri a autorităților romane.

Parcursînd inventarul, nu prea bogat, descoperit la suprafață în localitățile din jurul Berzoviei, frapază constatarea că aproape pretutindeni ceramica apare în movile destul de numeroase și întinse, împreună cu zgură și bucăți de pămînt ars pînă la vitrificare. La Șoșdea și la Fizeș au fost săpate cîteva din movile și s-a constatat că ele adăpostesc resturile mai multor cuptoare pentru redus minereul de fier. Este aproape sigur că asemenea cuptoare

¹³ Din păcate, muzeul din Reșița, unde se păstrează materialele, este în reorganizare, așa că ne-a fost imposibil să desenăm ceramica. Pentru cititorul interesat trimitem la lucrarea lui O. Toropu, *Romanitatea tirzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (sec. III—XI)*, Craiova, Ed. *Scrisul românesc*, 1976. Ceramica la care ne referim are asemănări ce merg pînă la identitate cu cea descoperită în Oltenia secolului IV (O. Toropu, *op. cit.*, p. 47—48, fig. 15 și pl. I—II).

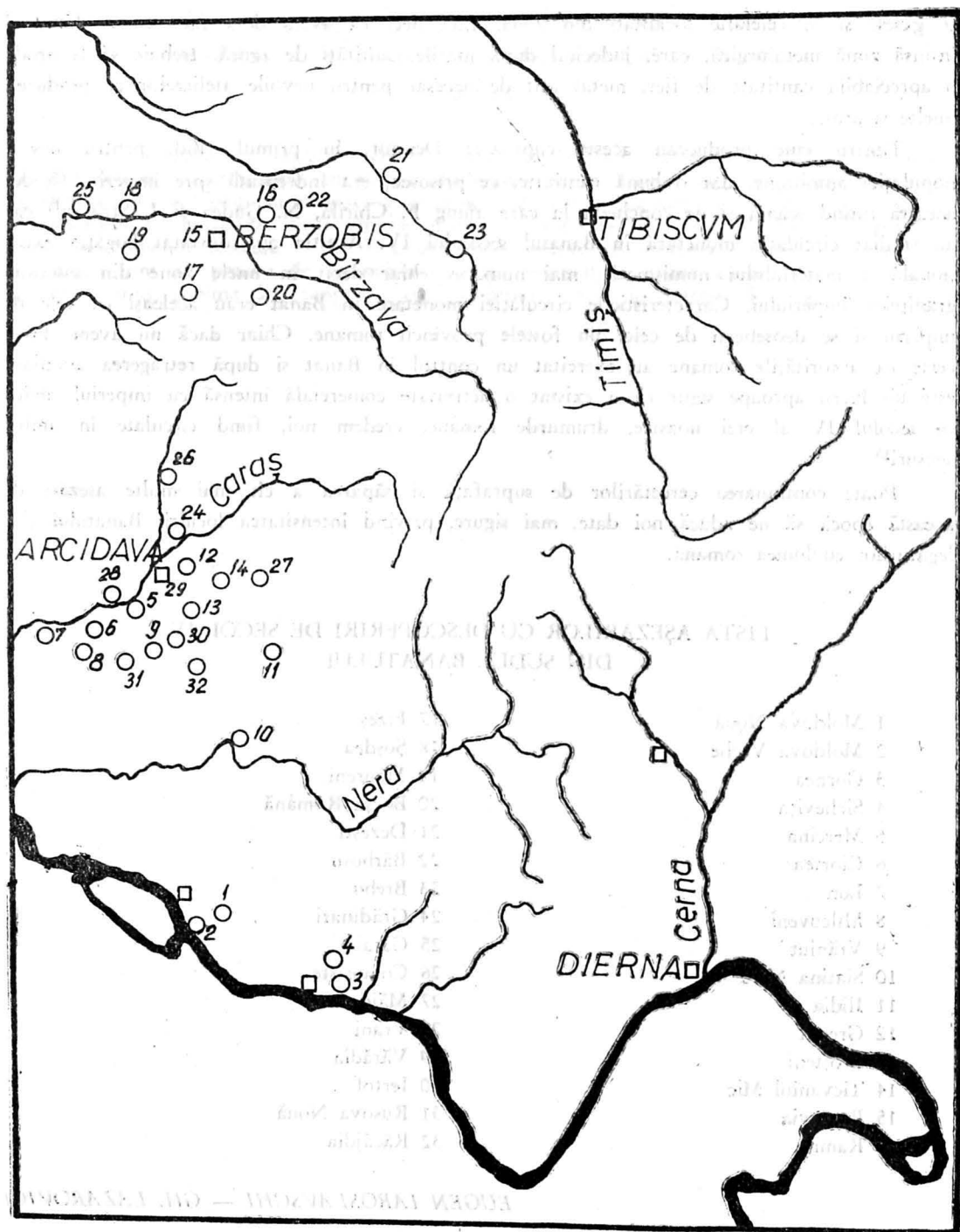

Fig. 1 — Așezări de secol IV în sudul Banatului.

se găsească și în celelalte localități din zonă. Iată deci că avem de-a face cu o destul de întinsă zonă metalurgică, care, judecând după marile cantități de zgură, trebuie să fi produs o apreciabilă cantitate de fier, metal atât de necesar pentru nevoile atelierelor ce produceau unelte și arme.

Pentru cine produceau aceste cuptoare? Desigur, în primul rînd, pentru nevoile populației autohtone, dar o bună cantitate, ce prisosea, era îndreptată spre imperiu. Credem aceasta ținînd seama și de concluzia la care ajung E. Chirilă, N. Gudea și I. Stratan¹⁴ care au studiat circulația monetară în Banatul secolului IV. Aceștia au constatat bogăția excepțională a materialului numismatic, mai numeros chiar decît în unele zone din interiorul granițelor imperiului. Caracteristicile circulației monetare în Banat erau aceleași cu cele din imperiu și se deosebeau de cele din fostele provincii romane. Chiar dacă nu avem dovezi certe că autoritățile romane au exercitat un control în Banat și după retragerea aureliană, este un lucru aproape sigur că a existat o activitate comercială intensă cu imperiul, măcar în secolul IV al erei noastre, drumurile romane, credem noi, fiind circulate în ambele sensuri¹⁵.

Poate continuarea cercetărilor de suprafață și săparea a cît mai multe așezări din această epocă să ne aducă noi date, mai sigure, privind intensitatea locuirii Banatului și a legăturilor cu lumea romană.

LISTA AȘEZĂRILOR CU DESCOPERIRI DE SECOL IV DIN SUDUL BANATULUI

1 Moldova Nouă	17 Fizeș
2 Moldova Veche	18 Șoșdea
3 Gornea	19 Măureni
4 Sichevița	20 Bocșa Română
5 Mercina	21 Dezești
6 Ciortea	22 Bărbos
7 Iam	23 Brebu
8 Milcoveni	24 Grădinari
9 Vrăniuț	25 Gătaia
10 Slatina Nera	26 Comorîște
11 Ilidia	27 Măidan
12 Greoni	28 Vrani
13 Broșteni	29 Vărădia
14 Tievaniul Mic	30 Iertof
15 Berzovia	31 Rusova Nouă
16 Ramna	32 Răcăjdia

EUGEN IAROSLAVSCHI — GH. LAZAROVICI

¹⁴ E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Drei Münzhorte des 4. Jahrhunderts aus dem Banat*, Lugoj, 1974.

¹⁵ La Lăpușnicel, în depresiunea Almăjului, pe traseul drumului roman, a fost descoperit un miliar pe care autorul descoperirii îl datează în sec. IV (cf. O. Bozu, *Noi date despre așezarea romană de la Lăpușnicel*, comunicare ținută la sesiunea științifică din cadrul „Zilelor culturii la Reșița”, 26 octombrie 1977).

HABITATS DU IVe SIÈCLE DANS LE SUD DU BANAT

(Résumé)

On y présente les résultats de recherches de surface entreprises au Sud du Banat. Les découvertes — consistant en objets céramiques et en scories de fer — proviennent de 32 localités, situées pour la plupart à proximité d'anciens habitats et fortifications romaines, tels Berzobis et Arcidava. Leur emplacement — identique du point de vue topographique à celui de l'époque romaine — le long des routes encore en fonction — croyons nous — au IVe siècle font la preuve de la présence d'une population ayant gardé la façon romaine de vivre, tout comme les rapports avec l'Empire après le retrait du temps d'Aurelien.

AȘEZAREA PREFEUDALĂ DE LA CICAU, JUD ALBA

Cercetările arheologice efectuate în decursul a șase campanii, între anii 1969—1973, pe terasa „Săliște”¹ din partea de nord-vest a satului Cicău, au dus la punerea în evidență a unor mărturii arheologice care atestă aici o locuire aproape neîntreruptă, începând din comuna primitivă, pînă în perioada prefeudală, stratul de cultură coborînd pe alocuri chiar sub doi metri adîncime.

Urmărind stratigrafia, deasupra solului viu constatăm existența unui strat compact de pămînt brun închis, cu ceramică de tip Coțofeni, peste care se suprapune humusul antic, cu straturi de materiale din epocile bronzului, hallstatiană, urmate de cele din epoca dacică. În multe locuri straturile au fost deranjate de locuințele de suprafață și semibordeiele din epocile daco-romană, post-aureliană (sec. IV) și chiar prefeudală.

Într-o cantitate mult mai mică decît materialul din epocile anterioare, materialul din epoca prefeudală, ieșit la iveală, dovedește că aici a existat și o așezare datată în această epocă, surprinzîndu-se și urmele unor locuințe cu cuptoare-pietrare² (fig. 1) construite din piatră de rîu și blocuri de carieră cu dimensiuni variate.

Urmele de locuință cu cuptor-pietrar au fost puse în evidență în casetele deschise în partea de sud-est a terasei, în porțiunile dintre metrii 4,70—6,50 din secțiunea XXXI (cuptorul A), 13—15 din secțiunea XXXII (cuptorul B) și 2—4 din secțiunea XXXIV (cuptorul C); poziția și distanța dintre cuptoare fiind diferită (cuptorul B aflîndu-se la 9 m est și 10 m nord de cuptorul A și la 17 m est și 4,10 m sud de cuptorul C), considerăm că ele au aparținut unor locuințe distincte, corespunzătoare celor trei cuptoare, care, prin ceramica de pe suprafața cu pietre sau din preajmă, au putut fi date în secolele VIII—IX³.

¹ Vezi *Dacia*, XIV, 1970, p. 437/43; XV, 1971, p. 368/44; XVI, 1972, p. 334/38; XVII, 1973, p. 369/31; XIX, 1975, p. 280/50; pentru descrierea geografică a terasei, vezi I. Téglaș, în *ArchErt*, XXXI, 1911, 370—371, iar pentru regiune, R. Ficheux, în *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918—1928*, București, 1929, p. 161—182; V. Mihăilescu, *Dealurile și cîmpiile României*, București, 1966, p. 42.

² Z. N. Văzarova, *Slawische und slawischbulgarische Siedlungen auf dem Territorium Bulgariens vom Ende des VI.—XI. Jahrhundert*, Sofia, 1965, 15, 16, 18—20, 22—26, 28, 31; 50, 91; K. Horedt, în *Dacia*, X, 1966, p. 271—273; E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu, Contribuții la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, [București], 1967, p. 45, 46, 48, 52, 153; D. Gh. Teodor, în *Carpica*, II, 1969, p. 263—264; Gh. Coman, în *Danubius*, IV, 1970, p. 162—168; V. Spinei și D. Monah, în *Memoria Antiquitatis*, II, 1970, p. 373—376; M. Rusu, în *Apulum*, IX, 1971, p. 721, idem, în *Relations between the Autohtons Populations and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, București, 1975, p. 140, nota 91; M. Babeș, în *Dacia*, XV, 1971, p. 386; Z. Székely, în *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie, decembrie 1964*, II, București, 1971, p. 145, 148—151; idem, în *Marisia*, V, 1975, p. 78; VI, 1976, p. 118—119, 121.

³ I. Kovrig, în *Anthung*, 2, 1948, p. 53; J. Poulik, *Staroslovanská Morava*, în seria *Monumenta archaeologica*, I, Praga, 1948, p. 99, pl. XIII, 112, 114, 127 c; K. Horedt, în *SCIV*, II, 1951/2, p. 207—232; VI, 1955, 3—4, p. 661—678; idem, în *Materiale*, IV, 1957, p. 181—183; idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, [București],

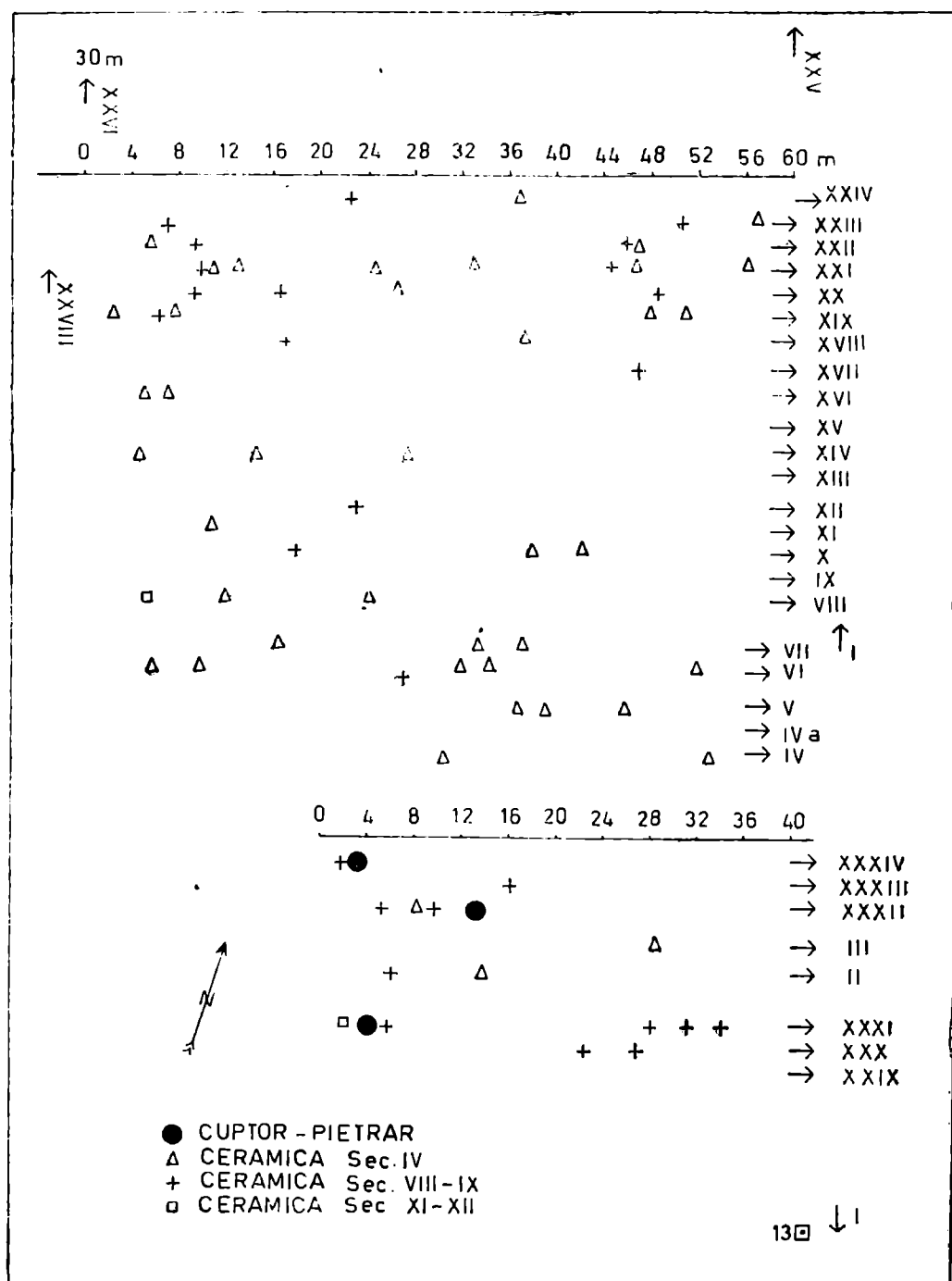

Fig. 1 — Planul cu cele trei cuptoare-pietrare și ceramica izolată, din sec. IV, VIII-IX, XI-XII.

Cuptorul A — cel mai bine conservat —, aflat la adâncimea de 0,30—0,45 m față de nivelul actual (fig. 2/1 și 3), avînd în vedere stratul de cenușă răspîndit pe o suprafață de 1,50 m × 1,35 m, pare să fi avut o formă elipsoidală, din care s-a păstrat o porțiune semicirculară cu diametrul de 1,25 m, celălalt diametru neputînd fi stabilit. În partea centrală a cuptorului s-au menținut trei rînduri de pietre suprapuse, în timp ce pe margini mai erau numai 1—2 rînduri, înălțimea maximă fiind de 0,50 m. Pietre s-au găsit și în cenușa și pe solul din jur, ele provenind cu siguranță din pereții laterali ai cuptorului. Pe nivelul cuptorului s-au găsit numai două fragmente ceramice⁴, provenite din același vas, care împreună cu un alt fragment găsit în secțiunea din preajmă (S. XXX) au permis reîntregirea părții superioare a unei oale cu diametrul gurii de 17 cm, avînd buza evazată. Oala a fost confecționată din pastă bună, nisipoasă, cu puțin pietriș, bine arsă, de culoare cenușie în interior și neagră în exterior. Ornamentul de pe corpul vasului este compus din linii drepte orizontale, ce alternează cu linii ondulate (fig. 5/7).

Cuptorul B (fig. 2/2 și 4), din care s-au păstrat două rînduri de pietre suprapuse, avînd forma semicirculară, cu diametrul transversal de 0,80 m și raza în sens longitudinal de 1,05 m, iar înălțimea de 0,40 m, a fost descoperit la adâncimea de 0,50—0,60 m. Pe acesta s-a găsit foarte puțină cenușă, pămînt ars, un fragment dintr-un vas (fig. 5/4) de mărime mijlocie, lucrat la roată, din pastă nisipoasă, roșu-cărmizie, cu buza puternic evazată și ornamentat pe corp cu trei rînduri de alveole adîncite⁵ — motiv ce apare mai rar — și un fragment de perete atipic.

Cuptorul C (fig. 2/3), din care s-a păstrat un rînd de pietre așezate într-un colț, este posibil să fi avut forma dreptunghiulară. Porțiunea descoperită are o latură de 0,50 m grosime, iar cealaltă de 0,75 m. Bucățile de cărbuni și pămînt ars, care s-au găsit numai în preajma pietrelor, nu permit aprecierea mărimumi întregului cuptor. Aici au apărut un fragment de la o oală mică lucrată la roată, din pastă nisipoasă, cenușie cu ardere secundară, cu buza evazată, ornamentată pe corp cu benzi de linii ondulate (fig. 5/5) și o foarfecă de fier⁶, cu lungimea de 0,135 m (fig. 5/6).

1958; idem, în *Studia*, 1965, fasc. 2, p. 18, 19, J. Eisner, *Devinska Nová Ves, Slovanské pohřebiště*, Bratislava, 1952, pl. 5—7, 9, 14, 18—19, 22—27, 35, 42—44, 55—67; B. Szőke, în *ArchÉrt*, 87, 1957, p. 53—57; I. Nestor, în *SCIV*, X, 1959/1, p. 49—62; M. Macrea, în *Materiale*, V, 1959, p. 523, fig. 5, p. 525, fig. 7; VI, 1959, p. 520, fig. 9; M. Comșa, în *SCIV*, X, 1959/1, p. 65—94; Z. Székely, în *SCIV*, XII, 1962/1, p. 47—58; idem, în *Sesiunea...*, II, p. 145—152, 155—156; Z. N. Văžarova, *op. cit.*; idem, *Slavîni i Prabilgari...* = *Slaven und Protobulgaren (nach Angaben aus den Nekropolen aus dem 6. bis 11. Jahrhundert im Landesgebiet Bulgariens)*, Sofia, 1976; E. Zaharia, *op. cit.*; idem, în *Dacia*, XV, 1971, p. 284; Șt. Pascu, M. Rusu și colaboratorii, în *ActaMN*, V, 1968, p. 171—175, pl. III—V și fig. 7; I. Pop, în *Materiale*, X, 1973, p. 231—261; G. Vékony, în *ArchÉrt*, 1974, p. 211—232; M. Comșa, în *Muzeul Național*, II, 1975, p. 335—341; Gh. Lăzin, în *StudComSM*, III, 1975, p. 67—74; E. Zrínyi, în *Marisia*, VI, 1976, p. 127, 133, pl. LVII—LIX, LXVII a; E. Garam, I. Kovrig, I. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar Finds in the Hungarian National Museum*, Budapest, 1975; E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII—VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977, fig. 14—28.

⁴ Pentru analogii, vezi lucrările citate la nota 3.

⁵ Cf. J. Poulik, *op. cit.*, pl. 115/g-h, 126/e; J. Eisner, *op. cit.*, pl. 42/4, 8, 57/9, 59/7—8, 62/4; M. Comșa, în *Dacia*, VII, 1963, p. 418, datează vasele cu alveole imprimate între 971 și oca 1000; Z. N. Văžarova, *Slaven und Protobulgaren...*, p. 45, fig. 28, 49, p. 131, fig. 90.

⁶ J. Poulik, *op. cit.*, p. 2, 5, 6, 7; D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, Budapest, 1961, p. 283; M. Rusu, în *Dacia*, VI, 1962, p. 273, fig. 4/4; D. Popescu, în *Dacia*, XVIII, 1974, p. 195, fig. 2/5, 9/5, 10/2.

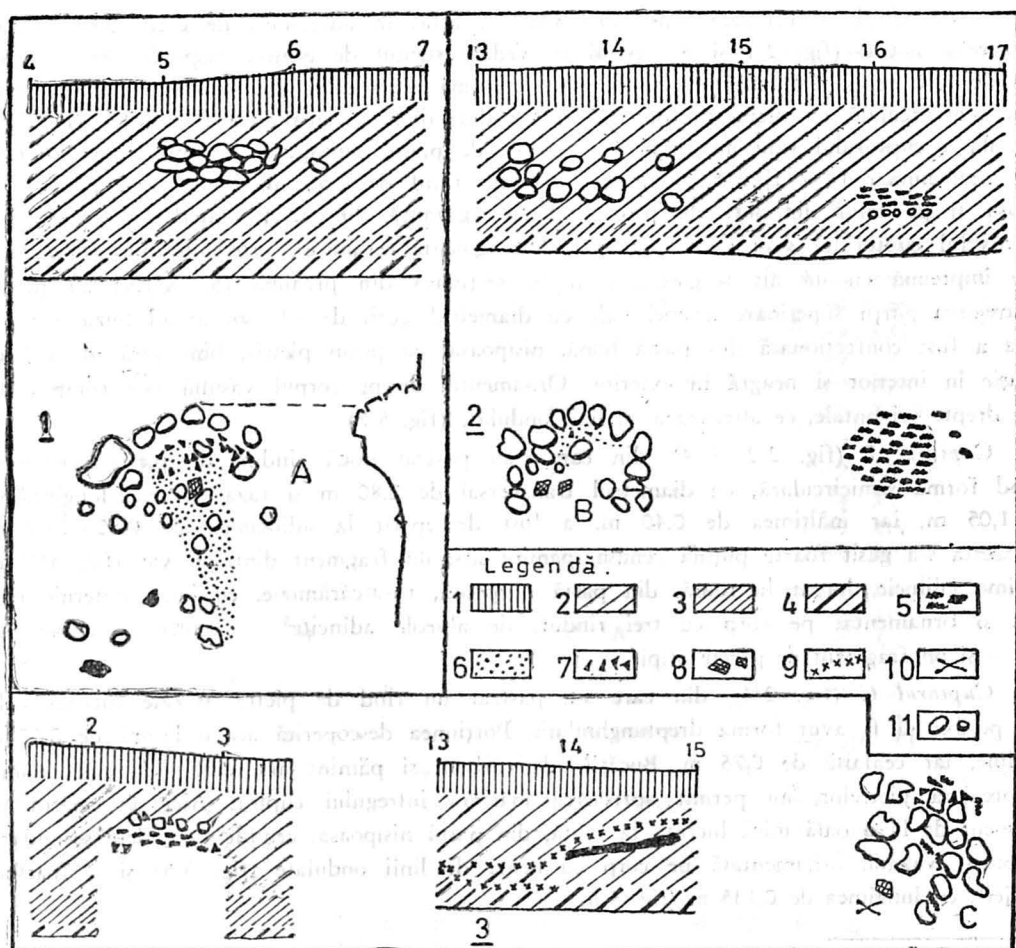

Fig. 2 — 1, Malul sudic al S. XXXI și planul cuptorului A; 2, Malul sudic al S. XXXII și planul cuptorului B; 3, Malul nordic al S. XXXIV și planul cuptorului C. Legenda: 1. Strat de pământ negru și pământ întors cu plugul; 2. Humus antic, cu puține fragmente ceramice din epoca romană și sec. VIII–IX; 3. Pământ compact brun-închis, cu ceramică de epoca bronzului și eneolitică; 4. Pământ compact galben, nemișcat; 5. Cărbune; 6. Cenușă; 7. Arsură; 8. Fragmente ceramice din sec. VIII–IX; 9. Nivel de lut; 10. Foarfecă; 11. Pietre.

Adâncimea mică la care s-au descoperit cuptoarele (între 0,30 m și 0,60 m) ne indică apartenența acestora la niște locuințe de suprafață, a căror poziție însă nu a putut fi precizată, deoarece ele se găsesc în stratul de humus răscolit deseori cu ocazia lucrărilor agricole.

În afara ceramicii descoperite în cele trei locuințe cu cuptoare, în secțiunile II, VI, X, XII, XVII–XXIV, XXX, XXXI și XXXIII s-au găsit circa 30 fragmente ceramice lucrate la roată și circa 40 fragmente lucrate cu mina, răspândite pe o suprafață de 50×60 m. Fragmentele ceramice, din care nu s-a putut întregi nici un vas, provin din alte locuințe, ale căror cuptoare nu s-au păstrat însă. Fragmentele provin din pereți de oale de dimensiuni mici și mijlocii, lucrate la roată și cu mina⁷, din pastă fină nisipoasă, dintre cele cu

⁷ Vezi lucrările citate la nota 3, cu numeroase analogii.

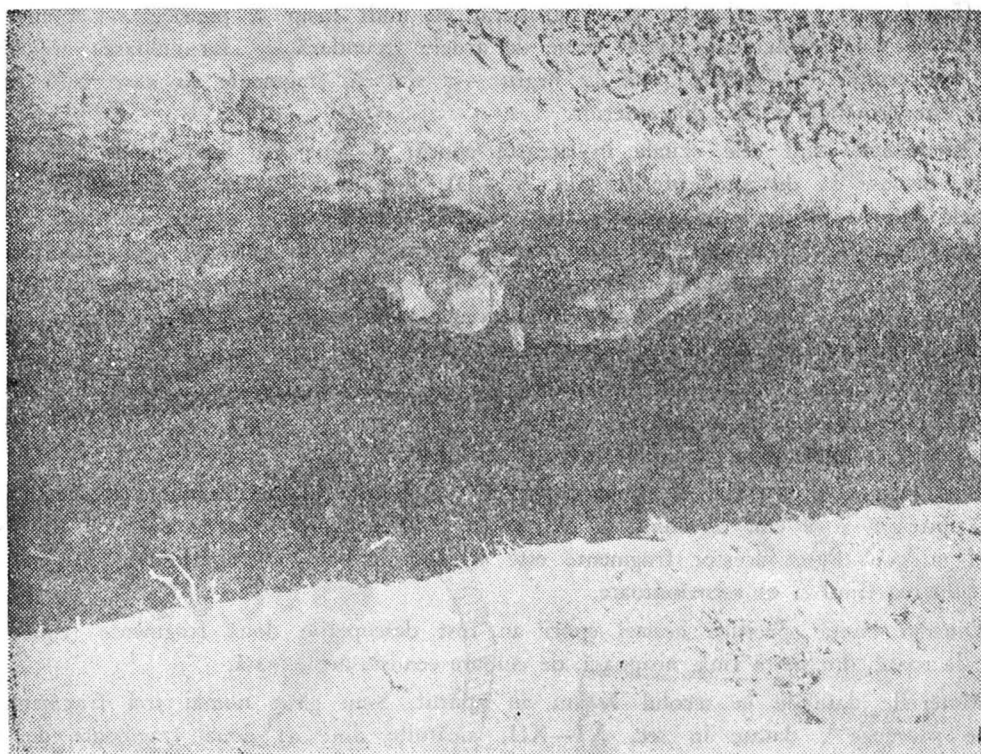

Fig. 3 — Cuptor.

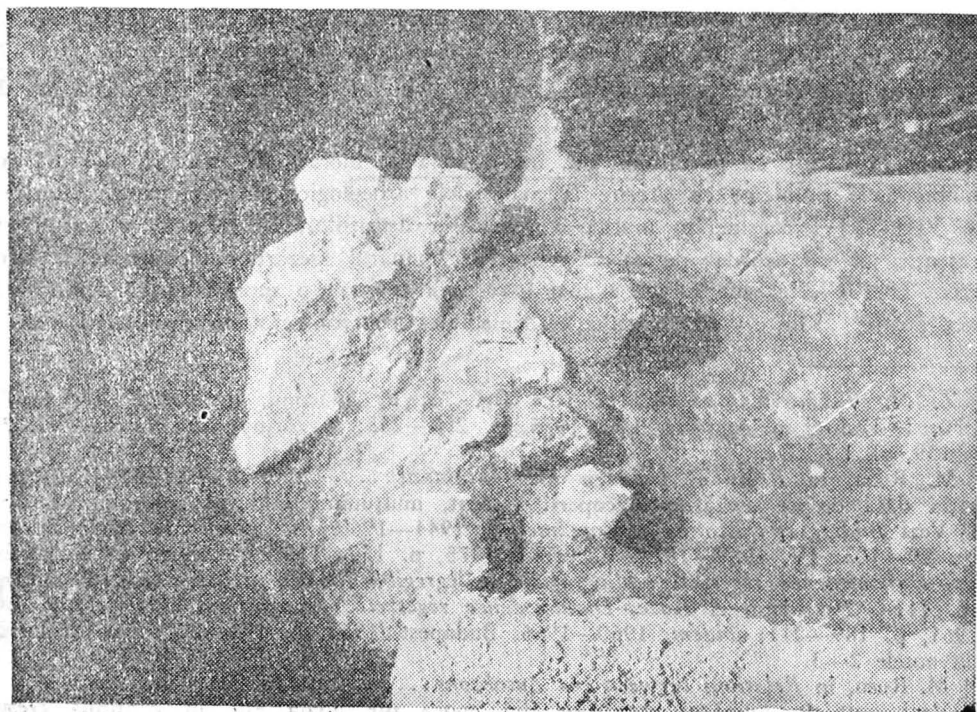

Fig. 4 — Cuptor.

mina făcînd parte și unele din pastă grosieră, cu mult nisip și pietricele. Ceramica este bine arsă — unele fragmente avînd urme de ardere secundară —, iar culoarea are diferite nuanțe de cenușiu — nuanțe pînă la negru —; sînt și fragmente la care culoarea din interior este deosebită de cea din exterior.

Ornamentele sînt cele uzuale în această epocă: o linie sau grupuri de linii drepte, paralele, dispuse la distanțe diferite (fig. 6/1—3); linii ondulate ce se repetă la distanțe cvasieegale sau benzi de linii ondulate (fig. 5/2, 5; 6/4—6); linii drepte alternînd cu linii ondulate (fig. 5/3, 7); grupuri de linii drepte alternînd cu grupuri de linii ondulate (fig. 6/7—14). Două fragmente au ornamente din linii ondulate și pe porțiunea interioară a buzei (fig. 5/2, 3). Unul singur dintre fragmente are ornamentația formată din grupuri de linii orizontale ce delimitează alveole crestate, alungite vertical (fig. 5/1).

Profilele variază de la o piesă la alta, fie că buza evazată continuă peretele printr-o linie curbă (fig. 7/1—4, 6, 13, 14), fie că formează cu acesta un unghi obtuz (fig. 7/5, 7—11). Numai cîteva fragmente au buza ușor îngroșată în exterior (fig. 7/12, 15, 16).

S-au păstrat și porțiuni de fund (fig. 7/17—22), care permit stabilirea diametrului, ce variază între 7 și 9 cm, dovedind și ele, ca și buzele, că se foloseau oale de dimensiuni mici și mijlocii. Pasta acestor fragmente este similară cu cea a fragmentelor de perete cu buză, culoarea fiind și ea asemănătoare.

Dintr-o tăviță specifică acestei epoci au fost descoperite două fragmente (fig. 7/23), lucrate la roată, din pastă fină, nisipoasă, de culoare cenușiu-negricioasă.

Materialele databile în secolul X nu au apărut. S-au găsit numai trei fragmente de „cazane pecenege”⁸, date în sec. XI—XII, alcătuite din: a) două fragmente de buză lobată spre interior, cu orificiu pentru fixarea toartei (fig. 7/25, 26), unul fiind descoperit la suprafață, iar celălalt în secțiunea XXXI, la adîncimea de 0,80 m, ambele fiind confecționate din pastă nisipoasă, cărămidie, cu ardere secundară în interior și cenușie în exterior. Ele aparțin mai degrabă unor piese de factură asemănătoare, decît unui singur vas; b) o porțiune de perete cu buză, de culoare cenușiu-neagră, din pastă nisipoasă (fig. 7/24).

Obiectele descoperite pe teritoriul „Săliștei” vin să completeze repertoriul așezărilor din secolele VIII—IX⁹.

Avînd în vedere că în ultimii ani, într-o serie de lucrări de sinteză, au fost examinate numeroasele probleme cu privire la materialele arheologice și evenimentele istorice din secolele VIII—XI¹⁰, considerăm inutilă o reluare a discuțiilor. Relevăm doar faptul că în urma atenției ce s-a acordat perioadei prefeudale, numărul așezărilor identificate se cifrează în prezent la 101¹¹, înregistrîndu-se numai în ultimii trei ani o sporire cu 32 de localități¹². Așezarea de pe „Săliște” are o situație deosebită, deoarece, găsindu-se pe teritoriul unui

⁸ Z. N. Văzarova, *op. cit.*, p. 103, fig. 76; P. Diaconu, în *Dacia*, XI, 1967, p. 259—270; I. Fodor, în *ArchÉrt*, 102, 1975, p. 250—263; E. Zrínyi, în *Marisia*, VI, 1976, p. 137, 139, pl. LXXI/e.

⁹ M. Rusu, în *Relations between the Autohtons...*, p. 134, 140, 151—153 (pentru informația dată despre așezările descoperite recent, mulțumim călduros colegului M. Rusu).

¹⁰ Vezi *Bibliografia istorică a României*, I, 1944—1969, *Bibliografie selectivă*, București, 1970, p. 99—103; IV, 1969—1974, București, 1975, p. 152—160; J. Banner — I. Jakabffy, *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időkötől a XI. századig*, Budapest, 1954, p. 411—479; idem, *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája, 1954—1959*, Budapest, 1961, p. 189—211; *ibidem*, 1960—1966, Budapest, 1968, p. 171—207; vezi și lucrările citate la notele 2—3.

¹¹ M. Rusu, în *Relations between the Autohtons...*, p. 140.

¹² Vezi nota 9; numărul așezărilor din epoca prefeudală este în continuă creștere; vezi rapoartele anuale din *Dacia*, 1971—1977, *Les fouilles archéologiques en Roumanie*.

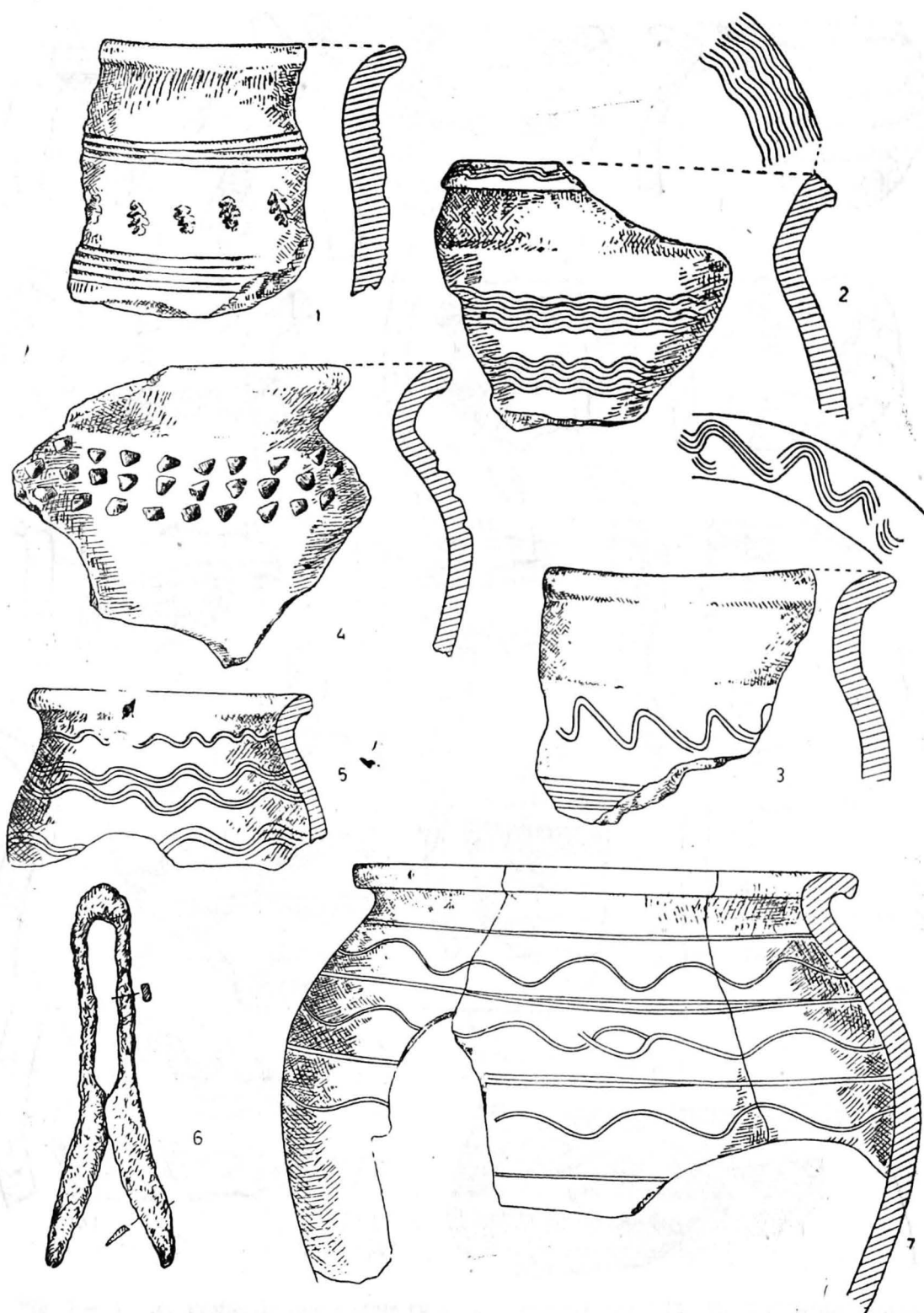

Fig. 5 — 1—3, Ceramică ornamentată din secțiuni; 4, Ceramică de pe cuptorul B; 5, Ceramică de pe cuptorul C; 6, Foarfeca de pe cuptorul C; 7, Ceramică de pe cuptorul A.

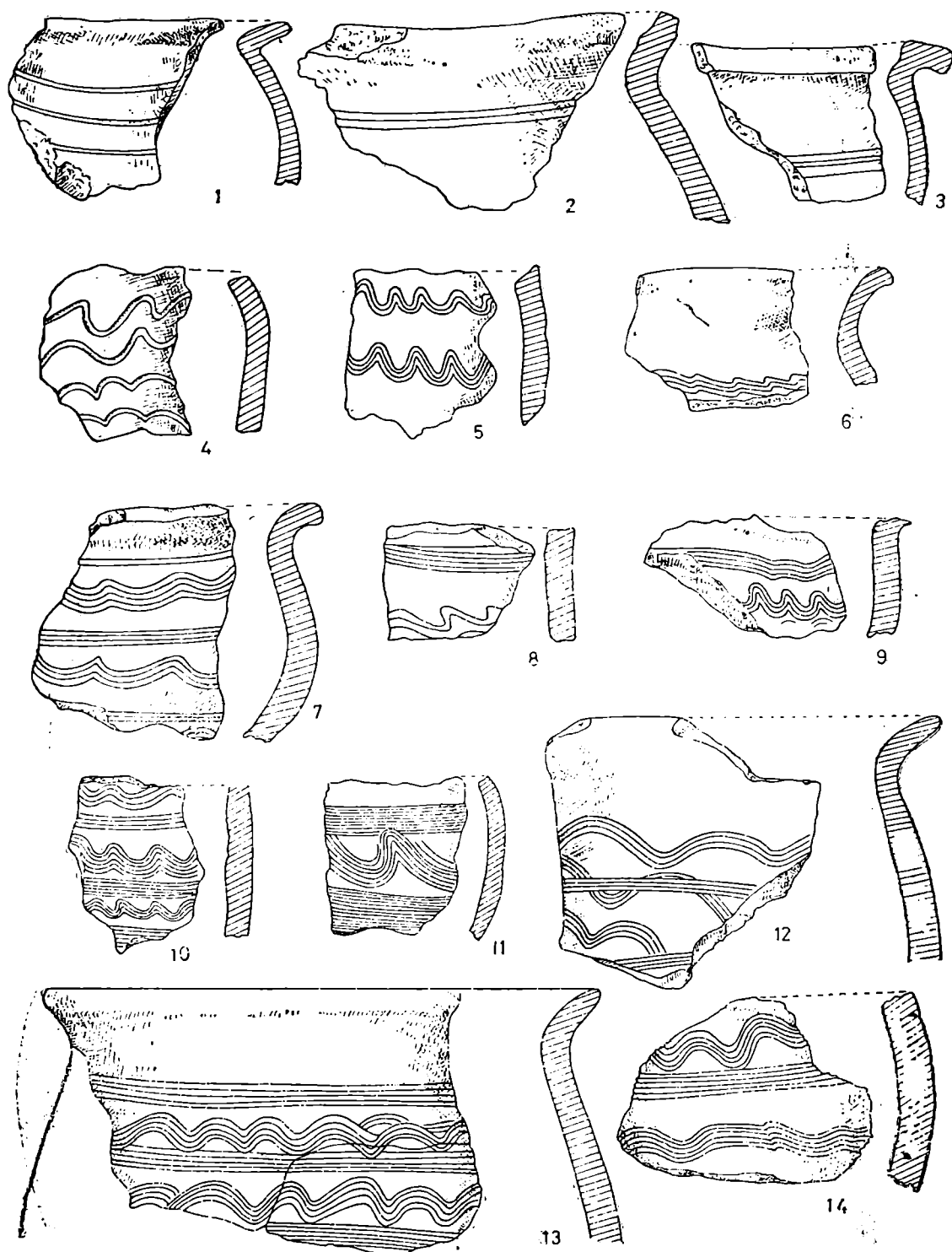

Fig. 6 — 1—14, Ceramică lucrată la roată, cu motive ornamentale.

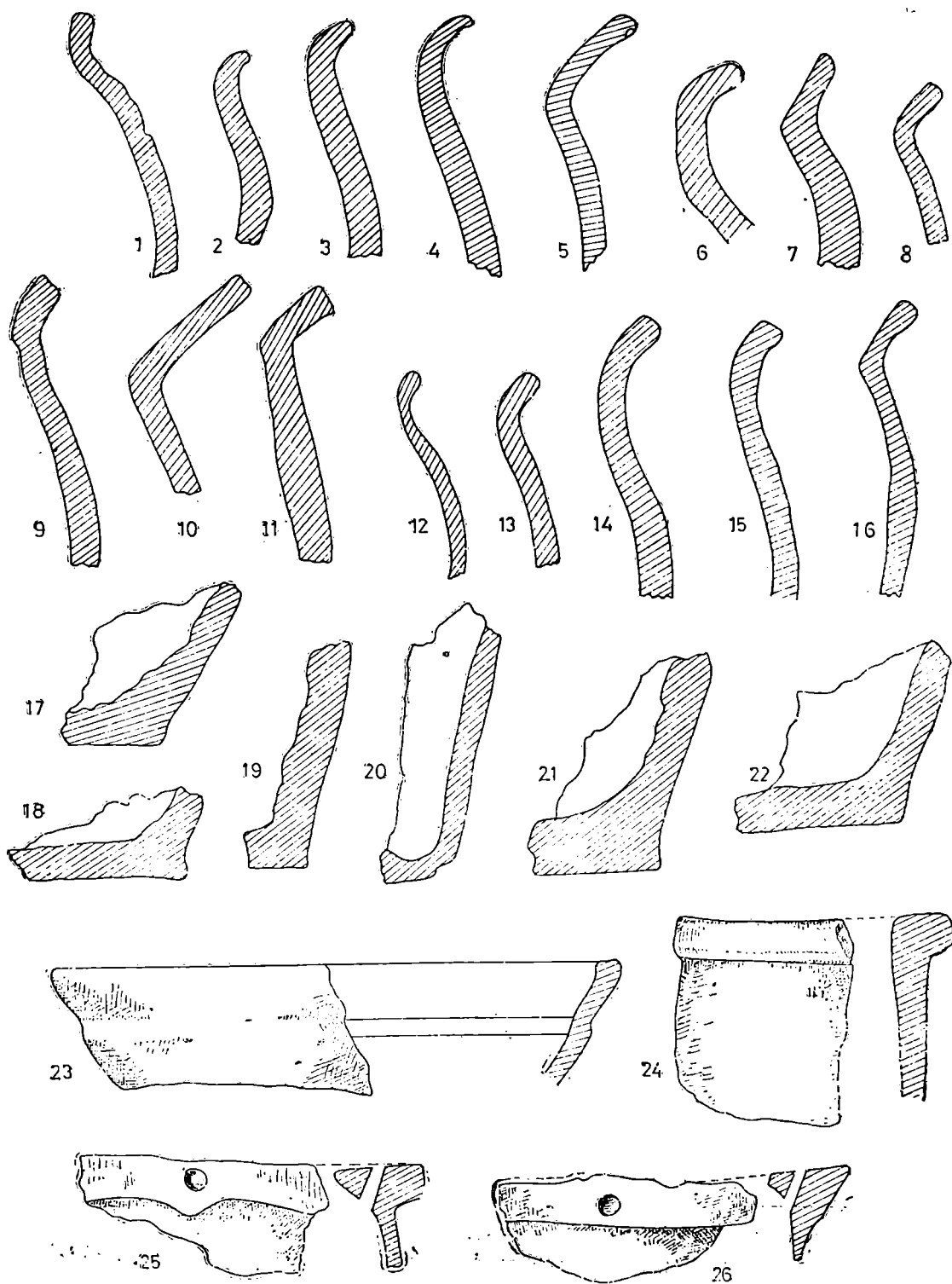

Fig. 7 — 1–16, Profile de vase lucrate cu mâna, sec. VIII–IX; 17–22, Profile de funduri; 23, fragment de castron; 24–26, buze de „cazane pecenege”, sec. IX–XI.

cimitir de la începutul secolului al VIII-lea¹³, există posibilitatea unei datări mai precise: așezarea trebuie să se fi înfiripat, prin urmare, în a doua jumătate a secolului VIII, când mormintele din cimitir erau deja nivelate.

Cît privește materialul datat în sec. XI—XII, el este prea sumar pentru a indica o locuire mai mult decît vremelnică. Ceea ce ar putea fi pus în legătură cu părăsirea așezării prefeudale de pe această terasă, în cursul secolului XI, și stabilirea locuitorilor în noua vatră a satului Cicău, atestat documentar începînd din veacul al XII-lea¹⁴, sat care trebuia să fi existat în jurul bisericii actuale, zidită în piatră în secolul XV¹⁵ sau începutul celui următor, pe locul unde mai înainte, ca și la alte comunități, a existat o biserică de lemn¹⁶.

IUDITA WINKLER — MATILDA TAKÁCS — GHEORGHE PĂIUȘ

DIE VÖLKERWANDERUNGSZEITLICHE SIEDLUNG VON CICAU, Kr. ALBA

(Zusammenfassung)

Die drei auf der „Săliște“ entdeckten Steinherde (Abb. 1—4), eine Eisenschere (Abb. 5/6) und Keramik gefunden wurden, bezeugen dass hier im VIII—IX. Jahrhundert u.Z. eine Siedlung war. Außerhalb der Steinherde wurde sowohl mit der Hand geformte als auch auf der Töpferscheibe erzeugte, aus derselben Periode stammende, Keramik gehoben (Abb. 5—7).

Drei Bruchstücke „pekenegischer“ Tonkessel (Abb. 7/25—26) gehören den XI—XII. Jahrhundert an.

¹³ I. Winkler, M. Takács, Gh. Păiuș, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 269—283.

¹⁴ C. Suciu, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, I, București, [1967], p. 147.

¹⁵ M. Porumb, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 285—287.

¹⁶ Cf. V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, [București], 1959, p. 4, 20, 96; Șt. Matei — I. Uzum, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 558.

CERCETĂRI ASUPRA FAUNEI DIN AȘEZAREA CICĂU — „SĂLIȘTE“

Săpăturile arheologice executate între anii 1969—1973¹ în punctul „Săliște“, satul Cicău, jud. Alba, au scos la iveală urme de locuire începînd din epoca eneolitică și pînă la migrarea popoarelor. În așezările cercetate (bordeie, vetre de foc și locuințe de suprafață) s-au găsit, în afara altor obiecte casnice, și resturi de faună.

Material și metodă. Resturile de faună cercetate sînt în număr de 207 piese osoase determinabile, fragmentate în cea mai mare parte și care constituie „resturi menajere“. Au fost găsite foarte puține oase întregi, de regulă falange. Lipsa unor piese osoase mai importante, ca și faptul că majoritatea fragmentelor sînt în general de dimensiuni reduse, ne-a îngreunat mult studiul, creîndu-ne dificultăți în determinarea speciei, a conformației corporale și a taliei animalelor. O altă dificultate de același ordin a constituit-o și imposibilitatea determinării cu precizie, așa cum am intenționat să o facem inițial, a genurilor *Ovis* și *Capra*. Datorită acestui fapt și bazați pe unele descrieri similare din literatură², am inclus ambele genuri în grupa *Ovicaprinelor*. În afara determinării speciei, a stabilirii numărului de indivizi în valori absolute și procentual, a vîrstei acestora, am executat și diferite măsurători ale unor fragmente de oase ce au permis acest lucru, înscrind datele în text și în tabelele anexate. După aceste date am putut să stabilem, cu ajutorul indicilor biometricei (metoda Duerst și Kiesewalter), unele caracteristici ale conformației animalelor în cadrul diferitelor epoci istorice ce s-au succedat în așezarea sus-amintită.

Descrierea materialului faunistic

Materialul osteologic ce a fost determinat în cadrul culturii COȚOFENI (fig. 1) se compune dintr-un număr de 63 piese osoase, care, repartizate pe specii și indivizi, prezintă următoarea structură:

Mamifere domestice

Bovinele: 31 fragmente, după cum urmează: 4 fragmente de coaste, din care la două s-au păstrat și capetele de articulare; 4 fragmente de coxal, din care două din ilium și cite unul din ischium și pubis; 2 fragmente de radius, dintre care unul este o epifiză distală (lățimea 73 mm, grosimea 42 mm). Oasele neurocraniului sînt reprezentate de către un singur fragment de occipital; 4 fragmente de cepi cornoși, ce provin de la animale adulte

¹ Iudita Winkler, Gheorghe Păiuș, *Eine ländliche Siedlung aus dakischer und römischer Zeit in Cicău (Kreis Alba)*, în *Actes de la XIIe Conférence internationale d'études classiques EIRENE, Cluj-Napoca 2—7 octobre 1972*.

² Olga Necrasov și S. Haimovici, *Studiul resturilor de faună descoperite în așezarea feudală timpurie de la Dridu*, în *Săpăturile de la Dridu*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1967, pag. 202.

de talie mijlocie; 2 fragmente de vertebre cervicale și 2 de vertebre dorsale; 1 fragment de humerus, extremitatea distală (lățime 46 mm, grosime 36 mm); 7 fragmente femur; 2 fragmente calcaneu; 1 fragment tibie, extremitatea proximală (lățimea 80 mm) și 1 molar inferior, cu un grad mediu de erodare. Toate fragmentele descrise aparțin la 3 indivizi.

Cabalinele: 8 fragmente, dintre care 3 fragmente coaste, ce provin din treimea mijlocie a osului și aparțin coastelor 11—13; 2 fragmente metatars, dintre care unul este o epifiză proximală (lățimea 43 mm, grosimea 45 mm); 2 fragmente metacarp, aparținând unui singur individ.

Ovicaprinele: 3 fragmente osoase, dintre care 2 fragmente de humerus și 1 fragment de tibie, ce aparțin la doi indivizi.

Suinele: 5 fragmente osoase, dintre care 2 fragmente coaste; 1 fragment mandibulă cu un molar având grad de erodare redus; 1 fragment diafiză humerus și 1 fragment din corpul osului incisiv. Toate fragmentele aparțin unui singur individ.

Carnivorele sînt prezente prin 2 fragmente, dintre care unul este o mandibulă, ramura orizontală (lungimea de 98 mm) și 1 fragment diafizar de humerus. Ambele aparțin unui singur individ, din specia *Canis familiaris* L.

Mamifere sălbatice:

Sus scrofa ferus (mistreț) este reprezentat de 7 fragmente din care: 1 fragment coastă; 1 fragment coxal; 1 fragment mandibulă; 2 fragmente de humerus, din care unul este o epifiză distală (lățime 44 mm, grosime 36 mm); 2 fragmente maxilă, cu un premolar 3 și un molar 2, toate aparținând unui singur individ.

Cervus elaphus L (cerb), reprezentat de 5 fragmente, din care 1 fragment coxal; 1 fragment diafiză radius; 3 fragmente mandibulă (2 ramuri orizontale și 1 ramură verticală). În afară de aceste fragmente a mai fost identificat și un os întreg (falanga I-a) cu următoarele dimensiuni: lungimea sagitală 32 mm, lățimea epifizei proximale 26 mm, grosimea epifizei proximale 29 mm, lățimea minimă a diafizei 20 mm, grosimea minimă a diafizei 19 mm, lățimea epifizei distale 21 mm, grosimea epifizei distale 27 mm. Toate aceste piese osoase aparțin unui singur individ.

Epoca bronzului și fierului. Din aceste epoci s-a determinat un număr redus de fragmente osoase (6 buc.), aparținând speciilor: *Cervus elaphus* L, cu 3 fragmente de cepi cornuși, ramuri secundare (fig. 2), din care pentru două s-au efectuat măsurătorile: lungimea curbării exterioare 152, 169 mm; circumferința 50, 72 mm. Bovine: 1 fragment de spată, deteriorat în cea mai mare parte. Cabaline: 1 molar superior, cu un grad mediu de erodare. Păsări (*Gallus gallus*): 1 fragment de ulnă, deteriorat.

Epoca dacică (fig. 3—4) este reprezentată printr-un număr de 30 piese osoase, dintre care 28 fragmente și 2 întregi (falanga 1 și 2).

Mamifere domestice

Bovine: 1 fragment mandibulă (ramura orizontală); 1 fragment cep cornos; 2 fragmente calcaneu; 2 fragmente tibie, extremitatea distală (lățime 58,49 mm; grosime 39,30 mm); 2 fragmente de metatars, 2 fragmente de metacarp și 3 molari cu un grad mediu de erodare.

Cabalinele: 4 fragmente și 3 oase întregi, din care: 1 fragment radius, extremitatea proximală (lățimea 76 mm, grosimea 40 mm); 1 fragment de metacarp și unul de metatars, deteriorate, și un fragment de tibie. Oasele întregi sînt: 2 falange 1-a și 1 falangă 2-a (tabelul nr. 2).

Ovicaprinele: 5 fragmente, din care: 1 fragment spată, 1 fragment falangă 1-a; 1 fragment metatars și 2 fragmente de femur, din care unul este o epifiză distală (lățimea 38 mm, grosimea 47 mm). Fragmentele aparțin la 3 indivizi.

Suinele: 4 fragmente osoase, dintre care 2 fragmente de humerus, unul epifiză distală (lățimea 32 mm, grosimea 19 mm), al doilea o diafiză cu lățimea minimă 14 mm și grosimea minimă 22 mm și 2 fragmente de femur. Fragmentele aparțin la 3 indivizi.

Mamifere sălbatice

Cervus elaphus L: 1 fragment de mandibulă, ramură orizontală, deteriorat.

Sus scrofa ferus L: 1 fragment de ulnă.

Epoca romană (fig. 5—6) este reprezentată printr-un număr de 108 piese osoase, din care 10 oase întregi și 98 fragmente.

Mamiferele domestice sînt reprezentate printr-un număr de 73 piese osoase, astfel:

Bovinele: 44 piese osoase, din care 4 oase întregi și 40 fragmente. Oasele întregi sînt reprezentate de către 1 calcaneu cu lungimea maximă 120 mm lățimea maximă 40 mm, grosimea 40 mm; 1 falangă 1-a (tabelul nr. 3); 1 metatars (tabelul nr. 4) și 1 metacarp (tabelul nr. 4). Fragmentele se prezintă astfel: 2 coaste din treimea distală; 1 coxal; 3 radius, din care la unul s-au efectuat măsurători ale epifizei distale (lățimea 63 mm, grosimea 33 mm) și ale diafizei (lățimea minimă 31 mm, grosimea minimă 21 mm); 4 de mandibulă, dintre care la unul s-au efectuat următoarele măsurători: lungimea șirului de molari 39 mm, lungimea șirului de premolari 26 mm, lungime între P_3 și M_2 29 mm, iar cea mai mică înălțime a diastemei 11 mm; 3 fragmente cepi cornoși, aparținînd unor indivizi adulți; 2 fragmente de vertebre dorsale, deteriorate; 3 fragmente humerus; 3 fragmente femur; 1 fragment calcaneu (lățimea maximă 37 mm, grosimea maximă 42 mm); 5 fragmente tibie, epifize distale, din care la 4 s-au efectuat măsurători (lățimea 62;51;52;60 mm, grosimea 37;36;36;38 mm); 1 fragment metatars (tabelul nr. 4); 1 fragment spată; 3 fragmente metacarp (tabelul nr. 4); 1 fragment de incisiv redus, reprezentînd coroana; 1 molar; 2 fragmente de astragal; 1 fragment de axis; 1 fragment falangă 3-a; 1 fragment de ulnă și 1 fragment de cuboscafoid. Toate piesele osoase aparțin la 5 indivizi.

Cabalinele: 16 piese osoase, din care 2 oase întregi (falangă 1 și 2 — tabelul nr. 3) și 14 fragmente, după cum urmează: 2 coaste; 1 coxal (pubis); 3 tibie, deteriorate; 1 metatars; 1 spată (unghiul toracal); 1 metacarp (diafiză); 2 incisivi; 1 molar; 1 atlas (arc ventral). Aceste piese osoase aparțin la 3 indivizi.

Ovicaprinele: 3 fragmente osoase, din care: 1 tibie, 1 vertebră dorsală și 1 mandibulă (ramura orizontală, fără dentiție), aparținînd unui singur individ.

Suinele, reprezentate prin 10 fragmente osoase, aparținînd la 4 indivizi: 2 coxal; 3 mandibulă; 1 tibie; 2 maxile fără dentiție; 1 ulnă; 1 incisiv cu erodare incipientă.

Mamifere sălbatice

Sus scrofa ferus prezintă 9 fragmente osoase, aparținînd la 3 indivizi: 3 mandibulă; 1 humerus, extremitatea distală (lățimea de 33 mm, grosimea 33 mm); 1 vertebră lombară; 1 canin și 3 coaste.

Cervus elaphus prezintă 26 piese osoase, din care 4 oase întregi și 22 fragmente. Oasele întregi sînt: 2 falangă 1-a și 2 falangă 2-a (tabelul nr. 3). Fragmentele sînt reprezentate prin: 1 radius; 1 mandibulă; 11 cepi cornoși; 3 femur; 2 tibie, din care una este o diafiză cu extremitatea distală (lățimea minimă a diafizei 42 mm, grosimea minimă 41 mm, lățimea

epifizei 42 mm, grosimea 41 mm, circumferința 79 mm); 1 metatars; 1 maxilă și 2 molari, cu un grad mediu de erodare. Toate piesele osoase aparțin la 3 indivizi.

Discuții și concluzii. Studiul materialului osos din așezarea „Săliște”—Cicău a scos la iveală unele aspecte deosebite, legate de creșterea și utilizarea animalelor domestice, cât și în ceea ce privește practicarea vânătoarei în diferitele niveluri de locuire.

În cultura Coțofeni predomină resturile de bovine, în primul rînd, și cabaline în al doilea rînd, suinele și ovicaprinele fiind situate pe ultimele locuri (tabelul nr. 5). Talia bovinelor variază între 1,20—1,30 m. După conformația suprafețelor osoase, animalele erau folosite la tracțiune. Toți indivizii sînt adulți, avînd vîrsta între 5—8 ani. Conformația le încadrează în tipul constituțional dolicomorf. Cabalinele sînt reprezentate printr-un individ cu talia 1,40—1,50 m și conformație ușor de tip tarpanic. Ovicaprinele sînt slab reprezentate. Suinele se pare că erau animale de talie mijlocie și conformație robustă. Prezența suinelor în așezarea eneolitică ne arată că populația respectivă era stabilă, creșterea acestor animale nefiind compatibilă cu viața nomadă. Pe de altă parte, acest fapt atestă și existența unei culturi cerealiere. Resturile de animale sălbatice ne atestă existența unei faune sălbatice în zonă și a unei preocupări privind vânătoarea. Cu totul întîmplătoare, credem noi, este prezența unor fragmente provenite de la *Canis familiaris*, amestecate cu resturile menajere.

Pentru epocile bronzului și fierului lipsa unor piese măsurabile nu ne-a permis să tragem unele concluzii, chiar parțiale, asupra taliei, vîrstei și conformației corporale a mamiferelor domestice și păsărilor din așezare. În ceea ce privește resturile de mamifere sălbatice, rezultă că avem de-a face cu animale adulte, fără să putem preciza însă cu certitudine talia și conformația lor, neavînd la dispoziție alte criterii.

Epoca dacică se caracterizează prin existența în cantitate mai mare a resturilor osoase de bovine, în comparație cu alte animale domestice. Bovinele aveau talia cuprinsă între 1,18—1,20 m, de conformație brevimorfă, erau adulte și folosite la tracțiune. Cabalinele erau animale de talie mijlocie: 1,40—1,45 m, de tipul lui *Equus caballus robustus* (Brinkmann). Ovicaprinele, presupunem, erau animale de talie mijlocie și constituție robustă. • Apreciem de asemenea că suinele erau animale de talie mică și constituție gracilă.

În ceea ce privește mamiferele sălbatice, nu se pot face aprecieri concrete ale caracterelor morfologice.

Epoca romană se caracterizează prin existența numărului cel mai mare de resturi osoase, între care predomină bovinele, urmate de cabaline și suine. Ovicaprinele sînt reprezentate prin numărul cel mai mic de resturi osoase.

Trebuie menționat că în urma săpăturilor s-au pus în evidență două niveluri de locuire. Nivelul inferior, reprezentat prin bordeie și vetre de foc, conține un număr mai mare de oase de bovine, puține oase de cal și ciine și un număr redus de oase de mamifere sălbatice. Al doilea nivel de locuire reprezintă o locuință de suprafață, avînd în vecinătate o groapă de resturi menajere. Resturile de faună găsite aparțin, în proporții sensibil egale, mamiferelor domestice cît și celor sălbatice. La acestea din urmă predomină resturile de cerb.

În urma studiului detaliat al pieselor osoase existente s-au putut stabili unele caractere morfologice ale speciilor din așezarea respectivă. Bovinele aparțin în majoritate rasei *Bos taurus primigenius*, fiind animale de talie mai mare, cu coarne lungi și conformație corporală robustă. Proporția sexelor este în favoarea femelelor (68%). Cabalinele aveau talia medie de 1,50 m. Pentru suine nu s-au putut stabili cu certitudine caracterele morfologice, neavînd criterii de apreciere. Aceeași situație este și pentru ovicaprine. Cerbul este specia cea mai bine reprezentată după bovine, cu o talie medie în jur de 1,26—1,30 m. După conformația oaselor, apreciem că erau animale robuste, puternice și bine conformate. Pentru mistreț nu se pot face aprecieri obiective.

Pe baza studiului întreprins şi a datelor înscrise în tabelul nr. 5 se pot desprinde unele concluzii asupra faunei existente în aşezarea „Sălişte”, satul Cicău.

1) Specia cea mai răspândită o reprezintă bovinele, cu ponderea cea mai ridicată în cultura Coţofeni şi cea mai scăzută în epocile bronzului şi fierului.

2) Cabalinele ocupă locul imediat următor, cu aceeaşi frecvenţă pe epoci. Existenţa pieselor osoase fragmentate în cea mai mare proporţie ne face să bănuim că această specie, în afară de faptul că era folosită la tracţiune şi călărie, era utilizată şi în alimentaţie.

3) Ovicaprinele nu reprezintă specii cu frecvenţă mare în perioadele: Coţofeni, dacică şi romană, fiind absente în epocile bronzului şi fierului. Creşterea acestor animale, probabil, nu era una din ocupaţiile principale ale locuitorilor aşezării din epocile respective.

4) Suinele sînt, ca frecvenţă, imediat după cabaline. Cel mai mare număr de indivizi se înregistrează în epoca romană. Ele sînt absente în epocile bronzului şi fierului. Creşterea suinelor presupune o aşezare stabilă şi existenţa unor culturi cerealiere. Aceste condiţii se pare că s-au realizat în perioadele: Coţofeni, dacică şi romană şi au lipsit în epocile bronzului şi fierului.

5) Păsările domestice sînt slab reprezentate şi apariţia lor este cu totul nesemnificativă.

8) Vînătoarea a fost o ocupaţie constantă a locuitorilor aşezării, în toate epocile. Specia cea mai des întîlnită este cerbul. Ca frecvenţă, ajunge pe primul plan în epoca romană.

P. GEOROCÉANU — C. LISOVSCI-CHELEŞANU — M. GEOROCÉANU

BIBLIOGRAFIE

1. Duerst J. U., *Vergleichenden Untersuchungsmethoden am Skelett bei Säugern*, în *Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden*, Abt. VII, Berlin, 1930, Veb. Urban u. Schwarzenberg, p. 125—530.
2. Gheţic V., A. Hilebrand, *Anatomia animalelor domestice*, vol. I, *Aparatul locomotor*, Bucureşti, 1971, Ed. Academiei, p. 53—321.
3. Habermehr K. H., *Die Tierknochenfunde in römischen Lagerdorf Butzbach*, în *Saalebürg Jahrbuch*, XVIII, 1959/1960, p. 67—108.
4. Hülzheimer M., *Die in Saalburgmuseum aufbewahrten Tierreste aus römischer Zeit*, în *Saalebürg Jahrbuch*, IX, 1953, p. 106—145.
5. Krahmer R., *Vergleichenden Messungen am Skelett des Pferdes*, în *Wiener tierärztliche Monatsschrift*, Heft 10, 52, 1965.
6. Kiesewalter I., *Skelettmessungen an Pferden als Beitrag zur theoretischen Grundlage der Beurteilungslehre des Pferdes*, în Diss. Leipzig, 1888.
7. Necrasov Olga, S. Haimovici, *Studiul resturilor osoase de animale descoperite în aşezarea feudală timpurie de la Dridu*, în *Săpăturile de la Dridu*, Ed. Academiei, Bucureşti, 1967, p. 202—241.

ANEXE

Tabelul nr. 1

Repartiția pe specii a materialului osos (resturi menajere) din așezarea „Săliște”—Cicău

Nr. crt.	Specia	Fragmente nr. absolut	Procentual	Obs.
1	Bos taurus L.	89	58,2	
2	Equus caballus L.	32	20,3	
3	Sus scrofa domesticus L.	19	12,5	
4	Ovicaprine	11	7,1	
5	Canis familiaris L.	2	1,3	
6	Gallus gallus domesticus L.	1	0,6	
	Total animale domestice	154	100%	
1	Cervus elaphus	36	67,9	
2	Sus scrofa ferus L.	17	32,1	
	Total animale sălbatice	53	100%	
	Total General	207		

Tabelul nr. 2

Măsurători ale falangei I-a și II-a la cabalinele din așezarea „Săliște”—Cicău

Nr. crt.	Dimensiunile	Falanga I-a mm	Falanga II-a mm
1	Lungimea sagitală	68	40
2	Lăț. epifizei proximale	52	49
3	„ „ distale	43	43
4	„ minimă diafiză	33	41
5	Gros. epifizei proximale	30	30
6	„ „ distale	23	23
7	„ minimă diafiză	19	23

Tabelul nr.

Măsurători ale falangei I-a și II-a la bovinele, cabalinele și cervideele din așezarea „Săliște”—Cicău
(Epoca romană)

Nr. crt.	Dimensiunile	Falanga I-a (mm)		Cerb	Falanga II-a (mm)	
		Bovine	Cabaline		Cabaline	Cerb
1	Lung. sagitală	51	73	55 48	43	38 38
2	Lăț. epifizei prox.	31	49	23 26	47	32 33
3	„ „ dist.	30	42	16 26	42	27 26
4	„ minimă diafiză	29	32	17 23	43	26 25
5	Gros. epifizei prox.	31	33	27 27	31	30 33
6	„ „ dist.	22	20	16 18	23	25 35
7	„ minimă diafiză	20	20	15 17	24	23 37

Tabelul nr. 4

Măsurători ale metacarpelor și metatarselor de bovine din așezarea „Săliște”—Cicău
(Epoca romană)

Nr. crt.	Dimensiunile	Metacarpe (mm)				Metatarses (mm)	
		1	2	3	4	1	2
1	Lungimea maximă	188	—	—	—		
2	Lățimea epifizei proxim.	51	48	—	—		
3	„ „ distale	—	—	53	—		
4	„ „ minimă diafiză	30	27	—	28		
5	Grosimea epifizei proxim.	33	29	—	—		
6	„ „ distale	31	—	30	—		
7	„ „ minimă diafiză	23	29	—	19		
8	Perimetrul	89	80	—	81		

Tabelul nr. 5

Repartiția materialului osos pe specii, indivizi și procentual în diferite epoci (culturi)
din așezarea „Săliște”—Cicău

BOVINE			CABALINE			OVI-CAPRINE			SUINE			MISTREȚ			CERB			CARNIVORE			PĂSĂRI			EPOCA (CULTURA)
Fragmente	Indivizi	Media ind.	Fragmente	Indivizi	Media ind.	Fragmente	Indivizi	Media ind.	Fragmente	Indivizi	Media ind.	Fragmente	Indivizi	Media ind.	Fragmente	Indivizi	Media ind.	Fragmente	Indivizi	Media ind.	Fragmente	Indivizi	Media ind.	
31	3	9,7	8	1	8	3	2	1,5	5	1	5	7	1	7	6	1	6	2	1	2	—	—	—	COȚOFENI
44	5	8,8	16	3	5,3	3	1	3	10	4	2,5	9	3	3	26	3	8,6	—	—	—	—	—	—	ROMANĂ
13	3	4,9	7	2	3,5	5	3	1,9	4	3	1,3	1	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	DACICĂ
1	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	1,5	—	—	—	1	1	1	BRONZ și FIER
89	12		32	7		11	6		19	8		17	5		36	7		2	1		1	1		TOTAL

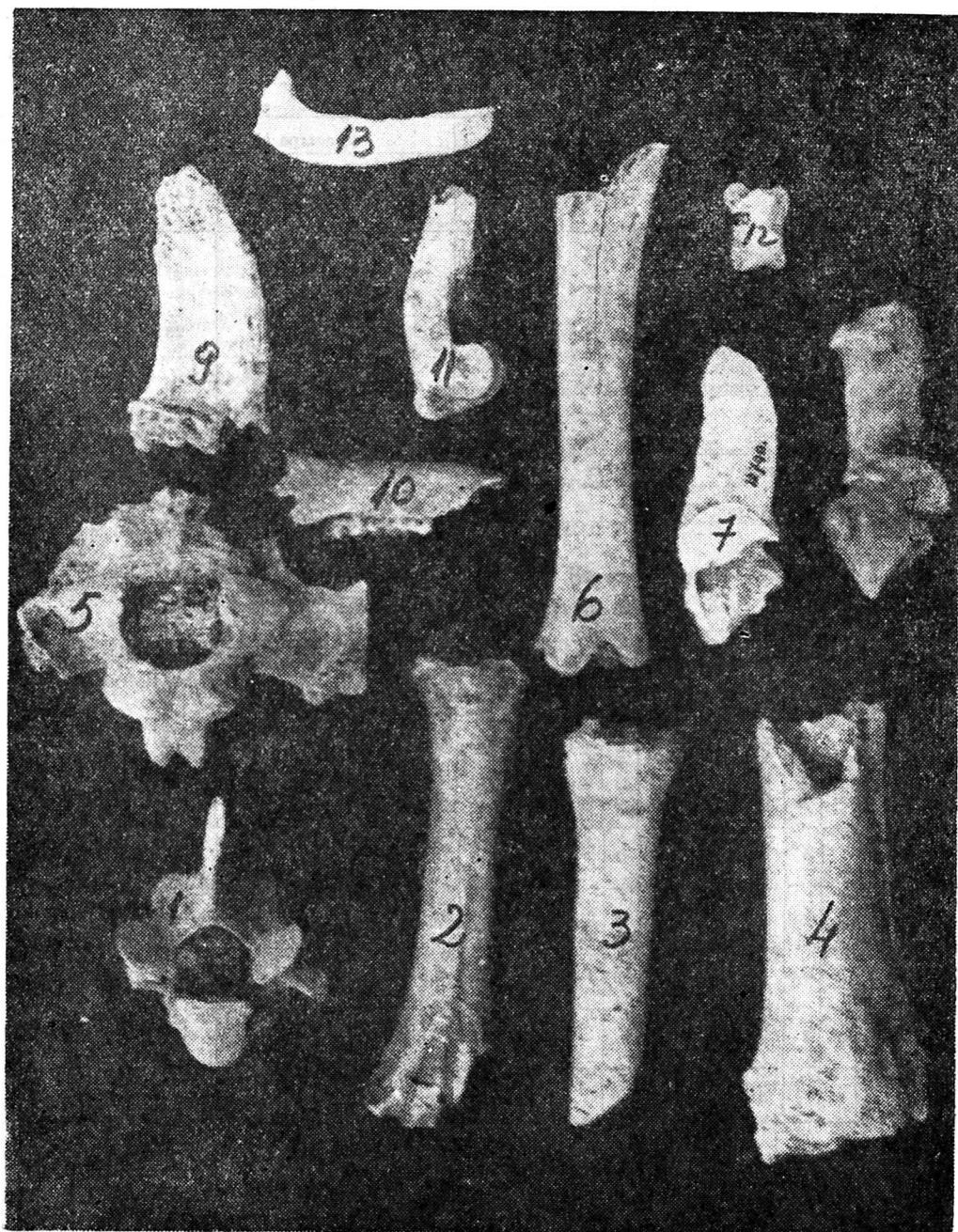

Fig. 1 — Piese osoase din cultura Coțofeni.

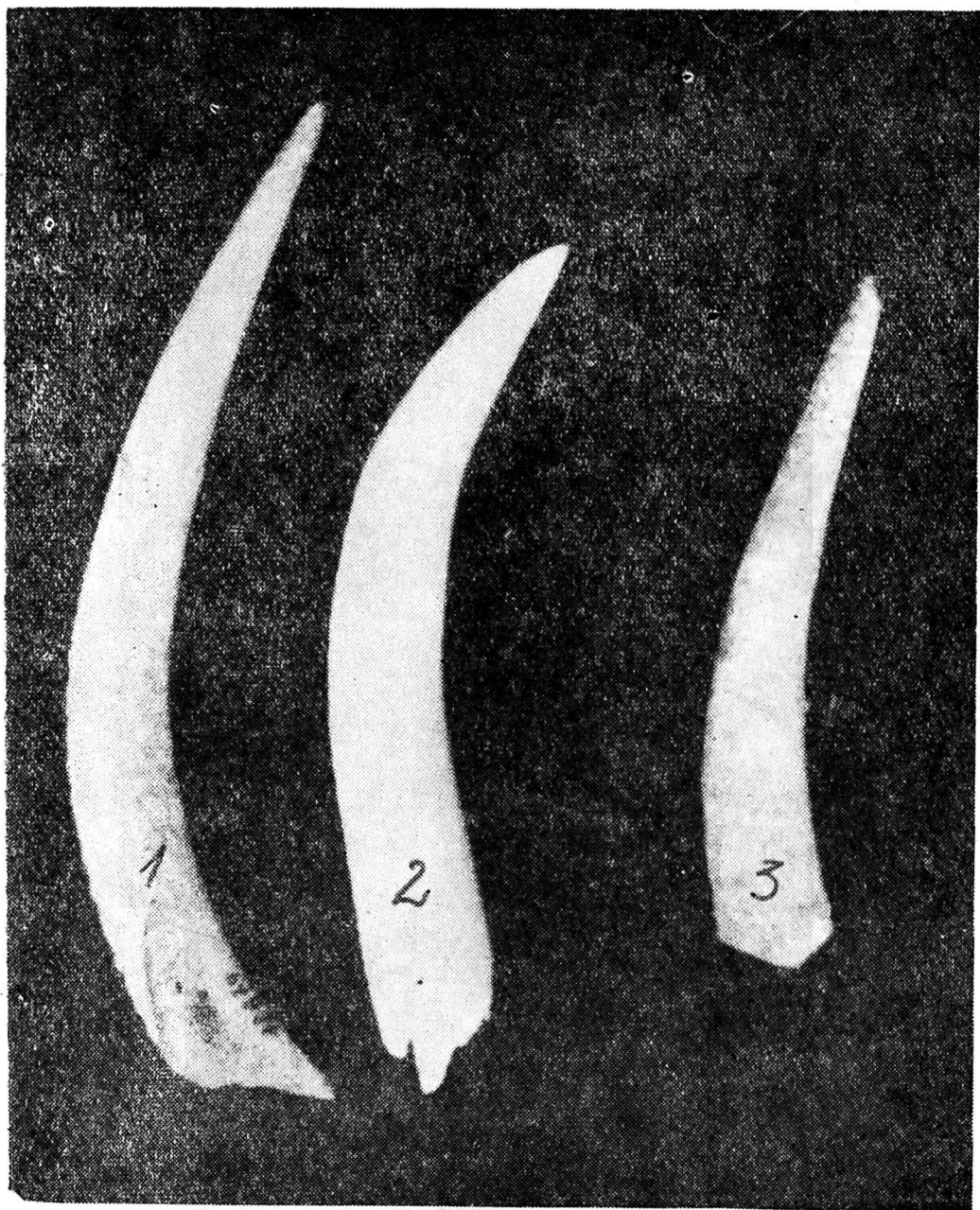

Fig. 2 — Piese osoase din epoca bronzului şi fierului.

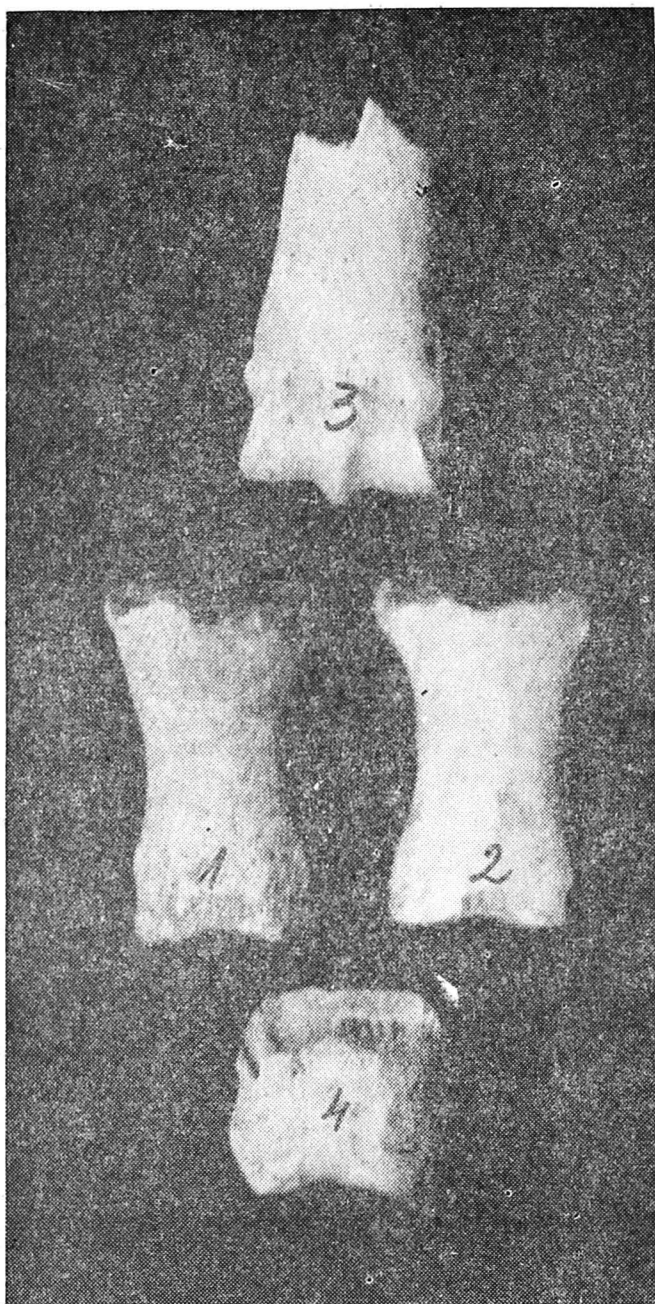

Fig. 3 — Piese osoase din epoca dacică.

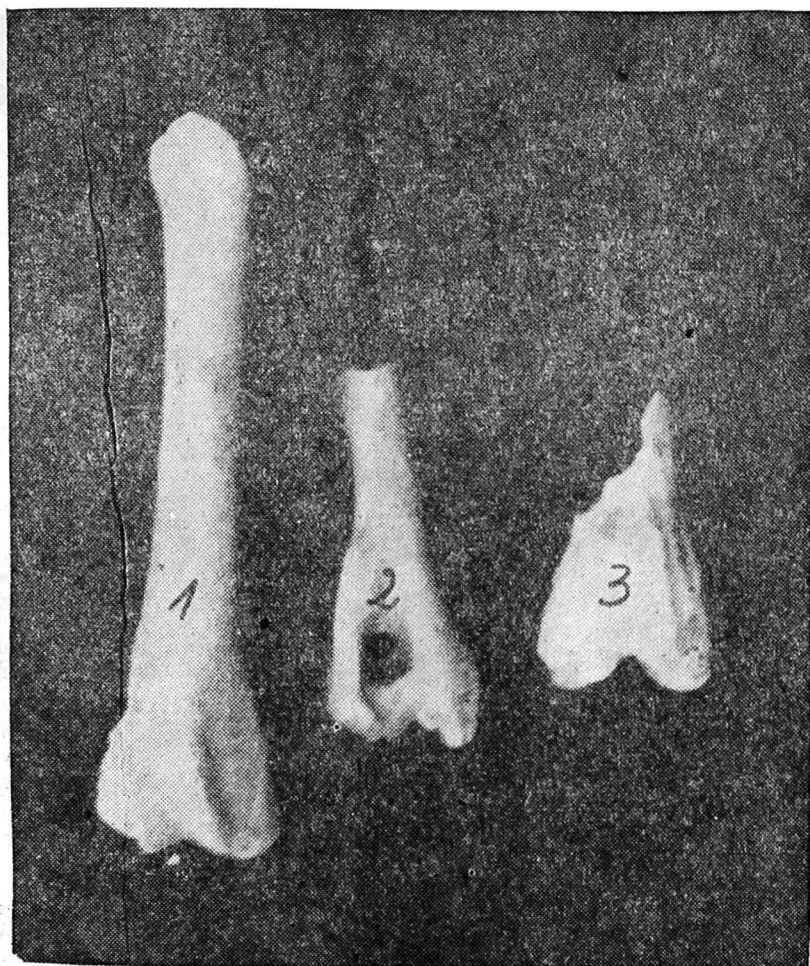

Fig. 4 — Piese osoase din epoca dacică.

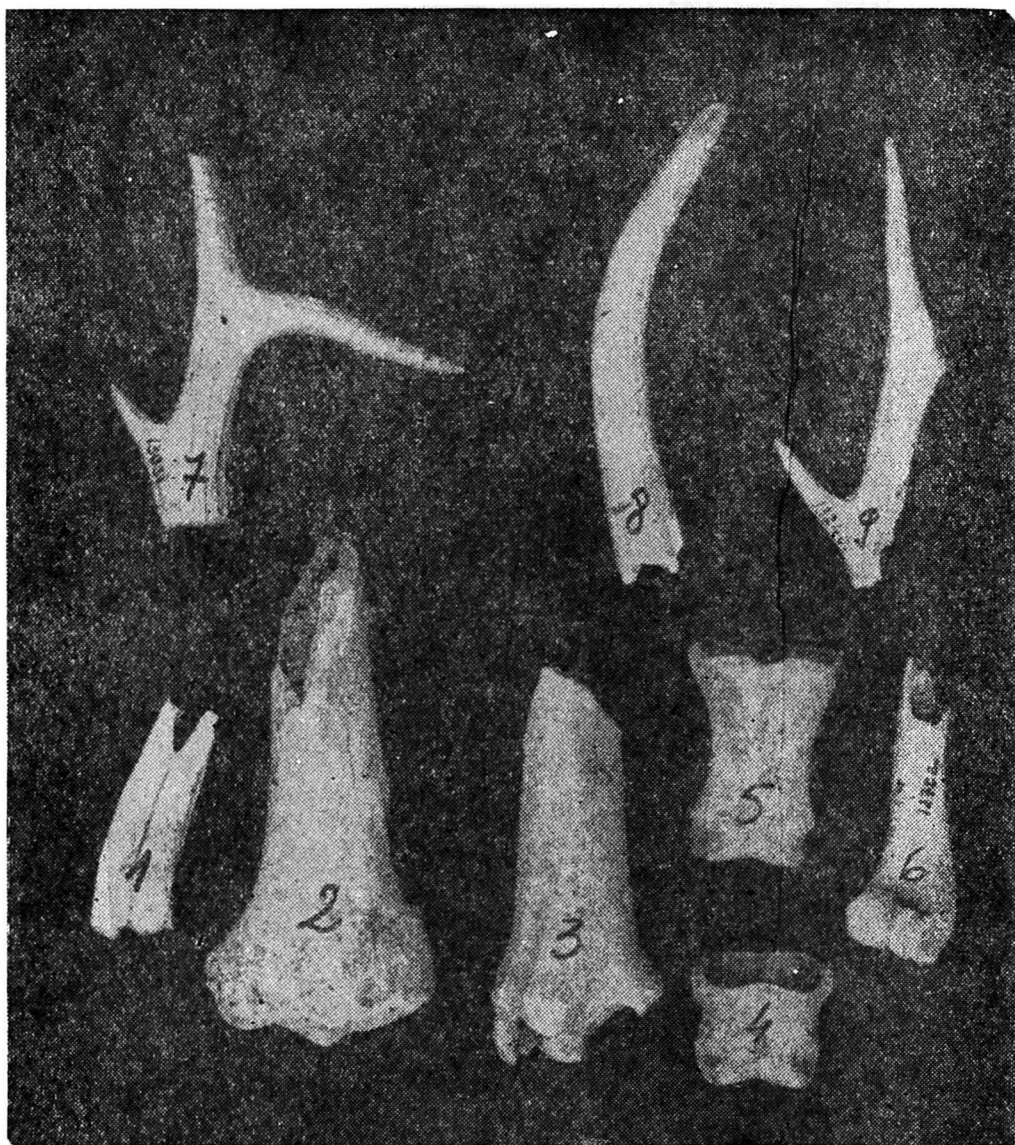

Fig. 5 — Piese osoase din epoca romană (bordeie, vetre de foc).

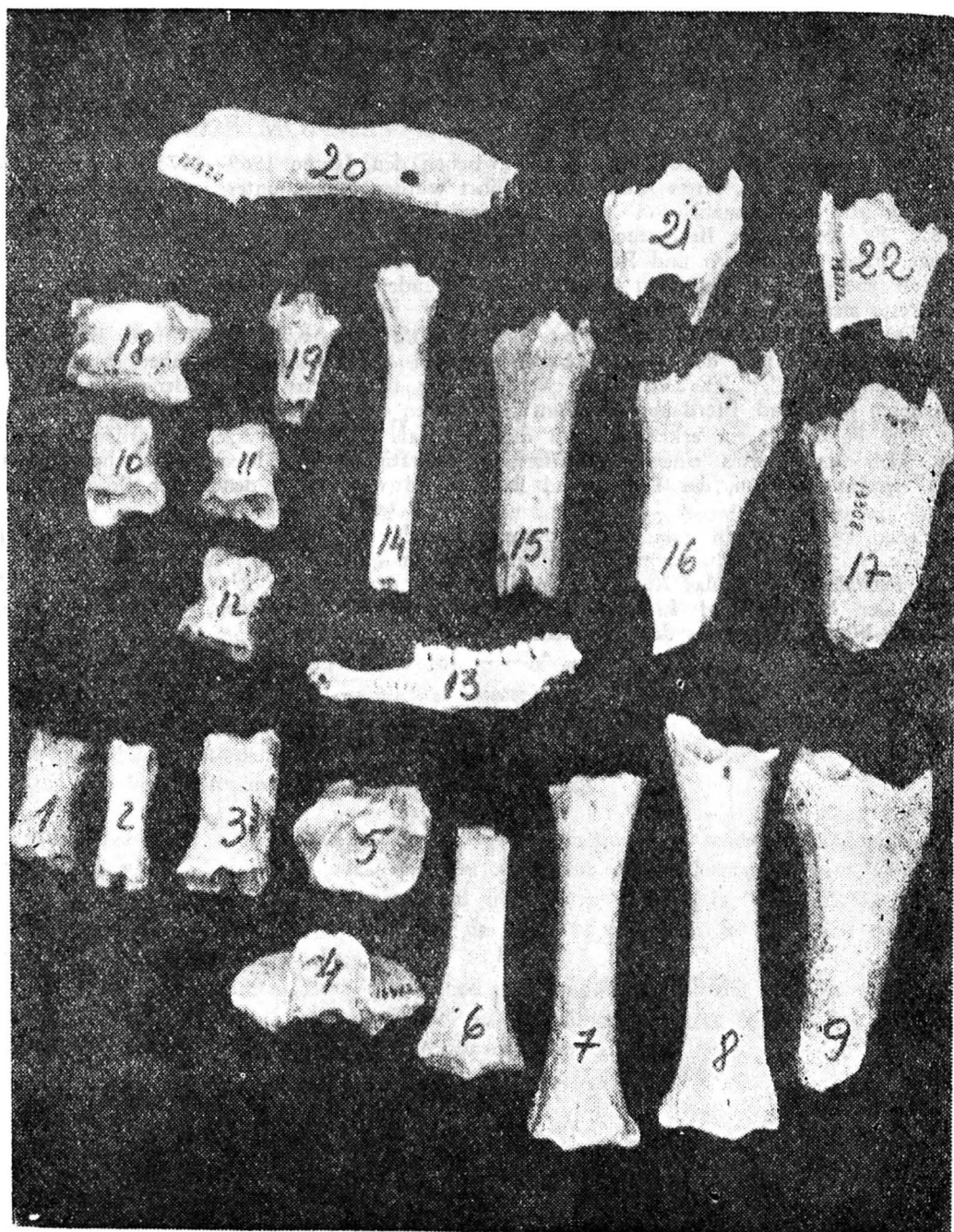

Fig. 6 — Piese osoase din epoca romană (locuință).

UNTERSUCHUNGEN ÜBER DIE FAUNA DER SIEDLUNG CICAŪ—„SĂLIȘTE“

(Zusammenfassung)

Die archäologischen Forschungen die zwischen den Jahren 1969—1973 am dem Fundort Săliște im Dorf Cicău, Kreis Alba, durchgeführt wurden haben, unter anderen, Überresten von Wohnplätzen, eine Anzahl von 207 Knochenstücken von Haus- und Wildtieren, zutage gebracht. Es liegen vor Bruchstücke und vollständige Knochen aus den Perioden Coțofeni, Bronze, Eisen, der Daken und Römer, die in Erdunterkünften an Feuerstellen, Schlachttälären und an ebener Erde liegenden Wohnräume gefunden werden. Diese Bruchstücke sind als Speisereste anzusehen.

Durch das Studium der Tierreste konnte ihre Art, Körpergröße und Beschaffenheit festgestellt werden. In den meisten Fällen konnten auch Rückschlüsse über die Zucht und Nutzbarmachung der Tiere gezogen werden. Die häufigsten aufgefundenen Knochen von Haustieren sind Rind, Pferd und Schwein und gehören dem römischen Periode an.

Die Funden lassen erkennen, daß die Tiere als Nahrung verzehrt wurden; die bilden aber auch den Beweis einer tierzüchterischen Betätigung der Menschen, hauptsächlich in den Perioden Coțofeni, der Daken und Römer und weniger in denen der Bronze und des Eisens.

Das Vorhandensein von Wildtierresten (Hirsch und Wildschwein) bestätigt die Jagd als eine ständige Beschäftigung sowie eine Hilfsmöglichkeit zur Nahrungsbeschaffung in diesen Perioden. Durch das Auffinden in allen Wohnplätzen von Schweineresten — mit Ausnahme der Bronze- und Eisenperiode — kann festgestellt werden, daß wir von einer ständigen Niederlassung aus dem Coțofeni Periode sprechen können.

UN GRUP DE MORMINTE DIN SECOLUL AL VII-LEA E.N. LA ICLOD (JUD. CLUJ)

În cursul anilor 1976—1977 s-au întreprins cercetări arheologice în hotarul comunei Iclod, situată la aproximativ 37 km spre nord de Cluj-Napoca, pornindu-se de la descoperirea întâmplătoare, în 1973, a unui mormânt prefeudal.

Sondajele s-au executat la locul numit „Pămîntul Vlădicii” aflat la circa 700—800 m sud-est de vatra comunei, în apropierea punctului „Podul Morii”, pe brațul mort al văii Someșului Mic. Lucrările au avut ca rezultat dezvelirea a încă patru morminte de înhumatie.

Terenul fiind cercetat amănunțit prin secțiuni trasate în jurul punctului unde a apărut primul mormânt, iar spre sud-vest malul coborînd abrupt spre Someș, presupunem că cele cinci morminte descoperite reprezintă marginea unei necropole mai întinse, distrusă de eroziunea continuă a apei, într-o vreme cînd Someșul Mic era activ în această zonă (fig. 1).

Același teritoriu s-a făcut cunoscut în anii trecuți prin semnalarea și cercetarea sistematică a unei importante așezări cu două cimitire neolitice¹. De altfel, în fiecare secțiune trasată de noi în căutarea mormintelor a fost pus în evidență un strat continuu de cultură, precum și platforme de locuire cu ceramică și obiecte neolitice.

În secțiunile nr. 3, 6 și 7 s-au descoperit și fragmente ceramice lucrate cu mîna, neornamentate sau lucrate la roată, cu decor de fascicole în val sau liniare, care pot fi încadrate cronologic aproximativ în secolele VIII—IX e.n.

Mormîntul nr. 1 a apărut în 1973, în ruptura malului. Din schelet se vedea doar un craniu fragmentar de adult. La acea dată nu s-a putut degaja întregul schelet, dar după poziția craniului se poate deduce că mormîntul era orientat pe direcția NV—SE. Ca inventar s-a găsit un pieptene de os bilateral, destul de lung, cu nituri de fier și decor pe plăcile mediane (fig. 2/1), așezat lîngă craniu.

În 1976—1977, prin săpături arheologice, s-a sondat terenul din apropierea primului mormînt, de-a lungul malului Someșului Mic. În trei dintre cele zece secțiuni executate s-au descoperit mormintele pe care le descriem în cele ce urmează:

Mormîntul nr. 2

În secțiunea nr. 5, la adîncimea de 1,20 m, s-a găsit scheletul unui adult, orientat pe direcția NV—SE, cu lungimea de 1,50 m. Era întins pe spate, cu brațele de-a lungul corpului și craniul înclinat pe umărul stîng. Starea de conservare era bună, deși oasele erau friabile. Îi lipseau falangele mîinilor (fig. 3).

Inventar: la mică distanță de craniu se găsea un vas lucrat la roată din pastă fină cenușiu-negricioasă, piriform, cu fund plat (fig. 2/6). La tîmpla stîngă avea o fusaiolă gri-roșcată, biconică (fig. 2/3). Lîngă brațul drept se distingeau resturile foarte corodate ale unei lame de cuțit de fier (fig. 2/5), iar în partea dreaptă, pe bazin, s-a găsit veriga ovală a unei cataramie de fier, fără ac (fig. 2/2).

¹ Gh. Lazărșovici, în *IXe Congres U.I.S.P.P.*, Nice, 1976; Idem, în *Studii și Comunicări*, II, Caransebeș, 1977.

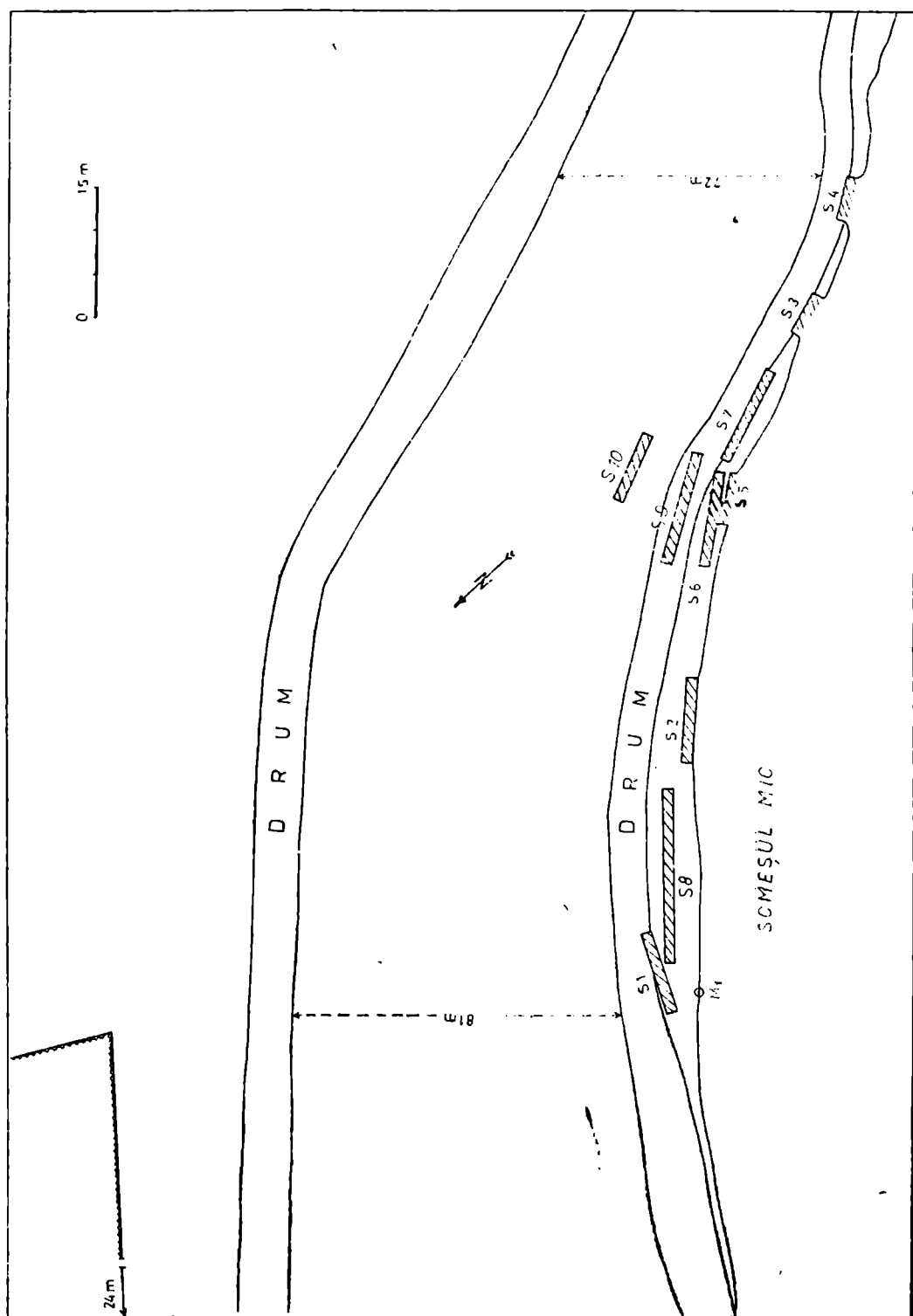

Fig. 1 — Iclod, planul general al săpăturilor.

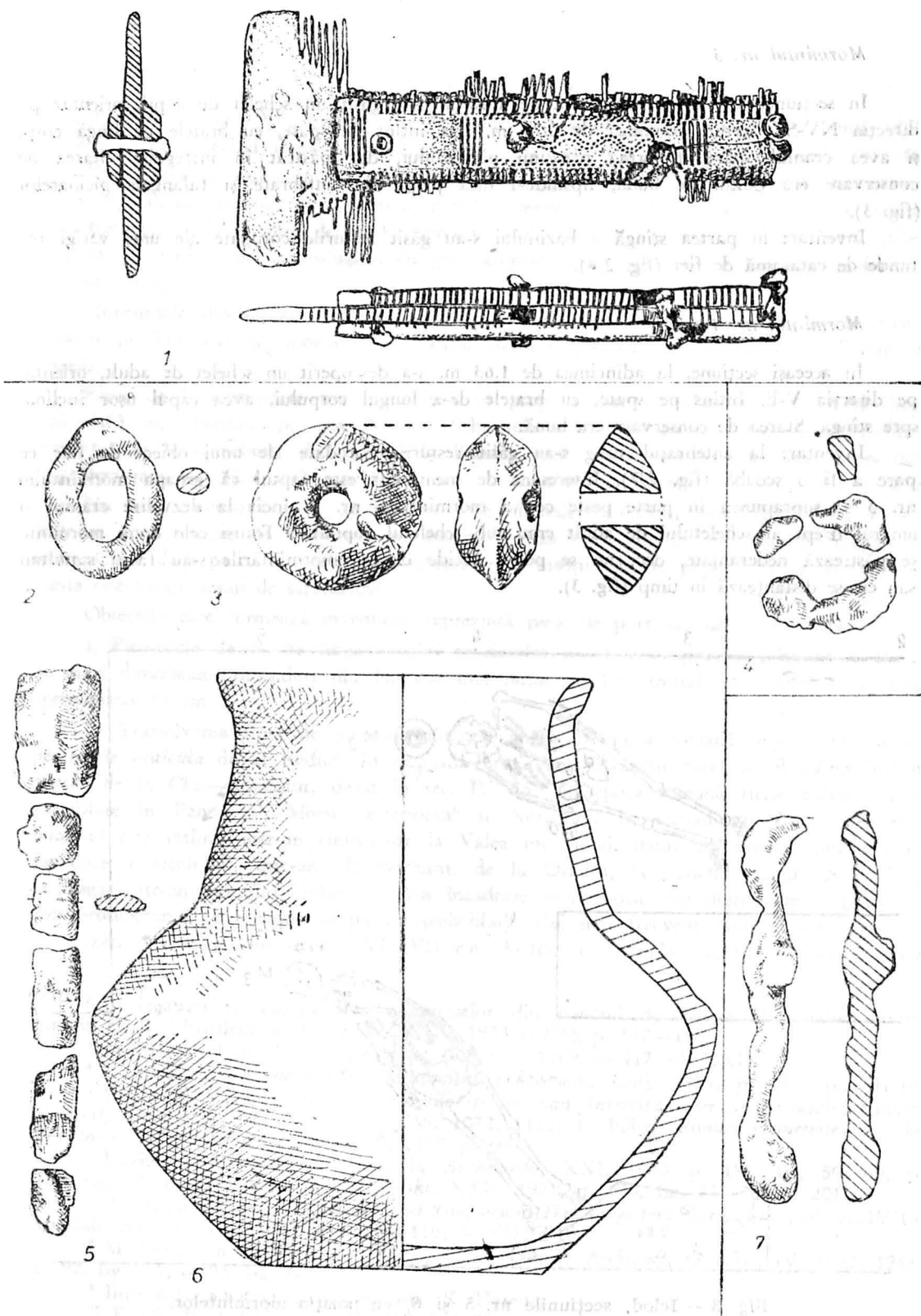

Fig. 2 — Iclod, inventarul arheologic al mormintelor. 1, M 1; 2, 3, 5, 6, M 2; 4, M 3; 7, M 4.

Mormîntul nr. 3

În secțiunea nr. 6, la adîncimea de 1,40 m, s-a găsit un schelet de copil, orientat pe direcția NV-SE, avînd lungimea de 0,75 m. Era întins pe spate, cu brațele pe lîngă corp, și avea craniul spart în urma presiunii pămîntului, dar păstrat în înregime. Starea de conservare era destul de bună, lipsindu-i însă părți din antebrațe și falangele picioarelor (fig. 3).

Inventar: în partea stîngă a bazinului s-au găsit resturile corodate ale unei varigi rotunde de cataramă de fier (fig. 2/4).

Mormîntul nr. 4

În aceeași secțiune, la adîncimea de 1,63 m, s-a descoperit un schelet de adult, orientat pe direcția V-E. Întins pe spate, cu brațele de-a lungul corpului, avea capul ușor înclinat spre stînga. Starea de conservare era bună.

Inventar: la antebrațul stîng s-au găsit resturile corodate ale unui obiect de fier ce pare a fi o scoabă (fig. 2/7). Interesant de menționat este faptul că groapa mormîntului nr. 3 se suprapunea în parte peste cea a mormîntului nr. 4, încît la dezvelire craniul și umărul drept al scheletului de adult erau sub scheletul copilului. Totuși cele două morminte se păstrează nederanjate, deci nu se poate decide dacă înmormintările s-au făcut simultan sau ele se distanțează în timp (fig. 3).

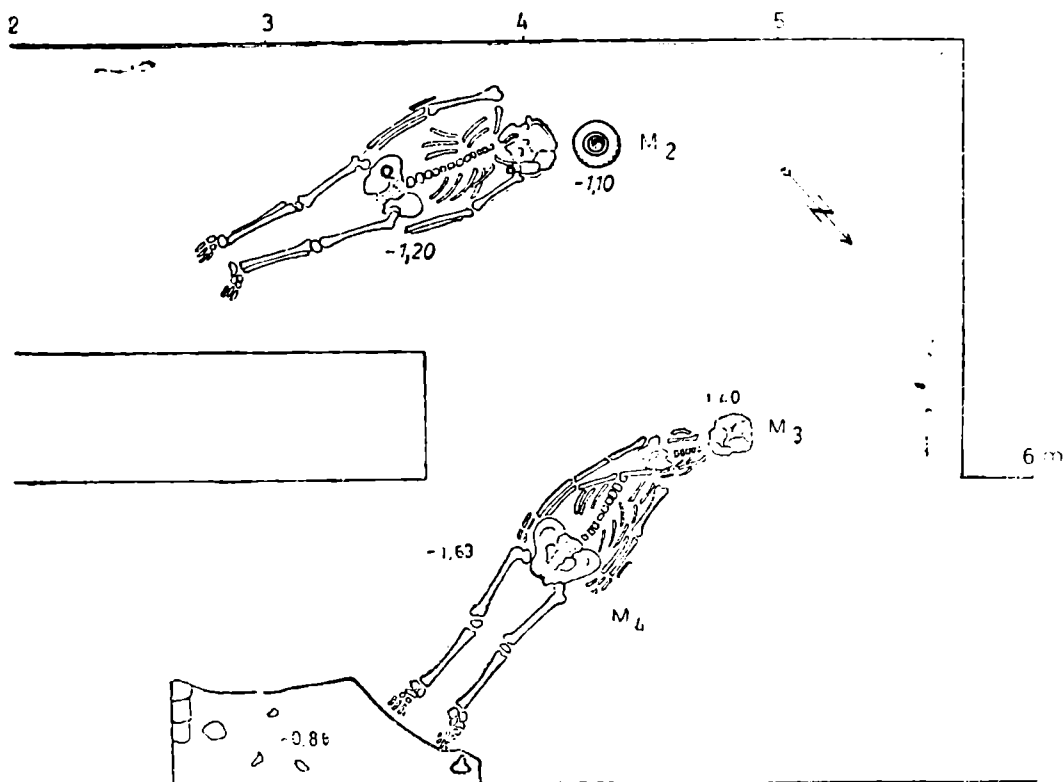

Fig. 3 — Iclod, secțiunile nr. 5 și 6, cu poziția mormintelor.

Mormîntul nr. 5

În secțiunea nr. 9, la adîncimea de 1,40 m, s-a găsit craniul izolat al unui adult, probabil tînăr, judecînd după aspectul calotei și al dentiției. Mormîntul nu avea inventar.

Stratigrafia în cadrul grupului de morminte de la Iclod este următoarea: sub stratul de sol vegetal, cu grosimea de 0,50 m în medie, urmează un strat continuu de cultură neolitic, cu cioburi, pietricele și urme de arsură, pînă la 0,90—1,10 m, iar mai jos apare lutul galben compact. În acest strat se distingeau cu greu gropile mormintelor, de formă rectangulară cu colțurile rotunjite.

Mormintele descoperite la Iclod formează un grup cu trăsături unitare, ce își găsesc analogii în Transilvania, îndeosebi în cadrul marilor cimitire de la Noșlac și Bandu de Cîmpie.

Ritul de înmormîntare este inhumarea în gropi săpate la adîncimi ce variază între 1,20—1,63 m, orientate pe axa NV-SE. Scheletele care s-au găsit în regi erau nejezuite, element care le deosebește de cele de la Bandu, unde, cu o singură excepție, mormintele erau deranjate sau fără inventar. În schimb, la Noșlac, în general, ele s-au găsit intacte.

Nu s-au descoperit oase de cal sau alte animale. Cimitirul identificat, fiind format dintr-un grup restrîns de morminte, nu putem preciza dacă acestea erau sau nu dispuse în șiruri. Chiar dacă patru din cele cinci schelete erau însoțite de cel puțin o piesă de inventar, acesta este totuși destul de sărăcăcios².

Obiectele care formează inventarul reprezintă piese de port sau de uz personal.

1. Pieptenele de os de lîngă craniul scheletului nr. 1 era aproape complet, bilateral, de mari dimensiuni, lipsindu-i din lungime mai puțin de 1/4. Inițial, el trebuie să fi avut aproximativ 14 cm.

În Transilvania tipul de pieptene bilateral apare în epoca romană, reprezentat pe un perete de *aedicula* de la Rediu³. În perioada următoare retragerii aureliene îl găsim într-un cuptor de la Cluj—Mănăstur, datat în sec. IV e.n.⁴ În epoca romană tîrzie există destule exemplare în Pannonia⁵, Moesia inferioară⁶ și Noricum⁷. În secolul al V-lea, pieptenele bilateral este întîlnit într-un cimitir de la Valea lui Mihai, datat cu monedă din a doua jumătate a secolului⁸, într-un alt mormînt, de la Oradea, la punctul numit „Salca”⁹, și la Țaga, într-un mormînt izolat, a cărui încadrare cronologică este oferită de o fibulă cu trei protuberanțe pe semidisc și picior romboidal¹⁰. Cel mai frecvent însă, el s-a descoperit în așezări și cimitire din secolele VI—VII e.n. Astfel, în Transilvania, în sec. VI îl găsim

² În legătură cu categorisirea mormintelor din punctul de vedere al bogăției inventarelor, cf. R. Christlein, în *Jahrb.RGZM*, 20, 1973 (1975), p. 147—180.

³ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 417, pl. XXIX.

⁴ I. Hica, în *In memoriam Constantin Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 170, pl. III/16.

⁵ Eszter B. Vágó, I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätromische Südostfriedhof*, Budapest, 1976, pl. 16, M 1055, 1072, 1110; F. Fülep, *Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae)*, Budapest, 1977, pl. 35/3.

⁶ Kazimierz Majewski și colab., în *ArchPolaki*, XXI, 1970, p. 181, fig. 59—60; p. 189, fig. 20; p. 216; idem, în *ArchPolaki*, XXII, 1971, p. 170, fig. 73—74; p. 201.

⁷ Ae. Kloiber, *Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Ziegelfeld*, Linz, 1957, pl. XLIV/1a, 1b, 2ab; XLV/1a, 1b, 2a-2b, 3a-3b, 11a-11b; XLVII/1a-1b.

⁸ M. Roska, în *ArchErt*, 44, 1930, p. 229—232; E. Andrassy, în *Közl*, IV, 1—2, 1944, p. 92, fig. 3/1; p. 93, fig. 4/1.

⁹ Informație amabilă din partea prof. K. Horedt.

¹⁰ E. Chirilă, I. Chifor, în *ActaMP*, I, 1977, p. 181—184, pl. I/2.

la: 1. Berea¹¹, 2. Căpușul Mare¹², 3. Cipău¹³, 4. Cluj—Cordoș¹⁴, 5. Lechința de Mureș¹⁵, 6. Mediaș¹⁶, 7. Morești¹⁷, 8. Sînmiclăuș¹⁸, 9. Socodor¹⁹, pentru a nu aminti decât localitățile cu date sigure. Dintre punctele enumerate mai sus, la Căpuș, Cipău, Morești și Sînmiclăuș, pieptenii aveau placa mediană ornamentată.

Piepteni bilaterali datați în secolul al VII-lea s-au descoperit la: 10. Bandu de Cîmpie²⁰ și 11. Noșlac²¹. La aceste localități se adaugă și 12. Iclodul.

În afară de acești piepteni se mai cunosc exemplare de același tip din localitățile: 13. Diosig²², 14. Rădești²³, 15. Sighișoara²⁴, care nu pot fi datați în mod mai exact, pe secole.

Pieptenii de la Noșlac și exemplarul de la Iclod sint decorați și destul de lungi, spre deosebire de piesele de la Bandu. Ca dimensiuni, pieptenele de la Iclod se situează, cu cei 14 cm lungime, printre exemplarele de mărime mijlocie, cei mai lungi piepteni de la Căpuș ajungînd la 13 cm, iar unii de la Morești și Noșlac la 15,5 cm și, respectiv, la 22 cm²⁵.

În privința decorului, pieptenele de la Iclod are placa mediană ornamentată cu grupuri de linii incizate vertical și șiruri perechi punctate în linie dreaptă sau șerpuită. Variația motivelor incizate pe piepteni, în general, face ca niciunul să nu fie identic ornamentat cu altul²⁶.

2. Dintre cele două cataramă de fier, una s-a aflat în mormîntul nr. 2, iar cealaltă în mormîntul de copil, nr. 3, poziția lor fiind aceeași, în regiunea bazinului. Ambele s-au găsit incomplete și sint de același tip, frecvent întîlnit în sec. VI—VII e.n.

3. Vasul din mormîntul nr. 2 de la Iclod, plasat la capul scheletului, este pronunțat piriform, avînd lățimea maximă a corpului aproape de bază. El se găsește adeseori în descoperirile date în sec. VI—VII e.n.²⁷ Suprafața sa mată, negricioasă, ar fi putut eventual să poarte ornamente lustruite, ceea ce în prezent nu se poate afirma cu destulă certitudine. Analogiile cele mai apropiate ca formă le are cu un vas din mormîntul nr. 146 de la Bandu de Cîmpie, iar la Noșlac în mormîntul nr. 36²⁸. Aceste asemănări sint de fapt elementele care asigură, în plus, datarea grupului nostru de morminte în secolul VII și nu în sec. VI e.n.

4. Fusaiola bitronconică este un obiect obișnuit în cimitirele similare și nu comportă alte discuții.

¹¹ Informație amabilă din partea colegului Gh. Lazin.

¹² SCIV, III, 1952, p. 317; 312; fig. 1/16.

¹³ W. Wolski și D. Nicolăescu-Plopșor, în *Studii și cercetări de antropologie*, 1, 1972, p. 4; pl. I/1.

¹⁴ Inedit.

¹⁵ Informație amabilă din partea colegului N. Vlăsa.

¹⁶ M. Comșa, D. Ignat, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 350, fig. 1/3.

¹⁷ SCIV, V, 1—2, 1954, p. 208, fig. 5/1—2; D. Popescu, în *Dacia*, N.S., XVIII, 1974, p. 206—207.

¹⁸ Gh. Anghel, M. Blăjan, în *Apulum*, XII, 1974, p. 322, fig. 4/6, 7.

¹⁹ D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 79, fig. 36/5, 13—16.

²⁰ I. Kovács, în *Dolg*, IV, 1913, p. 307, fig. 29/1; p. 337, fig. 57/1.

²¹ M. Rusu, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 274.

²² S. Dumitrașcu, Z. Nánási, în *StudComSM*, 1972, p. 235; pl. LXIII/10.

²³ Săpături inedite executate de subsemnata.

²⁴ Inedit.

²⁵ M. Rusu, în *ProblMuz*, Cluj, [1964], p. 37.

²⁶ D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568 u.Z.)*, Budapest, 1961, pl. CCLXI—CCLXVIII.

²⁷ D. Csallány, *op. cit.*: Szöreg, pl. CLXXXVI/2—8; Csanád—Apátfalva și Kétegyháza, pl. CLXXXIX/10, 11; Gyula—Kálvária, pl. CXCIV/4.

²⁸ I. Kovács, *op. cit.*, fig. 74/6; M. Rusu, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 282, fig. 7/1.

5. Lama de cuțit fragmentară, de fier, la fel, este un obiect existent adeseori în cimitirele epocii prefeudale, avînd analogii atît la Noșlac, cît și la Bandu de Cîmpie sau în alte cimitire.

6. Obiectul de fier din mormîntul nr. 4 pare a fi, mai probabil, o scoabă de sicriu, dar nu se pot face precizări în plus.

După cum am mai amintit, conform ritului, ritualului și inventarului, analogiile conduc spre necropolele din Transilvania secolelor VI—VII e.n., dar, mai degrabă, spre descoperirile datate în cursul secolului al VII-lea e.n. Pentru o siguranță mai mare ar fi fost necesar un număr în plus de morminte, care să confirme datarea propusă și să completeze elementele sesizate.

Cimitirul de la Iclod se încadrează, așadar, în seria necropolelor de tip merovingian tîrziu, constituind un nou punct semnalat pe harta descoperirilor de acest fel din Transilvania.

Ar fi desigur prematur să se încerce pe baza materialului existent, destul de lacunar, o atribuire etnică a cimitirului. Putem totuși să atragem atenția că, pe baza compoziției inventarelor din alte cimitire, mai nou se avansează ideea că ele nu indică numai situația socială a celui înhumat, ci pot fi valorificate și din punct de vedere etnic. Astfel, în recenta lucrare a lui H. W. Böhme despre mormintele germanice din sec. IV—V e.n. din stînga Rinului²⁹, se consideră că mormintele bogate pot fi atribuite populației germanice, iar cele sărăcicioase romanilor.

Bazîndu-se pe același criteriu, adaptat la situația din Lotharingia în secolele VI—VII e.n., F. Stein constată următoarele: „necropolele france se evidențiază prin numeroase morminte cu inventar, pe cînd în cele romanice, procentajul mormintelor cu inventar este redus”³⁰. Acelorași principii de diferențiere etnică li se supune, probabil, și necropola din secolul VI e.n. de la Morești³¹.

Date fiind aceste premise, nu este exclus ca în viitor, pe măsură ce săpăturile din Transilvania vor oferi noi date, să putem elucida și atribuirea etnică a cimitirelor, prin concluzii mai precise decît pînă acum.

IOANA HICĂ-CIMPEANU

²⁹ H. W. Böhme, *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts*, München, [1974], p. 166—186.

³⁰ F. Stein, *Franken und Romanen in Lothringen. Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie*, în *Festschrift für Joachim Werner*, München, 1974, p. 585.

³¹ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 265.

EINE GRÄBERGRUPPE AUS DEM 7. JH. U.Z. IN ICLOD (KREIS CLUJ)

(Zusammenfassung)

Der Artikel behandelt die Ergebnisse zweier archäologischer Ausgrabungskampagnen in der Gemeinde Iclod, die am Ufer des Kleinen Someş, etwa 37 km nördlich von Cluj-Napoca gelegen ist (Abb. 1).

Den Ausgangspunkt bildete der im J. 1973 gemachte Zufallsfund eines mittelalterlichen Grabes; als Beigabe hatte es einen Dreilagenkamm (Abb. 2/1).

In systematischen Ausgrabungen wurden noch vier Körpergräber aufgedeckt, von denen das letzte nur einen einzelnen Schädel, ohne Beigaben enthielt.

Im zweiten Grab wurden folgende Gegenstände gefunden: der Ring einer Eisenschnalle, ein Spinnwirtel, ein bruchstückhaftes Messer und ein dunkelgraues, birnenförmiges Gefäß (Abb. 2/2, 3, 5, 6).

Das dritte Skelett hatte als Beigabe eine unvollständige Eisenschnalle, das vierte einen eisernen Gegenstand, vielleicht eine Sargklammer (Abb. 2/7).

Nach Ritus, Grabbrauch und den Beigaben fügt sich die Gräbergruppe von Iclod in die Kategorie der Grabfelder spätmerowingischen Typs ein; es besteht Ähnlichkeit mit den transilvanischen Funden von Noşlac und Bandu de Cîmpie. Gewisse Merkmale des Gefäßes aus Grab Nr. 2 veranlassen uns, eher eine genauere Datierung ins 7. Jh. u.Z. vorzuschlagen.

CUPTORUL DE ARS CERAMICĂ DESCOPERIT ÎN AȘEZAREA FEUDALĂ TIMPURIE DE LA GORNEA — „ȚĂRMURI“

În valea Dunării, pe teritoriul satului Gornea (comuna Sichevița, județul Caraș-Severin), în punctele cunoscute cu toponimele locale: *Căunița de Sus*, *Cotul Tomii*, *Zomonite*, *Pod-păzăriște* și *Țărmuri*, a fost identificată și se află în curs de cercetare o așezare străromână¹, ale cărei începuturi pot fi deslușite, cu aproximație, între secolele VII—VIII, continuitatea ei urmărindu-se și fiind cu certitudine dovedită, fără întreruperi, până în secolul al XII-lea², în ciuda faptului că, în acest interval de timp, vatra satului — fiind vorba, fără îndoială, despre o așezare de tip rural — s-a deplasat de câteva ori, pe o parte sau pe cealaltă a văii râului Gornea (sau Camenița), gravitând în zona de la vărsarea acestuia în Dunăre³.

O succintă analiză a situației săpăturilor arheologice executate pînă în prezent în hotarul Gornii⁴ dovedește că numai pe terasa de la *Țărmuri* au fost descoperite și cercetate exhaustiv opt complexe de locuire⁵. O parte dintre ele, cercetate prin sondajele executate în anii 1969 și 1973, au format deja obiectul unei comunicări și al unui material publicat recent⁶. Ulterior, în vara anului 1976, pe terasa de la *Țărmuri* au fost întreprinse săpături sistematice, fiind deschise opt secțiuni, numerotate, în continuarea celor trasate în anii precedenți, de la S₇ la S₁₄⁷. Prin noile săpături s-a urmărit delimitarea perimetrului stațiunii, stabilirea densității de locuire și lămurirea situațiilor stratigrafice în diferite puncte ale așezării feudale timpurii. Cu această ocazie au fost cercetate încă cinci complexe de locuire, notate pe plan în continuarea celor trei semnalate în 1969 și 1973 (fig. 1). Pe latura de nord a terasei, în partea vestică a secțiunii S₇, a fost semnalat și preparat un bordei — notat de noi cu nr. 4 — ce avea în dotare și cuptorul cu reverberație de ars oale, la care se referă materialul de față. Pentru degajarea bordeiului și a cuptorului de ars oale, perpendicular pe secțiunea S₇ — orientată pe direcția E-V, paralel cu drumul asfaltat Berzasca—Moldova Veche — a fost deschisă o casetă cu dimensiunile de 5×3 m (vezi fig. 2).

¹ Ilie Uzum, Gh. Lazarovici, în *Banatica*, II, 1973, p. 405—412; I. Uzum, Gh. Lazarovici, în *Crisia*, 1974, p. 49; I. Uzum, în *Banatica*, IV, 1977, p. 216—217.

² *Banatica*, IV, 1977, p. 221.

³ *Ibidem*, p. 216—217 și 221.

⁴ În primăvara anului 1968 pe teritoriul localității Gornea au fost inițiate săpături de salvare sub conducerea lui Ilie Uzum (Reșița) și Gheorghe Lazarovici (Cluj). Primul obiectiv cercetat a fost terasa de la *Căunița de Sus*. În continuare, săpăturile au fost conduse de: Fl. Mogoșanu (București) — pentru paleolitic și epipaleolitic; Gh. Lazarovici (Cluj) — pentru neolitic, Bronz și Hallstatt; N. Gudea (Cluj) — pentru epoca romană și romană târzie; I. Uzum — pentru prefeudal și feudalismul timpuriu. Din 1973 a început cercetarea sistematică a obiectivelor de la Gornea, lucrările fiind în curs de desfășurare. La lucrări au participat sau participă și: R. Petrovsky (Caransebeș), Eugen Iaroslavski (Cluj), M. Gumă (Reșița), Șt. Cădăriu (Reșița), O. Bozu (Reșița) și D. Țicu (student).

⁵ I. Uzum, *op. cit.*, p. 217.

⁶ Lugoș, 9 noiembrie 1975, la sesiunea organizată cu ocazia aniversării a 25 de ani de activitate a Muzeului de istorie și etnografie din Lugoș; vezi și *Banatica*, IV, Reșița, 1977, p. 215—222.

⁷ I. Uzum, în *Banatica*, IV, 1977, fig. 8, planul săpăturilor de la Gornea — *Țărmuri* între anii 1969—1977.

Bordeiul nr. 4, cercetat aici, are o formă ovală, cu fundul albiat, axele gropii avind dimensiunile de $2 \times 1,40$ m, axa lungă fiind orientată pe direcția S-N. De la suprafața actuală a solului, groapa bordeiului coboară la adâncimea de 1,10 m, iar de la nivelul de cîlcare medieval, la 0,70 m. Dimensiunile acestea relativ reduse fac posibilă și presupunerea că bordeiul nr. 4 n-a îndeplinit funcția de locuință, ci servea, foarte probabil, drept cameră de acces pentru cuptorul de ars ceramică, a cărui producție era destinată să răspundă nevoilor comunității locale.

Lucrat din pămînt viu și săpat în acesta pe latura nordică a bordeiului, cuptorul degajat în înregime cu prilejul cercetărilor avea dimensiunile de $0,90 \times 0,80 \times 0,70$ m, fiind orientat cu gura camerei de foc spre sud, către Dunăre. La fel ca și cuptoarele de ars ceramică descoperite în alte părți, datate mai timpuriu⁸ sau aproximativ contemporane⁹, cuptorul la care ne referim aici este compus din compartimentele și elementele obișnuite: camera de acces, camera de foc și camera de ardere acoperită cu o cupolă de lut și despărțită de camera de foc printr-o placă prevăzută cu orificii — grătarul — pe care se puneau oalele. Astfel, cuptorul de ars ceramică descoperit în așezarea feudală timpurie de la Gornea—*Tărmuri* apare construit după un sistem pe cît de simplu, pe atît de ingenios, înscriindu-se, ca tip, în categoria cuptoarelor cu grătar circular, fără perete median, silp sau alte elemente pentru susținerea grătarului (vezi fig. 2—4).

Cercetarea detaliată a fiecărui compartiment în parte a permis mai multe observații și constatări. Se impune să menționăm, mai întîi, forma circulară a camerei de ardere, care are un diametru de 0,70 m și înălțimea de 0,30 m. Apoi, gura camerei de foc, situată sub cea de ardere, în starea în care s-a păstrat are o formă ovală, cu axele de $0,45 \times 0,20$ m. Grătarul, care desparte cele două „camere”, are și el o formă circulară, cu diametrul de 0,80 m și grosimea de 0,25 m. Circulația aerului cald în interiorul cuptorului era asigurată prin cele șapte orificii cu care este prevăzut grătarul. De formă rectangulară, cu laturile cuprinse între 0,10—0,14 m, șase dintre aceste orificii sau perforări erau dispuse circular la marginea grătarului, iar unul în centrul plăcii. Camera de ardere, unde se făcea coacerea oalelor, este acoperită cu o calotă ai cărei pereți s-au păstrat pînă la 0,30 m înălțime deasupra grătarului (fig. 3).

Materialul de construcție utilizat la cuptorul de ars ceramică de la Gornea—*Tărmuri* a fost exclusiv lutul, numai gura camerei de foc fiind flancată și întărită la bază cu pietre de rîu înfipte în lut. Pereții camerei de ardere au fost „construiți” din lut și, cu toate că se prezintă destul de fragili, nedepășind în grosime 0,05 m, nu s-a observat nici un alt element de susținere sau de întărire. De asemenea, atît grătarul, cît și vatra camerei de foc, au fost îngroșate cu lipituri de lut.

Folosirea relativ intensă, adică desele arderi efectuate pentru coacerea oalelor, au făcut ca lutul din care erau lucrate diferitele părți componente ale cuptorului cu reverberație găsit la Gornea — *Tărmuri* să se ardă și să se întărească — fapt ce a ușurat degajarea sa completă în timpul săpăturilor.

Tehnica de construcție a cuptorului de la Gornea este cea cunoscută și utilizată pe aproape întreg cuprinsul României, avînd tradiții în antichitatea romană și chiar mai vechi, în perioada Latène, tehnici și tradiții păstrate de-a lungul întregii perioade prefeudale și transmise fără nici o modificare esențială perioadei feudalismului timpuriu. Astfel, camera

⁸ Vlad Zirra, Margareta Tudor, *Săpăturile arheologice din sectorul Giulești*, b) *Crîngași (cartierul)*, în *București. Rezultatele săpăturilor arheologice și ale cercetărilor istorice din anul 1953*, vol. I, București, 1954, p. 35—38.

⁹ Octavian Toropu, *Romanitatea tirzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (secolele III—XI)*, Craiova, 1976, p. 154.

de foc se realiza prin cuptorire într-un perete sau într-un mal. Grătarul, la fel, potrivit unei tehnici tradiționale, se realiza în două moduri, fie prin cruțare, fie „construit” din lut pe un cofraj de nuiele. Majoritatea cuptoarelor circulare datate în perioada prefeudală și feudală timpurie, semnalate și cercetate pînă acum, au grătarul cruțat: la Bugeac¹⁰, Păcuiul lui Soare¹¹, Epurenii¹² și Mărcinele¹³. Cuptoare cu grătarul „construit” se cunosc mai puține și ele datează dintr-o epocă mai tîrzie. La Suceava s-au descoperit cuptoare circulare, cu grătarul și pereții camerei de ardere a vaselor construiți pe un schelet de nuiele¹⁴.

Cuptoarele circulare cu grătar sînt cunoscute încă din neolitic, de la începutul mileniului IV î.e.n.¹⁵ Sub diferite variante, acestea se utilizează pînă în epoca prefeudală¹⁶.

Pentru încadrarea cronologică a cuptorului de ars oale de la Gornea, singurele elemente de datare sînt fragmentele ceramice descoperite în bordeiul nr. 4¹⁷. Analiza acestora permite constatarea că este vorba despre o ceramică lucrată la roată rapidă și bine arsă. Pasta de bună factură este amestecată cu nisip și mică. Printre fragmentele găsite în bordei predomină cele de culoare brună-cărămizie și roșie, dovedind o ardere oxidantă. Ornamentarea vaselor s-a făcut cu motive incizate, predominînd linia simplă orizontală incizată (fig. 6/3); benzile de linii orizontale sau linii în val incizate (fig. 5/2, 5, respectiv fig. 6/5; 5/3); benzile de linii în val înalt, asociate cu benzi de linii paralele (fig. 6/3 și fig. 5/6); impresiunile alveolare făcute cu unghia sau cu spatula (fig. 6/2; fig. 5/1, 4) și, în sfîrșit, canelurile late, paralele. Vasele, prezentînd profile evolute, au permis reconstituirea unor forme, dintre care cea mai frecventă este oala fără mînușă sau vasul-borcan (fig. 6/1—8 și fig. 5/3, 4, 7). Împreună cu acestea s-au găsit și cîteva fragmente ceramice — buze de vas — provenind de la un cazan de lut aparținînd așa-numitului tip „peceneg” (fig. 5/7).

Pentru ceramică, cele mai apropiate analogii se găsesc în așezările contemporane din sudul Banatului, cercetate la Moldova Veche — *Rit*¹⁸ și la Ilidia, pe Dealul Oblia¹⁹. Pe baza acestor analogii și a facturii formelor, considerăm că ceramica descoperită în bordeiul nr. 4 de la Gornea—*Tărmuri* se poate încadra în secolul al XII-lea²⁰.

¹⁰ S. Baraschi, T. Papasima, în *SCIVA*, 28, 4, 1977, p. 591—595.

¹¹ S. Baraschi, în *SCIVA*, 25, 3, 1974, p. 464, 470, nota 36.

¹² G. Coman, în *Danubius*, IV, Galați, 1970, p. 167.

¹³ Oct. Toropu, V. Ciucă, C. Voicu, în *Drobeta*, Drobeta — Turnu-Severin, 1976, p. 102; Oct. Toropu, *op. cit.*, p. 153.

¹⁴ M. Nicorescu, în *SCIV*, 16, 1, 1965, p. 101, fig. 4; Șt. Olteanu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 693, fig. 8.

¹⁵ N. J. Steve, *Céramiques*, în *Dictionnaire archéologique des techniques*, I, Paris, 1963, p. 242, unde publică fotografia unui cuptor circular de la Sialk; cuptoare de același tip se cunosc în epoca neolitică și pe teritoriul României, vezi M. Dinu, în *Materiale*, III, 1957, p. 164—165.

¹⁶ Nu mai menționăm aici toate variantele cunoscute. Amintim doar, pentru epoca dacică: Sever Dumitrașcu, Tiberiu Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, 1967, cu întreaga bibliografie a problemei; pentru cuptoarele de ars ceramica, utilizate de carpi, vezi Gh. Bichir, în *SCIV*, 17, 3, 1966, p. 489—509; iar pentru epoca romană, excelenta lucrare: O. Floca, Șt. Ferenczi, L. Mărghitan, *Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramica*, Deva, 1970.

¹⁷ Materialul descoperit este depozitat la Muzeul de istorie al județului Caraș-Severin din Reșița, ceramica fiind inventariată la numerele A 27309—27419 și A 28004—28941, 30344—30410. Cuptorul descoperit la *Tărmuri* a fost scos „în situ” și transportat la sediul Filialei din orașul Moldova Nouă, Muzeul județean.

¹⁸ I. Uzum, *op. cit.*, p. 220.

¹⁹ Săpăturile executate în perioada 1973—1977 sub conducerea lui Ilie Uzum. La lucrări a participat și Teicu Dumitru (student). Materialul este inedit.

²⁰ I. Uzum, *op. cit.*, p. 220—221, cu analogiile pentru materialul arheologic găsit prin sondaje din 1969 și 1973, discuțiile și încadrarea cronologică a așezării feudale timpurii de la Gornea — *Tărmuri*.

Aria de răspîndire a cuptoarelor de ars ceramică de tip asemănător celui descoperit la Gornea—*Țărmuri* este foarte întinsă: din zonele nord-pontice în spațiul sud-dunărean și de aici pînă în Europa centrală²¹.

Deci, fără a fi specifice unei zone geografice determinate sau unei anumite culturi, cuptoarele circulare de ars ceramică, cu grătarul crușat, sînt caracteristice pentru cultura materială a epocii prefeudale și feudale timpurii²². Pînă în prezent, cele mai timpurii cupatoare de acest tip, descoperite pe teritoriul României, sînt datate în secolele IX—X. În acest sens, cuptoarele de ars ceramică găsite cu ocazia cercetărilor de la Bugeac²³ și Măracinele²⁴ se înscriu printre cele mai timpurii descoperiri. Tot atît de vechi, datînd din secolul al X-lea, pare a fi și o variantă a cuptoarelor circulare, puțin deosebită, descoperită la Radovanu²⁵. Tipul de cuptor de la Radovanu se întîlnește și mai tîrziu, în perioada feudalismului dezvoltat, fiind semnalat în așezarea de la Coconi²⁶. Cuptorul de ars ceramică descoperit la Păcuiul lui Soare este datat la mijlocul secolului al XI-lea²⁷. Menționăm că două cupatoare de acest tip se cunosc și pe teritoriul Moldovei, fiind descoperite în urma cercetărilor de la Epurenii²⁸ și Țuțcani²⁹. Pe teritoriul Banatului, cuptorul de ars oale de la Gornea—*Țărmuri* este singurul de acest tip, cercetat pînă acum³⁰.

În acest context, descoperirea lui devine o prețioasă mărturie pentru lămurirea unui aspect important al culturii materiale a populației românești din așezarea feudală timpurie de la Gornea—*Țărmuri*, ca și pentru celelalte așezări contemporane din zonă³¹.

Existența unui cuptor cu reverberație, de ars oalele, constituie dovada sigură că o parte însemnată din ceramica uzuală de bună calitate găsită în complexele de locuire de la Gornea — *Țărmuri* era lucrată pe loc. Se pare că deși avea dimensiuni relativ modeste, acest cuptor, care, fără îndoială, aparținea unui atelier de olărie local, a contribuit la satisfacerea, măcar în parte, a nevoilor comunității autohtone, destul de însemnate, care locuia în așezarea întemeiată în punctul *Țărmuri* de pe malul Dunării³². Calitatea foarte

²¹ S. Baraschi, *op. cit.*, p. 468—469, face o trecere în revistă a cuptoarelor descoperite pe întinse spații din Europa. Același lucru îl face și N. Parády, în *ArchÉrt*, 94, 1967, p. 20—36. Pentru descoperirile de pe teritoriul R.S.F. Iugoslavia, vezi R. C. Veselinović, în *RadVojoMuz*, 6, 1957, p. 27—38.

²² S. Baraschi, *op. cit.*, p. 470.

²³ *Ibidem*, p. 596, cuptorul este datat în sec. IX—X, fiind, după cum se pare, pînă acum, cel mai timpuriu cunoscut.

²⁴ Oct. Toropu, *op. cit.*, p. 154; Oct. Toropu, V. Ciucă, C. Voicu, în *Drobeta*, 1976, p. 104, datează cuptorul în secolele X—XI.

²⁵ M. Comșa, în *ArchPolski*, 16, 1—2, 1971, 385—389.

²⁶ N. Constantinescu, *Coconi, un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn*, București, 1972, p. 82—91.

²⁷ S. Baraschi, *op. cit.*, p. 467.

²⁸ M. Comșa, *op. cit.*, p. 167, fig. 6; Idem, în *SCIV*, 20, 2, 1969, p. 308, fig. 15.

²⁹ Idem, în *Danubius*, IV, 1970, p. 167.

³⁰ În așezarea prefeudală de la Gornea — *Căunița de Sus* s-a cercetat un bordei, B₆, care era un adevărat atelier de ceramică. Bordeicul dispune de trei cupatoare de tipul celor de copt, unul din acestea se pare că a slujit însă și la arderea oalelor. Cupatoare circulare cu grătar s-au mai cercetat pe teritoriul Banatului la Parța, Remetea (jud. Timiș) și la Ramna (jud. Caraș-Severin). Acestea sînt însă preistorice și romane (Ramna).

³¹ Așezări feudale timpurii au fost identificate și cercetate, sau sînt în curs de cercetare, la Moldova-Vechi — *Rît*, Berzasca — *Ogașul Neamțului*, Pescari și Pojejena.

³² Ocupînd întreaga suprafață a terasei de la *Țărmuri*, așezarea feudală timpurie era constituită din semibordeie, bordeie și locuințe de suprafață. Rezultatele cercetărilor, chiar și în stadiul actual, dovedesc că aparținea populației sedentare autohtone constituită din agricultori, crescători de vite, meșteșugari și pescari. Nu este exclus ca în această așezare să mai existe și alte cupatoare de ars ceramică, de același tip cu cel prezentat de noi. Pre-

bună a ceramicii produse aici, în perioada feudală timpurie, reprezintă o dovadă despre păstrarea tradițiilor ceramicii romane pe meleagurile Gornii³³, unde începuturile olăritului se pot urmări încă din timpul culturilor Starčevo—Criș II—IV și Vinča, faza A³⁴. Nu poate fi neglijată, în acest sens, nici menținerea legăturilor comunității autohtone cu lumea bizantină din sudul Dunării, fapt dovedit atit prin podoabe și alte obiecte de factură bizantină, dar mai ales prin ceramica smălțuită bizantină descoperită în unele complexe de locuire³⁵.

ILIE UZUM — DUMITRU ȚEICU

THE KILN FOR CERAMICS DISCOVERED IN THE EARLY FEUDAL DWELLING PLACE OF GORNEA—„ȚĂRMURI“

(Contents)

Refering to the results of the archaeological excavations undertaken within some ten years, on the territory of Gornea (a village belonging to the Sichevița comune, district of Caraș-Severin, which was identified in the place named Țărmuri and dated in the XIth—XIIIth centuries), this study presents a *reverberating kiln for ceramics*.

Pointing out till now the research of a number of 8 dwelling piles, the authors specify that this kiln was identified in the cottage No. 4, wich served as a room of free-access to the kiln, not as a residence.

The dimensions of the kiln are: 0,90×0,80×0,70 m; it's structure (a common one): a fire-room, a burning one, covered with a clay cupola and a plata with 7 orifices, the fire gate wich separated the fire-room the burning-room, severing, in the same time, as a place to put on the pots to be dried.

By it's construction — a simple and ingenious one — the reverberating kiln of Gornea — Țărmuri belongs to the type of „the circular grate-kilns“ without median-wall, pillar or any other elements to support the grate.

The building material is only the loam, excepting „the mouth“ of the fire-room wich is burnt and consolidated on it's base by rubble stone thrust into the loam.

Some circular kilns — dated in the prefeudal times and early feudalism (IXth—XIth centuries) — were signalated and examined an the territory of Romania, at Bugeac, Păcuilui lui Soare, Epurenii, Mărăcinele and Radovanu.

On the basis of the analogy these kilns — and structure of the pottery belonging to the dwelling place of Țărmuri, as to those of Moldova Veche — Rît and Ilidia — Săliște — certainly dated — the kiln of Gornea can be dated in the XIIth century.

Undoubtedly, the kiln belonged to a local pottery shed chose high quality productions was meant to satisfy — even in part — the necessity of the aboriginal comunita of ploughmen, cowbreedars, fishermen and artisans.

The development of the pottery and high quality of ceramics produced at Țărmuri (and early feudal location) can be explained by the local specialization, an the basis of some ancient traditions (belonging to the neolithic culture Starčevo—Criș III—IV and Vinča A), very resistant in the area during the Roman and Roman-Byzantins domination and directly transmitted — as heritage — to the autochtonous inhabitants, wich can be found an the ground of Gornea without a break.

zența unei cantități relativ importante de importuri în cadrul materialului arheologic descoperit dovedește existența sau continuarea unor legături economico-comerciale cu zonele învecinate și, în special, cu sudul Dunării.

³³ În imediata apropiere, pe terasa mijlocie a Dunării de la Căunița de Sus, a fost cercetată o așezare romană, iar la Căunița de Jos a fost cercetat exhaustiv un *castellum* din perioada târzie a stăpînirii romane. Vezi în acest sens și N. Gudea, *Gornea*, Reșița, 1977.

³⁴ Gh. Lazarovici, *Gornea-preistorie*, 1977.

³⁵ I. Uzum, în *Banatica*, IV, 1977, p. 218—219, 220—221, fig. 7.

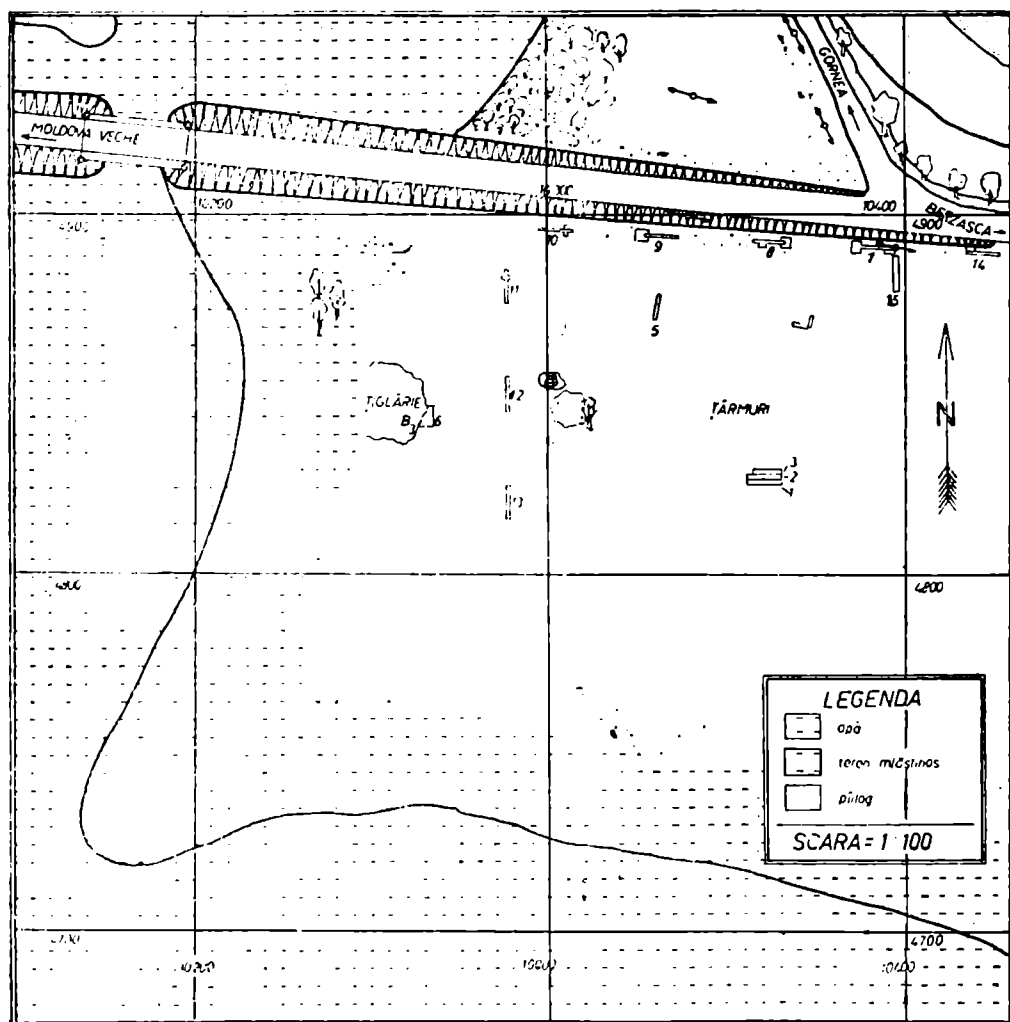

Fig. 1 — Planul săpăturilor de la Gornea-Țărmuri.

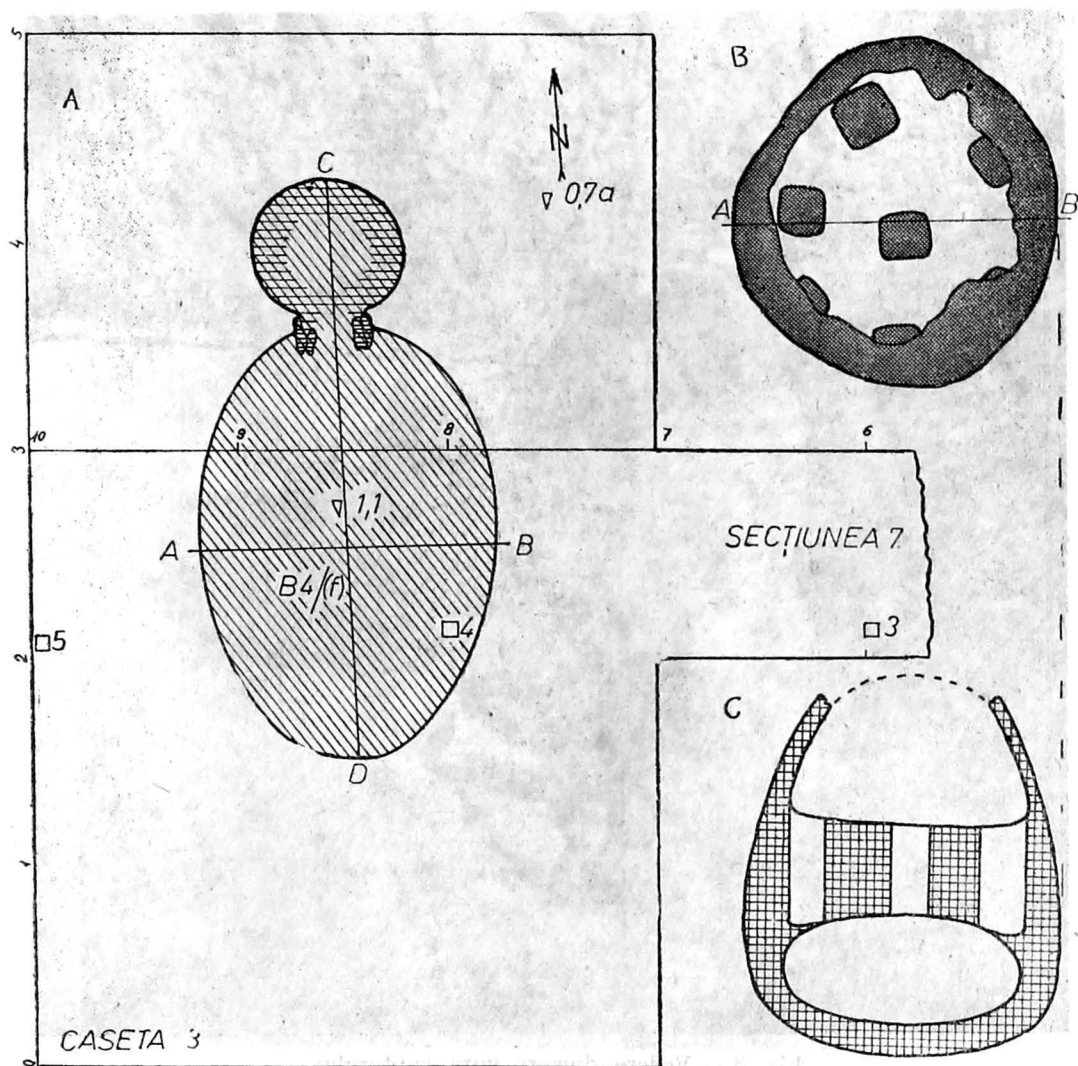

Fig. 2 — A, Planul secțiunii 7 și al casetei 3, cu bordeiul prefeudal nr. 4; B, vedere a grătarului și a camerei de ardere a cuptorului; C, secțiune prin cuptor (A—B).

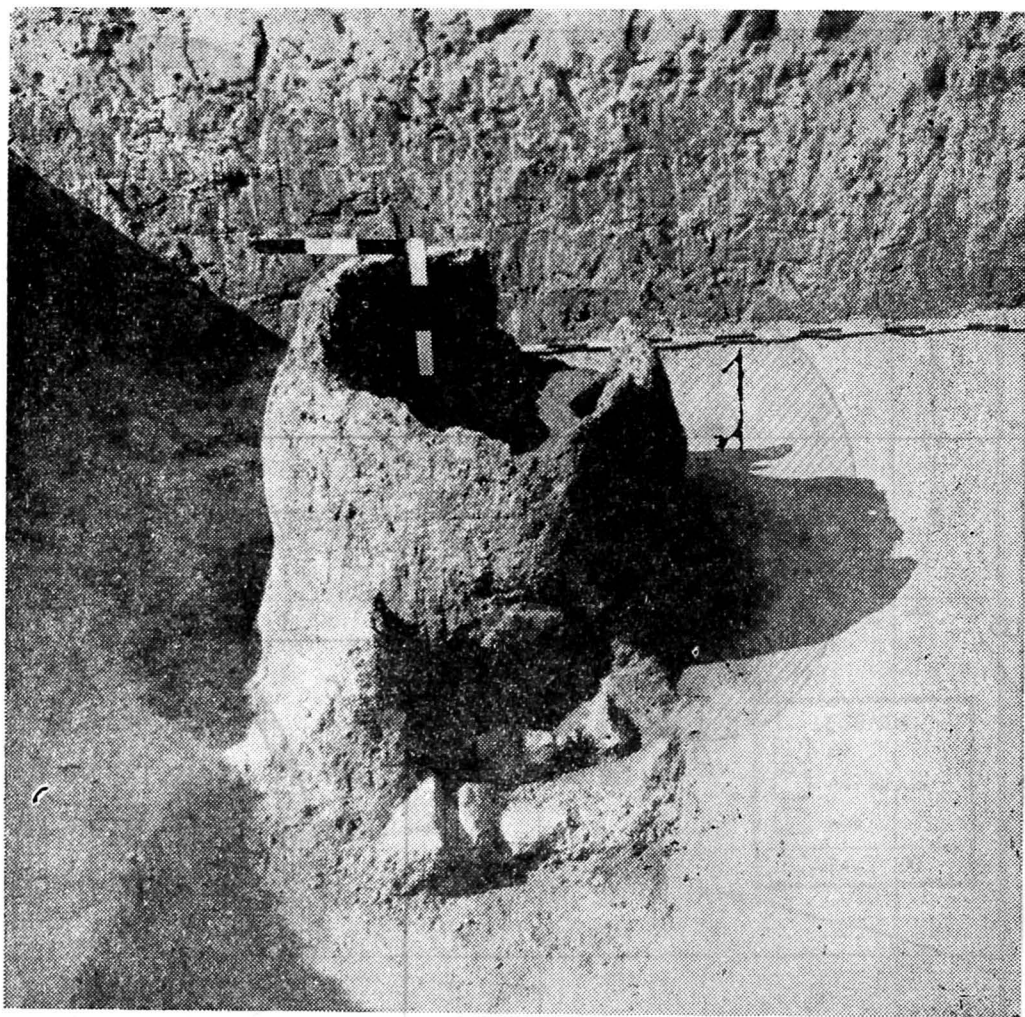

Fig. 3 — Vedere dinspre gura cuptorului.

Fig. 4 — Vedere de detaliu a grătarului cuptorului.

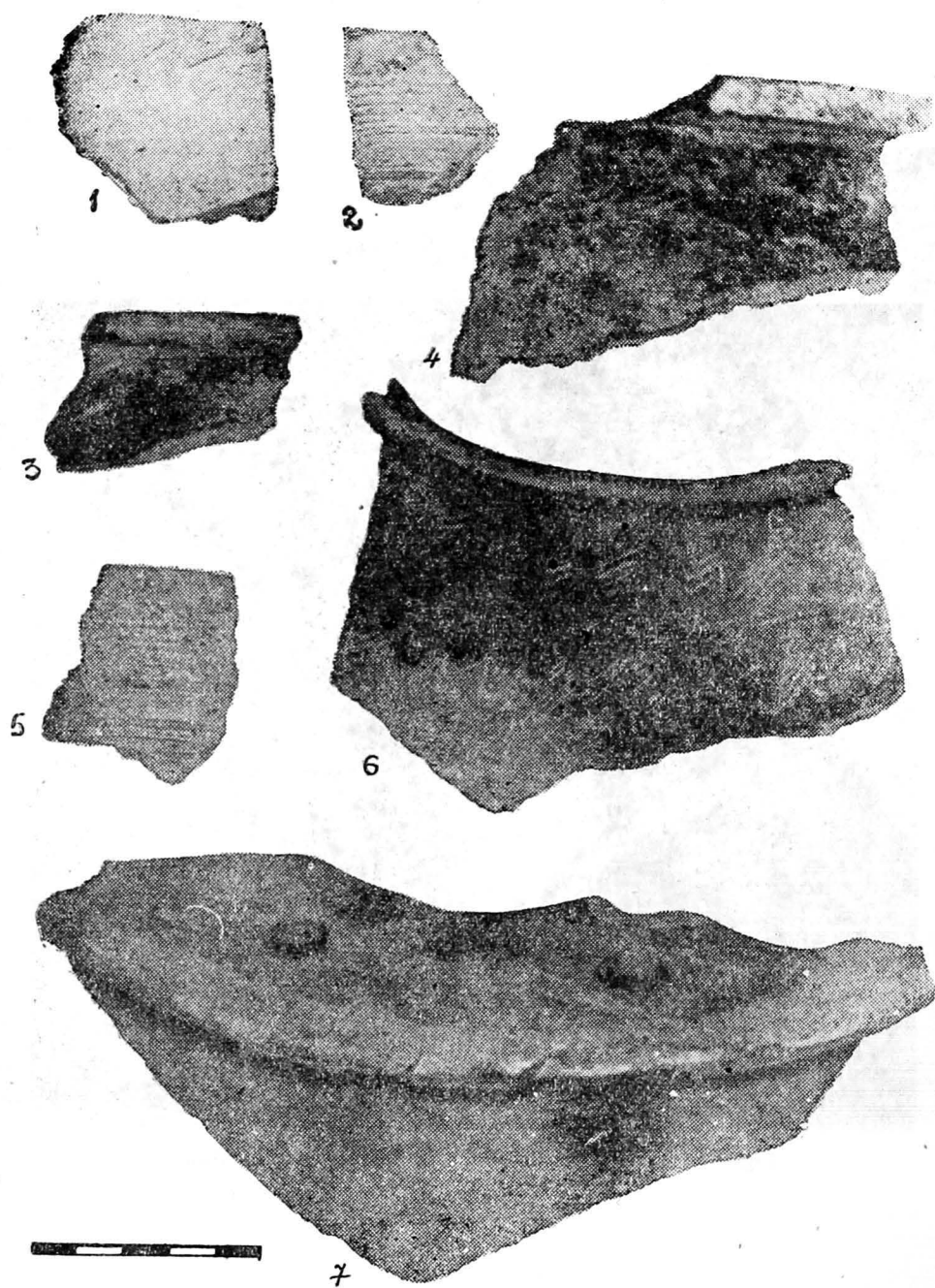

Fig. 5 — Ceramică din cuptor.

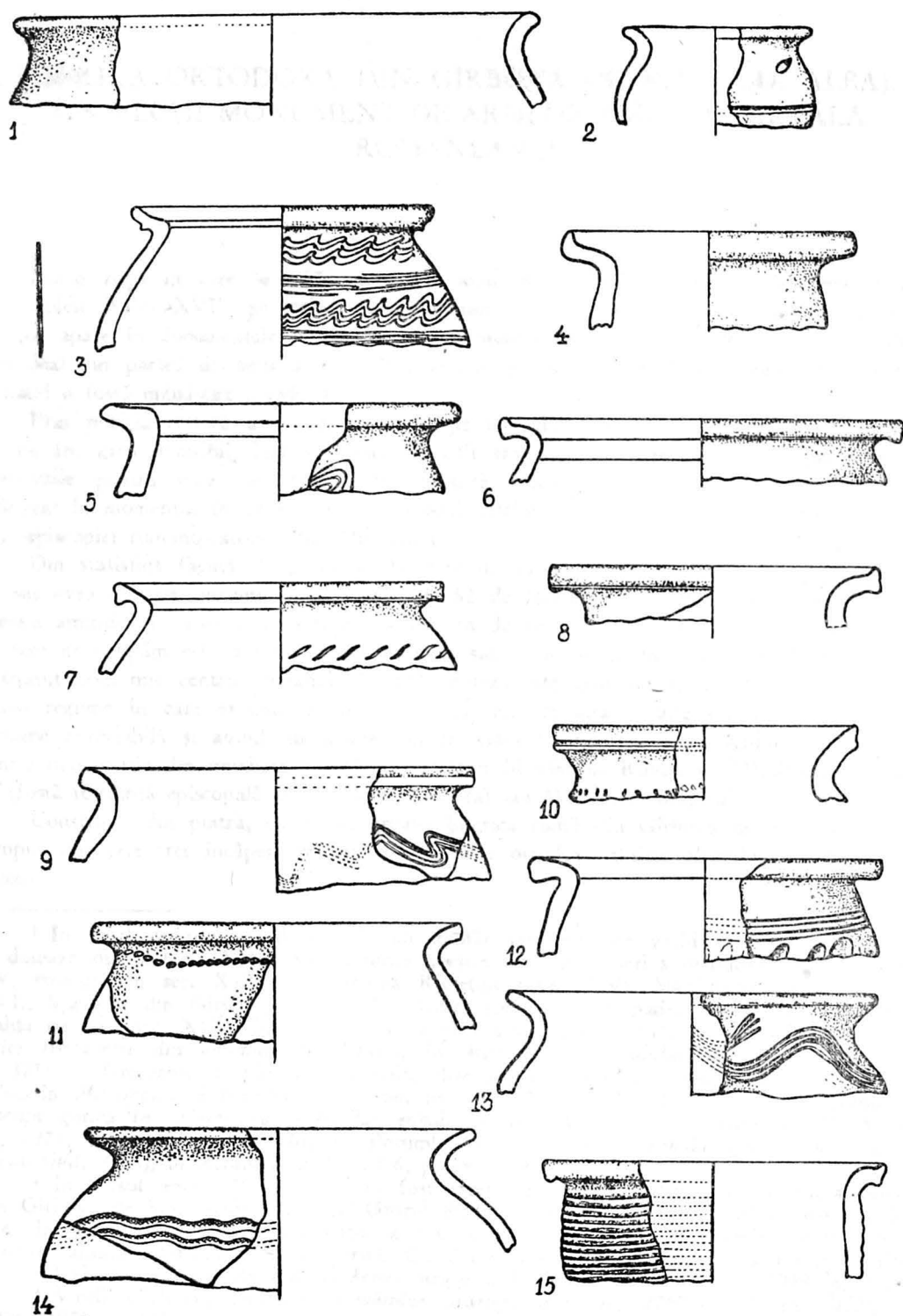

Fig. 6 — 1—8, ceramică din bordeiul 4 ; 3, ceramică din cuptor ; 9—15, ceramică din bordeiul 5.

BISERICA ORTODOXĂ DIN GÎRBOVA DE SUS (JUD. ALBA), UN VECHI MONUMENT DE ARHITECTURĂ MEDIEVALĂ ROMÂNEASCĂ

Intr-o zonă în care se află numeroase monumente românești de piatră, unele datînd din secolele XIV—XVI¹, pe valea rîului omonim cu numele satului, în satul Gîrbova de Sus (ce apare în documentele evului mediu cu numele de Gîrbova Românească), pe culmea unui deal din partea de apus a localității, se mai păstrează încă ruinele unui lăcaș de cult, probabil o fostă mănăstire ortodoxă².

Prin poziția retrasă a acestei localități pe una din văile estice ale Munților Apuseni, într-un loc greu accesibil, lăcașul acesta de cult era mult mai apărut. Este poate una din explicațiile pentru care localitatea este amintită pentru prima oară abia în secolul al XIV-lea³ în momentul în care ajunge în rîndul satelor ce făceau parte din domeniul Capitlului episcopiei romano-catolice din Alba Iulia.

Din statistica făcută de generalul Buccow în anii 1760—1762 aflăm că satul Gîrbova de Sus avea biserică precum și un număr de 82 de familii ortodoxe⁴. Este foarte posibil ca biserica amintită în această conscripție să fie cea de pe vale, din localitate, deoarece biserica de care ne ocupăm este așezată izolat față de sat, ceea ce ne face să presupunem că ea a aparținut unui mic centru monahal. Această ipoteză este generată și de faptul că ne aflăm într-o regiune în care existau la mică distanță una de alta și alte mănăstiri, unele de o vechime apreciabilă și avînd un anume rol în viața bisericească a românilor transilvăneni⁵. Dintre mănăstirile din imediata vecinătate amintim Mănăstirea Rîmeșului, Mănăstirea Geoagiului (fostă reședință episcopală în secolul al XVI-lea) sau Mănăstirea Măgina⁶.

Construită din piatră, cu ziduri groase, biserica ruină din Gîrbova de Sus are un plan compus din cele trei încăperi tradiționale cultului ortodox: absida altarului, naosul și pronaosul.

¹ În jurul orașului Aiud se află un număr însemnat de vechi monumente românești ce datează din secolele XIV—XVI. Dintre acestea amintim biserica ortodoxă din Teiuș (sec. XV, refăcută în sec. XVII), Mănăstirea Rîmeșului (sec. XV), Mănăstirea Geoagiului (sec. XVI), bisericile din Gîrbovița (sec. XV), Cicău (sec. XV), Lopadea Veche, Măgina (1611), Galda de Jos (sec. XVI). În legătură cu acestea vezi E. Greceanu, I. Cristache Panait, *Biserici românești din raionul Alba Iulia*, în *Mitropolia Ardealului*, XI, 1966, nr. 4—6, p. 327; E. Greceanu, I. Cristache Panait, *Alte biserici ortodoxe române din raionul Alba Iulia*, în *Mitropolia Ardealului*, XI, 1966, nr. 11—12, p. 723—725; Eugenia Greceanu, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în SCIA, tom 18, 1971, 1, p. 33 și urm.; Marius Porumb, *O veche ctitorie românească — Biserica din Cicău (jud. Alba)*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 285—290.

² În cursul anilor 1971—1972 au fost efectuate săpături arheologice la ruina bisericii din Gîrbova de Sus, conduse de cercetătorul Radu Heitel de la Direcția Monumentelor Istorice. În urma săpăturilor monumentul a fost parțial consolidat de Direcția Monumentelor Istorice, absida altarului fiind acoperită. Cu toate aceste măsuri degradarea ruinei continuă.

³ Iczkovits Emma, *Az erdélyi Fehér megye a középkeorban*, Budapesta, 1939, p. 26, 60.

⁴ Virgil Ciobanu, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760—1762*, în *AIIN*, III, 1924—1925, p. 625.

⁵ Vezi Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936.

⁶ Eugenia Greceanu, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în SCIA, tom 18, 1971, 1, p. 33 și urm.

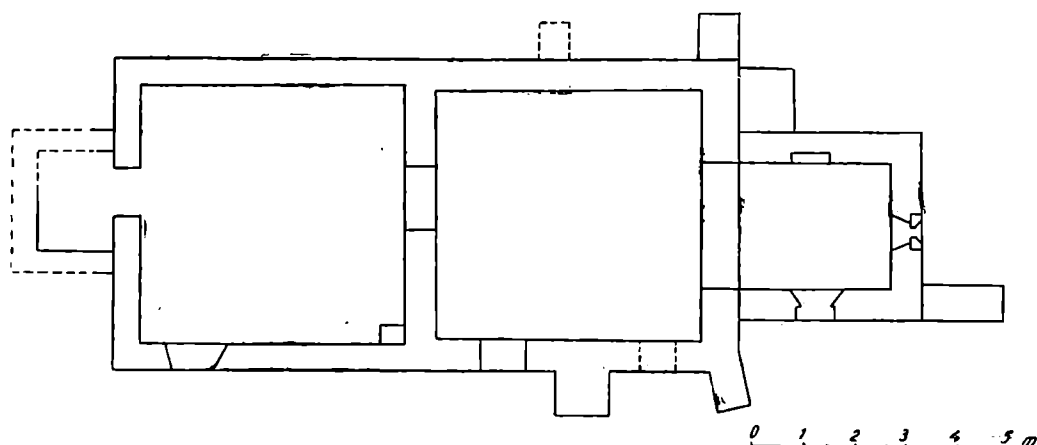

Fig. 1 — Gîrbova de Sus. Planul bisericii ruină.

În prezent se conservă integral doar absida decroșată a altarului, de formă dreptunghiulară (avînd dimensiunile interioare $3,60 \times 2,90$ m), încăperea fiind acoperită cu o boltă semicilindrică.

Naosul de formă aproximativ pătrată este și el de mici dimensiuni ($5,20 \times 5,40$ m). Încăperea a fost tăvănită, ținînd seamă de faptul că în partea superioară a zidului, deasupra arcului ce desparte altarul de naos se află o mică deschizătură ce făcea legătura între podul de deasupra altarului și cel de peste naos.

În colțul sud-estic și pe perețele de miazăzi se află cîte un contrafort, ce aveau rol de susținere a zidurilor, de consolidare a edificiului, așezat pe un teren destul de accidentat. Contraforți au fost ridicați într-o fază ulterioară și pe latura de nord a naosului, precum și în colțul sud-estic al absidei altarului.

Pronaosul este prevăzut cu ziduri ce diferă ca grosime de cele ale naosului și ale altarului, fiind mai subțiri, ceea ce duce la presupunerea că el a fost adăugat într-o fază ulterioară.

Prin dimensiunile reduse și prin forma planului din prima fază de construcție biserica din Gîrbova de Sus amintește îndeaproape de numeroase monumente românești transilvănene ce datează din secolele XIII—XV. Dintre acestea pot fi invocate bisericile de la începutul secolului al XV-lea de la Leșnic (cca 1400), Crișcior (1404), Ribița (1417)⁷, Hălmașiu (secolul XV)⁸, dar și mai vechile biserici din secolul al XIII-lea de la Strei, Rîu de Mori, și Strei Sîngorgiu⁹.

Un element arhitectonic arhaic ce contribuie la o datare timpurie a bisericii este ancadramentul de fereastră a altarului, care face parte dintr-o serie tipologică ce aparține ambianței romanice. Bolta semicilindrică a absidei dreptunghiulare a altarului, deși în general constituie o formă atipică ce apare în arhitectura românească în ambianța romanică, sau la construcții romanico-gotice, continuînd să fie utilizată și în secolele următoare, în cazul de

⁷ Virgil Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, în *ACMIT*, 1929, p. 18—20.

⁸ Dan Căpățînă, *Cercetări arheologice la Hălmașiu și Vîrfurile (jud. Arad)*, în *Revista muzeelor și monumentelor, Monumente istorice și de artă*, 1976, 2, p. 76 și urm.

⁹ Vasile Drăguț, *Biserica din Strei*, în *SCIA*, tom 12, 2, 1965, p. 299—317; Vasile Drăguț, *Vechi monumente hunedorene*, București, 1968.

Fig. 3 — Gîrbova de Sus. Vederea ruinei bisericii dinspre sud-est.

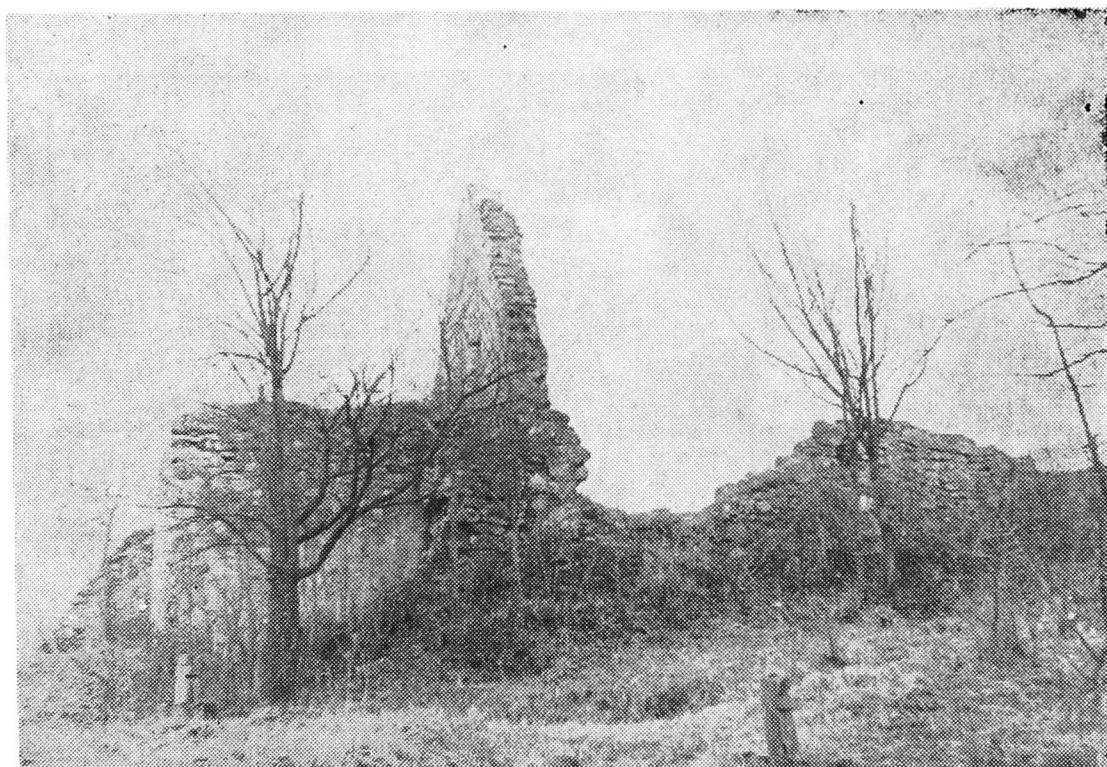

Fig. 4 — Ruina bisericii din Gîrbova de Sus. Vederea laturii de nord.

Fig. 5 — Girbova de Sus. Vedere din naos spre altar.

Fig. 6 — Ancadrament de fereastră semicirculară de la absida altarului.

Fig. 2 — Inscripția din 1530 de pe peretele estic al absidei altarului.

față poate contribui alături de fereastra semicirculară de tip romanic la datarea monumentului cel mai târziu la sfârșitul secolului al XIV-lea sau la începutul celui următor.

În absida altarului pe peretele nordic, precum și pe cel răsăritean se mai păstrează fragmente din vechea pictură murală ce împodobește odinioară interiorul. În firida proscomidiei, pictura se păstrează în mai multe straturi, din care se mai poate distinge, conservată doar fragmentar, imaginea lui *Isus al milelor* („*Vir dolorum*”), așa ca și la Mănăstirea Rîmeișilor, ce se află la mică distanță de această localitate¹⁰.

Pe peretele estic, în stînga ferestrei se mai poate observa, deși foarte deteriorată, scena *Plîngerea lui Isus*, realizată în culori calde: ocruri, brun, roșu de Siena, galben, albastru și griuri, amintind picturile din veacul al XIV-lea și al XV-lea din Țara Hațegului, Ținutul Zărandului și al Hunedoarei¹¹.

Pe același perete răsăritean al absidei, în dreapta ferestrei mediane, este reprezentată *Maica Domnului cu pruncul în brațe*, pictură ce a fost realizată, evident, de aceeași zugrăvi ce au pictat și scena amintită anterior. Și în acest caz se poate observa existența unui strat de pictură mai vechi. În partea de jos, pe poala Maicii Domnului, se află o inscripție zgîrîtă, scrisă cu litere chirilice: „ІЕРЕИ МІКЛЕА” și anul „7039” (1530).

Rezultă că la această dată pictura bisericii era deja demult realizată, am putea spune că era chiar învechită din moment ce acest călugăr Miclea își lua îngăduința să facă însemnări chiar în absida altarului.

Un mic fragment de frescă se păstrează și în naos, sugerîndu-ne ipoteza că și această încăpere a fost decorată cu pictură murală. Fragmentul se găsește în partea de jos a peretelui estic, în colțul nordic și se mai pot distinge urmele unor falduri ce decorau registrul inferior al întregii încăperi, așa cum era obișnuit la bisericile ortodoxe în general.

Dispoziția scenelor iconografice păstrate în absida altarului este neobișnuită. Cu excepția scenei de la proscomidie, celelalte două nu le mai întîlnim plasate în acest fel la nici una din bisericile românești din Transilvania medievală¹².

¹⁰ Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, București, 1970, p. 18 și urm.

¹¹ V. Drăguț, V. Florea, D. Grigorescu, M. Mihalache, *Pictura românească în imagini*, București, 1970, p. 17 și urm.

¹² Pentru iconografia absidei altarului vezi I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1973, p. 62 și urm.; Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, București, 1970.

Pe baza elementelor de planimetrie și a detaliilor arhitectonice, biserica ruină de la Gîrbova de Sus poate fi datată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, sau la începutul secolului următor. În această primă fază clădirea se compunea din altar dreptunghiular decroșat și naos. Acoperișul era în două ape deasupra naosului și era separat de cel de peste altar. Într-o fază ulterioară a fost adăugat pronaosul și unele dintre contraforturi. Probabil din această perioadă datează și stratul al doilea de pictură. Biserica a fost părăsită probabil încă înainte de începutul secolului al XVIII-lea, deoarece ea nu apare în conscripțiile timpului.

În jurul bisericii se mai pot vedea cruci vechi de piatră ale unui mic cimitir, ale căror inscripții sînt șterse de vreme.

MARIUS PORUMB

DIE RUMÄNISCHE KIRCHE VON GÎRBOVA DE SUS (KREIS ALBA),
EIN ALTES BAUDENKMAL DER RUMÄNISCHEN MITTELALTERLICHEN
BAUKUNST

(Zusammenfassung)

In der Nähe der Stadt Aiud, im Dorfe Gîrbova de Sus, befindet sich eine alte Steinkirche, vom Ende des 14. oder Anfang des 15. Jahrhunderts.

Die rumänische Kirche von Gîrbova de Sus gehört zu einer grösseren Gruppe von Baudenkmalern die im Gebiet der Westkarpaten liegen.

UN SIGIL INELAR CU INSCRIȚIE SLAVONĂ ÎN COLECȚIILE MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI DIN CLUJ-NAPOCA*

În colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca se păstrează, neinventariată, o curioasă piesă. Este vorba de un inel de aur, cu bogate ornamentații, avînd incastrată o gemă. El face parte din Secția *Tezaur* a muzeului clujean, în registrele acesteia fiind trecută o proveniență incertă: „Transilvania. Alba Iulia?”. Locul descoperirii acestui inel este, așadar, în baza informației deținute de instituția păstrătoare, cu totul nesigur.

Inelul de aur pe care îl prezentăm în nota de față are următoarele dimensiuni: $3,1 \times 2,4$ cm.

El este ornamentat, prin excizie, cu lujeri stilizați, pe ambele laturi (fig. 1 — fig. 2), avînd mici cerculețe incizate pe bordura circulară a capului inelului. Pe bază de analogie, prin formă și caracteristicile tehnice, el se înscrie între tipurile de inele de aur romane ce pot fi date cu precădere în secolul III e.n. De proveniență antică este și gema incastrată în rama circulară a inelului. Gema este confecționată din iaspis roșu și reprezintă, se pare, un personaj masculin într-o scenă de arat (fig. 3).

În fața acestor elemente, se poate deduce proveniența piesei: un centru roman important din provincia romană Dacia, unde se găsea purtătorul acestui inel, un personaj de vază, desigur. Centru roman care poate fi chiar *Apulum* — Alba Iulia.

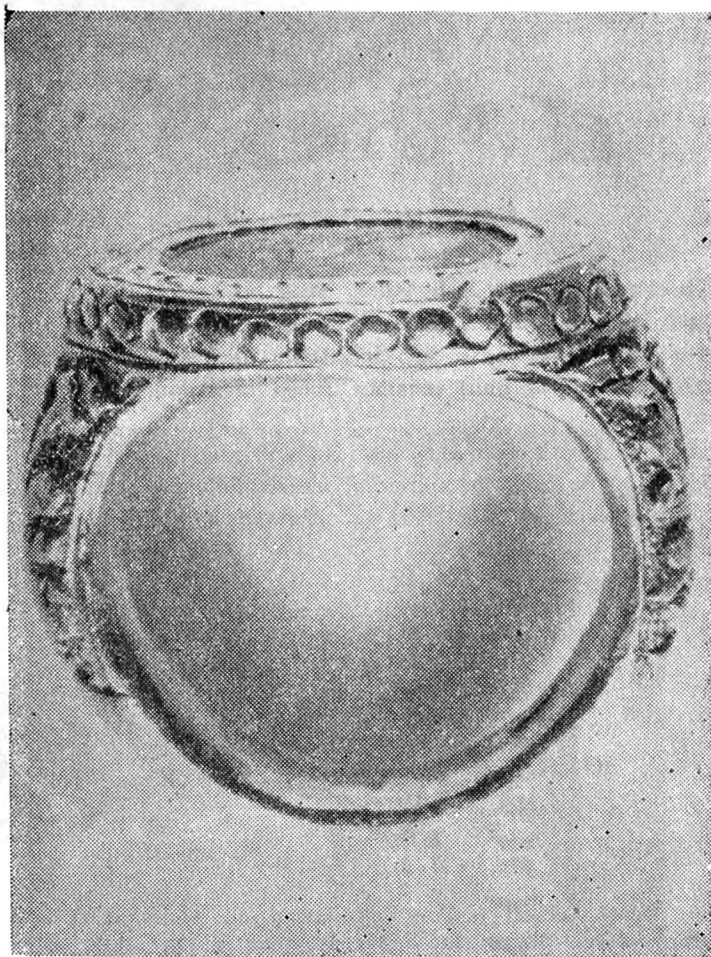

Fig. 1.

* Mulțumim și pe această cale colegului N. Vlăsa, de la Muzeul de istorie al Transilvaniei, care ne-a înlesnit publicarea piesei.

Fig. 3.

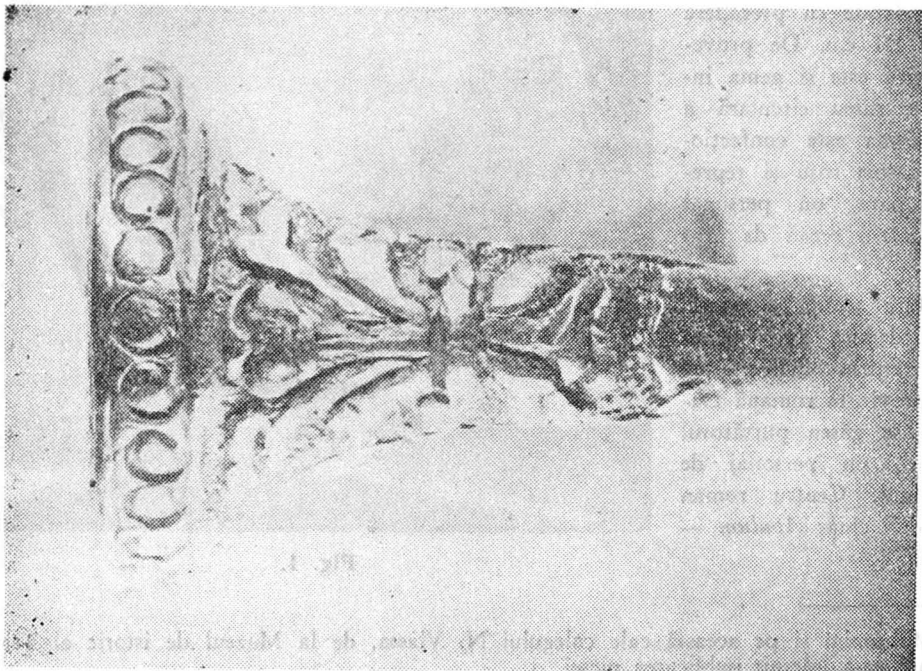

Fig. 2.

O a doua pagină din istoria acestei piese se deschide în plin ev mediu. Dacă nu ne este cunoscută modalitatea de transmitere a piesei în discuție din secolele III—IV e.n. pînă în secolele XV—XVI, știm că în acest din urmă răstimp istoric, posibil după o descoperire întâmplătoare, inelul de aur roman primește o nouă utilizare și, în consecință, o nouă semnificație.

Probabil că acest inel este folosit acum în jurul centrului ortodox românesc de la Alba Iulia drept sigil, primind o inscripție circulară în rama care fixează gema antică. Textul acestei inscripții, în slavonă și cu slove chirilice, este următorul:

† | Г | Н | П | В | К | М | Т | Р | В | І | В |

М | В | О | Р | Н | Б | Р | Д | М | Ж | А | В

în traducere românească: † Acest inel l-a făcut Bratul.

Personajul care îl folosește acum, noul posesor al piesei antice deci, este, fără îndoială, un român, Bratul, poate un cnez ori un cleric, căci nu poate fi acceptată interpretarea după care Bratul a făcut inelul, deci a transmiterii numelui meșterului care ar fi gravat inscripția slavonă pe inelul antic; inelul a fost confecționat în epocă romană, fiind acum, cu textul slavon, refolosit ca sigil medieval.

Ne apare, astfel, semnificativă refolosirea piesei romane din provincia Dacia în cadre feudale românești din Transilvania, în jurul aceluiași centru important de la Apulum—Alba Iulia, în evul mediu deopotrivă centru cultural și bisericesc al românilor transilvăneni.

NICOLAE EDROIU

UN SCEAU ANNULAIRE AVEC INSCRIPTION SLAVONE DANS LES COLLECTIONS DU MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE, DE CLUJ-NAPOCA

(Résumé)

Dans la présente note l'auteur communique un bague d'or romain de la Dacie, provenant probablement d'Apulum—Alba Iulia, qui a un sertissage d'une gemme de la même époque. Ce bague, redécouvert au Moyen Âge, a été utilisé dans les XVe—XVIe siècles comme sceau annulaire, mais il a reçu un texte slavon entaillé, circulaire, qui, en traduction roumaine, signifiait: *Ce bague l'avait fait Bratul.*

Ce Bratul est un roumain transylvain, originaire probablement de l'environnement du centre culturel et ecclésiastique d'Alba Iulia, un cneze ou un cleric, qui réutilisait en plein Moyen Âge un bague antique comme sceau annulaire.

CRONICA HABANĂ DE LA CLUJ

În Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca, înregistrată sub titlul „Historia Anabaptistarum“, se păstrează în manuscris o cronică habană (anabaptistă), avînd formatul în 8° (15,5×10 cm)¹.

Cronica provine din colecția de manuscrise a Muzeului ardelean de odinioară, ea fiind achiziționată de amintita instituție, după mărturia ștampilei aflate pe ultima pagină, la 20 februarie 1919. Coperta de piele, relativ deteriorată, poartă pe ambele table cîte două clame din aramă. Coperta este ornamentată cu motive vegetale, florale stilizate și geometrice realizate prin presare cu tipare de metal. Inițial ornamentele au fost aurite. De-a lungul secolelor, coperta, tocindu-se aurul, s-a șters, iar urmele se păstrează doar pe alocuri. Din această cauză este greu a distinge conturul motivelor ornamentale, puîndu-se sesiza doar caracterul lor. La aproximativ 3—4 mm distanță de marginile copertei se observă un cadru alcătuit din două linii paralele (avînd între ele o distanță de 2 mm) verticale, respectiv orizontale. Urmează un chenar lat de 1 cm, în care sînt presate ornamente vegetale stilizate continue, se repetă apoi cadrul de la marginea copertei. La o distanță de 5 mm urmează un alt chenar, format de data aceasta dintr-o singură linie, delimitînd o suprafață de 4×10 cm. În acest spațiu, așezată central, se observă o compoziție de motive florale, vegetale stilizate, în jur niște ornamente în formă de floricele cu 6—7 petale, atît în partea superioară, cît și în partea inferioară (pl. I; pl. II, fig. 1—3), așezate în linie ornamente vegetale stilizate (compuse din ghinzi?). Ornamentele chenarelor amintite înguste (de 2 mm) sînt formate din linii orizontale paralele, iar spațiul central este înconjurat de motive în formă de lance compuse tot din linii paralele orizontale. Deasupra spațiului central al copertei, într-o bandă de 4×1,2 cm, a fost presat anul 1631 (de pe coperta din dos lipsește anul).

În partea interioară a copertei se află lipit un ex-libris de 7,3×11 cm, format dintr-un blazon și o inscripție (pl. III). Elementele blazonului sînt următoarele: un scut cu marginile laterale drepte, în partea inferioară (la talpă) terminîndu-se printr-o acoladă. Cîmpul scutului este împărțit în patru cartiere. În primul cartier se conturează profilul unei păsări (lebedă?) înconjurată de arbuști. În al doilea cartier este prezentat un turn (donjon?), deasupra acestuia un vultur cu aripile desfăcute, în poziție de zbor. Elementele din cartierele 3 și 4 sînt identice, ordinea repartizării lor în cadrul cartierelor este inversată (1=4, 2=3). Scutul este timbrat de un fragment de armură cu coif, deasupra coifului se află o coroană deschisă, două pene de struț (?) încrucișate, între ele o spadă așezată cu mînerul pe coroană. Coiful și scutul sînt înconjurate de lambrechinuri. Sub scut se citește următoarea inscripție în limba latină, scrisă cu majuscule: INSIGNE / SPECTABILIS AC GENEROSI D(OMI) NI, D(OMI) NI. STEPH(ANI): WALDHÜTTER/DE ADLERS=HAUSEN / SACRAE

¹ Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca, Ms. nr. 3217 (în continuare: Ms. nr. 3217). După mărturia ștampilei aflate pe ultima pagină numerotată, manuscrisul provine din colecția Asociației Muzeului Ardelean.

REG(IAE): HUNG(ARIAE): ET BOH(EMIAE): MA(IES)T(A)TIS / CONSILIARII, ET CIVITATIS CIBINIENSIS / CONSVLIS PROVINCIALIS.

După cum reiese din text, blazonul reprezentat pe ex-librisul aflat în interiorul co-pertei aparține lui Stephan Waldhütter de Adlershausen. Sub inscripție se citește următorul text: Del(ineavit) et sculp(sit) Samuel Schardi. După mărturia textului, ex-librisul lui Stephan Waldhütter a fost executat, așadar, de cunoscutul gravor transilvănean, originar din Cluj, Sámuel Sárdi². Sub ex-libris sînt două însemnări manuscrise în limba latină, deosebite atît în privința conținutului, cît și din punct de vedere al grafiei: 1. „Mss. Historicum de Fatis Anabapt(istarum)“, 2. „Historia Anabaptistarum“. Manuscrisul este consemnat în inventarul bibliotecii sub acest din urmă titlu, deși întregul text este scris în limba germană.

Volumul compactat în piele în anul 1631 este numerotat pe file, conținînd 286 file cu text și 6 file albe. Numerotarea acestora continuă, după sistemul obișnuit și astăzi, pînă la fila 100, de la care la cifra de 100 se adaugă numărul ce urmează (de ex. 1001, 10025, 10046 etc.). La fel se procedează și de la fila 200 în sus (de ex. 2001, 20046, 20091).

Paginile 1—14 de la începutul volumului conțin un indice de nume alcătuit în ordine alfabetică, intitulat: „Register über dieses Büech, wo unnd an welchem blat eines jeden Brueder namen auff das beldist zu sey, gestelt nach dem Alten Phabet“. După registru urmează o filă albă, apoi, numerotat iarăși începînd de la 1 pînă la 39, un fragment cu titlul: „Vom Todt und dem Jüngsten gerücht von der Hellüschen Pein: Und von der Hümlüschen freüdt“. Pe pagina 40 se află o însemnare de un rînd, iar următoarele trei file (41—42—43) sînt albe. Începînd de la fila 44 pînă la 291 urmează ultima parte a manuscrisului: „Beschreibung was süch verlossen hat mit unnd bey der gmain des Herren: Seit got die selbig Inn disenn Letztenn Alter der welt wider auffgerücht und Anngeordnet hat Ja aus allem Völckbern und nationen versamlet nun sey lob. Vom 1524: Jar her verzaichnet auff kürtzesi“ (pl. IV).

Privind conținutul volumului, acesta se compune din trei părți diferite. Prima parte este un indice de nume, în care sînt înșirate persoane referitor la care se găsesc însemnări în cuprinsul volumului, indicîndu-se paginile la care se scrie despre activitatea acestora. Indicele conține în total 414 nume³. Partea a doua este o scriere cu caracter dogmatic, iar a

² Pataky Dénes, *A magyar rézmetszés története*, Budapest, 1951, p. 214.

³ Numele sînt rediate respectîndu-se grafia originală din manuscris.

A

Anthonj wursner, Adam Schlegl, Andres gaupper (?), Anna Mallerin (?), Anderl Klöpfer, Anderl von fülach Anthonj Prim (?), Andres Turch (?), Aberham schneider, Altwaser mair hofer, Andres arnolt, Abten werner, Anders mairhoffer, Ambrosj pfeiffer, Adam Eppenstainer, Anderl wälsch, Adam prurschmör (?), Adam Bader, Adaver büchner, Abel Schneider, Adam neiffer, Abel orschershasser, Amdves Klesath, Anders lehner, Abraham laub, Ambrosius, Anderas gauper, Auß Zogt aus mähren:

B

Balthasser Huebmair, Burchart von Offen, Bärtl Sinbertch, Bärtl Rürdmair, Blasj Berch, (?), Burckhart Bärenreh (?), Bärtl Ringl, Bärtl Gutscher, Balser mairhoffer, Bartl Schlessinger, Balthausser Schmid, Bärtl Schurs-ter, Bärtl Rebner, Bastl Glasser, Bastl Dietrich, Blasij otztaller, Bärtl hentaller,

C

Casper Tauber, Cristl alseiider (?), Casper Schuester, Casper behm, Casper Braitmichl, Casper Kleintopff, Christl Harina, Casper Tüschler, Crüstl ienrsch (?), Caspar Ebner, Christant Schuester, Conrat Schuester, Caspe, Hueber, Carus Treitzl, Christof Achtzeit (?), Conrat Hanitzman (?), Christl bürcher (?), Claus Telbinger, Christl santeller, Claus Schuester, Crüstl Schödt, Crüstl lerüch, Crüstl Zwiensch, Crüstl stainer, Crüstl gschaad, Christant Dietl, Cristof Rüggl, Christl Hurter, Christan gasteiger, Casper Schuester, Conrat glasser, Casper Jillo, Conrat Rüter, Claus Brädel entschlaffen

D

Dauüdt beham, Damel Graps (?), Dauüdt Hassel, Daniel Hellrigl

treia — cea mai interesantă din punctul nostru de vedere — un fragment dintr-o cronică habană cu caracter istoric, cuprinzând evenimentele mișcării anabaptiste din anul 1524 pînă la 1625. Din această scriere, ne interesează îndeaproape partea cuprinsă între paginile 49—291, care conține știri referitoare și la habanii stabiliți în Transilvania începînd din anul 1621.

E

Erhart saüller (?), Enoch westfal

F

Fülig platner, Fabian Sütz (?), Franciso von Dersag, Feltaller, Frantz Moritz, Friedrich samson, Frantz wallder,

G

Georg grüenwalt, Gerg LadenDorffer, Gregor behem, Gabriel Arnhorn, Gilg federspül, Gregor behem, Gerg Karsch, Grüves Buchler, Gallperger

H

Hanß Hut, Hanß schlaffer, Hanß harsch, Hanß Toller, Hanß inwurrer (?), Hanß Tuechmacher, Hanß Oberort-scher (?), Hanß grüenwalter, Hanß Ptz, Hanß wuchrower (?), Hanß fridl, Hanß Thamer, Hanß Zimerauer, Hanß Glöpfner, Hanß Mändel, Hanß lübbich, Hanß Staudach, Hanß Gentner (?), Hanß Platner, Hanß Münich, Hanß Schuester, Hanß gergen Hoffer, Hanß Käuffer, Hanß schlach in di Pfanen (?), Hanß gütenhonj, Hanß Heß, Hanß Sertschler (?), Hanß Gurtzhain, Hanß Schindler, Hanß Baders seun (?), Hanß Gürsner, Hanß Schmidt, Hanß Glampfer, Hänsl Büchner, Hänsl Gärber, Hänsl Gräl, Hainrich Adam (?), Hänsl Zwinger, Hanß Brüthner, Hänsl Schneüder, Hänsl Kürcher, Hänsl Klemp, Hänsl von Keln, Hanß langenbach, Hanß Arbeiter, Hanß Heidelberger, Hanß Neuhöffl, Hanß von Holn (?), Hänsl Manger, Hänsl Schlegl, Hänsl Zwinger, Hanß Müssel, Hänsl Redermacher, Hänsl landmant, Hänsl pseürer, Hänsl Züllerer, Hänsl Valltauf, Hänsl Lürsch, Hanß Zurschenhamer (?), Hänsl Huebmair, Hainrich miller, Hänsl Franckh, Hanß Zinerman, Hanß Gräl, Hänsl schweitzer, Hänsl Harschneider, Hanß Neumair, Hanß gantner, Hainrich Schweizer, Hanß Sailler, Hanß Schmidt, Hanß Franckh, Hänsl Hofmair, Hanß Torn, Hänsl Adamer, Hanß Pomersomer, Hanß Stanils, Hanß Jacob, Hänsl somer, Hänsl widman

J

Johanes Hut, Jacob wiideman, Jacob Hueter, Jorg Zaunring, Jorg wagner, Johannes bair, Jäus, Jaromir Hüll, Jorg fasser, Jorg Mairhoffer, Jacob Häusslen, Jacob Kürcher, Jacob Soeschler, Jorg Haije, Jacob Birder, Jorg Rader, Jorg ladenDorffer, Jorg Grueber, Jopst Soeschler, Jocham Schuester, Jopst westenburger, Jorg Knofloch, Jullius Klampferer, Jorg weber, Jorg wüsser (?), Joseph Tobelhamer, Johannes Süchl Schmidt, Joseph Schuester, Jorg mair, Jorg urmacher (?), Jorg Heß, Jorg paurschelder, Jacob weber, Jorg plamer, Jacob Güß, Jorg arscher, Jorg wenger, Jacob Platzer, Jorg Tobl, Jacob Kägl, Jacob mäerschl, Jorg Lackhorn, Joseph Hausser, Jorg weiler, Johannes Han

K

Kuentz fürchter, Kuentz Herlich, Kuentz Kürwaller,

L

Leon Hart von Luechtenstain, LeonHart schirmer, Leon Hart Föürsch (?), Ludwig Hetzer, Lamprecht Grueber, Lorentz Schuester, Ludwig Fest, Leunhard Lochmair, Leonhart Rodt, Leunhart Lantzenstüll, Livul sturch in boln (?), Lüpl, Leonhart schuester, Lang Hanß, Leon Hart Klamp, Lavantz Huef, Lavantz Von Schwatz, Lürndl lueschauer (?), Lavantz Bürcer, Leonhart Dax (?), Lürndl Schneider (?), Ludwig Toworscher (?), Ludwig Zimerman, Leonhart maurer, Lamprecht schuester, Leonhart Poltzinger, Leonhart Schmidt, Leunhart Sumerauer

M

Müllchel Satler, Martan Maller, Michl beham, Martan aus wil gratis (?), Merten weit, Michl martischüller (?), Mades Legeder, Madtes gasser, Melchor Zmierman, Müchl Platner Schuester, Müchl Kramer, Müchl Kerrin (?), Melchner Gelner, Matias Schmidt, Müchl welthaller, Melchor waal, Müchl planer, Melchor Obererscher, Melchor Runescher (?), Melchor Gaßer, Mathes, binder, Mathes Schneider, Merthen Häring, Mattes grüers büchler, Mattes mair, Melcher platzer, Merte wolff, Mattes büchler, Müchel Hassel, Matias mair, Müchl albrecht, Müchl Oberorscher, Marx Jlle, Marthin Hedrich, Marthin goldman, Marthin Würsch, Müchl fiischer

N

Nürschel gaiers böchler, Nicoläsch Holba, Nielstain

O

Oswalt glait, Ofrus grässinger, Otu

P

Phipp Hutten, Petter Vorderl (?), Peter planer, Petter sein Knecht, Peter Kranawüter, Phölüp zu aufspitz, Petter Holba, Petter Rüdeman, Petter walbert, Petter Hagn, Petter Hagn, Paul Schuester, Paul Zimerman, Peter Dürerlich, Petter Harrich, Petschneider, Petter Dürarsch, Plasij Harrer, Peter Klemp, Petter Blesch, Paul Herer, Peter Trüer, Peter Sämer, Paul Hitzinger, Peter Hasel

Q

Manuscrisul păstrat la Cluj sub titlul de „Historia Anabaptistarum“ nu a fost studiat pînă în prezent. Menționăm însă faptul că eminentul cercetător al mișcării anabaptiste Robert Friedmann, în repertoriul său privind cronicile anabaptiste, a introdus cîteva rînduri și despre cea de la Cluj⁴. De fapt Friedmann nu cunoștea manuscrisul, deoarece în repertoriul citat nu a menționat decît partea dogmatică și cea istorică. Despre partea dogmatică știa că ea ar cuprinde doar 10 file, în loc de 39, cîte are în realitate. Nu amintește despre indicele de nume, în care figurează o serie de personalități cunoscute ale mișcării anabaptiste, dar și mulți alți membri ai mișcării, numele cărora a rămas necunoscut, ele nefigurînd nici în monumentală lucrare de patru volume, Enciclopedia Mennonită, întocmită și editată în Statele Unite⁵. Este greu de presupus ca, în caz dacă Friedmann cunoștea volumul, un asemenea document să fi scăpat atenției sale. Aceasta cu atît mai mult, cu cît cercetătorul amintit a acordat o atenție deosebită problemei emigrării habanilor în Transilvania, publicînd și cronică de la Nitra⁶ — de fapt fragmentele păstrate ale cronicii, scrise de Jakob Werner, învățătorul școlii habanilor de odinioară de la Vințul de Jos. Cronică lui Werner reprezintă o foarte importantă sursă privitor la problema emigrării, a etapelor colonizării habanilor în Transilvania. Pe de altă parte, ea înlesnește localizarea comunei habane de la Vințul de Jos, reconstituirea organizării ei interne. Pe baza bibliografiei indicate de Friedmann conchidem că el știa despre „Cronica de la Cluj“ doar din repertoriul izvoarelor cehoslovace aflate în arhivele și bibliotecile din Transilvania, repertoriu întocmit și publicat de către istoricul cehoslovac Josef Macůrek⁷.

R

Ramlaß Hügo, Rürpl von Ranistram, Ruodlof Hürtzl,

S

Sügmundt Schützinger, Simon wändl, Stoffl Spängler, Schluechter Hanß, Sigl Hosaur, Stoffl Hügo, Stächnus Lotter, Simon butz, Sügmundt Hosaur, Sügl Büchler, Stoffl gärber, Stoffl Rüemer (?), Seuffert bindert, Stoffl radt, Stoffl scheursch, Stern an Himeli, Stern an Himeli, Sebastian düsttervasser

T

Thoman Herman, Thoman Walthauser, Thoman Schmidt, Thoman Eppenstainer, Thoman Rin, Thülman Thönel Haring, Thoman Schuester, Thoman Han, Thoman Phraurscher (?)
Valtan Winder der gmain, Elster der gmain

U

Urschl Opentreiberin, Ualtan gfel, Ullrich Statler, Urschl¹ Holtrüglin, Uhl Hoffer oder gschail, Ualtan Schneider, Uhl Stüber, Uestl, Ualtan mair, Uoiit Tschnift (?), Ualtan Härl, Ualtan mager, Uhl Platner, Ualten breundl, Veit hagn, Uhl Zimmerman, Veit urmacher, Uhlrich Jasi

1) Urschl = Ursula

W

Wülhalm Räbl, Wolfgang Brandl Hueber, Walser mair, Walser Schneider, Wolff aufm gotzenberg, Wülhalm grüßbacher, Wolff Sailler, Wastl wardeiner, Wastl Schmidt, Wastl binder, Wendl Nümerber, Wolff mair, Wolff Hueber, Wendl Helba, Wastl Hueber, Wastl Räusch, Wastl Haltzi, Wolff binder, Wenesh Kelter, Walser Hassen welter, Wolffl gasteiger, Wensch Schmidt, Walser weber, Wöfel Hungen, Wolf von Znaim, Wolffl Kaufer, Wolf Staudl, Wülhalm molt, Wülhalm molch, Wiez zu Brübwitz ist Zu Jangwei (?)

X

Y

Z

Ja sein 6 Brieder erwelt wordn androas amssler Albrecht Jacob blakimper (?): man 3 Brieder: Bestädigt Hanß aug, odrg Jor (?), Thoman Wilhelm.

⁴ Robert Friedmann, *Die Schriften der Hutterischen Taufergemeinschaften*, Wien, 1965, p. 18.

⁵ *The Mennonite Encyclopedia*, Scottdale, 1955—1959.

⁶ Robert Friedmann, *A newly discovered source on the transmigration of the hutterites to Transylvania*, în *Mennonite Quarterly Review*, 1961.

⁷ Josef Macůrek, *Nouveaux rapports sur les matériaux relatifs à l'histoire tchécoslovaque contenus dans les archives et les bibliothèques de la Transylvanie*, în *Vestník Kralovské České Společnosti Nauk*, 1926, p. 63.

Desigur, din opera pe care o analizăm ne interesează mai cu seamă partea a treia a manuscrisului, cronica istorică, și în primul rând datele pe care le conține aceasta în legătură cu habanii așezați începînd din 1621 în Transilvania. Înainte de a trece la analiza acestor informații, credem necesară o prezentare succintă a diferitelor scrieri anabaptiste, din care face parte și cronica de la Cluj. Totodată, pentru o mai bună înțelegere a întregii problematice, vom aborda pe scurt unele trăsături ale mișcării anabaptiste după înăbușirea războiului țărănesc german (1525) și a „comunei din Münster” (1534), căci din aceste trăsături rezultă și specificul scrierilor anabaptiste. Problemele legate de scrierile anabaptiste (caracterul, conținutul acestora etc.) nu au fost tratate pînă în prezent de istoriografia românească. Prezentarea lor o credem necesară cu atît mai mult, cu cît în bibliotecile din țara noastră s-au păstrat o serie de scrieri anabaptiste cu caracter și conținut diferit⁸.

Anabaptismul a fost un produs al mișcărilor de reformă din Germania. Baza sa de clasă era identică cu cea a mișcărilor eretice de nuanță țărănească și plebeiană. Majoritatea adepților anabaptismului proveneau din sînul acestor pături, determinînd caracterul ideologic, obiectivele social-politice ale mișcării, fapt care explică, de ce anabaptismul s-a ridicat în chip necesar împotriva reformei burgheze, dezvoltînd mai departe tendințele antif feudale reprezentate de ereticii protestanți timpurii, precursori ai reformei populare. Din cauza învățăturilor propovăduite, a preconizării unei societăți bazate pe ideile comunismului primitiv, atît biserica catolică și aliata ei reacțiunea feudală, cît și biserica protestantă — avînd, de altfel, aceeași aliată — au decretat prigoana împotriva anabapțiștilor. Fapte istorice stau mărturie pentru acțiunea propagandei anabaptiste în cadrul mișcării de Reformă încă în perioada premergătoare războiului țărănesc german, și apoi pentru rolul ei în cursul acestui război. Conducătorul reformei populare din Germania, Thomas Münzer, întreținea strînse legături cu fruntașii mișcării anabaptiste încă din anul 1520, iar o parte din aceștia au devenit propagatori ai concepțiilor sale în timpul evenimentelor din cadrul războiului țărănesc, rămînînd credincioși principiilor lui Münzer chiar și după înăbușirea războiului. Adepții ideilor münzeriene (Jan Mathys, Johan de Leyden etc.) au stat în fruntea răscoalei maselor plebeiene din februarie 1534 în orașul Münster din Westfalia, răscoală în cadrul căreia aceștia au luat în propriile lor mîini conducerea orașului timp de mai bine de un an, înfăptuind „comuna din Münster” organizată pe baza principiilor egalității economice și sociale. În mai 1535, după un lung asediu, reacțiunea feudală în frunte cu reprezentantul clerului catolic, episcopul izgonit odinioară de către răsculați, a învins oastea poporului din Münster, repri-mînd în mod sîngeros răscoala. Odată cu înăbușirea „comunei din Münster” a luat sfîrșit faza revoluționară a anabaptismului. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea mișcarea capătă tot mai mult trăsăturile unei secte, îndepărtîndu-se treptat de caracterul ei inițial revoluționar, în consecință și de obiectivele politico-sociale și economice caracteristice fazei revoluționare. Cu toate acestea, în ideologia ei păstrează încă și în cursul secolului al XVII-lea idei care își au rădăcinile în anabaptismul revoluționar⁹.

Din cauza prigoanei îndreptate împotriva lor după 1525, anabapțiștii se refugiau de pe teritoriile germane, îndreptîndu-se mai cu seamă spre diferite țări ale Europei centrale (Austria, Ungaria, Cehia, Moravia). Există păreri care pun sub semnul întrebării menționatele cauze ale emigrării anabapțiștilor, susținînd că emigrarea în masă s-ar fi datorat

⁸ Cf. Szentiványi Róbert, *Catalogus Concinnus Librorum Manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*, Szeged, 1958, nr. 281, 370, 396, 399, 403, 406, 410, 413, 424, 488, 489, 496.

⁹ M. M. Szmurin, *Münzer Tamás népi reformációja és a nagy parasztháború*, Budapest, 1954; Földes Eva, *Népoktatási népközelési törekvések a korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmakban*, Budapest, 1964, p. 186—200.

fanatismului lor religios¹⁰. Conform acestor păreri, ei credeau în prăbușirea rânduielilor existente pe atunci, în înfăptuirea „împărăției milenare divine”. După concepția lor, prăbușirea, acest cataclism, va fi precedată de o luptă gigantică în care „cei răi vor pieri”. Nemișcarea celor răi, puterea divină a hărăzit-o turcilor. Nu ar fi exclus ca luptele antiotomane purtate de către popoarele din țările sud-est europene să fi fost considerate de ei drept „cătura”, „prăbușirea” atât de mult așteptată și, dorind să fie martorii acestor evenimente, s-au refugiat pe teritoriile amintite¹¹.

Primele știri despre apariția anabapțiștilor în Ungaria datează din anul 1527, dar în această perioadă ei nu se stabilesc încă definitiv. În anul 1548 unele grupuri apar în regiunile vestice ale Ungariei (comitatele Sopron, Vas, Zala), beneficiind de ocrotirea palatinului Nádasdy Tamás. Acesta murind, după anul 1562 au fost izgoniți de pe moșiile familiei sale. Pe baza știrilor documentare, se pare că aceste grupuri reprezentau aripa radicală, münzeriană a anabapțiștilor. Pe teritoriul Ungariei ei se stabilesc definitiv în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, majoritatea coloniilor fiind organizate după 1588 și până la începutul secolului următor¹².

Cele mai numeroase grupuri ale anabapțiștilor s-au așezat în Moravia. Dat fiind faptul că ei erau cunoscuți ca excelenți meșteșugari, nobilii protestanți de aici i-au luat sub oblăduirea lor. Și aici însă, între anii 1547—1554, autoritatea de stat îi prigonea, când mai mult, când mai puțin; de aceea, unele grupuri sînt nevoite să-și continue exodul, ajungînd în teritoriile nordice și nord-vestice ale Ungariei de odinioară, în comitatele Bratislava, Nitra, Trenčín (în prezent în Slovacia). În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ei sînt totuși recunoscuți ca supuși ai statului; plăteau impozite însemnate, asigurîndu-și astfel condițiile necesare dezvoltării economice a comunităților. În Moravia a luat ființă (după 1529) un nou curent anabaptist, huterismul, care și-a luat numele de la Jakob Huter, conducătorul anabapțiștilor refugiați din Tirol¹³. Acest curent reprezenta aripa moderată a anabaptismului. Huteriții nu mai sînt adepții fanatici ai lui Thomas Münzer și Johan de Leyden, care voiau să înfăptuiască „cu focul și sabia” noul Ierusalim. Deși huterismul conținea elementul de așteptare a prăbușirii orînduirii existente, în interpretarea pe care i-a dat-o Jakob Huter înfăptuirea „împărăției milenare” nu se mai preconiza pe calea armelor, ci avea să se producă prin mijloace pașnice. Ce-i drept, în comunitățile din Moravia ei au înfăptuit o serie de idei care — după cum am mai arătat — își aveau rădăcinile în anabaptismul revoluționar. De exemplu, căutînd să instaureze o „stare ideală” creștină în cele aproximativ 86 de comunități¹⁴, anabapțiștii huteriți au realizat egalitatea economică și socială, considerînd drept bun al tuturor pămîntul, uneltele de lucru, produsele muncii lor, precum și venitul rezultat din aceasta.

După bătălia de la Muntele Alb (8 noiembrie 1620, lângă Praga), desfășurată în cadrul războiului de 30 de ani, și în Moravia începe acțiunea de catolicizare întreprinsă sub egida Habsburgilor, prigoana împotriva protestanților, confiscarea proprietăților lor. În această acțiune se încadrează și prigoana împotriva anabapțiștilor, în cursul căreia o serie de comu-

¹⁰ Pasteur Brackmann, *A propos des anabaptistes bruxellois*, în *Cahiers Bruxellois*, tome III, fasc. II, april-juin 1958.

¹¹ Emeric Katona, *La Prédication de Saint Jean Baptiste de Brueghel*, în *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, (22), 1963, p. 146—147.

¹² Idem, *A habán kerámia nébány kérdése*, în *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve*, VII, p. 77—80.

¹³ J. Loserth, *Der Communismus der Mährischen Wiedertäufer*, în *Archiv für Österreichisch-Geschichte*, 21 (1895), passim.

¹⁴ J. K. Zeman, *Historical Topography of Moravian Anabaptism*, în *The Mennonite Quarterly Review*, XL (1966), p. 266—278; XLI (1967), p. 40—78, 116—160.

nități au fost jefuite, distruse, iar membrii lor au fost supuși multor atrocități, numeroși membri ai diferitelor comunități fiind chiar uciși. Acei membri ai comunităților distruse care au supraviețuit, s-au refugiat în părțile nordice și nord-vestice ale Ungariei, stabilindu-se în primul rând în locurile deja populate de anabapțiști, dar înființând în aceste teritorii și o serie de noi comunități.

În Transilvania anabapțiștii apar încă pe la mijlocul secolului al XVI-lea. Izvoarele menționează în anul 1552 printre minerii din Rodna anabapțiști refugiați probabil din Moravia¹⁵. Tot în această perioadă, învățăturile anabaptiste cuceresc teren în viltoarea frământărilor, a luptelor social-religioase ce s-au întezit în urma răspîndirii Reformei. Astfel se explică și faptul că Gáspár Heltai, în cartea sa apărută în 1553, apoi în 1570, consacră un spațiu însemnat combaterii ideilor anabaptiste¹⁶. Mărturie pentru răspîndirea ideilor anabaptiste la Cluj stă și o scrisoare adresată de un fost predicator clujean, refugiat la Cracovia, către Gáspár Heltai în anul 1571¹⁷. Unele idei ale anabaptismului le regăsim în învățăturile lui Francisc Dávid și ale adepților săi¹⁸. Influența ideilor anabaptiste ne-o dovedesc evenimentele marii mișcări sociale din anul 1569—1570 desfășurate în Partium sub conducerea iobagului român Gheorghe Crăciun¹⁹. Cu toate acestea, în stadiul actual al cercetărilor nu dispunem de dovezi pentru faptul că în secolul al XVI-lea în Transilvania va fi existat vreo comunitate anabaptistă organizată după regulile ce călăuzesc activitatea comunităților din Moravia. Trebuie deci să facem deosebire între ideile anabaptiste care apar în cadrul mișcărilor de Reformă, și cele ale meșteșugarilor „habani” (anabapțiști huteriți) care au emigrat în Transilvania în secolul al XVII-lea.

Referindu-se la anabapțiștii stabiliți în Moravia și în alte teritorii din estul Europei în secolele XVII—XVIII, literatura de specialitate (cehă, slovacă, maghiară) folosește în general denumirea de habani. După cunoștințele noastre, în însemnările transilvănene păstrate din secolele amintite nu apare această denumire. În documentele și izvoarele narative de limbă latină sau maghiară, ei sînt amintiți ca: *fratres moravici*, *anabaptistae*, *morva testvérek*, *újkeresztények*. Există păreri conform cărora numele de haban derivă din cuvîntul german „Haushaben”, denumire folosită pentru comunitatea, gospodăria comună a anabapțiștilor. Alte opinii susțin că numele de haban ar fi fost o poreclă ce li s-a dat în sec. XVIII, pe teritoriile Slovaciei.

Așezarea primelor grupuri de habani în Transilvania este legată de evenimentele susmenționate. Principele Gabriel Bethlen, folosindu-se de prilejul că o parte a anabapțiștilor a fost silită să se refugieze din Moravia și cunoscînd faima lor de excelenți meșteșugari, le-a asigurat privilegii economice și religioase, i-a așezat pe domeniul fiscal de la Vințul de Jos începînd din anul 1621 (înainte de 26 iulie), după care, succesiv, în 1622, 1623, 1629. După moartea lui Bethlen, noi grupuri se stabilesc în 1635, 1649, în timpul domniei lui Gheorghe I și Gheorghe II Rákóczi. Pe lângă comunitatea de la Vințul de Jos, probabil încă în timpul domniei principelui Gabriel Bethlen, a luat ființă și comunitatea de la Micești, în apropierea reședinței princiare de la Alba Iulia. Din unele documente păstrate reiese că după 1630, în Transilvania trăiau anabapțiști — meșteșugari și de alte ocupații —, în afară de Vinț, atît pe domeniul de la Gilău, cît și la Gurghiu, Iernut și Făgăraș²⁰.

¹⁵ Fr. Pall, *Frământările sociale și religioase din Cluj în jurul anului 1570*, în *AIIC*, V (1962), p. 7—30.

¹⁶ Simén Domonkos, *Könyvecské az igazi keresztyén keresztségről*, în *Keresztény Magvető*, I, 1876.

¹⁷ Fr. Pall, *op. cit.*, p. 7—30.

¹⁸ *Idem*, p. 8—10.

¹⁹ Magdalena Bunta, *Răscoala iobagilor din anul 1569—1570*, manuscris.

²⁰ *Idem*, *Rolul meșteșugarilor habani în economia Transilvaniei*, manuscris; Jakó Zsigmond, *A gyalui vártartomány urbáriumai*, Cluj, 1944.

Scrierile anabaptiste sînt de mai multe feluri²¹: 1) cele care ne informează despre profesia lor de credință, expunerile lor dogmatice, interpretările biblice, de exegeză, deci scrieri cu caracter teologic. Bazele literaturii anabaptiste de acest gen au fost create de către Hans Denck și Ludwig Härtzer, prin transpunerea în limba germană a Vechiului Testament apărut în 1527 la Worms, apoi prin celebra operă a lui Denck, „Täuferbibel“, apărută tot la Worms în anul 1529, conținînd, desigur, și interpretările lui Denck. 2) Relatările despre martiriul adepților mișcării. Aceste din urmă scrieri au luat naștere și s-au păstrat în număr relativ mare, din cauza prigoanei îndreptate împotriva lor mai cu seamă în deceniile 3—4 ale secolului al XVI-lea. Pe baza decretelor imperiale din 1527 și a rezoluțiilor adunării „Sfîntului imperiu“ (Speyer) din anul 1529, nu numai conducătorii, dar și mulți alții, simpli adepți ai mișcării, au fost schingiuiți, arși pe rug, înecați, decapitați sau trași pe roată. Este de înțeles acest lucru, dacă avem în vedere faptul că în primele decenii ale secolului XVI mai existau curentele radicale ale mișcării anabaptiste, iar măsurile represive împotriva reprezentanților acestora erau cumplite. Între anii 1527—1530, aproximativ 2.000 de persoane și-au găsit astfel moartea. 3) Un alt gen de scrieri îl constituie înmurrile, alcătuite de regulă din 30—40 de strofe, în care se povestea despre chinurile, martiriul suferit de reprezentanții mișcării; pe cînd însă cele anterior amintite sînt simple înșirări, relatări ale faptelor concrete petrecute, înmurrile redau evenimentele cu mult dramatism, uneori chiar cu o exaltare exagerată, dar într-o formă literară. Pe lîngă cele amintite, au apărut însă și alte genuri de scrieri care, sub formă de scrisori, circulau ca foi volante sau cărțuții adresate, prin desene, maselor neștiutoare de carte. Autoritățile interziceau tipografilor sub pedeapsă severă tipărirea scrierilor anabaptiste. Astfel se explică răspîndirea lor în manuscris, fiind copiate în nenumărate exemplare. Dar, cu toate prevederile, tipărirea diferitelor scrieri nu putea fi împiedicată cu desăvîrșire. 4) Cronicile istorice pot fi considerate cele mai importante izvoare referitoare la istoria mișcării din secolul al XVI-lea și istoria habanilor din secolele XVII—XVIII. Autorii acestor cronici istorisesc peripețiile prin care au trecut coloniile habane, datele biografice ale unor conducători decedați, regulile de funcționare a diferitelor instituții, modul de alegere a slujbașilor, confirmarea lor etc. Amintind numele unei persoane în legătură cu o întîmplare, un eveniment oarecare, cronicarii consemnează în majoritatea cazurilor și ocupația acestei persoane, slujba, funcția pe care o deținea în cadrul comunității, precum și meseria pe care o practica. Astfel, ele furnizează date importante privitoare la principiile de organizare și funcționare, la structura internă a coloniilor habane. Desigur, informațiile referitoare la problemele înșirate mai sus nu sînt redade de cronicarii anabapțiști într-o formă sintetică, ci ele trebuie desprinse din noianul de date, de evenimente, uneori ne semnificative, confuze sau contradictorii, pe care le găsim în relatările cuprinse în aceste cronici, pentru a ne forma o imagine cît mai apropiată de realitatea vieții cotidiene a coloniilor habane. Pe lîngă cele arătate, cronicile servesc ca surse de informație privind unele evenimente istorice petrecute în anumite perioade în spațiul unor țări ale Europei centrale.

Cronicile istorice — spre deosebire de celelalte scrieri — nu au fost tipărite pe vremuri, dar ele erau copiate în multe exemplare și răspîndite în acest fel în cadrul coloniilor anabaptiste. Disciplina internă severă a comunităților prescria pentru membrii lor ca, „în locul a tot felul de lucruri deșarte“, să se ocupe mai degrabă de copierea scrierilor religioase, a cîntecelor și cronicilor²². Premisele pentru întocmirea cronicilor istorice au fost

²¹ Szimonidesz Lajos, *A magyarországi anabaptisták irodalma és könyveik*, în *Magyar Könyvszemle*, LXVIII (1944), p. 134—147.

²² *Idem*, p. 135.

create deja în secolul al XVI-lea prin dispozițiile conform cărora comunitățile huterite erau obligate să-și organizeze arhivele lor proprii. Astfel, trebuiau înregistrate și bineînțeles păstrate toate scrisorile primite și expediate, se consemnau faptele martirilor, relatările bătrînilor, cheltuielile și veniturile comunităților, cantitatea produselor realizate, regulile de funcționare ale comunităților etc. Redactarea primei cronici a fost începută aproximativ între anii 1565—1573 de către Gaspar Braitmichel, membru al comunității din Austerlitz. Această lucrare consemna însă principalele momente ale mișcării anabaptiste numai pînă în anul 1542. După moartea lui Braitmichel, scrierea amintită a fost copiată și continuată de Haubtrecht Zapft, apoi, în decursul anilor, pînă în 1665, de mai mulți cronicari. Lucrarea, care conținea 612 pagini în folio, a fost denumită de unul dintre acești oronicari *Geschichtsbuch und kurze Durchgang vom Anfang der Welt*, dar în general ea este pomenită sub titlul *Unser gemain Geschichtsbuch*²³.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în diferite părți ale Europei centrale a început catolicizarea forțată a comunităților huterite și rînd pe rînd comunitățile lor se destrămau, ca o ultimă insulă rezistind pînă în 1763 cea din Transilvania de la Vințul de Jos. Unele grupuri desprinse din comunitățile existente în Ungaria, Slovacia, precum și din cea aflată în Transilvania au emigrat (după 1767) în Rusia, întemeind într-un răstimp de mai puțin de un deceniu, în diferite regiuni, noi comunități. Conducătorul grupului stabilit în Rusia, în localitatea Wischenka (Ucraina), Johannes Waldner (1749—1824), după modelul cronicii începute de Braitmichel care fu salvată de un grup emigrat în Rusia, a început redactarea unei cronici, cuprinzînd istoria anilor de după 1665. Waldner a lucrat la întocmirea acestei scrieri între anii 1793—1802. Pe lângă faptul că a sintetizat sumar datele importante cunoscute din prima cronică (*Die älteste Chronik*), precum și evenimentele legate de destrămarea comunităților huterite, Waldner, într-o formă narativă, descriptivă, în ordine cronologică, a redat evenimentele pînă pe la mijlocul secolului al XVIII-lea (1756), cînd habanilor de la Vințul de Jos li s-a alăturat un grup de emigranți expulzați din Carintia, îndreptați cu forța de către autoritățile imperiale spre Transilvania. Lucrarea lui Waldner conține 370 de pagini în folio²⁴.

Cronica lui Waldner este o sursă foarte importantă privind destrămarea comunității habane din Transilvania. Waldner însuși era originar din Carintia. Ajunge în Transilvania la o vîrstă fragedă, împreună cu familia sa, făcînd parte din cele 14 grupuri de „eretici” transportați în Transilvania și repartizați în diferite localități. Se pare că familia lui Waldner făcea parte din grupul care a fost repartizat la Romos (lîngă Orăștie). În anul 1756, în căutare de lucru, tatăl cronicarului, Jörg Waldner, cu încă un tovarăș al său — după cum ne informează Johannes Waldner — au ajuns la Vinț. Aceștia doi îi conving pe confracții din Romos să se alăture celor din Vinț. După relatările lui Waldner, astfel se realizează contactul unei părți a transmigranților carintieni cu habanii-huteriți de la Vințul de Jos. Dar această alăturare nu pare să fi fost realizată spontan. Din relatările lui Peter von Hannenheim — inspector însărcinat cu problema transporturilor — reiese că printre transmigranții carintieni s-ar afla și huteriți²⁵. Aceștia, împotriva voinței autorităților, au părăsit localitățile unde au fost repartizați, mutîndu-se la Criș, Stein, unii chiar la Sibiu. Între timp a început însă și convertirea forțată a habanilor din Vinț. Unii care nu voiau

²³ Lucrarea a fost editată de către A. J. F. Ziegelschmid sub titlul *Die älteste Chronik der Hutterischen Brüder*, Ithaca, New York, 1943; cf. și *The Hutterian Chronicle*, în *The American-German Review*, VIII (1942).

²⁴ Cronica este cunoscută sub titlul *Das Klein-Geschichtsbuch der Hutterischen Brüder* (editat de A. J. F. Ziegelschmid, Philadelphia, 1947, apoi la Cayley, Alberta, Canada, 1947).

²⁵ Helmut Klima, *Das Verhalten der Wiener Regierung unter Maria Theresia gegen die siebenbürgischen Wiedertäufer und Herrenhuter*, în *Südost-Forschungen*, f.a.

să treacă la religia romano-catolică, se refugiaseră la Criș, Stein, mai puțini la Mediaș, Sighișoara etc. O parte a transmigranților originari din Carintia, precum și mai multe familii de habani din Vinț, formînd un singur grup, au părăsit Transilvania, îndreptîndu-se prin Ploiești și Cîmpina spre București. Se stabilesc la Ciorogîrla, în apropierea Bucureștiului, petrecînd aici aproape trei ani. În cronica sa Waldner ne transmite o informație extrem de importantă, și anume că, la Ciorogîrla, sub conducerea olarului Johannes Stahl, despre care știm cu siguranță că era originar din Vinț, deci descinde din generația olarilor habani, au construit un cuptor și au instalat o roată de olar, reușind să facă în scurt timp ceramică (veselă) de culoare albă. Prezența unor asemenea meseriași nu a rămas neobservată. Zilnic — informează Waldner — „staționau în curtea noastră 7—8 trăsură... boierii, dar și prințipele împreună cu principesa, venind din București la noi să vadă opera”, adică ceramica ce reușeau să o producă aici. Vor fi reușit ei să realizeze faianță (veselă albă)? Puțin probabil, însă cu siguranță această veselă purta caracteristicile ceramicii habane. De la Ciorogîrla, prin Moldova, ei s-au îndreptat spre Rusia și s-au stabilit, formînd o comunitate, în localitatea Wischenka (Ucraina).

Pe lângă aceste două mari lucrări, se cunosc în total 19 cronici, a căror valoare însă este mai redusă²⁶ din punct de vedere al conținutului istoric. Cea mai cunoscută dintre acestea este lucrarea inițiată de către Ambrosius Resch. Cronica cuprinde istoria anilor 1524—1640²⁷. Prima parte este opera efectivă a lui Resch, de fapt copia lucrării lui Braitmichel, partea a doua tratînd evenimentele de pînă în 1592, an în care cronicarul a decedat în Moravia, în localitatea Schäkowitz. După moartea lui Resch lucrarea a fost continuată de către alți membri ai acestei comunități.

După cum am mai arătat, manuscrisul păstrat la Biblioteca Universitară din Cluj-Năpoca cuprinde trei părți: un indice de nume, o scriere cu caracter dogmatic și un fragment (?) dintr-o cronică istorică. O scriere dogmatică cu același titlu s-a păstrat și în patrimoniul Bibliotecii Universitare din Budapesta (R. P. Ungară). Literatura de specialitate atribuie această scriere lui Joseph Hauser, iar, probabil pe baza identității titlurilor, Robert Friedmann a considerat-o — deși cu semn de întrebare — pe cea din manuscrisul păstrat la Cluj tot opera lui Hauser. Referitor la activitatea și personalitatea acestuia²⁸ se știe că a fost originar din Elveția, din cantonul Berna, apoi a activat ca dascăl în localitatea Zolfigen. Fiind destituit în anul 1588, în 1589 a plecat în Moravia, alăturîndu-se anabapțiștilor huteriți. Deoarece familia sa a rămas la Berna, s-a întors aici, dar în 1594 se află din nou în Moravia, în localitatea Neumühl, ca predicator al comunității. În anul 1603 apoi în 1604, cu alți tovarăși ai săi, îndeplinește misiuni în Prusia, dorind să se stabilească în localitatea Elbingen. Scopul acestor misiuni era recrutarea unor adepți pentru anabaptismul huterit și, probabil, formarea unei comunități în localitatea amintită. Neobținînd permisiunea de stabilire din partea autorităților locale, Hauser, tovarășii săi și familiile acestora (în total 37 de persoane) au fost nevoiți să se întoarcă în Moravia. Hauser a decedat în anul 1616 în localitatea Pribitz. Joseph Hauser este considerat ca una dintre cele mai cultivate personalități ale huteriților. În afară de

²⁶ Aceste scrieri au fost publicate de către Joseph Beck, *Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn*, în *Fontes Rerum Austriacarum*, 43 (1883).

²⁷ Cronica lui Ambrosius Resch s-a păstrat numai în copii (cf. Knauz Nándor, *A pozsonyi káptalanak kéziratai*, în *Magyar Sion*, 1869 [VII], p. 448—754), un exemplar cuprinzînd anii 1524—1642, altul, cu anii 1524—1623, păstrîndu-se și în Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia, cf. Szentiványi, *op. cit.*, p. 135, nr. 281, p. 232, nr. 424.

²⁸ J. A. Heinz, *Die Täufer in Aargau*, 1902, p. 56; J. Loserth, *op. cit.*, p. 106; L. Naubaur, *Mährischen Brüder in Elbing*, în *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, XXXIII (1912), p. 447—455; *The Mennonite Encyclopedia*, II, p. 680—681.

limba germană, cunoștea ebraica, latina și franceza. Este autorul mai multor scrieri, în special cu caracter dogmatic, teologic, dar a scris și imnuri. Cea mai interesantă scriere a sa a fost consacrată memoriei lui Leonhard Dax, predicator originar din München, stabilit în Moravia la Nemschitz, unul din exponenții, dar și martirii mișcării huterite.

Dacă, în ceea ce îl privește pe autorul părții dogmatice a manuscrisului, presupunerea lui Friedmann pare verosimilă, în schimb redactarea cronicii nu poate fi atribuită lui Joseph Hauser. Acesta, fiind o personalitate ecleziastică, elabora în primul rând scrieri cu caracter teologic. Hauser a decedat în anul 1616, iar în cronică sînt redatate evenimentele pînă în anul 1625, deci el nicidecum nu poate fi considerat ca fiind cronicarul anilor 1616—1625. Pe reversul paginii 40 se află o notație indicînd pagina 163, de unde rezultă că această cronică a fost începută de către Ambrosius Resch. S-ar părea că avem de-a face cu o copie a cronicii inițiate de cunoscutul cronicar anabaptist. Pe ultima pagină a manuscrisului se află o însemnare (textul terminîndu-se la pagina 291 și urmînd apoi patru file albe numerotate, este vorba de ultima dintre acestea) din conținutul căreia aflăm că manuscrisul-cartă i-ar fi aparținut lui Jakob Dietz (?). Identitatea lui Jakob Dietz (?) nu poate fi stabilită, deoarece în cuprinsul cronicii nu este amintită nici o persoană purtînd acest nume sau vreo variantă posibilă. Însemnarea nu ne lămurește, în ce sens i-a aparținut manuscrisul lui Jakob Dietz (?). A fost el proprietarul, autorul, copistul? Este cunoscut faptul că anabapțiștii huteriți își păstrau cu deosebită grijă documentele și astfel ele nu puteau ajunge în posesia persoanelor străine de mișcare. Cronicile, și în general scrierile anabapliste aflate astăzi în diferite biblioteci, în majoritatea cazurilor, au fost confiscate cu ocazia catolicizării comunităților huterite, începută încă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Cărțile, scrierile, documentele, precum și bunurile în general constituiau proprietatea comunităților și nu a indivizilor; de aceea, consemnarea numelui proprietarului într-o astfel de scriere este un lucru neobișnuit. Grafia însemnării aflate pe ultima pagină se pare că se deosebește însă de cea a întregului text al cronicii, fapt care ne face să presupunem că persoana în cauză, Jakob Dietz (?), ar fi fost unul din proprietari de odinioară ai manuscrisului, și nu autorul sau copistul său.

Fișa veche care însoțește cronica a fost întocmită — grafia ne indică acest lucru cu siguranță — de către istoricul Kelemen Lajos, care a consemnat că manuscrisul provine din biblioteca familiei Eszterházy (R. P. Ungară). Kelemen Lajos nu a specificat însă, pe ce cale a ajuns cronica în Biblioteca Muzeului Ardelean, deci în Biblioteca Universitară. Kelemen afirmă că ștampila ce se află pe prima pagină a registrului este cadrul ștampilei folosite de biblioteca Eszterházy (textul din interiorul ștampilei a fost ras). Pe de altă parte, Johann Seivert, într-un articol apărut în anul 1783²⁹, menționează că a avut în mînă o cronică ce purta titlul cronicii în cauză. Seivert mai specifică și faptul că în exemplarul pe care îl cunoștea, în dreptul anului 1592 se afla notat: „Ambrosius Resch, cel decedat pe atunci, [este] începătorul acestei cărți”³⁰. Seivert nu amintește însă nici de indicele de nume, nici de scrierea dogmatică atribuită lui Hauser. Avînd în vedere anul 1631 care se citește imprimat în coperta de piele, putem considera că în anul 1783 toate cele trei părți componente ale manuscrisului trebuie să se fi aflat legate laolaltă. Astfel se pare că Seivert a avut în mînă o altă variantă, un alt exemplar manuscris al cronicii lui Resch.

Autorul cronicii din Cluj — după cum reiese aceasta la pagina 163 — a folosit în redactarea scrierii sale cronica lui Resch, desigur și acele părți care au fost adăugite după

²⁹ Johann A. Seivert, *Vom Ursprung der Wiedertäufer in Ungarn und Siebenbürgen*, în *Ungarisches Magazin* (Pressburg), III (1783), nr. 2, p. 214—221.

³⁰ Cf. Maria H. Krisztinkovich, *Anabaptist book confiscations in Hungary during the eighteenth century*, în *Menonite Quarterly Review*, 1965 (aprilie), p. 141.

1592, dar cunoștea probabil și alte lucrări de acest caracter. Analiza relatărilor referitoare la diferite evenimente din cadrul mișcării, petrecute după 1600, evenimente legate de viața unor comunități existente în această perioadă în Moravia, Slovacia, în părțile nordice și nord-vestice ale Ungariei de odinioară, iar după 1620 evenimente cunoscute din istoria comunității de la Vințul de Jos, și în general maniera de relatare diferită, ne îndreptățește să susținem că partea istorică a manuscrisului în discuție nu este o simplă copie a lucrării inițiate de Resch, ci o variantă a cronicilor istorice. Dovada ne-o oferă, printre altele, și descrierea emigrării anabapțiștilor în Transilvania, în anul 1621. Pe cînd în cronica inițiată de Resch evenimentele legate de așezarea primului grup în Transilvania sînt redată detaliat, în cea de la Cluj evenimentul este doar consemnat. Cronica istorică poate fi considerată o inițiativă proprie, chiar dacă se bazează pe relatările altor scrieri cu acest caracter, dar este cu neputință a se stabili în ce măsură este și originală, deoarece acest din urmă lucru ar necesita cunoașterea și confruntarea tuturor scrierilor care fac parte din categoria acestor scrieri anabaptiste.

Din conținutul cronicii nu se poate deduce obîrșia autorului, adică localitatea, comunitatea în care a trăit, deoarece în aparență nici una din comunitățile de care amintește în cronica sa nu-l preocupa în mod deosebit și nici comunitatea de la Vințul de Jos nu face excepție. Din relatările sale referitoare la istoria anilor 1621—1625 nu lasă să întrevădem că ar fi fost pârtaș al acestor evenimente (ceea ce simțim de la primele propoziții în relatările lui Jakob Werner). Cronicarul înmănunchiază în general toate evenimentele însemnate ale mișcării, peripețiile, greutățile, schimbările prin care au trecut comunitățile huterite. Tendința cronicarului este vădită, și anume de a contribui prin scrierea sa la cultivarea, la păstrarea memoriei acelor care au rezistat prigoanei, rămînînd credincioși mișcării.

Indiferent de persoana autorului, de originea sa, de faptul dacă era sau nu membru al comunității de la Vințul de Jos, este sigur că inițierea părții istorice a manuscrisului nu a avut loc înainte de 1621, deoarece cronica cuprindea și stabilirea anabapțiștilor în Transilvania, începută în acest an. Dacă pentru istoria anterioară a mișcării inițiatorul cronicii se putea folosi de alte scrieri istorice, pentru a relata lucrurile petrecute după 1621 trebuia să fi fost contemporan cu aceste evenimente.

Pe baza ex-librisului aflat în partea interioară a copertei manuscrisului, deducem că acesta a aparținut odinioară lui Stephan Waldhütter de Adlershausen. Despre persoana acestuia se știe că după terminarea studiilor juridice la Leipzig a trăit la Sibiu, unde a deținut diferite funcții (senator, jude orășenesc, jude scăunal etc.). În anul 1739 trece la religia romano-catolică, apoi este numit consilier imperial, iar în 1744 comite săsesc de către Maria Tereza, în pofida faptului că la alegeri întrunise cele mai puține voturi. În această funcție a fost instalat la 25 februarie 1745³¹. Ex-librisul descris a fost executat înainte de această dată, deoarece inscripția ce însoțește blazonul lui Waldhütter nu amintește de funcția de comite. După mărturia anului 1631, prezent pe copertă, manuscrisul a fost compactat în piele cu mult înainte de a fi devenit proprietatea lui Waldhütter. Cum a ajuns manuscrisul în biblioteca viitorului comite săsesc, nu se știe. După cum am mai arătat, anabapțiștii huteriți își păstrau cu deosebită grijă actele, scrierile. Libertatea activității economice și a vieții religioase a anabapțiștilor stabiliți la Vințul de Jos începînd din anul 1621 era asigurată prin privilegiu acordate de către principii Transilvaniei. În viața comunității de la Vințul de Jos în cursul secolului al XVII-lea n-au intervenit împrejurări în urma cărora ei să fi fost siliți a renunța la scrierile și cărțile păstrate în biblioteca lor.

³¹ Franz Zimmermann, *Chronologische Tafel der Hermannstädter Plebane, Oberbeamten und Notare in den Jahre 1500 bis 1884*, în *AVSL*, XIX (1884) nr. 3, p. 548—551.

Catolicizarea forțată a anabapțiștilor de la Vinț, după informațiile de pînă acum, a avut loc între anii 1763—1767³². În cadrul acestei acțiuni, în anul 1767, în ajunul crăciunului, din porunca iezuitului Delphini, însărcinat cu catolicizarea anabapțiștilor din Transilvania, au fost confiscate cele 52 de cărți și scrieri aflate în posesia comunității³³. O mică parte din acestea (aprox. 15 bucăți) au ajuns în patrimoniul Bibliotecii Batthyaneum din Alba Iulia. Altă parte din cărți a rămas probabil în posesia lui Delphini. Presupunem acest lucru deoarece cronica lui Jakob Werner s-a păstrat în Biblioteca Diecezană din Nitra, provenind din lăsămîntul lui Delphini, între 1784—1796 canonic de Nitra. Cronica de la Cluj se afla în posesia lui Waldhütter înainte de 1761. Deci manuscrisul nu a ajuns în posesia lui Waldhütter în urma acțiunii de catolicizare din 1763—1767, deoarece el a decedat în anul 1761. În anul 1706 comitele săsesc s-a căsătorit cu fiica istoricului sas Martin Kelp³⁴ și scrierea se poate să-i fi parvenit și pe această cale. Recentele cercetări în Arhiva Guberniului Transilvaniei, privitor la istoria anabapțiștilor huteriți de la Vințul de Jos în secolul al XVIII-lea, dovedesc că, desi catolicizarea lor a avut loc în perioada sus-amintită, molestările au început mai devreme, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Avînd în vedere funcția pe care Waldhütter o deținuse pînă la 1761, nu este exclus ca el să fi ajuns proprietarul manuscrisului în urma acestor acțiuni. Nu avem temeii să punem la îndoială consemnarea lui Kelemen Lajos referitoare la locul de proveniență a cronicii; rămîne însă sub semnul întrebării, cum a ajuns aceasta în Biblioteca Eszterházy.

Privind conținutul părții istorice, în contextul general al evoluției mișcării după anul 1524, apoi după 1535, cronica de la Cluj ne furnizează o serie de amănunte și despre viața cotidiană a comunităților anabaptiste. În continuarea lucrării ne vom ocupa în primul rînd de acele știri care se referă la anabapțiștii stabiliți la Vințul de Jos, explicînd sau clarificînd unele momente legate de venirea lor în Transilvania.

Din informațiile cuprinse în cronică reiese că în cursul luptelor, al frămîntărilor politice în cadrul primei faze a războiului de 30 de ani, în care se angajase alături de Uniunea protestantă și principele Transilvaniei Gabriel Bethlen, o serie de comunități existente pe teritoriul Moraviei și în părțile de nord și nord-vest ale Ungariei au fost greu lovite din cauza prădăciunii, jafurilor și samavolnicilor săvîrșite de armata imperială habsburgică, de părțile beligerante în general. De exemplu, în decembrie 1620 comunitatea de la Teikowitz (Tavikovice) a fost jefuită de două ori, iar cea din Oleckowitz (Oleksovice) între 19 dec. 1620 — 22 febr. 1621 de trei ori; comunitatea din Damerschütz (Damborice), în luna octombrie 1621 de mai multe ori, de către soldații armatei imperiale³⁵. La 7 august 1621 „ungurii” (oastea din Transilvania?), trecînd riul Morava, provoacă mari pagube comunității din Kostel (Podivin), iar la începutul lunii octombrie aceeași comunitate a fost jefuită de imperiali³⁶. La sfîrșitul anului 1619, în timpul luptelor dintre rivalul lui Bethlen, Gheorghe Homonnay — care pătrunde în Ungaria Superioară dinspre Polonia — și armata transilvăneană condusă de viitorul principe Gheorghe Rákóczi I, au fost incendiate și jefuite o serie de comunități aflate pe aceste teritorii³⁷. Consecințele războiului, luptele permanente, staționarea soldaților, nelegiuirile, jafurile săvîrșite de aceștia au tulburat munca productivă a comunităților atît în domeniul agriculturii, cît și al meșteșugurilor. Mai mult, după cum

³² Tóth Mike, *Az anabaptisták Erdélyben és Delphini*, în *Katholikus Szemle*, VI (1892), p. 674—797.

³³ Arhivele Statului Cluj-Napoca (Arhiva Istorică). Cartophilacium Transylvanicum, p. 109—112. Colecția Kemény Sámuel.

³⁴ Totodată preot luteran în localitatea Moșna (Meschen).

³⁵ Ms. nr. 3217, p. 246—253.

³⁶ Idem, p. 258—259.

³⁷ Idem, p. 230—240.

reiese din datele enumerate de autorul cronicii, în timpul amintitelor nelegiuiri comise, peste 400 de suflete și-au pierdut viața³⁸.

Datorită acestor evenimente, deja la sfârșitul anului 1620 se observă o fluctuație masivă a habanilor spre teritoriile de nord și nord-vest ale Ungariei. Astfel se explică faptul că o parte a grupului aflat în refugiu la Schachtitz (Cachtice) și Echtelnitz (Cheltnica) au fost siliți să se îndrepte spre Transilvania. Din cele câteva rânduri consacrate acestui eveniment reiese că membrii primului grup care se stabilește în Transilvania nu au venit aici de bună voie, ci grozăviile războiului i-au făcut să-și părăsească locurile lor de baștină. Căutând să „scape de tirania imperialilor“, din porunca și „puterea“ lui Gabriel Bethlen, „183 de persoane, bărbați, femei și copii“, sub escortă militară, au fost nevoite să vină în Transilvania, punându-li-se în față perspectiva asigurării unor privilegii economice și libertății vieții religioase. Relatarea, deși sumară, din această cronică o confirmă pe cea din cronica lui Jakob Werner³⁹. Învățătorul școlii anabaptiste de la Vințul de Jos a început redactarea scrierii sale deja aflat fiind în Transilvania, dar el venise probabil ca membru al primului grup, astfel că Werner cunoștea toate amănuntele legate de evenimentul susamintit. După cum descrie cronicarul, emisarul lui Gabriel Bethlen, care s-a adresat conducătorilor din Neumühl (Nové Mlýny) comunicându-le dorința principelui de a aduce în Transilvania meșteșugari anabapțiști, a fost refuzat de către „bătrînii“ acestei comunități. După lupta de la Muntele Alb, având în vedere că membrii comunităților care au avut mult de suferit în urma războiului se aflau în refugiu pe un teritoriu unde staționau trupe transilvănene, îndeplinirea „poruncii regale“ nu putea fi evitată. Ambele serii (cea a lui Werner și Cronica de la Cluj) menționează acest factor determinant în stabilirea primului grup de anabapțiști huteriți în Transilvania.

Privind fazele colonizării care au avut loc între 1621—1649, cea mai bine cunoscută — datorită relatărilor lui Jakob Werner — este aceea din anul 1621. Cercetările din ultimii ani au adus lămuriri și în legătură cu faza din 1622—23, cea mai însemnată, dealtfel, ca proporții. Cronica de la Cluj completează informațiile legate de acest eveniment.

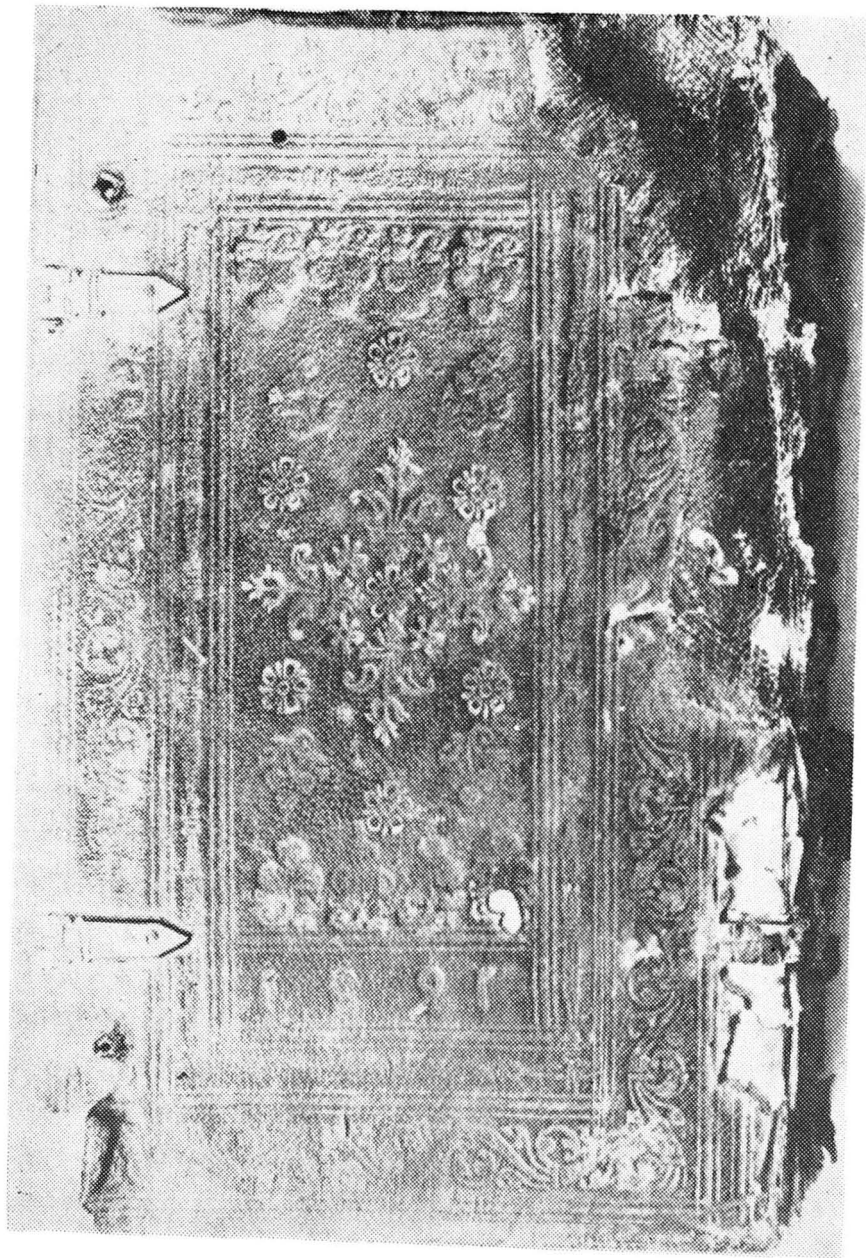
Încheierea păcii de la Nikolsburg (la 6 ianuarie 1622, între Gabriel Bethlen și împăratul Austriei) n-a adus nicidecum liniștea mult dorită de locuitorii teritoriilor pe care se desfășura de mai bine de trei ani războiul. Atacurile, jafurile îndreptate împotriva gospodăriilor huterite continuă și în acest an⁴⁰. Pe lângă altele, în luna ianuarie a fost atacat Haushaben-ul de la Oleckowitz, în luna aprilie din nou cel de la Maskowitz. Pe lângă acestea, guvernatorul Moraviei, cardinalul Dietrichstein le-a impus o contribuție însemnată — „nemaiauzită“, cum se exprimă cronicarul —, atât în bani, cât și în natură, iar prin patenta din 8 septembrie (sic!), sub pedeapsa cu moartea, a ordonat ca în timp de patru săptămîni „frații huteriți“ să părăsească teritoriul Moraviei⁴¹. Din cele înșirate în cronică se pare că în urma acestui ordin următoarele 24 de comunități au fost părăsite: Neumühl, Markowitz (?), Lobelütz (?), Tracht (Strachotin), Pausram (Pouzdrány), Pribits (Přibitce), Porlitz, Nuslau (Nosislav), Nikolsburg (Mikulov), Nembschitz, Olexovice, Stügemütz (?), Wischenau (Višňovice), Teikowitz, Schermankowitz, Maskowitz (Mackovice), Austerlitz (Slavkov), Gerspitz (Heršpice), Kostel (Podivin), Kobelitz (Kobylí), Damerschütz, Urschitz (Uhřetice), Altenmarckh (Stará Břeclav), Schadovitz (Zadovice). Astfel, membrii acestor comunități au fost nevoiți să-și părăsească locurile unde trăiseră de aproximativ 80 de ani (p. 271).

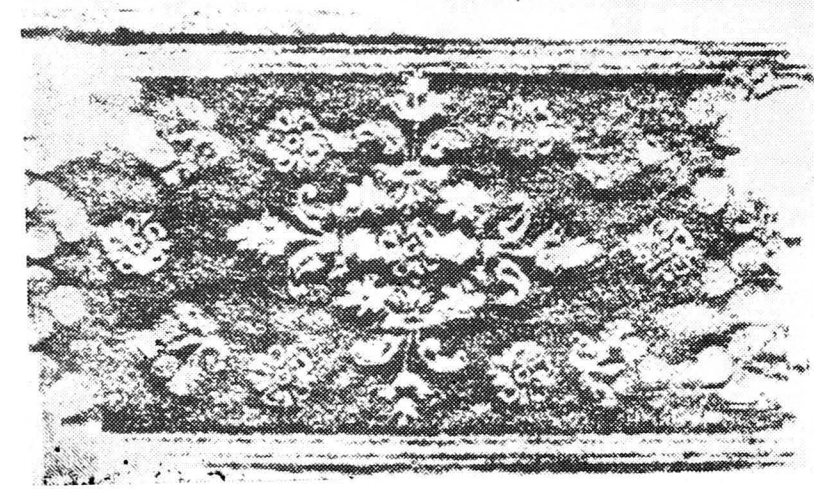
³⁸ Idem, p. 267, 285.

³⁹ *Haus Buech. Darin Wier Brueder zu Allwintz unser Hausz...*, la Wagner József, *A nyitrai egyházmegyei könyvtár kéziratai és régi nyomtatványai*, Nyitra, 1886, p. 3—5.

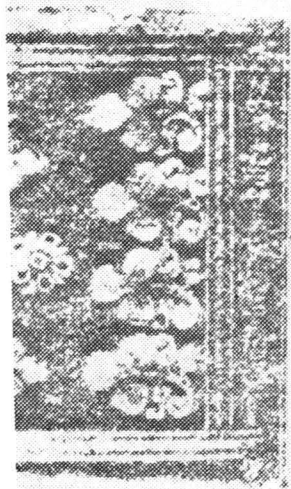
⁴⁰ Ms. nr. 3217, p. 261—270.

⁴¹ Idem, p. 269—270.

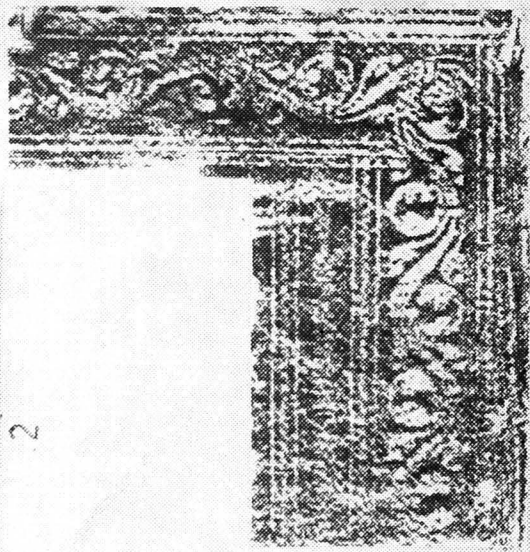

1

2

3

Pl. II fig. 1-3

*Ms. Historiam de Factis
Analeptis
Historia Anabaptistarum.*

Beschreibung Was Du
 ch Verloffen hat mit
 Bund deß der gmain des
 Herren: Seint got die de,
 tlig In diesem Lehren
 Alter der welt wünd,
 er auß gerücht und
 dingeordnet hat
 Ja auß allem Wö
 rckern und clari
 onen Versamlet
 Nun deß lob

Vom 15. 24. Jar her
 Verzeichnet auß
 Fürhest

Anno . 1 . 5 . 24 . Jar der

O parte a membrilor comunității distruse, peste 700 de suflete, pornesc în toamna anului 1622 (în luna octombrie) spre Transilvania, alții și-au găsit vremelnice adăpost în localitățile Sabotisch (Sabotişte), Protzka (Bordski), Grossschützen (V. Levăre), în cadrul comunităților existente aici, pe diferite domenii nobiliare de pe teritoriile Ungariei Superioare, unde — după cum arată cronicarul — pe alocuri au fost primiți cu „drag și bunăvoință”, fără a specifica domeniile și numele proprietarilor acestora (p. 273). Spre deosebire de primele grupuri, factorul hotărâtor care le-a determinat de data aceasta să se îndrepte spre Transilvania, fiind alungați din Moravia, a fost acela că între timp aici au fost asigurate condițiile necesare desfășurării în continuare a modului de viață corespunzător crezului lor.

Prin hotărârea dietei întrunită la Cluj în luna mai 1622 și prin privilegiul din 4 iulie 1622 au fost asigurate drepturile habanilor, condițiile muncii lor pașnice, libertatea vieții religioase, organizarea, funcționarea comunității după regulile care călăuzeau activitatea comunităților huterite din Moravia. Dar documentele citate nu au legiferat numai drepturile habanilor care veniseră deja în Transilvania, pînă atunci, ci lăsa să se întrevadă că de privilegiile acordate se vor bucura toți aceia care se vor stabili în continuare.

Cronica relatează evenimentele, „istoria” comunităților huterite — desigur, implicit și a celei de la Vințul de Jos — pînă la sfîrșitul anului 1625, ultima însemnare referindu-se la data de 2 noiembrie. Ea cuprinde, așadar, o perioadă de mai bine de 4 ani după stabilirea primului grup la Vințul de Jos. Cu toate acestea, autorul cronicii își concentrează atenția pe mai departe asupra descrierii atrocităților războiului, asupra luptelor care au avut loc în anul 1623 (octombrie-noiembrie) între armata imperială și cea din Transilvania sprijinită de trupe otomane și de tătari⁴². Din consemnarea evenimentelor petrecute în anul 1623 aflăm că, în ciuda prigoanei din anul precedent, pe alocuri anabapțiștii s-au menținut în continuare în Moravia, ocrotiți fiind de unii feudali ale căror nume nu sînt menționate. Noul ordin al cardinalului Dietrichstein se referea la acei anabapțiști huteriți care au fost „primiți în slujbă ca morari, pivniceri, dulgheri, zidari” etc. de către unii feudali. În timp de 14 zile, toți aceștia trebuiau să părăsească ținuturile morave, în caz contrar, oriunde s-ar fi aflat, erau prinși, puteau fi spînzurați și chiar arși pe rug⁴³.

După cum s-a mai arătat, pe autorul cronicii nu-l preocupa în mod deosebit comunitatea de la Vințul de Jos, dar nici altele. Informațiile păstrate în cronica anilor 1621—1625, privitoare la habanii stabiliți aici, se referă în primul rînd la conducătorii, funcționarii eclesiastici și profani ai comunității, la alegerea sau confirmarea lor. Astfel, după cum reiese din cronică: la 6 august 1621 Konrad Hirtzl care înainte deținea funcția de „Haushalter”, a fost ales ca „Diener des Evangelions” și totodată confirmat „prin punere de mînă” de către conducătorul comunității; la 6 octombrie 1621 Franz Walter, avînd aceeași funcție, decedează; la 9 decembrie 1622 Michel Kocher, un „Diener des Worts”, a decedat la Oradea în timpul călătoriei spre Transilvania; la 7 ianuarie 1623 Hans Jakob Högl, de meserie postăvar, prin hotărîrea *unanimă a comunității* a fost ales în funcția anterior amintită și confirmat prin „punere de mînă” de către Albrecht Seijl; la 10 februarie 1623 a decedat la Vințul de Jos Felix Bülbodt (?), „*slujitor al nevoilor*” (Haushalter ?); la 17 octombrie 1625 decedează Joseph Nagele, un „Diener des Evangelions”, iar în locul său a fost ales Isac Baumann, care făcea parte din rîndul bătrînilor (Älteste), conducători ai comunității⁴⁴.

Din cronica lui Jakob Werner se știe că la sfîrșitul lunii august 1621, habanilor aflați la Vințul de Jos le-au fost desemnate terenurile unde trebuiau să se gospodărească, iar din cronica de la Cluj aflăm că „aici ei au început să trăiască după modul Haushaben”.

⁴² Idem, p. 276—286.

⁴³ Idem, p. 287—288.

⁴⁴ Idem, p. 258, 260, 275, 276, 291.

Informațiile mai sus citate, pe cât de lapidare, pe atât de importante, ne determină și ele, printre altele, să constatăm analogia organizării, a funcționării comunității de la Vințul de Jos cu cea a comunităților habane existente odinioară în diferite regiuni ale Europei centrale.

MAGDALENA BUNTA — KATONA IMRE

DIE HABANERCHRONIK VON CLUJ

(Zusammenfassung)

In der Universitätsbibliothek zu Cluj wird eine handschriftliche, unter dem Titel „Historia Anabaptistarum“ eingetragene Habaner (Anabaptisten)-Chronik aufbewahrt.

Die Chronik stammt aus der Handschriftensammlung des ehemaligen Siebenbürgischen Museums und wurde am 20. Februar 1919 von der obengenannten Bibliothek erworben, wie der Stempel auf der letzten Seite bezeugt.

Inhaltlich setzt sich der Band aus drei gesonderten Teilen zusammen. Der erste Teil (S. 1—14) ist ein Namensregister, in dem alle Personen aufgezählt sind, über die im weiteren Verlauf des Buches die Rede ist, wobei die Seiten angegeben sind, wo über ihre Tätigkeit berichtet wird. Das Namensverzeichnis hat insgesamt 414 Nummern. Der zweite Teil (S. 1—39) ist eine Schrift dogmatischen Charakters. Der dritte und interessanteste Teil aber, betitelt: „*Beschreibung was sich verlossenn hat mit unnd bey der gmain des Herren: Seit got die selbig Inn disenn Letzenn Alter der welt wider auffgerücht und Anngeordnnnet hat Ja aus allem Völckhern und nationen versamlet nun sey lob. Vom 1524: Jar her verzeichnet auff kürtzezt*“ — ist ein Bruchstück aus einer Habanerchronik, die historische Ereignisse der Wiedertäuferbewegung zwischen 1524—1625 enthält (S. 44—291).

In vorliegendem Artikel erwähnt die Verfasserin verschiedene Schriften der Wiedertäufer, zu denen auch die Chronik von Cluj gehört; gleichzeitig analysiert sie die Berichte und Angaben dieser Chronik im Zusammenhang mit der 1621 beginnenden Niederlassung der Habaner in Transsilvanien.

TEZAURUL MONETAR DIN SEC. XVI—XVII DE LA CLUJ-NAPOCA (CONSERVATOR)

În toamna anului 1976, brigada de constructori care lucra la ridicarea noii săli de concert din curtea Conservatorului de muzică „Gh. Dima” (șef de șantier: ing. Gh. Ciubucă) a găsit, printre alte vestigii din epoca romană și medievală, un tezaur monetar medieval. Monedele se aflau la distanță de 31 m de frontul de pe str. 23 August al clădirii, foarte aproape de zidul despărțitor al casei vecine. Datorită condițiilor de lucru (săparea pământului s-a făcut cu excavatorul), adâncimea la care era ascuns vasul cu monede nu a putut fi precizată de găsitori. Sesizați de lucrătorii șantierului, colaboratorii Muzeului de istorie al Transilvaniei s-au deplasat la fața locului și au recuperat în întregime monedele, precum și fragmentele vasului în care erau depozitate, restaurate apoi în Laboratorul zonal Cluj¹.

După curățire și restaurare, s-a constatat că numărul total al pieselor întregi (sau restaurate) se ridică la 4307 bucăți, la care se adaugă 96 fragmente, în parte nerestaurabile². Vasul, de tip borcan, în care se păstrau monedele (fig. 1 a—b)³ este un creuzet de mărime apreciabilă, cu fundul plat, buza rotunjită spre interior și gura, privită de sus, în formă de triunghi echilateral cu laturile concave; dimensiunile: $I=21$ cm, D gurii=15,5 cm, D bazei=11,5 cm, G pereților = cca 1 cm. Piesa, puternic oxidată datorită prezenței cuprului în compoziția monedelor, este modelată din grafit, cu o cantitate redusă de lut folosit ca liant.

Monedele componente sînt din argint, în aliaj cu cupru, plumb, aur, staniu și zinc, în proporții foarte reduse⁴.

Tezaurul se compune din piese emise în *Transilvania, Polonia* (inclusiv emisiunile pentru *Lituanian și Riga*), *Curlanda, Silezia și Ungaria* (Tabelul I)⁵.

Cea mai veche piesă este creișarul emis de împăratul Maximilian II (1564—1576) pentru Ungaria, în anul 1572 (nr. 4307), iar cea mai recentă — triplul groș al lui Gabriel Báthori, din anul 1611. Avem de-a face, așadar, cu o cantitate mare de monede, repartizate pe un interval scurt, de abia 39 de ani.

¹ Mulțumim colegilor Gh. Lazarovici și E. Iaroslavschi, care, împreună cu P. Iambor, au recuperat tezaurul, în mare parte la fața locului, iar restul din punctul de depozitare a pământului de la Complexul studențesc de pe str. Observatorului.

² MuzIstTrans, nr. inv. N 7656—11963 (piesele întregi sau restaurate), N 11964—11972 (fragmentele).

³ Nr. inv. F 19937.

⁴ Stabilirea exactă a proporțiilor este în curs. Analiza este efectuată de chimistul D. Ruse de la Laboratorul zonal Cluj.

⁵ În determinarea monedelor am utilizat următoarele lucrări:

R = Adolf Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Sibiu, 1901—1908.

B = G. Buzdugan, O. Luchian, C. C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977.

G = Marian Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960.

H—C = Emeric Hutten-Czapski, *Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises du comte . . .*, I—IV, St. Petersburg—Paris, 1871—1872.

A = Joseph Appel, *Repertorium zur Münzkunde des Mittelalters und der Neuen Zeit*, 2/II, Wien, 1822; 3/II, Wien, 1824.

Tabelul I

Repartizarea pe țări (zone) a tezaurului monetar de la Conservator

TRANSILVANIA

Nr. crt.	Valoarea nominală	Emitentul	Anul	Locul emisiunii	Nr. piese	Bibliografie	Observații
1	2	3	4	5	6	7	8
1	triplu groș	Sigismund Báthori	1596		1	R, 215 ; B, 556	
2-3	"	"	1597		2	R, 236 A ; B, 581	
4	"	"	"		1	R, 236 B ; B, 582	
5	"	"	"		1	R, 246 ; B, 595	
6-16	"	Ștefan Bocskay	1605		11	R, 20 ; B, 672	Rv. SIC.CO.
17	"	"	"		1	R, 21 ; B, 673	Av. TRA. P.E.S.C. ; Rv. ... HVNGA.
18-26	"	"	"		9	R, 22 ; B, 674	
27	"	"	"		1	R, 24 ; B, 676	Rv., stema Ungariei cu cinci grinzi.
28-47	"	"	"		20	R, 25 ; B, 677	
48-74	"	"	1606		27	R, 65 ; B, 721	
75-92	"	"	"		18	R, 66 ; B, 722	
93-94	"	"	"		2	R, 72 ; B, 730	
95-118	"	"	"		24	R, 74 ; B, 732	
119-154	"	"	"		36	R, 77 ; B, 736	
155-156	"	"	"		2	R, 77 ; B, 736	Rv.* III.*
157-164	"	"	"		8	R, 81 ; B, 741	
165-186	"	"	"		22	R, 81 ; B, 741	Rv. III.
187	"	"	"		1	R, 83 ; B, 743	
188-206	"	"	"		19	R, 84 ; B, 744	
207-232	"	"	"		26	R, 87 ; B, 747	
233-281	"	"	"		49	R, 88 ; B, 748	
282	"	"	"		1	R, 89 ; B, 749	
282-288	"	"	"		6	R, 90 ; B, 750	
289-292	"	"	"		4	R, 91 ; B, 751	
293	"	"	"		1	R, 92 ; B, 752	
294-341	"	"	"		48	R, 95 ; B, 755	
342-385	"	"	"		44	R, 95 ; B, 755	Rv. x III x
386-387	"	"	"		2	R, 95 ; B, 755	Av. Cx.
388	"	"	"		1	R, 97B ; B, 759	
389	"	"	"		1	—	Av. nedesci- frabil
390-402	"	"	1607		13	R, 101 ; B, 764	
403-407	"	"	"		5	R, 101A ; B, 765	
408-414	"	"	"		7	R, 102 ; B, 766	
415-426	"	"	"		12	R, 103 ; B, 767	
427-434	"	"	"		8	R, 104 ; B, 768	
435-446	"	"	"		12	R, 109 ; B, 772	

Tabelul I (continuare)

1	2	3	4	5	6		8
447—456	triplu groș	Ștefan Bocskay	1607		10	R, 112; B, 775	
457—461	"	"	"		5	R, 115; B, 778	
462—496	"	"	"		35	R, 116; B, 780	
497—617	"	"	"		121	R, 117; B, 781	
618—667	"	"	"		50	R, 118; B, 782	
668—671	"	"	"		4	R, 120; B, 784	
672—703	"	"	"		32	R, 121; B, 785	
704—732	"	"	"		29	R, 122; B, 786	
733—741	"	"	"		9	R, 124; B, 789	
742—750	"	"	"		9	R, 125; B, 790	
751—756	"	"	1608		6	R, 127; B, 792	
757—763	"	"	"		7	R, 128; B, 793	
764—767	"	"	"		4	Cf. R, 128; cf. B, 793	Rv. III in- tercalat între cite 4 puncte
768—781	"	"	"		14	R, 129; B, 794	
782	"	"	"		1	R, 131; B, 796	
783—785	"	"	"		3	R, 132; B, 797	
786—789	"	"	"		4	R, 133A; B, 799	
790—793	"	"	"		4	R, 134; B, 800	
794—796	"	"	"		3	R, 137; B, 804	
797—805	"	"	1609		9	R, 138; B, 805	
806—807	"	"	"		2	R, 139; B, 806	
808	"	"	"		1	R, 140; B, 807	
809	"	"	"		1	R, 141; B, 808	
810—867	"	Gabriel Báthori	1608		58	R, 6; B, 821	
868—870	"	"	"		3	R, 6; B, 821	Rv. TRIP. REG.
871	"	"	"		1	R, 6; B, 821	Rv. bardă și TRIP. REG.
872	"	"	"		1	R, 9; B, 824	
873—901	"	"	"		29	R, 13; B, 827	
902	"	"	1609		1	R, 37; B, 855	Av. SIC.; Rv. GROS.
903—1078	"	"	"		176	R, 38; B, 857	
1079—1084	"	"	"		6	R, 44; B, 863	
1085—1087	"	"	"		3	R, 51; B, 871	
1088—1093	"	"	"		6	R, 52; B, 872	
1094—1164	"	"	"		71	R, 54; B, 874	
1165—1183	"	"	"		19	R, 56; B, 877	
1184—1186	"	"	"		3	R, 57; B, 878	Av. SCx
1187—1192	"	"	"		6	R, 58; B, 879	
1193—1202	"	"	"		10	R, 59A; B, 881	
1203—1205	"	"	"		3	R, 60; B, 882	
1206	"	"	"		1	R, 61; B, 883	Av. E.S.CO.; Rv. .III.
1207—1208	"	"	"		2	R, 61A; B, 884	Av. SIC; Rv. TRIP.REG. TRANSI/ I.V.
1209—1210	"	"	"		2	R, 61A; B, 884	Av. SIC; Rv. ... ARG./ TRANS./ floare.

Tabelul I (continuare)

1	2	3	4	5	6	7	8
1211	triplu groș	Gabriel Báthori	1609		1	R, 61A; B, 884	Av. SIC; Rv. .ARG./ TRAN.
1212—1230	„	„	„		19	R, 74; B, 901	
1231—1268	„	„	1610		38	R, 78; B, 905	
1269—1270	„	„	„		2	R, 78; B, 905	Av. S
1271—1320	„	„	„		50	R, 79; B, 906	
1321—1326	„	„	„		6	R, 88; B, 915	
1327—1334	„	„	„		8	R, 88A; B, 917	Av. x GABR.
1335—1336	„	„	1611		2	R, 138; B, 981	Av. TRAN. ET. SCx Rv. .III./ A /16 11

POLONIA

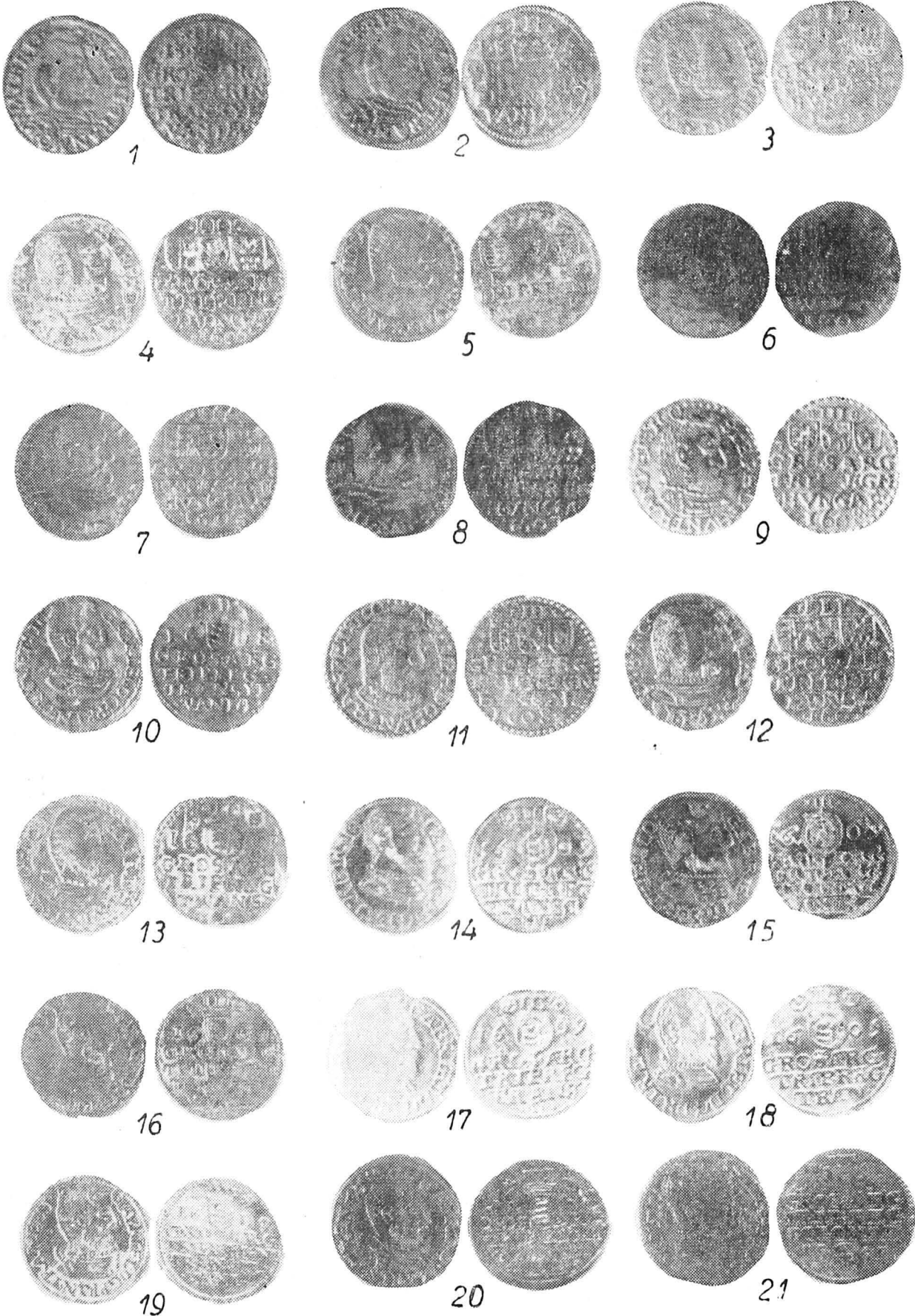
1337	„	Ștefan Báthori	1581	Olkusz	1	G, 701	
1338	„	„	1583	Olkusz	1	G, 707	fragm.
1339—1340	„	„	1584	Olkusz	2	G, 708	
1341—1343	„	„	1584	Poznań	3	G, 711	
1344	„	„	1585	Olkusz	1	G, 713	
1345	„	„	1586	Olkusz	1	G, 717	
1346	„	Sigismund III	1588	Olkusz	1	G, 986	
1347	„	„	„	„	1	Cf. G, 986	Rv. I—D
1348	„	„	„	Poznań	1	G, 988	
1349—1350	„	„	„	„	2	G, 989	Rv. I—D ⁸⁸
1351—1360	„	„	1589	Olkusz	10	G, 991	
1361—1377	„	„	„	Poznań	17	G, 992	Rv. I—D ⁸⁹
1378—1380	„	„	1590	Olkusz	3	G, 993	
1381—1388	„	„	„	„	8	G, 994	Rv. I.F/15— 90 cu blazo- nul zimțat Rv. I—F ⁹⁰ Rv. I—D
1389—1409	„	„	„	Poznań	21	G, 995	
1410—1431	„	„	„	„	22	G, 995	
1432—1440	„	„	1591	Olkusz	9	G, 996	
1441—1486	„	„	„	Poznań	46	G, 998	
1487—1491	„	„	1592	Olkusz	5	G, 999	
1492—1495	„	„	„	„	4	G, 1000	Rv. 9Z/I—F.
1496	„	„	„	„	1	G, 1000	Rv. LONIE. 92.
1497—1498	„	„	„	„	2	G, 1001	
1499—1500	„	„	„	„	2	G, 1002	
1501—1535	„	„	„	Poznań	35	G, 1003	Rv. 17 pie- se cu sem- nul înainte de 92; 18 piese cu sem- nul după 92.
1536—1554	„	„	„	Malbork	19	G, 1004	
1555—1560	„	„	1593	Olkusz	6	G, 1005	
1561—1568	„	„	„	„	8	G, 1006	
1569	„	„	„	„	1	G, 1006	Rv. I—T.
1570—1571	„	„	„	„	2	G, 1007	
1572—1626	„	„	„	Poznań	55	G, 1010	
1627—1659	„	„	„	Malbork	33	G, 1012	

Tabelul I (continuare)

1	2	3	4	5	6	7	8
1660—1661	triplu groș	Sigismund III	1594	Olkusz	2	G, 1013	Rv. in loc de cerc, pot- coavă cu vf. in sus. Rv. — POIOMT
1662—1664	"	"	"	"	3	G, 1016	
1665—1693	"	"	"	"	29	G, 1017	
1694—1763	"	"	"	Poznań	70	G, 1018	
1764	"	"	"	"	1	G, 1019	
1765—1766	"	"	"	Bydgoszcz	2	G, 1020	
1767—1857	"	"	"	Malbork	91	G, 1021	
1858—1863	"	"	"	"	6	Cf. G, 1021	
1864—1865	"	"	1595	Malbork	2	Cf. G, 1021	
1866—1906	"	"	"	Olkusz	41	G, 1022	
1907—1931	"	"	"	Poznań	25	G, 1023	Rv. blazon mic (leu), NI — 96K/ .I — E.
1932—1934	"	"	"	"	3	G, 1024	
1935—1953	"	"	"	Bydgoszcz	19	G, 1026	
1954—1968	"	"	"	"	15	G, 1027	
1969—1996	"	"	"	Wschowa	28	G, 1029	
1997—2000	"	"	"	"	4	G, 1030	
2001—2014	"	"	"	Lublin	14	G, 1033	
2015—2028	"	"	"	"	14	G, 1034	
2029—2105	"	"	1596	Olkusz	77	G, 1035	
2106—2126	"	"	"	Poznań	21	G, 1037	
2127—2139	"	"	"	"	13	G, 1038	
2140—2144	"	"	"	"	5	G, 1039	
2145—2147	"	"	"	"	3	G, 1040	
2148—2162	"	"	"	"	15	G, 1041	
2163—2168	"	"	"	"	6	G, 1046	
2169—2173	"	"	"	Bydgoszcz	5	G, 1047	
2174—2218	"	"	"	"	45	G, 1048	
2219—2226	"	"	"	Wschowa	8	G, 1050	
2227—2251	"	"	"	Lublin	25	G, 1052	
2252—2256	"	"	"	Malbork	5	G, 1053	
2257—2259	"	"	"	Olkusz	3	—	
2260—2297	piesă de 6 groși	"	"	Malbork	38	G, 1151	
2298—2430	triplu groș	"	1597	Olkusz	133	G, 1054	
2431—2444	"	"	"	Poznań	14	G, 1056	
2445—2479	"	"	"	"	35	G, 1059	
2480—2530	"	"	"	Bydgoszcz	51	G, 1060	
2531—2567	"	"	"	Wschowa	37	G, 1064	
2568—2574	"	"	"	Lublin	7	G, 1068	
2575—2576	"	"	"	"	2	G, 1070	
2577—2587	"	"	"	"	11	G, 1074	
2588	"	"	"	"	1	G, 1075	
2589—2705	"	"	1598	Olkusz	117	G, 1076	
2706—2707	"	"	"	Poznań	2	G, 1077	
2708—2715	"	"	"	"	8	G, 1078	
2716—2779	"	"	"	"	64	G, 1079	
2780—2792	"	"	"	"	13	G, 1080	
2793—2800	"	"	"	"	8	G, 1081	

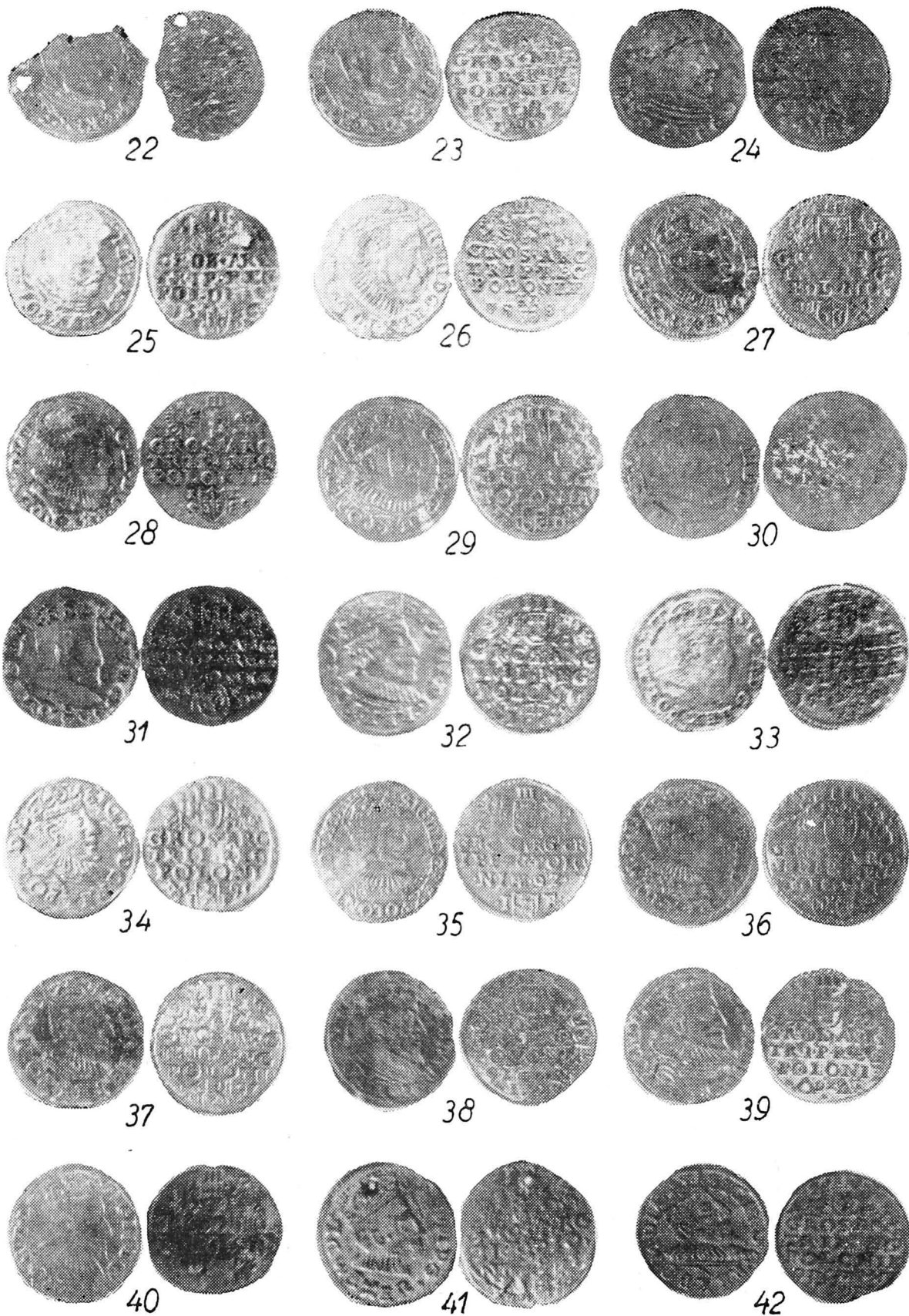
Tabelul I (continuare)

1	2	3	4	5	6	7	8
2801—2805	triplu groș	Sigismund III	1598	Bydgoszcz	5	G, 1082	
2806—2840	"	"	"	"	35	G, 1083	
2841	"	"	"	"	1	G, 1084	
2842—2847	"	"	"	Wschowa	6	G, 1085	
2848—2852	"	"	"	"	5	G, 1086	
2853—2865	"	"	"	"	13	G, 1087	
2866—2871	"	"	"	"	6	G, 1088	
2872	"	"	"	Lublin	1	G, 1089	
2873—2888	"	"	"	"	16	G, 1090	
2889—2904	"	"	"	"	16	G, 1091	
2905—2922	"	"	"	"	18	G, 1092	
2923—2924	"	"	1596— 98?	Poznań	2	G, 1037, 1055 sau 1077	Anul nesigur
2925—3012	"	"	1599	Olkusz	88	G, 1093	
3013	"	"	"	"	1	Cf. G, 1093	Rv. erori în legendă și dată
3014—3066	"	"	"	Poznań	53	G, 1094	
3067—3122	"	"	"	Wschowa	56	G, 1095	
3123—3163	"	"	"	Bydgoszcz	41	G, 1096	
3164—3178	"	"	"	Lublin	15	G, 1097	
3179—3183	piesă de 6 groși	"	1599	Malbork	5	G, 1153	
3184—3185	triplu groș	"	159?	Olkusz	2	?	Anul indes- cifrabil
3186—3187	"	"	1600	"	2	G, 1100	
3188—3214	"	"	"	"	27	G, 1101	
3215—3216	"	"	"	"	2	Cf. G, 1101	Rv. I—H
3217—3244	"	"	"	Poznań	28	G, 1102	
3245—3247	"	"	"	"	3	G, 1105	
3248—3263	"	"	"	Wschowa	16	G, 1106	
3264—3265	"	"	"	"	2	G, 1107	
3266—3287	"	"	"	Bydgoszcz	22	G, 1108	
3288—3308	"	"	"	Lublin?	21	Cf. G, 1109	Rv. I—F/ 16—00
3309—3321	"	"	"	Cracovia	13	G, 1110	
3322	"	"	"	Cracovia	1	Cf. G, 1111	Rv. 'OKO'
3323—3350	"	"	1601	Poznań	28	G, 1113	
3351—3360	"	"	"	"	10	G, 1114	
3361—3367	"	"	"	Bydgoszcz	7	G, 1115	
3368—3375	"	"	"	Wschowa	8	G, 1116	
3376	"	"	"	"	1	G, 1117	Rv. P.O.F în rîndul al doilea
3377—3383	"	"	"	"	7	G, 1118	
3384	"	"	"	"	1	G, 1118	Rv. P urmat de stea
3385	"	"	"	Lublin	1	G, 1119	
3386—3392	"	"	"	"	7	G, 1120	
3393—3423	"	"	"	Cracovia	31	G, 1122	
3424—3451	"	"	"	"	28	G, 1123	
3452	"	"	1602	"	1	G, 1124	
3453—3464	"	"	1603	"	12	G, 1127	
3465—3476	"	"	1604	"	12	G, 1129	
3477—3521	"	"	1605	"	45	G, 1130	

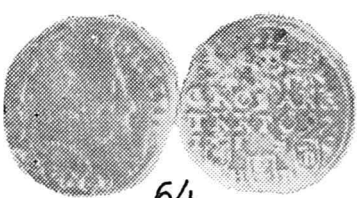

Pl. I: 1 = 1; 2 = 3; 3 = 12; 4 = 17; 5 = 61; 6 = 125; 7 = 245; 8 = 570; 9 = 766;
 10 = 790; 11 = 794; 12 = 803; 13 = 839; 14 = 984; 15 = 1206; 16 = 1205; 17 = 1210;
 18 = 1211; 19 = 1249; 20 = 1335; 21 = 1337.

(Cifrele din stînga semnului = corespund acelor de pe planșe, iar cele din dreapta semnului =, numărului de ordine al pieselor în Tabelul I.)

Pl. II: 22 = 1338; 23 = 1339; 24 = 1342; 25 = 1345; 26 = 1347; 27 = 1348; 28 = 1355;
29 = 1369; 30 = 1379; 31 = 1384; 32 = 1421; 33 = 1436; 34 = 1465; 35 = 1494; 36 =
1497; 38 = 1517; 39 = 1544; 40 = 1558; 41 = 1565; 42 = 1599.

64

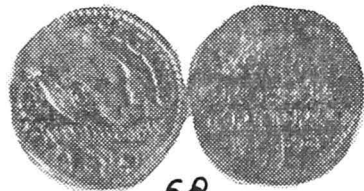
65

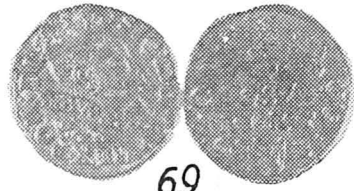
66

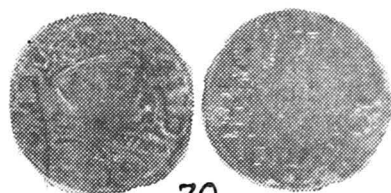
67

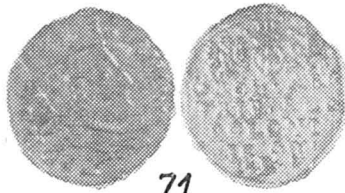
68

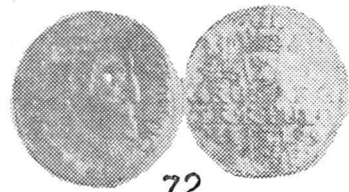
69

70

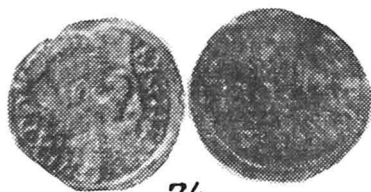
71

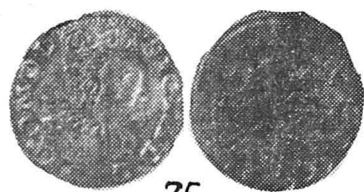
72

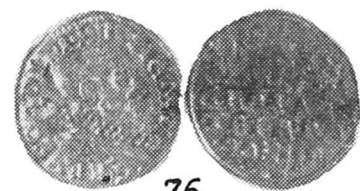
73

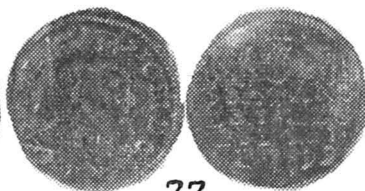
74

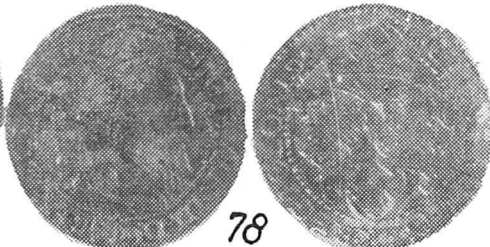
75

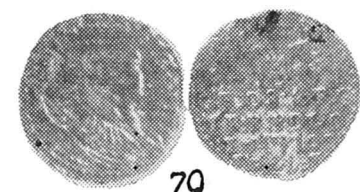
76

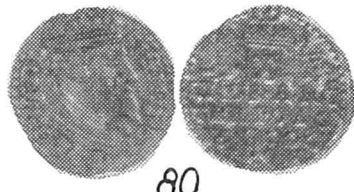
77

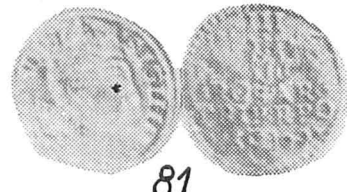
78

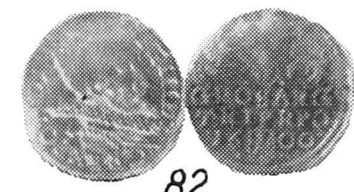
79

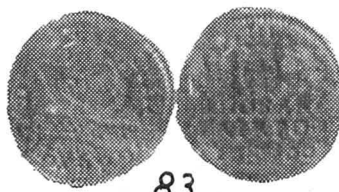
80

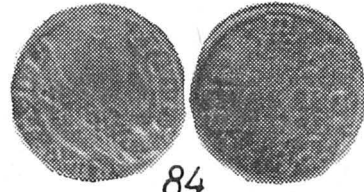
81

82

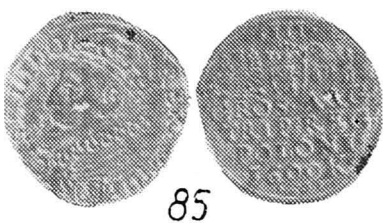

83

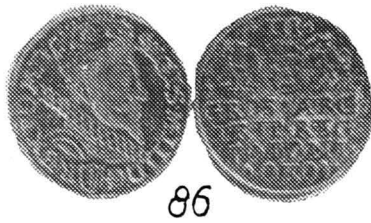

84

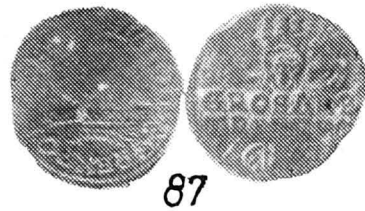
Pl. IV: 64 = 2515; 65 = 2548; 66 = 2578; 67 = 2654; 68 = 2755; 69 = 2821; 70 = 2859;
 71 = 2897; 72 = 2969; 73 = 3013; 74 = 3040; 75 = 3091; 76 = 3143; 77 = 3171; 78 =
 3182; 79 = 3200; 80 = 3216; 81 = 3231; 82 = 3256; 83 = 3276; 84 = 3298.

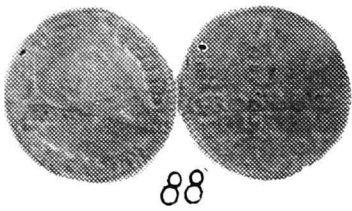
85

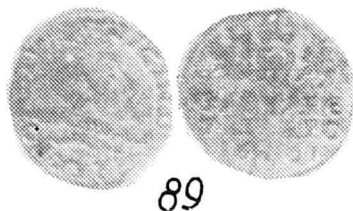
86

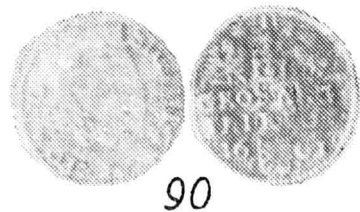
87

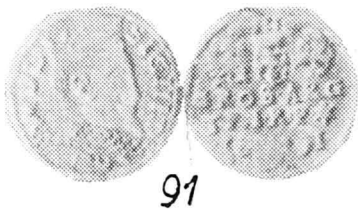
88

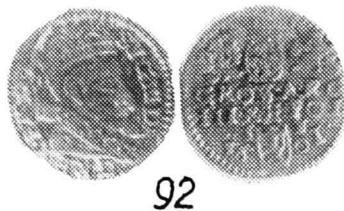
89

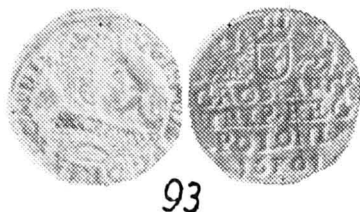
90

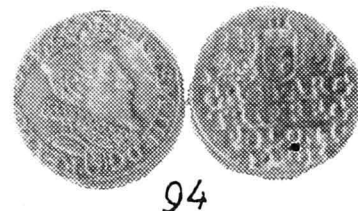
91

92

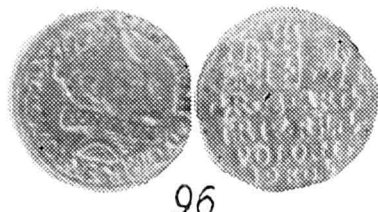
93

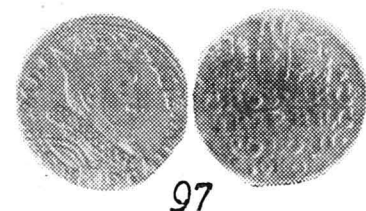
94

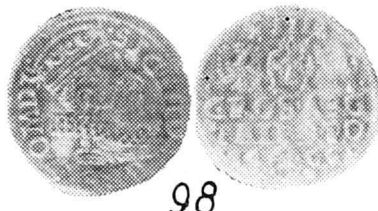
95

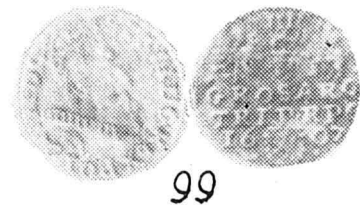
96

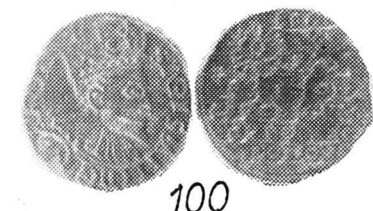
97

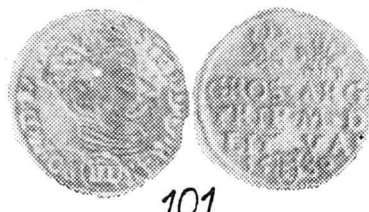
98

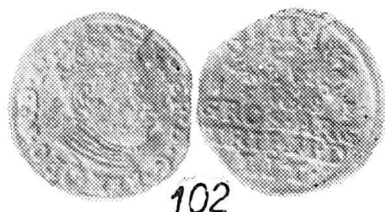
99

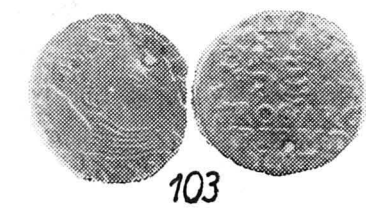
100

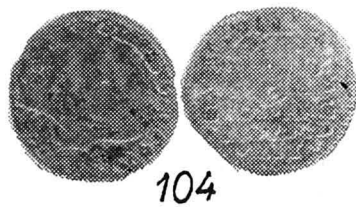
101

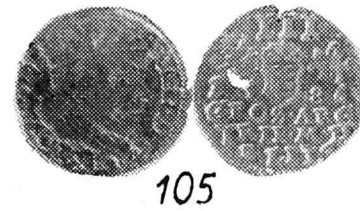
102

103

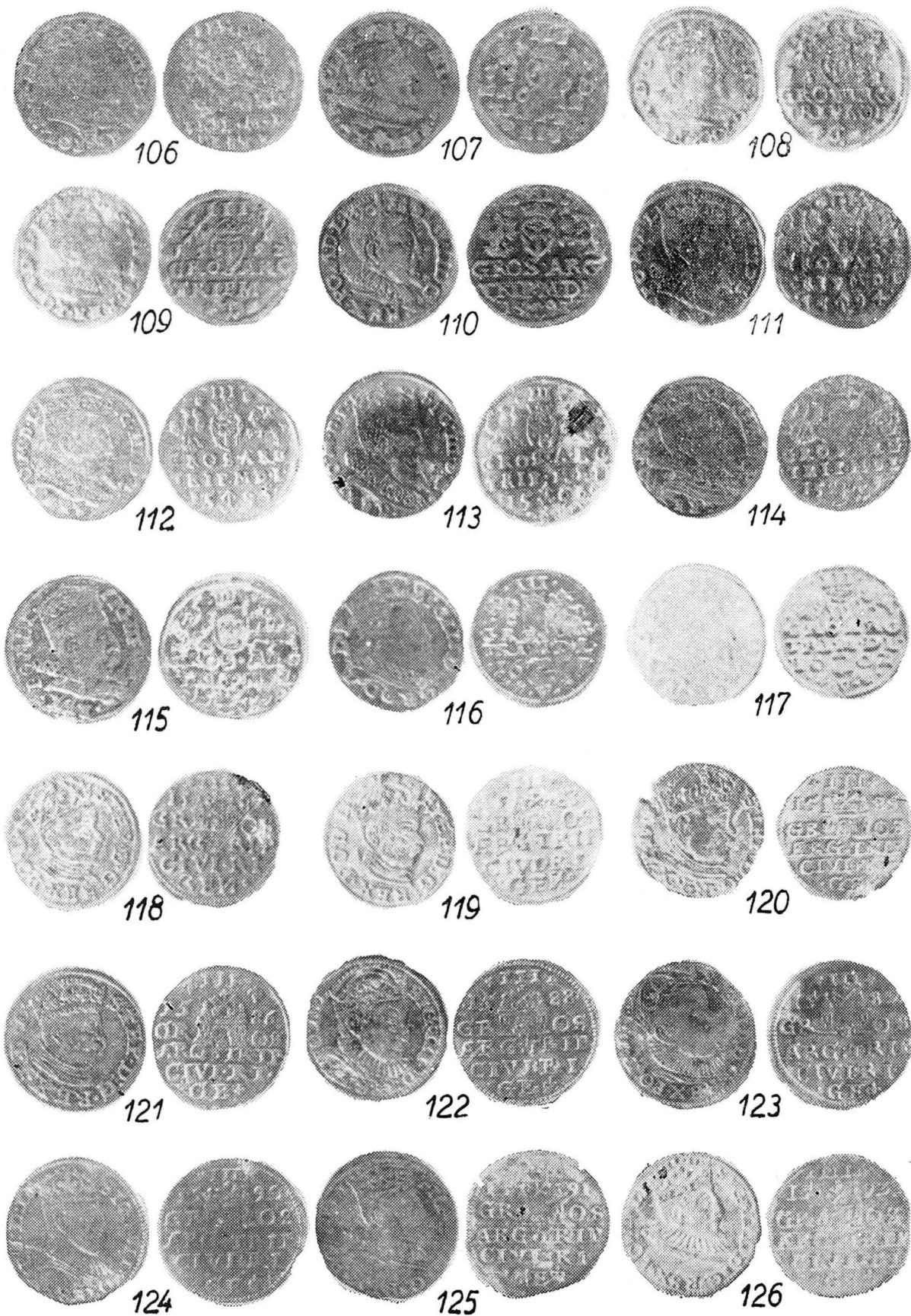

104

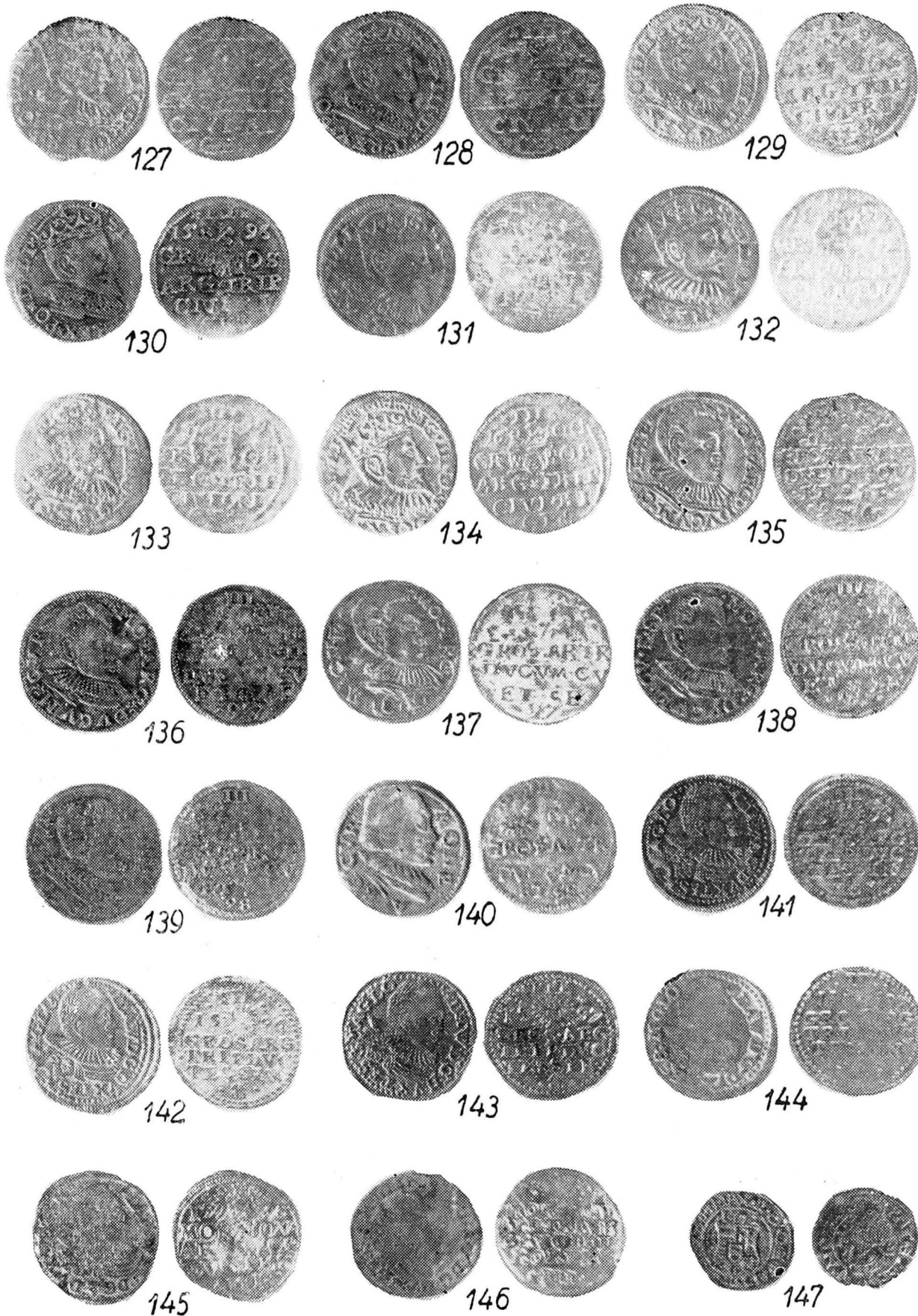

105

Pl. V : 85 = 3316 ; 86 = 3322 ; 87 = 3348 ; 88 = 3364 ; 89 = 3371 ; 90 = 3376 ; 91 = 3384 ; 92 = 3385 ; 93 = 3398 ; 94 = 3452 ; 95 = 3458 ; 96 = 3470 ; 97 = 3500 ; 98 = 3530 ; 99 = 3538 ; 100 = 3541 ; 101 = 3551 ; 102 = 3555 ; 103 = 3559 ; 104 = 3564 ; 105 = 3567.

Pl. VI: 106 = 3570; 107 = 3577; 108 = 3590; 109 = 3604; 110 = 3617; 111 = 3652;
 112 = 3691; 113 = 3712; 114 = 3724; 115 = 3750; 116 = 3754; 117 = 3756; 118 = 3757;
 119 = 3762; 120 = 3770; 121 = 3785; 122 = 3804; 123 = 3819; 124 = 3849; 125 = 3899;
 126 = 3938.

PL. VII: 127 = 3983; 128 = 4029; 129 = 4082; 130 = 4136; 131 = 4179; 132 = 4221;
 133 = 4248; 134 = 4263; 135 = 4272; 136 = 4274; 137 = 4276; 138 = 4277; 139 = 4281;
 140 = 4285; 141 = 4288; 142 = 4290; 143 = 4292; 144 = 4296; 145 = 4300; 146 = 4304;
 147 = 4307.

Tabelul I (continuare)

1	2	3	4	5	6	7	8
3522—3527	triplu gros	Sigismund III	1606	Cracovia	6	G, 1131	anul nesi- gur lipsește in- dicația pen- tru locali- tate legenda rău conservată
3528—3536	"	"	"	"	9	G, 1133	
3537—3539	"	"	1607	"	3	G, 1135	
3540	"	"	1600	"	1	—	
			—1607				
3541	"	"	1607	—	1	—	
3542	"	"	—	Malbork	1	—	
3543—3544	"	"	?	Lublin	2	—	
3545	"	"	160?	"	1	—	
3546—3550	"	"	?	?	5	—	

LITUANIA

3551	"	Ștefan Báthori	1580	Vilna	1	G, 752	Av. sub bust ancoră Av. sub bust lună și stea
3552—3557	"	"	1581	"	6	G, 754	
3558—3560	"	"	1582	"	3	G, 757	
3561—3566	"	"	1585	"	6	G, 763	
3567	"	"	1586	"	1	G, 764	
3568—3570	"	Sigismund III	1589	"	3	G, 1328	
3571	"	"	"	"	1	G, 1329	
3572—3577	"	"	1590	"	6	G, 1330	
3578—3584	"	"	"	"	7	G, 1330	
3585—3595	"	"	1591	"	11	G, 1332	
3596—3613	"	"	1592	"	18	G, 1333	Rv. 1593 și harponul Rv. harpo- nul între flori
3614—3620	"	"	1593	"	7	G, 1334	
3621—3634	"	"	"	"	14	G, 1334	
3635—3670	"	"	1594	"	36	G, 1335	
3671—3705	"	"	1595	"	35	G, 1336	
3706—3718	"	"	1596	"	13	G, 1337	
3719—3723	"	"	"	"	5	G, 1338	
3724	"	"	1597	"	1	G, 1339	
3725—3747	"	"	"	"	23	G, 1340	
3748—3752	"	"	1598	"	5	G, 1341	
3753—3755	"	"	1601	"	3	G, 1346	
3756	"	"	1602	"	1	G, 1348	

RIGA

3757	"	Ștefan Báthori	1582	Riga	1	G, 813
3758—3766	"	"	1583	"	9	G, 813
3767—3774	"	"	1585	"	8	G, 814
3775—3795	"	"	1586	"	21	G, 814

Tabelul I (continuare)

1	2	3	4	5	6	7	8
3796—3810	triplu groș	Sigismund III	1588	„	15	G, 1448	Rv. GE și crinul Rv. crinul și GE Rv. crin III crin
3811—3827	„	„	1589	„	17	G, 1449	
3828—3833	„	„	„	„	6	G, 1449	
3834—3838	„	„	„	„	5	G, 1449	
3839—3883	„	„	1590	„	45	G, 1450	
3884—3911	„	„	1591	„	28	G, 1450	
3912—3960	„	„	1592	„	49	G, 1451	
3961—4007	„	„	1593	„	47	G, 1452	
4008—4054	„	„	1594	„	47	G, 1453	
4055—4108	„	„	1595	„	54	G, 1454	
4109—4157	„	„	1596	„	49	G, 1454	53 piese în- tregi, 1 fragm.
4158—4201	„	„	1597	„	44	G, 1454	
4202—4240	„	„	1598	„	39	G, 1454	
4241—4254	„	„	1599	„	14	G, 1455	
4255—4271	„	„	1600	„	17	G, 1456	

CURLANDA

4272	„	Frederic Kettler	1596		1	H—C, 1680	Rv. puncte în loc de steluțe
4273—4275	„	„	1597		3	H—C, 1685	
4276	„	„	„		1	Cf. H—C, 1685	
4277	„	„	„		1	H—C, 5824	
4278	„	Wilhelm Kettler	1598		1	H—C, 1686	
4279	„	„	„		1	H—C, 1687	
4280	„	„	„		1	H—C, 1688	
4281	„	„	„		1	H—C, 1689	
4282—4283	„	„	„		2	H—C, 5825	
4284	„	„	1599		1	H—C, 1691	
4285	„	„	„		1	H—C, 8592	
4286—4287	„	„	„		2	H—C, 8593	

SILEZIA

4288	„	Adam Wenceslaw	1596	Teschen —Glogau	1	A,3/II, 3343	Rv. 15—96 și semnul în- tre cruci
4289—4290	„	„	„	„	2	A,3/II, 3343	Rv. 15—96.
4291—4292	„	„	1597	„	2	A,3/II, 3343	
4293—4299	„	„	„	„	7	Cf. A, 3/II, 3343	Av. MGLO.
4300	triplu creișar	„	1596	„	1	—	Av. ADAM. WE. D.G.ΣDVX : TESIN. Rv. 15 vul- tur 96/MON.

Tabelul I (continuare)

1	2	3	4	5	6	7	8
4301—4306	„	„	1597	„	6	—	NOV./AR. TRI: CR/ DUC.TES./ Av. și Rv. + III + ca mai sus.

UNGARIA

4307	creițar	Maximi- lian II	1572	Krem- nica	1	A, 2/II, p. 878 nr. 1.	Av. 1572
------	---------	--------------------	------	---------------	---	---------------------------	----------

FRAGMENTE

4308—4310	tripļu groš	Ștefan Bocskay	1606		3		nedetermina- bile
4311	„	„	1607		1		„
4312—4334	„	„	—		23		„
4335—4336	„	Gabriel Báthori	1608		2		„
4337—4338	„	„	1609		2		„
4339—4346	„	„	—		8		„
4347—4364	„	Sigismund III	—		18		„
4365—4403	—	—	—		39		nerestaura- bile

După cum a reieșit din analiza compoziției tezaurilor monetare medievale înregistrate la Cabinetul numismatic al Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca⁶ — drept analogie servind numeroase alte tezaure monetare⁷ —, în descoperirile de această natură predomină moneda poloneză. Faptul nu este de loc neobișnuit; preponderența monedei poloneze în tezaurele aparținând secolelor XVI—XVII, descoperite în Transilvania, se explică pe de o parte prin valoarea lor intrinsecă apropiată de cea a monedelor emise în Transilvania⁸ (situație valabilă și pentru emisiunile forurilor aflate sub suzeranitatea coroanei polone, precum și pentru emisiuni din alte țări sau ținuturi, de valoare nominală similară celor poloneze⁹), pe de alta, prin comerțul intens desfășurat în veacurile respective cu Europa centrală și în special cu Polonia¹⁰. Datorită acestor factori, moneda poloneză circula, la un

⁶ F. Pap — I. Winkler, *Monede poloneze din secolele XV—XVII în Transilvania*, în *ActaMN*, III (1966), p. 197—210.

⁷ Vezi, în special, E. Chirilă — N. Gudea — Gh. Moldovan, *Der Münzhort von Mălin-craiv, 17 Jh.*, în *Münzen aus der Sammlung des Museums der Stadt Sighișoara*, Muzeul municipal Sighișoara, 1972, p. 69—73.

⁸ Cf. Huszár Lajos, *Az erdélyi pénzverés története*, în *A történeti Erdély*, Budapest, 1936, p. 513; F. Pap — I. Winkler, *op. cit.*, p. 199.

⁹ Huszár Lajos, *A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI—XVII. században*, în *NumK*, LXVIII—LXIX (1969—1970), p. 58.

¹⁰ F. Pap — I. Winkler, *op. cit.*, p. 208; pentru comerțul transilvano-polonez, vezi F. Pap, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599—1637)*, în *ActaMN*, XIV (1977), p. 371—398.

moment dat, aproape cu exclusivitate în Transilvania¹¹. Desigur că această frecvență a monedei poloneze în Transilvania apare, prin prisma tezaurului descoperite, într-un mod diferențiat: în cuprinsul unora dintre ele, emisiunile poloneze sînt prezente în proporții mai însemnate, pe cînd altele le conțin într-o măsură mai redusă. Din acest punct de vedere, nu este de prisos să trecem în revistă repartizarea numerică pe țări emitente a monedelor găsite în curtea Conservatorului de muzică:

Transilvania	1336	piese
Polonia	2214	„
Lituania	206	„
Riga	515	„
Curlanda	16	„
Silezia (Teschen-Glogau)	19	„
Ungaria	1	„
Total	4307	piese

Avînd în vedere similitudinea de valoare a monedei emise pentru Polonia cu emisiunile bătute pentru zonele aflate în directă dependență de coroana polonă, că și cu cele din alte ținuturi care urmau modelul polonez¹², putem considera drept monede de tip polonez și pe acelea din Lituania, Riga, Curlanda și Teschen-Glogau. În acest fel, repartizarea numerică mai sus înfățișată se prezintă, din punct de vedere procentual, după cum urmează:

Transilvania	31,02%	din total
Polonia și monede de tip polonez	68,96%	„ „
Ungaria	0,02%	„ „
Total	100,00%	

Confruntînd această repartizare procentuală cu cea care reiese din repartizarea pe țări (zone) a altor tezaururi monetare¹³, vom găsi că tezaurul nostru prezintă analogii cu cele de la Mihai Viteazu (proporția de monedă poloneză = 69,24%) și Mălîncrav (60,21%). În același timp însă, două particularități îl deosebesc de acestea enumerate, și anume, durata de constituire (adică intervalul scurs între data celei mai vechi și a celei din urmă emisiuni) și numărul absolut al monedelor. În cazul tezaurului de la Mihai Viteazu, cele 498 piese descoperite se eșalonează între anii 1492—1600¹⁴, iar monedele componente ale tezaurului de la Mălîncrav, în număr de 142 bucăți, cuprind perioada 1607—1630¹⁵. Prin urmare, dacă în primul caz avem de-a face cu o acumulare de monede aparținînd mai multor perioade de istorie monetară (sub raportul schimbărilor de valoare), iar în al doilea, tezaurul se constituie într-o perioadă imediat următoare celei a tezaurului clujean, monedele găsite în curtea Conservatorului ilustrează masiv și omogen un răstimp relativ scurt, în care procesul deprecierii monetare, deși început și în curs de adîncire, nu a atins încă maximul de intensitate care va fi cunoscut în deceniile 2—3 ale secolului al XVII-lea. În Transilvania, această perioadă este cea a baterii de monedă măruntă îndeosebi în timpul principilor Ștefan Bocskay și Gabriel Báthori¹⁶, pe cînd în regatul Poloniei se remarcă încercările lui Ștefan Báthori de

¹¹ Huszár Lajos, *A lengyel pénzek forgalma . . .*, p. 57.

¹² Vezi nota 9.

¹³ Vezi E. Chirilă — N. Gudea — Gh. Moldovan, *op. cit.*, p. 72.

¹⁴ E. Chirilă — A. Hopîrtean, *Der Münzhort von Mihai Viteazul*, în *AIAC*, XVIII (1975), p. 341—344.

¹⁵ E. Chirilă — N. Gudea — Gh. Moldovan, *op. cit.*, p. 63—64.

¹⁶ Huszár Lajos, *Az erdélyi pénzverés története*, p. 516—517.

reglementare a activității monetare¹⁷. Sigismund III Wasa, în prima jumătate a domniei sale, caută să păstreze normele monetare introduse în timpul predecesorului său. În această tendință a sa se înscrie și faptul că, pînă în anul 1608¹⁸, triplul groș rămîne principalul nominal al acestei perioade. Deși valoarea sa, aproape neschimbată, contribuia la desfășurarea mai lentă a procesului de depreciere monetară, acesta nu putu fi oprit. O indică măsurile luate în anii următori¹⁹.

Cu excepția pieselor de 6 groși polonezi din 1596 și 1599, precum și a încă cîtorva monede, tezaurul constă din tripli groși. Dacă urmărim repartizarea lor cronologică (Tabelul II), vom constata (cu mici fluctuații) o primă creștere numerică progresivă, atingînd cifrele maxime în anii 1596—1598, cînd, pe lîngă monedele poloneze propriu-zise, apar în tezaur emisiunile Curlandei și cele de Teschen-Glogau, precum și primele emisiuni transilvănene: triplii groși ai lui Sigismund Báthori.

Tabelul II

Repartizarea cronologică a tezaurului monetar de la Conservator²⁰

Anul	Numărul pieselor			
	3 groși	6 groși	creițari	3 creițari
1572	—	—	1	—
1580	1	—	—	—
1581	7	—	—	—
1582	4	—	—	—
1583	10	—	—	—
1584	5	—	—	—
1585	15	—	—	—
1586	23	—	—	—
1587	—	—	—	—
1588	20	—	—	—
1589	59	—	—	—
1590	112	—	—	—
1591	94	—	—	—
1592	135	—	—	—
1593	173	—	—	—
1594	287	—	—	—
1595	254	—	—	—
1596	303	38	—	1
1597	377	—	—	6
1598	384	—	—	—
1599	272	5	—	—
1600	154	—	—	—
1601	132	—	—	—
1602	2	—	—	—

¹⁷ În anul 1578, se stabilește finețea de metal, greutatea brută, numărul de piese ce trebuiau bătute dintr-o marcă de argint. Dispoziția, puțin modificată, rămîne în vigoare și sub Sigismund III pînă în anul 1623, cînd deprecierea monetară se resimte puternic în înrăutățirea valorii intrinsece a monedei. Cf. M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960, p. 40, 208, 210.

¹⁸ *Idem*, p. 44.

¹⁹ *Idem*, p. 45.

²⁰ Am omis din calcule monedele cronologic nedeterminabile, precum și fragmentele (nr. 4308—4403), ceea ce nu schimbă însă cu nimic natura concluziilor posibile pe baza Tab. II, avînd în vedere puținătatea pieselor în cauză și inexistența unor deosebiri notabile față de piesele precis datate.

Tabelul II (continuare)

Anul	Numărul pieselor			
	3 groși	6 groși	creițari	3 creițari
1603	12	—	—	—
1604	12	—	—	—
1605	87	—	—	—
1606	357	—	—	—
1607	365	—	—	—
1608	138	—	—	—
1609	323	—	—	—
1610	123	—	—	—
1611	2	—	—	—

După o scădere sensibilă, înregistrată între 1602—1604, o nouă creștere începe în anul 1605, accentuându-se în 1606—1607, cedînd în anul următor și reapărînd în 1609. Acești ani, în care emisiunile poloneze se împuținează considerabil, încetînd după 1607, sînt marcați de prezența tot mai masivă a monedelor transilvănene emise de Ștefan Bocskay, care, în anii 1608—1609 (ca emisiuni postume), se asociază cu cele ale lui Gabriel Báthori. Iată evoluția numerică a triplilor groși de tip polonez și a celor transilvăneni în tezaurul pe care îl prezentăm²¹:

Anul	Polonia	Lituania	Riga	Curlanda	Silezia	Total
1580	—	1	—	—	—	1
1581	1	6	—	—	—	7
1582	—	3	1	—	—	4
1583	1	—	9	—	—	10
1584	5	—	—	—	—	5
1585	1	6	8	—	—	15
1586	1	1	21	—	—	23
1587	—	—	—	—	—	—
1588	5	—	15	—	—	20
1589	27	4	28	—	—	59
1590	54	13	45	—	—	112
1591	55	11	28	—	—	94
1592	68	18	49	—	—	135
1593	105	21	47	—	—	173
1594	204	36	47	—	—	287
1595	165	35	54	—	—	254
1596	231	18	49	1	3	302
1597	291	24	44	5	9	373
1598	334	5	39	6	—	384
1599	254	—	14	4	—	272
1600	137	—	17	—	—	154
1601	129	3	—	—	—	132
1602	1	1	—	—	—	2
1603	12	—	—	—	—	12
1604	12	—	—	—	—	12
1605	45	—	—	—	—	45
1606	15	—	—	—	—	15
1607	4	—	—	—	—	4

²¹ Vezi nota 19, cu referire la această evoluție numerică.

TRANSILVANIA

Anul	Nr. piese	Emitent
1596	1	Sigismund Báthori
1597	4	"
1605	42	Ștefan Bocskay
1606	342	"
1607	361	"
1608	46	"
"	92	Gabriel Báthori
1609	13	Ștefan Bocskay
"	310	Gabriel Báthori
1610	123	"
1611	2	"

Prin urmare, devine evidentă o succesiune cronologică — în constituirea tezaurului nostru — a monedei poloneze sau de tip polonez (prezentă între 1580—1607) și a celei transilvănene (1596—1611). Este — credem — reflexul aceluși fenomen cu două fețe care consta în paritatea valorică între nominalul transilvănean și cel polonez — sau, cel puțin, pronunțata lor apropiere²² —, iar pe de altă parte, efortul de a redresa moneda transilvăneană față de modelul său de largă circulație. Această din urmă tendință apare încă de pe la finele primului deceniu al sec. XVII, reclamată fiind de înrăutățirea treptată a valorii monedei poloneze, care — de pildă, în Ungaria — dădea naștere unor vehemente nemulțumiri și plângeri²³. Iată de ce, în tezaurul găsit în curtea Conservatorului clujean, marile cantități de tripli groși polonezi sînt secondate și, apoi, urmate cronologic de acelea similare emise în Transilvania. Această prezență concomitentă, respectiv succesiune, poate indica intenția proprietarului de a utiliza tezaurul pentru retopire și prelucrare. Pentru acest scop poate pleda compoziția aproape unitară din punct de vedere al valorilor nominale (triplii groși constituie cca 98,80% din totalul monedelor (și chiar scăderea numerică bruscă, în anul ultimei emisiuni din tezaur (vezi Tabelul II)²⁴. Dealtfel, atît în Transilvania, cît și în Polonia, procesul deprecierei monetare a continuat, la începutul celui de al doilea deceniu al sec. XVII, cu asemenea intensitate, încît, de pildă, în 1614 principele Gabriel Bethlen a interzis bătărea de monedă măruntă²⁵. Ea va fi reluată abia în 1617; și atunci, pentru scurtă vreme,

²² După reglementarea monetară efectuată de Ștefan Báthori încă în 1578 (vezi nota 17) și pînă în 1616, triplii groși polonezi avuseră o puritate de 14—13 loți, față de 7½ loți la cît s-a redus aceasta mai ales după 1623. De aceea, „dutca veche” (proprie și perioadei în care intră tezaurul nostru) era echivalată în Ungaria cu 10 denari, spre deosebire de „dutca nouă” = 9 denari; cf. Huszár Lajos, *A lengyel pénzek forgalma...*, p. 59. Precum se știe, în aceeași perioadă triplul gros maghiar și transilvănean se consideră a fi cu aproximație echivalent celui polonez; cf. Huszár Lajos, *Az erdélyi pénzverés*, p. 514; idem, *Bethlen Gábor pénzei*, Cluj, 1945, p. 9, 12—14 (situația a persistat și în prima perioadă de domnie a lui Gabriel Bethlen).

²³ Huszár Lajos, *A lengyel pénzek forgalma...*, p. 58.

²⁴ Cealaltă scădere numerică puternică, cea din anii 1602—1604 (vezi Tab. II), se va fi datorînd împrejurărilor nefaste legate de frământările ce au avut loc în Transilvania după uciderea lui Mihai Viteazul, în timpul ocupării ei de către generalul Basta și, apoi, al mișcării conduse de Moise Székely.

²⁵ Huszár Lajos, *Bethlen Gábor pénzei*, p. 5—6.

deoarece tocmai buna lor calitate ar fi determinat ieșirea lor din țară²⁶. Așadar, oricare să fi fost mobilul acumulării, anul ultimei emisiuni din cadrul tezaurului clujean discutat marca deja o fază avansată de depreciere monetară.

Cît privește persoana proprietarului, materialul arhival cercetat nu a dezvăluit-o. Ea trebuie căutată însă, cu mare probabilitate, printre meșterii argintari care domiciliau, pe acea vreme, în *Platea Regis* (actuala str. 23 August), întrucît locul de aflare al tezaurului se situa mai aproape de această stradă a Clujului medieval, decît de cea paralelă *Media Platea* (în prezent, str. Dr. Petru Groza), ori de străduța ce le întretăia pe ambele: *Vicus ad mediam plateam* (corespunzînd cu aproximație părții dintre str. Dr. Petru Groza și 23 August a actualei străzi Tomis). În cartierul acesta își aveau casa și meșteșugari înstăriți, unii dintre ei cetățeni de vază ai orașului, cu funcții magistratuale, activi și în comerțul extern al orașului. De pildă, argintari ca Seres István junior, Szakál János, Tótházi Mihály²⁷ și alții sînt adeseori înregistrați la oficiul tricesimal al orașului cu mărfurile pe care le importau, ori le scoteau din Cluj înspre alte țări²⁸. Astfel, deși persoana proprietarului tezaurului în discuție nu a putut fi identificată cu exactitate, există temeiuri pentru a atribui acest tezaur unuia din aurarii-argintarii domiciliați în cartierul *Media*, și anume, probabil, pe *Platea Regis*. Starea materială a multora dintre acești meșteșugari, înstăriți nu numai de pe urma practicării meseriei, dar și prin negoțul ce-l desfășurau, justifică cu prisosință o acumulare monetară de genul tezaurului descoperit.

Transformată în moneda de calcul a vremii, florinul cameral sau unguresc și subdiviziunea sa denarul (pe baza cărora se efectuau și calculele tricesimale), valoarea tezaurului în discuție se ridică la suma de cca 4.438 florini²⁹. Deși această sumă nu este neglijabilă, confruntată cu sumele vehiculate în comerțul clujean, ea nu ne mai apare atît de consistentă, cum s-ar părea în comparație cu alte tezaure monetare, ori — așa cum adeseori se procedează — comparînd-o cu prețul a diferite produse meșteșugărești sau agricole luate izolat. Mult mai judicios este, după părerea noastră, ca asemenea descoperiri de monede să fie comparate, valoric, cu ansambluri financiare de mai mare anvergură. În cazul nostru, dispunem în acest scop de date privind operațiunile comerciale desfășurate de meșterii argintari amintiți, dintre cei domiciliați în chiar cartierul descoperirii aci înfățișate. Astfel, mărfurile prezentate de Seres István la oficiul tricesimal în ziua de 13 aprilie 1612³⁰, taxate cu 9 florini și 87 denari, corespund unui preț comercial de cca 296 florini și 10 denari³¹. Această sumă este însă modestă față de altele realizate de pe urma unor transporturi mai mari, sau chiar față

²⁶ *Idem*, p. 8—9.

²⁷ Seres István junior este menționat pentru prima oară în 1604; pentru Szakál János există date între anii 1592—1623; Tótházi Mihály (al doilea cu acest nume) figurează în registrul aurarilor în anii 1593, 1603, 1604. Vezi Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva breslelor aurarilor. Registrul pentru anii 1561—1794. Informație Magdalena Bunta.

²⁸ De exemplu, la 13 aprilie 1612 Seres István aduce mărfuri, printre care: pînzeturi, hîrtie, mătase, piper, articole de mercurie, plătind pentru ele tricesima de 9 florini și 87 denari (Arhivele Statului Cluj-Napoca, Socotelile Orașului Cluj, 13 a, VI, p. 16); la 11 martie 1614, același este înregistrat ca trimițînd în Polonia miere și mied, cu vama tricesimală de 5 florini și 60 denari (*idem*, 13 a, XXIII, p. 22). — Szakál János exportă mied și pogăci cu miere, la 7 noiembrie 1614 (*idem*, 13 a, XXIII, p. 48).

²⁹ Am luat ca bază de calcul următoarele raporturi valorice: triplul gros (polonez sau transilvănean) „vechi” („dutca veche”; vezi nota 22) = 10 denari; la fel, 1 florin cameral = 10 denari. Cf. Huszár Lajos, *Az erdélyi pénzverés története*, p. 514—515. Nu am luat în considerare creșterea emisă de Maximilian II și cei 7 tripli creșteri de Teschen-Glogău, care însă nu schimbă substanțial suma calculată.

³⁰ Vezi nota 28.

³¹ Calculul tricesimal convențional este de 1:30 (prețul comercial al mărfii = de 30 ori valoarea vămii percepute).

de investițiile unora și acelorași meșteșugari-negustori în operațiuni de import-export desfășurate — de pildă — de-a lungul unui an calendaristic. Cazul activității de comerț extern desfășurate în anul 1610 (deci, la o dată foarte apropiată de cea a ultimei emisiuni din cadrul tezaurului discutat aici) de clujeanul Matei Vicei, și el de meserie aurar-argintar, domiciliat însă în alt cartier al orașului, este cât se poate de elocvent. Pentru cele 4 transporturi de mărfuri, toate de import, efectuate de el în acel an, i s-au perceput 524 florini și 28½ denari taxă tricesimală, deci mărfurile cumpărate de el însumau cca 16.118 florini și 75 denari³². Desigur că investițiile fiecărui negustor (care, după cum se știe, putea fi meșteșugar, de orice branșă, desfășurând și activitate neguțătorească), ca și o serie de alte cheltuieli (de producție și transport etc.) trebuiau să fie în mod obligatoriu contracarate de încasări, pentru a se stabili echilibrul financiar necesar continuării activității și realizării unui câștig. Reală sa putere economică, într-o perioadă dată, era, prin urmare, mult mai mare decât o trădează sumele de taxă vamală ce i s-au perceput în acea perioadă. Astfel, tezaurele monetare — în cazul de față, cel găsit în curtea Conservatorului — apar drept cîtimi (mai mult sau mai puțin însemnate) ale averii proprietarilor lor.

Revenim, în acest punct, asupra cauzei posibile a încheierii acumulării în cazul de față. În afară de cauza mai sus amintită, de natură economică (deci, faptul că la 1611 începuse deja devalorizarea monedei poloneze și de tip polonez, precum și că, la aceeași dată, se manifestau tulburări și în baterea de monedă măruntă transilvăneană), se mai poate prezuma o cauză politică de însemnătate transilvăneană și cu violente repercusiuni asupra orașului Cluj. Este vorba despre răzmerița unui grup nobiliar împotriva principelui Gabriel Báthori declanșată în primăvara anului 1611 și în spatele căreia stătea intenția împăratului Matia I de a-l înlătura pe principele ale cărui abuzuri personale și politice atingeau sensibil interesele imperiale. Conducerea oștirii fu încredințată de capul mișcării, cancelarul Ștefan Kendi, lui Sigismund Forgách, căpitan general al Ungariei superioare. În înaintarea ei, oastea a ajuns la 19 iulie 1611 sub zidurile Clujului. În 21—22 iulie, asupra orașului se întreprinde un atac concentric, dinspre nord și, cu tînuri grele, dinspre viile Hajongardului ce împrejmuiau în sud Clujul. La cererea orășenilor, în 23 iulie focul de artilerie încetează și în ziua de 25 iulie Clujul se predă lui Forgách. Incendiul izbucnit nu mai putu fi oprit însă decât cu multă greutate. El bîntuia mai cu seamă în cartierele de sub vii, deci putea afecta și cartierul *Media*. Iată deci împrejurări de natură a determina populația să salveze ceea ce se mai putea salva, ascunzîndu-și și averea la loc sigur. Dar recucerirea Clujului de către trupele princiare, în 31 august a aceluiași an³³, putea crea și ea, la rîndul său, o situație și atmosferă asemănătoare. Nu este exclus ca tezaurul să fi fost ascuns în pămînt în una din aceste ocazii.

*

În sfîrșit, o mențiune despre valoarea numismatică a tezaurului. În ceea ce privește Transilvania, se remarcă paralelismul emisiunilor din 1608 și 1609 ale lui Ștefan Bocskay și Gabriel Báthori, realitate cunoscută și din alte tezaure, aici încă o dată confirmată prin numeroase piese. Variantele (specificate în Tabelul I, Observații) nu se ridică la valoarea unor tipuri noi, dar prezența lor avertizează asupra nevoii de a se studia comparativ activitatea monetară a diferitelor oficine în funcțiune sub cei doi principii.

³² Vezi cazul, pe larg expus: Francisc Pap, *Efectiv monetar și monedă de calcul în comerțul extern clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, ms. predat pentru publicare în volumul comemorativ închinat celor 25 ani de activitate a Muzeului de istorie din Turda.

³³ Jakab Elek, *Kolozsvár története*, II, Budapest, 1888, p. 480—484.

Din rîndul monedelor poloneze, remarcăm emisiunile din 1596 bătute probabil la Olkusz (nr. 2257—2259), de tipul celor din primii ani de domnie ai lui Sigismund III; or, la acea dată monetăria regală din Olkusz — conform datelor cunoscute — dădea la iveală tripli groși cu legendă de alt tip. Cum însă excelentul determinant numismatic al lui Gumowski are mai mult caracter de sinteză, iar acela, mai vechi, al conelui Hutten-Czapski este de fapt descrierea unei — ce-i drept, vaste — colecții, ne rezumăm aici doar a semna prezența amintitelor piese, neavînd certitudinea unui tip inedit de triplu gros.

*

Tezaurul monetar medieval găsit în curtea Conservatorului de muzică „Gh. Dima” este a patra descoperire de această natură — cunoscută de noi — de pe teritoriul orașului împrejmuit cu ziduri³⁴. Față de cele trei anterioare, el se remarcă prin intervalul de timp relativ restrîns, numărul mare de piese, marea omogenitate a emisiunilor. Prin aceste caracteristici, tezaurul analizat constituie, pînă acum, vestigiul numismatic cel mai tipic al intensei activități economice care se desfășura în Cluj la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor.

P. IAMBOR — F. PAP

Fig. 1a.

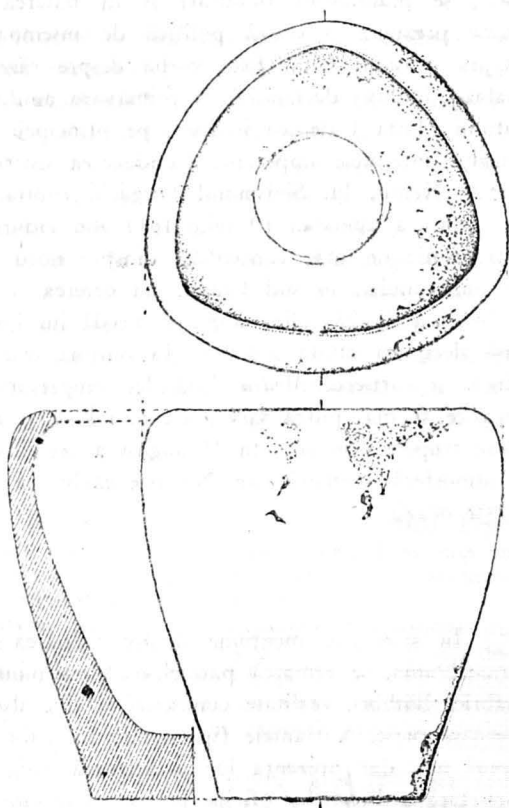

Fig. 1b.

³⁴ Cf. I. Winkler, *Tezaurul de taleri și ducați descoperit la Cluj*, în *AIAC*, XVIII (1975), p. 331; F. Pap, *Tezaure monetare din sec. XV—XVIII descoperite la Cluj-Napoca și unele probleme de circulație monetară*, în *AIACN*, XXI (1978), p. 291—292.

LE TRÉSOR MONÉTAIRE, XVIe—XVIIe SIÈCLES, DE CLUJ-NAPOCA
(TROUVÉ AU CONSERVATOIRE)

(Résumé)

Trouvé à l'occasion des excavations faites pour élargir l'édifice du Conservatoire „Gheorghe Dima“ de Cluj-Napoca, le trésor contient 4307 pièces restées entières (ou restaurées) et 96 fragments. Elles sont émises entre les ans 1572—1611, en Transylvanie, Pologne (pour la Couronne, aussi que pour la Lituanie et pour Rigue), Curlande, Silésie et Hongrie. La plupart des monnaies sont celles polonaises et de type polonais (2970 pièces); il y a aussi 1336 émissions transylvaines et une seule pièce hongroise. On remarque l'homogénéité de la valeur nominale des monnaies: à l'exception de 51 pièces, il y a dans le trésor seulement de triples gros.

À propos de cette découverte, les auteurs discutent de problèmes se référant à la valeur réelle de tels trésors — valeur qui est confrontée avec l'ensemble d'un circuit économique de longue durée —, aussi qu'à la destination des trésors. On montre que les trésors monétaires sont de valeur insignifiante en comparaison, par exemple, avec le fond roulant des commerçants transylvains, investi dans leurs opérations d'affaires. C'est pour ce raison, parmi d'autres, que dans le cas des trésors monétaires on ne peut pas parler, à ce temps, d'une intention délibérée d'accumulation monétaire comme but principal d'activité.

RUTE COMERCIALE ȘI LOCALITĂȚI TRANSILVANE ÎN COMERȚUL CLUJULUI CU PRODUSE AGRICOLE ȘI VITE (PRIMA JUMĂTATE A SEC. XVII)

Într-o lucrare anterioară¹ am abordat tema comerțului cu produse agricole desfășurat prin intermediul oficiului vamal al orașului Cluj în prima jumătate a sec. XVII. Bazată pe date cuprinse în registrele de percepere a tricesimei (taxa vamală ce se cifra la a treizecea parte din prețul pe piață al produsului), lucrarea în cauză preciza sumele totale ale taxei tricesimale și respectivului preț comercial — confruntându-le cu cifre reieșite din cercetări privitoare la alte soiuri de produse sau la alte zone geografice în care se desfășura schimbul de mărfuri în secolele evului mediu dezvoltat, în țara noastră —, analizând apoi în detaliu situația cantității și valorii comerțului cu mărfuri agricole și vite. S-a stabilit ordinea valorică a sortimentelor de mărfuri care erau trecute prin punctul vamal clujean, precum și direcțiile în care se transportau produse de la Cluj și acelea din care se aduceau mărfuri la Cluj. În general, dispunerea geografică a zonelor și localităților reflectă adaptarea rutelor comerciale la situația politică creată după înfrângerea Ungariei de către turci la Mohács (1526) și ocuparea Budei (1541), precum și evenimentele politice survenite în viața principalului transilvănean în primele decenii ale secolului al XVII-lea. Drept urmare a celui dintâi complex de împrejurări, în a doua jumătate a sec. XVI și în cea dintâi jumătate a secolului următor, drumul comercial ce atinge localități din nord-vestul Transilvaniei de astăzi (aflate în *Partium*: regiunea Sălajului, localitățile Carei, Baia Mare și Satu Mare) devine mult mai uzitat decât înainte, când prin Oradea se putea trece fără impedimente în Ungaria și de acolo mai departe, spre centrul Europei. Prin extinderea treptată a stăpînirii otomane și ocuparea unei bune părți a Ungariei de răsărit, scade încă în a doua jumătate a sec. XVI însemnătatea orașului Oradea ca punct principal de tranzit. În același timp, pe menționatul drum de nord-vest se intensifică mult traficul comercial². În ce privește acest din urmă drum, observăm că localitățile situate în zona de nord-vest, prezente cu înregistrări la oficiul vamal clujean, sînt dispuse de fapt pe două ramificații. O primă ramificație o găsim în zona, ușor de parcurs, a văilor Almașului și Crasnei, trecînd prin regiunea Sălajului și ajungînd în localitatea Carei, pe cînd cea de a doua urmează cursul inferior al râului Someș, unde halte importante sînt, rînd pe rînd, orașele Baia Mare și Satu Mare. Mărfurile trecute prin vama Clujului, fie ele venite dinspre zonele geografice amintite, fie îndreptate înspre ele, puteau fi atît mărfuri de import-export, cît și de tranzit, dar puteau constitui și obiect al comerțului intern, desfășurat între orașul Cluj și localitățile (sau zonele) transilvane ce erau specificate în înregistrări ca loc de proveniență și de destinație a produselor taxate.

Dacă examinăm, mai întîi, intensitatea de circulație, valoarea vamală și prețul comercial al produselor agricole și vitelor trecute prin vama Clujului și venite din — ori îndreptate înspre — vest și nord-vest, ne dăm seama cum această situație reflectă cotitura

¹ *Produse agricole la vama Clujului în prima jumătate a secolului XVII, în Terra nostra*, III (1973), p. 345—356.

² Vezi și S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 292—293.

istorică din cursul deceniilor 3—5 ale secolului al XVI-lea. Iată cum se repartizează, ca frecvență a cazurilor de transport, valoare vamală și preț comercial, comerțul cu produse agricole și vite pe localitățile (respectiv zonele) amintite, între anii 1599—1637.

Tabelul I

Nr. crt.	Localitatea (regiunea)	Nr. cazurilor	Totalul taxei vamale	Prețul comercial
1	Oradea	69	124 fl. 12½ d.	3672 fl. 12 d.
2	Carei	87	161 fl. 54½ d.	4625 fl. 01½ d.
3	Baia Mare	38	24 fl. 57½ d.	733 fl. 51½ d.
4	Sălaj	32	14 fl. 92½ d.	474 fl. 30 d.
5	Satu Mare	3	12 fl. 70 d.	381 fl. 00 d.
6	Tășnad	1	0 fl. 20 d.	6 fl. 00 d.
7	Crasna	1	0 fl. 14½ d.	3 fl. 25 d.
8	Caransebeș	1	0 fl. 09 d.	2 fl. 00 d.
Total		232	338 fl. 30½ d.	9897 fl. 20 d.

Din examinarea acestui tabel reiese că transportul de produse spre — și dinspre — Oradea nu mai dă cota cea mai ridicată a volumului și valorii comerțului, ci rămâne în urma celui desfășurat pe linia Sălaj—Carei, unde pot fi situate și localitățile Crasna și Tășnad, zonă din care localitatea Carei, luată singură, dă deja cantitățile și valorile comerciale maxime. Destul de intens și, după cum vom vedea, relativ continuu este și traficul comercial desfășurat pe valea Someșului, unde localitățile Baia Mare și Satu Mare erau haltele comerciale mai de seamă.

Dacă aceasta este imaginea generală a intensității și a valorii comerțului între Cluj și localitățile menționate, în schimb, o situație oarecum nuanțată se desprinde din examinarea repartizării pe ani și localități a comerțului (Tabelul II).

Tabelul II

Repartizarea localităților pe ani de înregistrare a transporturilor de produse agricole și vite

Anul	Localitățile							
1599	Oradea	Sălaj	Carei	—	Satu Mare	—	—	—
1611	„	—	—	—	—	—	—	—
1612	„	—	—	Baia Mare	Satu Mare	Tășnad	—	—
1614	„	—	—	—	—	—	—	—
1615	—	—	—	Baia Mare	—	—	—	—
1617	Oradea	—	—	—	—	—	—	—
1618	„	Sălaj	„	„	—	—	—	—
1619	—	—	Carei	—	—	—	—	—
1621	Oradea	—	—	—	—	—	—	—
1622	„	—	—	—	—	—	—	—
1623	„	—	—	—	—	—	—	—
1630	Oradea	Sălaj	Carei	Baia Mare	—	—	—	—
1632	„	—	„	„	—	—	—	Caransebeș
1633	„	—	„	„	—	—	Crasna	—
1634	—	—	„	„	—	—	—	—
1635	Oradea	—	Carei	Baia Mare	—	—	—	—
1636	„	Sălaj	„	„	—	—	—	—

Ținând seamă de menționata grupare pe zone geografice a rutelor comerciale, inclusiv zona vestică reprezentată prin Oradea, observăm că, în esență, produse agricole și vite erau transportate pe toate cele trei rute, cu mai mare continuitate în cazul rutei vechi tradiționale, căreia i se alătură, în deceniile 2 și 4, ruta someșană, iar în deceniul al patrulea și cea a Almașului și Crasnei. Faptul se explică prin dubla calitate a orașelor-tîrg transilvane așezate pe rute de comerț extern, ele fiind în același timp centre (mai mici sau mai mari) zonale ale comerțului intern și etape ale schimbului de mărfuri cu centre comerciale de peste hotare³. Pe piața acestor orașe-tîrg se vindeau, respectiv se cumpărau, și produse destinate schimbului comercial intern, ca și mărfuri autohtone (ori tranzitate prin Transilvania) care, revândute, urmau să fie scoase peste hotare, respectiv altele străine, aduse pînă acolo și, după revînzare, introduse spre centrele comerciale mai mari. În acest fel, înviorarea comerțului cu produse agricole și vite în direcția Slovaciei și Poloniei pe cele două ramificații de nord-vest nu este însoțită de o încetare a traficului comercial pe ruta tradițională Cluj—Oradea, deoarece, pe de o parte, se continuau relațiile comerciale între cele două orașe, iar pe de alta, prin Oradea se făcea legătura cu Europa centrală, via Debrecen.

Totuși, dacă trecem în revistă natura mărfurilor amintite (vezi Anexa), se cere făcută o distincție. Traficul de mărfuri spre Oradea este mai sărac cu cîteva produse, decît, în special, cel al Careiului. Spre Oradea nu găsim menționate transporturi de animale, nici de sare și de vin. În ceea ce privește transportul de animale, acesta este înregistrat în mai multe rînduri spre Carei: un transport de vaci și boi în 1630⁴, unul de boi și unul de cai în 1633⁵, unul de cai în 1634⁶, cai și boi în 1635⁷, cai în 1636⁸. Sare se transportă la Carei în anii 1632⁹, 1633¹⁰, 1634¹¹, 1635¹², 1636¹³, iar vin în Sălaj în 1630¹⁴. Această situație diferențiată nu este întîmplătoare. Oradea, poartă de ieșire și în direcția cîmpiei ungare, era o piață de desfacere mai cu seamă pentru animalele provenite chiar din zona de cîmpie¹⁵, unde un rol remarcabil îl avea orașul Debrecen, atît în domeniul creșterii vitelor, cît și al comercializării lor¹⁶. La fel, sarea constituia un articol mai degrabă de import, adus din

³ Vezi F. Pap, *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale* (I), în *ActaMN*, XI (1974), p. 174—175; idem, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599—1637)*, în *ActaMN*, XIV (1977), p. 374—375.

⁴ Arhivele Statului Cluj, Socotelile Orașului Cluj (în continuare: ASC, SOC), 18 b, IV, p. 57 (2 septembrie 1630: 79 vaci sterpe și 22 boi duși la Carei).

⁵ ASC, SOC, 19, VII, p. 79 (17 mai 1633); idem, p. 80 (20 mai 1633).

⁶ ASC, SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 9 (6 iunie 1634).

⁷ ASC, SOC, 20, I, p. 20 (3 septembrie 1635); idem, p. 25 (18 septembrie 1635; două transporturi deosebite de animale înregistrate în aceeași zi); ibidem (19 septembrie 1635).

⁸ ASC, SOC, 20, VI, p. 6 (13 iunie 1636); idem, p. 16 (23 august 1636); idem, p. 17 (30 august 1636); idem, p. 18 (4 septembrie 1636; 4 transporturi).

⁹ ASC, SOC, 19, VII, p. 17 (17 mai 1632).

¹⁰ ASC, SOC, 19, VII, p. 96 (2 septembrie 1633).

¹¹ ASC, SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 19 (1 septembrie 1634; 8 transporturi în aceeași zi).

¹² ASC, SOC, 20, I, p. 18 (30 august 1635; 4 transporturi în aceeași zi); idem, p. 28 (18 octombrie 1635; 8 transporturi în aceeași zi).

¹³ ASC, SOC, 20, V, p. 13 (26 aprilie 1636; 2 transporturi); ASC, SOC, 20, VI, p. 16 (21 august 1636; 4 transporturi); idem, p. 17 (30 august 1636); idem, p. 23 (20 octombrie 1636; 2 transporturi).

¹⁴ ASC, SOC, 18 b, IV, p. 41 (18 iulie 1630); idem, p. 50 (12 august 1630).

¹⁵ Cf. L. Makkai, *Der ungarische Viehhandel (1550—1650)*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650*, Köln—Wien, 1971, p. 501.

¹⁶ Idem, p. 492, 501.

aceeași parte a Ungariei. Aveau căutare însă și vitele exportate din Transilvania pe ruta nord-vestică, căci ele își aflau o bună piață de desfacere în sud-vestul Slovaciei¹⁷.

În ceea ce privește aducerea de mărfuri la Cluj din aceleași localități, ea prezintă o imagine mult mai palidă, decît transportul îndreptat spre acele localități. În general, nu se aduc la Cluj mărfuri sau sortimente deosebite de cele scoase din oraș. De la Oradea se înregistrează un transport de pește sărar (1617)¹⁸, unul de slănină (1623)¹⁹, două de piper (1632)²⁰ și unul de grîu (1632)²¹. De la Carei se aduce piper (1630)²². De la Baia Mare găsim înregistrată aducerea de castane în două rînduri, în anul 1630 (singurul produs care figurează exclusiv printre mărfurile aduse la Cluj)²³, din Sălaj se aduce în 1618 piele²⁴, iar de la Caransebeș se transportă la Cluj, în anul 1632, caș²⁵. Raritatea și natura eterogenă a produselor agricole aduse la Cluj indică un caracter doar accidental al respectivelor transporturi. De altfel, raportul între cantitatea și valoarea totală a mărfurilor agricole ieșite și cele ale mărfurilor intrate la Cluj este net în favoarea celor dintîi (vezi Tabelul III).

Tabelul III

Produse agricole și animale intrate și ieșite

Localitatea	Nr. cazurilor		Val. vamală (fl. d.)		Preț comerc. (fl. d.)	
	intrate	ieșite	intrate	ieșite	intrate	ieșite ^v
Oradea	5	64	6,10	118,02 ½	183,30	3488,82
Carei	1	86	0,18	161,36 ½	6,00	4619,01 ½
Baia Mare	2	36	0,13 ½	24,44	4,50	729,01 ½
Sălaj	1	31	0,35	14,57 ½	10,50	463,80
Satu Mare	—	3	—	12,70	—	381,00
Tâșuad	—	1	—	0,20	—	6,00
Crasna	—	1	—	0,14 ½	—	3,25
Caransebeș	1	—	0,09	—	2,00	—
Total	10	222	6,85 ½	331,45	206,30	9690,90

Examinarea acestui raport confirmă concluzia care se impune și din trecerea în revistă a sortimentelor de produse agricole luate pe localitățile sau zonele transilvane cu care Clujul avea relații comerciale, anume că scoaterea de produse agricole și de animale din Cluj precumpănește mult față de aducerea mărfurilor similare în acest oraș²⁶. Coroborate cu informațiile despre politica economică a principilor Transilvaniei în perioada studiată, datele analizate confirmă constatarea de ordin istorico-economic privind tendința principilor Transilvaniei de a promova o politică de prevalare a exportului față de import²⁷.

¹⁷ Cf. Pavel Horváth, *Die Viehausfuhr aus der Südwest-Slowakei in die europäischen, österreichischen und böhmischen Länder während des Fünfzehnjährigen Krieges*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas...*, p. 512.

¹⁸ ASC, SOC, 14 a, XXII, p. 5 (17 ianuarie 1617).

¹⁹ ASC, SOC, 16, XI, p. 4 (29 ianuarie 1623).

²⁰ ASC, SOC, 19, VII, p. 29 (1 iulie 1632); idem, p. 46 (16 septembrie 1632).

²¹ Idem, p. 29 (1 iulie 1632).

²² ASC, SOC, 18 b, IV, p. 23 (27 mai 1630).

²³ Idem, p. 88 (28 noiembrie 1630).

²⁴ ASC, SOC, 14 a, XXV, p. 44 (1 octombrie 1618).

²⁵ ASC, SOC, 19, VII, p. 49 (9 octombrie 1632).

²⁶ Cf. F. Pap, *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale (II)*, în *ActaMN*, XII (1975), p. 237—239, 241, 244—245.

²⁷ Idem, p. 248.

Circulația mărfurilor între Cluj și localitățile din vestul — nord-vestul Transilvaniei

A. Oradea

Anul	Produsul, cazuri		Cantitatea	Taxa vamală	Prețul comercial
	import	export			
1599	—	caș 1	nepreciz.	0,18	6,00
"	—	rachiu 1	4 găleți	0,40	[12,00]
"	—	orez 1	½ cibla	0,06	[1,80]
"	—	piele 1	150 piei bou	7,50	[225,00]
"	—	piele 1	250 piei vaci și juncani	12,50	[375,00]
"	—	vin 3	8 butoaie	8,00	[240,00]
"	—	brinză 2	11 burdufuri	1,10	[33,00]
"	—	unt 1	30 eiteli	0,15	[4,50]
"	—	ulei de sămință de in 1	200 funți	0,60	20,00
"	—	piine 3	8 cibla	0,40	[12,00]
"	—	cozonac 2	nepreciz.	0,33	11,00
"	—	făină 1	5 cibla	0,25	[7,50]
"	—	usturoi 1	nepreciz.	0,06	2,00
				31,53	949,80
1611	—	orez 1	2 „kantar”	0,80	[24,00]
1612	—	miere 1	8 găleți	0,24	[7,20]
"	—	rachiu 1	3 găleți	0,30	[9,00]
				0,54	16,20
1614	—	boi 1	49 boi grași	24,50	[735,00]
1617	—	miere 1	31 găleți	0,80	[24,00]
"	—	miel 4	4 butoaie (= 320 găleți) + 70 găleți	4,87 ½	[146,20 ½]
"	pește sărat 1	—	nepreciz.	0,09	3,00
				5,76 ½	173,20 ½
1618	—	seu 1	16 chintale	1,60	[48,00]
1621	—	caș 1	nepreciz.	0,09	3,00
1622	—	griu 1	40 cibla	2,00	[60,00]
1623	slănină 1	—	16 buc.	2,56	[76,80]
1630	—	caș 1	nepreciz.	0,12	2,00
"	—	rachiu 1	1 ½ găleți	0,15	[4,50]
				0,27	6,50
1632	piper 1	—	½ chintal	1,50	[45,00]
"	—	caș 7	nepreciz.	2,83 ½	63,00
"	—	miere 1	7 × 40 găleți	21,00	[630,00]
"	—	sare 2	13 buc.	0,13	[3,90]
"	—	rachiu 4	16 găleți	2,40	[72,00]
"	—	orez 1	1 „kantar”	0,25	[7,50]
"	griu 2	—	13 cibla	1,95	[58,50]
"	—	seu 1	7 chintale	1,12	[33,60]
				31,18 ½	913,50

Oradea (continuare)

Anul	Produsul, cazuri		Cantitatea	Taxa vamală	Preț comercial
	import	export			
1633	—	caș 3	nepreciz.	2,85 $\frac{1}{2}$	63,50
"	—	rachiu 1	2 $\frac{1}{2}$ găleți	0,37 $\frac{1}{2}$	[11,20 $\frac{1}{2}$]
"	—	orez 2	2 „kantar”	0,75	[22,50]
"	—	brinză 1	1 burduf	0,13 $\frac{1}{2}$	3,00
				<u>4,11 $\frac{1}{2}$</u>	<u>100,20 $\frac{1}{2}$</u>
1635	—	caș 1	nepreciz.	0,18	4,00
"	—	miere 1	5 butoaie à 40 găleți	15,00	[450,00]
"	—	orez 1	1 „kantar”	0,37 $\frac{1}{2}$	[11,20 $\frac{1}{2}$]
				<u>15,55 $\frac{1}{2}$</u>	<u>465,20 $\frac{1}{2}$</u>
1636	—	caș 3	nepreciz.	0,99	22,00
"	—	orez 1	6 „kantar”	2,25	[67,50]
"	—	pește sărat 1	1 tonă	0,37 $\frac{1}{2}$	[11,20 $\frac{1}{2}$]
				<u>3,61 $\frac{1}{2}$</u>	<u>100,70 $\frac{1}{2}$</u>
Total	5	64		124,12 $\frac{1}{2}$	3672,12

B. Carei

1599	—	miere 3	4 $\frac{1}{2}$ butoaie	9,00	[270,00]
"	—	rachiu 2	100 găleți	10,00	[300,00]
				<u>19,00</u>	<u>570,00</u>
1619	—	mied 1	15 găleți	0,28	[8,40]
1630	piper 1	—	nepreciz.	0,18	6,00
"	—	boi 1	22 bucăți	22,00	[660,00]
"	—	caș 1	nepreciz.	0,18	6,00
"	—	orez 1	4 „kantar”	1,00	[30,00]
"	—	vaci 1	79 vaci sterpe	31,60	[948,00]
"	—	slănină 1	1 bucată	0,06	2,00
				<u>55,02</u>	<u>1652,00</u>
1632	—	caș 1	nepreciz.	0,06	2,00
"	—	mied 1	10 găleți	0,12 $\frac{1}{2}$	[3,70 $\frac{1}{2}$]
"	—	sare 1	8 buc.	0,08	[2,40]
"	—	rachiu 2	6 găleți	0,60	[18,00]
"	—	orez 1	4 „kantar”	1,50	[45,00]
"	—	slănină 1	4 buc.	0,12	[3,60]
				<u>2,48 $\frac{1}{2}$</u>	<u>74,70 $\frac{1}{2}$</u>
1633	—	boi 1	4 buc.	6,00	[180,00]
"	—	caș 2	nepreciz.	0,38 $\frac{1}{2}$	8,50
"	—	miere 2	75 găleți	5,62 $\frac{1}{2}$	[168,70 $\frac{1}{2}$]
"	—	sare 2	115 buc.	1,15	[34,50]
"	—	cai 1	2 buc.	3,00	20,00
				<u>16,16</u>	<u>411,70 $\frac{1}{2}$</u>

Carei (continuare)

Anul	Produsul, cazuri		Cantitatea	Taxa vamală	Preț comercial
	import	export			
1634	—	caș 1	nepreciz.	0,09	2,00
"	—	sare 8	365 buc.	3,65	[109,50]
"	—	orez 1	1 „kantar”	0,37 ½	[11,20 ½]
"	—	piele 1	400 piei argășite oaie	3,00	[90,00]
"	—	cai 1	2 buc.	3,00	20,00
				<u>10,11 ½</u>	<u>232,70 ½</u>
1635	—	boi 3	8 buc.	12,00	[360,00]
"	—	caș 5	nepreciz.	1,64 ½	36,50
"	—	mied 1	3 găleți	0,06	[1,80]
"	—	sare 12	625 buc.	6,25	[187,50]
"	—	orez 2	6 „kantar”	2,25	[67,50]
"	—	cai 1	1 cal „bun”	1,50	10,00
"	—	cai + turtă dulce 1	nepreciz.	0,85 ½	19,00
				<u>24,56</u>	<u>682,30</u>
1636	—	caș 6	nepreciz.	4,58 ½	113,00
"	—	mied 1	17 găleți	0,34	10,20
"	—	sare 9	450 buc.	4,50	[135,00]
"	—	cai 7	13 cai „buni”	24,50	[735,00]
				<u>33,92 ½</u>	<u>993,20</u>
Total	1	86		161,54 ½	4625,01 ½

C. Baia Mare

1612	—	miere 1	55 găleți	1,10	[33,00]
1614	—	caș 1	nepreciz.	0,06	2,00
1615	—	caș 2	nepreciz.	0,46 ½	15,50
1617	—	mied 2	112 găleți	2,22 ½	[66,70 ½]
"	—	griu 1	43 cible	2,19	[65,70]
				<u>4,41 ½</u>	<u>132,40 ½</u>
1618	—	caș 1	nepreciz.	0,24	8,00
"	—	orez 1	1 „kantar”	0,25	[7,50]
				<u>0,49</u>	<u>15,50</u>
1630	—	caș 3	nepreciz.	0,90	30,00
"	—	orez 3	2 ½ „kantar”	0,68 ½	20,70 ½
"	—	castane 2	+ nepreciz.		
			nepreciz.	0,13 ½	4,50
				<u>1,72</u>	<u>55,20 ½</u>

Baia Mare (continuare)

Anul	Produsul, cazuri		Cantitatea	Taxa vamală	Preț comercial
	import	export			
1632	—	caș 2	nepreciz.	0,40 ½	9,00
„	—	miere 1	4 × 40 găleți	8,00	[240,00]
„	—	orez 2	1 ½ „kantar”	0,56	[16,80]
„	—	slănină 1	4 buc.	0,12	[3,60]
				<u>9,08 ½</u>	<u>269,40</u>
1633	—	miere 1	40 găleți	3,00	[90,00]
„	—	orez 3	2 „kantar”	0,75	[22,50]
				<u>3,75</u>	<u>112,50</u>
1634	—	orez 6	4 ½ „kantar”	1,73 ½	51,70
1635	—	caș 1	nepreciz.	0,09	2,00
„	—	orez 2	1 ½ „kantar”	0,57	[17,10]
				<u>0,66</u>	<u>19,10</u>
1636	—	caș 1	nepreciz.	0,72	16,00
„	—	orez 1	1 „kantar”	0,37 ½	[11,20 ½]
				<u>1,09 ½</u>	<u>27,20 ½</u>
Total	2	36		24,57 ½	733,51 ½

D. Sălaj

1599	—	piper 1	1 „kantar”	2,00	[60,00]
„	—	caș 1	10' [buc.?]	0,15	5,00
„	—	miere 1	2 tone	0,57	19,00
„	—	rachiu 1	3 găleți	0,30	9,00
„	—	griu 1	24 cible	1,20	36,00
„	—	brinză 1	3 burdufuri	0,30	9,00
„	—	făină 1	14 cible	0,70	21,00
				<u>5,22</u>	<u>159,00</u>
1618	—	rachiu 1	8 găleți	0,80	[24,00]
„	piele 1	—	7 buc. p. vacă	0,35	[10,50]
				<u>1,15</u>	<u>34,50</u>
1630	—	caș 4	nepreciz.	0,90	30,00
„	—	mied 1	15 găleți	0,20	[6,00]
„	—	vin 2	1 butoi + 100 găleți	2,25	[67,50]
„	—	pește sărat 1	1 tonă	0,36	18,00
				<u>3,71</u>	<u>121,50</u>

Sălaj (continuare)

Anul	Produsul, cazuri		Cantitatea	Taxa vamală	Preț comercial
	import	export			
1636	—	caș 4	nepreciz.	1,03 ½	45,00
„	—	mied 6	108 găleți	2,16	64,80
„	—	rachiu 4	11 găleți	1,65	49,50
				<u>4,84 ½</u>	<u>159,30</u>
Total	1	30		14,92 ½	474,30

E. Satu Mare

1599	—	miere 1	3 jum. de butoaie	3,00	[90,00]
„	—	rachiu 1	87 găleți	8,70	[261,00]
				<u>11,70</u>	<u>351,00</u>
1612	—	miere 1	2 but. à 40 găleți	1,00	[30,00]
Total	—	3		12,70	381,00

F. Tășnad

1612	—	mied 1	20 găleți	0,20	[6,00]
Total	—	1		0,20	[6,00]

G. Crasna

1633	—	caș 1	nepreciz.	0,14 ½	3,25
Total	—	1		0,14 ½	3,25

H. Caransebeș

1632	caș 1	—	nepreciz.	0,09	2,00
Total	1	—		0,09	2,00

FRANCISC PAP

ROUTES COMMERCIALES ET LOCALITÉS TRANSYLVAINES DANS LE COMMERCE
DE LA VILLE DE CLUJ AVEC DE PRODUITS AGRICOLES ET D'ANIMAUX
(1e MOITIÉ DU XVIIe SIÈCLE)

(Résumé)

Après avoir présenté la quantité et la valeur du commerce avec de produits agricoles et d'animaux, déroulé par l'intermède de l'office douanier de Cluj (voir *Terra nostra*, III/1973, pp. 345—356), l'auteur analyse en détail le commerce avec le même sorte de marchandises, entre ladite ville — l'un des importants centres commerciaux transylvains aux XVIe—XVIIe siècles — et les autres villes de la Transylvanie. Parmi les routes pratiquées, celle traditionnelle (vers l'Ouest, par la ville d'Oradea) est doublée par l'une dirigée vers le Nord-Ouest, en liant — par deux dérivations —, plus courtement que l'autre route, la Transylvanie avec la Slovaquie et la Pologne. C'est spécialement dans les 2e et 4e décennies du XVIIe siècle que les trois voies se juxtaposent. L'analyse de la quantité et de la valeur des marchandises transportées entre Cluj et les autres localités transylvaines montre que les transports contenant de produits agricoles et d'animaux, de Cluj vers d'autres villes de la Transylvanie, dépassaient considérablement la valeur et le nombre de cas dont de telles marchandises furent apportées à Cluj.

O SIGLĂ DE MEȘTER — DOI ARGINTARI TRANSILVĂNENI DIN SECOLUL AL XVII-LEA

Este bine cunoscută importanța siglei de meșter în cadrul cercetării argintăriei medievale, în majoritatea cazurilor ea dovedindu-se hotărâtoare în stabilirea paternității unui obiect din metal prețios. Folosirea ei în cadrul breslelor din Transilvania se generalizează în secolul al XVI-lea, în urma privilegiului emis la 26 ianuarie 1504 de către regele Vladislav¹, prin care, la cererea meșterilor sibieni, aceasta impune obligativitatea însemnării obiectului finit cu poinçonul propriu al executantului. Prezentarea grafică și conținutul scriptic sau simbolic al siglei era la libera alegere a meșterului, care se bucura și de dreptul de a o lăsa moștenire urmașilor săi. Cu rare excepții, sigla meșterilor transilvăneni era compusă din inițialele numelui și prenumelui său. Sînt lesne de înțeles considerentele economice și sociale de breaslă care au dus la ideea necesității însemnării obiectelor de argintărie cu astfel de sigle și nu intenționăm, în cadrul acestor rînduri, să insistăm asupra lor.

La începutul secolului nostru, colecționarea siglelor a căpătat o importanță deosebită, numeroase studii ale literaturii de specialitate fiind dedicate acestora. Cu toate acestea, multe dintre ele au rămas încă neelucidate ca apartenență sau datare, simțindu-se în continuare lipsa unui catalog complet care să ușureze munca istoricilor ce s-au dedicat acestui domeniu al artelor. Încercările mai vechi încep să se dovedească depășite, fiind vorba în majoritatea cazurilor de simple înșirări și reproduceri ale însemnelor folosite de meșterii aparținători uneia sau alteia dintre breslele din Transilvania; noile studii au scos la iveală multe confuzii, pentru a căror lămurire necesitatea reluării anumitor probleme se impune de la sine.

În aceste condiții, nu ni se pare lipsită de interes încercarea de a elucida problema unei sigle, ce apare des pe piese de argintărie din secolul al XVII-lea și care a fost de-a lungul anilor identificată cu doi meșteri argintari aparținători unor bresle diferite. Este vorba despre sigla cu inițialele DB, prezentate sub forma unor majuscule latine, dintre care litera B se înscrie în litera D. Poinçonul care se circumscrie acestor inițiale prezintă mai multe variante: rotund, oval, cu marginile crestate etc. Cei doi meșteri argintari în discuție sînt Daniel Bloweber, membru al breslei din Brașov și Daniel Brassai, meșter clujean.

Înainte de a trece însă la dezbaterea problemei propuse, trebuie să amintim că această combinație a inițialelor DB în cadrul siglei nu a fost folosită numai de către cei doi meșteri pomeniți, fapt pe care dorim să-l subliniem pentru a evita de la început unele confuzii ce ar putea decurge din compararea acestor poinçoane. Orfevrarul care posedă o siglă asemănătoare cu cele pe care le-am luat în discuție, este de data aceasta membru al breslei din Sibiu și își desfășoară activitatea în secolul al XVI-lea. T. Gyárfás², publicînd în anul 1910 lista meșterilor argintari sibieni, pe care îi identifică după tabla cu sigle a breslei respective, îl pomenește și pe Daniel Bulkesch, care intră în corporație în anul 1580. V. Roth³

¹ T. Gyárfás, *A nagyszibeni ötvösök mesterjegytáblája*, în *ArchErt*, XXX, 1910, p. 408.

² *Idem*, p. 410, fig. 39.

³ V. Roth, *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens*, I. *Goldschmiedarbeiten*, Sibiu, 1922, p. 225, planșa 180, fig. 4, sigla de meșter pe planșa 199, fig. 84.

ne face cunoscută o cană cu capac de la biserica evanghelică din Mediaș, foarte frumos realizată din punct de vedere tehnic și artistic, datată în anul 1589, pe care o atribuie acestui meșter sibian. Dar, pe cînd Gyárfás îl identifică cu posesorul unei sigle (fig. 1, a) în care inițialele se înscriu una într-alta în felul descris anterior, doar forma poinçonului deosebindu-se de cele pe care dorim să le dezbatem pentru elucidarea problemei celor doi meșteri din secolul al XVII-lea, Roth publică sigla de pe cană (fig. 1, b), care însă nu se aseamănă cu cea dată de Gyárfás decît prin faptul că posedă aceleași inițiale. A. Resch⁴ dă o siglă ce se aseamănă foarte mult cu cea pe care o găsim la Roth, deosebindu-se doar forma poinçonului ce încadrează monograma (fig. 1, c).

Chiar dacă toate aceste descifrări și atribuiri sînt corecte, nu este primul caz cunoscut cînd un meșter folosește mai multe sigle, mai mult sau mai puțin asemănătoare între ele; pentru noi are importanță doar prima variantă, în cadrul căreia combinarea inițialelor luate în discuție se aseamănă cu cea a siglelor folosite de Daniel Bloweber și Daniel Brassai. Meșterul sibian este însă despărțit în timp de o jumătate de secol de primul și de un secol întreg de al doilea argintar, deci nici un fel de identificare între ei, pe baza siglelor, nu poate fi încercată. Am amintit totuși și această variantă folosită de Daniel Bulkesch, pentru a atrage atenția asupra posibilității de a greși, în cazul în care am avea în studiu o piesă astfel semnată, dar nedată și fără elemente ornamentale care să faciliteze încadrarea ei în timp; analiza atenă a formei în care se înscriu inițialele de siglă se dovedește astfel obligatorie și hotărîtoare.

O încercare mai nouă de atribuire a siglei DB ne vine din partea cercetătorilor maghiari⁵, sub forma unei supoziții ce lasă cîmp deschis pentru eventualele discuții pe această temă. Vorbind despre meșterul argintar Belényesi György, care activează în jurul anului 1685, se amintește că nu este exclus ca și sigla DB să o fi folosit tot el, afirmație neargumentată, mai ales că nici prenumele de György nu justifică D-ul din monogramă, astfel că momentan nu o putem lua în considerare. Sîntem datori totuși să atragem atenția asupra unui fapt care ne-ar putea obliga, eventual, să revenim cu o altă ocazie asupra acestei probleme: Belényesi György este orfevrarul de curte al principelui Mihail Apafi și în același timp directorul monetăriei din Făgăraș, oraș unde lucrează mult și la comanda lui Mihail Teleki. Or, multe dintre piesele executate de către Daniel Brassai și la care vom reveni ulterior, sînt lucrate la comanda principelui Ioan Kemény și a soției acestuia, descendentă a familiei Teleki. Stadiul actual al cercetărilor nu ne permite însă să tragem deocamdată nici o concluzie, mai ales că sigla cunoscută pentru meșterul Belényesi nu are nimic comun cu cele în discuție.

Revenind la problema pe care ne-am propus-o inițial, să trecem mai întîi în revistă, pe scurt, piesele atribuite de-a lungul anilor celor doi meșteri din secolul al XVII-lea, care semnează cu sigla ce conține monograma DB.

T. Gyárfás⁶, care — după cum am văzut anterior — se ocupă și de meșterii sibieni, publică în anul 1908, pe baza unui manuscris, lista argintarilor care erau membri ai breslei din Brașov în secolele XVII—XIX, printre ei pomenind și pe Daniel Blauweber, care devine meșter în 12 iunie 1628, murind la 31 ianuarie 1646. Fiind vorba despre o simplă enumerare a membrilor corporației brașovene și stabilirea anilor între care activează aceștia, nu se face nici o referire la vreo piesă lucrată de acest meșter sau la sigla folosită de el.

⁴ A. Resch, *Mărcile de fabrică ale argintarilor sași din Transilvania*, în *CNA*, VIII, 1927, p. 13.

⁵ A. Zádor și I. Genthon, *Művészeti lexikon*, Budapesta, 1975, p. 197.

⁶ T. Gyárfás, *Régi brassai ötvösök*, în *ErdM*, nr. XXV, 1908, p. 382.

Tot ca membru al breslei din Brașov îl pomenește în anul 1922 V. Roth⁷, numele lui transcriindu-l sub forma de Bloweber, anii de activitate a lui fixându-i între anii 1628—1648. El publică și sigla de meșter (fig. 1, d), pe care o găsește bătută pe o patenă datată în anul 1634.

În continuare A. Resch⁸, publicând în anul 1927 o listă de meșteri argintari sași din diferite centre ale Transilvaniei, a căror sigle le-a colecționat de-a lungul anilor, pomenește și pe Daniel Bloweber, ca activând în cadrul breslei brașovene între anii 1628—1648. Ca și Gyárfás, el se rezumă la o înșirare fără exemplificări de piese executate de către cei pomeniți; sigla pe care i-o atribuie este monograma cu binecunoscuta combinație a inițialelor, fără nici o încadrare însă (fig. 1, e).

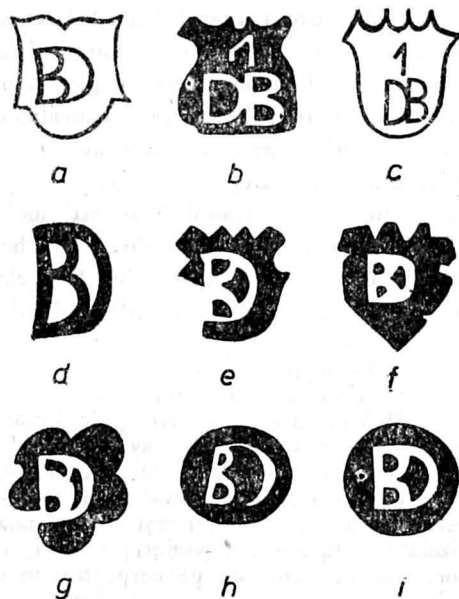
În sfârșit, trebuie să mai amintim cele trei pahare publicate în ultimii ani de C. Nicolescu⁹, care poartă și ele sigla DB, dintre care primele două, foarte asemănătoare ca formă și elemente ornamentale, se găsesc la Mănăstirea Dintrunlemn și respectiv la Mănăstirea Trei Ierarhi, acesta din urmă fiind datat în anul 1631; evident că ambele au fost executate la comandă primită de peste munți. Al treilea pahar se găsește la Brașov și se deosebește esențial, atât ca soluții tehnice cât și stilistic, de celelalte două. Forma poinçonului ce încadrează inițialele de siglă se deosebește puțin de cele văzute anterior (fig. 1, f).

Deocamdată atât despre prima variantă de atribuire a siglei DB; în cele ce urmează vom mai reveni asupra ei.

La Arhivele Statului din Cluj-Napoca s-au păstrat două registre ale breslei aurarilor unde au fost înscrise meșteri ce făceau parte din breasla clujeană în secolele XVI—XVIII. Printre ei figurează și Daniel Brassai, amintit de-a lungul anilor în cadrul literaturii de specialitate de către J. Novák, E. Kőszeghy și alții¹⁰.

În ultimii ani, M. Bunta¹¹ reia cercetările privind meșterii aurari aparținători breslei din Cluj și lucrările lor, dând publicității multe piese de argintărie semnate cu sigla identificată și de ea tot cu meșterul Daniel Brassai (fig. 1, g, h, i). O altă serie de obiecte laice și ecleziastice din metal prețios, ce nu posedă siglă de meșter, sînt atribuite de către cercetătoare acelui meșter, pe baza unor analogii stilistice.

De data aceasta ni se pare necesar ca, măcar în treacăt, să încercăm a relua analiza unei părți din piesele atribuite de M. Bunta meșterului clujean, pentru a reveni apoi asupra problemei inițiale. Nu dorim să reluăm discuția în legătură cu paharele, tăvile și recipientul pentru mirodenii, care

(1) Sigle de meșter cu inițialele DB folosite de către Daniel Bulkesch, Daniel Bloweber și Daniel Brassai

⁷ V. Roth, *op. cit.*, p. 277.

⁸ A. Resch, *op. cit.*, p. 5.

⁹ C. Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în țările române (sec. XIV—XIX)*, București, 1968, p. 70.

¹⁰ J. Novák, *A kolozsvári ötvöscéh a XVIII.-ik századig*, Cluj, 1913, p. 18; E. Kőszeghy, *Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig*, Budapesta, 1936, p. 170.

¹¹ M. Bunta, *Aurari clujei și operele lor (sec. XVI—XVII)*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 329—350.

se găsesc la Muzeul Național din Budapesta și pe care nu am avut posibilitatea să le vedem. Ne vom referi doar la cele ce se găsesc în Cluj-Napoca. Menționăm, de asemenea, că nu intenționăm să contestăm în nici un fel valabilitatea concluziilor cercetătoarei, ci doar să atragem atenția asupra unor eventuale nelămuriri rezultate în urma analizei superficiale a pieselor în discuție, care, preluate pe urmă de către literatura de specialitate, pot duce de-a lungul anilor la confuzii.

Este vorba în primul rând despre piesele de la biserica reformată nr. I din Cluj-Napoca. Dintre cele trei căni hexalobate (fig. 2) ce se găsesc în proprietatea acestei parohii, două au bătută pe fund sigla cu inițialele DB; a treia este opera unui alt meșter, tot membru al breslei din Cluj. Pe baza unor analogii — neprecizate, rezultate în urma unei analize pe care am putea-o numi „la prima vedere” — sînt atribuite tot lui Daniel Brassai alte două piese de la aceeași biserică, ce formează împreună o garnitură, anume o cană cu capac și cioc de turnare și o tavă ovală de dimensiuni mari. Acestea din urmă nu au siglă de meșter¹².

Aici am dori însă să revenim la ceea ce numeam analiză la prima vedere; da, într-adevăr, la prima vedere, cele două piese din urmă se aseamănă foarte mult din punct de vedere stilistic cu cele două căni semnate cu sigla de meșter DB, folosind aceleași tehnici de prelucrare a metalului și în mare aceleași elemente ornamentale, interpretate într-o manieră de stilizare foarte apropiată. Dar, tot așa, foarte asemănătoare între ele sînt toate cele trei căni hexalobate cu capac, dintre care, totuși, după cum s-a mai amintit, numai două sînt lucrate de către meșterul Daniel Brassai, iar a treia poartă sigla de meșter RB, identificată de către autoare cu meșterul clujean Valentinus Radecius¹³.

În fond, este vorba despre soluțiile tehnice și elementele ornamentale preferate în cadrul argintăriei baroc din Transilvania, pe care le regăsim pe multe obiecte aparținînd altor meșteri clujeni sau unor meșteri aparținînd altor bresle de aurari din Transilvania sau chiar din străinătate.

Lucrurile se complică și mai mult, dacă amintim că la biserica reformată nr. II din Cluj-Napoca se găsesc alte două căni hexalobate de capac¹⁴ (fig. 3), la fel de asemănătoare ca formă, manieră de tratare tehnică și elemente decorative cu celelalte trei căni amintite anterior; una dintre ele nu posedă siglă de meșter, iar cealaltă are sigla compusă din inițialele

¹² *Idem*, p. 340.

¹³ *Idem*, p. 335—356.

¹⁴ Vom descrie pe scurt, de fiecare dată, piesele noi, pe care le introducem în discuție pentru exemplificarea argumentelor.

A. *Cană cu capac* din argint aurit, turnat, ciocănit la rece, mățuit, cizelat, gravat. Are o bază festonată, hexalobată. Corpul căzii, tot hexalobat, este împărțit în șase sectoare verticale, dintre care trei sînt simple, doar mățuite, alternînd cu altele trei ce poartă ornamente cizelate compuse din vrejuri și flori, dispuse în cartușe baroc. Capacul are tot șase lobi, corespunzînd celor de pe corp, trei mățuiți și trei decorați cu flori și fructe. Butonul capacului este în formă de con de brad. Toarta foarte evazată, terminată în volută, este decorată cu o hermă turnată.

Nu are siglă de meșter.

Dimensiuni: $\hat{h}$ = 29,5 cm; D = 15,2 cm; d = 12,3 cm; G = 1595 g.

Nr. inv. 51.

B. *Cană cu capac* din argint aurit, turnat, ciocănit la rece, mățuit, cizelat, gravat. Forma se aseamănă cu cea a căzii descrise anterior. Ornamentele dispuse în cartușe baroc se compun din flori, fructe și mascheroni. Toarta este decorată cu o hermă turnată, cu capul globular desprins de pe minerul propriu-zis. Butonul capacului lipsește. Pe fundul căzii este bătută sigla de meșter, pe care M. Bunta (*op. cit.*, p. 343—344) o regăsește pe o cană cu capac aflată în proprietatea Muzeului Național din Budapesta, descifrînd-o PH și identificînd-o cu persoana aurarului clujean Huszár Péter.

Dimensiuni: $\hat{h}$ = 30 cm; D = 16,6 cm; d = 13,6 cm; G = 1985 g.

Nr. inv. 48.

PH. La această a doua parohie reformată se mai găsește o patenă simplă¹⁵ (fig. 4, a) lucrată de posesorul siglei DB, fapt confirmat de sigla pe care o poartă, și o altă piesă, de data aceasta un potir¹⁶ (fig. 4, b), pe care dorim să-l punem în discuție datorită inscripției din care reiese că a fost donat bisericii reformate din Cluj de către principele Ioan Kemény și soția sa, Anna Teleki, în anul 1685. Acest lucru ni se pare important deoarece în același an și datorită aceluiași donatori a ajuns biserica reformată nr. I în posesia celor două căni cu sigla DB, inscripțiile lor fiind asemănătoare cu cea a potirului amintit.

Ceea ce pînă acum s-a omis din literatura de specialitate, este faptul că toate piesele mai sus amintite au făcut parte împreună dintr-o mare donație¹⁷, într-o perioadă cînd principii Transilvaniei sprijineau cultul reformat în defavoarea catolicismului; o parte dintre ele au ajuns la o altă adresă mult ulterior, după ce la începutul secolului al XIX-lea se construiește în Cluj încă o biserică reformată, bunurile primite ajungînd să fie împărțite¹⁸.

Astfel privind lucrurile, obiectele de cult din metal prețios pomenite, la o analiză istorică sau artistică a lor, nu pot fi luate separat, ci doar în ansamblu. Pentru că, dacă ele au făcut obiectul unei donații în comun, ele au fost tot împreună obiectul unei comenzi adresate breslei aurarilor din Cluj. Or, în acest caz, prea puține analogii — mai ales superficiale observate — pot da indicii valabile pentru atribuirea lor unuia sau altuia dintre meșterii breslei clujene, chiar dacă avem cunoștință despre faptul că unul sau altul dintre principii Transilvaniei preferau periodic pe unul sau altul dintre meșterii mai vestiți¹⁹, mărimea comenzii depășind de data aceasta posibilitățile de execuție ale unui singur meșter. Faptul este adevărat și de observația că, dintre piesele pomenite, ce poartă sigle de meșter, nu toate sînt semnate de același.

Pe de altă parte, simpla asemănare a unor obiecte laice sau de cult din metal prețios, uneori chiar identitatea unor detalii, nu ne pot permite atribuirea lor aceluiași meșter, în

¹⁵ *Patenă* de dimensiuni mici — D = 21 cm; G = 155 g. —, cu trei inele marginale în relief, din argint aurit, turnat, gravat. Sigla DB este aplicată în relief pe fundul piesei. Forma ei circumscrie litera D din siglă.

Inscripția de donație este pe marginea inferioară, gravată în limba maghiară, cu majuscule latine: KOLOSVARI . ORTHODOXA . ECCLESIA . SZAMARA . LEGALT . ARANYAS . EZUST . TANGYER .

Nr. inv. 57.

¹⁶ *Potir* din argint aurit, turnat, cizelat, traforat, gravat. Prezintă o talpă hexalobată, picior prismatic, fus cilindric scurt, întrerupt de nodul sferoidal turtit. Marginea verticală a tălpii are o friză traforată de patru lobi înscrise în cerc. Piciorul are fațetele decorate cu vrejuri și flori. Cupa netedă, fără paner, este supradimensionată față de celelalte proporții ale potirului (posibil ca ea să fie opera unei refaceri ulterioare).

Pe marginea inferioară a tălpii este gravată inscripția de donație, în limba maghiară, cu majuscule latine: TEKINT [ETES] . NAGY [SAGOS] . KEMENY . JANOS . ES . HAZAS . TARSA . TEK [INTETES] . NAGY [SAGOS] . TELEKI . ANNA . CSINAL-TATTA . A . KOL [OSVARI] . ORTH [ODOXA] . ECC [LESIAN] AK . 1685.

Nu are siglă de meșter.

Dimensiuni: $\hat{h}$ = 24,2 cm; D = 11,6 cm; d = 11,3 cm; G = 495 g.

Nr. inv. 57.

¹⁷ Posibil ca dintre piesele ce au făcut obiectul acestei donații să fi făcut parte și patena descrisă, chiar dacă inscripția nu pomeneste și numele donatorilor și alte obiecte de cult din secolul al XVII-lea de la cele două biserici reformate din Cluj-Napoca (poate chiar și cana cu tavă ovală pomenită deja în cadrul studiului de față), dintre care o parte au fost deja publicate de M. Bunta, restul urmînd să vadă lumina tiparului cu o altă ocazie.

¹⁸ Este singura posibilitate de a explica existența unor piese din același an, donate de aceleași persoane, la două biserici diferite, dintre care una a fost construită mult ulterior anului donației. Sînt dealtfel nenumărate în țară exemplele, cînd o biserică nouă este înzestrată cu obiecte de cult din patrimoniul alteia mai vechi din aceeași localitate.

¹⁹ J. Novák, *op. cit.*, face dese referiri la astfel de preferințe manifestate față de anumiți meșteri clujeni.

lipsa unor argumente mai hotărâtoare — siglă identică, documente ale vremii care să ateste acest fapt sau alte indicii —, deoarece este foarte bine cunoscut obiceiul de a folosi același tipar de toartă, buton de capac etc., de către doi sau mai mulți meșteri ai aceleiași bresle, tipar ce putea fi uneori chiar un bun comun al întregii corporații. Acest tipar putea fi confecționat în cadrul breslei, sau putea fi cumpărat de la altă breaslă din țară sau din străinătate. Iar obiceiul calfelor de argintari, care trebuiau să-și efectueze așa-zisa „pribegie” înainte de a deveni meșteri, în cursul căreia cutreierau centrele cu puternice bresle de aurari din țară și din întreagă Europa, nu îl mai dezbateam, deoarece a fost în repetate rânduri amplu descris²⁰. Amintim doar că aceștia se întorceau cu colecții întregi de desene de forme și ornamente, care uneori influențau întreaga lor creație ulterioară. Și atunci, în ce măsură unele analogii de formă sau elemente decorative mai pot permite atribuirea mai multor piese aceluiași meșter în lipsa unor dovezi mai concludente?

Nu dorim însă, prin aceste rânduri, să minimalizăm rolul argumentelor de ordin stilistic sau al analogiilor de acest fel, nici să dăm loc concluziei că singurul indiciu absolut sigur pentru identificarea lucrărilor unui meșter l-am considera a fi doar sigla; procentajul pieselor ce dețin o astfel de siglă de meșter este mult redus față de cel al obiectelor din metal prețios nesemnate, și adoptînd o asemenea poziție rigidă, cercetătorii care se ocupă de orfevrăria medievală s-ar vedea în imposibilitatea de a aborda cu șanse de reușită o mare parte din materialul existent. Dorim doar să subliniem necesitatea de a corobora argumentele stilistice cu alte date, atunci cînd le avem la dispoziție, mai ales cînd cercetăm probleme legate de argintăria clujeană, care a fost insuficient abordată pînă acum, fiecare informație nouă primind deci o valoare deosebită.

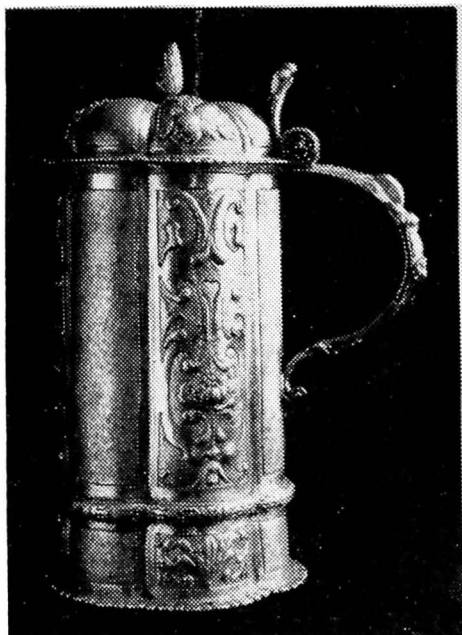
Problema atribuirii lui Daniel Brassai a cîinii și tavei ovale fără siglă, de la biserica reformată nr. I din Cluj-Napoca, în lipsa unor argumente mai convingătoare, rămîne deocamdată, după părerea noastră, deschisă.

Revenim la problema siglei de meșter DB și a posesorilor ei, cunoscînd acum deja materialul astfel semnat pe care îl avem la dispoziție. Rămîne să încercăm a explica, de ce doi argintari aparținînd unor bresle deosebite și la o distanță în timp destul de mare unul de celălalt — Daniel Blower activează în prima jumătate a secolului, iar Daniel Brassai în a doua jumătate — folosesc totuși aceeași siglă. Căci, cei 67 de ani ce se scurg între prima pomenire în anul 1628 a meșterului brașovean, pînă la ultima pomenire în anul 1695 a meșterului clujean, exclud de la început posibilitatea de a postula existența unui singur meșter care a folosit această siglă, identificat fiind în mod arbitrar de către diferiți autori cu unul sau celălalt dintre posesorii amintiți ai unui nume ce începe cu inițialele siglei. Este vorba deci despre doi meșteri diferiți, cu sfere de activitate distinse, bine delimitate în timp și spațiu.

Cum se face, totuși, că cei doi meșteri folosesc aceeași siglă? Deoarece, o subliniem încă o dată, micile deosebiri în forma poinçonului ce încadrează aceeași combinație a inițialelor DB nu dau indicii suficiente pentru identificarea uneia sau alteia dintre forme cu unul sau altul dintre meșterii în discuție. Pe diferitele piese atribuite lui Daniel Brassai forma scutului de siglă este uneori rotundă, alteori ovală, iar alteori cu marginile crestate; această din urmă formă apare însă și pe piese atribuite lui Daniel Blower, piese datate din prima jumătate a secolului al XVII-lea, excluzînd astfel posibilitatea vreunei confuzii.

Am amintit la începutul studiului de față că forma și conținutul siglei de meșter erau la libera alegere a acestuia și că ele puteau fi moștenite ca atare de către urmași. Se cunosc și cazuri cînd sigla utilizată de tată și fiu, membri ai aceleiași bresle, este identică, și cazuri cînd ea este diferită, în esență sau în mici detalii.

²⁰ Vezi, de exemplu, V. Guy Marica, *Sebastian Hann*, Cluj, 1972, p. 14—16.

a.

b.

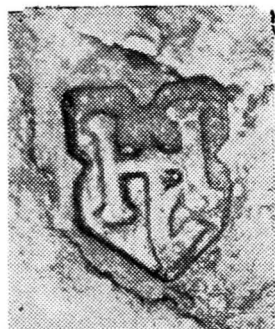
c.

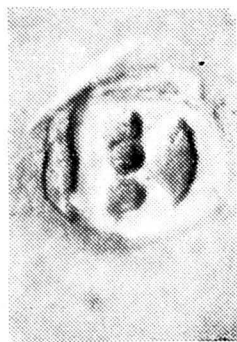
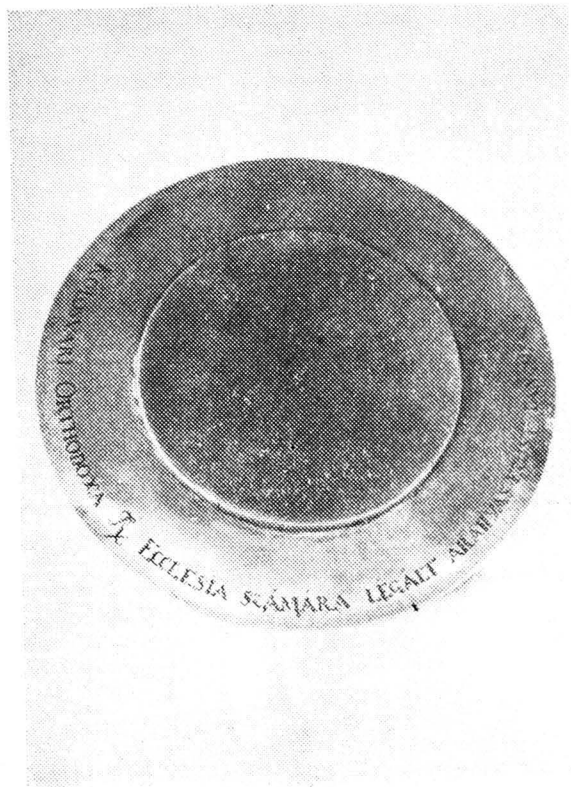
19468-X

fig. 2

(2) Cămile hexalobate de la biserica reformată nr. I din Cluj-Napoca.

(3) Cănila hexalobate de la biserica reformată nr. II din Cluj-Napoca.

(4) Patena cu sigla lui Daniel Brassai și potirul de la biserica reformată nr. II din Cluj-Napoca.

Trecem peste posibilitatea ca asemănarea siglelor folosite de cei doi argintari să fie pur și simplu doar un rod al întâmplării, dar ea rămîne totuși amintită. Căci cum am putea altfel explica asemănarea pe care ea o prezintă cu sigla utilizată de sibianul Daniel Bulkesch? Sau, poate că în problema combinării literelor de monogramă în scutul siglei își spunea cuvîntul și moda timpului. Fluctuațiile stilistice sînt bine cunoscute în domeniul heraldicii, dar acest aspect al siglelor transilvănene nu a fost pînă acum suficient abordat.

Nu credem însă că pe cei doi meșteri cu inițialele DB ce activează în secolul al XVII-lea să-i fi legat doar asemănarea datorată hazardului, în felul cum și-au întocmit sigla. După părerea noastră, meșterul clujean trebuie să fi fost un urmaș direct (fiu sau poate chiar nepot) al meșterului brașovean, numele de Brassai — Brașoveanul — fiind și el un argument în acest sens; în evul mediu era foarte răspîndit obiceiul, care s-a perpetuat pînă în zilele noastre, de a folosi nume ce indică locul de baștină al persoanei. Iar hotărîrea de a părăsi Brașovul, unde, datorită descendenței sale dintr-o familie de breslași, ar fi putut profita, conform statutelor de breaslă, de toate avantajele ce decurgeau din această situație, nu ni se pare nici ea nejustificată. Faima și importanța breslei din Cluj o depășea pe cea a Brașovului; aurarii clujeni nu au avut concurență în Transilvania decît pe perioade scurte, și aceasta nu din partea Brașovului, ci a Sibiului, iar avantajele pe care le oferea un centru ce beneficia de nenumărate comenzi nobiliare și princiare, pe care uneori le primea chiar și din străinătate, sînt incontestabile. De aceste avantaje a beneficiat din plin și Daniel Brassai, după cum s-a văzut anterior. El a ajuns unul din meșterii de frunte ai breslei clujene, fiind menționat, după cum arată M. Bunta²¹, în anii 1680 și 1685 printre staroștii de breaslă. Iar dacă supoziția noastră este corectă, atunci, așa cum numele de Brassai avea rolul de a desemna orașul de unde a descins, sigla pe care o moștenește de la înaintașul său trebuia să dovedească originea sa dintr-o familie de meșteri aurari.

Anii de activitate a celor doi meșteri nu se suprapun, astfel că atribuirea pieselor date nu ridică nici un fel de problemă. În cazul unor piese nedatate, care să nu posede nici inscripții și nici ornamente ce să poată ajuta la încadrarea lor în timp, vom fi nevoiți să recurgem la analogiile stilistice. Va fi nevoie deci de o analiză atentă a amănuntelor ornamentale specifice pentru fiecare meșter și pentru breasla din care făcea parte.

ADRIANA HALASU

EIN MEISTERZEICHEN — ZWEI SIEBENBÜRGISCHE GOLDSCHMIEDE AUS DEM XVII. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

In der Fachliteratur die sich mit der mitteralterlichen Goldschmiedekunst beschäftigt, treffen wir oft das Meisterzeichen DB an. Obwohl die Ausführung des Zeichens beinahe immer verschiedenartig ausgeführt ist, erscheint die Kombination der lateinischen Großbuchstaben immer dieselbe, und zwar der Buchstabe B innerhalb des Buchstaben D. Diese Zeichen benützten zwei siebenbürgische Goldschmiede aus dem 17. Jahrhundert: Daniel Bloweber, ein Meister aus Braşov (Kronstadt) aus der ersten Hälfte des Jahrhunderts und Daniel Brassai aus Cluj (Klausenburg), dessen Tätigkeit aus der zweiten Hälfte des Jahrhunderts wohl bekannt ist.

Die Verfasserin sucht die Verbindung zwischen diesen beiden festzustellen und äußert die Meinung das Daniel Brassai der Sohn oder der Enkel des Goldschmiedes aus Braşov gewesen sein konnte und argumentiert die Vorteile, welche ihm die klausenburger Goldschmiedezunft bieten konnte.

²¹ M. Bunta, *op. cit.*, p. 341.

ON A MEDIEVAL EMBROIDERY BELONGING TO THE HISTORY MUSEUM OF TRANSYLVANIA

Striving after a reconstitution, as complete and nuanced as possible, of the medieval society, the historian has to take into account the evidence quality of the applied art products, which enable him to pursue through the medium of different manifestations — material as well as spiritual — the process of the historical development.

Among the applied arts, it is perhaps the textile craft which shows the largest and most varied field¹, enjoying at the same time millenary traditions. The clothing pieces ornamented by means of the needle range with the first twin destined products — artistic and utilitarian — of the primitive man².

The embroidery craft, this very ancient technique of decorating the textile wares occupies an important place in the civilization of every people. Embodying different features of the material and spiritual culture, the embroidery materializes the artistic taste of a people, his aspirations, his creative capability, but also the knowledge stored throughout his history³. Unlike the art proper, the embroidery allows of a broader scope needed by the man as a manifestation field for his talent, taste and grounding. The embroiderer enjoys the liberty of choosing among a great many motifs, different materials and techniques, having to obey fewer rules and principles, and consequently the limits required by them. Thus, the embroidery appears as perhaps the most true embodiment of the artistic sense of the peoples⁴. Actually, each piece of embroidery is unique of its kind, as regards the material and the technique used, as well as the way of approaching motifs, if we take into account that there was no serial production, not even during the last development stage of the feudal society⁵. The lack of any compelling standards from the embroidery craft makes it possible for the embroiderer to approach certain motifs and schemes in a personal way, individualizing them. Consequently, the embroidery opens a wide field for the artistic choice as well as for man's creative capability⁶.

The artistico-aesthetic quality of the embroidery is accompanied by its remarkable value as a historical evidence. Among all the applied arts, the embroidery proves to be the ablest to express and to evoke the daily life of the different social classes of the medieval society, giving evidence about certain aspects of the economic, social and — it goes without saying — artistic life. Thus, it helps reconstituting a truthful historical image of the past

¹ P. Petrescu — C. Irimie, *Meșteșuguri artistice în România*, București, 1967, p. 10.

² *La grande encyclopédie*, Paris, VIII, p. 95; I. Katona, *Cél és megvalósulás. Fejezetek az Iparművészeti Múzeum 100 éves történetéből*, in *Múzeumi közlemények*, Budapest, 1972, No 2—3, p. 35.

³ M. A. Muzicescu, *Broderia medievală românească* (hereinafter: Muzicescu), București, 1969, p. 5.

⁴ M. Varjú-Ember, *A 17. századi magyar himzések motívumkincse*, in *Folia Historica*, I, 1972 (hereinafter: Varjú-Ember) (1972), p. 45.

⁵ P. Petrescu — C. Irimie, *Meșteșuguri artistice în România*, București, 1967, p. 6, 7; Muzicescu, p. 5.

⁶ *La grande encyclopédie*, Paris, VIII, p. 95; Varjú-Ember (1972), p. 45.

centuries⁷. In this respect, the study of the embroidery pieces, as well as that of other art or applied art products, proves necessary, the more so as the documentary sources giving evidence about the daily life of the Romanian feudal society emerge relatively later than in western Europe⁸.

The medieval history section of the History Museum of Transylvania offers, by its ample collection of lay and church embroideries, a rich research material. The here studied embroidery piece⁹ has been chosen by virtue of its being datable, an all important argument since the utilization of many unchanged, or very slightly changed, ornamental motifs through more than a century rises serious difficulties as to the dating of the embroideries. When the embroidery does not bear on it the production year or an other helping clue, it is difficult to determine its precise date¹⁰.

The embroidery piece under discussion, a liturgical cover, belongs to the category of those bearing the embroiderer's and giver's name, sewn with blue silk thread in letters of 0,5—1 cm. high in the middle of the embroidery field:

BETLEN JANOSNE FEKETE CLARA (fig. 1). It is the second wife of John Bethlen, born Fekete, who is concerned. By briefly surveying the genealogy of the Beclean branch of this family we find out that John¹¹ died in 1678, whereas their son Samuel, father of 8 children, deceased in 1708¹². Considering this piece of information as a starting point, we can ascribe this embroidery to the second half of the 17th century. Taking into account the absence from this text of any indication pointing to the widow state of the giver — often specified if the situation were so — we assume that this embroidery was made during the third quarter of the 17th century, that is to say before 1678. As a matter of fact, the study of the composition, of the motifs and the analysis of the materials and techniques here used do not fail to strengthen the proposed dating.

It is a 73 cm² embroidery, made on a silk thread non-bleached ground¹³. Against such a ground, an exquisite chromatic scale of pastel shades (beige, light blue, greenish-blue, pale red) is enriched by the shine of the golden and silver threads. For this work, the embroiderer made use of unspun coloured silk threads, thin wire-drawn gold and silver wire. The embroidery is hemmed by means of a golden string, made by the winding of a metallic wire on a yellow silken thread lace¹⁴. The string is set in such a way, that it coils in a row of elongated loops, placed at a distance of 2 cm. from one another, in order to get an increased ornamental effect. As regards the sewing technique, the embroiderer chose two kinds of satin stitches: the stem stitch — for the details worked in gold and silver thread

⁷ C. Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române. Secolele XIV—XVIII*, București, 1970 (hereinafter: Nicolescu), p. 6, 17; Muzicescu, p. 5, 23.

⁸ Nicolescu, p. 6.

⁹ The History Museum of Transylvania, inv. No F 6626; purchased in 1914 by the exlate Transylvanian Museum; the seller was the reformed church of Odorheiul Secuiesc.

¹⁰ A. J. B. Wace, *Burlington Fine Arts Club Catalogue*, London, 1914, p. XXIV; K. Divald, *A magyar iparművészet története*, Budapest, 1929 (hereinafter: Divald), p. 197; G. Tápay-Szabó, *Magyar úri hímzés*, Budapest, 1941 (hereinafter: Tápay-Szabó), p. 10.

¹¹ It is the well-known historian, author of two valuable works: *Rerum Transylvanicarum libri quattuor* and *Historia rerum Transylvanicarum*. See L. Kővári, *Erdély nevezetesebb családai*, Cluj, 1854 (hereinafter: Kővári), p. 42, 43—44; I. Nagy, *Magyarország családai cimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Budapest, II, 1858 (hereinafter: Nagy), p. 83—84; *IstRom*, III, p. 308.

¹² Kővári, p. 45; Nagy, p. 88.

¹³ Analysis bulletin No 23 from May the 4th 1978.

¹⁴ According to the analysis bulletin No 1 from March the 20th 1978, the „gold” wire was in fact a gold and silver alloy; the „silver” wire was a silver and gold alloy; also, the wire used to make the string was a gold and silver alloy.

Fig. 1 — The name of the embroiderer-donor.

— and the split stitch — for the coloured portions. Here and there, the outline stitch emerges; it served to sew the tendrils, the frame of the stem and the borders of its branches (fig. 2). All these stitches are identical on both sides (front and back) of the embroidery¹⁵.

The decoration consists of twelve motifs, placed round the border of the embroidery, letting its field without ornaments, only bearing the wording presented above. The motifs, identically drawn, are set vertically, without finding the proper means of arranging them in the corners (fig. 3).

The motifs, occupying a surface of 12 (height) × 10 (breadth) cm., belong to the „bunch“ type, consisting of a principal stem, with several branches: three on the left, one on the right (fig. 4). Since all the twelve motifs are identically drawn, differing solely in colour, we shall present but one of them.

Starting from a stylized heart, the main stem arches to the right and bears the central ornamental element: a pomegranate. The pomegranate leans on a spot flanked by two pointed small leaves, which, together with the two ones set on the top of the spot, suggest the form of the calyx. The three-sliced pomegranate is not compact but as put in motion through the medium of spacing out the slices and by abandoning the rigidity of the contour lines. The central slice is like a slender mandorla; the lateral slices detach themselves from it and their internal contour takes the shape of a serrated line. In the spaces between the three slices there are spots set by four. The pomegranate is topped by a tulip with three petals and two stamens, showing a remarkable chromatic effect.

On the left of the pomegranate there is another motif of a particular ornamental value, as much in regard of its fantasy shape as by the colours chosen: a would-be „acanthus flower“. In order to fill the empty spaces and to balance the motif, two more branches detach themselves from the main stem to the left: one bearing a small three-petalled tulip and the other one a

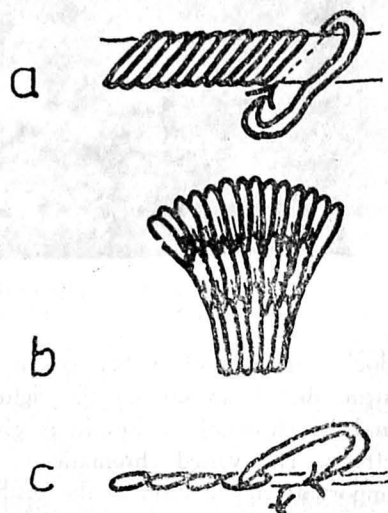

Fig. 2 — Stitches used on the embroidery: a) stem stitch; b) split stitch; c) outline stitch.

¹⁵ M. Undi, *Magyar himnvarró művészet*, Budapest (hereinafter: Undi), p. 77, fig. 19, 25, 11, p. 79, 80, 82; *La grande encyclopédie*, VIII, p. 97; *Encyclopedia Britannica*, Chicago, 1972, XVI, p. 183, 184, fig. 1; Varjú-Ember (1972), p. 71, 72; A. Vona, *Olasz korsós minta egy magyar úrbimbzésen*, in *Folia Historica*, IV, 1976 (hereinafter: Vona), p. 151.

Fig. 3 — The embroidery made by the wife of John Bethlen.

double tulip, both richly coloured. In the space delimited by the curvature of the main stem, that is to say on the right, there is a stylized pomegranate; both the dynamic shape and its chromatic composition give it an important role in the realization of the aesthetic effects. The varied chromatic solutions used for the realization of the motifs constitute an important contribution to the aesthetico-artistic quality of the embroidery¹⁶.

¹⁶ Constant identical colours for all the twelve motifs: golden stem and branches, framed by a greenish-blue; golden tendrils; the pomegranate calyx: silver spot and two golden leaves; golden mandorla framed by blue; the eight spots placed in the spaces between the slices of the pomegranate are golden and silver.

The colours of the other ornamental components change. The heart (the starting point), is either red or blue; the lateral slices of the pomegranate are either beige or light blue; the two leaflets of the calyx are either red or blue; the top of the pomegranate has two golden external leaves and the central one is either blue or beige (alternating with the colours

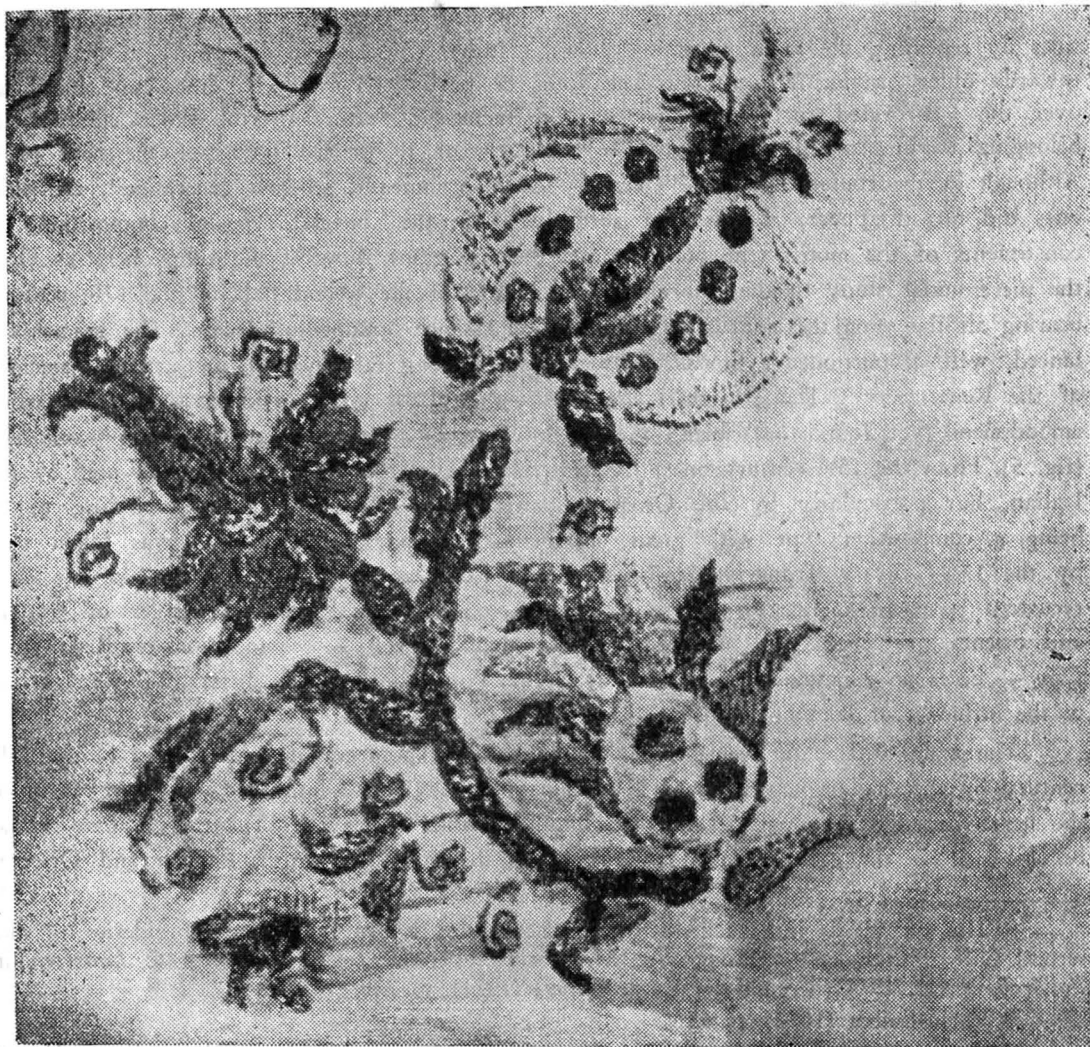

Fig. 4 — One of the component motifs.

The pastel shades combined with the gold and silver of the metallic threads embody one of the characteristic features of the central European embroidery belonging to the cultured social environment of the 17th and 18th centuries. These embroideries, produced at the crossing point of the West and the East¹⁷, took over the warm pastel colours of the western Renaissance stuffs, enriching them with golden and silver threads, following the oriental influence¹⁸. The interference of the western and eastern influences, their creative implementation, will determine in the 17th century the appearance of many late Renaissance embroidery masterpieces. As a matter of fact, the stitches used by John Bethlen's wife point too to

of the lateral slices with which it is never identical). The „acanthus flower“ has a red and golden-petalled corolla, the bud being greenish-blue and silver. The small tulip is sewn in a combination of light blue and gold, the double one combines the gold with beige and pale red, alternatingly from motif to motif. The stylized pomegranate is made by combining gold, silver, beige and light blue.

¹⁷ Muzicescu, p. 23.

¹⁸ Divald, p. 194; Tápay-Szabó, p. 7; Nicolescu, p. 83; Vona, p. 147.

the second half of the 17th century¹⁹. The ornamental structure — the decoration of the sides by repeating the same motif — shows a rather conservative propensity, a predilection towards older ornamental textures. The total or partial reiteration of the same motif all over the decorated surface constitutes a characteristic feature of the older embroideries, belonging to the second half of the 16th century or to the beginning of the next one²⁰. Although in the course of the 17th century other ornamental schemes generalize²¹, the older ones did not disappear, at least not abruptly. Also, the „bunch” type of composition, the constituents of the motifs (the pomegranate, the „acanthus flower”, the tulip) help ascribing the piece under study to the embroidery production of the second half of the 17th century, bearing all the same the imprint of the late Renaissance ornamental devices. The spaced, balanced, well proportioned composition, witnesses a strong influence of the artistic principles of the Renaissance²². The „bunch” ranges with the oldest types of composition, its earliest embodiment (yet found out) being the silk stuffs woven at Achmim in the 6th century²³ (fig. 5). From the 15th century on it has been one of the compositions frequently used by the Italian, but particularly by the Oriental (Turkish and Persian) weavers²⁴. Owing to its being a composition type with great ornamental attributes, the „bunch” was taken over by the 17th century Transylvanian and central European embroidery, as one of its most recurrent patterns^{24a} (fig. 6). In this case too, one can find out the merger of western and oriental influences: the balanced, proportioned „bunch” — composition of Renaissance type — bears on its main stem, as well as on the four branches, five different flowers, owing to the influence of Iranian „hom”²⁵.

The main ornamental element of the „bunch”, the pomegranate was created in the 15th century by the Italian velvet weavers. It came of the Chinese lotus, by modifying as much the heart-shaped middle part as the surrounding corolla of leaves²⁶. The pomegranate would become one of the most frequent ornaments of the Italian, Spanish, English and Oriental

¹⁹ The on front and back identical stitches are typical for the embroideries of the second half of the 17th century. See M. Varjú-Ember, *A textilgyűjtemény új himzései*, in *Fo!Arch*, XXII, 1971 (hereinafter: Varjú-Ember) (1971), p. 226.

²⁰ Varjú-Ember (1972), p. 65.

²¹ One of the preferred ornamental structures consists of four identical motifs set in the corners, combined with other motifs, differing from those in the corners, placed on the sides.

²² Varjú-Ember (1971), p. 226; Varjú-Ember (1972), p. 46; Vona, p. 147.

²³ O. Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin, 1921 (hereinafter: Falke), p. 6, fig. 31; E. Flemming, *Das Textilwerk. Gewebeornamente und Stoffmuster vom Altertum bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts*, Berlin, 1927 (hereinafter: Flemming), p. 13, fig. 1; Vona, p. 148, 154.

²⁴ Falke, fig. 524, 525; Flemming, p. 291, 292, 293, fig. 2, 295, 304, 305, 310.

^{24a} Tápay-Szabó, p. 11, 15, 22, 25, 29, 30, 31; fig. 1, 9, 18, 21; Nicolescu, p. 140, 156, 157, 248, 249; pl. CXXXVIII, CXXXIX, CLXXIX, CLXXXIa, CCII; Varjú-Ember (1972), p. 76, 140; fig. 34—37, 46; Vona, p. 148, 154.

²⁵ The „hom”, or „tree of life”, as an ornamental motif was taken over by western Europe as early as the Early Middle Ages. See G. Migeon, *Manuel d'art musulman*, Paris, 1907, II (hereinafter: Migeon), p. 461; P. Petrescu, *Motive decorative celebre*, București, 1971, p. 43; Vona, p. 147.

²⁶ J. Huszka, *Magyarische Ornamentik*, Budapest, 1900 (hereinafter: Huszka), p. 5; Falke, p. 40, 41; fig. 422; Flemming, p. XVI, p. 54, fig. 1; p. 75, fig. 2; R. Reichelt, *Das Granatapfelmotiv in der Textilkunst*, Berlin, 1956 (hereinafter: Reichelt), p. 9.

Fig. 5 — Silk stuff. Achmim,
6th—7th centuries.

Fig. 6. — Embroidery with a „bunch” type motif.

stuffs, and will remain as such many centuries long²⁷. As an embroidery ornament, the pomegranate went through a long evolution, giving birth in the course of it to countless variants, many of them strongly individualized. Consequently, our attempt to outline the evolution stages of the pomegranate cannot and does not claim to be exhaustive.

The starting point is the simple, closed pomegranate, very close to its natural shape²⁸ (fig. 7), small-sided, found either on the borders or filling the empty small surfaces. During the next stage the surface is divided by different means. In the beginning, the surface remains closed; one tries to suggest the pips either by technical solutions (by sewing the core in other stitches than the rest of the fruit), or by chromatic effects (by embroidering the core in gold or silver thread, or in silk thread in a colour which contrasts with that of the lateral slices)²⁹. The next move brings the dissolution of the rigid contours and of the closed surfaces. At first, a distance appears between the slices of the pomegranate: a central slice emerges — almond-shaped or round — flanked by two, four or more lateral slices, having between them an unembroidered space. Quite often, this space is decorated with spots³⁰. Once again, the model of the sliced pomegranate and of its spotted variants is constituted by the ornaments of the Italian and Spanish tissues, produced in the 15th and 16th centuries^{30a} (fig. 8). The last modification intended to dissolve the rigidity of the motif is made by drawing the contours, either internal or external, or both, in a dynamic way. Sometimes, the central slice is even-framed, whereas the lateral ones have a serrated or a lobate contour, other times all the contours are as put into motion, giving birth to a great aesthetic effect³¹ (fig. 9). The development stages of this motif cannot be strictly delimited. Very often, the former solutions appear alongside of the interpretations produced by the new development stage. This is precisely the case of the embroidery under study. Here, the moving off of the slices, beside the row of spots, combines with lateral slices strongly serrated on their inside. As to the second pomegranate — placed inside the curvature of the main stem — it is sharply stylized, showing an attempt to render the very essence of the motif: the pulp consisting of many pips. This kind of stylizing allies to an interpretation from the last development stage of the motif: the transformation of the teeth of the lateral slices into independent leaflets.

²⁷ Falke, fig. 423—430, 432—433, 443—450, 467—472, 478, 479, 482, 492, 493, 517, 518; Flemming, p. 76, 79, fig. 1, 80, 81, 86, fig. 2, 90—93, 101, 102, 104, 108, 109, 111, 121, 122, fig. 2, 123, fig. 2, 132, fig. 2, 134, fig. 1, 135, 138, 274, 275, 277, fig. 1, 279, 298, 299, 318; J. Balogh, *Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból, EmlKel* (hereinafter: Balogh), p. 12; Nicolescu, p. 182—184, 185—186, 187, 190—192, 194, 197—199, 200—201, 202—203, 209, 210—211; pl. 1, 2, IIa-b, IIIa-b, IVa-b, VI, VII, X, XIII, XV—XVI, XXI, XXIV—XXVII, XXIX, XXXIV, XXXVIII, XLVI, XLVIII, XLIX, LI, LV, LXI, CXXa—b; Varjú-Ember (1972), p. 51, 73; Vona, p. 148, 154.

²⁸ Similar shapes can be seen in: Falke, fig. 174, 391, 395; Flemming, p. 10, fig. 2, p. 37, 62, 64; Tápay-Szabó, p. 17—18, 30—31; fig. 13; Nicolescu, p. 187, pl. XXI; Varjú-Ember (1972), p. 50; fig. 27, 33.

²⁹ Huszka, pl. IV, XXX, fig. 1; Tápay-Szabó, p. 14, 17—18, 20, 22, 25—26, 30—31; fig. 13, 17, 18 (by technique), fig. 6, 15, 22 (by colouring); Varjú-Ember (1972), p. 50; fig. 26, 27, 39 (by colouring).

³⁰ Huszka, pl. IV; Varjú-Ember (1971), p. 225; Varjú-Ember (1972), p. 51, 139, 140; fig. 20, 21, 25, 27; Vona, p. 148, 159, fig. 1.

^{30a} Falke, fig. 425; Flemming, p. 83, 90, 121, fig. 2, 132, fig. 2, 134, fig. 1.

³¹ Huszka, pl. IV, XIX, fig. 3, XXX, fig. 4, XLVIII, fig. 2, 3; Divald, p. 194, 195, fig. 34, p. 198, pl. XI; Undi, fig. 15, 19, 53, 54, 55, 68, 70, 72; Tápay-Szabó, p. 14, 15, 17—18, 25, 26, 29, 30, 31; fig. 6, 8, 11—13, 15, 21, 22; Varjú-Ember (1971), p. 227, fig. 3, p. 228, 229, fig. 5; Varjú-Ember (1972), p. 51, 139, 140; fig. 15, 17, 20, 21, 23, 26—29, 38, 40, 46; Vona, p. 148, 159, fig. 1.

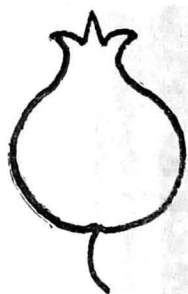

Fig. 7 — Small, closed pomegranate, close to the natural shape.

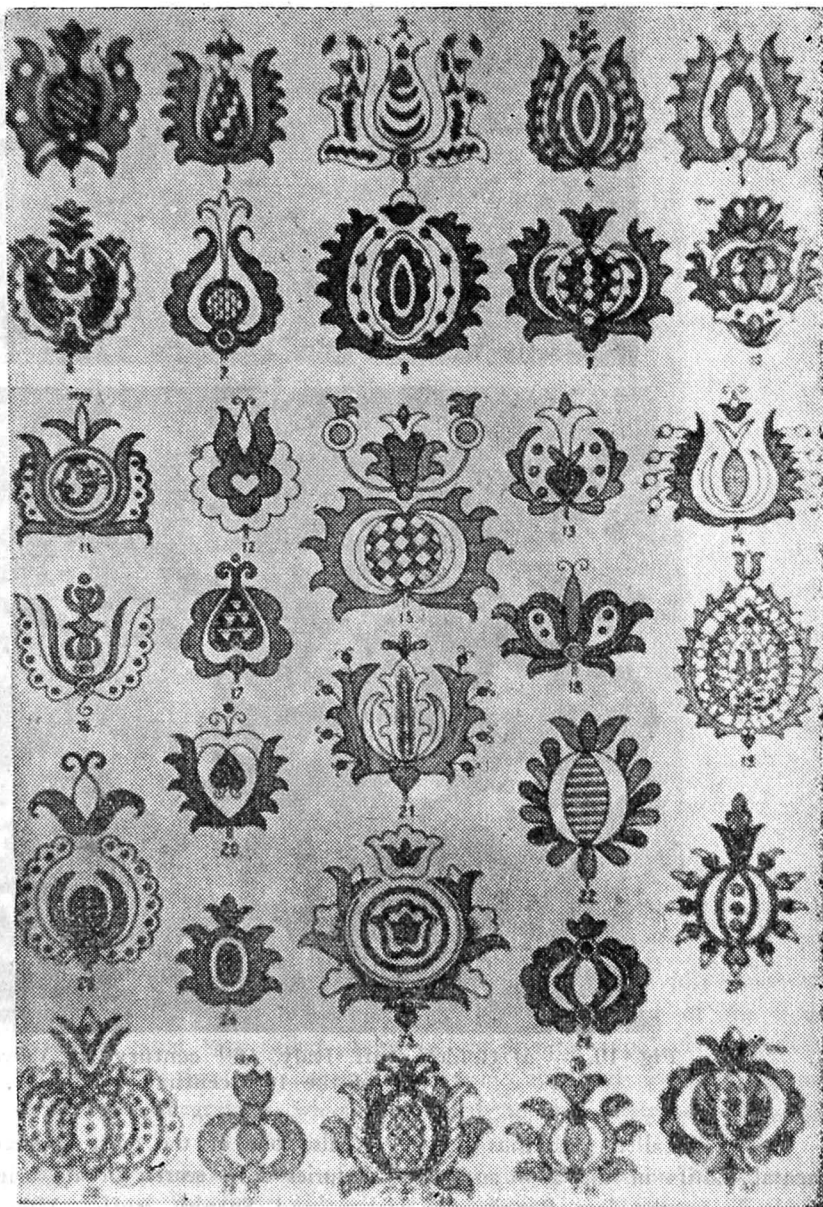

Fig. 9 — Pomegranate variants.

Fig. 8. — Velvet border. Genoa, end of the 16th century.

Fig. 10. — a) Golden stuff. Italy, 16th century; b) Velvet. Spain, end of the 16th century.

The so-called „acanthus flower“ is also one of the most appreciated embroidery ornamental motifs in the 17th and 18th centuries³². In search of its origin, we have again to go back to the late Renaissance Italian and Spanish stuffs. After late Renaissance and nascent Baroque took over the pomegranate motif, which adapted itself to the new taste it turned into an „acanthus palmette“, with countless variants. Therefore, it cannot be actually question of the acanthus flower proper. Usually, some rounded or pointed leaves, even-edged or serrated, draw the contour of a kind of calyx, from which an elongated bud rises³³ (fig. 10). The „acanthus flower“ on the embroidery under question fully proves the

³² Huszka, pl. XXIX, fig. 1, 2, XXXI, fig. 4, XLVIII, fig. 1, 2, 4; Divald, p. 194, 195, fig. 34, pl. XI; Undi, fig. 19, 132; Tápay-Szabó, p. 11—12, 18, 25—26, 27, 29, 30, 31; fig. 1, 14, 22, 25; Balogh, p. 17, 18; Varjú-Ember (1972), p. 139, 140; fig. 15, 19, 20, 22, 24, 25, 36, 37.

³³ Migeon, p. 53, fig. 47, p. 413, fig. 351; Falke, p. 43; fig. 478, 483, 484; Flemming, p. XXIX, 13, 83, 94, 95, 102, 118, 119, 133, fig. 1, p. 300; Nicolescu, p. 185—186, pl. VI, VII.

Fig. 11. Embroidery with „acanthus flower”. 17th century.

ornamental quality of this motif. Thus, the calyx shape suggested by five vividly coloured petals is underlined by means of six golden sepals and by the silver stand of the bud. In its rendering the influence of what was called „tulip of an oriental type”, is obvious³⁴. Besides, there are scholars thinking that the „acanthus flower” appeared as such during the transformation process of the pomegranate, which gave birth to two independent motifs: the tulip and the carnation³⁵.

The tulip, element which contributes most of all to the implementation of a motif with a particularly rich ornamental repertory, belongs to the decoration treasures of many centuries. Its first appearances are shown by the tissues of Alexandria, about the year 600³⁶. From the 16th century on, the tulip will be increasingly present on the Italian, Spanish, German, but above all oriental tissues³⁷, getting a protracted existence through the next cen-

³⁴ Balogh, p. 20, 21.

³⁵ Falke, p. 48; Tápay-Szabó, p. 11: „so far a pomegranate-like tulip” says the author about one of the motifs presented in her work, a motif almost identical with the „acanthus flower” described by us (fig. 11).

³⁶ Falke, fig. 46, 60, 90, 199; Flemming, pl. I, fig. 2, 5, p. 15, fig. 3; Varjú-Ember (1972), p. 52, 74; Vona, p. 148, 154.

³⁷ Migeon, p. 406, 408, 409, fig. 348, p. 411, fig. 349, p. 413, fig. 351; Falke, fig. 486, 517—520; Flemming, p. 97, 98, 99, fig. 2, 102, 120, 122, fig. 2, 123, fig. 1, 128, fig. 1, 129, 135, 149, 154, 155, fig. 1, 156, fig. 1, 276—279, 281, fig. 1, 282, 303, 306, fig. 1, 314, fig. 3, 315, 318, fig. 2; Varjú-Ember (1972), p. 52, 74; Vona, p. 148, 154.

Fig. 12 — Three-petalled „oriental tulip” (simple „lyre”).

Fig. 13 — Many-petalled „oriental tulip” (multiplication of the curvature of the „lyre”).

turies. Taken over from the tissues, the tulip of the seventeenth and eighteenth centuries embroideries appears in many variants, some of them ranging with the „oriental type”, other ones with the „western type”³⁸. The seventeenth century Transylvanian embroideries are mainly decorated with the three-petalled, so-called „oriental tulip”³⁹ (fig. 12). Letting its shape more or less unchanged, the embroiderer try to enrich the ornamental effect by combining the parts sewn in gold and silver wire with those worked in coloured silk thread. On the embroidery here studied, there are two variants of the three-petalled tulip. The second branch (on the left) of the stem bears a tulip with two lateral petals, one blue and the other one silver; the central petal changed into a golden tendril, giving the whole motif a smart note of suppleness. On the third branch (on the left) there is a double-tulip, formed by the superposition of two three-petalled tulips. Here the embroiderer laid stress on the chromatic effect: the first tulip has golden lateral petals and a central one varying in colour from motif to motif; the second tulip has a golden central petal, whereas the colour of the lateral petals changes. The presence of this „two-storeyed” tulip helps the historian with the dating of the embroidery; it is known that the tulips of the „oriental type”, with many petals rendered by multiplying the curvatures of its lyre only appear towards the end of the 17th century, becoming general in the course of the following one⁴⁰ (fig. 13). Thus, the superposition of two three-petalled tulips in order to render an ampler tulip indicate the second half of the 17th century as the time when the embroidery here under analysis was produced.

³⁸ The „oriental tulip” is more stylized, rendering its essence: an elongated lyre, lateral petals and a central petal, worked in very different forms. The „western type” appears more naturalistic, as much in the contours of the petals as in colouring. See Balogh, p. 20, 21, 22; Varjú-Ember (1972), p. 51, 52.

³⁹ Huszka, p. 11, pl. XI, fig. 29, XXX, fig. 2—4, XLVIII, fig. 3, XXXI, fig. 3; Divald, p. 194, 195, fig. 34, p. 198, pl. XI, XIII; Undi, fig. 15, 20, 33, 65, 130; Tápay-Szabó, p. 14, 15, 16, 17—18, 25—26, 29, 30, 31; fig. 5—8, 10, 11, 13, 22; Balogh, p. 20, 21, Varjú-Ember (1971), p. 220, fig. 1, p. 221, fig. 2, p. 228, fig. 4; Varjú-Ember (1972), p. 51, 139, 140; fig. 15, 17, 18, 20, 21, 24, 26, 29, 31, 33, 42, 45; Vona, p. 148, 154, 159, fig. 1.

⁴⁰ Huszka, pl. XI, fig. 41, XXX, fig. 3, XXXI, fig. 3; Divald, p. 194, 195, fig. 34, pl. XI, XIII; Undi, fig. 5, 6, 19, 33, 49, 53, 54, 69, 72, 130, 131; Tápay-Szabó, p. 12—13, 14—15, 18, 20—21, 25—27, 29, 30, 31; fig. 3, 6, 14, 17, 22, 23, 24; Balogh, p. 20, 21; Varjú-Ember (1971), p. 227, fig. 3, p. 228, fig. 5; Varjú-Ember (1972), p. 52, 139, 140; fig. 16, 21, 23, 24, 27, 28, 30; Vona, p. 148, 154, 159, fig. 1, p. 162, fig. 5.

Summing up what it was said so far, one can remark that the decorative structure, the composition solutions, the ornamental motifs, the chromatic scale used by the embroiderer of the liturgical cover under analysis had a wide circulation, belonging to the common patrimony of Renaissance European repertory of ornaments⁴¹. The presence of all these elements places the embroidery here presented in the wider aria of the central European and — in our opinion — European applied arts.

ANA MARIA CIPAIANU

⁴¹ All these constituents of the ornamental repertory do not confine themselves to textile craft. They can be found on many other applied art products (ceramics, jewels, furniture etc), but also on stone and wooden sculptures. We did not intend to extend the scope of our study to applied arts other than the textiles.

LAZI DE ZESTRE DIN SECOLELE XVII—XVIII ÎN MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

Legăturile tradiționale comerciale și culturale cu Italia, intensificarea relațiilor cu centre importante ca Viena, Praga, Cracovia, Nürnberg au contribuit în secolul al XVI-lea la pătrunderea în Transilvania a tot ce era nou în Europa, sudind elementele Renașterii apusene cu elemente de colorit local. În Transilvania acestui secol, orașele, ca centre culturale, sînt în stare să asimileze aceste influențe noi adaptate în spiritul tradiției locale cîștigate în secolele anterioare de cultură. Aceste schimbări au avut o înrîurire însemnată asupra modului de viață al populației înstărite transilvănene, care-și dorește un cămin mai comod, mai frumos și mai luxos, un cămin care să reflecte mai bine rolul ei în viața Principatului. Patriciatul urban își clădește case mai bogate, cu interioare vrednice de a găzdui principii, cancelari și alți demnitari ai țării, interioare ce abundă de mobilă scumpă, covoare și argintărie.

Se înțelege că aceste schimbări în viața populației înstărite au constituit de asemenea un excelent prilej de manifestare a însușirilor artistice ale unor categorii de meșteșugari. La aceasta se adaugă și faptul că Transilvania, unde deprinderile meșteșugărești au deținut un binemeritat renume, ajunge în secolul al XVII-lea, în timpul Războiului de 30 de ani, să constituie și locul prielnic pentru activitatea meșterilor nevoiți să se retragă aici din marile centre ale Europei.

Așadar, fie că este vorba de transilvăneni, fie că este vorba de cei veniți din alte regiuni ale Europei, acești meșteri ai Renașterii conlucrau pentru asigurarea unui grad de confortabilitate locuințelor orășenimii ce se voia cultă și pe undeva aproape de pretențiile nobilimii.

În Renaștere, potrivit uzanțelor vremii, camerele de locuit erau mobilate cu paturi, mese, mobilier de șezut și lăzi, iar mai târziu se răspîndește și dulapul. În secolul XVI aceste piese de mobilier erau lucrate de tîmplari, cu excepția lăzilor care erau confecționate de dulgheri. Abia din secolul al XVII-lea lăzile de dulgher, care în documentele vremii apar sub numele de „ácsolt láda”¹ (ladă de dulgher), încep să fie înlocuite de lăzile de tîmplar „asztalos láda”², cele confecționate de dulgheri fiind folosite acum în cămări pentru păstrarea alimentelor. Mai târziu ele se perpetuează în mobilierul popular, rezultînd deci că piesa pentru depozitat a cunoscut un drum evolutiv, de la hambar la obiectul cu valoare reprezentativă și decorativă, retrăgîndu-se prin introducerea mobilierului de tip orășenesc spre o funcție de strictă utilitate.

Documentele epocii semnalează mai multe tipuri de lăzi³; ceea ce ne interesează pe noi în lucrarea de față sînt lăzile de zestre.

La începuturile ei societatea feudală în continuă deplasare nu a avut mult timp altă mobilă decît chesoanele pentru păstrarea veșmintelor, a documentelor și a averii. Erau con-

¹ H. Szabolcsi, *Régi magyar bútorok*, Budapesta, 1954, p. 25.

² *Ibidem*.

³ Zs. Jakó, *Az otthon művészete a reneszánsz Kolozsváron*, în *Emlék*, Cluj, 1957, p. 380—381.

strucții masive, lungi, adânci, închise de un capac. Stabilizată, societatea va păstra aceste lăzi pentru decorarea pereților, sau în anticamere pentru a servi la șezut.

Din secolul al XVI-lea apare uzajul de a oferi tinerilor căsătoriți dota închisă într-un cufăr lung, frumos ornamentat — lada de zestre, așa numită *cassone*. Plasată la perete sau la picioarele patului, lada, prin construcția ei, reproduce în mod cert prototipuri inspirate după sarcofagul greco-roman.

Prima piesă (pl. I, fig. 1) pe care o avem în vedere (nr. inv. I 7176/F. 286; dimensiuni: 117×55×60 cm) este un exemplar din secolul al XVII-lea, care prin forma sa arhitecturală, profilul frizelor și ornamentică amintește de lăzile de zestre italiene. Este o piesă masivă, de formă paralelipipedică, din lemn de nuc, prevăzută lateral cu două mânere metalice pentru ușurarea transportului.

Partea frontală a piesei este ornamentată, celelalte fațete, inclusiv capacul, sînt neornamentate. Decorul părții frontale este sculptural, distribuit atît pe verticală, cît și pe orizontală. În partea superioară făcînd parte din capac, este dispusă o friză ce alcătuiește un fel de cornișă, decorată cu așa-zisul motiv „rais de coeur”⁴ lucrat într-o manieră stilizată. Fațada lăzii propriu-zise este compartimentată vertical în două registre prin trei casete cu profilatură în relief. Atît casetele cît și cele două planuri create din dispunerea lor sînt anturrate de frize înguste purtînd ca decor motivul ovelor⁵, dar de o formă aplatizată. În centrul fiecărui registru este aplicat, în relief, cîte un romb dispus pe orizontală, decorat la rîndul său, pe cele patru laturi, cu șiruri perlate. În partea inferioară, în lungimea piesei, întîlnim aceeași friză cu „rais de coeur” stilizate, din care pornesc cele trei suporturi de susținere, ornamentate cu palmete realizate într-o manieră mai mult grafică, legate între ele printr-un fel de dantelărie de lemn, impresie creată atît de volutele traforate ce imaginează creste de valuri, cît și de motivul „ulciorului italian” din care se revarsă o abundență florală, motiv sculptat în relief plat.

În interior lada este compartimentată de un perete lateral, creindu-se astfel o casetă pentru păstrarea banilor sau a bijuteriilor. Părțile metalice (balamale și închizători) sînt simplu lucrate, fără o preocupare artistică specială.

Cele cîteva considerații certe legate de această piesă se referă la repertoriul ornamental; în privința locului de proveniență și deci a unui eventual atelier, rămînem numai la domeniul supozițiilor, căci vechile registre de inventar nu conțin nici un fel de însemnări în acest sens.

După cum am mai arătat, atît forma cît și compartimentarea interioară ne indică o ladă pentru păstrarea veșmintelor și a obiectelor de valoare, destinată a fi mai degrabă o ladă de zestre decît un cufăr de călătorie, spre această supoziție ducîndu-ne și ornamentația relativ bogată a lăzii ca și lemnul de calitate din care a fost confecționată.

Concluzia că este o piesă renascentistă este determinată de o serie de elemente care țin atît de arhitectura formelor (masivitatea, forma picioarelor, linia dreaptă care o domină în ansamblu) — la care se adaugă departajarea părții frontale în registre și casete, care, chiar dacă au o funcție strict decorativă, urmăresc îndeaproape sublinierea sistemului constructiv —, cît și de repertoriul ornamental. Ovele, palmetele, acele „rais de coeur” sînt elemente caracteristice Renașterii, preluate de aceasta din repertoriul clasic, fie el grec sau roman, și prelucrate în maniera proprie acestui mare curent stilistic european.

Cît privește celelalte motive sculpturale, rombii și ulciorul cu flori, acestea sînt de influență italiană, ca urmare a penetrării acestor elemente renascentiste în centrul și estul Europei, inițial prin meșteri italieni, mai apoi intrînd în maniera de lucru a meșterilor lo-

⁴ G. Boulanger, *L'art de reconnaître les styles*, 1960, foto p. 207.

⁵ N. Graur, *Stilurile în arta decorativă*, București, 1970, p. 79.

cali. Și, după cum este bine cunoscut, această orientare spre arta și motivistica Renașterii italiene o întâlnim la meșterii clujeni. Ei sînt aceia care au lucrat și au pictat tavane casetate, cum este cel din castelul familiei Bethlen din Beclean datînd din secolul al XVI-lea (în jur de 1570), unde motivul predominant este cel al rombului încadrat într-un dreptunghi⁶, sau la castelul familiei Kornis de la Mănăstirea (jud. Cluj), unde alături de diferite tipuri de flori este pictat și motivul „coroanei italiene” și al „ulciorului italian”⁷. Mai mult, acest din urmă motiv apare ca model și în cartea meșterilor tîmplari din Cluj⁸ (pl. I, fig. 2).

În privința încadrării cronologice, credem că nu greșim dacă atribuim piesa secolului al XVII-lea. O serie de elemente sînt prezentate acum într-o formă mai puțin pură, mai denaturată decît în perioada clasică a Renașterii: palmele cu cinci-șase petale le întâlnim acum cu zece petale, tipul de „ulcior italian” cu flori este mai stilizat, la fel ca și celelalte motive ornamentale, la aceasta adăugîndu-se și traforarea părții inferioare a lăzii, tehnică agreată în tot cursul secolului al XVII-lea.

Atribuirea certă a piesei unui centru sau altul este dificilă, lipsa oricărui însemn îngreunează încadrarea ei în spațiu. Lipsa de acuratețe stilistică, maniera mai mult grafică de realizare, ne fac să credem că nu este vorba de o piesă de import, ci de opera unui atelier local transilvănean. Dată fiind motivistica, putem presupune un meșter clujean, care a lucrat-o la comanda vreunui patrician, căci în tot cazul lada a făcut parte dintr-un interior orășenesc.

Cealaltă piesă care intră în sfera interesului nostru este o ladă pictată din secolul al XVIII-lea (pl. I, fig. 3).

Apariția mobilierului pictat la noi este legată de o serie de factori social-economici, originea picturii de mobilier trebuind căutată în Europa centrală unde a apărut încă din secolele XV—XVI ca o imitare a decorului de intarsie. Înflorirea acestui meșteșug se datorează în mare parte faptului că, suprafața piesei fiind acoperită cu o culoare, s-a putut folosi și lemnul de esență moale, ca bradul sau alt lemn de calitate inferioară. Acest curent general a pătruns în țara noastră prin diferite căi, dintre care cea mai importantă este desigur marea circulație a meșterilor din secolele XVI—XVII. Astfel s-au așezat, mai ales în Transilvania, tîmplari și pictori din multe părți ale Europei centrale, pe cînd meșteri de aici, pentru a învăța meseria, luau calea inversă, ajungînd pînă la Nürnberg.

În Transilvania pictura pe lemn este atestată încă din secolul al XVI-lea, cînd ea a fost executată la galeriile și stranele bisericilor protestante și calvine, pictura iconografică murală fiind interzisă în urma Reformei. Dar totodată se practică și decorarea în aceeași tehnică a mobilierului patricienilor din orașele transilvănene. Treptat însă în orașe pictura este înlocuită cu furnir și meșterii care lucrau pentru mediul sătesc au preluat întrebuițarea culorii ca mijloc de decorare.

Lada noastră este o piesă destul de masivă (nr. inv. F. 2865; dimensiuni 153×63×62), din lemn de brad, de formă paralelipipedică, așezată pe patru picioare scurte.

Ornamentica părții frontale ține de domeniul picturii și mai puțin al sculpturii, ambele îndeplinind o funcție strict decorativă. Elementele ce domină această tîmplă a lăzii sînt trei casete incastate în ancadrame sculptate cu profilatură în relief, formate din linii frînte închise. Lateral, de-o parte și de alta a feței principale, în micile suprafețe create prin aplatarea colțurilor sînt dispuși doi pilaștri strunjiți, semiangajați, care de asemenea au un rol decorativ.

⁶ Voit Pál, *Régi magyar otthonok*, Budapesta, 1943, p. 122.

⁷ *Idem*, p. 135.

⁸ *Idem*, p. 136.

Nota dominantă o dă pictura ce crează motive ornamentale atât în casete cât și în spațiul ce le anturează. Casetele laterale sînt identice atât ca formă cât și ca decor. Motivul inserat ce acoperă în întregime spațiul este al ulciorului italian cu caneluri și două torți mari, din care se revărsă o abundență florală, de o parte și de alta fiind dispuși câte doi brăduți sau chiparoși.

În caseta centrală se descifrează un pitoresc peisaj rustic, o plăcută ambianță de decor vegetal și arhitectonic.

În exterior, în părțile superioare ale casetelor laterale, în spațiile create de aplatizarea ancadramentelor, sînt dispuse niște compoziții decorative, simetrice și identice una față de cealaltă, dar în cadrul fiecărei unități compoziționale nu există o simetrie a elementelor ce o alcătuiesc. Dominant este motivul „pavilionului urechii”⁹ inclus într-un vrej floral, racordate două câte două de fiecare parte a casetelor. Deasupra lor, central, este plasată câte o cochilie pictată în alb cu striații roșii. Între casete, în partea inferioară întâlnim mici buchete de flori. Gama cromatică este variată: alb, roșu, verde, motive ce se detașează pe un fundal verde tern. Pe capacul brun al lăzii se descifrează urme de pictură, iar pe părțile laterale, pe același fond brun închis, sînt trasate două chenare negre. În interior un perete despărțitor crează lateral o casetă pentru păstrarea obiectelor de valoare. În partea interioară a capacului, în cele două planuri departajate de ancadramente cu o profilatură ușor reliefată, este pictată în alb pe fond albastru o inscripție în limba germană (pl. I, fig. 4):

Man für das Leben
Also hir das Man den
Seegen nicht verliir
Michael Hay

Und samte Schetz in di
Ser Welt, die man dort
Ewig auch behelt
Anno 1788

ceea ce în traducere ar fi:

Aici este pentru viață
Deci aici
Să nu pierzi harul
Michael Hay

Și acele comori din această
Lume pe care le păstrezi
Veșnic și dincolo
Anul 1788

Părțile metalice ale piesei (închizătorile, balamalele) sînt simple, nu vădese preocuparea meșterului pentru realizarea artistică a acestora.

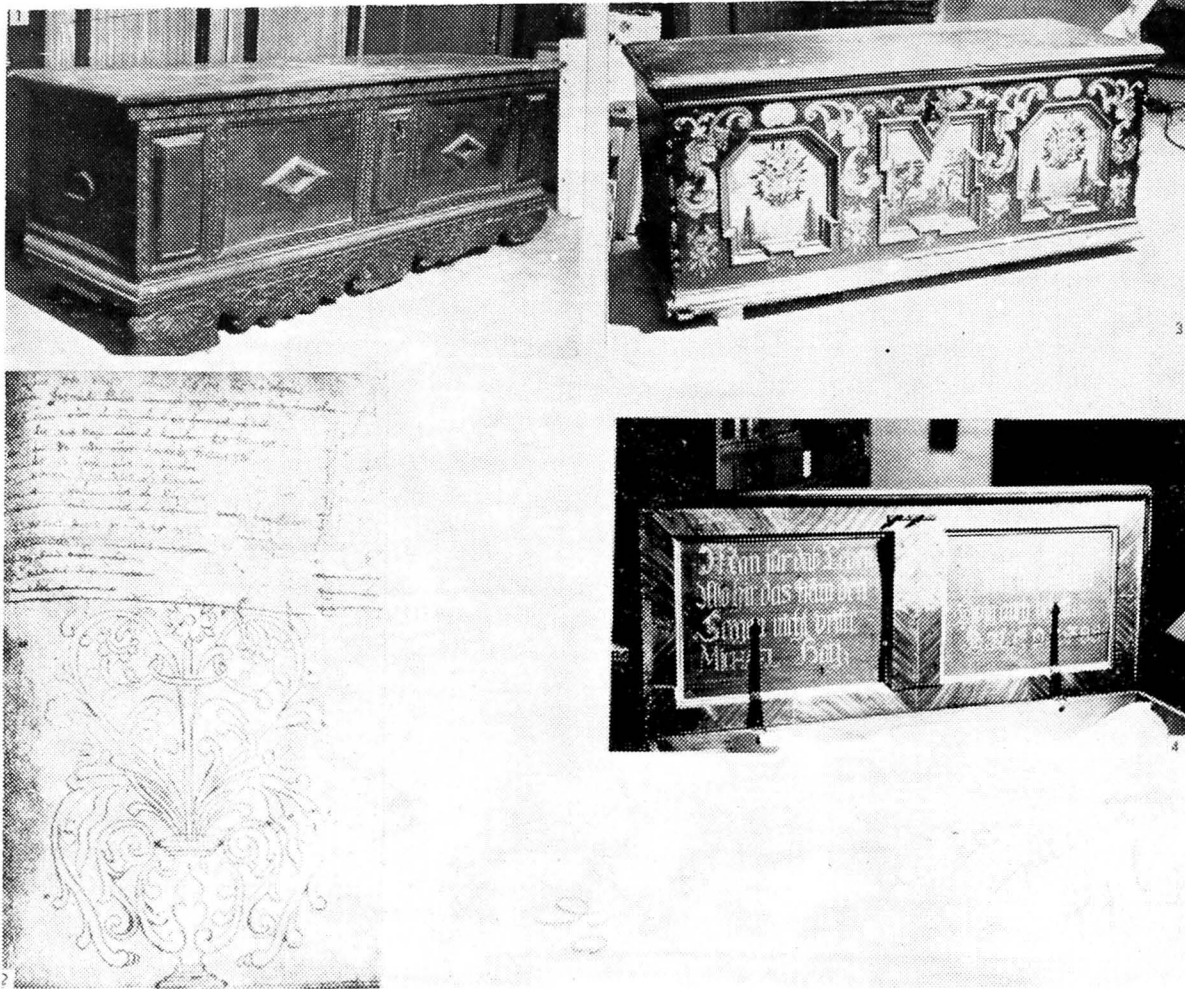
Și în cazul acestei piese sînt necesare câteva precizări. Și această ladă, ca și precedentă, este o ladă de zestre, purtătoare a unui conținut simbolic, destinație dovedită și de inscripția de pe capac. Încadrarea cronologică este de asemenea certă, anul 1788, după cum ne este făcut cunoscut și numele meșterului, Michael Hay.

Din punct de vedere al motivisticii, aspectul general al părții frontale este al unei piese baroce. De fapt întâlnim o serie de elemente preluate din Renaștere și prezentate într-o formă barocizată. Motivul „pavilionului urechii” întâlnit ca motiv aplicat transilvănean pe lăzile de sfîrșit de secol XVII¹⁰ (pl. II, fig. 5) ornament care de altfel este primul făurit mecanic în Renașterea germană¹¹, în cazul nostru este pictat și apare mai învolutat, într-un context floral specific transilvănean; motivul cochiliei (pl. II, fig. 6), de asemenea renașcentist este foarte răspîndit în Transilvania, chiar dacă ne gîndim numai la lăzile din

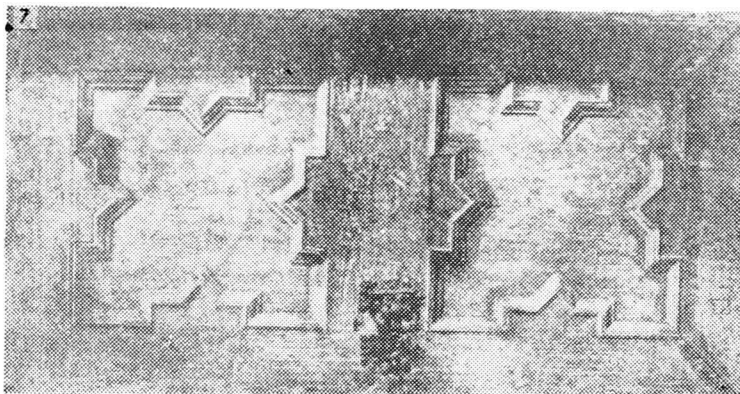
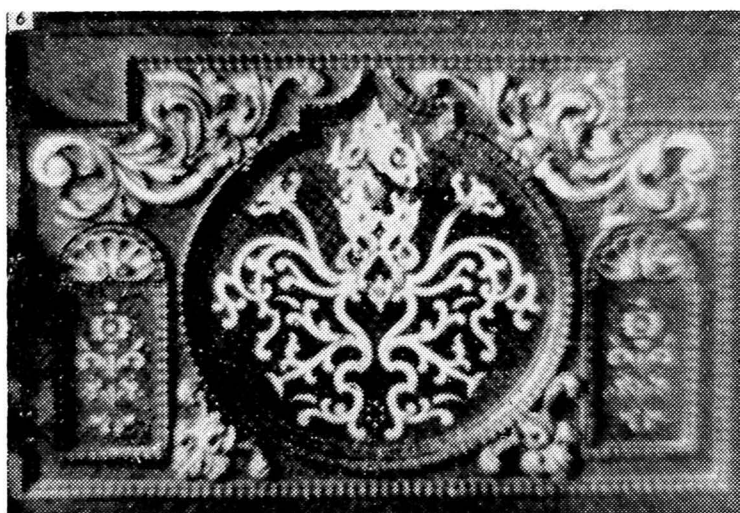
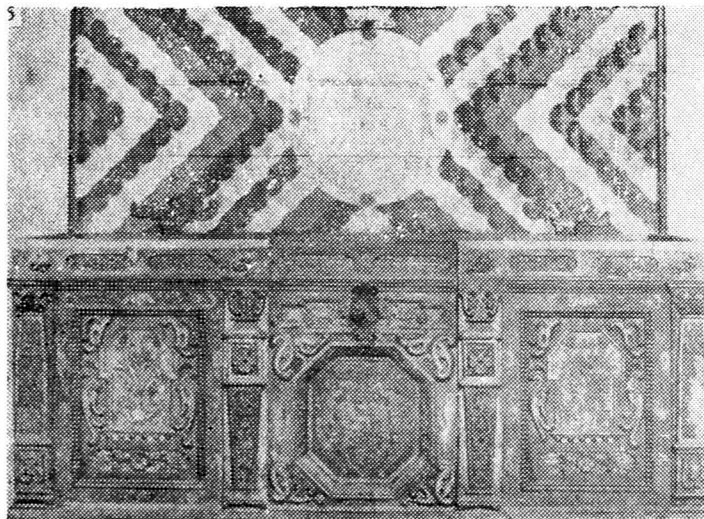
⁹ H. Szabolcsi, *op. cit.*, p. 26.

¹⁰ Vezi lada lui Bethlen Kata din 1695, în Voit Pál, *op. cit.*, p. 167.

¹¹ H. Szabolcsi, *op. cit.*, p. 26.

Pl. I — 1. Ladă de zestre, secolul al XVII-lea — 2. Motivul „ulciorului italian”, așa cum apare în cartea meșterilor timplari din Cluj — 3. Ladă de zestre pictată, secolul al XVIII-lea — 4. Capacul lăzii pictate cu inscripția în limba germană.

Pl. II — 5. Lada de zestre a lui Bethlen Kata, 1695 — 6. Lada miresei din părțile nordice ale Ungariei — 7. Ușă din castelul familiei Kornis de la Mănăstirea (jud. Cluj).

secolul al XVII-lea¹², dar perpetuat în tot secolul XVIII. Tipul casetelor, tip de influență italiană¹³ este des întâlnit în sculptura în lemn din Transilvania. El apare nu numai la lăzile sus-amintite, dar constituie motiv decorativ și pe unele uși, cum sînt cele din castelul contelui Kornis de la Mănăstirea (pl. II, fig. 7), lucrate probabil în 1673 odată cu restul părților lemnoase din castel (operă a meșterului clujean Molnár Albert)¹⁴. Găsim aceleași casete cu picturi florale și la portalul intrării în navă din biserica leproșilor din Sighișoara, datînd din 1754.

Ulciorul italian cu flori, apărut în Transilvania încă din secolul XV, în timpul lui Matei Corvin¹⁵, este foarte răspîdit și în secolele XVI—XVII, motiv asemănător acestui ulcior constituindu-l și partea superioară a amvonului bisericii reformate din str. Kogălniceanu din Cluj datat la anul 1646¹⁶. Din punct de vedere tehnic, în sculptură, decorul ulciorului italian crează o imagine simetrică și statică, pe cînd în pictură pierde din rigiditate, dobîndește un ritm mai liber.

Este vorba așadar de o compoziție motivistică în care se îmbină o serie de elemente renaștentiste, adaptate cerințelor stilului secolului XVIII transilvănean.

În ceea ce privește locul de proveniență, acesta este necunoscut. Inscripția în limba germană, ca și numele meșterului Michael Hay, tot german, ne îndreptățește să afirmăm că piesa este lucrată în regiunile locuite de sașii din Transilvania, probabil zona Brașovului, de unde Adolf Resch, bijutier și colecționar brașovean, a oferit spre achiziționare o serie de piese Muzeului ardelean, printre care și lăzi pictate.

VIORICA POP

COFFRES DE MARIAGE DE XVIIème—XVIIIème SIÈCLES DANS LE MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

On décrit et on interprète deux coffres de mariage, confectionnées par d'artisans de Transylvanie, l'une, sculptée, provenant du XVIIème siècle, l'autre, peinte, datée à 1788.

¹² Voit Pál, *op. cit.*, p. 167.

¹³ *Idem*, p. 135.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ J. Balogh, *Kolozsvári reneszánsz láda*, în *EmlKel*, Cluj, 1957, p. 12

¹⁶ Voit Pál, *op. cit.*, p. 135.

NOI CONTRIBUȚII LA ISTORIA SATELOR DIN MUNȚII APUSENI

Cercetînd așezările și viața oamenilor de pe văile Arieșului și Ampoiului, precum și din regiunea unde aceste rîuri își au obîrșia, în evul mediu, se constată pe de o parte aceleași condiții geografice și pe de altă parte aceleași relații feudale ca în alte părți ale Zarandului sau în ținutul Someșurilor.

Privitor la așezările din această regiune sînt și informații mai vechi, ca de exemplu cele privitoare la satele *Săcel*, *Filea de Jos* și *Filea de Sus*, din veacul al XV-lea și care în veacul al XVI-lea au aparținut mai întîi cetății de la Iara și apoi orașului Cluj. Un document din 1585 ne informează despre obligațiile pe care le aveau aceste așezări. Orașul Cluj primea de la Săcel, de la Filea de Sus și Filea de Jos dijma din oi, ceea ce dă posibilitatea să se evalueze numărul acestora — aproximativ 430, fără miei, cifră rezonabilă pentru aceste așezări cu hotare nu prea întinse și cu un număr mic de locuitori. Orașul mai încasa, la Sfîntul Gheorghe, din porcii pe care îi țineau oamenii, 482 de dinari. În toamna aceluiași an, la Sînmihai, orașul, în urma unei noi inventarieri a porcilor, a mai luat în contul dijmei încă 9 florini și 58 de dinari precum și 4 porci vii. Și din bucatele aduse la moară a luat încă 9 florini, iar judeului, cele trei așezări, îi dădeau de crăciun 24 de găini. În afară de acestea orașul Cluj mai primea de la iobagii din cele trei sate 160 de cîble și 5,1/2 măsuri (vica) de ovăz, precum și 21 de florini și 73 de dinari din vînzarea vinului. La toate acestea se mai adăuga și suma de 75 de florini și 51 de dinari ce rezulta din rîscumpărarea dijmei din porci și albine, din vînzarea vinului și din censul anual. Într-un registru din anul 1594 se menționează din nou dijmele celor trei sate și anume: 162 cîble de grîu, din care s-au luat 57, restul vînzîndu-se cu 114 florini; 40 de florini și 40 de dinari a fost renta în bani; 20 de florini s-a realizat din vînzarea fînului. Din 46 de oi și 29 de miei din dijmă s-au vîndut oi și miei în valoare de 10 florini 48 de dinari, iar lîna de la oi s-a vîndut și ea cu 2 florini și 34 de dinari. Întreaga sumă primită, împreună cu valoarea grîului luat, a fost de 190 de florini și 44 de dinari.

Oamenii mai aveau și obligații în muncă la arat și la cositul fînului¹.

După desființarea cincizecimei iobagii din aceste părți urmau să plătească *dijmă* din oi, ceea ce însemna o îngreunare pe care constatînd-o și autoritățile, au hotărît, mai întîi în comitatele din nordul Transilvaniei, și apoi și în celelalte, să ia numai o oaie din 20, adică „vigesima”, ceea ce rămînea totuși o obligație grea. Și aceasta a fost una din cauzele care au dus la faptul că păstoritul a încetat să mai constituie o ocupație de predilecție a iobagilor români, și nu numai în cîmpie, ci și în regiunile de munte. În schimb se constată că țărani încep să crească tot mai mult vite mari. După care, în această epocă, impunerea era mai suportabilă. Ei țineau însă și oi, dar numai pentru nevoile gospodăriei (lapte, brînză, caș, lînă). Faptul se reflectă și în urbariile din satele Munților Apuseni, două veacuri mai tîrziu. La *Baia de Arieș* bunăoară, 51 de familii de iobagi și jeleri aveau pe

¹ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 303—304.

la 1770 doar 854 de oi, care se distribuiau astfel: 23 de familii aveau sub 10 oi; între 10 și 20 de oi aveau 14 familii; iar mai mult de 20 de oi aveau tot 14 familii. 29 de familii nu țineau oi. În Baia de Arieș existau la această dată 86 iobagi și văduve de iobagi, precum și 16 jeleri. Unii dintre aceștia trăiau mai mulți pe aceeași sesie. Din cei 16 jeleri 4 aveau câte 2 oi, unul 10, iar unul 20. 9 nu aveau nici una. Cele 20 de oi aparțineau la doi frați, care aveau gospodărie comună. Și la alți iobagi se constată gospodării comune. Doi frați, Țăranu, aveau 75 de oi, alți cinci frați, tot din familia Țăranu, aveau 60, iar trei frați Seruna, 46. Doar judele domeniului, Ighian Crăciun, avea 80 de oi, iar un alt iobag, Iacob Biro, 40. O proporție identică în distribuirea oilor se constată și în celelalte posesiuni aparținătoare domeniului de la Baia de Arieș. În Cioara 40 de iobagi și jeleri aveau 254 de oi, dintre care unul singur avea 20, restul aveau mai puține. În Muncel de la 63 de iobagi și jeleri au fost înscrise 384 de oi. Aici se găsesc 2 iobagi, unul cu 30 de oi și altul cu 40. În Sarcoș, la 87 de iobagi și jeleri, au fost înregistrate 500 de oi; un singur iobag avea 30 de oi, ceilalți de la mai puțin de 10 pînă la 19. În Brezești la 88 de iobagi și jeleri s-au înregistrat 465 de oi — doar doi iobagi aveau mai multe, 35 și 30, dar 16 familii nu aveau nici o oaie².

Prin urmare, după cum am mai precizat și mai sus, numărul oilor în regiunea cercetată este în scădere. Oile nici nu mai erau adunate în turme mari, ci erau trimse la păscut pe hotarele satelor.

Ca urmare a acestui fapt se constată că și felul de muncă se schimbă; cu vitele și cu caii pe care-i țineau din ce în ce mai mult, oamenii lucrau mai mult pămînt sau lucrau la lemne în pădure. Și se constată o creștere substanțială a vitelor mari, și a cailor. În domeniul Băii de Arieș 378 de familii aveau 367 boi, pe la mijlocul veacului al XVIII-lea. Boii erau înscrși în evidențe aproape întotdeauna perechi, pe familii — câte 2, 4, 6. Se constată și existența unui număr mai mare de vaci — 309, iar junci și juninci — 265. Deci în total 574 capete de vită. Și numărul cailor este mai mare — 178 și 24 mînji.

Dar mai era și un alt motiv, în afară de impunerea din ce în ce mai mare din oi, pentru care oamenii țineau mai multe vite mari, și anume calculul timpului de muncă pe care-l prestau la stăpîinii de pămînt. Cei care nu aveau vite și lucrau doar cu brațele, erau obligați să presteze un număr îndoit de zile.

Dar întreținerea vitelor mari și a cailor era mai grea decît a oilor și trebuie ținut seamă că regiunea cercetată era săracă. În tot domeniul iobagii nu recoltau anual decît 660 de care de fin, deci abia peste jumătate de car, de vită, din toamnă și pînă în primăvară, cînd dădea iarba. Domeniul nu avea munți.

În ce privește lucrul cîmpului, se făcea la fel ca în celelalte sate din Transilvania acelei epoci. O sesie iobăgească avea pămînt de cultură și fînăț corespunzător. Pe întreg domeniul erau 62 de sesii întregi, 119 jumătăți și 47 treimi de sesie, care se mai împărțeau apoi cînd două sau mai multe familii trăiau în aceeași sesie sau fracțiune de sesie. Din cele 378 de familii ce trăiau pe domeniu, numai 144 aveau sesii întregi. Din 321 gospodării de iobagi numai o treime, 105, erau singure, o sesie aici era evaluată la 1/5 din valoarea unei sesii iobăgești întregi. Mărimea varia după loc, întinderea ei nefiind indicată în conșcripții. Pămînt arător, pe acest domeniu, era foarte puțin, abia 418 iugăre și de aici, în timp ce la iobagii din Baia de Arieș media pe familie trecea de 2 iugăre, la cei din Sartăș și Brezești, era de abia 3/4 de iugăr. Dacă la iobagi rezultă o medie generală de 1/2 iugăre de familie, la jeleri ea nu atinge nici măcar 1/4 de iugăr. 11,6% din oameni nu aveau de loc pămînt, iar 54,7% din familii aveau doar pînă la un iugăr arător. În

² D. Prodan, *Iobăgia în domeniul Băii de Arieș la 1770*, Cluj, 1948, p. 40. și urm.

ce privește calitatea pământului, mai ales cel de pe coastele dealurilor era pietros, împădurit, sec și rece și trebuia gunoit bine, cel puțin tot la 3 ani odată. Semănăturile obișnuite erau grîul de primăvară, orzul, ovăzul, porumbul și cînepa. Grîu de toamnă nu se semăna, iar cartofii nu se cunoșteau încă. Productivitatea era foarte scăzută, produsul în mod obișnuit în mulți ani nu acoperea volumul muncii și erau ani cînd nu se scotea nici măcar sămînța. Excepție făceau pămînturile situate în Valea Arieșului. Din această cauză aproape toți iobagii erau nevoiți să cumpere cereale la tîrgurile de la Aiud și de la Turda sau să-și completeze lipsurile cu ceea ce cîștigau, în alte părți, pe cîmpie, unde mergeau la coasă sau la îmblătit.

În ce privește fînațul pe întreg domeniul, cel cosit în fiecare an se ridica la 550 de care, iar cel cosit tot al doilea an la 219 care. Oamenii fără fînațuri erau mai puțini decît cei fără pămînt arător. Jeleri erau 11, din 51, iar iobagi abia 6 din 327. În raportul dintre agricultură și creșterea vitelor prevala aceasta din urmă, dată fiind regiunea mai potrivită pentru aceasta.

Păduri, iobagii de pe domeniu nu aveau decît cîteva. Cele folosite în comun erau mici și rare. Proprietarii domeniului, în pădurile lui, și-au rezervat exploatarea lemnului, a ghindei și a jirului.

Stupăritul era redus, 126 de stupi la 51 de capi de familie³.

Urmărind evoluția aceasta și în alte sate din comitatul Turda, în secolul al XVIII-lea, constatarea făcută cu privire la numărul mic al oilor se confirmă pe deplin. Pentru ilustrare, relevăm cîteva cazuri caracteristice. În *Runcu*, un sat așezat pe valea cu același nume, învecinat cu *Ocolîșul*, s-au înregistrat, în 1773, în total 71 de iobagi și 15 văduve, precum și 3 jeleri și 2 țigani, care toți aveau doar 340 de oi. În evidențe, boii și căii erau înscrși într-o singură coloană, fiind impuși cu aceeași sumă de bani, numărul lor fiind de 88. Vaci erau 48, junci 3, capre 30, porci 27, stupi 6.

În așezarea frunțasă *Lupșa* 397 iobagi aveau 940 oi și 8 capre, 376 boi sau cai, 159 vaci, 8 junci, 168 porci și 14 stupi. Oile se repartizau între 119 iobagi. Și în *Buru* numărul oilor era foarte mic, 34 de iobagi și 9 jeleri nu aveau decît 20 de oi și 15 capre. Aici era însă mare sărăcie și în ce privește celelalte animale. Boi sau cai erau doar 20, vaci 16, junci 2, porci 19, stupi 9. În schimb în *Bedeleu* cei 137 de iobagi, 33 de văduve și 3 jeleri aveau, în 1773, un număr mai mare de vite: 1458 oi și 63 capre, 253 boi și cai, 106 vaci, 46 junci, 108 porci și 35 stupi. În *Filea de Sus*, pe la 1769 cei 28 de iobagi, două văduve și 13 jeleri aveau în total 357 oi și o capră. Apoi, boi sau cai 73, vaci 37, junci 12 și 39 de porci. Mai aveau 7 stupi. În 200 de ani deci numărul oilor de aici nu a crescut prea mult. În 1585 erau 130 de oi, iar în 1769 doar 207. Restul de 150 aparțineau jelerilor, nu de mult așezați în sat. *Banabicul*, care la 1461 plătea în cincizecime 23 de oi și 8 florini, avînd deci aproximativ 1300 capete, în 1769 nu mai avea decît 156 de oi și 12 capre ale celor 36 de iobagi⁴.

În ce privește Baia de Arieș, trebuie ținut seama și de împrejurarea că această așezare avea și mine, în care lucrau localnicii, precum și că unii oameni se ocupau cu spălătul aurului în apele Arieșului și ale altor rîuri mici de munte. Mine în curs de exploatare erau nouă, una proprietate regală, celelalte particulare. Două dintre ele se aflau în posesia unor familii de iobagi români. Minerii, care să lucreze numai la mine, dintre care iobagi, erau înscrși doar 12. Iobagii de aici aveau și 7 șteampuri cu 51 de „săgeți” (mori, de pisat

³ *Idem*, p. 20 și urm.

⁴ Șt. Metes, *Viața agrară economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. II (manuscris). Datele sînt luate din Urbariile și Conscriptiile comitatului Turda (orig. în Arh. Naț. Magh., Budapesta).

minereu, mînate de ape, avînd cîte o roată și cîte 6 sau 9 săgeți fiecare). Spălatul aurului din albia rîurilor se făcea în formă primitivă, cu „saitrocul“, în care se alegeau firele de metal prețios. În domeniul Băii de Arieș erau menționați ca spălători de aur 48 de capi de familie. Rentabilitatea acestei îndeletniciri era însă foarte redusă și era considerată o ocupație de om sărac. Atît minerii, cît și spălătorii de aur erau ocrotiți de legi speciale, ei nu puteau fi obligați la sarcini feudale și nu puteau fi împiedicați în exercitarea acestei munci. Spălatul aurului din nisip era de fapt liber, dar era oprit în albiile rîurilor pe care erau instalate șteampurile altora. Toți cei ce obțineau aur din minerit erau obligați să-l vîndă cîmării regești, care de la 1770 a căutat să reorganizeze mineritul și în această zonă. Către sfîrșitul secolului al XVIII-lea „îșpanul“ Ighianu Crăciun și familia sa reușea să realizeze mari cîștiguri din exploatarea minelor sale⁵. Menționăm că urmașii lui au întemeiat mai multe ramuri de familii în care se observă elementele burgheziei românești în formare din care unii vor avea rol de seamă în viața românilor din Munții Apuseni (familiile Ighianu, Adamovici, Tordoșianu, Rațiu, Șuluțiu, Ciura).

În comitatul *Alba de Jos* păstoritul evoluează în aceleași condiții ca în Valea Arieșului și în regiunea de pe cursul superior al Someșului. Satele așezate la poalele munților trec însă mai devreme la gospodăria mixtă. În afară de agricultură aici se cultivă și vița de vie, urmarea fiind o bunăstare neîntîlnită în alte ținuturi ale Munților Apuseni. Iobagii obțin dreptul de a cultiva vii pe dealurile foarte potrivite pentru aceasta. În aceste condiții, a fost firesc ca păstoritul să se reducă și aici în mod considerabil, chiar în sate așezate în apropierea imediată a munților.

În *Galda de Sus*⁶, de pildă, unde trăiau un număr de 15 iobagi și 9 jeleri, urbariul din 1715 menționează doar 185 de oi. Și din acestea 100 de oi erau ale unui singur iobag. Cei 15 iobagi mai aveau 12 cai, 7 boi, 37 vaci, 27 junci, 36 porci și 14 stupi. Două văduve de iobagi din sat aveau un cal, 6 vaci, 7 junci, 5 porci și 2 stupi. Jelerii din această așezare, 9 la număr, au declarat 2 cai, 2 boi, 11 vaci, 5 junci, 18 porci și 3 stupi. În *Geomal*, 14 iobagi și 3 jeleri aveau acum, în 1715, doar 39 de oi. Aici iobagii dădeau episcopiei catolice dijmă din oi și din miei. În anul 1750 cei 62 de iobagi, 4 văduve și 8 jeleri, din aceeași așezare, care după cum se vede își sporise numărul de locuitori, aveau mai multe oi — 385, văduvele 16, iar jelerii 67.

Pentru ținutul Zlatnei, Abrudului și Cîmpenilor informațiile din urbariile pe care le-am cercetat nu îngăduie evaluarea numărului oilor din sate, nici măcar în temeiul conscripțiilor fiscale din anul 1820. Informațiile sînt însă importante pentru relevarea raporturilor dintre iobagi și fisc, care era proprietarul marelui domeniu al Zlatnei. Puținele informații însă, din veacul XVII, confirmă că numărul oilor se afla și aici în continuă scădere. În *Abrud-Sat*, de pildă, 29 de gospodari aveau în anul 1652 doar 105 oi, din care 50 erau ale judeului, 20 ale unui alt iobag, iar 19 iobagi nu aveau oi deloc. În această epocă satul trecea, după cum se constată și din alte date, printr-o criză. Din 29 de gospodari doar 4 erau mai înstăriți, 18 i-am putea califica mijlocași, iar 7 nu aveau nici un fel de bunuri. Din 118 vaci, 30 aparțineau celor avuți, iar 88 celor mijlocași. Din 20 de porci, 9 erau ai judeului, iar 9 ai altui om cu stare. Cam aceeași situație se constată, în această epocă, și la *Cărpiniș*. În 16 gospodării, aici, existau în total 8 cai, 14 boi, 44 vaci, 70 de oi și 7 porci⁷.

⁵ D. Prodan, *op. cit.*, p. 43 și urm.

⁶ Șt. Meteș, *Viața agrară economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, Documente contemporane, vol. I, București, 1921, p. 69 și urm.

⁷ *Idem*, p. 95 și urm.

⁸ *Idem*, vol. II (ms.). Datele sînt luate din Conscripția, din 1786, a orașului Abrud și a satelor Corna și Roșia (orig. Arh. Naț. Magh., Budapesta).

Urbariul satului *Bistra* din anul 1746, menționând taxele datorate de iobagi, arată că ei plăteau pentru 35 de oi cu mieii lor, anual, 35 florini, iar pentru 15 berbeci, 15 florini. Cifrele din dreptul oilor reprezintă, fără îndoială, răscumpărarea pentru dijma datorată. Ca urmare numărul oilor se poate evalua la aproximativ 350, la care urmează să se adauge și un număr proporțional de berbeci. Cifra aceasta poate fi considerată destul de mică, dacă se ia în considerare faptul că *Bistra* făcea parte din cele mai populate sate din munți. În anul 1761 avea 327 familii de iobagi români⁹. Mic poate fi considerat și numărul oilor din *Cîmpeni* care la 1760 număra 510 familii, iar la 1746 răscumpăra cele 100 de oi cu mieii lor, datorate în dijmă, cu 100 florini, iar cei 17 berbeci tot cu câte 1 florin¹⁰. Numărul de aproximativ 1000 de oi este fără îndoială mic în raport cu numărul familiilor.

Într-un extras sumar, păstrat în arhiva Zlatnei, sînt date cifre, atît în ce privește numărul iobagilor impuși, cît și numărul oilor pe care le aveau. El este prețios, cuprinzînd date din mai mulți ani. — 1731, 1746 și 1782 — privind cele trei domenii ale fîscului.

Satele	În anul 1731			În anul 1746			În anul 1782		
	io-bagi*	oi și capre	boi și cai	iobagi	oi și capre	boi și cai	iobagi	oi și capre	boi și cai
DOMENIUL DE SUS									
Arieșul Mic	329	3.983		138	657		959	3.203	
Arieșul Mare	444	5.192		249	2.172		1.538	7.067	
Cîmpeni	430	4.706		222	1.465		1.268	4.979	
Bistra	205	1.919		85	537		584	2.833	
TOTAL:	1.408	15.800		694	4.831		4.349	18.082	
DOMENIUL DE MIJLOC									
Cărpiniș	80	1.134		55	829		167	620	
Abrud-Sat	180	1.044		110	699		514	2.328	
Bucium	138	955		113	849		546	3.293	
TOTAL:	398	3.133		268	2.377		1.227	6.241	
DOMENIUL DE JOS									
Zlatna	403	3.578		268	2.260		843	4.770	
Petroșani	60	91		47	182		141	758	
Galați	113	1.684		31	622		81	1.173	
Feneș	29	315		64	1.025		221	2.366	
Presaca	34	184		40	655		131	948	
TOTAL:	571	5.852		440	4.744		1.417	10,051	
Deci pe ÎNTREG DOMENIUL	2.445	24.785		1.406	11.952		6.993	34.374	

* iobagii — capi de familie (Hausväter)
(Arhivele Statului Cluj-Napoca, Arhiva Zlatnei, numărul 624, 1782).

⁹ *Idem*, vol. I, p. 15 și urm.

¹⁰ *Idem*, p. 40 și urm.

O conscripție a „urbariaștilor” și minerilor din 1787 menționează că în Abrud-Sat erau 220 de iobagi și 21 de văduve și aveau 108 oi; în *Corna*, 146 de iobagi și 8 văduve de mineri aveau 221 de oi, iar în *Roșia Montană*, 385 iobagi și 47 văduve de mineri aveau 292 oi. Și în aceste localități miniere deci economia de oi constituie o ocupație secundară, ocupația principală a iobagilor de aici fiind minieritul și îndeletnicirile legate de exploatarea aurului. Oile le țineau pe lângă casă pentru lapte și lână. În 1773 o comisie care s-a deplasat la fața locului, pentru a consemna averea locuitorilor, a făcut o descoperire, și anume: că, în cuprinsul domeniului Zlatna 4333 capi de familie nu erau înscrși în registrele de contribuabili (Zlatna 303, Petroșeni 37, Galați 22, Feneș 70, Prisaca 13, Abrud-Sat 123, Bucium 115, Cărpiniș 89, Musca 40, Bistra 518, Riul Mare 1151, Vidra 848, Cîmpeni 878, Bucești 26)¹¹. Și satele în care au fost găsiți acești „evazionști”, fac parte din zona cercetată de noi. Lipsesc doar două așezări: Roșia și Corna. Urmarea anchetei a fost că tabelele de impunere din anul 1773—1774 au fost corectate, noile cifre fiind mai aproape de realitate¹². Acum, în tot domeniul erau înregistrați 7583 capi de familie și aceștia aveau: 7589 cai și boi, 5872 vaci, 1353 viței, 19370 oi, 502 capre, 4190 porci și 1322 stupi. Aceasta este situația care a continuat să existe și în secolul următor, ba chiar pînă la al doilea război mondial. Cunoscutul cărturar din Zlatna, doctorul Vasile Popp, însemna pe la 1840 că cele 3747 familii repartizate în zece sate aveau următorul număr de oi: Cîmpeni 343, Certeje 115, Săcătura 119, Albac 515, Vidra de Sus 141, Vidra de Jos 125, Sohodol 1070, Scărișoara 557, Ponorel 119, Neagra 278¹³. Însă fără îndoială că și aceste cifre erau relative. Pentru Bistra, de exemplu, el dă un număr de 1552 de oi, cifră care în comparație cu cele constatate la 1772 este de asemenea prea mică. Fără îndoială că și aici se constată posibilitatea unei evaziuni, iobagii declarînd un număr mai mic de oi pe care le prezentau la verificare, restul ascunzîndu-le prin văi, luminișuri de pădure sau pe înălțimi.

Dar păstoritul oarecum redus în țara moșilor, a țăpilor și a mocanilor Zlatnei își mai are și o altă explicație, firească, lipsa de pășuni suficiente pentru întreținerea unui număr mai mare de oi. Cum numărul populației era în creștere continuă, pe locurile proaspăt defrișate se așezau crînguri și sate noi, desființînd pășunile de altă dată. Așezările de pe valea Arieșului Mare, împrăștiute la început, se adunau cu timpul și constituiau sate noi. Locuitorii de aici, din Săcătura, Certeje, Albac, Scărișoara, Arada și Arieșeni, au luat parte la răscoala lui Horea. Acum apar și satele Ponorel și Neagra, iar Vidra se divizează în două, mai tîrziu în trei așezări separate. Procesul acesta se poate urmări în urbariile și în registrele fiscale ale domeniului, precum și în tabelele recensămintelor, relativ frecvente, în jumătatea a doua a secolului al XVIII-lea. Și, repetăm, acestui proces i se datorește înpuținarea locurilor de pășune. Un exemplu: moșii din Bistra se plîngeau pe la 1820 de lipsa pășunilor: „Pentru locuri de pășune stăm foarte năcăjiți, pentru că batăr numai atîtea marhe ținem cît cu laptele vacilor să ne ajungem și cu boii gazdușagu (gospodăria) și slujba domnească să le putem purta, și acestea trebuie să le ținem pînă la mijlocul lui iunie, tot pe fînatele noastre, fiindcă în munte pînă atunci iarbă nu se face. Atunci, minîndu-le la munte acesta numai pe jumătate e bun de pășune”¹⁴.

Bistrenii, deși aveau un munte al lor, erau totuși nevoiți să închirieze pășuni în munții din regiunea Trascăului, pentru a-și putea pășuna vitele mari. La fel fac și moșii din Cîmpeni, care închiriază, fie de la fisc, fie de la contele Haller, care era stăpînul munților

¹¹ *Idem*, vol. II (ms.); vezi nota nr. 8.

¹² Tóth Z., *Mișcările țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848*, București, 1955, p. 106—107.

¹³ Arh. Stat. Cluj-Napoca, Fondul Zlatna, an. 1843, nr. 1472.

¹⁴ Șt. Meteș, *op. cit.*, vol. I, p. 21.

de la Izvoarele Crișului Alb. Fiscul lua pentru pășunat, de la Rusalii și pînă la Sîntă Mărie, pentru un bou sau pentru un cal 5 creițari, de vacă 2 creițari, iar de vite mărunte, porci, oi, capre, cîte un creițar. Stăpînul pădurii în schimb pretindea pentru vitele mari cîte 20 de creițari, iar pentru o oaie 10 creițari.

În 1746 cîmpenarii au plătit nobilului din Gilău suma de 700 de florini¹⁵. În anii premergători, arenda anuală a acestor munți era de 500 florini. Munții arendați de ei se întindeau de la hotarul Bistrei și al Abrudului pînă la Dobrin, de o parte, și pînă la jumătatea cursului apei Belișului pe de altă parte, mărginindu-se și cu hotarul Agîrbicului. Mai în jos de aceste limite pe care cetatea de la Gilău le socotea ca aparținînd posesiunilor ei din Valea Someșului Cald și a Someșului Rece, cîmpenarii și abrudanii, cum se numeau ei (în ungurește *topányok és abrudányok*) în urbariile de la Gilău, se așează de pe la 1640, mai întîi cu oile la păscut, apoi rămîn ca jeleri sau ca muncitori sezonieri. Urbariul Gilăului menționa pe la 1740 că „Muntele Gilăului, zis altfel și Țiganul, se învecinează cu cîmpenarii, cu bistrenii și cu lupșenii”. Cînd aceștia își mînă oile și vitele la vîrat, obișnuiesc să dea de ficcare stînă cîte un berbec, cîte un caș și 25 de dinari, pe vară. În 1759 cîmpenarii plăteau 150 de florini pentru pășunatul vitelor mari, iar din toate oile dădeau 50 de berbeci. Taxele încasate de nobilul de la Gilău de la acești transhumanți, în secolul următor, sporesc. În 1737 urcă la 500 de florini, iar în 1746 la 700 de florini. Aceasta însemnează și că numărul păstorilor veniți de la Bistra și Cîmpeni a crescut mult. În 1773 ei dețineau 50 de munți¹⁶, în timp ce la 1727 ocupau doar munții Mărișel, Siliac, Copcel, Măgura, Țiganul și Răcătaul. Dintre iobagii așezați aici, unii, care au rămas pe loc, au fost socotiți jeleri aparținători de satele Someșul Cald, Someșul Rece și Agîrbici și aveau obligația să facă anual cîte 50 de ciubere, 50 de darace și 20 albi mari și mici.

Socotim că nu greșim dacă, întemeindu-ne pe unele particularități etnografice și de onomastică, presupunem că mișcarea aceasta a moșilor s-a desfășurat și înspre regiunea din Valea Ierii și înspre Crișul Alb. Satele din Valea Iadului, în Bihor, sînt mai vechi. Totuși satul Bulz are un nume tipic moșesc. Mai înainte, în documente era consemnat cu numele Csarnóháza (1406), deci „Cerna”, de la valea căreia acum se zice „a Iadului”. Satul a fost mutat pe locul unde se află astăzi pe la mijlocul secolului al XVII-lea¹⁷. Cele din Valea Drăganului însă, de asemenea mai noi, au pornit din regiunea de sus a Crișului Repede, populată de români. Expansiunea moșilor aici nu are caracter eminamente pastoral. La epoca la care a avut loc, moșii căutau pășuni pentru vite mari. Cei care rămîneau pe loc nu se mai ocupau decît în mică măsură cu păstoritul, ei îndeletnicindu-se mai mult cu fasonarea lemnului pentru case. Ei tăiau lemnul de construcții și buștenii, pe care îi transportau pe rîuri, pînă la fierăstraie și în același timp defrișau locuri potrivite pentru agricultură.

Cu privire la moșii așezați în regiunea Someșului Cald și a Someșului Rece, sînt trei urbarii întocmite în anul 1820 (Măgura, Mărișel și Muntele Rece)¹⁸.

Măgura aparținea la 1820 nu familiei Bánffy de la Gilău, ci fiscului, căruia i-a fost cedată încă de la 1775 de către fostul guvernator Bánffy. Iobagii de aici țineau de administrația domeniului din Zlatna, fiind tratați ca și ceilalți iobagi ai fiscului. Iobagii de aici se plîngeau că hotarul lor este mic. El se întindea pînă la Muntele Sălbatic, cu pămînt pietros și cu climă rece. Semănăturile pe care le făceau, de orz și secară de primăvară, nu

¹⁵ *Idem*, p. 42.

¹⁶ Szabó T. A., *A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása*, Cluj, 1940, p. 14, 15; Jakó Zs., *A gyalui vártartomány urbáriumi*, Cluj, 1940, p. LXXXV și urm.

¹⁷ Șt. Metes, *Viața agrară...*, vol. II (ms.). Datele sînt luate din Urbariile și Conscriptiile comitatului Cluj, vol. IV, p. 231—270, 479—508.

¹⁸ *Idem*, p. 512.

se coceau niciodată, deoarece frigul dăinuia pînă la Rusalii, iar toamna cădea bruma mai curînd decît în alte părți. Vitele puteau fi ținute la munte doar din iunie pînă în septembrie. Locurile pentru fin pe care le aveau, riturile, cum le numeau ei, erau pietroase, pline de mușuroaie de furnici, ei ziceau că sînt sălbătice, iarba creștea greu și adesea era adunată „de sub omăt”. De aceea, oamenii erau nevoiți să-și ierneze o parte din vite precum și oile „la țară”, pe la Vîlcău și în alte sate din ținutul Mănăstirenilor. Acasă țineau doar vacile cu lapte și caii. Traiul și-l câștigau tăind scînduri și grinzi pe care le valorificau la Huedin sau la Cluj. Erau 6 ferestrele de scînduri pentru care plăteau „taxă domnească”. Unii tăiau și clădeau „stînjeni” de lemn de foc, luînd un florin și 20 de creițari de stînjene. Obligația pe care o aveau — cei care aveau pămînt și boi — era de 5 zloți și 12 creițari, cei care nu aveau boi, dar aveau pămînt, dădeau doi zloți și 36 creițari, iar cei care nu aveau decît casa, dădeau doar 2 zloți. Cîteodată li se cerea și dijma din orz și secară, precum și din miei. Un miel se putea răscumpăra însă cu 3 creițari. Și din porci dădeau tot al zecelea, pe care îl puteau răscumpăra cu 2 florini. Iobagii mai adăugau observația că „toate lipsele se potolesc din lemne” pe care primeau de la fisc pe bani, pentru lemnul de vase (vase de lemn) cîte 30 de creițari, pentru 50 de scînduri cîte 18 creițari de argint. Din 8 lemne (trunchiuri de copac) puteau face vase cu prețul cărora puteau cumpăra bucate „în țară” ca să-și țină casa anul întreg.

Mărișelul a rămas mai departe în posesiunea familiilor Bánffy și Eszterházy. Obligațiile lui erau mai grele. Iobagii făceau robotă cîte 42 de zile pe an și erau obligați a tăia fiecare un anumit număr de „trunchiuri pentru scînduri” pe care tot ei le transportau la Gilău. Iobagii mai erau obligați să plătească pentru slujba judeului comunal 18 florini. Dădeau apoi și dijmă, dar numai din miei. „Rituri” și finațe aveau numai cîțiva oameni „dintre gazde”. Pășuni în comun „pe seama marhelor și oilor” aveau la Ijar, la Măgurița, la Siliac. Muntele Rece, așezare la Izvoarele Someșului Rece, n-a avut urbani și nu se cunosc scriptele la nobilul din Gilău. Ei făceau zile de robotă cîte li se cerea și dădeau de la fiecare vacă cu lapte cîte o jumătate de cupă de unt. Pășuni sătești nu aveau, dar li se dădea voie să-și pască vitele „în pădurile domnești”. Cei care își duceau porcii la ghindă, erau obligați să dea un porc din zece. Cei care aveau mai puțin de zece, puteau să se răscumpere cu cîte 13 creițari de porc și din toată turma se dădea un porc pentru bucătăria nobilului. Venitul principal al locuitorilor din Muntele Rece provenea din arderea cărbunilor pe care îi duceau în saci, pe cai, și-i vindeau la Cluj.

Numele iobagilor din aceste trei așezări de munte sînt cele întîlnite în satele din jurul Cîmpenilor, regiune de unde s-a pornit o largă roire în cursul secolelor XVII și XVIII.

SABIN BELU

NEUE BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER DÖRFER AUS DEM WESTGEBIRGE

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz ist das Ergebnis einer vor mehreren Jahren begonnenen Forschung, die bisher in weiteren fünf Arbeiten über die rumänischen Siedlungen im Westgebirge (Munții Apuseni) konkretisiert wurde.

Im vorliegenden Aufsatz stellt der Verfasser, ausgehend von der Analyse mehrerer Urbaren aus dem 18. Jahrhundert über die Jobagensiedlungen in den Tälern des Arieș und Ampoi und der Fiskal-domäne Zlatna, fest, daß das Hirtenwesen als Beschäftigung im Ver-

gleich zu den früheren Jahrhunderten an Bedeutung verliert und durch eine lebhaftere Beschäftigung mit Rindern und Pferden ersetzt wird. Diese Veränderung ist einerseits den wachsenden Abgaben von Schafen, von der Quinquagesima zur Vigesima und schließlich zum Zehnten, zuzuschreiben, andererseits durch die Tatsache bedingt, daß die Arbeit, die die Leibeigenen auf den Adelsgütern leisten mußten, auf wenigen Frontage beschränkt war, wenn sie mit Rindern erschienen.

Eine Folge dessen war die Verlagerung der Tätigkeit der Jobagyen. Mit Rindern und Pferden konnten sie mehr Boden bearbeiten und intensiver am Holzschlag in den Wäldern teilnehmen.

Aus den Urbarien geht auch hervor, daß das Phänomen der Umsiedlung aus den Dörfern des Arieș- und Ampoitalen in die Täler des Someș, Iad und Drăgan immer öfter stattfindet.

O VIOARĂ DE MEȘTER

Cu ocazia verificării instrumentelor muzicale susceptibile de a intra în patrimoniul cultural național, la Conservatorul „Gh. Dima” din Cluj-Napoca, s-a depistat o vioară de meșter a cărei documentație a fost făcută încă în anul 1777 și trimisă Direcției patrimoniului cultural național¹. Vioara este proprietatea particulară a unui student de la Conservator care a moștenit-o din familie. Instrumentul a fost cumpărat de familia proprietarului în anul 1878 în Albania. La prima vedere ne atrage atenția culoarea lacului galben-auriu, puțin deschis, avînd o transparență și luciu foarte frumoase. Apoi, se distinge capul viorii lucrat cu multă măiestrie, formatul puțin mai mare al viorii, forma artistică a SS-urilor, și inscripția sculptată pe spatolele instrumentului: „PRO. MAGN. IMPER. RUSIAE KATHRINAE II. DOM. MONTAGNANA. FEC. CREMONA 1741”.

Din aceste indicii rezultă că ar fi vorba de o vioară construită de marele meșter cremonez, mai târziu venețian, Domenicò Montagnana (circa 1690—1750). Despre acest lutier se știe că a fost un meșter de mîna întâia, învățînd meșteșugul confecționării viorilor împreună cu Niccolò Amati, ca mai târziu să lucreze în atelierul marelui meșter Antonio Stradivari². Astfel se explică asemănarea izbitoare a viorilor sale cu cele ale lui Antonio Stradivari, iar acest fapt poate și explică de ce au rămas atît de puține viori de la Montagnana. La multe viori construite de Montagnana au fost puse etichetele de meșter ale lui Stradivari, fapt ce explică și mai pregnant numărul mic de viori rămase de la el. El preferă forma mai mare a viorii, frecventă și la Stradivari, dînd o boltă mai ridicată instrumentului. Și grosimea lemnului folosit de el coincide cu a celui folosit de Stradivari. Totuși, Montagnana a știut să introducă în arta sa de a construi viori și elemente personale, ce fac ca instrumentele executate de el să aibă personalitate și o valoare deosebită³. El alegea cu foarte multă grijă lemnul ce îl folosea pentru construirea unor instrumente, lucrînd cu multă migală și simț artistic. Capul viorilor și SS-urile executate de el sînt foarte frumoase, artistice, lustrate cu avînt. SS-urile făcute de Montagnana seamănă foarte mult cu ale lui Giuseppe Guarneri del Gesù, iar lacul folosit de el, de culoare galben-aurie, este similar cu cel întrebuițat de Carlo Bergonzi. Totuși, valoarea cea mai mare a instrumentelor executate de Montagnana este sonoritatea lor, și acest lucru îl ridică în rîndul celor mai mari constructori de viori ai tuturor timpurilor⁴. Pe lîngă viori, Montagnana a mai executat violoncele și contrabasuri de mare măiestrie și valoare.

Făcînd o expertiză și o analiză mai atentă a viorii discutate de noi, apelînd și la serviciile a doi specialiști, prof. Ștefan Lakatos, muzicolog, și Horea Fulea, asistent la Conservatorul „Gh. Dima” din Cluj-Napoca, constatăm că instrumentul în cauză prezintă foarte multe elemente comune cu cele descrise mai sus în bibliografia de specialitate. În

¹ Fișa analitică de evidență nr. 5116 la Oficiul pentru patrimoniul cultural național al județului Cluj.

² Zoltán Hegyesi, *Vioara și constructorii ei*, București, 1962, p. 67.

³ W. L. Lütgendorff, *Die Geigen und Lautenmacher*, II, Frankfurt, 1922, p. 341.

⁴ *Ibidem*.

primul rînd, analizînd lemnul folosit pentru vioara discutată de noi, reiese că el a fost ales cu foarte multă grijă. Fibrele lemnului sînt paralele și dispuse uniform pe toată fața viorii, fiind de calitate foarte bună. Lacul folosit, galben-auriu, de o transparență și un luciu rar întîlnite, este întins perfect pe instrument. Forma artistică a SS-urilor, avînd o lungime de 7,5 cm, denotă la fel o mînă atentă de artist. De asemenea, capul viorii este lucrat cu multă migală și mult avînt. Dimensiunile viorii (lungimea 61 cm; lățimea părții superioare 16,5 cm; lățimea la mijloc 11,5 cm; lățimea părții de jos 20 cm; grosimea 4 cm) și forma sa mai bombată ne dezvăluie faptul că avem de a face cu o vioară de dimensiuni ceva mai mari față de cele obișnuite. Spatele viorii este executat dintr-un lemn de calitate foarte bună și, totodată, foarte frumos, avînd o lăcuire impecabilă. Tot pe această parte, în apropierea gîtului în formă de semicerc, este amplasată inscripția citată mai sus și o coroană sculptată în lemn. Colțurile sînt prinse cu multă grijă și măiestrie. Culoarea lemnului în interiorul instrumentului este mai închisă, așadar materialul lemnos are vechime mai mare. În interiorul instrumentului se află o etichetă din care aflăm că instrumentul a fost reparat la Petersburg în 1842 de luterul Otto Herman. Tot aici mai găsim și eticheta de meșter pe care este scris „Domenicus Montagnana Sub Signum Cremonae Venetiis 1741“. De asemenea invocăm, ca argument foarte important, și sonoritatea deosebit de frumoasă, caldă, nobilă și bogată a instrumentului. Un ultim aspect pe care dorim să-l mai menționăm este starea de conservare excepțională a instrumentului, ceea ce constituie meritul fără doar și poate al proprietarului. După analiza instrumentului credem că trebuie să răspundem încă la două întrebări ce se impun în legătură cu vioara discutată. Prima ar fi legată de existența unor comenzi ori legături între curtea imperială rusă și școala cremoneză, iar cea de a doua s-ar referi la dovezi ale paternității viorii discutate de noi.

La prima întrebare, cu ajutorul datelor pe care le avem la îndemînă, putem da un răspuns afirmativ destul de ferm. Astfel, cunoaștem că prof. Alexandru Wierzbilowicz, de la Conservatorul din Petersburg, deținea un violoncel autentic al lui Montagnana. La fel, știm că baronul Steinheil, tot din Petersburg, avea o vioară Montagnana⁵. În 1845, cu ajutorul prințesei Jossupov, este cumpărat un violoncel-bass confecționat și acesta de Montagnana⁶. În 1870, la Petersburg contelui Wielhorsky îi este prezentat un violoncel Montagnana din producția anului 1712⁷. Regele Poloniei în 1715 face o comandă pentru 12 viori, iar reprezentantul său, Giovanni Battista Volumier, stă 3 luni la Cremona, pînă cînd sînt terminate instrumentele cerute⁸. În acest sens mai putem aminti și vestitul „Cvintet spaniol“ comandat pe vremuri lui Antonio Stradivari de către curtea spaniolă⁹. Din datele enumerate mai sus reiese clar că, în obiceiul vremurilor, curțile regale făceau comenzi pentru instrumente de meșteri. Ba chiar și oamenii mai înstăriți ajungeau în posesia unor instrumente de meșteri. Astfel, nu este exclusă, ba ni se pare chiar foarte verosimilă ipoteza ca însăși țarina Ecaterina a II-a să fi făcut o comandă la Cremona în vederea achiziționării unor instrumente de meșter sau că această vioară a primit-o de la cineva din anturajul ei.

Răspunsul la întrebarea a doua este poate puțin mai dificil, din cauză că este bine cunoscut faptul că marele meșter Domenico Montagnana după 1720 și-a desfășurat activitatea în Veneția. Din inscripția de pe spatele viorii ar reieși că ea a fost executată la Cremona în 1741. Eticheta de meșter din interiorul viorii însă spune mult mai multe, și anume „Domenicus Montagnana Sub Signum Cremonae Venetiis 1741“, adică „D.M. sub

⁵ *Ibidem*.

⁶ Henry Hill, Arthur F. Hill, Alfred E. Hill, *Antonio Stradivari — His Life and Work — (1644—1737)*, New York, 1963, p. 123.

⁷ *Idem*, *op. cit.*, p. 134.

⁸ *Idem*, *op. cit.*, p. 223.

⁹ Zoltán Hegyesi, *op. cit.*, p. 350.

semnul Cremonei la Veneția în 1741¹⁰. După părerea marelui specialist Lütgendorff s-ar putea ca etichetele pe care apare foarte frecvent, cu greșeală gramaticală evidentă pentru un italian, „sub signum” în loc de „sub signo”, să fie totuși originale, fapt dovedit și de violoncelul și contrabasul, cu certitudine executate de Montagnana, fiind în proprietatea Conservatorului din Paris și a lui T. W. Bourne din Londra, care au etichetă de meșter pe care apare scris „sub signum”¹⁰. Sîntem și noi de părere că greșeala gramaticală nu infirmă și nu confirmă nimic în cazul identificării instrumentului discutat. Domenico Montagnana a fost în primul rînd un mare meșter constructor de viori și nu un latinist perfect. În acest sens ne conving și mai mult unele cronicile medievale cu greșeli gramaticale și mai grave, scrise de cronicari latiniști de meserie, mai ales că latina medievală se deosebește foarte mult de cea clasică.

Ținînd însă cont de toate trăsăturile caracteristice ale viorii, enunțate mai sus, înclinăm să credem că avem de-a face într-adevăr cu o vioară confecționată de Domenico Montagnana. Putem însă să presupunem și faptul că fiind vorba despre o personalitate atît de mare cum era Ecaterina a II-a, meșterul, învățînd arta construirii viorilor în Cremona, a sculpat pe spatele viorii numai numele acestui oraș vestit prin lutierii săi celebri.

Desigur, nu putem exclude cu totul nici posibilitatea că ar fi vorba despre o copie — dar, cu certitudine, o copie bună — ieșită din mîna unui constructor-artist, care are o valoare foarte mare. Important este că interpretul este satisfăcut din punct de vedere al sonorității și instrumentul corespunde pe deplin cerințelor muzicale, dar și de valoare cultural-muzeistică.

ALEXANDRU ARDOS

EINE MEISTERGEIGE

(Zusammenfassung)

Gelegentlich der Prüfung derjenigen Musikinstrumente deren Aufnahme in das nationale und kulturelle Erbgut in Frage käme, wurde eine Meistergeige ausfindig gemacht. Eine eingehende Untersuchung führte zu der Schlußfolgerung, daß es sich um ein wertvolles, von einem Meister verfertigtes Instrument handelt. Nach der auf der Rückwand der Geige eingeschnitzten Aufschrift, „PRO. MAGN. IMPER. RUSIAE. KATHRINAE. II. DOM. MONTAGNANA FEC. CREMONA 1741“, und nach ihren besondern Zügen, läßt sich vermuten und behaupten, daß der Meister Domenico Montagnana von Cremona war.

Die Geige stellt zweifellos ein repräsentatives Stück für das kulturelle und nationale Erbgut dar.

¹⁰ W. L. Lütgendorff, *op. cit.*, p. 341.

Fig. 1 — Fața viorii.

Fig. 2 — Spatele viorii cu inscripția.

CIRCULAȚIA CĂRȚII VECHI ROMÂNEȘTI ÎN JUDEȚUL CLUJ

(I)

Cu prilejul cercetărilor întreprinse de noi pentru depistarea și evidența bunurilor culturale susceptibile de a face parte din patrimoniul cultural național în satele și comunele județului Cluj, am constatat că se păstrează aici un bogat fond de carte veche românească pe care considerăm util să-l facem cunoscut sub formă de catalog descriptiv.

Majoritatea cărților se află în proprietatea unor biserici ortodoxe. Utilizarea lor vreme îndelungată a dus la deteriorare fizică. Începând cu a doua jumătate a secolului trecut, aceste cărți sînt din ce în ce mai puțin folosite, deoarece intră în uz cărțile tipărite cu caractere latine. Scrierea chirilică este tot mai rar utilizată și chiar uitată de unii dintre preoții de țară. Acest fenomen a contribuit din plin la uzura morală a cărții vechi, ducînd implicit la desconsiderarea ei și la o mai mică atenție în ce privește depozitarea și păstrarea. Nu rare sînt cazurile în care cărți valoroase din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea au ajuns în mîna unor colecționari, ori s-au deteriorat devenind irecuperabile. În cercetarea întreprinsă de noi am întîmpinat greutăți în identificarea unor cărți, tocmai datorită condițiilor precare de conservare.

În anii din urmă, o parte din cărțile vechi românești au fost preluate de biblioteci, pentru a li se asigura astfel condițiile optime de păstrare. De cărțile adunate de prin așezările rurale ale județului în diverse biblioteci ne vom ocupa într-un capitol separat al lucrării noastre.

Din motive obiective, deocamdată nu putem folosi un criteriu geografic, cronologic sau alfabetic pentru catalogul pe întregul județ. Cercetarea fiind în curs, vom prezenta cartea veche românească într-un șir de articole, pe măsura strîngerii datelor, pentru fiecare localitate servindu-ne de criteriul cronologic. La sfîrșitul studiului, pe lîngă concluziile ce se vor impune în urma cercetării întregului fond de carte veche existent în așezările rurale ale județului, vom întocmi un index al localităților, cu mențiunile necesare pentru identificarea rapidă a lor.

În prima parte a catalogului vom cuprinde cărțile de la bisericile ortodoxe din: *Feleacu, Vad, Valea Groșilor, Bogata de Jos, Curtuiș și Calna*, făcînd o scurtă descriere a legăturii și a stării de conservare, arătînd formatul cărții, prezența sau lipsa foii de titlu și filele existente. La cărțile a căror paginație este greșită am specificat acest lucru prin mențiunea: *cu greșeli de numerotare* (după ce am făcut o nouă numerotare verificînd continuitatea textului). Facem comparație cu exemplarele descrise în *Bibliografia românească veche*, arătînd volumul și numărul unde pot fi găsite. Însemnările manuscrise le prezentăm în general în rezumat, deoarece, de cele mai multe ori, sînt făcute pe marginea, chiar a zeci de pagini și de obicei cuprind numele celor care au contribuit la cumpărarea cărții, cui a fost dată, numele celor care trebuie să fie pomeniți de preot pentru donația făcută, blestemul pentru cel care ar înstrăina cartea, autorul însemnării și data. În cazul în care însemnările au o importanță deosebită culturală sau istorică, ele vor fi transcrise în întregime, în măsura în care se păstrează (de multe ori sînt fragmentate datorită filelor lipsă, restaurărilor defectuoase sau agenților care au contribuit la degradarea hîrtiei).

CATALOG

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Feleacu*1. *Evangelie*, București, 1682.

Legătura în piele aplicată pe lemn, urmele a două închizători.

Restaurată defectuos, atacată de anobiide.

in-2° (25,9×18,5 cm); f. titlu + p. 3—7 + [1] p. + 174 f.

BRV, I, nr. 74; 4 f. + 175 f.

f.1r.—f.11r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1688, privitoare la donarea cărții bisericii din Feleacu.

2. *Triodion*, Rîmnic, 1731.

Legătura în piele aplicată pe lemn, urmele a două închizători.

Deteriorată mecanic, atacată de anobiide.

in-2° (30,2×21,2 cm); f. titlu + [1] f. + f. 1—257 + f. 355—372 + f. 376, 374, 375, 373 + f. 377—420 + [1] f.

BRV, II, nr. 204; [4] f. + 420 f. + [1] f.

f. 157v. — f. 166r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1783... sept. 4 zile, autori popa Ilie și popa Todor, referitoare la donarea cărții bisericii din Feleac.

3. *Antologhion*, Rîmnic, 1737.

Legătura în piele aplicată pe lemn.

Filele deteriorate mecanic, parțial restaurate.

in-2° (35,4×22,5 cm); f. titlu + [3] f. + 40 f. + f. 42,43 + f. 45—606 (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 215; [4] f. + 650 f.

4. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele aplicată pe lemn, urmele a două închizători.

Deteriorată mecanic, atacată de anobiide și ciupercă.

in-2° (33×21,5 cm); f. titlu + [1] f. + 185 p. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 290; BRV, IV, nr. 290; [2] f. + 179 f.

5. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele aplicată pe lemn, urmele a două închizători.

Parțial restaurată, deteriorată mecanic, atacată de anobiide.

in-2° (33×20 cm); lipsă f. titlu; [1] f. + 197 f. (cu greșeli de numerotare) + f. 199—202.

BRV, IV, nr. 143; [2] f. + 202 f.

6. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele aplicată pe lemn, fragmente ale închizătorilor.

Deteriorată mecanic, atacată de anobiide.

in-2° (32,4×22 cm); f. titlu + 156 p. + [6] f. + p. 157—1140 (cu greșeli de numerotare) + 61 p.
BRV, II, nr. 448; BRV, IV, nr. 448; 1 f. + 1149 + 63 f.
p. 255—271: însemnare cu caractere chirilice, datată 1791, din care reiese că această carte a fost donată bisericii Feleacului de călugărul Ghirontie.

7. *Octoih*, Blaj, 1792.

Legătura în piele, ornamente imprimate, urme de închizători.

Deteriorată mecanic, atacată de anobiide.

in-4° (21,6×16,9 cm); f. titlu + 424 p. + 196 p.

BRV, II, nr. 556; [2] f. + 424 p. + 196 p.

p. 256—264; însemnare cu caractere chirilice, datată 1805, 4 zile, iunie, cu privire la donarea cărții bisericii din Feleacu.

forțat; însemnare cu caractere latine, datată 1860, die 24, iunie, autor Gabriele Papp, referitoare la starea vremii.

8. Petru Maior, *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți*, Buda, 1809.

Legătura în piele aplicată pe lemn, ornamente imprimate, o închizătoare.

Conservată satisfăcător.

in-4° (21,3×17,5 cm); f. titlu + [4] f. + 304 p.

BRV, III, nr. 765; [5] f. + 304 p.

9. Petru Maior, *Didahii adecă Invățăături pentru creșterea fiilor*, Buda, 1809.

in-4° (21,3×17,5 cm); f. titlu + [2] f. + 137 p. (cu greșeli de numerotare).

BRV, III, nr. 766; [3] f. + 139 p.

10. Petru Maior, *Prediche*, Partea I—III, Buda, 1810—1811.

Legătura în carton cu cotorul în piele.

File deteriorate mecanic.

in-4° (21,8×17,3 cm); Partea I: f. titlu + [4] f. + 237 p., Partea II: 296 p. cu f. titlu; Partea III: 92 p. cu f. titlu.

BRV, III, nr. 779; [5] f. + 237 p.; 296 p.; 92 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Vad

11. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele aplicată pe lemn, fragmente ale celor două închizători.

Atacată de anobiide.

in-2° (32×19,5 cm); lipsă f. titlu; [1] f. + 202 f.

BRV, IV, nr. 143; [2] f. + 202 f.

12. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătură nouă făcută în 1916.

Atacată de anobiide, distrusă unitatea cărții.

in-2° (32×19,5 cm); f. titlu fragmentară + 237 f. (cu greșeli de numerotare).
BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

13. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele aplicată pe lemn, două închizători.
Atacată de anobiide, distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.
in-2° (30,7×18 cm); f. titlu + 187 p.
BRV, II, nr. 382; [1] f. + 187 p.

14. *Molitvenic*, Blaj, 1784.

Legătura în piele aplicată pe lemn, urmele a două închizători.
Legătura deteriorată mecanic, atacată de anobiide.
in-4° (18,1×14 cm); lipsă f. titlu; [2] f. + 282 p. + p. 287—604.
BRV, II, nr. 475; [4] f. + 606 p. + [4] f.

15. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele aplicată pe lemn.
Distrusă unitatea cărții, file atacate de anobiide.
in-2° (30×19,5 cm); f. titlu + 258 p.
BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Valea Groșilor

16. *Evangelie*, Blaj, 1765.

Legătura în piele aplicată pe lemn, fragmente ale celor două închizători.
Conservată satisfăcător.
in-2° (32×20 cm); f. titlu + [3] f. + 342 p. (cu greșeli de numerotare).
BRV, II, nr. 342; [4] f. + 363 p.
p. 1—47: însemnare cu caractere chirilice, datată 1783, ianuarie, 22, autor, preotul Grigorie din Valea Groșilor, privind cumpărarea cărții de către Cîmpan Nechita și... Petru, cu 14 florinți.

17. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele aplicată pe lemn, fragmentele a două închizători.
Conservată satisfăcător.
in-2° (31,4×18,8 cm); f. titlu + [1] f. + 202 f.
BRV, IV, nr. 143; [2] f. + 202 f.
p. 101v — 102r: însemnare cu caractere chirilice, datată 1798... mai, 10 zile, privind cumpărarea cărții de popa Nechită din Valea Groșilor.

18. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele aplicată pe lemn, ornamente imprimate, urme de închizători.
Conservată satisfăcător.
in-2° (33,4×19,2 cm); f. titlu + [1] f. + 237 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

f. 4v—11r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1796, mai, 21 zile, referitoare la cumpărarea cărții.

19. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele aplicată pe lemn, urme de închizători.

Legătura deteriorată mecanic, atacată de anobiide.

in-2° (35×20,9 cm); f. titlu + 187 p.

BRV, II, nr. 382; [1] f. + 187 p.

forzaț: însemnare cu caractere chirilice, cu privire la cumpărarea cărții în anul 1790.

20. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele aplicată pe lemn, fragmente de închizători.

Conservată satisfăcător.

in-2° (33,6×21 cm); f. titlu + 156 p. + [6] f. + p. 157—1130 (cu greșeli de numerotare) + 61 p. (cu greșeli de numerotare).

BRV, II, nr. 448; BRV, IV, nr. 448; [1] f. + 1149 + 63 f.

p. 3—15: însemnare cu caractere chirilice, datată 1796... mai, 25 zile, autor Gale Urs din Cetan; referitoare la donarea cărții bisericii din Valea Groșilor de către Cîmpan Onuț.

21. *Molitvenic*, Blaj, 1784.

Legătura în piele aplicată pe lemn, urme de închizători.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in-4° (19,5×15,3 cm); f. titlu + [2] f. + 607 p. + [5] p.

BRV, II, nr. 475; [4] f. + 606 p. + [4] f.

f. [1]r.—p. 19: însemnare cu caractere chirilice, datată 1806, aprilie, zi întâi, autor popa Sofronie din Valea Groșilor, privind donarea cărții bisericii din Valea Groșilor de către Mîrză Simion și Bote Toader.

22. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele aplicată pe lemn, urme de închizători.

Conservată satisfăcător.

in-2° (34,2×22,5 cm); f. titlu + 258 p.

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

p. 188—189: însemnare cu caractere chirilice, datată 1806, autor parohul Sofronie, privind donarea cărții bisericii din Valea Groșilor.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Bogata de Jos

23. *Antologhion*, Rîmnic, 1766.

Legătura în piele aplicată pe lemn, fragmente ale închizătorilor.

Deteriorată mecanic, legătura atacată de anobiide.

in-2° (29,8×19,3 cm); f. titlu + [3] f. + 572 f.

BRV, II, nr. 345; [3] f. + peste 571 f.

forzaț: însemnare datată 1959, autor Ștefan Teodorean, preot în Bogata de Jos, cu privire la cumpărarea cărții de la călugărul Getazet Grigore Dumbra, paroh în comuna Tomești, județul Timiș.

24. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele aplicată pe lemn, urmele celor două închizători.

Deteriorată mecanic, distrusă unitatea cărții.

in-2° (31×20,8 cm); [1] f. + f. titlu + 202 f.

BRV, IV, nr. 143; [2] f. + 202 f.

25. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele aplicată pe lemn, urmele celor două închizători.

Deteriorată mecanic, atacată de anobiide, distrusă unitatea cărții.

in-2° (33×23,3 cm); f. titlu + 237 f. (cu greșeli de numerotare).

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

f. 94r. — 100 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1830, februarie, 18, autor, preotul Moroșan Ioan, privind cumpărarea cărții de la preotul Moroșan Ioan din Bogata de Jos și donarea ei bisericii din sat.

26. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele maron.

Lipsește prima copertă, distrusă unitatea blocului de carte.

in-2° (31,5×20,3 cm); lipsă f. titlu; p. 7—187.

BRV, II, nr. 382; [1] f. + 187 p.

27. *Evangelie*, Blaj, 1776.

Legătura în piele maron, ornamente imprimate.

Distrusă unitatea blocului de carte, deteriorată mecanic.

in-2° (32,2×21,5 cm); f. titlu + [3] f. + 344 p.

BRV, II, nr. 394; [4] f. + 344 p.

p. 156—209: însemnare cu caractere chirilice, datată 1790, iunie, 10, autor popa Vasilie din Bogata de Jos, arătând că Șandor Văsiu a cumpărat cartea cu 5 zloți și a dat-o bisericii din Bogata de Jos.

28. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura nouă în carton cu cotorul și colțurile în piele.

Filele deteriorate mecanic, parțial restaurate.

in-2° (31,2×20,6 cm); lipsă f. titlu; p. 1—156 + [6] f. + p. 157—1136 (cu greșeli de numerotare) + 63 p.

BRV, II, nr. 448; BRV, IV, nr. 448; [1] f. + 1149 + 63 f.

p. 3—20: însemnare cu caractere chirilice, datată 1782, april, 17 zile, cu privire la cumpărarea cărții și donarea ei bisericii.

p. 31—54: însemnare cu caractere latine, datată 1860, iunie, 15 zile, autor George Mureșianu din Bogata Românească, referitoare la Buvnariu Ursu din același sat, care, după ce a slujit

16 ani în oastea împăratului Francisc și a luptat împotriva lui Bonaparte, s-a întors acasă și a cumpărat cartea cu 50 de zlopi dăruind-o bisericii de aici.

29. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura restaurată.

Deformare liniară.

in-2° (32×20 cm); f. titlu + 258 p.

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

p. 1—13: însemnare cu caractere chirilice, datată 1806, iunie, în 24 de zile, cu privire la donarea cărții bisericii din Bogata de Jos.

30. *Liturghii*, Blaj, 1807.

Legătura în piele maron, ornamente imprimate, urme de închizători.

Deteriorată mecanic, distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in-4° (21,5×17,7 cm); f. titlu fragmentară + 16 p. + p. 19, 20 + p. 17, 18 + p. 21—24 + p. 27—314.

BRV, II, nr. 721; [2] f. + peste 204 p.

31. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătură nouă în piele, ornamente imprimate.

Filele pătate de ceară.

in-2° (34,5×21,7 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

32. *Octoih*, Blaj, 1825.

Legătura nouă în carton și piele.

Conservată satisfăcător.

in-4° (18,8×16 cm); f. titlu + 434 p. + 239 p. + [2] p.

BRV, III, nr. 1242; [1] f. + 434 p. + 239 p. + [2] p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Curtuiș

33. *Liturghie*, București, 1728.

Legătura în piele maron, ornamente geometrice imprimate.

Complet distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in-8° (19,8×13,5 cm); lipsă f. titlu; p. 3—16 + p. 21—28 + p. 31—38 + p. 39, 40 manuscris + p. 41—44 + p. 45 manuscris + p. 76—208 (cu greșeli de numerotare) + [2] f. manuscris + [3] f. fragmentare.

BRV, II, nr. 196; [2] f. + peste 244 p.

34. *Chiriadromion*, București, 1732.

Legătura nouă în carton, cu cotorul în piele.

File deteriorate mecanic, parțial restaurate.

in-2° (25,2×17 cm); f. titlu + f. 4—406 + f. 409—412 + f. 415, 413, 414.

BRV, II, nr. 205; [4] f. + 414 f.

f. 4r. — 22r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1786, arată că această carte se afla la biserica din Curtuiuş şi a fost legată din nou.

35. *Octoih*, Bucureşti, 1746.

Legătura în piele aplicată pe lemn, urme de închizători.

Complet distrusă unitatea cărţii şi a blocului de carte.

in-4° (19×13 cm); lipsă f. titlu; p. 65, 66 + p. 71, 72 + p. 83—288 + p. 291—302 + p. 305—398 + p. 401—464 + 164 p.

BRV, II, nr. 249; 464 p. + 200 p.

36. *Orologhion*, Blaj, 1766.

Legătura în piele maron, fragmente ale închizătorii, ornamente imprimate.

File deteriorate mecanic, parţial restaurate, atacată de anobiide.

in-8° (14,6×8,2 cm); f. titlu + [3] f. + 34 p. + p. 37—272 + p. 503—510 + p. 293—500 + p. 512—584 (cu greşeli de numerotare).

BRV, II, nr. 346; [4] f. + 799 p. + [6] f.

37. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura nouă în pânză pe carton, făcută în 1969.

Filele tăiate pentru noua legătură, parţial restaurate.

in-2° (30,6×18,2 cm); f. titlu + 187 p.

BRV, II, nr. 382; [1] f. + 187 p.

p. 4—13: însemnare cu caractere chirilice prin care se arată că sătenii din Curtuiuş au cumpărat această carte.

p. 25—33: însemnare cu caractere chirilice, datată 1807, *die 19 mai*, din care se vede că Strastnicul a fost dat de la biserica din Jucu de...?, în schimbul unei evanghelii, preotului din Tiocu de Sus.

38. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele maron, urmele celor două închizători.

Lipseşte prima copertă, deteriorată mecanic.

in-2° (33,5×21,7 cm); f. titlu + 156 p. + [6] f. + p. 157—1140 (cu greşeli de numerotare) + 63 p.

BRV, II, nr. 448; BRV, IV, nr. 448; [1] f. + 1149 + 63 f.

p. 3—31: însemnare cu caractere chirilice, atestă cumpărarea cărţii de sătenii din Curtuiuş în 1822 şi înnoirea legăturii în 1835.

p. 115—125: însemnare cu caractere chirilice, datată 1822, *în luna lui mai, 14 zile*, atestă cumpărarea cărţii de la Şimişna cu 20 zloţi.

39. *Octoih*, Blaj, 1792.

Legătură în piele din 1835, cu urme de închizători.

Deteriorată mecanic, atacată de anobiide.

in-4° (20,6×16,5 cm); lipsă f. titlu; 424 p. + 196 p. + [1] p.

BRV, II, nr. 556; [2] f. + 424 p. + 196 p.

p. 1—77: însemnare cu caractere chirilice, datată *iulie, 2 zile, 1805*, privind donarea cărţii bisericii din Curtuiuş.

40. *Polustav*, Blaj, 1793.

Lipsește legătura, deteriorată mecanic, distrusă unitatea blocului de carte.

in-8° (17,5×10,3 cm); lipsă f. titlu; p. 19, 20 + p. 29, 30 + p. 39—66 + p. 79—110 + p. 115—126 + p. 131—142 + p. 145—206 + p. 229, 230 + p. 235, 236 + p. 273—278 + p. 283—320 + p. 337—368 + p. 383—414 + p. 417—432 + p. 437—444 + p. 449—528 + p. 609—628 + p. 637—642 + p. 655—658 + p. 671—722 + p. 71—74 + p. 723 + [3] p.

BRV, II, nr. 567; [2] f. + 723 p. + [4] f.

41. *Penticostarion*, Sibiu, 1805.

Legătura în piele maron, urmele celor două închizători.

Deteriorată mecanic, atacată de anobiide.

in-2° (34,7×21,9 cm); f. titlu + 168 p. + p. 171, 172 + p. 169, 170 + p. 175, 176 + p. 173, 174 + p. 177—362.

BRV, II, nr. 685; [1] f. + 362 p.

p. 312—327: însemnare cu caractere chirilice, datată 1811, autor popa Sofronie din Valca Groșilor, arată că Mateus Lup a cumpărat cartea.

42. *Triodion*, Blaj, 1813.

Legătura în piele, ornamente imprimate, fragmente de închizători.

Distrusă unitatea blocului de carte, deteriorată mecanic.

in-2° (34,2×21,7 cm); f. titlu + 630 p.

BRV, III, nr. 836; [1] f. + 630 p.

p. 7—13: însemnare cu caractere chirilice, datată 1836, august 29, arată că Adam Banfy a cumpărat cartea de la Blaj și, după cum reiese din însemnarea în limba maghiară de pe forțaș, a dat-o bisericii din Curtuiuş în 28 ianuarie 1837.

43. *Apostol*, Blaj, 1814.

Legătura în piele, urme de închizători, ornamente imprimate.

Deteriorată mecanic, atacată de anobiide.

in-2° (33,5×21,5 cm); f. titlu + 264 p.

BRV, III, nr. 845; [1] f. + 264 p.

44. *Evhologhion*, Blaj, 1815.

Legătura în piele maron, ornamente geometrice imprimate.

Complet distrusă unitatea blocului de carte, deteriorată mecanic.

in-4° (19,5×14 cm); lipsă f. titlu; [2] f. + 296 p.

BRV, III, nr. 875; [2] f. + 600 p.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Calna*45. *Evangelie*, Blaj, 1765.

Legătura în piele maron, urme ale celor două închizători.

Distrusă unitatea blocului de carte, deteriorată mecanic.

in-2° (32,3×20,7 cm); f. titlu + [3] f. + 287 p. (cu greșeli de numerotare) + p. 290 + p. 295—345 (cu greșeli de numerotare) + [1] p.; între p. 306—311 sînt cuprinse iar p. 297—301.

BRV, II, nr. 342; [4] f. + 363 p.

f. 3r.: însemnare cu caractere chirilice, autor popa Toma, privind cumpărarea cărții de la feciorul popii Grigorie din Calna, în anul 178?, în luna mai.

46. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele, urme de închizători, ornamente florale imprimate.

Deteriorată mecanic, pătată de ceară.

in-2° (32,5×19,5 cm); lipsă f. titlu; p. 1—187.

BRV, II, nr. 382; [1] f. + 187 p.

47. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron, urme de închizători.

Distrusă unitatea blocului de carte, deteriorată mecanic.

in-2° (34,3×21,5 cm); lipsă f. titlu; p. 3—254.

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

48. *Penticostarion*, Sibiu, 1805.

Legătura în piele, ornamente florale imprimate, urme de închizători.

Deteriorată mecanic, distrusă unitatea cărții.

in-2° (36×21 cm); f. titlu + 362 p.

p. 2—9: însemnare cu caractere chirilice, datată 1808, arată că locuitorii satului Calna au cumpărat această carte și au dat-o bisericii.

GRAȚIANA ALICU

DER UMLAUF DER ALTEN RUMÄNISCHEN BÜCHERN IM KREIS CLUJ

(I)

(Zusammenfassung)

Gelegentlich der Forschungen, welche für die Aufnahme der in Frage kommenden Kulturgüter, im Kreis Cluj unternommen wurden, entdeckte man einen reichhaltigen und mannigfaltigen Bücherfonds alter rumänischer Druckschriften, den wir im Beschreibungskatalog vorführen.

Weil die Forschung fort dauert, werden die alten rumänischen Druckschriften in einer Reihe von Aufsätzen vorgeführt, indem bei jeder einzelnen Ortschaft die chronologische Reihenfolge berücksichtigt wird. In dem ersten Aufsatz werden die Bücher von den rumänischen Kirchen aus *Feleacu*, *Vad*, *Valea Groșilor*, *Bogata de Jos*, *Curtuius* und *Colna* beschrieben. Es wird auf ihren Aufbewahrungszustand hingewiesen, die Seitenzahl angegeben und dort wo Handaufzeichnungen vorkommen, werden sie ihrer Bedeutung gemäss umgeschrieben oder zusammenfassend wiedergegeben.

O TIPARITURĂ ROMÂNEASCĂ NECUNOSCUTĂ DIN VREMEA RĂZBOIULUI RUSO-AUSTRO-TURC DIN ANII 1787—1792

Războiul ruso-austro-turc din anii 1787—1792 a afectat într-o măsură însemnată și teritoriul țărilor române. Banatul, Moldova și Țara Românească au devenit teatru de operațiuni, în timp ce Transilvaniei i-a revenit la rândul ei un rol strategic important mai ales după intrarea Austriei în război la 9 februarie 1788. Turcii, sprijiniți de domnul Țării Românești, Nicolae Mavrogheni, urmăreau imobilizarea în Transilvania a unor forțe austriece cât mai însemnate pentru a împiedica concentrarea lor în Banat și Moldova, precum și cooperarea cu trupele rusești. În acest scop în cursul anilor 1788—1789 Transilvania a fost ținută în permanență sub amenințarea unor năvăliri turcești și muntene prin trecătorile Carpaților Meridionali.

Operațiunile militare în această zonă au fost precedate și apoi însoțite de o intensă campanie propagandistică desfășurată de ambele părți. Prin proclamații tipărite în limba română, imperialii chemau locuitorii din Muntenia să li se alăture, promițând libertatea credinței ortodoxe și protecția armatei austriece¹. La rândul său, Mavrogheni adresează în repetate ocazii chemări și manifeste ardelenilor pentru a reveni la Țara Românească „de care au fost desfăcuți contra dreptății, cu sila”, făcând apel la comunitatea credinței ortodoxe, promițând respectarea tuturor privilegiilor. În caz contrar, el amenința cu pîrjolul și robia².

Proclamațiile domnului muntean n-au rămas fără efect în Transilvania. Populația, nemulțumită de sarcinile noi pe care le aducea cu sine războiul (întreținerea trupelor, recrutarea, rechizițiile etc.), ca și de situația economică proastă determinată de recoltele slabe, de scumpete, se agită tot mai mult, neliniștind autoritățile. Rezistența împotriva furniturilor pentru armată, fuga, iau o amploare crescîndă, iar în august 1788 corespondențele diplomatice străine vorbesc chiar, despre tendințele spre o răscoală generală, alimentate de Mavrogheni³.

Operațiunile militare propriu-zise contribuie la accentuarea acestei stări de spirit. Începînd din iunie 1788 incursiunile lui Mavrogheni peste Carpați devin tot mai insistente, pentru ca în toamnă, concomitent cu marile succese obținute de turci în Banat, acestea să se transforme într-o expediție de anvergură avînd drept obiectiv ocuparea Sibiului și Brașovului. Chiar dacă acest lucru nu se realizează, totuși acțiunile domnului muntean, ca și atacurile turcești din ținutul Hațegului provoacă deseori derută în rîndul trupelor austriece, determi-

¹ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, III, București, 1892, p. 130; 157.

² *Ibidem*, p. 200—201; Théodore Blancard, *Les Mavroyéni*, I, Paris, 1909, p. 347—349; 362—363; 448—450; N. Iorga, *Ceva despre ocupația austriacă în anii 1789—1791*, în *ARMSI*, Seria II, t. XXXIII, 1910—1911, p. 217; Hurmuzachi, XIX, Partea I, București, 1922, p. 550—551; N. Iorga, *Istoria românilor*, VIII, București, 1938, p. 52—54; 61; Al. Vianu, *Mișcarea național-eliberatoare și Nicolae Mavrogheni (1787—1790)*, în *Studii*, 1956, IX, 5, p. 45—62.

³ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, II, București, 1896, p. 244; Blancard, *op. cit.*, p. 376—377; Margareta Danciu, *Date noi privitoare la lupta împotriva invaziei otomane în Transilvania la sfîrșitul secolului XVIII*, în *Studia*, Series Historia, 1961, 1, p. 53—63.

nind de pildă în septembrie 1788 retragerea precipitată a generalului Stader din Hațeg, evacuarea depozitelor de alimente la nord de Mureș și chiar mutarea Guberniului din Sibiu⁴. Distrugerile aduse de desfășurarea luptelor, de prădăciunile turcilor (în Hațeg de pildă ei incendiază mai multe sate⁵), ca și deruta vizibilă a austrieșilor crează o stare de insecuritate și panică înregistrată de izvoarele vremii. Populația fuge în masă din fața inamicului, lăsând recolta nestrinsă, ceea ce afectează grav aprovizionarea armatei imperiale. Locuitorii din Săcele trimit delegați la Mavrogheni, anunțându-și supunerea față de turci. În fața acestei situații, autoritățile recurg la rechiziționarea rezervelor, dar concomitent întreprind și măsuri de liniștire a populației.

În contextul unor atare măsuri se încadrează și emiterea în 30 martie 1789, sub numărul 2387, a unei ordonanțe guberniale, tipărite în limba română, care avea menirea de a convinge populația Transilvaniei de faptul că s-au luat toate măsurile pentru asigurarea securității ei. Această tipăritură, al cărei text îl publicăm în anexă, a rămas necunoscută atît celor care au ocupat de istoria războiului din 1787—1792, cît și cercetătorilor cărții vechi românești⁶. În cadrul ordonanței, Guberniul Transilvaniei reamintește că anumite „vești mincinoase... și în anul trecut fără îndestulată pricină foarte mare și multor lăcuiitorilor simțitoare pagubi au pricinuit” și anunță acum tuturor că „toate, cari sînt trebuincioase pentru buna stare și îndrezeala al Terii Noastre al Ardealului, prin marele povățuitorul a taberilor, ghenearal comanditul s-au făcut... și ostașilor noștri, adevă cătanelor... s-au dat porâncile ceale cuviincioase”. Zvonurile care au pricinuit tulburarea liniștii publice și multă pagubă „s-au fost scornit prin minciunile vrejmașului nostru”. Recunoscînd astfel efectul proclamațiilor lui Mavrogheni, la care se face aluzia, și confirmînd relațiile corespondențelor diplomatice privind agitațiile din Transilvania, Guberniul urmărește acum preîntîmpinarea repetării unor astfel de evenimente în condițiile în care pericolul unor noi incursiuni turcești devenea tot mai evident. În acest scop se ordonă comitatelor să vestească tuturor locuitorilor că deplasările de trupe, mutarea unor bunuri ale armatei „nu iaste nici un semn de frica vrejmașului” — retragerile precipitate și retragerea depozitelor militare determinînd în toamna precedentă panica și fuga locuitorilor. Sînt de asemenea instituite măsuri severe împotriva celor care ar răspîndi zvonuri care să producă „nepăciuire și turburare”. În sfîrșit, locuitorii sînt asigurați că „de s-ar și arăta peste rînduiala noastră cea făcută semne din neștire pentru vreo nenorocirea, din vremea însă va face înștiințarea pentru aceasta”.

Măsurile autorităților din Transilvania erau justificate de faptul că în primăvara lui 1789 veștile despre pregătirile lui Mavrogheni în vederea unei noi acțiuni în Transilvania se înmulțesc. Acalmiei care a domnit în timpul iernii, cînd condițiile naturale îngreuiau traversarea trecătorilor Carpaților, îi urmează, începînd din aprilie 1789, un șir de ciocniri care culminează cu pregătirile din iulie-august 1789 pentru un atac general asupra Transilvaniei prin toate pasurile Carpaților Meridionali⁷. Înfrîngerile decisive suferite de turci în septembrie, urmate de ocuparea Bucureștiului de către austriești în 10 noiembrie 1789, pun capăt însă domniei lui Nicolae Mavrogheni și îndepărtează războiul de la hotarele Transilvaniei. Se încheie astfel o perioadă plină de neliniște și agitație în istoria acestor părți, al cărei puls îl reflectă fidel și tipăritura românească ce-a prilejuit această prezentare.

LADISLAU GYÉMÁNT

⁴ M. Danciu, *op. cit.*, p. 59; 62.

⁵ G. Bariț, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe ultimii două sute de ani*, I, Sibiu, 1890, p. 506—509.

⁶ Un exemplar al acestei tipărituri se păstrează la Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Blaj, Circulare (I f.r.-v, în folio, tipărită la Sibiu, în tipografia lui Petru Barth).

⁷ Hurmuzachi, XIX, Partea I, p. 531—561; Urechia, *op. cit.*, III, p. 266—271; Blancard, *op. cit.*, I, p. 441—451.

ANEXA

2387.1789.

După ce, toate, care sînt trebuincioase pentru buna stare și îndrezeala al Țerii Noastre al Ardealului, prin marele povățuitorul a taberilor, ghenereal comanditul s-au făcut bune și norăcite rîndueli și gătiri, pentru care încă și ostașilor noștri, adecă cătanelor, pentru aceasta buna gătire peste tot, s-au dat porăncile ceale cuviincioase; așa dară de lipsa iaste acuma și celor lucrurilor, care împotiv bunei sterii și liniștii ceai din lăuntru ai Țerii noastre, cu chipul înșălăciunii întru oameni din țara aceasta eșitelor vești minciunoase și turburerilor cealor care și în anul trecut fără îndestulată pricină foarte mare și multor lăcuitorilor simțitoare pagubi au pricinuit, cu bună hotărîre și vrednică pilda împotiva a sta și bine a le mijloci și toate lucruri de laudă care s-au fost scornit prin minciunile vrejmașului nostru, și încă și prepusurile acele care s-au fost redicat între oameni din făcute în părțile aceaste fără trebuință, îngrijeri, care numai pagubă multă, nepăciuirea și turburare au pricinuit, După modrul trebuincios trebue dintre oameni să să înstreineaze și să să depărteaze; pentru aceia, în treaba lucrului acestui încă cu de vremea să dea de știre Ofițiolatului a varmeghii, ca să vestească tuturor satelor și locurilor din încungiurul său, cum că nicidecum nu iaste nici un semn de frica vrejmașului (spre pilda) atuncia, când cătanele dintr-un loc spre ajutoriul altor catanelor cu graba ar pleaca la mers, adecă marș, sau cînd ar fi de lipsa bagajia, adecă sculele cătanelor cealora, care stau în logher a o trimite, fiind aceasta și așa spre întîrziare catanelor, sau și alte de acest feliu lucruri de s-ar întîmpla, nu să fac de frica vrejmașului.

Și de s-ar întîmpla ca iareș, peste bagare în seama aceștia vremelnacei vestirii și încredințerii să iasă vești de nepăciuire și turburare, atunce de lipsa va fi, pentru scornirea veștilor acestor și pentru scornitoriul lor din temei a cerceta și așa apoi pă un scornitoriul ca acesta de vești minciunoase și paguboase, nu numai spre dare responsului îl trebue silit, ci încă ca pă un turburatoriul a păcii cel de obște a cu pedeapsă, faptei cuvios, îl trebue pedepsit și mai virtos pentru aceia, pentru că tot omul trebue să fie încredințat, precum că de s-ar și arăta, peste rînduială noastră cea făcută semne din neștire pentru vreo nenorăcirea, din vremea însă va face înștiințarea pentru aceasta.

Care Ofițiolatului a varmeghii pentru luarea de seama cu aceasta să vestește.

S-au dat din Crăescul Gubernium al Ardealului în Sabii 30 Martie 1789.

EIN UNBEKANNTER RUMÄNISCHER DRUCK AUS DER ZEIT DES
RUSSISCH—ÖSTERREICHISCH- TÜRKISCHEN KRIEGES AUS DEN JAHREN
1787—1792

(Zusammenfassung)

Während des russisch-österreichisch-türkischen Krieges von 1787—1792 waren die rumänischen Länder Operationsgebiet. Die von Nicolae Mavrogheni, dem Fürsten der Walachei, unterstützten Türken versuchten möglichst viele feindliche Truppen in Siebenbürgen festzuhalten. Deshalb unternahmen sie Angriffe über die Karpatenpässe und stachelten im Sommer und Herbst 1788 die Bevölkerung Siebenbürgens zum Aufstand an. Das siebenbürgische Gubernium versucht durch die in rumänischer Sprache gedruckte Verfügung vom 30. März 1789, die wir im Anhang veröffentlichen, einer Wiederholung der Panik vorzubeugen, einer Panik wie sie im Herbst des vorhergehenden Jahres durch die Ereignisse hervorgerufen wurde; zugleich wird in der Verfügung jenen gedroht, die Gerüchte über bevorstehende neue Angriffe des Feindes verbreiten sollten. Die Erfolge der österreichisch-russischen Truppen in der Moldau und die Besetzung von Bukarest im November 1789 machen dieser Zeit der Unsicherheit in Siebenbürgen ein Ende.

UN PROIECT DIN ANUL 1789 PRIVIND CONSTRUIREA UNEI „FABRICI DE SODĂ“ ÎN TRANSILVANIA

Este îndeobște cunoscută și recunoscută importanța materialelor documentare cu caracter tehnic în procesul cercetării științifice. Acumulînd de-a lungul veacurilor numeroase și valoroase materiale documentare, arhivele au devenit astăzi adevărate laboratoare de cercetare științifică, constituind un sprijin incontestabil pentru progresul științei și tehnicii. O categorie de documente cu caracter tehnic, frecvent întilnită în arhive, o constituie *proiectele* privind construirea de diferite întreprinderi industriale¹.

Sfîrșitul secolului al XVIII-lea în economia Transilvaniei se caracterizează, sub raportul gîndirii tehnice, printr-o serie de *inovații* și *invenții* legate mai ales de nevoile dezvoltării sectorului economic al mineritului și metalurgiei, fapt demonstrat de noi cu alt prilej². De data aceasta materialele documentare inedite ne furnizează informații importante, în legătură cu progresul tehnic dintr-un alt sector industrial al Transilvaniei. Este vorba anume despre ingenioasa gîndire a unui „tehnician minier“ (*Bergwerkespraktikant*) la Baia de Criș, cu numele Daniel Barok — cunoscut pentru preocupările sale de a îmbunătăți tehnica minieră și metalurgică³ —, care, la 9 martie 1789, înaintează Cîrșii de la Viena un proiect îndrăzneț pentru construirea unei *fabrici de sodă* (Sodafabrik) în Transilvania, menit să înlocuiască producția manufacturieră de potasă. Se știe că potasa (sau sarea alcalină) este o substanță salină — avînd ca element component principal carbonatul de potasiu —, care se producea prin fierberea leșiei provenite din cenușă, și care avea o largă întrebuințare la albirea pînzei, fabricarea săpunului, a salpetrului și a sticlei⁴.

Dar să lăsăm să vorbească însuși autorul proiectului amintit: „Maiestatea Voastră! Eu am descoperit o problemă foarte importantă, asupra căreia au lucrat pînă acum în zadar, ca asupra unui mare mister al naturii, cei mai mari chimiști, și anume am reușit să prepar pe cale artificială și foarte ieftin așa-numita sodă sau sare alcalină minerală, care pînă acum nu se prepară în toată Europa decît în Spania și Franța..., și pentru care se scot anual în străinătate din țările ereditare foarte mulți bani. Eu sînt în stare să produc sodă foarte curată sau și mai curată decît este cea spaniolă (deși totuși pînă acum aceasta este cea mai bună), și anume pentru jumătate costul și chiar mai ieftină, așa încît se poate conchide cu siguranță că în scurt timp aceasta nu numai că va înlocui în cea mai mare parte soda spaniolă și franceză, în statele imperiului și în mare parte în cele din Europa, ci va înlocui chiar întrebuințarea potasei, putînd să fie livrată aproape la un preț asemănător. Această

¹ Cf. Teodor Necșa, *Importanța materialelor documentare cu caracter tehnic ca izvoare de cercetare*, în *Culegere de referate*, II, București, 1974, p. 41—57.

² Cf. Al. Neamțu, *Tehnica minieră din Transilvania în secolul XVIII — Inovații și inovatori* —, în *AIIC*, 1971, XIV, p. 81—104; Idem, *Inovatori români în tehnica minieră din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Studii*, 1957, an. X, nr. 2, p. 97—126.

³ Al. Neamțu, *Tehnica minieră...*, p. 91—92.

⁴ Cf. Sigismund Jakó, *Istoricul manufacturilor de potasă din Valea Ungurului și Călin (Contribuții din domeniul exploatarei forestiere la istoria începuturilor capitalismului în Transilvania)*, în *Studii și articole științifice*, Cluj, 1953, IV, nr. 3—4, p. 347—420.

invenție constituie într-adevăr o veritabilă binefacere pentru cele mai multe fabrici și pentru manufacturile de sticlă, farmacii, deoarece ea poate fi întrebuințată cu mari avantaje aproape pretutindeni unde de obicei se folosește potasa obișnuită⁵.

Enumerind și subliniind o serie de calități ale sodei în raport cu potasa, a cărei preparare, printre altele, duce la „devastarea nemiloasă a pădurilor”, Daniel Barok se oprește mai pe larg asupra avantajelor ce decurg din realizarea proiectului său. „Astfel — spune el — se știe că potasa obișnuită, așa cum se află aceasta în comerț, este atât de falsificată încât adesea conține aproape pe jumătate corpuri străine și impurități; căci însăși natura acesteia aduce cu sine că, la prepararea ei în cantități mari, intră prin amestec multe corpuri străine, în vreme ce soda mea poate fi livrată curată, și numai întâmplător conține și aceasta ceva corpuri străine. De asemenea pot să o prepar din astfel de substanțe, care pînă acum rămîneau în cea mai mare parte neîntrebuințate și de care statul n-are nevoie, încît nu se produce nici o pagubă, după cum se întâmplă prin arderea potasei⁶.

Solicînd împăratului de la Viena „privilegiul exclusiv” pentru „prepararea sodei după metoda mea și permisiunea pentru construirea unei fabrici” (*zur Bereitung dieser nach meiner Art zu erzeugenden Soda in Grossen eine k.k. Fabrik durch mich errichten zu lassen*), proiectantul se referă detaliat la *avantajele importante, directe și indirecte*, pe care statul le-ar obține de pe urma întreprinderii sale. În legătură cu foloasele directe (*der unmittelbare Nutzen*) se face următoarea remarcă: „Foloasele directe pentru erariul regal nu pot fi stabilite dinainte cu destulă precizie, deoarece soda este o marfă comercială, iar vînzarea (desfacerea) anuală a acesteia ar putea fi cînd mai mare, cînd mai mică. Cu toate acestea se poate spera aproape sigur că venitul curat să se ridice anual la cel puțin 30.000 de florini; iar dacă în țările coroanei în locul potasei rele se va întrebuința sodă foarte bună și totuși ieftină, exportul în țările străine va crește din zi în zi, iar Majestatea voastră va putea scoate anual din aceasta de patru sau de cinci ori mai mari venituri⁷.

Referindu-se la foloasele indirecte (*die mittelbaren Vortheile*), autorul proiectului precizează următoarele:

a) „Deoarece prin întrebuințarea sodei foarte bune în locul potasei... se va produce un emporiu cu o asemenea reputație (reclamă), încît marfa noastră va lua locul celor străine, noi vom cîștiga mult față de alte țări”...; „deoarece în nici o altă țară din întreaga Europă nu există asemenea lucruri din care eu îmi prepar soda mea atât de ieftin ca și în țările coroanei” (*... denn in keinem Lande in ganz Europa sind jene Sachen, aus welchen ich meine Soda bereiten werde, so wohlfeil und so häufig, als in k.k. Ländern*⁸).

b) Înlocuirea potasei cu soda va duce la economisirea lemnului: „Urișa cantitate de lemne, care pînă acum era necesară la arderea potasei va putea fi economisită, iar atât de sălbateca devastare a pădurilor va putea fi prevenită; totodată lemnul, care și fără de aceasta este prea puțin, va putea fi folosit foarte bine și înțelept în altă parte”. În continuare D. Barok conchide: „Deoarece acum plîngerile privitoare la criza generală de lemne devin din zi în zi tot mai puternice în întreaga Europă, chiar și numai aceste două puncte sînt atât de importante și de generale, încît prin aceasta statul nostru, în treacăt făcînd o socoteală, va putea cîștiga aproape un milion de florini anual, cu condiția să fie aplicat întregul meu proiect, după dorința mea” (*... Da nun ohne diess bereits die Klage über einen allgemeinen Holz-Mangel in ganz Europa von Tag zu Tag stärker wird, und nur diese 2 Punkte sind so allgemein, und so wichtig, dass da durch unser Staat, beyläufig ge-*

⁵ Cf. Anexa 1.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

rechnet, nicht weit von 1 Million jährlich gewinnen würde, wenn nur mein Vorschlag ganz nach meinen Wunsche ausgeführt werden sollte)⁹.

c) Avantajele financiare autorul proiectului le vede astfel: „Foarte mulți bani, care pînă acum au plecat în străinătate pentru sodă, vor rămîne în viitor în țară, și prin aceasta mult mai mulți bani străini vor ajunge la noi”¹⁰.

d) În ce privește efectele fabricii de sodă asupra forței de muncă, se precizează: „Mulți oameni prin aceasta vor găsi hrană, și în felul acesta va crește industria alimentară, iar industria se va înviora mult mai mult”¹¹.

Referindu-se, în final, la problema cheltuielilor necesare construirii fabricii, D. Barok conchide: „Construcția unei asemenea fabrici nici pe departe nu va fi mai costisitoare decît aceea a altor fabrici; aceasta reclamă abia 6 sau 7 mii de florini, iar în timp de doi ani foloasele vor depăși deja acest capital. Prin urmare ar fi o mare pagubă dacă s-ar întîrzia chiar și numai cu un an construirea acesteia” (*... folglich wäre es ein grosser Schaden, die Anlegung derselben auch nur ein Jahr aufzuschieben*)¹².

Autorul proiectului nu uită să amintească faptul că proiectul lui a fost îmbrățișat și de unele persoane particulare: „Oameni particulari m-au rugat să construiesc această fabrică în tovărășie cu ei, pentru care ei ar putea să-mi furnizeze cu multă plăcere banii necesari”. (*Privatteute haben mir ersuchet, diese Fabrik mit ihnen gesellschaftlich zu errichten, wozu sie mir das nöthige Geld sehr gerne hergeben möchten allein*)¹³.

La 4 sept. 1789 autoritățile de resort cer proiectantului să răspundă la următoarele trei întrebări privind problema construirii fabricii de sodă preconizate¹⁴:

1. La ce preț ar fi în stare să livreze sodă, în cantitate mare?

2. La ce sumă s-ar urca cheltuielile de construcție precum și cele de producție la această fabrică?

3. În ce cantitate ar putea proiectantul să livreze sodă?

3. La 30 nov. 1789 autorul formulează răspunsul la cele trei întrebări, din care reținem¹⁵:

a) Proiectantul ar putea livra sodă de calitate superioară potasei, la prețul la care se vinde potasa în comerț, adică în medie 10—12 florini maja (*Zentener*).

b) Proiectantul crede că, la început, fabrica de sodă nu trebuie să fie prea mare; „totuși — apreciază el — trebuie concepută în așa fel ca aceasta, dacă desfacerea producției ar crește mult, să poată fi mărită cu cheltuieli puține. Prin urmare, la început, construcția proiectatei fabrici nu ar reclama mai mult de 6—8000 florini”¹⁶.

În ce privește cheltuielile de producție (*die Erzeugungskosten*) D. Barok precizează: „Cheltuielile de producție nu vor fi nici ele totdeauna la fel acestea depinzînd, în parte, de materialele necesare care trebuie procurate din localitățile, cînd mai apropiate cînd mai îndepărtate, ale Transilvaniei. Trebuie să spunem însă că, în medie, costul de producție nu va depăși în general suma de 5 florini la o majă (*Zentener*)”¹⁷.

c) Cît privește problema volumului de marfă în stare să-l livreze, răspunsul este cît se poate de încurajator pentru piața cererii: „Subsemnatul — declară proiectantul — este

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Cf. *Anexa II—IV*.

¹⁵ Cf. *Anexa V—VI*; cf. și *Anexa VII*.

¹⁶ Cf. *Anexa VI*.

¹⁷ *Ibidem*.

în stare să livreze sodă întotdeauna în cantitatea care i se cere, în așa fel ca el să aprovizioneze cu sodă în cantitate îndestulătoare nu numai țările imperiului austriac, în cazul că folosirea potasei va ieși din uz, dar să trimită (exporte) din abundență chiar și în țări străine" (*Unterzeichneter ist im Stande, die Soda in solcher Quantität zu liefern, als man nur immer verlangt; so dass er damit nicht nur alle Österreichische Staaten, wenn auch der Gebrauch der Potasche abkommen sollte, hinlänglich versehen, sondern auch in fremde Länder in Überfluss verschicken könne*)¹⁸.

În sfârșit, autorul proiectului își încheie raportul cu următoarea considerație: „Nu este cu nimic de prisos să mai amintim odată, că trebuie să luăm în considerație mai ales ocrotirea pădurilor precum și calitatea mult mai bună a mărfurilor prin producerea sodei, și să cerem totodată accelerarea executării acestui proiect cât mai repede posibil, deoarece, dacă începutul nu va fi făcut la primăvara viitoare, această problemă va trebui în mod necesar să se amâne pentru un an, și ca urmare prin aceasta erariul și însuși statul va suferi o adevărată pagubă”¹⁹.

În primăvara anului următor, la 12 aprilie 1790, Daniel Barok, răspunzând unei adrese a Guberniului transilvan din 22 februarie același an, subliniază din nou importanța și necesitatea construirii fabricii de sodă proiectate de el. În acest sens — relevând unele îmbunătățiri tehnice, aduse în imperiul austriac, în problema amalgamării, a fabricării tipirigului, topitoriilor și manufacturilor —, Daniel Barok conchide: „Descoperirea mea este cu totul nouă; nu se cunoaște încă nicăieri în lume să se prepare sodă atât de meșteșugit și de ieftin; în problema aceasta au lucrat cei mai mari chimiști, pentru ca să poată aduce țărilor lor o adevărată binefacere, dar pînă acum totul a rămas numai o dorință zadarnică. Prin construirea acestei fabrici s-ar aduce erariului (fiscului) foloase directe destul de mari și de importante, iar din aceasta ar decurge foarte multe avantaje nu numai pentru Transilvania și Ungaria — unde cele necesare pentru prepararea acesteia sînt atât de multe și nefolosite —, ci îndeosebi ar fi foarte util celor două țări și altora aliate, deoarece prin aceasta manufacturile și comerțul nostru ar primi cu timpul o mare dezvoltare; pe de altă parte consumul atât de puternic și de răspîndit al lemnului ar putea să fie cruțat foarte mult, după cum eu toate acestea le-am arătat cu alt prilej”.

„Această descoperire s-a făcut de mine nu numai prin cunoștințe dobîndite cu multă osteneală, ci ea a cerut și nenumărate și istovitoare experiențe chimice, care probabil că mi-ar fi subminat sănătatea pînă în temelii, dacă natura cea bună nu m-ar fi înzestrat cu un organism atât de sănătos" (... *Diese Erfindung setzet bey mir nicht nur mit vieler Mühe erworbene Kenntnisse voraus, sondern sie hat auch solche zahllose und mühsame Chemische Experimenten erfordert, die meine Gesundheit vermuthlich ganz hätten zu Grunde gerichtet, wenn mich die gütige Natur nicht mit einem ganz gesunden Körper begabet hätte*)²⁰.

Autorul proiectului își încheie raportul său către Guberniu cu specificarea unor obligații ale părților, de care trebuie să se țină seamă la realizarea în bune condiții a întreprinderii sale. „...Metoda descoperită de mine pentru prepararea sodei, — precizează Barok —, nu aş putea-o face cunoscută mai înainte de a-mi fi asigurată, din partea înaltelor foruri, o anumită recompensă, potrivit cu exemplele amintite, în trecut, mai sus; iar dacă va fi aprobat proiectul meu, pentru ca fiscul să fie în deplină siguranță, eu nu voi trece la construirea fabricii în mare, înainte de a demonstra temeinic și convingător, la dimensiune mică — în prezența unor oameni învățați (care trebuie să fie pe bună dreptate recunoscuți în Chimie) —, tot ceea ce am spus în Memoriul meu". (... *Soll aber mein diessäl-*

¹⁸ *Ibidem.*

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ Cf. *Anexele VIII—IX.*

liger Vorschlag bewilliget werden, so werde ich, um das Aetarium ganz sicher zu stellen, nicht eher zur Anlegung der Fabrik im Grossen schreiten, bis ich im Kleinen nicht werde alles, was in meinem eingereichten Memorial gesagt worden, in Gegenwart was immer für gelehrter Männer (sie sollten nur auch in der Chemie recht bewandert seyn) gründlich und ganz überzeugend bewiesen haben)²¹.

Abia după o jumătate de an, la 3 sept. 1790, forurile vieneze se 'adresează Oficiului superior minier din Zlatna, ca să intervină pe lângă Daniel Barok, pentru ca acesta să dea unele lămuriri în legătură cu construirea fabricii de sodă și cu utilitatea acesteia²². Sesizat de Oficiul minier din Zlatna²³, Daniel Barok se arată gata, la 8 oct. 1790, să îndeplinească solicitarea venită de la Viena²⁴. Va mai trece încă un an pînă cînd, la 14 oct. 1791, forurile vieneze aveau să aducă la cunoștință Oficiului superior minier din Zlatna următoarele: „După ce slujbașul cercului Baia de Criș, Daniel Barok, la cererea preainaltului for, și-a terminat aici proba sa de a prepara așa-numita sodă din sare de bucătărie, ieftină și tot așa de curată ca și cea spaniolă, s-a hotărît ca acesta să se întorcă fără întîrziere la stațiunea sa din Baia de Criș, și să-și îndeplinească acolo cu lealitate slujba sa...“ *Nachdem der Körösbánier Reviers Beamte Daniel Bárok die ... hier vorgenommene Probe die sogenannte Soda aus Kochsalz so wohlfeil, und rein als die spanische ist, zu erzeugen, nunmehr vollendet hat...*)²⁵.

Nu se cunoaște deocamdată care a fost soarta ingeniosului proiect al zelosului „tehnician“ de la minele din Baia de Criș. Se poate totuși afirma că el constituie o încercare remarcabilă, de îmbunătățire a tehnicii industriale din Transilvania, într-o perioadă în care germenii relațiilor capitaliste se afirmau tot mai puternic într-o societate feudală în plin proces de destrămare.

AL. NEAMȚU

ANEXE

I

1789 martie 9, Banská, Stiavnica. — Daniel Barok, practicant minier (*Bergwerkspraktikant*), prezintă Curții de la Viena proiectul său privind construirea unei fabrici de sodă în Transilvania; el arată avantajele acestei întreprinderi față de metoda arderii potasei.

Euer Majestät.

Ich habe eine sehr wichtige Sache erfunden, über welche als einem grossen Geheimnisse der Natur die grössten Chemiker bis nun zu umsonst gearbeitet haben, nemlich die so genannte Soda, oder das Mineralische Laugen Salz, künstlich und dabey sehr wohlfeil zu erzeugen, die bis jetzt in ganz Europa nur in Spanien, und Frankreich durch die Verbrennung gewisser in dortigen wärmeren Gegenden wachsender Pflanzen bereitet wurde, wofür jährlich aus k.k. Ländern sehr viel Geld ist in das Ausland ausgeführt worden; Ich bin im Stande, selbe ganz rein und viel reiner als selbst die Spanische ist (die jedoch bis

²¹ *Ibidem*. Cf. și *Anexele X—XI*.

²² Cf. *Anexa XII*.

²³ Cf. *Anexa XIII*.

²⁴ Cf. *Anexa XIV*.

²⁵ Cf. *Anexa XV*. Vezi și *Anexele XVI—XII*.

her noch die beste war), und zwar um die Hälfte, oder noch wohlfeiler zu erzeugen so, dass man mit Sicherheit schliessen kann, dass selbe in k.k. Staaten, und im grossen Theile von Europa nicht nur die Spanische und Französische Soda, sondern auch den Gebrauch der Potasche, mit welcher selbe beynahe im gleichen Preise geliefert werden kann, in kurzer Zeit grösstentheils verdrängen werde. Diese Erfindung ist wirklich eine wahre Wohlthat für die meisten Fabriken, und könnte für die Glas-Hütten, und Apotheken, denn sie kann mit weit grösserem Vortheile fast überall gebraucht werden wo sonst die gemeine Potasche angewendet wird; indem die meisten Waaren dadurch viel besser, schöner und dauerhafter ausfallen werden, wie dieses sowohl die Erfahrungen, als auch viele Schriftsteller, und Chemiker kräftig beweisen, und auch ein jeder zulassen muss, der nur die mindeste Einsicht in die Chemie und Technologie besitzt. Wäre aber auch die Wirkung der Potasche gleich gut, wie jene der Soda; so sollte man doch den häufigen Gebrauch derselben wegen der unbeschreiblichen Verheerung und Verderben der Waldungen in einem Staate kaum leiden. Die Wirkung derselben ist aber doch viel schlechter. Es kommt noch dazu, dass die gemeine Potasche, wie sie im Handel und Wandel vorkommt, so sehr verfälscht wird, dass oft (wo durch denn der Staat nur schlechtere Waaren bekommt) fast die Hälfte dabey fremde Sachen und Unreinigkeiten sind; und selbst die Natur derselben mit sich bringt, dass bey Bereitung derselben im Grossen viele fremde Sachen mit in die Mischung eingehen sollen. Da doch meine Soda ganz rein geliefert werden, und auch nur zufällig kaum etwas fremdartiges dabey mit vorkommen wird und noch dazu werde ich selbe aus solchen Sachen bereiten, die bis jetzt meistens nur unbenutzt liegen geblieben, und wodurch dem Staate nichts unentberliches entzogen, und auch kein Schade geschehen wird, wie durch die Potaschebrennereyen.

*Mein Vorschlag ist also*¹, dass Euere Majestät allergnädigst geruhen möchten, zur Bereitung dieser nach meiner Art zu erzeugenden Soda im Grossen eine k.k. Fabrik durch mich errichten zu lassen, und zwar so, dass dieses Recht aus Schuss-weise gegen deren in k.k. Ländern nur bloss Euer Majestät allein zeige hören solle. Hieraus würden für Euer Majestät, und für den ganzen Staat folgende unmittelbare und mittelbare Vortheile, die über aus gross, und wichtig sind, entstehen:

1° Der unmittelbare Nutzen für das k.k. Aerarium lässt sich zwar zum voraus nicht so genau bestimmen, da selbe eine Handlungs-waare ist, und der jährliche Absatz derselben bald grösser, bald geringer seyn kann. Indessen kann man fast sicher hoffen, dass der reine Nutzen sich jährlich wenigstens gegen 30.000 fl. belaufen wird, und wenn in k.k. Ländern statt der schlechten Potasche, die viel bessere und doch eben so wohlfeile Soda angewendet, und auch die Ausfuhr in fremde Länder von Tag zu Tag vergrössert werden sollte, so würden Euer Majestät davon jährlich vier oder fünfmal grösseren Nutzen zuschöpfen haben; viel grösser sind aber die mittelbaren Vortheile, die davon der Staat, und folglich auch Euer Majestät erlangen werden, denn

1° Weil durch die Anwendung der Soda, statt der Potasche, viel bessere, schönere, und dauerhaftere Waaren gemacht werden, so würden sie durch alle die innländischen Fabriken, und Manufacturen, bey denen die Soda gebraucht seyn würde, so stark empor, und so sehr auch in Ruf kommen, dass unsere Waaren, statt fremde herein zu bringen, vielmehr selbst in das Ausland häufig ausgeführt werden, und wir endlich doch die Handlung Bilanz weit über andere Länder, wenigstens in Rücksicht dieser. Waaren gewinnen würden, denn in keinem Lande in ganz Europa sind jene Sachen, aus welchen ich meine Soda bereiten werde, so wohlfeil und so häufig, als in k.k. Ländern; Und es kömmt noch dazu, dass auch für den inländischen Gebrauch de durch viel bessere Waaren erzeugt werden.

2° Könnte man sie durch die ungeheure Menge Holzes die bis her zur Brennung der Potasche nöthig war, ersparen, dem so gewaltsamen verderben der Waldungen vorbeugen, und das Holz zu anderweitigem Gebrauche, wozu ohnehin dessen so wenig ist, viel besser, und klüger anwenden. Da nun ohne diess bereits die Klage über einen allgemeinen Holz-Mangel in ganz Europa von Tag zu Tag stärker wird, und nur diese 2 Punkte sind so allgemein, und so wichtig, dass da durch unser Staat, beyläufig gerechnet, nicht weit von 1 Million jährlich gewinnen würde, wenn nur mein Vorschlag ganz nach meinen Wunsche ausgeführt werden sollte.

3° Das sehr viele Geld, welches bisher für die Soda in das Ausland gieng, würde in Zukunft im Lande zurückbleiben, und dafür vielmehr viel fremdes Geld zu uns hereingebracht werden. Und ist denn auch nur diese Rubrik nicht wichtig genug?

¹ Subliniat in orig.

4° Viele Menschen würden dabey ihre Nahrung finden, wodurch denn der Nahrungszweig vermehret, und die Industrie mehr belebt seyn würde.

Die Errichtung einer solchen Fabrik ist bey weiten nicht so kostbar, als bei anderen Fabriken, sie wird kaum 6 oder 7 Tausend Gulden erfordern, und in ein Paar Jahren wird schon der Nutzen dieses Capital weit übersteigen; folglich wäre es ein grosser Schaden, die Anlegung derselben auch nur ein Jahr aufzuschieben. Privatleute haben mich ersucht, diese Fabrik mit ihnen gesellschaftlich zu errichten, wozu sie mir das nöthige Geld sehr gerne hergeben möchten allein, aus Liebe zu meinem Monarchen trage ich es Euer Majestät an.

Euer Majestät

Treuer Unterthan

Daniel Barok

k.k. Siebenbürg. Bergwerkspraktikant.

Schemnitz in Niederhungarn.

den 9-ten März 1789.

Arh. Statului Cluj-Napoca, fond. T.M. doc. nr. 5598/1789.

II

1789 septembrie 4, Buda. — Autoritățile ungare se adresează forului cameral al Transilvaniei în legătură cu proiectul lui Daniel Barok, de la care cer unele date privind prețul, cantitatea și costul de producție al sodiei.

Nota

Die mittelst königlicher Hofentschliessung herabgelangte Bittschrift des von Schemnitz nach Szlatina [sic]¹ übersetzten Bergwerks-Praktikanten Daniel Barok wegen Errichtung einer Sodafabrik auf aerarial Kosten, oder aber die Ertheilung eines ausschliessenden Privilegiums darüber, giebt man sich die Ehre Einer Löblichen k. Landesstelle mit dem Ersuchen mitzutheilen Proponenten vorläufig zu vernehmen.

1. Um welchen Preiss die Soda im Grossen zu liefern im Stande wäre?
2. Wie viel die erste Anlage einer Fabrik, und die Erzeugungskosten betragen?
3. In welcher Quantität er die Soda zuliefern vermöge?

Nach Erhaltung dessen Äusserung herüber ersuchet man Eine Löbl. Landesstelle, womit es dero gefälligen Gesinnungen, ob? und wie ferne dieser Antrag neben dem angesuchten Privilegium bestehen könne? mit Rückstellung des Communicati hieher beliebigst zu eröffnen gefällig seyn wolle. Ofen den 4-ten Septembris 1789.

Karl Graf Zichy.

<Adresa:> An Eine Löbliche k. Siebenbürgische Landesstelle in Politicis et Cameralibus. Ibidem, doc. nr. 5598/1789.

III

1789 octombrie 5, Sibiu. — Guberniul Transilvaniei se adresează Inspectoratului minier din Zlatna ca să intervină pentru ca Daniel Barok să răspundă la întrebările puse de autoritățile ungare în legătură cu caracteristicile fabricii de sodă, proiectată de acesta.

Dem K. Berg und Salinen Ober Inspektorat-Amt.

Was der von Schemnitz nach Siebenbürgen auf Zalatna übersetzte Bergwerks Praktikant Daniel Barok wegen Errichtung einer Fabrike zur Erzeugung der eigenen Soda nach der von ihm erfundenen Art Seiner Mayestät allerunterthänigst vorgetragen habe, und was darüber vorläufig noch für Auskünfte verlangt werden, dieses veroffenbaren die Zween Beylagen mit mehreren, welche den K. Ober-Inspectorat Amt gegen wiederummige Rücksendung in Urschrift zu dem Ende mitgetheilt werden, damit dasselbe den Proponenten

¹ Greșit, în loc de: Zlatna!

über die von der K. Hungarischen Staathalterey gestellte fragen umständlich vernehmen, und sodann seine bestimmte Äusserung hieher einreichen möge. Von dem K. Siebenbürgischen Landes Gubernio. Herrmannstadt den 5-ten Oktober 1789.

G. Bánffy m.p.
Gubernator

Johann v. Sándor m.p.
Secretarius

<Pe verso, adresa:> Dem K. Berg und Salinen Ober Inspektorat-Amt. Ex officio, Zalatna. Ibidem, doc. nr. 4851/1789.

IV

1789 octombrie 23, Zlatna. — Oficiul minier din Zlatna cere practicantului minier Daniel Barok să răspundă la întrebările puse de autoritățile ungare în legătură cu proiectul său de a construi o fabrică de sodă în Transilvania.

An den K.K. Bergwerkspraktikanten Daniel Barok zu Kersbanÿen.

Nebenfolgendes Ansinnen, so die Königl. Hungarische Staathalterey, über die durch den k.k. Bergwerkspraktikanten wegen Erichung eines Fabrik zur Erzeugung der eigenen Soda nach der von denselben erfundenen Art, Allerhöchst Seiner Mayestät eingereichten Vorstellung, unter 4-ten September dieses Jahres, an das herländige Hochlöbliche Königliche Gubernium erlassen hat, wird samt der vom belobten Landes Gubernium an dieses Inspektoratoberamt de dato 5-ten gegenwärtigen Monats ergangenen Zushrift, ihm Bergwerkspraktikanten gegen wiederumige Rücksendung mit dem Auftrag zugestellet, dass er darüber seine Beantwortungen zur weitere Beförderung an Hochdegachtes Gubernium, des förderksamsten hieher einrichten solle. Von den etc. etc. Zalatna den 23-ten Oktober 1789.

Zwenkau m.p.

<Pe marginea stingă:> Die Vorstellung des Praktikanten Barok ist nicht anzuschliessen. Ibidem, doc. nr. 4851/1789.

V

1789 noiembrie 17, Baia de Criș. — Daniel Barok, inspector minier (*Bergreviersbesorger*) in Baia de Criș, arată că a primit adresa Inspectoratului minier din Zlatna în legătură cu răspunsul pe care trebuie să-l dea privitor la fabrica de sodă.

Nebenfolgendes Anisnnen der k. Hung. Statthalterey nebst der Zuschrift des Hochlöblichen k. Guberniums an das Wohllöbl. k.k. Berg und Salinen Inspektorat Oberamt wird, dem Verlangen nach, hier zurückgestellt, so wie die Beantwortung deren von der k. H. Statthalterey gestellten 3 Fragen mit der gehorsamsten Bitte überschiekt, selbe so viel möglich schleunig an gehörige Behörde zu befördern.

Körösbanya den 17-ten November 1789.

Daniel Barok m.p.
k.k. Reviersbersorger.

Ibidem, doc. nr. 5598/1789.

VI

1789 noiembrie 30, Baia de Criș. — Daniel Barok, inspector minier la Baia de Criș, răspunde la cele 3 întrebări privind unele caracteristici ale fabricii de sodă ce dorește să o construiască în Transilvania.

Auf die von der Hochlöblichen k. Hungarischen Statthalterey gestellten 3 *Fragpunkte* antwortet der Unterzeichnete Proponent, dem hohen Verlangen gemäss, beiläufig foldgendermassen, auf den

1-ten. Da die Soda billig, als eine Kaufmanswaare, betrachtet werden muss, der Preiss solcher Waaren aber, nach verschiedener Umständen, verschieden abgeändert zu werden, und bald zu steigen, bald zu fallen pfleget; so kann man (darf man auch nicht?) den Preis, um welchen im Grossen geliefert werden sollte, zum voraus nicht so gar haar genau bestimmen. Wenn es jedoch dahin gehen sollte, dass in Oesterreichischen Staaten der Gebrauch derselben statt jenem der Potasche überall eingeführt, und durch die Grösse des Absatzes, der also minder zu bestimmende Preiss ersetzt werden würde, so könnte der Proponent seine Soda um eben den Preiss, als die Potasche im Handel vorkömmt, liefern; wie er dessen in seinem eingereichten Memorialberichts umständlicher erwähnt hat. Dieses ist aber so zu nehmen: der Zentener der gemeinen Potasche wird im Handl um 8—12 fl., oft auch noch höher verkauft; es ist jedoch hinlänglich bekannt, dass dabei nur $\frac{3}{4}$ Theil reines Gewächslaugensalz (Alcali Vegetabile) $\frac{1}{4}$ Theil aber Vitriolisirter Weinstein (Tartarus Vitriolus) seyn, welchen man doch, als wenn er auch Gewächslaugensalz wäre, bezahlt; und es kömmt noch dazu, dass der verläuflichen Potasche durch die schwer zu vermeidende Verfälschung meistens so viel Sand, Kalck, u.m.d. beigemischt wird, dass dabei die reine Potasche oder vielmehr das reine Gewächslaugensalz nur die Helfte betrage. Wenn man nun annimmt, dass immer bei der gemeinen Potasche das fremdartige Wesen in Durchschnitt nur $\frac{1}{3}$ betrage, so wird dennoch der Preiss von beiden einander noch immer gleich seyn, wenn auch der Zentener der.

Potasche um 8 fl. und der der Soda um 10 fl. — xr.

Potasche um 10 fl. und der der Soda um. 12 fl., 20 xr.

Potasche um 12 fl. und der der Soda um 15 fl. — verkauft und veräussert werden würde. Der Proponent also vor jetzt nur eine Mittelzahl an, welcher nach er den Zentener Soda im Grossen beiläufig um 10—12 fl. liefern wird; von welchem Preise man jedoch nach Umständen verschieden abweichen kann. Auf den

2-ten. Die Soda Fabrik gedenket der Unterzeichnete Anfangs nicht gar zu gross, doch aber so anzulegen, dass man solche, wenn der Abgang des Produktes stark zunehmen sollte, mit geringen Unkosten immer vergrössern könne. Es wird demnach die Anfangs angetragene Anlage dieser Fabrik nicht mehr, denn 6—8000 fl. beyläufig erfordern; wie diess auch in dem eingereichten Memorial bereits berührt worden ist.

Die Erzeugungskosten werden auch nicht immer gleich seyn, je nachdem ein Theil der dazu nöthigen Materialien bald von näheren, bald von entfernteren Orten Siebenbürgens herbeygeschafft werden muss. Im Durchschnitte aber kann man doch sagen, dass sämtliche Erzeugungskosten nie über 5 fl. kommen werden.

Allein diess versteht sich bloss vom Aerario, welches einen Theil deren Ingredienzen umsonst haben kann, den ein Privat Mann doch noch bezahlen, und seine Soda folglich theurer erzeugen müste. Auf den

3-ten. Unterzeichneter ist im Stande, die Soda in solcher Quantität zu liefern, als man nur immer verlangt; so dass er damit nicht nur alle Oesterreichische Staaten, wenn auch der Gebrauch der Potasche abkommen sollte, hinlänglich versehen, sondern auch in fremde Länder in Überfluss verschicken könne.

Der Sinn des durch Unterzeichneten in seinem eingereichten Memorial gemachten Vorschlags ist, die mit Aerarialischen Kosten anzulegende Fabrik mit einem ausschliessenden Privilegio zu errichten, beyläufig wie die k.k. Tobak Fabriken; Und nicht etwa, dass man dieses Privilegium einem diese Soda Fabrik auf eigene Unkosten errichten wollenden Privat Manne ertheilen möge.

Diesen Schritt wird man vielleicht erst anmachen, wenn das Aerarium wieder alles Vermuthen sich Weigern sollte, diesen grossen Vortheil für sich selbst zu behalten.

Es wird die nochmalige Erinnerung keineswegs überflüssig seyn, eine vorzügliche Rücksicht auf die Schonung deren Waldungen, und auf die weit bessere Qualität der mittelst Soda zu erzeugenden Waaren zu nehmen, und es wird hiebei zugleich gehorsamst gebetten die Ausführung dieses Vorschlags, so viel nur möglich zu beschleunigen; indeme diese Sache, wenn damit der Anfang nicht im nächst folgenden Frühjahr gemacht wird, nothwendigerweise weider über ein ganzes Jahr anstehen, und verschoben werden muss, und folglich dadurch das hohe Aerarium, und selbst der Staat einen wirklichen Schaden leiden würde. Körösbanya den 30-ten November 1789.

Daniel von Barok m.p.
k.k. Bergreviersbesorger.

ANEXA VII

1789 decembrie 10, Zlatna. — Forurile montanistice (miniere) din Zlatna comunică Guberniului Transilvaniei că Daniel Barok a trimis raportul cerut de forurile superioare privind construirea unei fabrici de sodă în Transilvania.

An das Hochlöbliche k. Gubernium

Gegenwärtiger Anschluss ist die Äusserung des hierländigen Bergwerkspraktikanten, und nunmehrigen Körösbanyer Reviärsbesorgers Daniel Barok über die von den königl. hungarischen Statthaltereien wegen der von ihm Seiner Majestät dem Kaiser vorgeschlagenen Errichtung einer Fabrik zur Erzeugung der eigenen Soda nach der von ihm erfundenen Art gestellte Fragen welche man einem Hochlöblichen k. Landes Gubernium zu Folge des untern 5-ten Oktober d.J. Zahl 8675 anher erlassenen Ansinnens samt den zugleich erhaltenen Originalakten zur nöthigen weiteren Gebrauchmachung hiemit gehorsamst übersendet. Von dem etc. etc. Zalatna den 10 December, 1789.

Hallo m.p.

Ibidem, nr. 5598/1789.

VIII

1790 aprilie 12, Baia de Criș. — Daniel Barók informează Inspectoratul minier și al sării că trimite raportul său cerut de Guberniu privind fabrica de sodă proiectată.

Wohlhöbl. K. Berg und Salinen Inspectorat Oberamt!

Meine von Hochlöbliches K. Gubernium anverlangte ferner Äusserung, in Ansehung der vorgeschlagenen Soda Fabrik, habe die Ehre mit der Bitte gehorsamst beyzusliessen, selbe an des obbenanntes Hochlöbl. Königl. Gubernium einzubegleiten.

Körösbanya, den 12-ten April. 1790¹.

Daniel Barók m.p.

K. Reviärsbesorger.

Ibidem, doc. nr. 1866/1790.

IX

1790 aprilie 12, Baia de Criș. — Daniel Barok răspunde la adresa Guberniului Transilvaniei din 22 februarie 1790, subliniind importanța construirii labricii de sodă proiectate de el, precum și cercetările pe care le-a făcut pentru a obține rețeta de fabricare a sodei. Se oferă totodată să facă o demonstrație în fața unor persoane competente.

Auf das untern 22-ten Hornung 1790 numero 1213 erlassene Hohe Verlangen Eines Hochlöblichen K. Siebenbürgischen Landes-Guberniums habe mich ferners folgendermassen zu äussern, und gehorsamst zu erwiedern:

Unstreitig ist es, dass alle Staaten ursprünglich darum entstanden seyen, damit die Menschen jenen glücklichen Grad des Wohlstandes erreichen möchten, zu dem sie einzeln zugelingen nicht vermögend waren, und dass er daher die natürlichste Billigkeit mit sich bringen, jene einzelne Glieder des Staates, die zum allgemeinen Besten desselben etwas wichtiges und neues erfunden oder sonst beygetragen haben, einen gewissen Theil des durch sie erwürkten gemeinen Nutzens auch besonders geniessen zu lassen. Man findet hievon sowohl in älteren, als auch in neueren Zeiten häufige Beyspiele.

Aus den neueren Zeiten will ich einige nur in Österreichischen Staaten aufführen. Der Herr Hofrath von Born hat die alte Amalgamations Methode verbessert, selbe auf Chemische Grundsätze gebracht, und ihr ganz ein anderes Leben gegeben; der Herr von Liss errichtet

¹ Alăturat, se poate citi: „Ist diese ganz bescheidene und gründliche Vorstellung über den Antrag einer Sodafabrik dem Wohlhöbl. K. Landes Gubernium in Bezug auf Hochdesselben Erlass vom 22 Hornung, d. J. Zahl 1026 einzusenden. Den 1-ten May 1790. Vill m.p.“

in Tyrol eine Salmiak-Fabrik auf Rechnung des Aerariums, welche Fabrik nur in Österreichischen Länder ganz neu ist, anderwärts in Europa aber hatte man solche schon lange vorher genug; der bekannte Herr von Kramer versprach nur die alte Schmelzmanipulation bey unseren Hütten-Werkern zu verbessern; und weil diese Sachen dem Staate sehr viele Vortheile versprochen, so hat man einem jeden den 3-ten Theil des davon entstehenden unmittelbaren reinen Nutzens hohen Orts zugesichert.

Meine Entdeckung ist ganz neu, man weiss noch nirgends auf der Welt (so viel nur bekannt) die Soda künstlich und wohlfeil zu erzeugen; es haben daran die grössten Chemiker gearbeitet, um ihren Ländern eine wahre Wohlthat erweisen zu können; es ist aber bis her alles nur bey leerem Wunsche geblieben. Eine darnach zu errichtende Fabrik verschaffet dem Aerario einen ziemlich bedeutenden unmittelbaren Nutzen; und werden hievon nicht nur Siebenbürgen und Hungarn, wo die zu derselben Erzeugung nöthigen so häufig und bis her doch nicht benutzt sind, sehr viele Vortheile schöpfen; sondern sie wird sowohl diesen zweyen, als auch anderen damit verbundenen Ländern auch nur in so weit sehr nützlich seyn, weil hiedurch unseren Manufacturen und Handlung mit der Zeit ein grosser Vorschub gegeben wird; und auch das so allgemein und stark abnehmende Holz sehr verschont werden muss; wie ich diess alles ein anderes Mahl bereits erwähnt habe. Diese Erfindung setzt bey mir nicht nur mit vieler Mühe erworbene Kenntnisse voraus, sondern sie hat auch solche zahllose und mühsame Chemische Experimenten erfordert, die meine Gesundheit vermutlich ganz hätten zu Grunde gerichtet, wenn mich die gütige Natur nicht mit einem ganz gesunden Körper begabet hätte.

Nach diesen nöthigen Voraussetzungen bin ich also vollkommen überzeugt, dass man es mir unmöglich missbilligen wird, wenn ich meine eigends erfundene Art zur Erzeugung der Soda nicht eher werde offenbar machen können, bis mir euch nicht eine gewisse, nach obigen Beyspielen beyläufig einzuleitende, Belohnung von hohen Orten zugesichert seyn wird; Soll aber mein diessfälliger Vorschlag bewilligt werden, so werde ich, um das Aerarium ganz sicher zu stellen, nicht eher zur Anlegung der Fabrik im Grossen schreiten, bis ich im Kleinen nicht werde alles, was in meinem eingereichten Memorial gesagt worden, in Gegenwart was immer für gelehrter Männer (sie sollten nur auch in der Chemie recht bewandert seyn) gründlich und ganz überzeugend bewiesen haben.

Körösbanya den 12-ten April 1790.

Daniel v. Barok m.p.
k. Revierebsorger.

Ibidem, copie, doc. nr. 1866/1790.

X

1790 mai 1, Zlatna. — Oficiul superior minier din Zlatna informează Guberniul Transilvaniei despre raportul lui Daniel Barok privind proiectul de construire a unei fabrici de sodă în Transilvania.

Das Hochlöblich K. Gubernium

Was für eine Äusserung der hierländige Bergwerkspraktikant, und Revierebsorger zu Körösbanya Daniel Barock in Ansehung der von ihm vorgeschlagenen Sodafabrik auf das Reskript eines Hochlöblichen K. Guberniums von 22-ten Hornung d.J. Zahl 1026 hieher erstattet habe geruhe hochdasselbe aus der Anlage mit mehreren zu entnehmen, welche da man sie gegründet findet, zur Befolgung dieses hohen Erlasses anmit gehorht unterleget wird. Von dem, etc. Zalatna den 1-ten May 1790.

Hollo m.p.

Ibidem, doc. nr. 1866—1790

XI

1790 mai 29, Baia de Criș. — Daniel Barok se adresează Oficiului minier superior din Zlatna, cerind postul de administrator al minelor din Săcăřimb, rămas vacant prin moartea lui Daniel Castellano.

Wohllöbl. K. Berg und Salinen Inspectorat Oberamt!

Da der Nagyager Bergverwalter Daniel Kastellano gestorben seyn soll, und nothwendig einige bessere Dienste hiedurch erlediget werden müssen, so bittet der Unterzeichnete einen Bedacht zu nehmen, und ihn entweder irgend bey einem anständigen Dienste bey dieser Gelegenheit anzustellen, oder wenigstens ein Mittl ausfindig zu machen, dass er hierorts einen besseren und, wenn es möglich ware, einen fixen Gehalt haben könne.

Zu Beweggründen führet er nur überhaupt an, theils die jetzigen Theuren und, gegen die vorigen, sehr veränderten Zeiten, wobey es durchaus unmöglich mit einem so geringen und unbeständigen Gehalte zu bestehen, theils seine ohnehin bekannte Verwendungen¹.

Körösbanya, den 29-ten Maÿ 1790.

Daniel Barók m.p.
K. Reviarsbesorgender B. Praktikant.

Ibidem, doc. nr. 2701/1790.

XII

1790 septembrie 3, Viena. — Forurile miniere vieneze se adresează Oficiului minier din Zlatna ca să intervină pe lângă Daniel Barok, pentru ca acesta să dea explicații în legătură cu foloasele proiectatei sale fabrici de sodă.

Beiliegende Abschrift von dem Gesuche des K. Köresbanier Reviarsbesorger Daniel von Barok um eine Fabrik von der nach seiner Art zu erzeugenden Soda auf aerarial Kosten errichten zu dürfen, wird dem K. Inspektorat Oberamt mit dem Auftrage zugesendet: dass selbes hierüber den v. Barok näher einvernehmen, und seine Aufklärung über den zu gewärtigenden Nutzen und möglichen Ausführung dieser seiner Soda Manipulation nebst Rückschliessung der mitgetheilten Bittschrift desselben anher einbegleiten solle. Von der K. Hofkammer in Münz und Bergwesen. Wien den 3-ten September 1790.²

J.G. Gr.v. Stampfer m.p.

Ign. v. Born m.p.

Ibidem, doc. nr. 4154/1790.

XIII

1790 septembrie 28, Zlatna. — Oficiul minier din Zlatna aduce la cunoștința lui Daniel Barok cererea autorităților vieneze de resort privind nevoia unor explicații în legătură cu utilitatea construirii fabricii de sodă proiectate, și a modului de preparare a sodei.

An den K. Reviarsbesorger Daniel Barok zu Körösbanya.

Es hat die Hochlöbliche Hofstelle auf das von dem k. Reviarsbesorger untern 12-ten April d. J. gemachte Ansuchen, um eine Fabrique von der nach seiner Art zu erzeugenden Soda auf Aerarialkosten errichten zu dürfen, unter 3-ten d.M. abermahlen zu reskribiren geruhet, dass derselbe herüber näher einvernehmen, und seine Aufklärung über den zu gewärtigenden Nutzen und möglichen Ausführung dieser Sodamanipulation erstatten solle, wovon derselbe zugleich verständiget, und zur baldigen Einsendung seiner Erläuterung hiemit angewiesen wird.

Von dem, etc. Zlatna den 28-ten September 1790.

L. Bourdeaux m.p.

Ibidem, doc. nr. 4154/1790.

¹ Pe fila alăturată se dă următorul răspuns: „Zum Bescheide: Da weder die Nagyager Bergverwalterstelle, noch eine andere Bedienstung erledigt ist, bei deren Besetzung der Supplikant befördert werden könnte, und eine andere Art, den Supplikanten in einen auskömmlichen Gehalt zu versetzen, nicht vorhanden ist, so könne dem Gesuche desselben nicht willfahren werden. Zlatna den 18-en Juny 1790. Exner, m.p.“

² Pe o fosie alăturată se arată: „Ad Numerum 4154. Hiensch ist die nähere Aufklärung des Antrags von dem Körösbanyer Reviarsbesorger v. Barok, um diese Hoher Hofstelle verordnetermassen unterlegen zu können, abzuverlangen. Den 28-ten September 1790. Eltzenbaum, m.p.“

XIV

1790 octombrie 18, Baia de Criș. — Daniel Barok răspunde Oficiului minier din Zlatna în legătură cu cererea forurilor vieneze de a da unele explicații în legătură cu fabrica sa de sodă, și se arată gata să facă acest lucru.

Wohllöbl. K. Berg-und Salinen Inspectorat Oberamt!

Unterzeichneter fraget sich gehorsamst an: Ob unter der, in der Inspectorat Oberämtlichen Verordnung vom 28-ten September 1790 Nr. 4154, benannten Hochlöbliche Hofstelle, die Hochlöbl. Hofstelle in Münz und Bergwesen, oder aber eine andere Hohe Stelle verstanden werde, der der Unterzeichnete über seine zu errichtende Soda Fabrik eine weitere Aufklärung geben soll? Denn, indem einmahl dieser Vorschlag der Hochlöbliche Hungarische Hofkanzeley, und von dort der Hochlöbl. Hungarische Statthalterey übergeben worden ist; so bleibt ihm billig ein Zweifel übrig, was in obbenannter Verordnung für eine Hohe Hofstelle verstanden werden solle, bis es nicht ausdrücklicher und bestimmter bedeutet werden wird.

Körösbánya, den 18-ten Oktober 1790¹.

Daniel v. Barok m.p.

K. Reviersbesorger

Ibidem, doc. nr. 4562.

XV

1791 octombrie 14, Viena. — Forul minier și monetar din Viena informează autoritățile de resort din Transilvania despre demonstrația făcută de Daniel Barok la Viena care a reușit „să prepare din sare de bucate așa-numita sodă, ieftină și curată asemenea celei spaniole“. Cere ca Daniel Barok să se întoarcă la postul său din Baia de Arieș.

Nachdem der Körösbänier Reviere Beamte Daniel Bárok die allerhöchsten Orts angeordnete, und hier vorgenommene Probe die sogennante Soda aus Kochsalz so wohlfeil, und rein als die spanische ist, zu erzeugen, nunmehr vollendet hat, so wird unter einem demselben aufgetragen: dass er sogleich auf seine Dienst-Station nach Körösbänien rückkehren, und sein Amt pflichtmässig versehen solle; welches sonach dem k.k. Münz-und Bergwesens Inspectorat Oberamt zur Wissenschaft hiemit bedeutet wird. Von der kais. auch k.k. Hofkammer in Münz und Bergwesen. Wien den 14-ten October 1791.

J.G.Gr. v. Stampfer m.p.

Jos. v. Leithen m.p.

Ibidem, doc. nr. 3259/1791.

XVI

1791 decembrie 3, Zlatna. — Daniel Barok informează Oficiul minier din Zlatna că s-a întors de la Viena și cere să fie integrat în slujba sa de la Baia de Criș.

Wohllöbliches K.K. Münz und Bergwesens Inspectorat Oberamt!

Da ich von Wienn bereits hier angekommen bin, und wieder zur Fortsetzung meines Dienstes nach Körösbánya abzugehen habe, so bitte ich Ein Wohllöbl. Inspectorat Oberamt,

¹ Inspectoratul minier din Zlatna răspunde: „An den Konigl. Reviere besorger Daniel Barok zu Körösbánya. Dem Königl. Revierebeamten wird auf seine untern 18-ten dieser Monats gemachte Anfrage, htemit zur Richtschnur bedeutet, dass die Hochlöbl. Hofstelle in Münz und Bergwesen den Soda wegen die weitere Aufklärung lezthin anzuverlangen geruhet habe. Von den etc. Zlatna den 22-ten Oktober, 1790. Zwenkau m.p.“ (Ibidem).

geruhe Hochdasselbe an meinen bisherigen Stellvertreter Dihanich, wegen Rückstellung der Amts-Acten und übrigen Instrumenten, das Nöthige zu erlassen.

Zalathna, den 3-ten December 1791.

Daniel Barók m.p.

K. K. Körösbanyaer Reviersbesorger

Ibidem, doc. nr. 3657/1791.

XVII

1791 decembrie 10, Zlatna. — Oficiul minier din Zlatna cere lui Dihanits, suplinitorul lui Barok pe timpul cît a fost plecat la Viena, ca să-i predea acestuia postul său.

An den substituirten Reviersbesorger Dihanits zu
Körösbanya.

Dem substituirten Körösbanyaer Reviersbesorger wird hiemit aufgetragen, dass er die bisherigen Revierrbesorgung an den von Wien zurück gekommenen Reviersbesorger Daniel Barok welcher bereits dort anwesend ist, abtreten, und die betreffende Acten demselben gehörig übergeben solle.

Von dem, etc. Zalatna den 10-ten December, 1791.

L. Bourdeaux m.p.

Ibidem, doc. nr. 3657/1791.

XVIII

1792. ianuarie 28, Baia de Criș. — Daniel Barok comunică Oficiului minier din Zlatna situația cheltuielilor făcute cu ocazia călătoriei și staționării la Viena, în legătură cu proiectul fabricii sale de sodă.

In dem Anschlusse unterlege ich gehorsamst Einem Wohlloblichen-Inspectorat Oberamte das in eins zusammen gezogene Journal und Reispaticular über meine nach Wienn zu meiner vorgeschlagenen Sodaerzeugungsprobe vorgenommene Reise.

Körösbanya den 28-ten Ianuer 1792

Daniel Barok m.p.

Reviersbesorger.

Ibidem, copie, doc. nr. 664/1792.

XIX

1792 februarie 24, Zlatna. — Autoritățile financiare miniere din Zlatna relatează despre drepturile bănești ce i se cuvin lui Daniel Barok, în legătură cu cheltuielile de deplasare ale acestuia la Viena pentru a demonstra felul de preparare al sodiei după metoda sa.

Der Praktikant, und Körösbanyaer Reviersbesorger Daniel Barok hat in gegenwärtigen Rückanschlus über die wegen mit von ihm vorgeschlagene Soda-Erzeugung abzuführen gehabter Prob nacher Wien gemachte Reise das Unkosten Partikular geleet, und darmit ausgewiesen dass diese Reise mit Liefergeld, Fuhrlohne und Extra Auslagen auf 507 fl. 56 cr. zu stehen gekommen seye. Er rechnet sich hierinnen ein Diurnum von 1 fl. 30 cr. ohne Arrha Abzug auf, und hat übrigens die meisten Ausgaben Posten mit Attestaten belegt.

Wie nun aber ihm Barok als Praktikanten sonsten nur täglich 45 cr. Kramzerung zu stehen, und dieser Buchhalterey nichts zugekommen ist, dass ihm für diese Reise ohne Arrha Abzug täglich 1 fl. 30 cr. resolviret worden seynd, im weitheren man aber auch bemerkt hat, dass in dem Attestat sub D. aus 22 fl. mit einer ungleichen Dinte 24 fl. corrigiret würden.

So kommt dieses Reiskosten Partikular nur Einer Hohen Hofstelle vorzulegen, und es wird von hoch derselben abhängen ob erwähntes Liefergeld ihme Barok also bewilliget

worden seye und ob die Beilage D. für ächt angesehen, auch ob der noch sonsten aufgerechnete Trink-Mauth-und Wachgelder Unkosten also angenommen werden wolle. Zalatna, den 24-ten Hornung 1792.

Karl Joh. Hübernagel m.p.
Buchhalter.

Ibidem, copie, doc. nr. 664/1792.

XX

1792 martie 2, Zlatna. — Oficiul superior minier din Zlatna informează forurile superioare vieneze despre felul cum înțelege să fie achitate lui Daniel Barok cheltuielile făcute în călătoria sa la Viena.

An die Hochlöbliche Hofstelle.

Die Beilage ist das Reisepartikular und Journal das Körösbanyaer Reviersbesorger Daniel Barok über seine nach Wien zur Soda-Erzeugungsprobe vorgenommene Reise, wofür derselbe 507 f. 56 cr. in Aufrechnung gebracht hat.

Von der Hohen Entscheidung Einer Hochlöblichen Hofstelle wird es abhängen, ob, wie die K.K. Buchhalterey in ihrem hier anverwahrten Berichte anmerket, das von dem genannten Reviersbesorger auf täglichen 1 fl. 30 cr, angesetzte Liefergeld als passirlich, und die Beilage D. als ächt, wie auch ob die übrigens geschene Aufrechnung der Mauth-und Wachgelder als annchmber angesehen werden wolle.

Dieses Inspektoratoberamt glaubet nur das gehorsamste Ansuchen machen zu müssen, dass die dem Daniel Barok aus diese Reise aus der Bergwerkshauptkasse vorgeschossenen 355 fl. durch die K.K. Bergwerks-Administrationshauptkasse hieher ersetzt werden möchten.

Zalatna, den 2-ten März 1792.

Kirsch m.p.

<Jos, în stînga:> Das K.K. Siebenbürgische M.u. Berg Inspektoratoberamt begleitet unterm 2-ten März 1792 das Reisepartikulare des Körösbanyaer Reviersbesorgers Daniel Barok über seine zur Soda-Erzeugungsprobe nach Wien vorgenommene Reise.

Ibidem, doc. nr. 664/1792.

XXI

1792 martie 2, Zlatna. — Opinia serviciului financiar al Oficiului minier din Zlatna despre modalitatea achitării cheltuielilor de deplasare la Viena a lui Daniel Barok.

Dieses Particulare per 507 fl. 56 cr. ist samt den Buchhalterey Bericht an die Hochlöbliche Hofstelle mit der Bitte einzubegleiten, dass der hierauf aus der hiesigen Bergwerks Haupt-Kassa mit 355 fl. geleistete Vorschuss durch die K.K. Administration Haupt-Kassa hieher ersetzt werden mögen.

A. Behnel m.p.

Ibidem, doc. nr. 664/1792.

ÎNCEPUTURILE PRESEI CULTURAL-ȘTIINȚIFICE DIN TRANSILVANIA: „SIEBENBÜRGISCHE QUARTALSCHRIFT“ (1790—1801)

1. *Presa transilvăneană la sfârșitul veacului al XVIII-lea.* Într-o epocă a jurnalismului pe plan european, sfârșitul de veac al XVIII-lea marchează și în Transilvania începuturile trainice ale publicisticii. Ideile iosefiniste au potențat inițiativele, prin ordonanța imperială cu privire la cenzură din 11 iulie 1781 statornicindu-se o atotcuprinzătoare și intensă activitate editorială în imperiu. *Censurverordnung* venea în sprijinul unei prevederi din *Ratio Educationis* (1777) — §155 *Collegium novorum publicorum* care introducea cititul ziarelor și al jurnalelor în planul de învățământ al școlilor secundare¹. Efectul binefăcător al măsurii împăratești este evidențiat de numărul mare de apariții și încercări de tipărire în Transilvania și Banat în deceniul următor ordonanței. Dacă până în 1780 cele două periodice — „Temeswarer Nachrichten“ (1771)² și „Theatral Wochenblatt“ (Sibiu, 1778)³ — au eșuat după durate scurte de apariție, periodicele deceniului următor se remarcă atât prin numărul lor cât și printr-o stabilitate crescândă. În limba germană au apărut în Transilvania un ziar — „Siebenbürger Zeitung“⁴, la Sibiu din anul 1784 — și o revistă — „Siebenbürgische Quartalschrift“ —, iar în Banat alte două ziare: în 1784 „Die Temeswarer Zeitung“ și în 1787 „Der Temeswarer Merkur“⁵. În Transilvania se constată o sincronie la nivel etnic a preocupărilor jurnalistice. Reluând în formă modificată un plan din 1789, Ioan Molnar-Piuariu a încercat în 1795 să editeze foaia „Vestiri filosofești și moralicești“⁶ iar Martin Hochmeister, editor și tipograf al gazetelor săsești, a sprijinit apariția publicației maghiare „Erdélyi Magyar Hírvivő“ (1789—1790)⁷.

Alături de publicistica politică „Siebenbürgische Quartalschrift“ inaugurează publicistica de specialitate. Apariția revistei se înscrie în două coordonate definitorii pentru momentul 1790. Emanație a unei gândiri politice de grup, revista este reprezentativă pentru acțiunea politică săsească în perioada urmînd revocărilor iosefine. Coordonate: ideologico-politice

¹ E. V. Zenker, *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848*, Wien—Leipzig, 1892, p. 63—64.

² N. Berwanger, *Temeswarer Nachrichten. Erste deutsche Zeitung des Banats — erste Zeitung auf dem Gebiet des heutigen Rumäniens*, în E. Eisenburger, M. Kroner (s.r.), *Die Zeit in der Zeitung. Beiträge zur rumäniendeutschen politischen Publizistik*, Cluj-Napoca, 1977, p. 13—24.

³ E. Filtsch, *Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Sachsen*, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* (în continuare: *Archiv*), XXI, nr. 3, 1887, p. 542—552.

⁴ E. Sigerus, *Die deutsche periodische Literatur Siebenbürgens. 1778 bis 1. September 1925*, Hermannstadt, 1925, p. 2—3; E. Weisenfeld, *Die Geschichte der politischen Publizistik bei den Siebenbürger Sachsen*, Limburg, 1938, p. 14—19; A. Ciurdariu, *Zum Erscheinen der „Siebenbürger Zeitung“*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* (în continuare: *FVL*), 13, nr. 2, 1970, p. 73—75.

⁵ H. Réz, *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*, München, 1935, p. 11—16.

⁶ I. Chendi, *Începuturile ziaristicii noastre (1789—1795)*, Orăștie, 1900, p. 9—25.

⁷ Dezsényi B., *Az Erdélyi Magyar Hírvivő százötven esztendeje*, în *Magyar Könyvszemle*, 1940, p. 353—361.

i se adaugă una de ordin cultural: căutarea de forme optime de organizare și instituționalizare a unor trainice cercetări științifice.

În cele ce urmează ne vom referi la fapte în general nu necunoscute, cărora însă dorim să le descoperim semnificațiile cardinale dintr-o perspectivă cultural-sociologică, îmbrățișând aspecte ale problematicii iluministe săsești printr-un caz particular.

2. „*Siebenbürgische Quartalschrift*”. *Prenumeranți și difuzare*. „*Siebenbürgische Quartalschrift*” a apărut în perioada 1790—1801 în șapte volume a câte patru numere⁸, în editura și tipografia lui Martin Hochmeister, acel spirit iluminist cu merite deosebite în promovarea culturalizării. Hochmeister a continuat eforturile tatălui său de sprijinire a tipăririi unor lucrări științifice, în special de istorie, publicațiile periodice săsești apărând de asemenea în tipografia și cu ajutorul său⁹.

Costul tipăririi a fost în întregime asigurat de M. Hochmeister. Prețul prenumerației anuale era de 2 fl., iar costul unui număr în comerțul de carte cu amănuntul 40 cr., începând cu anul 1798, 30 cr. Așadar, un preț acceptabil, ieftin chiar pentru veniturile majorității virtualilor abonați și cititori¹⁰. În 1792 numărul prenumeraților cunoscuți era de 148. Statistica etnică a acestora arată că opt zecimi erau sași¹¹.

Sași	Maghiari	Străini		Apartenență etnică necunoscută	Total prenumerați
		Rezidenți în Transilvania	Din alte provincii		
117	5	13	8	5	148

Din punct de vedere socio-profesional statistica se prezintă astfel: 7 înalți magistrați (cu funcții guberniale și militare), 5 ofițeri, 39 funcționari ai guberniului și ai Universității săsești (senatori, notari, perceptori, administratori), 44 clerici (predicatori, preoți și cler înalt), 15 învățători și profesori, majoritatea la școlile săsești, 4 studenți, 10 farmaciști și medici, 1 avocat, 1 inginer, 15 meseriași, comercianți și întreprinzători (dintre care 6 editori-tipografi și comercianți de carte), 2 cabinete de lectură sibiene (cabinetul orașului de pe lângă casa Brukenthal și cel al gimnaziului luteran), iar la 5 prenumerați le apare doar numele și nu am reușit să le stabilim apartenența etnică și socio-profesională. Pe listele de prenumerați din volumele V—VI (1797—1798) apar 37 de nume¹², dintre care doar 13 nume noi, necuprinse în lista anterioară. Nu credem că este numărul total al prenumeraților la acea dată, dar republicarea listelor ar putea fi un indiciu al scăderii numărului lor. Fără a poseda cifre, putem admite probabilitatea logică potrivit căreia difuzarea prin prenumerație cât și prin cele două librării ale lui Hochmeister de la Sibiu și Cluj, să fi întâmpinat dificultăți. Acum se va reduce prețul unui număr, fapt surprinzător în condițiile în care vânzările prin prenumerație nu-i asigurau editorului — confruntat în permanență cu problema hîrtiei —

⁸ Anii de apariție sînt: 1790, 1791, 1793, 1795, 1797, 1798, 1801.

⁹ Despre M. Hochmeister și „*Siebenbürgische Quartalschrift*” (în continuare *SQu*) v. A. Hochmeister, *Leben und Wirken des Martin Edlen von Hochmeister. 1767—1837*, Hermannstadt, 1873, p. 48—69.

¹⁰ În toamna anului 1789, în condițiile războiului ruso-austro-turc, prețul unei găleți de grîu „frumos” era de 8 fl. la Sibiu și 6 fl. 30 cr. la Cluj, iar funtul de carne de vită se vindea pe piața ambelor orașe cu 4 cr.; v. *SQu*, I, 1790, nr. 1, p. 118. Veniturile anuale ale majorității prenumeraților depășeau 800 fl.

¹¹ *Pränumeranten*, în *SQu*, II, 1791, nr. 1, p. I—VII.

¹² *Pränumeranten*, în *SQu*, VI—VII, 1797—1798, coperta interioară.

beneficii mari. Nu exista un public suficient de numeros pentru a asigura rentabilitatea finanțării unei astfel de întreprinderi. Întîlnim plîngerea insuficienței publicului chiar în cîteva luări de poziție din cuprinsul revistei. În același timp s-au găsit în Transilvania doar patru prenumerați pentru cronică lui Ambrosius Simigianus, tipărită tot la Hochmeister. Statistica etnică a prenumeraților ne confirmă faptul că orientarea firească spre o problemă națională, săsească, vizibilă îndeosebi în tematica istorică, a îndepărtat un prețios public cititor virtual. Propunîndu-și cu prioritate scopuri naționale, în pofida declarațiilor de perspectivă general transilvăneană limitate și conștient orientate, îndreptate înainte de orice spre cercetarea culturii și istoriei proprii, revista a respins un atît de necesar public român și maghiar pentru care o prenumerație constituia fără îndoială și un act politic. Desigur, aceasta nu este unica determinantă a numărului mic de prenumerați maghiari (printre aceștia sînt Teleki I., Aranka Gy., Bánffy G., mai tîrziu și episcopul Batthyány I.) și absenței celor români, din moment ce prenumerații străini sînt în număr relativ mare. Polemica suplicantă a dovedit cunoașterea revistei în mediile intelectuale român și maghiar, referințele fiind numeroase.

Prenumerații străini, rezidenți în Transilvania, sînt cu toții de limbă germană, atașați puternic mediului cultural săsesc. Prenumerații extraprovinciali sînt — exceptînd un timișorean pe nume Risack și pe Christoph Seipp, intendent al teatrului german din Pressburg (Bratislava), aflat cu trupa sa într-un prelungit turneu transilvănean — toți editori, tipografi și comercianți de carte: Gehlensche Erben și Sebastian Hartl din Viena (20 de exemplare), Philipp Ulrich Mahler din Pressburg (30 ex.), Simon Weber, tipograf din Pressburg, sibian de origine (10 ex.), Ignaz Anton Strohmayer (10 ex.), și Michael Weingad (10 ex.), ambii din Pesta. Numărul ridicat de exemplare prenumerate de aceștia (80) asigura, în condițiile vînzării lor, o difuzare intensă în străinătate. O singură prenumerație depășește frontierele imperiului, aparținînd și aceasta unui sas, Stephan Connerth, student la Göttingen. Tirajul de prenumerație — 254 de volume pentru volumul al doilea¹³ — corespunde spațiului de difuzare și se situează la nivelul epocii. Spațiul de existență a revistei este atît prin informație cît și prin colaboratori și public în primul rînd Pămîntul crăiesc. Potrivit naturii informației și spațiului căruia în principal îi este destinată, gradul de difuzare este cel normal, adică răspunde nevoilor de informare ale unei elite intelectuale, un segment mic al societății și nicidecum nu trebuie să pretindem la sfîrșitul veacului al XVIII-lea influențe de amploare sociologică asupra unei opinii publice aflate aici într-un proces accelerat de constituire. În secundar, revista era destinată cunoașterii străinătății într-un moment în care Apusul își reconsideră și redimensionează conceptele de Europa și civilizație europeană, cuprinzînd într-o măsură din ce în ce mai mare și cu sporit interes spațiul sud-est european. Se poate presupune că la început numărul prenumeraților l-a mulțumit pe editor, sperîndu-se chiar o creștere. Succesul primului număr l-a entuziasmat chiar pe Hochmeister din moment ce se precizează anunțul apărut cu cîtva timp înainte, privitor la intenția de a se edita o a doua revistă, „Siebenbürgische Provinzialblätter“. Menționăm că Hochmeister a comercializat în librăriile sale și extrase ale celor mai însemnate contribuții, modalitate uzuală în comerțul de carte al epocii.

3. *Redacția și colaboratorii.* Ideea unei „societăți a științelor“ după modelul celor occidentale, în special al celor germane, și a unei publicații care să popularizeze rezultatele cercetărilor, s-a conturat în preajma anului 1790 în cercurile brukenthaliene¹⁴. Realizarea

¹³ Un prenumeraț cerea 3 volume, iar la 24 volume nu se indică numele prenumeraților, menționîndu-se cifra globală.

¹⁴ H. Zimmermann, *Bemerkungen zur Geschichte des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, în vol. *Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*, Graz-Köln, 1967, p. 27 (= *Siebenbürgisches Archiv*, vol. VI).

momentului este cea a unei reviste, ideea unei „asociații”, „societăți” sau „institut” eșuînd, chiar dacă proiecte temeinice și generoase încercări nu lipsesc. Probabil că din anul 1790 datează proiectul lui Johann Filtsch, redactorul coordonator al lui „Siebenbürgische Quartalschrift”, intitulat „Gînduri cu privire la stabilirea unui regulament pentru Societatea noastră prietenească”¹⁵. Un alt proiect al aceluiași J. Filtsch, revăzut de Brukenenthal, a fost avansat în 1792. Redactori și colaboratori de frunte ai revistei (J. Filtsch, Joseph Karl Eder, Johann Binder) erau membri corespondenți ai cunoscutei Societăți științifice regale a Marii Britanii din Göttingen, unii dintre ei fiind foști studenți ai universității „Georgia Augusta”. Fără a-și corela activitatea redacțională cu cele două asociații transilvănene existente, „Societas philohistorum Transylvaniae” și „Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság” („Societatea pentru cultivarea limbii maghiare din Transilvania”), ai cărei membri erau cei mai de seamă colaboratori, revista a popularizat activitatea acestora.

Redactorul responsabil al revistei a fost J. Filtsch. Om cu deosebite calități organizatorice, Filtsch a fost student al universităților din Göttingen și Erlangen. Pînă în anul 1791 a activat ca predicator la Sibiu. Realizările sale culturale de seamă sînt: aportul hotărîtor la redactarea revistelor „Siebenbürgische Quartalschrift” și „Siebenbürgische Provinzialblätter”, continuatoarea primei reviste în perioada 1805—1824, editarea lucrării lui G. J. Hanner, „*De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*”, vol. III, Sibiu, 1798, și medierea operei schlözeriene privitoare la istoria sașilor, „*Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*”, vol. I—III, Göttingen, 1795—1797. Nu a scris nimic deosebit, dar a creat o operă culturală deschizătoare de noi drumuri. Bogata lui corespondență stă mărturie pentru munca neobosită de a convinge intelectualii sași și străini să colaboreze la „Siebenbürgische Quartalschrift”. La primul volum a fost ajutat de Michael Lebrecht și Daniel Georg Neugeboren în elaborarea părții de istorie, și de Joseph Raditschnig von Lerchenfeld, fost profesor la școala normală catolică din Sibiu, iar din anul 1786 inspector general al școlilor normale din principat, la prelucrarea materialului de științe naturale. J. Lerchenfeld era considerat pe bună dreptate o autoritate a studiilor botanice, fiind membru al Societății mineralogice ducale din Jena. La problemele de tehnică editorială și tipografică de real ajutor i-a fost prusianul Samuel Mohr, contabil al tipografiei hochmeisteriene. În anul 1791 J. Filtsch a fost ales preot la Cîsnădie, iar în 1797 la Gîrbova. Depărtarea de Sibiu i-a creat dificultăți, dar a beneficiat de colaborarea lui D. G. Neugeboren, J. K. Eder, pe atunci directorul școlii normale catolice, și a lui J. Binder, viitor prorector al gimnaziului luteran din Sibiu¹⁶.

Străinii nu absentează, dar aportul lor la activitatea redacțională și contribuțiile din partea lor sînt de mică însemnătate. Contribuții din partea maghiară lipsesc, la fel și cele românești fiind pentru momentul istoric dat o dorință prematură. O privire asupra statutului socio-profesional al celor 25 de colaboratori confirmă statistica prenumeraților: majoritatea sînt clerici, urmați de medici și farmaciști, magistrați, profesori și învățători. Pentru redactori și colaboratori nu se pune însă problema profesionalizării. Toți erau oameni care își făuriseră o independență materială. Cu toții erau cultivați, puțini însă adevărați oameni de cultură. Acești intelectuali se văd din ce în ce mai constrînși să participe la evenimentele zilei, puțința sustragerii li se îngustează. Ei constată că sînt angajați în istorie, prin teoria contractualistă și reformele iosefine simțind că sînt sau că ar trebui să fie printre făuritorii ei.

¹⁵ C. Göllner, H. Stănescu, *Aufklärung. Schrifttum der Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben*, Bukarest, 1974, p. 245—248.

¹⁶ G. A. Schuller, *Johann Filtsch (1753—1836). Ein sächsisches Pfarrerleben*, Hermannstadt, 1912, p. 75—76.

4. *Programul revistei. Problematica culturologică și politico-ideologică.* Cîteva articole cu caracter programatic dezbat problematica culturologică și politico-ideologică a momentului. D. G. Neugeboren semnează în introducerea primului număr un articol-program semnificativ intitulat „Despre situația și obstacolele scrisului în Transilvania”¹⁷.

Neugeboren își pune legitim întrebarea privind cauzele inerției intelectuale și literare în Transilvania: „de ce ideea unei reviste nu a fost pînă acum realizată” și „de ce oamenii de litere apar atît de rar la noi”. Se deplînge numărul încă redus al scrierilor care ar merita să constituie patrimoniul „literaturii naționale” (*Nationalliteratur*), cuprinzînd totalitatea operei care „se caracterizează prin consistență ideatică și erudiție”¹⁸. Deși conceptul de literatură la care recurge Neugeboren este încă cel umanist, prin atributul de național el dobindește o semnificație în consens cu gîndirea epocii. Literatura cuprinde întreaga sferă a erudiției, identificîndu-se cu cultura scrisă, principalul suport al vieții intelectuale ce reunește domenii de studiu și cercetare din discipline multiple, ansamblul producției spirituale obiectivate prin cuvîntul scris sau tipărit. Cultura este însă evaluată în sens național, valorile promovate sînt cele naționale. Aceasta indică evoluția conceptului spre o accepțiune nouă, impusă în cultura germană de Lessing, Herder și Goethe. În înțelegerea sa, Neugeboren conturează deci prin conceptul de literatură națională implicit și pe cel de cultură națională. Privirea sa se îndreaptă spre realizările franceze, italiene, engleze și germane, puternic contrastante față de ceea ce oferea cultura națională, care încă „duce lipsa unui Hume”. Constituția literaturii naționale nu este concepută rigid, în sensul unei creații și contribuții de absolută originalitate la cultură. Depășind conștiința regională, națională, autorul articolului-program recunoaște decalajul de cultură și civilizație față de Europa occidentală. Aprecierea sa ar părea chiar sceptică atunci cînd afirmă că „sașii nu puteau realiza mai mult decît au receptat din Germania”¹⁹. Neproclamarea necesității stabilizării unor forme culturale proprii ca unică direcție de evoluție și progres nu se identifică și nu se reduce la ideea cosmopolitismului cultural, ci Neugeboren fixează funcția culturală a națiunii prin apelul la centrele de prestigiu europene. Procesul de elaborare a culturii proprii nu este izolat, introducerea ideilor occidentale însemnînd un aport la promovarea culturii naționale săsești, care prin limbă și elemente de civilizație și cultură se atașa ariei de cultură germană. Spiritul național săsesc (*Nationalgeist*), „hrănit de constituția confesională și politică săsească”, are menirea de a consolida spiritul patriotic (*Vaterlandsgeist*)²⁰. Conceptul de patriotism nu se suprapune conceptului de națiune, dar ambele se află într-o evoluție accelerată și convergentă. Patriotism înseamnă încă dragoste de patrie — patria care cuprinde și propria națiune —, impunînd obligații spre binele obștesc. Patriotismul nu este legat numai de propria patrie și de propriul popor, ci, prin binecuvîntarea influențelor, leagă popoarele între ele. Prin patriotism nu se înțelege o stare afectivă abstractă, contemplativă, ci un spirit înălțător, militant, îmboldind comunitatea spre acțiune, iar individul spre strădanii personale. Pe plan transilvănean această înțelegere a patriotismului se restrîngea doar la domeniul culturii, neextinzîndu-se și asupra acțiunii politice. Esența legitimistă, conservativă a patriotismului săsesc respingea înnoirile social-politice.

Precizînd premisele esențiale ale unei activități spirituale rodnice — erudiția și știința — articolul-program indică atît cauzele cît și remediile indispensabile unei regenerări a *National-*

¹⁷ D. G. Neugeboren, *Über die Lage und Hindernisse der Schriftstellerei in Siebenbürgen*, în *SQu*, I, 1790, nr. 1, p. 1—27; v. și C. Göllner, H. Stănescu, *op. cit.*, p. 287—299. Despre D. G. Neugeboren v. H. Neugeboren, *Daniel Neugeboren. Ein Lebens- und Charakterbild*, în *Archiv*, XV, nr. 2, 1879, p. 296—393.

¹⁸ D. G. Neugeboren, *op. cit.*, p. 2.

¹⁹ *Idem*, p. 11.

²⁰ *Idem*, p. 13 și 27.

geist-ului. Cauzele principale sînt: lipsa instituțiilor de învățămînt superior, nu se asigură condiții optime de cercetare, comerțul cu cartea este defectuos, se resimte absența unui public, consumator al producției literare. De aici și remediile: crearea de școli superioare, măsuri care să asigure motivația materială a scrisului, realizarea unui comerț susținut al cărții. Este criticat sistemul școlar și se proclamă necesitatea revizuirii planurilor de învățămînt²¹. Se pledează pentru folosirea mai intensă a limbii naționale în locul latinei: „În Germania Thomasius și Wolff au demonstrat că poți fi erudit și fără latină”²². Neugeboren este conștient de limitele obiective ale activității de moment, scopul revistei nefiind altul decît acela de a „hrăni și întări spiritul patriotic”²³.

În articolul-program Neugeboren fixează statutul ontologic al creației printr-o conștiință valorizantă, căci *Nationalliteratur* este menită să semnaleze atît realitatea, cît și necesitatea prezenței sale. Este o pagină însemnată de problematică culturologică, o sinteză a crezului iluminist săsesc, un început de elaborare sistematică a orientării culturale naționale vizînd instituirea unei politici culturale. Afirmarea și cultivarea virtuților intelectuale presupune eforturi dinspre individ, atingînd universul lăuntric al omului, dar înainte de orice străduințe la nivel social, înmulțirea faptelor de cultură, receptivitate față de nevoile sociale. Se constituie astfel prin articolul-program o problematică culturală, se conturează un ideal și un model cultural în jurul căruia se inițiază o fertilă discuție prin precizarea raporturilor dintre centrele de influență și zonele de recepție.

Ideile cu privire la carențele activității intelectuale cuprinse în articolul-program apar în mai multe alte scrieri. Se revine aproape obsesiv asupra lor, semn al conștientizării unei situații și al unor imperative. Le enunță J. K. Eder într-o recenzie elogiînd activitatea protectorului său, episcopul Batthyány I., contribuția sa materială la progresul literelor²⁴. Același Eder se pronunță, în recenzia lucrării lui M. Schwartner, „Statistik des Königreichs Ungarn”, Pesta, 1798, pentru ridicarea barierelor vamale spre a favoriza dezvoltarea industriei, apelînd la o scrisoare a lui Iosif al II-lea în care se expune această necesitate²⁵. În aceeași recenzie se supun discuției limitele cenzurii. Statistica lui Schwartner a fost aspru cenzurată, stilciată chiar. Eder se întreabă în ce măsură se justifică următoarea reflecție a Cardinalului de Retz: „Există un vâl care trebuie să acopere întotdeauna tot ceea ce se poate spune și tot ceea ce se poate crede despre dreptul popoarelor și despre acela al principilor și care nu se înțelege niciodată astfel împreună, ci în tăcere”²⁶. Concluzia, vizînd înăsprirea cenzurii după anul 1791, se împotrivește unei ingerințe prea puternice care îl rănește pe cititor, agitîndu-i conștiința împotriva guvernării.

Recenzia scrierii lui M. Lebrecht, „Despre caracterul național al națiunilor din Transilvania”, Viena, 1792, reproduce un citat în care se afirmă că „erudiții sași ar scrie mai mult decît oricînd și decît în prezent dacă ar ieși mai bine la socoteală”²⁷.

Articolul „Gînduri despre situația actuală a erudiției la națiunea săsescă în Transilvania cu unele propuneri de îmbunătățire” se referă la unele aspecte ale instituționalizării culturii. Pornind de la ideea că știința și cultura națională deschid oamenilor un izvor fundamental al bunăstării, argumentată printr-o antiteză trecut-prezent, autorul insistă asupra

²¹ *Idem*, p. 13—19.

²² *Idem*, p. 13.

²³ *Idem*, p. 27.

²⁴ *SQu*, III, 1793, nr. 1, p. 57.

²⁵ *SQu*, IV, 1794, nr. 4, p. 355.

²⁶ *Idem*, p. 356.

²⁷ *Über den Nationalcharakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*, în *SQu*, IV, 1794, nr. 3, p. 247—263.

unor probleme ale învățămîntului: slaba retribuție a slujitorilor învățămîntului, lipsa învățătorilor pregătiți, nepotismul în promovare, insuficiența bibliotecilor publice²⁸.

Ătitudinea politico-ideologică este exprimată în două articole prilejuite de *Revocatio ordinationis*, moartea lui Iosif al II-lea și încoronarea lui Leopold al II-lea. Primul articol are un titlu ce contrastează cu conținutul său: „Iosif al II-lea — restauratorul patriei“. Dispozițiile testamentare privitoare la Transilvania sînt interpretate în sensul unei măsuri de înțeleaptă guvernare, contribuind la renașterea *Nationalgeist*-ului. Prin ele împăratul este într-adevăr restaurator. Iată însă ce se afirmă despre reformismul său: deși bazate pe o gîndire strălucitoare, avînd ca scop „unitatea imperiului și binele patriei“, reformele au rezultat din iluzia deșartă că ar putea șterge „caracteristicile spiritului național“²⁹. Împăratul a sfărîmat contractul social, iar revocarea este un act politic cu atît mai însemnat cu cît contribuie la acel progres, care în Franța este obținut prin violență, iar în Austria prin armonie socială. Imaginea monarhiei restaurate este contrapusă unei Franțe frămîntate și agitate, aflată în plină revoluție: Franța prezentă, în care „tronul regelui pe ruinele unui popor își implică țara într-un devastator război“³⁰, este alăturată chipului falnic al Austriei Felix; căutîndu-și propășirea sub sceptrul unui împărat înțelept.

Revoluția franceză este privită cu ochiul unui observator atent, temător, aflat totuși la depărtare. Informații sînt oferite doar în primele două numere, pentru ca în următoarele, datorită cenzurii, să lipsească orice referire. Se atenționează asupra tumultului spiritelor, a intensei dezbateri ideologice în jurul noii constituții, remarcîndu-se faptul că evenimentele politice au determinat și marcat profund demografia literară. În acest context „Scienza della legislazione“ de G. Filangieri, cunoscută în traducere germană, este o apariție ce nu putea trece neobservată. Opera discipolului lui Montesquieu — autorul recenziei însuși o situează în linia lui „*Ésprit des lois*“ — și Vico, pledînd pentru o reformă a dreptului medieval, devenise deosebit de actuală în condițiile unei Franțe revoluționare și într-o Austrie temătoare de spectrul revoluției³¹. Sînt prezentate în ideea lor fundamentală cîteva scrieri franceze și germane despre mersul revoluției, căderea Bastiliei, istoria instituțiilor politice franceze, broșuri politice de actualitate³².

Cel de al doilea articol reproduce cuvîntarea lui J. Lerchenfeld la întrunirea lojei masonice de la Sibiu, „Speranțele noastre sau Peter Leopold“. După un amplu elogiu al realizărilor de seamă ale fostului duce al Toscanei în domeniile economiei și educației, a generozității și filantropismului său, Lerchenfeld se referă la principiile guvernării de stat. Argumentația sa se clădește pe principiile contractului social aplicate la condițiile dreptului pozitiv transilvănean: orice guvernare monarhică se desfășoară printr-un contract cu poporul, legitate de neînlăturat. Citîndu-l pe Charles Mercier Dupaty („*Lettres sur l'Italie en 1785*“), se postulează că o „constituție bună trebuie să se întemeieze, la fel ca și o bună teorie a naturii, pe experiență“³³. Omul este o creație a mediului și a educației. Mediul, educația și constituțiile nu sînt aceleași pretutindeni, astfel că mijloacele guvernării trebuie să fie diferențiate, conducîndu-se după cunoașterea empirică a caracterului național al

²⁸ *Gedanken über den jetzigen Zustand der Gelehrsamkeit in der Sächsischen Nation in Siebenbürgen sommit einigen Vorschlägen zur Verbesserung*, în *SQu*, I, 1790, nr. 2, p. 129—139.

²⁹ *Joseph II — der Wiederhersteller des Vaterlandes*, în *SQu*, I, 1790, nr. 2, p. 135 și 137.

³⁰ *Idem*, p. 138.

³¹ [D. G. Neugeboren], *Übersicht der neuesten Literatur*, în *SQu*, I, 1790, nr. 1, p. 102.

³² *Idem*, p. 234—235.

³³ J. Lerchenfeld, *Unsere Erwartungen oder Peter Leopold*, în *SQu*, I, 1790, nr. 2, p. 157.

popoarelor. Este un ecou al ideilor fiziocraților francezi Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière și mai ales Dupaty, deosebit de ascultați la Viena încă din timpul lui Iosif al II-lea, care au dezvoltat ideea lui Montesquieu cu privire la sistemele de guvernare adaptate mediului și climatului. Lerchenfeld îl investește pe Leopold cu dreptul de a interveni în mersul societății prin efectuarea unor vaste reforme, asociază deci personalitatea despotului luminat la teoria progresului. Societatea se conduce după legi proprii, iar împăratul — conducător de popoare — uzînd de rațiune, poate pași pe drumul progresului, intervenind în evoluție și modelînd-o conform filosofiei. Contractul monarh-popor conferă primei părți o putere absolută, cenzurată doar la nivelul conștiinței fiecărui individ în parte: „puterea principelui nu se întinde și asupra conștiințelor noastre”³⁴. Iată un avertisment pentru omul care „a vrut să transplanteze Enciclopedia în Toscana”³⁵, asupra pericolului de uniformizare și de unificare a structurilor diverse din imperiu, cărora li se opun entitățile constituțional-juridice, particularitățile naționale. Speranțele sînt într-o întărire a restituțiilor, veritabil *habeas corpus* pentru cele trei „națiuni constituționale” transilvănene.

Politica lui Leopold al II-lea nu prilejuiește nici o altă luare de atitudine, la fel și cea a urmașului său. Lucrările dietei de restituire de la Cluj sînt redată fără spirit polemic, lipsesc uneori chiar inofensivele comentarii explicative alături de obicei informației, pentru a nu crea neplăceri redacției. Se reproduce noul jurămint de credință, subliniindu-se acele pasaje care se referă la menținerea nealterată a constituției transilvănene³⁶.

5. *Conținutul revistei. Istoria. Științele naturale. Recenzii. Problematika românească.* Tematica revistei respectă în linii generale intențiile programatice. Primul număr enunța că orice contribuții sînt binevenite exceptînd poeziile. Se vor publica date statistice de interes general sau local, relatări despre descoperiri istorico-arheologice sau de alt ordin, prezentări de monumente de artă și instituții. Revista nu-și găsisese încă o individualitate certă. Contribuțiile cele mai de seamă și mai numeroase se axează pe două domenii: istoria și științele naturale.

Istoria. Studiile și articolele de istorie sînt în număr de 48 și constituie două treimi din numărul total al contribuțiilor, aceeași proporție constatîndu-se și în ceea ce privește spațiul tipografic (totalul paginajului celor 7 volume depășește 2800 p.). Chiar și aspectul cantitativ ne arată că istoriografia constituia expresia esențială a structurii mentale, într-un moment de adînci convulsii social-politice. Cercetarea istoriei nu era un scop în sine, cărturăresc, ci un puternic instrument de educație a națiunii și de instruire generală a spiritului uman. Istoria este în concepția lui D. G. Neugeboren o *magistra vitae* a națiunii și o îndeletnicire a omului rațional³⁷. Istoricul nu mai este eruditul pasiv, ci om al societății, puternic angajat, un patriot animînd scrisul istoric. Acest principiu este anunțat imperativ în articolul-program: „...istoricii să predice posterității virtutea națională și fericirea națională”³⁸. Afirmarea caracterului angajat, partinic al activității istoricului constituie un element novator. Cîtă similitudine între expresia lui Neugeboren și imperativul herderian al angajării, „fii un predicator al virtuții epocii tale”³⁹.

Conținutul scrierilor de istorie publicate de revistă indică o disociere categorică între teoria și practica istoriografică. Se constată — cu rare excepții — un divorț între intențiile programatice, modelul ales și realizări.

³⁴ *Idem*, p. 161.

³⁵ *Idem*, p. 167.

³⁶ D[aniel] H[ager], *Vaterländische Anzeigen. Politik. Neues Eidesformel für Huldigung des Monarchen*, în *SQu*, III, 1793, nr. 3, p. 276—278.

³⁷ D. G. Neugeboren, *op. cit.*, nr. 2, p. 226.

³⁸ *Idem*, *Über die Lage und Hindernisse...*, p. 18.

³⁹ J. G. Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, Leipzig, 1972, p. 25.

Tipul de istorie reclamat este cel al unei „istorii pragmatice“. În articolul-program se avansează necesitatea „unei prelucrări pragmatice a istoriei noastre“⁴⁰. *Societas philohistorum Transylvaniae* își propune de asemenea o „istorie pragmatică a țării“, editarea cronicarilor subordonându-se acestei finalități⁴¹. Pentru Neugeboren „cea mai de seamă și serioasă conversație pentru bărbați este istoria; dar nu aceea critică micrologică care scormonește în denumiri și ani, cu atât mai mult însă prezentarea vie și realistă a oamenilor, a gândurilor și faptelor lor, a influenței lor asupra formării naționale, a binelui poporului și a marilor revoluții“⁴². Se aduce în atenția celor preocupați în cercetări istorice un nou concept de istorie, respingându-se metoda analitică, critica exclusiv erudită, savantă. Noul concept este cel schlöderian, corespunzând principiilor acreditate în „Vorstellung der Universalhistorie“, lucrare de circulație și referință în acel timp. Schlöder pleda pentru o „ordonare a realității factice supusă scopului“ și pentru reconsiderarea problemei cronologiei, în sensul de a nu deveni robul acesteia⁴³. În recenzia lui Herder a lucrării lui Schlöder despre istoria sașilor, noul tip de istorie este reafirmat alături de respingerea apriorismului kantian: „Adevărata filosofie a istoriei nu este a crea mental *a priori* sau a face istoria, ci a prezenta și ordona fapte“⁴⁴.

Afirmarea necesității unei reorientări a scrisului istoric semnifică o conștientizare a valorii distincte a istoriografiei epocii. Dar în timp ce istoriografia occidentală a veacului a intrat ferm în constelația unei concepții și metode realmente noi, studiile de istorie apărute în revista sibiană se îndreaptă spre coordonate similare doar prin câteva semnificative reflecții în recenzii și introduceri. Disocierea dintre teoria istoriografică mai evoluată și practica istoriografică este, se pare, o constantă a timpurilor în care se conturează salturi calitative în evoluția istoriografiei. Istoricii sași rămân încă atașați vechilor canoane. Cercetarea este empirică, rațiunea domină dar *esprit*-ul lipsește. Ei se mulțumesc de cele mai multe ori cu consemnarea faptelor, nefiind oamenii ideii aidoma confrăților lor apuseni. Istoria a rămas în mare măsură o disciplină, dar ea devine de acum înainte din ce în ce mai mult un mod de a cunoaște și interpreta lumea. Deocamdată însă, filosofia istoriei propusă de veac n-a reușit să străpungă bariera solidă ridicată de tradiție. Neugeboren, conștient de faptul că realizările istoriografiei savante autohtone nu îngăduie generalizări temeinice, justifică în articolul-program tipul de „istorie pragmatică“ și raportul informație-interpretare astfel: „Oricât de neînsemnate ar părea unui cap filosofic străduințele cercetătorilor critici, trebuie totuși ca acestea să-și păstreze indiscutabila valoare ca indispensabile lucrări pregătitoare. Numai că nu trebuie să le conferim o glorie forțată la care nu le putem îndreptăți. Meritul soldaților rămâne întotdeauna diferit de cel al gloriosului conducător de oaste“⁴⁵.

Metodologia ca și concepția reală a scrierilor din revistă recomandă în majoritatea cazurilor cuceririle anterioare ale istoriografiei săsești, cele ale epocii barocului, constituind o punte de trecere de la istoriografia savantă germană la istoriografia *Aufklärung*-ului. Apelul în primul rînd programatic la autoritățile istoriografiei iluministe, în realizările cărora se întrevide noutatea concepțională și metodologică, adaugă vechilor valori elemente noi. Noul model de savant și noul tip de istorie sînt decise de Hume, menționat în articolul-program, Gibbon, istoric care posedă „grația discursului“, devenind „model pentru posteritate“

⁴⁰ D. G. Neugeboren, *op. cit.*, p. 15.

⁴¹ *SQu*, VI, 1798, nr. 3, p. 280.

⁴² [D. G. Neugeboren], *Übersicht der neuesten Literatur*, în *SQu*, I, nr. 2, p. 256.

⁴³ A. L. Schlöder, *Vorstellung der Universalhistorie*, Göttingen, 1775, p. 240.

⁴⁴ *Schlöders Geschichte rezensiert von Vicepräsidenten Herder in Weimar*, în *SQu*, VII, 1801, nr. 1, p. 70.

⁴⁵ D. G. Neugeboren, *Über die Lage und Hindernisse...*, p. 2.

deoarece „toate opiniile judecătorilor gustului sînt de partea lui”⁴⁶ (despre „Istoria declinului și decăderii Imperiului roman”), Johannes Müller a cărui „Geschichte der Schweizerischen Eidgenossenschaft”, Leipzig, 1788, este o „capodoperă de spirit inimitabil”⁴⁷, Schiller și Schröck. Pentru M. Lebrecht care în „Viața lui Ioan Corvin” îl citează pe D. Cantemir cu privire la istoria otomană⁴⁸, genul istorico-biografic beneficiază de două modele-ideal inegalabile: Plutarh și Robinson⁴⁹. Potrivit propriei mărturisiri lucrarea se înscrie în genul acelor *éloges historiques* ale istoricilor francezi contemporani⁵⁰.

Audiența cea mai largă se acordă școlii istorice de la Göttingen. Revistele de istorie recomandate sînt „Staatsanzeiger” a lui Schlözer și „Göttingisches historisches Magazin” de Meiner și Spittler. J. Ch. Gatterer, întemeietorul „Academiei istorice”, este model pentru cercetările de geografie politică și statistică. J. K. Eder citează în recenziile sale pe Schlözer și Gatterer, dar referințele îi cuprind și pe A. Muratori și P. Bayle. Referința politico-ideologică se întemeiază pe Pitt, Mirabeau și Cardinalul de Retz.

Studiile și articolele publicate de revistă continuă în general tematica perioadei anterioare, a istoriografiei baroce târzii. Istoria nu se prezintă ca un domeniu individualizat al activității literare, fiind puternic pătrunsă de enciclopedism. Din cele 48 de studii și articole de istorie, 21 sînt de istorie instituțional-juridică și politică. Informația și interpretarea caută o justificare și o explicație rațională a tuturor instituțiilor naționale. Încă privilegiile și constituția erau esența unificatoare a națiunii, la acestea alăturîndu-se de acum treptat și limba. Se discută începuturile istoriei sașilor, *Andreanum*, originile și evoluția unor instituții locale, orășenești și ale Universității săsești, probleme de cronologie, diplomatică, heraldică și numismatică. Aceeași cultivare a științelor auxiliare ale istoriei pe care o întîlnim la Hofinstitute de la Viena, în alte istoriografii naționale din imperiu, la universitățile germane, Göttingen întemeindu-și recunoașterea și aportul la progresul științelor istorice în principal pe aceste realizări. Multe studii cuprind o documentare limitată spațial la localitatea de reședință a autorilor și împrejurimile acesteia. Istoria locală constituia o parte însemnată a activităților intelectuale, fiind cultivată cu grijă și zel. Ea se sprijină pe fapte precise, exactitatea informației fiind și în funcție de spațiul istoric redus supus cunoașterii. De importanță deosebită este publicarea cronicilor medievale, a analisticii timpurii, remarcîndu-se contribuțiile lui Johann Michael Ballmann, profesor gimnazial la Mediaș, la studiul începuturilor istoriografiei săsești. Se bucură de apreciere și cronicile contemporane, însemnările zilnice ale veacului premergător, apropiindu-se de genul memorialistic, căruia în optica timpului i se integrează.

Sub raport metodologic, marea cucerire a epocii imediat anterioare, menită a reorienta studiul începuturilor istoriei săsești, a fost inițierea cercetărilor rigurose științifice de filologie istorică prin Martin Felmer și Johann Seivert. Continuînd studiile lui Seivert, J. Binder, absolut al Göttingen-ului unde a avut ca profesor pe filologul și istoricul Ch. G. Heyne cu care se afla în corespondență și pe A. Heeren, a colaborat la „Siebenbürgische Quartalschrift” cu studiul „Despre limba sașilor din Transilvania”⁵¹. Etnografia este și ea atrasă înspre sfera explicației istorice, tinzînd însă în același timp a se constitui într-o știință autonomă. Un arti-

⁴⁶ Idem, *Übersicht der neuesten Literatur*, p. 226.

⁴⁷ Idem, p. 227.

⁴⁸ [M. Lebrecht], *Leben Johann Corvins*, în *SQu*, I, 1790, nr. 1. p. 39 și 44.

⁴⁹ Idem, p. 28.

⁵⁰ Idem, p. 29.

⁵¹ J. Binder, *Über die Sprache der Sachsen in Siebenbürgen*, în *SQu*, III, 1793, nr. 3, p. 265—267; nr. 4, p. 357—368.

col. semnat de Martin Schech tratează despre „Unele obiceiuri principale ale națiunii căsești”⁵².

Articolele de istorie veche indică un efort notabil în direcția reconsiderării metodologice și reevaluării ideologice a studiului antichității, care urma să fie cercetată mai critic, dar și mai îndrăzneț⁵³.

J. Filtsch a publicat masiv din moștenirea literar-istorică a lui J. Seivert (1735—1784). Cele peste cinci sute de pagini cuprind studii de istorie politică și constituțional-juridică, dar mai ales de *historia scholastica*, gen proliferat de istoriografia barocă, axat pe cercetări asupra istoriei culturale, abordată în manieră bio-bibliografică, lexicografică. Publicarea pe spații largi a unor lucrări postume — în cazul lui Seivert mai mult decât un volum și aproape jumătate din paginația lucrărilor de istorie din revistă — nu se explică numai prin valoarea lor, ci și prin insuficiența cercetărilor recente, a materialului nou.

Andreas Thorwächter, în timp ce era preot la Cluj, a cercetat probleme ale istoriei unitarienilor. În „Siebenbürgische Quartalschrift” a publicat două studii⁵⁴, dintre care cel despre tiparnițele unitariene se înscrie într-o problemă actuală pe plan european. În spațiul mai apropiat ex-iezuitul Michael Denis inițiasă o cercetare fructuoasă asupra cărții renascentiste vieneze⁵⁵.

Recenziilor și prezentărilor lucrărilor de istorie referitoare la polemica suplicantă li se acordă un spațiu larg. Sînt în număr mare (12), pretutindeni însă se menține un ton măsurat, în limitele controverselor de ținută științifică.

Revista a oferit cadrul optim publicării cercetărilor de istorie, intelectualii colaboratori nefiind constrînși să apeleze în exclusivitate la puținele reviste din afara Transilvaniei⁵⁶. Dimpotrivă, existența unei publicații proprii de specialitate a sporit interesul și pentru colaborarea la revistele străine din imperiu.

Științele naturale. Științele naturale sînt reprezentate prin 22 de studii și articole aparținînd următoarelor domenii: medicină și igienă, medicină veterinară și istoria medicinei (13), farmaceutică (2), geografie descriptivă și statistică, geologie, mineralogie, hidrologie și botanică (7). Unele numere cuprind aproape în exclusivitate studii de științe naturale, intenționîndu-se probabil redactarea unor numere unitare sub aspect tematic în ce privește cele două domenii principale (istoria și științele naturale), numai că insuficiența materialelor rareori o permitea. Se tratează despre epidemii de ciumă și variolă, epizootii, analize chimice ale apelor minerale, sînt descrise formațiuni geologice și peșteri. De importanță deosebită ca izvor istoric sînt statisticile observațiilor meteorologice, statistici cu privire la natalitate, mortalitate și răspîndirea unor boli și epidemii. Sînt contribuții care urmăresc scopul practic al popularizării, alte scrieri se adresează însă specialiștilor. Limbajul popularizator are uneori o nuanță sentimentalistă, în special în cazul descrierilor.

Două articole semnate de personalități de prestigiu ale vieții medicale se referă la probleme de medicină și igienă socială, subliniind unele priorități ale politicii de ocrotire socială.

⁵² M[artin] G[eorg] S[chech], *Beschreibung einiger der vorzüglichsten Gebräuche der Sächsischen Nation in Siebenbürgen*, în *SQu*, III, 1793, nr. 1, p. 29—56.

⁵³ J. Wolf, *Imaginea antichității în „Siebenbürgische Quartalschrift” (1790—1801) și „Siebenbürgische Provinzialblätter” (1805—1824)*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 425—429.

⁵⁴ A. Thorwächter, *Von den alten Buchdruckereien der sozinischen Glaubensverwandten oder sogenannten Unitarier in Siebenbürgen*, în *SQu*, IV, 1795, nr. 3, p. 264—283; idem, *Kirchen- und Schul-Staat der Unitarier in Siebenbürgen*, în *SQu*, V, 1797, nr. 1, p. 1—24.

⁵⁵ M. Denis, *Wiens Buchdruckergeschichte von Anbeginn bis 1560*, Wien, 1782; idem, *Nachtrag zur Buchdruckergeschichte Wiens*, Wien, 1793.

⁵⁶ În 1790 la răsărit de Viena ființau 5 publicații periodice de limbă germană; v. H. Réz., *op. cit.*, p. 130.

Andreas Wolff scrie „Despre unele însemnate dificultăți sanitare: menținerea sănătății publice în Transilvania și în special în districtul Sibiului”⁵⁷, iar medicul brașovean Martin Lange propune un „Plan privind îmbunătățirea instituției surorilor de caritate în districtul Țării Birsei”⁵⁸.

Recenziile. Sînt recenzate 51 de lucrări (27 scrise în limba germană, 11 în latină, 8 în maghiară și 5 în română) tipărite pe întregul cuprins al imperiului, prioritate avînd cele transilvănene și îndeosebi cele sibiene și ale editurii Hochmeister. Ne întîmpină o adevărată bibliotecă a secolului: lucrări de istorie, drept și jurisprudență, teologie și religie, științe și metafizică, beletristică și retorică, literatură de popularizare (almanahuri și calendare), carte didactică.

Din păcate rubrica „Privire asupra literaturii celei mai recente” semnată de D. G. Neugeboren, urmărind prezentarea unei panorame a vieții spirituale apusene, a fost abandonată în urma înăsprirea cenzurii. Ceea ce a publicat Neugeboren în primele două numere ale anului 1790 este însă de excepțională semnificație, oferind în cîteva cazuri posibilitatea alternării perspectivei național — european, pătrunderea relației săsesc-german și a problemei mediației valorilor engleze și franceze prin cultura germană. Neugeboren este receptiv la valorile cele mai solide ale momentului: Goethe, Schiller, Bürger, Richardson, Fielding. Un rol deosebit în cunoașterea traducerilor din literatura engleză a revenit publicației „Britische Bibliothek” din Leipzig, cunoscută și apreciată în mediul intelectual săsesc.

Semnificative pentru receptarea vieții spirituale germane sînt prezentările ample ale debaterilor privitoare la raporturile dintre puterea laică și cea ecleziastică, dintre stat și biserică⁵⁹, a polemicii în jurul filosofiei kantiene⁶⁰ și a spinozismului (polemica Lessing — Jakobi — Mendelssohn)⁶¹. Sub aparența imparțialității se ascunde încrederea în noua filosofie a lui Kant. Afirmația că „în literatura filosofică cel mai important lucru este reformarea metafizicii și a tuturor disciplinelor filosofice în partea lor metafizică”⁶², depășește cadrul constatativ, fiind o recunoaștere, premisa unei judecăți de valoare. Sînt prezentate luările de poziții pro-kantiene din „Jenaische Literaturzeitung” și antikantiene din „Deutsche Bibliothek”. Recunoașterea lui Neugeboren nu cuprinde nimic temerar: sistemul filosofic kantian a fost introdus în prelegerile anului 1791 ale lui F. Bouterwek chiar la Göttingen, acolo unde Meiners, Feder și Garve se dovediseră printre cei mai aprigi critici ai transcendentalismului. Pentru un gînditor iluminist Kant reprezenta o apoteoză a rațiunii umane, iar pentru un protestant era firesc ca sentimentul să apară alături de aceasta ca un component egal al vieții interioare. Puțini în acel timp au sesizat însă că filosofia kantiană este și o reală critică a rațiunii, stîrșind prin a o detrona.

Raționalismul filosofic se voia militant, pedagogic, în sensul cel mai înalt luminător, să facă omul mai bun și mai fericit. De aici preocupările insistente de pedagogie. Literatura pedagogică reconfirmă circulația în epocă a lui Locke, Rousseau, Campe. Alegerea se oprește în primul rînd asupra lucrărilor care erau compatibile sau purtau amprenta eticii protestante.

⁵⁷ A. Wolff, *Über einige erhebliche Hindernisse der Gesundheit in Siebenbürgen und besonders im Hermannstädter Bezirk*, în *SQu*, III, 1793, nr. 3, p. 208—240.

⁵⁸ [M. Lange], *Plan zur Verbesserung der Hebammenanstalten im Burzenländischen Distrikte*, în *SQu*, III, 1793, nr. 2, p. 114—119; v. și V. Bologa, *Ärzte und Gesundheitspflege bei den Siebenbürger Sachsen im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts*, în *FVL*, 7, 1964, nr. 2, p. 55—59 și U. M. Schwob, *Zur Medizingeschichte der Siebenbürger Sachsen*, în *Südostdeutsche Vierteljahrsblätter*, 18, 1969, p. 88—93.

⁵⁹ D. G. Neugeboren, *op. cit.*, p. 84—85.

⁶⁰ *Idem*, p. 94—98.

⁶¹ *Idem*, p. 98.

⁶² *Idem*, p. 94.

Din cele 39 de lucrări menționate, 34 aparțin unor autori germani, îndeosebi protestanți, 3 sînt din imperiu, iar 2 francezi.

Dorința lui Neugeboren era aceea de a orienta lectura. Modelul prezentărilor sale nu erau publicațiile germane în care recenziile dădeau nota activistă a conținutului. La el informația primează direcționînd „gusturile”: „Nu trebuie și nu pot fi recenzii în accepțiunea din »Göttingische Anzeigen«, »Jenaische Allgemeine Literaturzeitung«, »Deutsche Bibliothek« și altele. Nu vrem să elogiem scriitorii, nici să-i corectăm sau să-i osîndim. Ovațiile sau reproșurile noastre ar veni prea tîrziu. Cel mult ne vom permite să le reamintim concetățenilor noștri ce datorează adevărului și bunului gust... Cărți proaste vor fi luate în considerare numai în cazul în care pericolul necesită un avertisment“⁶³.

Din prezentările lui Neugeboren reiese o caracteristică a iluminismului săsesc: în timp ce elita politică și culturală nu se remarcă prin îndrăzneală în mișcarea spirituală proprie, ea participă la iluminismul german printr-o avangardă de încîntătoare receptivitate.

Problematica românească. Pe lângă informații referitoare la medicul oculist Ioan Piuariu-Molnar și la personalități ale vieții bisericești a românilor (necroloage, alegeri și numiri de episcopi)⁶⁴, rubrica recenziilor supune atenției sau aprecierii critice apariția unor cărți românești în tipografiile sibiene și la Iași. Caracterizate prin probitate, spirit critic și cunoașterea adîncită a realității românești, recenziile se recomandă ca locuri de interferență a culturilor română, maghiară și săsească.

Recenzentul „Calendarului iulian” apărut la începutul anului 1797 în tipografia lui P. Barth deplînge numărul ridicat al analfabeților în rîndurile populației românești. Constatarea impune o gîndire profundă, trăgîndu-și seva din idealul educării celor asupriți, filon esențial al gîndirii iluministe și al reformelor lui Iosif al II-lea.

Cu căldură este salutată apariția „Geografiei pe limba moldovenească” („De obște geografie...”) ieșită în august 1795 de sub teascurile tiparniței mitropolitane ieșene cu cheltuiala mitropolitului Moldovei Iacov Stamate. Recenzentul — se pare că este medicul A. Wolff⁶⁵, bun cunoscător al limbii române și al realităților românești, beneficiind de încrederea domnitorului Moruzi, a mitropolitului Iacov și a traducătorului manualului lui Buffier, episcopul Hotinului Amfilohie — a avut posibilitatea unei critici comparative a traducerii românești cu cea germană. Tirajul de 1000 de exemplare constituie pentru el un fapt îmbucurător și surprinzător, dar numărul scăzut al tipăriturilor moldovenești îl determină să-și exprime o firească îngrijorare⁶⁶. Recenziei i se alătură lista cronologică a principilor moldoveni (1352—1795) și informații despre orașele Iași și Suceava.

Considerații mai ample și mai riguroase oferă recenzia piesei „Ahiles la Schiro” de Metastasio, traducere a boierului bucureștean Iordache Slătineanu. Recenzentul se oprește asupra unor principii de ortografiere și traducere, urmate de scurte considerații privitoare la problematica traducerilor în limba română. Se recomandă opțiuni gîndite, traduceri din originale, nemediate, utilizarea unor norme gramaticale și a unei ortografii unice, îmbogățirea lexicului deficitar prin neologisme. Se încheie cu o critică sistematică a administrației fanariote, condamnîndu-se dezinteresul pentru propășirea culturală a țării și exploatarea nemiloasă practică de „guvernul despot”. Viața culturală a principatelor poate fi impulsionată numai printr-o reformare instituțională, educației revenindu-i locul de frunte. O măsură care se im-

⁶³ *Idem*, p. 82—83.

⁶⁴ Vezi I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *Românii în periodicele germane. 1778—1840. Bibliografie*, București, 1977.

⁶⁵ Presupunerea că autorul recenziilor ar fi Ioan Molnar Piuariu nu a fost convingător argumentată, colaborarea lui la *SQu* fiind totuși posibilă; v. M. Popa, *Date noi despre Ioan Molnar Piuariu*, în *Revista de istorie și teorie literară*, 24, 1975, nr. 4, p. 559—560.

⁶⁶ *SQu*, V, 1797, nr. 4, p. 385.

pune cu stringență este asigurarea libertății de deplasare în străinătate căreia i s-au ridicat obstacole, frînându-se frecventarea universităților⁶⁷.

6. *Considerații finale.* Deși nu reușește să reflecte reprezentativ realitatea epocii — ca de altfel orice produs cultural singular — „Siebenbürgische Quartalschrift“ contribuie la formarea unei imagini cuprinzătoare, în măsură să indice trăsături fundamentale ale acesteia. Condiționată de *Zeitgeist*-ul epocal și național, revista confirmă relațiile firești de interdependență care oricând se stabilesc între ideologie și cultură, între cultură și celelalte sfere ale vieții sociale. Actul cultural al apariției sale dobândește valoarea unui document social-politic, corespunzând din punct de vedere ideologic unui asalt împotriva uzurpării drepturilor — privilegiilor înscrise în constituția medievală.

Numeroase informații recomandă revista ca mijlocitor între culturile naționale transilvănene și între acestea și cultura europeană. Conjunctura istorico-politică a închis însă în bună parte perspectivele integrării trainice a culturii săsești în concretul unității culturale transilvănene.

Ca fenomen socio-cultural săsesc, revista denotă o deschidere spre obște, spre antrenarea unei elite mai numeroase și angajarea ei în circuitul european al ideilor. Încercând să cumuleze obiectivele esențiale ale colectivității naționale, ea stârnește o mișcare amplă de idei, o stare de spirit mai vibrantă, mai dinamică decât înainte, modelatoare de conștiințe, înzestrând elita intelectuală săsească cu un *Nationalgeist*, ce anunță miticul *Volksgeist* herderian.

Colaboratorii, o falangă de spirite întrunind largimile și mărimile epocii și pe ale fiecărui individ în parte, au fost oameni conștienți că munca este condiția oricărei realizări de seamă, s-au străduit și au scris. În cuprinsul revistei capodoperele și produsele de referință nu sint multe, planul empiric al realizărilor fiind depășit de intențiile programatice și configurația valorică reclamată ca model. Nu trebuie însă să judecăm întregul după detalii, fiind un mare merit că se scria cu bune, generoase și clare intenții.

Conținutul revistei evidențiază trecerea lentă de la stabilitate la mobilitate, de la tradițional la modern în modul de a concepe, cerceta și scrie istoria. Nu s-a făurit încă o nouă unitate între latura interpretativă și cea metodologică a cercetării, dar restructurările se limpezesc, indicând o nouă direcție. Operă de pionierat pentru publicistica științifică transilvăneană, apariția timp de unsprezece ani a revistei „Siebenbürgische Quartalschrift“ reprezintă un act de cultură prin care s-a încercat în mod meritoriu instituționalizarea cercetării și a comunicării științifice într-un moment de expansiune a scrisului și a formelor de comunicare și informare.

I. WOLF

DIE ANFÄNGE DER KULTURELL-WISSENSCHAFTLICHEN PUBLIZISTIK IN SIEBENBÜRGEN: DIE „SIEBENBÜRGISCHE QUARTALSCHRIFT“ (1790—1801)

(Zusammenfassung)

In der Folge des Zensuredikts Josephs II. von 1781 bildete sich auch in Siebenbürgen eine bis dahin unbekannte, alle Völkerschaften umfassende literarische Öffentlichkeit heraus. Die Lockerung der bestehenden Zensurvorschriften führte zu einem sprunghaften Aufschwung der publizistischen Aktivitäten. Es wuchs auch hier die Einsicht dass „Publizität“ eine ideologische Macht ist und bewussteinsbildend wirkt.

⁶⁷ *SQu*, VI, 1798, nr. 1, p. 80—85; v. și I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *op. cit.*, p. 254—255.

Die „Siebenbürgische Quartalschrift“ war das erste Gelehrtenblatt in Siebenbürgen. Sie übte eine operative Funktion aus, im Sinne der politischen Aktivierung der sächsischen Öffentlichkeit. Seine Mitarbeiter eröffneten den kulturell-publizistischen Kampf für die Beibehaltung der infragegestellten nationalen feudalständischen Vorrechte. Der politische Wert der veröffentlichten Geschichtsschriften richtet sich nach nationalen Interessen. Viel stärker als bisher war die siebenbürgisch-sächsische Geschichtsschreibung gezwungen, ihr Verhältnis zu den praktischen Bedürfnissen zu überprüfen. Es eröffnete sich ihr die Perspektive aus der Sphäre der Gelehrsamkeit in die Sphäre des politischen Handels versetzt zu werden.

In dem von D. G. Neugeboren unterzeichneten programmatischen Artikel „Über die Lage und Hindernisse der Schriftstellerei in Siebenbürgen“ — ein wahres Glaubensbekenntnis der siebenbürgisch-sächsischen Aufklärung — wird die Problematik der nationalen Kultureinrichtungen und -Politik eingehend erörtert. Die Appelle der „Siebenbürgischen Quartalschrift“ zielten auf Volksaufklärung und Nationalbildung. Das Blatt vermittelte neue Erkenntnisse auf dem Gebiet der Geschichte und Naturwissenschaften, war aktuellinformierend, scheinbar unparteilich und unaktivierend. Vor verschärften Zensurverhältnissen flüchtete sie nur dem Scheine nach in eine „Entpolitisierung“. Ihr Umlauf bezeugt dass sich auch in sächsischen Intellektuellen- und Leserkreisen zumindest ein Verständnis des neuen Funktionszusammenhanges von Kultur und Wirklichkeit angebahnt hatte. Das einbegrenzte, sich auf nationale Hauptaufgaben konzentrierte gesellschaftliche Leben hat offensichtlich auch auf die Geschichtsschreibungen jener Zeit abgefärbt. Zaghaft lösten sich die Geschichtsschreibung aus den traditionellen barocken Regeln und Wertungen, um neue Anschauungen und Methoden anzustreben. Das Erscheinen eines akademischen Gelehrtenblattes ist auch als Versuch zu werten, entsprechende und stabile Organisationsformen für die Geschichtsforschung zu schaffen.

UNELE ASPECTE PRIVIND ORGANIZAREA REGIMENTULUI GRĂNICERESC DIN CARANSEBEȘ*

Ținându-se cont de scopul pentru care au fost înființate regimentele de graniță, precum și de misiunile ce le aveau de îndeplinit atât în timp de pace cât și în timp de război, a fost necesară alegerea unor formule care să răspundă din punct de vedere organizatoric scopului propus. Astfel, după mai multe căutări și experimentări, s-a ajuns în final la o organizare care să fie adecvată sarcinilor ce le aveau de îndeplinit grănicerii în timp de pace și o organizare de război care să răspundă cerințelor cîmpului de luptă. Sigur că aceasta din urmă a trebuit să țină seama de organizarea celorlalte regimente de linie pentru a realiza o uniformitate pe întreaga armată, deoarece regimentele grănicerești în timp de război intrau în componerea diviziilor luptătoare.

În timp de pace regimentele grănicerești erau organizate teritorial cuprinzînd mai multe comune. Pe verticală, în scara ierarhică, mai multe regimente se aflau sub comanda unui comandament de brigadă, iar două sau trei brigăzi erau subordonate diviziei. În cadrul armatei imperiale, la Viena, se găsea Consiliul aulic de război, care era organizat pe mai multe secții și care avea în subordine întreaga organizare grănicerească. Regimentul de grăniceri era format din batalioane și companii, care la rîndul lor erau compuse din patru plutoane fără vreun rol în timp de pace, ele constituindu-se numai în procesul de instrucție.

În unitățile grănicerești formațiile de bază, atât din punct de vedere militar cât și administrativ, erau regimentul și compania și, mai rar, în unele cazuri, între acestea se interpunea batalionul ca formație tactică, cât și de control administrativ și militar.

Un regiment grăniceresc constituia o formație tactică, precum și un district teritorial administrativ, iar companiile, la rîndul lor, erau atât formațiuni militare, cât și circumscripții administrative¹.

Regimentele de grăniceri erau, din punct vedere militar, de infanterie². Totuși, printr-un decret imperial emis la 26 mai 1769 s-a dat ordin ca în organica regimentelor grănicerești să intre și subunități de artilerie, numărul soldaților de oștire s-a redus la 50, ca apoi aceștia să fie constituiți în unități separate de artilerie³.

În faza lor finală de organizare regimentele grănicerești erau formate în timp de pace din 12 companii și două batalioane active.

Regimentul de grăniceri din Caransebeș avea organizate cele 12 companii în comune grănicerești după cum urmează (fig. 1):

* Prezentul material face parte dintr-o lucrare în curs de apariție în cadrul Editurii militare.

¹ *Die K. K. Militärgrenze 1522—1881* (mit einer Gesamtbibliographie). Inaugural — Dissertation für Errangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Julius-Maximilians — Universität zu Würzburg Vorgelegt von Jakob Amstadt aus Nesselbach, Würzburg, 1969 (în continuare: Amstadt), p. 158.

² Gh. Barișiu, *Material pentru istoria regimentului 1 grăniceresc din Transilvania*, în *Transilvania* (Sibiu), an. XV, 1884, nr. 23—24, p. 180.

³ Valeriu Șotropa, *Districtul grăniceresc năsăudean*. Cluj-Napoca, 1975, p. 108.

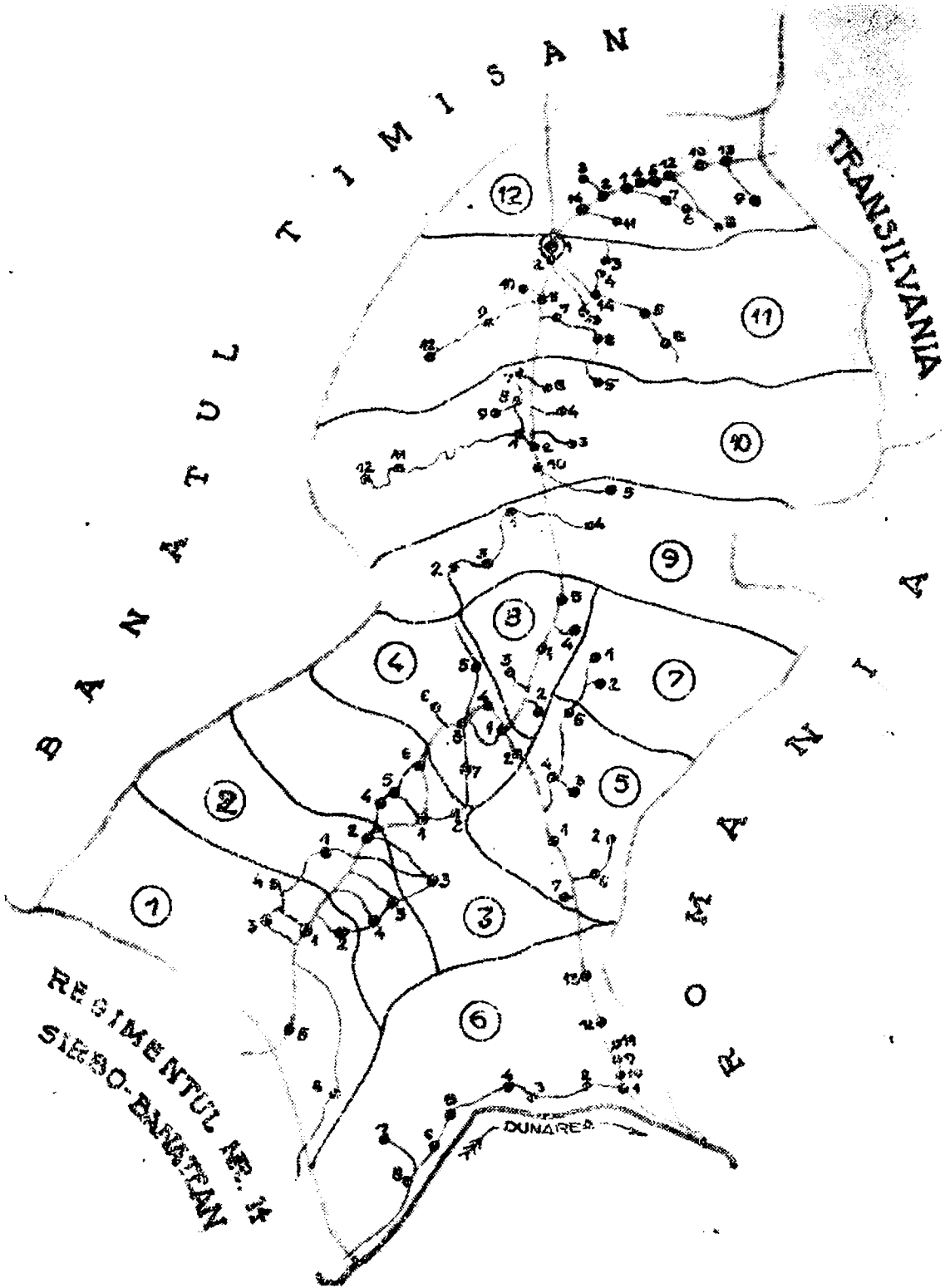

Fig. 1, a-b — Harta cu dispunerea teritorială

- COMPANIA 1^a CU SEDIUL LA DALBOȘET :** 1. DALBOȘET; 2. ȘOPOTUL VECHI; 3. MOCERIȘ; 4. LĂPUȘNIC; 5. ȘOPOTUL NOU; 6. RAVENSCA.
- COMPANIA 2^a CU SEDIUL LA BOZOVICI :** 1. BOZOVICI; 2. PRILIPET; 3. BANIA; 4. CÎRBOVĂȚ.
- COMPANIA 3^a CU SEDIUL LA PRIGOR :** 1. PRIGOR; 2. PUTNA; 3. RUCĂRIA (EFTIMIE MURGU); 4. FATAȘ; 5. BORLOVENII VECII; 6. BORLOVENII NOI (BREAZOVA).
- COMPANIA 4^a CU SEDIUL LA PETNIC :** 1. PETNIC; 2. IABLANIȚA; 3. LĂPUȘNICEI; 4. GLOBUCRAIOVA; 5. MEHADICĂ; 6. PIRVOVA; 7. ȘUMITA.
- COMPANIA 5^a CU SEDIUL LA MEHADIA :** 1. MEHADIA; 2. BĂILE HERCULANE; 3. VALEA BOLVAȘNITA; 4. FLUGOVA; 5. GLOBURĂU; 6. PETINȘCA; 7. BÎRZA.
- COMPANIA 6^a CU SEDIUL LA ORȘOVA :** 1. ORȘOVA; 2. EȘALNIȚA; 3. OGRADENA NOUA; 4. OGRADENA VECHIE; 5. DUBOVA; 6. FLAVIȘEVITA; 7. EISENTHAL; 8. TIȘOVITA; 9. JUPĂLNICUL VECI; 10. JUPĂLNICUL NOU; 11. TUFARI; 12. CORAMNIC; 13. TOPLET.
- COMPANIA 7^a CU SEDIUL LA CORNEREVA :** 1. CORNEREVA; 2. BOGÎLTIN.
- COMPANIA 8^a CU SEDIUL LA CORNEA :** 1. CORNEA; CRUȘOVAT; 3. CUPTOARE; 4. CÂNCEA; 5. DOMAȘNEA.
- COMPANIA 9^a CU SEDIUL LA TEREGOVA :** 1. TEREGOVA; 2. VERENDIN; 3. LUCĂVIȚA; 4. RUSCA; 5. FENEȘ.
- COMPANIA 10^a CU SEDIUL LA SLATINA :** 1. SLATINA TIMIȘ; 2. SADOVA VECHE; 3. SADOVA NOUA; 4. ILOVA; 5. VÎNCIOROVA; 6. VĂLIȘOARA; 7. PETROȘNITĂ; 8. BUCOȘNITĂ; 9. GOLET; 10. ARMENIȘ; 11. WEIDENTHAL (BREDU NOU); 12. WOLFSBERG (GĂRIȚA).
- COMPANIA 11^a CU SEDIUL LA CARANSEBEȘ :** 1. CARANSEBEȘ; 2. CARANSEBESUL NOU; 3. CICLENI; 4. DALCI; 5. TURUL RUENI; 6. BORLOVA; 7. BOLVAȘNITĂ; 8. CÎRPA (VALEA TIMIȘULUI); 9. FOIANA; 10. BUCHIN; 11. LINDEFELD; 12. ZĂCNA; 13. ZERVEȘTI.
- COMPANIA 12^a CU SEDIUL LA OHABA BISTEA :** 1. OHABA BISTEA (OTELU RĂȘU); 2. OBREȚA; 3. CIUTA; 4. GLIMBOCA; 5. CIREBA; 6. CRÎȘMA; 7. MAGURA; 7-MAI; 8. MĂRU; 9. MARGA; 10. VALEA MARE (VALA BISTREI); 11. VARE; 12. ZĂVOI; 13. VOISLOVA; 14. IAZ.

Compania 1 cu sediul la Dalboșeț avea în subordine comunele Dalboșeț, Sopotul Vechi, Mocerîș, Lăpușnic, Sopotul Nou și Ravensca;

Compania a 2-a cu sediul la Bozovici avea în subordine comunele Bozovici, Prilipeț, Bănia și Gîrbovăț;

Compania a 3-a cu sediul la Prigor avea în subordine comunele Prigor, Putna, Rudăria (azi Eftimie Murgu), Pătaș, Borloveni Vechi și Borloveni Noi (azi Breazova);

Compania a 4-a cu sediul la Petnic avea în subordine comunele Petnic, Iablanița, Lăpușnicel, Globucraiova, Mehadica, Pîrvova și Sumița;

Compania a 5-a cu sediul la Mehadia avea în subordine comunele Mehadia, Băile Herculan, Valea Bolvașnița, Plugova, Globurău, Pecinișca și Bîrza;

Compania a 6-a cu sediul la Orșova avea în subordine comunele Orșova, Eșelnița, Ogradena Nouă, Ogradena Veche, Dubova, Plavișevița, Eibenthal, Tișovița, Jupalnicul Vechi, Jupalnicul Nou, Tufări, Coramnic și Topleț;

Compania a 7-a cu sediul la Cornereva avea în subordine comunele Cornereva și Bogîltin;

Compania a 8-a cu sediul la Cornea avea în subordine comunele Cornea, Crușovăț, Cuptoare, Cănicea și Domașnea;

Compania a 9-a cu sediul la Teregova avea în subordine comunele Teregova, Verendin, Luncavița, Rusca și Feneș;

Compania a 10-a cu sediul la Slatina avea în subordine comunele Slatina Timiș, Sadova Veche, Sadova Nouă, Ilova, Vîrciorova, Vălișoara, Petroșnița, Buceșnița, Goleț, Armeniș, Weidenthal (azi Brebu Nou) și Wolfsberg (azi Gărina);

Compania a 11-a cu sediul la Caransebeș avea în subordine comunele Caransebeș, Caransebeșul Nou, Cîcleni, Dalci, Turnu Ruieni, Borlova, Bolvașnița, Cîrpa (azi Valea Timișului), Poiana, Buchin, Lindenfeld, Zlagna și Zervești;

Compania a 12-a cu sediul la Ohaba avea în subordine comunele Ohaba Bistra (azi înglobată la Oțelu Roșu), Obreja, Ciuta, Glimboca, Cîreșa, Crișma (azi Măgura), Mal, Măru, Marga, Valea Mare (azi Valea Bistrei), Var, Zăvoi, Voislova și Iaz.

Repartizarea comunelor grănicerești pe companii avea la bază criterii teritoriale și demografice.

Organizarea mai sus amintită suferă unele modificări în anul 1872, cînd comuna Sumița trece, cu aprobarea Comandamentului militar din Timișoara, de la Compania a 4-a la Compania a 2-a⁴.

Îndatoririle regimentelor grănicerești erau inserate în legile grănicerești, precum și în ordinele emise de eșaloanele superioare îndreptățite să facă aceasta, din care desprindem că: „îndatorirea principală a tuturor valahilor grăniceri este ca atît în timp de război cît și în timp de pace să se grijească de apărarea graniței, să fie de strajă în graniță și la poteci, să mențină siguranța țării prin urmărirea hoșilor și împiedicarea importului și exportului de mărfuri și bucate prohibite, precum și prin prinderea, în conformitate cu ordinele date de mai marii lor, a tuturor prevaricațiilor de orice fel ar fi și a trecerii graniței, să îndeplinească fără excepție toate acele servicii care li se vor impune prin comandantul lor și prin ofițerii superiori și de stat major”⁵.

Avînd în vedere că una din misiunile regimentului de graniță era aceea de a face paza frontierei imperiului, pe întregul cordon au fost fixate posturi de pază repartizate pe companii

⁴ Arhivele Statului, Filiala Caransebeș. Fond regiment de graniță nr. 13 româno-bănățean, Act C. V. 852/1872 (în continuare: F. A. S. Csebeș).

⁵ Ion Rusu, *Cîteva date privind vechea organizare administrativă și judiciară a unor teritorii din județul Bistrița-Năsăud*, în *Fiile de istorie*, 1975, p. 132.

unde grănicerii se rînduiau la serviciu după graficul întocmit de comandantul de companie.

Numărul posturilor pe întregul cordon era variabil în funcție de situația politică sau din alte cauze. În anul 1838, de pildă, în regimentul caransebeșean erau 205 posturi de graniță, totalizînd un număr de 546 militari, din care 8 subofițeri, 3 sergenți, 32 de caporali, 1 toboșar, 101 frunțași și 401 soldați. Numărul militarilor destinați serviciului la un post de pază era între 3 și 12. La aceste posturi se mai adaugă și paza interioară în cadrul regimentului, pază ce cuprindea un număr de 213 militari, din care un ofițer, 2 subofițeri, 1 sergent, 16 caporali, 1 toboșar, 25 frunțași și 164 soldați. Din paza interioară făceau parte posturile de la statul major al regimentului, paza posturilor peste rîurile Timiș, Bistra, Caraș și iscoadele ce erau instalate la Băile Herculane, precum și sentinelele din portul Orșova și sărăria din Caransebeș și Mehadia⁶.

În situația în care, din diferite motive, anumite posturi de pază de la cordon se desființau, în intervalul rămas liber, dacă era mai mare, prin ordinul regimentului se organiza un serviciu permanent de patrulare și se instalau posturi de pîndă în locurile ușor de trecut, în așa fel ca paza cordonului să se facă și pe mai departe în bune condiții⁷. Erau însă și cazuri cînd datorită înghețării Dunării, de pildă, numărul posturilor la fluviu creștea în așa fel ca pe podul de gheață să nu se poată strecura nimeni pentru a trece granița în mod clardestin⁸.

Rîndul la serviciu la posturile de pază era planificat de companie, aceasta îngrijindu-se și de transportul alimentelor de la comună la cordon la posturile de pază⁹. Pentru o mai bună evidență a acestor posturi de pază, regimentul a luat măsuri de ridicare topografică a drumurilor și potecilor spre cordon, elaborînd pentru fiecare companie lucrări cu descrierea lor¹⁰.

Pentru a se reglementa serviciul de cordon, în anul 1865 s-a publicat un regulament care, printre altele, preciza că pe cordon existau posturi principale și posturi medii. Posturile principale, conform acestui regulament, nu erau situate pe linia graniței exterioare, ci pe puncte care au corespuns condițiilor militare de observare și apărare a liniei de graniță și au fost comandate de ofițeri sau subofițeri, pe cînd posturile situate între cele principale se găseau dispuse în imediata apropiere a graniței și erau comandate de subofițeri sau gradați. Pentru a mări gradul de vigilență al soldaților la posturile de pe cordon, s-a hotărît ca o treime sau în anumite cazuri două treimi din suma obținută prin vînzarea la licitație a mărfurilor de contrabandă confiscate să fie acordate soldatului grănicer care le-a descoperit¹¹.

Schimbarea posturilor de pe cordon se făcea din 8 în 8 zile, efectivul planificat pentru serviciu fiind obligat să se adune de regulă la sediul companiei unde era verificat asupra echipamentului, armamentului și a muniției, apoi sub comandă era dus la cordon în așa fel ca toate posturile să fie schimbate dimineața pînă la ora 8. La cordon posturile erau inspectate în permanență, comandantul companiei o dată la 24 de ore, iar ofițerii și subofițerii făceau controalele lor la posturi de două ori pe zi¹².

În funcție de pericolul ce amenința granița — și acesta putea fi un atac iminent sau numai o amenințare — precum și de prezența în țările vecine a bolilor molipsitoare, atît pen-

⁶ F.A.S. Csebeș. Cp. Dalboșet, Act 122/1838.

⁷ F.A.S. Csebeș. Cp. Dalboșet, Act 489/9 sept. 1869.

⁸ F.A.S. Csebeș. Cp. Dalboșet, Act 33/1840.

⁹ F.A.S. Csebeș. Cp. Prigor, Act V. 1598/10 dec. 1858.

¹⁰ F.A.S. Csebeș. Cp. Prigor, Act V. 33/13 ianuarie 1862.

¹¹ Dr. I. H. Schwicker, *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*, Wien, 1883 (în continuare: Schwicker), p. 372—373.

¹² Josef Hostinek, *Die K. K. Militär-Grenze und ihre Verwaltung*, Wien, 1861 (în continuare: Hostinek, iar cifrele arabe 1, 2 indică volumul), vol. 2; p. 401—402.

tru animale cît și pentru populație, s-au stabilit pentru serviciul de cordon trei perioade, grade sau stări de alarmare în care numărul grănicerilor creștea sau scădea. Pentru regimentul caransebeșean, de pildă, în anul 1769 efectivul total al posturilor pentru perioada liniștită era de 406 grăniceri, pentru perioada amenințată sau suspectă era de 844 de grăniceri, iar pentru perioada periculoasă, pe cordon se găseau 1286 de grăniceri¹³.

Grănicerii aflați în posturile de pază de pe cordon erau obligați să vegheze ziua și noaptea, iar la ivirea unui pericol grănicerii dădeau semnalele de alarmă stabilite, care în cele mai dese cazuri erau formate din agenți călări sau pe jos, semnale acustice, strigăte, fluierături sau focuri de armă și optice, ultimele fiind cunoscute sub denumirea de „stîlpi de foc”, în urma cărora întreaga populație bărbătească din graniță trebuia să ajungă la cordon la locurile dinainte stabilite¹⁴.

Pentru a se evita un atac prin surprindere se întocmea un plan de apărare care cuprindea locurile de adunare ale soldaților din graniță, punctele de sprijin ce trebuiau organizate și locul lor de dispunere pe mai multe variante și direcțiile de retragere a fiecărui post de pază, la acest plan adăugându-se și semnalele de alarmă. Acest plan de apărare trebuia să-l ia la cunoștință toți ofițerii care făceau de serviciu la cordon¹⁵.

Apărarea cordonului nu cădea în exclusivitate numai în sarcina posturilor de pază sau a gloatei înarmate. S-a constituit pentru aceasta un sistem bine chibzuit, format din mai multe linii de apărare din care prima era a posturilor de pază care de altfel luau primul contact cu dușmanul, linia a doua era deja organizată din poziții de apărare, iar a treia linie era mai în interior și era formată dintr-o salbă de fortificații ce aveau menirea să adăpostească atît pe luptătorii ce le ocupau încă dinainte, cît și pe grănicerii care de la posturile de pe cordon se retrăgeau canalizînd atacatorul spre aceste puncte fortificate care intrau în funcție. Și sistemul de cetăți era format, la rîndul său, din două linii: prima fiind mai aproape de linia frontierei — Petruwaradin, Brod etc. — iar cea de a doua fiind mai în interior — Arad, Timișoara, Alba Iulia etc.¹⁶.

Din punct de vedere al serviciului militar, în timp de pace, soldatul se afla la casa lui pe teritoriul companiei respective, era chemat la serviciu la cordon atunci cînd îi venea rîndul și în acest caz stătea în postul de pază 8 zile, iar pentru instruire era chemat sub arme pentru 14 zile pe an și în acest caz un soldat totaliza în timp de pace 140 de zile cînd se găsea sub arme, restul timpului folosindu-l pentru gospodăria din care făcea parte¹⁷.

Conducerea militară și administrativă pe teritoriul regimentului de graniță revenea în exclusivitate comandantului de regiment, ajutat de un locotenent major (adjutant) și doi maiori din care unul îndeplinea și funcția de comandant de cordon. Cei doi maiori îndeplineau și funcția de comandanți de batalioane, ei executînd inspecțiile pe linie militară și administrativă pe teritoriul companiilor din subordine.

Din statul major al regimentului mai făceau parte:

- ajutorul comandantului de regiment pentru instrucția militară;
- un maior sau un căpitan care răspundea de partea administrativă de pe teritoriul regimentului și care de regulă rămînea comandant la partea sedentară atunci cînd regimentul pleca la manevre sau război;

¹³ Antoniu Marchescu, *Grănicerii bănățeni și comunitatea de avere*, Caransebeș, 1941 (în continuare: Marchescu), p. 84.

¹⁴ Schwicker, p. 60.

¹⁵ Hostinec, 2, p. 402.

¹⁶ *Die K. K. Militärgrenze und deren Grundgesetze.* Eine kulturhistorische Skizze verfasst, zusammengestellt und erläutert von Leopold Martin Krainz, Wien, 1866 (în continuare: Krainz), p. 25.

¹⁷ Krainz, p. 24.

- mai mulți auditori cu gradul de căpitan sau locotenent major în domeniul justiției militare;
- un inginer pentru eventualele construcții;
- un maestru forestier pentru partea silvică;
- un medic de regiment pentru asistența sanitară;
- un director al școlilor naționale grănicerești;
- mai mulți militari pentru funcțiile de magazioneri (din care cel mai în vîrstă era numit șef sau comandant);
- un medic veterinar și un fierar pentru asistența veterinară.

Companiile erau conduse de comandanți de companie care aveau gradul de căpitan, fiind ajutați de un locotenent și un sublocotenent care își aveau locuința în mod obligatoriu pe teritoriul companiei din care făceau parte. În afară de aceștia la companii se mai găseau: un plutonier, mai mulți caporali și frunțași. Tot la oficiile de companii se mai aflau de regulă un medic principal sau secundar, un silvicultor și învățătorul școlii.

Avîndu-se în vedere faptul că regimentelor grănicerești li se încredințează, pe lîngă misiunea de a face paza graniței, și misiunea de a participa la luptă, trebuiau aduse anumite modificări în structura organizatorică, în primul rînd pentru a avea efective implicit putere de foc la fel cu regimentele de linie și în al doilea rînd să poată executa, cu efectivele rămase, și pe mai departe misiunea de pază a graniței în cazul cînd acțiunile de luptă se desfășurau pe alte teatre de operațiuni.

Față de aceasta, la 4 august 1808 împăratul dă o patentă cu privire la armată care, printre altele, prevedea că „în bătăliile ce se fac în mai multe forme, rezervele și alte orînduiri întocmite pentru apărare nu ajung sfîrșitul care se așteaptă dacă atunci nu se introduce cînd începe bătaia. Pentru aceasta noi am încheia ca așa orînduiri întru aceia vreme să se facă, cînd cu toți regii țărilor din împrejur avem pace. Ca întîmplîndu-se să ne fie lipsită, cu ticneală să putem făgădui urmare bună și spre acest sfîrșit în ținuturile noastre din țara nemțească și din Galiția încă în 12-lea mai după calendarul nou, adică în 30-lea lui aprilie, a anului curgător pentru fiecare regiment pedestraș de linie s-au ridicat batalioane de rezervă și îndată la exerciții s-au și pus: apoi în al 9-lea iunie, iar după calendarul nou adică în 28-lea mai acestui an organizația puteri de aici spre apărarea ținutului patriei care le-am orînduit și am împreunat. De la această orînduire pentru apărarea ținutului țării foarte folosite, credincioșii noștri militari din graniță, care pe lîngă așezămîntul cel original al grănicerilor și așa toți cum se nasc sînt ostași și care în timpurile cele de demult cu virtute în bătaie sau deschilinit, ne vor rămîne afară. Drept aceea, noi prin aceasta orînduim ca pentru fiecare regiment pedestraș de la graniță în rezervă să se afle apoi fără de aceasta la granițele militarești a Croației, Slavoniei și a Banatului încă un batalion pedestru pentru apărarea ținutului să se ridice”¹⁸.

Patenta la care ne referim a fost dată cînd pe plan european se desfășura epopeea napoleoniană, țările bătrînului continent, inclusiv Austria, fiind implicate în lupta împotriva Franței.

Măsurile luate de puterile coalizate erau menite să contracareze acțiunile întreprinse de Napoleon, care, după ce a obținut consulatul, a trecut la reorganizarea armatei franceze în primul rînd și în al doilea rînd aceste măsuri sînt o urmare firească a insucceselor pe care le-au suferit coalițiile europene în campaniile anilor 1800, 1802, 1803 și 1805.

Deci, patentă imperială prevedea ca și regimentul caransebeșean, pe lîngă cele două batalioane existente în timp de pace, să mai înființeze pe timp de război un batalion de rezervă și încă unul destinat pazei în continuare a frontierei.

¹⁸ F.A.S. Csebeș. Regiment document fără număr.

Pentru a se realiza trecerea cînd mai grabnică de la organizarea de pace la cea de război, se luau încă din timp de pace o serie de măsuri încît această trecere să se facă în mod organizat și pentru aceasta fiecare companie înainta anual la statul major al regimentului tabele cu recruții ce urmau să fie înrolați¹⁹. Din această cauză regimentul avea în permanență o situație precisă a recruților ce urmau să fie încorporați, a soldaților ce se găseau sub arme, precum și a soldaților trecuți în rezervă și care puteau fi în orice moment chemați în activitate și în funcție de aceste situații regimentul întocmea un plan de mobilizare care consta, în primul rînd, din modul de organizare al regimentului în caz de război, modul de adunare, precum și modul de asigurare a pazei graniței atît timp cît regimentul era mobilizat pentru manevre sau război.

La instruirea efectivelor pentru trecerea de la organizarea de pace a regimentului la organizarea de război a acestuia, se făceau exerciții gen manevre de mare amploare care aveau drept scop și punerea în aplicare a planului întocmit în acest scop, verificîndu-se astfel viabilitatea și aplicabilitatea lui²⁰.

Organizarea de război a regimentului nu s-a realizat în aceleași condiții și cu aceleași efective constituite în subunități identice. De regulă, regimentul la război era constituit din trei batalioane cu cîte șase companii identic organizate și un batalion de rezervă, iar la deplasările acestora se forma un al cincilea batalion pentru paza graniței²¹. Au fost însă cazuri, ca de pildă în anul 1849, cînd regimentul caransebeșean a plecat cu toate cinci batalioanele în campanie, rămînînd în graniță doar gloata. Batalioanele la rîndul lor nu aveau întotdeauna o structură organizatorică identică. Așa, de exemplu, în anul 1849 batalioanele regimentului aveau toate în organica lor cîte șase companii, totalizînd astfel 30 de companii cu care a plecat în afara graniței²², iar în anul 1866 numărul companiilor se ridica la 22, realizîndu-se, după cum am văzut, organizarea celor trei batalioane pe cîte șase companii, iar batalionul patru organizat pe patru companii²³, în anul următor, regimentul avea în compunerea sa de război patru batalioane, fiecare batalion avînd cîte patru companii identic organizate²⁴.

Desigur, toate cele arătate mai sus erau cazuri excepționale rezultate din situațiile grele ale imperiului, dar regula generală era aceea a formării regimentului la război din trei batalioane a cîte șase companii fiecare, iar batalionul al patrulea organizat pe patru companii.

Efectivul de război al unei companii se realiza de regiment prin repartizarea de către statul-major a soldaților încorporați și a celor din rezervă din evidența companiilor excedentare în timp de pace. Pentru aceasta, fiecare companie existentă înainta anual regimentului cu ocazia trecerii în rezervă a contingentului instruit și a încorporării recruților, de regulă în luna octombrie, liste cu existentul în soldați activi și cei trecuți în rezervă destinați înfînțării batalioanelor 3 și 4 precum și a batalionului destinat pazei cordonului. Aceste tabele se centralizau la regiment, unde se întocmeau planurile și tabelele cu compunerea de război a regimentului, compunerea din care rezulta numărul de companii ce se formau în caz de război, efectivul acestora și cum se realiza el prin mutarea soldaților de la o companie la alta.

În timp de război o companie era formată din: 1 comandant de companie cu grad de căpitan sau maior, 1 locotenent, 2 sublocotenenți, 2 plutonieri, 12 caporali, 1 gornist, 2 tam-

¹⁹ F.A.S. Csebeș. Cp. Prigor, Act 2185/14 dec. 1846.

²⁰ F.A.S. Csebeș. Cp. Dalboșet, Act 122/1838.

²¹ Amstadt, p. 217.

²² Marchescu, p. 224.

²³ Ioan Bartolomeiu, *Schițe istorice și culturale despre teritoriul fostului regiment ces. reg. grăniceresc nr. 13 român-bănățean*, Caransebeș, 1892, p. 5.

²⁴ Vezi nota 20.

buri, 12 frunțași, 2 dulgheri, 160 de soldați, 20 de pușcași și 3 ordonanțe, totalizându-se un efectiv de 218 militari²⁵.

În anul 1867 compunerea de război a regimentului era pe 16 companii, realizându-se prin mutări de efective (fig. 2); Compania I era formată din compania Dalboșeț care repartiza 86 de militari, compania Mehadia care repartiza 72 de militari, compania Slatina care repartiza 98 de militari; Compania a 2-a era formată din compania Bozovici care repartiza 97 de militari, compania Orșova care repartiza 36 de militari și compania Teregoва care repartiza 94 de militari; Compania a 3-a era formată din compania Prigor care repartiza 89 de militari, compania Caransebeș care repartiza 81 de militari și compania Ohaba care repartiza 56 de militari; Compania a 4-a era formată din compania Petnic care repartiza 95 de militari, compania Cornea care repartiza 54 de militari și compania Caransebeș care repartiza 78 de militari; Compania a 5-a era formată din compania Mehadia care repartiza 50 de militari, compania Dalboșeț care repartiza un număr de 78 de militari și compania Slatina care repartiza 98 de militari; Compania a 6-a era formată din compania Orșova care repartiza 44 de militari, compania Bozovici care repartiza 91 de militari și compania Teregoва care repartiza 92 de militari; Compania a 7-a era formată din compania Cornereva care repartiza 90 de militari, compania Prigor care repartiza 81 de militari și compania Ohaba care repartiza 56 de militari; Compania a 8-a era formată din compania Cornea care repartiza 60 de militari, compania Petnic care repartiza 90 de militari și compania Caransebeș care repartiza 76 de militari; Compania a 9-a era formată din compania Teregoва care repartiza 77 de militari, compania Orșova care repartiza 37 de militari, compania Bozovici care repartiza 86 de militari, compania Caransebeș care repartiza 4 militari și compania Ohaba care repartiza 22 de militari; Compania a 10-a era formată din compania Slatina care repartiza un număr de 82 de militari, compania Mehadia care repartiza un număr de 38 de militari, compania Dalboșeț care repartiza 74 de militari și compania Ohaba care repartiza 33 de militari; Compania a 11-a era formată din compania Caransebeș care repartiza un număr de 85 de militari, compania Cornea care repartiza un număr de 56 de militari și compania Petnic care repartiza un număr de 84 de militari; Compania a 12-a era formată din compania Ohaba care repartiza 67 de militari, compania Cornereva care repartiza 82 de militari și compania Prigor care repartiza 78 de militari; Compania a 13-a era formată din compania Dalboșeț care repartiza 73 de militari, compania Cornereva care repartiza un număr de 59 de militari, compania Caransebeș care repartiza un număr de 90 de militari și compania Teregoва care repartiza un număr de 4 militari; Compania a 14-a era formată din compania Bozovici care repartiza un număr de 106 militari, compania Orșova care repartiza un număr de 27 militari și compania Ohaba care repartiza un număr de 94 militari; Compania a 15-a era formată din compania Prigor care repartiza un număr de 91 militari, compania Mehadia care repartiza un număr de 40 militari, Compania Slatina care repartiza un număr de 81 militari și compania Teregoва care repartiza un număr de 15 militari; în sfârșit, compania a 16-a era formată din compania Petnic care repartiza un număr de 87 militari, compania Cornea care repartiza un număr de 78 militari, compania Teregoва care repartiza un număr de 59 militari și companiile Slatina și Ohaba care trebuiau să repartizeze câte un militar²⁶.

Potrivit prevederilor ordinului de zi din anul 1876 în care figura forma de organizare mai sus amintită, se prevedea ca o companie să aibă un efectiv de 226 militari. În același ordin de zi se prevede și mutarea ofițerilor și subofițerilor în cadrul subunităților atât la cele existente în timp de pace cât și la cele care se înființau la război. Se poate afirma pe bună

²⁵ F.A.S. Csebeș. Cp. Dalboșeț, Act U. 565/1850.

²⁶ F.A.S. Csebeș. Cp. Bozovici, Act U. 54/1867.

SITUAȚIA

REPARTIZAREA EFECTIVELOR DE LA COMPANIILE EXISTENTE LA PACE LA COMPANIILE CARE SE ÎNFINȚEAZĂ LA RĂZBOI CONFORM ORDINULUI NR. 4590 DIN 31.12.1866 AL MINISTERULUI DE RĂZBOI

COMPANII EXISTENTE LA PACE		COMPANII CARE SE ÎNFINȚEAZĂ LA RĂZBOI																
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	TOTAL
1	DALBOSET	86				78					74			73				311
2	BOZOVICI		97				91			86					106			380
3	PRIGOR			89				81					78			91		339
4	PETNIC				95				90			84					87	356
5	MEHADIA	42				50					38					40		170
6	ORSOVA		36				44			37					27			144
7	CORNEREVA			81				90					82	59				312
8	CORNEA				54				60			56					78	248
9	TEREGOVA		94				92			77				4		15	59	341
10	SLATINA	96				98					82					81	1	360
11	CARANSEBES				78				76	4		86		90				334
12	OHABA			56				56		22	33		67		94		1	329
TOTAL		226	227	226	227	226	227	227	226	226	227	226	227	226	227	227	226	3624

* ARRIVELE STATULUI FILIALA CARANSEBES FONDO GRANGERESC
COMPANIA BOZOVICI ACT. U. 54/1867

dreptate că aceste situații centralizatoare nu erau altceva decât planuri de mobilizare care prevedeau trecerea regimentului de la compunerea de pace la compunerea de război.

În aceste planuri de mobilizare se prevedea ca trecerea de la compunerea de pace la cea de război să se realizeze în 48 de ore și dacă subliniem faptul că prin noțiunea de mobilizare a regimentului grăniceresc se înțelege transmiterea ordinului de la regiment la cele 12 companii, alarmarea acestora în vederea punerii lor în stare de război și aducerea lor la Caransebeș sau în alt loc, nu dăm seama că timpul pentru realizarea acestor activități era destul de scurt, mai ales dacă avem în vedere suprafața mare pe care se întinde regimentul și numărul mare al comunelor grănicerești din compunerea acestuia. Cu toate aceste servituți, activitățile ce se desfășurau la declararea războiului sau la manevrele ce se executau cu concentrări de efective se desfășurau în așa fel ca timpul ordonat să fie respectat.

Batalionul destinat în caz de război să rămână în graniță pentru împlinirea, în continuare, a misiunilor de pază a cordonului avea aceeași organizare și se forma pe scheletul companiilor existente pe timp de pace. Acest batalion era încadrat cu ofițeri de rezervă și cu soldați care din cauza vârstei nu mai puteau face față cerințelor cîmpului de luptă.

În organica regimentului de graniță, atît în timp de pace cît și în timp de război, pe lângă subunitățile de grăniceri au mai fost folosite și formațiunile de serezanii constituite în corpul jandarmeresc, dar subordonate autorităților militare de companie și regiment.

Recrutarea serezanilor se făcea de către comandantul de companie, ei trebuind să îndeplinească anumite calități: să fie devotați, curajoși, plini de abnegație și cu o constituție fizică bună. Instrucția lor era legată de specificul activității ce o desfășurau pe cordon și ea se rezuma în special la serviciul de patrulare, serviciul în posturile înaintate, organizarea unor ambuscade pentru prinderea persoanelor care încercau să treacă în mod fraudulos frontiera.

Pentru ca serezanii să-și poată executa în bune condițiuni serviciul pe cordon, ei trebuiau să cunoască locul de dispunere a posturilor de pază pe graniță, a locurilor de instalare a pîndelor, precum și itinerariile de deplasare a patrulelor și, pentru evitarea incidentelor ce se puteau ivi, acestora li se fixau parole de recunoaștere. De asemenea, serezanilor li se pretindea să cunoască bine ținutul de-a lungul cordonului, pădurile, trecătorile din munți, drumurile și potecile, să învețe orientarea în teren chiar și în cele mai întunecoase nopți²⁷.

Ca misiuni pe cordon, serezanii trebuiau să patruleze în acele locuri în care din cauza reliefului frământat, ochiul postului de pază nu putea pătrunde. Pe lângă acestea, serezanilor le era încredințată patrularea și în interiorul graniței pentru supravegherea și prinderea acestora care din interior căutau să treacă granița.

Din cauza misiunilor ce le îndeplineau, serezanii au fost considerați ca posturi intermediare mobile care patrulau ziua și noaptea după un program stabilit de comandantul cordonului în funcție de nevoile care se ridicau la graniță.

Ținînd cont de misiunile lor, de modul de selecționare și calitățile ce trebuiau să le îndeplinească, serezanilor nu le era îngăduit să comită abateri de la serviciul lor. În cazul în care totuși ei săvîrșeau unele abateri de la normele de serviciu și conduită, erau excluși din corpul serezanilor și trecuți la subunitățile de grăniceri.

Serezanii au fost organizați în subunități, iar comandanții lor aveau și ei, ca și la restul trupelor, o ierarhie militară. Gradele pe care le primeau serezanii erau de Sub-bașa, Vice-bașa și bașa major, echivalînd cu gradele de fruntaș, caporal și plutonier, cu o remunerație

²⁷ Fr. Vanicek, *Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, Wien, 1875 (în continuare: Vanicek, 1—4, cifrele arabe indicînd volumul), vol. 3. p. 346.

după grad: sergentul și sergentul major de câte 6 fl. și 30 de coroane, iar soldații de câte 4 florini și 20 coroane bani austrieci²⁸.

Serezanii erau echipați în portul lor național, iar ca armament aveau o pușcă, 2 pistoale și un hanger. Aceste arme pe care le aveau în dotare și le procurau fiecare pe cheltuială proprie, iar pentru faptul că armamentul lor de foc era de diferite calibre, li se dădea plumb pentru turnarea gloanțelor. Muniția pentru armamentul serezanilor era de 20 de cartușe pentru pușcă și 10 cartușe pentru pistol, muniție ce trebuia în permanență să fie completă.

Trupele de serezani își desfășurau activitatea conform ordinelor ce le primeau de la comandantul de regiment și companie, dar pentru buna desfășurare a activităților acestui corp specializat, în anul 1835 a apărut un regulament de desfășurare a trupelor de serezani, regulament ce aducea precizări în ceea ce privește scopul, sarcinile și modul lor de selecționare²⁹.

Pentru ca regimentele grănicerești să poată să ființeze, să-și poată menține în permanență efectivele de pace și de război, a fost necesar să se ia măsuri drastice pentru a se avea o evidență clară a populației din graniță. S-au constituit cu acest prilej o serie de situații statistice care trebuiau întocmite cu ocazia acțiunilor cunoscute sub numele de conscripții și rectificări.

Conscripția avea drept scop stabilirea precisă a numărului populației, averii familiilor grănicerilor, punându-se un accent deosebit pe partea bărbătească ce urma să se înroleze, cei înrolați și cei lăsați la vatră. Conscripția lua în evidență toate aspectele averii grănicerilor, de la casa de locuit pînă la suprafața de pămînt ce o dețineau, uneltele de muncă și animalele ce le aveau pe lângă gospodăria lor.

De regulă, conscripția avea loc din 6 în 6 ani și se desfășura concomitent cu recensămîntul general ce se executa în teritoriul din afara graniței, iar ca timp ea se desfășura după adunarea recoltei, deci în perioada 15 august — sfîrșitul lunii septembrie zilnic între orele 8—12 și 15—18 cu excepția duminecilor și a sărbătorilor.

Din personalul care încadra comisia de conscripție făcea parte un ofițer din statul-major al regimentului și medicul de regiment. În raioanele de companie în comisie intra ofițerul cu administrația și medicul de cîmp. Pe lângă acest personal în comisia de conscripție mai intrau comandanții de stațiune și funcționarii de administrație precum și primarii și doi membri din sfatul comunal.

Pentru o înregistrare corectă a anului de naștere a persoanelor de sex masculin, alături de comisia de conscripție trebuia să fie prezent și preotul comunității respective sau locuitorul acestuia cu cărțile de înmatriculare³⁰.

Fiecare grănicer era obligat să se înfățișeze personal în fața comisiei de conscripție. Deci în fața comisiei alături de capul familiei se prezentau pentru conscripție toți membrii familiei, bărbați și femei, în ordinea numerelor de casă. Făceau excepție de la prezentare în fața comisiei copiii sub 17 ani, bătrînii suferinzi, condamnații, persoanele înrolate și în serviciu.

Persoanele care se prezentau la conscripție erau obligate să cunoască bine datele ce se cereau atît pentru ei, cît și pentru membrii de familie absenți din diferite motive.

Pentru a înlătura orice suspiciune sau sustragere a persoanelor de la conscripție, ori ascunderea adevărului datelor cerute, în fața comisiei de conscripție se înfățișau mai multe familii grănicerești vecine care cunoșteau bine averea vecinilor lor.

²⁸ Krainz, p. 136.

²⁹ Vanicek, 3, p. 339.

³⁰ Hostinek, 1, p. 361.

Neprezentarea în fața comisiei de conscripție sau ascunderea datelor legate de numărul membrilor de familie, vârsta lor, numărul animalelor sau a altor date cerute în tabelele de conscripție, erau aspru pedepsite.

Pentru ca datele înscrise în tabelele de conscripție să fie mereu actualizate, anual avea loc rectificarea conscripției. Și în acest domeniu autoritățile imperiale nu s-au sfiit să arate că pentru a se economisi banii destinați conscripției, rectificările acesteia se făceau anual³¹.

Rectificarea o făcea capul familiei grănicerești care anunța ofițerului de administrație care făcea rectificarea, toate schimbările survenite în componența familiei și a averii ce o deținea familia sa.

Conscripția populației bărbățești din graniță precum și rectificarea acesteia avea și scopul de a ține evidența persoanelor care urmează să satisfacă stagiul militar. Legile după care se desfășurau conscripția și rectificarea, precum și legile grănicerești din 1807 și 1850, fac suficiente precizări cu privire la persoanele de sex masculin.

În conformitate cu art. 54 al Constituției grănicerești din anul 1850, „serviciul militar este obligatoriu pentru toți bărbații apți care au îndeplinit vârsta de 20 de ani”. În consecință, toate legile și ordinele care reglementau activitatea grănicerească prevedeau că toți locuitorii de sex bărbătesc care sînt apți de a purta arma și care din punct de vedere al proprietății sînt stabili în ținutul de graniță, sînt obligați să efectueze serviciul militar.

Avîndu-se în vedere aceste condiții de vîrstă și aptitudini fizice, populația bărbătească din graniță se împarte în:

- apți, adică tot efectivul valid care se găsește sub arme și care la rîndul lui se împarte în personal combativ și personal administrativ;

- cei care au satisfăcut sau urmează să satisfacă serviciul militar, sau cei care au fost scutiți de acesta pentru o perioadă de timp. Toți bărbații incluși în acest aliniament la rîndul lor se împarte în:

- soldați luptători, adică bărbații cuprinși între 20—25 de ani și care nu sînt scutiți de serviciul militar;

- soldați destinați diferitelor servicii interne și din această categorie fac parte acei bărbați care din anumite motive nu pot participa la campanii;

- inapți — bărbații care din cauza condiției fizice, bătrîneții, invalidității sau alte cauze sînt scutiți legal de a executa serviciul militar. În această categorie intrau: inapții naturali, respectiv tinerii sub 17 ani, bărbații peste 60 de ani și toți bărbații cuprinși între 20—60 de ani declarați inapți de către comisia medicală, precum și inapții legiferati, și anume, toți bărbații care din diferite motive erau scutiți de lege de a satisface serviciul militar.

Legile după care se efectuau încorporările prevedeau că sînt scutiți temporar de satisfacerea serviciului militar: elevii școlilor militare, elevii care urmează școli de filozofie, medicină, drept și teologie, atîta timp cît dau rezultate mulțumitoare la învățătură și după un an de la absolvire erau încadrați în funcțiile unde au fost repartizați; cei care asistă permanent la cursurile școlare; elevii instituțiilor politehnice, forestiere și agricole, în timpul cursurilor și dacă obțin rezultate bune la învățătură; elevii care studiază în țară sau străinătate artele plastice; pedagogii de la toate instituțiile de învățămînt; învățătorii din școlile de toate gradele din graniță; căpitanii de nave comerciale; ucenicii și vînzătorii în timpul practicii și, în sfîrșit, cei care erau sub cercetări și deferiți justiției, pînă la judecare și în timpul arestului.

Legislația în vigoare mai preciza că puteau fi scutiți de serviciul militar: întreținătorii de familie; locuitorii care nu au proprietate stabilă în zona graniței; dacă într-o familie cu doi bărbați cel mai în vîrstă era întreținător de familie; călugării și preoții indiferent de religia lor; fiecăruia preot îi era scutit cîte un fiu; generalii și ofițerii de stat-major trecuți în

³¹ Hostinek, 1, p. 378.

pensie; avocații; medicii cu activitate particulară, precum și comercianții, proprietarii de fabrici și artiștii.

Se mai prevedea că locuitorii graniței se puteau răscumpăra plătind regimentului o taxă de scutire³².

Era firesc deci ca în aceste condiții să existe o strictă evidență, creîndu-se astfel un sistem meticolos de ținere la zi a situației cu bărbații apți sau scutiți temporar de serviciul militar.

Cu aceste măsuri de ținere la zi a evidenței populației apte de înrolare, a fost posibilă menținerea în permanență a unei forțe combative gata oricînd să răspundă nevoilor interne și externe ale imperiului.

Cu o astfel de organizare, regimentele de graniță își vor îndeplini misiunile ce li se vor încredința atît în timp de pace cît și în timp de război, ele devenind — după cum afirma arhiducele Josef Friedrich Sachenhildburghausen — „o comoară a Curții imperiale, care nu poate fi cumpărată și nici plătită în bani”³³, deoarece ele, prin organizarea și prin politica dusă de imperiu față de grăniceri, au devenit armata de elită a țării pe care se va rezema cu încredere Casa habsburgică.

Cu toată organizarea minuțioasă a regimentului caransebeșean, cu toată loialitatea ce o avea față de Curtea de la Viena, regimentul de aici a devenit un exponent al apărării ființei naționale, o verigă a luptei pentru libertate și independență și în final pentru desăvîrșirea unității naționale, idee de mult încolțită și care se va dezvolta în plinătatea ei atunci cînd condițiile vor permite aceasta.

LIVIU GROZA

QUELQUES ASPECTS RELATIFS A L'ORGANISATION DU RÉGIMENT DE GARDES-FRONTIÈRE DE CARANSEBES

(Résumé)

L'auteur, en analysant les causes qu'ont déterminé la fondation des régiments de gardes-frontière, montre la manière d'organisation du régiment de Caransebes, pendant la paix et pendant la guerre.

Par la suite, on analyse les missions des gardes-frontière, en ce qui concerne le sorte d'organisation du service militaire à la frontière et de leur préoccupation comme agriculteurs à la maison.

³² Krainz, p. 125—128.

³³ Schwicker, p. 56.

ASPECTE DIN ASISTENȚA MEDICALĂ A MUNCITORILOR FEROVIARI ÎN SEC. XIX

În anul 1869 s-a inaugurat în țara noastră prima cale ferată, pe linia București—Giurgiu. Datele pe care le posedăm cu privire la asigurarea asistenței medicale acordate muncitorilor de la această cale ferată sînt puține și insuficiente pentru a putea reconstitui în amănunt modalitatea în care muncitorii beneficiau de o oarecare asistență calificată. Se știe că începînd cu data de 20 octombrie 1869 doctorul Andrițeanu a fost numit titular al serviciului medical de la calea ferată. De asemenea, se cunoaște ordinul general care reglementa serviciul medical de la calea ferată București—Giurgiu, ordin emis la un an după inaugurarea primei căi ferate. Toate acestea erau acte normative asupra aplicării cărora nu posedam nici o dovadă.

Iată însă că Colecția de istoria farmaciei a muzeului nostru a intrat, datorită prof. dr. doc. Constantin Velluda, în posesia unui număr de 27 recete emise de serviciul medical de la calea ferată București—Giurgiu în anii 1871—1872.

Recetele la care ne referim (nr. inv. 1920—1946) constituie, fără îndoială, documente de o deosebită importanță medico-istorică, menite să aducă un plus de cunoaștere în problema asistenței medicale acordate muncitorilor de la căile ferate din București, în cea de a doua jumătate a secolului trecut. Ele pot fi abordate din multiple unghiuri: noi vom insista, în cadrul de față, mai cu seamă asupra morbidității.

Înainte de a trece la subiectul propriu-zis, socotim necesară o sumară prezentare a documentelor. Toate recetele emise în anul 1871 sînt scrise pe formulare tipărite pe care citim antetul scris cu majuscule: „Calea ferată București—Giurgiu; Serviciul medical”, scris în colțul din stînga, iar în colțul din dreapta, cu litere cursive, „Anul 1871”, luna completată cu cerneală, urmată de cifra zilei.

Intr-un chenar negru este scrisă receta, iar în colțul din dreapta jos, imprimat în litere cursive: „Prețul Lei”, cifra scrisă cu cerneală, apoi „Bani”, după care urmează cifra scrisă tot cu cerneală.

Spre deosebire de recetele emise în anul 1871, cele din anul următor nu mai sînt scrise pe formulare tipărite și poartă ca antet, scris de medic, „Calea ferată a Statului” sau „Gara”. Data este notată în colțul din stînga jos, iar în partea dreaptă sau la sfîrșitul recetei s-a scris prețul de către farmacist.

Toate cele 27 de recete poartă semnătura: Nichita. După iscălitura medicului urmează numele pacientului, apoi funcțiunea lui și uneori locul de muncă, pentru ca după aceea (în cele mai multe cazuri) să se indice diagnosticul, boala, specificîndu-se: *provenită în serviciu*, sau: *în timpul serviciului*. Ultima mențiune era necesară pentru ca, în conformitate cu regulamentul serviciului medical al căilor ferate adoptat în mai 1870¹, bolnavul să beneficieze de medicamente în mod gratuit.

¹ *Gazeta med.-chir. a spit.* I, 1870, nr. 13 din 23 iulie, p. 205—208. Cf. Gh. Brătescu, *Cîteva date despre ocrotirea sănătății muncitorilor în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în vol. *Din trecutul medicinei muncii în România*, București, 1971, p. 92.

CALEA FERATA BUCUREȘCI-GIURGIU.

SERVICIUL

MEDICAL.

Anul 1874 Luna Aug. 1°

Reț. 4916

Solu de Chin
pul de vin 3.00
ca. 200. grammeMr. J.
"corpă unia pește arătată."

Reț. 4916

Sulfat de Magnez

p. 95. 40 gramme
Solu. Com. 100 grammeMr. D.
"1/2 laea adia."P. ta Paul. Gorge ar. în
atlier în timpl. Serviciu.

Wick

Prescrip. Lec. 11. Anul 1874

CALEA FERATA BUCUREȘCI-GIURGIU.

SERVICIUL

MEDICAL.

Anul 1874 Luna Sept. 10.

Reț. 4971

Sulfat de Magnez

p. 95. 50 gramme

Solu. Com. 120. gramme

Mr. D.
"punctat la interval de 1/2 ora"

Reț. 4971

Sulfat de quinine 1.50 Cat. gram

Estr. de Vellam. 0.10 Cat. gram

— de Gentian. 1.1. f

Mr. f. 12. pul. 3.00. 3. lea

p. ta fac. Chist. Neale

Wick

Prescrip. Lec. 3. Anul 1874

Mară majoritate a rețetelor au imprimat în timbru sec: „Pharmacie Nationale. Aureliu Giura. Bucurest”, la care se adaugă o cifră. Aceasta este prezentă la toate rețetele, chiar dacă lipsește timbrul sec. Ea reprezintă numărul de ordine și indică faptul că rețeta a fost executată. La fel, nu lipsește nici prețul. În legătură cu farmacia, poate că nu este lipsit de interes să adăugăm că pe verso-ul câtorva rețete doctorul Nichita a menționat: „Spîțeria Națională. Str. Lipsani”.

Linia ferată București—Giurgiu a fost inaugurată în anul 1869² și a fost prevăzută încă din primul an cu un serviciu medical propriu. La 20 octombrie 1869 îl întâlnim pe doctorul Constantin Nichita Andrițeanu ca titular al acestui serviciu³. El își luase doctoratul în medicină și chirurgie la Paris, în noiembrie 1868, iar după câțiva ani, în 1876, va fi numit medic secundar la Spitalul Brîncovenesc. Doctorul Nichita Andrițeanu a funcționat la Spitalul Brîncovenesc 25 de ani, și tot atîția în calitate de medic al primăriei Capitalei⁴.

În regulamentul de funcționare al serviciului medical de la calea ferată se prevedea ca, în caz de îmbolnăvire, timp de o lună, salariații să beneficieze de îngrijire medicală și medicamente fără plată, primind și salariul corespunzător. Cu toate limitele sale (cei care locuiau la peste 2 km de locul lor de muncă nu beneficiau de asistență medicală gratuită, la fel cei care sufereau de boli cronice contractate anterior intrării în serviciu), serviciul de la calea ferată se înscrie printre primele instituții medicale speciale pe seama muncitorilor din țara noastră⁵.

Rețetele de care ne ocupăm sînt în măsură să ne ofere date concrete și cît se poate de autentice, să ne concretizeze, măcar în parte, asistența medicală acordată muncitorilor bucureșteni angajați la calea ferată în anii 1871 și 1872 de către serviciul medical, care-l avea în frunte pe tînărul doctor Nichita (în 1871 avea 31 de ani).

Printre cei bolnavi se numără: George Moldovan, Anghel Nanu, Radu Stan, Ionigă Constantin, hamali; C. Ionescu, Nicolae Coman, Ion Lisceu, Ionigă Bălu, schimbători de cale (acari); Vasile Ion din brigada I-a, Nae Giurculescu de la cantonul 4, Christea Nedelcu, fochist, Iosif, mecanic și alții. Enumerarea de mai sus relevă prezența, printre cei asistați medical, a unor persoane făcînd parte din toate categoriile de muncitori din gara București.

Cu toate că dispunem de un număr relativ mare de rețete, ele sînt cu totul insuficiente pentru a formula concluzii ferme privind morbiditatea în mediul muncitorilor de la căile ferate, chiar pentru răstimpul de doi ani, în care ele au fost emise. Pentru asemenea concluzii ar fi necesare o mulțime de date, care însă, din păcate, nu ne stau la îndemînă. Dintre acestea am aminti doar cîteva: o evidență completă a tuturor bolnavilor și îmbolnăvirilor, apoi diagnoza exactă a acestora și multe altele.

Cele 27 de rețete ce intră în preocuparea noastră au totuși calitatea de a ne oferi indicii cu privire la morbiditatea existentă printre muncitorii bucureșteni de la căile ferate în a doua jumătate a secolului trecut.

Cantitativ vorbind, cele mai multe rețete sînt date unor bolnavi de friguri periculoase, o stare gravă a malariei. De această maladie suferea de exemplu acarul Ionică Bălu, pe seama căruia sînt emise patru rețete, una datînd din 22 septembrie 1871, următoarea din ziua de 24 a aceleiași luni, apoi două din anul următor: una din ziua de 29 august pe care doctorul Nichita menționa la diagnostic: „friguri în timpul serviciului”, pentru ca peste cîteva

² C. C. și D. Giurescu, *Istoria Românilor*, Ed. Albatros, București, 1971, p. 575.

³ *Monitorul oficial al României*, nr. 261 din 27 noiembrie/9 decembrie 1869, p. 1162. Cf. Gh. Brătescu, *op. cit.*, p. 92.

⁴ V. Gomoiu, *Repertor de medici, farmaciști, veterinari (personal sanitar) din ținuturile românești*, vol. I, Brăila, 1938, p. 18—19; V. Gomoiu — V. Plătăreanu, *Centenarul Spitalului Brîncovenesc*, București, 1973, p. 128.

⁵ Gh. Brătescu, *Istoria ocrotirii sănătății muncitorilor din România*, București, 1957, p. 70.

zile, în 2 septembrie, să-i alcătuiască o rețetă mai complexă, menționând friguri periculoase în timpul serviciului. Cu același diagnostic există apoi două rețete pe seama altui acar, Nicolae Coman, din anul 1872, fără a fi însă date mai exact.

De friguri periculoase au mai suferit apoi alți doi acari, un hamal și un muncitor a cărui ocupație nu este menționată, pe nume Ioan Stan. Din cele 27 de rețete pe care le posedăm, zece sînt prescrise împotriva malariei în diferite faze de evoluție: friguri, friguri periculoase.

După malarie, numărul cel mai mare de rețete au drept scop combaterea anemiei, provenită în serviciu, după cum specifică doctorul Nichita pe rețeta din 11 august 1871 emisă pentru Nae Giurculescu de la cantonul nr. 4. De aceeași maladie sufereau încă doi acari și un hamal. Toate cele patru rețete sînt emise în luna august, fie a anului 1871, fie a anului următor.

Cauzele care au dus la anemierea celor patru muncitori menționați în rețetele noastre (și cu siguranță numărul lor a fost cu mult mai mare) nu sînt greu de determinat. Ele rezidă în condițiile de muncă și de viață deosebit de precare pe care le aveau muncitorii⁶. Cu îndreptățit temei adăuga doctorul Nichita în cazul lui Nae Giurculescu: „provenită în serviciu”; poate, o exprimare mai exactă ar fi fost: anemie din cauza serviciului.

Un număr însemnat de rețete (cinci) privesc consecințele unor accidente de muncă, evident intervenite în timpul serviciului. Ele se referă la două contuzii (într-un caz, acarului Nicolae Coman i-a căzut o bară de fier pe picior), o entorsă și o arsură. Nu știm despre ce grad de arsură este vorba. Doctorul Nichita menționează doar: pentru Pandele George ars în atelier în timpul serviciului.

Sînt prezente apoi afecțiuni ale ochiului cum este cazul hamalului George Moldoveanu care suferea de conjunctivită.

Din păcate, la destule rețete nu este menționat diagnosticul. În această situație, stabilirea lui se poate face doar pe baza medicației prescrise, ceea ce implică un larg coeficient de probabilitate, mai cu seamă atunci cînd este vorba de mai multe rețete magistrale prescrise aceluiași bolnav și care nu pot fi comparate cu rețete ale aceluiași medic unde diagnosticul să ne fie precizat. În cazul malariei, la unele rețete maladia n-a fost trecută. Însă, comparația cu cele la care se face precizarea bolii a făcut posibilă atribuirea lor pe seama acestei maladii.

Două dintre rețetele prescrise pentru George Pandele, probabil același care suferise o arsură în atelier, se referă la afecțiuni ale căilor respiratorii. Foarte probabil să fie vorba despre o bronșită acută.

De asemenea sînt greu de stabilit bolile care afectau aparatul digestiv ce par să figureze în alte trei rețete unde se prescriu medicamente eficiente în oprirea colicilor. Este foarte greu însă de precizat localizarea acestora. Putea fi vorba tot atît de bine despre o colică renală, cît despre altă afecțiune.

Ar mai fi de adăugat rețete ce par a avea în vedere afecțiuni ale aparatului cardiovascular, judecînd după infuzia de digitală ce intră în alcătuirea lor. Existența unor substanțe cu efecte anti-febrile prezente pe alte rețete ne face să ne gîndim la anume boli infecțioase, dar fără a putea preciza un diagnostic oarecare.

Abordarea celor 27 de rețete ale serviciului medical al căilor ferate din București, din punct de vedere farmaco-istoric, prezintă de asemenea un interes deosebit, deoarece documentele de acest gen sînt foarte rare. O asemenea tratare dărește însă cadrul lucrării de față.

EVA CRIȘAN

⁶ Pentru condițiile de muncă și de viață ale muncitorilor din acest răstimp vezi, de ex., lucrarea citată în nota precedentă.

ASPEKTE DER ÄRZTLICHEN BETREUUNG DER EISENBÄHNNARBEITER IM
XIX. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Die Sammlung der Geschichte der Pharmazie des Historischen Museums Siebenbürgens aus Cluj-Napoca hat neulich 27 Rezepte, vom Sanitätsdienst der Eisenbahn București—Giurgiu zwischen 1871 und 1872 verschrieben, erworben.

Die Verfasserin stellt die 27 Rezepte mit der Unterschrift des Doktors Nichita vor. Jedes Mal ist der Name des Kranken, die Diagnose mit der Vornerkung: „im Dienst vorgekommen“ damit der Kranke kostenlose Medikamente bekommt, aufgeschrieben.

Doktor Nichita, unter den ganzen Namen Constantin Nichita Andrițeanu, hat das Doktorat in Medizin und Chirurgie in Paris im November 1868 erhalten und am 20. Oktober 1869 wurde er als rechtmässiger Inhaber des Sanitätsdienstes der Eisenbahn București—Giurgiu ernannt.

Die Verfasserin studiert die Rezepte vom Standpunkt der Sterblichkeit her und gelangt zur Schlussfolgerung, dass die Mehrheit der Krankheiten sich auf die beziehen, deren Etiologie auf das unsichere Leben der Arbeiterklasse zurückzuführen ist. Eine grosse Anzahl von Rezepten sollten die Blutarmut bekämpfen. Ausserdem beziehen sich eine Anzahl Rezepte auf die Folgen der Arbeitsunfälle. Es gab viele die an Malaria loideten. Es fehlen auch nicht Augenkrankheiten, Krankheiten der Atmungorgane oder die des Verdauungs- und des Blutkreislaufapparates.

Die Verfasserin ist der Meinung, dass man aufgrund dieser Rezepte über die Sterblichkeit der Eisenbahnarbeiter selbst auch für die Zeitspanne von zwei Jahren in der sie herausgegeben wurden keine standhafte Schlussfolgerungen formulieren kann.

SIGILII SĂTEȘTI TRANSILVĂNENE DIN SECOLUL AL XIX-LEA

Creat din necesități juridico-administrative, sigiliul reprezintă un izvor istoric demn de luat în seamă¹. Încă din evul mediu sigiliul este folosit și de organele administrative ale satului transilvănean², confirmând că satul, comunitatea sătească era o instituție juridico-administrativă.

Pe lângă valoarea de autentificare a actelor oficiale, sigiliul sătesc constituie și un izvor pentru cunoașterea istoriei economice, artistice și a evoluției tehnicii de lucru, reflectând deseori elemente specifice fiecărui sat, legate de tradiția lui (legendă, întemeiere, așezare, nume). Din aceste considerente lucrarea de față urmărește prezentarea tiparelor sigilare sătești³ din colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei, a căror cunoaștere completează cercetările celor preocupati de viața satului transilvănean.

Majoritatea dintre aceste sigilii sînt moștenite de la *Muzeul Ardelean*, unde au ajuns prin preluarea lor din Arhiva Comitatului Cluj (1903)⁴, prin donația istoricului Kelemen Lajos (18 februarie 1943)⁵, ori pe alte căi⁶.

Bibliografia de specialitate⁷, ca și cercetările întreprinse de noi, în vederea publicării acestei lucrări, nu ne-au putut edifica pe deplin în privința existenței unei reglementări juridice referitoare la introducerea și folosirea sigiliului sătesc în administrația satelor din Transilvania. Folosirea sigiliului, însă, s-a impus pentru autentificarea actelor țărănești și pentru a se înlătura vechiul procedeu al martorilor care confirmau prin punere de deget⁸. N-ar fi exclus, cum remarcă și alți cercetători, că sigiliile „sînt de fapt o emanație de

¹ A se vedea lucrarea mai recentă M. Dogariu, *Sigiliile mărturii ale trecutului istoric*, București, 1976.

² Viski Károly, *Birópecsét*, Szeged, 1930.

³ În continuare vom folosi formularea de sigiliu.

⁴ A se vedea registrul de inventar cu sigla I la numerele: I. 3958; I. 3967—3968; I. 3971; I. 3983; I. 3986; I. 3990; I. 4048. Din această grupă au făcut parte și următoarele două sigilii: I. 3957/M. 3481, sigiliul satului Dîmbu, comuna Sînpetru de Cîmpie, jud. Mureș (SIEGEL DER GEMEINDE DOMB) și I. 3961/M. 3484, sigiliul comunei Teaca, jud. Bistrița-Năsăud (SIEGEL DER GEMEINDE TECKENDORF), transferate la Muzeul Național București.

⁵ A se vedea registrul de inventar cu sigla VI la numerele: VI. 2939—2953.

⁶ La 25 februarie 1943 se înregistrează 21 de sigilii în registrul cu sigla VI la numerele: VI. 2957—2961; VI. 2964; VI. 2966—2970; VI. 2972—2981, fără a se specifica sursa de proveniență.

⁷ N. Grămadă, *Vechile peceti sătești bucovinene (1783—1900)*, în *Codrul Cosminului*, vol. X, 1936—1939, Cernăuți, 1940, p. 217—268; E. Vîrtosu, *Sigilii împărțite și sigilii sătești*, în *SCN*, vol. I, 1957, p. 360—365; M. Andrițoiu, M. Cerghedeian, *Sigilii sătești în comitatele Hunedoara și Zarand*, în *Revista Arhivelor*, an. XLVIII, vol. XXXIII, nr. 1, 1971, p. 2—26; I. Pleșa, *Sigiliile din colecția Filialei Arhivelor statului a județului Alba*, în *Apulum*, vol. XII, 1974, p. 405—429; M. Dogariu, *op. cit.*; M. Kovács, *Colecția de sigilii a Filialei Arhivelor statului, jud. Arad*, în *Ziridava*, vol. VI, 1976, p. 499—504.

⁸ A. Răduțiu, *Actele țărănești în limba română din Transilvania pînă la 1848 și importanța lor documentară*, în *AIIC*, vol. XIX, 1976, p. 81—101.

jos, de la comune", o creație a lor izvorită din necesitățile comunității sătești⁹. Cert este că în secolul al XIX-lea, datorită mai ales creșterii autonomiei sătești¹⁰ ca urmare a desființării iobăgiei, importanța sigiliului se face tot mai mult simțită.

Atribuțiile comunității sătești sînt reglementate prin Ordonanța nr. 40 din 7 decembrie 1849¹¹ a guvernatorului Transilvaniei și ulterior prin Legea XVIII din 1871¹², fără a preciza existența sigiliului. Creșterea autonomiei comunității sătești va avea drept consecință sporirea atribuțiilor juridico-administrative ale acestora în rezolvarea problemelor ivite în viața satului transilvănean, ceea ce va reclama tot mai mult existența sigiliului în autentificarea actelor oficiale emise de autoritatea comunală.

Din cele 47 de sigilii pe care le publicăm în lucrarea de față, trei sînt din prima jumătate a secolului XIX, iar restul aparțin perioadei de după revoluția de la 1848, cînd numărul lor se află în continuă creștere în noile condiții social-economice și politice. Ele se referă la sate și comune, unele devenite orașe, cuprinse într-o vastă arie geografică. Repartizarea lor teritorială nu s-a făcut după vechile împărțiri administrative, ci după *Legea nr. 2/1968 privind organizarea administrativă a teritoriului R. S. România*. Sigiliile se încadrează în opt județe și anume: Alba, Cluj, Harghita, Maramureș, Mureș, Satu Mare, Sălaj și Timiș, prezentate astfel și în catalogul lucrării.

Majoritatea sigiliilor sătești sînt confecționate din alamă, avînd forma specifică sigiliului din această perioadă: rotundă sau ovală. Unele sigilii au mînerul de prindeș tot din alamă, prevăzute cu un orificiu de aturnare, iar altele au mînerul din lemn înmănușat sau înșurubat pe tija metalică. Ele se pare că au fost executate de gravori de sigilii din principalele centre meșteșugărești ale Transilvaniei: Cluj, Brașov, Baia Mare, Sibiu etc., cu tradiții în domeniul prelucrării metalelor¹³.

Cu privire la tehnica de executare a sigiliilor, întîlnim gravarea în incizie și excizie, printr-o operație manuală sau prin turnare. Sigiliile lucrate în incizie sînt anterioare celor gravate în excizie, constatare făcută și de alți cercetători¹⁴.

După tehnica de execuție, după existența datării în cazul unor sigilii și după limba folosită în redactarea legendei, sigiliile de față le putem grupa în trei mari categorii: 1) sigilii care consemnează anul confecționării lor (Fig. 1—13); 2) sigilii lucrate în excizie, fără simbol și cu legenda în limba germană, specifice perioadei absolutiste (Fig. 31—47); 3) sigilii care după maniera de execuție și conținutul legendei corespund cu puține excepții celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea (fig. 4—30).

Legenda sigiliilor include denumirea de: *comunitate*, *localitate*, *comună* și numele locali-

⁹ M. Andrișoiu, M. Cerghedeau, *op. cit.*, p. 5—6.

¹⁰ Krig Miklós, *A községi közigazgatás történetéhez*, în *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*, Budapest, 1938, p. 230—250; Berlász Jenő, *A községi levéltárak állapotáról*, în *Levéltári Közlemények*, 1940—1941, p. 527; S. Retegan, *Contribuții privind organizarea comunității sătești din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea*, în *AIIC*, vol. XIX, 1976, p. 195—215.

¹¹ *Culegere de prea înaltele patente împărătești (19 iulie 1849—februarie 1850)*, *Ordinarea nr. 40*, p. 103.

¹² *Corpus Juris Hungarici*, 1869—1871, Budapest, 1896, p. 280—294.

¹³ M. Zdroba, *Sigilii ale breslelor din Baia Mare păstrate în colecțiile Muzeului județean Maramureș, în Marmația*, vol. II, 1971, p. 121—127; M. Andrișoiu, M. Cerghedeau, *op. cit.*; B. Nagy Margit, *Stilusok, művek, mesterek*, București, 1977.

¹⁴ N. Grămadă, *op. cit.*; M. Andrișoiu, M. Cerghedeau, *op. cit.*

tății respective¹⁵. La acestea se mai adaugă anul confecționării sigiliului și specificarea de *sigiliu* sau *pecete*, amplasate la începutul sau la sfârșitul legendei.

Limba în care sînt scrise legendele sigiliilor prezentate, este: limba latină, română, germană și maghiară, gravată cu litere cursive și marea majoritate cu majuscule. La unele sigilii, în textul legendei sînt folosite interpunctuația, asteriscul și prescurtări de cuvinte. Dar nu întotdeauna în textul legendei prescurtările și transcrierea numelor de localități s-au făcut ortografic, fie din vina gravorului, fie din lipsa spațiului. Amplasarea legendei este făcută circular sau orizontal și în unele cazuri combinată în funcție de spațiul afectat în câmpul sigilar.

Din cele 47 de sigilii analizate, 19 au gravate în câmpul sigilar numai textul legendei, iar 28 au gravate legenda și un simbol. În alegerea simbolului s-a ținut seama de tradițiile și numele comunei, de ocupațiile de bază ale locuitorilor (în special unelte și produse agricole), de flora și de fauna înconjurătoare. Unele sigilii au imagini arbitrare, recurgînd la reprezentarea unor figuri simbolice, elemente religioase și efigii vorbitoare.

Pentru punerea reală în circuitul științific a acestor sigilii, publicăm în continuare catalogul respectivei colecții, însoțit de reproducerea fotografică a tuturor sigiliilor prezentate. În organizarea catalogului, sigiliile au fost prezentate în ordine cronologică și alfabetică în cadrul județului de care aparțin, după metodologia literaturii de specialitate. O asemenea prezentare credem că este utilă și binevenită pentru cercetarea monografică a satelor noastre. Prezentarea ilustrativă a acestor sigilii, indispensabilă unei asemenea lucrări, s-a făcut nu conform organizării catalogului, ci după criterii cronologice și după prezența sau absența simbolului, pentru o cît mai bună cunoaștere a execuției și tehnicii de lucru, cît și a reprezentărilor simbolice și a conținutului legendei.

I. JUDEȚUL ALBA

1. SIGILIUL COMUNEI CETATEA DE BALTA (Fig. 7)¹⁶

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 64

D = 3,1 cm

Î = 5,5 cm

Sigiliul de formă rotundă, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul metalic este de formă cilindrică.

La marginea câmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: . OFICIUL COMUNIT[ĂȚII] : CSETATE DE . B[ALTĂ] : 1851. În centrul câmpului sigilar este gravat un leu cu corpul orientat spre stînga și capul spre dreapta.

II. JUDEȚUL CLUJ

1. SIGILIUL SATULUI DRETEA, COMUNA MĂNASTIRENI (Fig. 3)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3501

D = 2,9 cm

Î = 4,2 cm

¹⁵ Pentru identificarea vechilor denumiri de localități ne-am folosit de C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I—II, București, 1967—1968; *Legea nr. 2/1968 privind organizarea administrativă a teritoriului R.S.R.*, în *Colecția de legi, decrete, hotărîri și alte acte normative*, 1968 (1 noiembrie—31 decembrie), București, 1970, p. 523—1011; I. Iordan, P. Gâșteanu, D. I. Oancea, *Indicatorul localităților din România*, București, 1974.

¹⁶ Sigiliul a fost achiziționat în anul 1966 de la profesorul V. Cucuiu din Alba Iulia.

Sigiliul de formă rotundă, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: SIGILLU COMUNITĂȚII DERITTE 1850. În centrul cîmpului sigilar este gravată o căruță cu doi cai în mișcare. În căruță se află un om cu biciul ridicat. Totul este orientat spre stînga.

2. SIGILIUL SATULUI MIHAEȘTI, COMUNA SÎNPAUL (Fig. 6)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3500

D = 3 cm

I = 5,2 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc punctat, este gravată legenda: SZ[ENT] MIHALYTELKE HELYSÉGE PECSÉTJE 1850. În centrul cîmpului sigilar este gravată o bovină la păscut.

3. SIGILIUL SATULUI RÂSCRUCI, COMUNA BONȚIDA (Fig. 41)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3503

D = 3,6 cm

I = 5,5 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În centrul cîmpului sigilar este gravată legenda: [GEMEINDE]¹⁷ VALASZUT. Sub numele localității sînt gravate două ramuri de laur unite cu o panglică.

4. SIGILIUL COMUNEI FELEACU (Fig. 10)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3504

D = 3,4 cm

I = 4,5 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În cîmpul sigilar, marcat de două cercuri concentrice, este gravată legenda: FELEK KÖZSÉGE PECSÉTTYE 1869, pe trei rînduri. Sub an sînt gravate două ramuri ce se întretaie.

5. SIGILIUL SATULUI MĂCICAȘU, COMUNA CHINTENI (Fig. 13)

MuIstTrans, Nr. inv. M. 3505

D = 3,2 cm

I = 8 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn, în formă de ciupercă, este înmănușat pe tija metalică.

În cîmpul sigilar este gravată, circular și orizontal, legenda: KOLOZSMEGYE M[AGYAR] MACSKÁS KÖZSÉGE 1877.

III. JUDEȚUL HARGHITA

1. SIGILIUL COMUNEI (AZI ORAȘ) BORSEC (Fig. 1)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3485

D = 2,3 cm

I = 4,5 cm

¹⁷ Probabil că acest cuvînt a fost ras din cîmpul sigilar.

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul metalic, de formă dreptunghiulară, este perforat în partea superioară.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată cu minuscule cursive legenda: *Sigillum Acidulae Borszekiensis*. În centrul cîmpului sigilar este gravată partea a doua a legendei: PRO DEO et HOMINIBUS 1831, pe cinci rînduri orizontale. În stînga este gravat un crai nou și în dreapta soarele.

IV. JUDEȚUL MARAMUREȘ

1. SIGILIUL SATULUI CIUTA, COMUNA BICAZ (Fig. 32)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3470

D = 3,4 cm

Î = 4,2 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În cîmpul sigilar este gravată, pe trei rînduri orizontale, legenda: GEMEINDE KIS. NYIRES.

2. SIGILIUL SATULUI CARBUNARI, COMUNA DUMBRAVIȚA (Fig. 29)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3465

D = 3,4 cm

Î = 11,5 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn, ce se termină cu o sferă, este înmănușat pe tija metalică.

La marginea cîmpului sigilar este gravată legenda: * GARBONÁ CZ KÖZSÉG * PECSÉTJE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat un personaj feminin cu aureolă, în copaie.

3. SIGILIUL SATULUI CARBUNARI, COMUNA DUMBRAVIȚA (Fig. 30)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3464

D = 3,2 cm

Î = 9,5 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn, în formă de ciupercă, este înmănușat pe tija metalică.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: * GARBONÁ CZ KÖZSÉGE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat un personaj feminin cu aureolă, în copaie.

4. SIGILIUL SATULUI LĂSCHIA, COMUNA COPALNIC—MĂNAȘTUR (Fig. 26)

MuzIstTrans, Nr. inv. F. 3002

D = 3,4 cm

Î = 4,9 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este filetată.

La marginea cîmpului sigilar este gravată legenda: * LACZKONYA KÖZSÉG * PECSÉTJE. În centrul cîmpului sigilar este gravată o mască umană (luna?). Deasupra măștii sînt gravate șapte stele în semicerc.

5. SIGILIUL SATULUI LARGA, COMUNA SUCIU DE SUS (Fig. 21)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3463

D = 3,2 cm

Î = 9,5 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn, în formă de ciupercă, este înmănușat pe tija metalică.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: LÁRGA KÖZSÉG PECSÉTJE. Între primul și ultimul cuvînt al legendei este gravat un motiv floral. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat un cerb orientat spre stînga.

6. SIGILIUL SATULUI LARGA, COMUNA SUCIU DE SUS (Fig. 22)

MuzIstTrans, Nr. inv. F. 3004

D = 3,4 cm

Î = 4,7 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este filetată.

La marginea cîmpului sigilar este gravată legenda: * LÁRGA KÖZSÉG * PECSÉTJE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat un cerb, orientat spre stînga, în poziție de veghe.

7. SIGILIUL SATULUI PETERITEA, COMUNA VIMA MICĂ (Fig. 24)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3460

D = 3,3 cm

Î = 11,3 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn, în formă de ciupercă, este înmănușat pe tija metalică.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc punctat, este gravată legenda: * PÉTERITYE KÖZSÉG * PECSÉTJE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat un urs în poziție rampantă. Cu membrele anterioare se sprijină de o coșniță de albine.

8. SIGILIUL SATULUI PLOPIȘ, COMUNA ȘIȘEȘTI (Fig. 23)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3459

D = 3,3 cm

Î = 11,5 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn, în formă de ciupercă, este înmănușat pe tija metalică.

La marginea cîmpului sigilar este gravată legenda: * PLOPPIS KÖZSÉG * PECSÉTJE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat un urs, cu capul orientat spre stînga și sprijinit cu membrele anterioare pe trunchiul unui copac.

9. SIGILIUL SATULUI POIANA BOTIZII, COMUNA BAIUȚ (Fig. 25)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3462

D = 3,2 cm

Î = 9,7 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn, în formă de ciupercă, este înmănușat pe tija metalică.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: * BATIZ POJAN KÖZSÉG PECSÉTJE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat un brad.

10. SIGILIUL SATULUI PRELUCA VECHE, COMUNA COPALNIC-MĂNAȘTUR (Fig. 16)

MuzIstTrans, Nr. inv. F. 3003

D = 3,4 cm

Î = 4 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică fragmentară este filetată.

La marginea cîmpului sigilar este gravată legenda: * PRELUKA KÖZSÉG * PECSÉTJE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată o figură umană. Mîna dreaptă o ține la mijloc, în stînga ține o greblă pentru adunat fin.

11. SIGILIUL SATULUI RUȘOR, COMUNA COPALNIC—MĂNAȘTUR (Fig. 17)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3468

D = 3,1 cm

Î = 10,5 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn, în formă de ciupercă, este înmănușat pe tija metalică.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: * RUSSOR KÖZSÉG PECSÉTJE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat un șteamp. În dreapta apare un om în straie țărănești, văzut din față și cu picioarele ușor depărtate. În mîna stîngă ține o unealtă de minerit.

12. SIGILIUL SATULUI RUȘOR, COMUNA COPALNIC—MĂNAȘTUR (Fig. 18)

MuzIstTrans, Nr. inv. F. 3005

D = 3,4 cm

Î = 4,4 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este filetată.

La marginea cîmpului sigilar este gravată legenda: * RUSSOR KÖZSÉG * PECSÉTJE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat un șteamp. În dreapta este gravată o figură umană, văzută din față, cu picioarele ușor depărtate. În mîini ține o unealtă de minerit.

13. SIGILIUL SATULUI UNGURENI, COMUNA CUPȘENI (Fig. 19)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3467

D = 3,1 cm

Î = 9,8 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn, în formă de ciupercă, este înmănușat pe tija metalică.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: * UNGURFALVA KÖZSÉG PECSÉTJE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat un iepure ghemuit, orientat spre stînga.

14. SIGILIUL SATULUI UNGURENI, COMUNA CUPȘENI (Fig. 20)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3466

D = 3,2 cm

Î = 9,8 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: * UNGURFALVA KÖZSÉGE. În centrul cîmpului sigilar este gravat un iepure ghemuit, orientat spre dreapta.

15. SIGILIUL SATULUI VAD, COMUNA COPALNIC—MĂNAȘTUR (Fig. 28)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3461

D = 3,4 cm

Î = 11,3 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn, în formă de ciupercă, este înmănușat pe tija metalică.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: * VAAD KÖZSÉG * PECSÉTJE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat arhanghelul Gavril îmbrăcat în straie țărănești.

V. JUDEȚUL MUREȘ

1. SIGILIUL COMUNEI SÎNPETRU DE CÎMPIE (Fig. 44)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3482

D = 3,5 cm

Î = 2,8 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică fragmentară este filetată.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată prima parte a legendei: SIEGEL DER GEMEINDE, iar în centru, pe două rînduri orizontale partea a doua a legendei: UZDI SZENT-PETER.

2. SIGILIUL SATULUI ORȘOVA-PĂDURE, COMUNA GURGHIU (Fig. 40)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3479

D = 3,7 cm

Î = 5,3 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În centrul cîmpului sigilar, pe două rînduri orizontale, este gravată legenda: GEMEINDE SZÉCS.

3. SIGILIUL COMUNEI ȘINCAI (Fig. 46)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3480

D = 3,7 cm

Î = 5,5 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În centrul cîmpului sigilar, pe două rînduri orizontale, este gravată legenda: GEMEINDE SÁMSON. Sub numele localității sînt gravate două ramuri de laur ce se unesc cu o panglică.

VI. JUDEȚUL SATU MARE

1. SIGILIUL SATULUI CORUND, COMUNA BOGDAND (Fig. 4)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3471

D = 2,8 cm

Î = 5,8 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul metalic de formă cilindrică este perforat în partea superioară.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: KOROND HELYSÉGE PECSÉTJE 1850. În centrul cîmpului sigilar este gravat un brăzdar de plug.

2. SIGILIUL SATULUI CORUND, COMUNA BOGDAND (Fig. 33)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3475

D = 3,7 cm

Î = 5,5 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul de lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În centrul cîmpului sigilar, pe două rînduri orizontale, este gravată legenda: GEMEINDE KOROND. Sub numele localității sînt gravate două ramuri de laur ce se unesc cu o panglică.

3. SIGILIUL COMUNEI BOGDAND (Fig. 31)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3474

D = 3,8 cm

Î = 5,8 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În centrul cîmpului sigilar, pe două rînduri orizontale, este gravată legenda: GEMEINDE BOGDÁND. Sub numele localității sînt gravate două ramuri de laur ce se unesc cu o panglică.

4. SIGILIUL COMUNEI BOGDAND (Fig. 14)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3472

D = 3 cm

d = 2,7 cm

Î = 4,3 cm

Sigiliul oval, confecționat din fier și o placă de aramă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este filetată.

La marginea cîmpului sigilar este gravată legenda: BOGDÁND HELYSÉGE PECSÉTJE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat un brăzdar de plug.

5. SIGILIUL SATULUI GIROCUȚA, COMUNA SUPUR (Fig. 36)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3477

D = 3,7 cm

Î = 5,6 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În centrul cîmpului sigilar, pe două rînduri orizontale, este gravată legenda: GEMEINDE GIROKUTA. Sub numele localității sînt gravate două ramuri de laur unite cu o panglică.

6. SIGILIUL COMUNEI HODOD (Fig. 37)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3478

D = 3,6 cm

Î = 5,8 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În centrul cîmpului sigilar, pe două rînduri orizontale, este gravată legenda: GEMEINDE HADAD. Sub numele localității sînt gravate două ramuri de laur unite cu o panglică.

7. SIGILIUL SATULUI NADIȘU HODODULUI, COMUNA HODOD (Fig. 39)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3473

D = 3,7 cm

Î = 5,9 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În centrul cîmpului sigilar, pe două rînduri orizontale, este gravată legenda: GE-MEINDE H[ADAD]: NADASD. Sub numele localității sînt gravate două ramuri de laur unite cu o panglică.

8. SIGILIUL SATULUI SER, COMUNA BOGDAND (Fig. 42)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3476

D = 3,5 cm

I = 4,5 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul de lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În centrul cîmpului sigilar, pe două rînduri orizontale, este gravată legenda: GE-MEINDE SZÉÉR. Sub numele localității sînt gravate două ramuri de laur unite cu o panglică.

VII. JUDEȚUL SĂLAJ

1. SIGILIUL COMUNEI CHIEȘD (Fig. 8)¹⁸

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3489

D = 2,8 cm

I = 5,8 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul metalic de formă cilindrică este perforat în partea superioară.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: * Sz[ilagy] KÖVESD : HELYSÉG : PECSÉTJE : . În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, sînt gravate două brăzdare de plug și între ele anul 1852.

2. SIGILIUL SATULUI MOIAD, COMUNA ȘARMAȘAG (Fig. 9)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3488

D = 2,4 cm

I = 4,2 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul metalic de formă cilindrică este perforat în partea superioară.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: MAJÁD * 1854. În centrul cîmpului sigilar, despărțind numele localității de dată, este gravat un copac cu ramurile lăsate în jos.

3. SIGILIUL SATULUI MOIAD, COMUNA ȘARMAȘAG (Fig. 38)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3492

D = 3,5 cm

I = 5,9 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În cîmpul sigilar, marcat de un cerc de perle, este gravată pe două rînduri orizontale legenda: GEMEINDE MOJÁD.

4. SIGILIUL SATULUI CURITAU, COMUNA ȘARMAȘAG (Fig. 34)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3491

D = 3,7 cm

I = 5,2 cm

¹⁸ Pentru această comună a mai existat un sigiliu, înregistrat la numărul de inventar VI. 2971/M. 3493, cu legenda în limba germană (GEMEINDE KÖVESD). El a fost transferat la Muzeul Național, București.

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear și unul perlat, pe două rînduri orizontale, este gravată legenda: GEMEINDE ÖKÖRITO.

5. SIGILIUL SATULUI DERȘIDA, COMUNA BOBOTA (Fig. 35)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3495

$D = 3,8 \text{ cm}$

$I = 5,5 \text{ cm}$

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În centrul cîmpului sigilar, pe două rînduri orizontale, este gravată legenda: GEMEINDE KIS. DERSIDA. Sub numele localității sînt gravate două ramuri de laur unite cu o panglică.

6. SIGILIUL SATULUI VALEA POMILOR, COMUNA ȘAMȘUD (Fig. 15)¹⁹

MuzIstTrans, Nr. inv. F. 3001

$D = 2,8 \text{ cm}$

$d = 2,6 \text{ cm}$

$I = 7,2 \text{ cm}$

Sigiliul oval, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn cioplit a fost aplicat ulterior.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de două cercuri concentrice lineare, este gravată legenda: MOCSOLYA. HELYSEG : PECSÉTJE : . În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat un plug asimetric, cu două coarne, orientat spre dreapta. Peste el se apleacă un pom.

7. SIGILIUL SATULUI VALEA POMILOR, COMUNA ȘAMȘUD (Fig. 47)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3490

$D = 3,7 \text{ cm}$

$I = 5,8 \text{ cm}$

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În cîmpul sigilar, marcat de un cerc de perle, este gravată pe două rînduri orizontale legenda: GEMEINDE MOCSOLYA.

8. SIGILIUL COMUNEI ȘARMAȘAG (Fig. 45)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3494

$D = 3,6 \text{ cm}$

$I = 5,8 \text{ cm}$

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc de perle, pe două rînduri orizontale este gravată legenda: GEMEINDE SARMASÁG.

9. SIGILIUL SATULUI SIGHETU SILVANIEI, COMUNA CHIEȘD (Fig. 43)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3496

$D = 3,7 \text{ cm}$

$I = 5,2 \text{ cm}$

¹⁹ Sigiliul a mai fost publicat de N. Edroiu, P. Gyulai, *Evoluția plugului în țările române în epoca feudală*, în *ActaMN*, vol. II, 1965, p. 331, 333, sub denumirea veche a satului (Mocirla), dîndu-l ca fiind din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. După părerea noastră, prin tehnica de execuție și întreaga reprezentare din cîmpul sigilar, el poate fi datat în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

În centrul cîmpului sigilar, pe două rînduri orizontale, este gravată legenda: GEMEINDE SZIGETH. Sub numele localității sînt gravate două ramuri de laur unite cu o panglică.

10. SIGILIUL COMUNEI ZIMBOR (Fig. 11)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3498

D = 3,1 cm

Î = 6,2 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: MAGYAR N[AGY] ZSOMBOR KÖZSÉG 1872. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravat un crocodil plutind pe mlaștină, orientat spre stînga.

11. SIGILIUL SATULUI TĂMAȘA, COMUNA CUZĂPLAC (Fig. 12)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3497

D = 3,3 cm

Î = 4,8 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

La marginea cîmpului sigilar este gravată legenda: TAMASFALVA KÖZSÉGE 1874. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, sînt gravate unelte agricole: grapă, plug, greblă, seceră.

12. SIGILIUL SATULUI MĂGURA, COMUNA POIANA BLENCII (Fig. 27)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3487

D = 3,5 cm

Î = 5,7 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în excizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este filetată.

La marginea cîmpului sigilar, este gravată legenda: * MAGURA KÖZSÉG * PETSÉTJE. În centrul cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată o figură umană (probabil un personaj feminin) văzută din față. Mîna dreaptă o ține la mijloc, în mîna stîngă, ridicată, ține o carte religioasă.

VIII. JUDEȚUL TIMIȘ

1. SIGILIUL COMUNEI JEBEL (Fig. 2)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3483

D = 2,8 cm

d = 2,5 cm

Î = 4,8 cm

Sigiliul oval, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul metalic este de formă dreptunghiulară.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc punctat, este gravată legenda: SZEPEHELY, PETSÉT : 1833. În centrul cîmpului sigilar este gravat un cerb stilizat în mișcare, încadrat de două ramuri stilizate.

2. SIGILIUL COMUNEI (AZI ORAȘ) BUZIAȘ (Fig. 5)

MuzIstTrans, Nr. inv. M. 3486

D = 3,1 cm

İ = 3,8 cm

Sigiliul rotund, confecționat din alamă, este gravat în incizie. Mînerul din lemn lipsește, tija metalică este de formă piramidală alungită.

La marginea cîmpului sigilar, marcat de un cerc linear, este gravată legenda: SIGILU COMUNIT[ĂȚII] BUZIAȘ 1850. În centrul cîmpului sigilar este gravat un snop de grîu în poziție verticală, așezat probabil pe un alt snop.

MARIA MAGDALENA JUDE — NICOLAE CORDOȘ

SIEBENBÜRGISCHE DORFSIEGEL AUS DEM XIX. JAHRHUNDERT

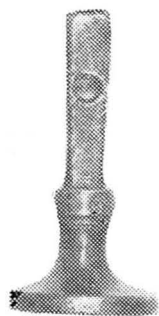
(Zusammenfassung)

Die Verfasser führen 47 siebenbürgische Dorfsiegel aus dem XIX. Jahrhundert, welche im Museum für Geschichte Siebenbürgens aus Cluj-Napoca aufbewahrt werden, vor. Sie stammen aus Ortschaften, welche heute den Kreisen Alba, Cluj, Harghita, Maramureș, Mureș, Satu Mare, Sălaj und Timiș angehören.

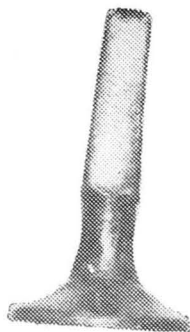
Die Siegel sind aus Messing verfertigt und haben einen Griff aus Metall oder Holz. Nach ihrer Ausführungsart — eingraviert oder in Flachrelief —, den Datierungsmöglichkeiten und Sprache können sie in drei größere Kategorien eingegliedert werden: 1. Siegel mit Herstellungsjahr (Abb. 1—13); 2. Symbollose Siegel in Flachrelief mit deutscher Beschriftung, charakteristisch für die absolutistische Zeit (Abb. 31—47); 3. Siegel welche nach ihrer Ausführungsart und dem Inhalt ihrer Beschriftung in die zweite Hälfte des XIX. Jahrhunderts eingegliedert werden können (Abb. 14—30).

Von sämtlichen 47 Siegeln haben 28 ein eingraviertes Symbol das gewöhnlich die örtliche Beschaffenheit, spezifische Beschäftigungen und die umgebende Pflanzen- oder Tierwelt widerspiegelt.

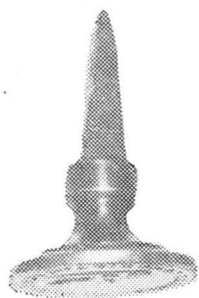
Der Aufsatz hat einen Anhang mit einem illustrierten Katalog, in welchem die Siegel in chronologischer und alphabetischer Reihenfolge für jeden einzelnen Kreis beschrieben werden. Die Illustrationsauswahl wurde aufgrund chronologischer Merkmale und der Häufigkeit der Symbole durchgeführt.

1

2

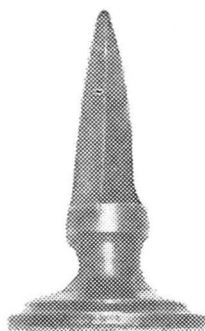
3

4

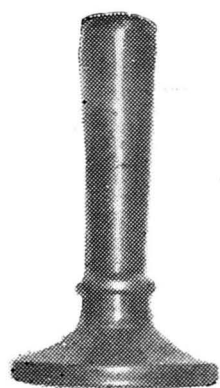
5

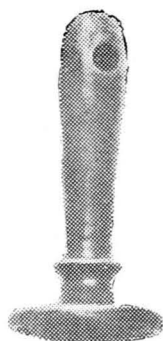
6

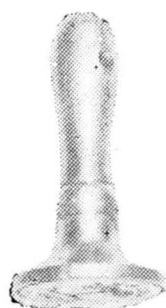
Fig. 1—6

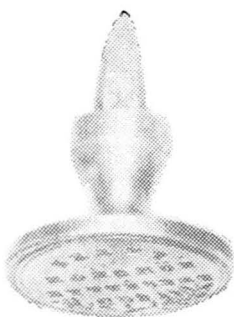
7

8

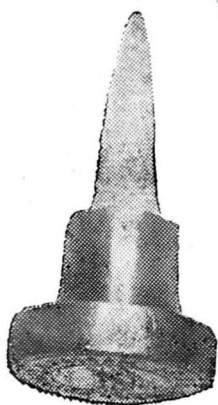
9

10

11

12

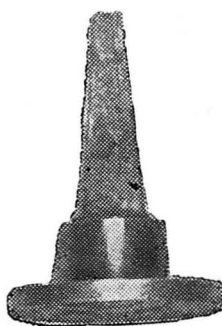
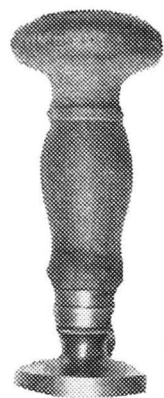
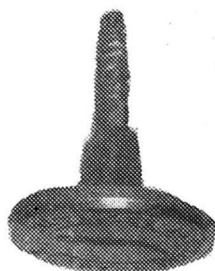

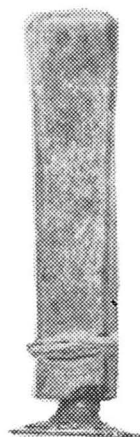
Fig. 7—12

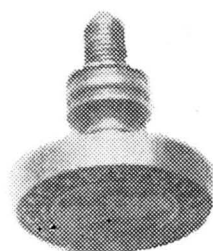
13

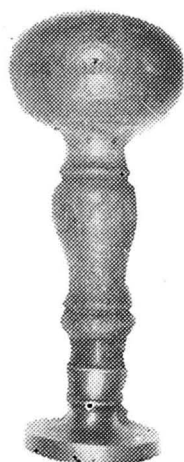
14

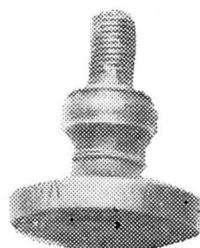
15

16

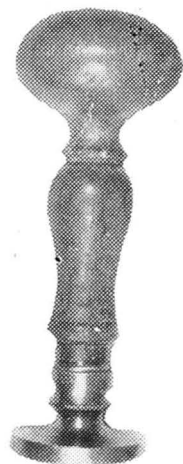
17

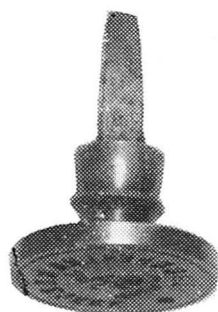
18

Fig. 13—18

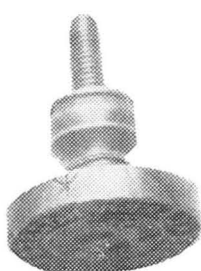
19

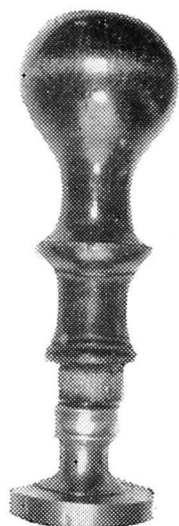
20

21

22

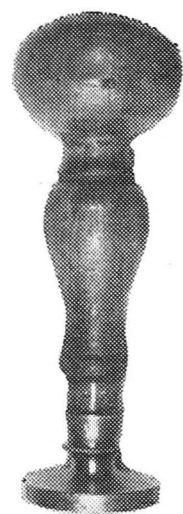

23

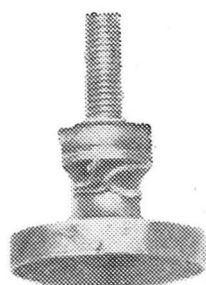

24

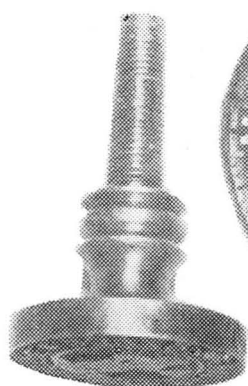
Fig. 19—24

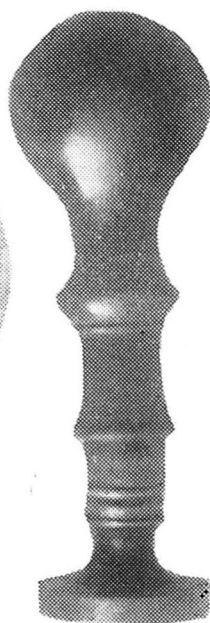
25

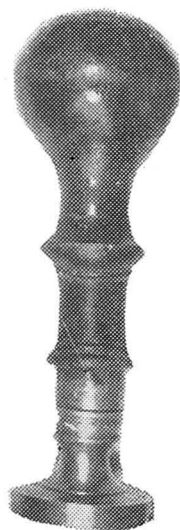
26

27

28

29

30

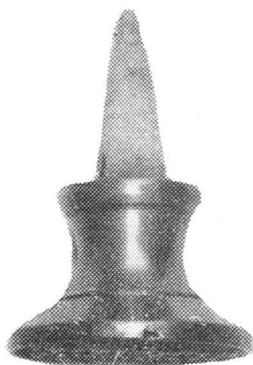
Fig. 25—30

31

32

33

34

35

36

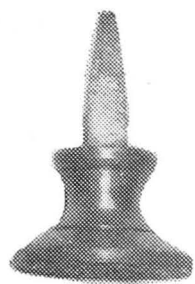
37

38

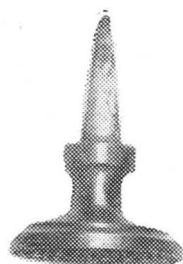
Fig. 31—38

39

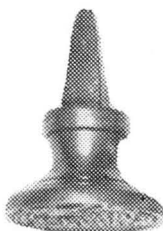
40

41

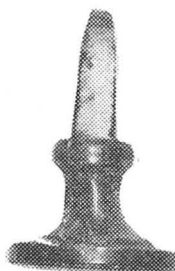
42

43

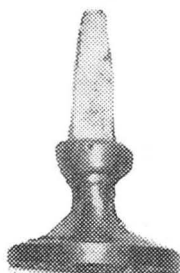
44

45

46

47

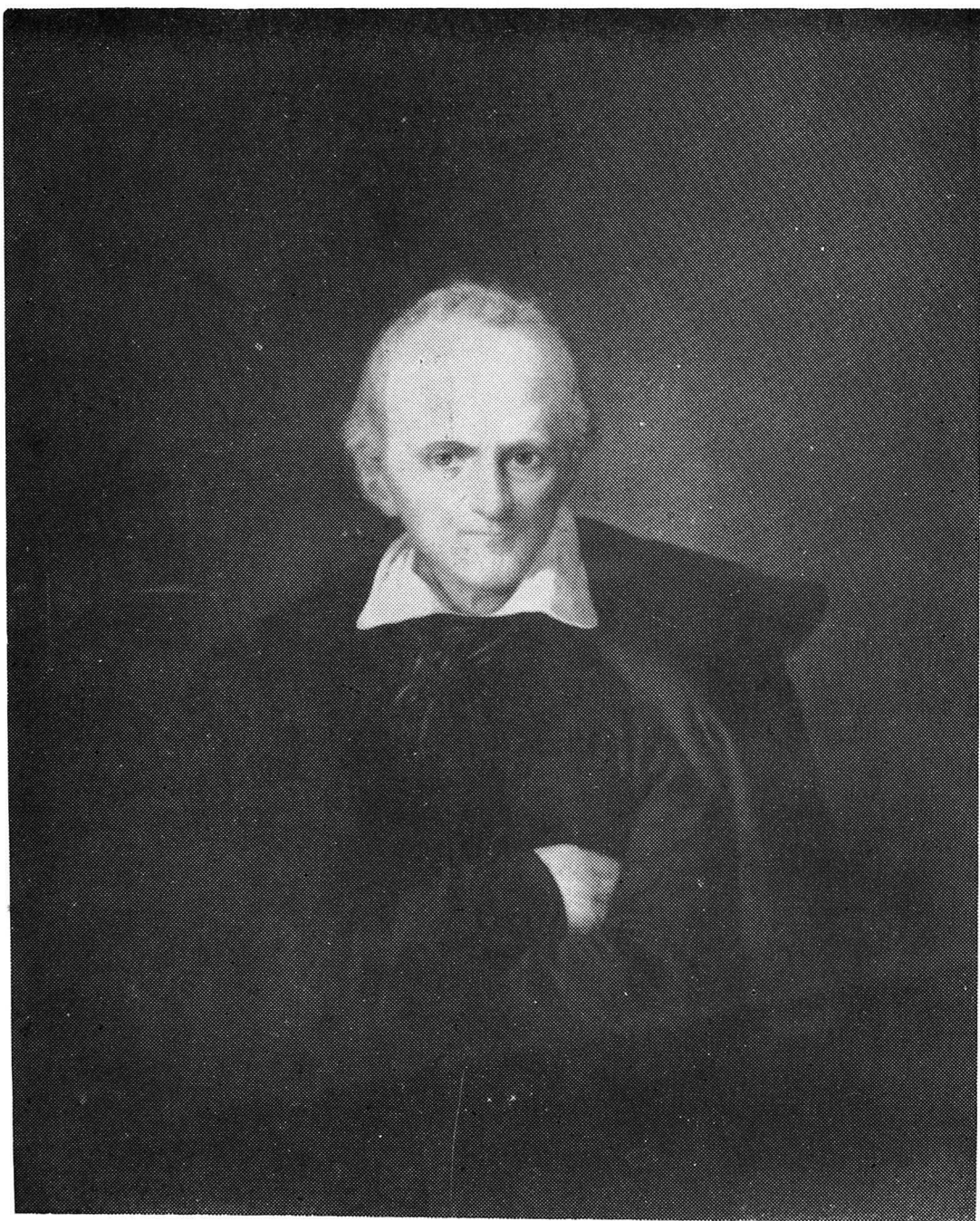
Fig. 39—47

1. M. Sikó, Portretul lui K. Barabás, 1853

2. M. Sikó, Anna Szentkereszthy, 1856

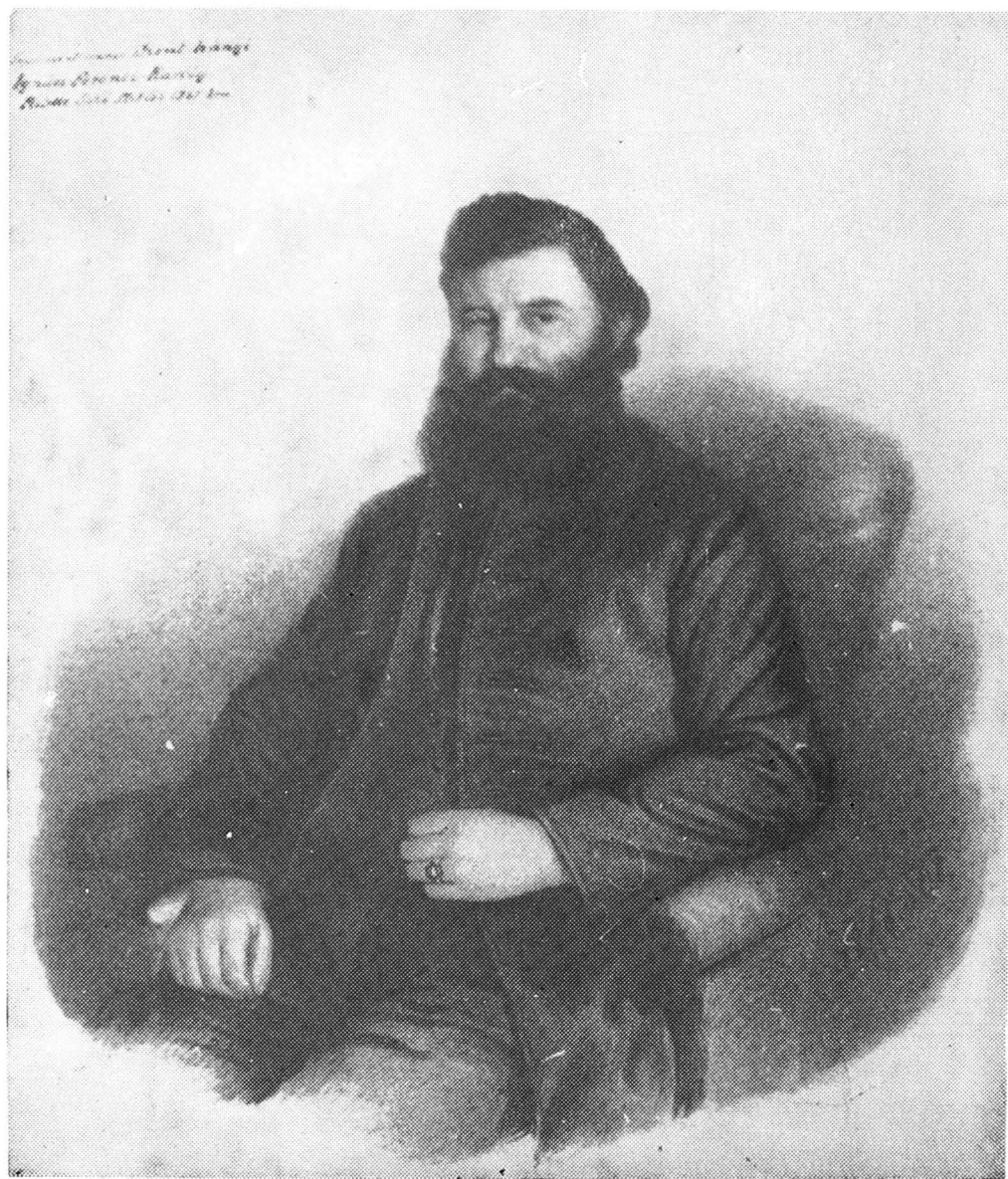
3. Gy. Vastag și M. Sikó, Ferenc Kazinczy, 1859

4. M. Sikó, Béla Szentkereszthy, 1860

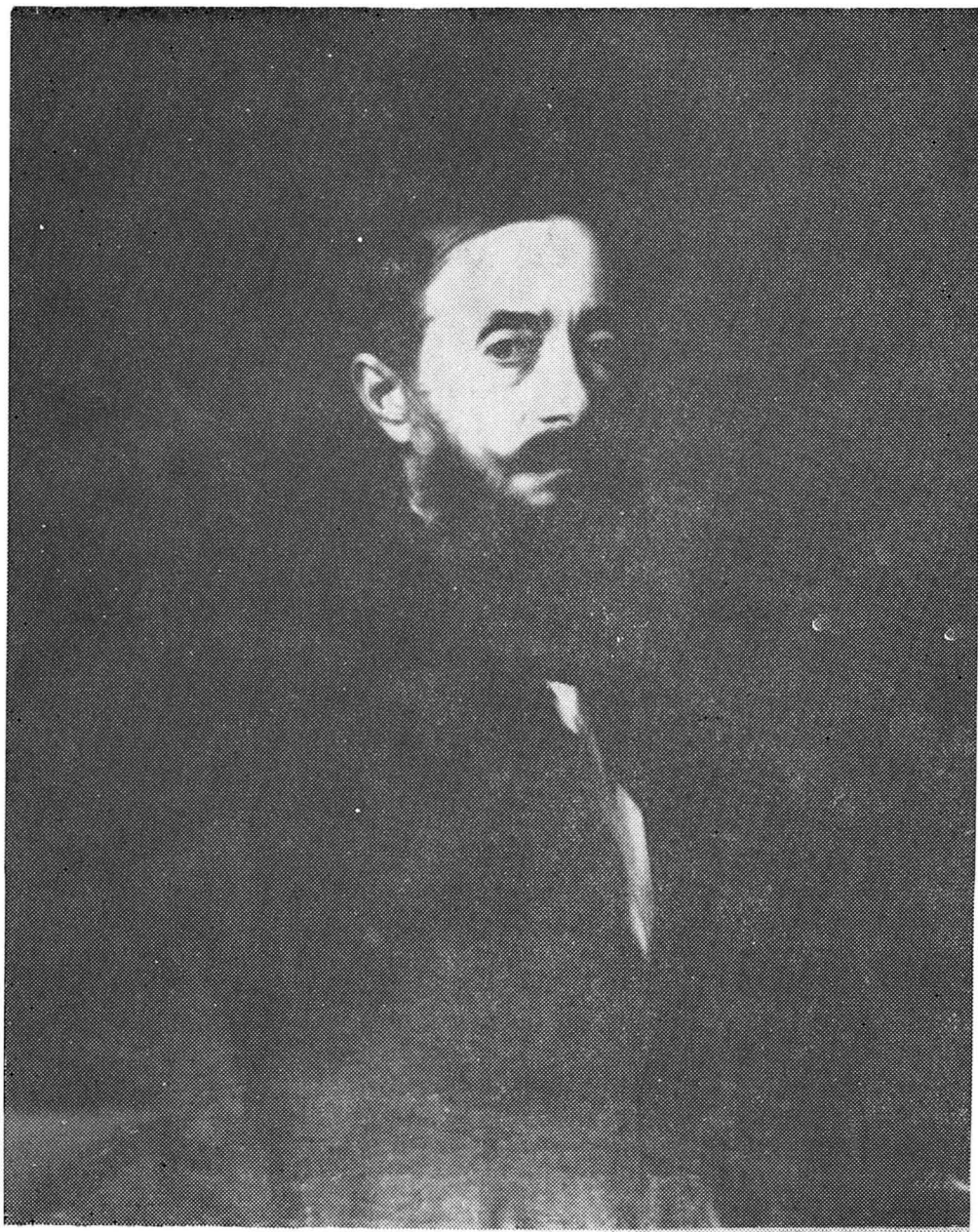
5. M. Síkó, Pál Szentkereszthy, 1860

6. M. Sikó, Ignác Szentiványi, 1861

7. M. Sikó, Soția lui I. Szentiványi, 1861

8. M. Sîkó, Autoportret, 1866

Ș. M., Sikó, Portret de femeie, 1887

MIKLÓS SIKÓ, PORTRETIST DIN TRANSILVANIA (SEC. XIX)

Pictorul transilvănean Miklós Sikó (Șopteriu, jud. Bistrița-Năsăud, 1818 — Tîrgu-Mureș, 5 mai 1900), a intrat în atenția istoriei noastre de artă pe temeiul activității pe care a desfășurat-o la București la mijlocul secolului trecut, activitate ce se înscrie semnificativ între „pildele precursorilor”¹ în domeniul relațiilor de colaborare fructuoasă între românii și maghiarii de pe teritoriul patriei noastre.

De mare întindere², opera sa, realizată timp de mai bine de cinci decenii la Cluj și Tîrgu-Mureș, se impune prin tematica abordată (eminamente portretistică) și prin factură (Biedermeier și academism de coloratură müncheneză) ca o contribuție notabilă în cadrul picturii din Transilvania secolului al XIX-lea.

Pictorul aparține unei familii ardelenesti de mici nobili de țară cu domenii la Belin (Bölön, după vechea denumire a așezării, de unde și apelativul „Bölöni” — „de Belin” care-i însoțește uneori numele). M. Sikó manifestă de timpuriu înclinații pentru desen, dar, pentru că, după cum el însuși va mărturisi în autobiografie³, „pictorul sau comediantul nu prea era la mare cinste, mai ales dacă se trăgea din boiernași”, după studiile medii, pe care le încheie la Tîrgu-Mureș, se îndreaptă spre Sibiu, pentru a studia științele juridice; în această perioadă el schițează, spontan, mai întâi în cărbune și apoi în acuarelă, imaginile colegilor săi, obiectivul principal al acestor portrete fiind, firește, realizarea unei asemănări cât mai desăvîrșite cu modelul. Nu avem documente privind relații ale studentului în drept cu pictorul sibian Franz Neuhauser cel tânăr (activ pînă în anul 1836) sau cu Ioan Agotha (pictor și profesor de desen la Sibiu după acest an), dar putem presupune că tânărul pasionat de desen va fi intrat în legătură cu cei doi profesori sibieni capabili să-i îndrume căutările, încă timide, în domeniul artistic și că va fi frecventat Pinacoteca Brukenthal din oraș. O indicație bibliografică, eronată, se referă la studiile artistice vieneze ale lui Sikó⁴, eroare generată, probabil, de faptul că în 1838, tatăl viitorului pictor își mărturisise intenția de a-l trimite pe acesta la Viena (pentru studii, militare, însă!), intenție nerealizată, el ocupînd din același an un post modest, de „cancelist la tabula regească din Tîrgu-Mureș”⁵. În același an, sau în anii imediat următori, Sikó îl cunoaște pe Miklós Barabás (ardelean și el, stabilit la Budapesta, de unde revine adeseori în provincia natală), pictor care devine primul său îndrumător cert în materie de artă. Îndrumarea lui Barabás s-a limitat, însă, la o perioadă scurtă, de o lună

¹ A. Árvay, *Pilda precursorilor*, București, 1976.

² Principalul monografist al picturii, Biró Béla (*Sikó Miklós*, Cluj, 1944), a întocmit un catalog al operei sale (cuprinzînd 117 lucrări), menționînd că ansamblul operei lui Sikó ar fi totalizat aproximativ 400 de piese.

³ Sikó își redactează autobiografia (în anii 1866—1867), la îndemnul prietenului său, profesorul de teologie unitariană Simén Kiskadácsi (el însuși pictor amator). Documentul, păstrat în arhiva Bisericii unitariene a Transilvaniei, a fost publicat de Kelemen Lajos (*Bölöni Sikó Miklós erdélyi festőművész ismeretlen önéletrajza*, în *Páosztortűz* (Cluj), nr. 19, 25 septembrie 1927, p. 439—441).

⁴ Krücken und Parlagi, *Das geistige Ungarn*, 1918, vol. II, p. 147.

⁵ A. Árvay, *op. cit.*, p. 61.

de zile, după care, Barabás i-ar fi spus elevului său: „Dumneata, frăţioare, nu mai ai nevoie de lecţii!”. Într-adevăr, lucrările acestei prime perioade a creaţiei lui Sikó (toate portrete în desen sau acuarelă pe carton şi miniatură pe fildeş) prezintă puternice similitudini cu portretistica primei etape a lui Barabás: ele dezvăluie certe calităţi de observare şi redare descriptiv-analitică a chipului modelului, execuţia, îngrijită, probând, în ciuda unor stângăcii, preocuparea de stăpânire a meştesugului. Toate lucrările acestei prime etape sînt de dimensiuni reduse (miniaturile erau nu odată pictate pentru a fi încadrate în monturi de inele), pictorul redînd, cu o răbdare uimitoare, cele mai mărunte detalii pe care i le oferă fizionomia, coafura şi vestimentaţia personajului (cu lupa pot fi observate firele genelor şi sprîncenelor, piatra cerceilor etc.), iar aplicarea succesivă a straturilor subţiri de culoare (gîndită ca modalitate de acoperire a retuşurilor făcute prin desen) conferind o transparenţă particulară acestor mici bijuterii pictate.

Pictorului, aproape autodidact, îi lipseşte curajul de a aborda portretul de dimensiuni mai ample, iar tehnica picturii în ulei îi este încă străină, practicarea miniaturii răspunzînd în acelaşi timp gustului artistic al unei bune părţi a contemporanilor.

Nu ştim dacă Sikó va fi întreţinut legături cu Ferenc Simó⁶, János Szabó, Aloisie Hora, sau alţi pictori activi în epocă la Cluj şi Tîrgu-Mureş; o menţiune din publicaţia *Honderű*, referitoare al faptul că „pictorii Sikó şi Szathmáry şi-au petrecut un timp la Fîntîna Hygieja”⁷, oferă o indicaţie privind existenţa unor relaţii între cei doi artişti, iar ideea lui Sikó de a-şi căuta clientelă pentru portretistică la Borsec nu pare, deasemeni, a fi străină de sugestiile lui Szathmáry. În vara lui 1845, Sikó se află la Borsec, unde, ca portretist, se introduce în cercurile boierilor din Țara Românească aflaţi la băi şi primeşte, în această calitate, invitaţia de a pleca la Bucureşti. Sosit în luna octombrie a aceluiaşi an în capitala Țării Româneşti⁸, portretistul găseşte o clientelă destul de numeroasă în rîndurile protipendadei bucureştene, printre cele mai cunoscute dintre portretele pictate aici fiind acuarelele reprezentînd pe căminăreasa Smaranda Geanoglu⁹ şi pe pităreasa Zinca Bălcescu, mama lui Nicolae Bălcescu¹⁰, lucrări de remarcabilă ascuţime a observaţiei şi de o particulară minuţie şi fineţe a execuţiei. Deşi portretistica sa se bucură de succes la Bucureşti, la chemarea tatălui său revine în 1846 în Transilvania, unde ocupă din nou un post de funcţionar în administraţie. Continuă să picteze, modelele preferate îi sînt membrii familiei sale (tatăl, István Sikó, mama, fratele mai mic, Lajos şi soţia acestuia), cărora li se adaugă cunoştinţe din mediul aristocratic şi burghez, preocupările artistice constituind însă, deocamdată, doar o modalitate de a petrece agreabil timpul liber, aceasta şi în consensul concepţiei clasei sale privind ocupaţiile artistice.

Evenimentele anului revoluţionar 1848 găsesc un viu ecou în conştiinţa tînărului Sikó, care, aderînd cu entuziasm la ideile revoluţiei, se înrolează în armata generalului Bem, fiind numit „főhadnagy” al batalionului 87. Prins la 18 februarie 1849 şi arestat, este transportat sub escortă pînă la Przemyśl; abilitatea portretistică este aceea care îl salvează, pentru că, bolnav fiind, portretează personalul sanitar care îl îngrijeşte, obţinîndu-i ajutorul să evadeze. Se întoarce, pe jos, la Cluj, unde locuieşte, oarecum camuflat, pînă în anul 1851, cînd

⁶ F. Simó activează la Cluj începînd din anul 1831.

⁷ *Honderű*, I, 1843, p. 777 (Rubrica „Galambposta”).

⁸ Referiri ample la activitatea pictorilor transilvăneni din secolul al XIX-lea la Bucureşti, în A. Arvay, *op. cit.*, passim.

⁹ P. I. Cernovodeanu, *O acuarelă inedită a portretistului Sikó din 1846*, în S.C.I.A., nr. 1, 1962, p. 196—198.

¹⁰ H. Nestorescu, *Despre un portret inedit al pităresei Zinca Bălcescu*, în *RevMuz*, Bucureşti, 1964, nr. 4, p. 374—375.

generalul Urbán, care intenționa să-l aresteze, îi obține (din nou grație portretisticii!) un pașaport pentru München.

„Tot studiul meu se reduce la o perioadă de 9 luni“, mărturisește Sikó în autobiografie, menționând că acest studiu s-a orientat spre desen, pictura în ulei însușindu-și-o ca autodidact. În registrele Academiei de arte frumoase din München, numele lui Sikó apare pentru prima oară în 11 iunie 1851, la 31 iulie a aceluiași an fiindu-i eliberat „matrikel“-ul. Inscripțiile de pe două desene din albumele¹¹ păstrate din perioada studiilor müncheneze („Flóttás Pán, München 22 oct. 1851“, de exemplu) sugerează însă ideea că el a frecventat academia ca amator, probabil timp de 8 luni, care, adăugate la luna de ucenicie cu Barabás, ar alcătui perioada de 9 luni pe care o mărturisește autobiografia. Studiile müncheneze se vădese importante nu sub raportul diversificării tematicii (cu excepția unui singur peisaj¹², opera sa însușește exclusiv portretistică), ci sub raportul însușirii mai temeinice a desenului, al diversificării tehnicii (alături de desen și acuarelă, va aborda litografia¹³, iar mai târziu și pictura în ulei) și al curajului de a aborda portretistica de dimensiuni mai ample. Deși pînă târziu, Sikó va nutri dorința de a se perfecționa prin studiu și muncă perseverentă („Tot aș mai vrea să învăț, în mintea mea este clar că trebuie să pictez“ — mărturisește el în autobiografie), studiile müncheneze îl eliberează în mare măsură de „complexul amatorismului“, responsabil în mare măsură de abordarea, pînă la jumătatea secolului, a tehnicilor considerate mai puțin pretențioase, desenul și acuarela și a lucrărilor de mici și foarte mici dimensiuni.

Lucrările sale de mici dimensiuni — acuarelă și guașă pe fildeș — își ating apogeul în deceniul următor studiilor müncheneze; deși numărul lucrărilor depistate de noi pînă în prezent este mult inferior aceluia al pieselor catalogate în 1944, analiza lor este de natură să releve, pe lîngă spiritul de observație, ascuțit, o perfecționare a desenului (linia urmărește cu aplicație detaliile fizionomiei și accesorii de ordin scenografic, dar ductul a căpătat mai multă suplețe), virtuți de armonizare coloristică (gama cromatică, dominată în consens cu specificul miniaturii Biedermeier, de tonalități pastelate, este nuanțată cu delicatețe). Reprezentate, în acest spirit al picturii Biedermeier, ca individualități distincte sub raport fizionomic și vestimentar, figurile respiră un sentiment, aproximativ același, de o anume dulcегărie, frecvența portretelor de copii favorizînd această înclinație spre sentimentalism specifică picturii epocii. Fundalurile, tratate în tonalități luminoase de albastru, acordate cromaticii pastelate a ansamblurilor, aduc un plus de farmec acestor imagini. Dacă în *Portretul lui Károly Barabás* (1853)¹⁴ fundalul acuatelat cu tușe ușoare de bleu și ocră rămîne neutru, în portretele reprezentîndu-i pe *Pál și Béla Szentkereszthy*¹⁵ tratarea fundalului în tonuri vii de albastru și verde intens realizează o potențare sensibilă a efectului decorativ al ansamblului. Pictînd-o pe *Anna Szentkereszthy*¹⁶ (1856), pictorul încearcă, timid, sugestia unei ambianțe peisagistice

¹¹ Cele două albume cuprindeau studii (specifice pentru învățămîntul academic) de frunze și plante agățătoare, nud și draperii, animale, copii după sculpturi elenistice, studii după monumente funerare, cărora li se adaugă schițe de peisaj.

¹² Acest unic peisaj a fost pictat la Șoimeni, pentru preotul român din sat (cf. B. Biró, *op. cit.*, p. 19).

¹³ Activitatea litografică a lui Sikó este menționată în lucrarea lui Nagy Zoltán, *A magyar litográfia története a XIX. században*, Budapesta, 1934, p. 121.

¹⁴ *Károly Barabás*: acuarelă pe carton, 0,262×0,211 m; semnat și datat dreapta jos cu creion: „Sikó 1853“; Col. Muz. de artă Cluj-Napoca, inv. MA 1510.

¹⁵ *Pál Szentkereszthy*: acuarelă pe hîrtie: 0,090×0,070 m; semnat și datat în colțul din dreapta, jos, cu brun: „Sikó/860“; Col. Muz. jud. Sf. Gheorghe, inv. A 89 (1612).

Béla Szentkereszthy: acuarelă pe hîrtie: 0,095×0,075 m; semnat și datat dreapta lateral în culoare: „Sikó 1860“; Col. Muz. jud. Sf. Gheorghe, inv. A 88 (1611).

¹⁶ *Anna Szentkereszthy*: acuarelă pe hîrtie: 0,011×0,080 m; semnat și datat în colțul din dreapta, jos, prin incizie: „Sikó 1856“; Col. Muz. jud. Sf. Gheorghe, inv. A. 87 (1610).

(fundalul, vibrat, sugerează un cer acoperit parțial de nori), iar în portretele-pendant ale soților *Ignác și Maria Suzanna Szentiványi*¹⁷ punerea în pagină, specifică epocii, plasează personajele într-un cadru interior (sugerat de fotoliul pe care stă fiecare dintre ele, introducerea acestei piese de mobilier servind picturii și în intenția de sugestie a adâncimii spațiale).

Interesul se concentrează spre redarea amănunțită a înfățișării personajelor pe temeiul desenului, căruia i se subordonează culoarea, menținută cu discreție în gamă minoră. Respectând riguros indicațiile oferite de modelul real, culoarea se menține în limitele tonurilor știute, indiferente la efectele de lumină și atmosferă, acordurile respectând în același timp și o anume căutare de decorativ a suprafeței. În același spirit, de sorginte Biedermeier, sînt realizate și lucrările tîrzii pictate în acuarelă, printre care menționăm cele două portrete din 1887 păstrate în colecția Muzeului de artă din Cluj-Napoca¹⁸, precum și *Portretul Annei Haller*¹⁹ (1889), din Colecția Muzeului județean Sf. Gheorghe.

Deși la München Sikó nu studiază pictura în ulei, cunoștințele de desen acumulate aici îi dau curajul de a aborda, pe la jumătatea secolului, și pictura în ulei, interesul pentru această tehnică concretizîndu-se pentru prima oară în 1857, în *Portretul de femeie*²⁰ păstrat în prezent în colecția Muzeului de artă din Cluj-Napoca. Lucrarea pare o transpunere, la altă scară și în altă tehnică, a unei miniaturi, deficiențele de ordinul construcției anatomice, estompate în lucrările de mici dimensiuni, fiind aici subliniate de insuficienta cunoaștere a clar-obscurului, și desenul fiind încă lipsit de forța de a construi, tridimensional, formele, pe o suprafață mai mare.

Plină de consecințe sub raportul evoluției picturii în ulei a lui M. Sikó se relevă în-tîlnirea sa cu György Vastag (Seghedin, 1834 — Budapesta, 1922), sosit în Transilvania în deceniul al șaselea al secolului trecut în căutare de subiecte inedite și pitorești, inspirate de viața țăranilor și mai ales de aspectele exotice ale traiului nomad al țiganilor. Nu avem posibilitatea de a stabili cu certitudine datele-limită ale perioadei în care Vastag activează în Transilvania, dar știm că în anul 1858 el se afla deja la Cluj, unde funcționa atelierul fotografic „Veress-Vastag”²¹, iar în 1863, ziarul „Erdélyi Posta” își informa cititorii că pictorul Gy. Vastag s-a căsătorit cu Luiza Schell și că vor pleca în curînd la București²². Legăturile lui Vastag cu Clujul vor rămîne puternice, de vreme ce la Cluj se vor naște cei doi fii ai săi — Géza în 1866 și György cel tînăr în 1868. Legăturile lui Sikó cu Vastag nu sînt menționate de autobiografia lui Sikó, nici de literatura referitoare la Vastag, dar din anul 1859 datează o serie de portrete purtînd semnăturile „Vastag și Sikó”, prima fiind de fiecare dată semnătura lui Vastag, ceea ce subliniază tipul de relații — de la maestru la discipol, ce se vor fi statornicit între cei doi pictori. Foarte probabil, în același an, 1859,

¹⁷ *Ignác Szentiványi*: acuarelă pe carton; 0,280×0,240 m; semnat și datat dreapta lateral cu ocră: „Sikó 861”; Col. Muz. jud. Sf. Gheorghe, inv. A 224 (468).

Soția lui Ignác Szentiványi: acuarelă pe carton; 0,280×0,240 m; semnat și datat dreapta lateral cu creion: „Sikó 1861”; Col. Muz. jud. Sf. Gheorghe, inv. A. 225 (467).

¹⁸ *Portret de bărbat*: acuarelă pe hîrtie; 0,231×0,178 m; semnat dreapta jos cu creion: „Sikó”, nedatat [1887].

Portret de femeie: acuarelă pe hîrtie; 0,221×0,179 m; semnat și datat stînga jos cu creion negru: „Sikó 887”; Col. Muz. de artă Cluj-Napoca, inv. MA 1600.

¹⁹ *Anna Haller*: acuarelă pe hîrtie; 0,105×0,085 m; semnat și datat dreapta jos cu brun: „Sikó 1889”; Col. Muz. jud. Sf. Gheorghe, inv. A 85 (1608).

²⁰ *Portret de femeie*: ulei pe pînză; 0,590×0,480 m; semnat și datat stînga jos prin incizie în culoare: „Sikó 1857”; Col. Muz. de artă Cluj-Napoca, inv. MAD 11.

²¹ Din 1858 datează fotografiile pictate reprezentîndu-i pe soții Dobray, portrete păstrate în Fondul documentar al Muzeului de artă Cluj-Napoca, inv. MAD 223 și 276 (autori Veress și Vastag).

²² *Erdélyi Posta*, Cluj, nr. 5, 1863, p. 21.

Vastag a fost găzduit la familia Sikó, la Șopteriu, unde cei doi au pictat portretele-pendant al fratelui mai mic al lui Sikó și al soției acestuia. După această dată, nu mai avem semne ale colaborării între cei doi pictori, ambii activi la Cluj, unde Sikó este semnalat ca portretist, iar Vastag ca portretist²³ și colaborator al lui Urlaki (pictor local)²⁴ și al lui Veress, în această din urmă colaborare, pictorului revenindu-i sarcina de a „colora”²⁵, acoperind cu culoare de ulei, suprafața unor portrete obținute cu procedee fotografice. Rămîne așadar certă colaborarea Vastag — Sikó în anul 1859, lucrarea cea mai importantă rezultată din această colaborare fiind *Portretul lui Ferenc Kazinczy*²⁶ păstrat în prezent la Muzeul de artă din Cluj-Napoca. Analizată comparativ cu primul portret pictat de Sikó în tehnica picturii în ulei, această lucrare se vădește net superioară sub raportul subtilității individualizării, al construcției anatomice, al fluenței desenului și al valorării în clar-obscur, ceea ce indică rolul decisiv al lui Vastag (și tipul de punere în pagină, cu plasarea modelului în cele 2/3 inferioare ale suprafeței, treimea superioară fiind tratată ca fundal, neutru, îi aparține cu certitudine lui Vastag). Deși contribuția lui Sikó pare a fi fost minoră în realizarea acestui portret, experiența dobândită în contactul nemijlocit cu un pictor de o temeinică pregătire academică își va spune cuvântul în lucrările ulterioare, printre care deosebit de important este *Autoportretul* din 1866²⁷. Punerea în pagină, convențională, plasează figura (bustul văzut ușor din 3/4, chipul întors spre privitor) pe fundal neutru (brun întunecat), iar interesul pictorului se concentrează spre fizionomie și expresie fizionomică, redarea corpului rămînînd stîngace și proporția defectuoasă, capul fiind subdimensionat în raport cu proporția bustului. Pictorul își scrutează atent trăsăturile expresive ale feței mature, redîndu-le cu virtuozitate analitică, prin desen sever, pătrunzător, clar-obscurul tranșant accentuînd reliefurile și incavațiile firești ale feței. Gama cromatică sobră, dominată, conform uzanțelor portretisticii academice, de tonalități întunecate (domină brunul și negrul, ocrul fiind utilizat doar în realizarea feței), potențează expresia gravă a chipului. Autoportretul datează din același an în care pictorul începe și redactarea autobiografiei, rememorarea faptelor mai importante ale vieții și nevoia imperioasă de a dialoga cu sine, autoportretizîndu-se, fiind influențat de un eveniment dramatic al biografiei sale: îmbolnăvirea gravă a soției, moment de cumpănă ce zdruncină serios echilibrul aparent al existenței sale tihnite, de moșier de țară, ocupat — fapt nu prea important pentru mentalitatea sa — cu îndeplinirea obligațiilor unei slujbe funcționărești și practicînd, cu evidentă plăcere, dar fără a-și pune probleme prea grave, pictura. Semnele întrebărilor grave pe care pictorul și le adresează sieși asupra rosturilor și sensurilor propriei existențe (semne ale acestei neliniști transpar și în autobiografie) se descifrează în expresia concentrată, de o tristețe abia reținută a chipului său expresiv. Momentul acesta este important, nu prin schimbări esențiale survenite în biografia artistică a lui Sikó (el continuă să rămînă în afara preocupărilor expoziționale, presa îl ignoră aproape cu desăvîrșire — și în 1856, „Erdélyi Múzeum” îl menționase, doar, printre pictorii al căror nume începea

²³ În colecția Muzeului de artă Cluj-Napoca (inv. MAD 147 și inv. MAD 153), lucrări de bună factură academică pictate de Gy. Vastag și reprezentînd pe Mária și Ádám Mikó (aceasta explică aprecierea deosebită a lui Imre Mikó pentru portretistica lui Vastag).

²⁴ Portretul lui Sándor Újfalvi, pictat de Vastag și Urlaki, se păstrează la Muzeul de artă din Cluj-Napoca.

²⁵ Alături de fotografiile pictate menționate, la Muzeul de artă din Cluj-Napoca se păstrează o serie de alte portrete realizate cu aceleași procedee, lucrări purtînd inscripția: „Photographia Veresszöl Színezte Vastag”.

²⁶ *Ferenc Kazinczy*: ulei pe pînză; 1,140×0,920; semnat și datat dreapta jos cu ocrul: Vastag és Sikó/859; Col. Muz. de artă Cluj-Napoca, inv. MA 4866.

²⁷ *Autoportret*: ulei pe pînză; 0,746×0,593 m; semnat și datat dreapta jos cu brun: „Sikó 1866”; Col. Muz. de artă Cluj-Napoca, inv. MA 94.

cu litera S)²⁸, cît pentru că, după această dată, pictorul, care între timp și sărăcise, nu va mai aborda pictura doar ca un divertisment, mai elevat, dar complementar vînătoarei și pescuitului — ocupații frecvente la membrii clasei sale sociale. Și opțiunea, mai hotărîtă, pentru tehnica picturii în ulei este un indiciu în acest sens, pictorul, de formație academică, asociind această tehnică genurilor „majore”, serioase. Portretele în ulei pictate de acum și pînă în ultimii ani a vieții pictorului reprezintă pe membrii familiei sale²⁹, personaje din aristocrația îmburghezită și din burghezia transilvăneană a epocii³⁰ și deasemeni, ca o amintire a sentimentelor sale revoluționare din tinerețe, îl pictează pe Kossuth, în cîteva variante, pentru a dărui aceste portrete diverselor asociații și societăți din Transilvania³¹. Ascuțimea observației, memoria prodigioasă a chipurilor și capacitatea de individualizare fizionomică și expresivă, susținută și de elemente de ordinul vestimentației (caracteristice celor mai realizate creații din întreaga sa activitate) sînt servite de un meșteșug academic sever, de ale cărui limite artistul însuși se dovedește conștient, de vreme ce nu mai abordează niciodată portretul compozițional ori puneri în pagină ce reclamă știință a redării unor racursiuri, sau chiar simpla redare a mîinilor, modelele, reprezentate bust, văzut ușor din 3/4, fiind invariabil plasate pe fundaluri neutre (pictate în tonălită de brun sau negru, în funcție de tenele utilizate în redarea vestimentației modelelor). Se menține cel mai adesea contrastul între chipul viu, expresiv și redarea corpului, ce rămîne aproape un manechin lipsit de viață, suport al capului viu și al vestimentației pictate cu adevărată voluptate. Analiza fizionomică a ciștigat în nuanțare (expresia fețelor permite chiar reconstituirea unor elemente ale vieții lăuntrice a personajelor), clar-obscurul este mai nuanțat, îndeosebi în redarea capului, pictorul izbuteste surprinderea reflexelor luminoase pe „epidermele” sensibil diferențiate vizual și tactil. Printre cele mai realizate portrete ale perioadei de maturitate a lui Sikó se înscrie *Portretul soției lui György Balla*³² (pictat la Cluj, în 1882), lucrare în care pictorul, consemnînd datele oferite de fizionomia personajului printr-o linie fermă, incisivă, atentă la toate accidentele datorate vîrstei și reflectării pe chip a trăirilor acestuia, sugerează pregnant psihologia (consemnarea „statistică” este depășită, cu alte cuvinte, prin sugestia psihologică). Gama cromatică de mare sobrietate este dominată de acorduri rafinate de negruri și griuri, puse în valoare prin cîteva tușe de alb ce contrastează puternic cu armonia surdă, reținută. Redarea materialelor diverse ce compun vestimentația femeii și redarea carnației relevă un real simț al picturalității, în general înăbușit fie de supunerea instinctivă la con-

²⁸ Erdélyi Múzeum, Cluj, 1856, 17 aprilie, p. 23.

²⁹ Dintre copiii săi, doar Kálmán pare a fi manifestat înclinații spre artă (urmează cursurile Școlii normale de desen a lui Simó din Cluj), dar nici acesta nu îmbrățișează cariera artistică (este interesant de subliniat că în registrele școlii, în dreptul rubricii privind ocupația părinților, Kálmán Sikó a menționat „moșier” și nu pictor).

³⁰ Printre portretele în ulei depistate de noi pînă în prezent, menționăm: *Portret de bărbat*: ulei pe pînză; 0,396×0,336 m; semnat și datat dreapta jos prin incizie: „Sikó 1875”; Col. Muz. de artă Cluj-Napoca, inv. MĂ 87. — *Portret de femeie*: ulei pe pînză; 0,372×0,321 m; semnat și datat dreapta, jos, prin incizie: „Sikó 1875”; Col. Muz. de artă Cluj-Napoca, inv. MA 88. — *Portret de bărbat*: ulei pe pînză; 0,800×0,660 m; semnat și datat stînga jos cu ocră: „Sikó 1875”; Col. Muz. de artă Cluj-Napoca, inv. MAD 177. — *Portret de bărbat*: ulei pe pînză 0,700×0,570 m; semnat și datat stînga jos cu brun: „Sikó 1882”; Col. A. M. Ardos, Cluj-Napoca. — *Portret de femeie*: ulei pe pînză 0,700×0,570 m; semnat și datat stînga jos cu brun: „Sikó 1882”; Col. A. M. Ardos, Cluj-Napoca.

³¹ Portretul lui Kossuth Lajos din colecția Muzeului de artă Cluj-Napoca, provine din Colecția fostului Muzeu ardelean, căruia îl donase pictorul. (*Kossuth Lajos*: ulei pe pînză; 0,715×0,645 m; semnat și datat dreapta jos cu brun: „Sikó 1886”; Col. Muz. de artă Cluj-Napoca, inv. MAD 69).

³² *Portretul soției lui György Balla*: ulei pe pînză; 0,700×0,570 m; semnat și datat stînga jos cu brun: „Sikó 1882”; Col. A. M. Ardos, Cluj-Napoca.

vențiile Biedermeier-ului (miniatura), fie de rigorile severe ale doctrinei academice, în sfera căreia gravitează limbajul specific picturii sale în ulei.

Diferit ca modalitate de plasare în pagină, *Portretul de femeie* din 1886³³ (personajul este pictat în profil, poziție ce favorizează o foarte pregnantă particularizare fizionomică) relevă aceleași veleități de natur-mortist (rochia violet, din catifea, este prilejul etalării acestor virtuți), iar tratarea fundalului în tonalitate de brun-violeaceu dezvăluie preocuparea de realizare a unității cromatice a suprafeței.

Schimbarea petrecută în mentalitatea pictorului, în ceea ce privește înțelegerea picturii — nu doar divertisment, ci profesiune lucrativă — nu este, așadar, similară cu o înnoire radicală a viziunii, portretele perioadei de maturitate distingându-se doar printr-o nuanțare în sens expresiv a problemelor de individualizare a modelelor și pe plan formal, prin adâncirea efortului de perfecționare a elementelor de limbaj academist în utilizarea cărora dovedise de la început o certă aplicație: desen detaliat al tuturor elementelor oferite de modelul din realitate, valoare în clar-obscur (anumite stângăcii, datorate lipsei studiilor sistematice, se mențin pînă la sfîrșitul creației pictorului).

Raportată la ansamblul picturii epocii și ambianța în care activează pictorul, opera lui Miklós Sikó — eminamente portretistică — își relevă însemnătatea nu printr-un caracter novator sub raportul problemelor de ordin tematic sau pictural abordate, ori prin exemplaritatea realizării meșteșugărești, ci prin caracterul său simptomatic pentru cerințele epocii în materie de artă și pentru nivelul mediu al răspunsului pe care pictorii locali înțeleg și au capacitatea să-l acorde acestor cerințe.

LIVIA DRĂGOI

MIKLÓS SIKÓ — A PORTRAIT PAINTER FROM TRANSYLVANIA (19th CENTURY)

(Abstract)

Miklós Sikó (1818, Șopteriu, district Bistrița-Năsăud — 1900, the 5th of May, Tîrgu-Mureș) begins his activity as a self-taught portrait painter. Then he has as advisers, for a short period, some academician painters, at the Academy of Arts in Munich.

His portraits (watercolor, drawings, miniatures and oil paintings) reveal a keen observer and a special capacity of individualization through the analysis of the physiognomy and facial expression as well as through his interest for the details of clothes. The painter's interest is focused on the faces of his portraits, body's anatomy remains irrelevant for all his activity. His painting is based on a descriptive value of drawing. The color (of watercolor and oil painting) depends on graphics. The chiaroscuro is used by painter not in an expressive way but in a constructive one, as a method to underline the threedimensionality of the forms.

Sikó never was an exceptional painter but his work (Biedermeier and the period of Academism of Munich influence) is significant for a middle level of the Transylvanian portrait painting in the second half of the 19th century.

³³ *Portret de femeie*: ulei, pe pînză; 0,382×0,315 m; semnat și datat stînga jos cu brun: „Sikó 1887”; Col. Dr. Horváth, Tg. Mureș.

UN DOCUMENT DIN ANUL 1861 PRIVIND STRĂDANIILE ROMÂNILOR DIN TRANSILVANIA DE A CUCERI DREPTURI POLITICE

Autorul documentului, Dimitrie Moldovan, a fost unul din puținii români absolvenți ai politehnicii din Viena, care a îndeplinit funcțiile de: vice-comite sau subprefect al comitatului Hunedoara din toamna anului 1849 până în 1851, când absolutismul habsburgic restaurat se va considera stăpîn pe situație după înfrîngerea revoluției și va abroga constituția dată în timpul acesteia; adjunct civil al uneia din regiunile militare în care a fost împărțită Transilvania de către austrieci între 1852—1856, și anume a aceleia ce cuprindea comitatele Alba de Jos, Hunedoara, iar parțial Alba de Sus și Tîrnava, precum și scaunul Orăștiei; membru al comisiei urbariale pentru aproximativ aceleași județe care va funcționa la Orăștie între anii 1858—1859 și va avea menirea să judece diferendele dintre foștii iobagi și foștii stăpîni feudali în problema separării pămînturilor acestora; secretar al Cancelariei aulice transilvănene de la Viena, începînd cu 1860—1861, când Imperiul habsburgic trece de la absolutismul restaurat la regimul liberal sau constituțional.

Documentul este de fapt o scrisoare-raport pe care Dimitrie Moldovan i-o trimite, în calitate de secretar aulic, mitropolitului Alexandru Sterca-Șuluțiu de la Blaj, considerat unul din conducătorii românilor transilvăneni, alături de episcopul Andrei Șaguna de la Sibiu. El prezintă importanță pentru istoria politică a românilor transilvăneni din anii regimului liberal. Într-adevăr, documentul reflectă speranțele și dorințele românilor legate de noul regim, de a li se permite accesul la puterea politică prin recunoașterea lor ca națiune egal îndreptățită cu cea a maghiarilor, secuilor și sașilor. Totodată, oglindește și greutățile întîmpinate de români, pe de o parte datorită neîncrederii și suspiciunilor ce s-au statornicit din cauza deosebirilor confesionale între mitropolitul Șuluțiu și episcopul Șaguna, care i-a împiedecat să acționeze unitar, iar pe de altă parte din cauza mașinațiunilor reprezentanților aristocrației maghiare și ai patriciatului săsesc cu trecere la Curtea imperială de la Viena.

Autorul scrisorii-raport formulează o serie de propuneri privind: alegerea unui cancelar aulic dintre români; compoziția și convocarea Dietei Transilvaniei; proiectele de legi pe care dieta urma să le discute și să le adopte, pentru români o importanță capitală avînd cel ce trebuia să le asigure recunoașterea lor ca națiune politică; constituirea unor delegații care să prezinte doleanțele românilor referitoare la păstrarea autonomiei Transilvaniei, anulara anexării Partiumului la Ungaria, asigurarea participării țăranilor cu drept de vot la alegerea deputaților pentru dietă ș.a.m.d. Pentru a-l convinge pe împărat să dea o diplomă prin care să-i recunoască pe români ca națiune politică, D. Moldovan nu ezită să-l sfătuiască pe Șuluțiu ca delegațiile trimise la Viena să-și proclame atașamentul lor față de dinastia habsburgică. Sfătuieste de asemenea ca delegațiile să se pronunțe și pentru participarea reprezentanților românilor la Reichsrat (parlamentul central de la Viena).

Scrisoarea-raport ne edifică și asupra profundului atașament al secretarului aulic față de cauza poporului român al cărui fiu era. Acest atașament îl determină să acționeze și să facă tot ce-i sta în putință pentru a combate ponegrirea poporului român de către exponenții aristocrației maghiare și ai patriciatului săsesc pe lîngă cercurile diriguitoare vieneze. Situația lui de funcționar inferior al Cancelariei aulice îl obligă însă să acționeze cu prudență, de-

oarece în această calitate nu posedă nici o împuternicire din partea poporului român. De astfel de împuterniciri puteau dispune însă cei doi prelați cu care este în corespondență, precum și unii lideri laici ai românilor, printre care-l amintește pe G. Bariț. Lor le cere să acționeze în numele poporului român la Viena pentru a încerca să obțină tot ce era posibil în noua conjunctură politică.

Datorită importanței lui pentru istoria politică a românilor transilvăneni din anii 1860—1861, documentul, care se păstrează în manuscris la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul Blaj, sub formă de copie (în arhiva personală a lui Alexandru Sterca-Șuluțiu), sub cota nr. 220, merită să vadă lumina tiparului.

IOANA BOTEZAN

Copie

Cătră metro[politul] Șuluțiu

Viena, 6 octombrie 1861

Exelență!

Cu epistola din 20 septembrie, rescriindu-mi la a mea din 14, ați binevoit a primi de bună opiniunea despre denumirea a unui cancelar român după pofta noastră, majestății încă în anul trecut descoperită, recunoscind: că pînă cînd nu om avea și noi oameni, cari în apropiere de tron să apere cauza și sentimentele noastre, prin calomniatori o să fim totdeauna împedecați la ajungerea egalei îndreptățiri; că și regimul austriac tocma în interesul său trebuie să ne apere; apoi să ne recunoască dreptul nostru ca și a altor națiuni apăsate în Ungaria, rezămîndu-să pînă 11 milioane în contra celor 4, propășind pînă calea apucată, așezînd naționalitățile în perfectă egalitate politică în care se află maghiarii, asigurîndu-le limba și naționalitatea prin legi pozitive; apoi voiți ca ideile aceste să le șoptim la oamenii cei cu influență; recunoașteți mai încolo, că ar fi bine ca să fiți excelențele voastre amîndoi aicia în Viena, dar multe circumstări fatale vă rețin; apoi că ca după ce toate s-au hotărît, nu ați putea în privința treburilor noastre politice face strămutări mai favoritoare, ci ar fi de lipsă acum cînd țara fierbe și lupii umblă înprejurul oilor, ca păstorii să privegheze; apoi că la fine trebuie să vă pregătiți pentru Dieta Transilvaniei; mai încolo, după sunetul epistolei din 24 sept[embrie], ca răscredit la a mea din 19, v-ați hotărît pîrintește, că voiți a veni la Viena, dacă va veni și ex[celența] sa episcopul Șaguna, și că l-ați requirat totodată, că hotărîndu-să pro sau contra să-mi telegrafieze.

Mai nainte de a răspunde la cuprinsul acestor două epistole grațioase pline de spirit pîrintesc și patriotic trebuie să vă împărtășesc de altă parte înțelesul epistolei ex[celenței] sale b[aron] de Șaguna de dato 21/9 sept[embrie] tot ca răspuns la epistola mea din 14, în care zice între altele, că nu poate crede, că Cabinetul să denumească astăzi un român de cancelariu; apoi denumindu-l să-l țină mult timp; că lipsele noastre sunt reale, care nu să pot mulțemi prin persoana vreunui dignitaru temporar, ci numai prin legea sancționată, în care este garanția vieții constituționale și a ridicării nevoilor, care ne apasă și astăzi; apoi la fine mă provoacă pe mine și pînă ceilalți confrăți de aicia, ca fiind noi aicia puși în deregătorii înalte să ne apropiem de oamenii statului și a Cabinetului, să stăruim ca promovarea intereselor naționale să nu stagneze.

Aceste-mi scrie excelența sa la epistola mea din 14 sept[embrie], care fu în tot cuprinsul ei cu aceea tot atunci cătră ex[celența] voastră scrisă, asemenea; apoi la epistola mea din 19 încă nu căpătai răspuns, nici [î]mi telegrafă încă la provocarea excelenței voastre din 24 sept[embrie].

Eu nu mă îndoiesc nicicum și nicicînd a recunoaște profunda și pătrunzătoarea înțelepciune a excelenței sale d[omnul] episcop b[aron] de Șaguna și că bine calculează cînd zice: că dacă se va denumi un cancelar de român acum, mult timp nu va rămîne în acel post; recunosc și văd și eu adevărul, că Cabinetul încă tot numai în aristocrați își razimă

nădejdea și azi-mine ar voi a defera lipselor preferente acelora; în fine, delăturînd românul credincios-loial însă fără de strănemoși și moși aristocrați, ar pune în capul trebilor un aristocrat; mai încolo poate că tocma de la dietă ar rezulta alegerea unui neromân de cancelar și ai noștri ar fi delăturați. Eu însă pe lângă toate aceste posibilități și verosimilități văd una dobîndă importantă în denumirea unui dignitaru provizoriu, că acum apropiindu-ne prin el fără de sfială și din chemare de tron, ne cîștigăm credit cerînd pentru români numai aceea ce și alți[i] au, apărați fiind în contra calumniatorilor și profetilor mincinoși prin el. D[oa]m[ne]! ce pot cîștiga și pune la cale b[aronul] Kemény prin minciunile lui ca cancelar provizor! Oare un cancelar român acum în ajunul dietei cruțînd interesul tronului, apoi și [a] altor popoare, nu ar fi plăcut principelui? Da să mergem și mai departe, oare lipsele noastre reale nu poftesc reprezentarea lor prin un român? Apoi punem și posibilitatea aceea că deschiderea dietei să se amîne poate peste quartale semestre apoi cu privire la evenimente din afară, cine știe pînă cînd, oare nu ar fi bine a întrebuița timpul de acum, cînd nădejdea Cabinetului, a Guberniului, a statului întreg cu privință la Consiliul imperial în români îi așezată, să cîștigăm teren? Să ne vedem și noi în capul trebilor? Cum să poate de la noi de aici cere ca noi să ne apropiem de tron?, cînd cheile ușilor le păstrează inimicii românilor!? inimicii adevăraților patrioți!! Dar să zicem că neputînd străbate cu realizarea poftei noastre adevărat patriotice în privința denumirii cancelarului român, să vedem nu sunt alte cauze momentoașe pentru baterea la ușa tronului? — ca să să împlinească lipsele noastre reale!

Între propozițiunile regești îi cea prima: înarticularea națiunii române.

Noi știm că baza îndreptățirii la posturi cardinale au fost în Transilvania religiunile cele 4; națiunea română înființîndu-să Dieta să va înarticula, înarticularea sancționa, sancționarea publica apoi?; apoi amployați cardinali după legile pozitive nestricate, neîntregite va fi aleși quod propositionem secundam după religiunile înarticulate-recepte mai puțin la întrebarea aceasta se începe cearta, la care noi nu avem teren, că ni-l submină Kemény cu aseclile lui.

Da'ce să zic? priviți la propozițiunea a doua; de acolo îi scoasă alegerea cancelariului, gubernatoriului, prezidentului la Tabla regească; oare de ce? Nu știu apriat, ci combinez așa: că sau s-a lăsat din proiectul[1] lui Kemény la Cabinet cu scop afară și Cabinetul voiește pe viitoriu a denumi dignitățile aceste fără de alegere; atunci neavînd noi cruciați, conți, baroni, cu o vorbă aristocrați, apoi nici capitaliști, o să ne trezim din visul dreptății et egalității așternuți p[er] paie; sau tocma Kemény cu de-a voia nici că le-a pus în propozițiune după un plan machiavelistic diabolistic cugetînd tot la uniunea Transilvaniei cu Ungaria¹, în care caz firește nu ar trebui suplenirea posturilor acestora; eu nu mă îndoiesc a cugeta și acolo, că ascunzînd Kemény planul lui acesta secret, o fi zis în Cabinet că să să denu-mească dignitățile directe de la Curte, care denumire apoi la înființarea uniunii[i], care el o fost pusă între propozițiuni, de sine înceată.

Cine cunoaște pe Kemény, nu se va îndoi la opiniunea aceasta cu adevărat că Kemény mulțumi; el însă avu influență și la compunerea rescriptului pentru dietă; apoi și va fi păstrat el față cu tronul încă vie un remediu, care cine știe cînd să va ivi la lumină.

Acum să zicem și aceea, că ungurii nu vor merge la dietă și așa firește că nu vor alege deputați în comitate și secuime? Oare nu ar fi bună o pregătire la întîmplarea aceasta pentru asigurarea noastră? Ce-i pasă lui Kemény, el pusă ungurii și sașii în picioare și nouă ne lasă a alege între supunere și între — cum zic ei — reacțiune; ceea ce azi-mine să va explica de revoluțiune; noi la multele jertfe pentru tron putem cădea încă supt pedeapsa dictată de inimicii noștri și a tronului. Oare cine să le zică aceste principelui, noi? În starea noastră de aici? Suntem noi chemați? Nu om strica cauzei și mai tare nefiind de nime acreditați?

A noastră chemare îi a paraliza încît se poate lucrurile inamicilor, cînd vin acele la pertractare oficioasă, adică indirecte a-i ajuta cauzei noastre, cînd de altă parte directe să poate lucra numai prin una deputațiune națională.

Să vedem acum ce scrie *Bariț* tot la epistola mea din 19. El s-a aflat pînă acum la București, de unde îmi scrisă în 27 septembrie și zice că pe lângă toate, că convorbirea

¹ Baronul Kemény Ferenc a rămas și în 1860—1861 reprezentant tipic al nobilimii maghiare, care și în 1848 a militat pentru uniunea forțată a Transilvaniei cu Ungaria împotriva voinței majorității românești a populației ei, exprimată cu ocazia celei de a doua adunări de la Blaj din 3/15 mai 1848.

ar fi cu totul de lipsă; neavînd însă cheltuielile trebuincioase nu poate veni; nici nu știe venive-ți excelențele voastre, după ce de 12 ani încoace multe cerurăm, însă mai nimic nu căpătăm; anume și în cauza sinoadelor ni s-a pusă multe piedeci; mai încolo zice că acum acasă încă este lipsă pentru pregătiri la dietă și că la Viena au rămas numai întrebarea regaliștilor; apoi că s-a proiectat adunarea comisiei permanente, care apoi va vedea și pentru trimiterea unei deputații la Viena sau ba. Importanța acestei opinii a excelențelor voastre și a fratelui Bariț [î]mi este sanctă; voiesc însă a lua toate obiectele în pertractare de-amănuntul; și după ce excelența voastră cu epistola din 30 septembrie [î]mi scrieți, că după ce excelența sa b. Saguna s-a declarat în epistola din 29 că nu poate veni, apoi nici excelența voastră nu veniți opăcindu-vă tocma una boală; mă grăbesc a vă comunica opiniunea mea despre rescriptul pentru dietă expediat la Guberniu; apoi cum s-a putea repara neajunsurile în rescriptul acesta:

1°. Rescriptul fu compus apoi mai tîrziu reparat cum zisei mai nainte în timpul acela cînd era Kemény la Viena; consiliariul Kabos îi addictul lui Kemény cel mai de aproape și ascultătoriu; și după ce la Curte lăsară afară uniunea, adică întregirea proiectelor lui Deak și a dietei din Ungaria, care ar fi stat ca piedecă la întrebarea și transmiterea în Reichsrath, conlucrată a paraleriza cauza noastră în acolo mod, ca religiunile noastre să fie lăsate afară din propozițiunile regești; cea mai ardentă lipsă este dară ca comisiunea noastră permanentă deloc să să adune și consultîndu-să să să roage de împăratul, ca în rescriptul către Status et ordines, care firește încă nu-i expedit, să să bage între propozițiuni și articularea religiunilor noastre amîndorora; și dacă nu trimite deputația această rugare, să să trimită din sesiunea comisiei, prin un secretariu a comisiei, directe la împăratul. Îndrăznesc a vă face totodată atent: ca în rugarea aceea nicicum să nu vorbiți de a patra națiune, apoi a cincea și a șasea religiune, ci numai despre înarticularea națiunii române și religiunii greco-catolice și greco-orientale; vom vedea apoi noi cîndva cum să clasificăm națiunile și religiunile Ardealului; a ne cere noi în clasificățiune, ar fi neoportun.

2°. Tot curi[e]rul acela, adecă secretariul comisiei, să aducă altă petițiune către împăratul, în care sub provocare la petițiunea noastră din 10 decembrie 1860 și după ce acum postul de cancelar este vacant, de altă parte guvernator și prezident a Tablei regești unguri sunt, în Universitatea din Sibiu domnește un sas viclean, apoi după ce dignitățile de cancelar, guvernator și prezident a Tablei regești sunt lăsate afară din propozițiunile regești, apoi stațiunea de cancelar nici magyar, sas cu atîta sinceritate și alipire către tron nu ar împlini-o ca tocma un român, care nu poartă în cuget asuprirea celorlalte națiuni, ci numai împărtășirea drepturilor lor cu românii, pe cînd un ungur și sas ar lucra tot numai în interesul privilegiatilor vechi; să denumească un român anume pe Pop, care nici că ar face un post gigantic fiind el acum consiliariu de Curte.

3°. Totodată secretariul acela să aducă și a treia declarațiune a comisiei: că națiunea română dacă să va mîngăia în postulatele ei ca una națiune credincioasă dinastiei și Imperiului Austriac, va conlucra într-acolo ca integritatea imperiului să nu să pericliteze; că cu toată căldura așteaptă momentul acela cînd cu celelalte națiuni a monarhiei să să consulte despre delăturarea primejdurilor amenințătoare și recunoscînd sancțiunea Diplomei din 20 octombrie 1860; apoi cu privire la patentul din 26 februarie va trimite încît să cuvine din partea ei oamenii ei în Consiliul imperial de la dietă — sau prin alegeri imediate — numai să nu fie opăcită prin mașinațiunile acelor pînă acum privilegiați, fiind acestea de factu prin mijlocirea cancelarului Kemény în capul treburilor reasezați; pentru aceea să deschidă cale cercurilor române, denumind capi noi cari să le organizeze de nou pe baza Diplomei din 20 octombrie, deschizînd calea tuturor îndreptățiților.

4°. Să aducă și a patra petițiune unde să să însire toate pînă acum de diverse deputațiuni române aduse gravamine; apoi să să ceară ca în un timp scurt să să aștearnă treaba majestății sale spre hotărîre.

5°. Să să aducă și a cincea petițiune, în care să să zică, că după ce Solnocul, Krasna-Kövar, nobis in auditis s-a luat de la Ardeal apoi Zarandul încă îi în periclul acesta, pe lîngă toate că încă nu s-a încorporat în Ungaria, să fie și aceste jurisdicțiuni chemate la dieta Ardealului, ca acolo să-și deie și ei a lor liberă declarațiune.

A 6-a petițiune: fiindcă țărani de prin satele depărtate nu au destule spese, ca să concurgă la locul pretorial, unde poate s-ar ține conscrierea și votizarea 2—3 zile cu scop ca să-i vază depărtați de la locul alegerii, și așa aminîndu-să actul alegerii, cu venitu[1] cu mersu[1] poate și cîte 6—8 zile, apoi privind și la apropierea iernii, cînd doară prin locuri

pretoriale tocma și quartirile li s-ar denega cu scop ca să rămână numai împotrivnicii la alegerea deputaților, să să ȋdeară: ca să se facă cercuri de alegere, apoi să să defigă ide acele locuri, unde toți ȋndreptății cu ușurință să poată concurge la dreptul alegerii.

Aceste prin excelențiile voastre cu grabă și cu efect s'ar putea acia mijloci; dacă ȋnsă nu puteți veni, trimiteți postulatele aceste din comisiunea permanentă prin un secretariu ca curi[e]r.

Dar să vedem și să calculăm și la ȋntȋmplarea aceea fatală; că ȋncurcȋndu-să trebile și din afară și ȋnnodȋndu-să și acele dinlăuntru nu a veni treaba la dietă; atuncia rămȋnem numai cu rescriptul cătră Guberniul transilvan.

Să zicem ȋnsă că Austria reiasă cu cauzele din afară.

ȋn cazul acesta trebile cele dinlăuntru totdeauna s-or cam regulat după plac, de nobis sine nobis; așa va fi poate și pă viitoriu; apoi modeștii români pot aștepta iară decenii.

Să zicem nu reiasă ȋncurcat cu confuziunile din afară și dinlăuntru, a trebui a să consulta cu dignitari magnați etc. Acești știură pune totdeauna condițiuni pentru ei favoritoare. Mai calculăm și materialști tocmai și din națiunea noastră română, (Zeule cum părsiră Iosiceștii, Nalațieștii și Nopceștii interesul național) și o să să trezească națiunea fără de garanție.

Nu ne trebuie nouă garanție față cu popoarele vecine, conlocuitoare; garanția există ȋn trupul cel moral român, care dacă a existat pȋnă acum este semn că nu va peri; ȋnsă numai de aceea suntem aici, ca să nu perim? Nu avem noi o chemare mai ȋmportantă? a conlucra și noi la fericirea continentului nostru?, a fi și noi un popor politic cu patricii noștri ȋn frunte? cari să nu să mai sfiască cu dulceață a să numi român?

Dar loiali cum suntem — ceea ce fără de păstrarea principiului monarhic am deveni ȋn pericol — trebuie să ne asigurăm, să cȋștigăm garanție de la monarhul, care bun de natură ar putea fi sedus azi de un Kemény, mȋne de un Rosenfeld², poimȋne de un Bach.

Așadară, ȋn delipsă de una garanție de la monarhul, ne trebuie una *Diplomă*, ȋn care monarhul recunoscȋnd meritele noastre ce adunărăm față cu toți antecesorii lui, apoi față și cu el, să ne recunoască de una națiune politică, să ne recunoască ca națiune română, dȋndu-ne privilegiu de dezvoltare ȋn toate ramurile vieții noastre naționale, supt un trup național, declarȋndu-ne de maturi spre privegherea asupra intereselor noastre sociale și religioare, așezȋndu-ne ȋn dreptu[1] legislatoriu despre interesele comune a patriei cu celelalte națiuni colocuitoare supt scutul său apărătoriu, ȋn contra abuzurilor ce una sau altă națiune ar voi a ȋntreprinde. Una asemenea Diplomă ne-ar asigura la tot evenimentul.

Apoi nu s'ar mai ȋncumeta Guberniul și Cancelaria a ne mai ȋnfera cu multe și mai multe ȋmputări și am avea și noi interes pentru apărarea tronului, care ne-ar apăra și pă noi; și aceste ar trebui prin deputăție; și dacă deputăția nu vine, prin comisiune; firește că diploma ar trebui ȋn proiect subșternută majestații sale.

Aceste ar fi excelență obiectele lucrării unei deputațiuni, ȋn capul căreia v-ați afla excelențiile voastre, capii ambelor biserici a noastre.

Mai am ȋncă a memora: că ȋn cele 2 districte ale noastre, apoi ȋn comitatele unde avem comiți români — adevă ȋn Alba de Sus, ȋn Zarand și Cetatea de Piatră — deloc cum s-a dat rescriptul convocatoriu să să apuce de alegerea deputaților, ca noi românii să fim cei dinții cari ascultă vorba tronului.

Apoi să se deie ȋnstrucțiunea la aleșii deputați ca:

1°. Pȋnă nu să articulează, sancționează și publică națiunea română și religiunile ei, pȋnă atunci la alte ȋntrebări să nu să lase.

2°. Alegerea dignitarilor să o facă nu după proporția la religiune, ci după proporția la națiune: română, secuia, maghiară și sasă.

3°. Să să declare pentru tramiterea la Reichsrats.

4°. Pȋnă la reviziunea legilor civile și penale să rămȋnă legile austriace ȋn valoare.

5°. Pentru reviziunea să se denumească deloc una deputațiune regnicolară, a cărei proiecte după ȋnchiderea dietei — la a doua — ȋn un an deschizȋnda dietă, să să subștearnă dietei.

² Baronul Karl Ludwig Rosenfeld a fost ȋn 1848 antiunionist, iar la 1860—1861 reprezentant al sașilor la Cancelaria aulică a Transilvaniei de la Viena.

Quoad Reichsrath am de a observa: că de la declararea în favoarea lui atîrnă întărirea și dezvoltarea noastră națională; dieta Ungariei s-a dat de totul de gol și îi văzurăm dinții, cu care voiește să ne mînce limba și inima³.

Lîngă tron și crușind interesele lui vom fi și noi apărați.

Acesta în scurt îi Credeul meu politic de astăzi.

Mai încolo mai bine voiesc a mă înțelege despre împărțindele necazuri, decît a purta necazurile consultate și hotărîte de asemenea factori ca poporul nostru. În fine ne vom apăra ca celelalte națiuni apropoziune să poarte greutățile cu noi. Acesta ar fi rezultatul Reichsrath-ului, să ne declarăm dară pentru el.

Deunadată mă restrîng la opiniunea aceasta și cugetați: că numai și singur fericirea dulcii mele națiuni [î]mi stă ziua și noaptea înaintea ochilor și în tot cugetul meu, în toată vorba încă este descoperirea inimei mele.

Excelențele voastre sunteți însă mai versați în cauzele noastre naționale, religioase; dacă știți și ați găsit alte căi mai favoritoare, alte mijloace mai sigure spre fericirea poporului nostru, luați în nume de bine voința mea plină de sentimente curate, sincere și îndreptăți acolo unde mintea mea nu a ajuns.

D[umne]zeul puternic să ne îndrepte pe toți la un cuget și inimă spre exoperarea fericirii poporului nostru cel nestricat, care necăjit ca aurul în fundul minelor de ape și vînturi rele nu luă asupra sa nici una regină, ci stă în origina sa primitivă primită de la împăratul împăraților.

Dimitrie Moldovanu m.p.

A DOCUMENT FROM THE YEAR 1861 CONCERNING THE STRUGGLE OF THE TRANSYLVANIAN ROMANIANS FOR POLITICAL RIGHTS

(Summary)

The document, a copy from the original, is to be found in the State Archives of Cluj-Napoca, Blaj collection, the private archives of the archbishop Alexandru Sterca-Șuluțiu, C.N. 220. It is a letter sent to the archbishop by Dimitrie Moldovan, then a secretary at the Imperial Chancellery of Transylvania in Vienna. Moldovan's report is important because it reflects the hopes and desires of the Romanians in connection with the new liberal regime installed by the Imperial Diploma of October 20 1860, from which they expected political rights, their recognition as a nation of equal rights with the Hungarians, Szeklers and Saxons.

³ Autorul se referă la mașinațiunile liderilor aristocrației maghiare din dieta Ungariei, care în 1861 s-a opus noului regim și a cerut recunoașterea legilor votate de reprezentanții ei în 1848, inclusiv cea a uniunii Transilvaniei cu Ungaria fără a se fi pronunțat transilvănenii înșiși; atitudinea ei obstrucționistă a și determinat autoritățile de la Viena să o abroge după câteva săptămîni de activitate.

TRAIAN DODA — LUPTĂTOR PENTRU DREPTURILE NAȚIONALE ALE ROMÂNILOR BĂNĂȚENI

Venirea la putere a guvernului lui K. Tisza are ca urmare imediată aplicarea de legi menite să înăsprească politica de deznaționalizare și să înlăture cu desăvârșire orice participare la viașa economică, politică și culturală a românilor din imperiul austro-ungar. Este perioada elaborării unor legi electorale prin care masa mare a poporului român era exclusă de la vot, urmărindu-se preponderența în exercitarea drepturilor politice în stat a moșierimii și burgheziei maghiare¹.

În această perioadă de mari frământări politice și sociale din dubla monarhie intră generalul Traian Doda în lupta pentru apărarea drepturilor social-politice și cultural-economice ale românilor bănățeni. La 28 martie 1873 este ales președinte al Reprezentanței regimentului confinar Nr. 13 bănățean², iar mai târziu președinte al Comunității de avere³, funcție în care a desfășurat o vastă și neobosită activitate pentru împărțirea dreaptă a pământurilor ce aparținuseră grănicerilor. Odată cu înființarea comitatului Severin în locul fostului teritoriu confinar militar pe baza legii din 1873⁴ încep și pregătirile pentru alegerile de deputați dietali — alegeri fixate pentru luna ianuarie 1874⁵. Ca urmare a strădaniilor sale în favoarea românilor bănățeni, locuitorii comitatului Severin îl aleg ca deputat pe Traian Doda în cea mai mare circumscripție electorală românească din Ungaria⁶. Începând cu 1874 a fost ales ca deputat în Dieta maghiară, fiind unul dintre deputații români care au apărut cu dirzenie drepturile poporului lor⁷. Încă de la începutul activității sale politice, Doda a arătat calități deosebite, pregnant desprinse din discursul rostit în adunarea alegătorilor din circumscripția Caransebeș în 26 noiembrie/8 decembrie 1873 — discurs ce reprezintă un adevărat program politic pentru românii bănățeni⁸. Cu acest prilej Traian Doda și-a expus ideile ce vor sta la baza întregii sale activități politice de apărător al intereselor națiunii. Doda declară că se va împotrivi oricăror măsuri ale guvernului „care lovesc în interesele poporului”. A arătat nemulțumirea popoarelor subjugate din monarhia dualistă, cauzată de lipsa unei legi corespunzătoare a naționalităților, bazată pe egala îndreptățire a acestora în stat. Referindu-se la legea naționalităților în vigoare, Tr. Doda arăta că aceasta este nedreaptă și trebuie modificată în așa fel ca fiecare naționalitate să găsească

¹ 1872 — legea presei, ce urmărea condamnarea acelor care prin scrisul lor demascau caracterul opresiv al regimului burghezo-moșieresc maghiar; 1872 — desființarea regimentului confinar Nr. 13 bănățean, 1878 — legea prin care se instituia obiectul de agitație împotriva națiunii, 1883 — legea școlară a lui Trefort etc.

² A. Marchescu, *Grănicerii bănățeni și comunitatea de avere*, Caransebeș, 1941, p. 312.

³ *Idem*, p. 333. Primul comitet ales de adunarea constituantă la 19 decembrie 1879 desemnează ca președinte pe generalul Traian Doda, funcție pe care o deține pînă în 1888.

⁴ T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, VI, 1910, p. 225.

⁵ *Idem*, p. 260.

⁶ În circumscripția electorală a Caransebeșului erau 6464 alegători; vezi și *Foaia Diecesană*, nr. 51 din anul 1886, p. 8.

⁷ A fost ales consecutiv în anii: 1875, 1878, 1881, 1884 și 1887.

⁸ A. Marchescu, *op. cit.*, p. 357.

în ea garanția existenței și dezvoltării sale, să cuprindă în esență egala îndreptățire a naționalităților din imperiu. Referitor la legea învățământului, subliniază necesitatea modificării ei; „ca fiecare naționalitate să aibă dreptul să-și instruiască și dezvolte tineretul în limba sa maternă”. Doda face apoi referiri la starea financiară a imperiului, la ruina bugetului statului austro-ungar, care trebuie echilibrat prin reorganizarea întregului sistem financiar și administrativ, printr-o judicioasă gospodărire și nu prin „apăsarea poporului cu noi impozite”⁹. Programul, în tot cuprinsul său, demonstrează nemulțumirea națiunii române, majoritară în Transilvania, față de legile votate de guvernul maghiar, legi prin care se ridică o barieră de netrecut în fața năzuințelor românilor spre o viață mai bună.

Desființarea confiniului militar a prilejuit adâncirea nemulțumirii românilor din cuprinsul comitatelor Caraș și Severin nou înființate, fapt care a constituit obiectul a numeroase memorii și proiecte de rezoluții prezentate de deputații români în Dietă. Astfel, în ședința din 21 februarie 1874 deputații Traian Doda, Vincențiu Babeș și Lazăr Costici prezintă un proiect de rezoluție în care sînt demascate și condamnate abuzurile și ilegalitățile autorităților din cercul electoral Panciova¹⁰. La 11 iunie 1874, Doda, alături de deputații V. Babeș, L. Costici și M. Polit, înaintează Dietei un proiect de rezoluție în 11 puncte în care se subliniază cererile juste ale populației din fostul confiniu militar, cerîndu-se printre altele respectarea limbii și a datinilor existente, revizuirea legii naționalităților, demascîndu-se în același timp abuzurile și metodele de constrîngere la care erau supuși învățătorii ca urmare a aplicării legii lui Trefort¹¹. Activitatea politică a lui Doda este orientată de concepția politică generală a Partidului Național Român din Banat. Acțiunile sale, programul său radical pentru acele vremi demonstrează însă că el a ținut să fie nu alesul unui grup sau partid politic, ci „primește candidatura numai și numai din partea poporului”¹². Deși a fost ales deputat în Dietă de 5 ori consecutiv, nu îl găsim niciodată luînd cuvîntul la dezbateri; în schimb este alături de semnatarii memoriilor adresate Dietei și curții de la Viena, fiind solidar cu toate acțiunile ce vizau problema națională a românilor și a celorlalte naționalități din imperiul austro-ungar. Aceeași atitudine de adeziune a avut-o Traian Doda și față de cuvîntarea și poziția deputatului Sigismund Borlea, expusă în ședința Dietei din 4 decembrie 1876 în problema școlilor românești, cu referiri directe la problema gimnaziului din Caransebeș, care sublinia că: „onoratul guvern (maghiar — n.n.) a primit încă din 1874 înviațiune de la supremul loc, ca în Caransebeș unde românii sînt mai numeroși, să ridice gimnaziu cu atît mai virtuos, că acolo edificiul făcut pe banii românilor stă gata, și nu mai reclamă spese. Dar totuși acel gimnaziu pînă astăzi nu fu ridicat și nu există”¹³. Neparticiparea lui Doda la dezbaterile ce aveau loc în parlamentul maghiar ne determină să credem că această atitudine urmărea în realitate boicotarea măsurilor Dietei, că Doda a ajuns la aprecierea justă că parlamentul maghiar este un instrument politic de asuprire națională și socială, că deciziile acestuia sînt servesc interesele claselor dominante și nu interesele națiunii române și ale celorlalte naționalități din imperiu.

Desființarea comitatului Severin la 20 noiembrie 1880, ca urmare a unei deficițare administrației din partea oficialităților de stat și a faptului că „în comitatul Severin se află indivizi cu aplecare de a agita în contra sistemului constituțional”, o putem considera și ca

⁹ *Idem*, p. 357—361.

¹⁰ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 274.

¹¹ *Idem*, p. 316—320.

¹² A. Marchescu, *op. cit.*, p. 359.

¹³ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 603.

o măsură politică luată de guvernul Tisza de a înfrânge rezistența românilor de aici, unde guvernul nu a putut niciodată să-și pună contracandidatul pentru alegerile în Dietă¹⁴.

După unirea forțelor politice românești din Banat și Transilvania în 1881 într-un singur partid — Partidul Național Român — cu program unic de luptă, s-a stabilit ca pentru Transilvania poziția românilor cu drept de vot să rămână rezistența pasivă, iar pentru alegătorii din Banat și părțile ungurene se recomanda oportunitatea participării la alegeri; deputații aleși să dea expresie în parlament gravei situații în care se află națiunea română și să lupte cu toate forțele pentru revizuirea legilor în vigoare, adică pentru interesele naționale¹⁵. Începînd din anul 1885, P.N.R. va trece la inițierea unor ample campanii prin care să se facă cunoscut opiniei publice asupra la care era supusă națiunea română din imperiul austro-ungar. La conferința P.N.R. ținută la Sibiu în 7 mai 1887 s-a hotărît adoptarea tacticii pasiviste pentru întregul partid, cu mențiunea însă că se pot face excepții în privința participării la alegeri numai cu știrea și permisiunea comitetului central al partidului¹⁶. Adoptarea pasivismului la alegerile din 1887 a avut drept rezultat că dintre cei 4 candidați români din Banat și Crișana: V. Babeș la Sasca Montană, Tr. Doda la Caransebeș, Gh. Popovici la Șiria și Petru Truția la Baia de Criș, cărora comitetul central al P.N.R. le-a încuviințat participarea la alegeri, să fie ales deputat „cu aclamațiune” numai Traian Doda, ceilalți trei rămînînd „în minoritate față de candidații altor partide maghiare”¹⁷. Noua situație creată echivala cu suprimarea drepturilor și libertăților politice ale unui întreg popor, determinîndu-l pe Doda să refuze intrarea și participarea la lucrările Dietei. Doda însă nu s-a mulțumit doar să refuze participarea sa ca deputat la lucrările parlamentului maghiar, ci a subliniat atitudinea sa în scris, făcînd astfel cunoscut opiniei publice din imperiu cuvîntul său de protest împotriva politicii promovate de clasele conducătoare maghiare. Astfel, în scrisoarea adresată președintelui Dietei la 10 octombrie 1887¹⁸, cît și în cuvîntarea ținută în fața alegătorilor din cercul electoral Caransebeș la 12 octombrie același an¹⁹, Doda face un adevărat rechizitoriu la adresa politicii de împilare națională promovată de guvernul austro-ungar. Astfel, Traian Doda sublinia: „politica statului a fost condusă cu tot mai mare hotărîre într-o direcțiune care și pînă aici a fost foarte stricăcioasă intereselor naționale ale poporului român, iar în urmările sale amenința cu nimicirea vieții și dezvoltării naționale pe poporul român”²⁰. Iar mai departe arăta: „eu aș fi în Dietă singurul reprezentant național al întregului popor român și între 413 deputați singur eu aș avea sarcina de a reprezenta și valida interesele naționale ale aproape 3 milioane de cetățeni, interese greu vătămate și foarte serios amenințate”²¹. Precizîndu-și poziția, Doda arăta: „eu nu voi lua parte la dezbaterile dietei, nici nu voi dezice de mandatul meu de deputat”²². În scrisoarea către alegători, Doda, după ce își justifică atitudinea, atrăgea atenția că „Astăzi cauza națiunii întregi, ba mai mult, onoarea națională a poporu-

¹⁴ *Idem*, p. 912. Proiectul de desființare a comitatului Severin a fost pus în discuție în ședința din 22 nov. 1880, proiect combătut de deputatul român George Ioanoviciu. Acesta nu a fost de acord cu ministrul de interne care afirmase că „populația din comitatul Severin nu ar fi în stare să compună din oameni proprii o reprezentanță comitatensă”. Ioanoviciu arăta în continuare că „dacă membrii municipali din Severin pot să-și spună în Lugoj durerile, trebuie să presupunem că o pot face aceasta și în Caransebeș, în adunarea municipală a comitatului Severin”. Deputatul român votează împotriva proiectului de lege.

¹⁵ Vezi pe larg în T. V. Păcățian, *op. cit.*, VII, p. 39 și urm.

¹⁶ *Idem*, p. 319 și urm.

¹⁷ *Idem*, p. 354.

¹⁸ *Idem*, p. 358—360.

¹⁹ *Idem*, p. 360—361.

²⁰ *Idem*, p. 358.

²¹ *Idem*, p. 359.

²² *Ibidem*.

lui român este în joc, a poporului, care prin uneltille măiestriei și ale forței, scos din toate pozițiile constituționale și-a găsit ultimul refugiu în al vostru cerc electoral... De aceea vă zic... fiți bărbați și repet să nu pierdeți din vedere, că astăzi chemați sînteți a apăra onoarea și demnitatea națiunii²³. Pe temeiul legii din 1876 art. 39, președintele camerei ungare i-a solicitat generalului Traian Doda ca în termen de 15 zile să-și prezinte credenționalul, căci în caz contrar cercul său va fi considerat vacant și se va ordona o nouă alegere. La această provocare Doda a răspuns: „pe baza legii din 1874 cap. 86, art. 33 calitatea de deputat este independentă de orice condiție ulterioară, prin urmare este pe deplin independent de prezentarea sau neprezentarea credenționalului și este validă din momentul precis, determinat prin lege²⁴. La 10 decembrie 1887 Doda a fost chemat în fața comisiei de incompatibilitate, dar a trimis doar o scrisoare în care arăta între altele: „susțin cu fermitate și azi acea declarație (din 10 oct. — n.n.) conform căreia nici la deliberările camerei nu particip, nici mandatul nu mi-l depun²⁵. Pentru atitudinea sa plină de demnitate națională, generalul Traian Doda a primit numeroase scrisori de azeziune din toate părțile țării locuite de români, iar alegătorii săi întruniți într-o conferință la Caransebeș la 1 decembrie 1887 au votat o scrisoare de aderență ce a fost înmînată patriotului român. Doda le răspunde: „Scopul meu a fost, să deștept pe români și totodată ca vaietele noastre să străbată pînă la locurile cele mai înalte, ca să vadă și Majestatea Sa, că nemulțumirea noastră este mare și că suferințele noastre au ajuns de nu le mai putem suporta, pentru că dacă eu, ca general, care am sîngerat pentru tron și patrie, sînt silit să fac aceasta, atunci trebuie să fie ceva putred în împărăția noastră și trebuie luate mijloace spre sanarea răului²⁶. Urmarea acestor acțiuni curajoase și demne ale lui Doda a fost că în ședința din 11 ianuarie 1888 comisia de incompatibilitate și-a prezentat raportul prin care mandatul deputatului Doda „se declară nimicit și se dau dispoziții pentru o nouă alegere de deputat în cercul electoral Caransebeș²⁷.

În ziua de 8 februarie 1888, cînd are loc alegerea de deputat în Caransebeș, 4500 de participanți, ovaționîndu-l mai întîi pe Doda în fața locuinței sale și apoi pe deputatul Mihail Popovici, propus la recomandarea lui Doda în înțelegere cu fruntașii alegătorilor și ai P.N.R., „deputatul cu o mulțime de popor, cu muzica în frunte, s-au deplasat la cancelaria lui Traian Doda, unde poporul a făcut o ovațiune neașteptată generalului, care a vorbit poporului îndemnîndu-l și în viitor la solidaritate²⁸.

În urma înțelegerii cu ceilalți fruntași ai P.N.R., nici deputatul M. Popovici nu a intrat în dieta țării și astfel cercul electoral al Caransebeșului a rămas și pe mai departe nereprezentat în Dietă. La fel ca și Doda, și M. Popovici a adresat președintelui parlamentului o scrisoare în care sublinia printre altele că „poziția este determinată de greșita politică de stat“, și că într-un corp reprezentativ în care poporul român nu are loc, nu poate să aibă loc nici unicul său reprezentant: „nu pot participa nici la deliberațiunile sale, dar nici mandatul nu mi-l pot depune și astfel nici nu mă simțesc pus în pozițiunea de a-mi prezenta în regulă credenționalul²⁹. Președintele camerei procedează la fel ca în cazul Doda, solicită prezentarea credenționalului în termen de 15 zile și apoi raportul să fie trimis în fața comisiei de incompatibilitate. La 5 mai 1888 comisia propune și dieta decide „nimicirea“ mandatului deputatului român M. Popovici și se iau măsuri pentru noi alegeri

²³ *Idem*, p. 361.

²⁴ *Idem*, p. 362.

²⁵ *Idem*, p. 365.

²⁶ *Idem*, p. 366.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Foaia Diecesană*, an. III, nr. 5, 1888, p. 5.

²⁹ T. V. Păcățian, *op. cit.*, VII, p. 371.

în cercul electoral Caransebeș³⁰. La alegerea a treia de deputat la Caransebeș a fost ales Lajos Mocsáry, om politic maghiar cu vederi înaintate. Prin „alegerea... lui Mocsáry, românii din cercul electoral al Caransebeșului au voit să dea dovadă, că ei nu sînt dușmani ai poporului maghiar, ci numai ai sistemului de guvernare, inaugurat în patria lor, ai politicii maghiare de stat. Un gest frumos pe care politicienii maghiari nu l-au înțeles, ori nu au voit să-l înțeleagă”³¹.

În 1888 autoritățile maghiare i-au intentat lui Doda un lung proces de presă, motivarea fiind conținutul instigator la revoltă împotriva ordinii de stat al celor două declarații; proces la finele căruia tribunalul din Arad îl condamnă la 2 ani închisoare și la o amendă de 1000 florini³². Ziarele românești din Transilvania și Banat au acordat o atenție deosebită acestui proces politic al generalului, comentînd pe larg atitudinea patriotică și plină de curaj a acestuia, exprimîndu-și indignarea față de pedeapsa dată de tribunalul din Arad³³. Traian Doda, bolnav fiind, nu s-a putut prezenta în fața tribunalului, iar cei care l-au judecat nu i-au dat posibilitatea să se apere nici prin intermediul unui avocat. Va adresa împăratului Francisc Iosif un memoriu prin care cere revizuirea procesului³⁴. Intervenția la împărat se soldează cu sistarea procesului și a pedepsei³⁵. Procesul de presă intentat generalului Doda a determinat, ca urmare a semnificației pe care a avut-o, o serie de procese împotriva ziarelor care au publicat și comentat articolele ce condamnau atitudinea guvernului față de națiunea română în general și față de Doda în special³⁶.

Activitatea desfășurată de Traian Doda între 1874—1888, acțiunile lui curajoase au făcut ca prestigiul său să crească considerabil și să fie considerat unul dintre reprezentanții de seamă nu numai ai idealurilor grănicerilor bănățeni, ci ai tuturor românilor din imperiul austro-ungar.

Istovit de puteri și bolnav fiind, se stinge din viață la Caransebeș, la 4/16 iulie 1895. Pe drept cuvînt se sublinia la moartea sa că generalul Traian Doda a fost „bărbatul care a deșteptat simțul național în acest colț de țară..., în care s-au concentrat toate aspirațiile noastre, care a fost idealul năzuințelor noastre”³⁷.

PETRU BONA

TRAIAN DODA — KÄMPFER FÜR DIE NATIONALEN RECHTE DER BANATER RUMÄNEN (Zusammenfassung)

Markante Persönlichkeit des Banats, Traian Doda entfaltete eine rege Aktivität als Abgeordneter im ungarischen Parlament zwischen den Jahren 1874—1887 für die Verteidigung der politischen und nationalen Rechte der Rumänen aus Transsilvanien und Banat.

Kämpfer für nationale Gleichberechtigung, Achtung des nationalen Wesens, der Sprache und Kultur jeder Nation im Rahmen des österreichisch-ungarischen Kaiserreichs, Traian Doda wurde einer der führenden Politiker der Rumänen.

Seine würdevolle nationale Stellungnahme, seine Handlungen im Jahre 1887 eröffnen neue Wege den rumänischen Kämpfer für politische und nationale Rechte, für die Vereinigung Transsilvaniens mit Rumänien am 1 Dezember 1918.

³⁰ *Idem*, p. 373—374.

³¹ *Idem*, p. 374.

³² Vezi mai pe larg în A. Marchescu, *op. cit.*, p. 373 și urm.

³³ Dintre materialele publicate se remarcă cel al lui Al. Mocioni din ziarul „Lumină-toriul” ce apărea la Timișoara și care demonstrează că procesul este lipsit de orice temei juridic.

³⁴ Vezi în întregime conținutul memoriului la T. V. Păcățian, *op. cit.*, VII, p. 388—392 și A. Marchescu, *op. cit.*, p. 374—379.

³⁵ T. V. Păcățian, *op. cit.*, VII, p. 392—393.

³⁶ Vezi *Foaia Diecesană*, nr. 8, 14, din 1888.

³⁷ *Foaia Diecesană*, nr. 29/1895 din 16/28 iulie, p. 1—2.

APORTUL FEMEILOR DIN TRANSILVANIA LA MIȘCAREA MEMORANDISTĂ

În dezvoltarea mișcării cultural-naționale a românilor din Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea un real aport l-a adus activitatea pe tărâm cultural-politic organizată și susținută de femei.

Încadrată în curentul ce se manifesta pe plan internațional în secolul al XIX-lea¹, mișcarea femeilor din Transilvania pentru emancipare națională și culturală, pentru propria lor emancipare s-a manifestat sub felurite aspecte.

Ele au căutat prin diferite mijloace să se ridice la gradul de înțelegere a situației politice existente în Transilvania vremii, urmărind în primul rînd să învingă greutățile întîmpinate în propria lor educație cultural-politică. Un rol important în acest sens l-a avut activitatea desfășurată, fie în cadrul reuniunilor de femei, fie cu diferite ocazii legate de evenimente din viața politică și culturală a Transilvaniei.

Create la început cu scopul de a înființa școli și cămine pentru fete, de a educa tînăra generație, de a încuraja portul național, literatura, muzica, industria casnică, reuniunile de femei ajung treptat tot atîtea focare de răspîndire a culturii și literaturii române, de cultivare a sentimentului național².

Conștiente de rolul pe care trebuie să-l joace femeile în toate acțiunile de educație și național-patriotice, la adunarea generală din 1865 a Reuniunii femeilor din Brașov, președinta Anastasia Datcu spunea: „viitorul națiunii românești peste tot pretinde în mod imperativ ca în proporțiunea în care o parte însemnată a jumimii bărbătești propășește în știință și cultură, să propășească și sexul femeiesc alături...“³. În același sens vorbește și Elena Pop Hossu-Longin în apelul lansat în vederea constituirii Reuniunii femeilor române hunedorene: „Femeia română a fost în toate timpurile soție bună, mamă de model, dar niciodată sfera ei de activitate nu se mărginește numai în cercul restrîns al căsniciei... româncea modernă a secolului, a avut și are, azi mai mult ca oricînd, datorința față de dulcea sa națiune“⁴.

¹ Mișcarea feministă ia amploare în Europa după revoluția franceză. La începutul secolului al XIX-lea activează o serie de asociații feminine: „Societatea mamelor din Paris“, „Societatea doamnelor nobile din Viena pentru promovarea binelui și folosului public“, „Societatea femeilor române din Budapesta“ (A. Gociman, *Femeia română și ideea națională*, în *Piatră de hotar*, nr. 8—9, 1936, p. 38).

² Prima reuniune de acest fel a fost cea a femeilor din Brașov, înființată în 1850, al cărui program și a cărei activitate reflectă tocmai acest aspect (Muzeul județean Brașov, Arhiva Mureșenilor — în continuare: ArhMureșeni — dosar nr. 5 privind Istoricul Reuniunii femeilor din Brașov; M. Băltescu, *Contribuții la istoricul „Reuniunii femeilor române din Brașov“*, în *Culegere de studii și cercetări*, I, 1967, p. 191—211). Au fost apoi înființate asemenea reuniuni la Lugoj, Satu-Mare, Sălaj, Blaj, Deva, Cluj, Caransebeș, Hunedoara, Turda, Sibiu etc. Sînt unificate în primul deceniu al secolului al XX-lea în cadrul Reuniunii femeilor române din Ungaria și în 1913 țin primul congres.

³ ArhMureșeni, dosar nr. 5, p. 10.

⁴ Elena Pop Hossu-Longin, *Amintiri. 1880—1930*, Cluj, 1932, p. 17.

Pe femei le găsim prezente și alături de participanții la adunările generale și la acțiunile celei mai active asociații culturale, „Astra”. La adunările generale ale Asociațiunii este totdeauna remarcată prezența femeilor, participarea lor activă la viața acesteia⁵. Contribuția femeilor este subliniată și la adunarea generală de la Sebeș, din 5—6 august 1872, când președintele „Astrei”, Ladislau B. Pop, spune în cuvîntul de deschidere că „nu numai curiozitatea a adus pe damele noastre la acest loc... ci simpatia și iubirea cu care îmbrățișează dinsele întreprinderile noastre salutare și acestea ne dă garanția că, Asociațiunea noastră va prospera”⁶. Tot cu această ocazie s-a ținut și disertația „Despre educațiunea femeilor la națiunea românească”⁷.

La fel, este binecunoscută și nu mai insistăm asupra contribuției remarcabile a femeilor transilvănene la sprijinirea războiului de independență a României, prin înființarea comitetelor de ajutorare, prin organizarea de colecte publice ce aveau drept scop sprijinirea directă a armatei române cu fonduri bănești, obiecte de îmbrăcăminte etc.

Marile frământări național-politice, ce au avut loc în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cunoscute sub numele de mișcarea memorandistă, au antrenat și femeile, care au sprijinit printr-o serie de acțiuni lupta frunțașilor români. Referindu-se la acest aspect, în actele Reuniunii femeilor din Brașov se consemnează: „Femeile noastre nu au rămas cu nimic îndărătul zelului și avîntului național al eroicilor lor soți”⁸, iar Elena Pop Hossu-Longin, vorbind despre aceste evenimente, mărturisește că era „firesc ca toate aceste frământări și lupte să nu lase impasibile nici femeile române, căci, ca tovarășe fidele ale soților, împărtășeau și ele soarta lor și trebuiau în momente grave să aducă sacrificiile cele mai nobile pentru neamul lor”⁹. Între cele dintîi în sprijinirea mișcării memorandiste s-au situat soțiile sau fiicele memorandiștilor: Emilia Rațiu, Felicia Rațiu, Paulina Lucaciu, Viorica Mihali, Elena Pop Hossu-Longin, pentru a da numai cîteva nume.

Emilia Rațiu și-a închinat activitatea obștească a întregii vieți organizării și emancipării femeilor¹⁰. În timpul memorandumului a stat alături de soțul ei, împărtășind cauza pentru care acesta lupta și a purtat o intensă corespondență cu diferiți frunțași politici, susținînd cauza memorandiștilor. Corespondența este, în același timp, edificatoare pentru convingerile ei politice și pentru intențiile urmărite. În scrisorile pe care le trimite lui Gheorghe C. Cantacuzino și George Moroianu¹¹, referitoare la cauza memorandiștilor, face propuneri, caută soluții și comentează o serie de evenimente. La rîndul său, G. Moroianu, într-o scrisoare de răspuns, elogiază munca și elanul Emiliei Rațiu și prin ea activitatea tuturor acelor femei care s-au antrenat în mișcarea național-politică, subliniind rolul pe care l-a jucat și

⁵ De ex., adunarea generală a Asociațiunii de la Deva, din august 1899, a fost pregătită de Reuniunea femeilor din Hunedoara (E. Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 20—21), iar cea de la Turda din 1880 s-a bucurat de un real sprijin din partea Emiliei Rațiu și a celorlalte femei din localitate (Ioan Georgescu, *Dr. Ioan Rațiu 1828—1902/ 50 de ani din luptele naționale ale românilor*, Sibiu, 1928, p. 25—26).

⁶ *Transilvania*, nr. 17, 1 septembrie 1872, p. 193.

⁷ *Idem*, nr. 18, 15 septembrie 1872, p. 206.

⁸ Arh. Mureșeni, l.c.

⁹ Elena Pop Hossu-Longin, *Înființarea Partidului Național Român*, în *op. cit.*, p. 149.

¹⁰ „Era pururea la culmea datoriei și reprezenta în viața noastră națională un far luminos care captiva și îndruma toate energiile feminine din vechiul Ardeal, spre culmile acțiunilor energice și demne ce se impuneau femeilor române în apărarea ideii naționale” (Elena Pop Hossu-Longin, *op. cit.*, p. 57).

¹¹ Vezi scrisoarea către G. Cantacuzino, 4 sept. 1893 și către G. Moroianu, 26 aprilie 1894 (S. Polverejan — N. Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente. 1885—1897*, Cluj, 1973, p. 221—222, 297—299).

il joacă femeia în lupta pentru realizarea idealului național: „...femeia română are un rol sfânt în lupta noastră pentru libertate. Ea și-a înțeles acest rol. Iată de ce scrisorile d-tale mă însuflețesc totdeauna, căci din ele citesc în inima femeilor române, entuziasmul, dragostea și hotărîrea cu care știu secunda pe bărbații lor la luptă”¹². Aceeași activitate o desfășoară și fiica Emiliei, Felicia Rațiu. Memoriile sale, apărute în anul 1893, dovedesc că autoarea e o bună cunoscătoare a vieții politice din Transilvania și că ea s-a aflat în mijlocul tuturor acțiunilor ce s-au desfășurat în acești ani¹³.

Pentru sprijinirea directă a mișcării memorandiste femeile s-au constituit în comitete create în acest scop. La începutul anului 1894, tinerele din Sibiu au format o societate avînd în frunte pe Felicia Rațiu și pe Maria Roman, iar ca secretar pe I. Russu-Șirianu¹⁴. În urma apelului și a colectei de bani organizate, „Liga fetelor române” din Sibiu a oferit cîteva daruri condamnaților politici români în semn de prețuire și sprijinire a acțiunilor lor. Cu prilejul Anului Nou, în numele a 550 de tinere, o delegație a tinerimii academice din Budapesta a înmînat lui Vasile Lucaciu¹⁵, un serviciu de argint avînd încrustate pe una din piese cuvintele „Totul pentru națiune. Fetele române din Ardeal și Ungaria”. Darul a fost însoțit de o adresă călduroasă subscrisă de comitetul constituit la Sibiu¹⁶. S-au mai trimis daruri lui Septimiu Albini și I. Russu-Șirianu, cîte o garnitură de scris, lui Nicolae Roman, un serviciu de fumat¹⁷, iar pentru Svetosar Hurban-Vajansky o cunună de lauri în semn de prețuire, însoțită de aceeași adresă a comitetului sibian¹⁸.

Intentarea procesului conducătorilor memorandiști și apoi desfășurarea lui la Cluj a stîrnit un viu protest și a dus la crearea unui adevărat front de solidaritate a întregii populații cu cauza fruntașilor politici condamnați. Se vorbește chiar de o mare acțiune pe care o puneau la cale femeile române. Ele pregătesc, scrie Ioan Rațiu, în ianuarie 1894 un memorandum, numărul semnăturilor trecînd de zece mii, în care „nu vor cere grația nici pentru comitet nici pentru bărbații lor, ci vor expune toată situația în care ne aflăm”, demascînd politica de asuprire națională dusă de cercurile guvernante¹⁹. Această inițiativă lăudabilă a rămas însă doar în proiect.

Puternice manifestații de simpatie și adeziune au fost prilejuite de plecarea la proces a Comitetului național al Partidului Național Român de la Sibiu, precum și a celorlalți implicați, fie inculpați, fie apărători. Manifestațiile au avut lor în orașele de unde plecau și în gările de pe parcurs. La Sibiu, în ajunul plecării Comitetului s-a organizat o întrunire la care au participat și reprezentanți ai comunelor din jur. În numele societății tinerelor, Agneta Cristea a dat președintelui Comitetului, Dr. I. Rațiu, o cunună din frunze de stejar,

¹² G. Moroianu către E. Rațiu, în Ș. Polverejan — N. Cordoș, *op. cit.*, p. 313.

¹³ Cartea este intitulată *Vandalismul de la Turda. Memoriile domnișoarei Felicia Rațiu* și a apărut la București, 1893, în ediția Ligii Culturale, secția Olt. Același lucru îl demonstrează și corespondența sa cu Gh. C. Cantacuzino (vezi, Ș. Polverejan — N. Cordoș, *op. cit.*, p. 220—221, 316—317).

¹⁴ *Familia*, nr. 23, 5/17 iunie 1894, p. 275.

¹⁵ V. Lucaciu a fost închis mai mult de un an, în urma unor procese de presă, pînă în 7 februarie 1894, la Budapesta (V. Achim, A. Socolan, *Vasile Lucaciu*, Baia Mare, 1968, p. 49—50).

¹⁶ *GazTrans*, nr. 4, 6/18 ianuarie 1894, p. 3; *Familia*, nr. 3, 16/28 ianuarie 1894, p. 35.

¹⁷ *GazTrans*, nr. 5, 9/21 ianuarie 1894, p. 3; Ioan Georgescu, *op. cit.*, p. 125.

¹⁸ Cunoscut ziarist slovac; a fost condamnat odată cu V. Lucaciu (*GazTrans*, l.c.; Ioan Georgescu, *op. cit.*, p. 126).

¹⁹ BARS, mss. S. 17(5)/CLXXX (Ioan Rațiu către S. Periețeanu-Buzău, Sibiu, 5/17 ianuarie 1894).

cu urarea de izbîndă în lupta politică ce o desfășura²⁰. Entuziasm s-a manifestat și în gară la plecarea trenului spre Cluj, iar pe traseu, în stațiile de cale ferată au fost întâmpinați de mulțime cu flori și de coruri de țărani care intonau „Deșteaptă-te române”²¹.

Societatea constituită de tinerile din Alba Iulia, cu prilejul plecării spre Cluj a lui Rubin Patiția, implicat și el în proces, i-a oferit un buchet de flori avînd înscris pe panglică cunoscutul imbold „totul pentru națiune”²².

O manifestare de puternic entuziasm a prilejuit plecarea delegaților de la Brașov. Și aici, fete și femei, alături de mulțimea adunată în gară, au înmînat flori împreună cu urările de izbîndă²³. La Brașov, mișcarea memorandistă avea energice și entuziaste adepți. Comitetul constituit cu scopul sprijinirii acestei mișcări, sub conducerea Elenei Baiulescu, s-a dovedit a fi foarte activ. La propunerea Elenei Mureșianu a hotărît baterea unei medalii comemorative, iar pentru ocaziile festive s-au confecționat cocarde²⁴. Urmîndu-le exemplul, tinerile brașovene s-au organizat și ele într-un comitet avînd ca președintă pe Maria Steriu²⁵.

Ca urmare a acțiunilor lor, la Viena este bătută o medalie comemorativă din bronz aurit, avînd pe avers inscripția „Totul pentru națiune”, încadrată într-o cunună de stejar, iar pe revers „7 Mai 1894” în mijlocul unei cununi de spini. Medalia putea fi purtată ca medalion la ceasul de buzunar sau la brățară. Asemenea medalii au fost răspîndite peste tot, în schimbul sumei de 1 fl.²⁶

În ziua procesului (7 mai 1894), străzile Clujului erau pline de cei sosiți din toate părțile Transilvaniei spre a-și manifesta sprijinul pentru cei implicați și a protesta împotriva acuzațiilor. Sînt prezente: Emilia Rațiu cu Felicia și Dorina Rațiu, Paulina Lucaciu, Otilia Comșa, Aurelia Albin, Helena Barbu, Silvia Barcianu etc.²⁷. Împreună cu reprezentantele femeilor din oraș împart cocarde tricolore cu deviza cunoscută, iau parte la diferite întruniri și adunări populare în cadrul cărora participanții și-au manifestat deplina solidaritate cu atitudinea memorandiștilor²⁸. În timpul dezbaterilor, la care a participat „un auditoriu mai mare, compus parte din femei”, acestea au făcut „manifestațiuni demonstrative” de adeziune la pledoariile pentru acuzați; ca urmare președintele a limitat la ședințele următoare auditoriul, acordînd acest drept numai bărbaților adulți²⁹. În seara primei zile

²⁰ *Dreptatea*, nr. 91, 25 apr./17 mai 1894, p. 1. Cununa a fost confiscată de către jandarmi în gara Ghiriș (lingă Cîmpia Turzii) pentru inscripția de pe ea „Totul pentru națiune”.

²¹ *Dreptatea*, l.c.

²² N. Josan, *Mișcarea memorandistă în Comitatul Alba de Jos*, în *Apulum*, VIII, 1971, p. 358.

²³ *Dreptatea*, nr. 94, 27 apr./9 mai 1894, p. 3.

²⁴ Arh. Mureșeni, dosar 5, p. 16; *Familia* (1894), nr. 21, 22 mai/3 iunie, p. 250, nr. 29, 17/29 iulie, p. 347. Din comitet făceau parte M. Baiulescu, Stănescu, Diamandi, S. Popovici, E. Mureșianu, Popea, Bidin.

²⁵ Mai făceau parte din conducere: Maria Sorescu, Maria T. Stănescu, iar membre: Elvira Diamandi, Elena Stănescu, Maria Zănescu, Maria Popea, Victoria Braniște, Agapia Nicolau, Luluca Nasti, Ana Wagner, Augustina Glodaru, Maria Stinghe, Elena Sfetea, Maria Bărbucean.

²⁶ *Familia*, nr. 29, 17/29 iulie 1894, p. 347.

²⁷ *Dreptatea*, nr. 93, 26 apr./8 mai 1894, p. 1. Fotografiiile soțiilor memorandiștilor în Albumul Dr. Rațiu, la Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. M. 344/15.

²⁸ Relatări despre participarea femeilor în articolul *Alianța sirboaicelor, slovacelor și româncelor*, în *Zastava*, 18/30 mai 1894; cf. *Tribuna*, nr. 106, 21 mai/2 iunie 1894, p. 422; A. Gociman, *op. cit.*, p. 38.

²⁹ I. P. P., *Procesul Memorandului românilor din Transilvania. Acte și Date*, vol. I, Cluj, 1933—34, p. 354.

a procesului, la președintele I. Rațiu s-au prezentat printre alte delegații și cea a femeilor condusă de A. Pipoș, iar delegația tinerelor din Sibiu i-a oferit o nouă cunună de lauri³⁰.

Evenimentele petrecute la Cluj în acele zile de mai 1894 au prilejuit câtorva participanți unele reflecții pe teme național-politice, cugetări, înscrise de aceștia pe evantaiul Elenci Pop Hossu-Longin³¹.

Printre miile de scrisori și telegrame de adeziune la mișcarea memorandistă, sosite în acele zile la Cluj, s-au aflat și multe trimise de femei. „Adrese de aderență” au trimis femeile din Brașov, tinerele din Sibiu, femeile din Abrud, Blaj etc. Femeile române din Abrud adresează lui Iuliu Coroianu și prin el întregului comitet inculpat în proces cuvinte de îmbărbătare: „cu fală și mândrie privim și admirăm bărbăția și abnegațiunea cu care purtați falnic stindardul cauzei sfinte. Suferințele ce le îndurați pentru milioanele unui popor setos de dreptate, vor fi izvorul adevăratei libertăți și numele vostru strâns legat de aceasta va fi adorat și preamărit din generație în generație...”³². Semnează douăzeci și opt de femei abrudene. Soțiile meseriașilor din Blaj urau și ele memorandiștilor „curaj, tărie și izbîndă”³³. Femeile din Brașov, pline de optimism, scriu și ele comitetului: „oricum ar fi izbînda va fi a noastră și stavilele ce ni se pun în cale deșteaptă mai multă încredere în puterile noastre proprii”³⁴, iar tinerele din același oraș îi încurajează cu cuvinte calde „pentru izbînda cauzei naționale”³⁵. Tot la Brașov, un ziar local publica o notiță în care relata că pe stradă atît tinerele cît și cele mai vîrstnice femei poartă medaliile „Totul pentru națiune”³⁶.

În timpul procesului și apoi după pronunțarea sentinței femeile i-au încurajat pe cei inculpați. După încheierea dezbaterilor osîndiții au fost întâmpinați de mulțime cu flori și cu urale³⁷.

O rodnică activitate au desfășurat femeile alături de tinerii universitari și de „Liga Culturală” în străinătate cu scopul cîștigării simpatiei pentru cauza românilor. La Brașov, în casa Elenei Dr. Mureșianu, s-a format un „comitet politic secret” cu scopul de a face propagandă în favoarea cauzei memorandiste în străinătate și de a protesta împotriva asuprii naționale la care era supus poporul român. Comitetul urma să trimită scrisori diferitelor parlamente ale țărilor din apusul Europei. „Comitetul politic secret al femeilor din Brașov” a trimis președintelui parlamentului italian, Bianchini, o scrisoare prin care mulțumește celor 217 membri ai camerei italiene pentru manifestația de simpatie făcută cauzei naționale a românilor transilvăneni. „Răspunzînd la aceste dovezi de simpatie și la această încurajare — scriau femeile brașovene — femeile române din Transilvania și Ungaria cari în toate timpurile au fost cel mai credincios reazim al bărbatilor și al fiilor lor în luptele pentru libertate, pentru limba și naționalitatea lor latină, își țin de cea mai plăcută și sîntă datorie, a exprima, prin noi, iluștrilor reprezentanți ai Italiei, semnați în moțiunea amică cauzei românilor, cea mai adîncă mulțumire și recunoștință a lor...”³⁸.

³⁰ Ioan Georgescu, *op. cit.*, p. 84.

³¹ Evantaiul se află la BCU, colecția de manuscrise, fond Hossu-Longin, mss. sertar 283/2. Cu creionul au făcut însemnări Emilia Rațiu, George Moroianu, Alexandru Vaida-Voievod, Victor Colceriu, V. Braniște, Silviu Moldovan, Emil Gavrilla, Amos Frîncu, Vasile Lucaciu, A. Isac, Il. Vasile și Dr. Tilea.

³² *Dreptatea*, nr. 100, 6/8 mai 1894, p. 3.

³³ N. Josan, *op. cit.*, p. 359.

³⁴ *Dreptatea*, nr. 94, 27 apr./9 mai 1894, p. 3.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *GazTrans*, nr. 147, 6/18 iulie 1894, p. 3.

³⁷ *Familia*, nr. 21, 22 mai/3 iunie 1894, p. 250.

³⁸ Arh. Mureșeni, dosar 504, doc. nr. 973; referiri și la M. Băltescu, *op. cit.*, p. 207.

Aceeași acțiune de câștigare a simpatiei străinilor, de data aceasta a femeilor din alte țări, pentru cauza românilor au desfășurat Emilia Rațiu și fiica sa Felicia. Au trimis scrisori și mai ales fotografii, costume naționale, țesături populare Ottnei Ball și Jeannei Dell'Homme, fervente susținătoare ale cauzei românilor și organizatoare ale mitingului de la Oxford³⁹.

Pe aceeași linie se înscrie și schimbul de opinii în legătură cu evenimentele vremii, de costume naționale, broderii sau albume de artă, care s-a stabilit între Emilia Rațiu și reprezentante ale femeilor slovace, cum a fost de pildă Therese Vansa⁴⁰. Acțiunea Feliciei Rațiu, conducătoarea societății tinerelor din Sibiu, de a stabili contacte cu tinere de naționalitate sîrbă și slovacă era în concordanță cu activitatea desfășurată de P.N.R. și în special de președintele său, I. Rațiu, de a crea o alianță cu celelalte naționalități asuprite din imperiul austro-ungar. Scrisoarea, semnată de Felicia Rațiu în numele comitetului din Sibiu și trimisă la 19 februarie 1894 tinerelor slovace, proclamă comuniunea de idealuri între tinerele celor două națiuni⁴¹. Corespondența a fost însoțită de trimiterea reciprocă de fotografii sau opere literare. Totodată, în scrisorile lor femeile slovace își manifestă protestul în legătură cu înscenarea procesului și admirația pentru felul cum femeile au știut să acționeze în vederea sprijinirii cauzei memorandiștilor⁴².

Același fel de legături au fost stabilite și cu tinerele din Novisad, după cum reiese din articolul apărut în „Zastava”, intitulat „Alianța sîrboaicelor, slovacelor și româncelor”⁴³.

Activitatea comitetelor și a reuniunilor de femei în sprijinul memorandiștilor a continuat și după proces.

La acțiunile inițiate de femeile transilvănene au aderat și cele de dincolo de Carpați. Astfel, la București, tinerele s-au constituit într-o societate al cărei scop era de a contribui la sporirea veniturilor „Ligii pentru unitatea culturală” și de a sprijini astfel indirect cauza transilvănenilor⁴⁴. Trei reprezentante ale acestei societăți și de fapt inițiatoarele ei, Henrieta Sihleanu, Maria Delavrancea și Lucreția A. Lupașcu, au făcut o vizită la Sibiu cu scopul de a lua legătura cu societățile de aici. Au fost călduros primite și li s-a înmînat un album, printre fotografii fiind și cele ale lui I. Rațiu și V. Lucăciu⁴⁵.

Liga Culturală, după cum se știe, a sprijinit prin toate mijloacele, material, spiritual, propagandistic, mișcarea memorandistă. Prezența ei s-a făcut simțită în o serie de acțiuni de pregătire a mișcării, în timpul procesului și după proces. Președintele Ligii, V. A. Urechia, a primit după Congresul de la Haga⁴⁶ numeroase adrese de mulțumire și telegrame din

³⁹ Ottne Ball alături de soțul său, profesorul universitar Sidney Ball, a susținut cauza românilor participînd la mitingul din 5 martie 1894 de la Oxford. La organizarea acestui miting o deosebită contribuție a adus-o Jeanne Dell'Homme, studentă de origine franceză a Universității din Oxford (G. Moroianu, *Legăturile noastre cu Anglia*, Cluj, 1923, p. 37, 44—46; Ioan Georgescu, *op. cit.*, p. 145, 146; E. Preda, *Emilia Dr. I. Rațiu*, în *Transilvania*, nr. 3, martie 1929, p. 165).

⁴⁰ Ioan Georgescu, *op. cit.*, p. 130.

⁴¹ Vezi Scrisoarea fetelor române din Sibiu adresată fetelor slovace din Turčansky Sv. Martin, Sibiu, 7/19 februarie 1894; Scrisoarea de răspuns a fetelor slovace la scrisoarea fetelor din Sibiu, Turčansky Sv. Martin, 1 martie 1894; Scrisoarea Marinei Olga Horvát către Felicia Rațiu, T. Sv. Martin, 2 iunie 1894, apărute în *Tribuna*, nr. 111, 29 mai/10 iunie 1894, p. 411; referiri la Ioan Georgescu, *op. cit.*, p. 127—128.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Zastava* din 18/30 mai 1894; cf. *Tribuna*, nr. 106, 21 mai/21 iunie 1894, p. 422.

⁴⁴ *GazTrans*, nr. 78, 7/19 aprilie 1894, p. 2.

⁴⁵ *Familia*, nr. 24, 12/24 iunie 1894, p. 287.

⁴⁶ Este vorba de Congresul internațional de pace de la Haga, august—septembrie 1894, la care a participat și V. A. Urechia (Ioan Georgescu, *op. cit.*, p. 96).

Transilvania, prin care femeii din Cluj⁴⁷, Sibiu⁴⁸, Abrud, Brașov⁴⁹, Arad⁵⁰, Blaj⁵¹ și-au exprimat admirația și adeziunea la lupta dusă de Ligă pentru cauza românilor transilvăneni.

„Adînc pătrunse de zelul neobosit ce dezvoltăți și geniul admirabil ce posedați întru apărarea dreptei și sînteii noastre cauze — scriau femeile din Cluj — cu disînsă venerațiune, Vă rugăm să primiți sincerele noastre felicitățiuni, cordiale mulțumiri și respectuoasele omagii ce vă datorăm...”⁵². Semnau Ida Ilea de Ciato, Ana Roșiescu, Eliza Isacu și alte zece femei.

Brașovencele, la rîndul lor, scriu: „succesele îmbucurătoare ce le-au raportat nobilele și mărinimoasele voastre stăruințe înaintea străinătății, ne îndeamnă a vă aduce omagiile recunoștinței noastre cele mai sincere... valorosul concurs ce-l dați cauzei noastre va servi numai spre încurajare și însuflețire celor ce luptă pentru recîștigarea drepturilor și a libertății noastre naționale”⁵³. Semnează 60 de femei în frunte cu Maria Baiulescu. Douăzeci și două tinere din Brașov îl asigură la 1 oct. 1894 că „dragostea de neam a d-voastră, în felul cum o manifestați e calificată să potențeze și în noi, fetele române, flacăra iubirii de neam și să ne întărească conștiința datorinței că e timpul ca să consacrăm totul pentru națiune...”⁵⁴.

La rîndul său, V. A. Urechia trimite spre publicare, în 2 oct. 1894, o scrisoare adresată tuturor femeilor și fetelor române, mulțumindu-le pentru urările adresate și încurajindu-le în activitatea pe care o duc⁵⁵. Deși scrise cu patosul înflăcărat al acelor vremi, din scrisori se desprinde o vibrantă chemare la acțiune pentru cauza luptei ce o ducea poporul român.

Liga Culturală și comitetul de femei din România, la sfîrșitul lunii noiembrie, a inițiat și a organizat o tombolă ale cărei venituri urmau să fie folosite pentru sprijinirea memorandistilor întemnițați și a cauzei de emancipare națională. Sufletul acestor acțiuni au fost femeile, fie organizate în reuniuni, fie individual. La apelul lansat de comitetul constituit în acest scop la Brașov au răspuns femei din toate colțurile Transilvaniei. Obiectele urmau să fie adunate la Brașov, la Maria Tulia Stănescu, pînă la 18/30 noiembrie 1894⁵⁶. Într-o serie de sate, sub conducerea învățătoarelor sau a altor femei, s-au organizat zeci de colecte de obiecte, în general produse artizanale care au fost expediate apoi la Brașov pe adresa comitetului. Astfel, Lucreția și Victoria Rațiu din Teiuș au trimis peste o sută de obiecte adunate din satele apropiate⁵⁷. În urma dispoziției guvernului de interzicere a colectelor, la percheziția făcută de primpretorul Blajului în locuința învățătorului Gh. Făgărășan s-au găsit și confiscat peste 500 obiecte strînse de soția acestuia⁵⁸. S-au făcut colecte în județele

⁴⁷ *Familia*, nr. 39, 25 sept./7 oct. 1894, p. 479.

⁴⁸ *Idem*, nr. 38, 18 sept./30 septembrie 1894, p. 455.

⁴⁹ *GazTrans*, (1894), nr. 215, 1/13 octombrie, p. 2; nr. 218, 5/17 octombrie, p. 1.

⁵⁰ *Familia*, nr. 39, 25 sept./7 oct. 1894, p. 479.

⁵¹ *Idem*, nr. 38, 18/30 septembrie 1894, p. 455.

⁵² *GazTrans*, nr. 211, 27 sept./9 oct. 1894, p. 3; *Familia*, nr. 39, 25 sept./7 oct. 1894, p. 479.

⁵³ *GazTrans*, nr. 215, 1/13 octombrie 1894, p. 2.

⁵⁴ *Idem*, nr. 218, 5/17 octombrie 1894, p. 1—2; *Familia*, nr. 41, 9/21 octombrie 1894, p. 491.

⁵⁵ *GazTrans*, nr. 219, 6/18 octombrie 1894, p. 1—2.

⁵⁶ *Familia*, nr. 44, 30 oct./11 nov. 1894, p. 526.

⁵⁷ N. Josan, *op. cit.*, p. 373.

⁵⁸ Z. Pîclișeanu, *Guvernele ungurești și mișcarea memorandistă a românilor din Ardeal*, în *Revista Fundațiilor Regale*, nr. 7, 1934, p. 124.

Hunedoara, Sibiu, Tîrnava Mare, Bistrița-Năsăud, pentru care au fost chemate în fața instanței și penalizate organizatoarele lor⁵⁹.

Sînt trase la răspundere și pentru alte motive. Un viu protest al opiniei publice a stîrnit procesul intentat celor cinci tinere de la Sibiu (Eugenia și Leontina Simionescu, Letiția Roșca, Elena Cunțan, Alexandrina Cunțan) acuzate de „contravențiune contra statului” deoarece la 27 mai, cu ocazia întrunirii Comitetului reîntors de la proces, au purtat tricolorul național românesc⁶⁰. Interogată, Eugenia Simionescu a pledat cu mult curaj, recunoscînd că a purtat cocarda tricoloră, vrînd astfel, spunea ea, „să ne manifestăm sentimentele naționale față cu condamnații națiunei”⁶¹. Aceleași depoziții au făcut și celelalte tinere inculcate.

Amos Frîncu a protestat energic împotriva acuzelor aduse, argumentînd că a purta culorile naționale nu este o contravenție adusă statului. Sentința n-a putut fi pronunțată pe loc, iar la terminarea procesului, tinerele au fost întâmpinate cu simpatie și flori de populație și de o deputație a tinerilor din Sibiu, care le-au felicitat pentru comportarea demnă avută la proces⁶². Procesul a stîrnit vii comentarii în presă, găsind dezaprobare chiar și în gazetele oficiale⁶³. Ca urmare sentința n-a mai fost pronunțată și tinerele au fost achitate.

Congresul studenților organizați în Asociația Generală a Studenților din România, ce a avut loc la Constanța, în toamna anului 1894, a prilejuit o manifestare de simpatie a tuturor tinerilor față de cauza națională pentru care se duceau lupte în Transilvania⁶⁴. Delegația transilvăneană, precum și numeroasele scrisori și telegrame trimise de tineri și tinere au adus salutul lor congresului și au înfățișat prin luările de poziție situația românilor din monarhie.

Delegatele din Iași au trimis tinerelor din Sibiu o telegramă în care își exprimau părerea de rău că n-au putut participa și ele la congres, arătînd că „sînt însuflețite de aceleași sentimente nobile”⁶⁵.

Acestea ar fi cîteva aspecte ale aportului adus de mișcarea femeilor române din Transilvania la lupta pentru emancipare culturală și națională și în special la mișcarea memorandumistă.

Chiar dacă acțiunile inițiate de femei sau la care au participat n-au fost numeroase și de primă însemnătate, faptul că ele au fost alături și au sprijinit activ principalele întreprinderi ale oamenilor politici români își are importanța sa deosebită. Chiar și atunci s-au găsit voci care au salutat cu căldură activitatea desfășurată de femei și le-au încurajat.

Albumul Feliciei Rațiu conține o serie de asemenea aprecieri. Iată ce scria Vasile Luncaciu pe o felicitare din album: „M-am gîndit adeseori ce rol să aibă ficele române în lupta noastră națională?... să îndemne pe voinicii cari să apropie de inima lor, la luptă vitejească pentru drepturile neamului...”⁶⁶.

Tot din închisoare, de data aceasta de la Vaș, condamnații scriu Feliciei Rațiu în semn de apreciere a activității ei: „în lupta grea pentru binele obștesc, ne-am ales cu doi

⁵⁹ *Idem*, p. 125.

⁶⁰ *GazTrans*, (1894), nr. 262, 3 nov./12 dec., p. 2; nr. 264, 2/14 decembrie, p. 1; *Familia*, nr. 49, 4/16 decembrie 1894, p. 586.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *GazTrans*, nr. 264, 2/14 decembrie 1894, p. 2.

⁶³ De ex., *Egyetértés (Solidaritatea)* din 15 decembrie 1894 anunță că această problemă „cu drept cuvînt mîhnește pe cetățenii statului maghiar, fără deosebire de naționalitate”; cf. *GazTrans*, nr. 267, 6/18 decembrie 1894, p. 2.

⁶⁴ *GazTrans*, nr. 204, 18/30 septembrie 1894, p. 3.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ Seghedin, 12 septembrie 1894 (MuzIstCluj, nr. inv. M. 344/21).

tovarăși credincioși: conștiința datoriei împlinite și convingerea neclintită în viitorul strălucit al neamului românesc". Semnează G. Pop de Băsești, Rubin Pația, Gherasim Domide, Nicolae Cristea, Aurel Suciu, Teodor Mihali, Dem. Comșa, Mihai Veliciu, D. P. Barcianu, Dionisie Roman⁶⁷.

În același album se găsesc și câteva rînduri scrise de cunoscutul ziarist slovac Gustav Augustini, care elogiază activitatea desfășurată de tinerele românce și mai ales de Felicia Rațiu⁶⁸.

Participarea efectivă a femeilor la cunoscuta mișcare memorandistă, mișcare cu caracter național-politic, n-a fost singulară și nici întâmplătoare. Ea s-a înscris în șirul de momente ale luptei de eliberare națională și socială duse de-a lungul veacurilor de poporul român, lupte în care femeile s-au integrat efectiv.

Încadrată în curentul general revendicativ ce se manifesta în Europa secolului al XIX-lea, mișcarea femeilor române din Transilvania a avut un caracter diferit datorat condițiilor particulare existente în Transilvania. Așa se explică de ce lupta lor în a doua jumătate a secolului al XIX-lea nu a avut drept scop principal obținerea libertăților democratice (dreptul de vot, de asociere, al întrunirilor etc.), ci s-a axat mai ales pe rezolvarea unor probleme specifice Transilvaniei, mișcarea lor primind un pronunțat caracter național. Fără a neglija latura social-educativă, exprimată în activitatea reuniunilor de femei create în multe centre ale Transilvaniei, în acțiunile acestora accentul s-a pus pe lupta național-politică. După cum s-a văzut, femeile nu s-au limitat numai la exprimarea admirației față de lupta fruntașilor politici, ci au participat activ la acțiunile acestora. Ele au fost cele care au inițiat și au pus în aplicare manifestări de adeziune față de memorandum, au stabilit contacte personale și au făcut propagandă în străinătate, pentru cauza memorandiștilor. Mișcarea femeilor este, deci, de apreciat și de prețuit ca parte integrantă a mișcării cultural-naționale a românilor transilvăneni. Prezența lor activă în mișcarea culturală și național-politică se va face simțită și în anii următori mișcării memorandiste, când vor milita pentru realizarea idealului lor: formarea statului național unitar român.

EUGENIA GLODARIU

LA CONTRIBUTION DES FEMMES TRANSYLVAINES AU MOUVEMENT DU MEMORANDUM

(Résumé)

L'étude traite un aspect des actions entreprises par les femmes roumaines de Transylvanie, celui de leurs démarches en faveur du mouvement du Memorandum.

Encadré dans le courant revendicatif général qui se manifestait en Europe au XIXe siècle, le mouvement des femmes transylvaines a eu un caractère particulier, aux conditions typiques de la Transylvanie. Ce mouvement de la deuxième moitié du XIXe siècle n'a pas eu comme principal but l'obtention de libertés démocratiques (droit électoral, droit d'association, liberté de la presse, des réunions etc.), mais il a revêtu une forme déterminée par les problèmes spécifiques de la Transylvanie, ayant un caractère profondément national.

Sans négliger l'activité socio-éducative, les réunions des femmes créées en de plusieurs localités de Transylvanie ont eu l'initiative des manifestations d'adhésion au Memorandum, en établissant des contacts personnels et en faisant de propagande à l'étranger en faveur de la juste cause des promoteurs du Memorandum.

La présence active des femmes dans le mouvement culturel et national-politique continuera aux années d'après le mouvement du Memorandum, époque où elles militeront pour la réalisation de l'idéal national: le parachèvement de l'unité étatique du peuple roumain, par l'union de la Transylvanie avec la Roumanie.

⁶⁷ Vác, 10 decembrie 1894 (MuzIstCluj, nr. inv. M. 344/108).

⁶⁸ MuzIstCluj, nr. inv. M. 344/22.

CONCEPTUL DE ARTĂ MILITARĂ ÎN PRINCIPALELE BĂTĂLII DATE DE ROMÂNI PENTRU APĂRAREA INDEPENDENȚEI ȘI SUVERANITĂȚII NAȚIONALE

I

Programul Partidului Comunist Român arată că : „Întreaga istorie a poporului român se înfățișează ca istoria unor neconținute lupte de clasă, a bătăliilor purtate de masele populare pentru libertate și dreptate socială, pentru apărarea ființei naționale și neatințare, pentru progres și civilizație”¹. În acest context, înțelegem motivul pentru care întreaga dezvoltare a României este fundamentată pe temeinica bază de granit a istoriei multiseculare a patriei cu bogatele ei tradiții progresiste de lupte și strădanii pentru dreptate socială, unitate, independență și suveranitate națională.

Așadar, istoria zbciumatului pământ românesc aduce un substanțial aport constructiv, în contextul căruia înțelegem într-o lumină reală evocarea — cu larg caracter de masă — a unora sau altora dintre marile momente ale gloriosului nostru trecut, pe fundalul cărora desprindem ideile nobile „ale patriotismului, ale dragostei față de partid și față de patria socialistă, pe care întreaga noastră națiune, sub conducerea partidului, o face zi de zi mai frumoasă, mai înfloritoare”². „Cultivînd cu străduință aceste nobile sentimente — arăta secretarul general al P.C.R., tovarășul Nicolae Ceaușescu —, propaganda noastră trebuie să-i însușească pe oameni în întreaga lor activitate de edificare a noii orînduirii, să-i determine să facă totul, să-și consacre toate forțele, toată capacitatea lor de muncă și creație înfăptuirii politicii partidului, cauzei victoriei socialismului în România”³.

În această largă optică a cercetării și propulsării cu pregnantă coloratură educativă a rezultatelor cercetării în dinamica relație știință — marele public, se situează la loc de frunte educația patriotică. Din sfera largă și complexă a problemei educației patriotice se desprinde o trăsătură de majoră importanță, atît în ce privește coordonata educativă cît și în ce privește relația: Europa — țările române; este vorba despre trecutul militar al poporului nostru. Deși aceasta se înscrie în sfera educației patriotice și este indisolubil legat de luptele pentru libertate și independență națională și pentru dreptate socială ale poporului român, are unele particularități care merită a fi cercetate și subliniate, are coloratura sa specifică ce ridică cu multe note peisajul minunat al tradițiilor poporului nostru.

Apreciem că cunoașterea trecutului multimilenar al patriei noastre, presărat la tot pasul cu evenimente eroice care s-au înscris cu litere de aur în minunata carte a istoriei poporului român, ca niște clipe nemuritoare ale luptei sale pentru libertate, independență și dreptate socială, este un lucru mareș. Lecturînd cunoscutele versuri ale lui Mihail Eminescu: „Cînd privesc zilele de-aur a scripturilor române, / Mă cufund ca într-o mare de visări dulci și senine”⁴, simți așele vremi. Îți amintești de victoria din 10 octombrie 1394 de la Rovine, așa de minunat „pictată” de marele Eminescu, ori vezi aidoma ceșoasa dimineață de 10 ia-

¹ Programul P.C.R., p. 29.

² Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la Consfătuirea de lucru cu activiștii și cadrele din domeniul educației politice, al propagandei și ideologiei* — 9 septembrie 1977, București, 1977, p. 26—27.

³ *Idem*, p. 27.

⁴ Mihail Eminescu, *Epigonii*, vol. *Poezii*, București, 1961, p. 13.

nuarie 1475 cînd, la sud de Vaslui, pe o vreme de dezgheț neobișnuit, în zona mlaștinoasă de la confluența pîrului Racova cu riul Bîrlad, Ștefan cel Mare obținea strălucita victorie antiotomană care îl făcu pe polonezul Dlugosz să-l socotească „cel dintîi dintre principii lumii, care a reputat în zilele noastre o victorie atît de strălucită împotriva turcilor”⁵, ori îl vezi în fața ochilor pe Mihai — viteaz, iscusit, neînfricat — ducîndu-și mica dar cutezătoare oaste la victorie în acea vestită zi de 13/23 august 1595 la Călugăreni⁶, iar gîndurile, parcurgînd mai departe filmul minunat al zbuciumatului trecut al patriei, se opresc în ziua fierbinte, tot de 23 august, dar a anului 1944, cînd insurecția antifascistă victorioasă, pregătită și înfăptuită de poporul nostru condus de eroicul partid al comuniștilor, marca în istoria patriei o etapă nouă — începutul revoluției populare — care ne-a dus la România Socialistă de astăzi, nu poți să nu fii mîndru de marile trecut al patriei, de minunatul prezent, de perspectivele strălucite ale viitorului comunist al mîndrelor plaiuri pe care s-a înălțat din veac — Miorița.

Dar toate aceste file din cartea minunată a istoriei patriei s-au scris prin lupta și jertfa poporului nostru. Toate aceste pagini de luptă alcătuiesc minunatul obelisc al tradițiilor militare românești.

Iată de ce considerăm necesar să pătrundem în domeniul vast al specificului tradițiilor militare românești, căutînd să-i evidențiem cele mai puternice tente de culoare și lumină, aducînd în prim-planul procesului educativ-patriotic tot ceea ce este progresist, plin de originalitate și cu profunde semnificații contemporane.

II

Pornind de la aceste cîteva teze orientative, în limita spațiului disponibil, deci fără o abordare exhaustivă a problemelor, vom releva modul în care conceptul de artă militară apare, se definește și evoluează în cîteva dintre principalele bătălii date de români pentru apărarea independenței și suveranității naționale.

Pentru că în definirea coordonatelor principale ale artei militare românești apar în fiecare moment elementele de tradiție, vom aborda problema încă din perioada războaielor dintre Dacia și Roma, moment de cotitură în istoria patriei, care a angajat „sigiliul Romei” să se pună cu tărie pe autohtonă dacică, generînd simbioza daco-romană, poporul român.

Răzuni economice și politico-militare determină războaiele daco-romane (din 101—102 și 105—106 e.n.), care au dus în final la cucerirea celei mai mari părți a staului dac al lui Decebal de către Roma și transformarea sa în provincia romană Dacia. În marea înclăștare dintre armatele Romei cuceritoare și dacii care luptau pentru a-și apăra libertatea și vetrele lor strămoșești, a reieșit pregnant în evidență forța eroică de rezistență a dacilor, izvorîită tocmai din faptul că își apărau patria, ducînd un război drept, eliberator, forță care le-a dat posibilitatea de a rezista cu eroism, aproape trei ani, celei mai formidabile armate pe care a cunoscut-o lumea antică — armata romană —, condusă de unul dintre cei mai mari generali pe care i-a avut Roma: împăratul Traian⁷.

Problemele de ordin militar care se desprind din aceste războaie vor forma obiecte de tradiție pentru veacurile următoare, transmițîndu-se marilor conducători militari ai poporului român nu pe calea scrisă a tratatelor de artă militară, ci pe calea tradiției populare — din tată în fiu.

⁵ *IstRom*, II, București, 1962, p. 515.

⁶ Șt. Pascu, I. Ionașcu, C. Cihodaru, G. Georgescu-Buzău, *Istoria medie a României* (sec. X—XVI), București, 1966, p. 343.

⁷ H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, p. 211.

Astfel, Decebal, abilul rege și comandant al dacilor, *nu dă bătălia în câmp deschis*, ci hărțuiește inamicul cu cete ușoare de călăreți, atrăgându-l spre sistemul fortificat din Munții Orăștiei, unde spera, tocmai bazat pe acest sistem, să poată, după ce a epuizat forțele romane net superioare, să treacă la contraofensivă pentru a zdrobi pe atacatori. Evitarea luptei în câmp deschis față de forțe invadatoare superioare și crearea acestui „gol” în care inamicul este hărțuit și pus în situația de a nu se putea aproviziona, urmată de *lovitura nimici-toare*, va fi trăsătura caracteristică operativ-strategică și în veacurile următoare. Ea a fost parată de Traian, prin înaintarea sa metodică, organizându-și în spate castre de apărare pentru siguranța comunicațiilor și a liniilor de aprovizionare, iar în cel de al doilea război construind vestitul pod de la Drobeta și combinând lovitura principală dată de la Dunăre prin Banat, poarta de fier a Transilvaniei spre cetățile din Munții Orăștiei cu două lovituri secundare: una prin Oltenia, fie prin pasul Turnu Roșu, fie prin pasul Vîlcan, acționînd apoi direct înspre Munții Orăștiei, alta prin Muntenia, pătrunzînd poate prin pasul Bran, apoi spre Munții Orăștiei, iar în al doilea război prin Moldova pe la Angustiae (pasul Oituz), spre același obiectiv. De asemenea, subliniem faptul că Decebal, în toamna lui 101, încercînd să scape din cleștele roman, profită de slăbirea Moesiei și, după ce încearcă înche-garea unei mari coaliții antiromane — încercare reușită numai parțial —, atacă, fără suc-ces, castrarele romane de pe linia Dunării. Această mare încercare a dacilor de diversiune *în spatele operativ roman* va fi totuși apreciată la justa ei valoare de Traian, care va ridica în cinstea victoriei sale — cu greu obținute — monumentul triumfal de la Adamelisi⁸, însă ea va fi preluată de conducătorii militari români și folosită cu unele schimbări de formă, condiționate de împrejurări.

Iată dar numai două trăsături ale conceptului de artă militară daco-romană, care își vor pune amprenta lor de tradiție pe arta militară a poporului român. De la Hanibal și Cezar nu mai avem de a face în arta militară cu atîta originalitate și genialitate în acțiunile și reacțiunile ducerii războiului, și numai abilitatea lui Traian, marele efort militar al Romei, trădarea inevitabilă a unei părți a nobilimii dace care dorea să-și păstreze privi-legiile, precum și unele erori făcute în sistemul fortificat din Munții Orăștiei (în special apro-vizionarea cu apă) au determinat înfrîngerea lui Decebal și cucerirea parțială a teritoriului Daciei de către Roma.

III

Veacurile trec. Paginile istoriei se întorc repede. Acvilele legiunilor romane se înclină din ce în ce mai mult pentru a dispărea în cele din urmă în bezna fără sfîrșit a istoriei. A apărut o „lume nouă”. *Este lumea feudală*. Pe teritoriul patriei, din mici și răspîndite orga-nizații de tip statal, s-au format cele trei state feudale românești, cuprinzînd aproape tota-litatea pămînturilor locuite de români: Țara Românească, țara românească a Moldovei și Transilvania — ultimul aservit coroanei feudale maghiare.

La Dunărea de jos însă a apărut un nou pericol la viața, independența și libertatea țăr-ilor românești: *pericolul otoman*. Începînd cu veacul al XIV-lea și pînă către finele veacului al XIX-lea, deci vreme de o jumătate de mileniu, românii vor lupta pentru libertatea, in-dependența sau ușurarea vieții lor cu imperiul semilunii. Dîrzenia poporului nostru în această luptă își găsește ușor mărturiile: victoriile antiotomane și faptul că nici una dintre țările românești n-a fost vreodată transformată în pașalic turcesc! „În mărcața epopee a luptei pentru dezvoltarea și păstrarea ființei naționale a poporului nostru, pentru libertate

⁸ *Idem*, p. 221—237.

și neațrnare, un loc de cinste ocupă eroicele războaie purtate sub conducerea lui Mircea cel Bătrîn. Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul — care a realizat pentru prima oară, în 1600, unirea celor trei provincii românești — precum și a altor voievozi care n-au pregetat să-și jertfească viața pentru apărarea pământului străbun⁹.

De asemenea, în primele rînduri ale marilor luptători împotriva imperiului semilunii situăm pe transilvăneanul Iancu de Hunedoara¹⁰, devenit prin meritele sale deosebite voievod al Transilvaniei (1441) și guvernator al Ungariei (1446). Marile sale victorii antiotomane, culminînd cu cea de la Belgrad (21—22 iulie 1456), au întîrziat invazia turcească înspre centrul european cu cel puțin o jumătate de veac (v. Schița nr. 1). Moartea sa în tabăra de lîngă Zemun (11 august 1456) nu a putut stinge faptele lui glorioase, care-l încadrează în șirul marilor personalități istorice: Mircea, Ștefan, Ion Vodă, Mihai Viteazul.

Iancu de Hunedoara aduce, în ce privește arta militară, o serie de elemente noi, și ele obiecte de tradiții pentru veacurile următoare. În primul rînd, în plină epocă feudală, Iancu folosește în armata sa mica nobilime în special hunedoreană, maramureșeană și bănățeană, și adesea chiar iobagi și mercenari plătiți de el personal. Atare mod curajos de-a înarma masele se bazează tocmai pe dorința acestora de a lupta împotriva pericolului otoman. de a-și apăra vetrele împotriva ienicerilor. Și nu trebuie uitat faptul că masele se aflau numai la cîțiva ani după răscoala de la Bobilna și cruntele represiuni nobiliare ce i-au urmat. Cu această armată Iancu a luptat cu succes împotriva Imperiului semilunii, din 1440 pînă în 1456, oprind drumul spre inima Europei al lui Murad al II-lea și apoi al vestitului și ambițiosului Mahomed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului (1453). În al doilea rînd, Iancu, cunosător perfect al artei militare contemporane — fusese doar pentru acest scop între 1431—1433 în serviciul ducelui de Milan și participase apoi între 1433—1434 în Cehia la războiul împotriva husișilor — îi aduce acesteia o serie de elemente noi. Astfel, în „campania cea lungă” din 1443, acționează fulgerător, cucerind Nișul, apoi Sofia, fiind oprit de venirea iernii și de greutatea aprovizionării la Zlatița în inima Balcanilor. Elementul surpriză a fost catastrofal pentru turci. Acțiunile fulgerătoare bazate pe surprinderea inamicului vor constitui un factor esențial și vor caracteriza lupta de apărare antiotomană a țărilor române. Dar nu numai atît. Iancu demonstrează că numai ofensiva bazată pe acțiuni fulgerătoare, prin surprindere, poate aduce victoria. *Izbirea prin surprindere*, în locul și momentul voit, vizîndu-se în special flancurile și spatele inamicului cu tăierea liniilor sale de comunicații, va deveni un principiu imuabil al artei militare românești avînd în Ștefan și Mihai pe cei mai iluștri reprezentanți. De fapt, aceste acțiuni gîndite din timp și adaptate apoi eventualelor condiții de moment, schimbate, constituie *manevra* — elementul superior al artei militare, datorită căruia oștiri românești ce reprezentau numeric abia 1/4 din numărul invadatorilor au reușit succese strălucite asupra acestora, oprind veacuri de-a rîndul înaintarea oștilor semilunii la Dunărea de Jos. În timp ce românii manevrează și obțin prin aceasta mari succese, occidentul european luptă conform sistemului berbece — izbirea frontală —, iar Varna (1444) este un exemplu nefericit al acestei „arte militare”. *Combinarea apărării de moment cu ofensiva hotărîtoare* este și ea un strălucit concept al artei militare a lui Iancu. În 1448 la Kossovopolje, trădat, el se apără, încercuit fiind, bazat pe tabăra de căruțe — sistem husit, sprijinit de focul artileriei și contraatacă cu cavaleria ușoară. Fiind inferior numericeste, nu obține victoria. În schimb, la Belgrad, în 1456, se apără perfect,

⁹ Nicolae Ceaușescu, *Expunere cu privire la activitatea politico-ideologică și cultural-educativă de formare a omului nou, constructor conștient și devotat al societății socialiste multilateral dezvoltate și al comunismului în România*, Congresul educației politice și al culturii socialiste, 2 iunie 1976, București, 1976, p. 11.

¹⁰ Șt. Pascu, I. Ionașcu, C. Cihodaru, G. Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 109—208; *IstRom*, II, p. 432—446.

bazat pe puternica cetate, reușește să distrugă flota turcă, să respingă asaltul general turcesc din 21 iulie reluat la 22 iulie și, trecînd imediat la contraofensivă în 22 iulie, să provoace dușmanilor pierderi deosebite și să-i pună în derută, repurtînd o strălucită biruință.

Dimineața ceoasă a zilei de 10 ianuarie 1475, la sud de Vaslui, între dealuri, unde valea Bîrladului este mai îngustă și locul mlăștinos, fiind și un neobișnuit dezgheț. Oastea lui Ștefan, circa 40.000 de luptători¹¹; avînd ca ajutoare 5.000 de secui, 1.800 de maghiari din Transilvania și, poate, 2.000 de poloni¹², așezată pe două linii, cu călărima pedestrită la adăpostul pădurii, aștepta bătălia hotărîtoare cu oastea turcească — circa 120.000 de oameni plus oastea Țării Românești, circa 17.000 de oameni, a lui Radu cel Frumos¹³. Inferioară din punct de vedere numeric față de cea a inamicului, oastea lui Ștefan era totuși cea mai mare pe care o ridicase vreodată Moldova și își avea garanțiile de succes în însăși alcătuirea ei. Karl Marx a caracterizat-o drept o oștire de „țărani, care fuseseră luați aproape direct de la plug”¹⁴.

Modul în care Ștefan a condus campania din 1475 este clasic pentru vechea artă militară românească, reprezentînd nu numai ridicarea ei la superlativ, ci și stăpînirea perfectă a tuturor mijloacelor de luptă. *Caracterul popular* al armatei sale i-a asigurat valoarea combativă a trupelor, perfectă execuție a mișcărilor, înalta conștiință a luptătorilor care își apărau vetrele strămoșești. În fața armatei năvălitoare, sate și tîrguri fuseseră date pradă focului, nici o ființă vie nu vehicula în pustiul creat în calea invadatorilor. În acest „gol”, oștile dușmane erau continuu hărțuite de cete de călăreți care-i atacau flancurile și spatele, în timp ce grupurile ce se îndepărtau pentru jaf erau nimicite, iar carele cu provizii ce veneau din urmă nu mai ajungeau la armată, nici apă de băut nu se mai găsea, fîntînile fiind otrăvite. Această sleire treptată a armatei otomane, perfect organizată de Ștefan, a luat sfîrșit la locul voit și pregătit de marele domn pentru bătălia decisivă. Turcii atacă și reușesc să pătrundă în prima linie de pedestrime, dar buciumașii așezați în luncă cheamă într-acolo prin ceață, grosul trupelor turcești. Acestea se lasă înșelate și intrară în mlaștini — se repeta Rovine (1394)! Atunci artileria moldoveană începu să tragă în mulțimea învîlmășită, iar Ștefan cu cavaleria moldoveană atacă în flanc și spate în timp ce țărănimea, înarmată cu ghioage și topoare, cu sulite și coase, își începu iureșul năpraznic. Au căzut în luptă 40.000 de turci¹⁵. Victoria a fost completă, făcînd înconjurul lumii de-atunci. Moldova și-a păstrat independența și suveranitatea națională. Conceptul de artă militară al lui Ștefan triumfase (v. Schița nr. 2)!

Frumusețea și originalitatea conceptului de artă militară românească își găsește plenara lui concretizare în numele cu profunde rezonanțe de înalt patriotism — Mihai, acela care în pragul a două veacuri (XVI—XVII) a realizat pentru o clipă visul de aur al tuturor românilor — unirea lor, sub conducerea sa.

A analiza complexitatea artei militare a lui Mihai Viteazul în limitele spațiale ale prezentului material pare o impietate la adresa marelui erou. De aceea, mă voi opri la sublinierea cîtorva concluzii, operînd comparativ între *bătălia de la Șelimbăr* (18/28 octombrie 1599) — deosebit de interesantă prin consecințele ei pentru Transilvania (v. Schița nr. 3) — și cea de la *Călugăreni* (13/23 august 1593), deosebit de interesantă la rîndu-i prin consecințele

¹¹ Dlugosz, *Historia Polonica*, II, col. 1526.

¹² *IstRom*, II, București, 1962, p. 514.

¹³ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 320; cifra este confirmată și de alte izvoare: *Cronica moldo-germană*, *Cronicile slavo-române*, p. 33.

¹⁴ *Arhiv Marksa-Engelsa*, vol. III, p. 203.

¹⁵ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 84.

ei pentru Țara Românească (v. Schița nr. 4) și mai ales pentru „startul” luat de Mihai, avînd spatele asigurat, la realizarea marelui vis! La *Călugăreni*, Mihai dispune de cca 16.000 de oameni, între care se găsesc mercenari și aliații săi: contingentul moldovean, trupe de cazaci și trupele transilvănene conduse de Albert Király, se pare cumpărat cu bani de partida boierilor turcofili trădători și care a avut o atitudine pasivă ce în momentele critice ale bătăliei era cît pe aici să fie fatală lui Mihai. La *Șelimbăr*, Mihai dispune de cca 20.000 de oameni între care mercenari.

Observăm întotdeauna mercenari în compunerea armatei lui Mihai, fenomen caracteristic timpului datorită dezvoltării tehnicii de luptă care necesita soldați de profesie, dar și un cuțit cu două tăișuri, care de multe ori se întorcea asupra conducătorului, lucru ce l-a pățit și Mihai. Pe de altă parte, prin „legămîntul” său din 1595, la care a fost obligat de boierimea munteană al cărui atașament îi era deosebit de necesar în plan politic și militar, s-a diminuat într-o anumită măsură caracterul popular al războaielor sale¹⁶.

Deci, la prima vedere s-ar părea că forțele folosite în ambele bătălii ar fi aproape egale; totuși, factorul calitate — înțelegînd prin el: spiritul combativ, atașamentul față de cauză etc. — diferă. La *Călugăreni*, dacă desprindem din oastea lui Mihai trupele comandate de Király, vom observa că luptătorii reali de abia depășesc 10.000 de oameni, iar excelenta artilerie transilvăneană nu intervine hotărîtor în luptă datorită defecțiunii comandantului ei. De aceea, elementul esențial al victoriei rămîne manevra executată cu mult eroism personal de Mihai și bazată tocmai pe folosirea justă a terenului acoperit, vitreg unei desfășurări largi de forțe inamice. Străpungerea flancurilor turcești printr-o dublă învăluire aplicată inamicului net superior numericeste, care, trecînd Neajlovul, ocupase satul Călugăreni și pătrunsesse în centrul dispozitivului românesc, deși riscantă în condițiile efectuate, este — și o spunem cu tot curajul — comparabilă celei executate de Hanibal la Cannae (216 î.e.n.) asupra armatei romane. Observăm însă că manevra, nedispunînd de forțe și mijloace suficiente, bazîndu-se în esențial numai pe factorul psihologic al surprizei, este limitată, ea ajunge la podul de peste Neajlov, oastea turcă este aruncată în mlaștini și pulverizată. Mihai este însă prudent. El știe că corpul ienicerilor nu intrase în luptă, că existau uneltiri ale boierilor turcofili împotriva sa, că turcii nu au fost zdrobiți complet. Ca urmare, el nu va urmări pe turci spre a-și definitiva victoria, așa cum dealtfel a făcut și Hanibal la Cannae. Poate că este și o greșeală, la Hanibal a fost sigură, însă Mihai probabil că a cumpănit bine situația și a apreciat că o urmărire în cîmp deschis cu mica sa oaste ar fi fost un risc prea mare. De aceea, s-a retras spre Stoienești, în Munții Muscelului, lîngă Rucăr, pentru a-și întări forțele în special cu trupele transilvănene în componența cărora intra și un contingent de iscusiți artileriști toșcani. Va relua ofensiva de abia la primirea ajutorului transilvănean — în octombrie —, cînd, executînd o splendidă urmărire paralelă, îi va surprinde pe turci pe podul de vase de la Giurgiu, unde va obține o nouă strălucită biruință (15/25 octombrie 1595). Cele două victorii se completează reciproc.

În schimb, la *Șelimbăr*, inamicul este inferior numericeste, iar mare parte din forțele sale sînt de cavalerie, dar dispune de o foarte bună artilerie. De fapt, în prima parte a bătăliei, artileria transilvăneană produce panică în rîndurile oastei lui Mihai, iar cavaleria se aruncă în spărtura centrală produsă, pentru a pulveriza trupele lui Mihai. Dispozitivul luat inițial, cu două aripi tari, în special cea stîngă condusă de Baba Novac, și cu o puternică rezervă comandată de Mihai axată spre centru și stînga, îi dă posibilitatea acestuia să treacă cu mult eroism la contralovitură, să învăluie oastea transilvăneană și s-o nimicească în perimetrul: pantele vest D. Bucata, marginea nord și nord-est satul Șelimbăr, șesul Cibi-

¹⁶ Vezi și N. Stoicescu, *În slujba adevărului (Răspuns la „O dovadă de rea credință“)*, în *Revista de istorie*, nr. 8/1977, p. 1546—1547.

nului. Deci, și la Șelimbăr, hotărâtoare sînt aceleași elemente ca la Călugăreni: manevra bazată pe o idee operativă pentru atingerea obiectivului principal — zdrobirea forțelor dușmane, eroismul personal al comandantului, inițiativa fulgerătoare în funcție de condițiile concrete ale bătăliei. O singură deosebire: la Călugăreni prudența — se pare justificată — îl oprește pe Mihai să urmărească pentru desăvîrșirea victoriei; la Șelimbăr o face, pulverizînd oastea transilvăneană și intrînd triumfal la 1 noiembrie 1599 în Alba Iulia.

Dacă mai remarcăm și clarviziunea strategică-politică cu care Mihai și-a ales drumul spre Șelimbăr — coloana principală sub comanda sa pătrunde în interiorul arcului carpatic prin colțul sud-estic (v. Buzăului, zonele secuiești, apoi Brașov, Făgăraș) unde urmărirea atragerea secuilor, favorabili lui Mihai datorită promisiunilor făcute de a le reda vechile privilegii, iar coloana secundară, sub comanda boierilor Buzești și a Banului Udrea, pe valea Oltului —, unirea acestor coloane la Tâlmăciu, apoi alegerea justă a drumului: Sibiu — Alba Iulia, pe care trebuia să întîlnească și deci să învingă oastea transilvăneană, înțelegem în întreaga sa lumină conceptul de artă militară al Viteazului, geniul său politic și militar, frumusețea și originalitatea activității sale de comandant de oști comparabilă numai cu a marelui Ștefan.

IV

Moment crucial în istoria milenară a poporului nostru, *cucerirea independenței naționale* a fost rezultatul acumulării unor necesități obiective pentru progresul țării, al unui îndelungat și complex proces de dezvoltare a societății românești. După unirea din 1859, procesul istoric se dezvoltă pe coordonatele unor temeinice progrese în toate domeniile de activitate, înregistrate de tînărul stat român, fapt ce demonstrează cu claritate incompatibilitatea suzeranității retrogradului imperiu otoman și a protectoratului puterilor europene. Așadar, analiza istorică a etapei pe care o parcurgea atunci statul român ne îndreptățește să afirmăm că se maturizaseră toate condițiile pentru obținerea independenței naționale.

În acest cadru intern își găsește de fapt reflectarea complexul peisaj politic al sud-estului european, puternic contorsionat în acea perioadă de acută criză a sistemului dominației otomane în peninsula Balcanică, determinată de lupta popoarelor din această zonă pentru libertatea și independența lor, concretizată prin războaiele din Bosnia, Herțegovina și Bulgaria, precum și prin războiul Sârbiei și Muntenegrului împotriva Turciei (1876—1877).

Așadar, se crease în peninsula Balcanică o situație explozivă care oferea Imperiului țarist un prilej deosebit de favorabil pentru a înlătura dominația otomană din această zonă, întărindu-și totodată propriile poziții. Acest context politico-istoric, a cărui notă caracteristică o constituiau acțiunile antiotomane ale guvernului de la Petersburg, servea însă interesele vitale ale popoarelor sud-estului bătrînului continent, ușurîndu-le lupta lor consecventă și îndelungată pentru libertate și independență națională.

Guvernul român, ajungînd la ferma convingere că independența de stat nu putea fi obținută decît pe calea armelor, printr-un război drept, eliberator, ținînd cont de perspectiva oferită prin acțiunile antiotomane ale guvernului țarist, care mergeau înspre declanșarea unui război ruso-turc, a luat toate măsurile politice și militare pentru participarea României la război în vederea dobîndirii independenței de stat. Cucerirea independenței naționale în urma războiului din 1877—1878 este un „Rezultat al luptei eroice a armatei române împotriva imperiului otoman, al voinței ferme de libertate și neatîrnare a poporului nostru, care și-a dovedit încă o dată marea capacitate de luptă”¹⁷.

¹⁷ Programul P.C.R., p. 34.

După venirea la conducerea țării a lui Carol I (mai, 1866), s-a căutat imprimarea unui spirit ofensiv armatei române. Imprimarea spiritului ofensiv armatei române — aceasta în defavoarea defensivei, considerată pasageră —, puțin și neaprofundat studiată, a avut multe și complexe implicații. Dacă strategia, în concepția cadrelor superioare de comandă ale armatei române, balansa între ofensivă și defensivă, fiind — în optica conducerii — rezultatul unui viitor război de coaliție, arta operativă și tactica orientate înspre ofensivă nu ținneau cont de unele situații concrete ce ar fi putut interveni într-un război de coaliție, înainte de orice, atacul pozițiilor întărite puternic. În acest context, ne referim la următoarele probleme: 1) pregătirea ofensivă a comandanților și statelor majore; 2) pregătirea ofensivă a trupelor și 3) asigurarea materială a ofensivei (în special artilerie și munițiuni). Dacă, în ce privește rezolvarea primelor două probleme, s-au încercat unele soluții, în ce privește ultima, s-a făcut prea puțin, și aceasta după izbucnirea războiului. În majoritate, aspectele negative existente în orientarea doctrinară a armatei române au fost soluționate pe parcursul operațiunilor prin patriotismul, spiritul de sacrificiu și dârzenia în luptă — izvoare din dreptatea cauzei pentru care luptau — ale ostașilor și ofițerilor noștri.

În ziua de 30 august 1877, oștile ruse și române, de sub comanda domnitorului Carol, au atacat trupele turcești din Plevna, comandate de generalul Osman Pașa (v. Schița nr. 5). Coloana de atac a Diviziei 4 infanterie română, care în această zi a cucerit *reduta Grivița nr. 1*, era formată astfel:

- în prima linie, Batalionul 2 vânători desfășurat în trăgători;
- în linia a doua, Batalionul 1 din Regimentul 16 Dorobanți, în coloană de companii;
- în linia a treia, Batalionul 1 din Regimentul 5 linie;
- în linia a patra, Batalionul 1 din Regimentul 14 Dorobanți.

Pentru primul asalt, coloana a atacat la ora 15. Turcii îi lasă pe ostașii noștri să se apropie la 100—150 m, când deschid asupra lor un foc deosebit de eficace.

Cu toate pierderile suferite, avântul românilor nu slăbește, ei aruncându-se la asalt cu strigăte de Ura! Ajunși la redută, românii sînt totuși nevoiți să se retragă cu pierderi grele, deoarece nu au putut trece șanțul adînc din fața acesteia sub violentul foc al inamicului, primit:

- din față, de la apărătorii care ocupau reduta și executau focul de pe trei linii etajate;
- de la dreapta, unde rămăseseră descoperiți, deoarece trupele Diviziei 3 infanterie română fuseseră oprite în fața redutei Grivița nr. 2, nedescoperită înainte de atac, și
- de la stînga, unde de asemenea rămăseseră descoperiți, datorită faptului că regimentul rusesc, care trebuia să atace aici, rătăcise drumul și nu a ajuns la timp pentru a participa la atac.

În fața acestei situații, comandamentul Diviziei a 4-a se hotărăște să reia atacul, cerînd comandamentului superior să fie sprijinit la dreapta și stînga.

La ora 16, coloana de atac a Diviziei a 4-a, refăcută, pornește din nou cu același avînt și curaj, stîrnind admirația atașajilor militari străini care o urmăreau de la un observator, dar, nici acum, asaltul nu reușește. La ora 17, batalioanele Diviziei a 4-a asaltează pentru a treia oară reduta, tot fără succes.

După reorganizarea unităților, la ora 18,45, atacul este reluat. De astă dată, victoria va fi în mod strălucit obținută de români.

În aceste patru asalturi, coloana de atac a Diviziei a 4-a română a pierdut 27 ofițeri și 1.300 trupă, morți sau răniți. Aceeași dârzenie și dăruire o vom remarca cu mîndrie în toate acțiunile armatei române de la Rahova, Oponez, Smîrdan etc.

În definirea conceptului de artă militară românească, reieșit din strălucitele operațiuni ale armatei noastre pe teatrul de război de la sudul Dunării de Jos, în anii 1877—1878, vom căuta să evidențiem unele elemente determinate. Pornind de la contextul general economic-social-politic al României de-atunci care purta pecetea deplinei dezvoltări, se poate cu ușurință înțelege în acest context și dezvoltarea armatei, inclusiv a conceptului de artă militară. Așadar, momentul izbucnirii războiului surprinde tocmai acest moment al trecerii de la conceptul de artă militară caracteristic primei jumătăți a veacului al XIX-lea dominat de atacul infanteriei în coloană și marile desfășurări de cavalerie, elemente caracteristice fronturilor discontinue sau primitiv întărite, la conceptul de artă militară al celei de a doua jumătăți a veacului al XIX-lea când industriile moderne furnizează armament de calitate superioară, ceea ce ridică prestigiul focului, creînd lanțul de trăgători, întărirea în șanțuri sau în redute, diminuînd rolul „înțelepciunii baionetei“, al cavaleriei etc.

Ceea ce caracterizează însă această trecere, în plan militar, era de fapt trecerea de la o pondere esențial defensivă în domeniul conceptului de artă militară la o pondere esențial ofensivă. De aici, o serie de fisuri în domeniul operativ și o acomodare mai greoaie în cadrul războiului de coaliție, datorite în special lipsei unei dotări materiale corespunzătoare, precum și adaptării mai lente a comandamentelor la noile situații. În ansamblu însă, situația a fost remediată prin eroismul și înaltul spirit de sacrificiu al trupelor și comandanților, datorate cauzei înalte și drepte pentru care luptau — independența!¹⁸

La finele secolului XIX și începutul secolului al XX-lea situația Europei prezenta simptome economice, politice și sociale îngrijorătoare. Marile puteri imperialiste își afirmau pe față tendințele de împărțire și reîmpărțire a sferelor de dominație, de acaparare a noi teritorii. Situația politică-economică generală era agravată și pe plan social, de intensificarea politicii de exploatare și jefuire a maselor largi, dusă de către marile monopoluri cu caracter supranatural.

Pornind de la un fapt nesemnificativ ca dimensiuni politice — asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand, moștenitorul tronului Austro-Ungariei și a soției sale Sofia de Hohenberg, la Sarajevo (28 iunie 1914), de către tânărul Gavril Prinkip, membru al unei organizații naționaliste sîrbe —, marile contradicții existente între puterile europene — grupate în Tripla Alianță (Germania, Austro-Ungaria și Italia, care s-a declarat neutră, intrînd apoi în război la 10/23 mai 1915 pe baricada opusă) și Tripla Înțelegere sau Antanta (Franța, Anglia, Rusia) — irup cu deosebită violență la finele lunii iulie — începutul lunii august 1914, printr-o suită de declarații de război reciproce, care marchează începutul primului război mondial (1914—1918).

România era pe atunci un stat mic ale cărui realități social-economice îl defineau ca agrar, cu o industrie aflată în curs de dezvoltare, al cărui ansamblu economic era dominat de relații capitaliste ce se împleteau în ce privește agricultura cu rămășițe feudale încă puternice. În fața României de atunci se ridicau spre soluționare probleme majore în ce privește necesitatea obiectiv-istorică de a-și desăvîrși procesul de înfăptuire a statului național unitar, consolidarea independenței și suveranității, realizarea unui regim democratic, rezolvarea acutei probleme a numeroasei țărâni lipsite de pămînt, a maselor largi exploatare, ridicarea în special a potențialului industrial și în general al celui economic.

Amenințată continuu de flăcările uriașei conflagrații, care se întinseseră peste cea mai mare parte a Europei, România se găsea în situația gravă de a deveni teatrul unui război pustiitor și de a fi invadată de armatele statelor imperialiste. Mai mult, Puterile Centrale

¹⁸ George Protopopescu, *Aspecte majore ale artei militare românești în timpul războiului pentru independență (1877—1878)*, în *Centenarul independenței (1877—1977)*, mai 1977, Școala interjudețeană de partid Cluj-Napoca, p. 25—36.

(de care România era legată prin tratatul din 1883, recuzat de Consiliul de coroană de la Sinaia din 31 iulie/3 august 1914, care proclamă neutralitatea) se pregăteau deja pe plan militar, pentru invadarea României, atrase în special de mirajul grânelor și petrolului românesc. În același timp, începînd cu primăvara și mai ales cu vara anului 1916, Antanta a trecut la puternice presiuni asupra țării noastre, chiar cu caracter ultimativ, în special pentru ca România, dezlănțuind o ofensivă de amploare împotriva Puterilor Centrale, să producă o diminuare substanțială a presiunii acestora pe frontul vest-european, mai ales în regiunea Verdun.

În această conjunctură politică și militară extrem de complicată, guvernul român condus de Ion I. C. Brătianu, după ce navigase curajos pe furioasele talazuri ale mării europene vreme de doi ani în neutralitate, folosind năzuința legitimă a întregului popor român de înfăptuire a unității sale naționale, obținînd prin convențiile politice și militare încheiate cu Puterile Antantei, la București, în 4(17) august 1916, promisiunea satisfacerii unirii cu România a Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului, declară, la 15(28) august 1916, război Austro-Ungariei.

Este cunoscut faptul că, cu tot eroismul ei, armata română insuficient dotată cu material (lipsuri în artilerie, armament automat, aviație etc.), cu tot efortul făcut de guvernul român în perioada neutralității (investiții de înarmare în valoare de 838.841.000 lei), a pierdut campania anului 1916, retrăgîndu-se în ultimul colț de pămînt liber — Moldova lui Ștefan!

Cu toate greutățile iernii 1916/1917 (epidemii de tifos exantematic, dizenterie etc.), armata română este refăcută în Moldova, fiind reorganizată și redotată — cu materiale și muniții aduse din țările Antantei, în special din Franța —, pe baza experienței sale din campania 1916 și a celei aduse de misiunea militară franceză în frunte cu generalul Berthelot, precum și cu sprijinul armatei ruse, desfășurînd în vara 1917 operațiuni de mare amploare, de elevat nivel militar, obținînd victoriile strălucite de la Mărăști, Mărășești și Oituz¹⁹.

Așadar, înfrîngerii și victorii! Așadar, întuneric și lumină! În această optică vom urmări conceptul de artă militară în evoluția sa intimă, dar la modul generic, plasat pe fundalul strălucitor al jertfelor poporului român pentru unitatea, independența și suveranitatea patriei sale. Ceea ce ne miră în aprecierea conceptului de artă militară românească este faptul că, deși cercurile conducătoare ale armatei noastre erau foarte atente și deosebit de receptive la orientările doctrinare din acea perioadă ale armatelor europene, cu atît mai mult cu cît majoritatea făcuseră studii superioare militare pe lîngă aceste armate — la Berlin, Paris, Torino etc., în plus aveau la îndemînă bogatele și minunatele tradiții ale vechii arte militare românești, nu au reușit să imprime o notă clară conceptului de artă militară al armatei române de atunci.

Multora dintre marii noștri comandanți nu le-a scăpat orientarea ofensivă germană — von Schlieffen, Bernhardt, Moltke etc., nici cea franceză — Grandmaison, Bonal etc. sau chiar cea italiană a lui Porro, Grandi, Cadorna, Diaz etc. Mai mult, s-a căutat, uneori și de către unii comandanți, să se imprime trupelor un spirit ofensiv, aceasta în defavoarea defensivei, considerată pasageră, puțin și neaprofundat studiată. Dacă strategia și arta operativă au fost orientate spre ofensivă, așa cum dealtfel o cereau și imperativele politice, ne punem întrebarea: de ce nu s-au pregătit din timp condițiile unei ofensive la nivelul războiului mondial din anii 1914—1916? Întrebarea se referă la trei probleme de bază: 1) pregătirea ofensivă a comandanților și statelor majore; 2) pregătirea ofensivă a trupelor, și

¹⁹ George Protopopescu, *Arta militară românească în primul război mondial (1916—1917)*, Cluj, 1973, p. 3—27; 60—61.

3) asigurarea materială a ofensivei (în special artilerie, aviație, armament automat și munițiuni). Dacă, în ce privește primele două probleme, s-au încercat unele soluții, în ce privește ultima, s-a făcut prea puțin, și aceasta abia după izbucnirea războiului, la fel ca în perioada războiului pentru independență! Tot în contextul general al orientării doctrinei ofensive a armatei noastre, ne permitem să ridicăm și aspectul unei probleme majore a pregătirii ofensive a unei armate, și anume — inițiativa. Dacă la aceste câteva observații mai adăugăm și pe cele din domeniul tactic — lipsa unei orientări precise în domeniul colaborării infanterie-artilerie, a modului de organizare a pozițiilor de apărare etc., ajungem ușor la concluzia că „înțelepciunea baionetei”, ca și în războiul din 1877, era determinantă. Iată umbrele!

Dar, există și lumini!

Prima — *Mărăști, 1917!* La Mărăști a avut loc răbufnirea forței ofensive a Armatei române refăcute „într-un avânt căruia nimic nu i s-a putut împotrivi, trecând peste liniile dușmane întărite și apărate de trupe de elită și făcând să răsunе în văile Vrancei uralele de libertate și biruință” (v. Schița nr. 6).

Armata a 2-a română (comandant: generalul Alexandru Averescu, din 1930 mareșal al României) a primit misiunea din partea M.C.G. român de a rupe apărarea inamicului din fața sa, nimicind forțele acestuia aflate la est de râul Putna, dezvoltându-și apoi ofensiva pînă în valca superioară a acestui râu. Armata a 2-a urma a-și îndeplini misiunea în cooperare cu aripa dreaptă a Armatei a 4-a ruse (aflată la stînga sa), menținînd continuu legătura cu Armata a 9-a rusă (aflată la dreapta sa). Zona stabilită de M.C.G. român pentru desfășurarea ofensivei noastre, considerăm, a fost bine aleasă, deoarece: 1) Lovitura s-a dat la joncțiunea dintre aripa dreaptă a Armatei 1-a austro-ungare — Grupul Gerock (trupe din Armata 1-a austro-ungară care făceau parte din grupul de armate al Arhiducelui Joseph) și aripa stîngă a Armatei a 9-a germane, deci asupra unui punct nevralgic al dispozitivului inamic; 2) Pătrunzîndu-se pînă în munții Vrancei și în valea superioară a râului Putna, se lua inamicului posibilitatea concentrării de forțe în depresiunea vrînceană în vederea unei ofensive spre est; și 3) Se creau condiții favorabile continuării ofensivei pentru a cădea fie spre vest (dreapta) asupra Corpului 8 austro-ungar, care forma aripa dreaptă a Armatei 1-a austro-ungare, fie spre sud (stînga) în spatele Armatei a 9-a germane. Ca concepție de manevră, datorită existenței fronturilor continue, bine organizate defensiv și a unei cantități de armament îndestulător pentru garnisirea lor, aspect care, începînd cu 1915, se generalizase pe toate fronturile europene, schimbînd structural conceptul de artă militară de la manevrele îndrăznețe pe spații largi ale veacului al XIX-lea și cu ideile cărora se intrase în război (ex. Marna), se trecea la acțiuni metodice bine pregătite și susținute de artilerie, armament automat, aruncătoare de mine, aviație etc., care trebuiau să ducă la ruperea pozițiilor defensive puternic fortificate, pătrunderea în întreaga lor adîncime, fapt ce ar fi creat flancuri la inamic asupra cărora, inclusiv a spatelui acestuia, se putea apoi acționa în libertate. În acest cadru cu aspect general situăm concepția bătăliei de la Mărăști — o ruptură centrală, care se încheie cu întoarcerea flancurilor inamice create. După lupte crîncene aproape cu aspect de epopee, trupele române au rupt apărarea inamicului, pătrunzînd în dispozitivul acestuia și azvîrlindu-l spre vest. Însă, contraofensiva Puterilor Centrale din Galiția și Bucovina respinsese spre est trupele ruse, ceea ce a determinat scoaterea de trupe ruse din Moldova și trimiterea lor spre nord, unde pericolul era grav. În acest context strategic, M.C.G. român dă ordinul de oprire a ofensivei române la Mărăști (12/25 iulie 1917), deci numai după 3 zile de lupte victorioase. Generalul Averescu face act de inițiativă și continuă ofensiva pînă la 19 iulie (1 august) 1917, smulgînd inamicului noi poziții și punîndu-l în derută. Rezultatele bătăliei: o spărtură largă de 35 km și adîncă de 25 km în frontul inamic; eliberarea unui teritoriu de cca 500 kmp. în care se găseau 30 de localități;

capturarea a 2.793 prizonieri, 21 obuziere de 105 mm, 4 mortiere de 250 mm, 4 tunuri anti-aerene, 18 mortiere de tranșee, 4 aruncătoare de mine, 13 tunuri de câmp, 1 tun de 105 mm, 4 tunuri de 120 mm, 27 mitraliere, 4 proiectoare, 3 secții telegrafice, 2.500 puști, 84 chesoane pentru muniție, o mare cantitate de muniție de infanterie și artilerie; inamicul avînd mari pierderi în morți și răniți.

Bătălia de la Mărăști a avut darul să risipească îndoielile, să sădească încredere desăvîrșită în armata țării, să demonstreze inamicului forța armatei noastre, spulberîndu-i iluziile de invincibilitate pe frontul român, create de nenorocita ambianță în care s-a desfășurat campania anului 1916. *Mărășești* (v. schița nr. 7) și *Oituz* vin să completeze rezultatele strălucite ale ofensivei de la Mărăști prin dîrzenia comandanților și eroismul trupelor, prin conceptele de artă militară bazate pe principiul imuabil al acțiunii și reacțiunii folosite, care au creat inamicului nesiguranță, avînd un final dramatic — contraofensiva cu înfrîngerea armatelor Puterilor Centrale.

Atunci cînd victoria era clară, învingătorul de la Mărășești — generalul Eremia Grigorescu, pe lîngă multe și calde felicitări primite din toate colțurile lumii, a primit și cunoscutul dar japonez — o sabie de onoare, pe care sînt scrise cuvintele: „Voi sînteți cei care scrieți istoria țării”!²⁰

V

În cadrul prezentului material am abordat numai unele probleme, considerăm majore, legate de contextul atît de larg al conceptului de artă militară la români. Am dori în final să prezentăm unele *concluzii* asupra tezei noastre.

În primul rînd, procesul istoric românesc demonstrează că de-a lungul zbuciumatei sale istorii poporul român *nu a dus niciodată războaie nedrepte*, de agresiune, de cuceriri, ci, întotdeauna, *el a dus războaie drepte*, de apărare a gliei strămoșești sau pentru realizarea unității sale. În asemenea context istoric înțelegem *caracterul larg popular* al războaielor de apărare românești, *unitatea întregului popor* în lupta împotriva cîmpitorilor, fapt ce conferă o particularitate specifică trecutului nostru militar, înțelegînd prin aceasta pe de o parte *apărarea patriei*, pe de altă parte *apărarea împotriva gravului pericol otoman al întregii Europe!*

Desigur, cînd un popor are asemenea ascendent sufletesc asupra dușmanului, elementele: *curaj și îndrăzneală* pe propriul pămînt se dezvoltă din plin. Ca atare, oștiri mici, cum puteau scoate românii, dar puternic și curajos sprijinite de întregul popor, au învins concludent oști dușmane numeroase care ne călcau glia străbună. Aceste victorii solicitau însă inteligența și curajul comandanților, spiritul de jertfă și dîrzenia oștilor și a întregului popor. Însușirea acestor redutabile calități a însemnat de fapt conceptul de artă militară la români. Cînd dușmanul călca pămîntul țării cu 200.000 de oameni, iar țara nu îi putea opune decît cel mult 40.000 de oșteni, interveneau în mod spontan inteligența și curajul. Se ardea totul în calea invadatorilor, care înaintau prin acest *gol* respirînd fumul marilor incendii, călcînd cenușa dogoritoare a satelor, neavînd unde să-și astîmpere nici setea, fîntînine fiind otrăvite! Iar, ca o culme a acestui apocalips, de undeva apăreau cete ușoare de călăreți care atacau și dispăreau ca o adevărată viziune de infern! Și, undeva, pe lîngă mlaștini, păduri sau deasupra unor văi adînci, dușmanul era așteptat de oastea țării, izbit în flanc și spate, și nimicit. Întregul popor participa la victorie. Ea era asigurată de inteligența, curajul și dîrzenia luptătorilor și a comandantului. În asemenea condiții a luat naștere

²⁰ *Idem*, p. 69—76.

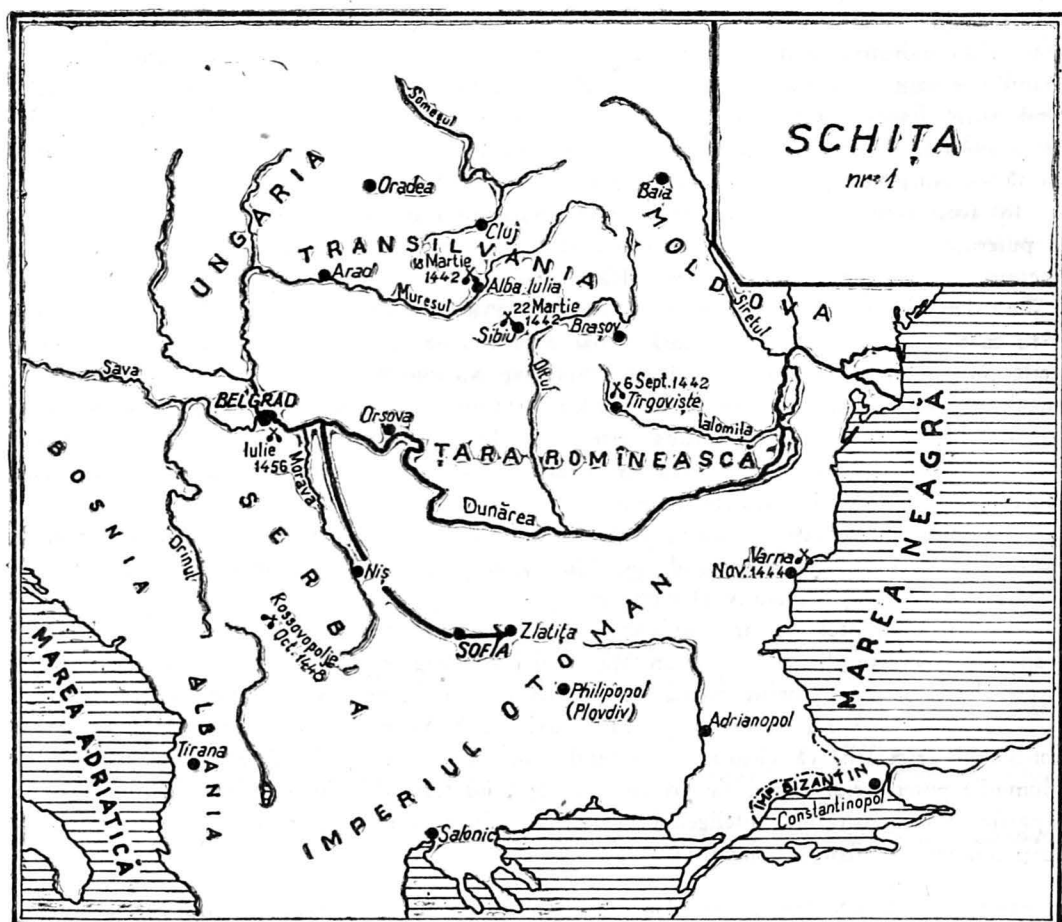
și s-a dezvoltat arta militară românească. Frumusețea și originalitatea *manevrelor de flanc și spate*, baza conceptului de artă militară la români, nu își au pereche în lume. S-a vorbit și s-a studiat arta militară a lui Napoleon. Dar, la Arcole (14—17 noiembrie 1796) „dracii negri” — regimentul transilvănean, din armata austriacă, a lui Nicolas Alvinczy — era cît pe aici să-l învingă pe marele strateg! Arta militară românească este un strălucit exemplu de inteligență militară al unui popor mic care „își apăra sărăcia și nevoile și neamul!”. Atunci cînd industria modernă va înzestra armatele cu mijloace tehnice de mare anvergură, românii vor căuta „soluția” *rupturii* fronturilor continue și bine garnisite cu tehnică de luptă, creînd astfel *flancuri* asupra cărora vor manevra cu curaj, demonstrînd „înțelepciunea baionetei”, avîntul, eroismul și dîrzenia ostașului nostru care întotdeauna lupta pentru o cauză dreaptă — independența, unitatea și suveranitatea patriei!

În acest context, tezele noastre asupra conceptului de artă militară la români au fost mai puternic punctate în ce privește *arta militară veche*, ea oglindind în mod real inteligența concepției și a eroismului românesc. Războaiele epocii moderne — cel de independență (1877—1878) și primul război mondial (1916—1918) — sînt implicații de *coalitție*, motiv pentru care conceptul de artă militară românească trebuie să se încadreze, cel puțin la modul generic, în conceptul general al *coalitiei* respective și, totodată, să țină cont de dezvoltarea tehnicii, ca atare în această optică noi vedem arta militară românească obligată să abordeze în realizările ei două direcții: prima, este de ordin general, *fisurarea dispozițiivului inamic* în conceptul de colaborare apoi, cea de a doua direcție, *dezvoltarea acțiunilor tradiționale*, întoarcerea flancurilor și a spatelui inamic.

Acțiunile, în conceptul nostru, sînt *de zi și de noapte*, pe *vreme bună sau rea*, în condiții de *teren șes sau accidentat* — deluros, montan, împădurit, mlăștinos sau traversat de mari cursuri de apă, inclusiv Dunărea etc.

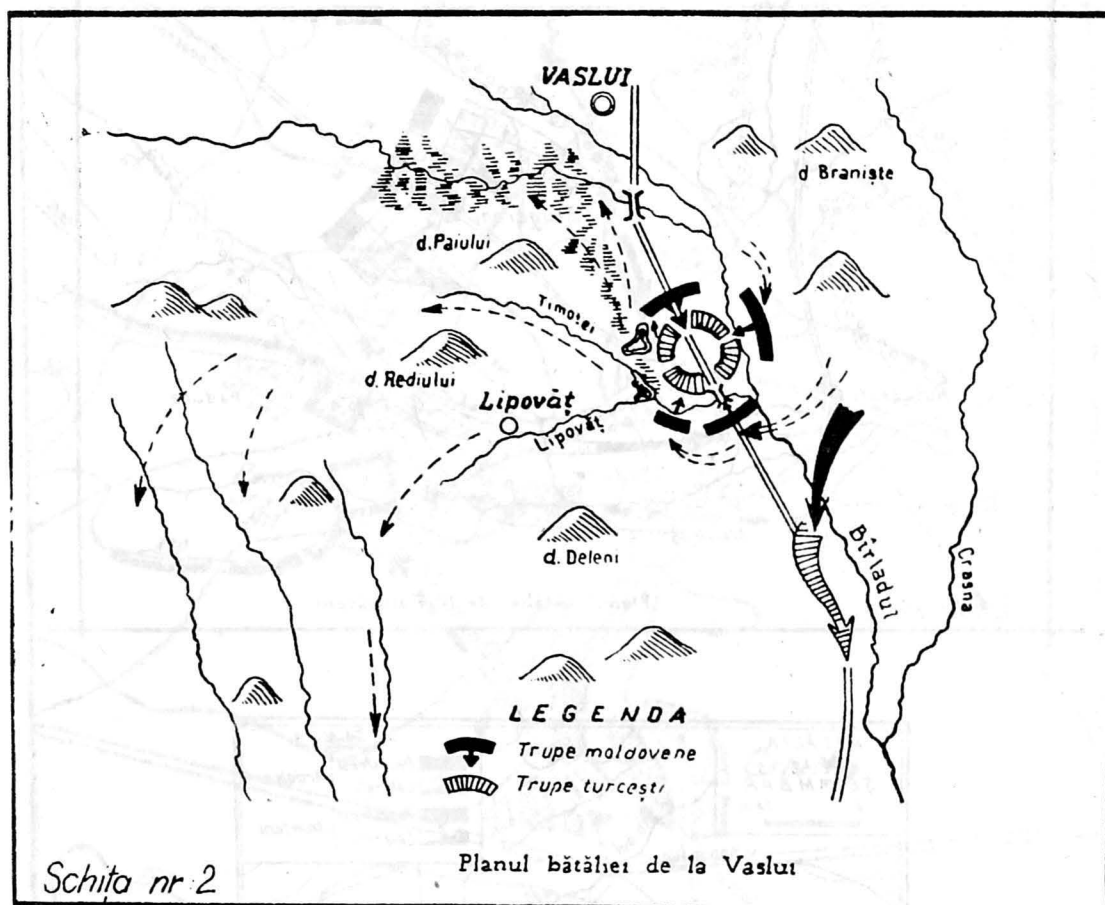
Așadar, conceptul de artă militară la români izvorît din necesitatea obiectiv-istorică de apărare a independenței și suveranității patriei are bogate și strălucite *tradiții* de-a lungul istoriei zbuciumatului pămînt românesc. A devenit un imperativ al contemporaneității, în condițiile cînd adevărul istoric — această axiomă a devenirii patriei noastre — este în prim-planul cercetării, ca elementele mărețului nostru trecut să apară așa cum au fost ele în luminile puternicelor faruri ale prezentului, ele fiind surse de minunate învățăminte — iubire de patrie, eroism, dîrzenie, inteligență creatoare — pentru generațiile de azi și de mîine ale patriei noastre socialiste și comuniste.

GEORGE PROTOPODESCU

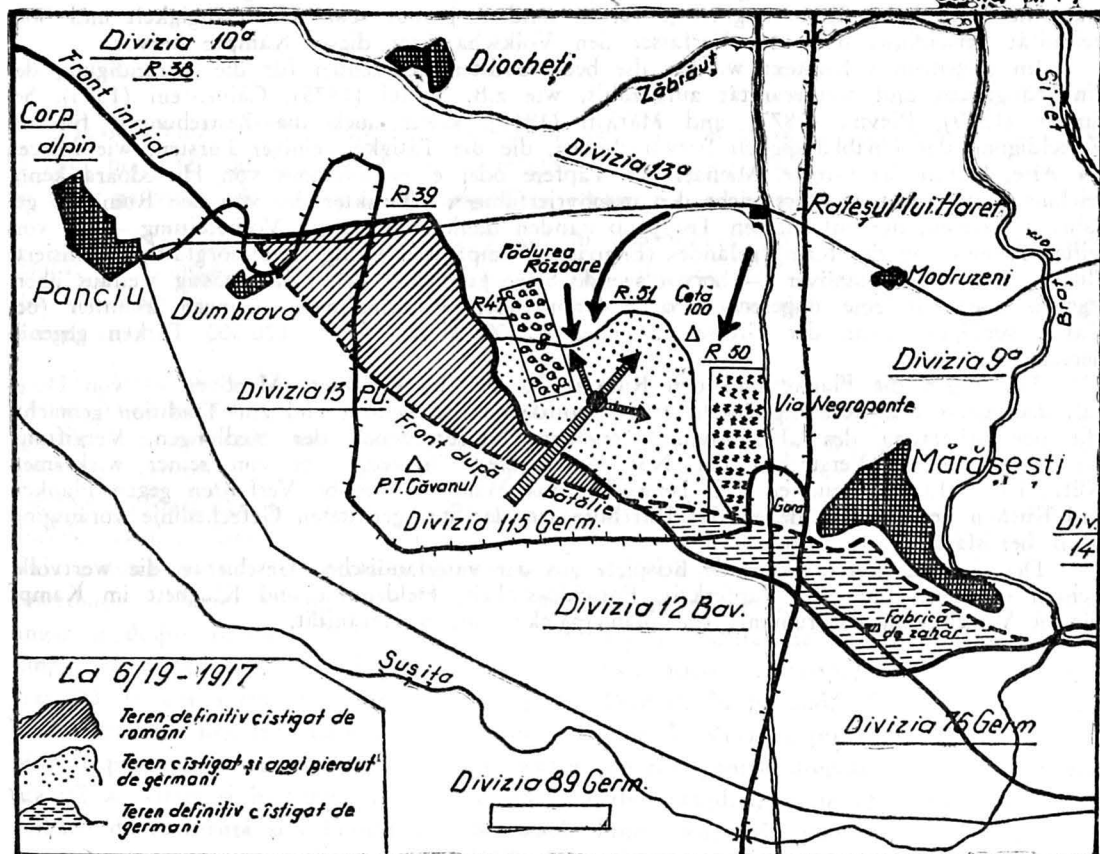
6 Sept. 1442 x Localitățile și datele unde s-au dat lupte cu turcii.

— Campania din 1443

Schita nr. 7

Bătălia de la Răzoare

DER KRIEGSKUNSTBEGRIFF IN DEN BEDEUTENDSTEN KÄMPFEN FÜR DIE VERTEIDIGUNG DER NATIONALEN UNABHÄNGIGKEIT UND SOUVERANITÄT

(Zusammenfassung)

Von der historischen Begebenheit ausgehend dass im Laufe der Jahrhunderte das rumänische Volk keine Eroberungskriege führte sondern je nur seine Unabhängigkeit und Souveranität verteidigte, hebt der Verfasser den Volkscharakter dieser Kämpfe hervor.

Im allgemeinen Kontext werden die bedeutendsten Schlachten für die Verteidigung der Unabhängigkeit und Souveranität aufgezählt, wie z.B. Vaslui (1475), Călugăreni (1595), Șelimbăr (1599), Plevna (1877) und Mărăști (1917), sowie auch die Bestrebungen für die Verteidigung der Unabhängigkeit hervorgehoben, die die Tätigkeit einiger Fürsten, wie Mircea der Alte, Stefan der Grosse, Michael der Tapfere oder eines Johannes von Hunedoara kennzeichneten. Der Autor unterstreicht den manövrierfähigen Charakter der von den Rumänen geführten Kriegen, die mit kleinen Truppenbeständen dank rechtzeitiger Vorbereitung — wie vorteilige Ausnutzung des Kampfgebietes (Engpässe, Sumpf- und Waldgebiete), sorgfältig organisierte Flügel- und Rückenmanöver — hervorragende Siege gegenüber den zahlenmässig weitaus überlegenen aber für eine ungerechte Sache kämpfenden Eindringlingen erringen konnten (bei Vaslui verfügte Stefan der Grosse nur über 40.000 Mann, denen 120.000 Türken gegenüberstanden).

Das gegen die Flanke und den Rücken des Feindes gerichtete Manöver — von Decabal, dem grossen Dakerkönig überliefert — wurde verallgemeinert und zur Tradition gemacht. Mit der Schaffung des „Hohlraumes“ ergänzt (Niederbrennen der Siedlungen, Vergiftung der Wasserquellen, Verstecken der Nahrungsvorräte), überzeugte es von seiner wirksamen Nützlichkeit. In der neuesten Zeit bezweckte das Manöver dieselbe Verfahren gegen Flanken und Rücken des Feindes, denen das Durchbrechen der starkgerüsteten Gefechtslinie vorausging (z. B. bei Mărăști).

Der Aufsatz bietet glänzende Beispiele aus der vaterländischen Geschichte, die wertvolle Lehren erbringen über die Tapferkeit, Entschlossenheit, Heldenmut und Klugheit im Kampf für die Verteidigung der rumänischen Unabhängigkeit und Souveranität.

CONTRIBUȚIA LUI TRAIAN VUIA LA LUPTA PENTRU UNITATEA NAȚIONALĂ, OGLINDITĂ ÎN ARTICOLELE PUBLICATE ÎN REVISTA „LA TRANSYLVANIE” (1918—1919)

Traian Vuia (1872—1950) este cunoscut în special prin invențiile sale tehnice: aparatul de zbor mai greu decât aerul, cu care a efectuat primul zbor mecanic din lume la 18 martie 1906, pe câmpul de la Montesson (Franța); elicopterele și generatorul de aburi.

Dar pe lângă remarcabilele sale realizări în domeniul științei și tehnicii, Vuia a desfășurat și o intensă activitate politică de-a lungul întregii sale vieți. Această activitate a fost semnalată în câteva monografii despre T. Vuia și în o serie de articole din literatura de specialitate¹.

O latură mai puțin explorată a activității lui Traian Vuia este aceea de publicist. Traian Vuia, paralel cu activitatea sa științifică, a găsit răgazul necesar pentru a-și exprima opiniile sale în presă întotdeauna când împrejurările istorice o cereau. Astfel în perioada dinaintea izbucnirii primului război mondial, Vuia se alătură preocupărilor intelectualității românești progresiste în frunte cu remarcabilul publicist Valeriu Braniște, de a face din coloanele ziarului „Drapelul” de la Lugoj o tribună pentru întărirea conștiinței naționale. Aici Vuia publică o serie de articole, în perioada anilor 1901—1914, aducându-și o importantă contribuție la lămurirea opiniei publice românești despre stările de fapt din imperiul austro-ungar și despre politica claselor dominante austriece și ungare, de oprimare națională². În timpul primului război mondial, Vuia își intensifică această activitate, publicând în presa franceză, în cea a emigrației cehe și române din Franța³. În perioada dintre cele două războaie mondiale sînt semnalate câteva articole publicate de Vuia în presa din România. Consecvent principiilor sale de luptător dîrz pentru progres, pentru dreptate. T. Vuia continuă această activitate și în timpul celui de-al doilea război mondial, susținînd revista organizației române de rezistență din Franța „La Roumanie libre”, atît prin publicarea de articole, cît și prin adăpostirea redacției ei și prin difuzarea revistei în unele cartiere din Paris⁴.

În lucrarea de față ne vom opri doar asupra articolelor publicate de Vuia în revista „La Transylvanie”, revistă editată de Comitetul național al românilor din Transilvania și Bucovina. Comitetul național al românilor din Transilvania și Bucovina a fost constituit la 30 aprilie 1918, la Paris, de către un mînunchi de români originari din provinciile ro-

¹ Printre lucrările care tratează despre activitatea politică a lui Traian Vuia amintim: G. Lipovan, *Traian Vuia*, București, 1966, p. 50—54; G. Lipovan, *Traian Vuia — un pionier al aviației moderne*, Timișoara, 1972, p. 147—169, 201—213; P. Groza, *Vuia-Omul*, în *România Liberă* din 3 octombrie 1957; Al. Porțeanu, *L'activité politique d'un grand homme de science roumain: Traian Vuia*, în *RevRHist*, București, 1973, 12, nr. 2, p. 317—333; N. Ciachir, Radu Vasile, P. Cinghișă, *Traian Vuia, neobosit luptător pentru unitatea națională*, în *Sargetia*, V, 1968, p. 295—310; I. D. Suciu, *Traian Vuia — Noi contribuții documentare*, în *Studii*, 1973, nr. 2, p. 367—375.

² Elena Borugă, *Aspecte din activitatea de publicist a lui Traian Vuia*, în *Banatica*, IV, 1977 (în curs de apariție).

³ G. Lipovan, *Traian Vuia — un pionier al aviației moderne*, p. 147—169.

⁴ Victor Ionescu, *Frontul național român din Franța*, în *România în rezistența franceză în anii celui de-al doilea război mondial (amintiri)*, București, 1969, p. 35—36.

mânești ale fostului imperiu austro-ungar, avînd în frunte pe Traian Vuia⁵. Scopul înființării acestui comitet este foarte concis precizat în actul de constituire semnat de T. Vuia, Dionisie Axente, Petruca, Jean Tișcă, Moga, Iosif Mureșanu⁶. Aici se arată că încă de la izbucnirea războiului, „românii din toate țările au știut în ce direcție să-și îndrepte privirile și simpatia lor. Ei nu au ezitat nici o clipă ca să proclame adeziunea lor la cauza Aliaților”⁷. Intrarea României în război alături de Antantă a produs entuziasm în rîndurile românilor subjugăți de Imperiul Austro-Ungar și „tineretul lor trecea Carpații pentru a se înrola în armata fraților lor”, iar „cei rămași în Transilvania... manifestau deschis simpatia lor pentru Aliați și apelurile lor către frații din regat erau atît de puternice, încît îi făceau să fie condamnați la moarte în masă”⁸. Dar România fiind nevoită „printr-un concurs de împrejurări fatale” să încheie pace cu Germania, „o pace a violenței”, românii din Transilvania nu pot socoti lupta ca terminată⁹. Și pentru că „Frații noștri asupriți rămași în țările lor nu-și vor putea face auzită vocea, noi declarăm în numele lor că vrem țările noastre: Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul și Bucovina, libere și independente și ca un popor liber, noi ne alăturăm marilor noștri Aliați, aducîndu-ne contribuția la cauza comună luptînd pînă ce dușmanii omenirii vor fi învinși”¹⁰.

Reiese clar din cele arătate mai sus că scopul constituirii Comitetului național al românilor din Transilvania era acela de a folosi toate mijloacele pentru ca românii să fie și în continuare considerați în luptă alături de aliați pentru a putea să-și spună doleanțele lor la încheierea păcii, pentru a putea obține dezideratul poporului român, desăvîrșirea unității naționale. Cu acest scop au fost constituite legiunile de voluntari români din rîndul prizonierilor de război din armata austro-ungară, care să lupte pe frontul francez¹¹, s-au organizat manifestații¹² și s-a dus o intensă muncă de propagandă. În organizarea tuturor acțiunilor cu acest scop, Traian Vuia s-a găsit întotdeauna în primele rînduri¹³.

Munca de propagandă a Comitetului național al românilor din Transilvania și Bucovina, în cadrul căruia Vuia a îndeplinit succesiv funcția de președinte, vicepreședinte și apoi secretar general¹⁴ a fost desfășurată în special prin revista bilunară „La Transylvanie” care a apărut la 15 mai 1918, la Paris. Revista a fost pusă sub patronajul unor personalități franceze, politice, științifice și militare din vremea aceea, printre care: Paul Duschanel, Henri Franklin-Bouillon, Etienne Fournol, G. Lacour-Gayet, Mario Roques, Albert Thomas.

În revista „La Transylvanie” Vuia a publicat o serie de articole și numeroase materiale ale Comitetului redactate de el, prin care argumentează necesitatea imperioasă a eliberării popoarelor asuprite din imperiul austro-ungar și de a le da posibilitatea să hotărască singure asupra soartei lor; românii din acest imperiu trebuie să-și cîștige mai întîi independența și apoi să se unească cu România.

Vuia urmărea prin publicarea articolelor sale să lămurească opinia publică europeană asupra situației reale din imperiul austro-ungar și să combată orice încercare de justificare a necesității menținerii acestui imperiu.

⁵ *La Transylvanie*, din 15 mai 1918, p. 4.

⁶ *L'Acte de constitution du Comité National des Roumains de Transylvanie et de Bukovine-Procès Verbal*, în *La Transylvanie* din 15 mai 1918, p. 3—4.

⁷ *Idem*, p. 3.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Idem*, p. 4.

¹¹ G. Lipovan, *Traian Vuia — un pionier al aviației moderne*, p. 162.

¹² *Idem*, p. 152—153.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Vezi colecția revistei *La Transylvanie*.

Bun cunoscător al situației din Austro-Ungaria, Vuiu combat, cu argumente temeinice ce nu pot fi contestate, toate încercările diplomației germane și austro-ungare de a motiva necesitatea păstrării integrității imperiului habsburgic. Astfel, în articolul intitulat „Les catholiques et le problème Austro-Hongrois” (Catolicii și problema Austro-Ungariei)¹⁵, Vuiu arată că această diplomație, „așa de abilă în intrigă, minciună, escrocherie, a încercat să influențeze opinia publică mondială” în sensul că păstrarea statu-quo-ului Austro-Ungariei este necesară pentru binele catolicismului, habsburgii fiind apărători ai bisericii catolice¹⁶. Prin aceasta se sconta pe sprijin din partea Vaticanului și a lumii catolice. Pentru Vuiu nu a fost greu să combată acest lucru, folosindu-se chiar de datele statistice oficiale maghiare, care recunoșteau că, făcându-se abstracție de croați, cehi și sloveni, catolicii nu reprezentau majoritatea în Austro-Ungaria, iar politica pe care a dus-o conducerea imperiului nu a dovedit că aceștia ar fi fost susținători înfocați ai catolicismului. Din contră, arată Vuiu, maghiarii sînt în majoritate protestanți, iar deviza germanilor din Austria este: „Los von Rom” (desprinderea de Roma)¹⁷. Astfel, Vuiu, pe bună dreptate, își punea întrebarea: „Există oare o insinuare mai perfidă decît aceea care pretinde că ar dăuna catolicismului eliberarea naționalităților oprite de coaliția germano-maghiară?”¹⁸.

Intr-un alt articol, „La question d’Autriche-Hongrie”¹⁹ (Problema Austro-Ungarici), Vuiu face o amplă analiză a situației politice din imperiul austro-ungar, criticînd vehement militarismul prusac și demonstrînd că diplomația Antantei comite o gravă greșeală prin susținerea necesității integrității imperiului habsburgic.

În prima parte a articolului, Vuiu face o paralelă între felul cum s-a încercat să se păstreze integritatea imperiului otoman de către puterile europene, în secolul al XIX-lea, și felul asemănător cum se punea problema, în vremea sa, pentru păstrarea integrității imperiului austro-ungar. El arată că în privința imperiului otoman, țările occidentale, mai puțin Franța care „era ea însăși obligată să sufere legea celui mai puternic”²⁰, timp de patruzeci de ani au făcut tot posibilul pentru „a menține statu-quo-ul în Balcani. Occidentului, de dragul păcii cu orice preț, nu i-a pasat de suferințele îndurate de naționalitățile subjugate de dominația turcă”²¹. Însă, această politică a suferit un eșec, „deoarece popoarele ajunse la un anumit grad de maturitate politică s-au eliberat... Dar cu toate că diplomația europeană, care aproape niciodată nu era inspirată de principiile democrației, a suferit un eșec în Turcia, vrea să comită aceeași greșeală și în Austro-Ungaria”²², prin admiterea principiului integrității acestui imperiu și prin considerarea problemei naționale ca o chestiune internă austro-ungară. Or, chestiunea naționalităților din Austro-Ungaria — susține Vuiu — nu este o problemă internă a acesteia, ci în primul rînd este o chestiune a păcii în lume și dacă aceasta „nu este rezolvată în sens democratic, care este independența națională a fiecărui grup etnic, prin reparația tuturor crimelor și greșelilor trecutului, Europa va purta în organismul său germenul unei boli”²³. Însăși oamenii politici austro-ungari au recunoscut — arată Vuiu — că legea statelor moderne este democrația. În acest sens, Vuiu dă ca exemplu o conferință pe tema „Naționalități și democrație”, susținută în 1901 de A. Pulszky, profesor la Universitatea din Budapesta și vechi secretar de stat la ministerul cultelor și

¹⁵ *La Transylvanie* din 15 iunie 1918, p. 7—9.

¹⁶ *Idem*, p. 7.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *La Transylvanie* din 15 iulie 1918, p. 8—13

²⁰ *Idem*, p. 9.

²¹ *Idem*, p. 8.

²² *Ibidem*.

²³ *Idem*, p. 8—9.

instrucțiunii publice, în care se arată că „o democrație este imposibilă în Ungaria atît timp cît statul ungar este clădit pe triumful exclusiv al unei singure națiuni”²⁴.

În continuare Vuia se referă la Franța, față de care manifestă o caldă simpatie. El arată că această țară europeană a fost ținută deoparte și fiind ea însăși „rănită și mutilată”²⁵, nu a putut să se preocupe de apărarea popoarelor oprite. Dar reprimindu-și locul care i se cuvine și dobîndind Alsacia și Lorena, Franța trebuie să înțeleagă cel mai bine că nici o soluție prin care se încerca menținerea imperiului austro-ungar, cum ar fi autonomia sau federalismul, nu satisface dorința popoarelor asuprite din acest imperiu. Vuia argumentează acest fapt dînd ca exemplu autonomia Croației și Slovaciei bazată pe un pact cu Ungaria și Legea din 1868 care garanta evoluția politică și culturală liberă a tuturor națiunilor nemaghiare. Aceste legi — arată Vuia — nu au fost niciodată respectate și „Istoria ultimilor cincizeci de ani ai Croației și Slovaciei este o serie neîntreruptă de proteste contra violării autonomiei. Pe deasupra, această autonomie și legea fundamentală l-au împiedecat oare pe Francisc Iosif de a mobiliza pe sîrbo-croați, pe polonezi, pe români și de a-i arunca contra tuturor țărilor care refuză să recunoască dominația prusiană?”²⁶ Astfel că Vuia se întreabă în continuare, cine va garanta aceste autonomii și oare „se poate presupune că dinastia care a conceput ca principiu al său de dominație „divide et impera” se va inspira de acum încoa de principiul justiției?”²⁷.

În ceea ce privește a doua soluție — federalismul — propusă de unele fracțiuni politice din țările aliate, Vuia demonstrează că nu se potrivește în nici un caz cu organizația și administrația feudală a regimului din Austro-Ungaria, unde întreaga putere este concentrată în mîna aristocrației. Această fortăreață a feudalității — accentuează Vuia — constituie un pericol permanent pentru țările democratice, mai ales pentru Franța care este atît de mîndră de instituțiile sale democratice. De aceea — arată Vuia — Franța trebuie să-și dea concursul său la soluționarea tuturor problemelor feudalității care mai există în Europa pentru că „Atîta timp cît va exista un bastion al feudalității în Europa, democrația sa nu este în absolută siguranță”²⁸.

Autonomia și federalismul nefiind soluții acceptabile pentru rezolvarea problemei Austro-Ungariei, Vuia conchide că „Nu există decît o singură soluție admisibilă care ar putea să asigure o pace durabilă: independența Poloniei, a Boemiei, a Serbiei, a României. Europa nu poate să fie liberă decît dacă este locuită de popoare libere. Noi luptăm contra militarismului, însă nu este decît un singur militarism, militarismul prusian. Atît timp cît acesta nu este redus la neputință, pacea nu este durabilă. Pentru a ajunge la aceasta, trebuie micșorate mijloacele sale”²⁹. Vuia arată în continuare că, în virtutea unui pact dualist, 8 milioane de germani și 8 milioane de maghiari subjugă 35 milioane de negermani și nemaghiari. Eliberarea celor 35 de milioane nu înseamnă un act de generozitate față de naționalitățile oprite, ci este o asigurare contra unei agresiuni viitoare prin slăbirea blocului germano-maghiar.

Vuia, pentru a fi mai bine înțeles, recurge și la formulări din domeniul juridic, arătînd că imperiul austro-ungar s-a constituit din jaf de teritorii și violări de tratate și pacte, or, un tribunal chemat să fondeze un drept de proprietate asupra unei proprietăți furate nu poate acorda acest drept. Dreptul internațional ar trebui să adopte prescripțiile din Dreptul civil care nu admite răpirile. Națiunile aliate — arată Vuia —, care luptă pentru un prin-

²⁴ *Idem*, p. 9.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Idem*, p. 10.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Idem*, p. 11—12.

cipiu just, „nu pot să recunoască violațiile trecutului și să admită drepturile al căror titlu este un act de spoliere sau de banditism“³⁰. Deci națiunile oprite nu cer dezmembrarea Austro-Ungariei, ele cer repararea dreptului violat.

Asupra necesității eliberării popoarelor oprite din imperiul habsburgic Vuia revine cu argumente noi și în articolul: „La libération des nationalités opprimées“ (Eliberarea naționalităților oprite)³¹. După cum arată, nu se mai poate ignora faptul că „Centrul luptei actuale este dreptul la viață al naționalităților subjugate de o dominație străină“³². Iar motivul invocat de o parte a opiniei publice a Antantei, că, prin admiterea, ca scop al războiului, a eliberării naționalităților oprite de către Austro-Ungaria, s-ar prelungi războiul, Vuia arată că, din contră, acest lucru ar scurta războiul, deoarece majoritatea armatei austro-ungare nu este germano-maghiară, ci formată din latini și slavi pe care aceștia îi obligă să lupte pentru o cauză străină lor. Această armată este în descompunere — menționează Vuia —, din ea au luat naștere armatele cehoslovace și sârbe și legiunile românilor din Transilvania. Vuia arată că trebuie edificată această parte a opiniei publice, pentru a nu se comite din nou greșeli. Militarismul prusac trebuie învins și să i se impună „pacea dreptății“. „Toate celelalte păci care nu conțin eliberarea naționalităților subjugate îi lasă militarismului mijloacele de a-și reconstitui forțele sale“³³.

Este paradoxal — subliniază Vuia — de a pretinde că va fi o pace durabilă lăsând 34 de milioane de oameni sub dominația Germaniei sau a acelor care sînt coaliizați cu ea. Vuia nu poate concepe ca Antanta să nu ducă pînă la capăt opera de înfrîngere totală a militarismului prusac: „să învingi militarismul, dar să-i lași mijloacele pentru a se reface, este o întreprindere așa de monstruoasă, că noi nu credem că aceasta ar putea să fie scopul războiului Antantei“³⁴. Astfel că acestor fracțiuni de opinie a Antantei — insistă Vuia — trebuie să li se explice esența militarismului prusac. Să li se arate că acest militarism „nu cunoaște decît supunerea sau ascultarea oarbă la voința sa «sic volo, sic jubeo» (așa vreau eu, așa ordon eu)“³⁵. Numai dacă acest militarism va fi distrus, din rădăcini, se va putea instaura o pace durabilă.

Folosind orice prilej pentru a atrage atenția asupra popoarelor asuprite din cadrul imperiului austro-ungar, Traian Vuia a participat la o serie de întruniri, mitinguri, manifestații publice din capitala Franței. Cu aceste prilejuri se amintea aliaților și despre cauza justă a poporului român din Transilvania, despre dorința sa de a se elibera de sub dominația tiranică a habsburgilor. Astfel la reuniunea franco-română care a avut loc la 14 iulie 1918, cu prilejul sărbătorii naționale franceze — distrugerea Bastiliei —, pe lîngă alți vorbitori, a luat cuvîntul și T. Vuia care a vorbit în numele românilor din Transilvania³⁶. După cuvinte de înflăcărate elogii la adresa armatei franceze și a poporului francez, Vuia arată că „există azi în lume o imensă Bastilie, imperiul austro-ungar... în care tot poporul român din Transilvania este închis... și noi avem nădejdea și încrederea că la 14 iulie anul viitor vom sărbători distrugerea acestei imense Bastilii și eliberarea Transilvaniei“³⁷.

Totodată revista „La Transylvanie“ publică și o serie de documente ale Comitetului național al românilor din Transilvania semnate de Traian Vuia în calitate de președinte, vicepreședinte sau secretar general, funcții pe care le-a îndeplinit succesiv în cadrul acestui

³⁰ *Idem*, p. 13.

³¹ *La Transylvanie* din 1 iunie 1918, p. 10—12.

³² *Idem*, p. 11.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Idem*, p. 12.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *La Transylvanie* din 1 august 1918, p. 20—21.

³⁷ *Idem*, p. 21.

organism politic al românilor din Franța. În șirul acestor documente se înscriu îndeosebi adrese, telegrame, scrisori deschise etc., prin care se intervine la unele ministere, sau se prezintă rapoarte de activitate.

Sub titlul „Un Oubli”³⁸ (O uitare), T. Vuia publică o notă adresată președintelui Comitetului parlamentar al Afacerilor străine din Franța. Aici, Vuia intervine arătând că presa franceză a publicat două tabele care enumerau popoarele aliate și cele oprite, dar cu regret constată că românii nu figurează în nici unul din aceste tabele. El intervine arătând că acest fapt nu este just și regretă această omitere, deoarece „România poate actualmente să ia loc între națiunile cele mai oprite și ultimul tratat de la București n-a ușurat cu nimic jugul românilor din Transilvania”³⁹.

Cu prilejul victoriei sârbe în Macedonia, Vuia trimite, în numele românilor din Transilvania, o telegramă ministrului Serbiei, Vesnitch, prin care felicită armatele sârbe care au eliberat „pământul patriei sârbe”, dar și un număr mare de români prizonieri. Astfel că, „Datorită victoriei, armatele sârbe au zdruncinat tirania germano-maghiară și au ușurat românilor reluarea luptei abandonate în circumstanțe tragice”⁴⁰.

O amplă scrisoare deschisă a lui Vuia inserată în „La Transylvanie” și adresată lui Take Ionescu, președintele Consiliului național al unității române⁴¹, este intitulată: „La reconnaissance de l'Indépendance de la Roumanie Transcarpatique et de son Union avec le Royaume” (Recunoașterea independenței românilor din Transilvania și a unirii lor cu Regatul)⁴². Aici Vuia își expune poziția sa și a Comitetului național al românilor din Transilvania, pe care a susținut-o și o susține în continuare, referitoare la unirea Transilvaniei cu România. El este de părere că provinciile românești care se află în cadrul imperiului austro-ungar trebuie mai întâi să-și proclame independența și apoi să consimtă liber la unirea lor cu România. Unirea — arată Vuia — se poate face doar în virtutea a două acte — prin anexiune sau printr-un act de unire. Anexiunea nu este admisă deoarece este un act unilateral și nu cere consimțământul părții anexate, pe când „Uniunea este un act bilateral și are două faze. Pentru ca o țară să se poată uni cu alta, ea trebuie să aibă posibilitatea să-și exprime în mod liber voința sa”⁴³. Vuia arată că acestea sînt principiile enunțate de Wilson.

El motivează insistența sa asupra acestei modalități de realizare a unirii spunînd că românii din Transilvania, Banat și Bucovina și-au dat consimțământul lor cu privire la unirea cu România și „cum sentimentele românilor din Transilvania pentru unire sînt neschimbate, este mai bine să ne conformăm acestor principii și în forma lor, pentru a răspunde la calomniile acelor care ne acuză de imperialism”⁴⁴.

În continuare, Vuia arată că „popoarele singure pot să aspire la recunoașterea independenței lor”⁴⁵ în virtutea faptului că ele și-au constituit organisme politice — consilii sau comitete naționale — la care s-au atașat unitățile armate alcătuite din aceste popoare pentru a lupta alături de aliați. Așa sînt organismele politice create de cehoslovaci și iugoslavi, care au fost recunoscute ca embrioane de stat, iar aceste popoare, ca beligeranți.

³⁸ *La Transylvanie* din 15 septembrie 1918, p. 12—13.

³⁹ *Idem*, p. 13.

⁴⁰ *La Transylvanie* din 1 octombrie 1918, p. 16.

⁴¹ Consiliul național al unității române a luat ființă la 3 octombrie 1918, la Paris, cu scopul de a coordona acțiunile dintre emigranți (F. Salvan, *Activitatea lui O. Goga pentru unire*, în *Apulum*, XIII/1975, p. 483).

⁴² *La Transylvanie* din 1 noiembrie 1918, p. 4—9.

⁴³ *Idem*, p. 5.

⁴⁴ *Idem*, p. 6.

⁴⁵ *Ibidem*.

După ce România a încheiat pacea de la București — menționează Vuia —, și românii și-au creat un comitet național, organism politic care „și-a propus ca scop de a realiza toate condițiile la care s-a ajuns pentru ca poporul român subjugat să fie eliberat și ca acest popor să-și poată exprima voința sa de a se uni cu România. Independența țărilor române subjugate nu este scopul acestor țări, ci procedeul prin care ei ajung la uniunea lor cu Regatul”⁴⁶. Acest organism politic provizoriu — arată Vuia — s-a format atît din români „iredenți”, cît și din un mare număr de români din Regat. El a înregistrat toată populația civilă română a „țărilor iredente” care se afla în Franța, a elaborat un statut recunoscut de Prefectura de poliție franceză care a acordat dreptul de liberă circulație pe teritoriul Franței a tuturor românilor din țările subjugate și ridicarea sechestrului de pe averile lor. Comitetul a obținut totodată autorizația de la Ministerul de război al Franței de a recruta voluntari care să lupte alături de aliați, a vizitat împreună cu patru ofițeri din România toate lagărele prizonierilor români „iredenți” și a reușit să obțină o îmbunătățire a situației lor, întocmind și liste de voluntari. Comitetul a mai obținut — spune în continuare Vuia — ca o parte din voluntari să fie întruniți într-un lagăr aparte pentru a fi instruiți. *

Acest Comitet — explică Vuia —, fiind provizoriu, a căutat să se lărgească cu noi elemente provenite atît din România cît și din provinciile subjugate. În vederea acestei lărgiri comitetul a convocat pe data de 1 august 1918 o adunare generală prezidată de Louis Marin, deputat de Nancy, la care au luat parte și doi delegați de la Ministerul de război și afacerile străine, care au fost convinși ca din comitet să facă parte atît românii din provinciile subjugate cît și din România, pentru a afirma voința de unire. Cu acest prilej s-a hotărît — menționează Vuia —, ca în fruntea Comitetului ce urma să se formeze să fie ales ca președinte Dr. I. Cantacuzino. Apoi au fost numiți patru vicepreședinți și treizeci de membri. Această transformare preconizată nu s-a realizat și Comitetul național al românilor din Transilvania și-a continuat activitatea în cadrul său vechi. În schimb, a fost creat Consiliul Național al unității române, din care Vuia a acceptat să facă parte ca membru.

În continuare, Vuia se adresează lui Take Ionescu în calitate de membru al celor două organisme politice — Comitetul național al românilor din Transilvania și Consiliul național al unității române — arătînd că Consiliul național al unității române nu se poate substitui Comitetului național preconizat prin adunarea generală de la 1 august 1918 care trebuia să fie format cel puțin în majoritate de români din provinciile subjugate, să aibă în jurul lui o populație civilă și să atașeze legiunile române transilvănene. Părerea sa este ca organismul politic creat de românii „iredenți” să fie completat și membrii Consiliului național al unității române să se pună în fruntea sa pentru a forma un început de guvern și pentru a mobiliza toată populația civilă română din provinciile subjugate.

Sub același titlu — *La reconnaissance de l'indépendance de la Roumanie transcarpatique et de son union avec le Royaume* — apare inserată în „La Transylvanie” încă o scrisoare adresată de Vuia lui Take Ionescu⁴⁷. Și în această scrisoare, Vuia își precizează poziția față de unire, menționînd că face această precizare deoarece a fost acuzat de un membru al Consiliului național al unității române că susține federalismul și că a combătut unirea. Or, el consideră că tocmai poziția aceluia care l-a calomniat este greșită, întrucît acela susținea că unirea trebuie făcută fără ca Transilvania să-și exprime părerea.

Asupra punctelor de vedere diferite care s-au semnalat la unii membri ai organismelor politice ale românilor din Franța, Vuia insistă și mai mult în nota intitulată: „Une manoeuvre

⁴⁶ *Idem*, p. 7.

⁴⁷ *La Transylvanie* din 15 ianuarie 1919, p. 26—28.

byzantine“ (O speculație bizantină)⁴⁸. De data aceasta Vuia arată strădaniile sale de a acționa unitar, de a nu se amesteca în certurile politice care ar fi putut să despartă pe români. Nu același lucru au făcut unii membri ai Coloniei române din Paris care au încercat să-l calomnieze. La aceste calomnii, Vuia arată că nu a răspuns pînă în acel moment tocmai pentru a evita dezbinarea între români. Aici Vuia menționează că a fost acuzat că este devorat șefului partidului liberal, însă el nu a dat nici o atenție acestui fapt, deoarece „noi transilvănenii, nu ne cunoaștem decît ca români și noi nu facem o altă deosebire“⁴⁹.

Tot pentru a evita dezbinarea între români — se justifică Vuia —, nu a luat poziție nici atunci cînd în revista „La Transylvanie“ din 15 septembrie 1918 a fost publicat articolul „Pour les gens de bonne foi“ semnat cu numele lui, dar care nu a fost scris de el, iar cel care l-a publicat a căutat să-l compromită. „Dacă eu am întîrziat cu acest protest — arată Vuia — nu era pentru a acoperi fapta aceluia care a semnat cu numele meu un articol scris de el, ci pentru a evita un scandal... și pentru ca eu să nu fiu acuzat chiar și de oameni de rea credință că am împiedecat unirea românilor“⁵⁰.

Într-un amplu articol intitulat „Considérations sur le Banat“⁵¹ (Considerațiuni asupra Banatului), Vuia prezintă o documentată expunere asupra acestui străvechi ținut românesc, aducînd argumente din istorie, din viața economico-socială și culturală, care justificau lupta românilor de aici pentru libertate și independență. Pe această temă Vuia a publicat și o broșură⁵².

După aproape un an de activitate, Comitetul național al românilor din Transilvania, în fruntea căruia Vuia a desfășurat o bogată activitate în slujba intereselor neamului, și-a încetat activitatea în aprilie 1919⁵³. În continuare, Vuia își concentrează toate eforturile, pe linia activității politice, în vederea recunoașterii de către Conferința de pace de la Paris a cauzei drepte a românilor⁵⁴.

Activitatea desfășurată de Vuia în anii 1918—1919 pentru Unire, parte integrantă a activității întregii emigrații române din Franța, a avut un rol deosebit în acel moment decisiv pentru poporul român, în clarificarea opiniei publice europene privitoare la cauza justă pentru care luptau toți românii.

Munca de propagandă desfășurată de Vuia prin revista „La Transylvanie“, semnalată de noi aici, constituie doar o părticică din vasta activitate a tehnicianului și savantului român pentru unitatea națională.

Prin articolele și materialele publicate de el în această revistă, Vuia a făcut cunoscută opiniei publice poziția sa și a Comitetului național al românilor din Transilvania în problema națională, conștient fiind că opinia publică constituie o forță care poate să influențeze cercurile conducătoare ale aliaților.

Opiniile sale s-au situat pe pozițiile cele mai înaintate ale vremii. El a militat pentru înfăptuiri radicale, democratice. În problema națională, Vuia preconiza eliberarea tuturor popoarelor oprite, acordarea dreptului acestor popoare de a-și hotărî singure soarta, iar în ceea ce privește pe românii din Transilvania a căror năzuință o cunoștea foarte bine, cerea să se unească cu România, însă noua Românie trebuie democratizată⁵⁵.

⁴⁸ *La Transylvanie* din 1 decembrie 1918, p. 9—10.

⁴⁹ *Idem*, p. 9.

⁵⁰ *Idem*, p. 10.

⁵¹ *La Transylvanie* din 15 februarie 1919, p. 6—13.

⁵² Traian Vuia, *Le Banat (Timishana)*, Edité par le Comité National des Roumains de Transylvanie, Paris, 1918.

⁵³ G. Lipovan, *Traian Vuia — un pionier al aviației moderne*, p. 166.

⁵⁴ *Idem*, p. 166—169.

⁵⁵ Vezi *Anexa* (Materialul, deși nu este semnat cu numele lui Vuia, oglindește într-un totu poziția sa).

Integrându-se în spiritualitatea progresistă a vremii, T. Vuiu și-a adus contribuția sa patriotică la importantul act al Unirii care împlinea visul poporului nostru pentru realizarea căruia s-au adus jertfe secole de-a rândul. Această contribuție îl situează pe Vuiu alături de Vasile Goldiș, Ștefan Cicio-Pop, Nicolae Titulescu, Take Ionescu, Dr. Ioan Cantacuzino, Nicolae Iorga, Aurel Lazăr, Ioan Suci, Ion Mihut, I. Jumanca, I. Fluerăș, Enea Grapini, Tiron Albani, Iuliu Maniu, Octavian Goga, Vasile Lucaci, Emil Isac⁵⁶, personalități cu rol de seamă în înfăptuirea Unirii.

ELENA BORUGA

ANEXĂ

NOTRE POLITIQUE NATIONALE

Nous avons déjà montré le programme du Comité National de Paris des Roumains de Transylvanie, du Banat et de Bucovine. Il est basé sur les principes suivants:

1° Les Roumains sont un peuple indivisible; 2° Aucune fraction du peuple roumain ne doit rester sous une domination étrangère; 3° Les roumains ne peuvent consentir qu'à une paix basée sur le droit des peuples de disposer d'eux-mêmes; 4° *Les Roumains d'Autriche-Hongrie conformément à ce principe ont exprimé leur volonté inébranlable de vivre unis avec leurs frères du royaume de Roumanie et avec ceux de Bassarabie dans une nouvelle Roumanie gouvernée par des principes démocratiques.* Dans la Roumanie nouvelle, il faut établir l'égalité civile et politique de ses habitants, sans égard à leur nationalité d'origine et à leur confession. Il faut accorder des droits politiques aux femmes. Il faut établir le suffrage universel avec le vote secret, obligatoire et la représentation des minorités.

Pendant la durée de la guerre, après la paix de Bucarest et après la proclamation de la neutralité de la Roumanie, comme le parti National des Roumains d'Autriche-Hongrie qui se trouvait en Transylvanie ne pouvait exprimer la volonté de la Roumanie transcarpatique sans être exposé à être tué par les Hongrois, le seul Comité qui pouvait parler en son nom était le Comité National des Roumains de Transylvanie, du Banat et de Bucovine qui siégeait à Paris. D'après les principes de droit public consacrés par l'avis de plusieurs jurisconsultes français, un Comité qui n'aurait pas été composé en grande majorité de Roumains de l'ancien Empire des Habsbourg, n'aurait pu représenter la Roumanie transcarpatique. Le Conseil National de l'Unité roumaine, composé en grande majorité de citoyens du royaume de Roumanie n'aurait pu représenter que ce royaume, si l'Entente avait consenti à rappeler son représentant diplomatique de Jassy.

Le problème politique de l'union de la Roumanie transcarpatique au royaume avait deux parties, la première, la plus difficile était la libération des Roumains d'Autriche-Hongrie de la domination austro-hongroise, la reconnaissance de leur indépendance, la consécration de leur droit sur la Roumanie transcarpatique; la seconde partie du problème était la plus facile, c'était l'union avec la Roumanie. Pour nous qui connaissions la volonté inébranlable des Roumains de Transylvanie, du Banat et de Bucovine de s'unir avec le royaume de Roumanie, ce qui nous préoccupait, c'était plutôt la reconnaissance du monde civilisé que ces provinces sont roumaines et qu'elles doivent avoir un gouvernement national roumain. Une fois arrivés à cette étape, comme le droit des peuples à disposer d'eux-mêmes est consacré par le droit public mondial et la volonté des Roumains de Transylvanie de s'unir avec la Roumanie n'était pas douteuse, l'acte le plus important de notre vie nationale, l'union était le plus facile. C'est ce qui est arrivé. Le Conseil National des Roumains de Transylvanie, du Banat, de Crisana et de Maramures a suivi la même voie que celle préconisée par notre Comité, et qui d'ailleurs était la seule conforme aux principes démocratiques du Président Wilson, adoptés par le monde civilisé. Avec beaucoup d'habileté, ils ont demandé d'abord au gouvernement hongrois qui s'écroulait de reconnaître aux provinces roumaines, en les indiquant par la désignation des Comitats, le droit à un gouvernement national. Les anciens

⁵⁶ *Istoria României. Compendiu*, București, 1974, p. 354.

maîtres des provinces roumaines en reconnaissant ce droit des Roumains ont reconnu implicitement quels sont les pays du sort desquels les Roumains de Hongrie pouvaient disposer. Une fois les limites de ce pays fixées, le gouvernement national roumain de Transylvanie et du Banat a proclamé l'union de la Roumanie transcarpatique au royaume.

Si nous avons prévu ce qui est arrivé, c'est parce que tout d'abord nous avons su que les représentants de la Roumanie transcarpatique avaient été consultés officieusement, lorsque le royaume de Roumanie a conclu avec l'Entente le traité d'août 1916, par lequel on a consacré l'unité roumaine. Ensuite, nous avons vu que le nouveau droit public préconisé par le Président Wilson ne nous laissait que cette voie pour arriver à l'unité nationale et pour éviter la comédie dangereuse d'un plébiscite organisé par les autorités magyares. La voie préconisée par nous et réalisée par le Conseil National des Roumains de Transylvanie a écarté d'avance toute équivoque, toute intrigue et tout marchandage au Congrès de la paix. Elle a aussi l'avantage de confirmer le traité d'août 1916 et de permettre à l'Entente d'exécuter sans la moindre difficulté, les traités conclus qu'elle n'a jamais considérés comme chiffons de papier.

Nous avons montré dans cette revue même qu'en toute justice le Banat de Temesvar, la Timishana, faisant partie de la Roumanie transcarpatique doit entrer en entier dans la grande Roumanie. Cela est prévu dans le traité d'août 1916. Le Banat en entier avec ses trois anciens comtés Torontal, Timiş et Caraş-Severin fait partie de la Roumanie transcarpatique et dépend du gouvernement national des Roumains de Transylvanie, du Banat, etc. Les Roumains du royaume et le gouvernement roumain même n'ont pas le droit de se prononcer sur l'étendue de la Roumanie transcarpatique.

Le royaume de Roumanie n'a jamais demandé et ne demande pas l'union de la Roumanie transcarpatique au royaume, parce qu'il l'a conquise. Il ne demande pas et il ne peut demander la restitution de la Roumanie transcarpatique au royaume, comme la France a demandé la restitution de l'Alsace et de la Lorraine à la France. La Transylvanie a été unie à la Valachie et à la Moldavie pendant un laps de temps court sous Michel le Brave. Le problème de la restitution aurait pu se poser plutôt pour la Bucovine qui a été arrachée en 1776 et pour la Bassarabie qui nous a été arrachée en 1772 et 1878. La Roumanie transcarpatique s'unit au royaume, parce que telle est la volonté de ses peuples de la même nationalité. Chaque partie vient avec les frontières fixées par elle.

Il est bien entendu que les deux peuples frères doivent s'aider avant l'union même pour la réalisation de leurs droits respectifs.

Le Comité National des Roumains
de Transylvanie, du Banat et de Bucovine.

La Transylvanie din 15 decembrie 1918, p. 2—4.

[Traducere:]

POLITICA NOASTRĂ NAȚIONALĂ

Am arătat deja programul Comitetului Național din Paris al românilor din Transilvania, Banat și Bucovina. El s-a bazat pe următoarele principii:

1. Românii sînt un popor indivizibil; 2. Nici o parte a poporului român nu trebuie să rămînă sub o dominație străină; 3. Românii nu pot să conceapă decît o pace bazată pe dreptul poporului de a se conduce sigur; 4. *Conform acestui principiu, românii din Austro-Ungaria și-au exprimat voința de nestăvilire de a trăi uniți cu frații lor din România și cu cei din Basarabia într-o Românie nouă guvernată de principii democratice.* În România nouă, trebuie să se stabilească egalitatea politică a locuitorilor, fără a se ține cont de originea națională și credința lor. Trebuie acordate drepturi politice femeilor. Trebuie stabilit votul universal: cu votul secret, obligatoriu și reprezentarea minorităților.

În timpul războiului, după pacea de la București și după proclamarea neutralității României, Partidul Național Român din Austro-Ungaria care se găsea în Transilvania nu putea să exprime voința românilor din Transilvania fără a fi expus desființării din partea

Ungariei, singurul Comitet care putea vorbi în numele său era Comitetul Național al Românilor din Transilvania, Banat și Bucovina care se găsea la Paris. După principiile de drept public consacrat prin avizul mai multor jurisconșulți francezi, un Comitet care nu era compus în mare majoritate de români vechi ai imperiului habsburgic nu putea să reprezinte România transcarpatică. Consiliul Național al Unității române, compus în mare majoritate din cetățeni ai regatului României, nu ar fi putut, reprezenta decât acest regat, dacă Antanta ar fi consimțit să numească reprezentantul său diplomatic din Iași.

Problema politică a unirii României transcarpatice cu Regatul avea două părți, prima, cea mai dificilă era eliberarea românilor din Austro-Ungaria de sub dominația austro-ungară, recunoașterea independenței lor, consacrară dreptului lor asupra României transcarpatice; a doua parte a problemei era mai ușoară, aceasta era unirea cu România. Pentru noi care cunoșteam voința de nestăvilit a românilor din Transilvania, Banat și Bucovina de a se uni cu România, ceea ce ne preocupa pe noi, era mai degrabă recunoașterea lumii civilizate că aceste provincii sînt românești și că ele trebuie să aibă un guvern național român. Odată ajunși la această etapă, întrucît dreptul popoarelor de a dispune de ele însele este consacrat prin dreptul public internațional și dorința românilor din Transilvania de a se uni cu România nu era îndoielnică, actul cel mai important din viața noastră națională, unirea, era cel mai ușor. Aceasta a sosit, Consiliul Național al românilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș a urmat aceeași cale pe care a preconizat-o Comitetul nostru și care, dealtfel, era singura conformă principiilor democratice ale președintelui Wilson, adoptate de lumea civilizată. Cu multă dibăcie ei au cerut mai întîi guvernului maghiar să recunoască provinciile românești, indicîndu-le prin desemnarea Comitetelor dreptul la un guvernămint național. Vechii stăpîni ai provinciilor românești, recunoscînd acest drept al românilor, au recunoscut implicit, care sînt țările de genul cărora românii din Ungaria puteau dispune. Odată fixate limitele acestor țări, guvernul național român al Transilvaniei și al Banatului a proclamat unirea României transcarpatice cu Regatul.

Noi prevăzuserăm că aceasta urmează, pentru că mai întîi de toate noi știam că reprezentanții României transcarpatice fuseseră consultați oficial atunci cînd regatul român a încheiat cu Antanta tratatul din august 1916, prin care s-a consacrat unitatea românilor. Pe urmă, noi am văzut că noul drept public preconizat de președintele Wilson ne lăsa numai această cale pentru a ajunge la unitatea națională și pentru a evita comedia periculoasă a unui plebiscit organizat de autoritățile maghiare. Calea preconizată de noi și realizată prin Consiliul Național al Românilor din Transilvania a înlăturat de la început orice echivoc, orice intrigi și orice tînguială la Congresul de Pace. Ea are și avantajul de a confirma tratatul din august 1916 și de a permite ca Antanta să execute fără dificultate tratatele încheiate pe care ea nu le-a considerat niciodată doar ca simple petice de hîrtie.

Noi am arătat chiar în această revistă că Banatul Timișan, Timișana, făcînd parte din România transcarpatică, trebuie să intre pe bună dreptate, în întregime, în marea Românie. Aceasta se prevede în tratatul din august 1916. Banatul întreg, cu cele trei vechi comitate, Torontal, Timiș și Caraș-Severin, face parte din România transcarpatică și depinde de guvernul național al românilor din Transilvania, Banat etc. Românii din Regat și însuși guvernul român nu au avut dreptul de a se pronunța asupra României transcarpatice.

Regatul României nu a cerut niciodată și nu cere unirea României transcarpatice cu Regatul, pentru că el a cucerit aceasta [unirea]. El nu a cerut și nici nu poate cere restituirea României transcarpatice la Regat așa cum Franța a cerut restituirea Alsaciei și a Lorenei la Franța. Transilvania a fost unită cu Țara Românească și Moldova pe un răstimp scurt sub Mihai Viteazul. Problema restituirii se putea pune mai degrabă pentru Bucovina care a fost smulsă în 1776 (corect 1775, n.n.) și pentru Basarabia care ne-a fost smulsă în 1772 (corect 1812, n.n.) și 1878. România transcarpatică s-a unit cu Regatul, pentru că aceasta este voința popoarelor sale de aceeași naționalitate. Fiecare parte și-a fixat frontierele.

Ne este bine cunoscut că cele două popoare surori trebuie să se ajute chiar înaintea unirii pentru realizarea drepturilor lor.

Comitetul Național al românilor
din Transilvania, Banat și Bucovina.

La Transylvanie din 15 decembrie 1918, p. 2—4.

Fig. 1 — Traian Vuia în locuința sa de la Garches (Franța).

Fig. 2 — Coperta revistei *La Transylvanie*.

LA CONTRIBUTION DE TRAIAN VUIA À LA LUTTE POUR L'UNITÉ NATIONALE,
REFLÉTÉE DANS LES ARTICLES PUBLIÉS DANS LA REVUE
„LA TRANSYLVANIE“ (1918—1919)

(Résumé)

Tr. Vuia (1872—1950) est renommé surtout par ses inventions techniques: l'aéroplane plus lourd que l'air, avec lequel il a effectué le premier vol mécanique du monde, le 18 mars 1906, les hélicoptères et le générateur à vapeurs. Il a été aussi un combattant dans le domaine social-politique.

L'article présente l'activité de propagande, effectuée par Tr. Vuia dans la revue „La Transylvanie“ éditée par le Comité national des Roumains de la Transylvanie et de la Bucovine, dans les années 1918—1919. Par les matériaux publiés dans cette revue, Tr. Vuia a montré sa position et celle du Comité national des Roumains de la Transylvanie, surtout en ce qui concerne le problème national dans l'Autriche-Hongrie. Pour résoudre ce problème, Tr. Vuia préconise la liberté pour tous les peuples opprimés, le droit de décider eux-mêmes leurs destins, et pour les Roumains de Transylvanie, de proclamer l'union avec la Roumanie, après avoir obtenu l'indépendance.

ACTIVITATEA CONSILIULUI DIRIGENT PRIVIND REGLEMENTAREA COMERȚULUI ȘI APROVIZIONAREA POPULAȚIEI (1918—1920)

Anii lungi de război s-au resimțit și în Transilvania. Pământuri nelucrate, producția industrială dezorganizată, starea dezastruoasă a mijloacelor de comunicație, deprecierea continuă a coroanelor austro-ungare, la care s-au adăugat dureroasele pierderi de vieți omenești, au fost grele moșteniri preluate de statul român, imediat după desăvârșirea unității sale politice. Într-un asemenea context sumar schițat apar ca firești dificultățile cu care era confruntat în diversele sale domenii de activitate Consiliul Dirigent.

Paralel și în strînsă legătură cu preocupările pentru reluarea și normalizarea activității productive se cereau luate măsuri cu privire la circulația și distribuția mărfurilor, încercîndu-se, pe cît posibil, apărarea intereselor publicului consumator. În situația concretă de atunci, comerțul liber, predominant în circulația capitalistă a mărfurilor în împrejurări normale, a fost socotit ca neadecvat pentru condițiile societății transilvănene postbelice. Intervenția statului prin organisme și autoritățile sale în desfășurarea vieții comerciale, cu toate încercările neajunsuri care puteau decurge din aceasta, a apărut atunci ca modalitatea cea mai eficientă pentru asigurarea unei aprovizionări mai raționale a regiunilor Transilvaniei. Comerțul, dirijat și controlat cu destulă strictețe la început, a devenit pe măsura normalizării situației tot mai liber, integrîndu-se organic în piața internă unitară a României.

Preocupările Consiliului Dirigent în ansamblul său, ori ale unor resorturi cu atribuții economice, în probleme privind circulația și desfacerea mărfurilor, au fost multiple și s-au manifestat pe diferite planuri. Interzicerea comerțului liber și condiționarea circulației mărfurilor de existența unui permis de cumpărare și de transport, emenate și unul și altul de la forurile competente, se corelau cu înființarea unor instituții care să coordoneze aprovizionarea populației. Strădanțiile de a inventaria și de a strînge produsele existente erau întregite cu eforturile de a se obține produse cît mai multe din producția internă agricolă sau industrială și de aducerea de mărfuri, cu precădere din celelalte provincii ale țării, sau de pe piețele externe. Totul se făcea însă în condiții deosebit de grele, deoarece războiul determinase o adevărată răsturnare a raporturilor comerciale anterioare. Acestor scopuri urma să le servească în mare măsură și Banca Centrală pentru Industrie și Comerț ce se va înființa sub egida Resortului de Comerț, precum și sprijinirea și îndrumarea activității Camerelor de Comerț și Industrie, existente pe teritoriul Transilvaniei.

Pe de altă parte, pentru ca autoritățile să dispună de mărfurile necesare aprovizionării populației și armatei, mai ales de alimente, s-a recurs fie la contingentarea articolelor alimentare, fie la rechiziții, atunci cînd cea dintîi nu se dovedise destul de eficientă.

Pentru a se combate scumpetea și specula s-au fixat prețuri maxime, s-a încurajat înființarea de organisme ale consumatorilor, s-au urmărit și s-au pedepsit persoane particulare și chiar oficiale care contraveneau dispozițiilor în vigoare.

Pentru regiuni mai greu încercate de lipsuri — ca zona Munților Apuseni, Maramureșul sau Sătmarul — s-a căutat înființarea unor organisme regionale, ale căror principale atribuții aveau în vedere aprovizionarea populației.

Stările social-economice specifice sfârșitului de an 1918 și celui următor și-au pus însă amprenta în mod nefavorabil asupra eficienței acțiunilor întreprinse de Consiliul Dirigent în aceste domenii. Așa se face că lipsa mărfurilor, specula și scumpetea au fost mereu chestiuni la ordinea zilei, în întreaga perioadă de activitate a Consiliului Dirigent, căutându-se constant o diminuare a lor.

Un rol deosebit în organizarea și controlul aprovizionării în județe l-au avut comisarii de alimentare. La solicitarea șefului resortului de alimentare Romul Boilă, Consiliile Naționale Comitatense Române au făcut propuneri de persoane care să fie numite comisarii de alimentație¹. Consiliul Dirigent în mai multe ședințe ale sale, pe baza propunerilor primite a făcut apoi numiri de comisari. Ei au fost recrutați dintre avocați și proprietari, financiari și comercianți. La 16/29 ianuarie 1919, Consiliul Dirigent a aprobat Ordonanța privitoare la Comisariatele de alimentare. În general, activitatea comisarilor de alimentare în repartizarea și transportul alimentelor în județe s-a caracterizat prin promptitudine și corectitudine. Au fost însă și cazuri în care unii dintre ei au săvârșit abuzuri, ceea ce a atras după sine intervenția autorităților, ajungându-se chiar la arestări². Într-o cuvîntare în Adunarea Deputaților, liderul național, Mihai Popovici, a fixat, destul de fidel, rolul comisarilor de alimentare, mai ales la începutul activității Consiliului Dirigent. „Atunci — spunea el — nu aveam nici o organizare, nimic, nu aveam nici un hambar, nici o magazie, nici două vagoane de grâu. S-au înființat acești comisari de alimentare, care poate să fi fost unii dintr-înșii abuzivi, dar să nu uitați un lucru, că ei au fost aceia, care au făcut aprovizionarea întregii armate și a întregului ținut de dincolo de Carpați”³. Comisariatele de alimentare au funcționat pînă la 15 iulie 1919 cînd și-au încetat activitatea, atribuțiile lor trecînd asupra Comisiunilor de aprovizionare ce se înființau cu aceeași dată⁴.

În momentele grele ale începutului, se impunea cu acuitate cunoașterea cantității de produse de care putea dispune Consiliul Dirigent. În consecință, fabricile, morile, depozitele și proprietarii au fost invitați printr-o Notă circulară „să-și anunțe de urgență materialele brute, produsele fabricate și stocurile de alimente.” Li se punea de asemenea în vedere, că produsele erau imobilizate și puse la dispoziția Resorturilor de agricultură și comerț, de industrie și de alimentare⁵. Tot în scopul cunoașterii cantității de mărfuri, la 31 decembrie 1918 Consiliile naționale comitatense erau îndrumate să dea dispoziții tuturor șefilor de gări, ca mărfurile ce se găseau în gări fără stăpîn, sau pe care proprietarul nu putea să le transporte, să fie inventariate și anunțate, făcîndu-se propuneri și pentru păstrarea lor⁶. La 29 ianuarie 1919 Resortul de agricultură și comerț cerea prefecturilor județene să ordone conșcrierea de urgență, pe plase a următoarelor produse: cîneapă, cauciuc, lumînări, piei brute, piatră vînată, saci, semințe, vite de reproducție. Comerțul cu aceste articole — se spunea în adresa respectivă — era interzis cu desăvîrșire, „dreptul de distribuție fiind rezervat exclusiv Resortului”⁷.

¹ Arh. Stat. Sibiu, fond. *ASTRA*, Pachet 616; Biblioteca Acad. R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, Arh. Istorică, fond. *Reghin 1918*; Loc. cit. Secția *Manuscrise Mss rom.* 316, p. 12.

² Vezi *Drapelul*, nr. 22 din 30 oct. 1919; Arh. Stat. București, fond. *Consiliul Dirigent*, d. 128/1919, f. 1; III, d. 45/1919, f. 37—40.

³ *Dezbaterile adunării deputaților 1919—1920*, p. 577.

⁴ Ordonanța nr. 811 c. din 15 iulie 1919 a Res. Alimentării, *Gazeta Oficială publicată de Consiliul dirigent*, nr. 45—46 din 30 iulie, 6 august 1919, p. 4 (mai departe: *Gazeta Oficială*...).

⁵ *Gazeta Oficială*, nr. 2 din 11/24 decembrie 1918, p. 12.

⁶ Arh. Stat. Sibiu, fond. *ASTRA*, pachet 616.

⁷ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond. *Prefectura județului Cojocna*, act 304/1919.

Consiliul Dirigent a decis și inventarierea depozitelor de alimente și materiale care aparținuseră armatei austro-ungare. În martie 1919 s-a hotărât instituirea pe lângă Resortul de Comerț a unui Birou Central al Materialelor, care să inventarieze și să administreze toate materialele rămase pe teritoriul Transilvaniei de la fostele armate ale Puterilor Centrale. Biroul era format dintr-un delegat al Secției de Oorganizare VI—VII a Armatei, al Resorturilor de comunicații, de industrie și de comerț⁸.

În condițiile unei acute lipse de mărfuri, pentru a putea dirija și controla aprovizionarea populației și a combate specula, Consiliul Dirigent — așa după cum am mai amintit — a decis interzicerea comerțului liber și a exportului de alimente, punând întregul mecanism sub controlul său și condiționând orice mișcare de mărfuri dintr-un loc în altul de o aprobare prealabilă a forurilor competente, inaugurându-se în fapt sistemul permiselor.

La 27 decembrie 1918 printr-o Notă circulară a Resortului de agricultură și comerț se făcea cunoscut că „pentru a putea face față arzătoarelor trebuințe și pentru a ne înlesni greaua operă a unei drepte împărțiri” se oprea transportarea dintr-o localitate în alta a articolelor alimentare (cereale, făină, zahăr, ulei), a petrolului, benzinei și a combustibilului (lemn, cărbune, cocs). La 28 decembrie 1918 același Resort înștiința Consiliile naționale comitatense și comunale că din motivul „de speculă neomenească și primejdioasă ce se face pe scară întinsă”, se oprea cu desăvîrșire și vânzarea și transportarea în altă localitate, fără autorizație prealabilă, a tuturor mărfurilor și fabricatelor de primă necesitate ca: piei, talpă, lînă, in, cîneapă, stofe, săpun, luminări etc. Distribuirea acestor mărfuri urma să se facă de către Resort, pe comitate, prin organele desemnate și în nici un caz prin persoane particulare⁹. Încă în primul număr al „Gazetei Oficiale”, Romul Boilă cerea Consiliilor naționale române comitatense și comisarilor de alimentare să împiedice orice export de alimente de pe teritoriul pe care acestea își exercitau atribuțiile, exportul ținînd strict de competența Resortului de comerț. La 27 decembrie 1918, printr-o Notă circulară a Resortului de agricultură și comerț, motivată „de probele neîndoioase ce le avem, că speculanții și răuvoitorii, folosesc toate mijloacele, ca să golească de mărfuri și produse teritoriile” administrate de Consiliul Dirigent, se oprea cu desăvîrșire orice export, care nu avea autorizația prealabilă a Resortului. Contravenienții riscau să li se confiște mărfurile și să fie dați în judecată¹⁰. Pe aceeași linie, la 31 decembrie 1918 Resortul amintit în înțelegere cu cel de comunicație și cu Comandamentul Trupelor din Transilvania, cerea Consiliilor naționale comitatense ca acestea de urgență să dea „ordin la toți șefii de gări, oficii și garde ca să oprească orice fel de trecere de mărfuri peste granițele imperiului — pentru care nu s-au exdat permise de la noi”¹¹.

Tot în vederea înfrînării „speculei necinstite și exploatării publicului”, la 27 decembrie 1918 Resortul de agricultură și Comerț a hotărât interzicerea cu desăvîrșire a comerțului intermediar, solicitînd consiliilor și gărzilor naționale, organelor armatei tot sprijinul pentru respectarea acestei dispoziții¹².

O reglementare globală a exportului, importului și a circulației mărfurilor pe teritoriul Transilvaniei s-a făcut printr-o Notă circulară a Resortului de Agricultură și Comerț, trimisă la 3 februarie 1919 prefecților „spre știre și conformare”, însoțită de Dispoziții expli-

⁸ Loc. cit. fond. cit., act. 1669/1919; Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, *Inv. M.* 168 *proces-verbal din 21 martie 1919*. (mai departe: *Proces-verbal din...*).

⁹ *Gazeta Oficială*, nr. 2 din 11/24 decembrie 1918, p. 11, 12.

¹⁰ *Idem*, p. 11.

¹¹ Arh. Stat. Sibiu, fond. ASTRA, pachet 616.

¹² *Gazeta Oficială*, nr. 3, p. 12.

cative privind aplicarea ei¹³. Se admitea exportul doar acelor mărfuri care aveau permise de export și transport. Permisele de export și import se eliberau numai de Resortul de Agricultură și Comerț. Pentru toate articolele alimentare, cărbuni, lemne, vite, nutreț, semințe și materii brute de primă necesitate destinate vechiului Regat se dădeau permise doar organelor guvernului.

În privința circulației interne, mărfurile erau împărțite în trei grupe, permise de cumpărare și de transport putând fi eliberate de Resortul de finanțe (aur, argint, spirit, tutun), de Resortul alimentării (alimente, lemne de foc, cocs, petrol și derivate, traverse, sare, zahăr, cărbuni, saci) și de Resortul agriculturii și comerțului (bumbac, fier brut, chibrite, hîrtie, lînă, lemn de construcție, de mină și de mobilă, metale, pielărie, sodă caustică, săpun, talpă, uleiuri minerale și vegetale, animale vii etc.). Pentru transportul pe calea ferată, permisele erau eliberate de Resortul de comunicații.

Pentru o distribuire cât mai judicioasă a mărfurilor, prin Dispozițiile de aplicare, prefecții erau îndrumați să se îngrijească de formarea în fiecare județ a unui sindicat al negustorilor, să desemneze de asemenea băncile și negustorii care să facă serviciul de angroșiști, la recomandarea reprezentanților sindicatului și în înțelegere cu comisarul de alimentare. Se stabileau și beneficiile pe care le puteau obține atât angroșiștii cât și detailiștii. Prețurile mărfurilor trebuiau să fie afișate și respectate. Organele chemate să pedepsească contravențiile erau primpretorii la sate și căpitanii de poliție la orașe.

Introducerea și menținerea sistemului de permise, acordarea lor, au constituit chestiuni mult comentate în epocă, avîndu-și fiecare partizani și adversari, suscitînd controversate luări de poziții, generînd și suficiente nemulțumiri.

În condițiile unei situații dificile privind aprovizionarea, autoritățile au căutat să evite situațiile ca produsele să se concentreze în anumite locuri, lipsind în altele, sau să se scurgă în afara teritoriului administrat de Consiliul Dirigent, încurajîndu-se astfel specula și scumpetea. De aceea, la nivelul Consiliului Dirigent s-a considerat oportună condiționarea operațiunilor comerciale de existența unui permis eliberat celor care întruneau condițiile stabilite. Intenția Consiliului Dirigent, cînd a luat aceste măsuri, inspirate și din realitățile din vechea Romînie¹⁴, a fost de bună credință, socotîndu-se ca absolut necesar controlul circulației mărfurilor. În multe cazuri se releva însă că sistemul de obținere al lor era anevoios, că necesita deplasări la Sibiu sau la Cluj, zile pierdute în așteptarea răspunsurilor, erau acuzați de venalitate funcționarii care le eliberau.

În ciuda acestor critici, unele formulate în presă, altele în incinta parlamentului, e de relevat că la nivelul central al Consiliului Dirigent s-a căutat să se intervină atunci cînd la verigile inferioare administrative sau din serviciul de alimentare s-au comis ilegalități¹⁵. Introducerea permiselor n-a fost și nici nu s-a propus să fie soluția ideală pentru rezolvarea complicatei probleme a aprovizionării populației, în acele condiții dificile, ci prin aceasta s-a urmărit doar controlul și dirijarea circulației mărfurilor. Intensificarea producției agricole și industriale refacerea mijloacelor de comunicație, restabilirea relațiilor comerciale erau factorii care puteau determina o schimbare în bine și a acestei probleme.

¹³ Arh. Stat. Brașov, fond. *Prefectura jud. Brașov, Subprefectura*, act. 346/1919.

¹⁴ „Noi nu puteam să introducem un alt sistem decît cel care era în vechiul Regat” — a declarat la 4 august 1920 Mihai Popovici în Cameră. *D.A.D.1920*, p. 557.

¹⁵ Vezi și Aurel Vlad, *Răspuns și lămuriri*, Orăștie, 1920; *Activitatea Consiliului dirigent. Ancheta de la resorturile d-lor Aurel Vlad și Victor Bontescu. Precizări în fața calomniilor*, în *Renașterea romîună*, nr. 355 din 31 martie 1920; *Iuliu Maniu despre Opera Consiliului Dirigent*, în *Patria*, nr. 75 din 4 aprilie 1920.

În ședința Consiliului Dirigent din 14/27 martie 1919 s-a dezbătut și adoptat o nouă Ordonanță privind reglementarea circulației mărfurilor¹⁶. Ordonanța, anulând-o pe cea anterioară, păstra dispozițiile cu privire la importul și exportul mărfurilor și făcea precizări mai ample cu privire la comerțul intern. Se menținea sistemul permiselor pentru produsele din cele 3 grupe amintite anterior, dar pentru unele numai peste anumite greutăți, pentru celelalte se decreta comerțul liber. Aceste dispoziții, deși au constituit un prim pas spre comerțul liber, prin menținerea încă a numeroase permise, n-au satisfăcut așteptările celor care se pronunțau pentru deplina libertate a comerțului. „În dispozițiile ce le conține această ordonanță fie-ne permis — scria „Revista Economică” din 12 aprilie 1919 — să găsim de prisos necesitatea multor permise și să credem, că mai multă libertate comerțului n-ar strica... Prea multe permise scumpesc mărfurile și îngreunează circulația lor.”

Paralel cu aceste reglementări, Consiliul Dirigent a avut în vedere și procurarea alimentelor necesare aprovizionării populației și armatei la prețuri convenabile. În acest scop, s-au introdus prețurile maxime la 49 produse alimentare. Prețurile stabilite puteau fi urcate sau scăzute doar pe baza unei dispoziții a Consiliului Dirigent¹⁷. În *Comunicatul* Biroului Presei cu privire la fixarea prețurilor maxime, după ce se arăta starea grea a alimentației, se afirma că „până acum ne putem îndeplini datoria noastră grea impusă de împrejurări, mulțumită numai bunăvoinței cetățenilor și hărniciei comisarilor de alimentare”¹⁸. La scurt timp după decretarea prețurilor maxime, la 6 martie 1919 s-au ridicat prețurile maxime la vitele cornute cu 2 cr., în speranța că se va putea astfel procura mai ușor cantitatea de carne necesară. În cazul în care această dispoziție nu se dovedea eficientă, comisarii de alimentare erau invitați să recurgă la rechiziționarea vitelor¹⁹. Condițiile concrete au făcut să se treacă la rechiziționarea cerealelor și a vitelor. „Pentru a putea satisface trebuințele armatei și altor necesități de supremă importanță se ordonează ridicarea alimentelor prin rechiziționare” — se spunea în Ordinul circular prin care s-a decis rechiziționarea²⁰. Rechiziționarea se executa prin comisiuni formate din comisarul de alimentare sau delegatul lui, un ofițer și un delegat al primăriei, din partea comunei unde se rechiziționa. Comisiile constatau cantitatea cerealelor necesare pentru înșămânțare, pentru hrana proprietarului și a familiei, precum și surplusul ce se rechiziționa. Alimentele rechiziționate se plăteau de primăria comunală, din sumele puse la dispoziție de comisarul de alimentare, la prețurile maxime deja stabilite. Deși printr-o dispoziție anterioară se avusese în vedere rechiziționarea a 50% din vite, la 8 martie 1919 prefectii județelor erau înștiințați că „deocamdată se va rechiziționa numai 10% din vitele existente”²¹. Pe baza datelor de care dispunea, Resortul de alimentare a fixat pe județe cantitatea de cereale și numărul de vite care trebuiau să fie rechiziționate. În acest scop, prefectii erau invitați ca în decursul consfăturilor pe care le organizau cu membrii comisiilor de rechiziționare din județ, să se repartizeze cifrele globale ce reveneau județului pe plase și comune. Autoritățile administrative trebuiau să facă cunoscut populației că „interesele statului au pretins ordonarea rechiziționării”²².

¹⁶ Ord. nr. 2164/C. al Res. agr. și comerț, finanțelor, comunicațiilor și alim., *Gazeta Oficială*, nr. 22 din 25 martie/5 aprilie 1919, p. 4; Arh. Stat. București, fond *Ministerul Industriei și Comerțului*, d. 515/1920, f. 10—11.

¹⁷ *Monitorul Oficial al jud. Alba Inferioară*, nr. 6 din 28 febr./13 martie 1919, p. 24.
¹⁸ *Patria*, nr. 9 din 12/25 febr. 1919; *Telegraful Român*, nr. 21 din 21 febr. 6 martie 1919.

¹⁹ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond. *Prefectura jud. Cojocna*, act. 535/1919.

²⁰ Ord. circular nr. 5829/1919 din martie 1919 semnat de președintele Cons. Dirigent, șeful Res. de alimentare și de Comandantul trupelor din Transilvania. Loc. cit., f. cit., act. 535/1919.

²¹ Loc. cit., f. cit., act. 950/1919.

²² Ibidem.

Rechiziționarea cărnii de vită și de porc la prețuri maxime n-a determinat neapărat o reală sporire a cantităților destinate armatei și populației. Măsura respectivă a pricinuit însă mari nemulțumiri în rândurile țăranilor, mulți dintre ei greu încercați de rechizițiile din timpul războiului.

Semnificative sînt argumentele pe care le aduce la 14 martie 1919 prefectul județului Cojocna într-un raport adresat Resortului de alimentare, pe temeiul cărora recomanda să se renunțe atît la prețurile maxime fixate la carnea de vită și porc cît și la rechiziționarea acestor articole. Un suport în acest sens îl constituia experiența făcută într-o plasă din județ, în care se lăsase comerțul liber, cu abandonarea prețurilor maxime, aceste măsuri avînd ca rezultat sporirea cantității de carne²³. Stări de lucruri asemănătoare pentru aceeași zonă rezultă și dintr-un raport al șefului Resortului de alimentare din 19 martie 1919 adresat președintelui Consiliului Dirigent, întocmit pe baza informațiilor primite de la comisarul de alimentare.

Datorită numeroaselor nemulțumiri manifestate pe întreg cuprinsul Transilvaniei, Consiliul Dirigent s-a văzut silit să decidă sistarea rechiziționării de vite. Procurarea vitelor necesare populației și armatei urma să se facă prin cumpărări, fie direct, fie prin furnizori²⁴.

Nu mult după sistarea rechiziționării de vite, printr-o ordonanță din 14 mai 1919 se decreta încetarea cu ziua de 20 mai 1919 a oricărei rechiziționări de alimente de pe cuprinsul celor 15 județe aflate efectiv sub administrația Consiliului Dirigent²⁵. Această decizie fusese luată — se spunea în Ordonanță — „spre a ușura populației neaprovizionate cu alimentele cele mai necesare, cîștigarea acestora din mînă liberă, de altă parte de a înlesni trecerea de la sistemul de azi de alimentare publică — la viața normală de alimentare particulară”. Încetînd rechizițiile, prin aceeași ordonanță se reglementa în detaliu comerțul cu cereale. Astfel, se fixau două perioade, una între 21 mai — 1 iunie, în care se admitea cumpărarea de alimente destinate populației doar de către oficialități (reprezentanții orașelor și antistiile comunale) și o a doua începînd cu 1 iunie în care se permitea locuitorilor de pe teritoriul amintit cumpărarea de alimente, „în măsura lipsurilor care se pot ivi pînă la 1 august data recoltei nouă”. Comerțul în mare cu alimente rămînea în continuare interzis, fără aprobarea directă a Resortului de alimentare. Toată vama morilor se declara sechestrată la prețurile maxime, pentru a putea fi folosită de primăriile comunale în alimentarea celor neavuți. Exportul de alimente era în continuare interzis fără aprobarea aceluiași Resort. Transportul unei cantități de alimente mai mare de 80 kg avea nevoie de un permis eliberat pentru județ de comisarul de alimentare, iar în afara județului de Resortul alimentării. Aprovizionarea populației cu zahăr, sare, petrol și derivatele sale se făcea în conformitate cu vechile dispoziții. Comisariatele de alimentare, menținute încă, aveau obligația specială de a aplica, controla și supraveghea respectarea acestor dispoziții. Puțin mai tîrziu, printr-o Ordonanță din 20 mai 1919, se permitea comerțul liber cu mărfuri industriale pe teritoriul trecut sub administrația Consiliului Dirigent²⁶. Pentru o perioadă de tranziție însă, dreptul de distribuire a produselor fabricilor sau uzinelor de fier, a chibritelor, hîrtiei, sulfatului de cupru, a lemnului de construcții, fasonate și de mine îl avea în exclusivitate Resortul de agricultură și comerț. Fabricile de talpă, piele și postav puteau

²³ Ibidem.

²⁴ Proces-verbal din 6 mai 1919.

²⁵ Ordonanța nr. 565/1919 C. din 14 mai 1919 despre unele dispozițiuni de tranziție în ce privește comerțul liber cu alimente. Arh. Stat. Cluj-Napoca, f. cit., act. 736/1919.

²⁶ *Gazeta Oficială*, nr. 29—30, p. 5—6; *Foaia Comerțanților Români* (Brașov), nr. 15 din 1 iunie 1919, p. 3.

destina comerțului doar cantitățile care treceau peste cotele fixate pentru acoperirea necesităților populației.

Din prezentarea conținutului celor două Ordonanțe sînt sesizabile eforturile de depășire a stărilor tranzitorii din domeniul comerțului și ale aprovizionării, impuse de factori interni și externi, și de apropiere de condițiile normale de activitate. Era însă o revenire lentă cu păstrarea temporară a unor interdicții necesare.

Așa după cum măsurile de interzicere a comerțului liber de mărfuri n-au determinat o simțitoare scădere a prețurilor, nici decretarea comerțului liber cu unele articole n-a avut pretutindeni efectul dorit, precum rezultă și dintr-un raport al prefectului județului Bihor din 11 iunie 1919 înaintat Consiliului Dirigent²⁷. Era nevoie de mai multe și mai ample acțiuni — sugerate și de raport —, de o intensificare a eforturilor tuturor autorităților pentru a se putea impune respectarea dispozițiilor cu privire la prețurile mărfurilor ca și de pedepsirea exemplară a celor vinovați.

Noi și importante măsuri cu privire la recolta nouă, la comerțul cu cereale și la aprovizionarea populației s-au luat la 15 iulie 1919²⁸. În conformitate cu dispozițiile cuprinse de Ordonanța adoptată în aceea zi, cerealele obținute de pe un teritoriu mai mare de 100 iug. cad. se imobilizau și se rechiziționau la prețurile stabilite, iar cele obținute de pe un teritoriu mai mic de 100 iug. cad. se lăsau libere în comerț. „Acuma — scria „Patria” din 23 iulie 1919 — țaranul e liber din nou pe produsul muncii sale. Nădăjdum că această înție rîndunică a păcii va aduce însă primăvara nu numai în sufletele sătenilor noștri ci și în ale orașenilor, a slujbașilor mai ales. Adică ne place să credem că liberul comerț cu cereale va contribui la ieftinirea vieții”. Se stabileau, de asemenea, minimul de alimente necesar unei familii. Pentru aplicarea acestor dispoziții se formau în județe și în orașe cu drept de municipiu Comisii de aprovizionare, compuse din 3 membri, avîndu-l ca președinte pe subprefect sau pe primarul orașului cu drept de municipiu. Comisia se găsea sub controlul nemijlocit al prefectului și al Resortului de alimentare. O dată cu constituirea Comisiilor de aprovizionare — așa după cum am mai arătat — Comisariatele de alimentare se desființau cu data de 1 august 1919. Comisiile se îngrijeau și de aprovizionarea populației cu articole de primă necesitate ca: zahăr, petrol și derivate, dirijînd și cumpărările din cerealele rechiziționate, de către populație. În privința comerțului în mare cu cereale, a exportului și a transportului de alimente se mențineau dispozițiile anterioare.

Consiliul Dirigent a făcut numirile în Comisiile de aprovizionare județene în ședințele din 7 și 11 august 1919, pe baza propunerilor primite din partea subprefecților.

În toamna lui 1919, la 18 noiembrie, s-au luat noi dispoziții cu privire la recolta obținută, hotărîndu-se contingentarea recoltei pe județe. Transportul cerealelor dintr-un județ în altul era permis doar cu aprobarea Comisiilor de aprovizionare, care erau sfătuite să se străduiască să cumpere cereale „cu bună învoială” din județul propriu²⁹.

La 8 ianuarie 1920 s-a adoptat Ordonanța pentru imobilizarea produselor agricole, semnată de I. Maniu, cu completarea că Direcțiunea Aprovizionării nu putea trece la rechiziții fără avizul prealabil al Consiliului Dirigent. „Pentru asigurarea însămintării și aprovizionării publice” — se arată în Ordonanță — se ordona pentru întreg teritoriul administrat de Consiliul Dirigent imobilizarea la toți producătorii, deținătorii și negustorii de produse agricole și derivatele acestora (grîu, orz, secară, ovăz, orzoaică, porumb, cartofi, fasole,

²⁷ Arh. Stat. București, fond. *Consiliul Dirigent*, II, d. 7/1919, f. 172.

²⁸ Ordonanță 811/C. din 15 iulie 1919 a Res. alimentării. Arh. Stat. București, fond. cit. I d. 6/1919, f. 19—22; *Gazeta Oficială*, nr. 45—46, p. 3—4; vezi ancheta ținută la Arad, de pregătire a ordonanței. *Românul*, nr. 39 din 17 iunie 1919.

²⁹ Proces-verbal din 18 noiembrie 1919.

mazăre, linte)³⁰. Cei ce dețineau asemenea produse, erau obligați ca în termen de 10 zile de la publicarea Ordonanței să-și anunțe cantitățile de care dispuneau. Asupra produselor imobilizate avea drept de dispoziție doar Direcțiunea Aprovizionării de la Cluj, fie direct, fie prin organele județene. Pentru a se satisface nevoile populației, ale armatei ca și cele de însămânțare, Direcțiunea le ridica în baza contingentării pe județe, orașe, plase și comune, iar în caz extrem prin rechiziționare, la prețurile indicate de Ordonanță. Se stabileau în continuare, cantitățile care se lăsau pentru hrana familiilor, prețurile cerealelor. Grîul de primăvară, orzul și ovăzul se puteau folosi exclusiv pentru însămânțare, nu și pentru consumație. Exportul de produse agricole și derivate rămînea în continuare interzis, iar în anumite situații, Resortul afacerilor industriale, de care ținea Direcția Aprovizionării, putea restringe sau chiar opri comerțul intern cu aceste produse. Transportul cerealelor necesita aprobarea Comisiilor de aprovizionare.

În aplicarea dispozițiilor acestei Ordonanțe s-au întîmpinat în unele locuri serioase dificultăți, explicabile dacă avem în vedere ansamblul realităților concrete ale epocii. În urma rapoartelor prefecturilor și ale Comisiilor de aprovizionare din județele Timiș-Torontal, Arad, Cenad și Bichiș, de exemplu, că „ridicarea cerealelor nu se poate face decît cu asistența militară”, la 4 februarie 1920 Resortul de interne solicita Comandantului Corpului VII Armată Sibiu, să-i pună la dispoziție echipe militare „pentru a da tot concursul organelor administrative și ale Direcțiunii Aprovizionării” în procurarea cerealelor, întrucît ele erau absolut necesare aprovizionării personalului C.F.R., a muncitorilor și „populației cu desăvîrșire lipsită de alimente din nordul Transilvaniei”³¹.

Constatîndu-se la nivelul întregii Transilvanii că prin contingentare nu se obțineau rezultate mulțumitoare, la 5 februarie 1920 s-a decis, așa cum se anticipase de fapt, rechiziționarea cerealelor. Direcția Aprovizionării a fost însărcinată „să o ducă la îndeplinire unde va afla de trebuință și unde va fi posibilă”³².

Procurarea de alimente pentru acoperirea trebuințelor generale a fost o extrem de dificilă problemă cu care a fost confruntat Consiliul Dirigent. Deși rechizițiile nu erau privite cu ochi buni în lumea satelor, constatăm că în perioada de funcționare a Consiliului Dirigent s-au ordonat, atunci cînd s-a ajuns la situații limită, două rechiziționări de alimente.

Stabilirea și anunțarea prețurilor maxime la diferitele produse, menite a feri pe cumpărători de prețurile exagerate de pe piață, au necesitat continue eforturi pentru a impune respectarea lor. În aceste direcții preocupările oficialității s-au îmbinat cu inițiativele particulare, acestea din urmă fiind încurajate și susținute de organele de stat. Încă prin trei Ordonanțe ale vechiului regim din iulie 1918, se constituiseră în municipii și în comunele mai mari Comisii pentru examinarea prețurilor. Deși ordonanțele respective au fost menținute în vigoare prin Decretul nr. I al Consiliului Dirigent, s-a constatat încetarea activității Comisiilor. În consecință, din însărcinarea Consiliului Dirigent subprefecției și primării orașelor trebuiau să ia „numaidecît măsurile ce vor crede necesare pentru constituirea din nou a acelor comisii”, începînd cu 1 august 1919³³. Deși constituirea Comisiilor pentru examinarea prețurilor era imperios reclamată de situațiile de pe piață, multe din ele și-au început activitatea mult mai tîrziu decît se stabilise, lucru de care se plîngea la 11 octombrie 1919 Resortului de interne, subprefectul județului Brașov. Comisia din acest județ — arăta

³⁰ *Gazeta Oficială*, nr. 79 din ian. 1920, p. 1—3.

³¹ Arh. Stat. București, fond. C.D. II, d. 3/1920, f. 136.

³² Proces-verbal din 5 febr. 1920.

³³ Ordonanța nr. 3259 din 18 iulie 1919 a Res. de Interne pentru funcționarea Comisiunilor municipale și locale pentru examinarea prețurilor. *Gazeta Oficială*, nr. 41—44 din 10, 17, 21, 26 iulie 1919. p. 8; *Dacia*, nr. 211 din 30 iulie 1919.

el — s-a constituit la timpul fixat. Nu același lucru s-a întâmplat în județele din jur: Făgăraș, Trei-Scaune, Tîrnava Mică, Tîrnava Mare și Odorhei, ceea ce, după opinia lui, făcea „... și munca noastră zadarnică”³⁴.

În lupta împotriva scumpetei și a speculei s-a angajat cu multă vigoare și presa. Se căuta dezvăluirea cauzelor care generaseră cele două fenomene, se demascau abuzuri și se cerea, mai ales, o mai hotărîtă intervenție din partea autorităților în combaterea lor³⁵.

Atunci cînd intervenția autorităților nu era întru totul eficientă, în multe locuri, tot prin intermediul presei, s-a făcut apel la publicul larg să se organizeze pentru a-și apăra interesele. „Măsurile luate de stat pentru a împiedica jaful și cîștigurile nepermise au fost... timide. De aceea — continua „Românul” din 17 iulie 1919 — toate categoriile de cetățeni prin asociații, societăți și comitete să caute să apere drepturile și averea tuturor”. Luîndu-se ca model și în acest caz, ca în multe altele, realitățile din vechiul Regat³⁶, în luna septembrie 1919 s-au înființat și în orașele din Transilvania *Ligi ale consumatorilor*, care grupau în general funcționari. „Sîntem exploatați în modul cel mai neomenos de către specula, care din zi în zi devine tot mai nerușinată” — se spunea în Apelul lansat în „Gazeta Transilvaniei” din 2 septembrie 1919 — în vederea constituirii Ligii consumatorilor la Brașov. În încheierea Apelului se manifesta speranța că „Dacă vom fi solidari și energici acțiunea noastră nu va întîrzia să-și arate roadele”. Apelului aminuit i-a răspuns „un public numeros”, astfel că la 3 septembrie 1919 s-au pus bazele Ligii consumatorilor la Brașov³⁷.

În condițiile în care „scumpetea a devenit deja un monstru îngrozitor, ce amenință să ne înghită”, toți membrii Ligii din Lugoj înființată la 15 septembrie 1919 erau invitați să participe la ședințele în care se propuneau prețurile maxime la articolele de primă necesitate³⁸. Erau chemați să intre în rîndurile Ligii toți locuitorii orașului Lugoj, indiferent de naționalitate, pentru ca astfel acțiunile ei să cîștige în eficacitate.

La Sibiu din inițiativa prefectului județului s-a constituit de asemenea o Ligă a consumatorilor, întrucît „autoritățile nu pot să facă totul pentru ocrotirea celor jefuiți”³⁹.

Ligile consumatorilor au fost asociații obștești cu caracter neoficial, izvorîte din necesitățile vieții. Ele propuneau prețurile maxime, controlau respectarea lor, se interesau de modul de acordare a permiselor, căutînd să împiedice obținerea lor prin mită sau influență, vegheau ca să facă comerț doar cei care întruneau condițiile legale stabilite de Consiliul Dirigent.

Pentru a se combate cu șanse sporite scumpetea și specula, se impunea în mod imperios și sporirea cantității de produse, și prin schimburile comerciale cu celelalte regiuni ale țării sau cu piețele externe. Condițiile concrete de după Unire, rezultate ale unei dezvoltări politice, administrative și economice separate, au făcut ca și schimburile comerciale între Transilvania și restul țării să fie supuse controlului autorităților. Era și aceasta o situație tranzitorie, tot așa cum era și interzicerea comerțului liber pe teritoriul Transilvaniei. Barierele politice odată înlăturate, se va realiza însă în ritm alert și o dispariție a particularităților regionale.

³⁴ Arh. Stat. București, fond. C.D., III, d. 16/1919, f. 16.

³⁵ *Drapelul*, nr. 61, 65, 89, 103/1919; *Patria*, nr. 6, 23, 210, 214, 239/1919; *Curierul Hunedoarei*, nr. 27/1919; *Cuvîntul Poporului*, nr. 7/1919.

³⁶ *Renașterea română*, nr. 168 din 16 august 1919, anunțînd formarea Ligii Consumatorilor la București, aprecia că, „O asemenea ligă și-ar avea locul desigur și peste Carpați.”

³⁷ *GazTrans*, nr. 182 din 4 sept. 1919.

³⁸ *Drapelul*, nr. 97 din 25 sept. 1919.

³⁹ *Renașterea Română*, nr. 201 din 27 sept. 1919.

Din Transilvania se livrau pe piețele din vechiul Regat lemne, carne, cărbuni, cartofi, ceapă, mere etc., în timp ce de acolo se procurau cereale, petrol și derivate, produse textile etc. Din primele zile ale lunii februarie 1919, în urma înțelegerii realizate cu Direcțiunea Aprovizionării din București, permisele pentru diversele mărfuri s-au eliberat numai la cererea Direcțiunii, iar expedierea s-a făcut prin firme și particulari, cu respectarea prețurilor maximele⁴⁰.

Din inițiativa Resortului de agricultură și Comerț s-a înființat la București un Birou de legătură, condus de Iulie Enescu, cu menirea de a interveni pe lângă autorități în interesul negustorilor din Transilvania și de a-i pune pe aceștia din urmă în legătură cu comerțianții din vechiul Regat⁴¹.

Tot în scopul ușurării cumpărării de mărfuri exclusiv din vechiul Regat, în ședința Consiliului Dirigent din 22 octombrie 1919 s-a decis să se formeze o Comisie din delegați ai Resorturilor de finanțe, agricultură, comerț și industrie, care să deliberaze asupra tuturor cererilor de acreditive în lei pentru vechiul Regat. Resortul finanțelor urma să pună, după putință, la dispoziția celor recomandați de Comisie sumele necesare în lei, în schimbul sumelor depuse în coroane la casieria Resortului de Agricultură⁴².

În repetate rânduri Consiliul Dirigent s-a preocupat de aprovizionarea Transilvaniei cu făină de grâu adusă de dincolo de Carpați. În unele cazuri, s-au întâmpinat dificultăți cu transportul grâului sau al făinii spre Transilvania, fapt pentru care N. Costea, delegatul Transilvaniei în Direcția Aprovizionării din București, a făcut demersurile ce se impuneau pe lângă Direcțiunea Generală C.F.R., pentru acordarea vagoanelor necesare.

Pentru facilitarea aprovizionării cu cereale din vechiul Regat, s-a hotărât ca județele din estul Transilvaniei să și le procure direct prin Direcția Generală de Aprovizionare din București. Consiliul Dirigent a reușit ca prin intermediul Ministerului de Industrie și Comerț să aducă în Transilvania importante cantități de produse textile.

Mai ales la începutul activității sale Consiliul Dirigent a căutat să aducă alimente din Serbia, dând în schimbul lor cărbuni. Mai apoi, s-au acordat mai multe permise pentru exportul de sare în Iugoslavia, cu obligația de a aduce în compensație alimente⁴³. Prin convențiile încheiate, în compensație, cu firme din Viena, în Transilvania au sosit, inițial prin Iugoslavia, apoi prin Budapesta articole și mărfuri de primă necesitate de peste câteva zeci de milioane coroane ca: zeci de vagoane de dinamită și explozivi, absolut necesare exploatarea miniere, oțeluri speciale, mașini, materiale pentru căile ferate. În schimbul lor s-au dat vite îngrășate, cartofi, ceapă, fasole, lemne de foc și de construcții, „tot articole care sînt în abundență în teritoriul administrat de Consiliul Dirigent și al căror export se poate face fără ca interesele populației întregii României să sufere ceva”⁴⁴. Pentru a prospecta piața și a mijloci aceste schimburi la Viena, a funcționat o Reprezentanță comercială a Resortului de Agricultură și Comerț.

În perioada de după unire, se resimțea necesitatea unei instituții românești care să realizeze un intens comerț en-gros. În consecință, din inițiativa Resortului de Agricultură și Comerț s-au pus bazele Băncii Centrale pentru Industrie și Comerț, cu sediul inițial la

⁴⁰ *Renașterea Română*, din 5/18 martie 1919.

⁴¹ *Ibidem*, nr. 130 din 1 iulie 1919.

⁴² Proces-verbal din 22 oct. 1919; Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond. *Resortul Agriculturii*, pachet 4/1919, f. 1233.

⁴³ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond. *Tribunalul Cluj*, d. 5/1920.

⁴⁴ Memoriu înaintat de Victor Bontescu la 6 noiembrie 1919 Președinției Consiliului Dirigent, care la 9 nov. l-a trimis primului ministru Arthur Văitoianu. Arh. Stat. București, fond. *Minister Ind. și Comerț*, d. 515/1920, f. 9—10.

Sibiu, apoi la Cluj⁴⁵. Înființată sub egida Consiliului Dirigent, Banca s-a bucurat de un larg sprijin din partea acestuia precum și din a autorităților subordonate. Beneficiind de permise de import și export acordate de Consiliul Dirigent, Banca a participat la comerțul de mărfuri intern și extern pe cont propriu. Aceasta a fost de fapt nota dominantă în activitatea de început a Băncii, concretizată în cumpărarea și vânzarea mărfurilor de pe teritoriul Transilvaniei, organizarea unor campanii pentru aducerea de mărfuri din vechea Românie și din străinătate, din Italia de exemplu.

Pentru mărfurile textile aduse din Italia la solicitarea Consiliului Dirigent Banca a contractat un împrumut de 4 milioane lire la Banca Feltrinelli din Milano, având drept acoperire 6 bonuri de tezaur de câte un milion fiecare, puse la dispoziția Consiliului Dirigent de către guvern⁴⁶. Prin poziția privilegiată pe care o avea, ceea ce a atras nemulțumiri firești din partea altor cercuri comerciale, Banca a reușit „să importe în țară — cantități enorme de tot felul de mărfuri, care lipseau aici”⁴⁷.

Dispozițiile privind reglementarea circulației interne a mărfurilor, importul și exportul, comerțul intermediar, sau respectarea prețurilor maxime au fost deseori încălcate de persoane averse de câștiguri facile, ceea ce a determinat intervenția autorităților împotriva acestor speculanți. În unele cazuri, vinovate de abuzuri sau de luare de mită s-au făcut și persoane oficiale, împotriva cărora s-au luat măsuri similare. „Scumpirea fără de margini pe zi ce merge a articolelor de trai — potrivită de a menaja nemulțumirea generală a publicului consumator, — se spunea într-un Ordin circular al Resortului de Justiție — nu se poate atribui lipsei acelor articoli, ci în cea mai mare parte împrejurării, cunoscută îndeobște, că toți chemații și nechemații umblă după afaceri speculative și în pofta lor nesăbuită de câștig se folosesc fără sfială și de cele mai murdare mijloace ca să-și poată ajunge scopul... Toți aceștia... trebuie aduși la rezon fără nici o cruțare, oricine ar fi ei, pînă nu-i tîrziu”. De aceea trebuie „...să-i urmărim pe acești criminali uitați de sine și făcîndu-i imposibili să-și continue manoperele lor de exploatare speculanți, să restabilim ordinea de drept și încrederea publicului în organele statului”⁴⁸. Presa și documentele de arhivă oferă numeroase exemple de comercianți pedepsiți pentru nerespectarea dispozițiilor în vigoare, ca și de persoane oficiale tratate la fel⁴⁹.

După ce am prezentat principalele linii directoare ale activității Consiliului Dirigent în domeniile comerțului și aprovizionării populației, aflate în realitate într-o și mai strînsă conexiune decît le-am relevat noi și într-o intercondiționare reciprocă cu aspectele agrare, industriale și financiare, vom prezenta cîteva stări de fapt privind situația alimentației, demersurile autorităților județene sau locale pentru îmbunătățirea situațiilor și crearea de către Consiliul Dirigent pentru regiunile cele mai atinse de flagelul lipsurilor a unor organisme locale, a căror atribuție principală era grija pentru aprovizionarea locuitorilor. Toate acestea vor evidenția odată mai mult acuitatea problemei aprovizionării populației în întreaga perioadă de activitate a Consiliului Dirigent, lipsurile nenumărate care s-au abatut asupra maselor muncitoare de la orașe și sate.

⁴⁵ Gheorghe Iancu, *Banca Centrală pentru Industrie și Comerț din Cluj (1919—1920)*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 258—264.

⁴⁶ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond. *Banca Centrală pentru Industrie și Comerț Cluj*, d. 7/1919—1920, p. 15, 21, 71.

⁴⁷ *Dacia Traiană*, nr. 19 din 14 mai 1920.

⁴⁸ Ordin circular nr. 11631/1919 Pres. Just. din 7 oct. 1919, semnat de Emil Hațieganu, adresat procurorilor generali și tuturor primprocurorilor de tribunale. Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond. *Tribunalul Cluj*, d. 9/1920, f. 5—6.

⁴⁹ Loc. cit., fond. cit. d. 9/1920, f. 5—6; d. 5/1920, f. 33, 48, 69, 134, 165; Arh. Stat. București, fond. C.D. II, d. 3/1920, f. 146—147; d. 249/1919, f. 6; *Renașterea Română*, nr. 128 din 28 iunie 1919.

Urmărind rapoartele mai multor consilii naționale comunale din comitatul Mureș-Turda de la sfârșitul lunii decembrie 1918 și din ianuarie 1919, se constată că starea alimentară era destul de precară, rezervele erau ca și inexistente, solicitându-se din multe părți ajutoare pentru cei lipsiți⁵⁰.

Consiliul Național Român din Oradea—Bihor a reluat în discuție la 24 ianuarie 1919 situația alimentară din comitat, lucru pe care îl făcuse și la 15 ianuarie, făcându-se cunoscut că întrucât alimentația populației din comitat era asigurată doar pînă la 15 februarie, „...pentru evitarea eventualei catastrofe se vor face sechestrări și unde se va afla alimente în belșug, acestea vor fi răscumpărate și susținute pentru cei lipsiți”⁵¹. În septembrie 1919 prefectul județului Bihor a înaintat Resortului de Interne două cereri, pe care acesta le-a transmis la 10 septembrie 1919 Resortului de alimentare cu recomandarea ca să se îndeplinească de urgență solicitările de petrol, chibrituri, zahăr, luminări, oțet, lemn, cărbuni, tutun și spirt ale populației din județ, „fiind interesul bine priceput al nostru ca populația să fie aprovizionată cu materialele de primă necesitate și astfel să fie îndestulată și liniștită”⁵².

La 20 decembrie 1919, printr-un raport confidențial înaintat președintelui Consiliului Dirigent, prefectul județului Bihor revenea pe larg la situația alimentară a județului⁵³. „După cum v-am raportat și mai nainte situația alimentară a județului Bihor este tristă și deplorabilă, lipsind aproape cu desăvîrșire toate articolele de primă necesitate. Poporul este indignat și iritat în urma stărilor actuale și dacă într-astfel de împrejurări nu se va ajuta grabnic, putem fi expuși la celea mai triste urmări”. Între cauzele care au generat situația aceasta grea, prefectul indica „piedicile care se pun neconținut comerțului liber. Consiliul Dirigent a primit principiul comerțului liber, lipsesc însă mijloacele care să propășească și să dezvolte acest comerț”. Alte cauze erau sistemul de permise, starea precară a mijloacelor de comunicație.

La 31 decembrie 1919, după întocmirea raportului amintit, prefectul județului Bihor, Nicolae Zigre, a expus într-o ședință a Consiliului Dirigent situația alimentară din județ și din orașul Oradea într-o manieră similară raportului confidențial, apreciind că era absolut necesar „să se ia măsuri grabnice pentru a afla o soluție practică”⁵⁴. Demersurile întreprinse pe lângă Consiliul Dirigent nesoldîndu-se cu rezultate mulțumitoare, subprefectul județului Bihor îl înștiința printr-o telegramă pe însuși primul ministru A. Vaida despre lipsa de alimente din județ⁵⁵. De asemenea, această situație a fost adusă și în fața parlamentului, la 16 ianuarie 1920 citindu-se în Cameră cererea orașului Oradea și a județului Bihor de a se lua „măsuri urgente pentru aprovizionarea populației cu articole de primă necesitate”⁵⁶.

Greutățile ivite în transportul alimentelor — fenomen general al epocii — au creat în toamna lui 1919 serioase probleme și în județul Solnoc-Dobîca. Ca urmare a intervenției subprefecturii pe lângă Resortul de interne, acesta a cerut în noiembrie 1919 Direcțiunii Centrale a C.F.R. din Cluj să pună la dispoziția subprefecturii vagoanele solicitate, pentru a se putea transporta semințe și alimente de care populația avea extrem de mare nevoie⁵⁷.

⁵⁰ Biblioteca Academiei R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, Arhiva istorică, fond. Blaj 1918.

⁵¹ Arh. Stat. București, fond. *Consiliul Național Român Oradea—Bihor*, d. 22/1919, f. 1.

⁵² Loc. cit., fond. C.D. III, d. 19/1919, f. 7—8.

⁵³ Loc. cit., fond. cit. II, d. 19/1919, f. 10—11.

⁵⁴ Proces-verbal din 31 dec. 1919.

⁵⁵ Arh. Stat. București, fond. *Președinția Consiliului de Miniștri*, d. 30/1920, f. 31.

⁵⁶ D.A.D. 1919—1920, p. 253.

⁵⁷ Arh. Stat. București, fond. C.D. III, d. 65/1919, f. 70.

La 3 iulie 1919, printr-o adresă confidențială, Resortul de interne înainta celui de alimentare părțile din rapoartele prefecților județelor Bistrița-Năsăud, Hunedoara și Țirnavă Mare, care se refereau la situația alimentară, cu indicația de „...a dispune să se satisfacă de urgență lipsurile arătate”⁵⁸.

În Raportul întocmit la 10 martie 1920 de noul prefect al județului Bistrița-Năsăud se cereau insistent alimente pentru populația județului „...care se află în stare neliniștită, aproape de turburări”, deoarece — socotea el — „E datoria... Consiliului Dirigent de a sări întru ajutorul publicului și a lucra din toate puterile la calmarea spiritelor, pentru că nepunându-le la dispozițiune cucuruzul și grîul trebuincios — foamea răul sfătuitor — îi va împinge la atari lucruri de care... nici de gîndit nu-i bine”⁵⁹.

Dificultăți în aprovizionarea populației s-au semnalat și în județul Satu Mare. Lipsa fondurilor necesare procurării articolelor de primă necesitate pentru locuitorii din orașul Satu Mare a determinat Consiliul orășenesc să voteze la 30 decembrie 1919 propunerea Comisiei de aprovizionare de a se contracta un împrumut de 4 mil. cor., cerîndu-se apoi și aprobarea Consiliului Dirigent⁶⁰, aprobare ce se va obține.

În ianuarie 1920 atît prefectul (10 ianuarie), cît și subprefectul județului Satu Mare (16 ianuarie)⁶¹ au înaintat Consiliului Dirigent cuprinzătoare rapoarte privind situația în ansamblu a județului în anul 1919. „Greutățile cele mai mari le întîmpinăm în chestia alimentării” — se spunea în raportul prefectului. Din cauza inundațiilor și a grindinei, recolta de primăvară fusese aproape în întregime nimicită, astfel că semințele trebuiau aduse din alte părți. „Starea e foarte serioasă, ajutorul trebuie să vie necondiționat iute” — continua raportul. În vederea impulsionării acțiunii de aprovizionare a populației, se sugera Consiliului Dirigent înființarea unui Oficiu special cu sediul în Satu Mare, pus sub conducerea unui comisar guvernial cu largi atribuții, care să coordoneze aprovizionarea județelor Satu Mare, Maramureș și eventual Sălaj. În încheiere, referitor la aprovizionare se considera că „dacă vom satisface alimentarea populației barem într-un mod modest, nu vor fi expuși nici la mișcare, eventual periculoasă pentru ordinea publică. Altfel nu putem lua siguranță că primăvara nu vor porni atari mișcări”. Din informațiile de care dispunem nu rezultă că un astfel de Oficiu solicitat s-ar fi înființat.

Raportul subprefectului se referă aproape în exclusivitate la „stările, aprovizionarea și lipsurile județului Sătmar” în anul 1919. Producția agricolă a anului 1919 fiind foarte slabă, mai mult de jumătate din populația județului era lipsită de alimente. Cu toate repetatele sesizări ale subprefectului făcute Consiliului Dirigent, Direcției Aprovizionării, guvernului de la București, cantitatea de cereale primită de județ în cursul anului 1919 a fost cu totul insuficientă. După ce se arată cît și cui au fost repartizate cantitățile primite, se conchidea: „Din toate acestea este evident, că aprovizionarea județului este în stare absolut mizerabilă, între locuitorii mai săraci a izbucnit deja tifosul... populația flămîndă înclină către ideile bolșeviste”. Se cereau insistent semințe pentru asigurarea semănăturilor de primăvară, deoarece recolta de primăvară a fost în județ în mare parte compromisă. Cele două rapoarte, la care s-au adăugat cu siguranță și altele, învederează cît de dificilă a fost pentru autorități, din cauze obiective și subiective, chestiunea aprovizionării populației, implicit lipsurile pe care le-au îndurat și starea de nemulțumire și agitație în care se găseau locuitorii județului.

⁵⁸ Loc. cit., fond. cit., II, d. 2/1919, f. 97.

⁵⁹ Loc. cit., fond. cit., II, d. 3/1920, f. 172.

⁶⁰ Loc. cit., fond. cit., III d. 94/1920, f. 19—20.

⁶¹ Arh. Stat. București, fond. C.D., II d. 3/1920, f. 284—288, 289—305.

La fel ca și în cazul județului Satu Mare, lipsa de fonduri pentru procurarea articolelor de primă necesitate se resimțea și în județul Maramureș. De aceea, la 18 iunie 1919 subprefectul solicița aprobarea prefectului pentru un împrumut de 10 milioane coroane de la banca „Albina”, garantat cu toată averea mobilă și imobilă a județului, precum și a impozitului de dare județean, „pentru cumpărarea alimentelor și a uneltelor de casă și economie de lipsă locuitorilor județului”⁶². Prefectul aprobând această cerere la 22 iunie, la 24 iunie o trimite Resortului de Interne. La 3 august 1919 Consiliul Dirigent a decis să garanteze suma de 5 milioane coroane, din împrumutul pe care județul Maramureș l-a cerut de la Banca „Albina” din Sibiu, în scopul amintit. Situația alimentară a județului Maramureș a rămas precară și în toamna și iarna lui 1919, mai ales din cauza recoltei⁶³ slabe. „Prin urmarea timpurilor anormale recolta în județul Maramureș a fost așa de slabă încât 80% din populație trebuia sprijinită de către autorități” — se spune în adresa Comisiei de aprovizionare a județului din 19 decembrie 1919 trimisă președintelui Consiliului Dirigent. Greutățile se agravau, în condițiile în care Comisia întâmpina mari dificultăți cu transportul alimentelor cauzate de lipsa vagoanelor necesare. Comisia cere sprijinul Consiliului Dirigent în acest sens, „căci numai așa vom putea liniști populația iritată”⁶⁴.

Conștient de starea grea alimentară a județului Maramureș, încă în mai 1919 Consiliul Dirigent a admis comerțul liber în județ. Și tot în luna mai, în scopul aprovizionării cu cereale a județelor din nordul Transilvaniei, în special al celui maramureșean, s-a convenit între guvern și Consiliul Dirigent ca cerealele cumpărate la prețurile maxime în zona militară, care treceau peste nevoile armate să fie distribuite populației din regiunea amintită. În acest scop, Consiliul Dirigent a înființat la Arad un Centru de aprovizionare, unde să se transporte cerealele din zona militară, să se macine și apoi să se repartizeze. S-au luat de asemenea măsuri ca și din Banat, unde se apreciască că era un surplus de cereale să se cumpere și să se transporte grânele tot la Centrul de la Arad. Intenții laudabile, care însă nu s-au împlinit decât parțial. Cantitățile care au ajuns la Arad din cele două regiuni au fost cu mult mai mici decât cele scontate. Rechizițiile și aducerea cerealelor din vechea Românie au rămas singurele soluții, pentru ameliorarea situației alimentare a acestor regiuni.

Un ținut mult încercat de-a lungul istoriei, cu locuitori dârzi și harnici, dar peste care s-au abătut nenumărate nenorociri, a fost regiunea Munților Apuseni. Unirea Transilvaniei cu România a trezit în inimile acestor „faimoși români din Munții Apuseni” speranțe de îndreptare a situației lor. Consiliul Dirigent, cunoscând stările grele din munți, a dovedit sollicitudine față de moși, creînd în toamna lui 1919 chiar un Comisariat al Munților Apuseni.

La 10 decembrie 1918 Consiliul Dirigent a hotărât să înființeze un Comisariat al Munților Apuseni, avînd drept atribuții „de a se îngriji de alimentarea precum și organizarea economică și industrială al aceluia ținut”⁶⁵. Peste două zile, la 12 decembrie, președintele Consiliului Dirigent îl înștiința pe Laurențiu Pop, că avînd în vedere „starea economică de tot grea în care se găsesc locuitorii Munților Apuseni”, însemnătatea acestui ținut „și serviciile neprețuite, pe care le-au adus în decursul vremurilor neamului românesc, românii din Munții Apuseni”, Consiliul Dirigent a decis înființarea unui Oficiu public pentru Munții Apuseni, cu următoarele atribuții: Găsirea modalităților de ajutorare cu alimente a regiunii lipsite de posibilitățile proprii de aprovizionare; pregătirea unei reforme a industriei de mine, lemn și piatră; îngrijirea creșterii în mod sistematic a vitelor; rezolvarea problemei

⁶² Loc. cit., fond. cit., III d. 36/1919, f. 44, 50, 51, 52.

⁶³ Memoriul prefectului către Consiliul Dirigent, *GazTrans*, nr. 217, din 17 oct. 1919

⁶⁴ Arh. Stat. București, fond. C.D., d. 4/1919, f. 353.

⁶⁵ Proces-verbal din 10 decembrie 1918.

pădurilor și pășunilor⁶⁶. La 31 decembrie 1918 s-a stabilit ca sediul Comisariatului să fie la Abrud, L. Pop să fie comisar, iar C. David, subcomisar. În cursul lunilor ianuarie-martie 1919, la dese solicitări de alimente venite din Munți, Consiliul Dirigent a trimis în mai multe rânduri alimente pentru locuitorii de acolo⁶⁷.

La 14 martie 1919 comisarul și subcomisarul Munților Apuseni au înaintat Consiliului Dirigent un amplu memoriu, în care sînt prezentate realități triste din toate sectoarele de activitate, făcîndu-se și propuneri concrete în vederea ridicării în ansamblu a regiunii, inclusiv la intensificarea comerțului și la îmbunătățirea aprovizionării populației. Pentru ca propunerile cuprinse în Memoriu să devină realitate, se sugera necesitatea înființării unui Comisariat al Munților, format din ingineri, medici umani și veterinari, profesori, funcționari, ziariști, un organ de publicitate⁶⁸.

La 19 martie Laurențiu Pop, comisarul guvernial al Munților Apuseni, făcea cunoscut președintelui Consiliului Dirigent lipsa acută de alimente în Munți. „...După cum știți în Munți nu se produce nici un soi de bucate... O parte a poporului flămînzește de pe acum și mă îngrozesc cînd mă cuget, ce va fi mai tîrziu... E timpul suprem să se facă ceva cu poporul din Munți, întrucît alimentația din partea Comisariatului [de alimentare din Blaj — G.I.] e nesuficientă”. În final, se cerea să se permită muntenilor comerțul liber cu alimente⁶⁹. Drept răspuns, președintele Consiliului Dirigent îi cerea lui L. Pop să-i trimită o listă precisă cu comunele care trebuiau urgent ajutate, lucru pe care acesta îl și face la 3 aprilie⁷⁰.

Cunoscînd situația grea a moșilor, la 30 martie 1919 șeful Resortului de alimentare a propus celui de interne, ca împreună să dea un ordin tuturor autorităților civile și militare din județele Turda-Arieș, Alba, Cojocna și Sibiu, în sensul căruia locuitorilor din comunele lipsite de alimente din Munții Apuseni, care aveau un certificat de la antistia comunală, să li se permită să-și procure din aceste județe, din locurile în care se terminaseră rechizițiile, începînd cu 5 aprilie alimentele necesare traiului, fie printr-un schimb de mărfuri, fie prin achitarea prețurilor stabilite⁷¹. Propunerea a fost acceptată în această formă, dîndu-se astfel posibilitatea locuitorilor, să încerce prin comerțul liber ameliorarea stării lor.

Intențiile de înființare a unui Comisariat al Munților nu fuseseră abandonate, ci doar amânate. Au trecut mai multe luni, pînă cînd la 8 octombrie 1919 Consiliul Dirigent a hotărît înființarea Comisariatului Munților Apuseni cu sediul la Abrud⁷². „În considerarea importanței deosebite istorice, naționale și economice a teritoriului de sub denumirea colectivă „Munții Apuseni” se înființează — se spunea în primul articol al Ordonanței — o expozitură generală a Consiliului Dirigent sub numirea „Comisariatul Guvernial al Munților Apuseni”. Printre atribuțiile sale se înscria și grija pentru asigurarea celor necesare traiului pe seama locuitorilor din raza sa de activitate.

După înlăturarea guvernului Vaida, guvernul Averescu a desființat în 1920 acest organism regional, care prin felul cum fusese conceput ar fi putut contribui în mod real la schimbarea în sens pozitiv a realităților din regiune.

⁶⁶ Arh. Stat. București, fond. cit., d. 1/1918, f. 1.

⁶⁷ Vezi loc. cit., fond. cit. II, d. 7/1919, f. 5, 6; Bibl. Acad. R.S.R. Filiala Cluj-Napoca, fond. Blaj 1918.

⁶⁸ Arh. Stat. București, fond. cit., I d. 1/1919, f. 102—107.

⁶⁹ Loc. cit., fond. cit., II, d. 7/1919, f. 4.

⁷⁰ Loc. cit., fond. cit., II, d. 2/1919, f. 25; d. 179/1919, f. 11.

⁷¹ Loc. cit., fond. cit., II, d. 7/1919, f. 20—21.

⁷² Vezi Ordonanța în acest sens; cf. *Gazeta Oficială*, nr. 57—60 din 4, 7, 11, 13 octombrie 1919, p. 15—16.

Lipsurile, specula și scumpetea prezente în societatea transilvăneană își găsesc explicația în gravele neajunsuri provocate de război, în condițiile atmosferice nefavorabile culturilor agricole din anul 1919, în existența pe teritoriul țării a mai multor semne ale valorii bănești, în deprecierea continuă a cursului bancnotelor de coroane, în activitatea unor negustori necinstiți. Se constată de asemenea și o lipsă de consecvență a autorităților în a urmări aplicarea cât mai riguroasă și mai rapidă a dispozițiilor emenate de la Consiliul Dirigent în materie de comerț și aprovizionare. Toți acești factori prezenți în societatea românească în primii ani de după război și-au pus amprenta asupra vieții maselor largi populare. Erau necesare mari eforturi din partea întregului popor român, pentru ca diversele domenii de activitate să intre în făgașul lor normal.

GHEORGHE IANCU

L'ACTIVITÉ DU CONSEIL DIRIGEANT POUR RÈGLEMENTER
LE COMMERCE ET L'APPROVISIONNEMENT DE LA POPULATION
(1918—1920)

(Résumé)

En parallèle et en étroit rapport avec les activités de normalisation de la production économique, il s'imposait la nécessité de mesures concernant la circulation et la distribution des marchandises, en essayant autant que possible de protéger les intérêts du public consommateur.

Au début le libre commerce a été interdit, l'État intervenant dans la marche de la vie commerciale. Peu-à-peu il n'y a plus eu besoin d'une autorisation donnée par les autorités, exception faite des marchandises alimentaires.

Pour venir au bout de la cherté et de la spéculation on a fixé des prix maximaux et on a stimulé la formation d'organismes des consommateurs.

En vue de l'approvisionnement de la population on a réquisitionné certains produits, et on a essayé de les faire venir d'autres régions du pays et d'autres pays. Le commerce transylvain s'est encadré organiquement dans le marché national unitaire de la Roumanie.

PROIECTUL UNUI VOLUM OMAGIAL ÎNCHINAT ANIVERSĂRII A 175 DE ANI DE LA ÎNFIINȚAREA ȘCOLILOR DIN BLAJ

Organizate, dotate și deschise la 11 octombrie 1754¹ prin grija episcopului Petru Pavel Aron, școlile Blajului sărbătoreau în 1929 a 175-a aniversare.

Prilejul a fost socotit de către autoritățile școlare, ca și de puternicul grup de intelectuali, foști profesori sau elevi la Blaj — între care figura centrală era Ioan Bianu, președintele Academiei Române —, drept potrivit pentru a edita un volum omagial dedicat rolului imens pe care aceste școli l-au avut în renașterea națională și în cultura românească.

Cunoscutul om de cultură Ioan Georgescu, autor a numeroase lucrări, pe atunci profesor secundar în București, în scrisoarea adresată la 1 februarie 1929 mitropolitului Vasile Suci, îi transmite niște propuneri în acest sens. Consultându-se cu Ioan Bianu și Zenovie Pîclișanu, aceștia au fost de părere că în scurtul timp ce a mai rămas „nu poate fi vorba nicidecum de scrierea unei monografii monumentale, cum se cuvine să aibă cele mai vechi și mai venerabile școli românești”². Deși „înriurirea binefăcătoare asupra întregului neam” poate fi studiată cu rezultate bune, dar nu se poate „cunoaște trecutul școlar propriu-zis, mișcările din învățământ etc., decât din rapoartele anuale înaintate de direcțiunile de pe vremuri autorităților școlare superioare. Aceste comori astăzi ne sînt închise”, ele aflîndu-se la Budapesta și Viena³. Ar fi nevoie pentru aceasta de aranjamente diplomatice, de călătorii în străinătate etc. Georgescu conchide: „Eu merg mai departe și zic: să fim fericiți dacă vom avea monografia școalelor isprăvită pe 1938, cînd se împlinesc 200 de ani de la întemeierea Blajului”⁴. Încheie apoi cu următoarea propunere: „S-ar putea face însă altceva; o scurtă dar cuprinzătoare broșură, arătînd cum din răsadnița bogată a școalelor din Blaj au odrăslit atîtea școli și așezăminte culturale la Beiuș, Brașov, Cernăuți, Craiova, București, Tulcea, Macedonia... Aceasta se poate face scurt, temeinic, cuprinzător. Bine lansată această broșurică poate aduce mai mult folos decât vasta monografie științifică, pe care o cercetează specialiștii cu migală lor obișnuită”⁵.

Ioan Bianu însuși se adresează mitropolitului Vasile Suci, scriindu-i că a fost informat prin Ioan Georgescu „despre serbările cari se pregătesc, pentru cuvenita cinstire a unui secol și trei pătrare, de cînd școlile din Blaj au aprins făclia luminătoare a culturai

¹ Nicolae Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800*, Blaj, 1944, p. 175; Coriolan Suci, *Arhieriei Blajului — cîtori de școli naționale*. La 190 de ani de la deschiderea școlilor din Blaj, Blaj, 1944, p. 16.

² Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Blaj, școlare, Comisia de organizare a serbărilor jubiliare, nr. 456.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*. Scrisoarea nu face referire la întemeierea Blajului ca localitate (prima atestare documentară cunoscută este din 1271), ci la așezarea de către episcopul Inochentie Micu în acest oraș a sediului episcopiei greco-catolice. Episcopia a intrat în posesiunea efectivă a domeniului în luna mai 1737, iar la 21 august 1738 fapțul a fost definitiv stabilit prin diplomă împărătească. (Augustin Bunea, *Episcopul Clain întemeietorul Blajului*, în *Cultura creștină*, 1937, 17, nr. 4—5, p. 216).

⁵ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Blaj, școlare, Comisia de organizare a serbărilor jubiliare, nr. 456.

naționale românești în mijlocul poporului și a neamului nostru, care pe atunci se părea menit peirei. Am răspuns îndată că voi fi fericit să pot adăuga tot ce-mi va sta în putință la strălucirea acestor serbări⁶.

De la această fază preliminară se trece la stadiul măsurilor concrete. La 9 martie 1929 are loc conferința directorilor instituțiilor școlare din Blaj, sub președinția lui Alexandru Rusu, rectorul Seminarului teologic. În urma discuțiilor conferința face Consistoriului arhiepiscopesc următoarele propuneri:

— editarea unui volum omagial de 400—500 pagini în două părți. Partea I-a să cuprindă studii și articole privitoare la istoria școlilor din Blaj, rolul pe care l-au avut în dezvoltarea vieții publice, la deschiderea de așezăminte culturale în toate ținuturile românești. Aceste capitole să fie încredințate profesorilor Alexandru Lupeanu, Ioan Georgescu, Zenovie Pîclișanu și Coriolan Suciu. Partea a doua să cuprindă articole și studii ale unor personalități științifice. Pentru redactarea volumului conferința recomandă pe Alexandru Lupeanu;

- organizarea unor expoziții culturale, artistice, etnografice;
- pregătirea de care alegorice;
- construirea unui pavilion pentru ocazii festive.

Se face de asemenea propunerea să se invite foștii elevi ai școlilor din Blaj. Având în vedere deranjul pe care serbările îl vor pricinui bunului mers al învățămîntului, conferința propune ca festivitățile să se țină mai repede, anume între 8 și 10 septembrie 1929.

Alexandru Rusu este numit de către mitropolitul Vasile Suciu președinte al comitetului de acțiune pentru executarea programului fixat⁷.

Comisia pentru organizarea serbărilor jubiliare procedează la acțiuni de natură organizatorică, care debutează prin instituirea unui registru de intrare-ieșire⁸. De asemenea, se adresează Tipografiei Seminarului teologic, interesîndu-se de cheltuielile la care s-ar ridica tipărirea volumului proiectat, în următoarele condiții: format octavo (circa 18/26 cm), 500 de pagini, hîrtie velină pentru clișee, 50 de clișee tipografice, 10—15 fotografii noi, cu un tiraj de 1500—2000 exemplare⁹.

La propunerea prefectului tipografiei comisia adoptă hotărîrea ca să se bată o medalie comemorativă pentru persoanele de vază și pentru muzee, și una mai simplă pentru participanți¹⁰.

În vederea construirii pavilionului pentru ocaziile festive mitropolitul Vasile Suciu face apel la președintele Consiliului de Miniștri, Iuliu Maniu, blăjean și el (prin anii mulți de serviciu prestați aici), solicitînd în acest sens din partea guvernului suma de cel puțin trei milioane lei. Cererea era argumentată prin nevoia unei asemenea construcții, întrucît pînă atunci școlile din Blaj nu și-au putut ține serbările și spectacolele decît într-o sală de gimnastică, pavilionul urmînd să rămîină în viitor pentru ocazii sărbătorești în amintirea jubileului¹¹.

Dat fiind faptul însă că timpul a fost scurt, nu s-a putut organiza jubileul nici la termenul fixat, de 8—10 septembrie, nici la cel de comemorare — 11 octombrie —, stabilindu-se ca serbarea să se organizeze la 15 mai 1930, cumulată, astfel, cu aniversarea Adu-

⁶ *Idem*, nr. 483, 484.

⁷ *Idem*, nr. 475.

⁸ *Idem*, nr. 533. Registrul a fost completat de la nr. 1 din 6 aprilie 1929, pînă la nr. 34 din 23 august 1930, conținînd înregistrarea corespondenței, apelurilor, chitanțelor etc.

⁹ *Idem*, nr. 474.

¹⁰ *Idem*, nr. 470.

¹¹ *Idem*, nr. 450.

nării naționale de pe Cîmpia Libertății, menținînd totodată praznicul în cadrele aceleiași an școlar, al 175-lea din viața școlilor Blajului¹².

Ioan Georgescu revine în scrisoarea din 29 noiembrie 1929, trimisă mitropolitului Suci, la propunerile sale mai vechi, arătînd că dacă nu se poate tipări în răstimpul scurt care a mai rămas „o monografie științifică la înălțimea timpului, se poate redacta însă un splendid album jubiliar, cuprinzînd amintiri ale foștilor profesori și elevi, pagini de recunoaștere și apreciere a personalităților de seamă din viața noastră publică, contribuții la istoria acestor școli”¹³. Arată totodată că „cel mai indicat să prezideze comitetul de redacție al acestui volum jubiliar, după părerea tuturor ar fi domnul Ioan Bianu, președintele Academiei Române, care e mîndru de calitatea sa de elev al școlilor noastre”. Consideră că pentru sarcina de secretar de redacție, I. Bianu poate face apel la cei mai tineri, el trebuind mai ales „să stea în fruntea noastră, să-i dea numele, să coordoneze lucrările, să le dea prestigiul necesar”¹⁴. Propunerea a fost susținută de episcopul Lugojului Alexandru Nicolescu¹⁵.

Foarte probabil că mitropolitul și consistoriul nu au aprobat, sau nu s-au decis pentru formula cu Ioan Bianu în fruntea comitetului de redacție al volumului jubiliar. Faptul este relevat de scrisoarea aceleiași Ioan Georgescu trimisă mitropolitului Suci la 17 ianuarie 1930, în care spune: „...noi aici făcurăm un plan de a invita anumiți colaboratori, pentru cazul cînd se accepta propunerea de a se redacta albumul de un comitet din București, în frunte cu domnul Bianu, chiar dacă se tipărea la Blaj...”¹⁶. Precizează apoi cu părere de rău: „...în cazul cînd în fruntea comitetului de redacție ar fi stat domnul Bianu”, se încerca obținerea unor colaborări cît mai largi¹⁷.

Comitetul de acțiune de la Blaj tipărește în condiții grafice deosebit de reușite invitații pentru colaborare la volumul festiv, pe care le trimite diferitelor personalități marcante ale vieții culturale și științifice, foștilor profesori și elevi ai școlilor din Blaj, colaborări care urmau să cuprindă aprecieri asupra școlilor Blajului și a dascălilor lor, amintiri, gânduri etc.¹⁸

Pentru partea ilustrativă a volumului s-a pregătit un album fotografic conținînd zece poze cu imagini evocatoare și semnificative din viața școlilor, din care șase erau de dimensiuni mari (16,5/22,5 cm)¹⁹.

Cu toate acestea, așa cum se prefigura situația, serbările jubiliare „plănuite” aveau a se desfășura în cadrul modest ce-l îngăduiau bătrînele ziduri și lipsa de fonduri (se simțeau deja efectele crizei economice). S-a făcut totodată remarca că ar fi păcat „dacă recunoștința și iubirea ce o poartă Blajului mîile de elevi... nu s-ar strînge într-un frumos mănunchi din prilejul sărbătoresc al aniversării jubiliare apropiate”²⁰.

În pofida acestor pregătiri destul de intense, cu măsuri luate din vreme, la care au fost antrenate un număr mare de persoane dintre cele mai competente, deși colaborările

¹² *Idem*, nr. 537.

¹³ *Idem*, nr. 459.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Idem*, nr. 487.

¹⁶ *Idem*, nr. 466.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Idem*, nr. 537.

¹⁹ *Idem*, nr. 503.

²⁰ Ioan Bălan, *Din prilejul serbărilor, în Unirea (Blaj)*, 1930, 40, nr. 8, din 22 februarie, p. 1—2. — Contrar entuziasmului și atmosferei tradiționale blăjene, debordante prin optimism și vitalitate, este de neînțeles lipsa de atenție pentru serbare și volumul care se pregătea, în publicațiile Blajului, „Unirea” și „Unirea poporului” — acest articol fiind singurul care face palide referiri la eveniment.

s-au adunat (unele trimise desigur cu întârziere), volumul nu a văzut lumina tiparului în condițiile proiectate. Mare parte din materialele trimise au fost publicate mai târziu într-un număr al revistei „Cultura creștină”, sub genericul *Blajul bicentenar*, ajungându-se în acest fel ca articole închinat unei aniversări să omagieze o altă aniversare, ce-i drept organic legate una de cealaltă. Restul materialelor au rămas pînă astăzi inedite.

Păstrate la Filiala Cluj a Arhivelor Statului, sub aspectul tipăririi sau păstrării lor materialele se prezintă astfel:

I Publicate în „Cultura creștină”, 1937, 17, nr. 4—5

1. Ștefan Pop, *Profesorul Ștefan Pop (1845—1890)*, p. 339—342, în mss. 8 p. a $\frac{1}{2}$ coală.
2. Nicolae Brînzeu, *Școalele Blajului — „soarele românilor”*, p. 246—248, mss. 4 p.
3. Tib. Breďiceanu, *Profesorul Iacob Mureșianu*, p. 379—383, mss. 6 p. dactilografiate.
4. M. Theodorian-Carada, *Fiii Blajului în Oltenia*, p. 289—292, mss. 11 p. a $\frac{1}{2}$.
5. Alexandru Ciura, *Amintiri din Blaj*, p. 348—351, mss. 16 p. a $\frac{1}{2}$.
6. Vasile Suciu, *Un gând și un apostolat*, p. 253—254²¹, mss. 2 p. a $\frac{1}{2}$.
7. Valeriu Tr. Frențiu, *Lăsați pruncii să vină...*, p. 286²², mss. 6 p. dactilografiate a $\frac{1}{2}$.
8. Valeriu Moldovan, *Admirație — școalelor din Blaj*, p. 287²³, mss. 3 p. a $\frac{1}{4}$.
9. Ioan Georgescu [senior], *Din Blajul de altădată. Un examen de diplomă învățătorescă de acum 52 de ani și alte momente*, p. 343—347, mss. 7 p.
10. Vasile Hopirtean, Vasile Smigelschi, *Cum am mutat „Piatra Libertății”*, p. 363—365, mss. 3 p.
11. N. Iorga, *Petru Pavel Aron și Blajul*, p. 268, mss. 1 p. dactilografiată.
12. Iuliu Moisil, *Un elev al Blajului: vicarul Grigore Moisil (1814—1891)*, p. 366—369²⁴, mss. 5 p. dactilografiate.
13. Alexandru Nicolescu, *Figuri de profesori blăjeni*, p. 336—338, mss. 2 p. dactilografiate.
14. Iacob Radu, *Cum am cunoscut Blajul*, p. 325—335²⁵, mss. 6 p. dactilografiate.
15. Gavril Todica, *La umbra catedralei*, p. 377—378, mss. 2 p. a $\frac{3}{4}$.
16. Vasile B. Muntenescu, *La o aniversară a Blajului* (poezie), p. 228²⁶, mss. 14 p.
17. A. Cotruș, *Pe o carte* (poezie), p. 229, mss. 1 p. a $\frac{1}{2}$.
18. Iuliu Hossu, *Izvor de lumină și de viață*, p. 254—255, mss. 2 p. dactilografiate.
19. Z. Pîclișanu, *Blajul — în trecutul neamului nostru*²⁷.

²¹ În manuscris *Școlile din Blaj*.

²² Materialul tipărit este mult prescurtat față de manuscris.

²³ În manuscris *Omagiu școalelor de la Blaj*.

²⁴ În manuscris *Vicariul Grigore Moisil 1814—1891. Un elev al școlilor din Blaj*.

²⁵ Manuscrisul este însoțit de o scrisoare.

²⁶ În manuscris un grupaj de poezii sub titlul *Blajul nostru*.

²⁷ Manuscrisul nu se află între celelalte materiale, ci doar o scrisoare a lui Zenovie Pîclișanu, în care arată că trimite „acest mic articolăș”. Credem că este vorba de materialul tipărit. (Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Blaj, școlare, nr. 575).

II Rămase în manuscris²⁸

1. Silviu Brînzeu, *Antichități romane în Slovenia*, 6 p. a 1/2²⁹.
2. Ioan Crișan, *Impresiuni și amintiri din Blaj (1884—1892)*, caiet, 24 p. a 1/2.
3. David Deac, *Întîmplări de la școala din Blaj*, 5 p. a 3/4³⁰.
4. Iosif Frollo, ... și am urmat cuvîntul Blajului!, 5 p. a 3/4³¹.
5. Ioan Bălan, *Din vrednicile Blajului*, 4 p. a 1/2.
6. Onisifor Ghibu, „Școală nouă” — „Școală veche”, 4 p. a 1/2.
7. S. Mehedinți, *Blajul în 1911. Sunt fata locorum*, 5 p.
8. Dominic Niculăeș, *Înrîurirea bisericii în educația noastră*, 11 p. a 3/4.
9. Sextil Pușcariu, *Neologismul latin și romanic*, 10 p. dactilografiate³².
10. Ioan Georgescu [junior], *Augustin Bunea în viața culturală și politică a neamului*, 9 p. a 1/2.
11. Ion M. Gîrleanu, *Odă Blajului* (poezie), 2 p. mss. și 2 p. dactilografiate.
12. Aurel Papiu, *Făclia izbăvirii. Școala din Blaj* (poezie), 3 p. a 1/4³³.
13. Horia P. Petrescu, *Soarele* (poezie), 4 p. a 1/2.
14. Dumitru Zehan, *Omagiu școalelor din Blaj* (poezie), 2 p. a 1/2.
15. * * * *Mormînte de elevi în cimitirul din Blaj*, 2 p. a 1/2.

III Anunțate, dar neonorate

1. Grigore Pădureanu, *Școlarii Blajului*³⁴.
2. L. Puia, *Epoca libertății naționale. Școalele Blajului în România Mare*³⁵.

Edite sau inedite, materialele depuse pentru volum sînt revelatoare pentru atmosfera și ambianța specifică școlilor din Blaj, cu emulația și entuziasmul care le erau atît de caracteristice. Semnificativă rămîne și intenția de a elabora și tipări un volum omagial închinat celor mai vechi instituții de învățămînt românesc, sarcină la care istoriografia noastră a rămas încă datoare.

IOAN NISTOR

²⁸ Nu excludem posibilitatea ca din aceste materiale unele să fi apărut în diverse publicații, mai ales locale.

²⁹ Autorul era medic primar la spitalul din Murska-Sobota, Banatul de Drava, Slovenia. Manuscrisul este însoțit de două scrisori; una adresată lui Ioan Bianu, alța lui Alexandru Lupeanu-Melin.

³⁰ Materialul este însoțit de o scrisoare.

³¹ Idem.

³² Dacă toate celelalte 34 de materiale existente au un caracter publicitar, constînd din amintiri, impresii, gânduri și cuvinte de omagiere, articolul lui Sextil Pușcariu are o ținută științifică, fapt care probabil a contribuit la neincluderea lui în volum. Documentîndu-ne asupra bibliografiei autorului, am ajuns la concluzia că materialul a rămas inedit. (Cf. Sextil Pușcariu, *Etudes de linguistique roumaine*. Traduites du roumain à l'occasion du soixantième anniversaire de l'auteur. Cluj—București, 1937; Idem, *Cercetări și studii*. Ediție îngrijită de Ilie Dan, prefată de G. Istrate. București, 1974). Articolul este însoțit de o scrisoare.

³³ Manuscrisul este însoțit de o scrisoare.

³⁴ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond Blaj, școlare, nr. 468.

³⁵ Idem, nr. 462.

LE PROJET D'UN OUVRAGE PUBLIÉ EN L'HONNEUR DE L'ANNIVERSAIRE
DE 175 ANS DE LA FONDATION DES ÉCOLES DE BLAJ

(Résumé)

L'étude fait ressortir, sur la foi des témoignages d'une correspondance inédite et des manuscrits trouvés dans les archives, la tentative d'éditer, en 1929—1930, un volume omagial dédié aux écoles de Blaj, les plus anciennes institutions roumaines d'enseignement, à l'occasion de leur 175e anniversaire.

L'auteur établit, quels articles envoyés à la rédaction ont ensuite été publiés par la revue „Cultura creștină”, nr. 4—5 de 1937, et lesquels sont restés inédits.

ASPECTE ALE CLIMATULUI REVOLUȚIONAR DIN JUDEȚUL BIHOR ÎN PERIOADA 1928—1933. CONFLICTELE DE MUNCĂ

1. Cadrul politic general

Pe planul istoriei patriei anul 1928 marchează sfârșitul perioadei stabilizării vremelnice și parțiale a capitalismului, iar cu anul 1929 începe criza economică mondială, care s-a resimțit puternic și în țara noastră. Dar fenomenele social-economice și politice care au caracterizat criza economică din țara noastră și-au făcut apariția încă în anul 1928. Guvernul liberal, aflat la putere din 1922, înăsprește teroarea împotriva mișcării muncitorești din întreaga țară în toamna anului 1928. Semnalul de alarmă care a determinat întrecerea muncitorime din țară să ia atitudine împotriva măsurilor represive ale liberalilor a fost desfășurarea procesului de la Cluj din 10 septembrie-17 octombrie 1928, intentat împotriva Sindicatelor unitare. Între cei 76 de militanți ai mișcării revoluționare din România implicați în proces au fost și 12 bihoreni, în apărarea cărora s-a ridicat și Aurel Lazăr, avocat orădean cunoscut din timpul evenimentelor anului 1918.

Ceea ce a agravat încordarea politică din țară în anul 1928 au fost agitațiile provocate de național-țărăniști, care, speculând nemulțumirile maselor populare și folosind lozinci demagogice împotriva îndelungatei guvernări liberale, au atras de partea lor numeroși simpatizanți mai ales din rîndul țăranimii. În noiembrie 1928 P.N.Ț. vine la cîrma țării, menținîndu-se pînă în noiembrie 1933¹.

Gravele probleme de ordin economic și politic pe care criza economică le-a ridicat în fața statului român au generat o serie de contradicții între principalele partide politice P.N.L. și P.N.Ț., dar și în cadrul fiecăruia în parte. Numeroși membri trec dintr-un partid într-altul, sau, demisionînd din ele, se constituie în partide de sine stătătoare. Astfel, numărul partidelor și grupărilor politice burgheze din România a crescut de la 7 cîte erau în 1928, la 17 în 1932. Deși purtau denumiri din cele mai diferite, toate au avut aceeași coloratură politică: ele au fost instrumente prin intermediul cărora clasele dominante doreau să-și mențină influența asupra maselor populare și să înfrîngă avîntul mișcării muncitorești. Însuși P.N.Ț., ca să se mențină la cîrma țării, a trebuit să formeze din sînul său nu mai puțin de 8 guverne² care au adoptat în mod constant măsuri menite să arunce greutățile crizei pe seama celor ce muncesc. Ultimul guvern de factură țărănistă a fost cel prezidat de Al. Vaida-Voievod, care pleacă de la putere în noiembrie 1933, în locul său venind un guvern liberal în frunte cu I. C. Duca. După asasinarea acestuia în decembrie 1933, președinte al acestui guvern devine dr. C. Angelescu, care stă la putere pînă la 2 ianuarie 1934, cînd vine un alt guvern liberal în frunte cu Tătărescu. La sfîrșitul guvernării național-

¹ *Istoria României, Compendiu*, Ediția a III-a revăzută și adăugită sub redacția acad. Ștefan Pascu, București, 1974, p. 385—387. Guvernarea național-țărănistă a fost întreruptă din aprilie 1931 pînă în mai 1932 de gruparea politică Uniunea Națională de sub conducerea lui Nicolae Iorga.

² *Ibidem*.

țărește, dar și sub guvernul lui C. Angelescu, a fost introdusă starea de asediu în principalele localități din țară, instituindu-se cenzura presei asupra tuturor publicațiilor.

În acest climat social-politic, masele muncitoare s-au ridicat la luptă revoluționară sub conducerea P.C.R., care, deși se afla în ilegalitate, a menținut și a întărit continuu legătura cu masele celor exploatați prin intermediul organizațiilor de masă legale³.

2. Dezvoltarea mișcării comuniste și muncitorești din Bihor sub conducerea P.C.R. între anii 1928—1933.

Căile ei de acțiune.

Consecințele crizei economice s-au resimțit puternic și în județul Bihor, dar mai ales în Oradea, unde primele ei fenomene își fac apariția încă în toamna anului 1928. Astfel, prefectul județului Bihor era avertizat de Inspectoratul muncii din Oradea despre „mizeria care ia proporții tot mai mari și înfrigurarea cu care se așteaptă iarna acestui an”, sugerându-i că ar fi bine „să prevină primejdia tulburărilor ce le va provoca sărăcia și foametea pe aceste meleaguri”⁴. Iar cei care puteau ridica „primejdia unor astfel de tulburări” și din partea căroră autoritățile bihorene aveau destule motive să se teamă erau șomerii, al căror număr era mereu în creștere. Căci în Oradea, unde erau câteva fabrici și o puzderie de ateliere, multe dintre ele și-au redus numărul angajaților, începând din anul 1928.

Potrivit statisticilor întocmite de sindicate, în anul 1928 erau înregistrați 1056 capi de familie cu 2878 membri de familie (în Sindicatele unitare), 379 capi de familie (în Sindicatele amsterdamiste) și 1199 capi de familie cu 3257 membri, care nefiind încadrați în sindicate nu figurau în evidența ajutoarelor de șomeri. În anul 1931, numărul șomerilor din Bihor era de 18.000 capi de familie, dintre care numai în Oradea erau peste 3.500. Același Inspectorat al muncii considera ca autoritățile să se preocupe deocamdată numai de situația șomerilor, nu și de cea a săracilor, căci primii ar putea periclita chiar și interesele statului și ale societății.

Pentru a evita pericolul ridicării șomerilor la acțiuni revoluționare, primăria orașului Oradea vine cu jumătăți de măsuri: inițierea, începând cu anul 1931, a unor lucrări publice, la care să lucreze numai muncitorii șomeri, aceștia urmînd să fie angajați prin rotație, înființarea a patru cantine populare pe seama lor și solicitarea unor ajutoare din partea Ministerului Muncii, pe lîngă cele votate din bugetul orașului. Astfel, în 1929, Comisia interimară a orașului Oradea vota ordonanțarea sumei de 300.000 lei ca ajutor șomerilor pentru chirie, iar pe lîngă acest ajutor mai solicită, din partea Ministerului Muncii, suma de 1.200.000 lei. În 1930 mai solicită, din partea aceluiași minister, suma de 2.000.000 lei. Cererile n-au fost însă onorate decît cu un sfert din ceea ce s-a solicitat⁵.

³ Aceste organizații de masă legale erau: *Ajutorul muncitoresc român*, care activează între 1927—1933; *Comitetul național antirăzboinic*, care fusese organizat în legătură cu pregătirea marilor lupte ale muncitorilor cefești și petroliști din ianuarie-februarie 1933; *Comitetele locale de ajutorare de pe lîngă Sindicatele unitare*, care au activat între 1920—1930; *Comitetul de amnistie*, avînd ca președinte pe C. Costa-Foru și ca secretar pe L. Pătrășcanu, activează între anii 1928—1929; *B.M.T.*, în conducerea căreia se resimțiseră consecințele luptelor fracționiste din conducerea partidului, după o perioadă de regres în anii 1928—1931, își reia avîntul revoluționar, dar în 1932 este trecută în afara legii; *Prietenii presei proletare (Pri-Pre-Pro)*, trecut în afara legii în 1933 prin aceeași ordonanță din 11 februarie 1933, care hotărîa desființarea a 12 organizații de masă conduse de P.C.R.

⁴ Ioan Popovici și Margareta Danciu, *Aspecte din mișcarea muncitorească și comunistă din Oradea între anii 1928—1933*, în *Lucrări Științifice-istorie*, Oradea, 1972, p. 115—117.

⁵ *Ibidem*.

Condițiile de viață ale maselor muncitoare din Bihor și din Oradea în special nu se îmbunătățesc, ceea ce face ca mișcarea muncitorească de aici să fie mereu în avânt. Au demonstrat-o practic izbînda greviștilor de la „Phoebus” din vara anului 1927, precum și rezultatul alegerilor comunale și județene din februarie 1927, cînd numai în Consiliul comunal orădean au fost impuși 10 consilieri, majoritatea fiind comuniști. Rezultă de aici că organizația locală a partidului comunist, înglobînd oameni ai muncii români, maghiari și de alte naționalități, era puternică, avînd o tipografie clandestină și o presă comunistă ilegală prin intermediul căreia masele populare erau ținute la curent cu ideologia și politica P.C.R. Secția locală a B.M.Ț. din Bihor era și ea una din cele mai active și mai pline de eficacitate secții din țară ale B.M.Ț. Iar cît timp a funcționat Comitetul de amnistie (1928—1929), secția B.M.Ț. și-a dat și ea adeviziunea la acest comitet. Datorită faptului că, la indicațiile organizației locale de partid, Secția B.M.Ț. din Bihor a refuzat să răspîndească lozincile stingiste în problema națională și agrară impuse de Comintern la Congresul al IV-lea al P.C.R., ea continua să se bucure de popularitate în campaniile electorale care au avut loc după venirea la putere a P.N.Ț. în noiembrie 1928. Ceea ce făcea ca muncitorimea și în general masele populare din părțile nord-vestice ale țării să-și îndrepte privirile spre Oradea, era faptul că, aici fiind sediul Curții de apel, se judecau în a doua instanță toate procesele care aveau ca obiect conflictele de muncă transferate din județele Sălaj, Satu Mare și Maramureș⁶.

În anul 1932 organizația B.M.Ț. este scoasă în afara legii și în consecință secția ei din Bihor își încetează activitatea. Organizația de partid din Oradea își continuă însă activitatea prin intermediul organizațiilor mai vechi: Sindicatele unitare și Ajutorul Roșu, dar și prin altele care se înființează în perioada crizei economice. Astfel, în 1930 se înființează o filială a organizației Ajutorul Muncitoresc Român, care își va desfășura activitatea pînă la 11 februarie 1933, cînd va fi dizolvată. În anul 1932 se înființează și la Oradea un cerc al secției „Veac Nou”, iar în 1933 se înființează Comitete pentru apărarea și ajutorarea ceferiștilor închiși. Pînă în anul 1930 au funcționat și la Oradea Comitete de ajutor pe lingă Sindicatele unitare.

Așadar, organizația de partid din Oradea, situîndu-se în fruntea acestor organizații de masă, a căutat forme și căi variate, legale și ilegale, pentru desfășurarea activității sale revoluționare. Trebuia creat un climat revoluționar pentru ca viața activiștilor să fie pusă la adăpost de orice primejdie, deoarece în aprilie 1930 apărîu legea pentru apărarea liniștei și creditului țării. Denumită în epocă „legea alarmismului”, ea incrimina activitatea revoluționară desfășurată prin presă, prin viu grai, broșuri, manifeste etc. În martie 1933 apare decretul 270, care, completînd decretul 4 100 din 1923, incrimina orice activitate revoluționară. La 30 decembrie 1933 s-a introdus starea de asediu în București, Iași, Constanța, Timișoara, Galați și Oradea⁷.

Fenomenele care în regimul capitalist crează, mențin și dezvoltă climatul revoluționar sînt șomajul și conflictele de muncă. Ne propunem ca în capitoul următor să urmărim conflictele de muncă din județul Bihor, an cu an, așa cum rezultă ele din datele arhivistice culese de noi pentru perioada 1928—1933⁸.

⁶ Iuliu Szikszay, Marin Popa și Ion Bulci, *Eugen Rozvan*, București, 1971, p. 113—118.

⁷ Ilie Ceaușescu, *P.C.R., Stegarul luptelor revoluționare din anii 1929—1933*, București, 1971, p. 63—66.

⁸ Problema șomajului am tratat-o într-un alt studiu, întocmit împreună cu Ioan Popovici, apărut în *AIACN*, XXI, 1978, p. 253—265.

3. Conflictele de muncă

Autoritățile bihorene, atât cele orășenești, cât și cele județene, s-au dovedit incapabile să rezolve problema șomajului care a bântuit tot timpul crizei economice pe cuprinsul județului administrat de ele. Soluțiile încercate și măsurile luate în vederea „ameliorării” situației materiale a maselor largi muncitoare s-au dovedit insuficiente. S-a creat astfel o situație revoluționară care a ținut autoritățile locale din această parte a țării sub presiune permanentă în toată perioada crizei economice. Dar cum în județ, ca de altfel în întreaga țară, nu exista o unitate organizatorică a întregii muncitorimi, situația revoluționară din Bihor nu s-a putut generaliza într-un singur focar revoluționar unitar, cum s-a petrecut la București și Valea Prahovei în ianuarie-februarie 1933. Este adevărat însă că altele erau condițiile din Bihor. Dar cum exista această situație revoluționară, muncitorii din Bihor, îndeosebi cei din Oradea, nu mai așteaptă ca îmbunătățirea situației lor să vină din mila exploataretilor, ci, îndrumați de comuniști, trec la acțiuni revoluționare, ceea ce determină autoritățile să treacă și ele la represalii „pentru a pacifica spiritul revoluționar”, să „așeze ordinea” și să asigure astfel pozițiile claselor exploatoare. Aceasta este esența conflictelor de muncă, în timpul cărora muncitorimea din Bihor a realizat deseori unitatea sa de acțiune. Urmărindu-le an cu an, vom vedea că în Bihor numărul lor crește pe măsură ce criza se adâncește.

1928. În timp ce apar și în Bihor primele semne ale crizei economice: concedieri și șomaj, reduceri treptate de salarii etc., autoritățile bihorene, având experiența grevei de la „Phoebus”⁹, au luat măsuri preventive încă la începutul anului 1928 împotriva „oricărui acțiuni dăunătoare ordinii și siguranței statului”. Astfel apare la 7 ianuarie circulara prefectului de Bihor către toate preturile din județ, al cărei conținut este următorul: „În vederea preîntâmpinării oricărei acțiuni dăunătoare ordinii și siguranței statului, vă rugăm a lua măsuri pentru o supraveghere apropiată a organizațiilor comuniste... ce s-ar găsi pe teritoriul circumscripției dv... veți îngriji ca serviciul telefonic să fie asigurat zi și noapte între toate organele administrative, polițienești și jandarmerie din subordine, cu prefectura”¹⁰. Primul conflict de muncă înregistrat în 1928 se ivește la mina de cărbuni din comuna Budoii, în ziua de 1 februarie, la ora 6, cind muncitorii în număr de 250 au refuzat să mai intre în mină. Mergînd la biroul direcției au cerut să li se plătească salariul pe lunile noiembrie și decembrie 1927 și pe luna ianuarie 1928, pe care nici pînă la acea dată nu-l primiseră. Direcția cheamă pe șeful secției de jandarmi din Marghita, care venind la fața locului, i se declară și lui „cu glas tare că pînă nu vor primi salariile nu vor merge jos în mină”¹¹. Același motiv, neplata salariilor pe lunile noiembrie, decembrie 1927 și ianuarie 1928, i-a determinat și pe muncitorii minei din Derna să părăsească lucrul la 15 martie¹². O situație alarmantă se crează la Oficiul public de plasare din Oradea, al cărui sediu era în Parcul Ștefan cel Mare. La acest oficiu se prezentau zilnic muncitori nemulțumiți, angajați fără contract de diferiți samsari, cărora, la terminarea lucrului, ei le făceau o plată foarte mică față de ceea ce promisese în momentul angajării. Pentru evitarea nemulțumirilor, acest oficiu intervine la prefectură ca aceasta să dispună primăriei orașului, dar și celor din comunele județului „ca nimeni să nu mai poată angaja nici un fel de muncitor

⁹ Petre Bunta, *Greva muncitorilor metalurgiști de la fabrica „Phoebus” — Oradea*, în *Din istoria luptelor greviste ale proletariatului din România*, IV, București, 1970, unde prezintă pe larg această grevă, evidențiind rezultatele obținute de muncitori.

¹⁰ Arhivele Statului, Oradea, Fond pretura plasei Timca, dosar 50/1928.

¹¹ Idem, Fond Prefectura jud. Bihor, dosar 1539/1928.

¹² Ibidem.

fără act de angajament întocmit în 4 exemplare. În felul acesta putem evita nemulțumirile care ar putea avea consecințe neplăcute¹³.

În Oradea, se pare că muncitorii care ridicau cele mai mari probleme în anul 1928, erau cei de la Uzina electrică, de vreme ce era nevoie de intervenția Comisiei interimare a orașului. Uzina a trebuit să aprobe cererea muncitorilor de a li se prelungi contractul colectiv de muncă pe întregul an 1928, dar nu cu o sporire de 10% cum doreau muncitorii, ci numai cu 5%¹⁴. Muncitorilor de la Uzina electrică li se alătură și cei de la Întreprinderile comunale precum și cei de la Fabrica de gheață, cerind același lucru¹⁵.

Conflictul dintre Sindicatul muncitorilor brutari și patroni era de mai lungă durată în Oradea, fapt pentru care intervenise chiar primăria, obligînd pe patroni să reînceapă lucrul într-un moment în care aceștia, de teama muncitorilor, închiseseră brutăriile. La 11 august, Sindicatul muncitorilor brutari adresează o cerere la primăria orașului, „solicitînd ajutor contra patronilor care nu respectă repausul duminical și nici legea în privința accasta”¹⁶. Dar de data aceasta, primăria nu le mai oferă ajutorul, iar răspunsul pe care îl dă este acela de a se adresa Camerei muncii și Inspectoratului muncii¹⁷.

O situație de rezistență față de autorități întîlnim și în mediul rural, unde oamenii refuză să plătească taxele comunale, cu toate că se fac execuții aproape în fiecare zi. Mai multe comune reclamă că taxele comunale au fost plătite, dar banii îi cheltuiesc autoritățile de stat. Locuitorii comunei Sușurogiu cereau, în momentul unei execuții, ca să se cerceteze la primărie încasările făcute pe o perioadă de 4 ani în urmă¹⁸.

1929. Problema care rămîne deschisă și care tinde să se agraveze, începînd cu luna februarie, este iarăși conflictul de la Uzina electrică din Oradea. Obiectul conflictului îl constituie contractul colectiv de muncă și condițiile încheierii lui în cursul anului 1929. Salariile rămînînd mici în raport cu scumpetea care creștea, muncitorii condiționează prelungirea contractului colectiv de muncă, cerînd sporirea salariului cu 10%, hotărîți fiind să „întreprupă lucrul dacă nu li se satisface această cerință”. Intervine din nou Comisia interimară a orașului, care, considerînd exagerată cererea muncitorilor, admite doar o sporire cu 5% numai pentru muncitorii specialiști. Consilierul comunal dr. Mărcuș și directorul Uzinei sînt însărcinați să formeze o comisie delegată care să ducă tratative cu muncitorii¹⁹. Despre tratativele purtate, comisia delegată întocmește un raport la 28 februarie, în care se menține hotărîrea Comisiei interimare din 20 februarie, adică acordarea unui spor de 5% numai pentru muncitori specialiști²⁰, ceea ce muncitorii nu acceptă. Ca atare contractul de muncă nu se încheie, iar perspective apropiate pentru rezolvarea conflictului nu se întrezăreau²¹. Muncitorii, ținînd o ședință la clubul sindicatului uzinei, și-au ales doi reprezentanți (Zoltán Varga și Elvira Leucuția), care să le apere interesele. Directorul uzinei, Basilli, încunoștințează pe primarul orașului asupra a ceea ce puneau la cale muncitorii, cerîndu-i să ia măsuri „în interesul liniștei din oraș și din uzină”²². În loc de răspuns, primarul orașului Gh. Tulbure cere confidențial directorului un tabel nominal cu muncitorii și funcționarii

¹³ Idem, dosar 3868—1928.

¹⁴ Idem, Fond Primăria orașului Oradea, dosar 10/1928, fila 8.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Idem, dosar 8/1928, fila 44.

¹⁷ Idem, fila 46.

¹⁸ Idem, Fond Prefectura jud. Bihor, dosar 5062/1928.

¹⁹ Idem, Fond Primăria orașului Oradea, dosar 70/1928—1929, vol. II, filele 227—228.

²⁰ Idem, filele 239—240.

²¹ Idem, filele 212—313.

²² Idem, dosar 14/1929, fila 55.

înscriși în sindicatul uzinei (care era afiliat la Sindicatele unitare²³). Din acel tabel rezultă că erau înscriși în sindicatul uzinei 30 de muncitori și funcționari și 2 servitori²⁴, care în ziua de 28 martie sînt chemați în fața unei comisii de anchetă²⁵. În acest caz toți muncitorii protestează, arătînd că „este un drept legal, bazat pe art. 2 din Legea privind sindicatele profesionale, ca ei să-și ceară drepturile”²⁶. În cele din urmă cîștigul de cauză îl obține direcția uzinei, care după ce concediază 14 muncitori, indiferent dacă au fost sau nu înscriși în sindicat, reușește să impună contractul de muncă în condițiile dictate de ea și nu de muncitori, admițînd adică un spor de 5% numai pentru muncitorii specialiști²⁷. În semn de protest față de măsurile de intimidare luate de direcția uzinei în scopul intereselor ei, în fața cărora conducerea sindicatului a cedat, unii muncitori și funcționari au părăsit sindicatul în luna aprilie²⁸.

În vreme ce conflictul de la Uzina electrică intrase într-o fază critică, se ivește în luna martie un alt conflict, între muncitorii hornari și întreprinderea de curățenie publică a orașului Oradea²⁹. Obiectul conflictului îl constituie sporirea salariului pe care o cereau muncitorii. Începînd cu 27 martie și prelungindu-se pînă la 8 iunie, acest conflict reclamă și el intervenția Comisiei interimare. Se alcătuiește cîte o comisie delegată din partea hornarilor și din partea întreprinderii pentru a purta tratative. Comisia interimară își impune însă punctul ei de vedere: salariile să fie mărite numai atunci cînd indicele de scumpete se arată de 5% urcare și nu de 3% cum cereau muncitorii hornari³⁰. Cu cît mai mult insistă Comisia interimară, cu atît mai mult hornarii se mențin pe poziția rezistenței. Pentru a induce în eroare pe muncitori, dar și autoritățile orașului, comisia delegată a întreprinderii încheie în aprilie un raport, în care „se precizează că acest conflict, respectiv pretențiunea hornarilor față de primărie ca patron, nu se referă asupra salariului hornarilor, care a fost și este determinat, ci numai asupra indicelui de scumpete, asupra cotizației de boală și asupra impozitului de 4%”³¹. În cele din urmă, cîștigul de cauză îl obțin muncitorii hornari, care au impus încheierea contractului colectiv de muncă în condițiile cerute de ei: „revizuirea salariilor să se facă în proporție directă cu indicele de scumpete, urmînd ca, dacă indicele de scumpete se va ridica cu cel puțin 5%, atunci și salariile lor să fie ridicate de asemenea cu 5%; revizuirea simbrilor se va face din 3 în 3 luni... conform indicelui de scumpete al prețurilor... și dacă schimbarea indicelui va arăta o diferență maximală de 5% de la data încheierii contractului sau de la ultima stabilire a salariului, în cazul acesta salariile astfel modificate se vor plăti începînd cu data scadenței revizuirii, și nu retroactiv. Pentru cazurile de scădere a indicelui va fi valabil tot același principiu”³².

Printr-o situație critică, foarte apropiată de izbucnirea unui conflict de muncă, trecea în vara anului 1929 și Conducerea minelor de asphalt și cărbuni din Derna, de care nu era străină nici Direcția C.F.R. Oradea. Anume, Direcția C.F.R. Oradea, în urma unei dispoziții a economatului său, sistase cu data de 1 iulie achiziționarea cărbunelui de la acea mină. Astfel, direcția minei se vedea pusă în fața alternativei: sau să concedieze pe muncitori, fapt în urma căruia risca să ajungă cu muncitorii la un conflict de proporții pe care deocam-

²³ Idem, fila 77.

²⁴ Idem, fila 46.

²⁵ Idem, fila 48.

²⁶ Idem, fila 44.

²⁷ Idem, fila 47.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Idem, filele 28—30.

³⁰ Idem, dosar 70/1928—1929, vol. II, filele 325—326.

³¹ Idem, fila 44.

³² Idem, filele 516—517.

dată nu le prevedea, sau să se resemneze la situația de a sta cu stocurile de cărbune nevândute, ceea ce îi aducea scăderea profitului. Fără să putem cântări acum ponderea celor două alternative pentru a vedea de care se temea mai mult Direcția minei din Derna, sigur este că ea a intervenit pe lângă Inspectoratul muncii reg. XIV Oradea, ca să convingă Direcția C.F.R. Oradea de a continua recepționarea cărbunelui exploatat de acea mină. Cererea înaintată în acest sens de către Inspectoratul muncii din Oradea, către Direcția C.F.R., era astfel motivată: „Această mină dă de lucru în permanență la 100 de muncitori și considerînd că dacă C.F.R. nu va mai recepționa lignitul produs, aceștia (muncitorii) vor rămîne fără cîștig și posibilitate de a se plasa mai departe, iar numărul lor va spori pe cel al șomerilor din județ. Această întreprindere a lucrat altădată cu peste 1000 de muncitori și a redus treptat numărul lor la 178, pentru ca acum să concedieze încă 100. Observăm că această întreprindere, prin condițiile ce i s-au creat prin taxele vamale, face ca piața externă să-i devină inaccesibilă, iar în interior să fie concurată de asfaltul artificial. Această situație îndreptățește concluzii pesimiste pentru noi în privința existenței și moralului muncitorilor în general”³³.

Fabrica de încălțăminte „Derby” din Oradea se zbătea și ea în mrejele crizei. Anunțîndu-și intenția de a concedia 320 de muncitori, aceștia se întrunesc în seara zilei de 6 aprilie 1929, la Căminul muncitoresc de pe str. Wilson și pun în discuție „situația lucrătorilor pielari de la acea fabrică”³⁴. S-a ales o delegație de muncitori care să meargă la Direcția fabricii, propunîndu-i să ocolească primejdia ce ar surveni în urma concedierilor anunțate și să micșoreze numărul orelor de lucru zilnic pentru ca să aibă ce munci toți lucrătorii. S-au întocmit apoi două memorii, unul adresat Ministerului Muncii și altul Prefecturii județului, cerîndu-le să intervină în favoarea lor „pentru a nu se mări numărul șomerilor care este destul de mare în oraș, cu încă 320”.

La atelierele C.F.R. din Velența, 11 muncitori, care fuseră concediați la 25 februarie, făceau cereri pe la toate forurile ca acestea să intervină pentru a fi primiți la lucru, știind că acele ateliere au de reparat 3000 de vagoane de marfă. Motivul pentru care fuseseră concediați și pentru care nici în aprilie nu erau primiți la lucru, era acela „de a fi răs-pîndit idei comuniste printre ceilalți muncitori”³⁵.

1930. Pentru anul 1930, registratura generală a Primăriei orașului Oradea, precum și cea a Prefecturii județului Bihor fac puține trimiteri la actele de arhivă, al căror obiect îl constituie conflictele de muncă. Cele mai multe dintre ele au ca obiect demonstrații, manifestații și propagandă comunistă. Cuprinsul documentelor referitoare la conflictele de muncă (doar cîteva la număr) a fost deja cunoscut, și dat publicității de ziarele vremii³⁶.

Evenimentul care în 1930 a cunoscut o amploare deosebită în cadrul mișcării muncitorești a fost greva de la Tipografia Românească, desfășurată între 7—16 iulie. Cauza grevei tipografilor a fost aceea că patronii au refuzat să opereze unele modificări în contractul colectiv de muncă, al cărui termen expira și se pregăteau condițiile încheierii altuia nou. În cadrul grevei, care a durat 10 zile, s-au purtat tratative între delegația muncitorilor și patroni sub conducerea Inspectoratului Muncii pe tema sporirii salariului, a indemnizației de scumpete, a ajutorului de boală și a pensiilor. În cele din urmă, patronii au acceptat o parte din cererile muncitorilor și s-a încheiat un nou contract colectiv pe timp de 2 ani³⁷. La grevă au participat și ucenicii pe care, după încetarea grevei, patronii

³³ Idem, Fond Prefectura jud. Bihor, dosar 13094/1929.

³⁴ Idem, dosar 6217/1929.

³⁵ Idem, dosar 2636/1929.

³⁶ *Tribuna*, 1930, an. X, nr. 26—27 din 20 iunie, p. 4 și nr. 28 din 27 iulie.

³⁷ Arhivele Statului, Oradea, Fond Primăria orașului Oradea, dosar 8/1931, filele 17—21.

nu voiau să-i mai reprimească la lucru decât cu condiția ca ei să accepte prelungirea contractului de ucenicie cu 6 luni, în semn de pedeapsă. Ucenicii s-au plins Sindicatului tipografilor, care, luându-le apărarea, a cerut tipografilor să reînceapă greva pentru a determina pe patroni să renunțe la intenția lor de pedeapsă. În fața noii situații, patronii îi reprimesc pe ucenici în condițiile impuse de Sindicatul tipografilor.

Problema muncitorilor hornari, care dăduse foarte multă bătaie de cap patronului lor, care era Primăria, părea să fie rezolvată în cursul anului 1930. Dar în luna noiembrie, expirând contractul, hornarii cer Întreprinderii de curățenie publică a orașului și Fabricii de ghiață prelungirea contractului colectiv până la 31 decembrie 1931, cu o sporire a salariului de 100%, „deoarece de doi ani nu li s-a făcut nici un avans”³⁸. Mai cereau distribuirea cu preț redus a lemnelor de foc, toate coșurile fumegătoare să fie luate din nou sub revizia Întreprinderii de curățenie publică și în sfârșit mai cereau ca toți muncitorii hornari să fie luați în lista de pensie a funcționarilor orașului, în următoarele condiții: după 7 ani de serviciu cu 250% din salariu, după 15 ani cu 500%, după 20 de ani cu 750%, iar după 30 de ani cu 1000%. În martie 1931 Primăria acceptă o parte din aceste condiții³⁹.

La întreprinderile din mediul rural, cum erau fabrica de cărămidă „Lederer” din Așuleu, sau mina de cărbuni „Prometheus” din Bratca, deși concedierile în rîndul muncitorilor totalizau 300 capi de familie șomeri, totuși aceștia își manifestă nemulțumirile sporadic și izolat. Una din explicații este dată de raportul pretorului plasei de Aleșd, care spunea că „acești muncitori fiind în același timp și agricultori, pe lângă ocupația lor principală, aceea de zileri la aceste întreprinderi, pot să-și completeze cămara și din munca cîmpului”⁴⁰. Însă explicația cea mai plauzibilă a rarității conflictelor de muncă propriu-zise, în anul 1930 în Bihor, este aceea a lipsei unității organizatorice a muncitorimii, fenomen care se menține pînă la Congresul al V-lea al partidului din 1931.

1931. Ceea ce caracterizează anul 1931 în Bihor și în Oradea în special, este faptul că numărul conflictelor de muncă nu mai sporește, dar ele cunosc o intensitate mai mare, trecînd de la simple confruntări pe bază de tratative dintre muncitori și patroni la forme mai radicale, concretizate în greve, a căror durată diferă de la o întreprindere la alta în funcție de problemele care se ridică, dar și în funcție de numărul muncitorilor și de organizarea lor. Sînt semnele evidente ale ieșirii organizației locale de partid din starea de depresiune în care fusese adusă în cele din urmă și aci, ca și alte organizații din țară, în urma hotărîrilor stingiste luate de Congresul al IV-lea.

Mai menționăm faptul că cele mai multe conflicte de muncă din anul 1931 izbucnesc în lunile martie, aprilie, mai și în august. Seria acestor conflicte de muncă o deschide „conflictul latent” dintre muncitorii de la Întreprinderile comunale și Primăria orașului Oradea, ca patron. Avînd în vedere consecințele ce puteau decurge din acest conflict, Inspectoratul muncii reg. XII Arad, Centrul Oradea, înainta o adresă către Primăria Oradei prin care îi cerea să fixeze pe data de 15 ianuarie tratative legale cu muncitorii de la Întreprinderea de curățenie publică, Uzina electrică, Uzina de apă și Fabrica de ghiață, al căror patron este Primăria⁴¹. Urmarea acestor tratative a fost definitivarea contractului colectiv de muncă, „ținîndu-se seama de cerințele muncitorilor” angajați la întreprinderile pomenite mai sus și Primărie, ca patron al lor. Formele de definitivare s-au făcut separat pe întreprinderi pînă la sfîrșitul lunii martie⁴². Dar nici Primăria ca patron, și nici conducerile fiecăreia

³⁸ Idem, fila 26.

³⁹ Idem, fila 30.

⁴⁰ Idem, Fond pretura plasei Aleșd, dosar 570/1930 și 150/1930.

⁴¹ Idem, Fond Primăria orașului Oradea, dosar 8/1931, filele 1—2.

⁴² Idem, filele 17—21, 108.

din întreprinderile pe care le patrona n-au respectat contractele colective de muncă încheiate cu angajații lor. Astfel, la un interval de nu mai puțin de o lună de zile, izbucnește un conflict între muncitorii hornari și întreprinderea de curățenie publică a orașului Oradea, din cauză că salariile hornarilor au fost reduse la data de 1 mai cu 70%. Cazul intrând în competența Comisiei de arbitraj a tribunalului, aceasta, în loc să dea câștig de cauză muncitorilor, admite ca salariile să fie reduse cu 70%, începând cu data de 1 mai⁴³. La 15 septembrie izbucnește un alt conflict între muncitorii de la Uzina electrică, Uzina de apă și întreprinderea de curățenie publică, pe de o parte, și conducerea acestor întreprinderi, pe de altă parte⁴⁴. Motivul acestui conflict l-a constituit inițiativa Uzinei electrice de a reduce salariile angajaților ei cu 20%. În semn de solidaritate cu muncitorii Uzinei electrice s-au alăturat și muncitorii celorlalte două întreprinderi, în total 287. La 2 noiembrie are loc greva muncitorilor, în număr de 37, de la întreprinderea de curățenie publică a orașului, a cărei cauză a fost întârzierea de către întreprindere a plătirii salariilor. Pentru rezolvarea conflictului, intervine Inspectoratul regional al muncii din Arad, care, dând câștig de cauză muncitorilor, stabilește și unele norme după care se va face plata în viitor⁴⁵.

La 23 februarie se înregistrează un conflict de muncă la Fabrica de textile I.T.C. Oradea între muncitorii și patronii acestei fabrici. Între muncitorii angajați la această fabrică existau 57 de calificați, dintre care unii erau din Arad. Cauza acestui conflict o constituie micșorarea salariilor muncitorilor cu 15—20% la articolele fabricate în acord. În urma tratativelor dintre muncitori și patroni, în cursul cărora a intervenit Inspectoratul regional al muncii, muncitorii au obținut câștig de cauză. Adică, salariile se vor micșora cu o cotă procentuală variind între 5—7%. Muncitorii localnici au acceptat ca aceasta să se facă începând cu data de 9 martie. Cei veniți din Arad urmau să primească salariul la 9 martie pe 14 zile și cheltuielile de drum, Oradea—Arad⁴⁶.

O manevră menită a induce în eroare pe muncitori pentru a-i face să-și piardă drepturile câștigate, cu prilejul unor noi angajări, o folosește Fabrica de ghetе „Derby“, cotate ca una din cele mai puternice întreprinderi industriale din Oradea. Pentru a ieși din criza de supraproducție, conducerea acestei fabrici concediase la începutul lunii martie 150 din cei 300 de muncitori pe care îi avea. La 17 martie a dat preaviz și celorlalți 150 de muncitori. Aceștia încep agitații, care au dat naștere la comentări și interpretări. *Gazeta de Vest*, exprimând punctul de vedere al muncitorilor, scrie: „concedierea lor nu este decât o manevră a fabricii pentru a-i face să-și piardă drepturile câștigate și după ce fabrica va stagna câteva luni va reîncepe din nou lucrul cu salarii mult mai mici și în condiții mult mai dezavantajoase pentru muncitori“⁴⁷.

Unul dintre cele mai lungi conflicte de muncă din anul 1931 a fost, în Oradea, cel dintre muncitorii brutari și patronii de mori, conflict care durează de la 22 mai pînă la 31 august. Conflictul îl deschid muncitorii, în număr de 32, angajați la Morile unite cu aburi „László și Huniade“. Pentru a ieși din criză, Asociația comitetului de direcție a morii intenționează să reducă salariile angajaților cu începere de la 20 mai cu o cotă de 20%, pe considerentul că această măsură este dictată de criza economică în care se zbate țara și care criză, adîncindu-se, va duce chiar la închiderea întreprinderii. Muncitorii nu sînt străini de intenția patronilor și ca atare încep agitațiile. Mai multe delegații muncitorești merg la patroni, cerîndu-le să renunțe la intenția lor. Cazul este înaintat Tribunalului Bihor, secția

⁴³ Arhivele Statului, Filiala Arad, Fond Inspectoratul regional al muncii Arad, inv. nr. 1/1926—1947, fila 14 verso.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Idem, fila 13 verso.

⁴⁷ *Gazeta de Vest*, 1931, an. III, nr. 471 din 17 martie.

a III-a, care prin sentință judecătorească hotărăște ca salariile să rămână la nivelul celor din luna decembrie 1930⁴⁸. Încurajați de acest succes, muncitorii brutari fac un pas înainte pentru obținerea altui deziderat: respectarea de către patroni a repausului duminical. O dată lansată lozincă, se solidarizează în jurul ei un număr de 97 brutari de la 26 brutării din Oradea⁴⁹. Acest deziderat îl revendicaseră brutarii de mai multe ori în cursul anului 1931, dar fără rezultat. Autoritățile orașului au dat, în această privință, câștig de cauză patronilor. Dar cu toate acestea muncitorii brutari nu cedează și la 14 aprilie, un număr de 65 de brutari de la mai multe brutării din oraș fac grevă, cerind un nou contract de muncă. De data aceasta cei care cedează sînt însă patronii, care consimt să încheie un nou contract, dar numai cu o parte din muncitori⁵⁰. Brutarii declară din nou grevă (15 aprilie) și de data aceasta pretind: 8 ore de lucru, minimum 800 lei salar pe săptămînă, repausul duminical complet. Patronii refuză și cer ajutorul poliției, dar muncitorii continuă greva. În acest caz, patronii, cu concursul primăriei, cer Garnizoanei locale soldați brutari „ca să nu suferă orașul”⁵¹. La 18 aprilie se semnalează că la brutăria Bleck a avut loc o ciocnire sîngeră între muncitorii brutari care au reluat lucrul, acuzați ca spărgători de grevă, și muncitorii greviști. Cu toată intervenția poliției, greva continuă, iar în brutării lucrează soldați de meserie⁵². Din documente, dar și din lucrările speciale în problema aceasta, nu rezultă cît a durat greva și care a fost deznodămîntul ei. În orice caz, căutînd o soluție care să pună capăt nemulțumirilor, pe care le concentrează și le îndrumă acum Sindicatul brutarilor, Primăria încearcă să reducă prețul pîinii cu 2 lei kilogramul (3 august), obligînd pe patronii brutari la suportarea timbrelor⁵³. Măsura își arată însă îndată reversul. Cei care produc acum tulburările sînt chiar patronii în număr de 43, care încetează fabricarea pîinii. Urmarea veni și ea îndată. Toți muncitorii brutari, în număr de circa 400, devin șomeri. Sindicatul brutarilor cere Ministerului de interne să se facă anchetă. Pînă atunci, întregul oraș se alimenta cu pîine de la manutanța Diviziei a 17-a din localitate⁵⁴. În cursul anchetei, patronii brutari se plîng că, în condițiile stabilite de legea timbrului și cu prețul impus de primărie, ei nu mai pot vinde pîinea⁵⁵. Între timp, în cursul anchetei intervine și Comisia interimară, care hotărăște ca patronii brutari care au încetat fabricarea pîinii să reia lucrul, dar în același timp cerea Chesturii poliției să introducă procedura contravențională împotriva lor⁵⁶. La 4 august greva patronilor brutari lua sfîrșit. Se începe din nou fabricarea pîinii în oraș, dar primăria rămînea datoră manutanței militare cu suma de 9476 lei pentru acoperirea deficitului pe care îl înregistrase manutanța Garnizoanei în timpul grevei patronilor brutari⁵⁷. În treacăt mai pomenim că diferendul dintre primărie și garnizoană s-a rezolvat abia în 31 august. Și cu aceasta, documentele nu mai pomenesc nimic, pînă la sfîrșitul anului 1931, despre vreun conflict între muncitorii brutari și patronii lor.

Conflicte de muncă se înregistrează în anul 1931 și în cadrul tipografiilor din Oradea. Astfel, la 27 aprilie au loc concomitent grevele muncitorilor de la „Tipografia și Lito-

⁴⁸ Arhivele Statului, Filiala Arad, Fond. Inspectoratul regional al muncii Arad, inv. nr. 1/1926—1947, fila 14 verso.

⁴⁹ Idem, fila 16 verso.

⁵⁰ Idem, fila 14 verso.

⁵¹ *Gazeta de Vest*, 1931, an. III, nr. 493 din 15 aprilie.

⁵² Idem, nr. 406 din 18 aprilie.

⁵³ Arhivele Statului, Oradea, Fond Primăria orașului Oradea, dosar 4/1931, fila 222 verso.

⁵⁴ Idem, fila 202.

⁵⁵ *Gazeta de Vest*, 1931, an. III, nr. 589 din 3 august, p. 5.

⁵⁶ Arhivele Statului, Oradea, Fond Primăria orașului Oradea, dosar 8/1931, fila 91.

⁵⁷ Idem, fila 102.

grafia Românească" și la Tipografia „Cosmos”⁵⁸. Cauza acestor greve a fost reducerea salariilor cu 100%. În cursul conflictului intervine Inspectoratul regional al muncii din Arad, dar cum acesta nu poate da o soluție favorabilă muncitorilor, ei sînt îndrumați să se adreseze justiției.

Fabrica de mașini „Phoebus” trece și ea în anul 1931 prin focul unei greve de mai mici proporții (16 muncitori), la 8 mai. Cauza acestei greve a fost reducerea primelor la salariile muncitorilor. Pentru a evita extinderea grevei, conducerea fabricii a acceptat doleanțele greviștilor⁵⁹.

1932. Pentru anul 1932, documentele referitoare la conflictele de muncă sînt iarăși puține, deși registratura generală a Primăriei și Prefecturii fac în acest an numeroase trimiteri la arhivă. Documentele lipsesc însă de la locul lor. Cele găsite de noi se referă la conflictele de muncă din cadrul Întreprinderilor comunale ale orașului Oradea, la conflictele de muncă din cadrul fabricilor de încălțăminte și cîteva la cele din Atelierele mici ale C.F.R.

Situația cea mai grea și mai plină de nesiguranță se vede că o au și în anul 1932, în primul rînd, muncitorii de la Întreprinderile comunale, al căror patron era Primăria orașului. Natura muncii din aceste întreprinderi era considerată de un grad inferior față de cea din celelalte întreprinderi. Ca atare, salariile din aceste întreprinderi erau mici, iar Primăria însăși, pentru a le putea plăti, era tentată să le reducă mereu, deoarece secția financiară nu putea încasa la timp taxele comunale de la locuitorii orașului. Așa că, primul conflict de muncă se ivește încă în ianuarie la Întreprinderea de curățenie publică a orașului și Uzina electrică între muncitori (166 în total) și conducerea celor două întreprinderi⁶⁰. Conflictul a fost generat de necesitatea încheierii unui nou contract colectiv de muncă pe anul în curs, în condiții „mai avantajoase pentru muncitori”, cum se spune în procesul-verbal încheiat de Inspectoratul regional al muncii, care a condus tratativele de împăciuire dintre muncitori și conducerea celor două întreprinderi. Într-adevăr, muncitorii au reușit să impună un contract ce proteja pe muncitorii care își desfășurau activitatea în condiții mai grele de muncă și aveau salarii mici. Potrivit noului contract, încheiat la 27 ianuarie, reducerile de salarii care urmau să se facă trebuiau să țină seama de categoria de încadrare și de condițiile de muncă. Dar întreprinderea de curățenie publică nu respectă contractul, fapt care stîrnete nemulțumiri acute în rîndul muncitorilor, ducînd în cele din urmă la declararea unei greve de două săptămîni (16—30 martie), la care au participat 179 muncitori⁶¹. Muncitorii cereau ruperea contractului de muncă încheiat la 27 ianuarie și încheierea altuia nou, fără nici o condiție din partea întreprinderii de a mai reduce salariile, indiferent de categoria de încadrare și de condițiile de muncă. Întreprinderea se obliga să restituie cărțile de muncă și să nu mai concedieze pe muncitori. După aproape o jumătate de an, Întreprinderea de curățenie publică începe să-și încalce din nou obligațiile asumate. O dată cu venirea toamnei, cei asupra cărora se resimt abuzurile conducerii întreprinderii sînt hornarii. La 22 noiembrie, un număr de 35 de hornari, amenințînd cu declararea grevei, cer un nou contract colectiv de muncă⁶². Cazul este înaintat Tribunalului de Bihor, care, prin sentință judecătorească, a soluționat problema salariilor și a impozitelor, urmînd ca Inspectoratul regional al muncii s-o ducă la îndeplinire.

Condiții grele de muncă aveau și muncitorii de la fabricile de încălțăminte din Oradea. Abuzurile patronilor, încălcările frecvente de către ei a contractelor colective de muncă prin

⁵⁸ Idem, fila 29, Cf. și Arhivele Statului, Filiala Arad, Fond Inspectoratul regional al muncii Arad, nr. 1/1926—1947, fila 15 verso.

⁵⁹ Arhivele Statului, Filiala Arad, Fondul citat, locul citat, fila 13 verso.

⁶⁰ Idem, inv. nr. 1/1926—1947.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Ibidem.

concedieri, reduceri substanțiale de salarii sau neplătirea lor la timp, au generat nemulțumiri generale în rândul muncitorilor timp de 5 luni de zile, din august până în noiembrie. Pe măsură ce nemulțumirile se adâncesc, agitațiile ating limita superioară, canalizându-se în patru mari greve. Prima izbucnește la 22 august la Fabrica de ghetе „We-Ego” și durează o zi⁶³. Greviștii, în număr de 106, cereau încheierea unui nou contract de muncă și fixarea de noi salarii, în raport cu raționalizarea făcută în fabrică. A doua grevă a avut loc la Fabrica de ghetе „Muhary”, la 1 septembrie. Greviștii, în număr de 42 de muncitori, cereau mărirea salariilor cu 15%, contract colectiv pe 6 luni și comitet de fabrică. Patronii au trebuit să cedeze în fața cererilor muncitorilor, cu o singură deosebire, că, în loc să măjoreze salariile cu 15% cum cereau muncitorii, au adăugat un spor de numai 10%⁶⁴. A treia și a patra grevă, care au avut loc la un interval de numai o zi, sînt foarte asemănătoare între ele, ca număr de participanți la grevă, ca obiective și ca deznodăminte. Ceea ce le separă este doar locul, adică fabrica de care aparțineau muncitorii. Astfel, a treia grevă izbucnește la 22 noiembrie, iarăși la Fabrica de ghetе „Muhary”⁶⁵. Greviștii, în număr de 38, cereau modificarea articolului 13 din contractul colectiv în sensul următor: „în timpul în care fabrica nu lucrează, muncitorii concediați să fie considerați ca angajați ai fabricii, astfel încît la reluarea lucrului fabrica să fie obligată să-i reangajeze pe ei și nu pe alții”. Conducerea fabricii acceptă această cerință a greviștilor, dar nu-și asumă nici o obligație materială față de angajații săi pe timpul în care fabrica nu lucrează⁶⁶. A patra grevă din industria de încălțăminte are loc la Fabrica de ghetе „Frații Nagyari”, la 23 noiembrie⁶⁷. Greviștii, în număr de 39, cereau modificarea articolului 11 din contractul lor colectiv de muncă, în sensul dorit și de greviștii de la fabrica „Muhary”. Conducerea fabricii acceptă cererea greviștilor, dar cu aceeași condiție impusă și de conducerea fabricii „Muhary”⁶⁸.

O grevă de o zi a avut loc și la Atelierele mici C.F.R. din Oradea, la 12 februarie. Greviștii, în număr de 217, se ridicaseră împotriva reducerii salariilor de către Direcția C.F.R. Oradea, care pe deasupra mai sustrase și sporul de chirie și alocația pentru lemne de foc⁶⁹. Direcția n-a satisfăcut decît în parte cererile muncitorilor, deși promisese satisfacerea integrală a acestora. Pe o altă cale au mers însă muncitorii de la Depoul C.F.R. Oradea. Ei fac un memoriu către Prefectul de Bihor, în care arată că Direcția Generală a Căilor Ferate a emis un ordin, sosit și la depoul din Oradea, privind reducerile salariilor la jumătate „ceea ce este sub minimul de trai”⁷⁰. Prefectul îi ascultă, le promite concursul său, dar îi sfătuiește să nu se dedea la „acțiuni care depășesc măsura de conduită”⁷¹.

În rîndurile muncitorilor tipografi nu se înregistrează, pe anul 1932, decît un singur conflict de muncă, greva a 18 muncitori tipografi, angajați ai tipografiei „Sf. Ladislau”. Mobilul acestei greve l-a constituit concedierea vechilor tipografi care ceruseră tipografiei să semneze noul contract colectiv încheiat la Cluj. În cele din urmă, tipografia semnează noul contract impus de muncitori⁷².

Conflicte de muncă au provocat în anul 1932 și salariații a 7 restaurante din Oradea. Mobilul acestui conflict l-a constituit cererea acestor salariați ca patronii lor să încheie un

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ *Gazeta de Vest*, 1932, an. IV, nr. 732 din 18 aprilie.

⁷² Arhivele Statului, Arad, Fond Inspectoratul regional al muncii Arad, inv. nr. 1/1926—1927.

nou contract colectiv de muncă. Ajungînd la Tribunal, conflictul se rezolvă prin încheierea contractului dorit de salariații celor 7 localuri, aplicabil pe întreg teritoriul orașului Oradea⁷³.

1933. Pentru anul 1933, spre deosebire de ceilalți ani (1928—1932), atît documentele de arhivă cît și ziarele vremii⁷⁴ fac mențiuni mai numeroase despre conflictele dintre muncitori și patroni, dintre muncitori și autorități (poliție, jandarmerie etc.).

Primul conflict de muncă înregistrat de documentele anului 1933 este greva muncitorilor de la Fabrica de ghetе „Frații Nagyari“, la 28 ianuarie. Cauza grevei o constituie nemulțumirile muncitorilor de la trei secții ale fabricii, cărora li s-au micșorat salariile cu prilejul introducerii unei mașini noi, mai perfecționate. Muncitorii de la celelalte secții, în semn de solidaritate cu cei păgubiți, au intrat în grevă, refuzînd să se reîntoarcă la lucru pînă cînd patronii nu satisfac cererile muncitorilor afectați de scăderea salariului. Cu toată intervenția Inspectoratului regional al muncii, care mijlocea tratativele dintre muncitori și patroni, aceștia din urmă refuză să satisfacă cererile muncitorilor, declarînd că „din cauza lipsei de materie primă și din cauza grevei va închide fabrica pentru un timp oarecare“⁷⁵. Tot în sectorul industriei de încălțăminte mai găsim menționată în documente greva muncitorilor de la atelierul de cizmărie „Venus“. Greviștii, în număr de 16, au cerut majorarea salariilor cu 15%. Patronul refuzînd să le îndeplinească cererea, muncitorii au plecat. Drept urmare, atelierul s-a închis pînă la angajarea altor muncitori de către patron⁷⁶.

La 14 februarie, muncitorii de la Uzina electrică, în număr de 115, declară grevă de o zi, cerînd Primăriei orașului să sporească salariile cu 8% pentru muncitorii specialiști și cu 10% pentru cei nespecialiști, precum și participarea egală la beneficii. Intrucît Primăria se vedea în fața primejdiei de a-și ridica împotrivă și pe muncitorii celorlalte întreprinderi comunale, acceptă cererea muncitorilor de la Uzina electrică, încheind cu ei un nou contract pe timp de un an (1 martie 1933 — 1 martie 1934). Cu acest prilej s-au stabilit salarii noi pentru fiecare muncitor în parte⁷⁷.

La 9 aprilie, muncitorii brutari în număr de 75 de la 40 brutării din Oradea, călăuziți de sindicatul lor, cereau patronilor lor încheierea unui contract colectiv de muncă în aceleași condiții de care beneficiau toți brutarii din țară în contractele noi. Tratativele dintre muncitori și patroni trecînd în competența Tribunalului de Bihor, acesta prin sentință judecătorească obligă pe patroni să îndeplinească cererea muncitorilor brutari. Astfel se încheie contractul colectiv în condițiile cerute de muncitorii brutari pe timp de un an (1 iunie 1933 — 1 iunie 1934)⁷⁸.

La 20 martie are loc greva muncitorilor mineri (62 la număr) de la Exploatarea de cărbuni și bitumen din Derna-Tătăruș, S.A. care era în restanță cu plata salariilor, timp în care nu se îngrijise de aprovizionarea minerilor cu alimente. Aproape concomitent și tot din aceleași motive au recurs la grevă de o zi și minerii de la mina Budoi. Între părțile intrate în conflict au loc tratative, în urma cărora s-a ajuns la înțelegere asupra modalității de plată a salariului într-un termen cît mai scurt⁷⁹. Dar pînă atunci, Societatea trebuia să procure alimente pentru muncitori. Angajamentul nu este respectat de conducerea societății, fapt pentru care este adusă din nou în fața unui conflict cu muncitorii,

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Este vorba de ziarele *Nagyvárad* și *Gazeta de Vest*, care apăreau la Oradea.

⁷⁵ Arhivele Statului, Filiala Arad, Fond Inspectoratul regional al muncii, inv. nr. 1/1926—1947, fila 18 verso.

⁷⁶ Idem, fila 19 verso.

⁷⁷ Idem, fila 18 verso.

⁷⁸ Idem, fila 19 verso.

⁷⁹ Idem, fila 18 verso.

la 30 martie, cînd intrară în grevă 125 de mineri. În cursul tratativelor care se angajează și acum între părți, Societatea invocă lipsa banilor pentru salarii și lipsa benzinei pentru mașini, din care cauză „a sistat temporar lucrul”. Pentru a ieși din impas, Societatea se angajează din nou să satisfacă cererile muncitorilor⁸⁰.

La 12 decembrie, lucrătorii de la „Stabilimentele Industriale Moskovits S.A.” (fabrica de spirt și drojdie) cereau încheierea unui nou contract colectiv de muncă în care să se prevadă o salarizare mai bună și condiții mai bune de lucru. În urma tratativelor conduse de Inspectoratul regional al muncii, patronii acceptă o majorare a salariilor de la 10,50 lei pe oră la 11,50 lei pentru muncitorii nespecialiști și de la 12,50 lei pe oră la 13,50 lei pentru cei specialiști⁸¹.

Un conflict de mai mică importanță, dar grav prin semnificație, este cel de la Cooperativa „Hangya-Furnica” — industrie de lapte, unde conducerea și-a concediat tot personalul — 19 în total — fără preaviz și fără despăgubiri⁸². Această situație demonstrează încă o dată felul în care patronii încalcă brutal legislația muncitorească. Părțile intrate în conflict sînt angajate la tratative de Inspectoratul regional al muncii, care obligă pe patron să achite personalului concediat salariul pe timpul legal de preaviz de două săptămîni.

În conflicte destul de frecvente au intrat în cursul anului 1933 și chelnerii de la restaurantele și alte localuri (cluburi, cafenele) din Oradea, cu patronii lor, în problema contractului de muncă. Nereușind să-l încheie la 5 mai⁸³, vor reuși la 1 august⁸⁴. Patronii însă nu-l respectă, iar chelnerii se pare că au renunțat să mai insiste, chiar dacă salariile li se plăteau cu întîrziere. Numai chelnerii de la cafeneaua „Ropal” au făcut o grevă de două zile, la 6—7 decembrie, pentru a constrînge pe patron să le plătească salariile restante ce se ridicau la un total de 32.500 lei⁸⁵.

Dacă pînă și chelnerii — care aveau și ei sindicatul lor — erau în stare să facă o grevă, în schimb ceferiștii de la Depoul de locomotive Oradea se pare că fac un pas înapoi, alegînd calea unui memoriu pentru a obține satisfacerea revendicărilor lor. Anume, sosind de la Direcția Generală C.F.R. un nou ordin-regulament privind încadrarea funcționarilor și muncitorilor, ceferiștii de la depoul din Oradea înaintează un memoriu, prin sindicatul lor, către Direcția Generală C.F.R. din București, în care cereau printre altele: menținerea salariilor actuale, iar la încadrarea muncitorilor să se ia în considerație pe lîngă vechimea în C.F.R. și pregătirea lor tehnică și școlară etc.⁸⁶. Memoriul era semnat de 50 de muncitori și salariați.

Un fapt care „a produs senzație în cercurile corpului didactic orădean” a fost greva foamei, declarată la 10 februarie de cei doi institutori de la Școala de aplicație de pe lîngă Școala normală de băieți din Oradea. Ei nu primiseră salariul pe trei luni în urmă. Greva lor durînd trei zile, cazul ajunge la cunoștința ministrului Instrucțiunii Publice, Dimitrie Gusti, care trimite prin mandat telegrafic cîte 2.000 lei pentru fiecare⁸⁷.

Pe măsură ce șomajul creștea, iar numărul conflictelor de muncă se înmulțea, organizația locală de partid din Oradea a organizat în anii crizei economice, cu diferite prilejuri, numeroase manifestații și demonstrații, pentru a propaga în rîndul maselor largi muncitoare principiile politicii partidului pe de o parte, iar pe de altă parte, pentru a demasca politica

⁸⁰ Idem, fila 19 verso.

⁸¹ Idem, fila 20 verso.

⁸² Ibidem.

⁸³ Idem, fila 19 verso.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Idem, fila 20 verso.

⁸⁶ *Gazeta de Vest, Oradea*, an. V, nr. 1020, din 29 iulie, p. 5.

⁸⁷ Idem, numerele 875 din 10 februarie și 887 din 12 februarie.

asupritoare și de exploatare exercitată de guvern în numele intereselor claselor dominante. Aceste manifestații și demonstrații, desfășurându-se aproape paralel cu conflictele de muncă, aveau menirea de a constrânge autoritățile și clasele dominante din Bihor ca să țină seama de cererile muncitorilor. Astfel, aceste manifestații și demonstrații cresc și ele în amploare, pe măsură ce criza se agravează. Ca atare, situația revoluționară din Bihor crește, iar pîrghia prin care a acționat partidul pentru dezvoltarea ei au constituit-o organizațiile politice legale de masă, în fruntea cărora se găseau comuniștii.

ION BRATU — IOSIF HERCIU

DES ASPECTS DU CLIMAT RÉVOLUTIONNAIRE DANS LE DÉPARTEMENT DE
BIHOR PENDANT LES ANNÉES DE LA CRISE ÉCONOMIQUE (1928—1933).
LES CONFLITS DE TRAVAIL

(Résumé)

L'étude présente en premier lieu les phénomènes caractéristiques de la société capitaliste qui produisent un climat révolutionnaire; puis, on insiste au sujet des conflits de travail, d'une année à l'autre, dans le département de Bihor, pendant les années 1928—1933.

PROCESELE INTENTATE DE CĂTRE AUTORITĂȚILE HORTHYTE COMUNIȘTILOR DIN PARTEA DE NORD A TRANSILVANIEI (1941—1944)

*„Păianjen — orînduirea își țese plasa-acuș
În jurul meu și-așteaptă cînd voi pica în ea;
Ogari, copoi asmute către al meu culcuș,
Pumnalele le-ntinde-n calea mea”.*

Józsa Béla (1943)

I Campania de teroare a organelor represive horthyste

Regimul horthysto-fascist instaurat pe teritoriul nord-estului Transilvaniei în urma Dictatului de la Viena din 30 august 1940 dispunea de un aparat de oprimare bine organizat, instruit și cu experiență bogată. Întregul aparat de stat horthyst era adînc pătruns de acel spirit antidemocratic care s-a manifestat în primul rînd prin ură împotriva comuniștilor, văzînd, în orice mișcare a muncitorimii, țărănimii sau intelectualității progresiste, numai și numai „pericolul roșu”.

Organele cele mai importante ale aparatului de represiune din cadrul sistemului contrarevoluționar au fost poliția politică, jandarmeria și Biroul 2 din cadrul Marelui Stat Major (V K F₂), care își completau activitatea reciproc. Subdiviziunea „D” a Biroului 2 al M.St.M., cu alt nume „DEF”, avea ca sarcină principală depistarea și urmărirea organizațiilor partidului comunist și a organizațiilor simpatizante. Ea întreținea o strînsă colaborare cu poliția politică și jandarmeria. Faimoasa lor activitate fu completată mai tîrziu de serviciul Centrului de Apărare a Statului (1942) și de unitățile serviciului nyilașist de tragere la răspundere (1944). Puterea de stat horthystă își perfecționa, dezvolta și mărea în permanență organele de represiune, cu unități din ce în ce mai noi. Serviciul de urmărire al poliției politice, subservițiile jandarmeriei și ale Biroului 2 al M.St.M. nu își desfășurau activitatea în mod izolat. Ele erau sprijinite de un păienjenis întreg de organisme și instituții, imense în comparație cu numărul populației. Cercul conducătoare ale claselor dominante au făcut tot posibilul pentru menținerea „ordinii interioare” și în acest scop au preconizat supravegherea *întregii societăți*. Organele represive horthyste supravegheau nu numai mișcările de stînga — dușmane ale orînduirii, ci țineau sub ochi toate mișcările politice, partidele, uniunile și organizațiile. Ele urmăreau sistematic toate fenomenele suspecte, potrivit într-o măsură mai mare sau mai mică orînduirii burghezo-moșierești, mișcările politice, culturale, sportive și de altă natură, activitatea presei; înregistrau și țineau evidența indivizilor, grupurilor și uniunilor „suspecte” pentru ca la nevoie să aibă posibilitatea de a lua măsuri represive.

Conducătorii superiori ai aparatului represiv nu numai că au participat activ la manevrele politice prin care se dezvăluia esența sistemului contrarevoluționar, dar în afară de aceasta, au fost părtașii și conducătorii celei mai necruțătoare dictaturi¹. Organele represive

¹ Vezi mai detaliat în Hollós Ervin, *Rendőrség, csendőrség, VKF₂ (Poliție, Jandarmerie, Biroul 2 al M.St.M.)*, Budapesta, 1971, p. 431.

horthyste, care se interesau „de toate mișcările politice”, au considerat că Partidul Comunist constituie dușmanul nr. 1, dar i-au luat în evidență și pe conducătorii și membrii Partidului Social-Democrat, ai Partidului Uniunii Socialiste, ai Sindicatelor, ai Partidului Micilor Producători, ai organizațiilor culturale muncitorești, ai corurilor și organizațiilor sportive muncitorești. Evidența lor era în continuă creștere, îmbogățită fiind prin datele participanților mișcărilor pentru mărirea salariilor, prin cele ale manifestațiilor.

În domeniul prigonirii mișcărilor comuniste, antifasciste și de eliberare națională, organele represive horthyste au colaborat cu organe asemănătoare din alte țări, în special cu cele din Germania hitleristă. Poliția politică, de exemplu, întreținea strânse legături cu poliția pariziană, berlineză și din Roma, cu diferite compartimente politice cu care schimba informații, vești referitoare la anumite organizații și conducătorii lor și cu care în anumite cazuri au organizat chiar acțiuni comune. Poliția politică horthystă a întreținut bune relații cu organe asemănătoare germane, cu poliția secretă a lui Himmler. Colaborarea dintre organele de represiune horthyste și germane s-a extins și mai mult în 1944, când, în perioada ocupației germane, organele represive horthyste au fost subordonate Gestapo-ului, prigonirea mișcărilor progresiste și de stînga devenind și mai necruțătoare.

În cadrul acțiunilor de dezvăluire și reprimare a mișcărilor de stînga, organele de represiune horthyste au colaborat și cu organele similare din România burghezo-moșierească. Această colaborare a început cu mult înainte de Dictatul de la Viena. În acest sens vom cita câteva exemple:² într-un raport din 20 noiembrie 1932, ambasadorul maghiar acreditat la București face referiri la unele informații pe care i le-a furnizat Dr.-ului Bianu — șeful Siguranței — cu privire la rezultatele obținute de organele de urmărire maghiare —, informații pe care acesta „le-a preluat cu mulțumiri în scopul completării datelor obținute de poliția românească”. În schimb — cu doi ani mai târziu —, ambasadorul maghiar, din încredințarea Ministerului de interne, solicită de la Siguranță lista comuniștilor din România. În afară de informarea reciprocă generală, colaborarea a cuprins și probleme concrete, hotărîtoare pentru destinul unor persoane. În zilele de după Dictatul de la Viena, căpităniile polițienești și circumscripțiile de jandarmi organizate pe teritoriul nord-estului Transilvaniei au intrat în posesia unor documente ale poliției române prin care și-au îmbogățit informațiile. O subunitate a poliției maghiare din Sighet, de exemplu, a găsit un document român întocmit în 1940, care conține lista celor suspecti de propagandă comunistă. După intrarea horthystilor în nord-estul Transilvaniei organele represive maghiare au găsit și materialele de evidență românești privind unele rezultate ale culegerii de informații din rîndurile comuniștilor. Cu ocazia organizării căpităniei de poliție și a circumscripției de jandarmi clujene, alături de documentele poliției românești au ajuns în mîna organelor represive horthyste și dosarele comuniștilor și suspectilor de comunism din Transilvania.

Raportul din 2 ianuarie 1941 al grupului de urmărire politică din cadrul căpităniei principale a poliției budapestane — printre altele — informează asupra tratativelor duse cu unul dintre foștii conducători ai Siguranței, care a rămas în nord-estul Transilvaniei, în speranța angajării de către maghiari. „Toate datele furnizate — arată raportul — dovedesc că e un om de încredere, cu pregătire și capacități excelente — un bun cunoscător al partidului comunist și gărzii de fier din Transilvania, precum și al conducătorilor acestora”³. În felul acesta nu pare neverosimilă declarația detectivului politic Dede Márton făcută la 3

² Csátári Dániel, *Próbatétel. — Az észak-erdélyi nyílt nyomozás történetéből (Încercarea. Din istoria cercetărilor deschise nord-transilvănene)*, în *Párttörténeti közlemények*, Budapest, 1969, nr. 4, p. 82—85.

³ Arhiva Națională Budapesta, *B.N. VII. res. 1943, sz.n;* cf. Csátári Dániel, *art. cit.*, p. 84—85.

februarie 1943 — cu ocazia procesului comuniștilor din nord-estul Transilvaniei ținut la Budapesta —, care a arătat: „datele cu privire la mișcarea comunistă din Transilvania ne-au fost furnizate de organele competente ale unei puteri străine”⁴. Ajutorul acordat de Siguranța românească rezultă și din mărturia făcută la 28 iunie 1943 de către Juhász István, conducătorul cercetărilor deschise începute la 4 iulie 1941, care precizează că poliția maghiară deținea date cu privire la mișcarea din România încă din anii premergători Dictatului de la Viena.

Ura anticomunistă nemărginită s-a instaurat și în nord-estul Transilvaniei. Ea a fost adusă de regimul horthysto-fascist. „Poliția maghiară e mult mai pricepută în apărarea clasei dominante, decât cea românească, deoarece ea aplică experiența sistemelor fasciste” — arăta circulara cu privire la dispozițiunile conspirative ale partidului comunist. „Noi vom fi cel puțin atît de bine pregătiți ca ei, nu vom recunoaște nimic, nu vom trăda pe nimeni. Nici atunci dacă ni se promite libertatea sau o pedeapsă mai ușoară... în caz de furnizare a informațiilor. Să fim prudenți, să avem grijă ce vorbim în fața acelor »închiși« — provocatori — pe care îi vor pune lîngă noi în perioada de detenție. Să nu dăm crezare afirmației anchetatorilor noștri care spun că tăcerea noastră e de prisos — pentru că ceilalți deja au trădat totul. Să ținem minte că arestarea noastră nu înseamnă capitulare, că în această luptă ce se duce în împrejurări mereu în schimbare, nu există detectivi perfecți, ci oameni care pot comite greșeli de care noi, la rîndul nostru ne putem folosi”.

În zilele de după Dictatul de la Viena, oficialitățile horthyste au organizat pe teritoriul nordului Transilvaniei căpităniile de poliție și circumscripțiile de jandarmerie. În interesul descoperirii și lichidării mișcărilor de stînga, la Cluj și la Tîrgu-Mureș au fost înființate subunități de urmărire. Imediat după înființare — și după formarea rețelei —, sesizînd continuarea mișcării de stînga din nord-estul Transilvaniei⁵, organele represive horthyste —, sub conducerea Comandamentului Central de Urmărire, au început acțiunea de urmărire (așazisă „cercetare confidențială”), care a constatat în întocmirea evidenței persoanelor suspecte și supravegherea comuniștilor și elementelor progresiste. Subdiviziunile de cercetare din Cluj și Tîrgu-Mureș au trimis oficiilor poștale lista acelor (fiecare nume fiind însoțit de cîte un număr) a căror corespondență trebuia înaintată subdiviziunii. În afara supravegherii corespondenței participanților mișcării de stînga, jandarmeria a pus un accent deosebit pe urmărirea permanentă a persoanelor „suspecte”. Agenții însărcinați cu asemenea munci raportau telefonic zilnic, de mai multe ori, subunității cele sesizate. În perioada procesului de urmărire agenții jandarmeriei țineau sub observație persoanele din sfera lor de acțiune, supraveghindu-le temeinic activitatea. Supravegherea prealabilă a avut un rol însemnat în campania deschisă dusă împotriva organizațiilor de stînga din nordul Transilvaniei. Pe baza acesteia s-a întocmit la 11 octombrie 1940 raportul-sinteză al Biroului 2 din cadrul Marelui Stat Major referitor la mișcarea comunistă din nordul Transilvaniei, la mișcările naționale române și la grupările francmasonice transilvănene⁶. Anexa nr. 2 a raportului, intitulată „Comu-

⁴ Arhiva Institutului de istorie a partidului, Budapesta, 623 f. 1941. B. 6781; cf. Csátári Dániel, *art. cit.*, p. 82.

⁵ Raportul din 3 noiembrie 1940 al căpităniei orădene, precum și rapoartele din noiembrie ale jandarmeriei privind mișcarea de stînga au arătat că în nopțile de 2 și 4 noiembrie, la Oradea — partea de est și concomitent la Baia Mare, Cluj, la întreprinderea de cherestea Foresta (apartinătoare comunei Iernuțeni) și la Crăciunești s-au răspîndit manifeste în limba maghiară și română scrise împotriva naționalismului. (Arhiva Institutului de istorie a partidului, Budapesta, 651 f. 2/1940 — 5—8071; 2/1940 — 7—5048; 5/1940 27 aprilie; 6/1940; 2/1940 — 3—5876; 2/1940 — 7—5110; 2/1940—8—15989; Arhiva Națională, Budapesta, B.M. VII. res. 1940 — 5—13965; cf. Csátári Dániel, *art. cit.*, p. 84).

⁶ Arhiva Institutului de istorie a partidului, Budapesta, 651, f. II. cs.; cf. Hollós Ervin, *op. cit.*, p. 268.

niștii din evidența clujeană^{6a}, cuprindea 249 de nume de membri de partid, ai U.T.C., ai Ajutorului Roșu, precum și funcțiile acestora. Separat se menționau numele conducătorilor și membrilor MADOSZ-ului. Din raportul-sinteză întocmit a rezultat că agenții Biroului 2 din cadrul M.St.M i-au considerat comuniști și pe cei care nu au avut sau abia au avut ceva comun cu Partidul Comunist. După o asemenea pregătire temeinică, agenții organelor represive horthyste au ajuns pînă la organul central conducător al Partidului Comunist din nord-estul Transilvaniei^{6a}. Acest lucru s-a întîmplat în felul următor: căpitănia de poliție din Miercurea-Ciuc i-a luat în urmărire pe toți aceia care, în conformitate cu informațiile obținute, luaseră parte la mișcarea comunistă dinaintea Dictatului de la Viena. În decursul urmăririi s-a aflat că în cadrul gimnaziului din Miercurea-Ciuc există o „organizație extremistă”, conducerea căreia a fost atribuită profesorului Mayer János și lui Szabó Iuliana din Cluj. În acea perioadă Szabó Iuliana — membră în Comitetul regional de partid al nord-estului Transilvaniei — a făcut dese vizite la Miercurea-Ciuc, deoarece din încredințarea conducerii partidului, din această localitate dirija activitatea celulelor de partid⁷ din Sîndomic, Armășeni, Lunca de Jos și alte sate învecinate. În seara zilei de 28 iulie 1941, subdiviziunea de urmărire a jandarmeriei din Tîrgu-Mureș a arestat-o pe Szabó Iuliana (împreună cu ea au fost arestați: Bács Domokos, muncitor la căile ferate și Lukács Márton, agricultor).

La începutul anchetei Szabó Iuliana a negat că ar fi participat la o organizare a mișcării comuniste. Dar după tortura fizică a primei anchete — ajungînd în mîna unor anchetatori cu experiență — Szabó Iuliana a renunțat treptat la rezistență, s-a dat bătută din punct de vedere fizic și spiritual și a trădat nu numai date importante cu privire la situația organizației comuniste din nord-estul Transilvaniei, ci a depus o mărturie care a făcut posibilă pornirea urmăririi deschise cu caracter provocator, antisovietic⁸. În mărturia sa de cca 40 de

^{6a} În baza indicațiilor primite de la Secretariatul C.C. al P.C.R., în 5 septembrie 1940, la Cluj, la ședința Comitetului teritorial pentru Ardeal și Banat al P.C.R., s-a efectuat o restructurare de cadre și în concordanță cu noua situație creată vechiul Comitet s-a transformat în Comitetul regional al comuniștilor din nordul Transilvaniei, al cărui secretariat a fost format din Rezső Kertész — prim-secretar, Vasile Pogăceanu, Gyula Rácz, József Nemes — secretari. La conferința regională ilegală ținută la Cluj în una din zilele dintre 20—23 noiembrie 1940, s-a hotărît crearea a trei circumscripții de partid: Someș, Criș și Mureș, avînd în fiecare cîte un secretariat teritorial. În Secretariatul Comitetului regional, la această conferință au fost aleși: Rezső Kertész — prim-secretar, Gyula Rácz, József Nemes, Hillel Kohn — secretari. Din partea U.T.C. a fost ales în comitet György Nonn.

⁷ Szabó Iuliana a intrat în cadrul mișcării în 1936. Ea a lucrat la uzinele Dermata din Cluj, unde, ca tînră muncitoare, a participat la diferite mișcări revendicative. Celula de partid din cadrul uzinei (Ioan Micu, Schwartz Rózsi, Jakab Sándor etc.) a remarcat tînră muncitoare, inteligentă, prezentabilă și cu experiență militantă. În 1937 a devenit membru al P.C.R., iar în anii 1937—38 s-a remarcat din ce în ce mai mult în munca de organizare. În 1939 a participat în calitate de conducătoare a celei de partid de la Dermata la conferința conducerei clujene a P.C.R. Peste cîteva luni, la Conferința Regională clujeană a P.C.R., a fost aleasă în cadrul conducerii locale de partid, iar în 1940 a devenit secretara circumscripției Someș și membru al Comitetului Regional Transilvănean. În această calitate a cunoscut bine întreaga mișcare, a ținut consfătuiri și ședințe la Oradea, Satu Mare, Baia Mare și Sighet. În iunie 1940 e secretara organizației clujene și membră a Secretariatului Regional Transilvănean. După Dictatul de la Viena a devenit membru al Comitetului Regional din nordul Transilvaniei și în această calitate a fost unul dintre conducătorii activității ilegale. Dotată cu o excelentă memorie, pînă în 29 iunie 1941, nefiind niciodată arestată, ea nu a trebuit să înfrunte cele mai grele încercări ale mișcării revoluționare. După cel de al doilea război mondial, prin Austria, a fugit în Italia, unde s-a ascuns într-o mănăstire de călugărițe.

⁸ Despre trădarea sa, mai tîrziu, în a doua jumătate a lunii februarie 1943, în celula închisorii Tribunalului budapestan, în prezența lui Fischer Zsuzsa, Guzman Erzsébet, Révfalvi Pirooska, Simsi Ibolya, Josefovics Regina, Darvas Edit, Lautmann Renka, Zélinger Ilona și Landesmann Gizella, cu care era deținută împreună, a relatat următoarele: „Din Miercurea-

pagini predată organelor de urmărire din Tîrgu-Mureș și în cea de 110 pagini scrisă la poliția politică clujeană, ea a descris detaliat întreaga formă de organizare a mișcării comuniste din Transilvania, structura, extinderea ei, subliniind localitățile cu organe de partid și cu conducătorii lor, înșirîndu-i pe toți comuniștii pe care i-a cunoscut în cursul activității sale de partid și în decursul călătoriilor prin Transilvania⁹. Pe baza informațiilor furnizate de ea, organele represive horthyste au pregătit schema organizatorică a Partidului Comunist din nord-estul Transilvaniei. Datorită memoriei ei excepționale și stării ei de spirit deprimată, organele de urmărire horthyste au intrat în posesia unor date din ce în ce mai importante. Au devenit cunoscute: relațiile superioare ale Secretariatului Regional din nord-estul Transilvaniei, lista membrilor acestuia, lista membrilor Comitetului Regional, organele subordonate Comitetului Regional și Secretariatului Regional, Comitetul Național-Revoluționar Român, Comitetul Sindical Revoluționar și sindicatele din raza sa de influență, precum și Comitetul Regional al Ajutorului Roșu. Ea a înșirat localitățile în care, după cunoștințele ei, Comitetul Regional și Secretariatul Regional aveau legături; la fel a procedat și cu UTC-ul. A înșirat conducătorii U.T.C.-ului, a indicat acele aproape 30 de localități unde au funcționat organe locale ale UTC-ului. A denunțat pe membrii Comisiei Financiare, ai organelor de circumscripție, membrii Comitetului circumscripției Someș, membrii circumscripției Crișului. A înșirat acele localități din cadrul circumscripției Someș unde au existat celule de partid, și a prezentat numele acelor comuniști care au activat în cadrul lor (s-au notat cca 50 de date). Despre circumscripția Criș a prezentat date cunoscute și auzite de ea. A divulgat numele orădenilor, sătmărenilor, băimărenilor și ale acelor din Sălaj. Dintre comuniștii din Secuime și Tîrgu-Mureș, a înșirat cca 60 de nume. A înșirat și acele sate mici unde au existat celule de partid, divulgînd apoi și numele conducătorilor lor. Cele mai multe date le-a furnizat însă în legătură cu activitatea Comitetului Regional și a Comitetului circumscripției Mureș, pe care o cunoștea cel mai bine. A prezentat evenimentele din 1940—1941, inclusiv hotărîrea celor mai importante conferințe, împrejurările în care au fost elaborate unele manifeste. Cu o deosebită precizie a descris munca de partid desfășurată în circumscripția Mureș, pe care a condus-o personal¹⁰.

Szabó Iuliana a trădat pînă în cele mai mici amănunte întregul conținut al ședinței Secretariatului Regional Nord-Transilvănean din 27 iunie 1941. Pe baza mărturiei ei a fost concepută așa-zisa „linie militară” și sistemul dispozițiilor militare în 12 puncte conform căroră, la ședința din 27 iunie a Secretariatului Regional, s-a hotărît elaborarea unei linii militare în condițiile războiului antisovietic, și „probabil” în conformitate cu dispozițiunile aduse de la Moscova¹¹. Hotărîrea a subliniat necesitatea înrolării în armata maghiară a

Ciuc m-au transportat la Tîrgu-Mureș, unde m-au bătut foarte tare. Asta s-a împlinit în 2 sau 3 iulie (1941). La început am rezistat, apoi am fost cuprinsă de o slăbiciune uriașă, am simțit cum o inspirație divină îmi spune să declar totul sincer. Și atunci m-am prezentat arătînd că voi declara sincer totul despre mișcare. Am scris o declarație detaliată de 30—40 pagini, în care am dezvăluit întreaga structură și ramificațiile organizațiilor mișcării, diferitele organizații, pe conducătorii lor, și pe toți comuniștii cunoscuți de mine. Toate acestea s-au petrecut la Tîrgu-Mureș — de unde am fost transportată la Cluj”. (Declarația lui Szilágyi Alice și Lautmann Renka din 17 martie 1946, vezi la Filiala din Cluj a Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R.).

⁹ Kohn Hillel, *Căderea din 1941 (Someșeni)*, ms. la Institutul sus citat.

¹⁰ Vezi Csátári Dániel, *Forgószélben. Magyar-román viszony 1940—1945 (În vîltoarea timpului. Relații maghiaro-române între 1940—1945)*, Budapest, 1969, p. 166.

¹¹ Este vorba despre tratativele de la Moscova ale delegației formate din Kertész Rezső, Rácz Iuliu, Nemes Iosif și Nonn Gheorghe, care, conform hotărîrii Secretariatului Regionalei Nord-Transilvănene a Partidului Comunist, a trecut clandestin frontiera ungaro-sovietică în primele zile ale lui ianuarie 1941, cu scopul de a primi acolo orientarea politică în noile condițiuni istorice.

membrilor de partid, iar pe urmă, trecerea lor în liniile sovietice, organizarea grupurilor de partizani, primirea parașutiștilor sovietici, acțiunea de sabotaj împotriva drumurilor, podurilor și căilor ferate folosite în scopul operațiunilor militare. Secretariatul regional avea să controleze executarea acestor dispozițiuni, iar pentru distrugerea recoltei el urma să obțină din URSS tot materialul incendiar necesar. Ea a susținut că aceste dispozițiuni nu au fost puse pe hârtie, dar fiecare membru al Secretariatului a avut obligația de a le transmite organizațiilor de partid, în scopul de a fi aplicate.

„La această ședință — a declarat mai târziu, la interogatoriu, Kohn Hillel, membru al Secretariatului regional —, într-adevăr ne-am ocupat de sarcini impuse de război. Szabó Iuliana, devenind unealta de provocare a poliției secrete maghiare, a inclus în procesul-verbal de interogatoriu și acea minciună în conformitate cu care noi la această ședință am fi dat membrilor de partid dispozițiuni militare alcătuite din 12 puncte. Ea chiar a înșirat aceste 12 »dispozițiuni«, formulându-le altfel, sub o formă mult mai gravă. Poliția secretă a falsificat concluziile noastre și, folosind metode teroriste, a convins-o pe Szabó Iuliana să dea declarații compromițătoare la adresa Uniunii Sovietice și a partidului, care ulterior au fost incluse și în procesele verbale cu declarațiile arestaților”¹².

Imediat după intrarea în posesia datelor rezultate din mărturia lui Szabó Iuliana, subdiviziunea de urmărire a jandarmeriei din Tîrgu-Mureș a transmis un raport detaliat compartimentului pentru defensivă al Biroului 2 din cadrul M.St.M. și Comandamentului Central de Urmărire al Jandarmeriei. Pe baza acestui raport, reprezentanții Marelui Stat Major, ai poliției și jandarmeriei, întruniți la 4 iulie în cabinetul ministrului de interne, au dispus începerea cercetărilor „deschise” pe teritoriul nord-estului Transilvaniei¹³. Scopul cercetărilor deschise a fost pe de o parte lichidarea totală a mișcării revoluționare din nord-estul Transilvaniei, iar pe de altă parte demonstrarea calității preventive a declarației de război făcute de guvernul maghiar împotriva U.R.S.S.-ului, dat fiind faptul că în contextul „dispozițiunilor militare”, comuniștii din nord-estul Transilvaniei „s-au pregătit pentru acțiuni militare distrugătoare”. Comandamentul Central de Urmărire al Jandarmeriei a trimis la Cluj majoritatea cadrelor subdiviziunii „de stînga”, de asemenea au fost trimiși la Cluj și agenți din alte localități. Căpitănia principală a poliției budapestane a trimis la Cluj un grup de detectivi politici, sub conducerea șefului unui grup de detectivi din cadrul compartimentului politic. Bineînțeles, această formație a fost completată cu agenți clujeni și tîrgu-mureșeni — membri ai subdiviziunii respective de urmărire.

Centrul urmăririi deschise a fost dizlocat la Someșeni (lîngă Cluj), în clădirea cazărmei unei unități de artilerie. Dar grupuri de anchetă au acționat la Acățari (în incinta școlii), la Bistrița (în cazarmă), la Sighet (în castelul din fața cazărmei jandarmeriei), la Vișeu de Sus, Satu Mare (în incinta casei de cultură de lîngă Someș și în casa de rugăciuni a comunității evreiești), Sfîntul Gheorghe, Dej, Baia Mare, Oradea (în cetate), unde grupurile delegate, în colaborare cu poliția și jandarmeria din localitate, i-au arestat pe toți cei ale căror nume au fost pomenite. Durata cercetărilor a fost extrem de lungă la Someșeni, Acățari și Oradea. În perioada cercetărilor deschise, organele represive horthyste au asaltat pur și simplu organele și organizațiile comuniste din nord-estul Transilvaniei, au arestat sute de suspecti, obligîndu-i la mărturisiri. Scopul principal al organelor represive horthyste a fost ca în decursul cercetărilor și anchetelor să se dovedească existența dispozițiunilor date la Moscova,

¹² Kohn Hillel, *manuscrisul citat*, p. 14.

¹³ Imediat după consfătuire, ministrul de interne, prin ordinul 11725/VII. Res. 1941, a dispus dezvăluirea și desființarea totală a mișcării comuniste nord-transilvănene (vezi *Raportul-sinteză*, nr. 19002 B.Kt., din 20 septembrie 1941 al Comandamentului Central de Urmărire al Jandarmeriei Regale Maghiare, referitor la cercetările mișcării comuniste transilvănene din 1941, la Institutul citat.)

formulate în 12 puncte. În afară de acest scop strategic principal, s-a urmărit dezvăluirea deplină, prin orice mijloace posibile, a următoarelor obiective: 1. Organele partidului comunist și relațiile lor cu organizațiile de masă; 2. Secretariatul budapestan al C.C. al P.C. din Ungaria; 3. Activitatea organizației revoluționar-naționale române sub conducerea P.C. din nordul Transilvaniei; 4. Arhiva Regională a P.C. din nordul Transilvaniei; 5. Situația comitetului financiar regional și a cotizațiilor de partid; 6. Legătura dintre partidul comunist și partidul social-democrat¹⁴.

Organele de urmărire horthyste au folosit în decursul cercetărilor și anchetelor mărturia Iulianei Szabó în combinație cu aplicarea unor torturi necruțătoare, vizînd distrugerea morală a rezistenței eroice a comuniștilor. Szabó Iuliana a condus detectivii din oraș în oraș, din casă în casă, fiind arestați astfel și comuniști în casa cărora ea a umblat cîndva, dar ale căror nume nu îi erau cunoscute. Ulterior, cu ocazia confruntărilor și proceselor, Szabó Iuliana, în mod cinic și pînă la cele mai mici amănunte, a declarat totul despre comuniști, completîndu-și mărturia cu declarații false, provocatoare¹⁵. În decursul cercetărilor deschise și al anchetelor menite să furnizeze „dovezi”, organele represive horthyste au folosit cele mai bestiale metode de interogatoriu. Drept urmare, mai mulți deținuți politici s-au ales cu invalidități pentru totdeauna, ori și-au pierdut viața. Este, de pildă, cazul luptătorului comunist Wiedner Mór din Cluj, care în urma torturii bestiale a organelor de oprimare horthyste a murit în lagărul de concentrare de la Someșeni (lîngă Cluj). Un alt luptător comunist, presupusul redactor al manifestului „Maramureșul Roșu”, declara ulterior: „După ce m-au culcat pe o bancă legîndu-mi mîinile și picioarele, au început să mă bată cu un băț de cauciuc. Tortura aceasta a durat cca 20—25 minute. După ce m-au dezlegat, mi-au luat pantofii, i-au așezat în mijlocul camerei, trăgînd cu o cretă un cerc în jurul lor, apoi m-au obligat ca, sprijinindu-mă pe degete, în patru labe, să fug pe linia desenată. Cînd au văzut că nu fug destul de repede, au început să mă bată. Forma aceasta de tortură ei au numit-o „dansul ursului”. M-au obligat să tot fug în jurul pantofilor pînă am leșinat. M-au lăsat 5—6 minute pe pămînt, apoi m-au obligat să continui fuga. Tortura aceasta a durat cca 2—2½ ore”.

Pe lîngă variatele metode de tortură fizică, organele represive horthyste au folosit și alte metode — mult mai viclene. Printre altele, au recurs la provocări politice. Pentru demoralizarea arestaților cu sistem nervos mai slab, au elogiât ofensivele germane din iulie-august-septembrie 1941. Aduceau mereu la cunoștința arestaților comunicatele de război publicate în ziarele vremii, arătînd că peste cîteva săptămîni „vom fi la Moscova și vom extirpa comunismul din întreaga Europă”. Anchetatorii au recurs adesea la evocarea sentimentului național și a patriotismului, mai ales în cazul arestaților de origine mic-burgheză, cu accentuate sentimente național-maghiare.

Cu toate că comuniștii încă liberi, aflînd de arestări, au distrus ori au ascuns majoritatea însemnărilor secrete, confidențiale, majoritatea manifestelor, ziarelor și cărților, cu ocazia perchezițiilor o parte dintre acestea a ajuns în mîna detectivilor, furnizîndu-le destule dovezi concrete. De exemplu, la Berényi Ernő din Cluj s-a găsit tipografia rotativă a Secretariatului P.C. din nordul Transilvaniei împreună cu literele de plumb. Organele de urmărire au confiscat întreaga instalație a tipografiei ilegale și mobilierul aparținător (mese, scaune, dulapuri, pat). În altă parte s-au găsit cele două șapirografe și mașina de scris ale Secretariatului Regional, mașina de scris a Secretariatului Regional U.T.C., mașinile de scris ale Comitetelor Regionale Someș, Mureș, ale conducerilor locale din Sighetul Marmației și Reghin. Conducătorii mișcării comuniste din nordul Transilvaniei — se arăta în raportul-sinteză al Comandamentului Central de Urmărire al Jandarmeriei —, cu ajutorul mijloacelor tehnice

¹⁴ Kohn Hillel, *manuscrisul citat*, p. 22.

¹⁵ *Idem*, p. 10.

mai sus înșirate, au editat o serie de broșuri ilegale comuniste, precum și manifeste în limbile română și maghiară. Comitetele bănățene și transilvănene, cu ajutorul tipografiei rotative, au editat lunar caietele de agitație „Lupta de clasă”. Pe coperta acestora au figurat diferite titluri fictive; spre exemplu: nr. VIII din 1940 a avut ca titlu: „Timpuri noi”, de Herczeg Ferenc¹⁶.

În cursul urmăririi secrete, apoi al celei deschise, au ajuns în mîna organelor represive următoarele materiale și manifeste de partid: Manifestul Secretariatului P.C. din nordul Transilvaniei elaborat în colaborare cu Secretariatul Regional în care s-a arătat că proletariatul din nord-estul Transilvaniei, alipit la Ungaria, va continua lupta sub conducerea P.C. din Ungaria. De asemenea au ajuns în mîna lor manifestul „Poporul Transilvănean”, apărut în septembrie 1940 sub semnătura Comitetului Regional Someș al P.C.; manifestul „Proletari din toate țările uniți-vă”, editat la începutul lunii septembrie 1940 de către Comitetul Regional Someș al P.C. și răspîndit la 15 septembrie cu ocazia vizitei la Cluj a lui Horthy Miklós; manifestul „Tineretul muncitor”, editat de Secretariatul P.C. din Ungaria de răsărit, în colaborare cu UTC din nordul Transilvaniei, difuzat la începutul lunii noiembrie; manifestul „Către toți oamenii cinstiți”, elaborat de Secretariatul Regional din nordul Transilvaniei al Frontului de Ajutorare și Solidaritate, în colaborare cu Ajutorul Roșu, în decembrie 1940; manifestul în limba română „Agricultori și muncitori uniți-vă”, editat și difuzat de Comitetul Regional Cluj al P.C. în ianuarie și februarie 1941; manifestul „Proletari din lumea întreagă uniți-vă”, editat tot de Comitetul Raional Cluj al P.C., în ianuarie 1941; „Jos cu războiul” și „Tovarăși muncitori oprimați”, semnat de Comitetul Raional Mureș al Secretariatului Regional din nordul Transilvaniei al P.C., difuzate în Secuime. Organele represive horthyste au mai găsit și au confiscat următoarele ziare: numărul din ianuarie 1941 al publicației Secretariatului Regional din nordul Transilvaniei al Frontului de Ajutorare și Solidaritate; numerele din ianuarie-februarie, aprilie 1941 ale ziarului „Maramureșul Roșu” editat și difuzat începînd din februarie 1941¹⁷ de către Secretariatul Județean din Maramureș al P.C. „În decursul urmăririlor deschise — arată raportul-sinteză citat — alături de mijloacele tehnice și manifeste-broșuri, au fost confiscate numeroase cărți, caiete și însemnări comuniste, precum și suma de 1340 pengő 50 fileri. Toate acestea au slujit scopurilor mișcării ilegale comuniste”¹⁸.

Metodele de anchetă folosite în decursul cercetărilor deschise, operarea cu dovezi concrete, confiscate, confruntarea arestaților, teama, au pus la grea încercare rezistența fizică și psihică, precum și convingerea ideologică-politică a arestaților. Unii, nesuportînd torturile fizice și psihice, au divulgat adesea și date importante; alții, mai slabi, au devenit trădători. Majoritatea arestaților au suportat însă eroic grelele încercări. Aceștia nu și-au renegat ideile și concepțiile politice. Comportarea curajoasă și inteligentă a acestora, mai experimentați, a avut un efect pozitiv asupra comportării tovarășilor lor. Comuniștii căliți în luptele de clasă au simțit și în această situație grea că aparțin aceleiași armate și în aceste vremuri singeroase nu sînt singuri. Urmărirea deschisă, cu o durată de 11 săptămîni, a suferit un eșec politic. Organele represive horthyste, cu mijloacele lor de tortură și cu folosirea diferitelor manevre, nu au putut scoate declarațiile așteptate de la marea majoritate a arestaților, fapt recunoscut chiar și în raportul-sinteză citat. Iată ce spune raportul-sinteză în această privință: „Cei suspecți cu funcții de răspundere, cu ocazia cercetărilor deschise și în timpul anchetei, s-au străduit să-și prezinte activitatea din cadrul mișcării sub o formă denaturată, diferită de realitate, prezentînd-o într-o nuanță cît mai neînsemnată. În general, au în-

¹⁶ *Raportul-sinteză citat*, p. 24.

¹⁷ *Idem*, p. 24—25.

¹⁸ *Idem*, p. 23.

cercat să-și prezinte activitatea revoluționară ca pe o mișcare burghezo-democratică...”, „Materialul tratativelor de la Moscova nu a putut fi descoperit în întregime, deoarece internații, în spiritul conspirativității, au negat în unison și cu perseverență...”.¹⁹

Cu ocazia cercetărilor nord-transilvănene deschise din 29 iunie — 20 septembrie 1941, organele represive horthyste s-au ocupat de 1210 persoane, dintre care 795 au fost acuzate pe baza paragrafului III al legii privind apărarea securității statului și a orînduirii sociale din martie 1921. Dintre aceștia 139 au fost predați Tribunalului Marelui Stat-Major, fiind acuzați de trădare de patrie, 7 au fost predați Procuraturii Corpului de Armată din Cluj, iar 649 predați judecătoriilor și tribunalelor civile. Restul au fost internați pînă la lămurirea procedurii penale și numai cîțiva puși în libertate. „Menținerea în stare de detenție a internaților — arată raportul-sinteză al Comandamentului Central de Urmărire al Jandarmeriei — pînă la terminarea războiului este absolut necesară, dat fiind faptul că, în caz de punere în libertate, ei și-ar continua activitatea comunistă dovedită în decursul cercetărilor”²⁰.

Urmărirea deschisă din 1941 efectuată pe teritoriul nordului Transilvaniei a luat sfîrșit la 29 septembrie, iar în ziua de 21 procurorul militar al Marelui Stat-Major Honvezi și-a făcut apariția la Cluj. Cuvîntul agenților organelor de presiune horthyste a fost preluat de procurorii și judecătorii militari și civili.

II Procesele victimelor cercetărilor deschise din 1941

Raportul-sinteză al Comandamentului Central de Urmărire al Jandarmeriei, probele materiale confiscate în decursul cercetărilor deschise, procesele verbale de oale mai multe ori falsificate și stoarse cu forța cu ocazia anchetelor au constituit baza rechizitoriilor judecătorești militare și civile prin care s-a început dovedirea „infidelității” acuzaților. Avînd în vedere faptul că rechizitoriile judecătorești, întocmite de către procurori militari sau civili, în esență se aseamănă între ele, vom prezenta sintetic principalele constatări și acuzații cuprinse în acestea:

1) Începînd cu 1920 pe teritoriul Transilvaniei a existat o mișcare comunistă, organizată pe baza principiului organizatoric teritorial, care a acționat în spiritul marxism-leninismului;

2) Scopul acestei mișcări și organizări, care și-a continuat activitatea și după Dictatul de la Viena, a fost: nimicirea cu forța, pe cale revoluționară, a statului și a orînduirii socialiste existente; iar în cazul în speță, cu ajutorul trupelor sovietice în ofensivă, după care ar urma instaurarea societății bazate pe dominația exclusivă a proletariatului;

3) Organizarea, conspirarea și acțiunile mișcării au decurs în totală conformitate cu dispozițiunile Cominternului. Ea a cuprins mișcarea adulților și a tineretului, s-a folosit de mișcările naționale, iar pentru sprijinirea persoanelor ajunse în situație grea, a creat organizația „Ajutorul Roșu”;

4) Legătura dintre diferitele organizații, cu conducerea lor centrală, structura organului superior și a organelor inferioare, dovedesc caracterul organizat și conștient al mișcării, a cărei activitate s-a desfășurat atît pe linie politică, cît și socială și economică. Acest caracter al ei rezultă și din dispozițiunile date imediat după întoarcerea delegației trimise la Moscova;

5) Unul dintre punctele cele mai importante ale dispozițiunilor date de Comintern a fost concentrarea muncitorimii industriale în Partidul Social-Democrat și sindicate, în cadrul

¹⁹ *Raportul-sinteză citat*, p. 6, 26 și 27.

²⁰ *Idem*, p. 3—4.

căroră funcțiile de conducere să fie deținute de membrii partidului comunist; influențarea acestora, pentru ca, după terminarea războiului prin victoria trupelor sovietice, Partidul Social-Democrat, care va ajunge la putere pe cale revoluționară, sub conducerea comuniștilor, să răstoarne orînduirea naționalistă și să instaureze dictatura proletariatului;

6) Pentru realizarea scopului sus-menționat, s-a desfășurat o amplă muncă de agitație în rîndurile acelor muncitori transilvăneni și împotriva conducătorilor lor care nu s-au înscris în Partidul Social-Democrat și nici în sindicate, ci în alte organizații, mai ales în Centrul Național de Muncă, pentru scoaterea muncitorimii din atmosfera patriotică și transpunerea ei pe un teren favorabil, pe cel al sindicatelor social-democrate bazate pe internaționalism;

7) Pentru atingerea scopului final, s-a recurs la metodele cele mai oportune și eficiente: la dezvoltarea și intensificarea atmosferei revoluționare generale, la agitarea — prin toate mijloacele posibile — a populației transilvănene, la intensificarea nemulțumirii față de orînduirea de stat și socială existentă;

8) S-a urmărit în mod special cîștigarea naționalității române. Realizarea acestui lucru, în anii de după Dictatul de la Viena, s-a preconizat prin formarea *Comitetului Revoluționar Național Român*;

9) Pentru stimularea urii față de sistemul social existent și față de clasele dominante, au încercat să folosească lucrările scriitorilor denumiți „cercetători ai satului” și revistele „Szabad Szó”, „Kelet népe”, redactate de aceștia.

10) În scopul organizării populației sătești s-a inițiat formarea „Sindicatului muncitorilor agrari”, respectiv a „Sindicatului muncitorilor forestieri”, precum și stabilirea legăturilor cu conducerea pe țară a organelor acestora.

11) Una dintre metodele cele mai însemnate, eficace și periculoase folosite în vederea atingerii scopului final revoluționar — mai cu seamă datorită războiului — a fost elaborarea așa-zisei „linii militare”... Elaborarea acestei linii militare a preconizat pe de o parte trimiterea comuniștilor la organizațiile de partid din localitățile unde erau dizlocate unitățile militare respective precum și obligarea membrilor de partid înrolați, să cîștige încrederea superiorilor, obținerea de grade militare, menținerea continuă a atmosferei de revendicări cu privire la alimentație și tratament medical, agitația neîntreruptă în vederea remedierii neajunsurilor, creșterea influenței asupra camarazilor de luptă, folosirea influenței cîștigate în vederea organizării camarazilor, formarea celulelor de partid în cadrul trupelor de trupă, cîștigarea de partea mișcării a tuturor militarilor și în ultimă instanță a tuturor formațiunilor militare din cadrul forțelor armate. Directivele date de partid au obligat în primul rînd comuniștii în vederea atingerii scopului final revoluționar, ca în caz de război între Ungaria, Germania hitleristă și URSS să refuze lupta, să treacă de partea trupelor sovietice împreună cu tovarășii influențați, chiar cu prețul uciderii superiorilor care ar încerca să-i oprească, apoi împreună cu trupele sovietice să continue lupta împotriva forțelor armate hitleriste și ale aliaților lor.

12) Metoda generală și permanentă a organizației comuniste a fost intensificarea și dezvoltarea nemulțumirii generale și, prin aceasta, crearea unei atmosfere generatoare de revoluție. Forma materializată a acestei metode au constituit-o manifestele, revistele și celelalte materiale de presă, editate pe de o parte de Comitetul Regional Clujean, iar pe de altă parte de unele organe județene și locale cu ajutorul mijloacelor tehnice de tipărire și de multiplicare care le-au stat la dispoziție.

13) „Ajutorul Roșu” nu a fost doar un organ de ajutorare a partidului comunist, ea a contribuit activ și la crearea atmosferei prielnice și la creșterea agitației.

14) Organizația de tineret a mers paralel cu organizația celor adulți, a avut același scop, a folosit aceleași metode și mijloace, a stat sub aceeași conducere centrală, ba mai

mult, unele organe locale ale ambilor au prezentat o legătură și colaborare aproape inseparabilă.

15) Orientarea organizației și-a atins punctul culminant în perioada declanșării războiului împotriva URSS — în lunile mai și iunie 1941. În această perioadă toate organizațiile și toți membrii lor au primit dispoziții detaliate și ferme în vederea atingerii scopului apropiat, prin care membrii de partid înrolați în armată au fost obligați la nesupunere, indisciplină, infidelitate, recurgere — în caz de forță majoră — la crimă, trecerea de partea trupelor sovietice și participarea în colaborare cu ele la lupta împotriva Germaniei hitleriste și aliaților săi, iar membrii neînrolați în armată, la acțiuni distrugătoare, violente, la ascunderea sau distrugerea articolelor de primă necesitate, neîndeplinirea obligațiilor de muncă în vederea slăbirii forței de rezistență a țării, sprijinirea activă a trupelor sovietice așteptate, mai ales a parașutiștilor, pentru atingerea scopului direct revoluționar, pentru schimbarea orânduirii sociale și de stat²¹.

După cum se poate observa, rechizitoriile judecătorești acuzau arestații nu numai pentru activitatea și comportarea lor față de regimul horthysto-fascist, dar și pentru activitatea revoluționară desfășurată înaintea Dictatului de la Viena. În actele de acuzare se sublinia faptul că mișcarea de stînga din nord-estul Transilvaniei, în procesul de luptă împotriva statului și orînduirii sociale existente, a folosit și speculat situația economică grea a țării, iar în privința naționalităților a răspîndit zvonuri necorespunzătoare cu realitatea.

Rechizitoriile au pus un accent deosebit pe așa-zisa „linie militară cu cele 12 puncte” prin care au vrut să dovedească faptul că „comuniștii din Transilvania de nord ar fi primit instrucțiuni de la Moscova în sensul ca, în cazul izbucnirii unui război ungaro-sovietic, să sprijine prin toate mijloacele armata sovietică și să slăbească armata maghiară prin acțiuni de sabotaj și alte mijloace dușmănoase ca: ocrotirea, ajutorarea partizanilor sovietici precum și colaborarea cu aceștia”²².

Scopul principal al rechizitoriilor a fost demonstrarea calității de organizație străină a partidului comunist din nord-estul Transilvaniei, demonstrarea faptului că este un partid care își organizează activitatea în conformitate cu dispozițiunile Cominternului în vederea răsturnării, cu ajutorul armatei sovietice, a orînduirii sociale existente și instaurării dominației muncitorilor și țăranilor săraci: a dictaturii proletarietului.

Scurt timp după încheierea cercetărilor deschise, organele represive horthyste, cu ajutorul procedurii penale și al organelor de procuratură, au încercat aplicarea procedurii marțiale împotriva lui Kohn Hillel și Rácz Gyula — secretari ai Comitetului Regional de partid din nord-estul Transilvaniei — cu scopul de a-i condamna cît mai curînd posibil la moarte²³. La Cluj procedura marțială nu s-a putut însă aplica din cauze judiciare²⁴ și politice. Exe-

²¹ *A kolozsvári királyi ügyészségtől. 6541/23. K.ü. 1941* (De la Procuratura Regală din Cluj), în Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. C 368, p. 86—101.

²² Kohn Hillel, *Istoricul procesului de la Vác. Din amintirile mele*, la I.S.I.S.P., sectorul Cluj, p. 1.

²³ Conform comunicării soției lui Rácz Gyula, călăul și ostaticii săi au și sosit la Cluj, ca după darea sentinței capitale să treacă, eventual de îndată, la execuție (Kohn Hillel, *manuscrisul cit.*).

²⁴ Procurorul militar l-a interogat pe Dr. Kohn Hillel mai ales în legătură cu o scrisoare trimisă la Moscova. Dacă Kohn Hillel ar fi recunoscut în cursul anchetei că a trimis scrisoarea la Moscova la 1 iulie 1941 sau după aceeași dată, atunci nici el, nici Rácz Gyula nu ar fi scăpat de pedeapsa capitală, pe care o prevedea legea marțială intrată în vigoare la 1 iulie 1941 împotriva mișcării comuniste. Kohn Hillel însă a susținut cu toată tăria și a persistat a susține că scrisoarea a fost scrisă înainte de 1 iulie. În conformitate cu legea citată, dacă cazul nu a fost predat Procuraturii în 24 sau 48 de ore după descoperire, procurorul nu mai putea dispune predarea cazului Curții marțiale. În asemenea situație, cazul descoperit era transferat instanței civile sau militare obișnuite.

cutarea celor doi conducători comuniști bine cunoscuți, aplicându-se procedura marțială, ar fi determinat indignarea nu numai în cadrul cercurilor democratice din țară, ci și în cele progresiste de peste hotare. Un asemenea risc nu și-au putut asuma organele represive horthyste în lipsa unor dovezi și probe de inculpare concludente. Mai târziu, în octombrie 1941, organele represive au încercat din nou aducerea lui Kohn Hillel și a tovarășilor săi celor mai apropiați în fața curții marțiale, de data aceasta la Budapesta. Cu ocazia aceasta șeful M.St.M. a vrut să folosească împotriva conducătorilor comuniști declarația lui Molnár Elekes János, dată „DEF”-ului în Acățari și falsificată conform obiceiului organelor represive horthyste. Această „declarație” arăta printre altele că la întrunirea de la Singeorgiu de Pădure din iunie 1941, Kohn Hillel ar fi trasat sarcini militare și i-a promis lui Molnár Elekes János că în cazul izbucnirii războiului sovieto-maghiar va trimite materiale explozive pentru a fi folosite la sabotaje. În acest sens, Molnár Elekes János, pentru punerea în aplicare a acțiunilor de sabotaj, ar fi trebuit să organizeze un grup de acțiune din rândul muncitorilor din Valea Mureșului²⁵.

Această tentativă a organelor represive horthyste a eșuat din nou în lipsa a suficiente probe de culpabilitate și dată fiind schimbarea situației operațiunilor militare de pe frontul antisovietic (înfringerile de la Rostov, Briansk și Viasma, suferite de trupele hitleriste). La 30 decembrie 1941, Kohn Hillel și tovarășii săi au fost transportați la închisoarea Vác de pe fosta cale Margit din Budapesta.

Din șirul proceselor „monstru” ale comuniștilor nord-transilvăneni, primul a fost procesul celor „116”, ținut între 10—13 martie 1942 în sala mare a închisorii Vác, în fața Tribunalului Militar al Marelui Stat-Major. Acest proces al celor mai grav acuzați s-a organizat pe baza legii de trădare a patriei din 1939 și în cursul procesului s-a aplicat procedura militară valabilă în timp de război (îngreunarea apărării, procedură accelerată etc.). Procesul s-a ținut cu ușile închise, excluzând orice publicitate și informare. La proces au putut participa numai membrii Tribunalului Militar, apărarea și garda.

Procesul a început prin citirea listei și controlul prezenței acuzaților. A urmat expunerea rechizitoriului de către procurorul militar, apoi acuzații au fost conduși afară, rămânând în sală numai acuzatul nr. 1: dr. Kohn Hillel. În răspunsul său dat președintelui Procuraturii Militare, dr. Kohn Hillel a spus printre altele: „am înțeles acuzarea, dar nu mă simt vinovat, nu-mi regret faptele, mă declar comunist din convingere, iar pentru faptele mele îmi asum răspunderea în fața Internaționalei Comuniste”. În continuare, Kohn Hillel a accentuat: organizațiile comuniste nord-transilvănene nu numai că nu au desfășurat o activitate antinațională sau antipatriotică, ci dimpotrivă, au luptat pentru independența țării, pentru pace, libertatea națională a poporului, împotriva războiului antisovietic²⁶. După interogarea lui Kohn Hillel, au fost readuși în sală rînd pe rînd ceilalți acuzați. Cu excepția a 1—2 persoane, acuzații și-au revocat mărturiile date „DEF”-ului, declarînd că au semnat procesele verbale numai sub influența insuportabilelor torturi fizice și psihice. Acuzații și-au subliniat nevinovăția, negînd faptul că ar fi desfășurat vreo activitate ilegală, deoarece la 1 martie 1941 P.C. din nordul Transilvaniei s-a dizolvat, susținînd că au luptat pentru pace și pentru independența țării²⁷.

²⁵ Kohn Hillel, *Istoricul procesului de la Vác. Din amintirile mele personale*, p. 3—4.

²⁶ *Idem*, p. 10.

²⁷ La 1 martie 1941 a venit la Cluj Schönherz Zoltán, care, pe baza hotărîrii secretariatului central al P.C. din Ungaria, a comunicat dizolvarea organizației nord-transilvănene a P.C. din cauza conspirației defectuoase. Dar dizolvarea P.C. din nordul Transilvaniei s-a făcut cu scopul reorganizării ei pe baze conspirative bune. Pe baza hotărîrii a fost dizolvat și secretariatul regional nord-transilvănean.

Primului proces al comuniștilor nord-transilvăneni i-a fost caracteristic faptul că toți acuzații, treptat, au devenit acuzatori ai organelor represive horthyste. În cursul desfășurării procesului, au izbucnit numeroase incidente între acuzatori și acuzați, fapt ce la un moment dat l-a determinat pe procuror să declare: „dacă și în continuare va merge așa [se referea la desfășurarea procesului — n.n.], în curînd ne vom putea schimba locurile; noi vom ajunge pe banca acuzaților, iar voi acuzați la masa președintelui”²⁸. Sub influența atmosferei create în perioada procesului, precum și pentru a pune capăt incidentelor, președintele Tribunalului Militar a trebuit să renunțe la interogarea martorului principal Szabó Iuliana, care ar fi avut sarcina de a arunca asupra acuzaților „dreptatea”, adică existența „dispozițiilor de război” (lucru care mai târziu, la procesele civile din Budapesta și Cluj s-a și făcut). Cealaltă surpriză a stîrnit-o declarația lui Molnár Elekes János, care și-a revocat declarațiile anterioare date cu ocazia cercetărilor deschise în legătură cu „dispozițiunile de război”, parașutiștii sovietici și materialele explozive²⁹. În felul acesta, a eșuat tentativa procuraturii militare a M.St.M., în vederea compromiterii organizației comuniste nord-transilvănene și a bravilor săi luptători, folosind ajutorul trădătorilor. Comportarea de neclintit a principalilor acuzați comuniști, precum și falimentul evident al manevrelor organelor de represiune horthyste au făcut imposibilă condamnarea la moarte a principalilor conducători comuniști nord-transilvăneni. Șeful Marelui Stat-Major i-a condamnat pe dr. Kohn Hillel și Molnár Elekes János la închisoare pe viață, iar pe ceilalți acuzați la muncă silnică pe 15 ani sau mai puțin.

Lanțul proceselor intentate comuniștilor nord-transilvăneni, luptători de frunte ai forțelor democratice pentru drepturi civile și libertăți, pace și împotriva asupririi naționale și sociale, a continuat în cursul anului 1943. Între 8 ianuarie și 12 februarie 1943, la Budapesta, în fața „instanței speciale” a Tribunalului din Cluj, s-a desfășurat procesul unui alt grup de comuniști nord-transilvăneni arestați în 1941. La dezbaterile procesului s-a căutat ca comuniștii din nord-estul Transilvaniei să fie înfierăți cu acuzația de antipatriotism și, prin aplicarea unor pedepse grele, masele să fie îndepărtate de la drumul lor democratic, pe care ele păreau deja gata să-l urmeze. De aceea, prin pedepsele pronunțate în 12 februarie 1943 la Tribunalul zonal Budapesta, chiar și numai „acuzații principali” fură condamnați la peste 70 ani de închisoare. După uvertura proceselor „monstru”, și conform acesteia, între 24 februarie — 5 mai 1943 s-a deschis procedura penală împotriva a 664 comuniști maghiari, români și de alte naționalități, arestați în județele Mureș, Odorhei, Cluj, Satu Mare, Bihor, Sălaj etc. Pornind de la principiul că aducerea în fața instanței a celor 664 patrioți slujește mai bine, „mai eficace”, înfricoșării forțelor politice luptătoare pentru pace și independență și „prelucrării” maselor populare, s-a hotărît ținerea următoarelor procese în orașele mai mari din nord-estul Transilvaniei: la Cluj, Tîrgu-Mureș și Satu Mare, în fața așa-numitului „Consiliu al celor cinci” de pe lîngă Tribunalele din localitățile respective. Astfel, începînd din 24 februarie 1943, în fața „Consiliului celor cinci” al Tribunalului din Cluj, în decurs de 4 săptămîni s-a desfășurat procesul celor 119 arestați din Cluj, Dej și Bistrița. Acuzații, învinuiți că „răscolesc revendicări naționale inexistente, ascut greaua situație economică”, în conformitate cu directivele primite de la organele centrale de reprimare horthyste au fost condamnați la ani grei de detențiune. Sentința a fost pronunțată în ziua de 20 martie 1943.

²⁸ Kohn Hillel, *Istoricul procesului de la Vác. Din amintirile mele personale*, p. 12.

²⁹ Schimbarea comportării lui Molnár Elekes János s-a datorat tovarășului său de celulă Rácz Gyula, care, în zilele premergătoare procesului, a reușit să-l determine pe Molnár să-și revocă mănturia falsă și în felul acesta să-i salveze de pedeapsa capitală pe tovarășii săi, dar și pe sine însuși.

Între 30 martie — 22 aprilie 1943, la Tribunalul din Tîrgu-Mureș s-a judecat procesul a 186 de comuniști, din județele Mureș—Turda, Ciuc, Trei—Scaune și Odorhei, unde de asemenea s-au aplicat cu sfințenie directivele centrale.

Aceleași principii au stat la baza procesului celor 169 de acuzați din județele Satu Mare, Sălaj și Bihor, care s-a desfășurat la Satu Mare, în perioada 5—26 mai 1943³⁰.

Ultimele 2 grupuri ale arestaților, cu ocazia cercetărilor deschise din 1941, au fost aduse în fața instanței de judecată la Sighet, în iulie 1943, și la Cluj, în octombrie 1943.

La aceste procese, ca și anterior în fața Tribunalului Militar al M.St.M. de la Vác, majoritatea acuzaților au negat declarațiile date sub presiunea aplicării unor metode de anchetă brutale. Apărarea și menținerea poziției ferme a arestaților în cele mai multe cazuri a fost mult îngreunată, adesea făcută imposibilă, datorită trădării Iulianei Szabó³¹. „La 26 ianuarie 1943 — sublinia ulterior Kohn Hillel — am fost transportat la Budapesta ca să fiu audiat în procesul Szabó Iuliana și Nemes József. Cu această ocazie am declarat ca nul procesul-verbal întocmit cu prilejul anchetelor de la Someșeni, referindu-mă la tortura la care am fost supus. Cu ocazia confruntării mele cu Szabó Iuliana, am determinat-o să recunoască faptul că anchetatorul bestial al organelor represive a vrut să mă determine cu pistolul în mână să dezvălui locul arhivei centrale a partidului”³².

Martorii principali ai proceselor anticomuniste, în afară de Szabó Iuliana, au fost conducătorii cercetărilor, ai anchetelor: ofițeri, ofițeri de jandarmenie, polițiști și detectivi. La procesele desfășurate și mai ales la procesul principal acuzații au luat apărarea Partidului Comunist, a Internaționalei Comuniste și a mișcărilor revoluționare antifasciste. Majoritatea acuzaților nu numai că s-au apărat, ci au combătut cu tărie acea politică care datorită războiului antisovietic a creat țării greutăți imense, au apărat alianța naționalităților din Transilvania și au atras atenția asupra sfârșitului tragic previzibil al războiului dus împotriva U.R.S.S.

Problemele de competență ale proceselor — în special ale procesului principal — au fost: cazul delegației trimise în U.R.S.S. și cazul „liniei militare”. Prin aceste două capete de acuzare Tribunalele horthyste au încercat să compromită mișcarea revoluționară și să demonstreze o pretinsă activitate de trădare a patriei, dusă de comuniști. Însă marea majoritate a luptătorilor comuniști a refuzat categoric și a dezmințit cu succes învinuirile înșirate de procurori și de „martorii” acuzării. Astfel unul dintre membrii delegației trimise la Moscova a declarat cu fermitate că partidul comunist și mișcarea comunistă a ținut și ține cont întotdeauna de interesele poporului, lucru pe care l-a constatat și la Moscova. A arătat că toți aceia cu care a stat de vorbă ca persoană particulară la Moscova au fost de părere: „...între Ungaria și URSS trebuie create relații bune de colaborare; Uniunea Sovietică nu are nici o pretenție față de Ungaria și prin restituirea steagurilor maghiare din 1848³³ a vrut să-și exprime respectul față de sentimentele de libertate ale popoarelor din Ungaria...”³⁴.

³⁰ Szabad Szó, din 30 și 31 martie, 17 și 23 aprilie 1943; Ellenzék, din 17 și 28 februarie, 19 martie 1943; Népszava, din 21 martie 1943.

³¹ Arhiva Institutului de istorie a partidului, Budapesta, 651 f. II. cs. Proces-verbal încheiat la procesul principal, p. 425; cf. Hollós Ervin, op. cit., p. 284.

³² Kohn Hillel, Căderea din 1941 (Someșeni), p. 125—126.

³³ Atunci când muncitorii Budapestei au organizat manifestația din 24 martie 1941, salutând preluarea steagurilor și demonstrând pentru prietenia maghiaro-sovietică, totodată au luat poziție și alături de solidaritatea popoarelor și egalitatea în drepturi a naționalităților

³⁴ Arhiva Institutului de istorie a partidului, 651 f. II. cs. Proces verbal, p. 402/409; cf. Hollós Ervin, op. cit., p. 285.

În scopul propagandei antisovietice, al intimidării mișcărilor de stînga și al influențării opiniei publice, organele horthyste au dat publicității o parte din materialele proceselor anti-comuniste nord-transilvănene. Iată ce scria cotidianul clujean „Ellenzék” (Opoziția) în ziua de 12 noiembrie 1943, cu ocazia încheierii celui de al doilea proces anticomunist clujean: „Sentința în procesul comuniștilor nord-transilvăneni. Tribunalul a aplicat pedepse cu închisoare și temniță grea. Zece acuzați au fost achitați de culpă și consecințele ei. Cluj, 12 noiembrie. »Consiliul celor cinci« al Tribunalului clujean a pronunțat ieri sentința în procesul comunist nord-transilvănean. După cum v-am informat, cazul acuzaților în restanță față de cele 5 procese comuniste nord-transilvănene care au avut loc pînă acum a fost dezbătut în cursul săptămînilor trecute de Consiliul special al celor cinci de pe lîngă Tribunal... Dintre cei peste 100 de acuzați citați în fața Tribunalului, s-au prezentat și au fost judecați 66, din care 4 au fost scutiți de acuzații de către reprezentantul acuzării... instanța oprind procedura penală față de aceștia. La pronunțarea sentinței de ieri, asupra celor 62 de acuzați, nu s-a prezentat Bojan Pavel, de profesie lăcătuș, domiciliat în Cluj, str. Helsinki 21, pentru care Tribunalul a eliberat ordinul de urmărire și de arestare³⁵. Dintre ceilalți acuzați, 11 au fost condamnați la temniță (2—7 ani), unul la închisoare (1 an și 6 luni), 36 la închisoare corecțională (5 luni — 2 ani), 2 la amendă (cîte 100 pengő) și un minor la închisoare corecțională (1 an și 6 luni), 10 acuzați fiind achitați de acuzație și urmările ei... Pentru justificarea sentinței instanța de judecată a prezentat gradul de vinovăție al acuzaților, care... s-au organizat în celule comuniste, au desfășurat o activitate comunistă pe care au continuat-o și după cel de-al doilea Dictat de la Viena, pînă la descoperirea lor de către oficialități” (pag. 2).

În asemenea împrejurări s-au desfășurat procesele militare și civile ale comuniștilor nord-transilvăneni arestați în vara anului 1941 și condamnați la privarea de libertate „pentru că în perioada domniei boierilor români au luptat pentru libertate, bunăstare, pămînt și pîine, pentru că se presupune că și în lumea nouă... transilvănenii vor lupta pentru libertate și împotriva lui Horthy, ceea ce ar stîngheri expansiunea fascistilor germani pe teritoriul Transilvaniei”³⁶. Cercetările deschise din 1941 și procesele comuniste care le-au urmat și-au atins într-o anumită măsură scopul dorit de regizorii lor; au încetinit cristalizarea procesului mișcării de independență și au contribuit la frînarea dezvoltării acțiunilor antifasciste pe teritoriul nord-estului Transilvaniei.

III Un nou val de arestări pe teritoriul nord-estului Transilvaniei

Prin campania împotriva antifasciștilor din 1941 și prin lanțul proceselor anticomuniste ce au urmat, organele represive horthyste au putut vremelnic paraliza, dar n-au reușit să și „lichideze” mișcarea de stînga din nord-estul Transilvaniei, lucru de altfel recunoscut și în raportul-sinteză al Comandamentului Central de Urmărire al Jandarmeriei. „Încă în perioada cercetărilor au ieșit la iveală date — se poate citi în raportul-sinteză — care dovedesc că urmărirea nu au anihilat total mișcarea comunistă, întrucît sub conducerea celor aflați în

³⁵ La procesul celor „66” clujeni, Pavel Bojan a fost acuzat pe baza alin. a) al paragrafului I al legii III/1921, în conformitate cu care „el ar fi desfășurat activitate pentru schimbarea cu forța a statului și orînduirii”, dat fiind faptul că Dr. Kohn Hillel l-a însărcinat cu organizarea liniei naționale române și concomitent a devenit conducătorul Comitetului Național — Revoluționar; în același timp, de la Kohn Hillel a primit directive conform cărora țărani și muncitorii români să fie organizați pe baze confesionale și bisericești, pe de altă parte cooperatiste și, în sfîrșit, în cadrul sindicatelor legale. La 12 noiembrie 1943, Pavel Bojan a trecut granița la Feleac, refugiindu-se în România.

³⁶ Kertész Rezső, Erdély (Ardealul), în revista Igaz Szó din 7 septembrie 1943.

illegalitate a luat naștere o mișcare nouă. Această mișcare continuă se bazează pe de o parte pe cea de a doua garnitură ilegală, iar pe de altă parte pe ilegaliști și pe organizații rămase încă nedescoperite³⁷.

Cu toate că cercetările deschise din 1941 și evenimentele dramatice care le-au urmat au furnizat organelor represive horthyste o serie de date, pe baza cărora acestea au dat o lovitură însemnată mișcării, o parte din organizații nu puteau fi descoperite; mai mulți conducători s-au retras în ilegalitate evitându-și arestarea și au fost salvate și unele poziții legale ale partidului. În felul acesta din toamna anului 1941 a reinceput concentrarea forțelor revoluționare, reînvierea organizațiilor.

În timp ce comuniștii arestați duceau în închisoare și în fața tribunalelor o luptă eroică, Józsa Béla și alții au trecut la sudarea firelor organizatorice rupte. În urma activității lor, încetul cu încetul, aparatul Partidului Comunist și întreaga mișcare de stînga s-a regenerat. Ședința de reorganizare a Secretariatului Regional din nordul Transilvaniei paralizată în urma arestărilor în masă din 1941 s-a ținut în luna ianuarie 1943, la Cluj. Această ședință, precum și ședințele următoare ale Secretariatului Regional, au avut un rol determinant în elaborarea liniei specifice nord-transilvănene a Partidului Comunist. Apreciind situația politică și militară generală, Secretariatul Regional sublinia: în fața comuniștilor din nordul Transilvaniei se ridică sarcina lămuririi maselor în sensul că Hitler șantajează cu problema Transilvaniei atât Ungaria, cât și România. Fasciștii germani, în scopul stoarcerii din partea ambelor țări a cât mai considerabile resurse umane și materiale, promet Transilvania ungurilor și românilor deopotrivă. În conformitate cu această linie politică a partidului, manifestul în limba maghiară și limba română al Secretariatului reorganizat, răspîndit în lunile ianuarie—februarie 1943, informa opinia publică din nord-estul Transilvaniei în sensul că prăbușirea dominației hitleriste va atrage după sine înmormîntarea și a aliaților axei; tocmai de aceea, singura cale a păcii este: relații bune cu URSS, care și-a asumat partea leului în nimicirea nazismului; lupta împotriva politicii de pieire a țării promovată de Kállay și colaboratorii săi³⁸.

Analizînd schimbările survenite în opinia populației, Secretariatul Regional a dezbătut posibilitatea grupării forțelor democratice. La ședința din ianuarie a Secretariatului, precum și în manifestul citat, a fost formulată în mod concret ideea concentrării forțelor antifasciste. Pe stindardul de luptă al acestei largi alianțe democratice — se sublinia în manifest — va trebui scrisă revendicarea îndeplinirii imediate a păcii separate, a realizării independenței militare, a guvernului național, a drepturilor sociale, a egalității în fața legii, a constituției uzinale, a drepturilor naționale și a reformei agrare³⁹.

Cu ocazia dezbaterii problemelor organizatorice, Secretariatul Regional a luat în evidență forțele disponibile în uzinele clujene, în cadrul Partidului Social-Democrat, în sindicate, în orașele și satele nord-transilvănene și a luat măsuri pentru sprijinirea membrilor Secretariatului și activiștilor aflați în ilegalitate. Józsa Béla a inițiat reorganizarea aparatului tehnic al partidului, a făcut rost de mașini de scris — dintre care și o mașină de scris pentru redactarea manifestelor în limba română — și a asigurat locuințe ilegale care să facă posibilă desfășurarea nestîngerită a muncii de partid.

După reînființarea Secretariatului Regional a început reînvierea organizațiilor de partid paralizate, îndeplinirea practică a concentrării tuturor forțelor democratice. În vederea realizării frontului unic antifascist, partidul comunist a acordat o atenție deosebită activității desfășurate în Partidul Social-Democrat, în mișcarea sindicală și în Partidul Independent al Mici-

³⁷ *Raportul-sinteză citat*, p. 27.

³⁸ Csátári Dániel, *Elő hagyományok — élő nemzetköziség (Tradiții vii — internaționalism viu)*, în *Párttörténeti Közlemények*, nr. 3, din august 1968, p. 50.

³⁹ *Idem*, p. 51, 52.

lor Producători. Ca un exponent spiritual al politicii de front popular antifascist, din inițiativa lui Józsa Béla a apărut la Cluj lucrarea *48-as Erdély* („Transilvania pașoptistă”). Redactorii cărții, în mod caracteristic, au ales drept motto următoarea frază din Declarația de la Brașov a lui Iosif Bem: „Unguri, sași, români, dați-vă frățește mâna, eliminați orice ură națională și veți fi fericiți!”

Secretariatul Regional din nordul Transilvaniei s-a ocupat în mod special de atragerea maselor populare românești și încadrarea lor în frontul comun de luptă. În acest scop încă în ianuarie 1943 Secretariatul Regional a făcut pași în direcția înființării unei organizații democratice românești legale. Astfel, delegații Secretariatului, precum și prof. Teofil Vescan jun., Mihail Pop și Nicolae Pojghi, studenți în medicină, au participat la o consfătuire comună, unde s-a hotărât depistarea acelor democrați români, cu care s-ar putea înființa o organizație românească luptătoare pentru egalitatea în drepturi. Munca de organizare a și început, având loc stabilirea contactelor, mai ales în cercurile intelectuale clujene și în rândurile țăranilor organizați în cooperative. Tot mai mulți români s-au raliat activității comune chiar și din rândurile acelor pe care politica de pasivitate i-a ținut pînă atunci de o parte⁴⁰.

În timp ce partidul comunist se afla în plină activitate pentru unirea într-un front comun de luptă a tuturor forțelor democratice, antifasciste, a avut loc în vara anului 1943 autodizolvarea Cominternului, motiv pentru care, „ca să ușureze constituirea unei unități naționale largi și combative”, locul Partidului Comunist din Ungaria a fost preluat de Partidul Păcii. Sarcina de mare răspundere de a conduce acțiunea de făurire a organizațiilor noului partid pe teritoriul răpit vremelnice României i-a revenit militanților comunisti Józsa Béla.

Datorită muncii pline de abnegație a comuniștilor și a celorlalți antifasciști conduși de Secretariatul regional al Partidului Păcii, cu toate mijloacele și metodele teroriste folosite de fascismul horthyst aliat cu nazismul german, în a doua jumătate a anului 1943 pe teritoriul nordului Transilvaniei a început să se simtă din nou prezența acelor forțe progresiste care în cazul unor împrejurări politice corespunzătoare ar fi putut deveni sprijinul unei schimbări radicale. Din această cauză guvernul dispune lichidarea Partidului Păcii, organizator și îndrumător al mișcării democratice nord-transilvănene în curs de dezvoltare și întărire politică. În felul acesta în septembrie 1943 se reiau urmărirea deschise pe teritoriul nord-estului Transilvaniei⁴¹.

De această dată conducerea urmărilor deschise nord-transilvănene a fost încredințată unui maior de jandarmerie comandant al unei subdiviziuni de jandarmerie, dar dirijarea lor în practică a revenit și acum conducătorilor cercetărilor deschise din 1941. Sub conducerea lor, detectivii subunității de urmărire a jandarmeriei clujene s-au deplasat la Someșeni, instalându-se în faimoasa incintă a interogatoriilor din 1941, din cazarma artileriei. Cu primele arestări clujene, organele represive nu au ajuns pînă în centrul mișcării⁴². Mijloacele de interogatoriu folosite împotriva arestaților (în general identice celor folosite în 1941) au arătat însă faptul că mercenarii regimului horthyst vor să înainteze spre țintă fără cruțare. În zilele imediat următoare transportării de la Cluj la Soroksár (Ungaria) a primelor victime⁴³,

⁴⁰ *Idem*, p. 72.

⁴¹ Vezi mai detaliat Csátári Dániel, *În vîltoarea vremii. — Relații româno-maghiare între 1940—1945*, p. 316—332.

⁴² Printre arestați erau: Halász Ilona, Grünfeld Ilona, membri ai P.S.D.; Mihály Rózsa, care din 1935 a participat la mișcarea muncitorească.

⁴³ Între 28 aprilie — 30 iulie 1943 la Soroksár, str. Szent László 10 (în vila notarului Bori), organele represive horthyste au desfășurat cercetările deschise nr. 6, iar apoi în toamna anului 1943, cercetările deschise nr. 8.

la 17 și 18 octombrie, detectivii jandarmeriei au arestat 2 membri ai Secretariatului Regional care au fost anchetați la Someșeni prin folosirea aparatului de tratament electric inventat de agentul Juhász István. După acestea, copiii organelor represive i-au asaltat pe antifasciști români și pe militantul social-democrat Jordáky Lajos, de la care au crezut că pot obține informațiile necesare compromiterii Partidului Social-Democrat. În noaptea de 18 spre 19 octombrie au fost arestați: Mihail Pop, Nicolae Pojghi și 2 studenți, iar tânărul Teofil Vescan le-a scăpat⁴⁴. Până la sfârșitul lunii octombrie numărul arestațiilor a crescut considerabil. „De câteva zile, în fabricile și mahalalele clujene se discută cu consternare — scria la 28 octombrie 1943 Józsa Béla, încă în libertate, în scrisoarea adresată lui Mikó Imre, deputat în Parlamentul ungar —, că de la un timp încoace dispar misterios extrem de multe persoane, maghiari, români, evrei deopotrivă. La întrebarea; unde sînt ei, se aduc vorbe despre camera de tortură din Someșeni, unde oamenii sînt torturați cu o barbarie mai înjositoare decît cea din evul mediu. Se vorbește că acești oameni vor pace. Dar pe acest motiv ar putea fi arestată întreaga populație, pentru că nu există țaran, muncitor sau cetățean care să nu dorească pacea!”⁴⁵ Intre timp, la 15 octombrie, a fost arestat Jordáky Lajos, pe care la 8 noiembrie organele represive, sub presiunea politică a opiniei publice, au fost nevoite să îl pună în libertate⁴⁶.

În vederea extinderii urmăririlor deschise și pentru exploatarea posibilităților politice oferite de aceasta, șeful poliției politice îl trimite la Someșeni pe conducătorul unui grup de detectivi, care a preluat dirijarea în continuare a cercetărilor deschise. În conformitate cu dispozițiunile sale, organele represive au continuat arestarea membrilor Partidului Social-Democrat și ai sindicatelor, ținuți deja sub supraveghere. La 9 noiembrie au fost arestați mai mulți muncitori croitori, conducerea sindicatelor și Braun Rózsi, membră în Comitetul clujean al Partidului, însă nu au fost uitați nici comuniștii ținuți sub supraveghere încă din vremea cercetărilor deschise din 1941. La 14 noiembrie 1943, copiii organelor represive horthyste au reușit să-l aresteze pe Józsa Béla, membru al Secretariatului Regional al Partidului Comunist Nord-Transilvănean. Acesta, legat în lanțuri, a fost imediat transportat la Someșeni spre a fi anchetat cu cele mai barbare mijloace. Călăii au făcut totul pentru a scoate de la el numele membrilor Partidului Păcii din nord-estul Transilvaniei. Strădania lor a fost însă zadarnică. Józsa Béla a rezistat neclintit, ca o stîncă, în camera de tortură a copioilor horthyști dornici de răzbunare; nu a trădat Partidul Comunist și nici clasa muncitoare din care se trăgea, a rămas fidel ideilor pentru care și-a sacrificat întreaga viață. Pentru a protesta împotriva metodelor barbare ale anchetatorilor, a intrat în greva foamei. Slăbit și distrus fizicește de torturile bestiale și din cauza grevei foamei, a fost transportat la spital. Acest fapt a adus pentru el încercări noi, și mai grele. Dat fiind faptul că la spital a continuat greva foamei, detectivul Dede Márton a încercat să-i deschidă gura cu ajutorul unei bare de metal, rupîndu-i 2 dinți și rănindu-i grav gingia. Imediat după aceasta, au introdus cu forța în gura lui Józsa Béla un tub de cauciuc care a ajuns în traheea victimei, iar mîncarea vărsată prin tub a pătruns în plămîinii lui. După aceasta, în stare extrem de gravă, tot în lanțuri, l-au dus la Someșeni, crezînd că acolo vor putea stoarce de la el datele sperate. Nădejtile lor fură însă jadarnice. Józsa Béla, care vorbea întotdeauna cu cel mai mare

⁴⁴ Teofil Vescan junior, auzind de arestări, la 23 octombrie 1943, prin Feleac, s-a refugiat în România.

⁴⁵ Scrisoarea unui muncitor anonim (J.B.) către un deputat (M.I.), vezi: Jordáky Lajos, *Józsa Béla*, Politikai Könyvkiadó, București, 1978, p. 223.

⁴⁶ La apelul direct al lui Józsa Béla s-au făcut intervenții pentru eliberarea arestațiilor — la guvern de către reprezentanții Partidului Ardelean în persoana lui Teleki Béla și Demeter Béla; la organele locale: Mikó Imre și Vita Sándor; la prefectul clujean: Bruder Ferenc și Kéthly Anna; la Ministerul de interne: soția lui Jordáky Lajos și Marosán György.

curaj și însuflețire despre lumea nouă care se va naște, care mobiliza cu fermă convingere masele la luptă împotriva asupririi sociale și naționale, a știut să tacă. În stare conștientă sau semiconștientă, a răspuns la întrebarea anchetatorilor doar cu un singur cuvânt: NU! În noaptea de 22 spre 23 noiembrie 1943, în agonie, Józsa Béla a rostit încă o dată câteva cuvinte aproape ininteligibile. A vorbit despre o patrie liberă în care oamenii vor trăi în pace și fericire. „Victoria va fi a noastră... numai a noastră poate fi... numai a noastră” a șoptit sacadat, dar încă perceptibil⁴⁷. Apoi a amuțit, pierzându-și forțele. Inima lui curajoasă și nobilă a încetat să mai bată. În acest fel, călăii organelor represive horthyste l-au exterminat pe acel comunist, pe acel erou al clasei muncitoare care a avut o încredere neclintită în sosirea lumii noi, când „adierile” istoriei vor flutura și deasupra Transilvaniei victoriosul steag al libertății, egalității, frăției, al viitorului mai bun al omenirii — al socialismului.

Cu toate că atitudinea statornică și moartea eroică a lui Józsa Béla a contracara planurile organelor represive horthyste, nu le-a determinat să nu mai continue cercetările deschise cu obișnuitele mijloace. La consfătuirea din 23 noiembrie 1943 a Centrului de Apărare a Statului s-a făcut bilanțul cercetărilor deschise de la Soroksár și Someșeni (la prima fiind arestați 69, iar la cea de a doua 43 de oameni), iar la urmă au dispus extinderea urmăririlor deschise și asupra celorlalte orașe și localități din nord-estul Transilvaniei. De la sfârșitul lui noiembrie 1943 au fost arestate din nou zeci de persoane din Cluj, Oradea, Marghita, Dej, Satu Mare, Baia Mare. Arestările au fost extinse și asupra unor formațiuni militare: Compania 110/5, de unde au fost ridicate mai multe persoane, fiind transportate la Someșeni⁴⁸. Între scopurile vizate cu această ocazie, un loc important l-a ocupat și de această dată problema compromiterii organizațiilor Partidului Social-Democrat. Dovada acestui fapt o constituie arestarea mai multor membri ai Partidului Social-Democrat și a unor conducători de sindicate. Partidul Social-Democrat și mai multe personalități marcante, ca spre exemplu Bajcsy-Zsilinszky Endre, au protestat împotriva acestor noi acțiuni ale organelor represive⁴⁹. În fața revoltei opiniei publice democratice, în unele cazuri organele represive horthyste au fost nevoite să cedeze. Astfel, la 17 decembrie ele au pus-o în libertate pe Józsa Mária (văduva lui Józsa Béla), iar la 23 decembrie pe alți trei arestați, din Oradea și Satu Mare.

Cu toate că, din cea de a doua jumătate a lunii decembrie 1943, Comandamentul a propus încetarea cercetărilor deschise, detectivii mai fac o tentativă de compromitere a Partidului Social-Democrat. La finele lunii ianuarie 1944 ei îl arestează pe Wolf Sándor, secretar al organizației Partidului Social-Democrat din Cluj și continuă urmărirea lui Sütő Lajos, intrat în ilegalitate.

Actul de încheiere a cercetărilor deschise din 1943 pe teritoriul nord-estului Transilvaniei l-a constituit Consfătuirea din 1 februarie 1944 a Centrului de Apărare a Statului, care a constatat că Grupul din Someșeni s-a ocupat de 128 persoane, dintre care 70 au rămas în arestul Grupului⁵⁰.

În continuare, ca și cu ocazia cercetărilor deschise din 1941, procesele verbale de urmărire și celelalte acte de cercetare întocmite de organele represive au fost predate Procuraturii Regale. Procesul, și de această dată, s-a ținut cu ușile închise, fără nici o publici-

⁴⁷ I. Mineu și A. Simion, *Józsa Béla*, București, 1971, p. 83.

⁴⁸ Csátári Dániel, *op. cit.*, p. 329.

⁴⁹ „Nu trebuie... să spun — scria Bajcsy-Zsilinszky Endre lui Jordáky Lajos în scrisoarea din 13 decembrie — ce părere am despre această prigoană, care în mod ciudat e dusă împotriva celor mai buni maghiari. Și eu voi face tot posibilul să se pună capăt cât mai grabnic acestor prigoane.”

⁵⁰ *Magyar szabadságharcosok a fasiszmus ellen (Luptătorii maghiari pentru libertate împotriva fascismului)*, Budapest, 1966, p. 229—230.

tate, pentru că scopul principal nu a fost nici acum informarea politică a opiniei publice, ci nămicierea fizică a comuniștilor și a altor antifasciști.

Prigoana necruțătoare împotriva luptătorilor comuniști și altor antifasciști din nord-estul Transilvaniei nu a putut pune capăt luptelor pe viață și pe moarte dintre „viteji” și *eroi*. În spatele „vitejilor” a stat întregul aparat de represiune al statului horthyst, iar eroii anonimi au avut ca sprijin masele muncitoare, făuritoare ale istoriei și creatoare ale unei lumi noi. Deznodământul luptelor a fost dat de istorie și de data aceasta — ca întotdeauna în decursul mileniilor; lumea aristocrației și a capitaliștilor a apus pe veci și în locul ei a apărut socialismul — lumea nouă a maselor muncitoare conduse de comuniști. Împărțirea temporară a Transilvaniei în două a luat sfârșit; românii, maghiarii, germanii, evreii și celelalte naționalități, membre active ale marii familii a României socialiste, sub conducerea Partidului Comunist Român, edifică astăzi societatea socialistă multilateral dezvoltată în patria comună.

PETRU BUNTA

DIE VON DEN HORTHYSTISCHEN BEHÖRDEN, GEGEN DIE KOMMUNISTEN AUS DEM NORDEN SIEBENBÜRGENS ANGESTRENGTEN PROZESSE (1941—1944)

(Zusammenfassung)

Aufgrund von veröffentlichten und archivalischen Unterlagen untersucht der Verfasser hauptsächlich drei Probleme: die gegen Kommunisten und andern fortschrittliche Kräfte gerichtete Terrorkampagne, die 1941 eingeleiteten Ermittlungen und die der behördlichen Enquete von 1943 folgenden, den Kommunisten angestregten Prozessen.

Es wird dokumentarisch belegt, dass das infolge des Wiener Diktats vom 30 August 1940 im Norden Siebenbürgens eingesetzte horthystisch-faschistische Regime über einen organisierten und erprobten Repressionsapparat verfügte, dessen bedeutendsten Seitenkräfte die politische Polizei, die Gendarmerie und das 2. Büro innerhalb des Grossen Generalstabs die Unterstützung eines Spinnwebes von Staatsorganen und öffentlichen Institutionen genossen. Im Rahmen der Kommunisten- und Antifaschistenverfolgung und der gegen die nationale Befreiungsbewegung gerichteten Massnahmen gestaltete sich eine rege Zusammenarbeit mit den zuständigen Behörden anderer Länder, insbesondere mit denen Hitlerdeutschlands. Gründlich vorbereitet leitete man im Sommer 1941 aus Someșeni (bei Klausenburg) die sogenannten „offenen Untersuchungen“ ein. Die Untersuchungen dehnten sich auf lange Dauer.

Die im Zeitraum 29. Juni — 20. September 1941 ausgeführten Untersuchungen grossen Umfangs umfassten 1210 Personen, von denen 795 aufgrund des Gesetzes aus dem Jahre 1921 über die Verteidigung der Staatssicherheit und der Sozialordnung angeklagt werden. 139 Personen wurden dem Gerichtshof des Grossen Generalstabes übertragen und wegen Vaterlandsverrat angeklagt, 7 der Staatsanwaltschaft des Armeekorps Klausenburg und 649 dem zivilen Gericht. Die monströsen Prozesse der Jahren 1942/43 wurden in Budapest (Vác), Klausenburg, Tirgu-Mureș, Sathmar und Sighetu Marmatiei abgehalten. Die Mehrheit der Angeklagten verneinte die unter Terrorismethoden erreichten Aussagen, dennoch wurden ihnen Strafen zwischen fünf Monaten und lebenslänglichem schweren Kerker verhängt.

Die antikommunistischen Repressalien und die Kette antifaschistischer Prozesse hemmten nur vorübergehend die linksgerichtete Bewegung. In der zweiten Hälfte des Jahres 1943 verstärkte sich ihre Tätigkeit, so dass im Norden Siebenbürgens die Verfolgungen wieder aufgenommen wurden. Der Kommunistenführer Józsa Béla wurde tödlich misshandelt. Anlässlich einer Beratung beim Zentrum für Staatsverteidigung von Someșeni vom 1 Februar 1944 wurde festgestellt, dass die Untersuchungsgruppe Someșeni sich mit 128 Personen befasste, von denen 70 unter Haft blieben. Die Gerichtsdebatten fanden hinter geschlossenen Türen statt. Die Öffentlichkeit wurde nicht benachrichtigt, ihr Hauptzweck war die physische Vernichtung der Kommunisten und Antifaschisten.

Erst die Befreiung Siebenbürgens im Verbrüdernten Kampf der rumänischen und sowjetischen Armee brachte die schonungslosen Verfolgungen zu Ende.

TRATATIVE ȘI CONTACTE ALE GUVERNULUI ȘI BURGHEZIEI ROMÂNE PENTRU IEȘIREA DIN RĂZBOIUL DUS ALĂTURI DE GERMANIA HITLERISTĂ

Situația de la sfârșitul anului 1942 și începutul anului 1943 era dominată de victoriile armatei sovietice pe frontul răsăritean, de succesele obținute de armatele anglo-americane în nordul Africii și de mișcarea de rezistență care lua amploare în Belgia, Olanda, Norvegia, Franța, Cehoslovacia, Polonia, Iugoslavia, Albania, Grecia, precum și în România, Bulgaria, Italia și chiar în Germania.

În ianuarie 1943, a avut loc în Albania, cu centrul la Tirana, o puternică demonstrație împotriva ocupanților fasciști¹. În Belgia, sediul gestapoului din Bruxelles a fost atacat în plină zi de patrioți². În Cehoslovacia, locuitorii unui întreg cartier din Praga au deteriorat automatele telefonice, căsuțele poștale ale naziștilor³. În Grecia a avut loc, în ziua de 25 martie 1943, o puternică manifestație, care s-a încheiat cu ciocniri sângeroase între manifestanți și trupele de ocupație fasciste. În Iugoslavia, armata de partizani, condusă de comuniști, dădea lovituri puternice ocupanților. Mișcarea de rezistență era în creștere în România, Bulgaria, Italia și chiar în Germania. La sfârșitul lunii martie au avut loc mari tulburări în unele orașe italiene. În ziua de 25 martie 1943, la Milano, muncitorii au încetat lucrul, ca semn de protest împotriva războiului și a dictaturii fasciste. Astfel că, mașina de război hitleristă primea lovituri puternice atât pe front, cât și în interior.

În România mișcarea de rezistență creștea, cuprinzând păături tot mai largi ale diverselor clase sociale. Chiar acea parte a burgheziei care, în anii 1940—1941, mersese alături de puterile Axei, a început să-și dea seama că puterea militară și politică a Germaniei intrase pe făgașul prăbușirii iremediabile.

Înfringerile suferite în a doua jumătate a anului 1942 și în prima jumătate a anului 1943 de Germania și aliații săi au adâncit criza politică și militară din aceste state, au zdruncinat speranțele într-o victorie militară asupra Uniunii Sovietice. „Șefii de stat și guvern ai Ungariei și României — se arată în lucrarea „Stalingrad. Risse im Bündnes 1942/1943, apărută la Freiburg, R.F.G., 1975 — au recunoscut pe față că ofensiva germană din vara lui 1942, în care-și puseseră multe speranțe, nu numai că a eșuat, dar inițiativa pe frontul de est a trecut de partea armatei roșii”. În continuare autorul scrie: „Recunoașterea acestui fapt l-a determinat pe Horthy și pe mareșalul Antonescu să-și revizuiască linia politică”. Situația militară de pe fronturi a determinat forțele sociale din România, care au mers alături de puterile Axei împotriva U.R.S.S. în iunie 1941, să înceapă să caute o ieșire din această situație. Antonescu — se arată în lucrarea citată mai sus — „a fost nevoit să caute căi și mijloace pentru a evita consecințele ce s-ar fi putut abate asupra țării lui de pe urma iminentei înfringeri”.

Încă în toamna anului 1941, Mihai Antonescu, împreună cu Bova Scoppa, ministrul Italiei la București, au lansat ideea unei „axe latine” din care să facă parte Italia, Franța,

¹ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (în continuare: AMAE), fond 71/România, dosar 319, f. 4.

² Ibidem.

³ Idem, fila 231.

Spania, Portugalia și România. În același an, Mihai Antonescu, ministrul de externe al României, dorea să reînvie Mica Înțelegere, înlocuind Iugoslavia cu Croația și Cehoslovacia cu Slovacia⁴. S-a proiectat de asemenea gruparea sub conducerea Vaticanului a unor state neutre ca Spania, Portugalia, Elveția, Suedia, împotriva Germaniei și a U.R.S.S. În condițiile de la sfârșitul anului 1941, toate aceste încercări au eșuat. S-au întreprins acțiuni și pe lângă guvernul francez de la Vichy în scopul stabilirii unor legături prin Franța cu guvernul Angliei și S.U.A.⁵.

Printr-o scrisoare din 22 noiembrie 1941, Ministerul de Externe al României dădea instrucțiuni legațiilor române din străinătate să susțină în convorbirile lor „cu diferite personalități conducătoare sau la Ministerul Afacerilor Străine, că guvernul român consideră ca foarte util un contact politic cu puterile mici și mijlocii. Considerăm esențial o acțiune din vreme a puterilor mici și mijlocii pentru studierea și găsirea de pe acum de formule comune și a se propune soluții proprii pentru momentul când marile puteri vor putea să decidă asupra fenomenelor definitive ale păcii”⁶. Această scrisoare a fost un fel de directivă pe baza căreia s-au făcut sondaje în diferite capitale ale țărilor neutre în scopul luării de contacte cu guvernele Angliei și Statelor Unite ale Americii. În cursul anului 1942 diplomația românească a urmărit să convingă aceste guverne că România nu se afla în război cu țările lor, că ea era dispusă ca cu ajutorul lor să iasă onorabil din conflict⁷. Atît guvernul cît și opoziția burgheză română a tatonat pe cele mai diverse canale să intre în legătură cu aliații apuseni și să obțină garanții împotriva Uniunii Sovietice. Guvernul român dorea să-l atragă și pe Mussolini în sprijinul țelurilor sale, de a obține o pace separată.

Pentru această idee, ministrul de externe român cîștigase pe reprezentantul guvernului fascist italian în România, Bova Scoppa, care încă în toamna anului 1942 a făcut în acest sens propuneri lui Ciano, ministrul de externe al Italiei. În decembrie 1942, ginerele dictatorului italian gîndea că Berlinul ar face bine dacă ar da o atenție mai mare acțiunilor suspecte de la București.

La începutul anului 1943, el și-a schimbat brusc părerea și se folosea de rapoartele pe care le primea de la București pentru a-l convinge pe Mussolini că „o nouă orientare a politicii italiene, urmărind scopuri independente de cele ale Reichului, se impune”⁸.

Reîntors din Germania, unde împreună cu Ion Antonescu făcuse o vizită lui Hitler în zilele de 10 și 11 ianuarie 1943, Mihai Antonescu a avut o convorbire cu ministrul plenipotențiar italian la București, în cursul căreia ambii au căzut de acord că pentru Italia și România ar fi fost oportun să iasă din război. La 15 ianuarie 1943, Bova Scoppa, care fusese chemat la Roma, a prezentat o lungă dare de seamă ministrului său de externe în care a descris în amănunt convorbirea pe care a avut-o cu vicepreședintele Consiliului de miniștri al României cu privire la necesitatea pentru Italia, ca și pentru România, „de a se lua contact cu aliații”⁹. Raportul lui Bova Scoppa asupra convorbirii avute a fost prezentat de Ciano lui Mussolini în ziua de 20 ianuarie 1943. Ciano a atras atenția soacrului său asupra faptului că și Italia trebuia să stabilească contacte directe cu aliații occidentali. Este surprinzătoare poziția lui Ciano, mai cu seamă că înainte cu puține zile adoptase o cu totul altă poziție față de reorientarea ce devenea acum probabilă a politicii externe

⁴ Gh. Barbul, *Memorial Antonescu*, Paris, 1953, p. 183.

⁵ Ibidem.

⁶ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. (în conștinuare: AISISP), fond 9, dosar 1 120, f. 68.

⁷ Ibidem.

⁸ AMAE, fond 71/R, dosar 319, f. 21.

⁹ Maxime Mourine, *Le drame des états satellites*, p. 124.

românești, cu toate că recunoștea clar cauzele ei: „dacă ofensiva rusă n-ar fi avut succes, nu s-ar fi întâmplat toate acestea”¹⁰. Mussolini a respins propunerea românească, ferm convins că trupele germane puteau să depășească criza de pe frontul de est. La Conferința de la Casablanca din ianuarie 1943, reprezentanții Angliei și S.U.A. au hotărât capitularea Germaniei și a aliaților ei fără condiții. Mihai Antonescu a întrebat guvernul englez: „dacă acceptăm acest lucru, în fața cui, unde și cum trebuie să-o facem?”. El a mai spus: „dacă o forță britanică ar apare în apropierea României”, ea nu va întâmpina rezistență, ci i se va oferi colaborarea imediată. Ministerul de externe al Angliei a comunicat guvernului sovietic, arătând că sovieticii erau aceia care trebuiau să hotărască în privința capitulării. Guvernul sovietic a răspuns că nu era vorba de un negociator serios sau important: să nu se dea nici un răspuns. Ministerul de externe a comunicat imediat la Ankara că lui Mihai Antonescu nu trebuie să i se dea nici un răspuns. În legătură cu aceasta, la data de 20 ianuarie 1943, Ciano nota în „Jurnalul” său că el s-a folosit de ocazia propunerii românești pentru a supune socrului său întreaga problemă a continuării războiului. Prima reacție a lui Mussolini a fost de a spune că germanii erau încă departe de a fi învinși, dar a ascultat cu atenție și n-a făcut nici o obiecție, nici chiar atunci când Ciano a venit cu ideea că „Guvernul fasoist ar trebui să stabilească un contact direct cu aliații”¹¹. În mai puțin de trei săptămâni Ciano a fost demis din funcția sa de către Mussolini și, când l-a văzut mai târziu pe Bova Scoppa, în iunie 1943, i-a declarat că motivul căderii sale în disgrație a fost faptul că a susținut propunerea românească.

Văzind că Mussolini este refractar propunerilor sale, Mihai Antonescu și-a îndreptat atenția spre Vatican prin nuntial papal de la Berna, care făcuse declarații în care afirma că ar exista o ocazie favorabilă de a se relua convorbirile cu privire la pace. Aceste declarații el le-a făcut ministrului român la Berna la începutul lunii februarie¹². Vizita lui Churchill în Turcia și întâlnirea de la Adana la sfârșitul lunii ianuarie 1943 cu conducătorii politici și militari turci a dat speranțe burgheziei române într-o debarcare anglo-americană în Balcani. În urma convorbirilor de la Adana (31 ianuarie 1943) guvernul turc n-a mai avut încredere într-un sprijin britanic și a renunțat de a fi pentru un moment putătorul de cuvânt al României. Dar sondajele continuau prin Madrid și Berna. În luna martie 1943 ministrul României la Madrid a vizitat o serie de ambasadori și miniștri acreditați în Spania, printre care pe reprezentanții Argentinei, Franței, Portugaliei, Finlandei, Turciei, Vaticanului, iar în convorbirile avute au încercat să le demonstreze că: „Germania nu mai poate câștiga războiul” și că Hitler era „gata de pace și consimte să se înțeleagă cu englezii și americanii”¹³. La Lisabona, Victor Cădere încerca să intre în legătură cu ambasadorul britanic de acolo¹⁴.

După cum relatează Gh. Barbul, fostul secretar al lui Mihai Antonescu, acesta din urmă „socoti momentul propice pentru acțiune. Cu cea mai frumoasă caligrafie — dactilografale erau excluse de la redactarea acestui document secret — a trecut să scrie un lung memoriu adresat lui von Ribbentrop. Mihai Antonescu enumera toate contactele luate sau propuse neutrilor și, în special cu Spania, Portugalia și Turcia. El ruga insistent Reichul să-i încredințeze misiunea de a trata cu anglo-saxonii... ..Primul care luă cunoștință de acest document fu von Killinger. El îl examinează cu atenție și se declară de acord. Încurajat, Mihai Antonescu redactă un al doilea memoriu. Fu încredințat lui Killinger; el con-

¹⁰ *British Policy in South-East Europe, în The Second World War*, 1976, p. 227.

¹¹ Al. Cretzianu, *The Lost Opportunity*, London, 1957, p. 91.

¹² Gh. Barbul, *op. cit.*, p. 184.

¹³ AISISP, fond 9, dosar 1 120, f. 29.

¹⁴ Gh. Barbul, *op. cit.*, p. 181.

ținea propuneri secrete. Mareșalul trebuia la momentul potrivit să discute cu Hitler¹⁵. În urma convorbirilor furtunoase care au avut loc în palatul Klessheim de lângă Salzburg (Austria) în zilele de 12 și 13 aprilie 1943, Hitler i-a reproșat lui Antonescu că „La începutul lunii martie sosi prin Turcia la Berlin o informație că în România se conturează o discordie între politica curții care tinde spre ieșirea din război și politica mareșalului care vrea să rămână credincios liniei de până acum. Vicepreședintele Mihai Antonescu ar înclina categoric spre politica cercurilor curții”¹⁶. În continuare Hitler reproșa că „răul cel mai mare s-a întâmplat în martie când la reîntoarcerea de la București la Madrid a ambasadorului Dimitrescu, acesta a dat prilej la multe vorbări în corpul diplomatic de acolo. Dimitrescu a vizitat o serie întreagă de ambasadori și miniștri plenipotențieri acreditați la Madrid... Dacă România n-ar fi astăzi o țară mai mult sau mai puțin ocupată ar trebui să ia în considerație o pace separată”¹⁷. Hitler i-a atras atenția lui Antonescu că, din informațiile pe care le deținea, „ambasadorii români în capitalele neutre manifestă în general o vie activitate în sprijinul unor străduințe de pace”¹⁸.

În urma dezastrului suferit de trupele germano-italiene în Tunisia (mai 1943) Mihai Antonescu considera că e un moment favorabil de a relua legătura cu Mussolini, pentru a-l convinge de necesitatea unei acțiuni diplomatice comune în scopul desprinderii din alianța cu Germania. Bova Scoppa, ministrul Italiei la București, a plecat la Roma la sfârșitul lunii mai 1943 și la 5 iunie a prezentat ministrului de externe fascist un memoriu în care scria între altele: „Oamenii care au față de popoarele lor o responsabilitate, pot fi înțeleși și, în sfârșit, justificați, dacă forțe și elemente imponderabile intervin pentru pierderea războiului, însă nu vor fi nici justificați, nici înțeleși și nici iertați de istorie dacă atunci când mai este încă timp, scapă acea ocazie politică, destinată să ofere posibilități de salvare”¹⁹. Memoriul a fost adus la cunoștință lui Mussolini, care i-a comunicat lui Bova Scoppa prin ministrul de externe că „este de acord cu Mihai Antonescu în numeroase puncte din memoriu, dar că este prematur încă să înceapă o acțiune diplomatică. El vrea să mai aștepte două luni. Se gândește să negocieze când situația militară va fi mai bună. În orice caz, vrea să vadă pe Mihai Antonescu”²⁰.

Imediat după căderea lui Mussolini, Mihai Antonescu a adresat un apel ministrului de externe al guvernului Badoglio, în care se spunea printre altele „...Eu consider a fi în interesul Italiei și al nostru de a închina destinele noastre și împreună să ieșim dintr-o situație în care ne-a adus tragedia evenimentelor. Anglia și Statele Unite n-au interes să agraveze situația din Balcani. Dacă acționăm prompt, putem să-i punem pe germani în fața unui fapt împlinit”²¹. Noul ministru de externe italian a răspuns, la 30 iulie 1943, evaziv și în mod evident că nu voia să se angajeze și în numele României față de anglo-americieni, care stăteau ferm pe poziția „capitulării necondiționate”. Dealtfel, la 19 august 1943, când reprezentantul Italiei a discutat la Lisabona cu reprezentanții anglo-americieni, aceștia aveau înputernicirea să nu discute nimic altceva decât capitularea necondiționată a Italiei.

¹⁵ Gh. Barbul, *op. cit.*, p. 186.

¹⁶ Însemnare asupra convorbirii dintre Hitler și Antonescu la Klessheim, în 12 aprilie 1943 ora 5 după amiază. Politisches Archiv des Ausw. Amt. Bonn, dos. 16, f. 25 (fotocopia în AISIS, fond XIII, dos. 1 263, f. 99).

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Renato Bova Scoppa, *Pace imposibilă*, Rosenber et Seller, Torino, 1946, p. 98.

²⁰ Gh. Barbul, *op. cit.*, p. 197; vezi și Bova Scoppa, *Colloqui con due dittatori*, Torino, 1948, p. 11 a.

²¹ Al. Cretzianu, *op. cit.*, p. 91.

Victoriile armatei sovietice de la Kursk-Orel din vara anului 1943, ieșirea Italiei din Axă, creșterea mișcării de rezistență în Europa zdruncinau din temelii regimul fascist din Europa. În Danemarca partidul comunist se afla în fruntea a 50 000 de rezistenți²²; mișcarea de partizani condusă de Partidul Comunist din Iugoslavia număra la sfârșitul anului 1943 un sfert de milion de oameni²³; rezistența greacă avea mai mult de 20 mii de oameni (august 1943), iar la începutul anului 1944 depășea 50 de mii de partizani²⁴; în Albania, partidul comunist se afla în fruntea mișcării eliberării naționale care cuprindea mii de oameni. În decembrie 1943, a avut loc în însăși Capitala Reichului, la Berlin, o puternică demonstrație antihitleristă²⁵ care s-a terminat cu executarea a câteva sute de muncitori. Guvernul hitlerist a căutat să motiveze că au fost împușcați niște muncitori străini nemulțumiți²⁶. Mișcarea de rezistență era în plină ascensiune și în România. Mașina de război fascistă era măcinată fără cruțare. În această atmosferă, dominată de ofensiva armatei sovietice, la ministerul de externe al României se iau măsuri în sensul intensificării tatonărilor guvernelor anglo-americane, în vederea ieșirii din război. Se conta pe o debarcare anglo-americană în Balcani. La Ankara a fost trimis în septembrie 1943 Al. Cretzianu, iar la Stockholm, F. C. Nanu²⁷, cu indicații precise de a sonda ieșirea României din război. În același timp continuau tatonările la Berna, Madrid, Lisabona. În raportul său din 1 noiembrie 1943, ministrul Germaniei la București informa ministerul de externe al Berlinului: „se vedește că România încearcă să se asigure cât mai mult față de anglo-americani”²⁸.

La conferința de la Quebec (august 1943) s-a hotărât să nu aibă loc o intervenție militară a aliaților în Balcani. În octombrie 1943, la Conferința de la Moscova, la care au participat A. Eden, Cordell Hull și Molotov, s-a hotărât ca orice propunere de pace să se adreseze celor trei principali aliați: Anglia, S.U.A. și U.R.S.S. Ca urmare, guvernul britanic a adresat guvernului antonescian un mesaj prin care îi făcea cunoscut că „Guvernul majestății sale nu poate lua în considerație propunerile guvernului, că, aceste propuneri să fie făcute în același timp guvernelor S.U.A. și U.R.S.S. Aceste propuneri trebuiesc făcute sub formă de oferte prin emisari autorizați, să semneze o capitulare fără condiții față de cei trei principali aliați, orice alt aranjament nu va putea fi util pentru noi”²⁹.

Problema ieșirii din război cu sprijinul anglo-americanilor a preocupat toate guvernele statelor satelite ale Germaniei. Guvernul maghiar condus de Miklós Kállay, încă din martie 1942, a dus prin miniștrii plenipotențieri de la Berna, Lisabona, Stockholm tratative cu scopul de a ajunge la o înțelegere concretă cu reprezentanții britanici și americani, cu care au venit în contact.

Ieșirea din alianța cu Germania frământa și guvernul bulgar, care, la fel ca cel ungar, dorea să-și păstreze avantajele teritoriale cîștigate în anii războiului. După marea victorie de la Stalingrad, monarhia și cercurile guvernante burgheze din Bulgaria au conceput un plan de scoatere a Bulgariei din alianța cu Germania, cu ajutor anglo-american. În sep-

²² AMAE, fond 71/1939, E 9, fila 185, vezi și Al. Cretzianu, *op. cit.*, p. 97.

²³ AMAE, fond 71/R, dosar 40, f. 268.

²⁴ Idem, dosar 319, f. 325.

²⁵ Politisches Archiv des Ausw. Amt. Bonn, dos. 15 (fotocopia în AISISP, fond XIII, dosar 1 332, f. 44).

²⁶ Idem.

²⁷ Nanu a sosit la 30 septembrie 1943 la Stockholm. Când Nanu și-a luat rămas bun, Ion Antonescu a declarat: „să le spuneți celor interesați în această privință, că eu l-am informat pe Hitler că nu va fi tras nici un glonte asupra trupelor britanice și americane în cazul cînd acestea își vor face apariția în România” (F. C. Nanu, p. 238).

²⁸ Politisches Archiv des Ausw. Amt. Bonn, dos. 15 (fotocopia în AISISP, fond XIII, dos. 1 333).

²⁹ Maxime Mourine, *op. cit.*, p. 136.

tembrie 1943, Ion Cristu, ministru român în Bulgaria, raporta că: „în ultimele câteva luni a primit indicații tot mai numeroase din partea ministrului afacerilor externe al Bulgariei, referitoare la o acțiune comună bulgaro-română, pentru a scăpa de dominația hitleristă”³⁰.

Pentru ieșirea din alianța cu Germania guvernul autonescian a conlucrat și cu guvernul ungar condus de Kállay. Astfel, la 10 noiembrie 1943, prin intermediul serviciului secret polonez, „reprezentanții maghiari și români s-au întâlnit în comun cu foruri anglo-americane la Lisabona la tratative preliminare privind pacea separată care urmează să fie încheiată pînă la 15 decembrie”³¹. Din partea României a participat la tratative Dimitrie Borș, consilier juridic pe lângă președinția Consiliului de Miniștri. Ministrul Germaniei la București, în raportul său din 22 noiembrie 1943, asigura ministerul de externe al Reichului că tratativele au avut loc, dar că el era foarte surprins de „faptul conlucrării României cu Ungaria”³². Se pare însă că tratativele erau conduse de un grup româno-ungar care se înțelegea să acționeze în comun.

Guvernele englez și american nu acordau nici o atenție stăruințelor micilor state de a ieși din alianța cu Germania cu sprijinul lor. Ele cereau capitularea necondiționată conform înțelegerii de la Casablanca din ianuarie 1943. Ambasadorul american Carlton Hayes îi declara personal lui Scarlat Grigoriu, secretarul legației române, la 14 noiembrie 1943, că „Mihai Antonescu să transmită guvernului S.U.A. o declarație formală de capitulare necondiționată. După care ofițeri superiori români, cu depline puteri, vor trebui să meargă, prin Turcia și Egipt, la cartierul general aliat, din zona Mediterană, unde vor putea discuta în secret măsurile militare practice ce vor trebui luate într-un moment cînd vor decide aliații”³³. La 20 decembrie 1943, i s-a trimis răspuns ambasadorului american că ministrul de externe „va semna un asemenea document dacă două condiții vor fi primite. O debarcare a aliaților care va avea loc în Balcani”³⁴, îndreptată către România, și, Turcia să intre în război alături de aliați”³⁵.

La 31 ianuarie 1944, cu aprobarea lui I. Antonescu, s-a trimis la Washington un mesaj în care, printre altele, se arăta: „În situația actuală politică și militară, o colaborare a României cu aliații depinde de garanțiile politice pentru viitor și de siguranța în circumstanțele actuale. Nu se poate cere României să imite Italia, din care ar rezulta sigur o ocupație militară germană urmată apoi de o ocupație sovietică. România nu face război cu Marea Britanie și S.U.A., cînd trupele engleze și americane vor sosi la Dunăre ele nu se vor lavi de trupele române”³⁶.

Tatonări în vederea încheierii unei păci separate cu anglo-americanii se făceau atît de români, cît și chiar de anumite cercuri germane. Dintr-o circulară a lui Ribbentrop adresată ministrului său din România, rezultă că la 20 decembrie 1943 a avut loc o convorbire

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Politisches Archiv des Ausw. Amt. Bonn, dosar 15 (fotocopia în AISISP, fond XIII, dosar 1 333, f. 5).

³² *Idem*, fila 13.

³³ Al. Cretzianu, *op. cit.*, p. 117.

³⁴ Hotărîrile conferinței „Trident”, ținută la Washington în mai 1943, au fost confirmate la conferința „Quadrant” de la Quebec din august 1943, unde s-a convertit la o operație în sudul Franței. Churchill a stăruit, chiar și după Quebec, într-o acțiune de a deplasa toate forțele disponibile în Italia, iar de acolo în Balcani, în scopul de a atrage Turcia în război. La conferința de la Teheran din 28 noiembrie — 2 decembrie 1943, s-a hotărît definitiv să nu aibă loc o debarcare anglo-americană în sud-estul Europei. Ca atare varianta propusă de Churchill a căzut.

³⁵ Maxime Mourine, *op. cit.*, p. 137.

³⁶ *Ibidem*.

între Mihai Antonescu și Killinger. Cu această ocazie Killinger ar fi exprimat anumite gânduri ale ministerului de externe, și anume că Germania era gata de pace, că: „Față de posibilitățile unui nou atac german, oferim condiții care vor satisface Anglia. Renunțăm la flota de război și la flota comercială, care pe mările lumii ar constitui un element de rivalitate împotriva Angliei. Nu avem revendicări coloniale”³⁷. Ribbentrop era iritat că despre conținutul acestei discuții a aflat reprezentantul Turciei la București.

În convorbirile pe care le-a avut cu ambasadorul american Johnson, la sfârșitul lunii noiembrie 1943, F. C. Nanu, ministrul României la Stockholm, și-a dat seama de zădărnicierea unor încercări, de a ocoli guvernul sovietic, deoarece Johnson nu se abătea de la dispoziția strictă să nu trateze cu reprezentanții puterilor inamice, ci numai să transmită propunerile acestora cu privire la capitularea fără condiții.

În toamna anului 1943 au loc și primele contacte ale reprezentanților români cu cei ai guvernului sovietic. În ziua de 21 decembrie 1943 a venit la ministrul României de la Stockholm un ziarist bulgar pe nume Goranoff, care îi făcuse deja pe la mijlocul lunii noiembrie unele propuneri vagi, și i-a spus că guvernul sovietic ar dori să intre în contact cu reprezentanți ai guvernului român, pentru a căuta împreună o posibilitate de a pune capăt dușmăniei între ele. Cu toate că nu avea nici un fel de instrucțiuni cu privire la legătura cu sovietele, Nanu s-a decis la 24 decembrie, după un nou demers al lui Goranoff, să se angajeze pe acest drum.

La 25 decembrie 1943, atașatul de presă sovietic Spichinski s-a prezentat la locuința particulară a lui Nanu și l-a întrebat dacă are puteri depline pentru a negocia și dacă are propuneri de făcut³⁸. Nanu a informat ministerul de externe român.

La 1 ianuarie 1944, a sosit la Stockholm Gh. Barbul, cu instrucțiuni verbale, și i-a spus lui Nanu să ducă discuții în spiritul celor pe care le ducea la Madrid ministrul român cu ambasadorul S.U.A. Carlton Hyes. În nota sa informativă din 4 ianuarie 1944, Gh. Barbul susține: „A doua zi (adică 2 ianuarie 1944 — n.n.) după sosirea mea, intermediarul legației sovietice s-a prezentat iarăși la dl. ministru Nanu spunându-i că Ambasada rusă este informată de sosirea curierului și că întreabă dacă are vreo comunicare de făcut. La care dl. ministru Nanu a răspuns că fiind anul nou nu a putut încă vorbi cu curierul, dar că într-o zi-două va aviza dacă instrucțiunile de la București cuprind o comunicare pentru Legația sovietică. După îndelungate discuții cu dl. ministru Nanu, s-a organizat întâlnirea d-sale cu dl. Simonov, însărcinatul cu afaceri sovietice”³⁹.

În urma acestei discuții, ministrul român a propus guvernului antonescian că „este de părere mai ales acum, când este cert că trupele sovietice vor fi acelea care vor atinge mai întâi teritoriul României, iar o debarcare nu s-ar putea face pînă în vară și că i se pare că aceasta nu se va face în Balcani, că legătura cu sovietele este bine de menținut”⁴⁰.

La 17 ianuarie 1944, Mihai Antonescu i-a cerut lui Nanu să nu mai întreprindă alți pași în cadrul acestor tratative și astfel contactele secrete româno-sovietice au fost sistate.

În înțelegere cu liderii partidelor burgheze Maniu și Brătianu, guvernul antonescian a hotărât să trimită la Londra pe Barbu Știrbey, pentru a duce tratative secrete cu guvernul englez. La 1 februarie 1944, guvernul britanic i-a comunicat lui Cretzianu, ministrul României la Ankara, că numai la Cairo au loc convorbiri între reprezentanții celor trei mari puteri aliate; ca urmare, la 1 martie 1944, Barbu Știrbey a părăsit România din însărcinarea

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ AISISP, fond 9, dosar 1 120, f. 141.

³⁹ Idem, fila 148.

⁴⁰ Idem, fila 149.

lui Maniu și Brătianu cu aprobarea lui Antonescu și s-a îndreptat prin Turcia spre Cairo. Un mare număr de ziare au publicat ample articole despre călătoria lui Știrbey la Cairo.

La 17 martie 1944 a avut loc la Cairo prima discuție a lui Barbu Știrbey cu reprezentanții celor trei mari puteri. La sedință au participat Lord Moyns — ministrul Marii Britanii —, Steel, consilier politic al Ministerului de externe britanic, Mac Veagh, ambasador S.U.A., Sbrautz, consilier S.U.A., Novikov, ambasador U.R.S.S., Gold, consilier sovietic, lt.-col. Masterson, secretar și prințul Barbu Știrbey. Lordul Moyns, deschizând sedința, l-a întrebat pe Știrbey dacă îl reprezintă pe Maniu sau pe Ion Antonescu. Știrbey a răspuns că este reprezentantul lui Maniu. Nu-l reprezintă pe Antonescu, dar cunoaște punctul de vedere al acestuia. Lordul Moyns l-a mai întrebat pe Știrbey, ce părere are opoziția cu privire la capitularea necondiționată a României.

Răspunsul lui Știrbey a fost că opoziția nu se poate angaja decât numai după ce va fi răsturnat guvernul. „În cazul unei capitulări necondiționate în acest moment, aceasta ar trebui să fie făcută de Antonescu”. Ambasadorul sovietic a pus o serie de întrebări printre care și aceea că, „Antonescu el însuși n-ar putea fi convins să întreprindă o acțiune împotriva Germaniei, la care Știrbey a răspuns afirmativ”⁴¹.

În timpul tratativelor, Știrbey a precizat că opoziția din România și-a coordonat acțiunile sale cu cele întreprinse de Antonescu în scopul scoaterii României din război. Opoziția cere din partea aliaților o garanție în ceea ce privește independența statului român și recunoașterea revendicărilor României asupra Transilvaniei.

După victoriile armatei sovietice din martie 1944 și ocuparea militară a Ungariei de către Germania hitleristă (19 martie 1944), Ion Antonescu a fost chemat la Cartierul general al lui Hitler pentru a reafirma hotărârea sa de continuare a războiului alături de Germania hitleristă.

În ziua de 20 martie 1944, după primirea invitației, Mihai Antonescu a telegrafiat lui Al. Cretzianu la Ankara să se intereseze în ce măsură guvernul român putea conta pe sprijinul politic al puterilor occidentale. La 22 martie 1944 generalul Wilson, comandantul suprem al armatelor aliate din Mediterana, a trimis răspunsul din partea aliaților, sfătuind guvernul român că „În nici un caz mareșalul Antonescu n-ar trebui să meargă la Hitler. Dacă merge, se va considera ca o dovadă a intenției României de a suporta toate consecințele. Ar trebui să capitulați imediat în fața celor trei mari puteri și să dați ordin trupelor române de a nu opune rezistență rușilor.

Germanii sînt într-o situație disperată în sudul Rusiei și aveți acum ultimul și cel mai bun prilej să contribuiți la înfrîngerea lor totală”⁴². Capitularea fără condiții nu era o formulă care să stimuleze tratativele, ci mai curînd să le stăvilească; Antonescu n-a ținut seama de sfatul lui Wilson și a dat curs invitației lui Hitler.

Convorbirile dintre cele două căpetenii fasciste au avut loc între 23 și 24 martie și s-au încheiat cu noi angajamente de continuare a războiului. Cu toate acestea, Mihai Antonescu îl asigura pe Al. Cretzianu la 24 martie 1944: „Nici un angajament nou”⁴³.

După ce s-a reîntors de la Berlin, Mihai Antonescu a primit la 29 martie 1944 o comunicare de la generalul Wilson care-i aducea la cunoștință că: „Guvernul sovietic a informat guvernul englez că este gata acum a lua contact cu mareșalul Antonescu” și că guvernul sovietic mai cerea mareșalului ca trupele române ce se găseau în contact cu trupele sovietice să primească ordin de a capitula în mîna sovieticilor. Guvernul sovietic dădea asigurări că va pune la dispoziția mareșalului, într-o zonă din regiunea Prutului,

⁴¹ AMAE, fond 71/1939, dosar 320, f. 15.

⁴² AISISP, fond 9, dosar 1 120, f. 265.

⁴³ Idem, fila 272.

toate trupele românești din Crimeea și din regiunea Nistrului, după capitularea lor, pentru a fi organizate în scopul unei eventuale rezistențe împotriva germanilor. Pentru a lămurii chestiunile „ce s-ar putea prezenta în legătură cu acțiunea mutuală contra germanilor... trebuia să se ia contact direct cu marile comandamente sovietice, numindu-se un reprezentant, fie un înalt demnitar, general, prizonier în Rusia, fie altul”⁴⁴.

În același timp liderii partidelor național-liberal și național-țărănesc făcuseră și ei unele demersuri. La 23 martie 1944, trimiseseră la Cairo următorul mesaj: „Rog răspun-deți urgent la acest mesaj și informați-ne pe ce ajutor putem conta în eventualitatea răsturnării actualului regim de către opoziție”⁴⁵. La 25 martie 1944, lordul Moyns comunica lui Știrbey că a primit mesajul și „mă grăbesc să-l copiez pentru colegii mei americani și rus ca să poată să-și consulte guvernele pentru a afla ce pot face aliații în împrejurările actuale”⁴⁶. Ca urmare, la 26 martie, ambasadorul englez transmite pentru liderii celor două partide din România un mesaj asemănător cu cel adresat de Wilson guvernului antonescian. Iar la 30 martie, Știrbey a fost chemat de ambasadorul sovietic, Novikov, care i-a înmănat un mesaj cu același conținut adăugând însă „că nu este timp de pierdut”⁴⁷.

În martie 1944, trupele Frontului II ucrainean au ieșit pe teritoriul României. La 2 aprilie guvernul sovietic a făcut o declarație în care se arăta că trupele sovietice nu urmăreau să obțină vreo parte a teritoriului român sau să impună schimbarea orînduirii sociale din România.

Sub o formă mai amplă și mai concretă, linia politică a guvernului sovietic față de România a fost formulată în hotărîrea Comitetului de Stat al Apărării din 10 aprilie 1944 adresată Consiliului militar al Frontului II ucrainean. În regiunile ocupate de armata roșie, se sublinia în document, „vor fi menținute fără nici o schimbare toate organele puterii românești și sistemul organizării economice și politice existente în România. Nu va fi stîrjită activitatea cultelor, a bisericilor și a caselor de rugăciune. Orînduirea din România nu va fi încălcată și nu vor fi introduse rînduiri sovietice”⁴⁸.

La 3 aprilie 1944, lordul Hull declara în cadrul unei conferințe de presă că „asigurarile politice conținute în declarația sovietică trebuie să ajute România să vadă că interesul său veritabil este să alunge trupele germane de pe teritoriul său”⁴⁹. Churchill a declarat la rîndul său în Camera Comunelor că „guvernul de la Moscova a avut amabilitatea să supună textul său aprobării prealabile a aliaților”⁵⁰ și că guvernul britanic și-a exprimat satisfacția. La 5 aprilie, Știrbey a mers să-l vadă pe Novikov și i-a făcut remarca următoare: „declarația lui Molotov n-a făcut vreo mențiune la vreo convenție de armistițiu”. La care Novikov a răspuns că „atîta timp cît armatele germane luptă în România amestecate cu trupe românești, un armistițiu este impracticabil”⁵¹. Novikov a subliniat în continuare că singura soluție posibilă era cea indicată în mesajele generalului Wilson. La 12 aprilie, reprezentantul sovietic i-a înmănat lui Știrbey „condițiile minimale ale armistițiului cu România”. Propunerile sovietice, care erau adresate atît guvernului de la București cît și liderilor celor două partide, erau cunoscute de guvernele englez și american.

Printre altele, guvernul sovietic declara că „el consideră acordul de la Viena din 30 august 1940 ca fiind nejust și că era dispus să întreprindă împreună cu România ope-

⁴⁴ Idem, f. 279.

⁴⁵ AMAE, fond 71/1939, dosar 360, f. 18.

⁴⁶ Idem, f. 20.

⁴⁷ Idem, f. 95.

⁴⁸ *Voprosi Istorii K.P.S.S.*, nr. 5/1969.

⁴⁹ Al. Cretzianu, *op. cit.*, p. 137.

⁵⁰ Idem, p. 138.

⁵¹ Idem, p. 137.

rații contra Ungariei și Germaniei cu scopul de a restitui României întreaga Transilvanie sau parțial, ceea ce va trebui să fie supus aprobării finale de către conferința de pace⁵².

Pe când guvernul antonescian făcea cunoscut la 15 aprilie, după unele șovăieli, în mod oficial, că respinge propunerile sovietice, opoziția a răspuns însă la 19 aprilie prin contrapropuneri⁵³, care aveau următorul conținut:

1. „Trupele române care se află în contact cu armata sovietică vor înceta ostilitățile. Trupele române sus-menționate se vor opri pe pozițiile pe care se găsesc la încetarea ostilităților.

2. În cazul că armata germană va săvârși acte ostile împotriva trupelor române care vor lupta în baza armistițiului, România se va considera în stare de război cu Germania.

3. Guvernele Marii Britanii, Statelor Unite ale Americii și Uniunii Sovietice se angajează ca teritoriul român să nu fie supus unei ocupații militare. În consecință, aceste guverne se vor abține de la orice fel de amestec, de orice fel, în România. Suveranitatea și întreaga putere politică și administrativă vor fi deci exercitate în mod exclusiv pe întreg teritoriul român de către guvernul ales... și care va fi recunoscut de către cele trei puteri aliate principale ca singurul guvern legal al României.

Armistițiul va fi anunțat guvernului german de către guvernul român, care va cere guvernului german retragerea imediată din România a trupelor germane. În cazul unui refuz, România se va considera în stare de război cu Germania.

Rămîne înțeles că sarcina apărării împotriva agresiunii germane în provinciile românești, Dobrogea, Muntenia, Oltenia, Banat și Transilvania, va fi îndeplinită de către armata română. ...Nici un fel de formațiune militară aparținând vreuneia dintre cele trei Puteri Aliate principale nu va intra în provinciile sus-menționate și nici nu va încălca spațiul aerian respectiv decît la cererea formală a guvernului român... Comandamentul Suprem din regiunea Orientului Mijlociu declară că este gata să trimită la locul și timpul care vor fi indicate de către comandantul militar român 2 divizii aeropurtate, tunuri anti-tanc și forțe aeriene pentru a sprijini armata română. Comandamentul militar român va asigura securitatea debarcării forțelor sus-menționate⁵⁴.

Cele trei puteri nu au luat în considerație contrapropunerile făcute de opoziție, ci au cerut la 21 aprilie 1944 să se ia o poziție clară de acceptare sau de respingere a propunerilor guvernului sovietic. „Aliații au ajuns la concluzia că România sau nu dorește sau nu este în stare să-și schimbe atitudinea⁵⁵.

Încă înainte ca această știre să sosească la București, opoziția comunica lui Știrbey printr-o telegramă trimisă la 20 aprilie că a primit textul condițiilor sovietice de armistițiu care erau sprijinite de guvernele britanic și al Statelor Unite ale Americii. Era de acord să înceapă tratativele pe baza condițiilor prezentate de Puterile Aliate. „Voi face totul — se arată în telegramă — ce îmi va sta în putință pentru a trimite cît mai curînd posibil la Cairo un emisar cu ultimele propuneri ca să vă secondeze în aceste tratative. Este de la sine înțeles totuși că puteți începe schimburile de vederi înainte de sosirea acestui emisar⁵⁶. Pe când guvernul antonescian renunțase la ideea de a încheia pacea separată cu anglo-americanii la Cairo, opoziția burgheză spera că va putea ocoli cel puțin capitularea unilaterală față de U.R.S.S.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Idem*, p. 160.

⁵⁴ AISISP, fond 9, dosar 1 120, f. 200.

⁵⁵ AMAE, fond 71/1939, dosar 25, f. 212.

⁵⁶ *Idem*, f. 107.

Guvernul antonescian a respins condițiile de armistițiu în primul rând pentru faptul că el se gândea că prin tratativele secrete ce aveau loc la Stockholm ar avea o șansă mai mare. După o întrerupere de mai mult timp, au fost restabilite contactele româno-sovietice la Stockholm. La 10 aprilie 1944, Goranoff a dus lui Nanu un mesaj prin care era invitat în ziua de 12 aprilie să discute cu ambasadoarea sovietică Kollontai. La 11 aprilie, însărcinatul cu afaceri sovietic i-a înmănat lui Nanu o notă primită de la Moscova cu următorul conținut: „...noi dorim să avem legături cu guvernul actual al României și noi sîntem gata a-l ajuta să elibereze țara de germani, dacă acest guvern este decis să organizeze rezistența contra nemților. Dacă însă Antonescu nu se va putea decide să se opună Germaniei, atunci guvernul Uniunii Sovietice se va adresa grupului de opoziție Maniu—Brătianu”⁵⁷.

Cu toate că în cadrul convorbirilor ce au avut loc în zilele următoare între Nanu și ambasadoarea sovietică Kollontai nu au mai apărut noi puncte de vedere, aceste convorbiri au făcut să crească hotărîrea reprezentanților români de a înainta pe calea tratativelor de la Stockholm. Cînd însă reprezentantul român a constatat că condițiile de armistițiu prezentate la 13 aprilie de Semionov conțineau exact cele șase puncte⁵⁸ care i-au fost prezentate cu o zi înainte la Cairo prințului Știrbey, în convorbirile de la Stockholm a intervenit o nouă întrerupere.

La 3 mai a avut loc un Consiliu de Coroană unde s-a discutat pe larg situația externă a României. Din discuțiile care au avut loc respiră teama burgheziei române de schimbări structurale în România, ca urmare a venirii trupelor sovietice. „Prelungirea unei guvernări fără bază serioasă în opinia publică ar contribui într-adevăr mai mult ca orice la alunecarea țării către comunism. Dacă se ajunge la formarea unui guvern militar, opoziția va trebui să-și asume în mod formal răspunderea armistițiului. Și aceasta nu numai în principiu, dar și asupra condițiilor în care el va fi încheiat”⁵⁹. Opoziția era hotărîtă să ducă tratative în afara guvernului, și la 14 mai 1944 l-a trimis pe Constantin Vișoianu la Cairo. Acesta a părăsit Bucureștiul în secret și la 26 mai a ajuns la Cairo. A doua zi el a informat adunarea reprezentanților aliați despre ultimele evenimente, că era în curs de formare o coaliție a partidelor democratice din România. La 1 iunie 1944, reprezentantul sovietic a dat răspunsul guvernului său la propunerile prezentate de Vișoianu în numele opoziției. În răspuns se arăta că „guvernul sovietic refuză a intra în discuții privind aceste chestiuni pînă cînd Maniu nu va declara în mod categoric că acceptă condițiile de armistițiu propuse”⁶⁰.

Deși se purtau discuții și în alte orașe, la Madrid, Lisabona, Berna, Ankara, cert este însă un fapt, că în primăvara și vara anului 1944, tratativele se concentraseră în două orașe, la Cairo, unde discuțiile se duceau între opoziție și aliați și la Stockholm, unde discuțiile erau purtate îndeosebi de legația română.

La 29 mai 1944, pe baza instrucțiunilor generale ale Ministerului de externe, Nanu a înaintat un memorandum guvernului sovietic în care arăta, printre altele, că guvernul român insistă să fie adăugate următoarele prevederi la propunerea sovietică de armistițiu: trupelor germane trebuia să li se acorde un termen de 15 zile, în care să se poată retrage în mod liber din țară. În cazul cînd conducerea Germaniei nu va respecta acest termen, atunci armata română aliată cu armata roșie le va evacua cu forță din România”⁶¹.

⁵⁷ Idem, f. 316.

⁵⁸ Idem, f. 327.

⁵⁹ AISISP, fond 9, dosar 1 120, vol. II, f. 364.

⁶⁰ Alex. Cretzianu, *op. cit.*, p. 140.

⁶¹ AISISP, fond 9, dosar 1 120, f. 395.

La 4 iunie 1944, Nanu raporta ministerului de externe că la 2 iunie însărcinatul cu afaceri sovietic i-a comunicat: „Dacă, prin imposibil, germanii părăsesc România de bună voie în termen de 15 zile, guvernul sovietic n-are nici o obiecțiune ca România să rămână neutră. În ceea ce privește trimiterea unei delegații române în U.R.S.S., guvernul n-are nici o obiecțiune”⁶².

În ziua de 5 iunie, legația română din Stockholm era înștiințată că guvernul sovietic a indicat: „Pentru trecerea delegației române se poate alege între ambele căi, adică cu avionul sau prin linia frontului. Ajunge dacă ministrul Nanu ne comunică semnele distinctive ale avionului sau parola delegației, precum și locul și ora trecerii delegației sau a avionului”⁶³.

Însă, în momentul cînd convorbirile secrete de la Stockholm ajunseseră atît de departe, cele de la Cairo, după cum arată Victor Cădere la 8 iunie 1944, erau la un punct mort.

La 11 iunie Nanu primea următoarele instrucțiuni: „Termenul de 15 zile a fost găsit prea scurt...”⁶⁴. Dealtfel exista și teama ca prin precipitarea negocierilor la Stockholm să nu fie compromise alte eventuale posibilități.

De fapt, guvernul antonescian mai spera într-o pătrundere anglo-americană prin nordul Italiei în Albania⁶⁵. De aceea, în așteptarea unui sprijin anglo-american, nu voia să se angajeze în încheierea unui armistițiu. Ministrul român de la Stockholm atrăgea atenția, prin telegrama din 14 iunie 1944, că sovieticii așteptau răspunsul guvernului antonescian. La 22 iunie Nanu a fost întrebat de însărcinatul cu afaceri sovietic dacă are vreo știre de la București⁶⁶.

Străduințele de a intra în legătură cu guvernul român nu au fost abandonate de guvernul sovietic. Richard Franasovici, care trăia în Elveția din luna septembrie 1940, era, începînd din 1943, din însărcinarea lui Gheorghe Tătărescu, în legătură cu Beneș care se afla la Londra⁶⁷. La sfîrșitul lunii mai 1944, Tătărescu a transmis guvernului sovietic, prin Beneș, propuneri pentru ieșirea României din război, și anume „menținerea monarhiei, menținerea pe mai departe a relațiilor sociale și economice din România și anularea arbitrajului de la Viena”⁶⁸. La propunerea lui Beneș, Molotov a avizat asupra oportunității unor tratative directe între Tătărescu și guvernul sovietic. Ca urmare, după cum relatează Petre Bejan, la 29 iulie 1944 Franasovici, printr-o telegramă cifrată adresată legației României din Berna și de aici ministerului de externe al României, a transmis invitația lui Gh. Tătărescu, de a participa la tratative. Telegrama a ajuns însă abia la 17 august în mîinile lui Tătărescu și, fiind tardivă, nu a mai putut să dea vreun rezultat⁶⁹.

La Stockholm, din cauza guvernului antonescian, tratativele stagnau. La 5 și 6 august 1944, Nanu a trimis telegrame spre a determina guvernul antonescian să trateze direct cu sovieticii. În acest sens a intervenit și Grigore Gafencu. Cu toate acestea, guvernul antonescian, conștient de o debarcare în Balcani, a ignorat tratativele de la Stockholm.

La Cairo, discuțiile încetaseră. La 20 iunie, un curier special a părăsit Bucureștiul plecînd spre Cairo cu un lung mesaj din partea Blocului Național Democrat, prin care se făcea cunoscut că partidele de opoziție au convenit pe baza unei platforme comune „să înceteze imediat ostilitățile contra Uniunii Sovietice, să răstoarne regimul antonescian, și să scoată

⁶² Idem, f. 405—406.

⁶³ Idem, f. 409.

⁶⁴ Idem, f. 416.

⁶⁵ Idem, f. 422.

⁶⁶ Idem, f. 428.

⁶⁷ Idem, f. 405—406.

⁶⁸ Idem, f. 497.

⁶⁹ Ibidem.

România din război". În mesaj se prevedeau și unele propuneri. La 29 iunie 1944, mesajul a fost înmănat reprezentanților celor trei mari puteri aliate de la Cairo.

În lunile iulie și august 1944, se constată o stagnare a discuțiilor atât la Cairo, cât și la Berna, Madrid, Lisabona. Diplomații români erau chiar surprinși de faptul că aliații nu mai erau interesați în ducerea tratativelor.

În lucrarea engleză „Politica britanică în Europa de sud-est în timpul celui de-al doilea război mondial”, apărută în anul 1976 la Londra, referitor la negocierile cu România se arată: „În consecință, pentru a veni în sprijinul planurilor de acoperire, trebuie avute în vedere următoarele: Nu trebuie să se lase a se înțelege că vom fi pregătiți să profităm de oferta României în primăvara aceasta (1944). Este necesar să punem la punct următoarele:

1. În orice caz nu cerem capitularea înainte de sfârșitul lunii mai;
2. După aceea dată capitularea se va face atunci când o vor cere aliații;
3. Primele forțe ce vor sprijini România vor trebui să fie forțe rusești, întrucât ele sînt mult mai aproape și numai ele au acces direct în România⁷⁰.

Cauzele care au determinat neducerea pînă la capăt a tratativelor începute de guvernul și opoziția română sînt multiple. Analiza lor n-a intrat încă în preocupările istoriografiei române.

Totuși, din succinta prezentare a faptelor se desprind următoarele:

Nici guvernul și nici opoziția burgheză română nu puteau antrena în discuție guvernele Angliei și Statelor Unite asupra unei probleme pe care aceste două mari puteri o ocoteau și în care nu erau interesate. Guvernul antonescian dorea să iasă din coaliția hitleristă, să se alătore Angliei și Franței, dar să continue războiul contra U.R.S.S. Or, în această perioadă, atât Anglia, cât și S.U.A. erau interesate în înfrîngerea Germaniei și Japoniei, în menținerea alianței cu U.R.S.S. în războiul contra celor două puteri.

Dealtfel, reprezentanților diplomației române li s-au făcut repetate recomandări să intre în contact direct cu guvernul sovietic, singurul în măsură să sprijine acțiunea României. Dar nici guvernul antonescian, nici opoziția burgheză română nu doreau să intre în contact direct cu guvernul sovietic. Deși s-au purtat unele discuții prin legatia de la Stockholm și ele ajunseseră la un punct înaintat, totuși, guvernul de la București, care spera într-o debarcare anglo-americană în Balcani, le-a tergiversat și apoi le-a abandonat.

La Cairo discuțiile au sistat deoarece englezii le considerau ca o diversivune strategică, pentru ca în acest fel să asigure succesul debarcării în Normandia. „Odată atins scopul diversivunii strategice, englezii nu mai erau atât de grăbiți să scoată România din război⁷¹”.

Spre deosebire de anglo-americani, U.R.S.S. era direct interesată în scoaterea României din războiul hitlerist.

Într-un mesaj adresat lui Churchill la 22 aprilie 1944, Molotov atrăgea atenția că „în ceea ce privește România am căzut de acord asupra principalelor probleme urgente... Acum, nouă ne revine misiunea de a spori presiunile din toate părțile asupra românilor, în așa fel încît ei să abandoneze poziția lor fără speranță⁷²”.

La acest mesaj, Churchill a răspuns a doua zi: „Sînt întru totul de acord... noi continuăm bombardarea [Bucureștiului], dar în problemele românești vă considerăm șefii noștri⁷³”. Dealtfel, Churchill a fost cel care a propus împărțirea sferelor de influență.

⁷⁰ Elisabeth Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London, MacMillan, 1976, p. 123.

⁷¹ *Idem*, anexa 1.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*.

Refuzul guvernului român de a trata numai cu guvernul sovietic, dezinteresul Angliei și S.U.A. în scoaterea României din război au dus la neconcretizarea tratativelor. Așadar, insurecția națională armată antifascistă și antiimperialistă din august 1944 a surprins ambele coaliții beligerante; poporul român, cu milenara sa experiență de luptă, a ieșit prin propriile forțe dintr-un război pustiitor, ferind țara de un catastrofal dezastru.

DUMITRU TUȚU

POURPARLERS ET CONTACTS DU GOUVERNEMENT ET DE LA BOURGEOISIE ROUMAINS AYANT POUR BÛT DE FAIRE SORTIR LA ROUMANIE DE LA GUERRE MENÉE AUX CÔTÉS DE L'ALLEMAGNE HITLÉRIENNE

(Résumé)

L'évolution des événements militaires et politiques dans la période de 22 juin 1941 au 23 août 1944 détermina de mutations et de déplacements dans les classes sociales, les partis et les organisations politiques et même dans les cercles gouvernants de la Roumanie. Les défaites des armées allemandes et italiennes dans le nord de l'Afrique en 1942 et surtout la victoire de l'armée soviétique à Stalingrad en 1942/1943 aggravèrent la crise politique des régimes fascistes en Europe, provoquèrent de grandes dissensions entre l'Allemagne hitlérienne et ses alliés.

Même les forces sociales roumaines qui se situèrent, à partir du 22 juin 1941, aux côtés des puissances de l'Axe contre l'URSS, comprirent que la défaite de l'Allemagne hitlérienne était inévitable et commencèrent à tâtonner les dispositions des gouvernements de la Grande-Bretagne et des États-Unis afin d'obtenir leur appui pour faire sortir la Roumanie de la guerre hitlérienne et pour lui assurer son indépendance nationale, ainsi que le maintien du régime capitaliste dans le pays.

Le gouvernement de la Grande-Bretagne et même celui des États-Unis d'Amérique ont manifesté de l'indifférence vis-à-vis de la politique des cercles gouvernants de Bucarest et ne se sont pas intéressés à leur désir de dégager la Roumanie de la guerre hitlérienne.

L'Union Soviétique, qui supportait la plupart du poids de la guerre vers la fin de l'année 1943 et dans la première moitié de l'année 1944, était intéressée à ce que la Roumanie cesse à combattre contre elle, vu qu'en ce cas les opérations de l'armée soviétique contre l'Allemagne seraient facilitées substantiellement.

Les pourparlers de Stockholm entre la légation roumaine et l'ambassade soviétique, entamés dans la première moitié de l'année 1944, n'ont pas eu un résultat concret. De même, les négociations de Caire, qu'avait entrepris Barbu Știrbey — le représentant de l'opposition bourgeoise roumaine — avec les représentants des trois grandes puissances alliées, furent interrompues à un moment donné, après avoir langui un certain temps.

Il faut chercher les causes de l'échec de ces négociations dans les circonstances concrètes historiques de la période concernée. La Roumanie cherchait à obtenir la garantie de son indépendance nationale, tandis que les grandes puissances faisaient mieux de combiner le partage des sphères d'influence en Europe après la défaite de l'Allemagne hitlérienne.

OAMENII MUNCII DIN CLUJ ÎN LUPTĂ, SUB CONDUCEREA P.C.R., PENTRU INSTAURAREA PUTERII DEMOCRAT-POPULARE (11 OCTOMBRIE 1944 — 6 MARTIE 1945)

Oamenii muncii din orașul Cluj, români, maghiari, germani și de alte naționalități, eliberați din cătușele regimului fascist horthyst și hitlerist, ca rezultat al luptelor eroice duse umăr la umăr de trupele sovietice și românești, au trecut din primele zile de libertate — la fel ca și în celelalte teritorii eliberate — la înfăptuirea unei noi forme de viață, democratice, activitate ce s-a desfășurat mulțumită muncii operative organizatorice și politice a comuniștilor. Străduințele muncitorilor, micilor meseriași, plugarilor și intelectualilor clujeni constituiau o parte integrantă a revoluției populare a unei țări întregi, a României cu adevărat democratice care era în curs de plămădire, începînd cu insurecția națională antifascistă și antiimperialistă din 23 august 1944. Aceste străduințe sprijineau cu hotărîre și eficiență lupta dusă de forțele progresiste, de masele de oameni ai muncii ale poporului român și ale naționalităților conlocuitoare, în cadrul unui larg front unic, pentru soluționarea marilor sarcini ce stăteau în fața societății românești, sarcini formulate de P.C.R., și elaborate încă în luna septembrie 1944, în Proiectul de platformă al Frontului Național Democrat din România, și anume: desăvîrșirea eliberării întregului teritoriu al țării de sub ocupația hitleristă-horthystă și intensificarea efortului de sprijinire a frontului antihitlerist; împrăștierea țărănilor și lichidarea rămășițelor feudale în agricultură; defascizarea și democratizarea vieții politice, redobîndirea independenței naționale; refacerea economică a țării și îmbunătățirea condițiilor de trai ale poporului¹.

Energiile revoluționare, descătuse prin lupta forțelor insurecționale, au fost îndreptate de P.C.R. în direcția desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice care corespundea într-un tot al năzuinței maselor și cerințelor obiective ale societății românești. „Sub conducerea partidului comunist, lupta antifascistă și de eliberare națională se dezvoltă într-o largă acțiune de masă pentru desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice. Chemarea partidului comunist pentru desfășurarea războiului feudal și împrăștierea țărănimii, democratizarea vieții politice, reconstituirea economiei însușesc toate forțele democratice și patriotice ale țării. În această perioadă de intensă luptă politică se manifestă cu putere bogata experiență dobîndită de partidul nostru în timpul bătăliilor antifasciste, forța organizatorică, prestigiul, autoritatea și influența sa politică în masă”².

Dintre partidele politice care și-au reluat activitatea legală după insurecția antifascistă începută la 23 august 1944, partidul comunist era singurul care, în ciuda faptului că a fost cel mai crunt lovit de regimul de teroare militaro-fascist și represiunea nazistă, iar în partea de nord-est a Transilvaniei de autoritățile horthyste-hitleriste, reușise să-și păstreze în acțiune un număr important de cadre, o rețea de diferite organizații teritoriale și locale. Membrii săi erau, în majoritate covârșitoare, militanți căliți în lupta revoluționară, hotărîți să acționeze pentru cauza revoluției populare. Activitatea intensă desfășurată de comuniști

¹ *România liberă* din 30 august 1944.

² Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, 1966, p. 55—56.

a produs în rândurile maselor un puternic avânt de luptă. Mii și mii de oameni ai muncii urmau chemările partidului, cu toate că sub raport organizatoric nu erau încadrați în rândurile sale, îndeplineau cu devotament și spirit de sacrificiu sarcinile trasate de partid, menite să ducă la transformări adânci în toate domeniile sociale. Capacitatea Partidului Comunist Român de a fixa — pe baza cunoașterii profunde a situației din țară, a analizei temeinice și întinșice a condițiilor noi după 23 august 1944 — obiectivele principale de luptă, publicate în declarația C.C. al P.C.R. din 24 august 1944, în apelurile către popor, precum și în alte documente din acea perioadă, i-a permis să se afirme de la început ca forța politică cea mai activă, cel mai consecvent revoluționar din țară, și totodată să-și păstreze în permanență inițiativa politică în scopul atingerii obiectivelor majore ale revoluției.

Ieșirea din ilegalitate a organizațiilor de partid, consolidarea și trecerea lor la activitatea politică și organizatorică corespunzătoare noilor condiții s-au desfășurat în mod gradat, pe măsura eliberării teritoriului României³.

După eliberarea Clujului, la 11 octombrie 1944, comuniștii ieșiți din ilegalitate odată cu apropierea armatelor eliberatoare au trecut imediat la refacerea organizațiilor de partid și de mase lovite extrem de grav de autoritățile horthyste între anii 1940—1944. A fost constituit *Comitetul provizoriu al P.C.R.*, care a socotit ca primă sarcină reluarea legăturilor cu C.C. al P.C.R. Au fost trimiși delegați la București pentru a se recunoaște constituirea Comitetului provizoriu de partid și a primi instrucțiuni din partea conducerii centrale a partidului. Pe baza structurii organizatorice anterioare a P.C.R., acest comitet și-a asumat un rol de conducere regională, pentru întregul nord al Transilvaniei. Comunicatul apărut în presa locală încă la 21 octombrie 1944, la nici zece zile de la eliberarea orașului Cluj, când încă războiul de eliberare continua în apropiere, anunța că a fost reluată legătura întreruptă în 1940 cu C.C. al P.C.R. Comitetul regional pentru nordul Transilvaniei formează o parte integrantă a P.C.R. Denumirea sa este: Partidul Comunist Român, regiunea Cluj. În linia și activitatea sa, el urmează C.C. al P.C.R.⁴.

Înfruntând riscurile, fiind hotărâți a se situa în fruntea maselor în lupta dusă împotriva rămășițelor fasciste, pentru înfăptuiri democratice, și pentru a se încadra cât mai organic în puternicul avânt revoluționar ce se desfășura pe teritoriile eliberate ale țării, comuniștii români, maghiari și de alte naționalități din Cluj au reușit, într-un timp scurt, să înființeze organizații ale P.C.R. și încă la începutul lunii noiembrie să închege rețeaua organizatorică a partidului. Această activitate s-a desfășurat în condițiile unor preocupări politice deosebit de intense, a luptei pentru putere, a refacerii economice și a mișcării democratice. Raportul prezentat de Vasile Vaida, prim-secretar al Comitetului regional Cluj al P.C.R., la conferința din august 1945, sublinia că partidul comunist a reușit „într-un scurt timp” să adune în jurul său „atât la Cluj, cât și în celelalte județe, elementele cele mai hotărâte ale clasei muncitoare...”⁵.

Pe baza documentelor și indicațiilor primite de la C.C. al P.C.R., reorganizarea partidului s-a desfășurat după principiul teritorial și al locului de producție, principii organizatorice caracteristice partidelor marxist-leniniste. Unitatea de bază a partidului era celula de partid. Astfel de organizații se creau în fabrici, uzine, instituții de stat sau particulare, în armată, și anume în sectoarele cele mai importante ale reconstrucției și aparatului de stat: la C.F.R., întreprinderile comunale, între muncitorii constructori, în fabricile producătoare de articole de larg consum, precum și în mica industrie. Comuniștii desfășurau o largă muncă de lămurire și se bucurau tot mai mult de o puternică influență și autoritate politică

³ *România în anii revoluției democrat-populare 1944—1947*, București, 1971, p. 54.

⁴ *Tribuna Ardealului* din 21 octombrie 1944; *Világosság* din 22 octombrie 1944.

⁵ Arhiva Comitetului județean Cluj al P.C.R., fond nr. 1, dosar nr. 1, p. 89—90.

în fața maselor muncitoare care le urmau cu încredere. Numărul membrilor de partid a crescut repede. În orașul Cluj, în luna ianuarie 1945 numărul membrilor de partid a depășit cu oca 300% numărul membrilor de partid din luna octombrie 1944, iar la sfârșitul lunii martie 1945 cu 487% numărul membrilor din luna ianuarie, însumând cifra de 2796⁶. O mare însemnătate pentru întărirea partidului o avea faptul că în rândurile sale au intrat numeroși muncitori, 2413 la număr, ceea ce i-a asigurat un puternic și predominant suport proletar, precum și mai mulți intelectuali progresiști, 262 persoane, care în anii ilegalității activaseră în organizațiile de masă cu caracter democratic sau erau simpatizanți ai mișcării progresiste revoluționare⁷.

Celulele partidului comunist au fost cele mai numeroase și mai puternice la Atelierele C.F.R. și la „Dermata“, la Fabrica de tutun, la Fabrica de porțelan „Iris“, la întreprinderea de electricitate, la fabrica ERBA, precum și la clinici, în școli, în instituții și în cartiere celulele partidului comunist cuprindeau de asemenea mulți membri de partid.

Creșterea rîndurilor organizațiilor din Cluj ale partidului comunist a constituit o cheazășie a întăririi activității organizațiilor de masă, participarea lor conform ponderii social-politice a orașului în lupta pentru înfăptuirea sarcinilor de însemnătate istorică ce stăteau în fața poporului nostru după eliberare, în direcția transformărilor revoluționare, a asigurat partidului comunist și celorlalte grupări democratice care au acționat alături de el, o evidentă superioritate față de partidele „istorice“ burgheze și pe frontul din Cluj al luptei pentru cucerirea puterii, chiar și în condițiile cînd numărul membrilor de partid era relativ mic, ceea ce a contribuit la schimbarea raportului de forțe în favoarea clasei muncitoare și a aliaților săi.

Concomitent cu refacerea organelor și organizațiilor locale ale partidului și-au reluat activitatea legală și organizațiile *Partidului Social-Democrat*, care de la 19 martie 1944, odată cu invadarea nord-estului Transilvaniei de către trupele fasciste germane, se aflau în ilegalitate. Rîndurile organizațiilor social-democratice s-au întărit rapid cu noi membri care proveneau din diferite categorii de salariați: muncitori, funcționari, cadre didactice, mici meseriași și alte elemente din categoriile mijlocii ale cetățenilor orașului. Activitatea intensă în mase a acestor organizații, susținută și prin organul de presă „Erdély“ care apare de la sfârșitul lunii decembrie 1944, contribuia la întărirea forțelor democratice, avînd un rol important în mobilizarea maselor în lupta revoluționară.

În desfășurarea evenimentelor, pe linia extinderii și adîncirii procesului revoluționar, deosebit de mare însemnătate a avut unitatea de acțiune a forțelor muncitorești prin dezvoltarea colaborării dintre partidul comunist și partidul social-democrat pe baza acțiunilor comune. La Cluj, din inițiativa P.C.R., încă în ziua de 21 octombrie 1944 reprezentanții celor două organizații de partid au încheiat unitatea lor de acțiune, consfințită într-un document-program, care reflecta dezideratele F.N.D., cuprinzînd 18 puncte. În acest document-program se accentuează marea importanță a concentrării forțelor pentru sprijinirea războiului antihitlerist: „Interesul vital al locuitorilor Ardealului și al întregii Româнии impune cu necesitate acestora să se încadreze și să ia parte la lupta dusă împotriva asupritorilor fasciști germani și maghiari de felul lui Szálasi, Imrédi și alții și la lupta dusă pentru nimicirea hitlerismului... Este nevoie de mobilizarea tuturor forțelor poporului și a tuturor resurselor materiale ale Ardealului pentru a sprijini armatele sovietică și română în lupta lor comună dusă împotriva Germaniei hitleriste“. În continuare, se demonstrează necesitatea democratizării țării prin curățirea aparatului de stat și a administrației publice de la orașe și sate de elementele fasciste și reacționare, abolirea legilor, ordinelor și dispozițiilor antipopulare și fasciste,

⁶ Idem; Arhiva C.C. al P.C.R., fond nr. 2, dosar nr. 21, p. 28.

⁷ Arhiva C.C. al P.C.R., fond nr. 2, dosar nr. 21, p. 28.

pedepsirea criminalilor de război, acordarea de drepturi egale tuturor cetățenilor țării indiferent de naționalitate, reprimarea prin lege a persecuției naționale, precum și orice activitate a dușmanilor fasciști ai poporului, asigurarea libertăților democratice, reorganizarea învățămîntului în spirit democratic etc. „În vederea unei cît mai grabnice reconstrucții a țării și pentru progresul ei” se prevede „satisfacerea revendicărilor arzătoare și drepte ale țărănimii” sub forma unei largi reforme agrare, etatizarea Băncii Naționale, reorganizarea industriei, naționalizarea întreprinderilor germane și a celor care au colaborat cu germanii, libertatea comerțului și industriei ce a fost încetușată în interesul germanilor, organizarea transporturilor pentru aprovizionare. În vederea îmbunătățirii nivelului de trai, a condițiilor de muncă ale muncitorilor, au fost prevăzute deziderate ca: stabilirea salariului minim, încheierea contractelor colective, măsuri drastice împotriva scumpetei și speculei etc. Documentul, în încheiere, arăta că acest program se poate realiza numai prin munca comună a poporului român și a tuturor naționalităților conlocuitoare sub un guvern „care reprezintă toate forțele naționale și democratice ale țării și se bucură de sprijinul activ al maselor largi populare din România”⁸.

Toate acțiunile politice și economice pentru realizarea acestor obiective, necesare pentru asigurarea triumfului democratic, s-au desfășurat pe baza Frontului Unic Muncitoresc, ceea ce a mărit considerabil capacitatea de luptă a muncitorilor.

Un rol de seamă în întărirea unității de voință și acțiune a clasei muncitoare în realizarea obiectivelor revoluționare l-a avut reorganizarea *mișcării sindicale* conform principiilor Frontului Unic Muncitoresc, lichidînd scindarea din trecut, pe baza luptei de clasă și a solidarității proletare, precum și prin aplicarea principiilor centralismului democratic și ale democrației muncitorești⁹.

Organizarea muncitorilor în sindicate unice, revoluționare, marcînd un pas înainte pe calea colaborării strînse între comuniști și social-democrați, între oamenii muncii români, maghiari, germani și de alte naționalități¹⁰, a dat rezultate rapide. La Cluj reorganizarea sindicatelor a fost începută de cadrele comuniste de bază, încă cu cîteva zile înainte de eliberare, astfel încît deja la 12 octombrie 1944, a doua zi după eliberarea orașului, a luat ființă *Comisia locală sindicală*, ca for superior al organizațiilor sindicale din oraș, care în urma înțelegerii între comuniști și social-democrați era condusă de un secretariat format din trei persoane. Reorganizarea sindicatelor în întreprinderi și instituții s-a făcut pe baza tradițiilor puternice organizatorice și politice ale solidarității proletare. Astfel, în ziua de 18 octombrie 1944, s-au întrunit 1500 muncitori ceferiști într-o adunare în Piața Gării și și-au ales comitetul sindical. În ziua de 22 octombrie s-a ținut ședința oamenilor de încredere ai muncitorimii de la „Dermata”, aleși cu cîteva zile în urmă, care avea ca scop realizarea organizării sindicatelor pe întreprindere care să-i cuprindă pe toți salariații, indiferent de profesiunea lor, înlăturîndu-se în felul acesta structura și forma de organizare învechită, pe bresle, care i-a dezbinat¹¹. În ziua de 24 octombrie pun bazele sindicatelor unite muncitorii din industria alimentară, funcționarii particulari și angajații din comerț¹². În ziua de 26 octombrie 1944 ia ființă sindicatul muncitorilor de la fabrica de tutun și sindicatul profesorilor, învățătorilor și angajaților din învățămînt¹³. Muncitorii croitori și frizeri își

⁸ *Világosság* din 26 octombrie 1944.

⁹ *România liberă* din 7 septembrie 1944.

¹⁰ A. Petric, Gh. Țupui, *Unificarea mișcării muncitorești din România*, București, 1968, p. 49.

¹¹ *Világosság* din 24 octombrie 1944.

¹² *Idem* din 24 octombrie și 4 noiembrie 1944.

¹³ *Idem* din 27 octombrie 1944.

reorganizează sindicatul la 27 octombrie 1944, muncitorii împlari la 28 octombrie, muncitorii pantofari la 29 octombrie 1944¹⁴. În întreprinderile „Ravag”, „Orion”, „ERBA”, „Unirea”, „Iris”, „Helios”, „Triumf”, „Rendor”, „Schull”, „Glădys”, „Fermeta”, „Ady”, „Ursus” și altele, muncitorii și-au organizat sindicatele la sfârșitul lunii octombrie și în cursul lunii noiembrie.

Amploarea pe care a luat-o organizarea muncitorimii din Cluj reiese din numărul ridicat al membrilor sindicali. Astfel, la data de 31 decembrie 1944 sindicatele cuprindeau 18 000 de salariați, iar la data de 31 martie 1945 peste 22 000 de salariați¹⁵. Influența mobilizatoare a sindicatelor întrecea însă cu mult creșterea lor organizatorică. La unele acțiuni inițiate de F.U.M. pe plan local, din această perioadă, sindicatele au fost în stare să mobilizeze 40—50 000 de oameni.

Desfășurându-se în strînsă legătură cu creșterea avîntului de luptă al maselor, reorganizarea mișcării sindicale, restabilirea unității ei pe baze revoluționare și ale democrației muncitorești, a reprezentat un succes de mare importanță. În procesul reînființării organizațiilor sindicale vechi și creării de noi sindicate în întreprinderile în care nu existau, au triumfat principiile de organizare pe ramuri de producție, pe întreprinderi, pe instituții, asupra metodelor reformiste de organizare a muncitorimii pe meserii în formă de breaslă. Aceste principii reprezentau o bază solidă, care asigura colaborarea strînsă dintre comuniști și social-democrați în cadrul sindicatelor, și transformarea lor în organizații revoluționare de masă. În activitatea sindicatelor de zi cu zi, au învins principiile revoluționare ale luptei de clasă, care au intensificat forța și capacitatea de luptă a muncitorimii. Sindicatele au contribuit astfel în mod efectiv la mobilizarea maselor în importantele bătălii politice și economice care, în cele din urmă, au hotărît soarta luptei pentru putere, precum și asigurarea rolului conducător al clasei muncitoare în revoluție.

În fiecare întreprindere sau instituție cu mai mult de 50 de salariați a fost ales un comitet de fabrică, organ reprezentativ al muncitorilor, pentru apărarea intereselor lor economice, culturale și politice. În cadrul acelor întreprinderi care au fost părăsite de patroni și tehnicienii compromiși prin colaborarea cu fasciștii, s-au creat, sub egida sindicatelor, co-

¹⁴ Creșterea numărului membrilor de sindicat a fost următoarea:

Denumirea sindicatului	31 XII 1944	31 XII 1945
Sindicatul C.F.R.	2 700	3 753
Sindicatul metalo-chimic	1 862	1 852
Sindicatul de piele	2 404	3 682
Sindicatul salariați particulari	2 280	2 399
Sindicatul C.A.M.	331	360
Sindicatul îmbrăcăminte și textile	1 570	1 524
Sindicatul constructori	929	972
Sindicatul salariați comunali	608	1 267
Sindicatul ospătari	244	—
Sindicatul tehnicieni	135	—
Sindicatul compactori	106	—
Sindicatul lemnari	540	1 116
Sindicatul alimentației	610	1 133
Sindicatul funcționari particulari	2 792	—
Sindicatul învățămînt	820	1 768
Sindicatul P.T.T.	300	542
Sindicatul frizeri	230	216
Sindicatul arte grafice	—	249
Sindicatul sanitar	—	291
Sindicatul angajatelor casnice	—	280
Sindicatul ziariștilor	—	112
Sindicatul salariați de stat	—	542

(Szakszervezet din ianuarie 1945, p. 38, mai 1945, p. 240).

¹⁵ Idem din ianuarie 1945, p. 48.

misii economice. Acestea au preluat conducerea întreprinderilor sistate și au organizat repunerea lor în funcțiune, precum și procesul lor de producție. Comitetele de fabrică, pe lângă mobilizarea oamenilor muncii la refacerea întreprinderilor și la ridicarea producției, au trecut, sub conducerea comuniștilor, la scoaterea cadrelor conducătoare fasciste din întreprinderi, la descoperirea și împiedicarea acțiunilor de dezorganizare și sabotare a producției și repartiției produselor, introducând controlul muncitoresc asupra producției și obligând pe capitaliști să țină seama de activitatea comitetelor de fabrică la întocmirea planurilor de producție și controlarea îndeplinirii acestora în vederea creșterii producției, menită să asigure aprovizionarea frontului și să îmbunătățească condițiile de trai ale oamenilor muncii. În mai multe locuri, în vederea îngrădirii exploatarei capitaliste și pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă, sindicatele au împus patronilor încheierea contractelor colective de muncă.

În aceste vremuri foarte grele, când probleme multiple își cereau rezolvarea și în domeniul aprovizionării, sindicatele au acționat energic pentru asigurarea unui minim de existență muncitorilor prin asigurarea posibilităților de muncă șomerilor și regim de prioritate la aprovizionare, în special ceferiștilor și muncitorilor din fabrici.

Acțiunile duse de sindicate urmăreau stăvilirea speculei și scumpetei, a agravării consecințelor economice ale distrugerilor provocate de război și de jaful hitlerist prin împiedicarea sabotajului din partea capitaliștilor, concentrarea tuturor rezervelor și forțelor materiale și umane în vederea refacerii economiei naționale și prin aceasta îmbunătățirea condițiilor de trai ale populației.

Și în dezvoltarea mișcării sindicale din Cluj, un impuls de seamă l-au constituit lucrările primului congres general al Sindicatelor unite din România, desfășurat la București între 26—30 ianuarie 1945. Delegații muncitorimii orașului, numărul lor fiind de 39, au fost aleși în cadrul adunărilor ținute pe întreprinderi și pe ramuri de producție. Gazeta „Plugarii” din Cluj, relevând semnificația acestui eveniment politic, scria următoarele: „Congresul de la București, credem, va fi o piatră de hotar în destinele muncitorimii.

Pentru noi, cei din Ardealul de nord, faptul mai are și o altă semnificație. Pentru prima dată după patru ani de înstrăinare și suferințe, delegații muncitorimii noastre iau contact cu cei din restul României, în cadrele unui congres. Este un prim prilej de a-și manifesta mulțumirea și bucuria de a fi fost încadrați României, căreia de fapt aparțin¹⁶.

Congresul sindicatelor a demonstrat unitatea clasei muncitoare din România, spiritul ei patriotic și internaționalist, forța mișcării sindicale și creșterea rolului ei în viața politică a țării. Congresul a stabilit o serie de sarcini de mare însemnătate pentru activitatea sindicatelor, pe care delegații întorși le-au făcut cunoscute muncitorimii în cadrul numeroaselor adunări generale ale organizațiilor sindicale. Aceste adunări au fost un bun prilej de educație a muncitorimii în spiritul unității proletare și al luptei de clasă, de exprimare a voinței lor de a colabora strâns cu muncitorimea organizată a țării în interesul îndeplinirii obiectivelor revoluționare care stăteau în fața tuturor, mijloace eficiente în antrenarea muncitorilor neorganizați pe calea organizării sindicale. În cadrul acestor adunări muncitorii dezbăteau pe larg problemele sindicale și sarcinile trasate la congres, luându-se hotărâri concrete pentru transformarea lor în viață. Astfel, Consiliul sindical din Cluj, în urma dezbaterilor, a conchis că în fața sindicatelor stau următoarele sarcini: lupta necruțătoare împotriva rămășițelor fasciste, împotriva manifestărilor șovine române și maghiare; întărirea unității sindicale, educarea maselor în spiritul luptei de clasă, întărirea spiritului solidarității internaționale; lupta pentru ridicarea producției, împotriva speculei, pentru dezvoltarea și întărirea mișcării cooperatiste; aprovizionarea fabricilor conduse de muncitorime cu materii prime, punerea în funcți-

¹⁶ *Plugarii* din 26 ianuarie 1945.

une a întreprinderilor; sprijinirea democratizării organelor administrative județene și orășenești, precum și ale organelor de stat¹⁷.

Organizațiile sindicale din Cluj au îndeplinit un rol activ în organizarea și mobilizarea lucrătorilor orașului pentru participarea la îndeplinirea sarcinilor revoluției democrat-populare.

Urmărind cu fermitate coalizarea tuturor forțelor democratice în jurul clasei muncitoare, P.C.R. a acordat o atenție deosebită organizării maselor de bază ale țărănimii, care constituiau o mare rezervă de energie revoluționară. Pornind din Cluj, sub conducerea Comitetului regional Cluj al P.C.R. s-a desfășurat o activitate perseverentă la sate pentru cuprinderea organizatorică a maselor țărănești și încheierea alianței de luptă a clasei muncitoare cu masele de bază ale țărănimii. Rezultatul muncii depuse s-a arătat într-un timp scurt prin reînceperea activității organizațiilor democratice *Frontul Plugarilor* și ale MADOSz-ului, transformat în noiembrie 1944 în *Uniunea Populară Maghiară*.

În această perioadă, când lupta de clasă era foarte ascuțită și când forțele reacțiunii încercau să folosească diversiunea naționalistă în scopul dezbinării unității forțelor revoluționare, *Frontul Plugarilor* și *Uniunea Populară Maghiară*, conduse de partid, erau organizații necesare, având menirea de a strânge forțele țărănimii muncitoare, indiferent de naționalitate, împotriva reacțiunii. Prin aceste organizații, care și-au adus contribuția la procesul de democratizare a vieții țării, partidul comunist a reușit să lărgască și mai mult legăturile sale cu marea masă a oamenilor muncii de la orașe și sate, să le atragă la lupta pentru îndeplinirea sarcinilor revoluției populare.

Frontul Plugarilor și *Uniunea Populară Maghiară* au avut o contribuție importantă în mobilizarea maselor la acțiuni cu caracter obștesc, păstrarea ordinii împotriva tendințelor anarhice, diversioniste ale elementelor dușmănoase, în îndeplinirea transformărilor democratice.

Încadrat în marele front democratic din România, MADOSz-ul, încă la 20 octombrie 1944, publică un apel al organizației regionale pentru nord-estul Transilvaniei cu sediul la Cluj, în care se expune programul de muncă și luptă, cu puncte printre care: „concentrarea într-o unitate a tuturor forțelor populare maghiare din Transilvania... și încadrarea curajoasă în sinul acelor mișcări, partide și uniuni democratice, care, fără a face deosebire de rasă, naționalitate, urmăresc în mod unitar democratizarea vieții publice peste tot”¹⁸. În adunarea de reconstituire a organizației U.P.M. din județul Cluj, care s-a ținut la 23 octombrie 1944, s-a arătat că primul obiectiv de luptă este obținerea victoriei în războiul drept împotriva Germaniei hitleriste și ștergerea tuturor urmelor blestematului război hitlerist¹⁹. La 24 octombrie 1944 un alt apel al MADOSz-ului lansat la Cluj chema populația maghiară din nord-estul Transilvaniei ca, împreună cu poporul român, să militeze în slujba progresului democratic, pentru victoria F.N.D. Manifestul e semnat printre alții de Szepesi Sándor, Mezei Lajos, Tar Károly, Fodor Pataki Ádám, Kós Károly, Balogh Edgár, Nagy István, Jancsó Elemér, Szabédi László²⁰.

În ziua de 11 noiembrie s-a înființat la Cluj organizația regională a *Frontului Plugarilor*. „A fost deajuns! Astăzi sîntem liberi! Și vrem să rămînem! Muncitorii și plugarii anunță începutul unei lupte care va fi victorioasă. Am înodat trecutul cu zilele de azi, după o perioadă de zbucium și persecuții și s-a constituit astfel la Cluj *Frontul Plugarilor*” — scria gazeta „*Plugarii*”, organul de presă al organizației regionale Cluj a *Frontului*

¹⁷ *Szakszervezet* din mai 1945, p. 226.

¹⁸ *Világosság* din 20 octombrie 1944.

¹⁹ *Idem* din 24 octombrie 1944.

²⁰ *Idem*.

Plugarilor. În fruntea acestora se aflau comuniști și vechi activiști ai organizației ca Pavel Bojan, Iosif Bălaj, Romulus Hatos, Maria Olpretean, Teodor Someșfălean etc.²¹. Adunarea de constituire a organizației Frontului Plugarilor în cartierul Mănăstur „s-a soldat cu un succes desăvârșit”, cu ocazia primei adunări înscriindu-se în organizație peste 100 de cetățeni²².

Frontul Plugarilor și MADOSz-ul, prin mobilizarea maselor care le-au aparținut și al căror număr creștea din zi în zi, au luat parte în mod activ la acțiunile de refacere a economiei, de democratizare a aparatului de stat, la marile demonstrații, adunări și mitinguri organizate de P.C.R. pentru realizarea programului de guvernare al F.N.D., care cuprindea și înfăptuirea neîntârziată a reformei agrare pe cale revoluționară și legiferarea ei după instaurarea unui guvern democratic. Consfățuirea organizației Frontului Plugarilor din județul Cluj, ținută la sfârșitul lunii februarie 1945, printr-o rezoluție de aderare la programul de guvernare al F.N.D. accentua: „Cerem înfăptuirea imediată a unei largi și drepte reforme agrare, confiscarea și împărțirea între plugari a moșiilor părăsite de fasciști, precum și restituirea pământului luat de la țărani în proprietăți prin vechea reformă agrară, pământ care le-a fost răpit pe nedrept de către guvernul horthyst al moșierilor maghiari..., democratizarea administrației comunale, consilii comunale alese pe cale democratică în fiecare sat, refacerea tuturor căilor de comunicație din județ, aprovizionarea satelor... cu mărfuri de primă necesitate. Toate aceste revendicări drepte ale țărânimii, Frontul Plugarilor din județul Cluj le vede realizate numai prin aducerea la conducerea țării a unui guvern al Frontului Național Democrat”²³.

Frontul Plugarilor și U.P.M.-ul, în mediul lor de activitate, sub îndrumarea partidului comunist, duceau o luptă consecventă împotriva politicii naționalist-șovine a claselor exploatatoare reacționare, sprijineau partidul în lupta sa pentru rezolvarea democratică a problemei naționale, pentru unirea tuturor forțelor poporului român cu cele ale oamenilor muncii din rîndurile naționalităților conlocuitoare. Apelul comitetului de reorganizare a MADOSz-ului, lansat la 28 octombrie 1944, conținea următoarele: „Lucrătorii maghiari împreună cu poporul muncitor român din Transilvania vor să se angreneze... în uriașul front unic al tendințelor democratice din România, ca printr-o voință comună să spargă ultimul obstacol al împăcării populației din Transilvania: forța ascunsă a fascismului... Noi dorim ca prin atitudinea noastră demnă și democratică să obținem cu un ceas mai devreme angrenarea nordului Transilvaniei în viața politică și economică a României democratice”²⁴. Adunarea Frontului Plugarilor din Cluj ținută la 12 decembrie 1944 manifesta de asemenea pentru concentrarea tuturor forțelor progresiste în acțiunile de refacere a economiei, de democratizare a aparatului de stat. În moțiunea aprobată în unanimitate la această adunare se arată că participanții vor „conviețuirea pașnică între toți locuitorii din Ardeal, prin muncă rodnică, spre a ajunge la bogăția materială și sufletească”²⁵.

În primele rînduri ale luptei pentru unirea tuturor forțelor poporului român cu oamenii muncii ai naționalităților conlocuitoare a stat muncitorimea conștientă în frunte cu partidul ei comunist, continuatorul consecvent al tradițiilor solidarității de luptă împotriva fascismului. Muncitorimea română și maghiară conștientă era convinsă că reușita luptei împotriva dușmanului comun: fascismul și rămășițele naționalismului de orice fel se poate asigura numai prin concentrarea tuturor forțelor populare interesate în democratizarea și progresul țării.

²¹ *Plugarii* din 11 noiembrie 1944.

²² *Idem* din 17 ianuarie 1945.

²³ *Idem* din 28 februarie 1945.

²⁴ *Világosság* din 28 octombrie 1944.

²⁵ *Plugarii* din 15 decembrie 1944.

În rîndurile tineretului din Cluj acționau organizații ale principalelor partide politice din țară. Munca de organizare și lupta forțelor democratice din oraș, precum și în tot cuprinsul țării, a fost susținută cu avînt de către tinerii comuniști și socialiști. Cu sprijinul partidului comunist s-au reînființat organizațiile Uniunii Tineretului Comunist din România, care, dezvoltîndu-se rapid, au reușit să cuprindă mase importante de tineri. La Cluj, prima ședință a U.T.C.-ului a fost ținută în 22 octombrie 1944²⁶ și în scurt timp au fost obținute în mai multe locuri de muncă rezultate organizatorice din cele mai satisfăcătoare. De asemenea au fost reînființate la Cluj, precum și în alte orașe, organizații ale Uniunii Tineretului Socialist. În vederea întăririi muncii politice și educative în masa tineretului din cadrul sindicatelor au fost organizate secții ale tineretului, iar în școli și facultăți s-au înființat organizații democratice ale elevilor și studenților.

Organizațiile tineretului s-au alăturat cu entuziasm tuturor acțiunilor revoluționare. Tinerii au luat parte la diferite munci voluntare pentru sprijinirea armatei, curățirea ruinelor, scoaterea mașinilor și sculelor, adunarea materialelor de sub dărîmături, acțiuni voluntare de reconstrucție, precum și de sporire a producției. Au participat cu combativitate tinerească la toate manifestările împotriva reacțiunii, pentru instaurarea unui guvern democratic. S-au preocupat intens de educarea antifascistă a tineretului, iar pentru ridicarea cunoștințelor lor profesionale au inițiat diferite cursuri de perfecționare. Organizațiile progresiste ale tineretului au acordat o atenție primordială înfrățirii întregului tineret din țară, fără deosebire de naționalitate. Astfel, din dările de seamă ale trimișilor organizațiilor U.T.C. la prima consfătuire regională din Cluj reiese că lupta U.T.C. pentru democrație, în interesul viitorului mai fericit al tineretului, se desfășoară promișător, împotriva tuturor celor care caută să dezbine unitatea tineretului. În concluziile dezbaterilor această problemă a fost pusă de reprezentantul C.C. al U.T.C. ca o sarcină permanentă, organizațiilor județene U.T.C.²⁷

Urmînd îndemnul partidului comunist, mulți tineri muncitori, țărani și intelectuali români, maghiari și de alte naționalități s-au înrolat în armată ca voluntari pentru a contribui cu arma în mînă la zdrobirea hitlerismului și la înfăptuirea României libere, independente, democratice, dînd o înaltă pildă de eroism. Zeci de tineri uteciști români, maghiari din Cluj și împrejurimi au participat ca voluntari la luptele pentru eliberarea Ungariei și Cehoslovaciei pînă în ultima zi a războiului. Mulți din cei plecați nu s-au mai întors. Aviatorul erou Traian Dîrjan a căzut la 25 februarie 1945 lîngă satul cehoslovac Ooava; tînărul muncitor de la „Unirea” Aurel Suciu și-a dat viața pentru libertate, undeva pe malul riului Hron; studentul clujean Czeller Lajos a murit tot pe pămîntul Cehoslovaciei.

Numeroși cetățeni ai orașului Cluj aparținînd diverselor categorii și pături sociale, animați de sentimente democratice și patriotice, au intrat în organizația locală a Apărării Patriotice și Uniunii Patriotilor, organizații cu caracter larg de masă, democratic, antifascist, care acționau din perioada ilegalității sub îndrumarea politică a P.C.R.

La Cluj deja în luna octombrie a început să ducă o activitate intensă organizația Apărării Patriotice. În prima chemare a acestei organizații din Cluj, înființată la 22 octombrie, se spune: „Dacă în timpul dictaturii fasciste Apărarea Patriotică a ajutat ilegal luptătorii antifasciști, astăzi Apărarea Patriotică are misiunea de a sprijini și a ajuta întreaga armată luptătoare împotriva fascismului”²⁸.

Tînăra organizație democratică, Apărarea Patriotică, bazată pe devotamentul, stăruința, priceperea și spiritul de sacrificiu ale membrilor săi, mobiliza cetățenii pentru a ajuta ostașii de pe frontul antihitlerist, membrii familiilor martirilor căzuți drept victime ale teroarei fas-

²⁶ *Világosság* din 24 octombrie 1944.

²⁷ *Erdélyi Szikra* din 15 martie 1945.

²⁸ *Plugarii* din 15 noiembrie 1944.

cismului horthyst și a Gestapoului, răniții, pe cei nevoiași și fără cămin, organizând cu medici, lucrători sanitari și surori echipe sanitare pentru evitarea epidemiilor. Ea ducea o muncă de lămurire în rîndurile maselor celor mai largi împotriva veninului rămășițelor fascismului, pentru solidaritatea frățească. Soldații răniți, români și sovietici care se aflau în spitalele din Cluj, săptămînal au fost ajutați de Apărarea Patriotică, material și moral²⁹.

Printre organizațiile de masă care și-au reluat activitatea se afla și Uniunea Patrioților. La Cluj bazele acestei organizații au fost puse în luna octombrie 1944 prin constituirea unui comitet de inițiativă condus de profesorul Tudor Bugnariu. Programul de luptă al Uniunii Patrioților din Cluj avea drept obiectiv „libertatea tuturor cetățenilor din Transilvania de nord și integrarea lor în România democratică, liberă și independentă”³⁰.

Pentru desăvîrșirea acestor deziderate mult dorite, organizația din Cluj a Uniunii Patrioților arăta într-o chemare că datoria supremă a patrioților români democrați este de a duce mai departe bătălia împotriva hitlerismului, a reacțiunii și șovinismului, cu toate mijloacele care stau la îndemînă, fără cruțare și fără răgaz, pînă la definitivă distrugere nu numai a armatelor hitleriste și horthyste, ci și a tuturor uneltelor aflate în slujba fascismului.

Rîndurile organizației locale a Uniunii Patrioților s-au întărit în scurt timp prin înglobarea maselor democratice române și de alte naționalități, devenind membri activi ai acestei organizații îndeosebi intelectualii și, pe lângă ei, muncitori, comercianți, industriași, meseriași, țărani, femei și tineri.

Alături de celelalte organizații democratice, Uniunea Patrioților ducea o luptă susținută pentru curățirea aparatului de stat, a vieții publice și economice de elementele fasciste și reacționare, pentru democratizarea țării. Ea mobiliza la refacerea și dezvoltarea economiei naționale distruse, la sprijinirea armatelor eliberatoare române și sovietice. Milita pentru ca poporul român să se bucure de toate drepturile și libertățile sale cucerite prin actul de înaltă înțelepciune politică de la 23 August 1944, care a rupt lanțurile dictaturii fasciste a lui Antonescu ce ținea încătușată voința populară românească, precum și prin luptele eroice duse de armata română pe cîmpul de bătălie împotriva Germaniei hitleriste.

Organizația Uniunii Patrioților din Cluj, alături de celelalte organizații ale Uniunii Patrioților din diferite centre ale țării, prin activitatea sa, sub îndrumarea partidului comunist, de educare a maselor, urmărea să imprime în conștiința cetățenilor acel spirit de adevărat patriotism, care duce la realizarea unei lumi noi în cadrul României democratice, libere și independente.

Toate organizațiile politice din Cluj au desfășurat o susținută muncă organizatorică și de propagandă în rîndurile femeilor. Vitalitatea activității lor și-a găsit expresia în înființarea la Cluj a Frontului Unitar al Femeilor Democratice la data de 21 februarie 1945 cu participarea delegatelor celor două partide muncitorești și organizațiilor politice democratice³¹. Organizația femeilor, cuprinzînd muncitoare din fabrici și ateliere, liber-profesioniste, profesoare, învățătoare, studente, casnice, țărance etc., participa în mod activ la lupta pentru înlăturarea rămășițelor fascismului, emanciparea femeilor, ridicarea maselor de femei atît din punct de vedere cultural, cît și politic și social. N-a existat o acțiune publică, socială, economică, culturală și îndeosebi caritabilă la care să nu fi participat în mod activ Frontul Unitar al Femeilor Democratice din Cluj.

Încadrarea în activitatea organizațiilor create de partidul comunist și în cele care colaborau cu el a unui număr tot mai mare de oameni ai muncii demonstra succesul remarcabil al vastei munci de organizare și lămurire duse de către comuniști și totodată demonstra

²⁹ *Idem* din 9 ianuarie 1945; *Făclia* din 1 mai 1945.

³⁰ *Idem* din 5 noiembrie 1944.

³¹ *Világosság* din 22 februarie 1945.

creșterea influenței politice a partidului comunist, autoritatea de care se bucura în masă. Organizațiile politice și profesionale democratice — Frontul Unic Muncitoresc, sindicatele, Frontul Plugarilor, Uniunea Populară Maghiară, U.T.C., Apărarea Patriotică, Uniunea Patrioților, organizația femeilor — și-au îndeplinit rolul de curele de transmisie a cuvîntului partidului comunist în rîndurile unor pături largi. Ele au contribuit ca masele de oameni ai muncii să fie orientate pe linia intereselor revoluției populare.

După eliberarea Clujului, și partidele „istorice” — Partidul Național Tărănesc și Partidul Național Liberal — au trecut la reorganizarea rîndurilor lor. S-a făcut regruparea și reactivizarea cadrelor de conducere pe plan local și teritorial, care s-au preocupat intens de a-și atrage în organizațiile acestor partide noi aderenți. Situîndu-se la început în cadrul eforturilor duse pentru vindecarea rănilor adînci în urma distrugerilor fasciștilor horthysto-hitleriști în retragere, fiind preocupați de grabnica remediere a tuturor repercusiunilor Dictatului de la Viena și ocupației horthysto-fasciste, acestea le-au înlesnit inițial obținerea unor succese organizatorice³². În această direcție acționa și împrejurarea că, deși între partidele „istorice” și cele muncitorești existau deosebiri ideologice și programatice radicale, ele au continuat cîtăva vreme și după doborîrea dictaturii militare-fasciste să conlucreze în guvern, în probleme privind lupta împotriva trupelor hitleriste și horthyste, pentru eliberarea părții de nord-est a Transilvaniei. Pe măsura îndeplinirii acestui obiectiv s-au manifestat însă din ce în ce mai evident divergențele în celelalte probleme social-politice aflate la ordinea zilei, între P.N.Ț. și P.N.L. pe de o parte și P.C.R. și P.S.D. pe de altă parte³³. Folosind majoritatea de care dispuneau în guvernele Sănătescu, forțele retrograde din aceste partide au întreprins o serie de acțiuni — atît pe plan central, cît și pe plan local — menite să împiedice, sau cel puțin să frîneze desfășurarea prefacerilor revoluționare pentru care militau sub conducerea P.C.R. masele de oameni ai muncii pe tot cuprinsul țării.

În vederea unirii tuturor forțelor politice interesate în făurirea unui regim cu adevărat democratic și transpunerii în viață a reformelor cerute de procesul revoluționar, P.C.R. a inițiat, în locul Blocului Național Democrat, care devenea tot mai mult o coaliție politică depășită în urma acțiunilor de frînare de către partidele „istorice” a prefacerilor democratice și revoluționare, realizarea Frontului Național Democrat, care să cuprindă toate organizațiile politice și de masă cu caracter democratic. Baza programatică a noului organism politic urma să o constituie platforma elaborată de P.C.R. la 24 septembrie 1944, care avea sarcina politică de a orienta lupta maselor largi populare în direcțiile hotărîtoare ale dezvoltării revoluției³⁴.

La Cluj, în ziua de 21 octombrie 1944, la numai zece zile după eliberarea orașului, s-a ținut prima întrunire publică cu scopul de a se constitui, pe baza proiectului de platformă a F.N.D., organul de conducere regională, care se intitula Comitetul democrat din Ardealul de Nord. Înființarea Comitetului democrat compus din reprezentanții P.C.R., P.S.D., ai Frontului Plugarilor, ai Uniunii Patrioților, ai U.P.M., ai sindicatelor unite și ai Grupării evreiești antihitleriste a constituit un succes de mare însemnătate al forțelor democratice din Cluj conduse de partidul comunist și a însemnat totodată un pas important spre încadrarea organizatorică în mișcarea revoluționară din întreaga țară.

Comitetul democrat s-a transformat în curînd, la 27 noiembrie 1944, în Consiliu al F.N.D., manifestînd — după cum și denumirea i-o arată — aderare fără rezervă la platforma politică a Frontului Național Democrat din România și garantînd în acest fel asigurarea colaborării în modul cel mai strîns cu forțele democratice din România. Platforma

³² *Tribuna Ardealului* din 24 ianuarie 1945.

³³ *România în anii revoluției democrat-populare 1944—1947*, București, 1971, p. 68.

³⁴ *Scînteia* din 26 septembrie 1944.

F.N.D. cuprindea cerințele fundamentale ale forțelor sociale progresiste, revendicările cele mai arzătoare ale maselor celor ce muncesc, constituind astfel o bază solidă pe care s-a unit întregul nostru popor, toate forțele democratice interesate în înlăturarea sarcinilor revoluției populare. Documentul-program al Consiliului F.N.D. din Cluj elaborat la prima sa ședință de constituire prevedea pe lângă însușirea platformei și diferite sarcini specifice nord-estului Transilvaniei, mai ales în privința lichidării rămășițelor și manifestărilor fasciste³⁵.

Consiliul F.N.D. din Cluj, sub îndrumarea Consiliului național al F.N.D., a dus o activitate intensă politică, economică, administrativă și de educare a maselor în spirit democratic. El își dovedea cu fiecare zi capacitatea de activitate politică, de organizare la luptă a maselor populare pentru democratizarea vieții publice, pentru instaurarea puterii democrat-populare.

Reorganizarea aparatului de stat și a administrației publice în orașul Cluj a fost legată de lupta pentru eliberarea de sub jugul fascist-horthyst. Conducerea orașului și a județului a fost preluată la 12 octombrie 1944, după numai 24 de ore de la eliberare, de comuniști recent ieșiți din ilegalitate și de elemente progresiste, ca urmare a consfătuirii inițiate de comuniști, ținută cu reprezentanții sindicatelor muncitorești și în urma consultării mai multor persoane. Ca primar al Clujului a fost delegat prof. Tudor Bugnariu, vechi comunist, iar ca ajutor de primar dr. Demeter János, intelectual democrat. Pentru organizarea administrației din județ au fost delegați ca prefect prof. dr. Teofil Vescan, ca subprefect dr. Csögör Lajos, intelectuali democrați. Paza orașului și asigurarea securității cetățenești s-a organizat de către Poliția populară condusă de ing. Virgil Salvan³⁶.

Printre primele măsuri efectuate de către organele democratice locale de stat sprijinindu-se pe masele de oameni ai muncii a figurat transpunerea în viață a anulării tuturor dispozițiilor impuse de legislația regimului de ocupație horthystă. De asemenea, au fost anulate sentințele tribunalului fascist, prin care regimul horthyst a smuls din mîna țăranilor puținul pămînt primit prin reforma agrară din 1921. A fost reorganizată justiția care acționa pe baza unor normative democratice. Pentru asigurarea îndeplinirii măsurilor luate de către organele de stat și pentru rezolvarea altor probleme ca: paza întreprinderilor distruse sau părăsite, apărarea avutului obștesc, urmărirea și arestarea fasciștilor și sabotorilor, speculanților, criminalilor de război și a altor dușmani ai poporului, a fost înființată o formațiune patriotică înarmată care cuprindea în rândurile sale sute de oameni ai muncii. Această formațiune reprezenta un element al forței publice a noului aparat de stat democratic în naștere.

Autoritățile democratice locale, sprijinindu-se pe organizațiile de masă, au luat o serie de măsuri democratice menite de a normaliza viața economică, socială și culturală. Printre preocupările economice au figurat: punerea în funcțiune a întreprinderilor industriale, asigurarea materiilor prime pentru producție, redeschiderea magazinelor, înființarea unor cooperative de producție și de consum, stimularea dezvoltării schimbului de produse dintre Cluj și satele apropiate, demascarea speculanților, precum și satisfacerea unor revendicări imediate legate de salarizare, reprimirea la lucru a muncitorilor concediați în timpul fascismului horthyst, a celor mobilizați și reînțorși acasă, îndepărtarea din serviciu a elementelor fasciste pe baza hotărîrilor comisiilor de epurare. Pe tărîm administrativ amintim: stabilirea prețurilor unor mărfuri de primă necesitate, fixarea chiriilor, organizarea serviciilor de gospodărie comunală, schimbarea numelor unor străzi etc. Pe tărîm cultural au fost luate, de asemenea, măsuri importante. Astfel, într-un timp relativ scurt au fost deschise școlile, biblio-

³⁵ *Világosság* din 24 octombrie 1944; *Plugarii* din 5 noiembrie 1944.

³⁶ *Világosság* din 21 octombrie 1944.

recile, cinematografele, s-a început reînființarea, respectiv crearea teatrelor. S-au redeschis Teatrul Național și Opera din Cluj.

În urma rezultatelor obținute s-a consolidat unitatea de acțiune a partidelor și organizațiilor de masă din F.N.D. și rolul conducător al P.C.R. În rîndurile maselor largi ale populației s-a produs o maturizare politică rapidă. Masele, dîndu-și seama din ce în ce mai mult că forțele progresiste patriotice unite în F.N.D. în frunte cu P.C.R. duc o luptă în interesul și spre binele lor, s-au alăturat luptei revoluționare.

Forțele democratice erau conștiente de importanța luptei comune din toată țara pentru instaurarea unui guvern democratic. Voința maselor în acest sens a fost exprimată hotărît, manifestîndu-se prin numeroase și puternice mitinguri, demonstrații de stradă și adunări populare. Șirul lung al acestor acțiuni de masă a început la Cluj în ziua de 20 octombrie 1944 cu o puternică demonstrație de stradă a muncitorilor ceferiști, urmată de adunări populare în cinci locuri diferite, împotriva uneltirilor antidemocratice ale reacțiunii. La cele cinci adunări populare organizate din inițiativa Comitetului regional Cluj al P.C.R. de către forțele democratice, au luat parte peste 15 000 de oameni ai muncii români, maghiari și de alte naționalități, manifestînd într-o strînsă unitate frățească³⁷.

Participanții la adunările din Cluj au votat o rezoluție populară identică, în care, exprimîndu-și indignarea față de provocările fasciste, declară că vor duce „o luptă neînduplecată împotriva tuturor rămășițelor fascismului și a criminalilor de război, fără deosebire de naționalitate...”. Muncitorii sînt convinși, arată rezoluția, că „numai un guvern democratic poate asigura în România drepturi egale...” Oamenii muncii din Cluj „se alătură în unanimitate la lupta maselor concentrate în Frontul Național Democrat. Se alătură acelei mișcări care luptă pentru un guvern al tuturor forțelor democratice sub președinția lui Petru Groza”. În continuare participanții declară că „salută cu însuflețire și recunoștință Armata Roșie și Armata Română eliberatoare”. Declară că „atît în uzine cît și în toate domeniile vieții de fiecare zi, prin munca sa va da tot sprijinul pentru ca fiara fascistă să fie nimicită în propriul ei bîrlog”. Adunarea generală a salutat Frontul Unic Muncitoresc realizat, precum și principiile politice de bază ale activității sale. „Declară în numele muncitorilor organizați, al funcționarilor și intelectualilor din Cluj, că va lupta pentru realizarea cît mai grabnică a acestor principii fundamentale”³⁸.

Populația Clujului s-a încadrat organic în torentul revoluționar al tuturor forțelor democratice din România conduse de P.C.R., care luptau pentru izbînda propriei lor puteri revoluționare, prin instaurarea guvernului lor. Lozinca „Vrem guvern F.N.D.!” conținea în sine esența tuturor revendicărilor importante ale vremii. Ea era formulată pe tot cuprinsul țării, era scandată la fiecare miting și demonstrație sau adunare a maselor, era cerută cu hotărîre în toate acțiunile desfășurate în țară.

Toate adunările populare, sindicale și ale tuturor organizațiilor democratice de masă se cristalizau înspre manifestarea vehementă a voinței de instaurare a unui regim democratic, pe baza programului F.N.D.

În condițiile în care raportul de forțe se schimbase în favoarea democrației, care cuceră poziții tot mai multe în guvern, în aparatul de stat central și local, P.C.R. a apreciat că a sosit momentul declanșării bătăliei pentru putere, lansînd la 28 ianuarie 1945 programul de guvernare al F.N.D. Programul a menținut și dezvoltat toate obiectivele care-și păstrau

³⁷ I. Cicală, *Contribuția oamenilor muncii din regiunea Cluj la lupta condusă de P.C.R. pentru instaurarea unui guvern democratic (23 august 1944—6 martie 1945)*, în *AIIC*, IV, 1961, p. 210.

³⁸ *Világosság* din 31 octombrie 1944; *Plugarii* din 5 noiembrie 1944.

actualitatea, din platforma F.N.D. din septembrie 1944, și a adus noi precizări cu privire la cucerirea puterii politice.

Programul a fost publicat și popularizat de toate ziarele democratice, exercitând o puternică influență asupra desfășurării luptei revoluționare, pentru instaurarea imediată a unui guvern democratic, pentru înfăptuirea reformei agrare, lichidarea resturilor fasciste-hitleriste, democratizarea aparatului de stat, înfăptuirea unei politici democratice de înfrățire a poporului român cu naționalitățile conlocuitoare, pentru participarea cu maximum de efort la războiul antihitlerist.

Procesul de democratizare din nordul Transilvaniei și implicit la Cluj, cu toate că a luat un ritm accelerat, a întâmpinat piedici serioase, provocate atât de reacțiunea română cât și de cea maghiară, care, deși în conflict între ele pe o serie de probleme de ordin politic, erau unite în încercarea de împiedecare a transformărilor democratice și prin aceasta întărirea frăției între poporul român și naționalitățile conlocuitoare. Împotriva diversiuilor naționaliste militau toate organizațiile politico-democratice. „Să ne dăm seama — scria gazeta „Plugarii“ — că eliberarea înseamnă legi democratice și purtare democratică, adică înțelegere între oameni și drepturi pentru cei buni și mulți”³⁹. La rîndul lor, locuitorii maghiari democrați din circumscripția a III-a clujeană, printr-o hotărîre adoptată, declarau următoarele: „... Pentru împăcarea frățească dintre poporul român și naționalitatea maghiară, bazată pe egalitate în drepturi, vom exclude riguros din rîndurile maghiarilor pe oricine care vrea să continue aștirea fascistă și ura... Trebuie să ne străduim din toate puterile noastre, într-o înțelegere frățească, ca să nimicim și aici la Cluj rămășițele fasciste și să provocăm în tot orașul, în toate cartierele, în toate străzile și în fiecare casă reconstrucția democratică”⁴⁰.

După lansarea programului de guvernare al F.N.D., partidul comunist a concentrat lupta tuturor forțelor democratice în vederea rezolvării imediate a principalei probleme a revoluției populare, problema puterii politice. Astfel, bătălia pentru cucerirea puterii prin promovarea unui guvern cu adevărat democratic, reprezentînd forțele unite în F.N.D., sub conducerea P.C.R., a intrat în faza ei hotărîtoare.

În fierbințile zile politice ale lunii februarie 1945 au loc mitinguri, demonstrații, manifestații pe străzile orașului Cluj, unde oamenii muncii români, maghiari deopotrivă cer răsturnarea guvernului Rădescu și instaurarea guvernului F.N.D. La 15 februarie 1945, 30 000 de oameni ai muncii au demonstrat în Piața Libertății din Cluj, împotriva guvernului Rădescu, pentru un guvern F.N.D., pentru suveranitatea statului român asupra nord-estului Transilvaniei și încadrarea definitivă a acestui teritoriu într-o Românie democratică, pentru înfăptuirea imediată a reformei agrare, împotriva agenților fascismului și reacțiunii, pentru frînarea scumpetei și speculei, împotriva provocatorilor fasciști, pentru o viață omenească liberă și pașnică⁴¹.

În focul luptei pentru realizarea sarcinilor programului de guvernare al F.N.D., care a luat un caracter de masă, s-au întărit tot mai mult organizațiile partidului comunist, îmbogățindu-și experiența în îndeplinirea cu cinste a rolului de organizator și conducător al acțiunilor oamenilor muncii. Munca de propagandă și agitație desfășurată de către organele și organizațiile locale a cîștigat mult prin apariția, la începutul anului 1945, a ziarelor „Scînteia Ardealului” și „Erdélyi Szikra” (mai tîrziu „Lupta Ardealului” și „Igazság”), prin dezbaterile în cadrul organizațiilor de partid a unor probleme fundamentale ale teoriei marxist-leniniste, legate de cerințele activității revoluționare ce se desfășura în țară, prin

³⁹ *Plugarii* din 5 noiembrie 1944.

⁴⁰ *Világos-ág* din 30 ianuarie 1945.

⁴¹ *Idem* din 16 februarie 1945; *Plugarii* din 18 februarie 1945.

desfășurarea în întreprinderi și instituții a unei activități politice și organizatorice tot mai cuprinzătoare, precum și prin îmbunătățirea stilului și metodelor de muncă în cadrul organelor și organizațiilor de partid. Unitatea de acțiune a clasei muncitoare, realizată în cadrul Frontului Unic Muncitoresc, s-a dovedit a fi un factor deosebit de important în luptele revoluționare hotărâtoare. O puternică dezvoltare au luat organizațiile de masă. Ele și mai ales sindicatele unite și U.T.C.-ul au devenit principalul ajutor al partidului comunist în mobilizarea maselor muncitoare. S-a consolidat unitatea de acțiune a partidelor și organizațiilor de masă democratice în cadrul F.N.D., sub hegemonia clasei muncitoare și sub conducerea P.C.R. Toate acestea au avut ca rezultat accelerarea procesului de slăbire a influenței partidelor „istorice” burghezo-moșierești în rîndurile țărănimii, micii burghezii, intelectualilor, ba chiar destrămarea tot mai frecventă a organizațiilor locale a partidelor național-țărănesc și național-liberal sau aderarea acestora la programul de guvernare al F.N.D., cum s-a întâmplat și în județul Cluj, manifestîndu-și nemulțumirea lor față de politica antipopulară promovată de vîrfurile conducătoare ale acestor partide „istorice”⁴².

Începînd cu a doua parte a lunii februarie, demonstrațiile și adunările pentru instaurarea unui guvern al F.N.D. au luat proporții nemaiîntîlnite pînă atunci. În ziua de 23 februarie, la demonstrația din Cluj numărul participanților a ajuns la zeci de mii⁴³.

Concomitent cu uriașa demonstrație istorică a maselor muncitoare din București, care a și dus la prăbușirea guvernului Rădescu, un număr de peste 10 000 oameni, muncitori, țărani, intelectuali, păturile mijlocii, români, maghiari și de alte naționalități din Cluj s-au adunat la 5 martie într-un miting însoțit și au cerut „înlăturarea imediată a lui Rădescu, asasinul muncitorimii”⁴⁴.

La 6 martie 1945, ca rezultat al luptei revoluționare a maselor conduse de P.C.R., s-a format primul guvern de largă concentrare democratică din istoria României, guvern condus de dr. Petru Groza, care a fost primit de popor cu un entuziasm de nedescris manifestat prin sute de mitinguri și manifestații de adeziune.

Instaurarea puterii revoluționar-democratice muncitorești-țărănești a deschis noi perspective pentru dezvoltarea țării pe calea democrației și progresului social în interesul și conform năzuințelor maselor populare. Bătălia instaurării puterii populare a fost un proces revoluționar unic și neîntrerupt pe tot cuprinsul României, început la 23 august 1944, continuat cu lupta de eliberare de sub ocupația horthysto-hitleristă a părții de nord-est a Transilvaniei și cu rezultatul său — cucerirea, la 6 martie 1945, a puterii politice de către clasa muncitoare în alianță cu țărăimea și cu celelalte categorii de oameni ai muncii și reclădirea pe baze noi, socialiste a României postbelice.

LUDOVIC VAJDA

⁴² *Plugarii* din 21 martie 1945; *Făclia* din 23 martie 1945.

⁴³ *Plugarii* din 25 februarie 1945; *Scinteia* din 27 februarie 1945.

⁴⁴ *Világosság* din 6 martie 1945.

DIE KLAUSENBURGER WERKTÄTIGEN UNTER FÜHRUNG DER R.K.P.
IM KAMPF FÜR DIE EINSETZUNG DER VOLKSDEMOKRATISCHEN MACHT
(11. Oktober 1944 — 6. März 1945)

(Zusammenfassung)

Das Studium befasst sich mit einigen lokalgeschichtlichen Problemen in dem im Titel angegebenen Zeitraum.

Das Interesse des Verfassers berührt, hauptsächlich die der Stadt Klausenburg spezifische politische Problematik nach der Befreiung, Fragen denen eine entscheidende Rolle im Demokratisierungsprozess des öffentlichen Lebens zukommt. In dieser Hinsicht wird auf die Tätigkeit der Arbeiterparteien, Gewerkschaften und Massenorganisationen hingewiesen, ihr Anteil an dem Verlauf der Geschehnisse die zur Erweiterung und Vertiefung der revolutionären Vorgänge beitrugen und ihre Teilnahme — mittels Aneignung des Regierungsprogramms der National-Demokratischen Front — an dem von der R.K.P. geführten Kampf für die Erringung der volksdemokratischen Macht in Rumänien, hervorgehoben.

MINERII DIN MARAMUREȘ ÎN PROCESUL REFACERII ECONOMIEI NAȚIONALE (1945—1947)

Terminarea victorioasă a războiului anihitlerist, în mai 1945, a pus în fața maselor populare din România una din cele mai grele și complexe probleme de rezolvat, refacerea economiei naționale — distrusă și dezorganizată de război.

Procesul de refacere capătă, însă, noi valențe și o nouă semnificație, deoarece este preluat nemijlocit de masele populare sub conducerea clasei muncitoare și a partidului său, Partidul Comunist Român. În această operă eroică — de reclădire și de dezvoltare a economiei — avea să se manifeste, la cele mai înalte cote, spiritul de sacrificiu și dăruire, voința de a învinge a muncitorilor, trecând peste cele mai mari greutăți și privațiuni.

În cele de mai jos, încercăm să reconstituim un segment din marea epopee națională, la nivelul activității și muncii minerilor din bazinul Baia Mare.

Ca și alte categorii de oameni ai muncii, minerii din Maramureș, la chemarea P.C.R., de a lupta pentru o producție sporită, atât de necesară redresării economiei naționale și, pe această bază, pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă și de viață a celor ce muncesc, realizează 260.322 tone minereu de flotație la cele 5 unități de exploatare pe anul 1951. S-a asigurat astfel o creștere a producției cu 8% față de nivelul anului 1944.

Condițiile de muncă și de viață ale muncitorilor miniери, ca dealtfel și ale celorlalte categorii de oameni ai muncii, au ridicat însă o serie de probleme extrem de dificile în perioada anilor 1945—1947. Lipsa de alimente, de materii prime, de utilaje, seceta din anii 1945—1946, sabotajul burgheziei, precum și procesul de inflație monetară au constituit obstacole dintre cele mai grele în calea refacerii și dezvoltării economiei naționale.

Formele organizatorice, politice și profesionale nou create: Frontul Unic Muncitoresc, Sindicatele unice, instaurarea guvernului revoluționar-democrat la 6 martie 1945, s-au dovedit a fi cele mai importante mijloace organizatorice prin care P.C.R. a mobilizat masa largă a oamenilor muncii în lupta de îmbunătățire a condițiilor materiale și spirituale ale acestora.

Sindicatul minier de la exploatările „Societății Minaur“ cuprindea aproximativ 4000 de muncitori, funcționari, tehnicieni, ingineri, în perioada anilor revoluționari 1944—1947. Una din sarcinile principale ale sindicatului, ale comitetelor de întreprindere, în noile condiții istorice, a fost încheierea de contracte colective de muncă între muncitorii și conducerea „Societății Minaur“. Atât pentru miniери, cât și pentru Societate, contractul colectiv de muncă a constituit statutul relațiilor dintre acești doi factori, care a stat la baza producției în sistemul economic al anilor respectivi. Până la impunerea contractului colectiv, care s-a realizat numai în toamna anului 1945, guvernul revoluționar-democrat, prin complexul de măsuri economice din 3 mai 1945, vine în sprijinul muncitorilor, instituind legea controlului asupra producției și reparației exercitat de către organizațiile sindicale, înființarea de economate și trecerea la încheierea de procese-verbale, sau contracte colective de muncă.

¹ Arhiva Centralei Minelor și Metalelor neferoase, Baia Mare, dosar nr. 301/1945, fila 203.

Procesele-verbale încheiate între organizațiile sindicale și patroni, sau societăți, au constituit primii pași în reglementarea atribuțiilor celor doi factori până la adoptarea contractelor colective².

Contractele colective încheiate în noiembrie 1945 între „Societatea Minaur” și Sindicatul minerilor din Baia Mare soluționau o serie de probleme mult mai variate și complexe decât procesele-verbale, care le-au precedat. Își găseau o determinare mult mai precisă probleme sociale de mare importanță, cum au fost: asigurarea asistenței medicale a muncitorului și a familiei sale, grija pentru femei, tineret, mame și copii, pregătirea de noi cadre, aprovizionarea muncitorilor și a familiilor lor cu produse agro-alimentare etc.

Una din principalele îmbunătățiri care au rezultat din acest contract a fost realizarea unei salarizări care avea la bază, în ordinea importanței funcțiilor, o scară ierarhică cuprinzând pe toți salariații din întreprinderea respectivă. Lupta s-a dat aici, între conducerea „Societății Minaur” și sindicatul minier, pentru a garanta un salariu sporit muncitorului din subteran, dat fiind faptul că în acest sector se simțea acut nevoia creșterii forței de muncă pentru asigurarea producției. Printr-o serie de gratificații ca: prima pentru intrarea în mină; 20% în plus pentru orele suplimentare în subteran; primă de vechime etc., muncitorilor mineri prin contractul colectiv li s-a asigurat un salariu sporit față de alte categorii de muncitori³.

Privind în ansamblu conținutul contractelor colective din toamna anului 1945, constatăm o schimbare esențială în raporturile de forță dintre muncitori pe de o parte și patronat, sau societățile patronale, pe de altă parte. Impunerea unor clauze sociale importante patronilor și câștigarea unui întreg complex de revendicări pentru muncitori constituie, după părerea noastră, unul din cele mai mari succese obținute de Confederația Generală a Muncii și de către organizațiile sindicale în această perioadă.

Ce instrument puternic a constituit contractul colectiv în viața muncitorilor, reiese și din aceea că burghezia a lansat lozincă: „Cine renunță de bună voie la contractul colectiv va primi recompensă mai mare în bani”⁴, căutând să compromită acțiunile întreprinse de mișcarea sindicală, condusă de partidul comunistilor. Sub aspect politic, lupta pentru impunerea contractelor colective patronilor a constituit un bun prilej de mobilizare și maturizare ideologică a celor mai largi mase de oameni ai muncii, în scopul îmbunătățirii condițiilor de muncă și de viață.

Contractul colectiv putea să constituie un factor stimulator în procesul de ridicare a producției, dacă nu ar fi intervenit vertiginoasa cursă dintre salarii și prețuri ca urmare a inflației monetare din anul 1946—1947. Guvernul revoluționar-democrat a ajuns la soluția dictată de împrejurări, de a încerca întărirea puterii de cumpărare a salariaților prin sistemul economatelor.

Înființarea economatelor a fost determinată de întregul complex de condiții ce s-au creat după 23 August 1944 și în special după 6 martie 1945, când burghezia, pierzând importante poziții politice, încerca să lovească fără milă în masa de oameni ai muncii prin sabotarea producției, cu foametea și inflația. Produsele agro-alimentare, în cea mai mare parte, se comercializau la prețuri exorbitante. Puterea de cumpărare a salariilor față de prețurile la negru, care creșteau în fiecare săptămână și chiar zi, era cu mult sub nivelul necesităților minimului de trai.

² Arhiva Centralei Minelor și Metalelor nef., Baia Mare, dosar nr. 165/1945, f. 84.

³ Arhiva Centralei Minelor și Metalelor nef., Baia Mare, dosar 125/1945 f. 29.

⁴ Arhiva Centrală a Inst. de ist. a partidului de pe lângă C.C. al P.C.R. fond. 1 dosar nr. 149, p. 56.

Pentru a ne face o imagine asupra nivelului prețurilor din perioada respectivă și a creșterii lor în mai puțin de un an, dăm mai jos tabelul cu rațiile lunare ale unui muncitor obișnuit, cu soție și un copil, pe anul 1946/1947⁵:

Denumirea produselor	Rațiile legale pt. un salariat, soție, copil	Prețurile oficiale din iun. 1946	Costul oficial al rațiilor din iun. 1946	Prețul de spe- culă pe unita- te de măsură	Costul rațiilor la negru în apr. 1947
Carne	4 kg	3.000	12.000	160.000	640.000
Slănină	1,10 kg	6.500	7.150	300.000	330.000
Brinză	3 kg	10.000	30.000	240.000	720.000
Lapte	30 l	1.800	54.000	60.000	1.800.000
Ouă	30 buc	600	18.000	10.000	300.000
Piine	90 rații	100	9.000	75.000	6.750.000
Fasole	1,5 kg	950	1.425	150.000	225.000
Cartofi	13 kg	500	6.500	100.000	1.300.000
Zahăr	0,75 kg	4.200	3.150	800.000	600.000
Orez	0,60 kg	2.650	1.590	350.000	210.000
Ceapă	3 kg	800	2.400	100.000	300.000
Legume div.	8 kg	1.000	8.000	100.000	800.000
Săpun de rufe	0,75 kg	7.500	5.625	450.000	338.000
Săpun de toaletă	0,3 kg	10.500	3.150	1.000.000	300.000

Total general al costului bunurilor :

161.990

14.613.000

Economatul muncitorilor mineri de la Baia Mare, înființat în vara anului 1945, era administrat, gestionat și condus de „Societatea Minaur“, care era obligată prin contractul colectiv să asigure aprovizionarea muncitorilor și a familiilor lor cu produse agro-alimentare și îmbrăcăminte de strictă necesitate. Față de rațiile generale de mai sus, economatul minier a trebuit să sporească rațiile, în special la grăsimi și lapte, ținând seama de munca grea a minerilor în subteran.

Într-o oarecare măsură, economatele au constituit o stavilă destul de însemnată în calea speculei și în același timp, un instrument de mobilizare la luptă a muncitorilor, pentru a obliga patronii, conducerea societății să procure mărfuri, să aprovizioneze ritmic economatul.

Numai datorită existenței economatului muncitorii mineri și-au putut asigura o parte din produsele necesare în condițiile în care această regiune a fost cuprinsă de seceta anilor 1945—1946. Articolele de îmbrăcăminte, încălțăminte și alimente pe care salariații n-ar fi putut să le procure de pe piață la prețuri libere, le-au fost puse la dispoziție, natural într-o proporție redusă, prin economat la prețuri oficiale. Tot prin economate s-au putut face muncitorilor reduceri de prețuri la multe produse, prin degrevări de taxe și impozite. Astfel au fost reduse în 1946 taxele fiscale „cu 75% la articolele textile destinate aprovizionării muncitorilor prin economate...“, iar la făina de grâu, zahăr, untdelemn, orez au fost desființate în întregime⁶.

Sindicatul minier a exercitat un control sistematic, prin delegații săi, asupra economatului, forțând „Societatea Minaur“ să se îngrijească de o aprovizionare cât mai bună cu produse agro-alimentare și de îmbrăcăminte pentru mineri și familiile lor. Dar, așa cum

⁵ Arhiva Centralei Minelor și Met. nef., Baia Mare, Dosar nr. 31/1947, fila 48.

⁶ Vezi Trofin Hăgan, *Sindicatele Unite din România*, București, 1968.

menționează documentele vremii, „numai printr-o presiune de jos, exercitată de muncitorii mineri, s-au putut asigura rațiile prevăzute în contract, deoarece conducerea societății sabota aprovizionarea ritmică a economatului”⁷. În această bătălie, unii delegați ai sindicatelor de la exploatarea miniere, având ca sarcină controlul economatului, au săvârșit și anumite greșeli. Prin acțiunea lor, contrar directivelor date de Confederația Generală a Muncii, „s-au amestecat în administrarea și gestionarea economatelor”⁸. Nevoind să țină seama de faptul că economatul intra în sarcina și răspunderea „Societății Minaur”, unii delegați și-au asumat răspunderea de-a aproviziona, administra și gestiona economatul. Cum era și de așteptat, acești delegați și-au atras nemulțumirea muncitorilor mineri pentru proasta administrare a economatului și a fost nevoie de o intervenție a organelor de partid locale pentru a reglementa relația dintre sindicate și conducerea economatului, atribuție nemijlocită a „Societății Minaur”.

Una din problemele grele și complexe care stăteau în fața sindicatului de la exploatarea miniere a constat în elaborarea modalităților de introducere a sistemului de muncă în acord, în vederea asigurării unei producții sporite și a unui câștig mai mare pentru muncitori. Studiul privind calcularea normelor, stabilirea unui plafon minim și maxim, pentru activități extrem de diferite, care varia adesea de la exploatare la exploatare, a necesitat un volum mare de muncă din partea sindicatului. În noile condiții, sistemul muncii în acord trebuia să fie aplicat cât mai just posibil, ca el să nu se transforme într-un instrument de epuizare fizică și morală a muncitorului miner, ci dimpotrivă, într-un instrument de îmbunătățire a stării sale materiale și al îndeplinirii marii sarcini patriotice — refacerea economică a țării.

Sindicatul minier, cerînd „Societății Minaur” reglementarea sistemului muncii în acord și fixarea lui în anumite limite, i-a impus respectarea cîtorva condiții de bază: cronometrarea timpului de muncă să fie făcută în fața unei comisii în prezența conducerii sindicatului; se va desființa orice plafon superior ce poate fi atins în producție prin prestarea muncii în acord; se va garanta în orice condiții salariul de bază al muncitorului și inginerului minier⁹.

În condițiile în care prețurile creșteau de la o zi la alta, iar inflația lovea în primul rînd asupra nivelului material al muncitorilor, prin introducerea sistemului muncii în acord, minerii au obținut nu numai salariul tarifar, dar și o primă a muncii în acord, cu 20% în plus calculat la salariul de bază pe care o suporta „Societatea Minaur”. Compensația muncii în acord pe care o primeau minerii de la Baia Mare s-a ridicat în anul 1946 pînă la 1500 lei. Astfel, salariul de bază, la care se adăugau: prima de intrare în mină; indemnizația de vechime; prima de depășire a normei; compensația de acord, care totalizate se ridicau în 1946 la suma de 32.000 lei pe lună, constituiau fără îndoială un câștig superior față de alte categorii de muncitori¹⁰.

După înfăptuirea reformei monetare din august 1947, care a pus capăt inflației în țara noastră, s-a putut trece la reglementarea salariilor pe categorii de industrii și clase, astfel ca ele să reflecte cât mai just posibil efortul fizic și intelectual al tuturor oamenilor muncii. Pentru prima dată după război, salariul constituia un stimulent material în viața muncitorului, fenomen extrem de important în ridicarea producției și productivității muncii. Dăm mai jos tabelul de salarizare aplicat în cadrul „Societății Minaur” înainte de înfăptuirea reformei monetare:

⁷ Arhiva Centralei Min. și Met. nef., Baia Mare, dosar nr. 165/1945, f. 18.

⁸ Arhiva Centralei U.G.S.R. dosar nr. 4/1947 fila 234.

⁹ Arhiva Centralei M.M. nef. Baia Mare, dosar nr. 14/1946, fila 38.

¹⁰ Idem, dosar 24/1946 fila 12.

Salarizarea în perioada 15 august 1946 — 31 martie 1947¹¹

Clasa de salarizare	Categoria I		Categoria II		Categoria III	
	Muncă subterană		Muncă grea		Muncă obișnuită	
	S A L A R I I					
	Lunar lei	Ore lei	Lunar lei	Ore lei	Lunar lei	Ore lei
I	14.037	67,47	12.631	60,72	11.227	53,97
II	12.080	58.08	10.070	50,26	9.662	46,45
III	10.382	49,91	9.292	44,67	8.306	39,93
IV	8.870	42,64	7.982	38,27	7.095	34,11
V	7.617	36.62	6.855	32,95	6.093	29,29
VI	7.043	33,86	6.348	30,51	5.634	27,08
VII	6.313	30,35	5.478	26,33	5.008	24,07
VIII	5.270	25,33	4.695	22,57	4.174	20,06
IX	4.904	23,55	3.913	18,81	3.339	16,05
X	4.382	21,08	3.288	15,80	3.026	14,54
XI	3.704	17,80	2.880	13,84	2.712	13,04
XII	3.192	15,34	2.729	13,16	2.525	12,14

Încadrarea muncitorilor din subteran în categorii superioare de salarizare a avut drept urmare creșterea numărului muncitorilor în aceste sectoare, sporirea forței de muncă în a doua jumătate a anului 1947 în cadrul „Societății Minaur”.

Formarea de noi cadre și pregătirea lor profesională și ideologică, atragerea și antrenarea corpului tehnic și ingineresc în procesul refacerii economiei naționale au constituit una din sarcinile de bază ale organizațiilor de partid și sindicale din bazinul minier Baia Mare în anii ce-au urmat după eliberare.

Cheia rezolvării cu succes a acestor probleme consta în primul rând în întărirea continuă a organizațiilor comuniste și a F.U.M. în cadrul exploatărilor miniere, precum și a organizațiilor sindicale, a capacității lor de a mobiliza și influența masa muncitorilor mineri în procesul pregătirii și perfecționării lor profesionale și politice. În focul marilor bătălii de clasă, rîndurile organizațiilor de partid de la întreprinderile miniere Baia Sprie, Căvnic, Băiuș, Valea Roșie, Baia Borșa etc. au crescut rapid în anul 1945, reușind să se transforme în scurt timp în puternice detașamente politice, cu o largă influență în rîndurile minerilor. Astfel, după eliberare, celula de partid din Baia Sprie se compunea din 5 membri de partid, iar în primăvara anului 1945, numărul comuniștilor s-a ridicat la 40, ajungînd la sfîrșitul anului la cifra de 60¹². Același proces de creștere a organizațiilor de partid l-au cunoscut celulele comuniste de la toate exploatările miniere din această parte a țării, situîndu-se în permanență în fruntea forțelor democratice, pe care le-au condus cu pricepere în lupta împotriva reacțiunii.

Conducerea locală de partid, în condițiile în care numărul comuniștilor creștea vertiginos, s-a preocupat cu mult simț de răspundere de creșterea și maturizarea ideologico-politică a membrilor de partid, folosind atît presa și literatura de partid, cît și instructajele permanente cu organizațiile de bază, precum și crearea unei școli la Baia Mare și la Satu Mare pentru pregătirea cadrelor conducătoare ale partidului, în verigile sale regionale și ale organizațiilor de masă. Evident, forța și tăria organizațiilor de partid au influențat adînc și

¹¹ Arhiva Centralei Minelor și Metalelor nef., Baia Mare, dosar nr. 178/1947 fila 50.

¹² Arhiva Comit. jud. de partid, Baia Mare, Probleme organizatorice pe anul 1945.

asupra organizațiilor de masă și în primul rând asupra sindicatelor, în ce privește creșterea, recrutarea și formarea de noi cadre, atât sub aspect profesional cât și ideologico-politic.

În aceste împrejurări se impunea cu necesitate ca fiecare comitet de întreprindere, fiecare unitate de exploatare să-și rezolve problema cadrelor prin puterea și posibilitățile proprii, fără însă să renunțe la atragerea în acest sector a noi contingente de muncitori și de a-i pregăti în meseria de miner. Creșterea de noi cadre și promovarea lor cu mai multă încredere, grija pentru dezvoltarea lor a constituit, dealtfel, problema centrală a organizațiilor sindicale. Experiența acestor ani a dovedit practic că forța, capacitatea, inteligența clasei muncitoare este nesecată și nemărginită și în domeniul ridicării și formării a sute și mii de cadre, valoroase prin profilul lor spiritual și moral, prin pregătirea lor profesională.

Comitetele sindicale ale unităților productive din sectorul minier au constituit, în perioada de care ne ocupăm, veriga principală în pregătirea, formarea cadrelor, atât sub aspectul lor profesional, cât și ideologic și cultural. De fapt, aici, în comitetele sindicale, comuniștii au concentrat elementele cele mai bune din rândurile organizațiilor sindicale. O intensă activitate trebuia desfășurată zi de zi, în interesul muncitorilor minieri, incluzând: rezolvarea a zeci și sute de probleme ale oamenilor muncii, munca depusă pentru organizarea producției; exercitarea controlului asupra producției și a aprovizionării muncitorilor; organizarea de adunări, demonstrații, festivaluri, munca culturală. Toate aceste activități atrăgeau, prin intermediul comitetelor sindicale, sute și sute de muncitori, care păseau poate pentru prima dată în viața politică și culturală. În această privință comitetele sindicale de la exploatarea miniere Baia Mare, prin activitatea desfășurată, au constituit o școală a unirii și antrenării muncitorilor în viața socială și politică, unde sute și sute de oameni și-au depus zi de zi examenul pe terenul practic al vieții sindicale¹³.

Muncitorii minieri care făceau parte din comitetele de întreprindere, o parte din ei, au intrat în consiliul de administrație al „Societății Minaur“, cu posibilitatea la început de a-și spune cuvântul lor asupra producției, iar mai târziu, după 6 martie 1945, încep să intervină hotărât asupra producției. Prin aceasta creștea și se lărgea sfera de activitate, de răspundere a oamenilor. Ei erau obligați prin forța împrejurărilor practice și a luptelor de clasă deschise, să-și pună probleme și să le rezolve, dezvoltându-se în același timp, cu fiecare succes sau insucces. Conducerea sindicatului avea sarcina de-a raporta județului de partid în mod permanent despre pregătirea, recrutarea, creșterea cadrelor din rândurile minerilor, fapt oglindit, dealtfel, în rapoartele sindicatului minier, către comitetul județean de partid¹⁴.

Ceea ce rămâne important sub raport politic, este faptul că P.C.R. a știut să insuflă, prin diferite forme, în conștiința clasei muncitoare rolul și puterea ei de neînvins, s-o scoată din abrutizarea și înjosirea la care a fost condamnată de regimul burghezo-moșieresc, ridicând din rândurile clasei muncitoare nenumărați tribuni ai poporului cu o înaltă ținută morală și patriotică. Din procesele verbale ale ședințelor „Societății Minaur“ pe anul 1945, am desprins un exemplu, după părerea noastră, ilustrativ, al înaltei ținute pe care a manifestat-o comitetul sindical de la Dealul-Crucii într-o convorbire cu directorul societății, care a refuzat să stea de vorbă cu membrii comitetului: „...Domnule director, noi n-am venit la Dvs. să aranjăm treburile noastre personale. Noi am venit cu mandatul a 750 de mineri pentru a aranja treburile lor. Atunci când stați de vorbă cu noi, stați de vorbă cu acești muncitori, indiferent dacă vă place sau nu persoana noastră. Datoria noastră nu constă în aceea de a face să aveți o părere bună despre noi. Scopul nostru este ca să servim cu

¹³ *Viața Sindicală* din 15 iulie 1947.

¹⁴ Arhiva Comit. jud. de partid, Baia Mare, dosar privind activitatea sindicatului minier nr. 18/1946.

toată inima, cu toată cinstea și hotărîrea intereselor acestor 750 de muncitori de la care avem mandat. Dacă nu veți ține seama de doleanțele lor, vor ține ei seama, fără Dvs...¹⁵. În fața acestei atitudini hotărîte, exprimate de adevărații tribuni ai poporului, directorul trebuia să oedeeze, forțele erau inegale în noile condiții istorice, voința masei de muncitori era prea puternică, încît să-și permită refuzul, de a încerca să nu satisfacă o parte din revendicările minerilor.

Problema formării și creșterii cadrelor era extrem de grea și complexă la nivelul acestui sector productiv. Un număr însemnat de muncitori erau neștiutori de carte, veniți din mediul rural la exploatarea miniere pentru a câștiga un ban, atît de necesar întreținerii lor și a familiilor lor. Dar și o parte din muncitorii care au moștenit meseria de miner din tată în fiu, din localitățile de baștină ale mineritului: Băiuș, Căvnic, Valea Roșie, Baia-Spie, Valea Borcuțului, se găseau în această stare; cel mult, puteau să-și scrie numele, extrem de greoi, pe statele de salarii. A fost nevoie de o muncă titanică, desfășurată de organizațiile de partid și sindicale, cu concursul multor dascăli și profesori inimoși, pentru a-i transforma pe acești muncitori în știutori de carte. În toate localitățile miniere, încă din 1945 au luat ființă centre de alfabetizare, frecventate de muncitori de toate vîrstele, domici de a-și desluși slova cărții. Dintr-o situație statistică generală, am extras numărul celor alfabetizați în localitățile miniere pe anii 1945—1947, după cum urmează: Baia-Spie 212; Căvnic 196; Ferneziu 116; Băiuș 178; Baia-Borșa 184; Valea Roșie 69; Recea 42; T. Măgheruș 184¹⁶. Aceste cifre globale cuprind pe toți oamenii muncii din aceste localități, care în majoritatea lor lucrau la exploatarea miniere din bazinul Băii Mari.

Această activitate, de a da lumina slovei acelei părți a muncitorilor miniere care erau neștiutori de carte, a constituit doar începutul, primii pași, în creșterea cadrelor și perfecționarea lor. Al doilea pas l-a constituit organizarea ciclurilor de cursuri practice de perfecționare a minerilor și a cadrelor tehnice în orașul Baia Mare, care în cea mai mare parte au funcționat pe lîngă școala de subingineri. Comisia culturală a sindicatului minier avea sarcina de a pregăti tematica și programul cursurilor, iar „Societatea Minaur” trebuia să asigure baza materială și cadrele calificate, care să predea aceste cursuri. Începînd din anul 1946 cursurile au funcționat pe specialități pentru: muncitorii din subteran; muncitorii de la preparare; muncitorii de la ateliere. Majoritatea inginerilor și tehnicienilor de la „Societatea Minaur” au răspuns cu multă bucurie la apelul sindicatului minier de a veni în ajutorul muncitorilor, privind pregătirea lor profesională. Au fost predate cicluri de lecții cuprinzînd: teme de cultură generală; de economie politică; transportul în mine; problema aerului comprimat în mine și în uzine; securitatea muncii în abataje; utilajul minier și folosirea lui etc.¹⁷

Cu toată strădania depusă de comisia culturală a sindicatului, de a mări frecvența cursurilor și de a atrage un număr mare de miniere, cursurile s-au desfășurat cu un număr relativ mic de muncitori, deoarece atît condițiile grele, cît și lipsa de personal calificat au împietat asupra bunei desfășurări a acestor activități. Cu toate acestea, cursurile profesionale ținute în anul 1946 la Baia Mare au pregătit un contingent destul de însemnat de muncitori miniere, după cum urmează: de la exploatarea Valea Roșie au fost pregătiți un număr de 80 de miniere; pentru cele din Căvnic 120; Baia-Spie 57; Băiuș 26; Dealul Crucii 114; Nistru 32 etc.¹⁸. Aceste forme de început, în pregătirea profesională a minerilor, au avut

¹⁵ Arhiva Centralei Minelor și Metalelor neferoase, Baia Mare, dosar 8/1947, fila 83.

¹⁶ Arhiva Comit. jud. de pămîd, Baia Mare — sectorul învățămînt pe anii 1945—1947.

¹⁷ Arhiva Centralei Minelor și Metalurgiei neferoase, Baia Mare, dosar nr. 31/1947, fila 28.

¹⁸ Arhiva Centralei Minelor și Metalurgiei neferoase, Baia Mare, dosar nr. 148/1946 fila 14.

darul de a fi și o înaltă școală politică, contribuind la o apropiere, am spune, la o colaborare realizată pe un plan nou, în condiții noi, între muncitorii mineri și corpul tehnic mediu și superior.

Unele din materialele predate de inginerii și subinginerii de la „Societatea Minaur” au constituit puncte de plecare în alcătuirea referatelor și studiilor prezentate la Congresele Asociației Generale a Inginerilor din România din anii 1946 și 1947. Aproape la toate secțiunile congreselor: uilaj, muncă și conducere, transporturi, probleme profesionale, protecția muncii, producție etc., „Societatea Minaur” a fost prezentă cu referate și studii. Menționăm câteva din acestea: pregătirea de noi cadre de tehnicieni pentru sectorul minier; problema locuințelor muncitorești; perfecționarea transportului în mine; problema aerului comprimat în mine și uzine etc.¹⁹.

Congresele respective s-au dovedit a fi o formă potrivită de activitate a specialiștilor din țara noastră, formă pe care a folosit-o P.C.R. din plin pentru atragerea inginerilor și, în general, a specialiștilor din diferite domenii, alături de popor, punând în centrul preocupărilor lor „sarcini ale clasei muncitoare și ale întregului popor muncitor”²⁰.

În efortul general de mărire a producției inginerii au simțit sprijinul puternic al muncitorilor și atenția deosebită, binevoitoare, cu care au fost înconjurați. Sindicatele, în perioada desăvârșirii revoluției burghezo-democratice, au dezvoltat în practică una din cele mai importante teze leniniste cu privire la munca de atragere și angajare în producție a vechilor specialiști: „Să înfruească zi de zi, masele cele mai largi ai oamenilor muncii, pentru a crea relații juste între ele și specialiști”²¹. În condițiile unei ascuțite lupte de clasă, când burghezia încerca să folosească toate mijloacele pentru a-și menține influența sa în rândurile specialiștilor, geniul creator al clasei muncitoare a găsit zeci și sute de forme potrivite de atragere a majorității intelectualității tehnice de partea poporului. Aceasta constituie un succes istoric, dacă ținem seama de faptul că procesul a început și, în parte, s-a înfăptuit în condițiile proprietății capitaliste asupra mijloacelor de producție.

Bătălia hotărâtoare a atragerii și folosirii specialiștilor era dusă jos în întreprinderi și uzine, la nivelul comitetelor de întreprindere și al sindicatelor. Sub îndrumarea organizațiilor de partid, sindicatele au pregătit numeroase conferințe cu conținut ideologico-politic care chemau corpul tehnic mediu și superior „să-și aducă întregul lor aport la mărirea producției prin noi prospecțiuni și raționalizări”²². Deși numărul inginerilor de 25, iar al corpului tehnic mediu, aproximativ de 120, la exploatarea miniere din bazinul Baia Mare²³, era insuficient, totuși, de atitudinea lor în producție depindea în mare parte soarta bătăliei pentru dezvoltarea acestui sector productiv, pentru bunul mers al exploatărilor „Societății Minaur”.

După o muncă sistematică de lămurire, sindicatul minier reușește să încadreze corpul tehnic mediu și superior în organizațiile sale și să formeze colegiul inginerilor pe lângă „Societatea Minaur”. În luna ianuarie 1946 erau înscriși în colegiu 17 ingineri din 25, iar pînă la sfîrșitul anului au mai intrat 5 ingineri în colegiu. Forma aceasta de colegiu s-a dovedit a fi potrivită în munca de antrenare a inginerilor spre problemele producției și mai puțin spre activitățile administrative. O parte din inginerii care lucrau în cadrul Direcțiunii au cerut ei înșiși să intre în producție, în mină, socotind în felul acesta că pot să-și

¹⁹ Ibidem.

²⁰ *Viața Sindicală* din 28 oct. 1945.

²¹ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 33, E.S.P.L.P., ed. 1956, Buc. p. 184.

²² Arhiva Centrală a Inst. de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. dosar nr. 138, 1, fila 49.

²³ Arhiva Centralei Minelor și Metalurgiei neferoase, Baia Mare, dosar, nr. 12/1946, fila 14.

aducă mai bine aportul la opera de reconstrucție a țării. De altfel, era un procedeu frecvent folosit de elementele burgheze de a scoate oamenii din producție și de a-i folosi în munci administrative, tocmai într-o perioadă când se simțea atât de acut lipsa brațelor de muncă, în toate sectoarele productive. A fost nevoie de o intervenție hotărâtă a Uniunii Sindicatelor din Industria Minieră, în primăvara anului 1947, pentru a determina să răspundă „de ce conducerea »Societății Minaur« a dispus scoaterea unui număr relativ mare de muncitori din mină și folosirea lor la suprafață”, precum și felul cum „conducerea »Minaur« înțelege să ridice nivelul producției”²⁴. În nota de răspuns a conducerii către Uniune se arată că „s-au luat măsuri practice de întărire a fronturilor de lucru în mine prin angajarea de noi muncitori și conducerea lor namijlocit de către corpul tehnic mediu și superior, în mai mare măsură decât pînă în prezent”²⁵.

Nu este mai puțin adevărat că procesul de atragere și folosire a specialiștilor în munca productivă a fost îngreunat de faptul că o parte din corpul tehnic, puțin numeros de altfel, s-a pus în slujba burgheziei, executînd cu fidelitate planul de sabotare a producției. La întreprinderea „Phönix” Baia Mare, în vara anului 1946, aceste elemente au încercat să pună în aplicare un plan de a opri întreprinderea pe un timp nelimitat, din „motive tehnice”²⁶. Speculînd greutatea materiale ale muncitorilor și profitînd de proasta aprovizionare a economatului, aceste elemente puse în slujba burgheziei au incitat muncitorii la grevă, reușind să oprească producția pe cîteva zile, la unele întreprinderi și exploatări miniere din Baia-Mare²⁷. A fost nevoie, în aceste condiții, de o activitate largă și complexă de educare și formare a unei noi discipline de muncă, dusă pe multiple planuri, atât în rîndurile specialiștilor, oit și în rîndurile muncitorilor. Noua disciplină a muncii, legată indisolubil de noile condiții sociale și politice, trebuia să primească conținutul înțelegerii adînci a necesității unui efort general al întregului popor, pentru a ieși din ruină și mizerie, înțelegere exprimată în judecata sănătoasă a fiecărui om al muncii în sensul: „aducîndu-mi întreaga contribuție în bătălia producției, însăși situația mea se va schimba în bine”²⁸. În vederea realizării acestui scop, atât organizațiile de partid, cît și cele sindicale au folosit pe scară largă munca de convingere, organizarea de conferințe, exemplul viu al multor comuniști și membri ai sindicatelor pe terenul controlului aprovizionării muncitorilor și inginerilor, precum și în producție. Muncitorii comuniști din organele de partid și organizațiile de masă de la exploatările miniere Baia Mare au cerut să reîntre în producție, să coboare în mină și să conducă brigăzile de soc ce au luat ființă la toate unitățile miniere. Aceste exemple au produs o adevărată cotitură în atitudinea multor oameni ai muncii și în special a inginerilor și tehnicienilor, în abordarea și soluționarea problemelor producției.

Colegiul inginerilor de la „Societatea Minaur”, începînd din toamna anului 1946, a trecut la o largă prospectare a rezultatelor de minereu din bazinul Baia Mare, fără să accepte ideea răspîndită de unii că „pămîntul nu dă mai mult”, că „resursele sînt epuizate și că orice încercare de mărire a producției este de domeniul fanteziei”²⁹. Studiile efectuate, timp de cîteva luni, au dovedit contrarul. Ei au venit cu prospecțiuni extrem de valoroase, arătînd că „terenul deschis pentru minierit se întinde în întregul bazin al munților din perimetrul Baia

²⁴ Arhiva Centralei Minelor și Metalurgiei neferoase, Baia Mare, dosar nr. 143/1947, fila 32.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Arhiva Centrală a Inst. de studii ist. și soc. politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., dosar nr. 149 fond. 1 fila 32.

²⁷ *Colț de țară* — săptămînal de afirmare democratică —, Baia Mare, din 5 iulie 1946.

²⁸ *Scînteia*, nr. 717 din 5 ian. 1847.

²⁹ Arhiva Centralei Minelor și Metalurgiei neferoase, Baia Mare, dosar, nr. 65/1947, fila 40.

Mare, Baia Sprie, Cavnic, continuându-se pînă pe Valea Vișeului de sus, cuprinzînd astfel întreaga regiune a Băii Borșa și a Vișeului³⁰. În același timp s-a putut stabili nu numai direcția de înaintare a unor filoane, care constituiau rezerve de minereu pe mai mulți ani, dar și conținutul lor complex, format din sulfuri de plumb, zinc, cupru, argint și aur.

Punerea în aplicare a planului general de prospecțiuni și exploatare, la începutul anului 1947, s-a materializat în fixarea unor obiective concrete pentru toate unitățile productive. Un prim obiectiv l-a constituit: exploatarea filoanelor existente, atît în direcții orizontale, cît și în adîncime, deschiderea de orizonturi noi, unde există deja garanția unui procent ridicat de concentrație, în special la întreprinderile din Valea Roșie, Dealul Crucii și Cavnic; intensificarea lucrărilor de exploatare a minereului din regiunea Baia Borșa, care, în urma analizelor, s-a dovedit a fi de o concentrație superioară privind metalele nobile aurul și argintul; trecerea pe scară largă la extracția mecanică a minereului; executarea unor lucrări speciale de investiții, mai ales pentru exploatarea de la Nistru și Baia Sprie³¹.

Un număr însemnat de studii au fost elaborate de către inginerii și tehnicienii de la exploatarea Firiza privind reducerea pierderilor în steril ale aurului și argintului, precum și ale celorlalte metale neferoase. Cercetările întreprinse au putut stabili cauzele care stau la baza proceselor tehnologice soldate cu pierderi însemnate în steril ale metalelor prețioase: măcinarea insuficientă a minereului; dozarea greșită a cu reagenți; folosirea unor procedee vechi în procesele de separare; concentratele mai bogate în plumb și aur nu sînt tratate de preferință cu cianură de sodiu, iar pirita clasa II este evacuată odată cu sterilul.

Studiile întocmite n-au rămas în domeniul teoriei. Inginerii și tehnicienii de la întreprinderile de exploatare Firiza de Jos, animați de dorința de a contribui la ridicarea producției, au găsit soluțiile practice de îmbunătățire a proceselor tehnologice de prelucrare a metalelor. În acest scop, pentru prima dată, au putut fi utilizate zgurele antiamonicoase pentru recuperarea plumbului, iar în unele secții s-a trecut la obținerea plumbului moale curat, la un procent de 99%, mult cerut pentru export și pentru nevoile noastre interne. Astfel, începînd din anul 1947, livrările de plumb, atît pentru străinătate, cît și pentru unele întreprinderi din țară, au sporit într-o proporție remarcabilă. În schimbul unor piese și utilaje atît de necesare exploatărilor miniere, „Societatea Minaur” a livrat în anul 1947 Ungariei 220 tone plumb curat și Cehoslovaciei 400 tone. În același timp au fost aprovizionate din ce în ce mai bine întreprinderile din țară, cum erau; Malaxa, Record, Copșa Mică, Petroșani, Concordia etc.³².

Printr-un ajutor financiar substanțial acordat de guvernul democrat-popular în domeniul invențiilor, conducerea „Societății Minaur” a pus în aplicare în vara anului 1947 un întreg sistem de modernizare și lărgire a capacităților de prelucrare a minereului în bazinul Baia Mare. Au fost construite noi cuptoare de prăjire și topire a minereului în valoare de 4 miliarde lei, cuptoare de tip „Herreschoff”, precum și montarea unor mașini de aglomerare de tipul „Dwight Lloyd”, care au permis dublarea prelucrărilor de minereu la Firiza de Jos³³.

O contribuție de seamă la sporirea și ridicarea nivelului producției de minereu a adus-o tot mai mult corpul tehnic mediu, care prin propunerile făcute, a sesizat fenomene extrem de importante ce, aplicate în producție, s-au soldat de obicei cu sporuri însemnate de mi-

³⁰ Idem, dosar nr. 13/1947, fila 7.

³¹ Arhiva Centralei Minelor și Metalurgiei neferoase, Baia Mare, dosar nr. 22/1947, fila 9.

³² Arhiva Centralei Minelor și Metalurgiei neferoase, Baia Mare, dosar, nr. 18/1947, fila 26.

³³ Ibidem.

neru. Un grup de 4 subingineri³⁴ de la diferite exploatări au propus: deschiderea filonului principal de la exploatarea Valea Roșie; cercetarea galeriei Dealul Florilor; sistarea fronturilor unde exista minereu cu o concentrație slabă; formarea unor echipe de șoc la nivelul fronturilor, transporturilor și al vagonetelor; recuperarea materialului lemnos din galeriile vechi, care urmau să fie închise; repararea uneltelor pentru mineri să se facă cu mai multă operativitate.

Un alt element nou care apare în sfera producției este participarea entuziastă și plină de avânt a tineretului în general, și a elevilor de la școlile tehnice miniere în special, în unitățile de exploatare Baia Mare. Contribuția lor era cu atât mai importantă, cu cât problema asigurării forței de muncă necesare în sectorul extractiv nu era rezolvată decât în parte și în perioada anului 1947. De aceea, folosirea rațională a brigăzilor de tineret și îndrumarea atentă a practicii elevilor și studenților în producție putea să suplinească în parte necesarul de cadre, mai ales la acele unități de exploatare unde se simțea acut lipsa brațelor de muncă. Școala de subingineri de la Baia Mare era legată de o practică sistematică în cadrul „Societății Minaur”, iar printr-o îmbunătățire a indemnizației lunare, elevii au lucrat alături de mineri la sporirea producției peste timpul prevăzut de programa practicii. Studenții de la politehnicele din București, Iași și Timișoara cu profil pentru sectorul extractiv au participat în munca de practică de o lună în vara anului 1947. Documentele de arhivă consemnează la nivelul multor unități de exploatare propuneri, schițe și programe, făcute de studenții practicanți, în scopul îmbunătățirii proceselor de producție extractivă, și a celor tehnologice de prelucrare din cadrul „Societății Minaur”³⁵. Elevii de la laboratorul central al minelor s-au constituit în două echipe care intrau în mină o zi pe săptămână în toată perioada anului 1947. Brigada de tineret de la Firiza a efectuat într-o lună peste 2.500 ore muncă suplimentară³⁶.

După punerea în aplicare a complexului de măsuri economice din primăvara anului 1947, inițiat de P.C.R., și după efectuarea reformei monetare, statul democrat a putut subvenționa într-o mai mare măsură sectorul investițiilor și al procurării de utilaj din străinătate pentru „Societatea Minaur”. Astfel, societatea a putut importa din Austria: 120 bucăți perforatoare, 120 serii piese de schimb; din Elveția: 6 bucăți pompe antiacide construite din oțeluri speciale, un număr însemnat de cărămizi de șamotă și magnezită, precum și 2 locomotive de mină; din Suedia: 80 de compresoare pentru mină și perforatoare pneumatice. Numai cu Cehoslovacia s-a făcut o comandă de materiale în valoare de 26 milioane coroane, care în cea mai mare parte a fost executată în anul 1947³⁷. Era de la sine înțeles că nevoile de utilaj puteau fi acoperite numai în parte prin import, deoarece nici statul nostru nu dispunea de valuta necesară și nici relațiile cu anumite țări nu erau din cele mai bune. Conducerea societății a fost îndrumată să-și concentreze efortul spre amenajarea și lărgirea activității atelierului central de reparare a utilajului minier, confecționarea de noi piese de schimb, precum și executarea unui control tehnic asupra aparatului existent. Conducerea societății a încadrat la atelierul central mecanic cele mai bune elemente, pentru a putea face față reparațiilor multiple și complexe ale unui aparat minier uzat peste măsură. Organizațiile de partid și sindicatele au reușit să atragă un număr însemnat de mineri și tehnicieni pen-

³⁴ Idem, dosar nr. 22/1947, subingineri: Pascu Aurel, Kuhu Iuliu, Cociu Emanuil, Bu-
lea Ioan.

³⁵ Arhiva Centralei Minelor și Metalelor neferoase, Baia Mare, dosar nr. 161/1947,
fila 43.

³⁶ *Colț de țară*, Baia Mare, 7 iulie 1947.

³⁷ Arhiva Centralei Minelor și Metalurgiei neferoase, Baia Mare, dosar nr. 3/1947,
fila 28.

sionari, care au lucrat cu mult simț de răspundere la repararea perforatoarelor și a întregului utilaj minier³⁸.

În urma acestor eforturi conjugate, producția anului 1947 a cunoscut o creștere însemnată, cu 30% față de anul 1946. Dăm mai jos situația lunară a principalelor produse realizate de „Societatea Minaur” pe tot parcursul anului 1947³⁹:

Luna	aur kg.	argint kg.	zinc tone	plumb tone
I, ianuarie	110	720	180	120
II, februarie	114	750	140	130
III, martie	118	820	145	135
IV, aprilie	90	720	130	180
V, mai	95	815	140	190
VI, iunie	102	780	145	190
VII, iulie	120	800	120	210
VIII, august	140	1100	160	250
IX, septembrie	180	1100	160	260
X, octombrie	190	1150	175	340
XI, noiembrie	185	1050	170	360
XII, decembrie	205	1050	190	380
TOTAL	1649 kg	10.855 kg	1755 kg	2745 tone

Din numeroasele inițiative, invenții și perfecționări pe care le-au adus muncitorii și inginerii de la atelierele centrale menționăm doar câteva; electricianul Tauf Ioan și mecanicul Cadar Ioan au refăcut și modernizat o parte din instalația de aglomerare a uzinelor Ferneziu, iar muncitorul Mureșan Gheorghe a adus importante îmbunătățiri privind mecanizarea unor operațiuni de transport al minereului la nivelul minelor⁴⁰. Pe lângă activitatea curentă a reparațiilor, o echipă formată din 5 electricieni a lucrat timp de două săptămîni, în afara orelor de serviciu, la repararea funicularului de la Căvnic—Baia Sprie. O altă echipă de muncitori mecanici a reparat două locomotive de mină, precum și revizuirea și amenajarea liniei ferate de pe galeria principală la exploatarea de la Valea Roșie. După procurarea unor piese de la întreprinderile metalurgice „S.A. Reșița” și „Malaxa” au putut fi reparate și puse în funcțiune la exploatarea „Dealul Crucii” 5 pompe centrifuge de către muncitorii „Atelierului central minier” Baia Mare⁴¹.

Privind în ansamblu problema formării și creșterii cadrelor, la sfîrșitul perioadei de refacere a economiei naționale, organizațiile de partid și sindicale cu toată strădania depusă, n-au reușit să sporească numărul muncitorilor mineri la nivelul sarcinilor impuse de economia țării privind producția metalelor neferoase. Deși din tabelul de mai jos rezultă o creștere a efectivului forței de muncă, nevoile economiei într-o continuă creștere impuneau în noile condiții dublarea sau triplarea producției metalelor neferoase, fapt care atrăgea după sine și o dezvoltare considerabilă a numărului de cadre la „Societatea Minaur” Baia Mare.

³⁸ *Colț de țară*, Baia Mare din 23 noiembrie 1947.

³⁹ Arhiva Centralei Minelor și Metalurgiei neferoase, Baia Mare, dosar nr. 184/1947, fila 63.

⁴⁰ *Colț de țară*, Baia Mare, 2 noiembrie 1947.

⁴¹ *Idem*, din 14 decembrie 1947.

Situația forței de muncă la 1 decembrie 1947⁴²

Felul activității	existent	necesar în plus	total
1. ingineri	25	10	35
2. tehnicieni și subingineri	75	120	195
3. administratori	90	40	130
4. muncitori subteran	1580	2500	4080
5. suprafață și preparare	600	200	800
6. ateliere	600	180	780
7. diverși (pază, întreținere, transport, cantine etc.)	950	450	1400
	3920	3500	7420

Din tabelul de mai sus rezultă o creștere cu aproximativ 700 de muncitori față de existentul din 1945, însă insuficientă pentru nevoile mari ale economiei, reclamate în perioada anului 1947. Privind însă necesarul așa cum a fost el planificat de conducerea societății, se reflectă, fără îndoială, nu numai prezentul, ci și perspectiva creșterii forței de muncă pentru o dublare a producției de minereu în această regiune. Evident că această cerință de creștere a numărului muncitorilor într-o regiune prin excelență agricolă și cu un surplus de brațe de muncă, cu o populație dornică de-a fi absorbită în procesul industrializării, se va înfăptui, în linii mari, în anii puterii populare, cind vor fi create noi condiții social-economice și politice.

TROFIN HĂGAN

THE MINERS FROM MARAMUREȘ IN THE RECONSTRUCTION PROCESS OF NATIONAL ECONOMY (1945—1947)

(Abstract)

The study shows the effort and work, full of abnegation of this working detachment in a hard period of our country's history.

The fight for remaking the war-distroyed factories and mines and the increasing of production, by all means, consists one of the fundamental missions initiated by the Romanian Communist Party and brought about by the masses of people from Romania, in the first post-bellum years.

There are tackled problems like: the recommission of mines and factories of processing concentrates among the „Minaur Society”, Baia Mare; the setting on of some new working brigades; the prospecting of new non-ferrous mineral deposits; the increasing and forming of new working staffs, etc.

In the present work, an important place is hold by the social political activity, developed by the Party and trade-union organizations from the respective units.

The strengthen of the trade-union and political unites among the United Workers' Front, consisted, in fact, the quarantee in the assurance and realizing of the remaking process of our national economy.

⁴² Arhiva Centralei Minelor și Metalelor neferoase, Baia Mare, dosar nr. 22/1947, fila 15—20.

„PRIETENII MUZEULUI“ — UN EXPERIMENT REUȘIT AL MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

Muzeologia contemporană ridică o serie de noi și complexe probleme cu privire la relația public-muzeu. În acest context, urmărind scopuri precise educaționale, se ridică relația muzeu-școală. Servind în întreaga sa plenitudine educația patriotică a tineretului, muzeul de istorie al zilelor noastre efectuează și experimentează forme și metode noi pentru a da tineretului un orizont larg de cunoaștere și înțelegere a complexității procesului istoric, pentru a înțelege, în ce privește țara noastră, lupta multiseculară a poporului român pentru independență și unitate națională, pentru dreptate socială.

În acest sens, astăzi, datorită căutărilor continue ale muzeografilor, putem vorbi despre o *pedagogie muzeală* în plină maturizare. Există deja în aria de acțiune muzeologică o serie de rezultate pozitive, care, coroborate cu învățămintele nereușitelor, au avut darul să ne creeze o imagine, ce se întregește continuu, asupra coordonatelor majore ale relației muzeu-școală. Dacă, în lumina rezultatelor obținute, se poate vorbi astăzi despre o școală muzeistică românească, tot așa putem vorbi despre o fundamentare temeinică și experimentată a pedagogiei muzeale.

Ca urmare, în ultimii ani, „Revista Muzeelor” a adus un aport prețios conceptului de pedagogie muzeală românească, din punct de vedere metodologic, publicând idei, metode, concluzii și generalizări în această direcție, sesizând, deci, în mod just, faptul că relația între muzeu și școală a devenit deja o problemă cardinală a muzeografiei noastre.

În acest context general de probleme, Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, receptiv la toate ideile novatoare, a trecut la o susținută activitate de experimentare în direcția formării unui tip de relații optime între muzeu și școală. Aceste relații se impun cu atât mai mult în etapa actuală de dezvoltare a patriei noastre socialiste, când se urmărește în plan politic-educativ formarea unui om de tip nou, cu o înaltă conștiință socialistă, multilateral dezvoltat, care să potențeze viitorul comunist, om care trebuie să poarte în activitatea sa profund patriotică de la baza de granit a tradițiilor istorice progresiste pe care muzeul i le oferă din plin și concret.

Urmărind cu atenție obiectivele de atins în relația muzeu-școală, Muzeul de istorie al Transilvaniei trece la experimente în anul școlar 1974—75, când s-a luat legătura cu trei școli clujene unde, cu câte o clasă, s-a trecut la primele acțiuni¹. În urma concluziilor ce s-au desprins din experiment, în toamna anului 1975 au fost înființate primele cercuri de „Prietenii ai muzeului”, totodată fiind formulate într-o primă fază și „Instrucțiunile de funcționare” a acestor cercuri, perfecționate ulterior pe măsura acumulării experienței necesare.

Desigur, în ce privește întocmirea „Instrucțiunilor de funcționare”, a trebuit să ținem cont de unele probleme dificile, inerente începutului. În primul rând, exista tendința noastră de a cuprinde cât mai multe școli în aria „Prietenilor muzeului”, desigur încă fără o experiență largă, mai ales în domeniul activității, deoarece după organizare se punea problema, ce

¹ Ana Maria Ardos, *Rolul muzeului de istorie în procesul instructiv-educativ școlar*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 621—630.

vor face elevii cuprinși în cercuri? Așadar, se impunea necesitatea de a se întocmi un temeinic program de lucru cu elevii înscriși în cercuri, program care trebuia să se desfășoare în școlile respective — dat fiind că muzeul nostru nu are o sală de conferințe —, folosindu-se baza materială a muzeului — aparate de proiecție, aspectomate etc. În al doilea rând, se ridica problema selecționării muzeografilor care să facă expunerile pentru elevi, ținând cont de gradul lor de pregătire.

Prin înființarea cercurilor și, desigur, prin elaborarea „Instrucțiunilor de funcționare”, s-au urmărit patru obiective definitorii în ce privește optica muzeului nostru asupra acestei importante probleme.

1. Să contribuim la însușirea și aprofundarea istoriei patriei, element primordial în educația patriotică a elevilor. La prima ședință, arătându-se scopul cercului, a fost ales conducătorul acestuia, în principiu profesorul de istorie din școală, dirigintele clasei, sau comandantul detașamentului ori al unității de pionieri. Înscrierea în cerc s-a făcut pe bază de voluntariat. Apoi, împreună cu conducătorul cercului, s-a elaborat programul comun, ținându-se cont de principalele evenimente istorice sărbătorite în anul școlar respectiv, de elementele cuprinse în manualul de istorie și, nu în ultimul rând, de particularitățile de vîrstă ale elevilor. În acest sens, mai trebuia să ținem cont și de greutățile obiective și subiective ce se ridicau în calea activității cercurilor. De asemenea, s-a apreciat că organizarea unor excursii la obiective istorice majore de importanță națională sau locală ar fi deosebit de oportună; așadar, s-a luat legătura și cu Biroul Județean de Turism al Tineretului și cu Întreprinderea Cinematografică Județeană.

În elaborarea planului de muncă al unui cerc, niciodată nu am încercat să impunem rigid punctele noastre de vedere, ci, pe lângă propunerile noastre, am lăsat să se contureze cît mai pregnant ideile conducătorului și ale membrilor cercurilor.

Astăzi, cu o experiență de aproape patru ani, putem afirma că toate strădaniile muzeului ar fi inutile, dacă școala și în special profesorii nu ar manifesta receptivitate față de ideile noastre. Marea majoritate a elevilor manifestă interes și iubesc istoria, dar cînd nu există un factor care să dirijeze și să asigure un cadru organizatoric elevilor, eforturile muzeului sînt zadarnice. Acolo unde profesorii au înțeles însemnătatea posibilităților oferite de muzeu, s-au organizat multe activități interesante și utile. Nu e cazul să redăm aici detaliat activitățile organizate, dar experiența de pînă acum arată clar că în cazurile cînd profesorii nu au manifestat receptivitate, cercurile înființate au rămas inactive. Se impune, așadar, un flux continuu de înțelegere muzeu-școală și de colaborare reciprocă, deoarece numai în atari condiții profitul elevilor va fi optim, adică educația patriotică își va face efectul.

2. Al doilea obiectiv pe care ni l-am propus a fost îmbogățirea colecțiilor muzeale. Ne-am gândit, în ce privește acest deziderat, în primul rând la posibilitățile organizării, într-un viitor apropiat, a unei expoziții permanente de istorie contemporană, precum și la completarea continuă a expoziției permanente a tuturor celorlalte secții. Ținînd cont de implicațiile și dinamica atît de vertiginoase a etapei contemporane a istoriei patriei noastre, s-a apreciat eficiența aportului elevilor din cercurile de „Prietenii ai muzeului” în depistarea și achiziționarea unor obiecte, fotografii sau documente aflate la părinții sau rudele lor, care pot intra în expoziția noastră, oglindind aspecte uneori majore ale vieții contemporane, complexul proces economic, politic și cultural care se desfășoară în România socialistă, atestînd cu fiecare zi mersul mereu ascendent înspre civilizație și progres al națiunii noastre socialiste.

3. Al treilea obiectiv a fost popularizarea activității muzeului. Fiecare membru al cercului, plătind o cotizație de 5 lei pe an, primește o legitimație — cu care poate intra gratuit oricînd în muzeu — și, tot gratuit, un ghid, un pliant și fotografii care popularizează obiectele cele mai reprezentative din expoziția de bază. În multe cazuri s-au făcut cadou

bibliotecii școlare anuarul muzeului „Acta Musei Napocensis”, sau alte cărți apărute sub egida muzeului. Membrii cercului urmăreau cu multă atenție aceste publicații și de multe ori se reîntorceau în muzeu, spre a vedea câte o piesă pe care nu o observaseră înainte. Dar nu numai membrii cercului făceau astfel cunoștință cu muzeul, ci și rudele sau prietenii lor, pe care îi aduceau cu sine. Astfel, multe persoane care nu trecuseră vreodată pragul muzeului, au ajuns astăzi să-l viziteze, înțelegând astfel marele act de cultură și educație care se desfășoară sub cupola sa.

O mențiune specială merită acordată cercurilor organizate în școlile satești ale județului, unde s-a făcut totul pentru ca, într-un an școlar, elevii să ajungă la muzeu, cel puțin o dată. În aceste cazuri, scopul principal a fost vizitarea Muzeului de istorie al Transilvaniei, unde s-a ținut un ghidaj adecvat de specialitate, după care s-a vizionat un film istoric sau o piesă de teatru cu conținut educativ și patriotic.

4. Al patrulea obiectiv care ne-am propus a-l realiza prin organizarea cercurilor este de ordin financiar, problemă acută a muzeelor în general. Datorită multitudinii mijloacelor de informare, lipsei de timp liber, crizelor economice și șomajului, în multe țări ale lumii problema scăderii numărului de vizitatori ai muzeelor a devenit de o actualitate stringentă. Ca atare, situația financiară a muzeelor, inclusiv a celor de renume mondial, a devenit precară.

În ce privește România, situația se prezintă cu totul altfel. Statul nostru face mari investiții financiare pentru înflorirea culturii socialiste, care trebuie susținută și ajutată chiar și cu mijloacele modeste care ne stau la dispoziție. În acest context, relația școală-muzeu poate fi și de un real folos. Dar nu trebuie uitat o clipă că scopul întregii activități a muzeului, inclusiv cea legată de „Prietenii muzeului”, este de ordin educativ. Servind cauza măreață a educației patriotice, muzeografilor noștri s-au angrenat cu toate potențele lor și în acest proces educativ legat de organizarea cercurilor de elevi „Prietenii ai muzeului”.

În strălucita expunere ținută la Congresul educației politice și al culturii socialiste din iunie 1976, tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al P.C.R., definește sarcinile istoricilor din patria noastră, arătând că: „În educarea socialistă a maselor, cunoașterea istoriei proprii constituie un factor important al dezvoltării conștiinței de sine a poporului, al cunoașterii a ceea ce a fost înaintat, cu adevărat revoluționar în trecutul său, precum și a ceea ce a fost retrograd și trebuie combătut”.²

În această optică se înscrie și activitatea muzeografilor de la Muzeul de istorie al Transilvaniei, iar organizarea cercurilor de „Prietenii ai muzeului” este o adiacență binevenită, care le facilitează, într-un cadru nou, realizarea mărețelor sarcini de a contribui la marea operă pentru făurirea omului de tip nou — constructor conștient al viitorului comunist al patriei.

ANNA MARIA ARDOS

² Nicolae Ceaușescu, *Expunere cu privire la activitatea politico-ideologică și cultural-educativă de formare a omului nou, constructor conștient și devotat al societății socialiste multilateral dezvoltate și al comunismului în România. Prezentată la Congresul educației politice și al culturii socialiste, 2 iunie 1976, Editura politică, București, 1976, p. 47.*

ANEXA

INSTRUCȚIUNI DE FUNCȚIONARE A CERCULUI

„PRIETENII MUZEULUI“

(Forma actuală, care se va îmbunătăți pe măsura adâncirii experienței)

Cercul „Prietenii muzeului“ organizat pe lângă Muzeul de istorie al Transilvaniei are ca scop organizarea unor acțiuni și manifestări cu membrii săi pentru studierea și aprofundarea istoriei locale și naționale. Acțiunile cercului urmăresc să trezească interesul elevilor pentru istoria patriei, să completeze și consolideze cunoștințele primite în școală.

Acțiunile organizate de cerc se vor înscrie în ideea educării patriotice a elevilor, a însușirii lor de cele mai înalte idealuri ce se desprind din istoria patriei și a poporului nostru.

1. Cercul se organizează pe școală.
2. În cadrul fiecărui cerc școlar vor fi pînă la trei secțiuni:

- I. cls. I—IV
- II. cls. V—VIII
- III. cls. IX—XII

3. Manifestările și acțiunile cercului se vor organiza în funcție de vîrsta și cunoștințele elevilor, deci pe secțiuni.

4. Înscrierea în cerc se face în urma achitării unei cotizații de 5 lei/an. În schimbul ei, fiecare elev va primi materiale publicate de muzeu.

5. Pe baza legitimației primite, posesorii pot vizita gratuit muzeul de cîte ori doresc.

6. Ei pot participa gratuit, și vor fi invitați la toate activitățile cultural-științifice organizate de muzeu (conferințe însoțite de filme sau diapozitive, concerte, seri de poezie, mese rotunde pe diverse teme etc.).

7. Dintre cei mai buni membri ai cercului se vor recruta — ținîndu-se cont și de dorința lor — ghizi în muzeu vara, ghizi în expozițiile temporare ale muzeului, restauratori în laboratoarele muzeului, sub controlul personalului de specialitate din muzeu.

8. În timpul vacanțelor se vor organiza tabere sau excursii arheologice pe șantierele muzeului.

9. Cercul va avea lunar o acțiune care constă din:

a) Participarea la o prelegere susținută de o personalitate științifică referitoare la un anumit eveniment istoric.

b) Vizionarea unor filme artistice cu caracter istoric și organizarea unor discuții pe marginea lor.

c) Vizionarea și discutarea unor filme documentare cu caracter istoric.

d) Organizarea unor plimbări cu caracter istoric în municipiul Cluj-Napoca însoțite de specialiști, la cele mai importante monumente.

e) Organizarea de concursuri „Cine știe, cîștigă“ între cercuri, pe teme istorice.

f) La solicitarea organizației de pionieri din școală, se va organiza primirea festivă a elevilor în organizația de pionieri, în muzeu.

g) Organizarea unor acțiuni la propunerea cercurilor.

10. În școlile unde este organizat cercul „Prietenii muzeului“ cu minimum 100 de membri, muzeul, în limita posibilităților, la cerere, va oferi material didactic pentru orele de istorie. Cererile vor fi făcute cu o săptămînă înainte.

11. Pentru cei care doresc să urmeze după terminarea școlii cursurile facultății de istorie, se vor organiza de către muzeu unele consultații, în vederea aprofundării pregătirii pentru admitere.

12. Membrilor cercului le revine misiunea de a sprijini muzeul în achiziționarea de materiale necesare îmbogățirii fondului documentar prin depistarea și semnalarea unor piese muzeistice demne de a intra în colecțiile muzeului.

13. Acțiunile cercului nu vor afecta, ci vor ajuta procesul de învățămînt. Toate activitățile vor fi organizate în timpul liber al elevilor.

14. Profesorii conducători de cercuri din școli vor ține legătura pentru organizarea acțiunilor cu tov. Ana Maria Ardos, muzeograf principal la Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, str. E. Isac nr. 2, telefon 2 26 77.

„LES AMIS DU MUSÉE” — UN EXPÉRIMENT RÉUSSI
DU MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

Dans son article, l'auteur démontre, comment les cercles „Les amis du musée”, organisés par notre musée, répondent à l'appel du Parti Communiste Roumain pour la formation de l'homme constructeur conscient de l'avenir communiste de la patrie. Ces cercles fonctionnent après des instructions précis qui établissent leurs buts en quatre points: 1. l'appropriation et l'approfondissement de l'histoire; 2. l'enrichissement du patrimoine muséal; 3. la popularisation du musée; 4. le problème financier.

RESTAURAREA ȘI CONSERVAREA UNUI FRAGMENT DE LEASĂ DACICĂ DE LA ȘERCAIA, JUDEȚUL BRAȘOV

Fragmentul de leasă dacică predat Laboratorului zonal de restaurare pentru restaurare și conservare provine de pe șantierul arheologic Șercaia (jud. Brașov)¹, unde, în anul 1976, a început cercetarea prin săpături a așezărilor antice din punctul Băluș, aflat la 1,5 km nord de sat, pe prima terasă din stînga Oltului.

În așezarea dacică databilă, deocamdată, în ultimele două veacuri de dinaintea cuceririi romane, s-au descoperit obișnuiteloc locuințe semiadîncite și, în spațiul dintre ele, frecvente gropi de provizii.

Una dintre gropi, prin starea ei de conservare, prezintă un interes particular atît arheologic cît mai ales pentru restaurator, deoarece conține fragmentele împletiturii de nuiele cu care era căptușită.

Groapa în discuție a fost descoperită în secțiunea II/977 nr. 22—23, parțial în suprafața acesteia și în perețele ei de nord. De formă tronconică, cu fundul albiat, groapa avea diametrul la gură de aprox. 1 m, iar cel maxim de cca. 1,35—1,40 m, fundul se afla la 1,75 m sub limita inferioară a stratului de cultură (fig. 1). Jumătatea inferioară a gropii s-a surpat din vechime. În interiorul ei s-au aflat cîteva bucăți de lipitură de perete arsă și fragmente ceramice dacice.

Sistemul de săpare și amenajare al gropii este cunoscut² pentru asemenea „construcții” destinate păstrării cerealelor, anume lipirea pereților cu lut, așezarea în interior a unui coș tronconic din nuiele împletite, iar pe fund a unei lese tot din nuiele, făcute și ele în interior cu lut. Astfel amenajată, groapa era în măsură să adăpostească 2—3 ani cerealele în bune condiții.

Argila nisipoasă în care a fost săpată groapa a determinat surparea ei, dar și păstrarea pe unul din pereții verticali și pe fund a unor fragmente relativ mari din împletitura de nuiele. S-au ridicat două fragmente din leasa de pe fundul gropii și anume dinspre marginea de nord înspre centru, unul în continuarea celuiălalt.

Fragmentul dinspre marginea lesei a fost predat spre restaurare și conservare Laboratorului zonal de restaurare din Cluj-Napoca, celuiălalt fragment urmînd ca, în viitor, să fie și el trimis spre restaurare aceluiași laborator.

Fragmentul de leasă primit avea forma unui cub de pămînt, nisipos în partea inferioară și podzolic în partea superioară, cu dimensiunile de 20×20×6 cm (fig. 3). În secțiune transversală se puteau observa trei straturi de sol, iar între stratul 1 și 2, grupe de nuiele carbonizate (fig. 2).

¹ Cercetările au fost conduse de I. Glodariu, Fl. Costea și I. Ciupe, cărora le datorăm informațiile privitoare la așezarea dacică și descoperirile amintite acum.

² M. Maorea și I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976, p. 36—37. Resturi din împletitura de nuiele s-au păstrat în gropile 11, 18 și 20 din această așezare (op. cit., p. 31, 33).

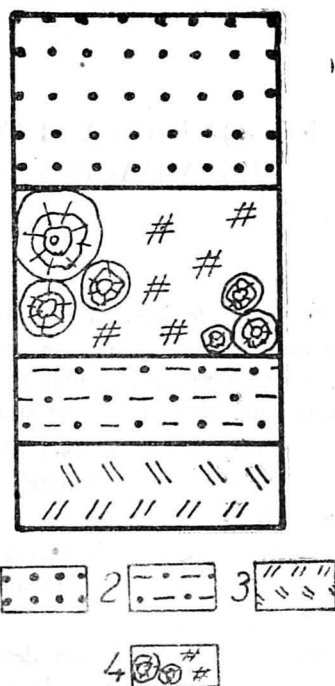
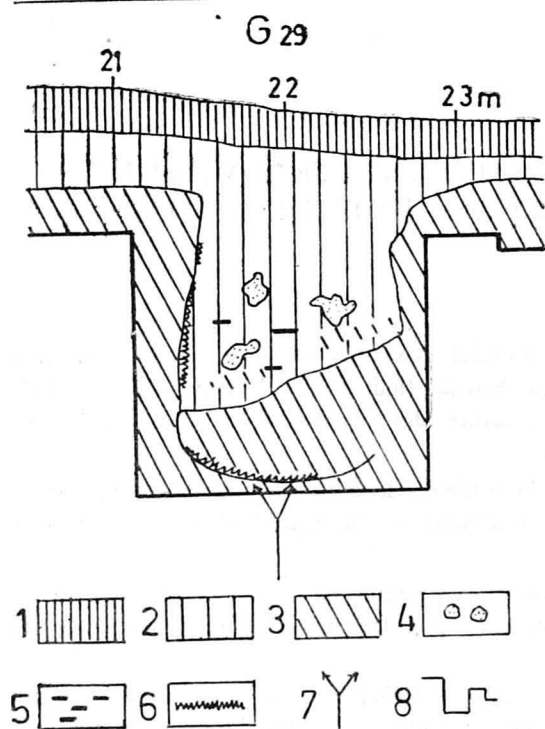

Fig. 4 — Leasa după spălare — detaliu.

S-a făcut examinarea naturii straturilor de sol, constatându-se că (de jos în sus) stratul 1 este de nisip limonizat, stratul 2 este argilă nisipoasă, de culoare galben-deschisă, iar stratul 3 este podzol.

Întregul fragment de leasă avea o umiditate ridicată, ceea ce a facilitat îndepărtarea straturilor de sol de deasupra, dar a creat dificultăți mari la detașarea și curățirea ramurilor carbonizate.

Operațiunile de restaurare au început prin îndepărtarea, milimetru cu milimetru, a solului podzolic cu ajutorul unor lame fine, flexibile, confecționate special pentru acest scop.

După îndepărtarea unui strat de sol de aproximativ 0,5 cm au apărut primele creste ale împletiturii de nuiele.

Din acest moment s-a procedat cu cea mai mare grijă, îndepărtând solul pe porțiuni restrânse, perind încontinuu cu o pensulă aspră. După înlăturarea completă a solului podzolic, s-a ajuns la un strat de aproximativ 1 cm grosime din argilă nisipoasă de culoare galben-deschisă. După îndepărtarea unui strat de aproximativ 0,5 cm s-au evidențiat în mai multe puncte coamele unor ramuri carbonizate sau vîrfurile unor crengi cu diametrul de 0,5 cm pînă la 3 cm. S-a lăsat în colțul din dreapta jos o porțiune de sol argilos-nisipos, restul a fost îndepărtat pînă la apariția unui strat îngust de mîl format din detritus organic, de culoare neagră, provenind probabil din dezagregarea unor vîrfuri de ramuri, frunze și părți de scoarță (fig. 4). Este demn de remarcat faptul că s-au putut conserva ramuri cu diametrul de 0,1—0,2 cm și chiar vîrfuri de ramuri cu mugurele terminal.

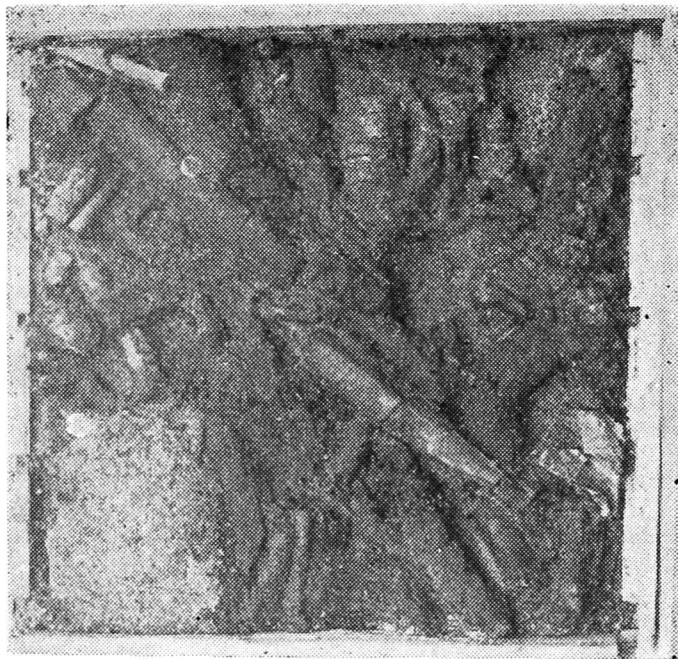

Fig. 5 — Leasa înainte de impregnare.

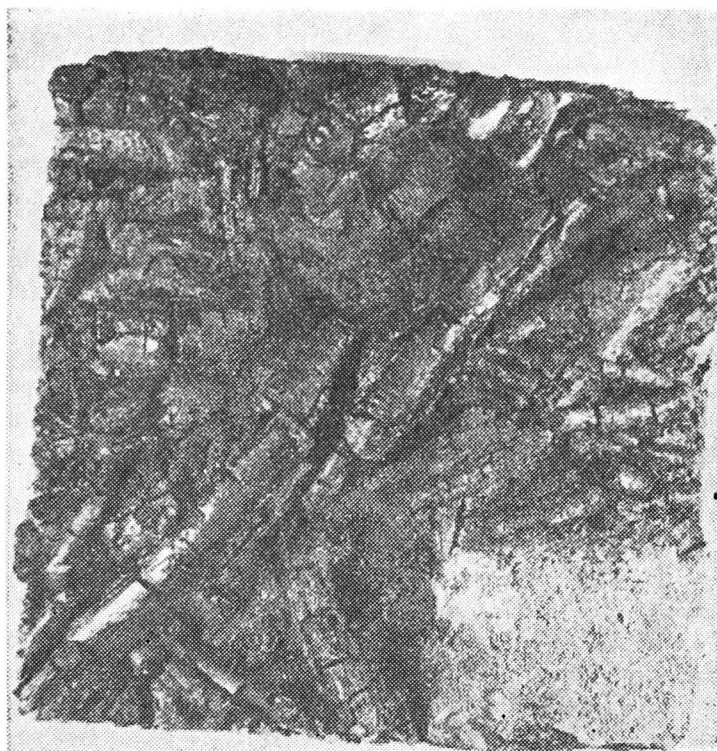

Fig. 6 — Leasa după impregnare și întregire.

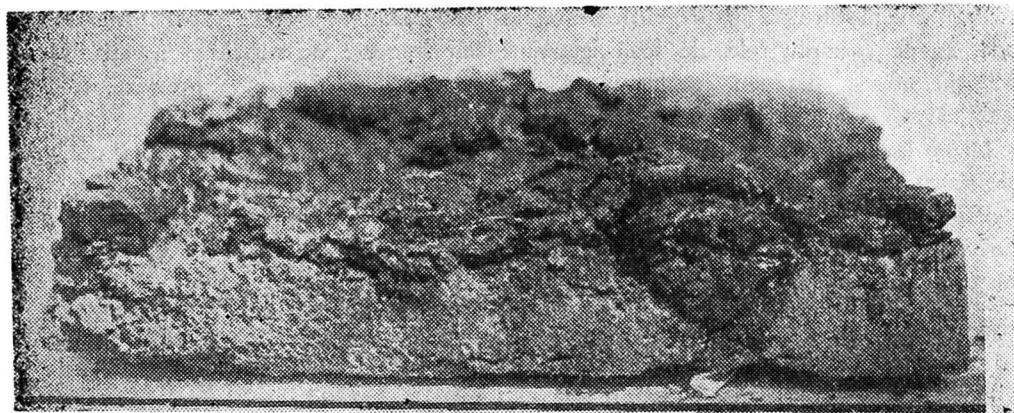

Fig. 7 — Leasa după impregnare și întregire — detaliu.

În scopul conservării, aceste fragmente, ce s-ar fi putut pierde în cursul spălării ramurilor groase, au fost ridicate și impregnate.

În urma încheierii operațiunilor de înlăturare a detritusului organic, s-a ajuns la un strat nisipos de culoare roșiatică, a cărui particule erau mai mari decât ale celui din stratul doi. În urma unor investigații s-a constatat că leasa este așezată pe acest strat de nisip. În această fază s-au încheiat operațiunile de înlăturare a straturilor de sol și s-a trecut la spălarea cu apă distilată a împletituri de nuiele. S-au pus în evidență, în felul acesta, toate ramurile împletite, unele păstrând încă scoarța (fig. 5).

Observațiile prilejuite de lucrările de curățire și restaurare-conservare a fragmentului de leasă sînt făcute în concordanță cu cele de ordin arheologic, amintite mai înainte. Existența deasupra stratului de argilă, gros de aprox. 1 cm, a solului podzolic se explică prin dărîmarea parțială a pereților gropii încă în antichitate (fig. 1).

În ceea ce privește aspectul împletituri, se poate observa că ea face parte din exteriorul lesei, deoarece pe trei laturi ale fragmentului nostru capetele ramurilor sînt drepte, doar spre mijloc sînt introduse unele pe sub altele, iar pe o latură capetele ramurilor sînt orientate în jos.

Privită în ansamblu, împletitura este suficient de laxă. Ramurile din care este alcătuită leasa au diametrul variind între 0,5—3 cm, cu numeroase crăpături longitudinale și transversale, două din ramurile principale ale împletituri suferind și o ușoară deplasare de aproximativ 0,3—0,5 cm. Atît numeroasele crăpături, cît și umezeala mare au făcut ca proprietățile fizico-mecanice ale lemnului să fie foarte scăzute. Conservarea, întregirea și pregătirea în vederea expunerii au necesitat o documentare vastă, experimentată pe fragmente fără valoare³.

Leasa a fost deshidratată prin îmbăieri succesive în alcool etilic. După uscare s-a procedat la o consolidare primară a ramurilor cu nitrolac, dizolvat în acetonă în proporție de 1:1 cu ajutorul unei pensule moi, după care întreaga leasă s-a impregnat în vid cu același amestec de 1:1 nitrolac în acetonă.

După scoaterea din impregnant și uscarea la temperatura camerei, a urmat întregirea lesei cu fragmentele desprinse în cursul spălării sau deplasate în cursul impregnării în vid. (fig. 6).

³ De un mare folos în această direcție ne-a fost consultarea distinsului specialist Iosif Koródi, căruia îi aducem și pe această cale cele mai calde mulțumiri.

Problema uscării, a impregnării lemnului carbonizat se putea rezolva folosind și alte metode, ca de exemplu cele ale școlii germane sau franceze de restaurare⁴, experimentate în laboratorul nostru, dar am considerat că metoda expusă mai sus se pretează fragmentului de leasă, fapt confirmat de mersul lucrării și rezultatul obținut.

După uscarea completă, leasa s-a introdus într-o cutie confecționată din polimetacrilat acoperită cu sticlă, acordându-se viitorului exponat caracteristici estetice superioare.

Prin fragmentul de leasă dăciă de la Șercaia Muzeul din Făgăraș și-a îmbogățit patrimoniul muzeistic cu un exponat deosebit de valoros, deocamdată unicat ca obiect de expunere în muzeele din România.

AURELIA IGNA

LA RESTAURATION ET CONSERVATION D'UN FRAGMENT DE HAIE DACIQUE DE ȘERCAIA, DÉP. DE BRAȘOV

(Résumé)

/

L'article expose la modalité de traitement et conservation d'une haie dacique, découverte dans la localité Șercaia, dép. de Brașov, en 1977. Les opérations de restauration ont eu les phases suivantes: l'écartement des couches du sol pour mettre en évidence les verges, le lavage des verges avec de l'eau distillée, la deshydratation par bains successives dans d'alcool éthylique. Le procès de conservation a contenu: l'impregnation en vide dans une solution 1:1 nitrolaque dans acétone, le séchement et le complètement de la verge avec les fragments détachés au temps du lavage ou déplacés au cours de l'impregnation en vide.

Le fragment est exposé au Musée de Făgăraș. C'est une pièce unique dans les musées de Roumanie.

⁴ Pentru metodele folosite la restaurarea și conservarea lemnului vezi: H. Mathieu, *La conservation du matériau bois*, Paris, 1961, 318 p.; M.A. Rosenqvist, *Versuche zur Konservierung von Nasshölzern durch Gefriertrocknung*, în *Arbeitsblätter*, (Mainz am Rhein), Heft 2, 1973, p. 60—74.

EVIDENȚIEREA BIODETERIORĂRII UNOR MONUMENTE DE PIATRĂ DIN INCINTA MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI, PRIN ACTIVITĂȚI ENZIMATICE

Biodeteriorarea monumentelor de piatră a fost studiată în ultimii 25 de ani prin metode fizice, chimice și biologice. Pentru cunoașterea mai aprofundată a acestui fenomen s-a recurs la metode enzimologice, aplicându-se pînă în prezent numai testul de dehidrogenază¹. Am presupus că în piatra biodeteriorată, ca și în sol, are loc un proces de acumulare a enzimeilor² și, deci, prin metode enzimologice se poate aprecia gradul de biodeteriorare.

Material și metodă

Pe monumentele de piatră luate în studiu se evidențiază, pe diferite întinderi, aspecte de biodeteriorare care se prezintă astfel: ridicături sub formă de crustă cenușie sau gălbuie de sub care prin fante sau orificii se scurge roca pulverulentă^{3,4} sau clivează în foi de diferite grosimi.

Au fost luate în studiu cinci dintre monumentele de piatră, expuse în curtea muzeului, ce prezentau semne mai evidente de biodeteriorare, și anume:

1. FRAGMENT DE ARHITRAVĂ — piatră din epoca romană, descoperit în 1975, expus în același an direct pe sol. Prezintă o scobitură care denotă intenția refolosirii lui ca sarcofag. Fragmentul de arhitravă prezintă aspecte de degradare în jumătatea sa inferioară. S-a prelevat o probă din această zonă.

2. COLOANĂ — din epoca modernă, așezată pe un postament în stînga ușii de la intrarea în clădirea cu sediul administrației. Coloana și postamentul său prezintă semne de biodeteriorare constînd în exfolieri în plăci fine și măcinare. Proba s-a prelevat de la baza coloanei.

3. RELIEF — datînd din anul 1817. Pe întreaga suprafață se remarcă un avansat proces de biodeteriorare (fig. 1, 2)), care constă din cruste cenușii bombate de sub care se scurge roca devenită pulverulentă. S-au prelevat probe din centrul reliefului.

4. SARCOFAG (fig. 3, 4) — din epoca romană, descoperit în anul 1959, expus în același an, a fost amplasat pe o placă de beton, în dreapta ușii de intrare în clădirea sediului administrației. Capacul a fost așezat alături. Ambele elemente ale sarcofagului prezintă aspecte

¹ L. Dumitru, I. Lazăr, F. Popea, J. Neculce, *Biodeteriorarea materialelor de importanță economică și cultural-artistică. Biodeteriorarea unor materiale din industria minieră (metale, mase plastice și celuloză) și a pietrei din monumentele istorice din localitățile Tîrgu-Jiu, Sibiu, Brașov*. Institutul de științe biologice, București, 1976, 56 p., 18 planșe.

² S. Kiss, M. Drăgan-Bularda, D. Rădulescu, *Biological significance of enzymes accumulated in soil*, în *Adv. Agron.*, 27, 1975, p. 25—87.

³ J. Pochon, C. Jaton, *Facteurs biologiques de l'altération des pierres*, International biodeterioration symposium, Southampton, 9th—14th september, 1968.

⁴ I. Lazăr, O. Constantinescu, I. Ioniță, *Biodeteriorarea pietrei din monumentele de interes istoric, artistic, arhitectural și arheologic*, Institutul de științe biologice, București, 1974.

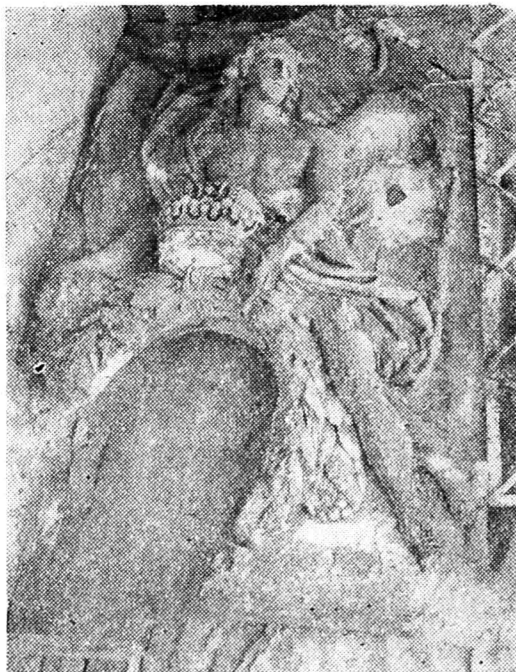

Fig. 1 — Relief

Fig. 2 — Relief — detaliu

de biodeteriorare constând în exfolieri sub formă de plăci groase. Pe capac se evidențiază în unele locuri alge și licheni. Proba de piatră biodeteriorată s-a prelevat din interiorul sarcofagului.

5. SARCOFAG (fig. 5) — din epoca romană, a fost expus în jurul anului 1939. Este confecționat din rocă calcaroasă, fiind așezat direct pe sol. Biodeteriorarea sa se manifestă prin decolorări, clivări în plăci și măcinare sub formă de praf fin. Și pe acest sarcofag se evidențiază alge verzi și licheni. S-a prelevat material din jurul orificiului de jefuire și de pe peretele nordic.

Imediat după colectare, probele de piatră au fost uscate în laborator la un curent de aer rece, au fost mojarate, obținându-se un praf fin, care a fost supus analizelor enzimo-logice.

Analize calitative. Au fost analizate calitativ două probe de piatră: relief și sarcofag (fig. 5). S-au studiat următoarele enzime: invertaza, maltaza, lactaza și amilaza. Amestecurile de reacție au constat din: 0,3 g praf de piatră biodeteriorată + 2 ml toluen + 10 ml soluție de substrat (zaharoză, maltoză, lactoză, amidon 20%). Ele au fost incubate timp de zece zile la 37°C. După incubare s-a luat un volum de 21 ml din faza apoasă a amestecurilor de reacție pentru analiza cromatografică pe hîrtie (Watman 1), tehnica circulară. Cromatogramele (fig. 6) au fost dezvoltate într-un sistem de developanți preparat din n-propanol: acetat de etil: apă în raport de volume 6:1:3. Developarea a durat 2½ ore la temperatura camerei.

Pentru evidențierea zaharurilor reducătoare s-a utilizat reactivul cu azotat de argint⁵.

⁵ S. W. Wright, R. A. Ulstrom, J. T. Szewczak, *Studies on carbohydrates in body fluids. I. Identification by means of paper chromatography*, în *A.M.A.J. Dis. Childr.*, 93, 1957, p. 173—181.

Fig. 3 — Sarcofag — detaliu al unui perete interior

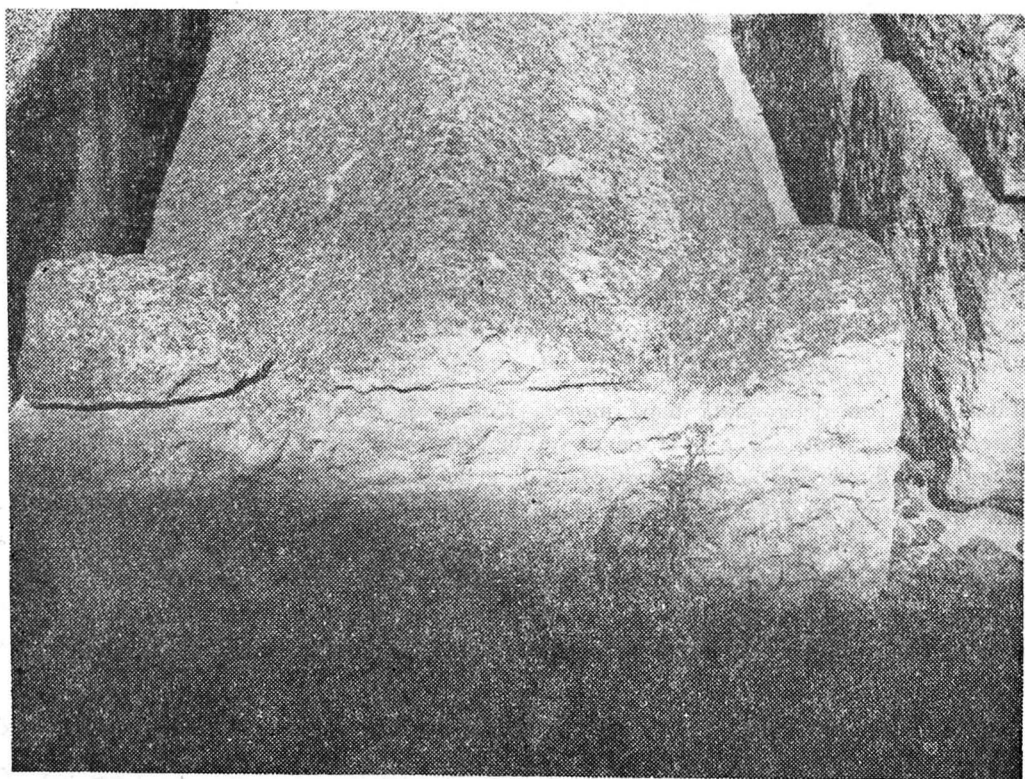

Fig. 4 — Capacul sarcofagului

Fig. 5 — Sarcofag

Analize cantitative. Au fost cercetate două enzime (fosfataza și catalaza). Activitatea fosfatazică a fost determinată după metoda Kramer și Erdei⁶. Compoziția amestecurilor de reacție folosite a fost: 0,3 g praf de piatră biodeteriorată + 2 ml toluen + 10 ml soluție de fenilfosfat disodic 0,5%. Incubarea probelor a durat 48 ore la 37°C. Activitatea fosfatazică se exprimă în mg fenol/0,3 g praf de piatră biodeteriorată/48 ore la 37°C. O tehnică bazată pe metoda lui Kappen⁷ a fost folosită pentru determinarea capacității de scindare a apei oxigenate (activitate catalitică totală) și a componentelor acesteia: activitatea enzimatică (catalază) și activitatea neenzimatică. Amestecurile de reacție au fost preparate din 0,5 g piatră biodeteriorată + 10 ml soluție tampon 2/15 M cu pH 6,8 + 1 ml H₂O₂ 3%. Incu-

⁶ M. Kramer, G. Erdei, *Primenenije metoda opredelenija aktivnosti fosfatazy v agrobimičeskijh issledovanijah*, în *Počivodenie*, nr. 9, 1959, p. 99—102.

⁷ H. Kappen, *Die Katalitische Kraft des Ackerbodens Fühlings*, în *Landwirt. Ztg.*, 62, 1913, p. 377—392.

I

II

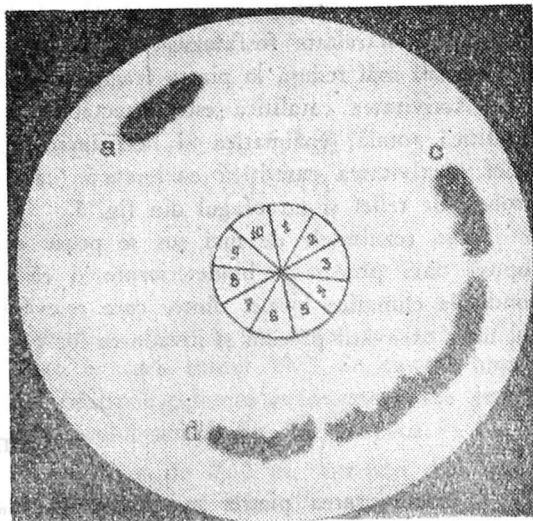
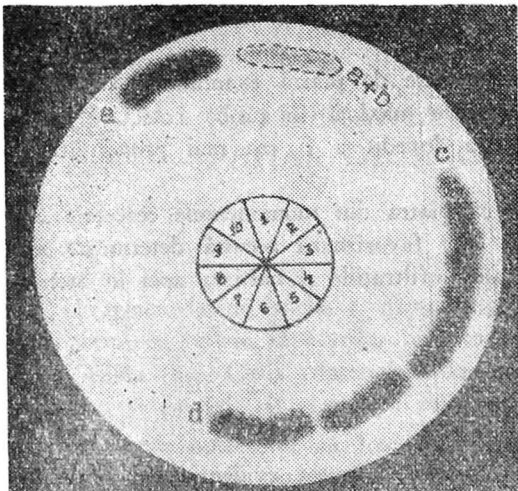

Fig. 6 — Evidențierea activității unor carbohidraze din probe de piatră biodeteriorată. I, II — Monumentele de piatră studiate (relief, sarcofagul din fig. 5). 1 — Praf de piatră biodeteriorată + soluție de zaharoză 2%, 2 — Numai soluție de zaharoză de 2%. 3 — Praf de piatră biodeteriorată + soluție de maltoză 2%. 4 — Numai soluție de maltoză 2%. 5 — Praf de piatră biodeteriorată + soluție de lactoză 2%, 6 — Numai soluție de lactoză 2%. 7 — Praf de piatră biodeteriorată + soluție de amidon 2%. 8 — Numai soluție de amidon 2%. 9 — Praf de piatră biodeteriorată + apă distilată. 10 — Soluție de glucoză 2%: a. Glucoză b. Fructoză c. Maltoză d. Lactoză.

barea a durat o oră la 20°C. Activitatea catalitică se exprimă în mg H_2O_2 /0,5 g praf de piatră biodeteriorată/1 oră la 20°C.

Drept martori au servit amestecuri de reacție fără praf de piatră biodeteriorată precum și amestecuri de reacție în care soluția de substrat a fost înlocuită cu apă distilată.

Rezultate și discuții

Analize calitative. Cromatograma din fig. 6 I arată că amestecurile de reacție care au conținut piatra biodeteriorată a reliefului au putut evidenția activitatea invertazică, în timp ce activitatea maltazică, lactazică și amilazică nu a fost detectabilă.

În cromatograma din fig. 6 II se poate observa că sarcofagul (fig. 5) nu manifestă activitate invertazică, maltazică, lactazică și amilazică.

Analize cantitative. Rezultatele acestor analize sînt trecute în tabelul I.

Tabelul I

Activitatea enzimatică a unor probe de piatră biodeteriorată

Locul de colectare	Activitate fosfatazică mg fenol/0,3g/48 ore/37 °C	Activitate catalitică		
		Totală	Enzimatică	Neenzimatică
		mg H_2O_2 /0,5g/1 oră/20 °C		
Fragment de arhitravă	0,05	1,63	0,45	1,09
Coloană	0,18	5,43	1,09	4,34
Relief	0,48	14,39	1,36	13,03
Sarcofag (fig. 3. 4)	0,16	4,89	1,36	3,53
Sarcofag (fig. 5)	0,16	2,72	1,09	1,63

Din datele tabelului se constată că probele de piatră biodeteriorată luate în studiu prezintă o activitate fosfatazică. Această activitate este cea mai pronunțată la piatra reliefului și cea mai redusă la piatra fragmentului de arhitravă.

Activitatea catalitică este detectabilă în toate probele de piatră examinate. Activitatea catalitică totală (enzimatică și neenzimatică) are valoare maximă în proba colectată de la relief. Activitatea catalitică enzimatică (catalazică) s-a dovedit a fi cea mai pronunțată în probele de relief și sarcofagul din fig. 3.

Din rezultatele de mai sus se poate constata că piatra din monumentele cercetate este supusă unui proces de biodeteriorare și că factorii care favorizează această deteriorare sînt condițiile climatice locale, dintre care relevăm mai ales infiltrațiile și bălțirea apei în interiorul unor excavații precum și invadarea lor cu vegetație.

Concluzii

Biodeteriorarea pietrei monumentelor luate în studiu s-a putut evidenția cel puțin în una din următoarele activități: invertazică, maltazică, amilazică, fosfatazică sau catalazică. Experimentul duce la concluzia că metodele enzimologice utilizate pot servi la diagnosticarea biodeteriorării pietrei.

AURELIA IGNA — ȘTEFAN KISS —
DANIELA RĂDULESCU — MIHAI DRĂGAN-BULARDA

LA MISE EN ÉVIDENCE DE LA BIODÉTÉRIORATION PAR LES ACTIVITÉS ENZYMATIQUES DE QUELQUES MONUMENTS EN PIERRE DANS LES COLLECTIONS DU MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

L'article expose la méthode de relifier la biodétérioration de la pierre par détermination des enzymes accumulés dans les lieux soumis à la biodétérioration.

L'expérience a été effectuée sur cinq monuments du Musée d'histoire de la Transylvanie et elle a contenu, dans l'analyse qualitative et quantitative, les enzymes suivantes: l'invertase, l'imaltase, la lactase et l'amilase (qualitatif) et le phosphatase et la catalase (quantitatif). On constate que la méthode utilisée jusqu'ici seulement dans les analyses à sol et aux boues est extrêmement efficace aussi dans le cas de la pierre, présentant les avantages suivantes: un temps court pour tester; elle nécessite une minime quantité de matériel (0,3 g) et fournit des résultats avec un haut degré de reproductibilité.

RECUPERAREA PRIN RESTAURARE A UNUI PAHAR DE STICLĂ DIN EPOCA ROMANĂ*

Fragmentele de sticlă a căror restaurare constituie obiectul prezentei lucrări au fost descoperite cu ocazia săpăturilor arheologice efectuate în vara anului 1977, în castrul roman de la Gilău (jud. Cluj). Materialele descoperite aici constituie subiecte de cercetare atât pentru arheologi și istorici, cât și pentru restauratorii laboratorului zonal din Cluj-Napoca.

Resturile obiectului au fost descoperite la o adâncime de 0,60 m, într-una din camerele unei barăci de piatră din ultimul nivel de locuire al castrului. Ele s-au aflat îngrămadite toate în același loc, în așa fel încât se putea presupune că fac parte dintr-un singur vas. Încă din momentul descoperirii, la ridicarea lor, s-a procedat cu cea mai mare prudență, fiind vorba despre un material extrem de fragil și pretențios. Regretabil este faptul că în momentul ridicării fragmentelor nu s-a luat mostră din pământul în care au fost descoperite, căci analiza chimică a pământului ar fi putut da indicii valoroase despre cauzele degradării sticlei.

După închiderea șantierului, materialul a ajuns în laboratorul de restaurare, speranțele de a reface obiectul fiind foarte mici. Insistențele descoperitorului de a recupera vasul se explică prin numărul foarte redus de piese romane din sticlă restaurate, ce provin de pe teritoriul Transilvaniei.

Înainte de a trece la fazele propriu-zise de conservare și restaurare, ne-am consultat și cu recunoscutul restaurator de la Cluj-Napoca, prof. Ioșif Koródi¹, stabilind împreună metodele optime de restaurare. Tot ca fază premergătoare, au fost efectuate analizele chimice și studierea fragmentelor la microscop, alcătuindu-se astfel întregul material documentar referitor la starea fizică și chimică a fragmentelor de sticlă.

În urma studierii unei mostre de sticlă la microscop (fig. 2/a), am ajuns la concluzia că ea a suferit o coroziune hidrolitică, specifică sticlelor, anume acelora în compoziția cărora nu există echilibrul necesar între potasiu, natriu și calciu². În cazul în care potasiul sau natriul predomină cantitativ, față de calciu, intervine coroziunea hidrolitică, care este o dezalcalinizare a sticlei. Cioburile erau puternic irizate, opace, prezentînd exfolieri lamelare (fig. 2/b). La microscop s-au observat clar craterele de coroziune, care de-a lungul timpului, în pământ, s-au mărit, s-au unificat, și din care au rezultat noi straturi de exfoliere. Straturile de coroziune aveau o aderență foarte mică față de sticlă, ele desprinzîndu-se chiar și la cea mai atentă manipulare. Descoperite în același loc, fragmentele se pare că au fost expuse unor condiții identice de păstrare în pământ, deci s-au corodat în aceeași măsură. Din cauza straturilor de coroziune, fiecare ciob a suferit modificări de grosime și de lun-

* Materialul ne-a fost predat spre restaurare de către lector Dan Isac, de la Universitatea „Babeș-Bolyai”, conducătorul șantierului arheologic Gilău.

¹ Dorim să mulțumim și pe această cale profesorului Ioșif Koródi pentru atentele îndrumări cu care ne-a inițiat în meserie și pentru promptitudinea cu care răspunde în continuare tuturor solicitărilor noastre.

² Z. Szalay, *Az íves romlásának okairól*, în *Múzeumi mútárgyvédelem*, 1975, nr. 2, Budapest, p. 168.

gime a perimetrului (fig. 2/c). S-a putut constata că în antichitate sticla din care fusese confecționat vasul a fost transparentă, cu o nuanță ușor verzuie.

Din analizele chimice calitative efectuate prin fluorescență de raze X de către chimistul laboratorului Dörin Ruse, rezultă că această sticlă conține următoarele elemente chimice: potasiu, natriu, calciu, siliciu, stibiu, pe lângă acestea având și urme de fier și clor.

Ca o primă operațiune s-a impus curățirea și oprirea procesului de dezalcalinizare. S-a preconizat ca lamelele de exfoliere să fie păstrate, pe cât posibil, ele atestând trecerea timpului.

Am propus tratarea cu acid azotic pentru oprirea corodării. Acidul azotic în concentrație de 5% este cel mai indicat în acest scop, deoarece nu atacă sticla, în schimb dizolvă carbonații și neutralizează alcaliile. Nu este indicată curățirea și neutralizarea acestora cu acid clorhidric sau sulfuric, deoarece ele formează combinații greu solubile (de exemplu: sulfat de calciu, sulfat de plumb, clorură de plumb etc.)³. Tratamentul durează aproximativ o oră și jumătate pînă la două ore.

Am scufundat cioburile în acid azotic de concentrație 5%. În literatura de specialitate se recomandă agitarea soluției, pentru o mai bună eficacitate⁴. Noi am renunțat la agitare, deoarece cel mai mic șoc mecanic ar fi avut urmări iremediabile. În schimb am mărit durata tratamentului cu o jumătate de oră.

După circa două ore și jumătate fragmentele de sticlă au fost scoase din acid și scufundate în apă distilată, cu scopul de a spăla acidul din pori. Această operațiune am repetat-o de patru ori, schimbînd de fiecare dată apa și măsurînd PH-ul ei; am obținut următoarele rezultate:

- Apa distilată: pH = 5,5
- Prima apă de spălare după două ore: pH = 3,5
- A doua apă de spălare după două ore: pH = 4,7
- A treia apă de spălare după două ore: pH = 5,5
- A patra apă de spălare după 24 de ore: pH = 5,5

Am considerat terminată neutralizarea alcaliilor și spălarea acidului după 24 de ore, adică atunci, cînd pH-ul apei de spălare a devenit egal cu pH-ul apei distilate.

Uscarea s-a făcut pe hîrtie de filtru, sub bec de raze infraroșii, fixat în așa fel, încît încălzirea să fie minimă. O ridicare prea mare a temperaturii este periculoasă din cauza tensionărilor interne ce pot exista în sticlă, ducînd la eventuala spargere a ei.

Fragmentele de sticlă ajunse în laborator au fost în număr de 91 de bucăți (fig. 1) Aranjîndu-le, am observat că există destule fragmente din buză, fundul rotund intact, plus alte cioburi din corp, de unde am tras concluzia că vasul s-ar putea întregi. O fază dificilă în cadrul restaurării acestui vas a constituit-o identificarea locului pe care l-a avut inițial fiecare fragment păstrat. Fiind vorba despre sticlă, ea prezenta spărturi concoidale⁵, adică suprafețe curbe, netede, lipsite de rugozități. Multe fragmente se potriveau aparent și în alte locuri decît în acelea de unde s-au rupt. În afară de acest fapt, care este valabil și la sticla modernă spartă, la cea antică intervine și un alt element: pierderea din grosime și perimetru din cauza degradării, ceea ce face ca punctele de contact să nu mai corespundă cu exactitate (fig. 2/c).

³ J. A. Hedvall, *Chemie im Dienst der Archäologie, Bautechnik, Denkmalpflege*, Göteborg, 1962, p. 79.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 177 și în continuare.

⁵ R. Țițeica și colab., *Dicționar politehnic*, București, 1967, p. 212.

Intenționând să reconstituim forma vasului, am început reclădirea de la buză și nu de la fund, pentru că am bănuț, din studiul materialului, că lipsește fragmentul de legătură dintre fund și corp. Fragmentele localizate le-am fixat cu bandă scotch. Am considerat valabilă o anumită poziție a unui ciob doar atunci cînd corespundeau mai multe elemente, de exemplu: curbura, linia rupturii, puncte de coroziune de pe suprafață, sau un alt ciob care se potrivea cu primele două. Grosimea nu a putut fi luată în considerare, dat fiind că în cadrul operațiunii de curățare stratul de coroziune s-a păstrat în mod inegal, de unde a rezultat o grosime diferită a fragmentelor. Cu toate acestea s-a întîmplat nu o dată, ca două cioburi care păreau definitiv și bine fixate, să fie dizlocate de un al treilea care le definea de fapt poziția justă. Numai această operațiune a necesitat un volum de 120 de ore de muncă, timp în care am reușit să reconstituim profilul piesei pînă aproape de fundul ei. Se precizase deja forma obiectului în lucru, putîndu-se specifica că este vorba despre un pahar. La sfîrșitul acestei faze s-a dovedit că într-adevăr lipsa fragmentul de legătură dintre fund și corpul paharului (fig. 2/d).

După această fază a urmat lipirea fragmentelor. Am demontat și am remontat paharul prins cu bandă scotch. A fost necesară această operațiune, deoarece reconstituirea obiectului s-a făcut pe durata a trei săptămîni, timp în care fragmentele s-au deplasat puțin de la locurile lor. Paharul refăcut provizoriu a fost lipit cu „UHU plus” sub bec de raze infraroșii, cu precauțiile folosite și la uscare. „UHU plus” este un adeziv pe bază de rășină epoxidică, format din doi componenți, cel mai indicat la ora actuală pentru lipirea sticlei antice⁶.

În interiorul paharului, de-a lungul lipiturilor, am lăsat rășină în plus pentru a mări rezistența.

Am impregnat apoi paharul cu polimetacrilat de metil prepolimer prin vid de 12 mm coloană mercur, pentru a preîntîmpina reînceperea procesului de dezcalcinizare și pentru a-l consolida.

Completarea părților lipsă ale paharului a decurs în mai multe faze. În prima fază am modelat forma paharului din lut, ghidîndu-ne după curburile existente. La terminarea acestei faze am obținut forma paharului întreg, dar părțile lipsă erau din lut. Am trecut apoi la a doua fază a întregirii, și anume la confecționarea unui negativ pentru a putea înlocui lutul cu rășină epoxidică. Negativul a fost obținut prin turnarea peste formă a unui strat de circa 2 mm de cauciuc siliconic. Cauciucul siliconic a fost întărit cu un strat de ghips turnat din două bucăți. După ce ghipsul a făcut priză, am scos din interior lutul, obținînd astfel negativul forme paharului imprimat în cauciucul siliconic susținut de patul de ghips (fig. 3). Am curățat bine interiorul negativului de urme de lut, prin spălare cu apă. Completarea am executat-o cu rășină epoxidică Araldit AY 103 cu întăritor HY 956 în proporție de 2 g întăritor la 10 g rășină. Rășina am aplicat-o în mai multe straturi suprapuse, pînă am obținut grosimea sticlei (fig. 4). Între straturile de rășină am aplicat pînză de sticlă foarte subțire pentru a conferi completării o mai mare rigiditate. Pînza de sticlă nu a influențat proprietățile optice ale rășinei. După ce rășina a polimerizat, am scos paharul din negativ și am prelucrat suprafața întregită cu freza de mînă. Am obținut astfel o suprafață mată, semitransparentă, asemănătoare cu sticla antică.

Paharul astfel restaurat și conservat este pregătit pentru valorificare în cadrul circuitului muzeal (fig. 5).

MARIA ELISABETA LUKÁCS

⁶ R. Wihr, *Möglichkeiten der Restaurierung und Nachbildung antiker Gläser mittels giessbarer Kunststoffe*, în *Arbeitsblätter für Restauratoren*, Mainz, nr. 2, 1968.

DIE WIEDERHERSTELLUNG EINES GLASBECHERS AUS DER RÖMERZEIT

(Zusammenfassung)

Im Aufsatz wird die Wiederherstellung eines Glasbechers beschrieben, welcher im römischen Standlager von Gilău in 91 Bruchstücken entdeckt wurde. Es werden anhand mehrerer Teilaufnahmen die verschiedenen Restaurierungs- und Konservierungsetappen beschrieben. Diese bestehen aus: Sauberlegung, Neutralisierung, Zusammenkleben, Impregnieren und in der Ergänzung der fehlenden Stellen. Für jede einzelne Etappe wird auf das Restaurierungsverfahren und die dazugehörenden Chemikalien und anderen Hilfsmittel hingewiesen.

Der Aufsatz bringt auch einige Daten zur qualitativen chemischen Analyse des Glases.

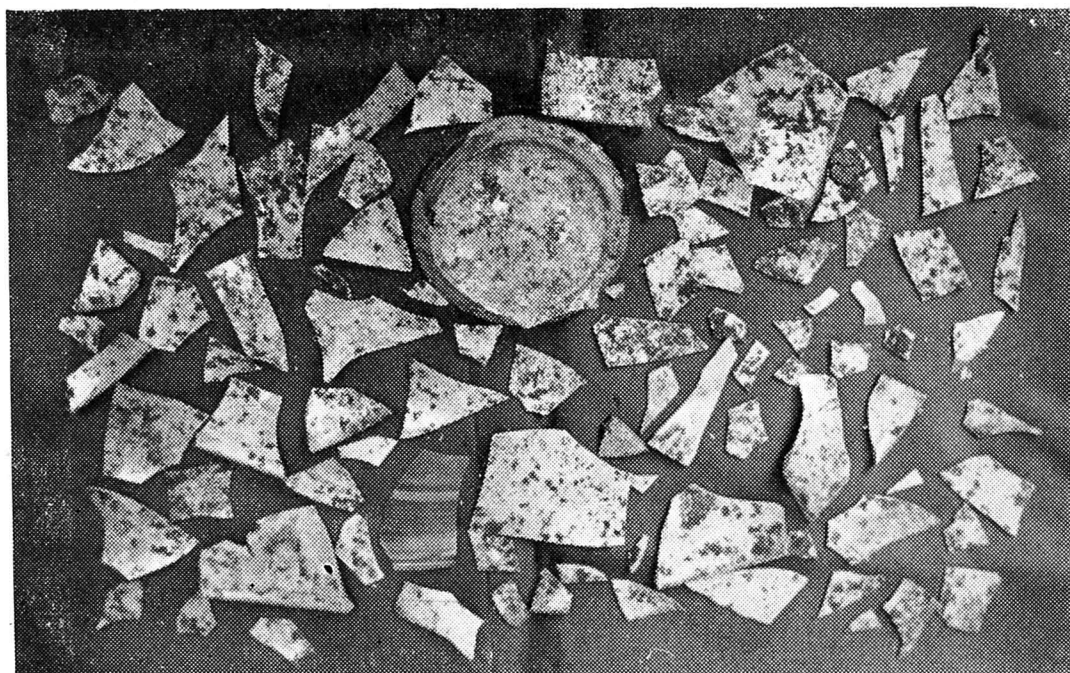

Fig. 1 — Fragmentele de sticlă în starea în care au ajuns în laborator.

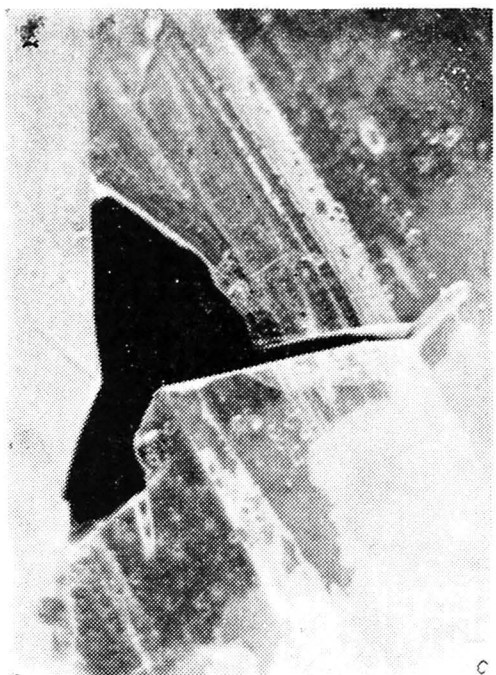
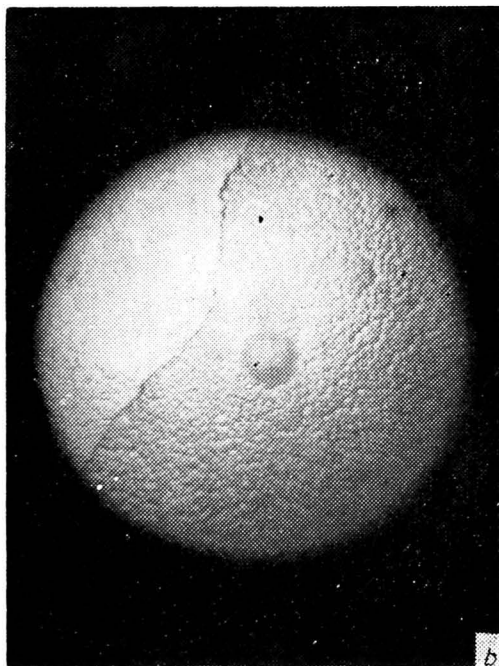
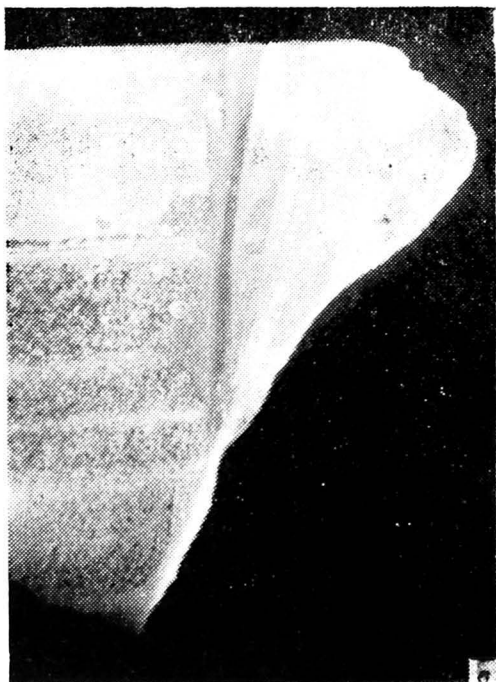

Fig. 2 — a, Imaginea microscopică a sticlei corodate; b, Exfolieri lamelare; c, Fisură în sticlă, mărită din cauza coroziunii; d, Paharul lipit, înainte de întregire.

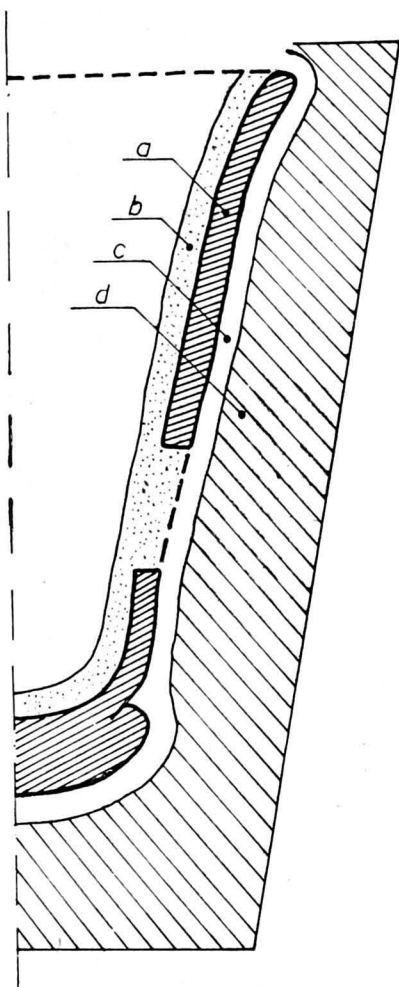

Fig. 3 — Secțiune în negativul folosit pentru întregirea paharului.

a) stratul de sticlă; b) stratul de lut;
c) stratul de cauciuc siliconic; d) patul de ghips.

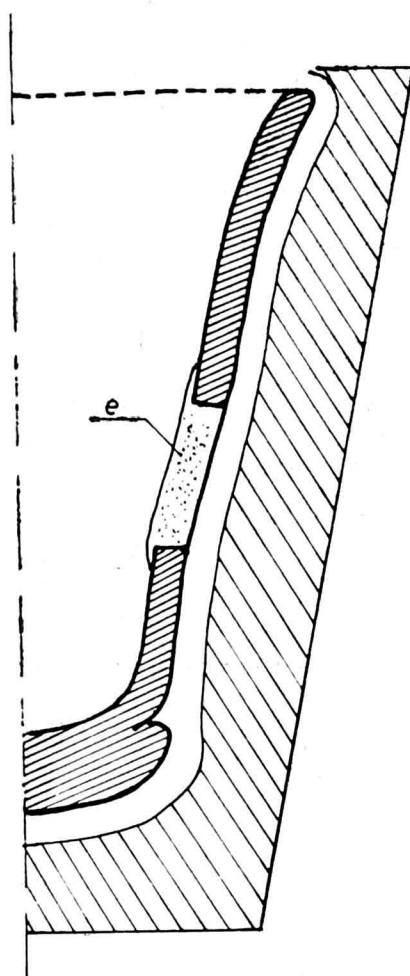

Fig. 4 — Secțiune în negativul folosit pentru întregire după înlăturarea lutului și completarea cu rășină (stratul e).

Fig. 5 — Paharul întregit și finisat.

Nicolae Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei — studii, articole, note* (264 p., 100 fotografii, 45 planșe, 17 planșe color, 7 schițe, 3 hărți, 4 tabele), apărut în *Bibliotheca Musei Napocensis*, III, Cluj-Napoca, 1976.

Lucrarea cuprinde un număr de 17 studii, din care 3 sînt rapoarte de săpături, 6 articole de sinteză, 6 studii despre materiale din săpături, note, referiri. Ceea ce caracterizează, în general, lucrarea lui Vlassa este profunzimea analizei din fiecare studiu în parte, urmărind și reușind să „stoarcă” la maximum posibilitățile pe care le oferă materialul și informația arheologică.

Din lipsa unor lucrări monografice mai noi asupra neoliticului Transilvaniei (de la lucrarea lui M. Roska, *A Torma Zsófia-gyűjtemény — Die Sammlung Zsófia von Torma*, Cluj, 1941) — lucrarea lui Vlassa este prima carte care adună cele mai recente și autorizate păreri privind neoliticul Transilvaniei, aducînd informația arheologică și tratarea problemelor la cerințele actuale, la nivel european.

De o importanță deosebită pentru geneza neoliticului în regiunea carpato-dunăreană este articolul *Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo-Criș în România* (65 p., 56 fig., p. 198—264). Studiul, alături de alte articole (*Cultura Criș în Transilvania*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 9 sqq.; *Sondajul de salvare de la „Gura Baciului”*..., p. 72 sqq.; *Descoperiri arheologice în orașul Cluj-Napoca*, p. 88 sqq.; *Săpăturile de salvare de la Iernut*, p. 107 sqq.; *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei*, p. 113—119), continuă lucrarea monografică asupra culturii Starčevo-Criș și adîncește problemele de bază ale acestei civilizații — geneza și evoluția ei — dar, mai ales, fixează locul descoperirilor de la „Gura Baciului” în context sud-est european, relațiile genetice și culturale cu grupul Protosesklo — Vrănik — Karanovo și Lepenski Vir. Lucrarea s-a bucurat de un larg ecou în rîndul specialiștilor (circulînd și în varianta germană apărută în *PZ*, 47, 2, 1972), stațiunea de la „Gura Baciului” fiind punct de referință în lucrări sau articole privind geneza și evoluția neoliticului timpuriu (Milojčić 1973, Srejić 1973, Dimitrijević 1974, Nica 1976, Lazarovici 1977).

Credem necesară publicarea materialelor din niv. II și III de la „Gura Baciului”, deoarece aceasta ar lămuri unor cercetători sensul și trăsăturile evoluției culturii Starčevo-Criș, așa cum o văd Vlassa și Nica, caracterizate prin descoperirile de la „Gura Baciului” și Cîrcea. Nivelul I de la „Gura Baciului” este urmat de un strat, clar diferențiat stratigrafic de N. Vlassa, în care calitatea picturii cu alb decade, dispar motivele cu buline, se menține pictura cu alb, se dezvoltă motivele stil *impresso* (ciupituri cu unghia, apăsări cu unghia, apăsări cu instrument), ceramica monocromă se menține și este chiar dominantă în raport cu alte specii, lipsește barbotina. Aceste trăsături se întîlnesc în acel orizont numit de Dimitrijević „Monocrom” (vezi critica noastră, în *Pittioni Festschrift* și în *Gornea—Preistorie*) și pe care Dimitrijević, necunoscînd stratigrafia lui Vlassa, îl încadrează, în mod eronat, anterior orizontului „Gura Baciului” I, aceeași eroare existînd și la Srejić (1973).

Neoliticul mijlociu este cunoscut în Transilvania prin descoperiri aparținând culturii Vinča, complexului Lumea Nouă, faciesului Tărtăria—Tăualaș, culturii ceramicii liniare cu note muzicale. Despre aceste probleme tratează articolele: *Cultura ceramicii liniare...*, p. 9—15; *Probleme ale neoliticului mijlociu...*, p. 28 și urm.; *Douăsprezece figurine cu cap mobil...*, p. 100 și urm.; *Unele probleme...*, p. 119 și urm.; *Materiale neolitice de la Tikos...*, p. 44 și urm. Toate aceste studii au la bază o cunoaștere foarte bună a descoperirilor neolitice mijlocii din muzeele transilvănene, precum și a unei vaste bibliografii ilustrată în trimerile folosite.

Deosebit de importante, pe plan european, sînt contribuțiile lui N. Vlassa la cronologia absolută și relativă a neoliticului mijlociu din sud-estul Europei, prin studii și publicare de materiale (*Problema cronologiei neoliticului...*, p. 28 și urm.; continuate într-o serie de studii și comunicări: *Einige Bemerkungen...*, *Študijsne Zvesti*, 1969, p. 513—540; *Neue Beiträge...*, *PZ*, 49, 2, 1974, p. 181—192; *Piese turdășene...*, *Apulum*, XV, 1977, p. 603—612; *Contribuții la problema racordării cronologiei relative...*, p. 161; *Contribuții la problemele neoliticului Transilvaniei*, teză de doctorat, Cluj, 1977). Aceste lucrări și studii s-au bucurat de un larg răspuns, opiniile sale fiind puncte de referință privind cronologia relativă și absolută a neoliticului din sud-estul Europei. De fapt, studiile lui Vlassa sînt continuarea lucrărilor lui Milojević, Perkins, Schaeffer și alții.

Neoliticul tîrziu, eneoliticul și perioada de trecere la epoca bronzului sînt tratate într-o serie de studii, parte cuprinse în această lucrare (*O contribuție la problema legăturii culturii Tisa...*, p. 20 și urm.; *Materiale neolitice de la Tikos...*, p. 44; *Contribuții la cunoașterea culturii Gheja—Bodrogresztúr...*, p. 56 și urm.; *Asupra unor probleme ale neoliticului final...*, p. 90 și urm.; *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei...*, p. 127 și urm. și altele). Toate acestea fixează trăsăturile generale ale perioadei, aducînd contribuții personale, lucrările sale fiind puncte de referință pentru lucrări de sinteză.

Unele studii sînt însoțite de repertorii deosebit de importante pentru reactualizarea informațiilor vechi și valorificarea materialului inedit. Alte lucrări prezintă cataloage de materiale, deosebit de importante pentru detaliile pe care le conțin, probe și analize de laborator. Întreaga lucrare este bogat ilustrată prin desene, planșe alb/negru și color, schițe sau hărți.

Toate acestea, vasta bibliografie folosită de N. Vlassa în toate studiile sale, face din volum o lucrare de referință pentru neoliticul Transilvaniei.

Această lucrare nu înfățișează întreaga problematică, ci, așa cum a mărturisit-o autorul în prefață, natura preocupărilor. În unele lucrări autorul a intervenit în textul inițial, aducînd precizări sau îmbogățind informația, dar respectînd orientarea textului original.

Neoliticul Transilvaniei este o lucrare care interesează deopotrivă pe specialist și pe istoricul care dorește să cunoască problemele fundamentale ale unei epoci. Contribuțiile pe care le aduce lucrarea sînt deosebit de importante la cunoașterea unei epoci puțin cercetate prin săpături sistematice. Aceasta ține locul, deocamdată, unei monografii.

GH. LAZAROVICI

Aloiz Benac, *Obre II — A neolithic settlement of the Butmir group at Gornje Polje și Obre I — A neolithic settlement of the Starčevo — Impresso and Kakanj cultures at Raskršće*, apărut în *Wissenschaftlichen Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum*, Band III, Heft A. Archäologie, Sarajevo, 1973, 430 p., 15 planuri, 50 figuri, 94 plășe, din care 9 color.

Obre II. Lucrarea are 16 capitole care analizează, din toate punctele de vedere, problematica unei stațiuni, unei civilizații și a unei zone, precum și locul acesteia în marele cerc cultural din care face parte. Stațiunea are cca 200×100 m, din care a fost cercetată zona centrală și partea de sud între anii 1963—1968, efectuându-se patru campanii de săpături.

Capitolul 1 — Istoricul cercetărilor, prezintă problematica stațiunii, a culturii Butmir, precum și colaborarea între cercetătorii iugoslavi și americani, între diferite instituții, colaborare rodnică, intensă, care a permis ca în scurt timp să fie lămurite probleme de bază ale unei stațiuni, civilizații sau zone. În lucrare este pe larg descrisă poziția geografică a stațiunii (cap. 2), relevându-se avantajele pe care condițiile geografice le ofereau pentru practicarea agriculturii. De asemenea sînt prezentate relațiile culturale favorizate de orientarea râurilor Bosna, Sava și altele spre centrul, nordul, vestul și sud-estul Iugoslaviei, relațiile cu Pannonia, zona Adriaticii și Balcanii.

Metodele de cercetare, martorii stratigrafici, prezentarea stratigrafică a nivelelor de locuire (cap. 4—5) aduc o imagine clară asupra etapelor de locuire, a dispunerii și formei locuințelor, a mormintelor și a altor complexe de locuire din cele 8 niveluri. Prețioase sînt observațiile despre tehnica de construcție, forma locuințelor, a încăperilor, a locului dispunerii cuptoarelor, interiorul locuințelor, și a reconstituirii de locuințe și cuptoare, a tipului de așezare (cap. 6).

De un spațiu întins se bucură prezentarea condițiilor economice și sociale ale stațiunii (cap. 7). Cultul morților și alte culte sînt prezentate, de asemenea, pe larg, în corelație cu zonele învecinate, în culturile Hvar, Lisičići, și pe spații mai largi (cap. 8).

Obiectele (unelte, arme, podoabe și plastică) sînt prezentate separat (cap. 9—10). Ceramică este publicată pe niveluri, iar în cadrul acestora pe grupe culturale sau categorii. În faza I sînt elemente Kakanj, Danilo, Lengyel, ceramică neagră lustruită, elemente Butmir; în faza II există ceramică neagră lustruită, ceramică cu benzi punctate, ceramică de tip adriatic și alte elemente din bazinul Tisei, din cultura Lasinja, precum și elemente Kostolac (cap. 12, 35 p.).

Capitolul relațiilor culturale cu alte grupe și așezări neolitice (cap. 13, 18 p.) tratează relațiile Bosniei cu stațiunile învecinate ale culturii Butmir și alte civilizații din Adriatică, Mediterana, sud-estul Europei, din Pannonia și din Europa centrală.

Relațiile Turdaș — Obre II, foarte bine, de altfel, precizate, ocupă un loc important în lucrarea savantului iugoslav. Nu putem fi însă de acord cu încadrarea prea timpurie

a culturii Petrești, pe care autorul a preluat-o pe baza observațiilor mai vechi ale lui Berciu, Paul și Vlăsa. Evoluția culturii Vinča (Vinča—Turdaș I) în Transilvania este asemănătoare, în linii generale, cu cea din Banat și Serbia, până în faza Vinča B₂. Ca urmare a interferențelor Vinča—Linearbandkeramik, sesizate, credem noi, în Banat (la Cima Bara, Cristurul Sîrb, Matejski Brod, Idjoș, Parța și altele), fenomen ce se petrece în faza Vinča B₂, are loc o evoluție diferită a grupului Turdaș față de Vinča. Pe de altă parte, maxima evoluție a complexului Lumea Nouă și a grupului Turdaș are loc tocmai în faza B₂. Din aceste motive, nu credem posibil paralelismul Vinča B₂ — Petrești A sau AB (p. 186), cum îl prezintă Benac și cum reiese din bibliografia citată.

Capitolul 14 (16 p.) cuprinde geneza și evoluția culturii Butmir, exprimată pe baza descoperirilor de la Obre II, prezentându-se principalele componente și rolul lor. Ultimul capitol (cap. 15, 9 p.) tratează problemele cronologice, în același timp fiind precizate, pe aceste baze, și concluziile privind componentele grupului Butmir, pe parcursul evoluției sale tratându-se fenomenele complex, în cadrul unitar al evoluției și mișcărilor neolitice din sud-estul Europei.

*

Obre I, situată la mică distanță de Obre II, în același context geografico-morfologic, a fost cercetată între anii 1967—1968, în 1970 preparându-se o suprafață de 606,5 m². Și această săpătură este rezultatul colaborării iugoslavo-americane (vezi Obre I, cap. I, introducere, istoric, metode de cercetare).

Capitolul 2 tratează topografia și observațiile stratigrafice. Au fost diferențiate 4 niveluri notate de la I—IV. Capitolul 3 prezintă complexele de locuire (locuințe, cuptoare, vetre, ateliere de ceramică etc.). Capitolul 4 se ocupă de prezentarea condițiilor economice (vânătoare, agricultură, prelucrarea obiectelor, podoabelor), relațiile de schimb cu sudul Italiei și zonele dunărene (prin locul de origine al obsidianului).

Cultul morților și alte culte sînt expuse pe larg, prezentându-se cele 8 morminte descoperite în stațiune, care aparțin fazelor vechi: Starčevo—Impresso (cap. 5, 26 p.). Capitolul 6 tratează despre unelte, arme și podoabe (din piatră șlefuită, silex, os, corn etc.), iar în capitolul 7 despre plastica de lut.

Ceramica (cap. 8) este descrisă pe faze, pe categorii, unele în involuție (cele Starčevo—Impresso), iar altele în evoluție: Protokakanj și Kakanj. O atenție deosebită se acordă elementelor noi în factură, forme și ornamente. Capitolul 9 se ocupă de relațiile între Starčevo—Impresso și Kakanj, care, în opinia autorului, se dezvoltă din cultura Starčevo—Impresso cu puternice influențe adriatice. Vechile opinii privind o componentă dunăreană și o alta, adriatică, arată autorul, se bazează pe analize tipologice și nu pe observații stratigrafice. În acest context sînt analizate observațiile lui Grbić, Jovanović, Srejić, Garašanin, Batović, cu privire la aceste probleme.

Capitolul 10 se ocupă de relațiile cu alte grupe neolitice, fiind una dintre cele mai competente analize a relațiilor și evoluției culturii Starčevo. Problema este prezentată analitic pe oca 15 p. Capitolul 11 tratează pe baza observațiilor de la Obre I, relațiile cronologice dintre zonele centrale ale Bosniei și Italia, Dalmația, Slovenia, Serbia, Voivodina, Thessalia și altele.

Concluziile sînt prezentate în capitolul 12 (2 p.). Acestea se referă, în principal, la geneza culturii Kakanj, apariția și dezvoltarea unor elemente străine pe fond local.

Lucrarea este una dintre cele mai bune analize a fenomenelor de interferență, fenomene care se manifestă din plin în Bosnia. Evoluția și dispariția culturii Starčevo are o uimitoare asemănare cu fenomenele care se petrec în Moldova, la Trestiana, ambele situate în zone

periferice ale complexului starčevian. În ambele zone se dezvoltă pictura geometrică și ceramica cu barbotină. Influența vinčiană este mai puternică în Moldova, deși astăzi este greu de precizat prin ce intermediu s-a petrecut. Benac acordă mai puțină atenție fenomenului vinčian și îl consideră mai târziu decât apariția grupului Protokakanj.

Relațiile Obre I, IV — Bolintineanu, de altfel juste din punct de vedere al materialului, întâmpină câteva observații cronologice. După cât se știe din noile cercetări, Bolintineanu I este posterioară culturii Dudești (Comșa, în *Materiale*, 1962, p. 205; Mateescu, în *Materiale*, 1961, p. 189), iar cultura Dudești este contemporană cu sfârșitul fazei Vinča A (Lazarovici, în *Pontica*, 1971, 36—37). De altfel, nu este de mirare, deoarece în literatura de specialitate a rămas o veche concepție, nefondată stratigrafic, potrivit căreia cultura Boian A — Bolintineanu ar fi contemporană cu Vinča A (vezi Dimitrijević, *Sopot—Lengyel'ska Kultura*, p. 81), și astfel se paraleliza Bolintineanu cu Vinča A — Dimini-Tsangli, iar Giulești cu Petrești — Vinča B₁).

O altă observație, pe care dorim să o facem, este relația Vinča — Sesklo — Kakanj. În accepțiunea noastră, cele mai timpurii elemente Vinča A (A₁ la noi) sînt contemporane cu sfârșitul culturii Sesklo și începutul culturii Dimini, faza Tsangli, iar celelalte faze nu mai au contact cu Sesklo (pentru relațiile Vinča—Dimini, vezi Lazarovici, în *Apulum*, XV, 1977, p. 19—26). Fenomenul vinčian, credem noi, a influențat cultura Kakanj încă din cel mai timpuriu orizont, chiar dacă nu direct, ci prin intermediul Adriaticii. În nivel II de la Obre I sînt unele forme comune și pentru Vinča A₂ (la noi): vezi pl. XXVII/1—2, 9.

Monografiile Obre II și Obre I rămîn un exemplu de metodologie de lucru, interpretare și valorificare a rezultatelor unor cercetări arheologice, fiind unele din lucrările de referință pentru neoliticul din sud-estul Europei.

GH. LAZAROVICI

Petre I. Roman, Ioan Némethi, *Cultura Baden în România* (Die Badener Kultur in Rumänien), Biblioteca de arheologie, XXXI, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1978, 159 p. (= 82 p. text cu 10 fig. în text + 78 pl. + 15 p. rezumat).

Cercetarea fenomenelor premergătoare epocii bronzului și fără de care sorgintea acesteia nu ar putea fi înțeleasă s-a îmbogățit prin apariția cărții prezentate aici, rezultat al colaborării fructuoase dintre P. I. Roman (Institutul de Arheologie din București) și I. Némethi (fost director al Muzeului din Carei, actualmente director adjunct la o școală generală din aceeași localitate). Combinând munca de teren cu investigarea în depozitele muzeelor și cu teoretizarea de înalt nivel a problemelor, lucrarea reprezintă o meritorie contribuție la cunoașterea perioadelor străvechi ale țării noastre, combătând ideea „după care contribuțiile românești la cercetarea unor culturi ca Tiszapolgár, Bodroghkeresztúr și Baden n-au putut fi hotărâtoare deoarece centrul lor de greutate s-ar afla în afara României”. Cartea este o reușită și în acest sens, demonstrând că, pe lângă cunoașterea amănunțită a materialului, studiile și documentarea în străinătate sînt indispensabile pentru o viziune largă asupra lucrurilor și o cunoaștere temeinică a bibliografiei.

Introducerea (pp. 7—8) definește locul ocupat de fenomenul Baden în cadrul european, alături de culturile Coțofeni, Kostolac, Ezero, perioada Helladică etc. *Istoricul cercetărilor* (9—11) conține reliefaarea contribuțiilor lui Fl. Rómer, J. Hampel, B. Milleker, J. Banner, M. Roska, F. Holste, Vl. Milojević, D. Berciu, I. Nestor, Vl. Dumitrescu, S. Dumitrașcu, M. Rusu, K. Horedt, J. Némethi, E. Dörner, E. Comșa, I. Ordentlich, P. I. Roman, la publicarea și interpretarea materialelor de pe teritoriul României care au tangență cu cultura Baden. Ii urmează *Catalogul* (11—18), care prezintă 55 de puncte din raza a 31 de localități, operație făcută în ordine geografică în text și alfabetică în pl. 1. Astfel e posibilă diferențierea a patru zone (*Aria de răspîndire, mediul geografic*, 18—21): cea extrem sudică (Moldova Veche), cea cuprinsă între Bega și Crișul Alb, zona Oradiei, cea de nord (cîmpiile Nirului și Careiului pe de o parte și a Crasnei și Ierului pe de altă parte).

Așezările (22—23) sînt, prin forța împrejurărilor, de mică altitudine: grinduri, terase mai joase sau mai înalte, dune, chiar promontorii. Se face o mențiune aparte pentru cea mai bine cunoscută locuire Baden de pe teritoriul României, cea de la Pișcolt. *Capitolul Locuințe* (23) nu se referă strict la spațiile de locuit înconjurare cu pereți (Valea lui Mihai, trei locuințe dreptunghiulare cu veure, Girișu de Criș, bordei), ci și la vetre de foc izolate (Ciumești) sau la gropi menajere (Girișu de Criș, Unimăt, Cubulcut, Moldova Veche, Piș-

colt). *Obiecte din piatră* (23—24), topoare cu diferite secțiuni, lustruitoare, percutoare, unelte de silex, *Obiecte din os* (24) săpăligă din corn de cerb, amuletă din colț de urs, *Obiecte din metal* (24), dălțițe, sule, pumnal plat, inel de cupru, sînt trei scurte capitole care au ca scop prezentarea succintă a pieselor confecționate din alte materiale decît ceramica. Datorită relativei ei puținătăți, *Ceramica* (24—38), considerată pe bună dreptate ca element definitoriu, este ordonată pe zone geografice, incluzînd în acestea cele mai reprezentative stațiuni. Grupele Ciumești, Berea (cu așezarea de la Pișcolt), Oradea, grupa de sud, cu toate diferențierile și nuanțările care se pot face, conțin elemente comune, atît ca forme (străchini, căni, amfore, vase de provizii etc.), cît și ca ornamente (caneluri, impresiuni rotunde, triunghiuri, ornament în formă de schelet de pește etc.). *Alte obiecte de lut ars* (37—38) e un paragraf care ne aduce la cunoștință existența fusaiolelor de diferite tipuri și a idolilor de lut ars, cu cap mobil, considerați pînă acum ca aparținînd epocii bronzului din zonă (Sălacea). Puține urme funerare, cu caracter destul de îndoielnic de altfel, de la Valea lui Mihai, eventual Sanislău și Berea sînt reunite în capitolul *Morminte* (38).

Periodizarea descoperirilor Baden din România (39—45) constată, după cîteva referiri la încercările de sistematizare generală a materialului datorate lui Neustupný și Pavúkovei, existența a trei grupe (timpurie, mijlocie și tîrzie) cu trimiteri la locuirile ce ilustrează, mai mult sau puțin pregnant, diferența cronologică. *Procesul de regionalizare* (46—48) încearcă să stabilească, pe baza contribuției lui Banner și Neustupný și, evident, pe baza cercetării materialului, grupe locale ale aripii extrem estice a fenomenului Baden. În acest context se înscrie și capitolul *Relațiile dintre comunitățile Baden, Coșofeni și Kostolac* (49—55), în care sînt analizate legăturile cu vecinii din sud și est. Din punct de vedere al *Poziției cronologice a descoperirilor Baden din România* (56—57), ni se pare foarte importantă existența unui orizont Makó între sfîrșitul comunităților Baden din vestul României și începutul culturilor epocii bronzului, constatare care le scoate în bună măsură pe acestea de sub „influența” fondului Baden, pentru care, de altfel, nu puteau fi aduse argumente serioase. Autorul se pronunță pentru o analiză nuanțată (*Incadrarea culturală a fenomenului Baden*, 58—62), reluînd prezentarea schematică a marilor orizonturi eneolitice din Europa de sud-est. *Incheierea* (63—75) nu înseamnă o prezentare rezumativă a cărții, ci o introducere în problematica generală Baden. Prescurtările (76), Abrevierile bibliografice (77—81), cele 78 de planșe (82—114), un consistent rezumat în germană (145—156) și utila traducere a textului figurilor și planșelor reprezintă anexele, care se vădesc astfel a fi un ansamblu bine proporționat. Deși ar fi fost poate de dorit o mai bună diferențiere grafică a diferitelor fenomene de orizont Baden care populează vestul României, lucrarea constituie o meritorie contribuție la aprofundarea și un punct de plecare solid la continuarea cercetării epocii.

TUDOR SOROCEANU

Margarita Primas, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer- und der frühen Bronzezeit*. Grabbau, Bestattungsformen und Beigabensitten im südlichen Mitteleuropa, *BerRGK*, 58, I, 1977, S. 1—160 (mit 34 Abbildungen) + 3 Beilagen (Karten).

Die Habilitationsarbeit von Margarita Primas stellt eine der interessantesten Untersuchungen des Fundstoffs aus der Übergangsperiode zur Bronzezeit und aus dem Beginn derselben dar. Der ins Auge gefaßte Raum betrifft Ungarn, das jugoslawische Banat (mit einigen Hinweisen auf das Gebiet Rumäniens), die Tschechoslowakei, Österreich, Süd- und Mitteldeutschland, die Schweiz und Norditalien. Ein großes Verdienst der Untersuchung liegt in der Objektivität bei Behandlung der archäologischen Denkmäler und in der Anwendung moderner Methoden, wie der mathematischen Statistik. Bemerkenswert sind auch die Erwägungen über Grabbräuche, Beigabensitten, Frauen- und Männerkleidung, die auf genauer Beobachtung des Materials beruhen.

Die Frage, die uns, besonders in vorliegendem Fall, am meisten interessiert, bezieht sich aber auf die Zeitstellung der Grabfelder, in erster Linie am Unterlauf des Mureş-Flusses. Die von M. Primas durchgeführte Analyse zieht manchmal nur wenige Datierungselemente in Erwägung, auch sind diese nicht immer die sichersten. So spricht, z.B. die Überlagerung der Gräber im Grabfeld von Mokrin, unserer Meinung nach, nicht gegen ein Fortschreiten der Bestattungen von Norden gegen Süden. Die Überschneidungen sind vorwiegend im Nordteil gruppiert und dies scheint uns nur natürlich, denn bei einer Verwendung des Geländes von Nord nach Süd trat Raummangel ein, sobald die Bestatter den Südteil ganz besetzt hatten. Hier konnten sie ihre Toten nicht mehr weiter begraben, da die Gräber sehr wahrscheinlich noch sichtbar oder sonst in irgend einer Art gekennzeichnet waren. So wendeten sie sich wieder dem älteren Teil zu, wo die Spuren der Bestattungen nicht mehr so frisch oder sogar ganz verschwunden waren. Aufgrund dieser Beweisführung ist es möglich daß fünf — sechs Gräber im Nordteil einer späteren Zeit angehören, doch im großen und ganzen sind wir der Meinung, daß die nördliche Zone die Frühphase des Grabfeldes auf der Selişte — Lalina humka darstellt.

Das Problem der Richtung, in der das Grabfeld von Mokrin angelegt wurde, verlangt große Aufmerksamkeit auch deshalb, weil es sich dabei gleichzeitig um die Entwicklungsrichtung der Frühbronzezeit in einem Gebiet handelt, das zumindest das Banat und die Mureş-Mündungen umfaßte. Daher sei uns gestattet, neue Beweisgründe zu erbringen und die Evolution einiger Denkmäler (Grabfelder¹ und Siedlungen) kurz zu umreißen, um die Phasen (alt und neu) sowie deren Inhalt möglichst getreu festzulegen. Gewiß, für eine Darlegung aller uns zur Verfügung stehenden Beweisgründe und des dazugehörigen Bildmaterials reicht der Raum nicht¹; doch wollen wir uns bemühen, die charakteristischen

¹ Die genaue Beweisführung, wie auch die Grundrisse der Gräberfelder und die Entwicklung von Formen und Verzierungen in den Siedlungen werden in den Monographien über die Telle von Periam und Pecica sowie in der Doktorarbeit des Verfassers, *Cultura Mureş* gebracht.

MOKRIN		BATTONYA		PERIAM		PECICA		NESVADY	
SÜDZONE	Axt Goldgegenstände, bes. Lockenringe 	OSTZONE	 Goldgegenstände Lockenringe = Gold	 = VIII. Niv. = VII. Niv. = IX. Niv. = VIII. Niv.	 = X. Niv. = Gold II. Niv.	Gefäße m. gelapptem Rand = X. Niv.	Gefäße m. gelapptem Rand = X. Niv.	NORDZONE	Axt Meißel Goldgegenstände bes. Lockenringe
	NORDZONE = Bronze Steingegenstände Rhytonartig-Gefäß		WESTZONE = Bronze Inkrustierte Tokod-Ker. Steingegenstände		ASKOSGEFÄß = II. Niv. = IV. Niv. = I. Niv. = II. Niv. = Bronze = II. Niv. Rhytonartig- = II. Niv. Gefäß				SÜDZONE Inkrustierte Tokod-Ker.

Abb. 1. Parallelisierung des archäologischen Fundstoffs aus einigen Siedlungen und Gräberfeldern der Frühbronzezeit.

Merkmale der einzelnen Etappen sowohl in Wort als auch in der Tabelle auf Abb. 1 gedrängt zusammenzufassen.

Der Nordteil des Grabfeldes von Mokrin enthält als typische Fundstücke Objekte aus Stein, Bronzeknöpfe und Brillenspiralen, kleine einhenkelige Gefäße mit annähernd zylindrischem Hals, einen Becher mit umgeschlagenem Rand und ein askoides Gefäß. Im Südteil des gleichen Grabfeldes erscheinen (neben Fortsetzung obiger Gegenstände) Rollennadeln, Goldgegenstände (besonders Lockenringe), Halsringe, Dolche, Beile, ein Goldplättchen mit getriebener Verzierung und Nagyrev-Elemente. Das Grabfeld von Battonya liefert im Westteil Gegenstände aus Stein, zwei Bronzeknöpfe und weißinkrustierte Tonware (jedoch vom Typ Tokod), im Ostteil hingegen Goldgegenstände, Ösenringe, Dolche und eine Lanzen spitze.

Die Siedlungen der Mureş-Kultur betreffend sei bemerkt, daß die ersten vier (die ältesten) Schichten von Periam Bronzeknöpfe, Brillenspiralen, ein einhenkliges Gefäß mit annähernd zylindrischem Hals, einen Becher mit umgeschlagenem Rand und ein Gefäß vom Typ Askos, die jüngeren Schichten (V—IX) hingegen eine Rollennadel, einen Ösenring, Dolch, Gefäße mit gelapptem Rand, ein leicht bauchiges Gefäß mit einem einzigen hochgezogenen Lunatahenkel enthielten. Die alte und die Übergangsphase des großen Tells von Pecica (1—10 nach Roska; VIII—IV nach den neuen Ausgrabungen) können mit den Schichten V—IX von Periam gleichgestellt werden, weil sie eine Gußform für Dolche, Gefäße mit gelapptem Rand und solche mit einem einzigen hochgezogenen Lunatahenkel, sowie einen Goldknopf lieferten.

Als eine etwas entferntere Ergänzung der Situation am Unterlauf des Mureş erwähnen wir das Grabfeld von Nesvady: im Südteil — inkrustierte Tonware vom Tokod-Typ (wie in der Westzone von Battonya), im Nordteil hingegen — Tassen vom Aunjetitz-Typus, Goldgegenstände (besonders Lockenringe), Dolche, ein Meißel, Beile.

So stellt sich schematisch — unter Auslassung vieler, nicht allgemein, sondern nur für ein einziges Denkmal gültiger Datierungselemente — die Lage in einigen, besser ausgegraben und genauer bekannten Siedlungen und Gräberfeldern der Mureş-Kultur dar. Beiläufig sei noch erwähnt, daß das Goldplättchen von Mokrin in den typologischen und chronologischen Kontext der Kultur bereits eingegliedert worden war (Girić, Mokrin, 230—231; Foltiny, Mokrin, in Bd. II, 54; Soroceanu, PZ, 50, 1975, 174), was aber bei M. Primas weder aus Text noch aus Anmerkungen hervorgeht (S. 38).

Abschließend möchten wir noch darauf hinweisen, daß (mit sehr wenigen Ausnahmen) der archäologische Fundstoff aus den Tell-en von Periam und Pecica der Verfasserin (in Roskas Veröffentlichungen) zur Verfügung stand und daß eine Untersuchung, die sich nur auf Gräberfelder stützt und die Schichtenfolgen der Siedlungen außeracht läßt, doch nicht ganz vollständig sein kann, wie gut sie auch gemacht sei. Daher haben wir uns in Abb. 1 bemüht, Funde, sowohl aus Gräberfeldern als auch aus Siedlungen zu parallelisieren, um ein möglichst klares Bild der Koexistenz für die beiden Kategorien archäologischer Fundstätten und der Zeitenfolge im allgemeinen zu gewinnen. Noch ein Hinweis: im vorliegenden Fall vermieden wir absichtlich, von alten oder neuen Phasen der Grabfelder zu sprechen, um

eine objektive Analyse der Situation nicht zu beeinflussen; die Anzahl der Schichten gaben wir nur für die Siedlungen an, wo (selbst wenn Störungen vorkommen mögen) die Aufeinanderfolge nicht umgestürzt werden kann. Welche aber die I. und welche die II. Phase der Gräberfelder von Mokrin, Battonya, Nesvady und welche die Entwicklungsrichtung der Frühbronzezeit am Unterlauf des Mureş ist, bleibt dem Urteil jedes einzelnen Archäologen überlassen².

TUDOR SOROCEANU

Wanda Sarnowska, *Kultura unietycka w Polsce*, tom I, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969, 383 pp. + 162 ilustrații în text; tom II, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1975, 208 pp. + 50 ilustrații în text + Anexe de J. Romanow, pp. 138—141 și B. Miskiewicz, pp. 142—151. Preț 75 + 50 de zloți.

La șase ani distanță unul de altul, au apărut cele două volume ale sintezei „Cultura Aunjetitz în Polonia”, datorată arheologiei poloneze Wanda Sarnowska, actualmente director al Muzeului Arheologic din Wrocław. Lucrarea reprezintă cea mai cuprinzătoare tratare a

² Für die Zusammenstellung der Tabelle von Abb. 1, wie auch für die Erörterung im allgemeinen wurden folgende Artikel oder Bücher verwendet:

M. Dušek, *Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei*, in *Archaeologia Slovaca*. Catalogi 4, Nitra, 1969.

St. Foltiny, *Early Bronze Age Gold Finds from Mokrin and the Banat Region*, in *Mokrin II*, 43 ff.

A. und Gy. Gazdapusztai, *Das bronzezeitliche Gräberfeld von Battonya*, in *Acta Antiqua et Archaeologica*, 12, Szeged, 1968.

M. Girić, *Mokrin, nekropola ranog bronzanog doba*, Bd. I, in *Dissertationes et Monographiae*, XI, Beograd, 1971.

M. Roska, *Asatás a pécska-szemlaki határban levő Nagy-Sánczon*, in *Dolgozások Cluj*, 3, 1912, 1 ff.

M. Roska, *Asatás a perjámosi Sánczhalmon*, in *MKE*, 7, 1913, 81 ff.

temei, privind teritoriul polonez. Pentru a avea de la bun început o imagine limpede, dăm conținutul ambelor volume: I. Introducere (Istoricul cercetărilor), Așezări, Cimitire, Analiza materialului (ceramică, produse din piatră, arme din bronz, unelte, obiecte de podoabă), Situația social-economică, Problema comerțului și a producției, Credințe, Cronologia culturii, concluzii finale, la care se adaugă un catalog al descoperirilor Aunjetitz. II. Epoca bronzului în nord-estul și centrul Poloniei: culturile de la începutul epocii bronzului, bazate pe vânătoare și pescuit (culturile Rzucewo și Niemen, grupul Linin); culturile bazate pe agricultură și creșterea animalelor (Strzyzow, Mierzanowice). Producerea obiectelor de metal în cultura Aunjetitz pe baza analizelor chimice și spectrografice, Populația culturii Aunjetitz pe baza cercetărilor antropologice mai vechi și mai noi (cu anexele lui Romanow și Miskiewicz).

Pe lângă faptul că delimitează aria geografică a subiectului tratat, *Introducerea* la vol. I (pp. 7—11) reprezintă și un istoric al cercetărilor; ne este atrasă atenția asupra unor studii publicate în „Altschlesien“, „Altschlesische Blätter“, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift“ și semnate W. Boege, F. Geschwendt, E. Petersen, H. Seger, O. Mertins, precum și asupra cercetării poloneze din perioadele interbelică și postbelică (W. Sarnowska, M. Piaszykowska, S. Kurnatowski, A. Knapowska, M. Kowiański, S. Buratyński, M. Geld), insistându-se asupra activității lui J. Kostrzewski, W. Antoniewicz, K. Jażdżewski, cu diversele lor păreri și cu evoluția acestora.

Analiza propriu-zisă a materialului începe cu *Așezările* (13—18); descoperite în număr mult mai mic în comparație cu cimitirele, cele aproximativ zece așezări mai bine cunoscute ale culturii se grupează îndeosebi la sud de Wrocław, între doi afluenți ai Oderului, Bystrzka și Oława.

Cimitirele (19—35) oferă o mult mai mare cantitate de material și posibilități mult mai ample pentru cercetare. Autoarea împarte necropolele în două mari grupe: cea de sud și cea de nord, divizare corespunzând culturii Aunjetitz propriu-zise și, respectiv, grupelor culturale Iwno și Grobia Smiardowo. La începutul capitolului sînt trecute pe scurt în revistă problemele riturilor și ritualurilor de înmormîntare, a formei și a conținutului mormîntului. În cadrul grupei de sud există trei categorii de înmormîntări. Prima e reprezentată de mormintele plane cu schelete chircite, care se împarte la rîndul ei în alte trei subgrupe: a. protejate cu un strat subțire de piatră; b. protejate cu lemn; c. cu casetă de piatră. Cea de-a doua categorie înglobează mormintele plane de incinerație (Mokronos Górny, Wrocław — Oporów, Gola Górowska), iar a treia și ultima, pe cea a tumulilor (Szczepankowice, Guzów, Gola Górowska, Kromolin, Krzelów, Kotla, Nowy Zagór). Dintre aceste monumente se detașează cimitirul tumular de la Szczepankowice, care prin caracteristicile sale de construcție denotă existența unei diferențieri sociale, la triburile din Polonia Mare fiind în general mai accentuată decît la cele din Silezia. Mai notăm că înmormîntările tumulare aparțin perioadei de înflorire a culturii Aunjetitz. Grupa de nord reprezintă înmormîntările care compuneau mai înainte grupele culturale Iwno și Grobia Smiardowo; specifice le sînt mormintele plane, de inhumatie, protejate cu pietre, care prin construcția lor prezintă similitudini accentuate cu a celor din Silezia și Polonia Mare.

Capitolul următor are ca temă *Depozitele* (36—42), a căror tratare e împărțită de asemenea în două: de sud și de nord. În cadrul primeia din aceste grupe (Silezia și Polonia Mare) au fost descoperite 38 de depozite, cele mai multe fiind concentrate în Silezia de jos. (Głogów, Pilszcz, Wyszkwice, Wrocław-Pilczyce, Kumiałtowice, Węgling), zonă care este, după cum se exprimă autoarea, centrul colonizării Aunjetitz din Silezia. Din punct de vedere al conținutului, cele mai numeroase categorii sînt brășările, securile, șiragurile de mărgele. Tezaurile grupei de nord sînt remarcabile ca bogăție (Wąsosz, Wojcieszyn), unele dintre ele fiind îngropate în oale, ceea ce conferă certitudine în atribuirea culturală. La acesta se adaugă faptul că piesele conținute sînt comune întregului teritoriu de vest al Poloniei, lucru care uniformizează sensibil din punct de vedere cultural zona amintită. Cele mai multe analogii pentru depozite se găsesc în Boemia, Moravia, Saxonia, Thuringia.

Cel mai întins capitol este *Analiza materialului* (43—106), care cuprinde cîte un scurt studiu sintetic pentru fiecare din principalele categorii.

Ceramica (43—59) conține prezentarea tipurilor de vase (oale, străchini, castroane etc.), cea mai mare parte provenind din cimitirele de pe teritoriul Sileziei, datorită faptului că din Polonia Mare se cunosc pînă în prezent, după mărturia autoarei, doar 22 de vase întregi (Łęki Małe). Lucrate în general îngrijit, formele ceramice timpurii amintesc cîteodată pe cele Glockenbecher, considerate de Sarnowska ca premergătoare. În cadrul grupului de sud se disting tipurile Marszowice și Lubusz reprezentînd fazele I și, respectiv, III ale culturii în vestul Poloniei. Grupul de nord (culturile Iwno și Grobia Smiardowo) este integrat de către autoare și prin ceramică culturii Aunjetitz, ceea ce uneori poate părea forțat.

Un scurt capitol intermediar are ca temă *Produsele de piatră* (59—63). Puține la număr (ele au fost descoperite în Silezia doar în nouă stațiuni), aceste obiecte le continuă ca material, categorii și tehnică, pe cele de la sfîrșitul neoliticului și din perioada de tranziție spre bronz. În acest context e aprobată și susținută cu argumente opinia lui Kostrzewski, conform căreia principalele tipuri de piese confecționate din piatră derivă din produsele similare ale culturilor Glockenbecher și a ceramicii șnurate, opinie justificată mai ales de situația grupului de nord, unde fondul eneolitic e mult mai puternic și mai persistent.

Studierea bronzurilor (63—106) conține mai întîi analiza armelor și uneltelor (securi și dălți, topoare cu două brațe, ciocan cu ceafa semisferică, pumnale cu mîner plin și *Stabdolche*). Pentru acestea două din urmă (11 și, respectiv, 4 tipuri) autoarea a realizat și hărți de răspîndire, foarte utile, fără a fi însă prea grăitoare pentru penetrația tipurilor în aria Aunjetitz din Polonia. În continuare se discută locul podoabelor în cultura Aunjetitz, adăugîndu-le la cele de bronz și pe cele din pastă sticloasă și ambră (îndeosebi șiraguri și amulete).

După ce a parcurs categoriile de material, autoarea face un scurt excurs privind *Situația economică și socială* (107—111), trăgînd concluzia că, în mare, situația este asemănătoare cu cea de la sfîrșitul neoliticului. Economia era bazată pe agricultură și creșterea animalelor, observîndu-se deosebiri în nivelul de trai, precum și o primă diferențiere socială.

Problemele comerțului și producției (112—116) sintetizează chestiunile privitoare la importurile de pe teritoriul Cehoslovaciei (securile de tip Aunjetitz, forme timpurii de

pumnale triunghiulare), al Saxoniei, Thuringiei și Mecklenburg-ului (coloane cu capetele răsu-cite, unele tipuri de pumnale, brățări, ace), din regiunea danubiană (brățări ovale) din Elve-ția și Irlanda (unele tipuri de securi și pumnale), precum și din Ungaria și Irlanda (produse de aur). Autoarea susține și în acest caz părerea lui Kostrzewski, conform căreia în centrul Poloniei Mari există o producție locală a pieselor de metal, bazată pe importul de ma-terii prime.

Un scurt capitol este rezervat credințelor (117—118), considerînd că unele obiecte vor fi fost utilizate în cadrul practicilor religioase. *Cronologia și concluziile finale* (119—125) nu aduc multe elemente noi. Luînd încă o dată ca bază cultura ceramicii șnurate și pe cea de tip Glockenbecher, autoarea propune o împărțire cronologică în trei faze: una timpurie (1900—1700), una mijlocie (1700—1550) și una tîrzie (1550—1450) cu descrierea elementelor caracteristice fiecărui compartiment.

Partea cea mai importantă rămîne, după părerea noastră, catalogul celor aproape 400 de localități și puncte cu descoperiri Aunjetitz din Polonia (127—353). Pe lângă înregistra-rea amănunțită a condițiilor de găsim, a bibliografiei etc., este publicată o cantitate imensă de material, care constituie, de fapt, baza argumentării din carte și îndeosebi din volumul I. Foarte utile pentru întrebuițarea cărții și pentru verificarea afirmațiilor sînt anexele — tabele la hărți (354—375). Rezumatele în englezește (376—383) încheie primul volum al „Culturii Aunjetitz în Polonia”.

Volumul al II-lea debutează, surprinzător oarecum, cu harta descoperirilor Aunjetitz din Polonia (fig. 1), care, dacă nu ar fi intervenit șase descoperiri noi, ar fi trebuit să corespundă catalogului din vol. I. De aceea a fost necesară relaurea înșiruirii numelor de localități (7—12), ceea ce, fără să aducă prejudicii serioase, crează o oarecare confuzie.

Pentru a avea o imagine de ansamblu a locului culturii Aunjetitz, W. S. dedică o bună parte din al II-lea volum (13—77) primei epoci a bronzului în Polonia centrală și nord-estică. Ea o împarte astfel în două grupe principale: A. Cu economie bazată pe vînă-toare și pescuit; B. Cu economie bazată pe agricultură și creșterea animalelor. Din prima fac parte culturile Rzucewo și Strzyżów. Cea dintîi și-a luat numele după satul din districtul Puck, unde se află o așezare cercetată de Kostrzewski. În cele două grupe ale culturii, una de est (în jurul golfului Gdańsk și o parte a cursului Wistulei) și una de vest (Sambia și golful Zalew Kuroński) au fost descoperite așezări și morminte cu un bogat inventar, mai ales ceramic. Armele și unelte sînt confecționate din piatră, silex și os, fiind discutate apar-te existența ambrei și a căilor ei de comercializare. Tot din grupa cu economie bazată pe vînătoare și pescuit fac parte cultura Niemen și grupul Linin (31—39), care au inventar de multe ori asemănător cu cele din Glockenbecherkultur.

Cultura Strzyżów (41—51), denumită astfel după așezarea din districtul Hrubieszów, are ca loc de baștină terasele văii Bugului (Polonia). Îi sînt caracteristice mormintele plane, cu inventare relativ bogate (ceramică, unelte și arme din silex), fiind de fapt o cultură de tranziție spre epoca bronzului. Cultura Mierzanowice (fosta cultură Tomaszów) a fost cercetată îndeosebi de către K. Salewicz și J. Machnik. Tipice pentru cultură sînt bordeiele de diferite adîncimi, iar ca piese, amuletele de os și inelele de tîmplă. Sînt menționate, deși par

uneori cam forțate, legăturile cu culturile Nagyrév, Hatvan și Mureș, iar ca puncte de fixare cronologică, importul de mărgelile de faianță.

Un capitol foarte important, reluând studiul fenomenului Aunjetitz, este *Producerea obiectelor de metal în cultura Aunjetitz pe baza analizelor chimice și spectrografice* (78—112). Sînt stabilite patru grupe, însemnate pentru analogiile pe care le pot oferi și altor zone: I. Produse de cupru, fără staniu; II. Produse de cupru cu un procent mic de staniu (pînă la 3%); III. Produse de cupru cu o considerabilă cantitate de argint, arsen și antimoniu; IV. Produse de cupru cu substanțială proporție de staniu. Problemele puse de autoare se reduc la: 1. Definirea originii materiei prime; 2. Relația dintre forma obiectului și compoziția lui. *Populația culturii Aunjetitz pe baza rezultatelor antropologice* (113—134) și concluziile finale (135—137) încheie cartea propriu-zisă. Cele două anexe: Jerzy Romanow (138—142) și Brunon Miskiewicz (142—151) constau din publicarea cimitirului de tip Aunjetitz de la Stry Zamke și din valorificarea lui antropologică.

Rezumatele (152—160), lista bibliografică (161—176) și index-urile constituie ultimele părți — extrem de utile — ale lucrării.

Cartea Wandei Sarnowska reprezintă o contribuție de seamă la cunoașterea epocii timpurii a bronzului, cantitatea substanțială de material publicat constituind unul din punctele de rezistență ale celor două volume. Acest lucru este accentuat și de apariția în limba polonă a cărții, și de rezumatele restrînse în limba engleză. Cititorul se orientează destul de greu și în ilustrație, dat fiind faptul că traducerea textului acesteia lipsește cu desăvîrșire. Din punct de vedere al prelucrării materialului cu ajutorul elementului grafic, ar fi fost de dorit cîteva planșe, cel puțin pentru ceramică, cu forme și ornamente comune întregii arii Aunjetitz, pentru ca cititorul care nu s-a ocupat direct cu problemele să-și poată da mai ușor seama de proporția de material general valabil în cadrul fiecărei grupe locale. În același timp, nu ar fi fost neavenită o separare pe faze a materialului, atît pe planșe deosebite, cît și pe una sintetică, care să ilustreze evoluția și, eventual, continuitatea unor fenomene. Un capitol care trebuia însă neapărat introdus se referă la analiza ornamentelor culturii. Oricît de puțin numeroase sau aparent ne semnificative ar fi fost considerate decorațiile vaselor, era necesar să fie puse sub ochiul cercetătorului ca o categorie aparte. Lista bibliografică ar fi putut fi în același timp și una a abrevierilor, ceea ce ar fi economisit un spațiu tipografic substanțial. În paranteză fie spus, ne-a făcut o deosebită plăcere ca în această impresionantă înșiruire de titluri să găsim numele savantului român Mircea Eliade, cu al său *Tratat de istorie a religiilor*, tradus și în limba polonă încă din 1966. Cele trei index-uri (pe autori, pe localități și pe noțiuni) îmbunătățesc posibilitatea de consultare rapidă și eficientă a unei cărți pe care o dorim cît mai curînd prezentată integral într-o limbă de circulație mondială.

TUDOR SOROCEANU

V. A. Dergacev, *Pamiatniki epohi bronză*, Arheologhicescaia carta Moldavskoi SSR, vâpusc 3, Izdatelstvo „Știința“, Kișinev, 1973, 125 p. cu 25 de ilustrații în text, Preț 78 de copeici.

Monumentele epocii bronzului constituie caietul al treilea al „Hărții arheologice a RSS Moldovenești“ și apare sub auspiciile Institutului de Istorie a Academiei de Științe a RSS Moldovenești. Lucrarea a fost concepută de fapt ca un corpus al tuturor obiectivelor arheologice care au tangență cu epoca bronzului. Cele 231 de puncte în care s-au găsit urme din bronzul timpuriu pînă în cel final, respectiv Hallstatt incipient, sînt grupate în două capitole.

Primul dintre acestea cuprinde vestigiile arheologice din bronzul timpuriu și mijlociu: cultura iamnaia, cultura catacombelor, etapa timpurie a culturii srubnaia, curganele, descoperirile întâmplătoare, monumentele culturilor Monteoru și Komarovo. Al doilea capitol prezintă descoperirile din bronzul tîrziu, de data aceasta pe zone: cea de loess-stepă (aproximativ nordul RSS Moldovenești) și cea de stepă (aproximativ sudul aceleiași provincii). Bibliografia și lista lucrărilor încheie acest foarte util repertoriu, necesar celor ce se interesează de istoria RSS Moldovenești în epoca bronzului.

TUDOR SOROCEANU

V. A. Dergacev, *Bronzovîie predmeti XIII—VIII vv. do n. e. iz dnestrovo-prutskovo mejdurecia*, Izdatelstvo „Știința“, Kișinev, 1975, 94 p. cu 21 de desene în text + 2 tabele + 1 anexă cu analize chimice, preț 59 copeici.

Obiectele de bronz din secolele XIII—VIII î.e.n. descoperite în zona dintre Prut și Nistru reprezintă un subiect de primă importanță pentru arheologul român care se ocupă de epoca bronzului. Dincolo de analogiile pe care le poate găsi pentru una sau alta din categoriile de piese, legăturile pe care puternicul centru metalurgic din Transilvania le are cu regiunea amintită și, de acolo, mai departe, cu făuritorii de bronzuri din zona caucaziană, constituie unul din capitolele cele mai interesante ale epocii tîrzii și finale a bronzului din Europa de est.

După o prefață (pp. 3—6) care explică necesitatea cărții și face un scurt istoric al cercetării, urmează prezentarea depozitelor (7—23) și a descoperirilor izolate (24—32), lista

tuturor punctelor ridicându-se la 57 (între care 14 depozite); această cifră, raportată la suprafață, indică o densitate medie a acestui gen de descoperiri.

Obiectele de bronz sînt examinate pe tipuri și variante (32—66), fiecare cu analogii și hărți de răspîndire. Cronologia depozitelor (66—75) se bazează, în primul rînd, pe studierea unora dintre depozitele cu conținut mai relevant, pentru ca aceste rezultate să fie sintetizate în capitolul Grupele cronologice (75—79), unde sunt examinate și depozitele în relație cu fazele cronologice (BD—HB 2), dar și paralelizate cu seriile de depozite din Transilvania, Moldova și nordul Mării Negre. Pentru spațiul avut în vedere, autorul stabilește următoarele grupe: Lozovo (BD), Mîndrești (HA 1), Socoleni — Valea Rusului (HB 1 — B 2). O lipsă de descoperiri se constată pentru faza HA 2. Datarea culturii Noua și o serie de considerații privind analizele bronzurilor și istoria perioadei încheie această valoroasă lucrare, concepută bine și realizată temeinic, care ar fi meritat condiții editoriale mult mai bune, facilitîndu-i circulația europeană.

TUDOR SOROCEANU

Mircea Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România* (Les dépôts de bronzes de la Roumanie), Biblioteca de arheologie, XXX, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1977, 390 p., dintre care pp. 7—169 = text, 170—374 = 403 planșe, 375—384 = 10 hărți, 385—390 = indici.

Al treizecilea volum al „Bibliotecii de arheologie” conține sintetizarea muncii depuse timp de mai bine de două decenii de către profesorul ieșean M. Petrescu-Dîmbovița în domeniul studierii depozitelor de bronzuri din epoca mijlocie și tîrzie a bronzului, cît și din cea hallstatiană, îndeosebi H A—B.

După *Cuvînt înainte* (pp. 7—8), care ne lămurește asupra concepției de bază a alcătuirii lucrării, precum și a surselor care au stat la dispoziția autorului (inclusiv documentația întreprinsă în străinătate), urmează lista abrevierilor (9—14), unde găsim majoritatea titlurilor utilizate în volum. Corpus-ul propriu-zis al depozitelor este precedat de o *Introducere* (15—37), care combină în mod fericit caracterul unui istoric al cercetărilor și al unor considerații pertinente asupra imensului material brut conținut în lista depozitelor și planșe, însemnînd, în același timp, și o trecere în revistă a unora dintre titlurile privind problematica bronzurilor din secolele XVI—VI î.e.n.

În cadrul introducerii se reiau punctele enunțate mai sus, de fiecare dată când este analizată o nouă etapă a epocii bronzului sau Hallstatt-ului, respectiv o nouă serie de depozite, ceea ce permite ca anumiți autori și anumite lucrări să fie citați și discutați de câte trei-patru ori. În acest fel se întipăresc mult mai bine noțiunile principale și aportul savanților arheologi la cunoașterea fiecăreia dintre perioadele respective. Sînt amintite astfel numele lui J. Hampel, B. Milleker, E. Orosz, I. Nestor, D. Popescu, D. și I. Berciu, Vl. și H. Dumitrescu, K. Horedt, Al. Vulpe, M. Zamoșteanu, M. Irimia, A. și M. Florescu, V. Căpitănu, M. Rusu, A. Mozsolics, A. D. Alexandrescu, P. Reinecke, Vl. Milojević, J. Werner, St. Foltiny, R. Hachmann, H. Müller-Karpe, E. Lomborg, M. Gimbutas, B. Hänsel, T. Kemenczei, T. Bader, I. Marțian, M. Roska, I. Andrieșescu, V. Pârvan, V. Leahu, A. Aricescu, G. Foit, I. Teștiban, precum — și nu în ultimul rînd — al autorului.

Profesorului M. Petrescu-Dîmbovița i-au fost de un real ajutor consultarea Repertoriului arheologic al României, precum și sollicitudinea dr. M. Rusu, îndeosebi pentru stabilirea compoziției unora din depozitele descoperite în Transilvania și pentru verificarea bibliografiei în limba maghiară.

În ce privește epoca mijlocie a bronzului, autorul scoate în evidență cîteva caracteristici ale depozitelor de bronzuri din acea perioadă, cum ar fi numărul mare de arme în comparație cu numărul mic de podoabe și foarte mic al uneltelor. De asemenea sînt expuse diferitele tentative de împărțire a bronzului mijlociu, făcute de D. Popescu, M. Rusu, A. Mozsolics, B. Hänsel. Încercările de integrare a bronzurilor în fenomenele culturale, respectiv paralelizarea cu speciile de ceramică existente, în așa fel încît să se obțină o imagine completă a situației, reprezintă o latură extrem de importantă a cercetării.

Insemnată ca problematică și bogată ca descoperiri este perioada de sfîrșit a epocii bronzului (B D) și de început a Hallstattului (H A—B), în care se încadrează 360 de depozite din Transilvania și doar 37 din regiunile extracarpătice. După parcurgerea cîtorva probleme ale acestor faze, se revine din nou la faza B D, autorul străduindu-se să egalizeze seriile Uriu-Domănești și Rîșești-Băleni cu culturile Otomani, Suciul de Sus, Wietenberg, Noua, Coslogeni, precum și cu fenomenele din sud (Vlădești II — Fundenii Doamnei; Zimnicea — Plovdiv).

Seriei Cincu—Suseni (H A 1) îi pot fi atribuite aproximativ 90 de depozite, dintre cele mai mari din Transilvania (Uioara, Șpălnaca, Dipșa etc.), ilustrînd încă o dată faptul că această perioadă reprezintă un summum al dezvoltării metalurgiei bronzului în Transilvania. Autorul o împarte, din punct de vedere geografic, în cinci grupe: 1. nord-vestul Transilvaniei; 2. centrul Transilvaniei; 3. valea Mureșului mijlociu; 4. valea Mureșului inferior; 5. Banatul, constatînd că, în general, grupele din H A 1 sînt mai omogene decît cele din B D.

Fără a mai insista — datorită spațiului redus — asupra celorlalte orizonturi de depozite, care sînt tratate aproximativ la fel, am dori să mai menționăm, ca foarte importante, aluziile frecvente la analizele chimice și spectrografice, aluzii făcute în introducere, cu transcrierea multora dintre tabele în cuprinsul descrierii depozitelor.

Corpus-ul propriu-zis (39—165) conține toate datele privitoare la depozite, împăr-

șite pe orizonturi sau serii, iar în cadrul acestora, în depozite sigure și nesigure. Rezumatul francez (166—169), foarte judicios alcătuit, este totuși prea scurt pentru importanța cărții, suferind și de o traducere nu întotdeauna convingătoare, în care amprenta originalului românesc e prea persistentă. Toate laudele se cuvin materialului ilustrativ, care constă din desene, în majoritate cu secțiuni și profile, reprezentînd, cu toate dezavantajele, o metodă superioară fotografiei. De altfel, cele 403 planșe rămîn, după părerea noastră, partea perenă și cea mai valoroasă a acestei opere. Nu putem decît să regretăm că, din motive independente de voința autorului, ca să nu spunem împotriva acesteia a fost redus substanțial numărul planșelor; într-un context în care o lucrare cu asemenea subiect și de asemenea proporții apare aproximativ o dată pe secol, măsura ni se pare, cu îngăduință spus, arbitrară.

Evident că strîngerea unei asemenea cantități de material, impresionant chiar pentru un nespecialist, a îngăduit strecurarea unor erori sau oferă posibilitatea de a exprima unele nedumeriri. Dacă asupra primelor nu vom insista, ele datorîndu-se unor neglijențe comune, nu același lucru vom face cu a doua categorie, care vizează probleme mai importante din cuprinsul volumului.

Pentru început am vrea să facem observația că nu e nicăieri comunicată data încheierii manuscrisului, astfel că nu ne putem da seama dacă o serie de descoperiri (de ex.: situla de la Remetea Mare, jud. Timiș, sau groapa cu forme de turnat bronzuri de la Fintînele, jud. Bistrița-Năsăud) lipsesc datorită unor condiții obiective sau datorită neatenției autorului.

Există de asemenea în carte o serie de afirmații care se cereau susținute cu argumente ori cu bibliografie sau de amîndouă la un loc. Nu ni se explică, de ex., din ce cauză autorul începe corpus-ul său cu secolul al XVI-lea, cu așa-zisul bronz mijlociu, atîta vreme cît pe teritoriul României există depozite mai vechi: dacă acestea nu intrau în preocupările autorului, ar fi fost poate cazul să ni se împărtășească motivele. De asemenea, reproducînd propunerile de cronologie pentru bronzul mijlociu, ale lui D. Popescu, M. Rusu, Al. Vulpe (p. 18), M. P.—D. nu optează pentru niciuna și nu face observații critice, deși există mari diferențe și neconcordanțe între ele. Pe lîngă ușoara confuzie privind etapele bronzului mijlociu în corelație cu fenomenele culturale, autorul lasă bronzurile din sec. XVI—XIV nedivizate; el nu procedează la fel ca în cazul perioadelor mai tîrzii (H B 1, B 2, B 3), deși ar fi fost poate necesar. Depozitul Pecica I (pl. 6) apare astfel asociat, deși conține piese clare pentru datarea inventarului în faza tîrzie a perioadei mormintelor tumulare, cu depozite mai timpurii, cum ar fi Pădureni, jud. Covasna. Tot în legătură cu bronzul mijlociu, nu înțelegem de ce depozitul de la Satu Mare (jud. Arad) trebuie pus în legătură cu extinderea spre sud a culturii Otomani (p. 17), cînd e mult mai firesc ca în zona respectivă să existe o corelație între bronzuri și cultura Mureș sau cea de tip Vatina sau, în ultimă instanță, aspectul cultural Cruceni. Ciudată este și apariția grupei Vatina-Gîrla Mare (?) în regiunea de dincoace de Porțile de Fier, în perioada cîmpurilor cu urne, sub probabila presiune a purtătorilor culturii mormintelor tumulare. Dacă presiunea unor asemenea populații s-a produs efectiv și dacă așa-zisa grupă Vatina-Gîrla Mare a fost împinsă spre sud-est, atunci fenomenul a trebuit să se întîmple cu aproximație la începutul perioadei tumulare; de aici și pînă în

perioada cîmpurilor cu urne apare un hiatus, care ar trebui cumva lămurit; dacă acest hiatus nu este acceptat, atunci împingerea grupei Vatina—Gîrla Mare a avut loc mai tîrziu, cînd nicăieri nu se mai constată o activitate „expansionistă” a tumularilor. Se mai poate emite și o a treia ipoteză, și anume că așa-zisa grupă Vatina—Gîrla Mare nu datează integral din perioada cîmpurilor cu urne. Oricum ar sta lucrurile, acest gen de afirmații ale autorului se cer mai bine fundamentate și cu bibliografia adusă mai aproape de data apariției cărții.

Și din punct de vedere metodologic ni se pare că există unele neclarități, bineînțelese nu în cazul unor răspunsuri care sînt sau nu posibile, ci în acela al punerii problemelor. Nu credem că ar fi fost neavenit să se explice prin ce au fost diferențiate depozitele sigure de cele nesigure, avînd în vedere că foarte multe dintre cele considerate sigure au încă o poziție fluctuantă.

În sfîrșit, o ultimă, dar nu neînsemnată întrebare, pe care sîntem obligați să ne-o punem după ce am parcurs întreaga carte: cum putem defini un depozit? Sau, ca să fim mai preciși, ce înțelege autorul prin noțiunea de depozit? Un lucru e deocamdată limpede, și anume că multe descoperiri de bronzuri (cum ar fi unele descoperiri izolate, bronzuri din așezări sau inventare funerare) sînt lăsate de-o parte, în vreme ce altele sînt incluse și tocmai aceste criterii de selecție nu ne sînt comunicate. Nu e de loc exclus ca pentru mai multe depozite mici, descoperite în condiții necunoscute și ajunse în muzee prin a doua sau a treia mînă, să se poată postula caracterul de inventar funerar. În acest context se impunea, îndeosebi la o așa de mare cantitate de material brut strînsă de autor, în atît de interesante considerații din introducere, un paragraf consacrat dezbaterii acestor probleme, ca și chestiunii privitoare la condițiile în care bronzurile au ajuns sub pămînt, chestiune expedită mult prea repede pe seama viitoarelor cercetări.

Așteptăm cu mult interes volumul *Secerile de bronz din România* (PBF) cuprinzînd și corpus-ul depozitelor din bronzul tîrziu și Hallstatt-ul incipient, pentru a putea face o comparație; oricare ar fi rezultatele acesteia, ca și ale altora care s-ar putea face, valoarea și utilitatea volumului prezentat mai sus rămîn de cel mai înalt interes.

TUDOR SOROCEANU

Symposium on the Dark Ages in Greece, sponsored by the Archaeological Institute of America, New York Society and Hunter College, City University of New York, April 30, 1977, Hunter College, New York City, 1977, 76 p. cu numeroase figuri în text.

În primăvara anului 1977 a avut loc la Hunter College un simpozion consacrat așa-numitei „Perioade întunecate” în Grecia, perioadei cuprinse între aproximativ 1200—700

i.e.n., adică acelor secole care, studiate în strânsă legătură cu teritoriile noastre ar putea da rezultate dintre cele mai interesante. Participanții, în cea mai mare parte din Statele Unite ale Americii, și-au axat comunicările îndeosebi pe probleme de interpretare istorică, deși nu se renunță la cercetarea materialului propriu-zis.

Astfel, în comunicarea lui Jeremy Rutter, *Late Helladic IIIC Pottery and some Historical Implications* (pp. 1—20) se face, la început, o succintă caracterizare a fazelor LH III B 2 și LH III C, pe subfaze, pentru ca apoi să se încerce, pe baza ceramicii acestora din urmă, o caracterizare a elementelor nemicieniene din Grecia miceniană. Este demn de menționat că ceramica acestor elemente nu prezintă legături prea strânse cu ceramica LH III B, dar își găsește bune analogii în olăria din Troia VII b 1—2 și, într-o măsură mai redusă, în ceramica culturii Coslogeni, din sud-estul României. Autorul presupune o pătrundere a acestor influențe (elemente ?) în Grecia miceniană, dinspre nord, de pe teritoriul României, prin Bulgaria.

Kyriakos Nicolaou, *On the Origins of the Greek Geometric Pottery and Questions of Continuity* (21—31) își propune să sintetizeze trăsăturile culturale din perioada imediat premergătoare ceramicii geometrice, prezentând zonele după cum urmează: Attica (Submycenaean); Cipru (Late Cypriote III B); Creta (Subminoan); în concluzie, autorul stabilește că pragul dintre sec. al 10-lea și al 9-lea î.e.n. reprezintă momentul cheie al dezvoltării, între Submicenian și Protogeometric.

Arta figurativă, mai ales cea de pe vasele pictate, constituie subiectul comunicării lui Günter Kopcke, *Figures in Pot-Painting before, during, and after the Dark Age* (32—50). Numeroasele exemple, printre care și un detaliu al celebrei cupe de la Vaphio, ilustrează fazele de înflorire și decădere ale artei figurative, mai bine zis de schimbare a stilului.

Bazându-se atât pe texte antice (Herodot, Strabo), cât și pe o serie de descoperiri arheologice, Paul A. Wallace, *The Motherland of the Dorians* (51—59) se străduiește să plaseze regiunea de stabilire a dorienilor la izvoarele râului Kephissos.

O foarte interesantă idee îi aparține lui Frederick A. Winter, *An Historically Derived Model for the Dorian Invasion* (60—76), care, folosind metoda comparativă, încearcă să facă o paralelă între invazia dorienilor și, cu un mileniu mai târziu, pătrunderea celtilor în aceeași zonă. Chiar dacă nu e posibilă întotdeauna o paralelă atât de strânsă cum ar dori-o autorul, sugestia nu rămâne mai puțin valoroasă.

Prezentarea, pe scurt, a comunicărilor susținute în cadrul interesantului *Symposium on the Dark Ages in Greece* are ca scop atragerea atenției asupra unor posibilități nu întotdeauna suficient exploatate de a introduce întreg teritoriul României preistorice și protoistorice într-un circuit european.

TUDOR SOROCEANU

Bernhard Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, partea I (=VIII + 251 pp. cu 6 ilustrații în text); partea a II-a (text = V + 13; planșe = 77 + XVIII; 6 hărți; o anexă), în seria *Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-kulturräumcs*, vol. 16—17, R. Habelt Verlag, Bonn, 1976.

În cele ce urmează vom prezenta pe scurt o importantă apariție editorială, care se impune ca problematică tratată și spațiu luat în considerare. Ea constituie, deocamdată, ultima lucrare a profesorului B. Hänsel (Kiel), bun cunoscător al realităților arheologice din Europa de sud-est pentru epoca bronzului și prima vîrstă a fierului.

Lucrarea are și o valoare în sine, dat fiind faptul că între coperțile ei este strîns, sistematizat, prelucrat și interpretat un imens material arheologic din peste 70 de muzee din România și Bulgaria, dar și o valoare practică, directă, subiectul cărții tratînd în bună măsură materiale de pe teritoriul țării noastre. Nu poate fi uitată nici perioada avută în vedere, care este tocmai cea a formării treptate a celor mai vechi elemente traco-ilire, cu nemijlocite repercusiuni asupra istoriei naționale.

După Prefață (pp. I—II) și Abrevieri (II—V), este plasat, cam ciudat, cuprinsul celor două volume al lucrării (VII—VIII), pentru ca, în sfîrșit, să urmeze Introducerea (1—24); aceasta este împărțită în patru părți, care vizează cîteva aspecte necesare înțelegerii mai temeinice a celor ce vor urma. În primul rînd sînt prezentate unele lucrări fundamentale, constituind premisele cercetării mai noi, zonele geografice care vor intra în discuție, precum și cîteva considerații asupra muzeelor vizitate și a cantității de material examinat. În al doilea rînd, *Starea actuală a cercetării* se ocupă de un număr de savanți care au studiat problemele pe plan european (Childe, v. Merhart, Kimmig, Milojević etc.), pentru ca apoi să discute în mod critic aportul școlilor de arheologie românești (Pârvan, Andrieșescu, Nestor, Berciu, Dumitrescu, Petrescu-Dîmbovița, Vulpe, Morintz, Leahu etc.) și bulgărești (Popov, Filov, Mikov, Cončev, Detev, Dimitrov etc.) la cunoașterea problemelor din bronzul tîrziu și Hallstatt-ul incipient.

Scopul cercetării și Despre terminologia cronologică precizează gradul de studiere a diverselor sectoare și măsura în care o serie de sisteme și noțiuni cronologice se mai pot încă folosi.

Die Gliederung der Hortfunde (25—48) este primul capitol de analiză a materialului; contribuția diverșilor cercetători este bine delimitată, încercîndu-se o tipologizare grafică a unora dintre piesele de metal (celturi și seceri), discutarea mai multor categorii de obiecte, precum și a depozitelor (pe orizonturi), însoțită de foarte utile liste de descoperiri și de un tabel rezumativ (fig. 4).

A doua mare secțiune a cărții e consacrată grupelor ceramice (49—236). Precedată de o introducere care explică criteriile sistematizării (49—51), analiza începe cu grupele din bronzul mijlociu și tîrziu caracteristice zonei (52—82). Dovedind o bună cunoaștere a materialului și a bibliografiei, autorul prezintă și discută culturile și grupele Tei, Verbișioara,

Gîrla Mare, Noua, Coslogeni și Čerkovna. Conturîndu-se relativ limpede acest orizont, B. Hänsel își concentrează atenția asupra ceramicii canelate din Hallstatt-ul timpuriu. După cîteva considerații cronologice și tipologice, sînt luate la rînd zonele care îl interesează, și anume: Muntenia, Oltenia, Moldova și regiunile de la sud și est de Dunăre (88—117). Mult mai amănunțit este studiată ceramica ornamentată cu incizii și impresiuni din Hallstatt-ul timpuriu (118—236). De data aceasta cercetarea este începută în Dobrogea, unde săpăturile lui Morintz au conturat grupa Babadag, pentru a se continua cu Moldova (Tămăoani, Cozia, Stoicani), zona Porților de Fier (Insula Banului, Ostrov), Muntenia și Oltenia (Vîrtop-Plopșor). Bulgaria de nord și de sud-est (grupele Čerkovna, Čatalka, Pšeničevo), zona de coastă a Bulgariei (o variantă locală a ultimei culturi amintite mai sus), zona Rodopi (grupa Cepina) și zona Sofia. Un ultim capitol este dedicat legăturilor dintre Troia VII b 2 și Dunărea de Jos, în care B. Hänsel reia „ab initio” discutarea, proveniența și apartenența ceramicii lucrate cu mîna din nivelul Troia VII b 2, precum și a diferitelor datări ale acestuia, încercînd, pe de altă parte, să stabilească o legătură între grupurile culturale amintite mai sus și orizonturile databile din sud.

Zusammenfassung der Ergebnisse (237—251) recapitulează toate materialele și evenimentele studiate în carte, trăgînd concluzia că, în perioada veche a Hallstatt-ului, ținuturile de la nord de Dunăre țin de complexul cu ceramică canelată, în vreme ce regiunile de la sud de fluviu aparțin culturilor ornamentate cu incizii și impresiuni.

Din punct de vedere al materialului ilustrativ, am dori să atragem atenția asupra planșelor tipologice (I—XVIII), care ne dau pentru prima oară un tablou sintetic asupra formelor și ornamentelor din bronzul tîrziu și Hallstatt-ul timpuriu de la Dunărea de Jos, eliberîndu-ne de multe prejudecăți și oferindu-ne neașteptate posibilități de a face noi conexiuni. Aceste două elemente sînt valabile, în bună măsură, pentru întreaga lucrare și credem că ele îi conferă în primul rînd valoare și perenitate.

TUDOR SOROCEANU

F. Fejér Mária — Huszár Lajos, BIBLIOGRAPHIA NUMISMATICAЕ HUNGARICAЕ, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 323 pagini.

Lucrarea elaborată de eminentul numismat L. Huszár și de tînăra cercetătoare Maria F. Fejér răspunde dezideratului unei prezentări aproape exhaustive a literaturii de specialitate, asigurînd prin structurarea materialului o orientare rapidă și ușoară în problemele diverse ale numismaticii.

În întroducere — redactată în limbile latină, engleză, germană și maghiară — se arată că planul de a elabora o bibliografie numismatică a fost conceput încă în anul 1954. Ea urma să constituie un adaus la lucrarea lui J. Banner — I. Jakabffy, „Bibliographia archaeologica regionis intra montes Carpathicos sitae ab antiquissimis temporibus usque ad saeculum XI^a” și să cuprindă, pe lîngă literatura privitoare la numismatica antică, toate lucrările despre monedele maghiare, arta medalistică, colecții monetare etc. În cursul anilor s-a adunat însă material pentru două volume: primul, care va completa „Bibliographia...” lui J. Banner — I. Jakabffy (în curs de elaborare), iar al doilea este cel pe care îl prezentăm.

Studiile și articolele sînt incluse în 28 de capitole; în primele patru — după cum rezultă din titlurile lor: Bibliographiae; Opera generalia; Summaria; Catalogi nummorum; Indices generales nummorum repertorum — sînt prezentate lucrările cu caracter general; după aceea urmează cele care privesc istoria monedei maghiare medievale (cap. V—VII), moderne și contemporane, pînă în 1973 (cap. VIII—XII). Lucrările referitoare la emisiunile din epoca curușilor sînt tratate într-un capitol aparte (XIII). Clasificarea pe baze cronologice, adoptată în prima parte a volumului, este înlocuită începînd cu capitolul XIV prin gruparea după ținutul sau natura emisiunilor, prezentîndu-se în capitole succesive bibliografia referitoare la: Principatul Transilvaniei, Serbia, Croația, celelalte provincii, emisiunile fiduciare și private, relațiile cu alte teritorii, bancnote, medalii, jetoane, insigne, ordine și decorații, colecționarea monedelor, colecționari și numismați, muzee și colecții publice, asociații și societăți, expoziții și congrese, tehnică și restaurare, diverse. Un indice pe autori încheie lucrarea.

Autorii, spre deosebire de G. Probszt (*Die numismatische Literatur Ungarns seit 1945*), au optat pentru redarea titlurilor în original. Dat fiind că în marea lor majoritate lucrările sînt publicate în limbi ce nu au circulație internațională, acest procedeu poate crea anumite dificultăți. Pe de altă parte însă, procedeul își găsește justificarea în faptul că cei care nu cunosc limbile din spațiul carpato-dunărean nu pot consulta lucrările respective decît pe baza rezumatului sau apelînd la traduceri.

Pentru istoria Transilvaniei, lucrarea are o importanță deosebită, numismatică perioadei principatului fiind detașată într-un capitol aparte.

Este regretabil că autorii n-au avut la dispoziție unele lucrări apărute în România. Nu este cazul să le înșirăm, acestea fiind cuprinse în lucrările lui B. Mitrea, „15 ani de activitate numismatică în Republica Populară Română”, în *SCN*, III, 1960, p. 614—615; idem, „Bibliografia numismaticii românești”, în *SCN*, IV, 1968, p. 481—483; V, 1971, p. 413—416; VI, 1975, p. 274—277; precum și în „Bibliografia istorică a României”, I, 1944—1969, București, 1970, p. 55—64.

Rezultat al unei munci de peste trei decenii, „Bibliographia Numismaticeae Hungaricae” depășește cu mult lucrările lui G. Probszt, cuprinzând un număr incomparabil mai mare de titluri; ea constituie un instrument de lucru indispensabil pentru toți cei care se ocupă de numismatică și de istoria economico-politică a mileniului II privind bazinul carpato-dunărean.

IUDITA WINKLER

La formation et le développement des métiers au moyen âge (Ve—XIVe siècles), sous la direction de László Gerevich et Ágnes Salamon, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 7—151 p. + 8 schițe-plan + 33 fotografii + V pl.

Volumul cuprinde (integral sau în rezumat) o parte din rapoartele prezentate la colocviul internațional de arheologie medievală desfășurat la Budapesta între 25—27 octombrie 1973, avînd printre participanți savanți de renume. Lucrările colocviului au fost patronate de Comitetul pentru cercetarea originii orașelor (Comité des Recherches sur les Origines des Villes), care funcționează pe lângă Uniunea Internațională a Științelor Preistorice și Protoistorice (Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques), rolul de gazdă fiind îndeplinit de către Academia de Științe a R. P. Ungare, respectiv Institutul de Arheologie și Muzeul Național. Comitetul sus-amintit a fost înființat în anul 1962 la Roma, colocviul de la Budapesta fiind cea de a treia sesiune organizată sub egida sa.

Volumul, pe lângă alocuțiunea de deschidere a lui L. Gerevich (R. P. Ungară) și discursul inaugural prezentat de W. Hensel (Polonia), cuprinde în total șaisprezece studii și două rezumate. Conținutul acestora înscriindu-se într-o tematică variată, ele pot fi rînduite în trei grupuri. Din primul grup de studii fac parte cele care se ocupă de portul maritim german Haithabu, respectiv de analiza tipologică a bronzurilor turnate descoperite la Haithabu înainte de primul război mondial (H. Jankuhn, *Das Bronzegiesserhandwerk in Haithabu*); de portul maritim suedez Kalmar (D. Selling, *Les trouvailles du port ancien de Kalmar — minoir de la vie dans une ville médiévale en Suède*, rezumat), de săpăturile efectuate la Attersee și Stillfried în Austria (F. Felgenhauer, *Bericht über die Ausgrabungen in Attersee und Stillfried*, rezumat). Cel de al doilea grup de studii se referă la: comerțul porturilor maritime (Oldenburg, Mecklenburg, Arkona, Ralswiek, Menzlin) din secolele VII—IX ce se găseau pe teritoriile populației slave de nord-vest (J. Herrmann, *Hinterland, Handel und Handwerk der frühen Seehandelsplätze im nordwestslawischen Siedlungsgebiet*); începuturile meșteșugurilor orașenești din Ungaria (A. Kubinyi, *Die Anfänge des städtischen Handwerks in Ungarn*), dezvoltarea producției meșteșugărești în sec. VIII—IX pe teritoriul Slovaciei (B. Chropovský, *Zur Entwicklung der spezialisierten Handwerksproduktion im 8—9. Jh. auf dem Gebiet der Slowakei*), istoria meșteșugurilor în Norvegia (A. Herteig, *Handwerk und Handwerker in Norwegen vom Ende der Völkerwanderungszeit bis zur Reformation, beleuchtet an Hand archäologischer Materialien*).

Referindu-se la o arie geografică largă, restul lucrărilor informează despre cele mai

diverse și specifice meșteșuguri, cum sînt: prelucrarea osului în Polonia (Z. Kurnatowska, *Horn-Working in medieval Poland*), ceramica austriacă în perioada feudalismului dezvoltat și târziu (S. Felgenhauer, *Keramik des Hoch- und Spätmittelalters in Österreich*), confecționarea podoabelor în Cehia (Z. Klanica, *Juwelierwerkstätten auf mitteleuropäischen Burgwällen*), făurirea de arme (Z. Rajewski, *Über Waffenproduzenten bei den Slawen im frühen Mittelalter*), prelucrarea metalelor în Daghestanul medieval (M. M. Mammaev) prelucrarea și tehnologia sticlei în secolele XIV—XV în Dubrovnik (V. Han, *Die Glaserzeugung des 14. und 15. Jh. in Dubrovnik*), tradiții antice în prelucrarea sticlei din evul mediu timpuriu (N. P. Sorokina, *Antike Überlieferung in der mittelalterlichen Glaserzeugung*), monetăriile din Ungaria în evul mediu timpuriu (L. Huszár, *Münzstätten in den im Frühmittelalter entstandenen ungarischen Städten*), prelucrarea fierului în secolele IX—XIV în Ungaria (G. Heckenast, *Eisenverhüttung in Ungarn im 9. — 14. Jahrhundert*), datarea pietrelor fasonate prin caracteristicile uneltelor (E. Nagy, *La datation des pierres sculptées d'après les traces d'outils*), meșteșugari și meșteșuguri din vechiul Novgorod (B. A. Kolcin).

După cum aflăm din discursul inaugural al lui W. Hensel, colocviile organizate de „Comitetul pentru cercetarea originii orașelor“ se țin din doi în doi ani. În 1975, respectiv 1977, anul apariției volumului prezentat, trebuia să aibă loc două colocvii. Volumul celei de a treia sesiuni apare deci cu o întârziere de patru ani față de manifestarea științifică la care se referă — o întârziere cu atît mai sensibil resimțită, cu cît de atunci au mai avut loc alte două colocvii. Astfel, volumul de față își pierde, într-o măsură, rostul primordial informativ. Acest lucru nu diminuează însă valoarea volumului, căci prin apariția sa se introduc în circuitul științific rezultatele unor cercetători arheologi de renume, rezultate care de bună seamă pot fi valorificate de către specialiștii de pretutindeni.

MAGDALENA BUNTA

Ion Lungu, *Școala ardeleană — mișcare ideologică națională iluministă*, București, Editura Minerva, 1977, 506 p. (seria „Momente și sinteze“)

Apariția cărții lui I. Lungu confirmă tendința intensificării studiului iluminismului românesc, în ultimele două decenii întreprinzându-se deopotrivă un notabil efort de a înnoi și sistematiza informația, cât și de a elabora răspunsuri viabile problematicii veacului, de pe o platformă teoretică adecvată normelor constituite în practica istoriografică reprezentativă.

Autorul a reunit numeroase contribuții preliminare într-un studiu amplu de sinteză. Școala ardeleană este definită ca „formă istorică concretă a ideologiei progresiste a burgheziei române în ascensiune” (p. 110). Ca mișcare ideologică națională existența ei se desfășoară în două etape principale: o primă etapă de elaborare și afirmare a ideologiei naționale, culminând în mișcarea suplicantă și etapa a doua, pronunțat iluministă, din perioada „restituțiilor” și a Sfintei Alianțe, avînd ca moment de vîrf „Țiganiada”. Două sînt și direcțiile de acțiune ale reprezentanților săi: o direcție moderată și reformistă, născută sub influența iosefinismului și a *Aufklärung*-ului, cealaltă radicală, orientată mai deschis spre „filozofia luminilor” (p. 114—116). Expunerea se structurează în cinci capitole (I. *In loc de introducere*, în care se întreprinde o binevenită retrospectivă istoriografică și bibliografică, II. *Transilvania în „secolul Luminilor”*, III. *Precursorii Școlii ardeleni*, IV. *Școala ardeleană, mișcare ideologică națională iluministă* și V. *Școala ardeleană și iluminismul european*) oferind o panoramă sistematică tradițională în care monografia de idei alternează cu tipicul clasic al monografiilor de personalități. Remarcăm cîteva reușite pagini de analiză, aplecarea în general măsurată a autorului la citat, cultivarea pricepută a detaliului. Meritul lui I. Lungu este de a fi identificat problemele de bază ale iluminismului românesc și de a fi îndrăznit să construiască o nouă sinteză pe un plan simplu și limpede.

Unul din neajunsurile scrierii lui I. Lungu este acela de a nu fi surprins decît parțial schimbarea de perspectivă din ultimul deceniu în cercetarea luminilor. Ideea afirmată programatic că se va încerca punerea în valoare a „tot ce socotim achiziții adevărate pe acest tărîm” (p. 20) sau de a fi recurs la „eine fast lückenlose Bibliographie” (p. 479) a rămas în stadiul intențional, ignorîndu-se cîteva reale „achiziții”¹. Scăparea nu este de ordin bibliografic impietînd asupra bazei informative a cărții concretizată într-un aparat critic de mare bogăție, ci echivalează cu omisiunea unei perspective teoretice stimulante.

¹ A se compara bibliografia folosită și N. Bocșan, *Bibliographie des Lumières roumaines (Contributions)*, în *Cahiers roumains d'études littéraires*, 2, 1977, p. 87—103.

Cîteva judecăți îndeamnă la meditație și reexaminare. Critica adresată metodei „filiației de idei” este îndreptățită, s-ar fi impus totuși aprecieri mai nuanțate cu privire la G. Bogdan-Duică (p. 9—12, 21, 281). „Genetismul erudit” a adus o contribuție deloc nesemnificativă, oferind „materia primă” pentru cercetările de astăzi. A contribuit la refacerea climatului intelectual, la definirea specificității spațiului cultural românesc, a tangențelor sale occidentale. Căutarea izvoarelor devine un act metodologic unde rigoarea se întâlnește cu finețea disocierilor, implicînd implantarea prealabilă a operelor în viața intelectuală a societății receptoare. I. Lungu este el însuși necredincios noii concepții comparatiste cînd afirmă că „Micu observă mărirea și decăderea popoarelor, poate inspirat din D. Cantemir sau chiar din Giambattista Vico” (p. 310). Dacă probabilitatea influenței operei gînditorului italian este exclusă, în cazul lui Herder, cunoașterea și influența acestuia asupra lui P. Maior nu este „iluzorie” (p. 172 și 291), ci posibilă, din moment ce oponentul său Kopitar gîndește și argumentează în termeni herderieni². Dealtfel chiar autorul recunoaște că mai tîrziu, „crepusculul epocii luminilor” se situează „sub zodia școlii istorice germane și a influenței lui Herder” (p. 74).

Precizări necesită și folosirea conceptului de „burghezie română în formare” (p. 42), „burghezie română în ascensiune” (p. 110) sau propoziția că prin activitatea sa episcopul Bob a fost „deschizător de drumuri pentru o burghezie și un proletariat românesc în orașele transilvănene” (p. 102). Conceptul de burghezie poate fi explicativ-general, metateoretic, dar nu servește la cercetarea realității românești din această epocă, nu este operațional. Într-adevăr, în cadrele națiunii române se intensifică diferențierea socială ridicîndu-se o pătură suprapusă. În Transilvania nu există încă o burghezie propriu-zisă, purtătoare de capital și muncă salariată. Se poate vorbi despre o burghezie în înțeles feudal, corporativ și despre ocupații „burgheze”, dar nu despre o burghezie etnic română³. Pătura conducătoare românească nu avea un conținut social burghez⁴.

Se cuvin a fi îndreptate cîteva inexactități și erori datorate fie neatenției la corectură, fie rutinei preluării fără control a informației: profesorul suedez Thunmann nu trebuie alăturat lui Sulzer și Engel și socotit ca „dușman ideologic” (p. 182); în loc de H., M(artin) Hochmeister (p. 241); lucrarea lui Engel nu se intitulează *Commentarium...* ci *Commentatio de expeditionibus Trajani ad Danubium et origine Valachorum* (p. 242), iar cea a lui A. L. Schlözer, *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (p. 245); Leutschau (Levoča) se află nu în Ungaria, ci în Cehoslovacia (p. 267); Eder n-a fost niciodată director al școlilor săsești din Transilvania (p. 268 nota 121), ci din anul 1783 profesor de poetică la gimnaziul romano-catolic din Sibiu, iar din anul 1787 și pînă la moarte directorul școlii normale din același oraș⁵; este cert că S. Micu nu făcea parte din

² F. Petré, *Kopitar und Herder*, în W. Krauss, Z. Stieber (s.r.), *Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur*, Berlin, 1969, p. 565—570.

³ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p. 398.

⁴ *Idem*, p. 411.

⁵ J. Trausch, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, vol. I, Kronstadt, 1868, p. 268—270.

loja masonică de la Sibiu⁶, probabilitate admisă la p. 347—348; inițialele prenumelui profesorului de filozofie de la Göttingen, Feder nu sînt I.S.H., ci J.G.H. (p. 280); botanistul sibian menționat la p. 378 se numește P. Sigerus și nu Sigerius, titlul studiului său fiind *Verzeichnis der in Siebenbürgen wildwachsenden offizinellen Pflanzen*, în *Siebenbürgische Quartalschrift*, II, 1791, nr. 3, p. 314—315; nu Chr. Wolff a întemeiat *Acta eruditorum* împreună cu O. Mencke (p. 443 nota 22), ci doar ultimul, în anul 1682, cînd primul avea doar patru ani; I. Krasicki a fost episcop de Gniezno și nu de Gniezo (p. 473).

La informația autorului despre Chr. Fr. Baumeister (p. 299—302, 448, nota 27) care într-adevăr este omis din „materialele de referință” recente, adăugăm că acesta a studiat la Jena și Wittenberg, refuzînd de cîteva ori chemarea și oferta de a funcționa ca profesor la universitatea din Wittenberg⁷. Despre el a apărut un studiu încă în timpul vieții sale, J. C. Briglebuis, *Epistola de vita, moribus atque studiis C. F. Baumeisteri*, Gottingae, 1766.

Desigur, lucrarea lui I. Lungu este un început de cercetare sintetică, de organizare riguroasă a informației, și — în mai mică măsură — a cadrului teoretic general pe care să se întemeieze judecăți critice solide. Ea se oferă dezbaterii critice, formînd o treaptă ce se cere obligatoriu depășită. Nu este neînsemnat acel rost al ei de a stimula cercetări viitoare, însușindu-și ca reper metodologic paradigmele de concepție practicate de mișcarea istoriografică contemporană. În concluzie, scrierea lui I. Lungu indică necesitatea și deschide perspectiva unei rescrieri a istoriei iluminismului transilvănean.

I. WOLF

George Em. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din secolul al XIX-lea*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1977, 412 p.

În prezentarea cărții lui George Em. Marica ne simțim de la început obligați a releva cu stăruință două însușiri care o impun printre aparițiile istoriografice de seamă ale anului: cercetarea se clădește pe adînci și solide temeiuri teoretice și informaționale, iar scriitura place prin modul de desfășurare, simplitatea și caracterul ei sistematic. Pe bună dreptate

⁶ V. lista membrilor la F. Zieglaue, *Geschichte der Freimaurerloge St. Andreas zu den drei Seeblättern in Hermannstadt (1767—1790)*, în *AVSL*, XIII, nr. 1, 1876, p. 62—92.

⁷ *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. II, Leipzig, 1875, p. 156 s.v. Baumeister.

se menționează și motivează în *Precuvîntare* că gruparea studiilor „nu se reduce la o simplă contiguitate în timp”, ci se întemeiază pe un „substrat comun”, definitoriu pentru durată istorică supusă cercetării. Faptul istoric, idei sau evenimente, exprimă un fond social determinat de condițiile existențiale ale românilor în veacul al XIX-lea și determinant pentru manifestările lor politice și culturale. Motivației obiectului cercetării i se asociază o lapidară, dar semnificativă precizare de concepție istorică: „Este vorba doar de a ajuta la înțelegerea unui proces și nu de a emite judecăți de valoare pe care a avut grijă istoria să le rostească” (p. 8—9).

Primul studiu, *Contribuții la problema abonaților periodicelor românești pînă la primul război mondial*, este și cel mai substanțial ca informație și profunzime interpretativă, constituind în egală măsură un aport la istoria literaturii și culturii, cît și la istoria socială, prin cunoașterea unor noi aspecte privitoare la formarea burgheziei românești ardelen. Publicațiile periodice sînt analizate în perspectivă socială, nu numai în sensul istoric, ci și în cel mai larg al sociologiei, ca fenomen instituțional colectiv. Strînsa împletire dintre social și cultural obligă la cercetări interdisciplinare, de istorie și de sociologie, contribuțiile la istoria sociologică a faptelor sociale fiind o contribuție la cercetarea istorică însăși. Ele ajută la surprinderea unui segment de viață istorică reală și — prin explicitarea comunicării — la cunoașterea unor fapte de mentalitate.

Analiza listelor de abonați concluzionează asupra desprinderii și închegării unui public, diferențierea acestuia în cele din urmă. Informația se referă în principal la *Gazeta Transilvaniei* și *Foaie pentru minte, inimă și literatură* cunoscute de autor prin preocupări de durată (v. monografia model în istoriografia noastră *Foaie pentru minte, inimă și literatură. Bibliografie analitică, cu un studiu monografic*, București, Editura pentru Literatură, 1969). Alte liste de abonați la periodicele transilvănene, din principate și România veche, oferind date disparate, incomplete sau cifre globale se dovedesc „mai puțin concludente în sine, întrucît sînt piese singulare, referindu-se la un moment limitat”, dar informația își păstrează valoarea documentară prin integrarea ei în „contextul rezultatelor aflate din cercetarea *Gazetei Transilvaniei*, și ai *Foii pentru minte*, îmbogățind cunoașterea unor aspecte mai slab luminate de materialul nostru principal” (p. 18). Colectivitatea abonaților este studiată din punct de vedere geografic, demografic (mediul de proveniență, categorii de vîrstă) și social (grupul social, statutul profesional, structura confesională). Numărul abonaților de peste Carpați este pînă la 1848 dublu față de cel al abonaților din monarhie, fapt relevant pentru aportul presei la promovarea conștiinței comunității culturale. În același timp statistica abonaților la periodicele brașovene oglindește elocvent statutul social al intelectualității românești din principate.

Autorul formulează cîteva binevenite sarcini ale investigațiilor viitoare, ca descoperirea de noi surse informative, întregirea materialului privitor la vechea Romînie, cercetarea lectorilor cărților tipărite pe bază de prenumerație, asocierea producției literare minore la manifestările de vîrf, extinderea cunoașterii structurilor instituțional-organizatorice (cercetarea producției și a comerțului de carte), psihosociologia cărții, tinzîndu-se astfel la o istorie socială totală a fenomenului cultural. Considerăm esențiale două întreprinderi care condi-

ționează eficiența eforturilor viitoare în acest domeniu: (1) alături de direcțiile moderne mai sus menționate, să se continue cercetarea tradițională, dar fundamentală a conținuturilor, elaborându-se monografii și bibliografii și (2) aparatul conceptual și tehnicile de evaluare se cer optimizate și printr-o accentuată străduință metodologică articulate la constelațiile teoretice de vîrf.

Două studii au ca obiect personalitatea lui Simeon Bărnuțiu. Scrieri mai puțin cunoscute din perioada postrevoluționară — despre limbă și literatură, reflecții pedagogice, preocupări filozofico-juridice și politico-economice —, sînt analizate în *Scrierile mărunte ale lui Simeon Bărnuțiu după 1850* (p. 137—215), întregind imaginea personalității sale. Dealtfel gîndirea bărnuțiană se cere abordată într-o nouă monografie care să integreze progresele în documentare, așezîndu-le într-o interpretare adecvată. G. Em. Marica indică o problemă care ar putea îndemna la un profitabil efort interpretativ: explicarea imaginii deformate a revoluționarului transilvănean care a stăruit pînă la sinteza lui G. Bogdan-Duică (*Viața și ideile lui Simeon Bărnuțiu*, București, 1924), înțelegerea judecării și criticii maioreștiene. Confruntarea dintre un realist — T. Maiorescu, și un vizionar — S. Bărnuțiu, a depășit epoca, urmărind istoria și manifestîndu-se ca o permanență în conștiința românească.

Studiul de interferență culturală româno-maghiară este susceptibil de cîștiguri substanțiale. O însemnată contribuție documentară la problematica culturii populare românești aduce studiul *Patrimoniul cultural ca substrat al culturii noastre majore. Problema costumului național românesc în Transilvania, în secolul trecut* (p. 241—270).

Sociologia națiunii la românii din Transilvania în secolul trecut (p. 271—301) ar putea constitui niște prolegomene la o cercetare mai cuprinzătoare. Este remarcabilă disocierea operată de autor între efortul propriu și meritul autohton pe de-o parte, și aportul valorilor filozofico-politice europene adaptate realității românești — domeniu controversat, supus multiplicității posibilităților, reclamînd o precizare cît mai exactă cu putință a surselor și influențelor — pe de altă parte, în elaborarea conceptului românesc de națiune. Autorul impune o apreciere mai nuanțată a concepției lui A. C. Popovici. Similitudini, îndeosebi în ceea ce privește credința în putința realizării unității culturale românești, dincolo de existența granițelor politice vremelnice, se întîlnesc deja în gîndirea lui Al. Mocioni, Al. Odobescu, dar mai ales în crezul și acțiunea lui I. Slavici.

Primul volum din *Studiile* lui G. Em. Marica evidențiază cercetări fundamentale în istoria românească transilvăneană a veacului trecut, care fără îndoială vor deveni instrumente de referință pentru specialiști.

I. WOLF

Alexandru Dușu, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, București, Editura Minerva, 1978, 270 p. (seria „Confluente“)

Lărgind considerabil vechiul concept comparatist, Al. Dușu a inițiat în istoriografia română fertile cercetări interdisciplinare, orientate spre reconstituirea vieții mentale colective. În spiritul istorici mentalităților, investigațiile sale își propun evidențierea trăsăturii specifice a culturii române, participarea la marile curente europene, raporturile și dialogul dintre societatea românească și colectivitățile învecinate. Făgașul pe care a pornit în cercetarea de față nu constituie un început, ci continuarea unor preocupări de durată, menite să contribuie la cunoașterea manifestărilor culturale ale societății românești ca expresii ale unor structuri mentale în continuă evoluție (v. *Sinteză și originalitate în cultura română*, București, 1972, și *Umaniștii români și cultura europeană*, București, 1974). Anatomia funcțională a vieții culturale se dezvăluie istoricului pornind „de la mărturii spre structuri ale culturii, iar de la aceste structuri spre structurile mentale” (p. 8). Imaginile mentale definesc modelul cultural propus de societate, din care se desprinde modelul de umanitate întrevăzut de colectivitate. Investigația va fixa „locul zonei sud-est europene în civilizația continentului și modul în care s-au articulat culturile europene într-un tot” (p. 7), precizându-se locul și rolul culturii române în zona de confluență a Europei centrale cu cea orientală.

Urmărind raporturile dintre scris și figurativ autorul relevă destrămarea sistemului de figurare vechi, modificarea limbajului figurativ și evoluția literaturilor în structura culturii scrise. Veacul luminilor a provocat o transformare — cartea dobândește prin multiplicarea activităților intelectuale rolul decisiv în cadrul sistemului de comunicare —, exprimarea ei indicând formarea unei noi structuri mentale: (*Unitate și diversitate în epoca umanistă europeană*, p. 5—46).

Formarea filosofului și a patriotului (p. 47—84) s-a realizat în cultura sud-estului european pe căi diferite față de culturile occidentale. Noile concepte nu au rezultat dintr-o confruntare îndelungată între puterea temporală și cea spirituală, ci s-au născut din imperativul politic al luptei împotriva presiunilor imperiale.

Programul iluminist românesc a desăvârșit tradiția intelectuală umanistă, inițiind tranziția *De la o formă de universalitate la alta* (p. 119—226). Deschiderea spre nouă perspectivă de universalitate, în care individul își împlinește menirea într-o colectivitate aparținând „Europei națiunilor”, este sesizabilă deja la sfârșitul veacului al XVII-lea. Imaginea reînnoită a trecutului antic, componentă esențială a conștiinței politice și critica istorică marcând originile spiritului critic prefigurează istoriografia iluministă. Istoria pusă în slujba programului politic de emancipare națională impune o viziune organică asupra evoluției societății românești, o imagine a continuității ce leagă cultura medievală și luminile. Iluminismul și preromantismul nu constituie perioade distincte, ci epoca luminilor se prelungește în romantism, când datorită apariției de noi date în procesul de elaborare mentală a imaginilor se cristalizează mutații structurale decisive. Cultura română pătrunde sistematic în „circuitul” european, statornicindu-se noi punți de legătură și înțelegere reciprocă între culturile naționale.

Investigarea realităților care au generat modelul cultural român luminează originalitatea rezolvărilor date de gândirea autohtonă problemelor ridicate de datul și proiectul existențial și reclamă situarea istoricului pe noi poziții metodologice în cercetarea *Conexiunilor intelectuale din cultura română* (p. 227—252). Cercetarea istorică va putea marca locul culturii române în civilizația continentului numai „eliberînd studiul culturii române de obsesia sincronizărilor, ...surprinzînd dinamica internă a vieții intelectuale române și depistînd în asimilări o parte dintr-un dialog care, în cealaltă parte, conține replică și difuziune” (p. 231).

Printre multe altele, cartea lui Al. Dușu se impune prin densitatea ideatică înăbușitoare ce se refuză repertorizării deformante chiar numai a ideilor sale fundamentale. Neîndoiește că ea va ghida preocupările viitoare pe acest tărîm, cercetări parțiale și de sinteză urmînd să valideze operativitatea conceptelor și fertilitatea numeroaselor sugestii propuse de autor, să nuanțeze sau să corecteze perspectivele interpretative indicate.

I. WOLF

PROFESORUL VLADIMIR MILOJČIĆ

La 19 februarie 1978, după o scurtă dar grea suferință, s-a stins din viață, în chip neașteptat, un mare om de știință, de talie internațională, un mare istoric și arheolog, Vladimir Miložić.

Născut la 7 februarie 1918 la Zagreb, a urmat școala la Zagreb, Esseg și Belgrad. Universitatea a început-o în 1938 la Belgrad, unde a avut un mare profesor, Miloje M. Vasić. autorul celebrelor descoperiri de la Vinča, a cărui operă a dezvoltat-o neîntrerupt, ajungând cel mai bun cunoscător al acestei civilizații. Între 1941—1944 studiază la Viena sub îndrumarea unei alte personalități. Oswald Menghin, unde este promovat cu lucrarea *Das Ältere Neolithikum Serbiens*. Bazându-se pe stratigrafia de la Vinča, aplicând în mod strălucit metoda comparativ-stratigrafică pentru Balcani, Vladimir Miložić elaborează în anul 1947 lucrarea de docentură, *Chronologie der Jüngerer Steinzeit Mittel- und Südosteuropas* (apărută la Berlin în 1949), sub îndrumarea unui mare savant al școlii din Marburg, G. v. Merhart. Această strălucită lucrare a fost, timp de mai multe decenii, și a rămas, neîntrecutul manual al neoliticienilor din Europa de sud-est.

De fructuoșii ani de studii de la München — petrecuți în cercul altor personalități ale preistoriei, P. Reinecke și J. Werner — se leagă elaborarea unor studii și lucrări de sinteză despre preistoria Balcanilor și a Egeei. Contribuțiile sale la *Grossen Weltatlas* (1953) au însemnat noi drumuri deschise cercetării.

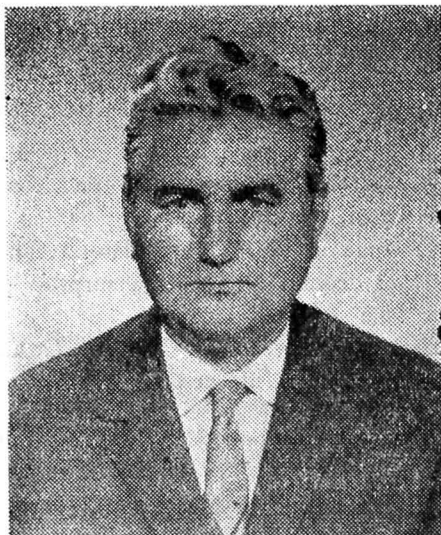
În anul 1953 începe săpăturile din Thessalia, pe care nu le-a întrerupt decât prematura sa dispariție. Cercetător neobosit al meleagurilor Thessaliei, pe care le-a cunoscut ca nimeni altul, căroră le-a închinat un sfert de veac din viața sa, a făcut din această provincie una dintre cele mai cunoscute zone ale preistoriei europene, punct de referință pentru civilizațiile din Balcani și a relațiilor acestora cu Orientul Apropiat.

Cu o rară pasiune și competență a urmărit mersul cercetărilor preistorice din sud-estul Europei, formînd o pleiadă de vrednici urmași, căroră le-a fost dascăl, profesor și prieten. Institutul din Heidelberg, unde funcționa din 1958, și șantierele sale din Thessalia au fost școală, cămin și casă celor care veneau să-și lămurească îndoielile sau căutau confirmarea ipotezelor pe care le susțineau. Spiritul critic și autocritic, neîntrecuta competență, neobosită sete de muncă și viață se transmitea colegilor și discipolilor, între care — în sensul larg al cuvîntului — se numără nu numai cei care au studiat la Heidelberg, ci și cercetători din țări străine, inclusiv din România, pe care a vizitat-o în repetate rînduri, studiind descoperirile, învățîndu-și discipolii. Titlurile sale științifice (membru al mai multor institute și academii) sînt o mărturie a prețurii care i s-a dat.

Aducându-ne aminte de lunile petrecute cu Vl. Milojčić în Thessalia, discuțiile științifice purtate la Cluj, București, Heidelberg, ajutorul întotdeauna binevoitor, sprijinul, încurajările și îndemnul său, ne asociem și noi la doliul care a cuprins familia și conaționalii săi.

Viața sa clocotitoare, munca creatoare neobosită, optimismul său inepuizabil, au fost curmate de o scurtă, dar aprigă boală, lăsând în urmă nestinsă durere.

GH. LAZAROVICI

NICOLAE GOSTAR

(1922—1978)

Ne-a părăsit prematur Nicolae Gostar, conferențiar la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, doctor în istorie, arheolog, epigrafist și istoric al antichității.

Moartea lui neașteptată lasă un gol dureros în știința istorică și arheologică românească. Născut la Deva, dintr-o familie de muncitori, Nicolae Gostar a urmat istoria în anii grei ai sfîșierii Ardealului, cînd Universitatea clujeană era refugiată la Sibiu. Sub îndrumarea unor dascăli de mare și recunoscută valoare — Constantin Daicoviciu, Theodor A. Naum, Ștefan Bezdechi, Mihail Macrea —, el și-a însușit cu pasiune solide cunoștințe de istorie antică, de arheologie și de filologie clasică. Pasiunea și dăruirea pentru știință i-au deschis porțile unei cariere universitare; în anul 1948, tînărul Nicolae Gostar este numit asistent la Universitatea din Cluj. În 1957, el ia calea Iașilor, Universitatea „Al. I. Cuza” numindu-l conferențiar.

Anii petrecuți la cele două Universități au fost bogați în muncă și în înfăptuiri. Nicolae Gostar a făcut parte din cel dintîi colectiv care a reluat, după război, săpăturile arheologice la cetățile și așezările dacice din Munții Orăștiei, dar și alte șantiere (Hăbășești, Dinogetia) i-au oferit prilejul unor importante descoperiri. După numirea sa la Iași, el a condus săpăturile de la Bîlca Doamnei (lîngă Piatra Neamț) și Barboși (lîngă Galați), fiind, în același timp, un membru marcant al șantierului de la Adamclisi.

Activitatea științifică a lui Nicolae Gostar s-a concretizat într-o serie de studii, comunicări la congrese interne și internaționale etc. Lista lor este prea bogată pentru a putea fi reprodusă aici, dar vom aminti participarea la elaborarea monografiei arheologice *Hăbășești* (1954), studiile *Vămile Daciei* (1951), *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană* (1961), *Cetatea dacică de la Piatra Neamț* (1965), *Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum* (1968), *Numele și originea costobocilor* (1970), *Sur Jupiter Heliopolitanus en Dacie* (1973) și comunicările *Les citadelles daces en Moldavie* (Praga, 1966) și *Hercules*

Ripensis (München, 1972). De mare importanță este teza sa de doctorat (1978), *Marele monument funerar roman de la Adamclisi. Studiu epigrafic*, a cărei publicare este cu nerăbdare așteptată de lumea științifică.

Dar activitatea lui Nicolae Gostar se întrupează și în numeroși colegi mai tineri sau studenți, pe care a știut să-i îndrume cu competență pe drumul spinos, dar atât de plin de satisfacții, al științei istoriei despre antichitate.

Nicolae Gostar și-a făcut pînă în ultima clipă datoria față de știința pe care a îndrăgit-o și a cultivat-o timp de trei decenii. Moartea l-a surprins pe țărmul Pontului Euxin, la Tomis, unde urma să participe la o sesiune științifică.

Trecut pe celălalt țărm, fără întoarcere, Nicolae Gostar rămîne printre noi prin lucrările sale și printr-o amintire luminoasă, de neșters.

ACTA MUSEI NAPOCENSIS

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

AAR (MSȘt)	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Științifice. București, Ser. III, Tom. I (1923) — XIX (1944).
ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania, Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
ActaAnt	= Acta Antiqua. Budapest, I (1952) și urm.
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaArchCarp	= Acta Archaeologica Carpathica. Kraków.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca, I (1964) și urm.
ActaMP	Acta Musei Porolissensis. Zalău, I (1977) și urm.
AEM	Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) — XX (1896).
A IGR	Anuarul Institutului Geologic al României. București, I (1907) — XXII (1943); Anuarul Comitetului Geologic, XXIII (1950) — XXXV (1966); Anuarul Comitetului de Stat al Geologiei, XXXVIII (1970) — XLII (1974); Anuarul Institutului de Geologie și Geofizică, [XLIII], (1975).
AIIA	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca (continuare a publicației AIIC) (=AIIC; AIICN).
AIIAIași	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași. Iași, I (1964) și urm.
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AIIN	= Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj.
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
AnnÉp	= Année Épigraphique. Paris.
AntHung	= Antiquitas Hungarica. Budapest, I (1947), II (1948).
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939 — 1942), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965), VI (1967), VII/1—2 (1968—1969), VIII (1970), IX (1971), X (1972), XI (1973), XII (1974), XIII (1975), XIV (1976), XV (1977).
ArchAnz	= Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) și urm.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien, I (1948) și urm.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
ArchIug	= Archaeologia Iugoslavica. Beograd, I (1954) și urm.
ArchPolski	= Archeologia Polski. Wrocław, Warszawa, Kraków.
ArhMold	= Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
ArhOlt	= Arhivele Olteniei. Craiova, I (1920) — XVIII (1939).
ARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secției de istorie. București.
AVSL	= Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	= Beiträge zur Archäologie des Mittelmeergebiets. Bonn.
Banatica	= Banatica. Reșița, I (1971) și urm.

- BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
- BerRGK = Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a.M., I (1904) și urm.
- B—H = Barlangkutatás — Höhlenforschung. Budapest, I (1913) — XV (1927).
- BMI = Buletinul Monumentelor Istorice. București, 1971 și urm.
- BSPF = Bulletin de la Société Préhistorique Française. Paris.
- BSSC = Buletinul Societății de Științe din Cluj. Cluj, I (1921/23) — X (1948).
- CCArh — Porțile de Fier = Academia R.S.R., Grupul de Cercetări Complexe Porțile de Fier, Comunități Craiova, Seria arheologică. Craiova, I (1967) — VIII (1968).
- CDGTr = I. H. Crișan, Ceramica daco-gețică. Cu specială privire la Transilvania. București, 1969.
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
- Civiltă = Civiltă română în România. Roma, 1970.
- CMO = Centenar muzeal orădean. Oradea, 1972.
- CNA = Cronica numismatică și arheologică. București, I (1920) și urm.
- Crisia = Crisia. Oradea, I (1971) și urm.
- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, I—V (1877—1919).
- Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948); N.S. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
- DACL = Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Cabrol—Leclercq). Paris.
- DissPann = Dissertationes Pannonicae. Budapest.
- Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolozsvár — Cluj, I (1910) — X (1919) (= DolgCluj).
- DolgSzeged = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).
- EDR = Ephemeris Dacoromana. Roma, I (1923) — X (1945).
- EmlKel = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.
- Emlkk.SzNM = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (red. Csutak Vilmos). Sf. Gheorghe, 1929.
- ErdM = Erdélyi Múzeum, Cluj, I (1860) — L (1945) (= ErdMúz).
- ErdMúzÉvk = Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve. Cluj, 1874—1914.
- ErdRep = Erdély régészeti repertóriuma. I. Őskor (Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum. Tom. I. Præhistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
- FolArch = Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
- FöldtKözl = Földtani Közlöny. Budapest, I (1872) — CIV (1974).
- FVL = Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Sibiu.
- GazTrans = Gazeta Transilvaniei. Brașov.
- Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a.M., I (1917) și urm.
- Gooss, *Chronik* = C. Gooss, Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens. Sibiu, AVSL, 1876.
- HTRTE = Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság Évkönyvei. Budapest — Deva, I (1880) — XXIII (1913).
- IDR = I.I. Russu, Inscripțiile Daciei romane. București.

- IstRom = Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- Jahrb.RGZM = Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz, I (1954) și urm.
- JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Wien, I (1898) și urm.
- JRS = Journal of Roman Studies. London, I (1911) și urm.
- JSKV = Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpát-Vereines. Sibiu, I (1881) — LVI (1944).
- Közl = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Cluj, I (1940) — IV (1944) (= KözlCluj).
- LexMyth = Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884) — IV (1937).
- LRBC = R. A. G. Carson — J. P. C. Kent, Late Roman Bronze Coinage. London, 1965.
- LTR = Lexiconul tehnic român (red. R. Răduleț). București, 1957 —.
- MÁFIÉJ = Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése. Budapest.
- Marmația = Marmația. Muzeul jud. Maramureș. Baia Mare.
- Materiale = Materiale și cercetări arheologice. București, I (1953) și urm.
- MKFIÉ = Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve. Budapest.
- Monuments = D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, The figured monuments from Sarmizegetusa. British Archaeological Reports, 18. Oxford, 1978.
- MuzIstTrans = Muzeul de istorie al Transilvaniei (=MAC, MIC, MuzIstCluj).
- NumK = Numizmatikai Közöny. Budapest, I (1902) și urm.
- OltR = D. Tudor, Oltenia romană. București, 1942; ed. II, 1958; ed. III, 1968 (=OR).
- OmD = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, 1960.
- OTTÉ = Orvos-Természettudományi Értesítő. Cluj.
- PCMI(ST) = Publicațiile Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj.
- PMJH = Publicațiile Muzeului Județului Hunedoara. Deva, I/XXIII (1924) — 3—4/XXV—XXVI (1927—1928).
- ProblAntr = Probleme de antropologie. București, I (1954) — VII (1963).
- PZ = Prähistorische Zeitschrift. Berlin-Leipzig, I (1909) și urm.
- RadVojvMuz = Rad Vojvodanskih Muzea. Novi Sad, I (1952) și urm.
- RE = Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, I (1893) și urm.
- Reinach,
RépStat = S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris, I (1897), II/1 (1897), II/2 (1898), III (1904), IV (1910).
- Rep. ms. = Repertoriul arheologic al Transilvaniei. Manuscris, la Institutul de istorie și arheologie Cluj.
- RevMuz = Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
- RevRHist = Revue Roumaine d'Histoire, București, I (1962) și urm.
- RIC = H. Mattingly — E.A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage. London, I (1923) — V (1933), IX (1951).
- RLV = Max Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin, Leipzig, I (1924) — XV (1932).
- RömRum = Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.

Sargetia	= Sargetia, Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) și urm.
SCIA	= Studii și cercetări de istoria artei. București.
SCIV	= Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) – 24 (1973). Vezi și SCIVA.
SCIVA	= Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București, 25 (1974) și urm. Continuă publicația SCIV.
SCN	= Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957) și urm.
SiebViert	= Siebenbürgische Vierteljahrschrift. Sibiu.
SlovArch	= Slovenská Archeológia. Časopis slovenskej Akadémie vied. Bratislava, 1953 și urm.
StCl	= Studii clasice. București, I (1959) și urm.
StCom	= Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu.
StudComSM	= Studii și comunicări Satu Mare. Satu Mare, I (1969) și urm.
Studla	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj.
ŠZ AÚSAV	= Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (=Študijné Zvesti). Nitra, 1952 și urm.
Tibiscus	= Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara.
T.I.R.	= Tabula Imperii Romani. I, 34, Budapest, 1968; I, 35, București, 1969.
TransAnt	= C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București, ed. I (1938), ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).
VDI	= Vestnik drevnej istorii. Moskva, I (1946) și urm.
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift. Wien.

Lei 30,—

Index: 40 565